UNIVERSITY OF TORONTO
3 1761 01779802 6

(75)

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE

Komáromi Zsuzs

Pécs 1916 nov 27

A

MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE

IRTA

Dr. HORVÁTH CYRILL

*

ELSŐ KÖTET

*

BUDAPEST
AZ ATHENAEUM IROD. ÉS NYOMDAI R. TÁRSULAT KIADÁSA
1899.

A

RÉGI MAGYAR IRODALOM

TÖRTÉNETE

IRTA

Dr. HORVÁTH CYRILL

BUDAPEST

AZ ATHENAEUM IROD. ÉS NYOMDAI R. TÁRSULAT KIADÁSA

1899.

MICROFILMED BY
UNIVERSITY OF TORONTO
LIBRARY
MASTER NEGATIVE NO.:
930168

PH
3036
H6

LIBRARY
DEC 12 1967
UNIVERSITY OF TORONTO

SZILY KÁLMÁNNAK

ELŐSZÓ.

Három évvel ezelőtt vállalkoztam e könyv megírására. Azóta író, nyomtató egyszerre dolgozott rajta, úgy és annyit, a hogyan és a mennyire számtalan gondjaim engedték, pihenő óráimban, oly időkben, mikor évenként heti 35, néha negyvennél is több órát kellett különféle intézetekben tanítanom, fáradt testtel és elmével, de soha sem csüggedve, és a miért mindezt itt elmondottam, derek kiadóimtól, bár a kikötött időpont kétszer is lejárt soha sem keserítve.

Nem akartam tudós munkát alkotni vagy bármely meglevő hasonló tárgyú művel versenyezni, — és most is úgy látom, szépen megférhetünk egymás mellett. Az én célom az volt, hogy az érdeklődő laikusokkal megismertessem a magyar irodalom történetét, de úgy, hogy az irodalom termékeit lehetőleg részletesen és közvetlenséggel tárjam fel, kerülve mindent, a mi a szakemberek dolga, a kérdések történetét, a hipotéziseket, a tudományos szint és elvontságot, és egyedül a lényegest nyújtva, azt, a mi iránt a nagyközönség általában érdeklődhetik.

Megvallom, a kitűzött célt magam sem tartom teljesen megvalósítottnak. Ha a nyomtatás nem folyik együtt az irással, számos részleten rövidítettem, másokon ismét némileg bővítettem, és egyet-mást, a mi a tudományban időközben jobb vagy helyesebb megállapítást nyert, javítottam volna. A 97. lapon, az utolsó sorban Katona Lajos tanártársam cikkei után nem állana amaz ominózus »föláldozta,« e helyett: »kész volt föláldozni,« a 191-ik lapon az első magyar nyomtató műhelyt sem írnám Geréb László, hanem, mint Fraknói kimutatta, Karai számlájára . . . . De ezek a foltok tán mégsem rontják le a terjedelmes munka minden értékét, mely, bátran mondhatom, legnagyobb részében a tárgyalt anyag közvetlen ismeretén alapszik.

És én nyugodtan bocsátom azt az igazságos és hivatott kritika itélőszéke elé, hódolatos köszönetet mondva Szász Károly ev. ref. püspök úrnak, ki a Rádai-könyvtár becses ereklyéit szokott előzékenységével bocsátotta használatomra. Feci, quod potui.

Budapest, 1899. március 15-én.

Dr. Horváth Cyrill.

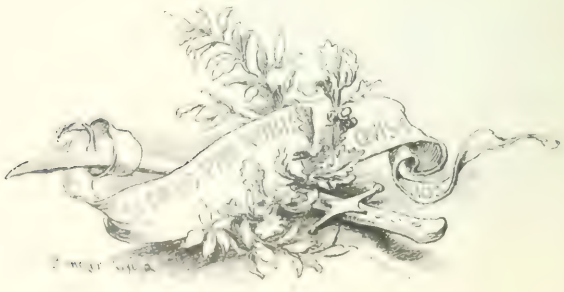

ELSŐ KÖNYV.

Századok vándorútja, bolyongása után a mai magyar földön volt a magyar nemzet. Magával hozta őserejét, szellemi és testi tehetségeit a melyekre hogy Európának és a műveltségnek szüksége volt, ezer év történelme mindannak hangosabban szóló bizonyság. Az időpont messzebb van tőlünk, az adatoknak száma végtelenül kisebb, hogysem jobban behatolhetnánk elözőinek viszonyaiba, kik ezen a területen éltek és országoltak; de gyors vállalkozásaik és pusztulásuk világosan hirdeti, hogy az életre, megmaradásra szükséges erő és sajátságok kellő mértékével és a kellő időben itt annyi nép közül egyedül a magyar jelent meg. Az igazság világos, bár részletezése fölöttébb nehéz. A népek történetét bizonyára erők ütközései, társulásai alkotják, mint a fölhajított kőnek röptét, a villamos áram terjedését; de ezeket az erőket kihüvelyezni, mérlegelni majdnem a lehetetlenséggel határos. A mi nemzetünknek korai történetirója, minő a germanokra nézve Tacitus, nem akadt, és az ősmagyar lelki és testi tulajdonságai sokkal kevésbbé ismeretesek, mint óhajtandó volna.

Szó sincs róla, a X. és XI. század magyarja külső tekintetében ma már az asiai lények sorába tartozik. Sötét arcuk, beesett szemeik, zömök, szikár termetök gyorsan közeledett az európai, a kaukazusi formákhoz, és csupán lelkületök, szellemök világa bizonyult erősebbnek. Ne feledjük, hogy mint hódítók tértek Európába, mint urak éltek ezen a földön, a kik a meghódoltakat szívesen maguk közé emelték. Ily körülmények közt a gyengébbek az erősebbet, a kivált utánozzák, s a szellemi fensőbbség megsemmisíti a kisebb, a hatása alá kerülő erőket; az életre a maga jellegét nyomja rá s azt mintegy a maga

képére formálja. Új nemzet konglomerátuma keletkezik, melynek alkotó részeiben még különféle szokások, hagyományok, nyelvek uralkodnak; ámde vannak már közös jelszavak, közös ítéletek, törekvések, a melyekben mintegy határozott körvonalakat ölt a község ideálja, az, a mit mindenki szépnek, jónak, helyesnek tart, és ez az uralkodó faj lelkéből születik és azt tükrözi.

Állítsuk össze ezt az ideált hiteles adatokból, egészítsük ki természetes folyományaival, és egy sereg tulajdonságot nyerünk, a melyben nagyjában ott lesz a magyar szellemi típus, a melynek őseröl mint állandó, hatni nem szünő tényezők kell hogy keresztülvonuljanak a nemzet életén s annak különös mivoltot, jellemet kölcsönözzenek. Nincs nép, a melynek nem volnának ily sajátságai, és nincs egyetlen valóságos irodalom, a melyben rájuk nem akadunk. Mintegy csont rendszerét teszik az életnek, a mely körülöttük forr és halad, a mely nem hagyja érintetlen, sőt kifejleszti és növeli őket, azonban kénytelen hozzájok alkalmazkodni, velök együtt indul hanyatlásnak, míg végre megszünik, jobban mondva, átszürődik más egyedeknek, más rendszereknek a tevékenységébe.

A magyar faj az ősidők homályából mint hatalmas, sik puszták lakója, nyarszakan vadászó, télvíz idején halászó, független, környezetén uralkodó, harci zsákmányból élő, rabszolga fogdosó pásztornép bontakozik ki. Bizonyos tekintetben hasonlít a turkmen sivatagok fiaihoz; szilaj, kemény nemzet, szabadsághoz szokott, felsőbbséget nehezen tűr maga felett és fejeinek, kik kegyetlen és kemény büntetésekkel lakoltatják, csak szükségből engedelmeskedik. A béke nem kenyere: életének fő eleme a hír és kincs szerzés, a háború: ostora a körüllakó letelepült embereknek, kiket portyázásaival örökös rettegésben tart. Gyorsan jelenik meg, mint a villám, s ép oly gyorsan távozik; a harcban meglepő fordulatokkal él, bátor és vitéz, mint a ki róna földjén századokon át védelmet csupán karjaitól, eszétől és helyén álló szivétől remelhetett, s nyílt szembeszállashoz szokva, beszédében is egyenes és hímezetlen. Tud alkalmazkodni, józan és okos, de vad trétak és tivornyák iránt sem érzéketlen. Van benne valami izgágaság, veszekedő kedve ki kitör: hamar verekedik, ol, gyújt, karomkodik, de megvan a magyar lovas későbbi gyorsasága, ügyessége, bátorsága és harci erénye, a magyar szabadságszeretet, az ügyes alkalmazkodás, mely a hazát megtartotta: az erő, a bátor vitézség kultusza, mely nemcsak ezer év történetében lobog, de a legújabb időkig a költészetnek is alaphangja: az egyén jogainak végletekig menő makacs védelme, a melynek nyomában gyengébb uralkodók alatt örökös villongások keletkeznek, hatalmasabbak idején szünni nem akaró perek folynak: a tivornyák, dőzsölések csirája, melyeket régi versekök, írók emlegetnek, ostoroznak: a magyar paraszt értelmessége, furfangja és büszke, kérkedő, civodó hajlama . . .

A nagy orosz pusztaság.

Új hazájok keveset változtatott rajtok. Az a rész, a melynek kivaltkep orultek, az Alföld puszta, sok tekintetben hasonlított az ázsiai földhöz, hol elobb tanyaztak: foglalkozasuk jo ideig a régi maradt, tipikus vonasaik csak tovább fejlödtek. Képzeljük el hadra termett csapataikat, a mint apro, bozontos, de gyors és kitartó lovaikon, melyek gazdajuknak minden mozdulatát értik, bebarangoljak fel Európát, rabszijra fúzve az embereket, pusztitva a nepeket, a melyek felszazadon at rettegve futnak elöltük, részint meghajolnak és hodolnak fegyvereiknek; vagy a mint gyóztesen, zsákmanynyal megrakodva, a nők és gyermekek rivalgasa közt tanyaikra térnek és a kobzosok énekeit hallgatjak. »kik az ösök tetteit nem eresztik vala feledésnek«. Lelkökben lobog az ázsiai büszkeség, megvetéssel tekintenek az idegenre: faji önerzetök erösbödik, uralkodó hajlamaik izmosodnak és mikozben rabló és dicsosegszomjuk, mely harcban lel kielegitést, fokozódik, s elszántságukat, erejüket utobb is folyton küzdelmek acélozzak: szabadságukra, szerzemenyeikre annál féltekenyebbek, minél sokszorosabb munkat, küzdelmet kell érettök elviselniök . . . Szinte megdöbbentő, mennyire magukban hordják a jövő csirajat. E faji büszkeség, e szabadságszeretet hatalmas és makacs visszahatasokat fog inditani az idegen beavatkozas és szellem uralma ellen: harcokat lelkesit, költöket, történetirokat ihlet és a magyar faj hegemoniajanak egyik anyagyokere. A független büszkeség ázsiai hagyomanya alkotmanyos életnek válik alapjava, mely a nemzet sorsat soha sem adja ki teljesen a község kezéből. A X. század közepén, háboún kivül, közös fejedelemről még szó sincsen, a törzsek utóbb sem valódi alattvalói a fő vajdának, »hanem szerződésben vannak, hogy a folyok szerint, melyek elvalasztják öket, a melyik részen haboru talál támadni, egymást segitik«. A magyar ember még a királyság korában is, ha uralkodojat szolgalja, ugy tekinti magat, mint ennek társát, és a mit tőle kap, csupán jutalomnak nézi múlt tetteiért, mely a jövőre semmi kötelezettséget nem ró vállára. Nemzet és kormányhatalom viszonya módosulhat, új formák, az állami életnek új alakja kezdődnek: azonban mindket részről mindenkor a jogok és kötelességek bizonyos merteke van kikotve, s a magyar szivosan ragaszkodik alkotmanyahoz. A faiban mar kezdetben foltunik az erös politikai hajlam, igazabban: jogaira, birtokara való féltekenység, mely idegen és nem idegen irányában egyiránt eber. Magyarország történetének jokora részet nemcsak külső ellenséggel vivott szünetlen harc, de egyszersmind a két belső hatalmi tényező: a nemzet és kormány surlódása teszi, s az irodalom virágzasanak legszebb lapjai fűződnek hozza. A királyság ragaszkodas es hodolat targya: de a magyar költészet a körülmények sajátságos alakulasai közott soha sem ér augusztusi aranykort, mely a hatalmasok fejét övezi koszorúval, a tróntól kölcsönzi fényét, magas kegy sugaraiban sütkérezik. A nemzeti érdekek hullámcsapásai fölött

suhogtatja szárnyát; mint a viharmadár, vészt jelez, alvókat ébresztget, sikongat, veszteséget gyászol, a szunnyadó nemzeti öntudatot keltegeti, küzdelmeket lelkesít, ebben látja természetes hivatását. Soha egy nép irodalma sem volt büszkébb, komolyabb, nemesen érettebb és tiszteletre méltóbb; sehol kevésbbé nem hízelegtek a fejedelmeknek és zsarnokoknak, a faj tömegének nagy érdekeit többször nem hangoztattak, a cél nélkül való üres ábrándozást inkább nem kerülték. A magyar jól érezett és tudott tisztán, helyesen látni. Életmódja, környezete, véralkata tették azzá, a mi; a puszták végtelen síkja, örökös harcok szellemi és testi mozgalmassága, erős, kemény idegzete, a mely hatalmas izgalmakra, erőfeszítésre, vérontásra, tomboló tivornyákra vágyik. Úgy érvendenek vala az embervér ontásának, mint a nadály«. Ez a nép nem merülhet jámbor, csöndes álmodozásokba, elalszik kódos szemlélődéseken, époly kevéssé hajlandó érzelgésre, mint vallásos fanatizmusra, dühöngő vakbuzgóságra, szentes türelmetlenségre. Hisz valami fő úrban, a ki maga is harcos, hatalmas nyilazó, szereti a vitéz embert és a megölt ellenséget a másvilágon rabszolgájául adja; vannak kis istenei, a kik segítik vagy karát okozzák; tiszteli a tüzet, a vizet, a melyek nélkül nem élhetne, és megbecsüli hős atyáinak emlékét, balványait; de félszázados küzdelmében vallásat soha sem tolja előtérbe. Miért vagytok ily kegyetlenek a kereszténység iránt? — kérdi tőlök Konrád, a németek császárja. És ők felelik: »Ha mi nem üldözünk titeket, ti fogtok és öltök meg minket.« A mit hátra hagynak, sugárzik a józanságtól, a természetes ész egyszerűségétől; sehol semmi emléke tüzes, buja, féktelen fantáziának, mely az idők feneketlen sötétséget járja, mély titkoknak homályába igyekszik fényt gyújtani: sehol nagy szertelenségek, viharos szenvedély, kiserteties világítás. A magyar éber, nyitott szemekkel jár a földön, gyakorlati dolgokkal foglalkozik és az életet komoly, igaz mivoltában fogja föl. Mint költőnek szegényebb, szűkebb a világa; de másfelől vannak erős oldalai, úgyszólván ragyogó sajátságai: rátermettsége államszervezet alkotására, törvények készítésére, aktiv munkára, melynek alkalmas betöltésétől annyi ellenség között létezése, jövője függ — és politikája Árpádtól kezdve bölcs és langeszü intézkedések hosszu láncolata. Irodalmunknak fejlődése nagyjában, egészében nem más, mint ennek a különös faji jellegnek folytonos nyilvánulása, mint egy józan és derék realizmusnak szüntelen való győzelme. A legmaradandóbb hatásu dolgok, melyek a fajt igazán elragadták, egytől egyig távol esnek idegen romantikusok sejtelmes miszticizmusától; nehéz spekulációk, ködös, mély feitegetések soha sem tudtak ennél a nemzetnél meggyökerezni, s ha volt is kor, midőn oly elvont ág, mint a theologia, virágzott: az élet gyakorlati érdekei taplálták, kölcsönöztek neki szárnyat, és a gyakorlati kérdésekkel szinte egyazon pillanatban vált a múltak emlékévé. A jogra, történelemre folyton kellett hivatkozni; a létező állapotok kritikája ezen

even at soha sem vált szokatlanná Magyarországon: ily körülmények közt az irodalom mezején sem virult mindenütt egyenlő tenyészet; az élet, a szellem józan, »utilitárius« iránya a neki megfelelőt, szükségeset válogatta és emelgette ki, s közben a magyar szemében magának az irodalomnak is nemzeti közcéllá kellett válnia, hogy értékét, fontosságát elismerjék: a hazafiság köntösébe kellett öltöznie, hogy meghódoljanak előtte. Anyagi érdek és erkölcsi kiválóság, a közcélok nagy eszméje és az egyén helyes törekvései, íme a mérték, a melylyel mindent mérnek, s a mely lelkületüket a rideg, számító, kalmár-realizmustól örökre elválasztja. A magyar »úrnak« termett, úrnak érzi magát és az akar lenni. Egész történetén, hagyományain rajta ez az ázsiai jelleg, a melyről nem mondhatni meg, gyöngesége-e inkább, vagy ereje. Nagylelkűség, vendégszeretet, bőkezűség, előkelő bizalom, mely távol áll a kicsinyes üzleti szellemtől, de viszont pazarlásra, körültekintő óvatosság hiányára is viszen, bizonyos nemes idealizmus fénysugaraival árasztják el történetét, bár egyszersmind a modern haladás csöndes, kitartó munkájában és versenyében óriási hátrányai. A tiszta magyar társadalom és családok úri hajlama; a kereskedelem, ipar föllendülése, részben virágzása, a földnek idegen típusok kezére való átszármazása, eredetre és jellegre új osztály kiemelkedése, a nagy társadalmi átalakulás: mindez szoros kapcsolatban áll, s az időszak fénye és árnya egyaránt régi sajátságok, erők, gyengeségek hatását tünteti föl, melyeknek nyoma az irodalomban is folvillámlik. Látjuk, hogy a lovagkor fenkölt eszményével, a hazafiság lobogó kitörésével együtt jár a költészet, az irodalom, a fajnak megfelelő tudományok ébredése, nyílása; míg a »mathematica scientiák« a XVII. századig az »arithmeticának« négy első »speciesein« kívül a magyar nemzetben hírrel sem hallattattak. Európa népei közt alig van, melynek költészetében a katonai ideál uralma tovább tartott volna, mint a magyarnál, kinek őseiben már a X. század különösen vitézeket látott. »Mert ez a faj bővelkedik harcos férfiakban, kik a fáradságot és munkát hatalmasan tűrik, forróságot és fagyot egyaránt elviselnek« és »nem törődve élvezettel és kényelemmel, egyedül azzal gondolnak, hogy az ellenséggel szemben vitézül megálljak helyöket«. Harcra születtek és annak szentelték teljes életöket. Költészetöknek a mi foszlányait emlegetik az utódok: nagy ősök tetteinek büszke visszaálmodása; egyetlen dogmájok, mely hitökből fennmaradt, a vitéz ember másvilági jutalma. Békén pihenve, vadászattal, lódomitással, tél idején fegyverkészítéssel töltötték idejöket: megannyi módjával a háborús előkészületnek; hadak idején pedig összeforrottak szokatlan, csodálatos egységge, mely szinte monarchikus vezetés alatt állott, vas fegyelmet ismert, bonyolult mozdulatokat végzett, győzve vagy veszítve, soha sem aljasult tehetetlen, zavart tömeggé, s leverve is folyton fenyegető és veszélyes maradt. Mert nem olyanok, mint a többi nemzetek,

kik az első vereség után azonnal le vannak győzve; hanem azután is minden módon igyekeznek az ellenséget megrohanásokkal nyugtalanítani és kezökre keríteni«. Kemény, edzett faj volt, mely nem irtózott a fájdalomtól s meghalt rokonait nem könynyel, hanem vérrel, magán ejtett sebekkel gyászolta; szervezett hadsereg, a mely kíméletlen lévén maga iránt, érzéketlenségével réme lett az ellenségnek. A századoknak láncolata, melyeket utódaiban átél, hatalmasan változtatni fog rajta; de az ősi jelleg nagy vonásai le győzik az évek sorát. A magyar megmarad vitéz, harcos nemzetnek — katonai erényei nélkül, maroknyi számával ezen a földön meg sem élhetne — költészetének állandó tőkéjében a hősiesség, a harci dicsőség századokon át elsőrangú tényezőül szerepel, s a hadverő apák lelkesítő emléke nem szűnik meg a faj drága kincse lenni . . .

Lehet, hogy ez az emlékezet rövid lélekzetű. Azonban a képzeletnek, hogy átvághasson az idők nagy távolán, nyugvó helyekre van szüksége, az emlékezet a *patria*, a *vaterland* öléből szí erőt és a hazaszeretet tüzénél válik valóban izmossá. Nemzet, nép, a melynek lelkét nem támogatják, építik múlt nagy tetteknek szinterei, hamarabb feledkezik, s főkép nagy és erős mozgalmak közt vívódva, könnyebben sza-

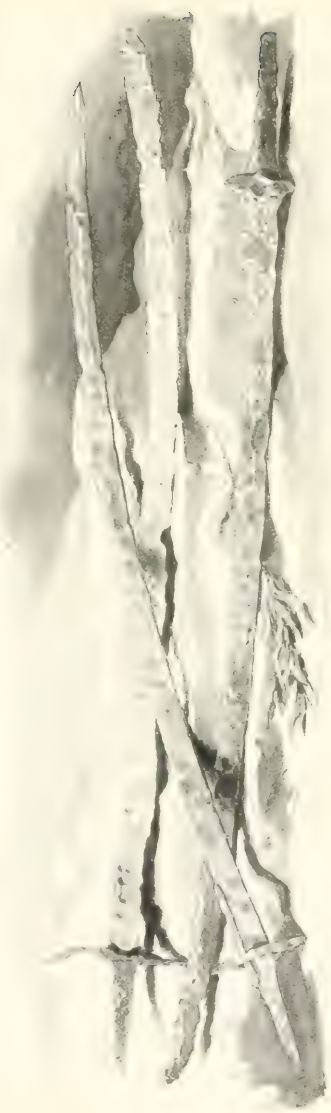

Ős magyar kardok

kad el régiségetől, mint az egy helyen lakok, kik ele fű, fa, kőszikla, buszke falak és omlatag romok szüntelen őseik alakjat idezik. A nomádnak nincs patriája, csupán hazája van; és hazája: a sátor, a tanya, a puszta végtelene, a melyen szabadon szaguldoz végig, csak ideig óráig az övé; kevésbbé ragaszkodik a földhöz, mint mások. Csak mikor a viszonyok állandó helyhez kapcsolják, fejlik ki lelkében az igaz honszeretet, a melyben a fajon kívül a föld, az atyák poraival vegyült föld, a jelenen tul a mult is benne van: emlékeivel, hagyományaival, dicsőségével, bánatával, mindazzal, a mi a fajt a helylyel összeköti, a mi a kettővel közös. Már akkor, a mi előbb csak birtok volt, szent talajjá lett, melytől a fajt többé elszakítani nem lehet, s a szorós egység, átszállva a sokaság érzésébe, annak meggyőződésen uralkodva, új fénynyel övezi a hős fegyverét, a munkás szerszámát, tollat ád a tudós, az író kezébe, hangot a költőnek. A magyar, új hazájában, szinten átment e külső és belső átalakuláson. A kóbor nép letelepült, a vér árán szerzett föld patriájává lett, s hazafi érzését veszelyek szakadatlan láncolata, szenvedések és dicső emlékek kifogyhatatlan sora táplálta. Költészetében megzendült a honfi-lelkesedés, a mély honfi-bú, magába olvasztva mindent, a mi a nemzet szemében drága, értékes: szabadságot, dicsőséget, nagy törekveseket, s uralkodva az irodalomban, mint talán sehol másutt a föld kerekségén.

Most már meg lehet kérdezni: mit hozott ez a harcias, szabad, józan nép Európába? Van e e szörnyű vadállatok nak szellemi értéke, lelkök televényében megindult e a magasabb élet folyama, vagy erős vasgyürök gyülekezete az egész, a kik ugyesek, mint lovaik, nem türik a jármot, mint a puszták vadja, bátrak és szilajok, szemesek és kitartók s a természetnek tiszta és egészséges ösztöneit követik, de föllebb nem tekintenek? Nyelvök csalhatatlanúl fog felelni rája. Annyi bizonyos, hogy a holló, a lúd, liba, az eb, a nyúl, a nyuszt és hal ismeretét bölcsőjükből hozták, s a háló, a gyalom mellett ugyanott tudták, mi a ló, a nyíl, az íj, a tegez, a szövés, a fonás; de a halász- és vadászelet szinvonalán jóval tul vannak. Idegen népektől megtanulták, mi az üveg, az arany, ezüst; jó ideje jártak török iskolába, ismernek egy sereg növényt, állatot, a pásztorélet dolgait és eszközeit, a földmívelés köréből annyit, a mennyi egy nomádnak épen elégséges, és a mi fő: a tudósabbja ért valami rováshoz, betűvetéshez. Érzik, hogy az ember nemcsak kenyérrel él; vannak regöseik, kobzosaik, énekmondóik, a kik elálmadoztatják őket régi tettekről, dicsőségről: és tudnak dalolni. Szent Gallen meglátogatásakor nekihevülnek a bortól s iszonyuan kurjongatnak istenéikhez, mire többi társuk is hozzájuk csődül s jókedvében mindnyája táncra kerekedve dalol a vezérek előtt, miközben a jámbor német papot sem felejtik el a mulatságban való részvételre szorítani. Máskor — néhány évtizeddel utóbb — egy makkos idilljéből

csendűl ki az ének, az első népdal, melyet az ősi nemzedek ajkáról hallunk, és az utolsó egyszersmind. A jámbor Gellért püspök, ép a királyhoz utaztában, bizonyos estén valami majorban szállott meg. »És íme, ejfél tájban hirtelen malomzakatolást hall vala, noha malmot egyáltalában sehol sem látott; és elcsodálkozék rajta. A nő pedig, a ki a malmot hajtotta, legottan énekelni kezde. A püspök almélkodásában odaszóla kiserőjének, Valter mesternek: Hallod-e, Valter, miképen szól a magyarok muzsikája? És mind a ketten jót nevettek a dalon. A malmot pedig az az egy nő csak hajtotta és éneke mind magasabbra hágott. A püspök, a ki ezalatt lefeküdt, mosolyogva kérdé társát: Magyarázd meg, Valter, mi ennek a nótának a dala? És amaz felelé: Ez az ének változata. A nő, a ki dalol, annak a házigazdának szolgálója, kinel szállva vagyunk; és uranak gabnáját őrli, minthogy ez idő szerint más malom a tájon egyáltalában nem találkozik«.

Azonban még egyet hoztak magukkal. Elhozták egy hatalmas fejedelemnek az emlékét, kiről az akkori egész világ beszelt: egy hatalmas vezérét, a ki valaha ősük volt: eredetöknek hunhagyományát. Ma már semmi sem ismeretes abból, a mit róla regéltek; ázsiai

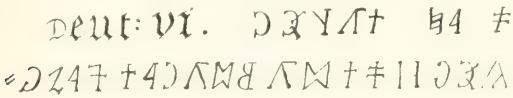

Az enlakai unitárius templom mennyezetének fölirata 1668 b. l.

mondáik elenyésztek, felszívódtak az idők árjában; képzeletök világa elmerűlt, beolvadt későbbi képek tömegébe, a melyet itt talált idegenektől elfogadtak, ősi hagyományaikhoz fűztek; azonban, hogy elfogadták őket, bizonysága, hogy az új regéket volt mihez kapcsolniok. Az európai magyar kilenc-száz esztendő meggyőződésének rendületlenségével hirdette hun atyafiságát; énekmondók, kik a régi hitből táplálkoztak, krónikások, kiknek munkássága a XII. század közepéig, sőt előbbre nyúlik vissza, ápolták mint kétségbe nem vont igazságot ezt a dogmát és megszentelte maga a magyar egyház, mely mintegy engesztelő ünneppel ülte a közhit szerint a hunoktól leölt Sz. Orsolyának és társainak emlékét.

Lelki világuknak ez a látható irodalmi képe. Szomorú, nehéz sors, a melyből egyszerű, naiv dal fakad, szegény dolgos leány aja-

[1]) Szabó Károly szerint a föliratot visszafelé kell olvasni, s értelme a következő: *Georgyius Musnai Csak egy az Isten.*« Korábban minden hábozás nélkül az ősmagyar írással azonosították: tényleg azonban a dolog még mindig eldöntésre vár.

kan, kinek őrölnie kell, mivel más malom a tájon nincsen; szilaj legények vad, nyers énekei a prédálás, a diadal mámorában, kurjongással, hetyke tánccal keverve — két típus, a mely máig sem halt ki; — egy harcos, nagy és fényes idejének hagyománya, emberoltók lelkén átszűrődve, megőrizve.

A »középkor«, a nyugati műveltség napja azonban már felénk fordult és melegét megérzi a faj minden rétege. A tehetség ereiben szokatlan pezsgés támad, az eleven magvak, csírák csakhamar nekizsendülnek és Magyarország új képet ölt.

MÁSODIK KÖNYV.

I.

A X. SZÁZAD UTOLSÓ ÉVEIBEN a pápai székre II. Silvester, korának egyik legnagyobb lángesze és tudósa ült. Lelkesedett a mathematikáért, híve volt Aristotelesnek; mohó szeretettel forgatta Vergiliust és Horatiust, Cicero, Terentius és Juvenalis munkáit. Abban az időben, mikor III. Ottó a német trónra lépett, tudós híre már bejárta a világot, és ő lobogó nagyravágyással sietett a görög anyájú fejedelem udvarába, hogy a mennyiségtan titkaiba beavassa és a régi görögség finom szellemét föltárja előtte. A két férfiú megértette egymást. Silvester — akkor még Gerbert — eszméket adott a császárnak, ez a pápai székre ültette tanítóját. Európa két leghatalmasabb trónját elárasztá a múlt iránt való rajongás varázsa, a régi római birodalom föltámasztásának ábrándja. Ottó ép úgy telve volt a szazad

vallásos extázisával, mint mestere, az álmodott világuralom Augustusa: kozmopolita eszmékkel volt tele: a keresztény szellemnek mind szélesebb körben való elterjesztéséért lelkesült, melynek külső eszköze az egyház volt, és a fajokat, népeket az eszme, a hit erejével akarta egységbe gyűjteni.

Magyarország legelső sorban ennek a graeco-saxon hatásnak került a körébe. Maga a koronaküldés, bár Silvester a fő szereplője, szó sincs róla, hogy III. Ottó beleegyezése nélkül megtörténhetett volna. I. István, szellemének mélyében, úgyszólván III. Ottó mása. A magyar király szent életet él, görög kolostort alapít, olasz és teuton elemekkel környezi magát, sőt részben reájok támaszkodik. A nagy társadalmi és szellemi forradalomban, melyet megindított, szüksége van segítségökre: tanácsukkal, eszökkel él, erejökre, vitézségökre számít. Jól ismeri fajat, tudja, hogy a dolog nem fog simán és könnyen végződni. Egy keresztény Magyarország abban az időben nagyszerű politikai és társadalmi átalakulás nélkül ép oly kevéssé lehetséges, mint célravezető átalakulás a kereszténység kizárásával. A magyar nép belépését az európai polgárosodás kötelékeibe életkérdésnek tartja: de nem titok előtte, hogy ez a szellemi reform csak egységes, hatalmas kormányzat erejének latbavetésével fog valósággá érlelődni. Az, a mit a középkor királyságnak nevez, oly lényeges sarkköve az egész változásnak, hogy nélküle tartós siker reményével munkához látni sem lehet; s viszont a királyi hatalom megalapítása, az új rend, csupán a régi romjain válhat ténynyé. A térítő szavának súlyt a királyi ember, az erő képviselője kölcsönzött s a kettőnek nyomában járt a kollekta, a dézsmaszedő... Az egész rendszer úgy tűnik fel, mint valami kettős szerkezet: a kit nem bántott az egyik fele, okvetlen érintenie kellett a másiknak. Hiú almodozás, hogy a kereszténység Magyarországon azzal az idilli egyszerűséggel, azzal a gyorsasággal átjárta volna a rétegeket, a melyről a legendák beszélnek. A mélyebben kutató szem elé nagy, elemi harc tárul, melynek kitöréseit elnyomják, de maga a tusa a felszín alatt sokáig forrong. Ennek az egész reformnak legfőbb sajátsága épen az, hogy a faj büszkeségét, jogaira való féltékenységét támadja meg, és a magyar előtt, ha vallásától könnyebben meg tud is válni, még mindig ott sötétlik a serelmek hosszú sora, melyek az új hittel járnak, az új politikai rend, mely széttépi a törzs-szerkezetet, jogokat vesz ki az urak kezéből, adózást ró a sokaságra és mint gyűlölt germánok és olaszok hatalmaskodása tűnik fel szemében. Nem vallás és vallás, de rendszer és rendszer csap össze, a melyek közül az egyiknek az új hit csak kiegészítő, elválaszthatatlan része és nem összesége. A Koppány kitüzött zászlója, mikor a poganyságot hirdeti, egy egész világot képvisel, a régi magyar összes életet, jogait, szabadságát, büszkeségét, azt, a mely nem akarja tűrni, hogy idegen vér legyen úr ezen a földön. És kitör »a

háborúk zivatara, melyben a teutonok és magyarok között szerén szerte nagy villongás zúga és a »polgárháborúnak végromlása«. A pogány zászlót földre lehetett tiporni, követőit súlyos tilalom alá vethették; de az eszmét a földről eltörölni nem lehetett. A zsarátnok ég folyton, a közrend őrzi hagyományait, s ha enged is, még mindig hatalmas tényező. A királyságot elfogadta a nemzet és őszinte ragaszkodással csüng az Árpádokon; de bajait, sérelmeit folyton az idegeneknek tulajdonítja és a tömegek gondolkodásának egyszerű logikájával gyűlöl mindent, a mi idegen, ragaszkodik ahhoz, a mi régi és magyar. Csupán Istvánnak kell behunynia szemeit. A III. Ottó és II. Henrik korának vége már, a német trónon a közönséges és brutális II. Konrádot az ügyes, vitéz III. Henrik váltja fel. Annannak támadását még a szent király verte vissza; Henrikkel Aba vesztére köt ki, s az idegen Péter császári pártfogással kívánja elérni, a mire hiába törekedett, trónjának biztosítását. Így lesz Magyarország egy pillanatra német hűberré. De a nagyszerű lakomák, ünnepélyek kábító mámora jóformán el sem szállhatott: a felzúdult nemzeti harag egyetlen hatalmas lehelete lángra lobbantja a titkos zsarátnokot. A magyar mintha újból pusztító ázsiai aradattá lett volna; mintha szakítani akarna mindennel, a mit az új rend alkotott. Föltűnnek azok az alakok, ösztönök, melyek Európát egy századon át rettegtették; az idő, úgy gondolják, elérkezett, hogy megsemmisítsenek, vérbe fojtsanak mindent, a mi a magyart rabbá tette s aztán is rabbá teheti. Megnyírják és három csombókra eresztik hajókat, lóhúst esznek, ölik a papokat és az új hithez ragaszkodó világi embereket, lerombolják az egyházakat. Meg kell ölni a püspököket és az egész papságot, le kell vágni a dézsmálót, vissza kell állítani a pogányságot; el kell törülni az adót, Péternek pedig németjeivel és olaszaival veszszen hire mindörökre! És mindenütt megtámadják az olaszokat s németeket, hogy jól járt, a ki átjutott a határon és puszta életét megmenthette. »Pap pedig és világi egy napon annyi halt meg Krisztus hiteért, hogy csak Isten és az ő angyalai tudják számukat.

Meg egyszer látjuk ezt a gyűlöletet: tizenöt esztendő múlva, mikor I. Endre, mint előde, a német karjaiba vetette magát. Az idegen törekvés szomorú végét a tihanyi szűk sír jelöli már, a koronázó Fejérvár körül pedig újra fölzúg a tömeg rettenetes szava. »Apáink szokása szerint akarunk élni. Megkövezzük a püspököket, kitépjük a papok belét, megfojtjuk az írástudókat, felakasztjuk a dézsmálókat, lerontjuk az egyházakat, összezúzzuk a harangokat. Úri ember alig van köztük; de ott az ország köznépe, az az elem, a mely nem tud finom különbséget tenni, az igával együtt utálja mindazt, a mi nem magyar, az egész új rendet, s gyűlölve az idegent, újra-újra él-hal a pogányságért, s inkább kész elpusztulni, mint ősei, semhogy a nemzeti büszkeségről és hatalomról lemondjon.

Az »új« ismételten földre tiporta a »régit«, az ázsiai szellem ismét visszatért a rejtekekbe, mint konok, kibékülni nem tudó ellenzék. Ősi ereje azonban örökre kimerült már, tőkéje mindinkább egyszerű vallási hagyománynyá zsugorodott. Valami félszáz esztendő múlva még föltehetnek titkos hívei, a kútfők mellett áhítatoskodó, élőfa, forrás, kő mellett áldozó csapatok — és a körülmény, hogy törvényt hoznak ellenök, bizonyítja, hogy számuk folyvást nagy és tetemes; — aztán a XI. századdal ez a lappangó és romokon kesergő világ is elenyészik. A keresztény szellem győzelme a maga teljességében ragyog fel Magyarországon.

Világos, a középkor első éveinek nem hiányzik saját problémája, mely körül az élet összes tényezői forrongnak, és a kérdés: a nemzeti érdekek és az európai szellem viszonya. A törekvésnek megvannak pártjai, jelszavai, szélső s mérsékelt elemei, jóformán mint valami parlamentnek. Péter, majd élete alkonyán I. Endre, Salamon teszik a túlságosan nyugati oldalt; a másikon állanak: Koppány, Vatha, Leventa és a tömeg: a nyers erő, szilaj nemzeti érzés boszús tényezői, melyekre időszakonkint esetleg szükség van, midőn amazok idegen hatalom és befolyás alá akarják terelni az országot; középen Szent István, I. Géza és Szent László, a biztos végső diadal vezérei. Átvenni a Nyugattól a mi értékes, de megőrizni a függetlenséget és szabadságot, a nemzeti hatalmat mindenkivel szemben és minden irányban, — ez az igyekvés emeli nagygyá, korszakossá működésöket. A királyságot ők alapítják meg és teszik tiszteltté, a pogány pártot az ő egyéniségök és politikájok dönti meg. A faji erények megjelennek a trónon, s minél nagyobb mértékben tündöklenek róla, a régi pogányság annál jobban csökkenik fényében; s mikor — annyi harc után — a nemzeti eszmék hőse a legkeresztényebb király lesz, abban a pillanatban vége a pogány tábor létalapjának.

Most már értjük azt a nimbust, mely oly gyönyörűen övezi Szent László alakját. A gyűlölt német dölyfösségnek ő a leghatalmasabb összetörője, a legerősebb és legfüggetlenebb király, a kit a magyar valaha látott. Büszke és tekintélyes kifelé, szigorú, de bölcs és igazságos bent, harcos és hős, mint Árpád, teljes élete nagy lélek és erő dicső példáinak sorozata, melyeket az egész ország ismer és bámul, bátor mint az oroszlán, termetre magasb mindenkinél, s a milyen buzgó hívő, fajának épp oly igaz fia. Szent, király, lovag és nemzeti hős, kinek személyét a nép hagyománya a csodáló apotheozisnak annyi jelvényével övezte, mint egyet sem fejedelmeink közül, s későbbi nemzedékek képzeletébe mélyebben veste be, mint akármelyik elődjéét.[1] Magyarország tulajdonképen az ő idejében csatlakozik végleg a Nyugathoz és kezdi meg nagy

[1] *Marczali*: A magyar tört. kútfői az Árpádok korában. 34

szerű szerepléset: a keresztény műveltségnek védelmét Kelet barbáraival szemben: világos bizonysága, hogy a magyar meggyőződése változott, tulajdonságai az új keretekben megtalálták helyöket, az új eszmék úgyszólván lényeges társaikká lettek, a »crucis mysterium« fénye biztosítva van és uralkodó hatását a nagy tömeg is érzi. Az új hit nem látszik többé a nemzeti megaláztatas eszközének; a régi nyakas nem zedék, mely ősapáinak nézeteiben nőtt fel, kihalt, a későbbiek nem érzik a két szellem nagy ellentétét, de annál inkább a kettő egyesülésének fölemelő varázsát. A sokaság, mely Péter és Endre korában a püspökök és papok megölését kiáltozta, 1083-ban mint meghatott, kegyelettel buzgó áradat járul Szent István koporsójához és haza térve csudálatos dolgokat beszél a keresztény szent jótevő erejéről. »Látnak a vakok, hallanak a süketek, járnak a bénák, megtisztulnak a bélpoklosok.

»Bizonyos béna tagú s tizenkét esztendeig inaszakadt legény, kezeit s lábait nem birván, szülcinek segitségével szállíttaték oda; s visszanyervén egész testének épségét, ő volt a csodák kezdője: ki is gyors futásával az oltárhoz öregbíté a Krisztust magasztaló sokaság örömét. Ismét egy más, hét évű gyermek, kinek idegei születése óta össze voltak zsugorodva, hogy csak négykézláb csúszott, a koporsó mellett megnyerte tagjainak tágulását; és látván mindnyájan, hogy térdeire és lábara kelve jár, kiáltással dicsőíték Krisztust . . . Maga pedig az áhitatos László király, szertelen való nagy örömében könnyekre fakadván, kezeivel nyalábolá fel a földről és az oltárhoz vivé, hol dicséretet énekelvén, forró hálát ada Istennek. Így derité az Úr csodálatra méltólag számos jelenések fényére az egész éjszakát; a nép pedig émetten bőjtölvén, minden csodára hálakiáltásra fakad vala.«

»Nagyboldogasszony után ötöd nap virradóra tehát a szentegyházba gyűlvén a fejedelem, az urak, püspökök és egyházi személyek, mindenek előtt halottas misét mondtanak, mely meglevén, a padozatból kiálló márványkövet fölemelték. És mikoron lementek a sírig, a jelenlevőket oly édes illat vette körül, mintha az Úr Paradicsomának gyönyörűségében lakoztak volna. Maga a koporsó pedig telve volt pirosas, mintegy olajjal elegyített vízzel, és ebben, mint olvasztott balzsamban úsztak a drága tetemek, melyeket is a legtisztább gyolcsokba szedvén, a nedvben sokáig keresék azt a gyűrűt, mely a szent férfiú jobbjára tétetett volt. És mivel reá nem akadtanak, némelyek a király parancsából ama vizet, mely a koporsóban vala, ezüst kupákba és edényekbe kezdték töltögetni. Azonban minél több nedvet üritének ki, a koporsó nagy csodálatoskép annál inkább töltözék. Látván tehát a csodát, a kimerített vizet visszaonték helyére, s a koporsó ennek folytan meg sem telék meg jobban.«

»És az Isten ama napokban jelenlétét csodák által annyira kijelente, hogy azon idő alatt az emberek mintegy szemlátomást az Úrral

2*

társalkodának ... Bizonyos asszony, kinek egyetlen fia megholt vala, gyermeke holttestét a szent király koporsója mellé helyezte ... És mily csudálkozásra méltó és a mi üdőnkben hallatlan eset: imádságát be sem fejezte, és fiát, kit holtan helyezett oda, elevenen visszanyerte! A nép pedig, a kinek valami baja volt, Magyarország minden részéből a koporsóhoz sietett. De míg sok odaérkezék, sok, ki súlyos nyavalyájában oda nem juthata, útközben mégis meggyógyult. Kik is a szent fejedelem jótékonyságának maradandó emlékére ott helyben, a hol meggyógyultak, temérdek kőrakásokat hordottak össze, a melyek azután is megvoltak hosszú ideig.« [1])

Magyarország reátért a szellemi élet új ösvényére. Az emberek szívét mámor, vallásos ittasultság fogja el, és ez annyiszor ismétlődik, a hány újabb és újabb szentet avatnak, »emelnek«. A nép hisz és lelkesedik, a képzelet az új irány szolgálatába szegődik, az alkalom legendákat szül, melyek részben a közérzületet tolmácsolják. A középkor sajátos új irodalmai jóformán mindenütt ekkép pattantak elő. A faji és keresztény szellem őszinte kibéküléséből, egybeolvadásából keletkeztek, hajtottak új műfajokat, mint a legenda, és az írott betű használatát egyaránt az egyháztól tanulták. A népekre nézve Róma nem szünt meg a kultura forrása lenni, s a felsőbb műveltség világa végelemzésben onnét lövellt ide, a Duna és Tisza környékére is. A nyelvbe a szláv elemmel való mindennapi érintkezés folytán egész tömeg szláv szó ékelődött: [2] de az iskolát, az európai írást, a magasabb szellemi életet az egyház szolgái, jobbára latin és germán jövevények, papok, hithirdető szerzetesek hozták magukkal. Pécsváradon, Pannonhalmán, Bakonybélben, majd Fejérvárott, Csanádon ismerték Priscianus deák nyelvtanát, Cato disztichonjait, Aesopus meséit: tudtak Ovidiusról és Horatiusról, tanítottak néhány szemelvényt Platón- és Boethiusból: nem kerülte el a figyelmet Ptolemaeus nézete az égi testek helyzetéről, becsben állott Cicero és Quintilianus. Tudjuk, hogy a bakonybéli magányban már szent Gellért »könyveket írt és másoltatott«, és nem volt hiány írni valóban, csak másoló és hártya nem akadt elég.

Magyarország története hézagos lenne az egyszerű, jámbor barátok nélkül. Mert nem csupán írnak: részben a saját koruknak képet írnak, tapasztalataikat festik, eszményeket, kinek oldalánál küzdöttek. A bakonybéli monostor szerzetese, Valter, ki Gellértet, az eszes, jóságos kis velencei barátot, már mint püspököt, Csanádra kísérte és ott mint schola-mester szorgalommal munkálkodott, nem halt meg, mielőtt vezérének életét leírta. [3] Oly közelről ismert, oly részletesen tudott min

[1] *Hartvic*, Leg. S. Stephani.

[2] Keresztyén, pogány, pap, püspök, apát, apáca, szent, kereszt, oltár, zsolozsma, veternye, vecsernye, bérmál, pokol, karácson, stb.

[3] Kiad. *Batthiány*, Hist. episc. Chanadens. és *Endlicher*, Monum.

dent, a mi a vértanútanítót környezte, a kortárs közvetlensége, a hű ragaszkodás, a kellő jártasság annyira megvolt benne, hogy hivatottabb erre a munkára senki sem volt nálánál. Egyszerű, mesterkéletlen rajzai ban megelevenül a múlt, szinte látjuk a térítés, a plántálás munkáját.

És jöttek a nemesek és nemtelenek, a gazdagok és szegények, kérvén a keresztvizet a Szentháromság nevében. S ő mint fiait fogadta és asztalához is meghívta őket. Sokakat a királynak ispánjai vezettek oda, kiket is Keresztelő Szent János klastromában kereszteltek meg. A nép sokasága pedig a temetőben, az ajtónál állott, eleségöket is magokkal vitték, s a keresztelőknek nem volt nyugtok, csak éjjel. Megtörtént egyszer ép Keresztelő Szent János napján, prédikáció után, hogy

A San Giorgio Maggiore Velencében

a püspökhöz mintegy száz ember járult: szentelne náluk templom helyeket. A főpap szerfelett megörült és ebédre hivta mindnyáját. És mikor az ebédnek vége volt, a vendégek megajándékoztak a gazdát: a férfiak lovat, ökröt, juhot, az asszonyok ekszert: arany gyürüt és láncokat adtak. Gellért szabadkozott: nem azért hivta öket, hogy kifoszsza; de azok igy feleltek: Ma hallottuk tőled, hogy az alamizsna eltörli a bűnöket, mint a viz a tüzet; fogadd el tehát tőlünk ezt az alamizsnat, melyet Krisztus nevében ajánlunk föl, ki által új életre születtünk.- Valami harmincan pedig arra kérték, hogy fiaikat papokka neveltesse. Nosza, iskolat szerveznek és Valter mester alatt oly tűzzel folyik a tanulás, hogy az ej is nappallá tetetnek . A könyvirás, a káptalan alapitas, minden oly részletes, oly eleven és jellemző, a mint csak egy szemtanutól varni lehet, s az elbeszelő még oly apróságról sem feledkezik meg, mint ama bűnösnek az esete, ki a törvény elől a monostorba menekült és annak életfogytiglan szolgája lett. Mondák

néki: »Így ni, roka koma, bezzeg jól jártál: a huroktól elfutamtál, most már itt vagy bundaddal a likban«, mire is a nép nevetésre fakadt: amazt pedig átadták a monostornak, hogy élete fogytáig harangozója lenne.«

Az élet azonban egyéb dolgokat is nyújtott. A fiatal kereszténységnek volt már hajtása, melyre az aszkézist egész terjedelmében ráalkalmazhatták. Gellért nagy egyéniségével szemben Imre hercegről beszéltek, ki nagy, titkos égi szózatot követve szűz életet fogadott és élt, a pannonhalmi kolostorban hét csókkal tüntette ki frater Maurust, a későbbi pécsi püspököt, isteni sugallatból tudva róla, hogy szűz és a testvérek közt a legjámborabb. Fehér, tiszta lelkét holta után az angyalok hangos énekszóval vitték a mennyországba, sírjánál szintén történtek csodák és általa nyert bocsánatot ama bűnös Konrád lovag. Ez a német utálatos életet élt, a melynek nyomait rothadt testén viselte. Bűnbocsánatért, gyógyulásért a pápához zarándokolt, de hiába, betegsége tovább emésztette tagjait. Ekkor erős vértezetet adtak rá, melyet Krisztus öt sebének emlékezetére öt lánc szorított testehez, aztán a pápa egy lapra fölírta bűneit, lepecsételte és elbocsátotta: menjen, zarándokoljon a szentek ereklyéihez. A melyiknél az Isten megbocsát neki, legott lepattog róla lánc, vért, a levélből elenyésznek bűnei. A szegény ember nyakába vette a világot, Jeruzsálemet is megjárta már, s a vért, a láncok csak álltak helyökön. Akkor hallotta meg, hogy Szent István testét fölemelték. Sietett Fejérvárra és megesküdött a sír előtt, hogy el nem távozik tőle, míg az új szent érdemét nem tapasztalja. Reggel hat óra tájban lehetett, faradt, törődött tagjain erőt vett az álom. És íme, a szent király nagy hirtelen megjelenvén neki, szóla hozzá: Ne bizakodjál az én érdememben, kelj föl és menj fiamnak, Szent Imrének sírjához, ki szűz élettel szolgált az Úrnak, és az ő pártfogásáért esedezzél. A bűnös felébredt, sietett Imre sírjához, leborult, imádkozott és — csodák csodája — egyszerre szétpattogtak láncai, a vért darabokra töredezett. A jelenlevők odafutottak: a papság, a fehérvári prépost, a király kancellárja. Megnézték a pápa pecsétjét, semmi híja sem volt, és mikor feltörték, a levélben írásnak nyoma sem látszott többé.[1]

A szerzetesi szellem korai megnyilatkozása volt ez, ép úgy, mint ama másik elbeszélés a lengyel paraszt Zoerard önkínzásáról, melyet Maurus, pécsi püspök írt; a magányban és falak közt élő embercsoportnak feltörekvése, kik lemondva a világról, többek akartak lenni másoknál és saját eszményöket minden emberi tökéletesség fölé emelték. Európát elözönlötte az önsanyargató, szemlelődő élet vértelen miszticizmusa és a kolostorok falain túl az előkelő rétegekbe mind jobban

[1] Vita S. Emerici Ed. *Endlicher*, *Schwandtner*

utat talált; de sohasem válhatott általánossá. Az élet azt a szentséget dicsőítette meg, a mely a világnak is áldása volt, és a közönség a hősökben nem szűnt meg az egyéniség duzzadó erejét s a faj ideál jait szeretni.

A XI. század folyamán a magyarnak két nagy királya van, kit a politikai erőn és lángeszen kívül a szentség koszorúja ékesített; de

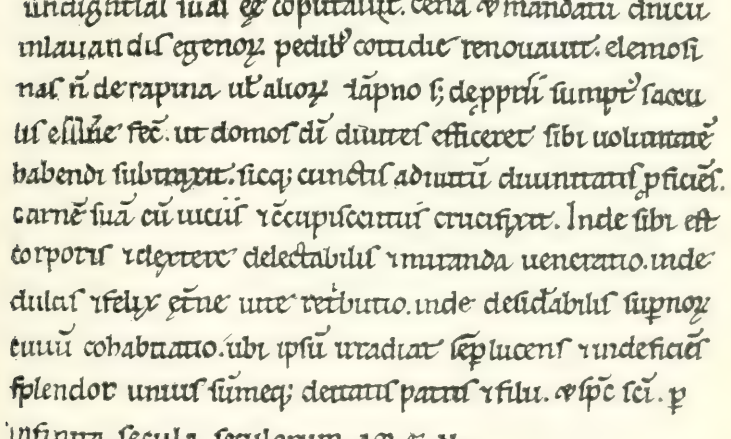

Hartvic legendájának végső szavai.
(A Magyar Nemzeti Múzeum kódexéből.)

csak egyik. Szent István találta meg hivatott legendását. Az életíró Hartvic, — a mint újabban gondolják — Arduin, győri püspök volt, ugyanaz, ki Kálmán és Buzilla házassága ügyében Roger grófnál követségben járt. Munkáját a legjelesebb királynak, Kálmánnak meghagyásából végezte, bár öregség a vállán, Priscianus, kit hajdan jól ismert, már cserben hagyta és arcát előle mintegy ködbe burkolta. Nem volt önálló szerző, iratok, feljegyzések után dolgozott; de műve a legjobbak közé tartozik, melyeket a legendák fajában ismerünk. Távol

van tőle, hogy csodák egyhangú gyűjteményévé alacsonyodjék, históriai alapon indul, s bár főkép a szentre, az egyház hű fiára árasztja lelkesedésének fényét, hőseben a magyar királyt is rajzolja. Szent István komoly, szigorú férfiú, kit nevetni alig látott ember: azonban e külső alatt hitért buzgó, nemzetéért aggódó szív dobog. A háború előtt leborulva könyörög a Boldogasszonyhoz, ne engedje a kereszténység zsenge palántáját eltiporni: »ha vétkes a pásztor, lakoljon érdeme szerint, de az ártatlan nyájnak adj bocsánatot.« Azonban nem feledkezett meg arról sem, hogy a püspökök és nagyok tanácsát meghallgatva, birodalma védelmére Magyarország összes vitézeit egybehívja. Körülötte valóságos kis korrajz kerekedik: Koppány hadjárata, szerzetesek, teritők bevándorlása, Asztriké, András nevezetűe, Benedeké, »ki megöletvén Krisztusért, irgalomkoszorút nyere«, monostorok alapítása, püspökségek keletkezése nyújtják a kép elemeit: a pápa koronát küld, törvényeket írnak, Fejérváron, melynek a neve is fényest, fejedelmit jelent, a Nagyasszony tiszteletére »híres és bámulatos művű bazilikát építenek, karfalat finom vesetekkel, padolatát márványlapokkal díszítik, az oltárok körül színaranyból készített, drágaköves képeket raknak, az Úrasztalát csodálatos szép födeles kehellyel látják el. Jeruzsálemben, Rómában szerzethazák, Konstantinápolyban műkincsek hirdetik a magyar király bőkezűségét – itthon egy jövevény s idegen sem tavozott el tőle szomorúan, vigasztalás nélkül, és az égtől vett javait a szükölködőkre hinte«. A napsugaras és színarany mozaikokra emlékeztető elbeszélésben sehol semmi árny: csupán az életirat vége felé, Imre halála után, az egyedül maradt edesapa csöndes, sóhajtozó fajdalma, az ország szomorúsága, az udvar ármányai között borúl el némileg, hogy aztán még egyszer, diadallal mutasson ra a feltámadásra, a nagy mű eredményére, a nép lelkesedésére, mely az első szent király temetésének fölemelését legnagyobb ünnepe gyanánt ülli, csodáiban hisz és benne égi jótevőjét látja.

Mintegy száz esztendő múlva, körülbelül a XIII. század elején, Szent László történetében semmit sem találunk, a mi erre az egészséges, duzzadó legenda aramlatra emlékeztetne. A nagy magyar lovagkirály hatalmas egyéniségét halvány, vértelen alakká zsugorították, a hős, a király, a magyar eltünt a szent mögött, ki az ahitat szürke, minden sajátosságot elmosó legkörében úszik. László, mint Mózes, éhes népével kietlen pusztában revedez, majd imához lát, és az ég annyi szarvast és bivalyt küld a táborba, hogy »mindenki megelegül vala.« Mikor meghal, temetet az angyalok kocsistul Nagyvárada ragadják; kanonizálásakor a monostor fölött, hol teste nyugszik, fényes csillag tündökol; irgalmának, kozbenjárásának bizonyságára sirjánal egy leánynak fajós szemei kihullanak és uj, jó szemek támadnak helyökben: igazságosságát a kapzsi és dölyfös ispán istenitélete mutatja, ki egy

szegény vitéz ezüst tányérjára áhitozott és el akarta ragadni: »mivel az övé volt és tőle lopták el«. A tányért pedig a szegény vitéznek még atyja szent Lászlótól nyerte annak idején ajándékban. A dolog pörre kerül és Walter püspök Isten sugallatára törvényt tesz, hogy a tányért helyezzék Szent László király sirjára és az Urtól kerjek bizonyságát, melyikök bírja igazságosan. Az ispán tehát, nagyon bizvan magában, a sirhoz járult, hogy a tányért elvegye; azonban rögtön félholtan rogyott össze, sem a földről nem birt fölkelni. A szegény vitéz pedig, alázatosan odalépvén, sajátját elvitte és hálát adott az Urnak.« Gondoljuk még hozzá, hogy László »vállal magasb volt mindenkinél«, hogy hatalmas, izmos tagjai valának, »mint oroszlánnak,« és a vékony munka jóformán ki van merítve.

Szent László. (A Képes Krónikából.)

A XI. század vége sötét messzeségbe tünt, az irónak ízlése és ereje nem ért föl tárgyának méltóságával. Maga a nép fantáziája, mely a legendák megteremtésében szintén fáradt, hiven járta útjait: a kultusz inkább izmosodott, semmint hanyatlott. Hartvic korában már el volt terjedve a meggyőződés, hogy Magyarországnak egi védője van: Szűz Mária különös tisztelete, kinek oltalmába István király halálos ágyán ajánlotta népét, mintegy a hazafiság kiegészítő részévé vált. A nemzeti és vallásos érzés azonban még egy lépést tett előre: fölmagasztalta, mennyei trónra emelte és patronusául tekintette saját fajának hőseit is, a kikben a magyarságnak és kereszténységnek, az áhitatnak és bölcsességnek, a tetteknek és a királyságnak egyaránt eszményeit és bonthatatlan egységét látta: régi és új világ nemcsak kibékült, hanem szövetségre lépve, közös ideált termett.

II.

Egyoldalú legendák ezt a változást, ezt a sokoldalú eszményt igazán ki sem fejezhették volna. Reálisabb műfajra volt szükség, mely a valót a szem természetes látásával nézte, a cselekvésekben az ördög incselkedéseinél, a bűnnél s erénynél egyebet is talált: a faj érdekeinek, hivatásának, ösztöneinek és törekvéseinek kielégítését vagy gátolását. A legenda színes prizma volt: csak bizonyos sugarakat bocsátott át: a krónikának kellett föllépnie, hogy lehetőleg mindent lathassunk, a mi a kort eltöltötte, a jelen és múlt emócióit, valót és költészetet, a régi és új eszmék összebékülését. Magyarországon úgyszólván a XI. század második felétől kezdve ki lehet mutatni e hosszú, föl. Mátyás koráig megszakítás nélkül folydogáló áramlatot, mely, ha kiváló írókat nem szülhetett is, egészben véve a legérdekesebb tünemények közé tartozik. A közös, nagy nemzeti érdek az emberöltők láncolatát fűzi egybe a munkában: egyik a másiknak nyujtja át az eredményt; az anyag kibővül végleges alakot ölt, mint valami éposz, és a faj közkincsévé, a középkor nagy értékű emlékévé válik. A XI. század följegyzőinek hagyatékát melynek sajátos köre Szár László fiainak drámája, és László, a későbbi szent király a fő hőse: III. Béla korában kezébe fogja és saját tapasztalataival noveli a XII. század krónikása, kinek munkájáról az utókornak bővebb tudomása van; és száz év múlva, Kún László uralkodása elején, egy újabb mű nemcsak tovább viszi a fonalat, visszatekint az ősidőkbe is, a hún korba, melynek képei nagyrészt általa szövődnek az utódok lelki világába. Kézai Simon, hű papja IV. Lászlónak, a dicső, lelkes és nagyratörő királynak, kit mint az ég csillagai, vesznek körül hívei, s a ki mint Mars fia kel ki Fejérvárról, segítve csillagzatjától bátorságában és erejében mind születése napjától fogva, nem egészen két tizedre ra mint feldolgozó, rövidítő, javítgató lép nyomába. Tudós büszkesége nagy, ép akkora, mint tudatlansága, melylyel az V. században élt Orosiust Nagy Ottó történetirójává teszi és összezavarja Jordanessel, ki a magyar nemzetet rosszakarólag ördögöktől és boszorkányoktól eredeztette, a magyarság szerencsétlen harcait széltében leírta, győzelmeiről pedig bölcsen hallgatott ... De a magyar büszke önérzete, a mely az idegen történetirással szemben a faj dicsőséget, igazat hangoztatja, ez a sok százados áramlat, a magyar történetirásnak e fájdalmas és nemes hagyománya vele indul meg, az ő szavában zendül föl. Mintha valami romantikus hajlam vinné ragadva, teljes erővel rohan meg egyszer a régi hún világba, mutogatja a németországi kalandokat, Péter, András, Salamon regényes idejét: de csupán a hazai erős benne, mint történetiro a leggyöngébbek közé tartozik. Ugyanazt a krónikás

hagyományt félszázad múlva sokkal komolyabban és teljesebben szerzi könyvbe valami budai ferencrendi barát, s ennek dicsőségét is homályba borítja nem sokára, 1358 táján egy másik, Márk nevezetű, az iskolának első stilisztája és fejedelme. Az Árpádoknak utolsó férfi-sarja por és hamu volt már; az Anjouk fényes napja úgyszólván délszínben ragyogott. A krónikás, világos, értelmes, tiszta előadásával még egyszer áttekint a letűnt koron, összegyűjti, a mi csak összegyűjthető, a valót és költői hagyományt, és fejedelmileg díszített, gyönyörű kódexben hagyja hátra, mint századoknak századokra szóló kincsét.

A százados irány mintegy kimerítette tárgyát, célhoz ért. Előttünk áll a nemzeti hagyományok két oldala, látjuk a hún históriák folyását, az Árpád királyok, fejedelmek és hőseik tetteit. De a két világ közt egy harmadik áll, mint összekötő kapocs: a honfoglalás nagy ideje, a sokaság érdeklődésének, és, mint látszik, költői képzeletének szintén lelkesítő forrása. Irója, elbeszélője a XIII. századnak egyik legeredetibb krónikás szelleme volt, a magyarnak igazi büszke, sőt kissé kevély s dicsekvő típusa, ki munkájában is különválva társaitól, új ösvényt tört s késő századok múlva bámulatos hatást tudott kelteni. Mint ember a közéletben díszes hivatalt viselt, utóbb »Magyarország néhai való jó emlékezetű dicső Béla királya jegyzője«-nek mondhatta magát, főpapok közel barátságával dicsekedhetett, s mint századának fia, nem állott kívül az olvasottabb emberek sorain. Ismerte Dares Phrygiust, a trójai históriák hírhedt szerzőjét, Justinus, Regino történeteit, Solinus földrajzát, Isidorus Etimologiás-könyvét, a hazai mondákat, énekeket, följegyzéseket: tudta — Erdélyt kivévén — tövéről hegyére az ország geográfiáját, a fő útvonalakat, melyeken a hadi mozdulatok a dolog természete szerint történhettek, s értett hozzá, hogy a mit elbeszél, tervszerű egésszé kerekedjék. Az íráshoz már korán hozzálátott; még mint tanuló megírta Trója veszedelmét, »miként mestereitől hallotta volt, és föltette magában, hogy a magyarok viselt dolgait összefoglalja. De aztán »sok bajoktól gátolva,« szinte megfeledkezett róla és csak öreg fővel, »mások figyelmeztetésére ült hozzá, hogy elmondja, »miképen szállott alá a scithiai földről a hét fejedelmi személy, kiket hét magyarnak nevezünk, vagy milyen a scithiai föld, s »miképen született Álmos, vagy miért nevezték Álmosnak Magyarország első vezérét, kitől a magyarok királyai eredtek: hány országot és királyt hódoltattak, miért nevezik a scithiai földről kijött népet az idegenek nyelvén hungarusoknak s tulajdon magok nyelvén magyaroknak: »Isten segítségével azon jó szándékból, hogy a maradéknál utolsó iziglen feledségbe ne menjen, »mivelhogy »ha az oly igen nemes magyar nemzet eredetének eleit és minden vitézi tetteit a parasztság csalfa meséiből vagy a hegedősök csacska énekeiből mintegy álmadozva hallaná, igen éktelen és elég illetlen lenne.«

Szó sincs róla, hogy ezek a buzgó emberek sok tekintetben többe egyebek is legyenek, mint saját napjaiknak tolmácsai. A középkornak kevés volt az érzéke a múlt, a fejlődés, a velődi történelmi felfogás iránt. A halandók azt hitték, hogy a világ mindig olyan volt, minőnek ők az ő idejökben látták, és a magyar krónikás épen nem tartozik a kivételek sorába. Béla király jegyzője a honfoglalásban ép úgy a saját korát tükrözi, mint a maga elbeszéléseiben Kézai vagy a Képes Krónika. Árpád, a honszerzők vezére nemcsak első vajda a többi vajda közt, hanem valóságos király, mint III. és IV. Béla: oda küldi vezéreit, a hova akarja, s dereka szolgálataikat földdel és — miként a jó urak szokása híveiket szeretni — egyéb ajándékokkal jutalmazza. A hét vezér a Képes Krónikában igazi, vasba öltözött, címeres hét lovag: a csodaszarvast az ősök kopókkal kergetik . . . a középkorban mindez a legnagyobb mértékben világos és természetes. Azonban viszont a leírások anakronizmusai közt az író idejének egy egy közvetlen vonása villan elő; és ha nem látjuk is a múlt igaz képeit, az elbeszélésből megismerszik magának a szerzőnek és közönségének a lelke, a nemzeti jellem, a mely a sorokat diktálta, a képeket színezte, a betűkbe életet öntött.

A magyar krónikás csak oly keresztény, mint a legendák írója, István érdemeiről senki sem szólhat több bensőséggel nálánál, senki több ragaszkodással Sz. Gellért megható végéről. Elítéli a pogányság féktelen őrjöngését, Vathát Bellus várából, ki először ajánlá magát az ördögöknek, és társát, Jánost, kiknek véréből kereszténynek házastársat vennie tilos vala, mivelhogy, a mint Dathan és Abiron az ő törvényben lázadást gerjesztettek az Úr ellen, ők is elszakították a magyarok nemzetet az újban Krisztusnak hitétől, — és mintegy a nemzet különös szerencsejét jegyzi föl Leventa korai halálát, ki, ha tovább él s a királyi hatalmat elnyeri, az istentelen bálványozással egész Magyarországot megrontotta volna. De ugyanakkor igaz szeretettel fordul a pogány ősök felé, írja le sorsukat, dicsőíti küzdelmeiket. A hosszantartó áramlatnak egyetlen sajátsága sincs, mely annyi erővel hatna át termékeit, mint a magyar érzés tüze, a magyar név nagysága, a hősiesség kultusza, a magyar vitézség dicsősége. Az egész hún krónika, az egész Anonymus jóformán diadalok, fény, uralkodás hirdetője, letűnt nagyság, melynek annyi gyász és pusztulás után is maradtak nyomai. A hún származás a mily kétségtelen, ép oly büszkén hirdetett dogmája ere detünknek, Etele a nemzet őse, atyáink a szittyák, az íjra és nyilazásra termett, soha senkitől meg nem hódított nép, mely hogy ilyen volt, maradékairól megismerhetitek. Azonban nemcsak lelkesedni, gyűlölni is tudnak. A mily féltékenyek a nemzet jogaira, ép oly sötéten néznek annak ellenségeit: a németet és olaszt, kik a királyi udvarba tódulnak és a magyart háttérszorítják. Péter a királyságban meg sem elégedett, és a fejedelmi kegyességnek még árnyékát is elvé-

tette. És teuton veszettséggel dühösködvén gázolta a magyart. Az ország javait gőgösen és telhetetlenül barommódra bömbölő németekkel és fecsegő olaszokkal falta fel, a várakat és erősségeket németek és olaszok őrizetére bízta . . . Félig komolyan, félig gúnyosan jegyzik meg, hogy Etele király halála után Pannonia földjét a rómaiak legelőjének méltán mondották, mivel bezzeg most is a rómaiak híznak Magyarország javaiból.« Mennyire érzik a nemzet jogait, maga az egy vér szerződés is fényes és döntő bizonyság. Igaz, vagy költött, nem baj: tükrözi a faj érzületét, melyben hatalmasan él a törekvés, hogy a közjavakból kizárva ne legyen, az ország kormányában megillető helyet foglalhasson és akaratának tiszteletet szerezzen. Kedvetlenséggel mondják el II. István esetét, kit 1123-ban Ladomér falai alatt az ellenség előtt hagytak cserben vitézei. A király megparancsolta, hogy a várost még aznap be kell venni, vagy veszszenek ott mindnyájan. »De a magyar jobbágyurak tanácsot tartottak és így szóltak: Ugyan miért és minek haljunk meg? Ha elfoglaljuk a hercegséget, ugyan kit tesz meg közülünk hercegnek a király? Határozzuk el, hogy nem vívjuk meg a várat, és mondjuk meg a királynak, hogy mindezt főembereinek tanácsa nélkül cselekszi. Mikor tehát elmentek a királyhoz tanácsra, két oldalt állottak fel. Kozma pedig, a Pázmán nemzetségből, a király elé állott és így szólt: Uram, mit művelsz? Ha számos vitézeidnek élete árán elfoglalod a várat, kit rendelsz beléje hercegnek? Főembereid közül senki sem vállalkozik rá. Ugyan melyiktek is akarná az országot ezért a hercegségért elhagyni? Mi jobbágyurak nem vívjuk meg a várat; ha ostromolni akarod, ám harcolj magad. Mi majd haza megyünk Magyarországba és választunk más királyt. A hírvivők pedig az urak parancsára mindenfelé kihirdették a táborban, hogy a magyarok legott induljanak haza Magyarországba. És így a király, látván, hogy népe faképnél hagyta, szintén hazatért. Valami negyedszázaddal előbb Várkonynál, a Tisza partján szintén szemben állott két sereg: Kálmán királyé s Álmos hercegé. Akkor is összegyűltek a nemesek mindkét oldalról tanácskozni. Ők nem látták be, miért kellene harcolniok egymás ellen. »Miért tegyük azt? semmi okunk! Ha a herceg, király verekedni akar, ám harcoljanak ők maguk ketten, és a ki győz, elismerjük urunknak.« És ezzel a határozattal visszamentek, kiki a saját táborába. Grak pedig megmondta a végzést a királynak, Illye Álmosnak, és ekképp akarták, nem akarták, meg kellett békülniök. A múltak ismerete lehet szűkös, hiányos; a krónika elszalaszthat bármennyi jelenséget, a mely a fontos törekvéssel lényeges kapcsolatot mutatna; megeshetik, hogy gyönge, tehetetlen II. Endrek, idegen, gőgös Gertrudisok idejét hamis fényben láttatja; ott, a hol a nemzet sérelmével áll szemben, az igazságtalanságot, mellőzést megtalálja: nem hallgat el magyar önérzete, hangjában érzik a hazai haragja és keserűsége. Nem csoda, hogy

különösen a német ellen fordul: ez volt legrégibb és legtartósabb ellensége a magyarnak. Ők a hún birodalom megrontói, Csaba Ázsiában a rajtok való boszút koti népének szivére, a honfoglalók diadalának szünni nem akaró lancolatába gyászt — a mint Anonimus írja le — csupán az ő „gaz alattomosságuk“ és „istentelen cseleik“ idéznek. Az író ép úgy érzi a nyugat felől fenyegető folytonos veszedelmet, mint maga a nemzet. Az Ottóknak, Henrikeknek és utódaiknak kitartó igyekezetei megmutatták a német barátság értékét, a XII. század gyötrődései hatalmas intésül szolgáltak, hogy a magyar ne bizakodjék teuton érintkezésekben. Szabadságban örökölték ezt az államot, úgy is akarják megtartani, — ez a fő forrása törekvéseiknek, mindannak, mit betükbe foglalnak. Mindenütt az egész nép, az egész ország érdeke lép előtérbe és a mi ennek mintegy kifejezője, a magyar királyság. Egyéb középkori irók kivétel nélkül helyi vonatkozások alapján állanak, egyes helyek hagyományait, emlékeit hangoztatják; a magyar krónikában mindenre homályt borit és mindent legyőz a nemzeti érdekek kultusza, mindent háttérbe szorit a dinasztia, melynek sorsához Magyarország sorsát a kor szettéphetetlenül hozzákapcsolva szemléli. Az elbeszélés az Árpadokról költ, de a nemzetről szól; nyelvében hátramaradhatott egyéb nemzetek krónikasai mögött, egyes adatainak szempontjából bátran eshetik súlyos kifogás alá: de mint egész meglepő hüséggel tárja föl az Árpád-kor magyarjának lelkét, eszményét, szive dobogását.

Félezer esztendő kellett, mig ez a dolog tudományos tétellé, közmeggyőződéssé vált. Azonban a krónikásnak, hogy faja szellemét tükröztesse, egyébre is van szüksége: világos, tiszta józanságra, melyet a kor képzelgése meg nem rontott, idegen hatások meg nem fosztottak természetességétől. Láttuk, hogy egytől egyig folyton a nemzet hasznát tartják szemök előtt. Azonban ezek az emberek ugyanakkor így is gondolkoznak: „Én most történetet irok, tehát igazat kell beszélnem. És mit találok igaznak? mindazt, a mit könyvek, irások tanitanak és a mi eszem törvényével nem ellenkezik.“ Hisznek csodákban: mestereiktől, a századok legnagyobbjaitól tanulták, hogy Isten mindenhatósága felette áll a természet rendjének; azonban Jordanes sötét tudatlanságot árult el, mikor a magyarok eredetéről szólott, mivel a józan gondolkodás szerint lehetetlen, „ut spiritus generare possint“. Lél nem tehette le kurtjével Konrádot, „mivel a bűnös személyeket megkötött kezzel szokták a fejedelmek elé vinni.“ Botondnak konstantinápolyi dolga pedig a „történetirók egyetlen könyvében sem találtatik.“ Egész virágzó mondakölteszet kincseit dobják félre, a mely él a nép csacska szájan, a melyet kobzosok, regősök, hegedősök énekelnek. Van bennök valami gog, hasonló a falu komoly, irástudó parasztjához, a ki megvetéssel néz le a kevésbbé pallérozottakra. Elfordulnak ezektől a „hazug csácsogásoktól,“ itt-ott a barát, az aszketa szigorúsága is kifakad némely

ősök hiú dicsekvései ellen, »kik holmi énekeket készítvén magukról, azokat énekeltették, ezvilági magasztalásért s hírök terjesztésére, hogy unokáik hallván őket, szomszédaik és jóbarátaik előtt dölyfösködve kérkedhessenek.« Maguk az énekmondók, kikre a régebbi hit eszményi fényt árasztott, — mint látszik — sem azelőtt, sem azután nem voltak tiszteletre méltóbb réteg. Az egyház üldözte, a nép s az uri rend, mulatságain, összejövetelek alkalmával, szívesen látták őket mint muzsikusokat, énekes, történetek mondóit. A magyar szeretett nagyokat inni, napokon keresztül dőzsölni. A névtelen jegyző krónikája roskadoz az áldomásoktól, vendégeskedésektől, melyeknek negyed, sőt heted nap vetett véget, miközben »a kobzok és sípok minden zengései s édes hangjai, a dalnokok mindenféle énekeivel szóltak« és a jelenlevők »csak nem mindennap megittasodnak vala«. Ezek a társaságok érzik az igric, a kobzos, a regős, hegedős szükségét, ki hangszerével abban az időben a cigányt pótolja, sőt éneket mond, regél, elérzékenyít, trágár dolgokkal nevettet, gúnyolódik, az ivóknak — úgy írják — *combibator*a, cimborája; néha egyes, kóbor életet él, máskor, mint »királyi ember,« céhestül egy faluban, a pozsonymegyei Igrech-ben, a zalai Igrichi-ben, az Aranyosnál Igrechtelek-ön, a budai várhoz tartozó Regteluk-on, vagy másutt: nagyurak házában, mint a mulatságoknak kiegészítő része, a nélkül, hogy melódiáiban, énekeiben valaki nemzeti kincset látna, főkép jámbor papi lelkek, kik az igricet csupán a tobzódás, romlott élet apostolának vélik s egyházi emberre nézvést meghallgatását is bűnnek és botránykoztatásnak kiáltják. De a krónikát sem józanság, sem tudós büszkeség, sem a veszedelmes énekmondók megvetése, sem a természetes, józan gondolkodás egyszerű kritériumai meg nem menthették a költött dolgoktól. A legrégibb följegyzések, a melyek alapul szolgáltak hozzá, immár képzelet szüleményeivel összevegyítve nyujtották a történelmi valóságot; az idegen iratok, melyeket a magyar író nemcsak ismert, hanem számos részletben mint forrásokat követ: túl-túllépde géltek a história mesgyéjén; a krónikás maga is, nem akarva, öntudatlan be-betévedt az élő, a költői hagyományok viragos mezejébe. Belenőtt, benne élt ebben a világban, erőszakosan sem tudott elszakadni tőle. A józan, tudós ember, ki a mesékről, mint értéktelen játékokról beszélt, fontartója lett a mesék maradványainak, hirdetője a képzelet világának, mely a letelepülés óta felvirágzott, aztán szerte foszlott és csupán lényegében, vázában, s így is a krónikák lapjairól ismeretes.

A hún mondák törzsének ős ágait leszaggatta, lekorhasztotta az idő; a krónikások rámutogatnak — másodhajtásaira legalább. Tarka egyveleg tárul az olvasó elé: tudákos reminiszcenciák a biblia komoly lapjairól, Priszkosz-Jordanes-féle szövegek, mondák Pannonia helyi hagyományaiból, melyeket götök, németek szájáról a magyar is átvett, gyarapított és tovább fejlesztett . . .

»A vizözön után, mikor az egy Noén s fiain és az ő feleségeiken kívül minden emberi állat elpusztult a föld színéről, végre Sem, Cham és Jafet veréből hetvenket nemzetség származott, kik Josephus Flavius tanusága szerint mindnyájan zsidóul beszélének. Kétszázegy eszten dővel pedig a vizözön után Nemrót nevezetű óriás, Tananak fia, Jafet magvából, tornyot kezde rakni minden ő nemzetségével egyetemben, megemlékezven a történtekről, hogy, ha netán újra özönvíz lenne, a hosszúlábas ítélete elől lenne hova menekülniök. De az isteni fölségnek bölcsesége, kit emberi ész le nem győzhet, megváltoztatta és összezavarta nyelvöket, hogy nem érthetven egymást, különféle földekre széjjel mennének. Nemrót, az óriás, mint mondják, Evilath földjén, a hogy akkoron Perzisnek földje neveztetek, vőn lakást, hol is feleségétől, Enechtől, két fiat nemzett: Hunort tudniillik és Magort, kiktől a húnok avagy magyarok származtak. Nemrótnak pedig, Enechen kívül, egyéb feleségei is valának, kiktől Hunor és Magor mellé több más fiákat és leánymagzatokat nyere. És ezek a fiai és az ő utódaik most is Perzis tartományában lakoznak, termetökre és színökre nézvést a hunokra ütven, s csupán szavok járásában különböznek tőlök némiképen, mint a szászok és thuringiak«.

»Hunor pedig és Magor, minthogy elsőszülöttek valának, az ő atyjoktól külön éltek sátraikban. — Történt pedig egy nap, hogy vadászaton leven, egy szarvasünő jelenék meg, és mikoron mind a Meotisnak ingoványaiglan nyomában jártak, előttük futott; de ottan eltünvén szemökből, hosszas keresgélés után sem birtak ráakadni. Bekóborolván végre a mondott ingoványokat, baromlegelőnek a földet alkalmasnak láttak, s haza térven atyjukhoz, annak engedelméből, minden marháikkal Meotis földjére költöztek«.

»Meotisnak vizenyős mezőire érkezvén tehát, öt álló esztendeig ott helyben maradának. A hatodikban pedíglen kiindultak, és íme, a puszta helyen, a sipszót követven, Bereka fiainak gyermekeire és feleségeire akadtak, kik sátraikban, férfiak nélkül lakozva, a kürtök ünnepét ültek s táncot roptak; és nagy hirtelenséggel fölragadván őket, a Meotis mocsaraiba száguldottak velök. És ez volt az első rablás a vizözön óta.

»Ama gyermekek közt pedig a nagy zűrzavarban történetesen Dúlnak, az alanok fejedelmének két leányát is megfogták. Ezek közül az egyiket Hunor, a másikat Magor vette feleségül, s aztán ezektől az asszonyoktól származtak az összes hunok és hasonlókép a magyarok mind közönségesen.«

Lón pedig, hogy mínekutána sokáig a Meotis földjét lakták, hatalmas nemzetté váltak és a vidék nem birta őket többé befogadni, sem táplálni. Követeket küldvén tehát Scithiába, és Scithia országát szemügyre véven, fiaikkal és marháikkal ebben a hazában kerestek maradandó szállást; s oda érven, az alprozurusokra akadtanak, kiket

most prutenoknak neveznek, és elpusztítván és elűzvén vagy levágván őket, az országot, mint tudva való, a szomszédok haragjára mind e napig kezökön bírják.

Ezenközben, a világ hatodik korszakában úgy megszaporodtának Scithia húnjai, valamint a tengerpart fövenye. Annak okáért is az Úrnak 328 ik esztendejében öszvegyűlvén, s maguk közt kapitányokka emelvén Bélát, Chele fiát, Zemin nemzetségéből, Kevét és Kaduchát, amannak fitestvéreit, Attilát, Kevét és Budát, Bendegúz fiait Érd nemzetségéből, elhatározták, hogy a nyugati országokra törnek. Es kiválasztván a 108 nemzetségből tizszer százezer vitézt, a többi hunokat Scithiában, birodalmuk őrizetére hagyták... Es akkor az összes kapitányok egy szívvel-lélekkel kikelvén Scithiából, a bessenyőkön, a fejér kúnokon, Susdalon, a rutheneken és a fekete kúnok földjén keresztül a Tiszához érkeztek, hol is a tájat megszemlélvén, közül-akarattal elhatározák, hogy feleségeikkel és barmaikkal tovább nem mennek: mire is házastársaikkal, szekereikkel és sátraikkal szülöttük földéről oda el-beköltözének.«

Magyarok az csbázában. (A Képes Krónikából.)

Az egyszerű, darabos elbeszélésben csaknem minden megvan, a mi a krónikásra hatással volt. FLAVIUS JOSEPHUS Sevillai ISIDORUS, a VII. század enciklopédia-írója, nyújtják az »eredet eleit,« a szittyáknak származását Noé fiától, Jápettől, Magogtól; ISIDORUS említi a szittyák első királyát, Tanust, a bábeli torony építését ő tulajdonítja Nemróthnak, ki »hatalmas vadász vala az Úr előtt,« és oly íjász és vadász nép számára, mint a hun-magyar, mentől alkalmasabb ős lehetett. JORDANES püspök, CASSIODORUS kivonatozója, a VI. századból, adja a csodaszarvas regéjét, melyet, mint valódi hun mondát, forrása, az Etele udvarában járt PRISZKOSZ is említ; a nőrablásban fölcsendül valami — valószinűleg — gót-magyar hagyomány, melynek a forrását senki sem tudja többé; a kapitányok emelésében későbbi századoknak előre tolt képe villan: a honfoglalásra érkező magyaré, mint mondják, naiv kép-

zelettel, mondák csalóka ravitelével az ősök őseire ruházva. Meg egy bírót is emeltek maguk között, Kádár nevűt, Torda nemzetségéből, hogy a perlekedők civódását lecsendesítse, a rablókat, tolvajokat és gonosztevőket megbüntesse; úgy megis, hogy a község megsemmisíthette a bíró hibás ítéletét s a bírót és kapitányokat letehette, mikor neki tetszett. És ez a törvényes szokás a hunok, vagyis a magyarok között mind Géjza fejedelemnek, Taksony fiának napjaiglan érvényben állott.« — Mintha a hún és magyar világ közt nem is terülne el nagy, hosszú korszak, mely az emberöltők egész sorát emészti föl, oly közel hozzák a kettőt egymáshoz, mint látni fogjuk, annyira belefűzik egyiket másikba. Az avarok nem homályosították el a hún hagyományok fényét Európában; a magyarság még kevesbbe ismerhette őket, és a népek fantáziája átesapott fölöttük, mintha nem is voltak volna. Ötszáz esztendő óta nem akadt egyetlen hős, a ki Etelét az európai és ázsiai népek képzeletéből kitörülje; krónikák, mondák egyre másra hirdetik nagyságát, s alakja egyaránt tündököl a germán, román és a keleti magyar faj előtt. Mindenik talál benne valami sajátosat; békés uralkodónak festik, a ki szövetségeket köt, isznyodik a háborútól; előttünk áll mint bölcs, jószívű király, »a minőnek a jó királyt Germániában almodják, mint hűséges házastárs és keresztény gondolkodású fejedelem. Majd fönn, Skandináviában, alakot cserél; harcias urrá lesz, féltékeny férjjé, kapzsi emberré, kit az »auri fames« dönt végveszélybe; délen, Italia verőfényes földjen mint »flagellum Dei« latjak, a ki azért született, hogy ostora legyen a világnak, meghódoljon az egyház hatalma előtt, az eretnekséget pusztítsa, becsületre tanítsa a hizelgőt, segítse a szegényt. A magyar krónikás hagyományában jóformán mindebből van valami, de van benne hasonlíthatatlanul több, az, a mi az idegen mondák mindegyikéből hiányzik: Etele valóságos ember, csaknem époszi hős, a történelem talajából emelkedve ki, de a képzelet világításában megnagyítva, tökéletesítve; körülveve a nemzeti lelkesedés nimbusával; nem törpítve határozatlan, homályosan elmosódó vagy mellékalakká; oda állítva az események közeppontjába, mint lelke, összetartója egy egész világnak, mely általa lép elő az idők méhéből, vele dől romba, hullik szét atomjaira.

A történelem 375 tájára, több mint félszázaddal korábbra teszi a hunok »kijövetelét«; a krónikás költői hagyománya Etele oldalán pillantja meg indulásukat. Mint a rohanó ár, törnek előre. Potenciána városánál az éj csendjében, tömlokon átkelnek a Dunán s folkoncolják a »rómaiak királya«: Veronai Detre és Macrinus helytartó hadának egy részét; Tárnokvölgynél elvesztik 125,000 vitézöket, köztük Keve kapitányt; aztán boszút lihegve, Cezumornál leolik, szétverik az összes román sereget. Maga Macrinus elesik, Detre nyilat kap homlokába; de nekik is 40,000 harcosuk teteme borítja a csatamezőt, s az elvérzettek

közt három hún vezér fekszik halva: Bela, Reva, Kaducha. Ez a hatalmas csata-ciklus, melyről semmiféle idegen forrás nem tud semmit, a hún nev aranykoranak előkészítője. A hódítók királyt emelnek magok fölé, Etelét, Bendekuz fiát, a rómaiak szokása szerint, ki is az ő címét a következőkép iratja vala: »Attila, Isten kegyelmeből Bendekuz fia, a nagy Nemroth unokaja, a magyarok, medok és gótok királya, föld kerekségének félelme, Istennek ostora«.

»Vala pedig Attila király barna bőrű, fekete szemű és dühös ekintetű, széles mellű, büszke járású, alacsony termetű és hún módra hosszú szakált visele.[1] Mereszségében magamérséklő vala, csatákban fortélyos és szemes, hatalmas testi erejű ... Kincset ládájában nem kuporgatott, miért is szerették a külföldi nemzetek, bőkezű és barátságos leven; s minthogy természetenél fogva kemény ember volt, övei csudálatoskepen felnek vala tőle. A történelem Attilája egyszerű, pompakerülő ember: a krónikaenak sátrai aranylemezektől, arany oszlopoktól, drágakövektől tündöklenek. »Aranyból és drágakövekből készültek még a királyi székek is. Az asztal egészen aranyból volt, aranyak voltak a konyhaedények. Csodás művű színarany ágyat pedig a hadban is vele hordozták, mivelhogy ezekben és más egyéb ezvilági drágaságokban Etele, a húnok királya dicsőséget találja vala.« A mit a középkor külsőségekben nagynak, fejedelminek tart, semmi sem hiányzik a naiv képekből, le egész a címerig, a melyet a paizson viselnek. Meg van írva, minő volt; hasonlított a turul-madárhoz és fején koronát hordott: »mivelhogy a hunoknak mind Gejza vezér idejéiglen ez volt a címerök minden hadaikban«.

Etele királynak első dolga, hogy testvérét, Budát, a Tiszától a Dönig lakozó külföldi nemzetek urává és kormányzójává nevezi, maga pedig Zeuuen-nél (?), a Tiszán túl, ünnepélyes udvart tart, »holott is Veronai Ditrik Germania fejedelmeivel egyetemben megjelenven, Etelének és a hunoknak hűséget fogadott és a királyt a napnyugati országok ellen ösztökélte. Etele pedig tanácsára hajolván, azonnal összehívta seregét, s kikelvén Szikambriából, mindenekelőtt az illireket hajtá sarka alá s osztán a Rajnáig, Konstanciához érkezett«. Innen a burgundokra indult, megverte és eltiporta Zsigmond királyt; bevette és lerombolta Argentina falait, hogy bárki könnyen átjárhatott rajtok, — innen a város ujabb neve: Strassburg; — Vesontiót, Chalont, Mascont, Langrest egyenlővé tette a föld színével és a Rone partján előrenyomulva, a chalonsi mezőn megvívott Aetioszszal, a rómaiak vezérével. »Volt a két hadsereg közt egy erecske, oly parányi, hogy ha

[1] Ez a leírás *Jordanes* után készült; de a mondat »és hún módra hosszú szakált visele,« a magyar krónikás betoldása. Igy, hosszú szakállal, Etele magyarabbnak látszott. A húnok, tudvalevőleg, nem viseltek szakált.

az ember egy hajszálat vetett belé, csendes folyásával alig birta odább mozdítani. Megesvén pedig a harc, mint mondják, oly ragadozó árrá dagadt, hogy egy kocsist kocsistul, mindenestül elragadott. Nem is említenek a régiek világ életétől fogva rettentőbb és makacsabb küzdelmet ... Aldarik, a gótok királya, nyomorúltul elveszett a tusában; a többi királyok megtudják veszedelmét és szaladásnak erednek. »Ettől a naptól kezdve büszkeség töltė be a hunok és Etele király szivét; rettentő nevök megdöbbentette a földkerekséget, s az országok nagy száma, adót fizetvén, fejet hajtott előttök.« Csapataik bekalandozták Galliát és Hispániát; Reimset tűzzel-vassal földúlták; betörtek Flandriába, Kölnben Sz. Orsolyát 11,000 szűz társával együtt legyilkolták; aztán Thuringiába érkezvén, Etele fényes udvart tartott és haza térve Szikambriába, saját kezével megölte Budát, ki, míg ő hadai járni volt, uralkodásában a kiszabott határokat átlépte és Szikambriát a saját nevéről Budavárának hivattata. Azonban, bár Etele a hunoknak és egyéb nemzeteknek egyaránt parancsul adta, hogy azt a várost ne Budavárának, hanem Etele városának hivják, csupán a németek nevezek, a tilalomtól való félelmökben, Ecilburgnak, míg a hunok, kisebb gondjuk is nagyobb lévén, a parancsnak nem törődve, mind mai napiglan Óbudának mondják«.

Etele [illegible]

A hún birodalom ebben az időben állt fényének, hatalmának teljességében. Határai Germániában Kölnig, északra Litvániáig, keletnek a Donig, dél felé Jadráig terjedtek, s őrállomások, melyek Szikambriából kiindulva és egymástól kiáltásnyi távolságra helyezve, négy hatalmas láncolatban a roppant területen a négy végpontig húzódtak, jeleikkel és szózataikkal tudtul adták a világ minden népeinek, mit teszen, mily hadakat forgat elméjében Etele, a hunok királya ...

Öt esztendeig tartott ez a békés állapot. Akkor Etele újra megmozdult hadaival, ez alkalommal már delnyugatnak. Karinthiába, Stíriába és Dalmáciába tört, »szittya fortélyossággal« bevette és lerombolta Aquileiát, beesapott Lombardiába, Trevisot, Paduat, Veronat, Cremonát, Milanót, Alexandriát meghódoltatta és Ravennán keresztül Rómát fenyegette. Az örök város megrendült félelmében és Leó pápát küldte eléje. A főpap egész Ravennáig vonult »keresztekkel és papoknak sokaságával,« és a mint megérkezett, azon mód, a mezőn, lóháton ülve, az értekezlethez látott. »És noha Etele az igéreteket és az adót kevesellte, mégis, félelemből, engedett a papa kérésének. Ugyanis véletlenül az ég felé pillantva, feje fölött a levegőben valami embert látott

ki, kezében cikázó kard, mintegy fogát csikorgatva, néki fejét venni készül vala. Ekkep a romaiak kértet megfogadván, visszatért Rómába . . . és megfordítván a kantárszarat, seregének minden népével Pannoniába vonula.« Soha sem bízott úgy csillagában, mint ekkor; már a tengeren való átkelés, Egiptom, Asszíria és Afrika meghódítása is megvillant szándékában. Pedig napjai meg voltak számlálva. A ravennai csudálatos látomány, mely a hódítót visszaűzte, nem csalt. A roppant fényt egy pillanat múlva sötétség követi. Hatalmát, dicsőségét meg fogja még koszorúzni a szerelem koszorújával — és aztán mindennek vége.

Mikor haza ért, elébe vitték Mikoltot, »az emberi szépségnél sokkal gyönyörűségesb« királyleányt. Szerelme mámorában nem bírt magán az italban uralkodni. Palyaja delelőjén, magasan kiemelkedve a halandók fölött, az örömnek részegítő árjába merülve — »százhuszonöt esztendőt élvén« — halt meg hirtelen az Istennek ostora. »Mikolt pedig fölébredvén álmából és látván a fagyos tetemet, sikoltozva kiáltozá az őröket: hogy ura a minden test útjára költözött .... És elterjedvén a hír, megdöbbent a földkerekség«.

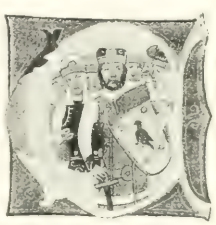

A hét vezér a bécsi Képes Krónikából

A mi még hátra van, trónörökösök küzdelme, az óriás birodalom szétmállása. A hunok, a józanabb rész, Csabához, Etele és Honoria, a görög császárleány fiához állottak, az idegenek néhány hun pártossal együtt Aladárt, a német Krimhild fiát emelték urukká. A kettő egyideig elkormányzott egymás mellett; azonban Detrik gondoskodott róla, hogy csakhamar minden lángba boruljon. Iszonyú harc keletkezett: a »Krimhild csatája«; és a Duna megáradott a kiontott vértől. Két napon át győzött Csaba, de harmadnap Detrik ravaszsága árulást szőtt ellene, s a hún nemzet romjai megtörve vonultak Görögországba s onnét vissza Scithiának ősi földére. Attila birodalma és a hét kapitány népének roppant hatalma: »fuit«.

A krónikának tán egyetlen lapja sincs, a hol közvetlenebbül nyiltabban villogna föl a gyülölet és elkeseredés az ellenség ármánya ellen, egy sem, a mely a krónikásnak egyszerű, becsületes szívét jobban lattatná. Eszmenye, büszkeségének tárgya zúzott össze, hazafiságának kincse zuhant feneketlen mélységbe, a mit épített, dőlt romokba. Mert a hún-históriát össze kell vetni a forrásokkal, eredeti szövegekkel, látni hogy maradnak el dolgok, melyek a nemzeti nagyságra árnyat vethetnének, mint emelkednek ki nagyitva, eszményitve dicsőségének tényei a rokon lelkesedés miként von fénykörbe mindent és önt lelket az innen-onnan összegyűjtött tagokba. Az egész elbeszélésben alig van mozzanat, mely nem idegen krónikák visszhangja, még kevesbbe, mely

a germanság hatását, sokszor egyes szavakban is, nem tükrözne, a Duna völgyén századokon át virágzott, gyarapodott helyi hagyományra nem utalna; és ez az elbeszélés, a mint van, mégis egész szellemében magyar, telve a harci dicsőség nagy ideáljának kultuszával, mely a múlton teljes szívvel csügg, minden népet túlszárnyaló eredetről, minden nép őseinél nagyobb ősökről ábrándozik.

Etele birodalmát elsöpörhette a veszedelem: azonban népét nem irthatta ki erről a földről. Háromezer hún megmenekül a Krimhild csatájából és magát »székely«-nek mondva, Csigle vagy Csiglad mezején vár jobb napokra, melyek a legmeglepőbb gyorsasággal közelednek. A monda múzsája nem törődik évekkel, évtizedekkel, sőt századokkal, megveti a történelem tudós időszámítását: a hún nemzet újra megmozdul, az ötödik nemzedék már itt van Európában, hogy Etele örökét visszaszerezze. Az új vezér, ki népe élén áll: Csabafia Ed fiának, Ogyeknek unokája, ki nevezteték vala Álmosnak, néminemű isteni jelről, melyet anyja, Emese, az Önedbeli vezér leánya látott. »Maga pedig Álmos ékes, de barna ábrázatú, fekete, de nagyszemű, magas és karcsú termetű vala, kezei tömérdekek és ujjai hosszak valának. És kegyes, jószívű, bőkezű, bölcs, jó vitéz és örömest adakozó vala mindazoknak, kik Scithia országában akkor vitézkedtenek«. Igazi *ember* volt, a minőt a nemzet kívánt, s a nép szabad akaratból, közegyetértésből állította mindnyájok elére. Így keltek útra Urunk születésének 884-ik esztendejében, miként az esztendők szerénti krónikákban megvagyon«. És sok nap jövén a pusztaságokon, az Etil vizén, tömlőre ülve, átusztattak. Végre elértek Susdalba. »És ifjaik csaknem minden nap vadászatban valának, a honnan az naptól fogvást a magyarok a többi nemzeteknél különb vadászok.« Aztán meghaladva Kievet, s a Deneper folyón áthajózva, a ruthének országát akarták meghódítani. A kievi fejedelem a kúnok hét vezérétől segitve szembeszállott; de Álmos megverte őket, s vitézei az ellenséget a fővárosig űzvén, »a húnok tar fejeit, mint a nyers tököt, úgy aprítják vala«. Erre a meghódolt kieviek tanácsa szerint Pannónia felé vették útjokat. Meghódították Ladomért és Galicia városát, s a Havas erdőn át célhoz értek. Álmos hivatása be volt fejezve. Még bevette Hungvárát (a magyarok neve az idegenek nyelvén innen »hungváriak,« hungarusok) áldozatot tőnek, rá négy teljes nap mulatoztak és a vezérséget Árpád vette át. Az Anonimus sajátos világa kezdődött: a tulajdonképen való honfoglalás. Hajmeresztő szójátékok, etimologiák,[1] kivonulások, csaták véget

[1] [illegible] nevezték egy, mivelhogy kiesmy [illegible] Szerencs onnan nyerte nevét, mivel azt a helyet a magyarok igen megszerették és *szerelmes*nek mondották. »És ezen naptól fogva a *szerelm* szótól nevezik ezen helyet *Szerencs*nek.« A mai *Szihalom* név Borsodban úgy keletkezett, hogy ott Árpádnak egy alkalommal *leveles szint* készítettek. . . .

nem erő áradata, melyeknek összerovásánál az író, úgy érezzük, Magyarország térképét tartotta kezében, örökös diadalok és »magnum áldomások«, valónak nem való, költőinek rendszerint nem eléggé költői részletek, a melyek közt úttalan imbolyog az olvasó, összefüggéstelenül egymás között, *valódi* középpont, közös nagy hős híjával. Árpád, a történelem katonai nagy lángelméje jámbor középkori fejedelemmé zsugorodott, a ki szétküldi, elereszti vezéreit, hadseregeit, hogy »hírt, nevet nyerjenek, földet szerezzenek«, hódolatot fogad, lakomákat ül, híveit megajándékozza, »mint a jó urak szokása«; középre van helyezve, azonban kiválót nem cselekszik, lelkének tüzét, világosságát nem árasztja át nemzetébe. Csak egy sereg vitéz jár-kel, hadakozik; csak ottan-ottan villan föl egy-egy költőibb töredék, epizód: a valamennyinél jobban föntartott rege a fehérlovakról, a sok ágú-bogú mese zömének úgyszólván a magva, és az ecilburgi ünnep, a nagy mű »Te Deum«-a. Aquincum omladozó falai, melyekhez a Buda mondát költötte a képzelet, ujra megihlették az embereket; a hagyomány e kopár kövekben folyton a nagy hún király dicsőségének tanuit látta, kinek dédunokája, ime, az ősi birodalom feltámadását ott ülli meg, ősének székhelyén. Az egész helyben nincs egyetlen vonás, mely nem a fantáziából származott volna; egy sem, a mely nem későbbi korba utalna bennünket, s az elbeszélés oly lelkes és közvetlen, mintha a hegedős diktálta volna. Árpád vezér s az előkelők bemennek a városba, megnézik a »királyi palotákat« és szerfölött bámulnak a hatalmas romokon s kőépületeken... »És naponként vendégeskednek vala, sorjában ülve, és a kobzok és sípok minden zengései és édes hangjai, a dalnokok mindenféle énekeivel szólnak vala előttük. Ételt, italt a vezérnek és nemesnek arany, a szolgáknak és póroknak ezüst edényekben hordnak vala.« Harci játék, torna egyetlen nap sem marad el; a vezér színe előtt Magyarország összes vitézei sorompóba lépnek, lándzsával és paizszsal, lovon, vagy ijakkal és nyíllal játszadozván, s a fejedelem aranynyal, ezüsttel vagy egyéb vagyonnal — földdel — mindnyáját megajándékozza. — Vannak kiváló hősök, mint Lél, a kürtös, a zászlós Vér-Bölcs, és kivált mindkettőjük társa, bárdos Botond, ki Konstantinápoly falai előtt a császár és császárné szemeláttára földhöz vágott egy óriás görögöt és — a hegedősök énekei és a parasztok hiú meséi csácsogták — a város arany kapuját beütötte bárdjával, — ez a minden ízében figyelemre méltó alak, melyet Pannonia költői hagyománya tett nagygyá, ékített föl mások jelességével, tett »igaz magyarrá« és honfoglaló híres vitézzé egyaránt.[1] De a hősök

[1] Az igazi *Botond* tulajdonképen az a *Bot* vagy *Poth gróf*, kit a [illegible] krónika úgy emlit, mint külföldi jövevényt, Salamon király idejéből. »Igazi nevén Ernestusnak hívták: de aztán *Poth*nak nevezték, mivel tagja volt a Konrád császár s András és Salamon közt járt követségnek. Ugyanis Poth a teuton nyelvben annyit tesz, mint a deákban nuncius (követ).« Erre az emberre halmozta rá a

Aquaeductum

kalandjai valamennyien külön külön állanak, nem egy szorosabb erdek szolgalatában. Olyan a hatasuk, mint ha fejlődése tavaszában álló költészet virágos kertjéből integetnének. Abban a kertben még nincs rend, a pazsit zöldjéből ibolyak kandikálnak, pitypangok nevetnek, szanaszet hintve apró százszorszépek, csillagvirágok tenyésznek, világos leveleik közt meghuzódva szelid kankalinok emelik a nap felé sárga ernyőiket, kigyóhagymak dugják fol hamvas kék fejeik, tarka szőnyeget formálva, melynek nincsen kompoziciója, nincsenek szabatos, megnevezhető formái. Az egész a kertész munkájára vár, — ennek a költészetnek szintén időre volna szüksége, hogy egységre vergődjék, szabatos egészekké formálódjék. De akkorra már beköszönt a józan krónikások ideje, az irások kora: és a kutato szem annyi év multan hiaba torekszik a vastag porrétegen áthatolni, melybe a feledés, a megvetés a honfoglaló ösök regevilágát borulni hagyta... Egy bizonyos, és ez magának a hagyománynak gyakorlati, józan iránya. A magyar nem tört martalócként erre a földre: örök-joga volt hozzá, csak a magáét vette vissza, ez az eszme alapgondolatként vonul át az egészen; a hazai jogviszonyok iránt folyton erős figyelem nyilatkozik; magasabb rendű lényeknek sehol semmi nyoma, mindenütt az ember és csupán az ember lép előtérbe, mint a történelemben szokás: nem csoda, hogy az elbeszélés oly sokáig történelem-számba ment és a történelmi kritikát kihivta maga ellen.

Jó százesztendővel utóbb, hogy a honfoglalás mondái a képzeletet foglalkoztatni kezdették, a XI. század változásai közt még egyszer virágba borul a népköltészet ligete. A régi állapotok kapcsai szétszakadtak, a királyság mind jobban kifejti fényét, a dinasztiának sorsa mind jobban lebilincseli a közfigyelmet. Az idegen uralomnak nyomása közben mint szabadító jelenik meg Szár László háza, hogy a keresztény magyar tipus szellemi nagyságát, a nagy magyar lovag-király alakját kifejleszsze és mindenek elé követendő példának állitsa. Udvari ármány, idegen cselszövés, hazájokból menekült hercegfiak, kik erejökkel, vitézségökkel királyi arát és tront szereznek, majd cselvetések, testvérharcok, elűzött királyok, jó és gonosz tanácsadók, merész lovagok, egyéni kalandok és höstettek: a középkori romantika kedvelt alakjai és motivumai váltakoznak a színen. Vazulnak kitolják szemeit, Szár László három fia bujdosásnak indul. Bohemiába, Lengyelországba mennek. Miska fejedelemre ép nehéz napok várnak. A pomerániak megtagadják az adót, és a két nép abban állapodik meg, hogy a fejedelmek parviadalban döntsek el a kérdést. Miskának és fiainak semmi kedvök a harcra. Ekkor előlép Béla. »Ha megengeditek, lengyelek, es fejedelem úr, ambátor előkelőbb

hagyomány egyéb hősök tettét. Az arany kapu bevágása jóval korábban előfordul másutt, mint krónikáinkban. Lengyelországban már 1115. táján irják, hogy Bátor Boleszló kió aranykapujat kardjával átvagta. *Marczali*, I. m. 67. s kk.

vagyok annál a pogánynál, meg fogok vívni a ti javatokért s a fejedelem úr becsületéért. A küzdelem a pomerani vereségével végződik, a boldog Miska a pomeranok adójával együtt saját leányát a jövevénynek adja. Közben itthon kitör a forradalom: a bujdosó hercegek hazatérnek, a legidősebb ősének trónjára ül, a legifjabbat eltemeti, a legvitézebbel megosztja országát, hogy a kik egykor szükségben és szenvedésben osztozkodtak, az örömben is osztályosok legyenek, és az uralkodásban örököseül nevezi. Magyarországon béke és nyugalom honol, az ellenség leverve fut; de a távolból már sötétlenek a fellegek. A családi érzés, a dinasztiák közös alapja, meg van sértve: egy gyermek születése megnyitja a viharok kapuját. Az adott szó harcba keveredik az apa érzésével, a király nem látja többé biztonságban gyermeke jövőjét, a királyi lakban újra megjelennek a cselszövők, helyet talál az orgyilkos. A halálra szánt áldozat megszabadul, de a királynak vége, s a testvér, ki kezét bátyjának vérével fertőztette meg, az erőszakkal szerzett trónnak romjai alatt fejezi be életét. A dráma ezzel jut második részéhez. Az apák nincsenek többé, de fiaik folytatják az élet-halál-harcot, melynek csak az egyik fél pusztulásával lesz vége. És ebben a küzdelemben lép föl Szent László nagy alakja. Legelőször a kerlesi csatában pillantjuk meg. Négyet már levágott a legvitézebb kúnok közül, és az ötödiknek nyila súlyosan megsebesítette. Az ellenség nyomorultul szaladt és a magyaroknak éles és szomjas kardjai megrészegültek a *pogány* vérével. »Végre László herceg látott egy kúnt, ki lovának hátán szépséges magyar leányzót hurcolt. És alítván, hogy a váradi püspök leánya volna, noha nehéz sebtől vérzett, »Szög« paripáján nagy hirtelenséggel utána iramodott. Mikor pedig nyomába hágott, hogy már-már le akarta döfni dárdájával, sehogy sem bírta, mivelhogy sem az ő lova nem győzte amazét futással, sem amazé nem engedett... Odakiáltott tehát a leányzóhoz: »Szép hugom, ragadd övön a kúnt és ugorj a földre,« mit amaz legott megcselekedett. És midőn a herceg le akarta szúrni a földön fekvő kúnt, a leány nagyon kérte, hogy ne ölje meg. Látni való ebből, hogy az asszonyban nincs hűség, mert tán bujaságból meg akarta szabadítani. A herceg pedig sokáig küzdött aztán vele, míg végre inát elvág-

I. Endre. (Thuróczi krónikájának augsburgi kiadásából.)

ván, megölte.« Alakja ettől fogva együtt nő a rokonharcok mérgével. Salamon az istentelen, nagyravágyó Vid ispán »maszlagos szavaitól megbódulva«, nyiltan Béla fiaira támad. Géza, az öregebbik, a ki közben Lászlót segitségért küldötte, a kemeji csatában kemény vereséget szenved és Vácnak fordul, hogy testvérével egyesüljön. Sok hű emberét vesztette, s a csatatéren halva fekszik egyik legbátrabb vitéze, Péter nevű. Ez sárga lován, ragyogó vértben és aranyos sisakjában előre nyargalva, párbajra hívta az ellenség lovagjait. Csuklyás vasingében, fakó lován odaugrott Opos, Márton fia, a Vecellin nemzetségből, mint a villám, és lándzsájával átszakitva vértjét, szíven találta Pétert. »Es ebben a csatában Opos annyit vagdalkozott kardjával, hogy a sok ütéstől jobb karja egészen elzsibbadt és odatapadt a kard markolatához. Salamon király pedig és különösen a németek elámultak Opos hadi erején és bátorságán.« A döntés azonban még hátra volt, a segitség megérkezett. Az ütközet végét mindenekelőtt csodálatos jelenés mutatta. László fényes nappal látást látott: az égből angyal szállt alá, kezében arany korona, és azt Géza fejére tette. Megfogadták, hogy győzelem

[illegible]

eseten azon a helyen a Nagyasszony tiszteletére egyházat emelnek, és a sereg a cinkotai határban megindult. Elhatározták, hogy csütörtökön hajnalban megütköznek Salamonnal; de akkor oly sűrű köd ereszkedett, hogy semmit sem tehettek. A két tábor közt meredek hegyhát feküdt, s éjjelre mind a két fél meglepetéstől félven, a vitézek paripájokat zabolán tartva virrasztottak. Pentek reggelre Salamon megmozdult. A hercegek szintén csatarendbe állottak, s László tagbaszakadt lovan körben ügetve biztatta és bátorította embereit. Közben dárdája egy bokorhoz ért, s onnét egy hófehér hölgymenyét fölszaladt lándzsáján és a herceg ruhájába rejtőzött. Most megindult a csata. Vid hadát, a bácsiakat a csehek szétugrasztották; Salamon, Gézát keresve, László ellen rontott, ki bátyját féltve, azzal fegyvert és címert cserélt; azonban Lászlót megismerve, rettentő félelmében Géza irányában félre fordult, mire Géza elülről, László hadai hátban szorítván öldösték a király ide-oda tekintgető, hálóba szorult hadait. Levágják a németeket, az olaszok megszaladnak, de nem találnak útat a menekülésre, és elhullanak a magyarok színe előtt, mint az ökrök a mészárszéken.«

Sz. László látomása. Kódex-kép.

A győzelem teljes volt, s Géza és László a holttestek halmai közt leborulva adtak hálát az Istennek. László pedig, a minthogy jeles jámborságú vala, látván az elhullottak ezreit, noha ellenségei voltak, szíveben megrendült és keservesen sírt, valamint az anya sír fiai halálán. És ott járván a holtak közt, ráismert Ernei ispán testére, s leugorván lováról, megölelte és így szólt: Siratlak mint testvéremet, mert szíved és tanácsod békét lehelt. És fölemelte és megcsókolta és meghagyá, hogy temessék el Vácott nagy tisztességel. És meglátta aztán Vid testét is és szóla: Téged is sajnálnálak, bár mindig ellenségünk voltál. Vajha elhetnél, jobb útra térhetnél s megerősíthetnéd a béket. Azért azonban tőle sem tagadta meg a temetést. Hanem katonáit, a kik a Vid tanácsát okolták fiaik vagy testvéreik halálaért, a halál sem engesztelte ki. Mellet késsel szaggattak, szemeibe homokot szórtak és gúnyolva mondották: Szemed, szíved nem elégedett meg birtokkal, nemességgel, hadd teljenek meg most földdel.

Géza királylya lett; azonban a középpont, a melyre ország világ figyelme irányul, már a kisebbik testvér, László volt. »Ragyogott, mint ködben a hajnali csillag, és világított népe előtt, mint a húsból kiolvasztott zsír.« Az emberek dicsérete őt zengi, a harcos tőle reszket, a győzelem vele jár, az Isten őt teszi prófétává. Géza koronázása után bátyjával együtt vizsgálódik azon a helyen, hol a koronavivő angyalt látta. Egyszerre csodálatos szarvas jelent meg előttük: szarvai lobogó szövétnekkel voltak tele, úgy futott az erdő felé, hol végre megállapodott. A vitézek rányilaztak, de nem találták: a Dunába vetette magát és elenyészett előlök. »Miket is látván László herceg, monda: Bizonnyal nem szarvas, de az Isten angyala volt. És megállapodott, hogy megmutassa a helyet, hová a Nagyasszony egyházat rakassuk. És Géza király megalapította a váci egyházat és megajándékozta számos javakkal és birtokokkal.«

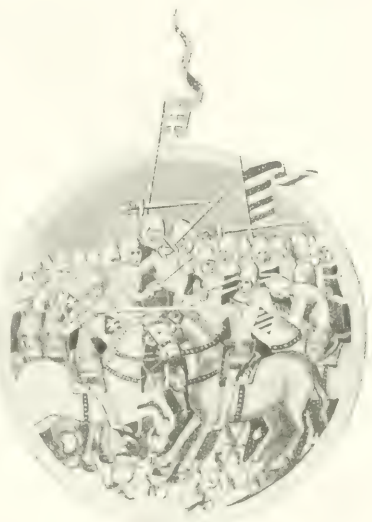

A magyarok első útja. [illegible]

Salamonnak füstbe ment minden fáradozása. A számadó hős soha sem ülhetett többé atyja székébe. Reményei egymás után foszlottak szét, s mindenkitől elhagyva, fegyverét elvetve, faradtan és bűnbánó szívvel költözött e »munkás világból« mennyei urához. Ez a megindító és keresztényi megnyugvást lehelő kép fejezte be a két nemzedék mozgalmas drámáját. Egy csöndes sír békéje a távol istriai partokon; egy dicső fejedelem a magyarok királyi székén, a ki »játszék az oroszlánokkal és medvékkel, mint a juhok gyenge fiaival; megszégyenítette minden ellenségeit, s népének bántalmazóit, mint a gyomot, kiszaggatá. Mivelhogy nagy volt... és a nyomorultaknak vigasztalója, kicsinyeknek édes atyja, árváknak oltalmazója.

Nem egészen száz esztendő alatt, mióta a kereszténység meghonosult Magyarországon, ilyenné vált a magyar ember ideálja. Első sorban még mindig a nyílt, bátor, erős, szabad és független harcos áll; de a keresztény hit és bölcseség, a jog és emberszeretet, nagylelkűség, meg-

bocsátás, a gyöngeknek védelme szintén vonásai közé tartoznak. Hogy a mintaképet királyban látják: fényes bizonysága, mily mély gyökeret hajtott a királyság a nemzet szívében, mily nagy a tisztelet, a mely a királyi felséget övezi. Többet hiába várnánk, az élet maga ennek az eszménynek is rendszerint mögötte marad. Hinni és a jót magasztalni nem volt egy az indulatok, régi szenvedélyek féken tartásával, még kevesbbe a müveltség, a finomodás magasabb mértékével. Két tényező hatását szokás e részben különösen kutatni: az iskolát és az idegen érintkezéseket. Azonban a keleti germánság, melynek a magyar közvetlen szomszédságába esett, maga is elégge barbár életet élt, a latinok — olaszok, — kik eleitől fogva szivárogtak befelé, nem léptek a népszellemmel szorosabb, bensőbb kapcsolatba. Freisingi Ottó, a XII. század közepén, az országban még jobbára nádból és fából készült szállásokat talál, kőházat egyet-kettőt, s az emberek azokba is csak télre költöznek, a nyarat és őszt pedig a szabadban, — »árnyas erdőkben, kies mezőkön,« — szellős sátrakban töltik. Valami félnomád, félig ázsiai szellem uralkodik, melyet az új irány hiába igyekezett kipusztítani. A kereszténység gondoskodott iskolákról, de ezeket inkább az egyházi pálya lépcsőiül tekintik. Pap az írástudó, jegyző, prókátor, követ, sőt az orvos, építő, csillagvizsgáló, az egész »művelt« osztály, s még ezek sem állják meg mindig helyöket. Sok egyházit külön zsinati határozattal kell a vallás, tudomány nyelvének tanulására szorítani, akárhány jóval utóbb sem tudja leírni a nevét. A világi ember még kevesbbé törődik betűvel, deáksággal: írni valóját elvégzi más, idegen követségbe latin tolmácsot visz, és ha mint harcos, tanácsadó, mint úr derekasan kitünt, méltán tart számot a köztiszteletre. A középkor magyarja érezheti a képzettség becsét: de inkább hivatalhoz köti, nem avatja az előkelőség ismertető jelévé s nem bánja, hogy legtiszteltebb hősei a tudományos műveltségnek alacsony színvonalán állanak. Irodalmát az élőszó fejezi ki, a közszájon élő dal, a hagyomány, a hűnrege, a honfoglalás, az Árpádok mondája, melyben képzeletének, szívének világa már is gazdagodva, fejlődve tárult föl; minden más a jövő szellemének lassú előre nyomulása, mely a fajt meghódítandó. A deák iratok, a betűk már jelzik haladását; a kobzos, a regős mellett hallgatják a pap beszédét, ki vasárnapokként nagyobb egyházakban az evangéliumot és epistolát, kisebbekben a hitvallást és az Úr imádságát magyarázza, oktatást tart és mondókáját néha írásba foglalja. Szükség van ritualis szövegekre, a melyek a nép nyelvén szólnak, és a XIII. század első feléből a deáki bencés egyház miseskönyvében fennmarad az első magyar írásmű, »vala mint a szép rózsavirág a völgy liliomjainak közepette,« a Halottas Beszéd.

Addig a magyar nyelv csak egyes szavak, fordulatok útján férkőzött az írővessző alá. Latin oklevelekben, ha deák tudománya cserben

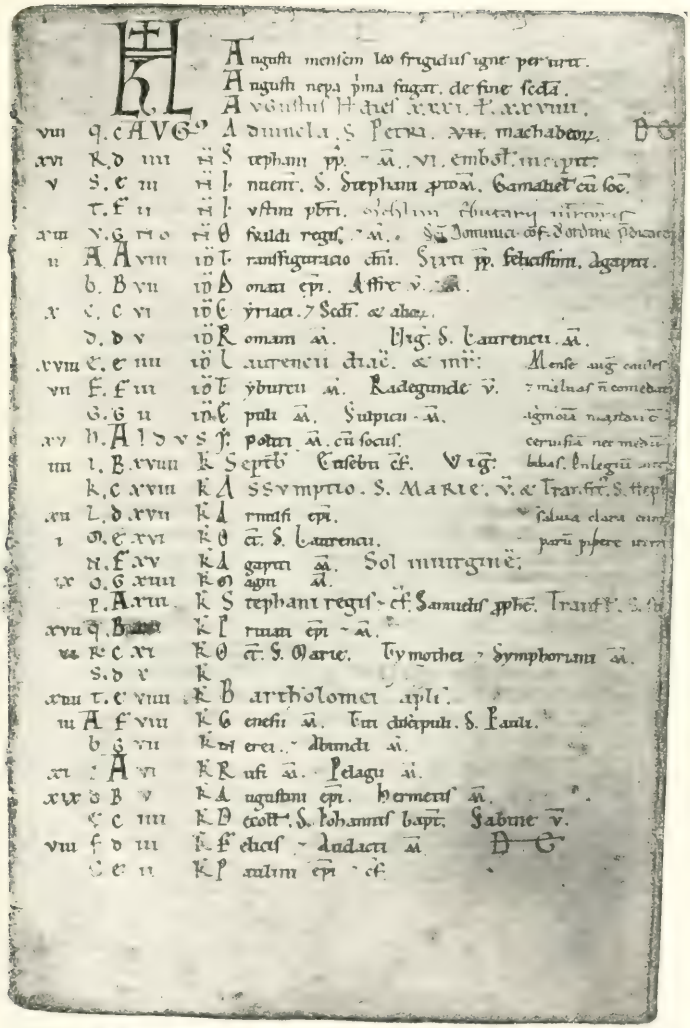

Deaki mises könyv naptára.

hagyta, ha igen világosan kellett valamit megjelolnie, fordult hozza az író. Azt mondották, hogy: Prima meta incipit a *cutfev*... inde (vadit) ad *kueshyrg*... inde ad *keures bocor*... ad *hygh holm*. Et ibi stat meta lapidea que *Baluan* uocatur... Frutex, qui vulgo dicitur *Rakatia*... Ad salicem metam antiquam *Hatarfuȝ* vocatam... Ubi est *Hars*... Porcus triennis, qui vulgo *artan* dicitur... Debent dare tres carratas lignorum, quae vocant *tyȝfa*. Kiirták a tulajdonneveket: Ad quandam venam *Vȝer* nuncupatam, que exit de *Fequetetow*... Meta vadit ad *Sartuc*... Introitus fagorum *bik ȝadu*: » megoriztek több szép pogány nónevet, mint a virágnévként ma is élő *Haradi*, aztán *Gröngy*, *Bibor*...; számos rabszolga-nevet, a melyekben gyakran ki volt fejezve a szánandó lények alacsony helyzete, szomorú sorsa egyaránt. Volt köztük Ajándék, Nevetlen, Senki, Buta, Hitvány, Csunya, Csámpa, Szennyes, Részeg, Tolvaj; de *Bús*, *Kedvetlen*, *Szomorú* is. A sötét intézmény a XIII. század elején javában virágzott még, bár elismerték házasságukat, külföldre őket Kálmán király óta többé el nem adták. Egyébként azonban teljesen uroktól függöttek, ki az atyát gyermekeitől, a testvért a testvértől elszakíthatta és ökrével, lovával egyforma árucikknek tartotta emberfalkáját. Sorsukon még legtöbbet a vallás enyhített, mely a jótettek büntörlő hatását hirdette. Szokásban volt, hogy a birtokosok végrendeletökben, a halálos ágyon »lelkök orvoslására,« »lelkök üdveért« szabadon bocsátották rabszolgáikat, kikötve, hogy évenkint valami jámbor cselekedetet, ajándékozást végezzenek, misét szolgáltassanak. Mindenki sokat gondolt a halálra, örök életre; klastromokat fundáltak, egyházakat és egyes oltárhelyeket alapitottak, hogy egykor alattok pihenhessenek, s nagy gondjuk volt az illő eltemetésre. Ott aztán a pap rövid beszédet s imát mondott, a hivek pedig a szokott három »Kyrie eleison«-nal könyörögtek, hogy ama szegény ember lelkét »az Ur végtelen irgalma Ábrahám, Izsák és Jákob kebelébe helyezze.«

A Halottas Beszéd, a szokásnak gyümölcse, eléggé világosságot áraszt erre a közönségre. »Látjátok, testvéreim, szemetekkel, mik vagyunk. Bizony por és hamu vagyunk.« Aztán elmondja az első ember bűnét, ki nemcsak magának, de mind egész fajának »halált evék.« »Kik azok? Mi vagyunk, a hogy ti is látjátok szemetekkel. Bizony egy ember sem múlhatja el ezt a vermet, bizony mind ahhoz járók vagyunk.« És fölszólítja őket, hogy imádkozzanak »ez lélekért«; az Urhoz, hogy irgalmazzon néki és bocsássa meg minden bűnét, Máriához, »a szent asszony«-hoz, bódog Mihály arkangyalhoz, hogy imádjanak érette; »szent Péter úrhoz«, »kinek adatott a hatalom oldani és kötni,« hogy oldja fel minden bűnétől; és a szentekhez, hogy legyenek neki »segéd urunk színe előtt.« A XIII. században beszélnek így, hatszáz esztendővel Nagy Sz. Gergely és csaknem száz évvel clairveaux-i Bernát fényes működése után, Szent Domokossal és Antallal egyidőben, csaknem száz eszten-

dővel később, mint Abélard meghalt, épen mikor Albertus Magnus pályájának delelőjén áll. A hallgatóság nem érezte szükségét, hogy a tételről egyebet is tudjon, sem csillogó, művészi formák után nem vágyott. Tudta, hogy meg kell halnia, jót kell cselekednie és imádkoznia; értette, hogy a »munka« és elmúlás valami régi bűnnek a büntetése; és ezt, a mi fő, úgy mondották meg neki, hogy fejtörésre nem szorult: világosan, úgyszólván érzékeltető alakban, józanul, mint valami törvényt, a melyet nem feszegetni kell, hanem szentül megtartani, hinni, elfogadni, a mint a budai zsinat félszázaddal később kifejezte: azzal a meggyőződéssel, hogy »a jövő életben majd megértjük«. Több mint hetedfélszáz esztendő múlván megtaláljuk ebben az előadásban az egyszerű magyar gondolkozását, fatalisztikus megnyugvását, jelentős és magvas beszédét, s mindig meglep szólásának egyszerűséggel párosult ereje. Minden mondat a maga helyén, minden ítélet egy újabb, fontos mozzanat, velősen, röviden odavetve, a meggyőződés súlyával, egyetlen fölösleges szó, igekötő, névelő nélkül, hogy egy Kazinczyt csodálatra, lelkesedésre ragadott. Benne van a régi magyar nyelv egész szelleme, szerkezete, az Árpadok magyarságának eredetiségével, az idegen hatás nyomaival. Ősi, elévült szavai és szóalakjai mellett hangzik már a jövevény is; az *isa* (bizony), *fesz* (fészek?), *umüttei* (boldogultjai?), a *bírságnap* (ítéletnap), *ildetü* (üldözés), *jorgot* (irgalmaz), *kegyid* (kegyelmez) szomszédjában az ó-szláv *milosztj*, *brat*, *timnöc*, az olasz *angyel* és *arkangyel*. Deáki határában, az akkori »Vág« nevű területen, a Mátyusföld déli csúcsán, Sellyétől félórányira voltak szláv lakosok; a deáki bencés, ki a beszédet írta, — tán jóval régibb szöveg után, 1228 táján a miséskönyvbe rótta, — kerülhetett a Dunántúlról, a merre szerzetének fő fészkei feküdtek, Göcsejből, a Zala, Kerka, Válicska vidékéről, s akkor könnyű megérteni, mért mondotta: *kegilmehel*, *halálaal*, *világbele*: azon a földön ma is *kegyelméjje*, *halálájje* járja, kelendő, mint mondják, a *pincébele*, *szobábele* alak. De született bárhol: magyar volt, tudott magyarul, és a tudomány az ő ajkáról ismeri először a magyar nyelvet és annak fejlődését. Az már akkor sem tartozott a tökéletlen idiómák közé, voltak képzői, ragjai bőven; csak egyszerűbb, teljesebb, mint századok multán. Az Árpád-kor embere úgy érezte, hogy az *-ér*, *-nek*, *-től* egészen külön szók, akár csak előtt, után, mellett; a későbbi -ba, -be, -ból, -ből nála *belé*, *belől*, szinte olyan ranggal, hivatallal, mint a felé, felől; a hallá, feledé: *hallára*, *feledére*,[1] a halál: *halálu*, a fa: tán még *fá*, hosszú á-val. Sok, a mit az idő azóta elsimított, elenyésztett a nyelvből, tisztán, külön hangzott és élt a száján: több szó elején

[1] *Hallá-ra*, *feledé-re* (az *-ra*, *-re*, mint némelyek hiszik, azonos [illegible] az ir-*ja*, tud-*ja*, kér-*i* [illegible] ragjával. Még régebben [illegible] helyen *-l* hangot ejtettek. [illegible] pedig a magyar hangfejlődésben [illegible] mazhatik«. *Zolnai*, Nyelvemlékeink. 58. l.

[illegible]

valami reg kiveszett *r* hang, mint ebben: *vŕže*, *vimad'* az *uremk* úrunk alak mellett — osunk, vagyunk értékével — az ősibb *vogrmuk*, *isemük*, a' mai való, keserű helyett *volov*, *keserüv*.

Sok mindent mondott máskép, mint mi; de a korabeli iratok *o*-ját nem ejtette *o*-nak, *u*-ját *u*-nak, és beszédének hangszíne, tónusa sokkal kevesbbe különbözött a mától, mint első pillanatra gondolnók.

Az írásos, betűs magyar irodalom ideje azonban még messze volt. A Halottas Beszéd után mintegy száz éven át ismét elrejtőzik a magyar nyelv: latin feljegyzésekbe, oklevelek avarjába, mint előtte két száz esztendőn keresztül. És a mikor föltámad, akkor sem támad föl tartósan, s még kevésbbé a közös nemzeti ideál, nemzeti lélek szolgálatában. A nagy sokaság érzelmei, nézetei, eszmény lényegokben hosszú időre változatlanul maradnak és a magasabb szellemi müveltség, az irodalmi élet századokon át csak egyes rétegek forrongásait mutatja.

Dombormu a pécsi székesegyházból

HARMADIK KÖNYV.

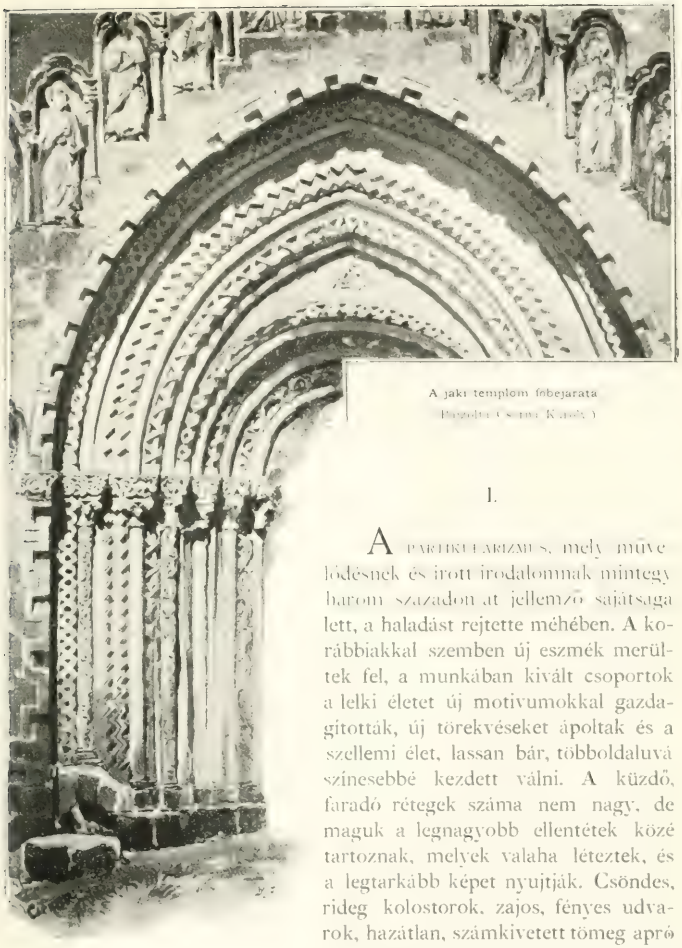

A jaki templom főbejárata
Bajgolta (Szerm. Károly)

I.

A PARTIKULARIZMUS, mely művelődésnek és irott irodalomnak mintegy három századon át jellemző sajátsága lett, a haladást rejtette méhében. A korábbiakkal szemben új eszmék merültek fel, a munkában kivált csoportok a lelki életet új motivumokkal gazdagitották, új törekvéseket ápoltak és a szellemi élet, lassan bár, többoldaluvá színesebbé kezdett válni. A küzdő, faradó rétegek száma nem nagy, de maguk a legnagyobb ellentétek közé tartoznak, melyek valaha léteztek, és a legtarkább képet nyujtják. Csöndes, rideg kolostorok, zajos, fényes udvarok, hazátlan, számkivetett tömeg apró tűzhelyei; kiaszott, erős aszkéta alakok durva, idomtalan ruhákban, pompázó, tudós nagyúri társaságok, körülvéve mindennel, a mit az élet kellemeset, szépet szolgáltat, tudatlan, de buzgó emberek, a kik fölkelnek az egyház hatalma ellen és az ujitó rajongásával mondanak le hitokért szülöttük földjeről, ezek foglaljak el a szín elejét, a melynek hátterében a nemzet nagy zöme áll. Az első, a szerzetes, már virágzó múltra néz vissza, melynek fényes napjait a térítés esztendői alkották. Magyarország kezdettől fogva ismerte

nursiai Benedek utódait, a kiknek soraiból első oktatói kerültek. A fekete barátoknak voltak ideiglenes, ősi monostoraik: Pannonhalmán, melynek alapjait még Géjza vetette volt meg, Pécsváradon, Bakonybélben, Szalavárban, melyeket István alapított és látott el gazdag birtokokkal és jövedelmekkel. A Vág nevű hatalmas területen, hol Deáki feküdt, bencés volt az úr: neki termett a Márton-hegy környéke, s onnét — mint beszélik — három mértföldnyire köröskörül csupán az apátság birtokát lehetett látni: az övé egész sereg falu és puszta a Balaton környékén s másutt. . . De a dúsgazdagság, mely kincset kincsre halmozott, hatalmasan lesülyesztette a fegyelmet, az élet régi nagy szigorát és jámborságát. A mit Gellért szomorúan előre lát, hogy: nem járnak egyszerű ruhában, kerülik a magánosságot, hiú dicsőséget keresnek, százötven év alatt bekövetkezett. A XIII. század elején, mint a pápa mondá, »alig volt köztük egy is, a ki jót cselekedett volna«. De a szerzet, mintegy jó századdal előbb, nyugaton hajtott már egy kiváló ágat, mely a bencés ősi életmódját újra fölébresztette. Az új szerzet a burgund molesme-i kolostor néhány buzgó baratjából alakult, kik laza erkölcsű társaiktól, mint a régi, VI. századbeli szabályok hívei, szakadtak el.

A chalons-i egyházmegyében, Dijonhoz közel, volt egy erdős, csalitos völgy, tele náddal és sással: az ősi Citeaux—Cistercium; ide vonulnak, kis fatemplomot és zárdát építenek a Nagyasszony tiszteletére, s éveken át magukra hagyva, rideg magánosságban, már már a kipusztulás, kihalás gondolatával éldegélnek, mikor egy napon a kis faajtón megszólal a jelző kalapács. A kapus kinyitotta az ajtót, s több mint harminc ember lépett be, harcban edzett férfiak és üde ifjak, Burgundia legnemesebb családjainak tagjai. A szerzetbe való fölvételöket kérték, s a csapat élén a virágzó, ifjú Bernát állott, a középkor egyik leendő legnagyobb aszketája, a nagy és költői lelek, ki mint író elegáns latinságával, langeszével, mint aszkéta izzó szívével és szónok látnak varázsával Európát csakhamar elbűvölte. A cisterciumi szerzetbe új erő áradt: telepei egymást érték, tagjai közül újabb és újabb rajok indultak kolostorok alapítására, melyek folytatták a munkát: rengetegeket irtottak, vadonokat tettek művelt, virágzó mezőkké, gazdálkodtak, kereskedtek, s télvíz idején, mikor a mezei munka szünetelt, könyveket másoltak . . . Szigorú szent életök hire járt előttök és Szent Bernát dicsőségének nimbusza ragyogta körül kis csapataikat. 1142-ben már elértek a magyar földet és Czikadoron, a mai Battaszek helyen, Tolnában, megjelent az első fatemplom és kolostor. Negyven év mulva Zirez is készen állt a Bakony koszorújában, az új Clairvaux, mint nevezik, francia tagjaival, a francia müveltség oázisaként; életre kelt Pilis, Szent-Gotthárd, Pásztó, megannyi francia kolónia, és egész sereg más klastrom, a XIII. század végéig több, mint husz. Gazdálkodnak, betegeket ápolnak, védik a határt: megépítik a peterváradi

erődöt: tanítják és vigasztalják a hívőket, térítik a pogányokat, a kúnok közt a Mátra aljában.

Velok úgyszólván egyidőben lepte át az ország határát a premontrei rend. Alapítója, a félig német, félig francia Norbert, előkelő grófi család ivadéka, mintegy harmincöt éves koráig élvezte a világias élet gyönyöreit. Akkor egy lovaglás alkalmával közvetlen lova előtt villám csapott le. Norbert a dologban Isten intését látta, megtért, szigorú élethez fogott, mezitláb, gyalog kezdett járni és a népnek az Isten igéjét hirdette. Kortársa, jóbarátja volt Szent Bernátnak és az egyház szakadás megszüntetésében Németországban utánzója: kitünő szónok és mint Magdeburg érseke hatalmas főúr, korának egyik legerélyesebb férfia. Szerzete a premontrei vadonból, a franciaországi Coucy vár mellől, Aisne département jából, Lotharingián keresztül, már a század közepe tajan eljutott magyar földre, Garabra, Pásztó közelében, hol első kolostoruk volt, és csakhamar elterjedt. A prémontrei örökölte alapítójának szigorú fegyelmét, de előkelő hajlamait is; úri szerzet volt, szívesen és folyton érintkezett a papsággal és világgal, míg társa, a ciszterci ta, termékeny völgyeiben, folyói mellett, általán földmíves, paraszt és a szó szoros értelmében zárkózott életet élt. De sorsuk egy, épúgy mint virágzásuk ideje: névtelen hős mind a kettő; dolgoztak, küzdöttek a kulturáért, de nem hagytak külön, maradandó, mély nyomokat. Azonban közben a XIII. század folviradt már. A kolostori tudományosság Európa egyetemein aranykorába lépett, a kolduló szerzetek, Akvinói Tamás és Albertus Magnus, Bonaventura és Duns Scotus rendje, Magyarországon is megjelentek és hatalmas virágzásnak indultak. Előőrseik, az első ferenciek, az Eged szomszédjában, Egerben, még a század tizes éveiben ütöttek tanyát. Alapítójuk, »atyjuk«, assisi Ferenc, egyike volt a legjobb embereknek, a kik valaha leteztek, a legbuzgóbb aszkétáknak és legkoltőibb lelkeknek. Mikor föllepett, az egyház — III. Innocentius korában — fényének, politikai és társadalmi hatalmának tetőpontján ragyogott. Uralom, birtok, fényűzés számos hivatlant vonzott körébe, s az élet tisztasága folottebb megcsappant. Megdöbbentő volt a rossz papok száma; albiak, valdiak ostroma zúgott és egész sereg apostol hirdette, hogy az egyház fényűzésében, gazdagságában eltért Krisztustól. Ferenc mint gondviseleses alak lepett föl ebben a forrongásban. Élete, a mint rank hagyták, csupa elragadtatás, csupa csoda, belső sugallat, miszticizmus. Az ifjúságot mint pompakedvelő, hiu, egyébként jó érzésü s adakozó lélek élte át; míg nagy betegségek komolylyá, éretté s tán meg jóval érzékenyebbé tették. Egy napon imádság közben szózatot hallott: »Ferenc, menj és hozd helyre házamat, mely, mint látod, egészen összeroskad«. Innen fogva mindenestül Istennek ajánlotta föl magát. Javaitól, családjától megvalva, remete oltozetben jart körül szülővárosában, alamizsnát keregetve, a melyet templomépítésre forditott. Mintegy

Pannonhalma

ket evet töltött így, a mikor, 1209 február 24-én, huszonhét éves korában, a mise evangeliumának szavai[1] teljesen kiforgatták nyugalmából. Saruit, botját, tarisznyáját, pénzét elhányta, egy szál tunikáját durva kötéllel övezte és »megutálván« ekként a föld minden javait, »hogy az evangeliumi és apostoli szegénység dragagyöngyét elnyerje, kiment a világba, hirdetni az Isten országát, a békét, a bűnbocsánatot. Tanítványai követték példáját, az Üdvözítőnek és apostoloknak utánzását szóban és tettben, az evangéliumnak betű szerint való megtartásával. Alázatosságuk jeléül »hitvány testvérek«-nek mondották magukat, — »fratres minores«, — pénzre, jószágra gondolniok sem volt szabad, koldus-szegényül, egy szál köntösben, sarutlan, még botot sem vive jártak a világban és terjesztették az Isten igéjét. Maga Ferenc nem volt tudós, sőt csak kiválóbb képzettségű sem; de égett Istenért, az emberek üdvéért, s lelkének lángoló idealizmusa mindent potolt. Bizonyos alkalommal — írja egy kortárs — Bolognában a városház előtt prédikált. »Ott volt az egész város. Beszédét e szavakkal kezdette: Angyal! ember! ördög! És a tanulatlan ember oly szépen szólt erről a három állatról, hogy számos tudós férfiút csodálkozásra indított. A gyűlölet és harag ellen, a kibékülésről beszélt. Ruhája szegényes volt, külseje s arca nem szép, de Isten annyi erőt ontott szavába, hogy halálos ellenségek kiengesztelődtek. A nép pedig körülfogta: férfi, asszony hozzárohant, csakhogy ruhája szegélyéhez érhessen vagy egy darabkát szakíthasson belőle.« »A tudományokért nem tudott lelkesedni, s a szerzetestagokat inkább óvta tőlük, semhogy rájok buzdította volna. Félt, hogy fölfuvalkodnak, szem elől tévesztik, hogy a prédikáció sikerét a jámborság, a szív tökéletessége, az imádság ereje vívja ki, nem a beszédnek mélysége. A tudós barátok — így szólt — látva, hogy a nép megtér szavaikra, rendszerint kevélységre indulnak és azért inkább a saját ítéletökre és kárhozatukra prédikálnak, önmagoknak tulajdonítván az érdemet. Pedig, valójában, kiket hisznek prédikációjokért és tudományukért fordulni penetencére, Uristen szent, alázatos szegényeknek és együgyű barátoknak imádsága miatt és könyezesével építi és fordítja, jóllehet a szent barátok azt nem tudják. Mert ekképen vagyon Istennek akaratja, hogy azt ne tudják, hogy innét ne kevélykedjenek«. — Valódi népies rendet alapított, távol a monakusok szigorú zárkozottságától, a prémontreiek úri hajlamaitól: a hierarkiának, mint találóan mondják, szélső demokráciáját. »Fiait« nép, urak gyorsan megkedvelték, s a mily rohamosan nőtt népszerűségok, ép oly arányban terjeszkedtek az egész világon.

[1] »Elmenvén pedig prédikáljatok, mondván, hogy elközelgetett mennyeknek országa ... És ne légyen aranyatok, se ezüstötök, se pénzetek tüszötökben, se taskatok az útra, se két köntöstök, se sarutok, se pálcátok: mert méltó a munkás az ő bérére.«

Azonban nem állottak egyedül. A ferencrendi munkájában, sikereben osztozott a dömés, a prédikátor rend atyafia, kinek szerzete ép ez időkben és nem kisebb népszerűséggel vívja küzdelmeit. Az albigiak megfékezése a legjobb erőket kifárasztotta már és a pápai követek összes törekvése jóformán sikertelen maradt. Domokos, osmai kanonok, calarogai, ókasztiliai ember, püspökével, Diegóval, ép akkor járt Del Franciaországban. Buzgó, világos lelke rögtön tisztában volt a tenni valókkal. Szent Ferenc szivével, alázatának, szegénységének varázserejével akarta meghódítani az embereket; Domokos az élet szigorúságához a tudományt csatolta: Isten igéjének buzgó és alapos predikálásával kell a hivőket megerősíteni, a tévelygőket megtéríteni. S társával együtt, azon helyt, habozás nélkül munkához látott. Utódai, szerzetének fiai követték hagyományát. A dömés a szó hatalmára, derekas theologiai képzettségre törekedett, a kornak mindent magába foglaló tudományára; soraiból térítők, hírneves szónokok, hitnyomozók, tudósok váltak ki, tanintézeteik száma mindenek fölött tetemes volt, s az egész rend, mint mondották, »a világon szétszórt egyetemet« alkotott, melynek ha tíz tagja megtelepült valahol, egynek közülök tanítónak kellett lennie.

Aztán jöttek a többiek. A fehér ruhás, fekete köpönyeges dominikanust nyomon követte a fehér darócba öltözött, a világtól elzárkozott szigorú karthuzianus, a »nema barát.« Ercsiben, a Duna mellett, majd — immár a tatárjárás után — a Szepességben, a Menedekszirten: Lapis refugii-n, Szent Antal völgyében, a Dunajec mellett, a magyar lengyel határon, a gyönyörű fekvésű Felső-Tarkányban, Lovoldon, Veszprém megyében, a mai Város Lőd helyén, szűk kolostoraikkal, melyek mögött a testvérek apró kalyibái állottak, és megszületett az egyetlen magyar eredetű szerzet, a pálosoké. Tulajdonképen való alapítójuk Özséb, esztergomi kanonok volt, lelkes, buzgó, tanult ember, a ki nem ismerte az élet bűneit, de annál több jót tett a szegényekkel. 1250-ben a pilisi erdőben hét remetetársával építette az első kis monostort és templomocskát, s hetven év múlva már hatvan, a XVI. századig számuk jóval több volt a nagyobb, tizenkét, húsz tagú paulinus-monostorok száma. Feledelmek, fórak: Károly Róbert, Nagy Lajos, Zsigmond, Mátyás, a Kontok, Drugethek, Garák, Perényiek, a dinasztiák tagjai pártoltak, segítették őket, mint a szerzetesség valóságos díszei. A pálos nem avatkozott világi dolgokba, remete volt, erdők mélyén, magas hegyeken, távol a városoktól lakott, szigorú, nagy fegyelmet ismert. Minden kolostorban voltak papok, kik prédikáltak, gyóntattak, írtak, olvastak; de sok volt köztük a »megtért testvér,« a *conversus* is, a ki mezei, szőlőmunkát végezett, szabó-, csizmadia-, kovácsmesterséggel foglalkozott, festőművész vagy jeles kőfaragó hírében állott.

Magyarországon több századon át ezeknek a szerzeteknek a házai

voltak az irodalmi élet egyik ágának kisebb-nagyobb, de megannyi gócpontjai. Alakra, színre, nagyságra szintoly sok apró állam, hol arisztokratikusabb, hol demokratikusabb szervezettel lefelé, hol inkább a szellemi, hol inkább az anyagi művelődésre hatva; de mindig abszolutisztikus formával, ugyanegy főcélra törve, ugyanegy nagy eszme szolgálatában működve. Mintegy a lovagi ideált követték, csakhogy a vallási élet terén; ugyanazt az erőkifejtést, önfeláldozást, mely a lovagot áthatotta, csupán egyéb irányban. A szerzetes szintén a harcot hirdette, azonban a saját gyarlóságai, a világi élvezetek és gyönyörűségek ellen, és a maga útján szinte oly hős volt, mint a csatatér legnagyobb emberei. Azt mondották, megutálják a világot és testben test nélkül élnek, az Isten és az egyház dicsőségére és felebaráti boldogítására. Világos, ez a boldogság első sorban és mindenek fölött a jámbor vallásosság, az igaz hit, az örök üdvösség, melyhez képest mindent úgy kell nézni, *quasi stercora*. Ez a nem szép hangzású jelszó magyarázza meg buzgalmukat, hősiességöket, önfeláldozásuk mértékét, anyagi és szellemi munkájokat.

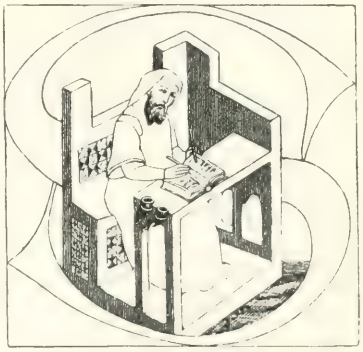

Könyvíró barát
(A bécsi Képes Krónikából.)

Vészes, nehéz helyeken, pogányok, eretnekek térítésében találjuk öket. Kinn, Havasalföldén a kúnok, lenn Boszniában a bogomilok, e keleti libigiak közt, Bolgárországban a szimatikus Stracimir vad népénél a XIII. és XIV. században dömések, minoriták lobogtatják a nyugati kereszténység zászlaját. Figyelmök, buzgóságuk áthatol Európa határán, ki Ázsia pusztáira, hol az őshaza áll. — »A magyarok viselt dolgaiból« értesültek Nagy-Magyarországról, a honnét a nemzet — sok országon keresztül — a mai hazába érkezett. Azóta több mint háromszáz esztendeje laktak itt a magyarok. De a jámbor domest nem tudta kielégíteni az elhagyott vérre való kegyeletes visszaemlékezés, el akarta vinni hozzájok a legnagyobb kincset, a mit ember vihetett: az evangelium áldását. Négyen összeállottak és elindultak keletnek, a Don felé. A hosszú út, a sok szenvedés kimerítette öket, csak egy látott közülök egy magyart, — három évi bolyongás után — »valahol a pogányok országában«. Megtudakolta tőle, hol laknak, és sietett vissza, hogy meghozza a hírt és új társakkal, új térítőkkel menjen közéjök. De hazaérve csak egy hétig élt még.

Elmondta útja eredményét s elköltözött Krisztushoz. A vállalat így sem aludt el többé. IV. Bélától segítve négy újabb testvér vett kezébe vándorbotot. Nemsokára — 1235-öt írtak — elérték Konstantinápolyt, innét harminchárom napi hajózás után eljutottak a Taman félszigetre és előttök állt a Don- és Volga-vidék óriási területe, vad, pogány népeivel. Maguk nem indulhattak tovább, késniök, várniok kellett, míg valami karaván összeverődött. Hónapokig tartott ez a pihenés valahol a Kaukázus északi részén, telve nyomorral, nélkülözéssel. Egyikök tudott fakanalakat csinálni; azokat árulgatták, s az értök kapott kevés kölesen éldegéltek. Hogy legyen valami értékök, elhatározták, hogy kettejöket eladják rabszolgának; de szántani, őrölni egyik sem tudott, s a két ember kínálva sem kellett senkinek. Így aztán kettő a roppant inségben visszafordult. A másik kettő: Julián és Bernát tavaszra néhány pogányhoz csatlakozva, folytonos éhséggel küzködve tovább ment a pusztában. Végre harmincheted napon valami hitetlen városba értek. Szállást senki sem adott nekik, künn, a sárban, fagyban kellett hálniok. Majd újra egy városra bukkantak. Ott Bernát meghalt, s Julián egyedül állott az idegen földön. De végre szolgálatba állva egy mohemedán paphoz, talált egy asszonyt Nagy-Magyarországból, ki a városban volt férjnél; megtudhatta a rokonokhoz vivő utat, elérhetett vágyva-vágyott céljához, s az »Etel« vizének partján színről-színre láthatta keleti véreit. Harcias, vitéz nemzet volt az, bővelkedett fegyverben és lovakban, földet nem mívelt, kancatejet és vért ivott, a kereszténységet hírből sem ismerte, azonban bálványokat sem tisztelt. Voltak hagyományai elszakadt testvéreiről és figyelemmel hallgatta Julián beszédét: mivel hogy nyelvök teljességgel magyar volt és megértették ötet, ő pedig azokat«. A tervezett térítésből azonban nem lett semmi. Hiába tért haza Julián, hiába indult útnak ismét: a tatárjárás szörnyű áradata elsöpört mindent. A derék dominikánus már csak a mongol közeledésnek hírét hozhatta meg Béla király részére.[1] Nagy Magyarország után Magyarország is elesett, összetört és az általános pusztulásban szívszaggatóan szállt az ég felé:

Salva nostram Ungariam.
Gravem passam angariam.

Mentsd meg mi magyar hazánkat, és miután annyi gyászt hoztál reája, engedd, hogy a nemzet megmaradt része újra felvirágozzék.

A megható, erőteljes siralmat,[2] mint gondolják, valami szerzetes készítette, a legelső latin-magyar költő, kinek munkája fönmaradt. Deákul írt, a tudomány és műveltség általános nyelvén, mint társai,

[1] *Rikárd* dömés jelentése Julián és társainak útjáról. *Fndlicher.* Monum.
[2] Planctus destructionis Hungariae. A boroszlói könyvtár XIV századbeli kézirata.

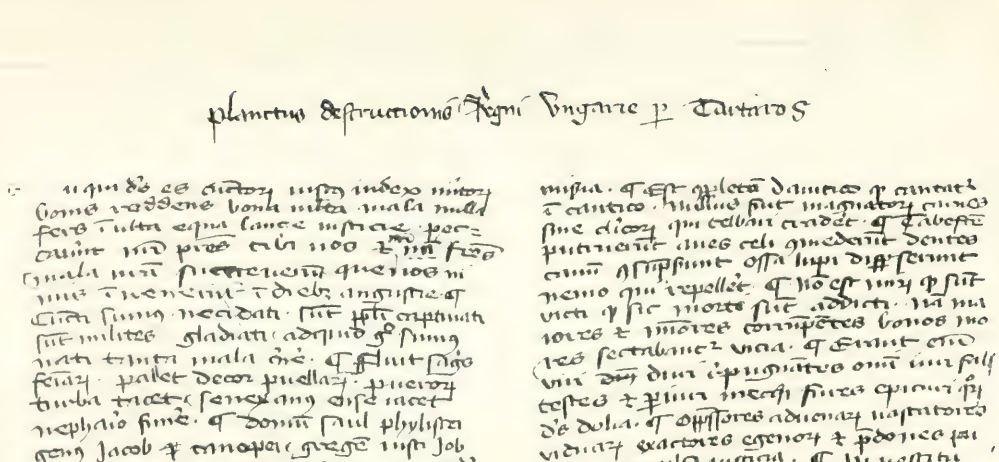

A Planctus destructionis Hung. kéziratából.

fol a XVI. századig, valahanyszor képzettebb közönséghez, a tudomány beavatottjaihoz intézik beszédeket. A kolostorok falai közt voltak, kik megértették őket. A szerzetesség szüntelen érintkezett a külfölddel, hol fejei székeltek, a papok képzése rendszerint a nyugati formák szerint történt, minorita, dominikanus tanulás közben érezte a szerzeti hagyományok hatását, a skolasztikus theologia áramlatát, a misztika szellőjét, s akadt tudós barát, a ki szomjuhozta s éhezte az igazságot: elhagyta kolostorát, hogy iskolára menjen, grammatikán, logikán és theologián kívül egyebet is tanuljon. Író, közönség ebből és a rokon rétegekből teltek ki. Nem voltak sokan, de az irodalomtörténet örökölt néhány nevet és címet, néhány jellemző adatot, sőt munkát is. A pálosok közül ismerjük Erdélyből, Mihalyköről Pozsonyi Jánost, a boldogságos Szűz szeplőtelen fogantatásának bajnokát, ki 1384 körül ragyogó prédikációkat szerzett; 1444 tájáról Böröcz, volt váradi prépostot, ki mint rendfő a hivságos dolgok kerüléséről, a fecsegéstől való tartózkodásról, az alázatosságról írt lelki fiainak; Kapus Bálintot, Tatai Antalt; Szombathelyi Tamás rendfőt, Mátyás kortársát, mint jámbor, aszkéta írások alkotóját; Csanádi Albertet, a ki a XV. század végén a bajcsi monostorban cicerói nyelven édes latin versekbe foglalta szent Pál remete, a szerzet ősének életét s több bibliai elbeszélő versezetet készített. Voltak krónikások, kik szerzetöknek sorsát kisérték figyelemmel: Zalkai Balázs ferences gvárdián a XV. század húszas éveiben, a század vége felé a paulinus Dombró Márk, Remete s utóbb Lepoglava vikáriusa, és a középkor alkonyán a karthauziak sorából a menedékszirti fejetlen barát,« a Lapis Refugii csöndes, szigorú telepének névtelen följegyzője . . .

A megmaradt címek, adatok, munkák elég világosságot vetnek alakjukra, hogy körvonalaikat bizonyos mértékben láthassuk, irányukra következtethessünk. Ezerszer ismételt és elkoptatott eszmék, hogy a jó szerzetes csupán a mennyéli örök javakat keresse, a földön levőket hiúságnak, füstnek, a szív, a lélek nyügének tartsa, mely az Istenhez való eszményi fölemelkedésben, a vele való benső egyesülésben akadályozza; hogy a valódi barát önmagába merül, saját lelkével foglalkozik; hogy az engedelmesség, az alázatosság a legdicsőbb erény, mely annál magasabbra viszen, minél több áldozattal jár . . . néhány jellemzőbb dogmatikus gondolat, melyek, a skotisták nyomán, mint látszik, Magyarországon különös tetszésre találtak: Mária szeplőtelen fogantatásáról, a nehéz küzdelem visszhangja, mely Nyugaton dömések és ferenciek közt folyik; legendás, bibliás történetek, históriai adatok, naiv, buzgó elbeszélések, mint szelíd, aranyos fény derengve át a kolostornak mozdulatlan, csöndes szürkületén. A menedékszirti telepen 1320-ban, Márton perjel idejében, bizonyos előkelő ifjú kérte fölvételét. Dénesnesnek hívták és Bogomérnak, a liptói comesnak fia volt. Figyelmeztették, minő nehéz

sors vár reá; leírták előtte a hosszú virrasztásokat, a nehéz, gyakori böjtöket, a karthauzinak földi örömekben puszta, sivár életét, mely a legedzettebb férfiakat is megviseli. Az ifjú minderre állhatatos maradt és a perjel végre hajlott kérésére. Dénes a juhnyájnak pásztora lett. Bizonyos alkalommal tehát, midőn nyáját a közeli hegyen legeltette, csodás esemény történt. Hosszú botjára támaszkodva épen a legutóbb tanult zsoltárokat ismételgette és szeme a nyugodtan legelésző jószágon függött. De íme, a nyáj neszelni kezdett, nyugtalan lett s a tapasztalatlan pásztor ámulatára hirtelen futásnak eredt. A cserjésből abban a pillanatban vén, bozontos medve tört ki s kegyetlenül a menekülő állatokra száguldott. Dénes a nyáj romjaival szomorúan ért haza. Márton észrevette levertségét, s mikor megtudta a bajt, isteni sugallatból így szólt: »Ha az a medve újból visszatér, parancsold meg neki a szent engedelmesség erényének erejével, hogy a nyájat békében hagyja«. »És íme, az engedelmesség erényének csodálkozásra méltó ereje! A medve csakugyan visszatért és a nyájra rontott. Ekkor Dénes testvér, megemlékezvén a perjel tanácsáról, bátran előlép és a medvének a szent engedelmesség erényének erejével megparancsolja, hogy a nyájat békén hagyja. Minek mondjunk többet? A medve a szóra megretten s megáll, Dénes testvér pedig félelmét legyőzve, közelebb lép hozzá, övéhez kötözi: a közeli monostorhoz vezeti és a dühös vadállat szelíd báránynyá lesz. A szerzetes atyafiakat előhívják, s mindnyájan csodálkoznak és dicsérik az Urat az ő szentjeiben. A csodát pedig Dénes testvér a perjel szentségének, Márton perjel Dénes alázatosságának és engedelmességének tudta be érdemül. Végre a medvét szabadon bocsátják s meghagyják neki, hogy a testvérek birtokára jönni többé ne merészeljen. [1]

Ferenc rendfő idejében történt egyszer, hogy nagy éhség volt az egész országban és az éhező szegénység egy kis élelemért százával állt a monostor kapuinál. Ferenc mindenkinek adott valamit és a lisztes láda egészen kiürült. Ugyanazon a napon egy szegény ember jelent meg az ajtónál és elpanaszolván, hogy két napja semmit sem evett, egy maroknyi lisztért könyörgött. A kulcsár el akarta utasítani, azonban Ferenc parancsot adott neki, hogy a ládát nyissa ki és a fenekén kaparjon össze egy kevés lisztet. És íme — csodák csodája! — a láda a legszebb liszttel volt telve. A kulcsár örömkiáltásban tört ki, a testvérek összefutottak, hálát adott az Urnak mindenki, a szegény ember pedig eltünt szemök elől.[2]

Voltak jámbor, ideális lelkek, kik mintegy a föld felett éltek, égre irányzott szemekkel, vallási eszmék árjába merülve és ezen a világon

[1] A névtelen karth. krón. *Wagner*, Analecta Scep. P. II. I. *Deák* [illegible]

[2] *Demkó-Gyöngyösi* pálos tolhegyz.

csupán az Isten dicsőségét, szolgáinak előremenetelét kutatva. Iró és nem iró társaik, utódaik magasztalása, mely nimbusként övezte őket, mutatja, hogy környezetük eszményeiket látta bennök. Azonban nem mindenki volt ilyen: sőt nem volt ép a nagyobbik rész. A titkon sült kappant fogyasztó paulinusatyafiak mellett, kiket a jólelkű Gergely főnök azzal trefál meg, hogy váratlanul közéjök toppanik: »Az Isten bocsássa meg nektek, atyámfiai, hogy engem elfeledtetek meghívni, s a kik végre is megjavulnak, megjelen a türelmetlen barátnépség, mely a jóságos István főnök hosszúra nyúlt oktatásai alatt morgással adja jelét, hogy az Isten igéjét is meg lehet unni; ott áll a szerzetes, a ki, mert főnöke mindegyikök ajtajára egy kis ablakot vágatott, melyen át az elüljárok szüntelenül kémkedhetnek, — maskép nem töltheti boszúját, — az ajtatos rendfőt legalább »Furó«-nak gúnyolja. Hivatalos adatok alapján készült iratok beszélhetnek csupa nagy és szent vikáriusokról, erkölcsök különös virágzásáról — tudjuk, mennyi hitelt érdemlenek: itt-ott egy véletlen adat pillantást enged a monostori élet való mivoltába, emberi gyöngeségeibe, forrongásaiba, demokrata és arisztokrata küzdelmeibe. Szó és szív akárhányszor nem volt összhangzásban; aszketikus elmélkedések, dogmák fényes boncolása nem ölte ki az ember földi vágyait, a testvéri szeretet apostolaiból nem halt ki a türelmetlenség. Ezek a derék barátok ép oly gyarlók, mint bárki más, ép oly szenvedélyes dühvel rohannak ellenfeleikre, mint századaiknak izmos katonája. Ítéletet tartanak fölöttük, elkárhoztatják őket, meggyalázzák poraikat és a jámbor tökéletesség nevében, az ájtatos butaság haragjával dühöngnek vonzalmok, szeretetök ártatlan tárgya ellen is. »Le a sciolusokkal! Nem kell tudomány! Nem pazarlunk pénzt reája! — Mit ér a rejtett és titkos dolgok feszegetése, a melyeknek nemtudásáért nem vádoltatunk az ítéletkor? . . . Mit törődjünk a fajokkal és nemekkel? Önzetlen, tiszta ajkról, test nélkül élő ember szájából van ebben a keleti ízű elvben valami igaz; de a kiáltozásokban egyéb is zúg: a tömeg féltékenysége, a képzetlen, félparaszt baráté, a ki nem akarja, hogy a szellemi felsőbbség jogcímen uralkodjanak fölötte; a kolostori demokráciae, mely irigykedik, gyűlöl, a más erkölcset lesi, alázatosnak hirdetve önmagát, önérzetet, büszkeséget türni nem tud és utál mindent, a mi nem az ő képére és hasonlatosságára termett. Az eset a XV. század közepén történt, s hőse a fehér ruhás paulinus remeték egyik legkiválóbb, de büszke és nagyratörő, minden esetre nyílt, kétszínű életmódhoz nem értő, szánalomra méltó rendtársa. Fráter Mihály — az irodalomtörténet Michael de Hungaria néven ismeri — a mint látszik, valahol Lád környékén, Borsodban született. Az úri rendből akadt bőkezű pártfogója, kiméhetett iskolára Párisba és tudással megrakodva tért vissza Szent-Lőrincre. A »Conceptio immaculata« viadala Budán is folyt, fejedelem, tudósok, papok érdeklődéssel kisérték a vitá-

kat, melyeket skolasztikusok, megszokott, különös formáik szerint rendeztek. Valami szerzetes, talán domés, ezek voltak a tétel fő ostromlói, támadást intézett a tan ellen; Mihály kiállt a küzdőtérre s a fényes, nagy gyülekezet szine előtt, I. László király jelenlétében, a hallgatóság viharos tetszése közt diadalmasan védte meg a »Virgo purissima« kiváltságát. Győzelme, munkái: a szeplőtelen fogantatásról, a remete életről, a szerzeti tanácskozmányok teendőiről, soha kétségbe nem vont fényes tudása tekintély sugaraival övezték; a király kegyelte, s a fiatal szerzetes mindennapos lett az udvarnál. Érezte becsét, voltak vágyai, rendfő akart lenni. Előkelő emberek, főurak támogatták, a szerzet »tudós« elemei, úgy látszik, mellette sorakoztak, de volt hatalmas és veszélyes ellensége. A tömeg vádolta, hogy büszke, hogy önző tervei vannak; elhanyagolja a zsolozsmát, az isteni dolgokat. Elejtették, megbuktatták s rendi határozattá emelték, hogy a sciolusok dolyfét megzabolázzák és költséget többé egy testvér tanittatására sem pazarolnak. Mihálynak nem volt maradása, lelkén erőt vett az elkeseredés. Párt fogója, Laadi Jakab mellette volt; csupán azt kérte, bocsássák vissza Párisba: héberül szeretne tanulni. Megengedték neki, elment és nem látták többé soha. Meghalt ifjan, vétkének áldozatakép, elbúsult szívvel; a szerzet krónikájában pedig a neve után odaszúrták a »miserabile proprietatis vitium« ot, az önzést, a pálos legnagyobb gyalázatát, örök tanulságul mindeneknek.

Világos, a tudomány, az irodalom a klastromban nem uralkodó erő, csak az élet nemes fényüzése, a mely jó, ha más erényekhez kapcsolódik, de magában hiába vár hódolatot. A kis és nagy kolostorok lakója egyaránt a szentséget hirdeti, őszintén, igazán vagy színlelésből, mint az idők mindenek felett uralkodó eszméjét, mint célt, a melynek megközelitésétől az ember értéke függ; vele, érte hadakozik, ha kell: ürügyül, köpenyegül használja s általa teszi semmivé ellenfelét, legyen bár az Mihály, a XIII. század egyik legnagyobb bölcselő elméjének, Halezi Sándornak koszorús követője. Ily kezekben, ily természetü világnézlet határai közt, kétségkivül, a tudomány sem az, a mi egyébütt. Őszintén megmondják, hogy ancillának, szolgálónak nézik, a ki a vallás, a hittan szolgálatában áll; hogy a világi tudás gyümölcstelen, árnyékot nem nyujtó fa, víz nélkül való felleg. A tökéletesedés, az erkölcs, a hit, az örök boldogság, ez, a mit tudni, lehetőleg ismerni, érteni akarnak; misztikusok és skolasztikusok, csudálatos, naiv gondolatokkal, gyermekes együgyüséggel, mihelyt a logika és metafizika szillogizmusaiból az eleven élet és természet világába vonják őket. De a szellem felébredt legalább és kutatni kezdi az élet, a lét, az ismeret titkait. Fráter Boemus, domés Erdélyből, a XIV. század közepén »a világ örökkévalóságáról értekezik, Aristoteles a schola Aristotelese nyomán belémerül az ismerettan kérdéseibe, okoskodik az érzékek s

érzékletek viszonyáról, az álomról s ébrenlétről: egy másik férfiú, valami papi ember, ki a bécsi egyetemen borostyánosságig emelkedett, meg tovább halad: hirdeti a tiszta ész jogát, hadat üzen a dogmáknak, melyeket bölcseleti úton megállapítani nem lehet, az Isten eszméjét pusztán ész-érvek alapján fejtegeti. Van már hallgatója, tán híve is; csupán a régi szellem nagy erejével nem számolt; és mint eretnek, vádolva, testileg, lelkileg megkínozva, megtagadja elveit, hogy pályáját egy paulinus remeteség szűk cellájában fejezze be. A kolostor falai közt a skolasztikus áramlat nyugodtan hompolyögteti tovább hullámait, a szellem fokozatos fejlődése szinte zavartalanul terjed. Hivatása nincs meg betöltve, nagy és maradandó művet nem alkotott, eredményeit nem foglalta össze.

Ez a nagy és nem dicstelen dolog a minoriták szerzetére, a XV. század végére várt. A kornak tudását, aszkéta szigorát és szentségét, a magyar szerzetes bátorságát, a földön túlra törekvő szerzetesi szellemet a társadalmi ember fáji érzésével egy igénytelen budai barát egyesítette, századának egyik legkiválóbb és legkiforrottabb jellemű deák magyar tudósa, kinek művei a magyar szerzetességre a legmélyebb hatást gyakoroltak. Tudjuk róla, hogy Temesvárt született és a szerzetben Pelbárt nevet kapott. Tanulmányait Krakkóban végezte és 1463-ban baccalaureussá lett. Innen fogva húsz esztendeig nyoma vész; de újra előkerül Budán mint theologia-tanár, a bécsi kaputól nem messze épült szerzetház tagja, ki ép ezidétt fejti ki hatalmas irodalmi tevékenységét. Magyarországon — 1479–81 közt — rettentő pestis dühöngött. Maga mondja, hogy a bajt többször megkapta, de a boldogságos Szűzhöz fordulva, szerencsésen megszabadult. Talpra állott, sietett haláját leróni, betegségében tett fogadását teljesíteni és megírta első munkáját: A boldogságos szűz Mária csillagkoronáját,[1] ezt a félig tudományos, félig költői könyvet, a mely nemcsak néki legszebb alkotása, de századának is egyik legértékesebb műve. Halával és rajongó ragaszkodással dolgozott rajta, lelkének magas szárnyalásával készítette minden sorát és szivének igaz, erős vallásos ihletével hatotta keresztül. A mi szépet, magasztalót Máriáról századok tudós elmei összehordtak, olvadozó ahitat, költői képzelet almodott, fényes egészszé alakult nála, melyet szemlélve, mintha dúsgazdag csúcsíves egyházban volnánk, pazarul faragott pillérek, ívek, bizarr ekítmények erdejében, óriási kötömeg alatt, melynek súlyát tudjuk, de nem érezzük: részleteit csodáljuk, de minden vonalvezetésen föl, a nagy központokhoz, az alapeszméhez emelkedünk. Ez az alapeszme a Stellariumban Szűz Mária dicsősége, magasztossága, bámulatra méltó nagysága. Pelbárt bevezet

[1] Stellarium coronae benedictae Mariae virginis in laudem eius pro singulis praedicationibus elegantissime conflatum.

Pomerium de sanctis.

fratris Pelbarti ordinis
sancti Francisci

életébe, lelkesedéssel tárja föl alakjának, szereplésének vakító fényét, hivatását, melyhez hasonlót nem ismert a világ. Az olvasó látja az oskor atyáit a bűnbeesés után az ördög fogságában, szomorkodván és szabadulásért áhítvan; felemelkedik az égbe, hogy az isteni könyörület, igazságosság és szeretet tanácsát szemlélje, a megtestesülés elhatározását, a királyi szűz kiválasztását az istenanyaságra. Következik az angyali üdvözlet, a látogatás Erzsébetnél, a templomban, az első anyai fájdalom. De csak szenvedni, nagyon szenvedni tudott ez a nő; vétkezni soha. Lelkén nincsen árny, testének liliomtisztasága nem tud szeplőt; maga az eredendő bűn is elsurrant mellette. A magyar theologus fényes védelemmel száll sikra immaculata conceptio-ja mellett. Aztan egyebekre tér: származására, születésére, nevére; leírja életét, szüzességét, ember és istenszeretetének nagyságát festegeti, hogy a végső három könyvben a megdicsőülthöz emelkedjék, föl az egekbe, hol az asszony áll, kinek feje körül csillagok képeznek ragyogó, örök diadalmi koszorút. Kép, elbeszélés, fejtegetés, reflexió egymás mellett és egymásba fonódva, rendszerré rakva, melynek folyton vissza visszatérő arányai emlékeztetnek a szabályos épületekre. Az alapmennyiség: a könyvekéː tizenkettő; a diviziókban szintén ez a szám vagy alkotói: hármas és négyes tagolódás csaknem mindenütt, szillogizmusok hármas szerkezeteiben végződve; s az egész maga, három főrészével, mintegy a templomtest csarnokát, hajóját és szentek-szentjét utánozva. Skolaszticzizmus és misztika, szív és értelem fogtak kezet, hogy alkossák, s a középkor geometriai érzéke és szimbolikája szövetkezett, hogy a mű méltó legyen tárgyához és korához.

Pelbárt testvér az oltárra tette áldozatát és tovább indult. Szomjuhozta, éhezte az Isten dicsőségét, a lelkek üdvösségét. Papoktól, igehirdetőktől hallhatta, mily nehéz az állapotuk magyar viszonyoknak megfelelő prédikációs művek, mintabeszédek nélkül; volt kedve a hiány pótlására, elüljárói maguk is ösztökélték rája, s leült és dologhoz látott. Tizennyolc esztendeig tartó, lelket testet faragtató, kimerítő munka volt, a mire vállalkozott; de »a lelkek haszna, Krisztus szeretete« nem hagyta csüggedni, megállta helyét emberül és csupán a mű vége felé vett rajt erőt a bágyadtság. A nagy, önzetlen vállalat készen állott és Pelbárt nem ok nélkül a »Gyümölcsöskert« címet[1] adta neki. »Mert valamint a gyümölcsösben különböző nemű termőfák, gyümölcsök és virágok vágynak, úgy ebben a munkában is mindennemű és sokféle predikációk, a tudománynak sokszerű virágai és az isteni titkoknak üdvösséges gyümölcsei találtatnak.« Igaza volt s méltán hajthatta volna

[1] A mű latinul e szóval áll: *Sermones Pomerii* Fratris Pelbarti de Themeswar ihut ordinis S. Francisci. *De Sanctis. Sermones De Tempore. Sermones Quadragesimales.*

fejét, kezét pihenésre. A Pomérium, főkép első része, a szentekről szóló beszédek, gazdag és változatos mű és mint ezrek, meggyőződések összege korára, szerzőjére egyaránt jellemző. A világ, a műveltségnek magasabb rendű emberei ellenkezésben állanak vele: kissé pogányok, lelkesednek az ókor klasszikus jeleseiért, vannak divatos és tudós bábonáik, hóbortjaik; nem tagadják, hogy rajongnak a fényűzésért, keveset törődnek az igazságossággal, tompább lelkiismeretűek, hogysem a szegényeket, a kevésbbé erőseket kíméljék, lefelé hatalmaskodók, onzók felfelé ... S akkor előáll az egyszerű barát, durva köntösben; pokol lángjába süllyeszti Aristotelest, Cicerót, Sallustiust, Ovidiust, Homerost és Vergiliust; gyalázatos bűnnek, butaságnak és eretnekségnek kiáltja ki a kedvelt asztrológiát, védelmére kél a gyöngének, az elnyomottnak, s kérlelhetetlen szavával végigsújt a hatalmaskodón, az igazságtalanon, legyen bár az épen maga a király. Nem keresi az alkalmat, de ha megjött, megragadja és nem törődik az emberek haragjával, mint a hogy dicséretökre nem vágyódik. A korról beszélhet bárki bármit: ő a hit, az erkölcsi élet oldaláról kevesebbnek látja fényét, nem huny szemet az udvari fényűzés, pazarlás, laza élet s a nép terjeszkedő nyomora előtt; éles és nyílt szemekkel nézi a büszke, nagy, de önkénykedő uralkodót, a rabló főurakat, dolyfos, kejelgő lelkipásztorokat.

»Ha azt kérdezi valaki: mi a törvény? megfelel rá Mayro Ferenc, mondván: a tisztességesen élés mestersége, mely az embert arra kötelezi, hogy szüntelen hozzá tartsa magát. Hanem azért igaznak bizonyul az emberek közt Anaxagoras mondása, hogy: a törvény pókháló, melyen a kisebb legyek fennakadnak, a nagyobbak pedig keresztül rontanak. Így a nagyok és fejedelmek átlépik a törvényt s nincs bántódásuk, a kisebb emberek pedig lakolnak. De eljön az Isten utolsó ítélete stb.

Szent István dekretumában meghagyta a magyaroknak, hogy a hitben megmaradjanak, senki mást ellenség módra meg ne támadjon, se szomszédján perbehívás nélkül ne hatalmaskodjék, az özvegyeket, árvákat senki ne kóborolja, az anyaszentegyházat ne pusztítsa és az egyházi férfiak iránt tisztelettel viseltessék. Oh, bárcsak eszekbe vennék ezeket magyari uraimék, de fájdalom, épen az ellenkezőt látjuk végbe menni. Hanem mindenki meghallja, mit Ézsaiás mond: jaj a prédálonak. Oh en Istenem! mely sokan vannak e mi időnkben az olyan fejedelmek, a kik az egyházakat fosztogatják, birtokaikat elszedik, elragadozzák az apátursagok s püspökségek javait, melyeket régi szent királyok és fejedelmek fundáltak, mint például Sz. László és Sz. István Magyar-, Sz. Venczel Cseh-, Sz. Henrik Bajorországban. Ezek és sokan, a kik más helyeken egyházakat szerzettek s azokat megajándékoztak, istenfélők voltak: e mostaniak azokat rabolják el, teszik semmivé. Oh, ha most élne Sz. László, Sz. István király, bizonnyal meglakoltatnák az egyház e prédálóit ... Ezekről mondja szent Hieronymus, hogy gazdag

ruhákba öltözködnek, a fagyban, hidegben mezítelenül haldokló szegényekkel nem gondolnak. Maguknak nagy palotákat rakatnak, hogy bámulják az emberek, s ügyet sem vetnek arra, hogy a szegények az utcákon haldokolnak. Dúsan vendégeskednek, lakoznak, a szegénység pedig éhen vész el. De csak lakmározzatok és dőzsöljetek, majd a halál úgy is véget vet mindennek. Majd siránkoztok még a pokol kínjai közt egy csepp vízért is, de még azt sem nyerhetitek meg«.

Mily élesek és vakmerőséggel határosak ezekhez hasonló célzatos párhuzamai, kitűnik a Sz. István ünnepére készült harmadik beszéd egy helyéből, melyet senki sem fog az első királyra alkalmazni. A minden ízében fölmutatott s megvilágosított tárgyat itt is az igazságosság alkotja, melynek gyümölcsöző volta szinten hatalmas ösztön lehetne annak gyakorlására. »Szereti Isten s megáldja azokat, kik így élnek; soha nem láttam, hogy az igaz elhagyatott volna és az ő kenyérkereső magva: láttam pedig elhatalmazott hitetlent, és hogy az felfuvalkodott, de elmúlek és íme nem vala. Gyermekekkel is megáldja az Úr az igazat. A farkas csak úgy szaporít, mint a juh, ezt amaz felfalja, az emberek is üldözik és eszik: mégis több a világon a juh, mint a farkas. Honnan van ez? A természetes okokon túl így van azért, mert az Isten úgy akarja. A hitetlenek sem mély gyökeret, sem állandó fundamentumot nem vernek. Ennek bizonyságául rendelte az Isten, hogy a mint a ragadozó állatok nem szaporodnak, azonképen az igazságtalan embereknek sincsenek gyermekeik. Az idézet és alkalmazás így is elég erős, a mint van, Szent Istvánnapi prédikáció alkalmával így is könnyen Mátyás, az uralkodó király juthatott az emberek eszébe.[1]

Azonban mégsem ez volt fő érdeme. Alakja, négy század messzeségéből tekintve vissza, egy egész világnak képviselőjéül emelkedik föl, munkáiban egy egész világ él, mely ép akkor alkonyult, hogy csakhamar elenyészszék örökre. A beszédek telvék a kor kedvelt hasonlataival, példáival, sőt a »De Sanctis« valóságos legenda-tár, mely a magyar földön ülött ünnepek sorát híven követi. Nemzeti szentek, István, Imre, László, Erzsébet és Gellért ősi deák legendái, a »Vitae Patrum«, Jacobus a Voragine híres gyűjteménye, a »Legenda Aurea«, a »Gesta Romanorum«, a XV. század elejének hírhedt »Speculum Exemplorum«-a, Herolt János műve, a Szent Anzelm Csodás-könyve nem hiányzottak zárdája könyvtárából és írótollja alá bőven ontották a költői anyagot. Tudományos eszméket szolgáltatott az egész középkor, a Schola, a kereszténység nagy multja, melynek gondolatvilágát jobban Pelbártnál senki sem ismerte: a nagy Ágoston, Jeromos, Chrysostomos, Athanasius, Joannes Damascenus, Orosius, Eusebius, Origenes, Isidorus, Ambrosius, Gregorius, clairveaux-i Bernát, akvinói Tamás,

In nomie domini sequũ-
tur sermones de Sanctis in cōmuni applicabiles.
¶ Primo de apostolis Sermo primus.

Vos amici mei estis: si feceritis que pcipio vobis. Joā. xv. A In quibus verbis chr̄s dñs mirā benignitatem ⁊ charitatē ostendit erga oēs nos. Primo in eo ꝙ nos miseros vocat amicos suos ꝓ preceptoꝝ suoꝝ obſuātia: ad quā vtiq tenemur vt sui deo obligati. Vñ Augu. sup Joā. pro h' passu dt sic. Mag dignatio charitatis. qz cū seruus bon⁹ esse non possit nisi pcepta dñi seruauerit hic amicos suos voluit vocari vñ boni serui possint pbari. Hec Augu. Scdo quoq ꝙ chr̄s dñs tanta charitate voluit nr̄am amicitiā acqrendo cōtrahere Magnū quippe foret si rex vel imperator mitteret lr̄as per nūciū vnū: vt velit tecū q̄ es paup amicitiā cōtrahere. Maius esset si magna mūera per solēnes nūcios mitteret ⁊ plura repromitteret: vt tecū amicitiā ꝯtrahere valeret. Adhuc maximū h' esset: si per seipm ad tuā domū accederet: ⁊ largissima dona imo regni sui pticipatōez offerret tibi paupculo ⁊ despecto ꝓ amore tue amicitie Sic fecit nobis chr̄s deus. Qui pmo lr̄as misit. s. scptu ras pphaꝝ ⁊ aplōꝝ in vtroq testamēto. Scdo munera grāꝝ ⁊ glīe celestis offert. Tertio seipm obtulit: et ipse met aduenit in incarnatione oia bona ⁊ eternū regnū ꝓmittendo in celo: si tñ nos velimus eius amicitiā hr̄e suādo pcepta eius. O q̄ charissimi diligenti ppendam⁹ tantā charitatē chr̄i qua dt nobis oibus in aplīs. Vos amici mei estis si fece. ⁊c. Juxta q̄ vba tria mysteria notabimus ꝓ hoc smone: sm ꝙ de istis cōmendat h' scrūs.

¶ Prīm de chr̄i iesu amicitia: ibi. Vos amici mei. ⁊c.

¶ Scdm de salubri eius obsuantia: scz faciendo que christus pcepit.

¶ Tertiū de signi eius euidentia: ibi. Si feceritis q.d. hoc est signū ⁊c. B

¶ Circa pmū de chr̄i amicitia occurrit qstio. Cur chr̄s dñs suos fideles discipulos nō suos voluit vocare: sed amicos: cū nullus pncipū hoc faciat suis famlīs: vt claret per expientiā. Vñ ⁊ phs. viij. Eth. dt. Dñi ad seruū non est amicitia sm ꝙ suus. quia amicitia reqrit eqlitatem. Eqlis eni ad eqlem solet esse amicitia: iferioris vo ad supiorē est timor ⁊ reuerētia. supioris vo ad inferio

A

B Quare chr̄s vocauit discipulos suos amicos ⁊ non seruos.

Részlet Temesvári Pelbárt Pomeriumából.

Az 1505-iki kiadásból.

Bonaventura, Duns Scotus, Albertus Magnus, Szent Ferenc, Hugo a S. Victore, Richardus, Nicolaus de Lyra, Joannes Gerson; sőt az újabbak közül Holkot, Meffret és Discipulus. A klasszikus világ hősei: Plato, Aristoteles, Cicero, Ovidius, Plinius és Seneca ép úgy elhozták idézeteiket, aranyforgácsaikat, mint az arabs Avicenna, a zsidó rabbi Mojzes, a biblia ép úgy, mint az egyház himnusz-költői. Dogmatika és erkölcstan, liturgia és archeologia, mathézis és kezdetleges természet ismeret szolgálatára állottak, hogy szükségei, józan látása szerint alkalmazza őket. Valóban, ha egyebet nem ír, maga a Pomerium is fön tartotta volna emlékét, mint a korbeli klastromi szellem világának közvetlen képe: eleselmű spekulációival és dogmáival, buzgó hitével és tudományosságával, tévedéseivel és egész irányával. Csupa tekintély, csupa idézet az egész, mintha igazságaihoz az összes embereket hívná tanúságul: csupa idegen gondolat, mintegy az eredetiségnek látszatát is kerülve, azonban káprázató gazdagság is, a melyhez hasonlót a külföld sem sokat termett.

Pelbárt testvér megoldotta összefoglaló hivatását, de mintha még hiját érezte volna munkásságának. Új műhöz kezdett: a Hittudomány arany olvasójának, egy hatalmas lexikális műnek ideálja lebegett előtte. A könyv elkészült, de más fejezte be, Laskai Osvát, a budai gvárdián. A legkiválóbb magyar franciskánust vállalata háromnegyed részének megírása után a mulandó világból az örök nyugalom hazájába intette a halál. 1504 január 22-én, Szent Vince mártir ünnepén mosolyogva szenderült el »és megszünt írni, tanítani és élni«. Teteme a budai János-szentély körül, egyszerű társai közt porladozott, szerzete, a Ferencrend, boldogjai, szentjei közt tisztelte és ünnepet ült emlékére: kiváló szelleme fönmaradt és sokáig nem szünt meg munkálkodni az emberiség nemesítésén. Mellette, mint az Itáliából hazatért Csuba Miklós, utána, mint Laskai, mások is forgatták a tollat: de hatásra el nem érte, tudásra fölül nem multa senki. A középkori magyar kolostori szellem orthodoxiája benne hagyott delelő pontjára és az akkori magyar tudós szerzetesnek ő az ismert ideálja.

II.

A középkor aszkéta szelleme nem csupán a férfit ragadta meg. Ugyanazok az elvek, érzések, a melyek clairvaux-i Bernátot, a mézajkú doktort, Sz. Ferencet és Domokost a század fényűzésével, a test kívánságaival szembeállították, a nőnem körében szintén virágzó típust teremtettek, a régi apácáét, kinek alakja, irodalmi szereplése egyaránt figyelemre méltó.

Ismerni ismerték őket a XI. század elejétől, midőn a keresztény Isten dicsőséget a pécsi dóm, a fejérvári bazilika hirdetni kezdettek; s

mikor a középkor napja leáldozott, irodalmunk terén az ő gyászolo, zilalt, menekülő csoportjaikra, pusztuló fészkeikre szórta vegső sugarait. Az elsők még keletről, délről származtak be, mint a bizanci hatás tanúi: István király a veszprémi várhegy alatt, a Séd kies, sziklás, csalitos völgyében hasított ki lakóhelyet számukra és nekik adományozta Sárberény falut, — akkor még Sagarbren volt a neve — mintegy negyvennyolc házhelylyel és hat halászszal, Sándor helységet harminc házhelylyel, húsz udvari zsellérrel, az obadai révet; adott nekik hatvan szántóvetőt, a Duna mellett tizenkét halászt, három ácsot, két kovácsot, egy üvegest, egy esztergályost, Paloznokon és Mámán hat nádast, Obadán hetven köpű méhet... Aztán lassanként jött és meghonosult a többi: a ciszterciek, dömések, klarisszák, különösen a két utolsó szerzet, a XIII. század elején. Szerepre, fontosságra ők: Domokos és Sz. Ferenc leányai állták első helyen: Magyarország legelőkelőbb rétegei az ő soraikban egyesültek, a középkor magyar irodalmában övék a legnagyobb szerep. Budavára, Nagyszombat, Pozsony, majd egy századdal később Ó-Buda, Várad virágzó klarissza-telepek voltak, királyoktól, dinasztáktól, főuraktól alapítva, idő folytával birtokkal, kiváltsággal, népszerűséggel véve körül, részben átélve a török dúlások, nemzeti felkelések zivatarait és megsemmisülve egy II. József intésére. A fehér-fekete dömés-apácák a tatárpusztítás után a Margitsziget magányát tették »királyi« helyükké. Valahol Veszprém külvárosában, Szent Katalin vértanú tiszteletére, volt már egyházuk és kolostoruk Bertalan püspök jóvoltából, ki elegséges földi javakat bocsátott rendelkezésükre. Évenkint járt nekik tizenket gira ezüst, a kéri tizedből 100 kepe, ruhára négy márka, boroltözetre és a beteg tagok részére az ősi majorból száz juh, a paloznoki és káliból ötven-ötven csöbör bor, s az övék volt Leveld, Meneka, Chytar es Jutos falvak jövedelme. A szörnyű országos pusztulás azonban ennek a virágzó telepnek is véget vetett. Úri, nemes származású apácái — ez egyik különös jellemvonásuk — a priorisszával, Egiziával, Simon bán leányával, menekléshez láttak. Lenn, a tenger partja mellett, Zára és Nona szívesen látta őket és sikerrel kísértették meg új kolostorok alapítását. De a vihar elmultával újra épült az elhagyott fészek is; az omladékok eltüntek, a bujdosók megtértek, a szegények és betegek visszanyertek ápolóikat, a karban fölzendült a római officium és a Boldogságos Szűz zsolozsmája.

Béla király szintén hazatért Dalmáciából. Birodalmának romjai fogadták, s bölcs és hatalmas kézzel fogott annak újraépítéséhez. Azonban nemcsak kipróbált, tapasztalt, erős fértiú volt: ő, a kit a legszörnyűbb csapások sujtottak, nem feledkezhetett meg az Istenről és a legdrágábbat hozta neki áldozatul. Felesége, Mária királyné, Lascaris Tivadar és Commen Anna leánya, egyike volt a legvallásosabb lelkeknek s a minoritáknak és dömés testvéreknek buzgó pártfogója. Mondják, hogy

első szülése előtt folytonos rettegésben élve egy alkalommal leborulva imádkozott, és vigasztaló isteni intésben részesült, hogy szülése szerencsés leend, sőt a ki tőle születik, az Úrnak dicsősége, népeknek és nemzeteknek bámulata lészen. Valóban első gyermeke, »Chenge vagy Chinga« legott, a hogy a világra jött, a jelenlevők kimondhatatlan csodálkozására, ékes szavakkal dicsőítette az mennyek királynőjét, s utóbb, mint a lengyel Boleszlonak felesége, gyermeki ártatlanságban élt férjével, nagy hozományát jócselekedetekre fordítva s urának halála után mint apáca fejezvén be életét. Most, a mongol becsapás napjaiban, Mária buzgó, vallásos szíve alatt házasságának új, nemes gyümölcsét hordozta. A szerencsetlen királyi pár fogadalomra tekélte magát. Ha Isten megmenti, megépíti őket és raadasul leánygyermekkel áldja meg, az szent apáca-szűzek közé adnák azt, mivel az szent szűzen kívül soha a magyar királyok nemzetiből senki apáca nem lett vala. Így született Margit királyleány 1242 körül, az Árpádháznak és a magyar egyháznak jövendőben egyaránt egyik legszebb gyöngye.

Béla szentül beváltotta fogadását. A gyermeket csak rövid ideig tartotta honn: 3—4 éves koráig. Akkor hűséges, gondos kezekre bízva elküldötte Veszprémbe, Szent Katalin asszony klastromába. Hét évig hagyta ott istenes, áhítatos nevelésben, a legjobban, melyet a korszak nyújtott; de közben gondolt rája. Pest fölött, a Duna szigetének gyönyörű magányában kolostort rakatott a Boldogasszony tiszteletére és 1252 tájan oda vitte a ragyogó szépséggé serdülő leánykát. E csendes, zajtalan idill ölén, e szűk, szentelt falak közt, melyekben Magyarország legnemesebb szűzei hordták az oltárra áldozatul életök virágát, él századokon át, mint egyik gócpontján, a magyar nyelvű irodalom szelleme, Isten és emberszeretetének fönséges eszményével, lemondásának, önmegtagadásának igéivel, földfeletti boldogságának orok nyugalmával, hitbuzgalmának erejével és naiv, ártatlan ábrándjaival . . .

Századok múltán ma is úgy előttünk állanak, mintha tegnap éltek volna. Ismerjük életök módját, eszményeiket, gondolataikat, munkáikat, kedvteléseiket, sőt tréfáikat, tőlük maguktól, saját könyveikből, melyek megőrizték vonásaikat, kezök nyomait, azt a nyelvet, a melyen beszéltek s a melyet tulajdonképen ők tettek írások nyelvévé. A középkornak e művelt, magasrangú nők alkották magyar olvasóközönséget. A férfi, a ki könyvet forgatott, értette a deák munkákat; az asszony közelebb maradt az édes otthonhoz, kevesbbé tanult idegen, holt idiómát, megelégedett, ha az előírt zsoltár, himnusz latin szavát a karban illendőképen elolvasta, kikereste, a főbb imákat elmondhatta: s visszatért a magyarsághoz, melyben született. »Atyjafiai,« »testvérei,« lelki gondviselői az ő kedvéért nyúlnak tollhoz, ízlése szerint készítik az olvasmányokat: deákból magyarra, jórészt ekkép születik az az irodalom, melynek fennmaradt tömege is főkép ferencrendi vagy dominikánus.

Az apáca átveszi a könyvet, a szöveget használatra, kolostori tulajdonnak, sokszor csak lemásolás végett; új műveket, régi, kopott lapokat átirnak, megőriznek és mikor veszedelem tornyosul fejük fölé, irásaikat kincs gyanánt viszik magukkal bujdosásukba. Nevöket — a legtöbbét — beiszapolta az idő; de háromnak fönmaradt emléke: a valamennyinél lelkesebb, szorgosabb Ráskai Leáe a XVI. század második tizedéből, Margitszigetről, majd Sövényházi Martáé ki 1530-ban irt és tán szintén a regényes Dunaszigetébe való volt, és szóror Kataliné, mint látszik, Veszprémből, e buzgó, beteges asszonyé, ki egy-egy lap végén megható egyszerűséggel panaszolja, hogy: »Bizony beteg valék«, »Igen fáj fejem,« s így is tovább irogatja kedves, »szép« imádságait.

Háromszáz esztendeig hullámzik ez az irodalom, a nélkül, hogy zajosabb hullámokat verne vagy kitörne megszokott határaiból, új

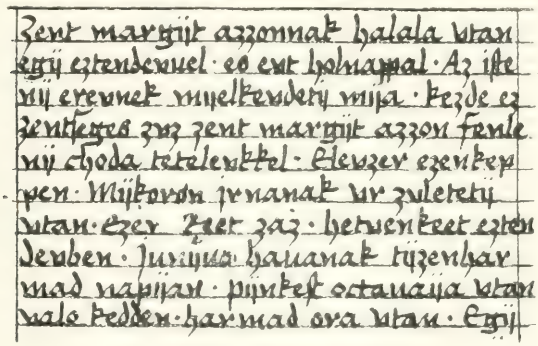
Zent margijt azzonnak halala vtan
egij eztendevuel · es evt holnappal · Az iste
nij erevnek mijelkevdetij mija · kezde ez
zentseges zvz zent margijt azzon fenle
nij choda tetelevkkel · Elevzer ezenkep
pen · Mijkoron irnanak vr zvletetij
vtan · Ezer Zeet zaz · hetvenkeet ezten
devben · Junijus hauanak tijzenhar
mad napijan · pijnkest octauaija vtan
valo kedden · harmad ora vtan · Egij

S. Margit Eletes [illegible]

eszméket, új érzéseket árasztana, sőt lényegesebben új formákat keresne. Háromszáz esztendő leforgása alatt változatlan egyformaságban élt a kolostor eszménye ép úgy, mint a milyen nyugodtan álltak erős, hatalmas kövei.

Az összes fönmaradt emlékek közt nincs tán egy sem, a mely ezt a mozdulatlanságot jellemzőbben mutatná, mint *Sz. Margit Elete*, ez a ridegen, szárazon összeirt értékes kódex, a melyet Ráskai Lea munkás keze juttatott az utókorra. Már akkor — 1510 körül — tisztes régi alkotás volt, melynek itt-ott a nyelve idegenszerűnek hangzott a másoló fülében; gyökerei, alapjai fölnyultak egész a XIII. századba, V. Innocentius pápa idejébe, kinek »az ő szeretett kápláni és fiai, Umbertos és Blancos,« mint kiküldött pápai nyomozók 1276 juliusában és augusztusában jártak »Nyulakszigetében, másképen bódogasszony

szigetében, hol nyugoszik Szent Margit asszonynak teste, hogy ott megtudakoznának nagy erős bizonság alatt Szent Margit asszonynak szentséges életéről, csodatételeiről. A két olasz illendő komolysággal járt el hivatalában. Tisztelendő atyák, nagyságos világi urak és közönséges jámborok egész sorát hallgatták ki, maguk elé ideztek az apácákat és jegyzőkönyvbe foglaltak tanúságaikat. Mindenekelőtt a szórorok vallottak. Ott volt Margit, V. István menyének, macsai Annának leánya, ki annak idején nem akart hinni unokanénje szentségében. Ámde történt, hogy egyszer a templomban, Szent Margit koporsójánál valami beteg leányt pillantott meg, kinek ő kezei megzsugorodtanak vala. Erre így szólt magában: »Szűz Szent Margit asszony, ha akarod, hogy higyjem, hogy szent vagy, vigaszszad meg e leányt.« És ime, a leányzó legottan meggyógyult. Eljött szóror Erzsébet is, IV. László testvérnénje, ki mint négy éves gyermek pajzánkodott szent nenjével és az ő kezét betolja vala Szent Margit asszony hátába, hogy meglássa, ha ciliciom vagyon rajta. És megleli vala rajta az ciliciomot. Megjelent és vallott Margit, a Csákok, jelesül Mátyus herceg édesanyja; szóror Judit, Mózes nádor leánya, ki saját fülével hallotta, hogy Olimpiadis asszony Szent Margitot szidalmazta: »hogy az földbe keresi istent, mint az disznó, kit ez szent szűz nagy békességgel eltüre«. Ott voltak hiven: szóror Olimpiadis asszony, huszonnegyedik évéig bodomerei Tamás vármegye ispán felesége, negy szóror Erzsébet, Judit, Kinga (avagy Chenge), vármegye ispánok leányai s még huszonkilencen, csaknem mind nagy urak, előkelő házak vére. A legtöbb hét, nyolc, kilenc, tizenket éves korában került a szerzetbe s évtizedek óta él a kolostorban; most már viragzó asszonyok, javakorukat töltő alakok, tisztes matronák. Akárhány éveinek számát sem tudja megmondani. Körülbelül lehet ötven esztendős . . . csupán az bizonyos, hogy mi időtől fogva esze, emlékezete volt, azóta mindenkoron ez két klastromban, Beszprimet és itt az Boldogasszon klastromában lakozott. A másik — Juditnak hívják, Ipold főispán leánya — egyedül arra emlékezik, hogy fél esztendővel jött az szerzetben Szent Margit asszonnak előtte. Valódi csodákról, bár hiszik, alig tudnak valamit. Szóror Lucia Szent Margit halála után hirtelen megbetegült és elállt a szava. Orvossággal szályát tették a szájába, de nem használt semmit, s ötöd napra meg kellett áldoztatni és kenetni. Akkor eszökbe jutott a szóroroknak, hogy megmossák Szent Margit hamvait és a vizet a beteggel megitatják. És ime, a beteg szóror legottan szólni kezde és elméje megjöve és meggyógyula. Ez a szóror Lucia pedig ugyanaz volt, ki látta vala, hogy Szent Margit asszon titkon nézi vala az ómon terdeit, melyek a sok térdelestől megkeményedtenek vala, miképen az agg fának héja«.

Szóror Eliának egy időben kezde igen fájni jobb kezének egyik ina, úgy hogy semmiképen nem alhatik vala tőle. Elmene tehát Szent

Margit asszony ágyához és valami orvosságot kért. Margit asszony pedig fogta és megszoríttotta Eliana beteg ujját. És a szóror ujja csodaképp legott meggyógyula . . .

Nem az a fontos, hogy ilyen dolgokat beszélnek, hanem hogy mindnyájan kortársak, részben titkosak, beavatottak, rokonok és barátnők. Soraikban ott van szóror Katerina, ez a hetven éves öreg, ki a hősnek deák tanítómestere volt és túlélte tanítványát; szóror Szabina, hévvizi Donát úr leánya, kivel Margit összes titkait megosztotta volt, és Olimpiadis, úgyszólván dajkája, nevelője, kit halálaig anyjául, mesteréül tekintett. A pápai követek az ő tudósításaikat irták össze és a magyar kódex ezen a jegyzőkönyvön épül, rajzolja meg a középkori magyar apáca eszményét: Boldog Margit alakját; rovogatja életének áldásos és zajtalan folyását.

Az első évek, a gyermekkor küzdelem nélkül való esztendői Veszprém falai közt pörögnek le. A szín elején egy csoport gyermek áll, apró, fehér ruhás leánykák, öt, hat, hét, tiz-tizenkét esztendővel; tanulják az a-b-c-t, az Ave Máriát, szent éneket énekelnek; a nagyobbja, kettő három egy egy könyvben kipirulva olvas. Utána az egész sereg játékhoz lát, vidám, kisleányos kedvteléshez, míg akad köztük egy, a kinek komoly, szép orcáin már most valami »malasztos megért erkölcs« oszlik el, valami nagyobb hivatásnak fénye? árnya? — és csendesen a szentegyházba hívja őket Üdvözlégy Máriát mondani, gyermeteg imában lelni mulatságot. Alig öt éves, azonban már megkísérlette a cilicium-hordást. Gyönge tagjai nem birták a kinokat, meg kellett válnia kedves övétől; de fokozatosan »keményebb« ruhákat kér s nem sokára egyes szúró, sebző foltokat fog testén viselni, hogy magát gyötörje. A kolostor, a priorissza tisztelik benne IV. Béla leányát: ő sirva panaszkodik, ha királyleánynak hívják, s nem akarja, hogy köntöse, kápája finomabb posztóból legyen, mint társaié. Engedelmességből ha elfogadja, ekkor is a konyhára siet, hogy elnyüjje, megfeketítse: »Örül vala ez ennyi alázatosságnak jegyéről és az boldog szegénységről«.

Így éri el tizedik évét. Közben a dunaszigeti klastrom elkészült: a fiatal szűzre új otthon vár, a melynek fénye, dicsősége az ő neve s két tized mulva az ő sírja, csodákkal megáldott, fölmagasztalt porladó teste lesz.

Minő élet! Künn a Duna hullámai lágyan zsongják körül a partokat, melyeken fű, fa díszlik; az enyhe párás levegőben haragos zöld lombokra ömlik a napsugár aranya; szellők kergetőznek, madárének szól élvezetre, boldogságra hivogatva, minőt a természet ad, a föld kinál; benn, a zárda kapuján túl, tömör falak között, nyulánk ívek alatt egy csoport asszony, a kik felsőbb lények módjára élnek, idegen hazában, más paradicsomba vágyva, mely lelkökkel rokon,

szívek betöltésére egyedül elegendő. Mily ellentét! A mi a közönséges embernek édes, kívánásra méltó, nekik keserű; a mitől mások visszaborzadnak: lemondás, fájdalom, szenvedés: nekik a pálya öröme s édessége. A női szív elszakítja magát a családi tűzhely kötelékeitől; nehéz, holtig tartó tusára övezkedik, megöli nemének hajlamait, új ösztönök szolgálatába lép. Magok hirdetik, hogy más szemmel nézik a földet, mint felebarátjaik, csodás, világos látással, melyet az isteni kegyelem harmatától megerősült lélek vall, kiemelkedve a ködből, melyet a test, az anyag borít az ember elé; csodás ösztönnel, a melyet nem vezet félre a szív gyarlósága, de tisztává, tökéletessé tesz a malaszt, melyet az Úr áraszt reájok. Testben, test nélkül élnek; pillantásuk áthatol a jelenségek káprázatain és odatör az igaz, való fényhez, a mely a változandókon túl örök változatlanságban, szépségben, jóságban munkálja műveit. Az újkor rámutathat pszichologiai elemzéseinek gazdagságára, mélységére; a középkor emberének ott van az isteni kegyelem, a *gratia actualis*, az »inspiratio cordis,« az »illustratio mentis« gazdagsága, mely átalakítja a világot, a szellemit és anyagit egyaránt. A föld boldogsága boldogsággá válik, boldogsége örült ostobasággá: a fájdalom örömmé, az öröm szomorúsággá. Vannak emberek, a kik óhajtják a halált, nem életuntságból, de mert nagy jónak látják; keresik a szenvedést, mivel »boldogok a szenvedők«, s a mártir az »eleven szénen« járva úgy érzi, mintha »szép rózsavirágokon járna«. Minden, a mi a földön van, füst és pára, hiúság és semmiség, becset, értéket csupán a léleknek, az örök életnek tulajdonitanak és annak, mi e kettőhöz tartozik. E világnézlet lehet egyoldalú, nevezhetik bárminek; azonban kétségkívül illik a középkor erő kultuszához és az erkölcsi erő eszményét transzcendentalis magasságra emeli. Az újkor eszménye egyszerűen az ember; a klastromi világé a »homo supernaturalis,« a természetfölötti ember, s Margit ennek a tipusa. Földi szem örömtelennek, sivárnak látja pályáját; de csupán a durva külsőt szemléli, a mi benne égi, rejtve van előtte. Ő maga kimondhatatlan édességeket érez: s társai — a nagyobb rész — nem csupán egy önmagát gyötrő alakot látnak közöttük, hanem mögötte az angyalt is, a mint a jótettei, könyei, sóhajai, önmegtagadásai nyomán fakadó violákat, liliomokat, rózsákat kosarába gyűjti, koszorúba fonja. Irják, hogy már kisleány korában szerette a hallgatást, vesztegségtartást, keveset szólt, soha nem nevetett hangosan: de annál inkább gerjedez vala isteni szerelemnek tüzével, és meggyuladvan, imádkozik vala szünetlen, olyha minden közbevetés nélkül. A reggelt, a delelőttöt mind az ebéd idejéiglen folytonos imában töltötte: Máriát tisztelte, Krisztus öt sebét áztatta könyeivel (»az eleven szent keresztfát mindenkoron ő nála tartja vala«) és az ebédlőbe lépvést is megállott, letérdelt, hogy a szenteknek képeit alázatost »imádja«. Délután kézimunkát végezett, »szent egyházhoz való

mivel és szenteknek ereklyéjekhez való ékességeket, azonban az idő akkor is hallgatásban és különösen nagyobb ünnepek előtt ájtatosságban tolt. Szent Kereszt napjától kezdve mindjárt étkezés után visszavonult társaitól, a karba sietett és ott állt imádságban, siralomban estebédig. Akkor összejöttek, elmondották a napi befejező zsolozsmát — komplétát — és kiki nyugovóra indult. Margit ott maradt helyén az ajtó bezártáig; csupán a végső pillanatban tért cellájába, leborult ágya előtt és tovább imádkozott. A csöndben hallani lehetett fájdalmas nyögését, fohászkodását, néha siralmas szavait, melyekből nyilván megismerték, hogy önmagának kívüle ragadtatott. Végre megszólalt a kakas; megmozdult, lefeküdt, de nem az ágyba: egy gyékényre, a mely a padozatra volt terítve. Így élt Szent Kereszt napjától húsvétig. E mellett Judica vasárnapjától nagyszombatig nap nap után elolvastatta magának Krisztusnak kínját, a Passiót. És annyira gyötri vala ő magát husvét előtt az két hétben és oly igen alázza vala ő magát, mintha mindenkoron látná az Urістent az feszületnek képében. Minél közelebb ért az ünnep, annál inkább nőttek kinszenvedéseinek titkos gyönyörei. Nagycsütörtökön, nagypénteken este már pihenésre, álomra sem gondolt: a karban állva zsoltárt olvasott; nagypéntek napján nem evett, nem ivott, nem szólt senkihez, csak sírt szakadatlan Jézus ártatlan halálán. Az Üdvözítő, az Isten volt minden gondolata: szíve, lelke folyton reá irányult. Még kedves imádkozó helye is, a hol halála után pihenni óhajt, a kar, a szent kereszt oltárának előtere: hol az időben az sacramentom, Krisztusnak szent teste fenn függ vala. Hozzá vágyódott, lelkesült mindenért, a mi reá emlékeztette, rá vonatkozott. Örömmel, buzgósággal figyelt fráter Desiderius és mások prédikációira, eszében forgatja vala gyakorta és néha egyebekkel is beszéli vala az ő nemzetének eleinek életeket és életoknek szentségét: István királyét, Imréét, Szent Lászlóét, hogy ki Magyarországnak dicsőséges birodalmat és oltalmazást szolgáltatott, Szent Erzsebet asszonyét, ki barátja és szerelmes nénje volt; a szentatyák és egyéb szentek legendáit, példáit, jelesül asszonyunk Mária példáit, csodatételeit, kihez kiváltképen ragaszkodik vala. Soha irodalmat tisztább lelkesedéssel, nagyobb bensőséggel nem olvastak, nem hallgattak: eszményi nagy tettek, áldozatok, önfeláldozások mélyebb hatást soha nem gyakoroltak, mint ahitatában erős lelkére. Szívében a régi nagy hősnők tüze, mindent felülmuló erélye lángolt; mint azok, kész volt szerelme tárgyáért mindenre.

Bizonyos alkalommal szent Jakab mártirhalálát, izenkint való szétszaggatásának történetét olvasták. És monda az ő társának, soror Alinchának, Ajkay Péter úr leányának: Szerető atyámfia, kelleme tösek-e ezek teneköd, kiket hallasz? Felele az soror: Kellemetösek, asszonyom, de mit használ ennekem, ha en ilyen nagy kínokat nem

szenvedhetök, miképpen ez szent martir szenvedött. Monda Szent Margit asszon: Vajha akarta volna az Uristen, hogy én voltam volna az időben ez világon és metéltettem volna izenként, foltonként az én uram Jézusnak szerelmeert, úgy, hogy az én kínom sok ideig lett volna és az én kínom végeztén elvágták volna az én fejemet!« És mialatt így szólt, »igen vigad vala, mert igen kivanja vala az ő vérét kiönteni Jézusnak, az ő jegyesének vére kiöntéseért«.

A halál vértanúsága óhajtás maradt számára; de megszerezte az élet vértanúságát. Az önmegalázásnak, türelemnek alig volt faja, melyet ne gyakorolt volna. Tarsaival, sőt a szolgálókkal együtt főzött, mosogatott, söpört a konyhan, hogy tél idején a jeges víznek nagy hidegségétől kezének bőre meghasadozott; nem ismerte az asszony hiuságát; öltözete, kápája szegényes és durva volt; ha megfoltozta, nem egyszer a sárból, az útfélről keresett posztódarabkakat. Bepiszkolt, sáros ruhait sem vetette le: úgy viselte őket, úgy járt, úgy aludt bennok. Tizennyolc esztendőn keresztül gyakran szenvedett súlyos betegséget; azonban egyetlen egyszer sem fürdött, lábait bokan fölül soha meg nem mosta. Gyötörni, kínozni akarta magát még a fergekkel is, melyek »az ő ruhájában láttatnak vala fordultatni: mind fejérséges, gyenge«.

Tizenkét esztendős korától kezdve hordott kínzó övet és csupán halála előtt harmad nappal vált meg tőle. Egyik cilicioma felerészben lószőrből, felerészben gyapjuból készült, ezt viselte közönséges időkben. Nagyobb, ünnepibb alkalmakra már gyötrelmesebbet kért a provinciálistól: tehén- és lószőrből valót: ebben járt karácson estén, nagypénteken, Boldogasszony vigiliájan, az egész Adventben és nagyböjt idején. »Eznek felette minden hétben, csütörtöktől fogva vasárnapig mindenkoron ciliciomot visel vala. És ez ciliciomnak alula visel vala mindenkoron vasból csinált övet, kivel övezi, szorítja vala magát nagy keménységgel«.

Azonban csupán önmaga iránt erőszakos, hatalmaskodó; embertársaihoz gyönged volt a végletekig. Szerette a szórorokat, lelki testvéreit, a szegényeket, a betegeket. Ha az apácak közül valamelyiknek atyja, anyja vagy rokona meghalt, együtt sírt vele; ha megbetegedtek és a zsolozsmát nem mondhatták, hozzájok ment és elmondotta előttük, helyettök. Éjjel folkelt és hallgatozott, nem nyög-e valamelyik? És ha nyögést hallott, a beteghez sietett és megkérdezte. »Némelyiknek bort hevít vala, némelyiknek ruhát melegít vala és oda teszi vala, hol az betegnek fajdalma vala«. »És nem láttatik vala lenni királyi szűznek és gyengeséges szűznek . . .: de mindeneknek anyjának és dajkájának«.

Volt egy szóror, Erzsébet nevű, öreg, szánandó aggastyán. Tizennyolc éve nyomta már az ágyát s oly nehéz és undorító nyavalyában szenvedett, hogy a »hugok« egy napon mindnyájan kifáradtak és a szegény, magával tehetetlen asszonyon segíteni senki nem akart. Ekkor

Margit a priorisszához lépett: adjon engedelmet, hogy ő szolgálhasson neki. És felemelé az ágyból az szegény regi vén beteget és fekvő helyét megtisztítván, tulajdon karján vitte vissza ágyába. Pedig akkor — három évvel halála előtt — a sok szenvedés, virrasztás, önfeláldozás megviselte, s maga is beteges, erőtlen volt már. De nénje, Sz. Erzsébet példája lebegett előtte, ki szintén a betegekért, a szegényekért áldozta életét. Atyjafiai: Béla király, a királyné, testvérje, István herceg meg meglátogatták, vittek neki aranyat, ezüstöt, pénzt, aranyos bársonyt: azonban nem tartott meg magának semmit. Szegény templomoknak küldötte: ruhára, kelőh-re. Pesten oltárt rakatott Sz. Miklós pispekének, világi szegényeknek osztotta ki s atyját, Béla királyt nem szünt meg az egyház oltalmára és az özvegyek, árvák, nyomorultak védelmére kérni.

Az akkori klastromnak még két különös szokása volt: a böjt, a flagelláció. A dominikánus — a nagy betegjét kivéve — soha sem evett hust, tojásétket; a szerzetben járta az ostorozás. Margit rajongott a böjtért. A vigiliák vízzel való böjtölésben és imádságban — ezer »Pater noster«, ezer »Ave Maria«, ezer »Veni sancte« — töltek; ha beteg szóror akadt, — pedig voltak hetvenen, — étlen ült az asztalnál: reszet a betegnek küldötte s maga koplalt. Még így is maradt ereje, hogy elvezhesse a fegyelem titkos gyönyöreit, melyeket a disciplina nyujtott. Életének ünnepélyes órái voltak ezek: karácson estéje, nagy péntek, a Boldogasszony nagyobb napjai. Tövises vesszővel, sündisznó borebol készített ostorral verte és verette magát, míg testéből kiserkent, csurgott a vér. Gyermekkorában, meg Veszprémben ízlelte meg a flagelláció édességét s azóta folytatta folyton. Este, a befejező zsolozsma után hívta szóror Erzsébetet, Seremnay főispán leányát, majd Erzsébetet, Olimpiades grófnő leányát, hű társát, kivel egy könyvben tanulnak vala, hogy verje meg, aztán szóror Benedictát, Sabinát. És a szegény apácák könyezve, sírva vágták s kimerültek, a nélkül, hogy engedett volna. Isten nem is feledkezett meg hősiességéről. Egy szent ünnepen, mikor Sabina nőtestvérrel ostorozás céljából egy sötet szobába léptek, a mint levette ruháját, a helyiség »legottan oly igen megvilágosodék, mintha nappal volt volna«. És mikor — elvégezve az ostorozást — ismét felöltözött, újra elsötétült minden.

Még egy nagy öröm volt számára ezen a földön: az áldozás, az Ur testének vétele. Már az előző délután kezdett rá készülni: forró imákkal, elvonulva, egyedül. Közben zsolozsmára hívták, megjelent; de ismét rögtön imádkozó helyére sietett. A kompléta után még egyszer, áhítatosan, fönnhangon elénekelte a »Salve reginá«-t s imádkozva várt a' vétemyére. Azt elvégezve, pihent egy keveset; azonban hajnalhasadtakor újra talpon állott, imádkozva, reszketve a miséig, a mikor »jegyös«-ét szivébe fogadhatta. A pap kinek-kinek egy kendőre tette az ostyát; ő

nem vette rogton magához: nézte, nézte nagy édességes ájtatossággal, míg valamennyi társa megáldozott ... Tizenötször esett ez evenként, mint az égnek megannyi megnyilása. Egyesülhetett azzal, a kit oly végtelenül, annyi áldozat áran, annyi hűséggel imádott, szeretett.

Tizenkét esztendős volt, gyönyörű leányzó, kinek szépsége a hitvány condraban is bűvölően ragyogott, mikor a cseh Ottokár, a szigeten járva, langra lobbant érte, s atyja tizennyolc éves koráig üldözte, gyötörte a fontos házasság érdekében. Azonban Margit állhatatos maradt steni jegyesehez, és mikor nem használt többé semmi, befeketéztette magát, fölvette a fekete fátyolt, letette az esküt. Nem akart tudni, hallani a világ pompájáról, fényéről: csupán bajai, szenvedései érdekelték. Szerette Istvánt, »egy méhben feküdt atyjafiát«, s a két Árpád, az apa és fiú harca fájdalommal, siralommal töltötte szivét. Keserű lélekkel fordult az Istenhez békességért, engesztelődésért: saját gyötrelmeink árán kérte irgalmát; ő, a ki ártatlan volt, bűnbánatot tartott, mint Judith: két szőrorral, kik sündisznókat tartottak, sündisznó borból titkon ciliciumot készíttetett, ezzel a tüskés övvel szorította meztelen testét, s úgy sírt és imádkozott az ég haragjának elfordításáért.

Azonban a keserűségek pohara nem telt még be. Szívének, a mely égett szőror-társaiért, hűtelen »hugai«, »nénjei« boszantását is szenvednie kellett. Békével, türelemmel, panasz nélkül, megbocsátva mindenkinek, győzedelmeskedett rajtok. Szabadulásának, megdicsőülésének órája nem volt már messze. Egy szőrornak holttesténél állva így szólt mesterehez, Olimpiades asszonyhoz: »Én szerelmes anyám, én leszek első ez szőror után, ki meghalok«. Aztán hugaihoz fordult: »Én szerető atyámfiai, kérlek titeket, temettessetek engemet az karban az szent kereszt oltára előtt«. Tizenketted napra rá kilelte a hideg; meggyónt, magához vette Krisztus testét, fölvette az utolsó kenetet, ládájának kulcsát átadta a priorisszának s két hét múlva, szombati napon, este, kompléta után — 1271. február 15-én — »az ő ártatlan lelkét ajánlván az ő teremtőjének, az ő édességes jegyesének, elnyugovék az Úrban«. Szép orcáját nem érintette a halál: szebb volt, mint valaha és csodálatos fényességben ragyogott. Társai, a nép, a papság keserves sírás közt vitték örök nyugalma helyére, az oltár elé, hová kívánkozott, és koporsójából, sírjából hónapokon keresztül áradt az édes rózsaillat, áradt a csodás gyógyulások, szabadulások kegyelme. Magyarország anyaföldje gazdagabb volt egy szent tetemmel.

Margitot a pápaság nem avatta szentté; de azzá avatta nemzete, hite, társainak meggyőződése, a mely hitt csodáiban, eszményképet szemlélte alakjában. Nem volt benne semmi, a mit az apácának kerülnie kellett volna; megvolt úgyszólván minden, a mit e nők bámultak és szerettek, és a kódex-irodalomban, melyet nagy részéről méltán apáca-irodalomnak mondhatunk, az a szellem él, a melynek ő volt a

hive, azok a csirák fejlenek ki, a melyeket az ő legendája tartalmaz, ugyanazok a fajok virágzanak, melyekről az ő életében történik említés.

Rajzoljuk meg a zárdaszűznek képét, különösen lelki világát, a XVI. század elejéről, ez olvasmányok alapján, melyeket mai napig puszta nyelvemlékekül volt szokás tekinteni.

A leendő apáca mindenekelőtt a szerzetbe való felvételét kérte. A gyülekezet megbizottjai eléje adták a küzdelmeket, a szenvedéseket, a melyek a szerzetesi pályán reája várnak, és ha ezek után is megmaradt szándéka mellett, a noviciák közé sorozták. A kar »Veni Sancté«-t zengett, a pap megszentelte a novicia öltözetét; a szűz elszaggatta koszorúját; a társak levonták róla világi, »paraszt« ruháját, reáadták a szerzet kontóset, s a priorissza, ott, az oltár előtt, levágta fürtjeit. Most már a szerzetben volt, megkezdette próbaidejét, mely

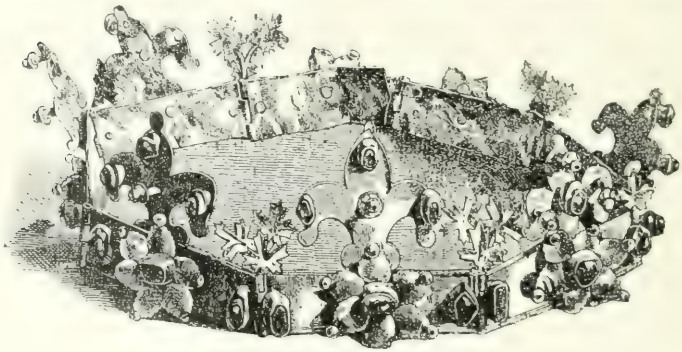

Szent-Margit koronája.
A magyar Nemz. Múzeumban.

alatt megalázásokkal, munkával kellett küzdenie. Vigyáztak rá, lesték hajlamait, fürkésző szemekkel kutatták hivatását s nevelték jövendő pályájára. Végre eltelt a kitűzött idő, letehette a fogadalmat. A kar himnuszt zengett és elmondotta a verset: »A világot és a világ minden pompáját megvetettem«; a novicia letérdelt az oltár előtt és reszketve háromszor elénekelte a fölajánló szavakat: »Fogadj el engem, Uram, a te igéd szerint«. Aztán lefeküdt, helyben, a szőnyegre. A kolostor harangja megszólalt, mint a halottra szokás; a gyülekezet a »Miserere« zsoltárát imádkozta, litániába kezdett. A novicia fölkelt, az oltárhoz lépett és reáhajtva fejét, fogadalmi levelét a priorissa előtt felolvasta. Ekkor elölépett a pap, a »prépost«. Megszentelte a fátyolt és a szűz fejére tette; megáldotta az arany gyűrűt és Krisztus arájának ujjára huzta — »az jobb kezén válóra, az ki kisujja mellett vagyon«, — mire a fogadalmas ajkán fölzendült az ének, a himeneusz:

Eljegyzett engem az én uram az ő gyűrűjével és az ő koszorújával megékesített engem«.[1]

A szerzet szabályai, a regulák apróra megszabták a különféle kötelmeket. Az apácáknak[2] mentül többet kellett imádkozniok, az Üdvözítő szavai szerint: Szükség mindenkoron imádkozni és soha meg nem fogyatkozni; az idő nagyrésze ájtatosságban, írás olvasásban, jó gondolatban, szolgálatban telt. Hetenkint, ha lehetett, háromszor, de egyszer legalább is okvetlen gyóntak s minden évben közönséges gyónást végeztek. Szombaton a kolostorban kemény vesztegség — silentium — honolt, lévén e nap »nyugodalom napja«. Este, kompleta után, kiki a kápolnába ment és bűneit siratta; sőt a ki másnapra áldozni akart, veternye után sem pihent le, hanem virrasztásban töltötte az éjet, követvén az Úr szavait: »Valaki én hozzám holval[3] vigyázand, meglel engemet«.

Ételre kétszer harangoztak nekik. Az első jeladás imádságra és maguk megvizsgálására intette őket, vajjon nem érdemetlenek-e az alamizsna vételére; a másodikra bevonultak az étterembe — refectorium, — imádkoztak: Urangyalát, három Pater noster-t, úgy kezdettek enni. A klastromban nem volt ismeretlen bizonyos külső jóizlés, megvoltak kedvelt formái, melyeket írásba foglaltak és szerte követtek. »Az asztalnál mindenkoron tisztességgel légy, fejed lehajtván, szemeidet lefüggesztvén . . . és senkivel ott ne szólj, hanemha valaminemű szükséggel kényszerittetel. Se avval ne gondolj, miképen egyebek esznek, vagy mit esznek, vagy mennyit esznek. A kenyeret lassan szeldeljed és a bort lassan töltsed, hogy mikor eszel, se a leszeldelt kenyér, se a bor a pohárban meg ne maradjon«. »Ne egyél ragadozván, miképen a torkos, kinek hasa istene . . . de udvar módra és tisztességgel, miképen szerzetest illet«. »És valamennyiszer innod akarsz, először Üdvöz légy Máriá-t mondj; és mindkét kezeddel tartsad a pohárt, mikor iszol, és a borba vizet önts és továbbá víz nélkül ne igyad«.

Tudták, mily veszélyes a »búdosó elme«, a világi dolgok iránt való érdeklődés. Óvakodtak a sok beszédtől, a mosolygástól, vihogástól, mások megszólásától; ajánlották a »tisztességes, érett, komoly, nem habahurja« erkölcsöt, az alázatosságot, a lelkeknek szivnek Istenre való irányozását; határt vontak, melyen túl Krisztus jegyesének nem volt tanácsos elcsapongnia. »Valamikor hallod, hogy az asszonyok valamiről szólnak nem istenről, sem szentírásról; jelesen holott zugódnak-mor

[1] *Lányi-kódex* 415—436. ll.

[2] Az itt következő példákat általán a ferencrendi, klarissza-kódexekből merítjük. Ilyenek: az *Ehrenfeld-*, *Winkler-*, *Guary-*, *Nádor-*, *Simor-*, a *Nagyszombati-*, a *Lobkowitz-*, *Debreczeni-*, a *Vitkovics-*, *Teleki-*, *Kazinczy-*, *Ithaky-*, *Virginia-*, *Wesszprémi-kódex*, a *Müncheni Töredék*.

[3] *Holval* a m. korán

gódnak házasságról avagy hadakozásról, legottan elmenj onnan.[1] És hogy immaron felköltél az asztaltól, legottan tégy valami szolgálatot, kezdj munkát, akármi legyen az, akár tálmosás, akár házseprés; avagy kediglen siess a te celládba és ott olvass szentírást, avagy imádkozzál, avagy kediglen a te elmédet foglaljad isteni elmélkedésbe; avagy a te elmult buneidet sirassad, avagy emlékezzél meg a mi urunk Jezus

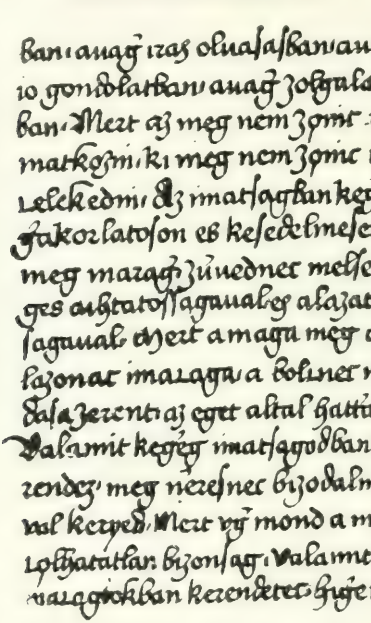

ban, auag iras oluasasban, auag
io gondolatban, auag zolgalat
ban. Mert az meg nem zonic i:
matkozni, ki meg nem zonic iot
lelekedni. Az imatsagban kegeg
gakorlatoson es kesedelmesen
meg marag zuuednec melse:
ges aihtatossagaual es alazatos:
sagaual. Mert a maga meg a:
lazonac imalaga a bolnec mon
dasa zerent, az eget altal hatta.
Valamit kegeg imatsagodban ke:
rendez, meg neresnec bizodalma:
val kerjed. Mert vg mond a meg
lolhatatlan bizonsag, valamit i:
malagiokban kerendetec, higetec

A Vitkovics-kódex egy lapja.

Krisztusnak o nagy kinjáról, avagy halálodnak órájáról; és ki ne menj a cellából, hanem csak ha igen nagy szukséggel kényszerittetel, úgy, hogy a cellában legyen teneked a mennyeknek országa és onnaton vitessél az Uristennek eleibe«.[2]

Az életnek alig van oldala, melyet elég jelentéktelennek tartottak volna, hogy figyelem nélkül surranjanak el fölötte. Mindenre volt

[1] *Vitkovics*-kódex.
[2] *Teleki*-kódex, 37—37.

szavuk és a fölkeléstől a lepihenésig jóformán mindenről maradt útbaigazítás. A napot, a miképen imádsággal kezdették, ájtatossággal fejezték be, s a regula-írónak még azutánra sem hiányoztak bölcs tanácsai. Este a szerzett időt elől nem vévén, először szentelt vízzel magadat meghintsed és menjél az ágyhoz . . . imádságot tégy és szent keresztnek jegyével magadat és az ágyat megjegyezvén és magadat Úristennek ajánlván, alázatossággal, tisztességgel és alkalmas módon jobb avagy bal oldalra feküdjél . . . És soha ne feküdj hanyatt avagy egyébképen tiszteletlen. Soha ne aludj kezeidet kebeledbe vonván avagy térdeid szárait fölemelvén, megmezitelenítven házas asszonyoknak módja szerint, hogy senki tégedet tiszteletlen fekve ne leljen . . . és míglen az álom tégedet megfoglal, mondj valaminemű dicséreteket avagy valaminemű használatos isteni gondolatokat gondolj«.[1]

Óvakodtak, menekültek az »agg ellenség«-től, a ki körüljár, mint éh oroszlán, hogy a lelkeket vadászsza. Kerültek mindent, a mi az érzékiség tüzét táplálja, fölkorbácsolná a vért, mocskolná a fantáziát; a szellemet istenes képzetek, fogalmak világára szorították, melynek kapuja nem a természet káprázatos szépségeiből, hanem a szűk, homályos cella csöndes magányából nyilott. A földből alig láttak valamit; de még kevesebbet akartak látni és szemök mozdulatlan csüngött egy misztikus, halaványfényen, a mely — úgy hitték — az égből szűrődött le és csupán a földiekből kivetkőzött, extazisba merült szellem részére volt látható. Csönd, szenvedélyek alvása körösközül; az érzékek eltompítva, lélek és szív ama csodálatos világosságba temetkezve. Semmivé foszlott, eltünt minden; a keletkezett űrben csupán az »én« s az Isten él, összeforrva, egyik a másikba mélyedve. Az aszkéta nem ismer kívánatosabbat, édesebbet a világon. Ugyszólván mesterségesen, a gyakorlatoknak hosszú lépcsősorán haladva, képezték magukat e kimerítő, izgató álmadozásokra, emésztő hevületekre, a melyek sokszor a vizióig, az önkivületig fokozódtak. Irodalmuk, olvasmányaik tükrözik a lázat, exaltatiót, mely csodálatosnál csodálatosabb képeket halmoz össze, földi természetökből kikelt hősök rajongó kultuszát üzi, egészben véve rendkívüli és titokzatos világban jár, melynek vakító fénye a szentség, sűrű sötétje a bűn, légköre, tápláló eleme a vallás és aszkézis. A legújabb hérosz, kinek életében a sajátos szellem szinte káprázatató fénynyel ragyogott föl és a középkort mintegy hipnotizálta, az assisi szent volt, az egyszerű mezítlábas barát, kinek alakját halála után a költészetben csakhamar a dicsőség nimbusa vette körül. Szent Ferenc itt keleten kevésbbé volt az, minek nyugaton a történelem találta: a hierokrácia és hűbériség eszméjének nagy ellene; életének megkapó, költői romantikája mégis lehetetlen, hogy hatás nélkül vonult volna el az olvasó

[1] *Vitkovics*-kódex, 58—59. l.

közönség előtt, mely az evangelium szellemét ahitozta. E gazdag élet rajz már a XIII. század folyamán foglalkoztatta Italia népének költői tehetségét, melyet a ferencrendiek demokratizmusa támogatott. Az új szerzet, mint teljesen evangéliumi szellemű intézmény, a sokaságot akarta meghódítani, költői, nemzeti nyelven írták alapítójok életét, s a historiai magvak hihetetlen gyorsasággal csíráztak ki, hogy a mondák levegőjében csodás alakú, színpompájú virágokat teremjenek. Közben az olasz próza végleg megállapodik, a legendákat összegyűjtik, s a XIV. században előttünk áll az »I Fioretti di San Francisci«, ez érdekes, tarka könyv, kezdetleges, darabos előadásával, áhitatának mélységével és egyszerűségével.

A természetben gyakran megesik, hogy vándorló madarak idegen földek, klimák virágmagvait elhordják, s a tudós meglepetve észleli a szokatlan növényegyedeket és szigeteket, a melyek a flóra átlagos képét helyenkint tarkítják. Hasonló tünemények, mióta itt a Tisza Duna vidékén a klastrom nem ismeretlen többé, seregestül fordulnak elő a magyar szellemi életben, sőt annak — részben — lényeget alkotják. Egy sereg írott könyvet látunk, néha pergamenre, többször papirosra festve, és ebben a betűtömegben alig valami eredetit: gondolatot, erezst, formát mindenesetre a legkevesebbet, a mi a magyar lélek tevékenyéből pattant elő. Csupa fordítás mindenfele: Pelbártból, a ki még legközelebb, sőt egészen közel áll hozzánk: Jacobus a Voragineből, az egyház himnuszaiból, a bibliából, szentatyákból, Kempisből, apokrifak sorából... a középkor kedvelt olvasmányai, melyek a Loire-tól az Eufrátig, Afrikától a germán partokig éltek és terjesztettek az áhitat szellemét. A kereszténység nemcsak egyszerű tan volt, mely az emberiség testvériséget hirdette: óriási áramlat, mely a lelki élet talaján hegyet, völgyet kiegyenlít, közös eszmék, motivumok tömeget hordja a világ minden tájára, általános műveltséget, költészetet alkot. A klastrom egyik helyről a másikra vitte az ipart, földmívelést; azonban egyszersmind vele járt a betű, az irodalom, a művészet. Soha senki a kultura érdekében dicsőbb és egyszersmind nagyobb munkát nem végezett. A Ferencrend Olaszországból magával hozta a demokracia lehelletét: tagjai nagy mozgalmakban, midőn a nemzet tömege s a hierokracia között kell választani, az előbbinek oldalán harcolnak; de hoznak egy sereg könyvet is, a középkori magyar kolostori irodalom legsajátosabb termékeit. Már a XIV. század végén vagy a XV. század elején van Fiorettink, a melynek másá, az Ehrenfeld kódex, a XV. század első feléből maradt és egyik legelső magyar könyv, melyet valaha készítettek. Vajjon olvastak-e az az apácák, a »szegény úrasszonyok« — »pauperes dominae«? — nincs bebizonyítva, de mindenek fölött valószínű. Egyetlen klarissza szűz sem volt, a ki nem érdeklődött dicső »atyja« iránt. Erényeit utánozták, tetteit magasztalták, életét mintegy folytatták, újra élték, találhattak-e

valami mást, szebbet, alkalmasabbat, szívekhez szólóbbat ennél a legendánál, melynél gazdagabb, mesésebb, költőibb egy sincs a világirodalomban. A mi Ferencben földi volt, hibáit, gyarlóságait eltemette az idő, csak erényeinek nyomait látták, prédikációinak visszhangját, jótetteinek jótékony melegségét érezték; a szentet dicsőítették, a kezén, lábán, oldalán a hittől sebzett új Krisztust, ki óriási magasságokon térdelve századokon át Istennél közbenjár az emberekért. A középkornak voltak óriásai, a kik az értelem bámulatos műveit hagyták hátra: Sz. Tamás és Bonaventura; de nem volt egy sem, a ki az embereket assisi Ferencnél közvetlenebbül s mélyebben ragadta volna meg. A mit tett, a mint élt, a legenda fényében megtisztulva, kiemelkedve ismét a földre hozta az evangélium lényegét, a szeretetet, a mely az Istenért lángol és újjászüli a szívet, az egész világot.

Minő természetű volt ez az érzés, az fogja csupán valósággal érteni, a ki életének egyik régibb mozzanatába nemikép bepillant. Ferenc ott állott megtérése küszöbén. Lelkében megszólalt a lelki ismeret szava, szívét az önvád kígyói marcangolták és távol a világ zajától mindinkább undorodott fiatalkori életének orgiáitól, elvezetéitől. Barátai igyekeztek fölrázni almodozásaiból; de ő egy barlangba rejtőzött elől ok és szelleme mind mélyebben merült a sötét bűntudatba. Elfelejtette a tért s az időt, felemelkedett a kálváriára, látta az ég borulását, érezte, mint rendül meg a föld, hasadoznak a sziklák, kelnek sírjaikból a holtak. — És látta a keresztet, a zokogó istenanyát, a kínokban vonagló Megváltót, a kit odaszegezett az emberek bűne: töviskoszorús feje mellére horgadt, oldalából, kezeiből, lábaiból ömlött a vér. Ferenc látta mindezt s érintette; s abban a pillanatban fölpattantak homlokán az erek, oldalát, kezeit, lábait sebek lepték el, lelkében átérezte, átélte az Ember Fiának minden szorongását, gyötrelmét s könyeket ontva bolyongott tova. Ettől fogva mindenestül Krisztusé volt, őt utánozta s úgyszólván benne élt. Ez a szeretet, önmagának teljes megsemmisítése az isteni lény iránt való teljes odaadásban lett legnagyobb kincse; élete: bűnbánat, önsanyargatás, alázat; célja: Isten dicsősége. Szerette a világot, mivel az Úr alkotása, és az ő képe nyilatkozott benne: a teremtmények, az angyalok, az emberek, az állatok, a kövek és porszemek mind testvérei lettek. Valamennyit hozzája fűzte a közös Atya tudata és a hozsánna, melyet a mindenség összes élő és élettelen atomjai zengenek az Úrnak; keblére ölelte, oltalmazta és melengette őket. A világrendet sokan fejtegették, de költőibben senki sem fogta fel nálánál, erzőbb szívvel és fölemelőbben nem gondolkodott arról senki, soha. És most jő a legenda, hogy raborítsa fényét erre a fényes, tündöklő szívre és megadja jutalmát ezen a földön dicsőségben, csodában. Visszatérünk ezer és ezer esztendővel a paradicsomig, melynek isteni békéjét megtörte a bűn, harmóniáját elenyésztette az Isten megtagadása. Siralom

volgyévé vált a teremtés, a föld bojtorjánt és tovist termett az embernek, az elemek és állatok, melyek nem régen értették szavát és gyöngéden simultak hozzá, fogukat vicsorították feléje. Azonban itt a második Ádám: nem a bűnös, a ki ellensége az Istennek: a szelid, az alázatos, a ki rajongó szerelmével, ragaszkodásával elmerül benne: a természet föllélekzik, egy pillanatra visszatér bele a régi lélek, az elveszett összhang: fű, fa, virág és állat újra érti az ember szavát s egyesül vele a közös nagy testvériségben.

A szeretet extázisának ez a megdicsőülése magával ragadta a kort: költőknek, képzőművészeknek hatalmas ihletet kölcsönzött s a szerzetes alakját annyi fénynyel övezte, mint előtte alig valami. Valóban, olvasva a legendát, mintha mennyei légkörben lebegnénk, isteni, szelid lények szavait hallanók, s az örök béke csendje szállana szívünkbe. Kinn járnak az utcákon; az emberek gúnyolják őket, a gyermekek köveket hajigálnak felejok, a kutyákat rájok uszítják. És ők mennek tovább békével, nem haragudva és a boldogságról beszélgetve. »Kérlek téged, atyám, mondjad meg énnekem, holott vagyon tökéletes vigaság?« És Ferenc felel: »Mikoron megyünk ... és az helynek kapujára szózatlunk, és a kaputartó jő haragván s mond: kik vagytok ti? és mondunk: mi vagyunk ketten a te atyádfiai közűl, s mond ő: Az ellenség ti vagytok, két latrok, kik ez világot környülkerengik, szegényeknek alamizsnáját ragadozván. És nem nyitja meg nekünk, de állat minket az havon és vizen és hidegen és éhséggel éjfeliglen ... És ha ezt oromest szenvedendjük... írjad, fráter Leó, mert ott vagyon tökéletes vigaság«.[1]

Olyan egyszerű — kezdetben — még a lakásuk is. »Valami helyecske«, holott könyvök sem vala szolgálatra. És a nap leáldozik fejok felett, s a csillagok zsolozsmára intik őket. És monda Sz. Ferenc társának: »Drágalátosom, nekünk nincsen könyvünk, kiben veternyet mondanánk. De hogy az időt Istennek dicséretére költsük, miképen téged tanítlak, azonképen mondjad. És óvjad magadat, hogy egyébképpen beszéded ne bocsássad. Mert én mondom magamnak: Ó fráter Ferenc, te ez világban annyi bűnt tettél, hogy méltó vagy a pokolba. És te, fráter Leó, mondjad: Bizony, hogy mélységes pokolt érdemlettel«. És fráter Leó galambi alázatossággal felele: »Oromest, atyám, kezdd el, Isten áldomásával«. És Szent Ferenc kezdé mondani: »Ó fráter Francisce, te tettél annyi bűnt ez világban, hogy méltó vagy a pokolba«. De fráter Leó monda: »De Isten teszen te miattad[2] annyi jót, hogy megy paradicsomba«. Monda Bódog Ferenc: »Ne mondd úgy, fráter Leó. De mikoron én mondok: fráter Ferenc, te tettél annyi gonosz mivelkedeteket Isten ellen, hogy méltó vagy pokolba átkoztattatni, te

[1] *Ehrenfeld*-kódex, 28—31. l.

[2] *Miatt* a régiségben a m. *által*.

is úgy felelj: Átkozottak közibe méltó vagy számláltatnod. És frater Leo monda: «Óromest, atyám». És újra kezdették az egészet. És ez alázatos vetekedésben múlt el az éjjel. S frater Leó, bár alázatosságból

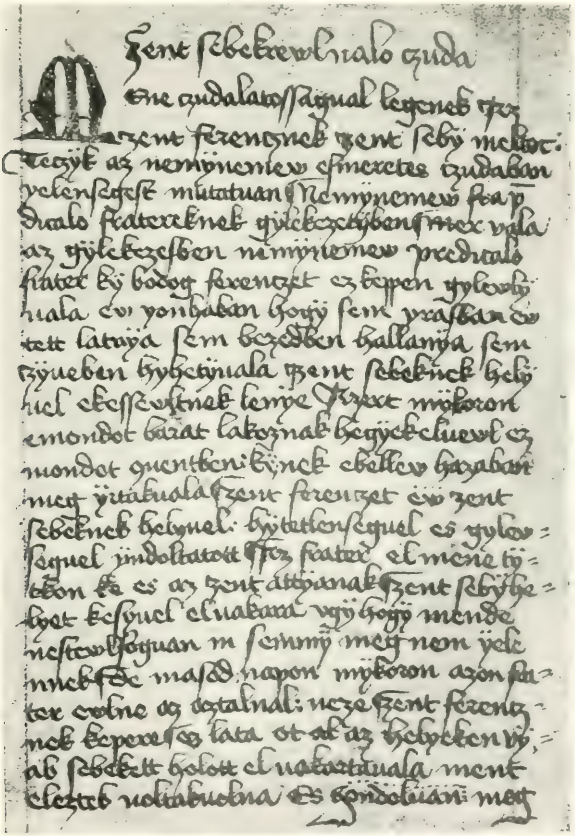

Az Ehrenfeld-kódexnek egy lapja.

akarta, Isten csodálatos közreműködése miatt egyszer sem birta felelni, hogy Szent Ferenc a pokolba méltó volna.[1]

Történt, hogy egy assisi előkelő úr ki akarván kémlelni Sz. Ferenc

[1] *Ehrenfeld*-kódex, 32—36. ll.

nagy erényet, hazába hívta s éjjelre maganál tartotta. Mindketten ugyan azon egy szobában feküdtek le, s a helyiségben szövétnek égett. Ferenc alázatosságból, attól tartva, hogy ájtatosságát képmutatásnak nézik, legott, imádság nélkül ágyára dőlt s úgy tett, mintha aludnék. Erre Bernát is lepihent, alvást színlelt, sőt horkolni kezdett. És íme, a koldús felemelkedett helyéről, ég felé tárta kezeit, buzgó imába kezdett és mind hajnalig könyörgött Istenhez, hogy segítsen a szegény emberiségen. A gazdát lelkesedésre, csodálatra indította ez az őszinte jámborság s mély alázat. Elhatározta, hogy Ferenchez csatlakozik, s a két ember a püspöki egyházba indult, hogy Isten akaratát megtudják. Misét hallgattak, imádkoztak és háromszor felnyitották a misekönyvet. Az első nyitásnál ezek a szavak tárultak elébük: »Ha tökéletes akarsz lenni, menj és add el mindenedet és add a szegényeknek«; a másodiknál: »A ki utánam akar jönni, vegye föl keresztjét és kövessen engem«; a harmadiknál: hogy Krisztus követője ne törődjék a földiekkel; gondot visel rá, a ki az ég madarait táplálja, felöltözteti a mezők liliomát. És Assisi legnagyobb kincsei — Bernát egész vagyona — a szegények kezébe vándoroltak Szent Ferenc kezéből, s Bernát a Ferenc szerzetnek méltó tagja lett, kit Isten gyakori elragadtatással tüntetett ki.

Eugubia városát ismét farkas rettegtette. Barmot és embert pusztított, oly, hogy a polgárok alig mertek kimenni házukból. Ferenc, látva veszedelmöket, megkönyörült rajtok. Kiment a fenevad elé, mely rögtön feléje rontott; a szent keresztjegyét vetette rá, s a fene földi bestye — száját azonnal belrekeszté«. Aztán parancsot adott neki: »Jöjj ide, atyámfia, farkas; Krisztusnak felőle parancsolok neked, hogy sem nekem, se egyébnek valakinek ne árts«. A farkas pedig legott lábai elé feküdt és hallgatta feddését. »Atyámfia, farkas, te tettel sok kárt ez tartományban. Iszonyú gonosz tételmeket tökéllettél . . . De, atyámfia, farkas, én akarok tégedet és az emberek közt békeséget tenni«. És a farkas testének és farkának és füleinek és fejének hajtásával mutatja vala mindenképpen fogadni azokat, kiket Szent Ferenc mond vala. Legott, helyben megvolt a szerződés, a város megfogadta, hogy a farkasnak illő tartást ad, ez, hogy többe semmi gonoszat nem cselekszik. És Szent Ferenc monda: »Atyámfia, én akarom, hogy te adjad énnekem hitedet, hogy bízván hihetnék . . . És mikoron kiterjesztette vala kezét hitvételért: a farkas felemelé első jobb lábát és szépen vete Szent Ferencnek kezébe«.[1]

Naiv, üde néplélek, költészet mindenfelé. A szent »Kamarium«-ból egy mezőn halad társaival. Egyszerre megáll: Várjatok meg ez úton. Elmegyek és prédikálok én hugaimnak, a madaracskáknak. »És legottan, hogy prédikálni kezde, mind a fán lakozó madarak leszállának ehhozzá«.

[1] *Ehrenfeld*-kódex, 147—150. l. *Virginia*-kódex, 53—58. l.

Röviden szólt, elmondta nekik, mennyire tartoznak Istent dicsérni: a szabadságért, kit vallotok mindenütt repülvést; kettős ruháért avagy hármazottért ... égnek életi nektek adásáért. Ti nem vettek, sem arattok, és Isten titeket éltet. És ad folyóvizet és kútforrásokat innotok, fészekre hegyet és halmot. És mert sem fonni nem tudtok, sem szőni: ad tinektök és ti fiaitoknak kellemes öltözést. Azért igen szeret titeket Teremtő, ki tinektek ennyi jót adott ... Óvjatok magatokat, én hugaim, madaracskák, ne legyetek hálátlanok; de mindenkoron kellemetest dicsérjétek Istent». Így szólt. És íme: mind az madarak kezdék meg nyitni orrokat, kiterjeszteni szárnyukat és tisztesen fejöket lehajták földiglen. És ő éneklésökkel és művelkedésökkel mutaták, hogy a beszéden sokképen örvendeznek vala».[1]

Az apáca lelkében föl fölmerült ennek a verőfényes, idillies világnak képe. Szent Ferenc alakja száz esztendő alatt mitsem vesztett érdekességéből, s a XVI. század elején megint akad kegyeletes kéz, a ki tetteit magyar kódexbe írja.[2] Egyszerű cellában ül, kezén ciripelő tücsök, mely áldására vár és aztán boldogan siet tova. Kinn a szabadban, fáknak árnyékában zsolozsmáz hű társával. Körül madár repdes, ének szól, a két fráter hiába igyekszik megérteni egymás responzóriumát. A szent odafordul a csevegő állatkákhoz: »Jó hugaim, szűnjetek meg, míg Istennek a szent zsolozsmát megfizetjük«, és a dal elnémul s a csöndben felhangzik a zsoltár szava. Máskor egy csevegő fecskét hallgattat el, majd önmaga is versenyre kél a dalos fülemilével »Isten dicséretében« és sírva fakad, hogy nem magasztalhatja Teremtőjét oly csengő szózattal, mint az az oktalan kis madár ...

De a képzelet nem csupán nyugatra fordult. A középkor egysége elhozta Európa népeihez a mesés Kelet virágait, s a költészet megtermékenyült az ős apokrifák szellemének érintésétől. Az út, a melyen a közlekedés történt, nem a mondák szokott ösvénye volt: egy sereg irat, könyv járta körül a világot, egy sor »szent írás«, a mint nevezték, kevés vagy semmi költői célzattal, de valójában üde, igaz költészettel rakva, mely ódon, kezdetleges köntösében századok alatt sem vesztette sem értékét, sem hatását. A kutató szem mindenha meg fog akadni Ádám és Éva legendáján és, hogy a többit mellőzzük, a Mária költészet néhány epikus termékén, melyekben az áramlat legjobb eredményei maradtak hátra. A népiesség naivságát alig zavarja bántó hang, moralizáló didaxis, üdeséget fonnyasztó aszketika. A biblia ős fáját körülfonja, körülövezi a keleti képzelet, mint a vén tölgyet a borostyán; kiegészíti koronáját, tarkítja színeit és közvetlen bájával száza-

[1] *Ehrenfeld*-kódex, 139—140. [2] *Virginia*-kódex 51—52. l.

[2] E könyv a *Virginia*-kódexszel egyike azon emlékeknek, a melyek [illegible] számára készültek és mindvégig azoknál is maradtak.

dokon át meg tudja nyerni ezrek és ezrek hitét. A Kr. u. II. század Mózes Apokalipszisei, Gesta Pilati ja, Descensus Christi je, Diegészisz-ei folyton elnek az olvasó világ tudatában, s úgyszólván szüntelen ihletik a költők elméjét. A theológia orthodoxiája hiába küzd ellenük, fordításaik bejárják a kontinenset és a monda erejével, az őstörténelem pretenziójával behatolnak a zárdák falai közé, hogy világosságot, fényt áraszszanak egy beláthatatlan időre, a melyet Mózes öt könyve homályban hagyott. A bűn és kiengesztelődés eszméje, a mely a bibliai fejezet végén fölcsillámlott, kedves és megható elbeszélésbe öltözik. Halljuk a bűnös első emberpár siralmat; tanúi vagyunk naivságuknak; de nem ez a fő: látjuk az első haldoklást a földön. Az egész, a mint van, egyik legkedvesebb témája mind az egész középkornak. Ádám az ágyon fekszik, előtte Éva és gyermekei állanak. És szólnak: »Miért gyűjtöttel bennünket össze, ó atyánk? És mint vagy? És miért fekszel az ágyban?« És Ádám felel: »Fiacskáim, mivel fájdalmakat szenvedek és igen gonoszúl vagyok a fájdalomban«. Erre mindnyájan kérdik: »Micsoda az, ó atyánk, hogy gonoszúl vagy a fájdalomban? és micsoda a fájdalom?« A haldokló elmondja az első bűn történetét. Mint hárágudott meg Isten és bocsátott csapásokat »mind a mi nemzetünkre«, a melyek »tetőtől fogván mind mi lábainknak körmeiglen gyötörnek bennünket«. Így szólt, és újra megrohanta a fájdalom. És sírván felkiáltott: »Ó mely boldogtalan vagyok én, hogy ennyi fájdalomba vettettem!« Éva pedig, látva gyötrelmeit, keservesen sírt: »Én uram, Isten, hozd én reám az ő fájdalmait, mert én vétkeztem!« És a beteghez fordulva mondá: »Én uram, add ennekem a te fájdalmaidnak felét, mert az én bűnöm«. A haldokló felelt: »Kelj föl hamar és menj el a te háddal, Szettel a paradicsom kapujára: és hints port fejedre és borúljatok a földre és sírjatok az Úr előtt, hogy irgalmazzon nekem és bocsásson angyalt a kenetnek fájához, melyből olaj fakad, és adjon abból tinektek, hogy megkenjetek és eltavozzanak tőlem a fájdalmak, melyeket szenvedek«. Az asszony és Szet elmentek tehát a paradicsom kapujára. Vettek a föld porából és behintettek vele fejöket, és leborulván a földre, hogy könyhullatással könyörögtek, hogy Isten Ádámnak irgalmazzon. Ekkor megjelent Mihály arkangyal és szólt: »Engem az Isten küldött hozzátok. Azért is mondom neked, ó Szet, Istennek embere, ne könyörögj a balzsam-fának olajáért, hogy atyádat megkenvén vele, megvigaszszad. Bizony mondom neked, csak az utolsó napokban vallhatod azt, mikoron az Isten fia eljön a földre és a balzsamfa olajával, a keresztség vizével megkeni a benne hivőket és feltámasztja a halottakat és a te atyádnak testét és beviszi őket a mennyei paradicsomba. De, íme, vedd e három ágacskát atyád testének könnyebbülésére, és menj el és siess, mivelhogy beteljesedett az ő életének ideje«. És Szet fogta az ágacskákat és atyjának sírjára tűzte, hogy a remény galyainak árnyé-

kában édes legyen neki a nyugalom Hebrón földjének méhében.[1] Az ágaeskák egyebek szerint[2] az ágaeska pedig fölsarjadtak, csodálatos fává lettek, a kereszt fájává, melyről az irgalom olaja, a keresztség vize, a Megváltó vére szétáradt mind a kerek világra.

E darabokhoz, mint említettük volt, a Mária-epika néhány hatásos töredéke csatlakozott, a ferenczek magyar irodalmának egyik sajátos része. A zárda és a nemzet már kezdettől fogva különösen tisztelték a Boldogságos Szűzet, s a kultusz ereje és bensősége az irodalomban mély és tetemes nyomokat hagyott. Margit, IV. Béla leánya nem volt az egyedüli, a ki Mária példáiban és csodatételeiben örömét találta; kétszázötven évvel utóbb a kódexekben még mindig elég számos rövid elbeszélés akad, melyek az Istenanya dicsőségét, magasztosságát hirdetik. Az áramlatnak újabb mestere, kihez az írók közvetlen vagy közvetve iskolába jártak, egy dominikánus szerzetes volt, Discipulus, igazi nevén Herolt János, ki a XV. század elején számos prédikáció mellett »Speculum exemplorum« című példáskönyvet és »Promptuarium de miraculis Beate Marie Virginis« nevű sorozatot szerkesztett és hosszú ideig nagy népszerűségben állott. Pelbart elegyszer forgatta, s így az ő tordításai útján a hírhedt iratokból tetemes anyag átjutott a magyarba, sőt egy önállóbb emlék, a »Példák Könyve« részben közvetlen Speculum-fordítás, melyben, mint általán a »példák« közt, néhány valóban csinos elbeszélés is találkozik s némi humor is megpendül. A kor lelkesült a változatos, eleven fajért, mely a szó szoros értelmében »novella« volt és az ujságok híreihez hasonlít, s bár minden ízében a vallásos és erkölcstani felfogást tükröztette, az életnek úgyszólván összes oldalait felkereste tárgyért, anyagért. Szegény, bűnös barátok, jámbor és bűnös papok, tolvajok, remeték, bölcsek, gonosz és artatlanul megragalmazott leányok, elmés szegényemberek, játékosok, csácsogó asszonyállatok, királyok és éjjáró királyfiak, istentelen vitézek és szívtelen gazdagok, gaz és hamis barátok, telhetetlen, gogos fejedelmek, buja, feslett életü leányok, öregek és gyermekek, kelepcébe jutott és megvert ördögök, akárhányszor az élő állatvilág alakjai, élettelen dolgok, egyszerű elbeszélésben és pompás allegoriákban mutatják életrevalóságát és a kedvet, a melylyel az írók messze földeken, századokon át gyüjtötték, jegyezgették őket. Akárhány, mint költői tárgy, keresetté lett, kiváló földolgozót talált, örök életüvé tudott válni a világirodalomban, s nem egy átment a köztudatba, mely ismeri őket, a nélkül, hogy eredetöket kutatná vagy sejtené.

A magyar apáca néha külön, de többnyire, sőt rendszerint oktatásokba, elmélkedésekbe és legendákba szőve olvasta ezeket az elbeszé-

leseket. Egyszer egy királynak volt egy gyönyörű kertje, s a kertnek két őrizője: egyik vak, a másik béna. Történt, hogy az őröknek eszökbe jutott, hogy a kert gyümölcsét meglopják. Tanácsot tartottak és a sánta így szólt társához: »Végy fel engem a hátadra, én majd eligaz-

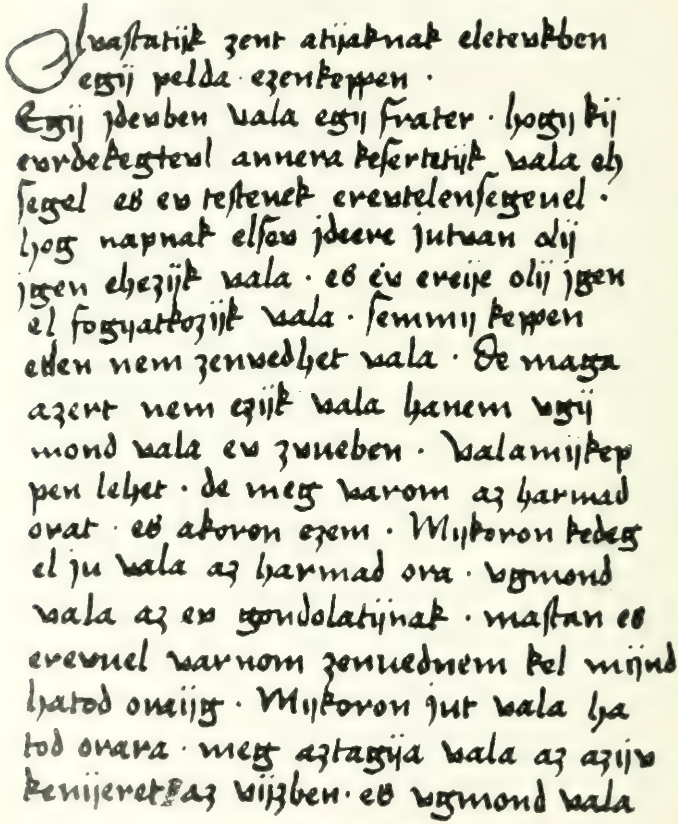
Olvaſtatik zent atyaknak eletevkben
egy pelda ezenkeppen ·
Egy ideoben vala egy frater · hogy kÿ
evrdekegtevl annera keſerteteÿk vala ely
ſegel es ev teſtenek erevtelenſegenel ·
hog napnak elſev ideere jutvan olÿ
igen ehezÿk vala · es ev ereie olÿ igen
el fogyatkozÿk vala · ſemmy keppen
etlen nem zenvedhet vala · De maga
azert nem ezÿk vala hanem vgy
mond vala ev zyveben · valamykep
pen lehet · de meg varom az harmad
orat · es akoron ezem · Mykoron kedeg
el ju vala az harmad ora · vgmond
vala az ev gondolatyinak · maſtan es
erevvel varnom zenvednem kel mynd
hatod oraiig · Mykoron iut vala ha
tod orara · meg aztagya vala az azÿv
kenijeret az vÿzben · es vgmond vala

Részlet a Példák Könyvéből.

gatlak, mely fa alá menj. Akkor leszaggatom a gyümölcsöt és megosztom veled«. És úgy tettek, a mint elhatározták. Történt azonban, hogy hazatért a király és a két őrt vallatóra fogta. Ezek pedig mentegetőztek, a vak, hogy nem lát, a béna, hogy ő nem is járhat. De a

király nem hitt nekik és halálra ítélte őket. Épen így van a dolog a lélekkel is; ez is gonoszságra vezeti a testet és mindkettőn kárhozatra jutnak.

Valamikor egy családos embernek távol a mezőn csinos kápolnája volt, a hová mindennap eljárt imádkozni. Azonban egyszer csak restülni kezdett az ember és csupán hetenkint zarándokolt a kápolnához. Ilyenkor esett, hogy a mint egy alkalommal megy, mendegél, hátra tekint és lát egy angyalt, ki ennek az embernek minden lépte nyomán szép rózsákat szedegetett. Az ember nagyon elálmélkodott ezen a dolgon, de az angyal ekképen szólt hozzá: »Im, lábad nyomát számlálom és járásod érdemét mint szép rózsákat az Úr elé viszem.« És ettől fogván az ember holta napjáig újra mindennap kiment a kápolnához és halálakor nagy jutalmat vett az Istentől.

A Lobkowitz-kódex ismét az egyszeri ember történetét beszéli el, a ki unikornis elől menekülve nagy mély verembe bukott. Ez az ember estében a kezével egy bokorba kapaszkodott és lábával egy izamó kóre állott. A bokor gyökerén egy fehér és egy fekete egér rágódott, a verem fenekén rettenetes sárkány volt, mely szájából lángos tüzet ereszteti. A kő alatt négy kígyó tolta ki fejét, s a bokor ágáról végül egy kevés méz csurgott alá. És ime, az ember elfeledte a veszedelmet, a melyben forgott, és a kis mézen kezdett nyalakodni. Azonkozben pedig a két egér elrágta a bokor gyökerét, a kígyók megmarták az ember lábát és ez a sárkány torkába esett. »Lélek szerént: az unikornis vad a halál, ki mindenha űz embert és kívánja őtet megmarni; a verem ez világ, ki rakva minden gonoszsággal; a bokor: emberek élete, kit a két egér, a fehér és fekete megemészt, azaz rág: a nap és az éj; a négy kígyófiú: a négy eltető állat, tudnia mint: egyik föld, más: víz, harmad: tüz, negyed: ég, kikből emberek teste szereztetett. A sárkány pedig pokolnak szája, ki mindent kíván megmarni«.

Mintegy a »conte dévot« stiljat halljuk, mely Franciaországban már a XII. században virágzásnak indult. Csinos, bár sokszor mesterkélt meséket alkotnak, hogy annál szebben moralizálhassanak. Tagadhatatlanul, az anyag nem egyszer durva, utszéli, sőt aljas és az emberek akárhanyszor szexualis dolgokkal bibelődnek, a melyek inkább fölizgatják a vért, semmint az ellenkező célra szolgálnának, de viszont, mint a példák mutatták, teremtek darabok, melyekben ideális gyöngédség nyilatkozott, természetes üdeség áradt, hogy századokkal utóbb is megragadják a kedélyt. Egy barát Szűz Mária szépségét szerette volna látni. Előre tudta, hogy a szem, a melyik megpillantja, megvakul, s mikor a Szent Szűz megjelent neki, csak fél szemével nézett reá. A jóslat teljesült: egyik szemére vakká lett; azonban nem tudott többé nyugodni, az égi szépség sóvárgása teljesen hatalmába ejtette, újra látni vágyott és másik szeme világát is feláldozta. Egy másik megpillantotta Máriát és annyira

nem bírt megvalni tole, hogy mikor a jelenés eltünt, a szive megszakadt. Volt egy szegény özvegy asszony, a ki két leányát Szűz Mária oltalmába ajánlotta. A két szűz szépséges hajadonná fejlődött, a mikor az ördög egyszerre irígységet szított ellenök. A szomszédok rágalmakat szórtak rájok és gyanusították őket, hogy letértek az erény útjáról. És ime, egy Mária ünnepen különös csoda történt. A leányokhoz, midőn az egyházba léptek, angyal szállott le és kezében két szép rózsakoszorút tartott, melyeket a fejokre tett, és így szólt: »Ezt a Krisztusnak szent anyja küldötte szüzességteknek bizonyságára.« Ezt mondván, elenyészett előlük, a sokaság pedig, mely mindent látott és hallott, ettől fogván nagy tisztességgel illette a két hajadont, kik ekkép a rossz hírtől megszabadultak. Másutt az ördög csalárdságát beszéli el, mint a mely a jámborokat is megeíti, de az Isten anyja által végre füstbe megy. A példa hősei: fráter Jeronimus és szóror Borbála, kik sekrestyések voltak és igen szeretetosek egymáshoz. A fráter »az szűznek gyakorta szép imádságokat ír vala és szenteknek életét«, »a szűz pedig ez fráter Jeronimusnak szép keszkenőket csinál vala és néha szép korporalokat, és ő is az frater Jeronimust az ő tisztiben, a mennyire teheti vala, igen segíti vala«. Történt, hogy fráter Jeronimus az ő cellájában asszonyunk Máriának képét igen szépön feliratta vala és ördögnek képét asszonyunknak lábai alá nagy rút ábrázatban ezt is megiratta vala. Szörnyen megharagudott e miatt az ördög. Eltökélte, hogy boszút áll, és egy éjjel, magára öltve Borbála képét, bezörgetett a fráterhez. Jeronimus, nem tudva, ki keresi, ajtót nyitott. Az ál Borbála pedig elkezdte csábítani: törje össze a kolostor drágaságait és szokjék meg vele. Jeronimusban fölgerjedt a titkos tüz és engedelmeskedett. Akkor a kolostortól nem messzire így szólt az ördög: »Ó jaj nekem, édes szeretőm! mely igen drága kincset feledtem én el! Kérlek azért tégedet, ülj itt és várj meg, ím beterek utána.« A frater elhitte a beszédet és leült; az ördög pedig ment vissza, egyenesen a kolostorba. Ott rögtön zajt csapott és a fratereket a szokevény után terelte. Jeronimust megfogták, visszavittek és kalodóba tették. A szegény barát csak most látta bűne nagyságát. Sírva könyörgött Máriához irgalomért, és, csodák csodája, egyszerre csak lehullott bilincse és helyette az ördög ült a kalodában. »Ime azért, Istenben tisztoletos hugaim, ez példából megtetszik, mely igön jó az édös Máriának szolgálni.«[1]

A darabok számos hasonló társukkal Herolt Discipulus keze nyomát viselik; de semmi kétség, az egyházak és részben a nép fantáziájának ezen és hasonló alkotásai a Discipulus forrásainak: Beauvais-i Vince, Caesarius, heisterbachi barát, Prudentius, Guilelmus Lugdunensis és mások közvetítésével, részben legalább, magyar földön is korán forog

[1] *Kazinczy*-kódex, 62—70. l.

hatták s táplálták a Mária kultusz meg nem csappanó tüzét, mely az irodalomnak minden ágában fölcsillog.

Az áramlat Németországban már akkor, sőt jóval előbb a XI. században szépen fejlődött, s a költők a XIII. század folyamán, a legenda költésnek többi tárgyai mellett, kiváló hajlandósággal fordultak az Istenanya életéhez is. Ekkor írt Wernher, a tegernseei kolostor diákónusa, korának egyik legjobb tudósa és írója, Konrad von Heimesfurt, a híres Fulop némabarát, keletkezett a »Passional«. A hosszú folyamat nem maradt felötlőbb eredmények nélkül, s tényleg érdekes változásokkal járt. A legendai anyag feldolgozásában mind több és több szabadság érvényesült. A régi nagy szigorúság vesztett hatalmából, az írók eltértek a biblia szövegétől és apokrif forrásokhoz szegődtek. Másrészt a kor viszonyok változása szintén módosító hatást gyakorolt, a Boldogságos Szűz, ki a régi elbeszélésben egyszerű apácához hasonlított, idővel valóságos királynővé lett, kit a földi fény és pompa minden eszközével elhalmoztak. Az anyagnak ez önálló alakítása növelte a legendák költői becsét; az egyszerűség enyészete azonban egyúttal a műfajban nyilatkozó vallásos áhitat csökkenését is előidézte. A XIV. század már egyszerűen hanyatlást jelez a német legendában. Írókban nincs hiány; de bizonyos közepességnél senki sem tud magasabbra szárnyalni, s a mikor a XV. század vége közeledik, az elbeszélésekből már majdnem teljesen kiveszett az epikus vagy misztiko-allegorikus jelleg, mindenen erőt vett a száraz didaxis, az akkori értelemben vett »moralizálás«.

Magyarországon, ellenkezőleg, a Mária-legenda épakkoriban kezdett némi fejlődésnek indulni, hogy egy sajátságos fordulattal lírába csapjon és akkordjai a Mária siralomban végződjenek. A magyarul írót megragadta a Szent Szűz eredete és halála, és az utókorra – többek közt két elbeszélés maradt, melynek költészetével ma, négyszáz esztendővel utóbb is érdemes foglalkozni.

Szűz Mária szülei: Sz. Joakim és Sz. Anna asszony húsz esztendeig éltek már együtt s még mindig nem vehették a házasságnak gyümölcsét. Szomorúságukban tehát fogadást tőnek az Istennek: ha magzattal megszeretné őket, a gyermeket az ő szolgálatára szentelik. Ebben a dologban évenkint folmentek a templomba, Jeruzsálembe és különb különb áldozatokat végeztek. Történt egy ily alkalommal, a papi fejedelem Joakim áldozatát lehányta az oltárról, őt magát pedig keményen megpirongatta, ki meddő, azaz átkozott levén az Úr oltárához mert járulni. A meggyalázott Joakim szégyenében nem tudott haza menni. Felt az emberek tekintetétől és keserű szivével mezei jószágára költözött. Ekkor megjelent előtte az Isten angyala s így szólt hozzá: »Ne félj Joakim; mert te könyörgésid Istentől meghallgattattak és a te alamizsnád Istennek elébe felment. Megtekintette Úristen a te páromságodat ... és íme a te házasod, Anna asszony, fogad és szül tőled

7*

egy leány magzatot. És hívjad az ő nevét Máriának ... Hogy pedig ezeket inkább higyed: mikoron jutandasz Jeruzsálembe az arany kapura: Anna asszonyt, a te jegyesedet előtalálod, mely mostan a te távolletedről igen szorgalmatos, akkoron pedig a te jelenvoltodból igen örűl.« S így szólván az angyal, elenyészett előle.[1]

Ezek közben Anna asszony, Joakim felesége, hazatért Názáretbe. Gyászruhába öltözött és az időt nagy keserves síránkozásban tölté. Majd kijárt az útakra, melyeken férjét várta, hogy elébe juthasson, ha netán még hazatérne: kiment a kertjébe és elnézte a verebeket, melyek a borostyán fa ágain fészkeltek, csiripelvén kicsinyeikkel és tollászkodván, és eszébe jutott meddő volta és keserű szívében óhajtván sűrű könyhullatással kérte az Istent irgalomért. S ekkor neki is megjelent az angyal, mondván: »Anna ne sírj: mert a felséges meghallgatta a te imádságodat, meglátta a te könyhullatásidat és eszébe vette a te alamizsnádat és megtudta a te szidalmadat ... Áldott vagy te leányom az Úrtól, mert fogadsz és szülsz leányzót, kinek neve lészen Mária. Melyet a felséges ő hajlokává szentel. Mert ez leszen a támadandó csillag Jákobból és a vesszőszál Izraelből ... Immár erős légy szívedben ... kelj fel és menj Jeruzsálembe, mert ott az arany kapuban elődbe jő teneked a te férfiad nagy örvendetességgel».

Harmincad napra ezután Joakim Jeruzsálem kapujánál szembe találkozott az ő házastársával. Ki is elejébe folyamék nagy örvendetességgel és így szólt: »Szomorú özvegy valék: most ... az özvegységtől megszabadulok; a ki utálatos meddő valék: immár tisztelettel magzat fogadó leszek: én szívemnek egyetlen egy vigasztalóját, az én házastársamat elvesztettem vala, kit vígan érdemlek meglátnom ... Oh szerencsés és boldog nap!«

Erre az angyalnak »monnónak lött» hirdetését »nagy örömmel egymásnak szolják beszélik vala« és »szerzett ünnepnapokon a templomba bemenvén, ajándékot vínek az oltárra«.

Végre egy keddi napon megszületett a kisded és Mária nevet nyert. A gyermek három esztendeig otthon élt és megtanulta a szovést: innen van, hogy Krisztusnak utóbb varratlan ruhát bírt készíteni. Negyed évre jutván, szülei fölvitték Jeruzsálembe, hogy az Úr szolgálatára szenteljék: s íme, a kisded minden segítség nélkül, biztos léptekkel fölsietett a templom tizenöt lépcsőjén s hátra sem tekintve, egyenesen jövendő társaihoz, a templom belsejébe ment.[2]

Ettől fogvást éveken át Jeruzsálemben maradt. Leánytársait felülmulta mindenben. Éjfeltől harmad óráig imádkozott és elmelkedett;

[1] *Tihanyi* kódex, [illegible]—117, [illegible]—292. ll. V. ö. *Teleki* kódex [illegible] és Stellar. lib. V. p. [illegible] és lib. I. p. 6 a [illegible].

[2] V. ö. *Teleki* kódex, [illegible]

harmad órától kilencig kézimunkában foglalatoskodott. Ekkor újra imádságba merült, mindaddig, míg Úrnak angyala neki mennyországból mennyei eleségöt hoz vala«.

Látva szép erkölcseit, Abiathár papi fejedelem el akarta jegyezni a fia számára. De a fiatal Szűz hallani sem akart fogadalma megszegéséről. Tizenkét éves korában már minden társa eltávozott mellőle és házasságra lépett; Mária ott maradt a templomban. Ekkor isteni kijelentés történt: hogy a Dávid házabeli ifjak, kiki vigyen az oltárra egy szál vesszőt, és a kinek vesszeje meggyümölcsözik, vegye házastársul Máriát.

Az ifjak engedelmeskedtek, Józsefet kivéve. Ez már agg volt és szegénysége miatt sem mert a házasságra vállalkozni. Csak mikor az oltárra tett vesszők közül egy sem hajtott ki: engedett alázattal az Úr akaratának. O is felvitte a vesszejét, mely íme legott, mindenek láttára kivirágzott és gyümölcsöt termett, mire ősi szokás szerint megtörtént a kézfogás.

Ekkép folytatja az elbeszélést a Tihanyi-kódex,[1] hogy aztán Jézus fogantatásának képeivel fejezze be.

Mária, még a menyekző előtt, Názáretben, az ő imádkozó házában épen Ézsaiás könyvét olvasva, ez igékhez jut: »A szűz fogad és fiat szül«. S íme, a szíve egyszerre szokatlan melegséget érez, szeméből forró köny fakad, szeme ég felé emelkedik és kebeléből sóhajok emelkednek.

Ugyanekkor a limbusban a szent atyák is óhajtani kezdenek az Istenhez: Emlékezzél meg, uram, a mi népünkről a te jó akaratodban és látogass meg minket a te üdvösségtételedbe. S az Úr érzi, hogy elérkezett az idő az ő fiának elbocsátására.

Gábriel arkangyal csodálatos fényességgel a Szent Szűznél terem és meghirdeti neki az Isten akaratát, s Mária térdre hullva rebegi az »ecce ancilla Domini«-t.[2]

A legenda, látni való, elég gazdag költői mozzanatokban és jól fejezi ki az ó szövetség örök sóvárgását. Az asszony átkozottnak hiszi magát meddősége miatt: kizártnak Izrael leányainak örökségéből, hogy a Szabadítót méhükben hordozzák. Nem csupán anyai örömért óhajtoznak: mindeniknek magasztos része a remény, hogy a ki Jákob nemzetét megváltja, annak netalán ő lesz szülője, s mindnyáját sóvárgás tölti el magzat után. Soha költészet fajt és asszonyi hivatást mélyebben és magasztosabban össze nem kapcsolt, mint az ős zsidó iratok cselekedték, s a legendaba tisztábban, közvetlenebbül ez a hang át nem csendülhetett. A képzelet, részben Jacobus a Voragine, részben mások

[1] A 279—284. ll.

[2] *Tihanyi*-kódex, 285—292. ll.

utján, visszafordult az apokrifák világába: az »Evangelium de Nativitate Mariae« forrásához, melynek ősereit az V. század folyamáig kisérheti a szem, a »Protevangelium Jacobi«-hoz, melyet már a III. században emlegetnek. Az iró nem okoskodik, nem moralizál, lelke szabadon lebeg az óshajdan virágos mezején, melynek minden rogje, fűszála a kegyelem arányos fényében fürdik: tudja, hogy nem jár a való szürke porában, szárnyai a költészet balzsamos levegőjében szántanak.[1] Folhangzik a »koimeszisz« avatag elbeszélése, a melynek a kozhit szerint a pátmoszi vátesz volt szerzője és a melyet a kritika legalább is a III. és IV. század közé helyez.

Mária — beszéli az Érdy-kódex[2] — érezte, hogy halála elközeledett. Szüzességes szíve-lelke és testének minden ízei nagy kivánatossagra rémültek, elméje nagy ájtatos gondolatra, szép szemei nagy siralmas konyhullatokra. Azon órában hozzá érkezett Mihály arkangyal, hírül vive néki, hogy e világból nem sokára az orok dicsőségbe fog átköltözni. Szavainak bizonyságára kezében szép pálmaágot tartott, »kinek ága-boga fénylik vala, mint a szép fényes ezüst, levelei olyanok valának, mint az egi szikrázó csillagok«, és meghagyta, hogy majdan ezt az ágat vigyék a koporsó előtt, míglen a temetőbe érnek.

A Szent Szűz pedig térdére esék s különféle kegyelmekért könyörgott. Jelesül: hogy mielőtt meghal, gyűlnének hozzá mind az apostolok; aztán, hogy halála óráján semmiféle tisztátlan lelket látnia ne kelljen . . . mire az angyal elenyészett előle.

János apostol ép ekkor Efezusban hirdette az Isten igéjét. Egyszerre fényes köd ereszkedett rá, mely felemelte és Szűz Mária cellája ele ragadta. Majd, Tamás kivételével, hirtelen, ugyanazon mód a többi apostolok is ott termettek és nagy tisztességgel üdvözöltek az Isten anyját. És mikor megtudták a bekövetkezendő dolgot, szerfölött megrendültek rajta. Mária pedig folvette a haldoklók szentségeit, lelket fiának ajánlotta és az éj harmad órájáig ajtatos imádságba merült. Ekkor megjelent előtte Jézus nagy dicsőségben, angyalainak kiséretével, s nagy édes beszédet szólt hozzá, mondván: »Jövel én szeretőm, én választottam, jövel én szépségem és én galambom . . .« A Boldogságos Szűz pedig felele: »Oh én édes Istenem, kész az én lelkem, kész az én szívem, hallván a te szózatodnak zengését. Íme ez napságtul fogva boldognak mondanak engemet minden nemzetek . . .« És Sz. Mihály arkangyal nagy tisztességgel előlépvén, szent lelkét elválasztotta testétől és az Úr Jézus ölébe szállítá.

Az apostolok, ezt látva, igen elkeseredtek és sírtak. Az Üdvözítő

[1] *Érdy*-kódex. 485 b. l. V. ö. *Aurea Leg.* De Assumpt. L. 114 D.

[2] *Érdy*-kódex 483—486. és 487 b. — 488. ll. V. ö. *Teleki*-kódex 175. és kk. ll. *Kazinczy*-kódex 9. és kk. ll.

pedig megparancsolta nekik, hogy vegyék a testet, vigyék a Jozsafát völgyébe és három napon át virraszszanak mellette.

Erre a holtat koporsóba tették, a pálmát Szent János kezébe adták, hogy elül menjen, s a nyoszolyát a vállukra vévén, Szent Péter elkezdette a zsoltárt: »In exitu Izrael de Egypto« és a többiek utána énekelvén, kieredtek Jeruzsálemből. Útközben a zsidók rajtok ütöttek; s a főpap le akarta rántani a szent testet a földre. Azonban keze azon pillanatban megaszott, a többi népség pedig megvakult. Innen fogva — beszéli a Teleki-kódex — sűrű fehér köd borult az egész menetre Egy hitetlen se láthatta őket többé, s baj nélkül érték el a Jozsafát völgyét. Ott egy szép koporsót találtak, melybe is beletették a testet és három napig virrasztottak oldalánál. A köd mind ez ideig nem ment el a koporsóról. Harmad napon aztán, hajnalban, míg az apostolok körül »nagy szunnyadozással nyomorognak vala és valának álommal megnehezültek«, Jézus eljött az angyalokkal, egyesítette szent anyjának lelkét a testhez és a Boldogságos Szüzet fölvitette az orok dicsőségbe.

E jelenetnek csupán Szent Tamás vala látója, ki a többieknél később érkezett. Az apostol legott kérte a Szent Szüzet, adna neki valami jegyet, hogy látását elhigyjék. S a fényes kodból helyben lehullott az öv, melylyel Mária teste át volt kötve. Így — fölébredvén — az összes apostolok értesültek a történtekről. Fölbontották tehát a koporsót, s üresen találták. Most valamennyien dicséretet énekeltek, mire a Szentlelek újra elragadta őket, egyenként, kit-kit oda, honnan épen Máriához érkezett vala . . .

A középkornak mintegy ezer éve alatt ezek a szövegek állandó hatással voltak Nyugat és Kelet irodalmaira. Eretnekek és az orthodoxia hívei terjesztették, költők és tudósok ragaszkodtak hozzájok, jámbor olvasók merítették belőlök az áhitat szellemét. Az emberek mohón s rajongva merültek a biblia történeteibe. Minél jobban érdeklődtek iránt ok, annál több hézagot találtak bennök. Mintegy varázsütésre megnyiltak, előtörtek a költészet titkos erecskéi. Keleti hagyományok, vallásos képzelődések, különféle dogmatikai áramlatoktól élesztve, táplálva, idomítva, áradatta emeltek őket és hiába volt ellenök minden küzdelem. A való, igaz hirdetőinek hatalma megtört a szépség varázserején; Kelet mondáit átvette a Nyugat, sőt az átvett tőkét a maga módja szerint növelte. A theotokosz alakja nem vész többé az eszmények fényébe, a mely övezi: emberibbé teszik, kutatják örömeit és fájdalmait. A németeknél már az egyik legelső ismert drámai töredék valóságos Mária-siralom, melyet több más követ: az egyházak mukái a »Planctus«-ok egész tömegét vetik a közönség elé. A szerzetes, az apáca, ki az Üdvözítő kínját olvassa, el sem lehetne nélküle, annál kevésbbé a magyar kódex irodalom, a melynek a nőiesség egyik fő vonása. Egy megható töredék, melynek az eredetijét sikerült megtalálni,

korai deák szöveg alapján jutott a Nádor-kódexbe,[1] a többi,[2] közvetlenebb úton legalább. Temesvári Pelbárt Pomerium-ának nagypénteki első híres beszédén alapszik, és a faj már a XVI. század elején aranylag számos múben van képviselve. A fejlődés első fokán nem esett még túl, de életre való csírát hord magában, ottan-ottan kibontakozik hüvelyéből, az epikus keretből, mely más irodalmakban dramaivá alakult, közeledik a tiszta líra felé, melyben száz év múlva tetőpontjára hág. A szerzet, különösen az apácáké, nem volt alkalmas, hogy átlag drámai természetű dolgokat is drámává, misztériummá fejleszszen, a melyet játszani, előadni kell, főkép, ha abban férfi-szereplők fordultak elő. Megelégedtek, ha olvasták őket, és a legjobb esetben, hatásosabb szemlélet okáért, többé-kevésbbé kezdetleges vagy sikerült képekkel illusztrálták. Az Érsekújvári kódexben van néhány ilyen rajz, melyek közül a legjobb is elég kellemetlen hatást gyakorol. Az esetlen, szörnyeteg alakok legtöbbje, a mindent elárasztó, bemocskoló hatalmas vércseppek mintha a XVI. század durva, vérengző társadalmát akarnák eszünkbe juttatni, vad ágával, önző realizmusával külső sebeivel, a melyek alkalmasak rá, hogy mögöttük az érzés előkelő finomsága eltompuljon, a kedély tartalma iránt való érdeklődés megszűnjék. De a kép hibája egyedül a festőé, s nem az íróé is egyszersmind: és a középkori magyar kódex költészetnek egy formája sincsen, a mely a szívet, a tiszta általános emberit közvetlenebbül, szívhez szólóbban nyilatkoztatná meg, mint a Mária-siralom.

Krisztus sírba tétele. (Az Érsekújvári kódexből.)

A Pelbárt féle prédikáció egyszerű passió-történetnek készült és bizonyos színszerű beosztásra törekedett. A képek a Megváltó szenve

[1] *Nádor*-kódex. 270—278 l. A latin szöveget l. *Horváth Cyrill*: Pomerius. 158—159. l.

[2] A *Nádor*-, *Érsekújvári*, *Veszprémi*, *Debreceni* és *Winkler*-kódexekben

desének egy egy mozzanatát tüntettek fel az olvasó előtt, de mintegy a Szűzanya lelkének tükrében, az anyai szív együttérzésének hullámzásában. Ég és föld dicsősége, minden szétfoszlott, semmivé vált egy egy pillanatra, egyedül a szülő, a népköltészet szegény özvegyasszonya lépett előtérbe, az ő egyetlen fiát, gondviselőjét kísérve utolsó útjának gyötrelmeibe és gyalázatába, — »usque ad mortem crucis«.

»Mária látja vala, hogy fia, szívének összes reménysége, meghalni megyen Jeruzsálembe. Mivelhogy hallotta, hogy a zsidók immár elhatározták Krisztus megölését. Nyilván való jelek valának előtte, hogy senki sem meri vala az előbbi napon Jézust hazába fogadni Jeruzsalemben. Annak okáért is, mint a jámborok nagy okossággal hiszik, megmondá nékie Jézus, hogy íme, elközelegtek volna szenvedésének napjai. Akkoron tehát, a mint beszélik, asszonyunk Mária csütörtökön kezde anyai szeretettel és terden állva könyörögni ő fiához, mondván: Ó én édes fiam és Istenem! hallgasd meg a te szegény anyádat és ne menj fel Jeruzsálembe. Íme, itt Bethaniában Mártha és Mária elkészítik számodra a húsvéti bárányt, nehogy ellenségeid megfogjanak. És felele vala nékie Jézus, mondván: Én édes szerető anyám, nem illik ebben akaratodat betöltenem; hanem inkább atyám akaratát kell teljesítenem, hogy beteljék az írás. Mert íme, Ezsaiás: Foláldoztaték, úgymond, mivelhogy ő maga akará. — Felele pedig a dicsőséges anya: Tudom, énnékem szerelmes fiam, hogy így akará az Úr megváltani a világot, a te kinoddal és haláloddal. De erre gondolván, keserűségtől remeg anyai szívem. Add azért én szerelmes fiam, ha lehet és illik, hogy előbb haljak meg naladnál vagy veled egyszerre adjam ki lelkemet. Avagy eszemet hadd veszítsem, hogy semmit ne tudjak . . . Ekkor felele Jézus: Én édes szülőm, nem illik, hogy te előbb meghalj, mint én, mivelhogy így a limbosra, a nagy sötétségre kellene lelkednek alászállania, a szentatyákhoz tudniillik, s onnét kellene azt kihoznom. Aztán az sem alkalmas, hogy egyszerre haljunk meg. Mivelhogy adósod vagyok a tisztességgel, hogy halálodkor minden angyalokkal és szentekkel eléd fogok menni és minden tisztességgel fogadlak az égbe, mint a hogyan az istenanyát illik fogadni . . . Sőt immáron az sem lenne kellő, hogy éhezzél és semmit ne érezz. Mivelhogy illik elviselned a fájdalmakat, melyeket bemutatásomkor a templomban neked Simeon jövendöl vala, és a lelkedben vélem együtt martiromságot szenvedned és mindenek fölött való dicsőséget érdemelned. Légy tehát, én édes szülőm, türelemmel. Mivelhogy, ha nékem szenvednem kell, neked vélem szenvedned illik. És íme vigasztalódjál is. Mivelhogy föltámadok harmadnapra és meglátogatvan, megvigasztallak téged. — Jámbor hittel elgondolhatjuk — írja Pelbárt — mennyit siránkozhatott akkor a szent Szűz; és milyen nagy édességgel csüng vala fiának szavain reggeltől egész elválásuk órájáig«.

Nem sokára megérkeznek a tanítványok és kérdik: hol készítsék el a husvéti vacsorát? Krisztus, mint az evangéliumok elbeszélik, jelekkel határozza meg a helyet. A tanítványok tehát elmennek és elkészítik a husvétot.

»Ezenközben — folytatja Pelbárt — mint némely jámborok elég okosan hagyták, Krisztus urunk kiküldé mindeneket a házból, az ő anyját kivevén, hogy jó fiúként búcsút venne szülőjétől. És térdét meghajtotta Mária előtt. Mit is látván az alázatos Szűz, nagy hamarsággal esek térdre fia előtt. Az édes Jezus pedig kezde nekie szolani, mondván: Ó én édes szülém, köszönöm néked, hogy hívséggel és nagy alázatossággal Gábor angyal szavára a te méhedbe fogadtál és kilenc hónapon át szűz szíved alatt hordoztál engemet. Hogy világra szültel engemet, emtettél, tápláltál, Egiptomba futván, ott maradván, onnan visszatérvén és végre három napig utánam kereskedvén, érettem számtalan bajokat és nyomorúságokat szenvedtél. Hogy harminc esztendeig mindenekben nagy híven és ájtatosan szolgáltal. A hány csepjét szűz tejednek futásomban nékem adtál, a mennyit nekem szolgáltál, a hányszor érettem szenvedtél: annyiszor köszönöm jóságodat. Isten veled, édes szülőm! Maradj meg istenségem szeretetében. Mivelhogy, ímé, elszakítanak engem tőled, hogy meghaljak az emberi nemzetért.«

»Ó — folytatja Pelbárt — gondold meg, ájtatos lélek, mily nagy siralmat tőn akkor a Szűz anya, fiával együtt milyen gyászba merült!

»Végre magához tére a boldogságos anya, és a mint szóhoz jutott, szólott: Hálat adok neked, én Istenem, hogy anyadúl méltóztattal választanod szegény szolgálódat. És hogy szolgálatom tetszett folsegednek. És búcsúcsókot adván egymásnak, elbucsúzának. És az Úr Mártára és Máriára bízta az ő anyját.«

A keresztúton, a Kálvárián találkoztak újra. De milyen találkozás! Körül tombolt a vérszomjas tömeg, anya és fiú távol estek egymástól, s a Szűz hiába törekedett fiához férni. De hallotta a pőrölyök zuhogását, s úgy érezte, mintha a saját kezeit, lábait szaggatnák, az ő szívét szögeznek keresztül. És folsikolt vala: Oh énnekem szerető fiam, oh jaj nekém, én édes fiam! . . . És mintegy holt-eleven leesék és fekvék a földön«.

A fölemelt keresztfa előtt végre kitört ajakán a panasz, az »epeség«, siralom, quaerulatio. Oh örök, áldott Atyaisten, te nékem örömet hirdettél Gábriel által . . . és ímé, fiam és a te fiad fölött telve van a szívem keserűséggel. Kegyelmet hirdettél nekem: oh mikent vagyok kegyelemmel telve! ímé a zsidók, kik fiamnak és nekem barátaink tartoznának lenni, ellenségeink lettenek. Azt mondád vala: Úr van teveled: — hogy elviszik most tőlem az én uramat! Áldottnak hirdetsz vala az asszonyok között: mégis, mely anyát átkoztak és gyalázták meg, mint ma engemet! — Aztán szól vala a Szentlelekhez, mondván: Szentlelek

Isten! a te árnyékod szállt reám, teáltalad fogantam fiamat: és mint marcangolják most szentséges testét! Te mondad, Uram, Erzsébet szavával: »Áldott a te méhednek gyümölcse«, és íme, mint feszültetik és szaggattatik most latrok közott! Végre pedig nagy siralommal fordula ő fiához: Oh én édes fiam, lelkemnek öröme és vigasztalása!... Jaj, jaj nekem, mennyi keserűségben kell tégedet meghalnod látnom! Oh, hol vannak az angyalok, kik születésedkor dicséretet énekeltek, hol a pásztorok, kik a jászolhoz jöttek; hol a napkeleti bölcsek, kik téged imádnak vala?... Oh keserű halál, mire kímélsz engemet, ha fiamon nem könyörülsz? Oh végy el engem, az anyát is fiával!«

Ügyesen aknázták ki a Szentírás elhallgatását, rövid, lényegbe vágó előadását. Mikor az evangelium alig kerített néhány igét, hogy Jézussal szülőjét Jánosra bízassa, előlépett a költészet, aggódó panaszt lehelt az árván maradó anya nyelvére és megható alakban mutatta be a fiút, ki elárvult szülője sorsát végső vonaglásában is szívén hordozta. Midőn a »Consummatum« elhangzott, Mária elhalva dőlt a földre, »mivelhogy a halálnak tőre az ő lelkét is általjárta«. »Mikor pedig elkezdetett immár a bebalzsamozásnak és eltemetésnek órája, a Szűz anya siránkozék: Hagyjatok, szeretteim, hagyjatok még kevéssé legalább karjaimban tartanom, kit élve nem birhatok!« és folyton siránkozva fia sebei, töviskoronája és vére fölött, karjaiban tartá a testet a végső pillanatig.

A kódex írója hozzálátott Pelbárt szövegének kiaknázásához. Egyik másik egyszerű fordító maradt, mások még több hatást kívántak, kibővítették, a dikció költői erejére törekedtek. Mária mind hosszabban beszélt, monologjai alkalmasakká lettek, hogy önálló művekké váljanak, szoros értelemben vett lírai költeményekké, melyek egy pillanatban verses alakot öltenek, hogy a könyvek lapjairól az életbe vándoroljanak, ki a nép ajakára, s ne haljanak meg századokig. A borostyán a Winkler kódex siralom-íróját illette, ki társainál költőibb lélekkel, több eredetiséggel volt megáldva, és valamennyinél szebben, sőt akárhányszor valódi költészet hangján szólott: a siralom a korszakban nála vált leghatásosabbá s legönállóbbá egyszersmind.... »És nézi vala az ő szent orcáját. És ő szívének keserűségével mondja vala: Oh én szerető fiam! én tégedet ez világra adának minden emberfiainak fölötte szépségesben; most pedig látom te szent orcádat, ki vala szép piros színnel megékesülvén, halálos sárgával meghervadottnak lenni. És ki vala mindennél szebb, immár látom mindeneknél éktelenebbnek lenni... Oh keménységes keresztfa!... mire vetted el éntőlem őtet! Én őtet ölelgetem vala én karjaimmal: te pedig szoritod hozzád őtet az kemény vas szegekkel. Én őtet takargatám lágy ruhába; te pedig oltoztetted őtet onnon verének ruhájába. Én őtet éltettem én emlőmnek tejével; te pedig itattad őtet ecettel és epével!

A kor irodalma nem vádolható a legendai faj meddőségéről.

A szentek, a martirok világában elkalandozhatott az olvasók képzelete, jobban, mint bármikor azóta. Az Arany Legenda és társai ontották a költői anyagot, bár e halmazban számtalanszor érezni lehetett a finom, válogató ízlés, a költői tehetség, az ihlet hiányát. Az irodalomtörténetnek két rendszeres magyar legendárium készüléséről van tudomása, melyek közül az egyik, az Érdy-kódex, valamivel a mohácsi veszedelem előtt kezdett készülni, a másik, a Debreczeni kódex első része még korábban, bár nem a Pelbárt virágkorát megelőzőleg foglalkoztatta jámbor torlitóját.

Az irodalom csarnokában megzendült a némabarát erőteljes, erős hangja — először és utoljára egyszersmind. A kozviszonyok megdöbbentő zilaltsága, a kitörni készülő vész követőjének, a pestifera luthe rana heresis nek immár előrevetett árnya áthatott a kolostor ablakain. A kódexben visszaverődtek itt ott a Legenda Aurea szavai: hangot kaptak a Pomerium és Stellárium helyei, de a Pelbart szigora, elégületlensége szintén fol folzendült. »A világiak nem szorgoskodnak, hogy a dézsmát az egyháznak megfizessék; az urak törik, rontják a jobbágyot, a védtelent: a főpapok kéjelgésre, fényűzésre költik a Krisztus örökséget, elternek a régiek jámborságától, a kik nem pusztitottak, mint a mostaniak . . . gonoszságra nem költötték a szentegyház jószagát, el nem rekkentették Krisztusnak részét . . ., sem házsartra, sem torkosságra, sem drága ruházatokra nem vesztegettek a szent alamizsnát, mint a mostaniak. Annakokáért minemű jámborságban és szent életben éltenek a régiek: nyilván vallja anyaszentegyház: viszon-ellen a mostani országlo és egyházbiró fejedelmekkel pokol, nem mennyország telik bel.«[1] — Látni való, nem csupán mesélnek, hanem okoskodnak, prédikalnak, sőt a legendát beszédekbe, tanitásokba ékelik. Annak a tömeg historianak, mely a kódexekben forr, legalább a fele ily helyzetben s alakban vár az irodalmi múltnak, hogy úgy mondjuk, közeteiben, rétegeiben, mintegy a célra utalva, mely létrehozta. Szó sincs művészetről, a szép tiszta gyönyöréről; a festő, kepfaragó, épitőmester, az iró egyiránt az ahitatnak szolgal, a buzgóság nevelésere törekszik vagy épen — és ez a fő-fő cél — oktatni akar. Mióta a legenda megszünt a nemzet kincse lenni, valami uj, didaktikus, barátos szellem omlott el rajta. Ez az irodalom teljesen barátszagú. Maga Szűz Maria, kinek alakját egyeb országok költői a földi királynőnek összes fényével, pompajával folruhaztak, nálunk mindvégig egyszerű apáca maradt. Uj életnek szerzetet találtak fol, mondják a Tihanyi kódexben, mikor orok szüzességet fogadott: »mint alázatos szerzetes«, olvasóval, imádkozva, szemet földre sütve és mezitelen lábbal járt, »nem aranyas csizmában, mint a mostaniak«. Lakása kisded cella: agyanal fejtol szek all, melyen a szent könyveket tartja. Ugyanott térdeplő is van — »imádó hely«, — hol

[1] *Érdy*-kódex, 497. l. — U. o. 440. l.

szünetlen imádságba és isteni gondolatokba merül. Kiszabott napirendje, regulája teljesen a kolostoré. Az éj csendjében veternyének idején fölkel és imádkozik. Hajnalban elmélkedéshez lát az ő szent fiának titkosságáról ... az ő szentséges foganatjáról ... haláláról, feltámadásáról, mennybemeneséről, Szentléleknek bocsátásáról. Kozben a nap a horizontra hág. Folkel és harmad óráig Kálváriát jár, akkor szövéshez ül és nónáig foglalatoskodik.[1] Szakasztott középkori apáca, kinek — dogmatikus vonásokat nem számítván — összes alakja zárdára, szerzetességre utal. Csupán magasztosabb, kiváltságosabb társainál. Ételt, mint az ősidők anachorétáinak künn a kietlenben, angyal hord részére; a külső szépség, melyet másokban oly kevésre tudnak becsülni szellemi fensőbbségének szükséges kísérőjévé, mintegy kiegészítőjévé válik. A jó és szép lelket nemesb és szebb test illeti, hangoztatják; a Szent Szűz pedig lélekre szebb és nemesb volt minden teremtménynél: s lerajzolják a női szépség ideálját, a mint Pelbárt képzeletében megalkotta és követői elfogadták. E középtermetű, nem kicsiny, sem nagy, sem kövér, sem ösztövér »rózsai test«, kissé halvány orcák, ében fürtökkel díszített, tojásdad fej, a négyszegű, keskeny, finom szabású homlokkal, tiszta, fényes, fekete szempárjával és sötét szemöldjeivel, az egyenes, finom orr, mely bölcseséget és állhatatosságot mutat, telt »alkalmas, gyönyörűséges, szerelmes«, piros ajkaival, melyek közül az alsó valamivel vékonyabb — így illik a bátrakhoz és erősekhez, — a villogó, fehér fogak, a közepén barázdás áll, aztán a nemes, kerek nyak és emlők, melyeknek színe »miképen az tej és vörös rózsa«, bizonyítja, mennyi érzékök volt a női szépség iránt.[2]

Az ember ki-kitört belőlök, a földi szépség varázsa legyűrte, hatalmába ejtette az aszkétát. Egy egy pillanatra érezzük rajtok ezt a delejes hatalmat. Szemeik kitágulnak: elragadtatásba esnek, szavuk áradozó, tele képpel, lázas forrósággal, költeszettel. Ó szűzlő szép szemek, csillagozó fényességgel csillagozván! Ó rózsáló, piros, tündöklő szép orcák! Ó aranyszínnel fenylő szép hajak! Ó mézi édességgel folyó avagy esdeklő szép ajakok, Isten fia gyakorlatos csókolgatásával megistenültek! ... A te két emlőd olyatán, mint a liliom között játszadozó két kecskeollócska, kik játszadoznak és éltetnek a liliom között, miglen a nap fényes árnyéka elmúlik ... Ezek a két illatozó narancsalmák és a szép színű naspolyak: ezek az engaddi szőleinek két szép gerezdi, kit plántálának a gyönyörűséges viridariom kertben ... Valami mind, a mi tebenned vagyon, mind tisztaságos édesség megvélhetetlen édessége ... Mert mindenestül fogva szép és edességes vagy te, asszonyom, Mária![3]

[1] *Érdy*-kódex, 384. *Tihanyi*-kódex, 282. *Cornides*-kódex, 38[illegible]. *Kazinczy*-kódex, 9—10. *Debreczeni*-kódex, 272—274. V. ö. *Stellar* lib. II p. 1 vége.

[2] Az egész fejtegetést a *Tihanyi*-kódex 9[illegible]. és kk. ll. tartalmazzák.

[3] *Nagyszombati*-kód., 113. s k. l.

Az extázis azonban eltűnik csakhamar. Egy nagy sereg legendát hallunk, melyek a világ hiábavalóságát hirdetik, az ég nagy becséről szólnak. Hosszú egy egy vértanú, egy egy csoport ember ördög, helyek: a kínpad és nyakvágó. A rajz durva, a színek rikítók, a tendencia túlon-túl erős. Égi eszményiesség s erkölcsi magasztosság, baromi vágyak és erőszak, merőben külső harcok, melyek kézzelfoghatóvá teszik az igazságot és hatásukban, lényegokben a gyermekek mázolásához hasonlítanak. Mint történelmi valóság lépnek föl, hogy buzdítsanak és aszkézisre oktassanak. Igaz hithez való ragaszkodás, földi javak megutálása, szűzi tisztaság Krisztusért, ki a léleknek boldogsága és jegyese: a kereszténység alapja és a szerzetesség három főerénye ugyszólván mindenfelé, különösen nők megdicsőüléseben, száznál több száraz és rideg változatban mutatva föl.

De épen nem mind, csupán a tetemesebb rész ilyen. A tanulság csinos allegoriákba öltözik, előtérbe nyomul a misztikus szín és elem, a didaxissal költészet szövetkezik. Tán semmi sem fejezi ki jobban filozófiájokat, mint a *Jozafát és Bárlám* története, a mely mint költői mű a legszebb és legváltozatosabb legendák egyike, s alapjában Keletről, Indiából, a VIII. század után Damaskusi János egyházatya égisze alatt ékelődött Nyugat lelki világába. Nem első példa rá, hogy teljesen pogány eredetű mondák keresztény legendákká idomúltak, s fényes jele az ind lemondás és keresztény aszketizmus rokon természetének. Jozafát királyfiban, a szentben, Buddha személye tamadt fel, a Lalita Vistara és mithoszának hőse, hogy egy sereg európai írót foglalkoztasson és a keresztény költészetnek mindenütt kedvelt alakjává legyen. Mi az élet bölcsesége? topreng Buddha: megválni mindentől, a mit elveszíthetünk, és a minek elvesztésétől retteghetünk, és nem törekedni mulandók után. Valóban, a legendázó az élet, az ember céljának örök problémáját oldozgatja, s mikor megfelel rá, a középkor aszkétaságának eszméjét csattanóban foglalja össze a skolasztikusok testes köteteinél.

Avennirnek, az indiai hatalmas királynak, a keresztények és barátok dühös ellenségének fia született. Összehívták az »égbe néző bölcseket«, s azok hatalmas fejedelmet jósoltak belőle. Akkor előlépett az egyik, a ki az többinél bölcsebb vala. Elmondotta, hogy a királyfi nagy ország bíró ura lészen, csakhogy nem ezen a földön, hanem a másvilágon. »Mert az krisztyén hitnek, melyet te háborgatsz, ez gyermek jövendőbe terjesztője leszen.« Felelmesebb dolgot keresve sem mondhattak volna Avennirnek. Azonban, gondolta magában, lesz gondja rá, hogy a jóslat ne teljesüljön. Legott igen szép palotát rakatott, abban elhelyezte fiát, szolgálatára nemes ifjakat rendelt és megparancsolta, hogy az gyermek előtt se kórságot, se vénségot, se halált, se pedíglen szegénységöt ne említenének, se egyebet valamit, ki őneki valami szomorúságot hozhatna, de mindönöket gyönyörűségöseket mondanának

előtte, hogy semmit az jovendőkről ne gondolhatna«. És azzal ott hagyta őket.

Mentek, szálltak az esztendők, s a királyfi »hőskorságnak[1] állapotjára juta és minden bolcseségben megtanittaték«. Akkor elkezdett csodálkozni: hogy van az, hogy atyja a kastélyba záratta? Miért nem

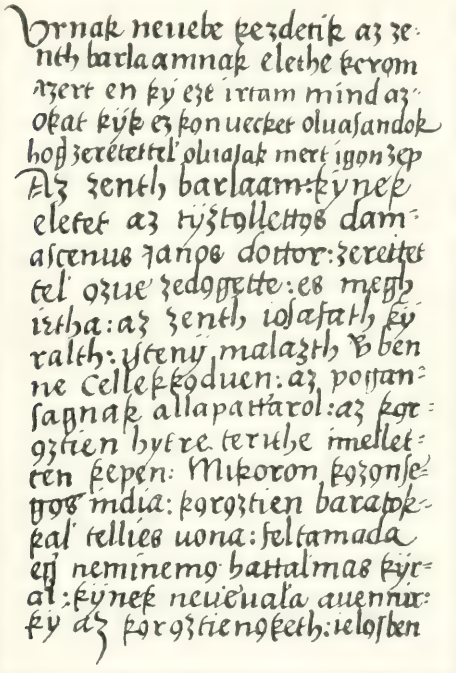
Vrnak neuebe kezdetik az ze-
nth barlaamnak elethe kerom
azert en ky ezt irtam mind az-
okat kyk ez konuecket oluasandok
hog zeretettel oluasak mert igon zep
Az zenth barlaam: kynek
eletet az tyztollettos dam-
ascenus janos dottor: zerettet
tel ozue zedogette: es megh
irtha: az zenth iosafath ky
ralth: ystenÿ malazth v ben
ne cellekkoduen: az pogan-
sagnak allapattarol: az kor-
oztien hytre terithe imellet-
ten kepen: Mikoron kozonse-
gos india: koroztien baratok-
kal tellies uona: feltamada
eg neminemo hattalmas kyr-
al: kynek neueualá auennir:
ky az koroztienoketh: ielosben

Részlet a Kazinczy-kodexből.

szabad néki a falakat elhagynia? És addig-addig kért, könyörgött, míg végre megengedték, hogy kimehetett. Megindult tehát egy napon a városba. De íme, alig haladt az utcán egy darabocskát, mikor egyszerre csodálatos látvány akasztotta meg: valami poklos és egy vak került eléje. »Kiket mikoron Jozafát látott volna, csodálkozék rajtok és megkérdé, kik volnának és mi dolguk volna. Az szolgák pedig mondának: Ezek is

[1] *Hoskor* a régiségben a mi ifjúkor.

emberek, mint mi, és az nyavalyák, kik ő rajtok vannak, az kórságok, kik szoktak emborokon történnie. Monda ismét Jozafát: Minden embörökre szállhatnak e ez kórságok, vagy csak nékiekre?[1] — És mikoron azok tagadnák, Jozafát nagy szomorú kezde lenni ... és ekképen az palotába ismét el-betére.«

Másnap aztán újra elindult a városba. »És íme járula ő elébe egy vén, ki az ő hátában meghorgadt vala, orcáiban megsömörködött vala, lábaiban megsántult vala és nyelvében megpölpölt vala. Látván Jozafát e különös dolgot, felöttébb elcsodálkozott. A szolgák pedig megmagyarázták neki, hogy íme, ez az állapot vár végtére minden emberre. — »Es mi leszen aztán ennek vége?« — kérdé újra. »A halál«, felelték neki. És mikor megtudta, hogy mindenkinek meg kell halnia, ismét nagy szomorúságba merült.

Akkor a pusztából egy »barát« kereste föl: Bárlám remete, tapasztalt, tudós ember, a ki ért a lelkek természetéhez és a szomorúak vigasztalásához. A királyfi nagy illendőséggel látta, emez viszont dicsérettel szóla hozzá, hogy nem nézte külső egyszerűségét, öltözetének hitványságát. Ugyanígy gondolkodott amaz egyszeri bölcs fejedelem is, a ki csináltata négy ládákat és ketteit az ládáknak kívül aranynyal beboríttatta és belül holt emböröknek dohosságos tetemökkèl betöltette. Az ketteit pediglen szűrrel kívül bevonattatta, és belül drágagyöngygyel betöltetél. Aztán odahívatta a jobbágyurakat, kik panaszkodtak rá, hogy a szegényekkel szivesen társalkodik, és megkérdezte őket: mit gondolnak, melyik ládák becsesebbek? Azok pedig az aranyosakat igen drágáknak ítélék, a szűrrel bevontakat pedig nagy hitványaknak mondottak. Ekkor a király kinyittatá az aranyos ládákat, melyekből legott szörnyű dohosság ömlött ki, és így szólt: »E ládák hasonlatosak azokhoz, kik kívül drága ruhákkal öltöztetnek, belül pedig bűnöknek dohosságával teljesek. Aztán kinyittatá a szűrrel borított ládákat: és íme, legott csuda jó illat jött ki belőlök. Monda tehát ismét: »E ládák a szegényekhoz hasonlatosak, kiket én tisztelek. Mert ezek kívül jóllehet hogy alávaló ruhával öltöznek, de maga belül minden lelki jószágoknak illatjával bővelkednek. Ti azért csak a külsőkre igyekeztek és a belsőket jól meg nem gondoljátok«.

Így beszélt Barlám remete. És elkezdett prédikálni a világ teremtéséről, az ős szülők bűnbeeséséről, a megváltásról és az utolsó dolgokról, a pogányok hivságáról és a világi gyönyörök kergetőinek oktalan voltáról. Példát is vetett: az unikornis elől futó emberről, ki a verembe esett, majd a világ szeretőiről, kik amaz emberhoz hasonlatosak, kinek három barátja volt és ezek közűl az egyiket inkább szerette, mint önmagát, a másikat úgy szerette, mint magát, a harmadikat pedig

[1] A [illegible] *[illegible]* és *[illegible]* mellett *neki* alakot is használtak.

magánál kevésbbé. És mikor egy napon a király elé idézték, elment az elsőhöz és ez így szólt hozzá: Nem tudom, ki vagy; most más barátaim vannak, kikkel orvendeznem illik. De íme, adok három sing vásznat, kivel tested halálod után befödöztessék. Elment a másodikhoz, ki is ekképen felele: Nem mehetek veled, mert sok gondom vagyon. Mindazonáltal a király palotájáig követlek, onnan házatérvén. Nagy szomorúsággal méne tehát a harmadikhoz. És szólt ez: Bizony vallak én téged én bizony barátomnak, a te kisded jótéteményeidről el nem feledkezvén. Elmegyek veled, sőt megelőzlek téged és a királynál könyörgök érette, hogy ellenségidnek kezébe ne adjon tégedet. Lélek szerint: az első barát a világi gazdagság, kiért az ember sokféle veszedelmekre veti önmagát és inkább szereti magánál. De mikor eljön a halál, semmit sem vihet el belőle, csak három sing vásznat szemfedőnek. A második barát: a feleség, fiú, testvér, kik az embert csak a sírig követik és onnan házokba térnek. A harmadik barát: a hit, reménység, szeretet, az alamizsnák és egyéb jóságos mívelkedetek s a szeplőtelen tisztaság. Mert ezek az embert a halálban megelőzik, Istennél könyörögnek érette és nem engedik az ördög hatalmába . . . Bezzeg ilyen kincseket gyűjt a bölcs ember, hasonlatosan ama királyhoz, ki előre tudva számkivetésének idejét s helyét, uralkodása napjaiban ama puszta szigetre mindennemű kincseket hord vala és mindenekben bővelkedett. És úgy kell cselekedni, mint az egyszeri királyfi, a ki egy alkalommal szegény szűzet lát vala, ki is kezével munkálkodott és ezalatt buzgó hálát adott Istennek. »Mit csinálsz, ó asszonyállat, hogy noha igen szegény vagy, mégis hálákat adsz Istennek?« kérdé a királyfi. Amaz monda: »Ezek, a mik kívül vannak, nem a mieink. De a belsők, a lelki jószágok, azok: mert azokkal üdvözülhetünk és *örökre élhetünk*. Én az Istentől nagy jókat vettem. Mert engem az ő képére teremtett, értelmet adott nekem, az ő dicsőségére hivott és a boldogságnak kapuját megnyitá előttem. Éme ajándékért tehát alkalmas őtet dicsérnem. Nagyon megtetszett a királyfinak ez a felelet és a szűzet házasságra kérte. A leány apja azonban monda: »Nem adhatom, mert te nemes és gazdag vagy, mi pedig szegények vagyunk«. Erre a királyfi levetette aranyos, drága gúnyáját, szegényes ruhába öltözött és velök élt az ő szegényes módjuk szerint, és megbizonyítván állhatatosságát, a szűzet sok kincscsel, a mely az ágyasházban elrejtve vala, feleségül nyerte.

Jozafát megértette a beszédet és így szólt: »E példa, atyám, engemet illet, és vélem én rólam mondanod«. Ettől fogva megtért és csakhamar folvette a keresztséget. Barlam pedig, egymást nagy sírással, szeretettel megapolgatván, elbúcsúzek tőle és ekképen a pusztába el betére.

Avennir királyt nagy szomorúságba ejtette fiának esete. Apai szeretettel kérte Jozafátot, ne vesse meg ősi isteneit; de kérés, könyörgés, vitatkozás hiába volt, a herceg állhatatos maradt. Ekkor Teodas, egy

néminemű ördöngös«, új módot ajánlott az öreg királynak. »Az te fiadtól — mondá — mindönöket kivégy és szorozz ő mellé szép szűzeket, hogy mindenkoron ő vele legyenek és ő vele nyájaskodjanak. Mert semmi az ifjakat ugyan el nem hajthatja, mint az asszonyállatoknak ékös arcok«. Bizonyság reá az egyszeri herceg példája, kit apja tíz esztendeig elzárva tartott. Akkor mindenféle szép dolgokat vittek eleje, hogy megismerhesse őket. »Mikoron pedig az asszonyállatok is eleiben vitettek volna, kezdé azoknak nevöket szorgalmatossággal tudakoznia. Tehát az királynak szablyaviselő szolgája mondá őket csúfságból ördögöknek lenni, kik emböröket elcsalnak. Az király pedig megkérdvén fiától: hogy azok közűl, melyeket látott vala, mit kedvelt volna és szeretött volna inkább, — mondá: Semmit nem ugyan, atyám, mint az ördögöket; mert semmire ugyan fel nem gerjede az én kévánságom, mint ő reájok«.

És íme, Teodás igazat beszélt. Jozafátot egy szép leány nagy vívódásba hozta, hogy már-már engedni készült. De akkor egyszerre imádkozni kezdett és legott »elszondorödék. És íme láta. Tehát vitettetött egy igön szép mezőre, mely nagy szép virágokkal megékösíttetött vala; holott az fáknak levelei néminemű hívös szélnek fuvására édös szózatot adnak vala. Mely fáknak gyümölcsi látásra igön szépek valának és megkóstolásra édösök . . . Ez mezőt lassan folyó szép vizek általfolyják vala. Innen az szép mezőről bevivék őtet egy igön szép várasba, kinek falai sárga aranyból faragtattanak vala. Fénylik vala pedig ez váras csodálatos fényösséggel. Holott halla Jozafát nagy édös énekléseket, milyet halandó embörnek füle soha nem hallott. Tehát imez mondaték neki: ez az boldogoknak helyök«.

Később a poklot látta álmában. Akkor fölébredt és ettől fogvást a leányok szépségét »azonképen elutálá, mint az ganét«. Megtérítette Teodást is, az öreg királyt is, és utoljára atya és fiú mint remeték Sennaar pusztáján az örök életre szenderültek által.[1]

A középkor aszketizmusa megállapodott, megnyugodott ezekben a tettekben és szavakban nyilatkozó tételekben. Az élet: nyomorúság, vége: halál. A bölcs nem törődik külső javakkal, csupán a belsőket tartja becsben. A világban semmit sem keres, tudja, hogy egykor elveszti: nem csüng barátságon, atyafiságon: a sírnál megszűn minden kapocs. Egyedül a jámborság, az erény kíséri a lelket örökké; el kell hagyni mindent, csupán a jóságot keresni. Kinn a pusztán, a klastrom magányában, hol a világ zaja és káprázata nincs többé, a lélek magába és Istenbe mélyed, a test szükségekben sanyarog: tárul az üdvösség valódi útja. Vőlegények, mint Sz. Makárius és Elek otthagyják meny-

[1] *Kazinczy*-kódex [illegible] 1526-ban [illegible] *Jacobus a Voragine*, [illegible]

asszonyukat, hogy idegenbe siessenek, leányok, mint Sz. Fruzsina és Eugenia megszöknek szüleiktől, hogy a klastrom igáját fölvegyék. De a kísértet ott sem marad el; amannak szépsége a szerzeteseket lobbantja tiltott lángra; ebbe, ki szintén férfi-ruhában jár, egy buja, szenvedélyes özvegyasszony szeret belé; a férfit az agg ellenség — vérének, képzeletének szilaj heve még a sivatagban is bűnre csábítja. A ki el tudott mindentől szakadni, nem szakadt el saját testétől, mely a lélek tisztaságával sírig tartó harcban áll. Nem csoda, hogy el-elbuknak, kifáradva, kimerülve meg-megbotlanak. Kísértettel van tele az egész világ: kőben, fában, ember- és állatalakban látják maguk körül az ördögöt. Felnek, undorodnak tőle, a tökeletesebbek megvetéssel halmozzák. Szent Antalt a pusztában egyszer a kísértetek úgy megverték, hogy szolgája holtnak hitte. A szent azonban a következő éjjel újra viadalra hívta őket, és ezek »különb-különb vadaknak ábrázatjában« »az ő körmökkel és szarvokkal nagy kegyetlenül szaggatták«. Ugyanő látomásban látta »hogy mind ez világ teljes volna ördögöknek tőrivel«.[1] — Szent Benedeknek a sátán csóka képében az orcája előtt kezdett röpdösni, s a szent férfiú oly buja kívánságokat érzett, hogy soha annak előtte olyanokat nem szenvedett. Ugyanő idétte egy frátert az imádság helyéről az ördög mindaddig kivonszolt, míg szent Benedek az ő istápjával, botjával, el nem verte, mikor aztán megszünt a kisértés.[2] Sz. Julianna vértanúnak épen akkor jelent meg Belzebubnak egyik fia, mikor a szűz az első kínzást kiállotta. Mint angyal szállott a sötét tömlöcbe, hogy a hősnőt áldozásra csábítsa; de Julianna megragadta, kezeit hátra kötötte, a tulajdon láncaival irgalom nélkül eldöngette s végül valami mély sárba dobta.[3]

De a középkor nem csupán az ember gyöngeségét, az élet örvényeit hangoztatta. Egyik kezével riadó mélységekre mutatott, a másikat ég felé emelte, s a költészet, a legenda, melyben a nézetek, dogmák tükröződtek, ép oly mértékben hirdette a vigasztalást. Az ember gyarló, de nem áll egyedül. Csak részese az ősjó és ősgonosz harcának, mely tart a világ végeig, de nem magára hagyott vívója. A pokol akadály nélkül ontja rémeit a küzdelem szinterére, azonban ép annyiszor nyilik meg a szentek szentje is, hogy híveit útba igazítsa, segítse és bátorítsa. Szent Jeromos mint tudományszomjas ifjú — »mert az prófétáknak mondási igen sajtalannak láttatnak« néki — egyidőben profán bölcsek olvasásába merült. És íme, egy napon elragadtatott és az égben úgy »megkalapárlák«, hogy a nagy vereségtől a válla bőre mind felhámlott.[4] Sienai Szent Katalin egyik beteg társának bosszantásain már-már

[1] *Debreczeni* kódex, [illegible]
[2] *Debreczeni* kódex, [illegible]
[3] *Erdy*-kódex, 224—225. l.
[4] *Erdy*-kódex, 561. l.

haragudni kezdett. S mi történt? Legott megjelent Krisztus, egyik kezében arany-, a másikban töviskoronát tartott és így szólt: Válaszd az egyiket ez világi életedben. Ha itt az arany koronát választod, a másvilágon töviskoronát kell viselned; ha pedig itt a töviskoronát választod, a másvilágon arany koronád leszen. Katalin pedig a tövis koronát kerte és soha sem haragudott többé.[1] Szent Ágnest a tulajdon édesapja akarta meggyalázatni. A szolgák megfosztották ruháitól; de a haja egyszerre megsűrűsödött, hogy szebben és jobban elfedte, mintha drága ruhákban járt volna. Ekkor valami éktelen ház ba vitték. És ime, a kamarát hirtelen csodálatos fényesség töltötte be, az égből angyal szállott alá s a szűznek drágalátos szép ruhát nyujtott, mire a jelenlevők mind egy lábig megtértek. És immár a förtelmességnek háza imádságnak házává lett.[2] A vértanúk bortonében rendes látogató az isteni, angyali jelenés, a sebek csodás megvigasztása, a szenvedők, küzdők bátoritása: az ördög ellen csak Jézus nevét kell kiejteni, csak rávetni a kereszt jelet, s elfutamik, csalárdságai elenyésznek, mint a füst és a pára. Szent Antal egyszer a pusztában egy ezüst tányért talált. Legott észre vette, »hogy az ördög dolga volna«, keresztet vetett rá, és a tányér azon pillanatban semmivé oszlott. Szent Benedek keresztet vetett a csóka alakjában előtte repdesö ördögre, mire az tüstént eltavozott. Más alkalmakkor elég volt, hogy a szent imádkozzék, s a bálványokban lakozó ördögök legott elkezdtek jajgatni, könyörögni, s a bálvány összetört.

Az ember tehát nincs kidobva a sötétség hatalmába. Ellenség környezi utjat, de az Isten szolgája bizton halad el közötte. A halandó ne kevélykedjék, legyen vigyázó és bizzék az Úrban, ki övéit elveszni nem engedi. Valóban, a szenteknek nem történhetik bajuk. Szent Luca, mikor meg akarják szeplősiteni, fölkiált: Nem fertezik meg a test, ha az akarat reája nem enged. Ha akaratom nélkül engemet megrontandasz, két koronát adattatik ennekem.[3] Szent Agotának levágatják emlőit, és ő így szól a zsarnokhoz: Nyavalyás, lelkehagyott ember nem szégyenled-e elmettetni azt, a mivel anyádtól feltartattal? — Nem gondolok én avval, hogy engemet ezektől megfosztal: *belül egészen vallom én őket.*«

Ime egy markáns fölkiáltás, mely az egész korszak lelkét fejezi ki: „belső ember, az akarat győzhetetlenségét. Irodalmunknak nem volt egy iránya, egyetlen cikkusa sem, a mely az akarat, az erkölcsi erő gyakorlatibb és általánosabb hirdetésével tünt volna fel, mint a középkor klastromi epikája. Vértanúság, lemondás, önfeláldozás soha jobban nem

[1] *Érdy*-kódex, 278. l.
[2] *Debreczeni*-kódex, 144—145. l.
[3] *Debreczeni*-kódex, 29. l.
[4] *Debreczeni*-kódex, 179. l.

foglalta el az emberek szívét, soha erősebben, hathatósabban nem lobogtatta. Minel szilajabb, erőszakosabb és anyagibb volt az idő, annal több kitartással beszéltek nagyszerű diadalokról, melyeket az erkölcsi eszmény a durvaság felett aratott: arról, a mire a századoknak mindennél inkább szüksége volt. És nemcsak küzdelemről, szenvedésről volt szó; a sivatag láthatárba üde, zöld oázokat festettek, hol az Istenséggel egyesült emberek idilli, égies békében töltik napjaikat. A lakás mohos sziklák öle, boltozatúl gyümölcstermő, agg pálmak lombja borúl reá, a talajban friss forrás tükre csillog. A templom csöndes, csodás épület; ablakán minden ünnepnap szép, fehér madárka repül be, szájában lángot visz és a kristály oltár előtt a lámpákat sorra gyujtja. Isten szolgáit, az agg remetéket madarak táplálják, vadállatok állják körül, hogy áldásukat vegyék, s oroszlánok temetik. A folyóvizek szinén alázatos, engedelmes barátok járnak és könyvíró jámborok feje fölött a Szentlélek lebeg galamb képében ... Szinte kimeríthetlenek a bibliai jelenetek utánzásában. Népies, naiv képeket hordanak össze, tudákos, klasszikus reminiscenciákat forgatnak ki mivoltukból. Beszélnek óriás hegyekről, hová a nap fénye nem ér, a hol fű, fa nem tenyészik, fene sárkányok, baziliskusok, unikornisok és óriás patkányok, mint az erdei róka, bolyongnak szerte. Majd tó következik, a melyben állat, ember félholtan hullik el: a hullámok alól sirás-rivás tör elő: azoké, kik Jézust megtagadták. A sivatagon kentaurok járnak, a tengert ordítozó küklopszok lábolják ... Pompás részletek, költői motivumok, mindenfelé a didaxis, a moralizálás szürkeségében, mint a folyók fövenyében a csillogó aranypor-szemek. Mert bár az értelem okoskodásokba vész, a fantázia folyton üde és csapongó, mint a gyermekeké; az emberek hajlandók a képzelődésre, különösen a nők, kiknek ízlését az írók követik, s a moralista jól tudja, mily hatalmas segédeszközül szolgálhat kezében. Soha a jóságról, szűzességről, engedelmességről, lemondásról több csábító, édesgető képet nem írták és a halál, ítélet, pokol szörnyűségeit soha sem rajzolták nagyobb kedvvel. A közönség ismeri e csodás ábrándozások és jóslatok egy részet, mely az utolsó ítélet programmját tartalmazza,[1] de a kört távolról sem meríti ki Legyen elég csak egyre utalni: a Bod- és Lobkowitz-kódexek közös nagy elmélkedésére: a testről, világról és satánról, melynél jellemzőbb prózája egy sem maradt a magyar középkornak. Rémesebb leírást alig lehet olvasni, mely a halált festi. A lelket »kimenésének kapuján« »nyolc fejedelem ördög várja« »az ő katonáival egyetemben.« A haldokló szemei azonközben meghomályosodnak és forgattatnak az ő ágyában; melle verdegel és berekedett torka nehezen veszen lélekzetet ... Fogai megfeketednek,

[1] *Horváth Cyrill*: Temesvári Pelbárt és codexeink. A »Budapesti Szemle«-ben s a »Pomerius« c. könyvben.

ajakai megbervadnak ... minden tagi megkeményednek, mai megszakadoznak és a szíve ketté hasad a nagy fájdalom miatt. És mikor mindez megtörténik, azonnal minden tétemények, beszédek és gondolatok, kiket tett, keserves tanúbizonyságot tesznek ellene. És nem akarván azokra tekinteni, kényszeríttetik reájok nézni«. Abban a pillanatban megjelennek mellette egyfelől az angyalok, másfelől az ördögök, s »mind várja az ő törvényét s részét abban, ki köztök vettetik«. És »ha kegyességnek igéi lelettetnek« a lélekben, akkor »angyali látogatással engeszteltetik meg és szép énekléseknek édességével hivattatik a testből.« Ha pedíglen őtet balkézre ítélendi az ő érdeminek feketesége ... legottan nagy rettenetességgel üttettetik meg ... és erővel kényszeríttetik kimennie a nyavalyaságos testből. »Akkoron ottan a lélek megyen az ajakokra és megkérdik őtet az ajkok, mondván: »Mit akarsz, ó lélek?« — Felel a lélek és mondja: »Ki kell immár mennem.« Mondának neki az ajkak: Nem mi általunk mentél be a testbe, azért ki se menj mi általunk.« Tehát megyen az ő orra lyukaira ... a szemekre ... fülekre, és sehonnat ki nem mehet azokon. Végezetre megyen a főnek teteire, és onnat megyen ki, mert onnat ment volt be, és akkoron leül a főnek tetein, és nézvén idestova nagy szomorúságot lát«. »Látja az ő ruhájat, kit vallott a keresztvíznek felette fényest, széplőtelent: feketebbnek lennie a fekete szuroknál és hollónál. Tehát gyarlóságosan felfohászkodik rettenetes siralommal és kiáltással, mondván: Jaj, jaj énnekem, vajjon ki változtatta meg az én ruhámat!« És akkor megjelenik az ördög, »ki őtet elhitette«, »hogy én vagyok, aki szerzettem neked a ruhát, és megmutattam neked én utamat, és te mindenekben engedtel énnekem ... Azért immár lakozol az én országomban, holott vagyon éhség minden étek nélkül, hol vagyon szomjúság minden venerék nélkül, holott vadnak setétségek világosság nélkül, hol vagyon budosság jó illat nélkül ... holott vagyon ordítás mértékletesség nélkül, hol vagyon olthatatlan tűz meghidegedés nélkül ... hol vagyon hideg módisság nélkül, hévség végnélkül, holott vagyon minden gonosz minden jó nélkül. Ó azért én szerelmes barátom, kelj fel, jövel velem. Ime pokolbeli angyalok jönnek te elődbe és megéneklik teneked a bánatnak és szomorúságnak énekét, az igen keserűséges éneket«.

Végre megjelenik az őrző angyal. A szegény léleknek szemére hányja hűtelenségét, s megátkozván, eltávozik. Jönnek az ördögök seregei, gúnyolódva, fogukat csikorgatva. És akkor a lélek a karhozatba hívja és megátkozza testét. »Átkozottak legyenek te szemeid, mert nem akarták látni az igazságnak útját. Átkoztak legyenek a te füleid, mert nem akarták hallani az örök életnek igéit. Átkoztak legyenek minden tagid, mert elvették éntőlem a mennyei örömeket!«

Nagy, megdöbbentő komolysággal hirdetik ezeket a dolgokat. A lelkek telve rémes lázálmokkal, látásokkal. Látják a mennyet, a

poklot, sőt az utóbbit az előbbinél is sokkal jobban. Európaszerte vége hossza nincs a leírásoknak holmi pokoljáratok ról, melyekben papok, világiak vettek részt. Tóth Lőrinc, Nagy Lajos tárnokmestere, Tar Lőrinc, Zsigmond pincemestere, a nemes Ratoldok sarja és bizonyos György vitéz rendre járják Szent Patrik purgatóriumát és szörnyű tapasztalatokat beszélnek. Nemcsak a kutató ész merül borzasztó szörszálhasogatásokba, igyekszik megtaláni a megtalálhatatlant: a fantázia szintén belévegyül a kóros, lázas erőlködésbe, író, közönség vakon *hisz*; az üres fantomokban, retteg és irtózik tőlük, mint a gyermek. A távolság mintegy enyhített e vastag sötétségen: az emberek hajlandók rá, hogy az adatokban csupán az önkénytelen, öntudatlan felfakadó költészetet lássák; de a történelemnek számolnia kell az idők meggyőződésével s ki kell mondania, hogy a miben századok múlva poézist érezünk, századok előtt azt a világot valónak tudták. A középkornak megvoltak eszményi oldalai, fényes ideái, de köröttük a szellemre óriás khaosz alaktalan homálya borul, a melyben összezavarodott minden: föld és ég, természeti és természetfölötti, közel és távol, jelen és múlt, tapasztalat, éles okoskodás és kiméra egyaránt.

Azonban ez a világ Magyarországon merőben idegen hatás, kölcsönzés, a melyet a kolostor elfogadott, s ha növelt is, ennek alig maradt nyoma néhány példában. Könyvek és magánbeszélgetések hivatkozni szoktak egy műre, az Alexandriai Sz. Katalin verses nagy legendájára,[1] mint a melynek fő érdemét épp az adná meg, hogy bizonyos tekintetben a magyar szellem alkotása; de ez a nézet bizonyára soha sem fog egész helyesnek bizonyúlni, épp oly kevéssé, mint az, mely azt a Temesvári Pelbárt nevéhez fűzte. Ott jelent meg a korszak végháterán, mintegy századok visszhangjául, összefoglalásául annak, a mi az idők különös sajátsága volt; mintegy a kor szellemének képe, a leghívebb és legrészletesebb, a melyet Magyarországon festettek. A barátköltészet újra felhangzik, a historia mezét olti magára, feltámad az asztrologia, megszólal a skolasztikus, megelevenülnek a legendák ős motivumai, megdicsőül a hit és tudás, még egyszer fénybe borúl az erkölcsi eszmény hősének alakja.

Szent Katalin a középkornak legnépszerűbb szentjei közé tartozott, kinek dicséretére, magasztalására Nyugaton és Keleten az oltarok, egyházak és klastromok százai épültek. A párisi egyetem védőszentjének választotta, s példáját a főiskoláknak, melyek között a pécsi egyetem is említtetik, egész sora követte.[2] Tisztelték, hirdették

[1] *Érsekujvári* kódex, 447—520. ll.

[2] Magyarországon szintén nagyban virágzott a Katalin-kultusz. Dömések, ferencesek különösen ragaszkodtak hozzá. Katalin képe előfordul a Képes Krónika címlapján s a kódexek közt alig van imádságos könyv, melyben hozzá intézett imádságot nem olvashatnánk.

mint a szeplőtelen szüzesség, a lemondás hősét, mint vértanút, mint a tudomány és igaz bölcseség: a theologia égi védőjét; a betegek, a szorongatottak és tanulók mint segítőjükhöz folyamodtak hozzá, ereiről, életéről legendákat, misztériumokat készítettek, bölcsőjét, származását királyi fénnyel, pompával árasztották körül. Rajongtak egy lényért, a ki, legalább úgy, a mint ők képzelték, nem született és nem halt meg soha, és a kiről sem Eusebius, sem Ammonius, sem Nilus, sem más a VIII. századig semmit sem tudott. Azt beszélték, hogy atyja király volt Alexandriában; feljegyezték, hogy Maxentius előtte

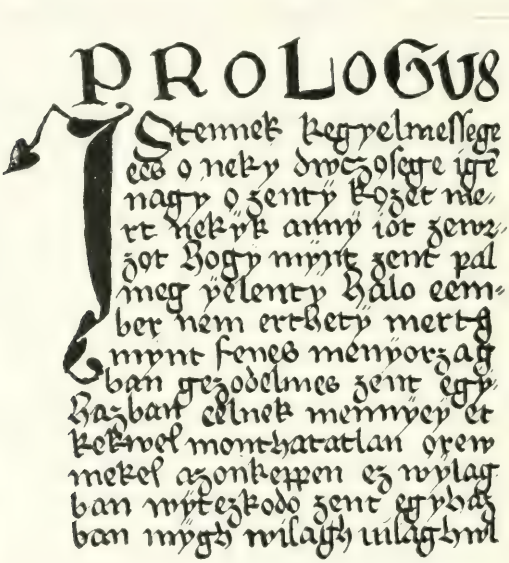

Alexandriai Szent Katalin vértes legendájának kezdete.

meg; és nem gondoltak rá, hogy az a király nem létezett és Maxentius Alexandriában nem járt soha. Origenes tanúságot tett, hogy az alexandriai nők sorában számos tudós akadt; Eusebius említette, hogy az alexandriai üldözés idején leányok, asszonyok hősiesen verzettek hitükért: Szent Dénes fentartotta emlékezetét, hogy a keresztények az oldokleskor az arábiai hegyek közé futottak, melyek közül a Sinai a legkiválóbb, — a fantázia nem szorult többre, hogy regéket hímezzen a nagy, tudós martír körül, kinek holttetemét az angyalok a Sinai bércére ragadták. A Menologium Basilianum, Simeon Metaphrastes, Athanasius görög

szerzetes a X. században feljegyeztek ezt a mondat, s a kor kapva kapott rajta. Szükség volt egy szentre, a kiben az ébredező, a fejlődő tudományos élet férfiai a magok eszményét lássák; a legenda fejlődött, gazdagodott a legendák szokott közhelyeivel, a szerzetesi tendenciával és magába olvasztott az életből és a skolasztikából, a mennyit csak lehetett.

A verses nagy mű ezen a fokon jelent meg az olvasók előtt. Nem volt népi alkotás és látszani sem akart ilyennek. A színre kiállt a skolasztikus és egy versbe foglalt szillogizmust mondott. Isten megdicsőíti szentjeit a másvilágon és ezen a világon: amott a győzelmes szentegyházban, mint Sz. Pál erősíti, halandó embernek felfoghatatlan gyönyörűségekkel, itt, a vitézkedő szentegyházban nevöknek örök dicséretével. Így tesz különösen azokkal, kik őt ez világban sebesben szerették, keményb kinokkal követték«. — Am Szent Katalin nagyon szerette Istent és nagy kínokat állott érte. Tehát az »okosság jelenti«: az ő szent művelkedeti földon vőnek dicséretet, mennyországban dicsőséget, nagyobbat egyéb szenteknél, fényesbet egyéb szüzeknél. A főtétel, a mindenkitől hitt keresztény sarkigazság nem kívánt megokolást; a skolasztikus gondolatában előbbre lépett: *Probo minorem*: Katalinnak

. . . csuda foganatját,
Ez világban nagy jól laktát
Halálával egyemben teven
Lássuk meg ez írásnak alatta

Később nem egyszer vissza fog térni még ez a skolasztikus vonás, kiegészítve másokkal, melyek a theologusra lépten-nyomon rávallanak. A legendának mindjárt az elején el van mondva, hogy Costus király minden körüllakó fejedelmeknél gazdagabb és nagyobb vala, és a verselő nem felejti hozzátenni, hogy

Jószágosnak nem mondhatom,
De őtet jámbornak mondom.
Mert mint Szent Ágoston mondja,
Bölcs ember minden jól látja,
Nincsen *jószág* Isten nélkül
És ő ismereti nélkül,
O kediglen pogány vala
És Istent nem ismeri vala.

Sőt, hogy kétség valamikép ne essék, deákul is mellékeli Szent Ágoston híres helyét, mely a természetes és természetfölötti erény, a puszta jámborság és az isteni kegyelemmel ékes és örök boldogságot érdemlő *jószág* különbségét hirdeti. »Omnis vita infidelium peccatum est. . .

Egy másik tényező, melyet szintén legott a legenda kezdetén felhasznál, sőt a munka szerkezetébe fon, a szellem ős betegsége, a

középkor kedves tévelygése, a keleti mondák és motívuma: a csillagjóslás. Komoly egyházatyák és tudósok, mint Ágoston és Gregorius, Bonaventura és Magyarországon Pelbárt, hiába ítélték »eretnek és ördögi képzelgésnek«, a mely a hit alapjai ellen tor,[1] az emberek folyton hittek a sziderikus erők hatásában és a léhaságot egész művészetté fejlesztették. A XV. és XVI. század igazi asztrologus idő volt: világiak és egyháziak ápolták, IV. Sixtus, II. Julius, X. Leó, III. Pál hittek benne. Olaszország úszott az ostobaságban, Magyarország humanistái lelkesedtek érte; az, a ki a verses mű eredetijét s magyar fordítását irta, legalább meg volt győződve hitelre méltó voltáról. Az egyház összes hivatalos Katalin-legendái közül egy sem ismert asztrologikus mozzanatokat; ez a munka, ellenkezőleg, igazságukra támaszkodott és rajtok épült fel.

Costus királynak megvolt mindene, csak gyermeke, örököse nem született. Hiába hivatta össze népét, hogy a bálványoknak áldozzanak: »semmit sem használa, magzat nélkül marada«. Ekkor valami Alphorabius nevű bölcsről hallott, »ki az égnek forgását tudná és jövendőket sokat mondana«. Hátha ez az ember tudna segíteni rajta? — gondolá és levelet küldött neki, á minő csak egy hatalmas középkori fejedelemhez illett.

Costus . . . . . .
Istennek szörzésével
Alexandriának ura,
Görögországnak királya,
Cypriának fejedelme,
Népeinek hiedelme
Neked, Alphorabiusnak,
Bölcseségben nagy tanultnak,
Istenektől választottnak
És nekünk jóbarátunknak
Irunk királyi kegyelmet
És barátságos szerelmet . . . .«

Kérte, látogassa meg udvarát, tegyen bajáról, ne szánja fáradságát, lankadtságát, költségét: száz annyi jót fog venni érte, mint a mennyi lesz munkája. És Alphorabius hajlott a szép igékre, akár valami humanista tudós; elment, a királyt és királynét jól szemügyre vette, ha tán természetes bajban szenvednének: azonban semmi effélét nem talált bennök. Nem volt hátra egyéb, mint a csillagokat kérdezni meg. Mindenféle »mestörködést« inditott tehát »bölcseségének miatta«.

»És a csillagot jól meglátá.
Ki azkoron uralkodott.
Mind ezekben kétség nélkül
Im így lelé vétek nélkül:

[1] V. ö. *Pomerius*, 27—28. l.

Azt, hogy ég forgást tartja.
Természetök is mutatja,
Hogy lehetne magzat tölük.
Mert nincs vétek ö felölük«.

És úgy képezte és mesterségével is akkép intézte:

»Hogy valamely Isten légyen,
Ki ily meddőséget tegyen.

Szólott tehát a királynak: Nyittasd meg tárházadat, adj aranyat kíméletlen, öntess egy aranyképet és hirdesd mindeneknek, hogy ez az istenek istene. Ily módon kívánságod veszed. Mivel ö maga talántán, kinek még nem szolgáltál.

Costus szíves-örömest hajlott a tanácsra. Megnyittatta tárházát és kíméletlen sok aranyat bocsátott a mester kezére. Az pedig elkészítette a bálványmintát és az öntéshez látott. De — csodák csodája — minden terve dugába dölt: a kép egyáltalán nem formálódott a mintához: nem lőn bálvány szabású, de crucifixom ábrázú.

Mindenki bámult a dolgon, és a népet félelem szállta meg. Alphorabius azonban így szólt: Uram, király, ne alítsad, hogy e képnek csuda volta a mester vétkétül volna. Az isten szerzette így, a ki ezt a képet megkedvelte. Hirdesd azért is országgá, hogy mindenki eljöjjön és áldozatot tegyen néki.

Hát a király »csak ottan elkezdé az áldozatot tétetni«. Aztán fogta a képet, tulajdon vállára vette és a templomba vitte.

»De mert hasonlat nem esött
Krisztus között és ördög között.
És mert a szölö illatját
Kigyók nem illatozhatják.
Midőn a képet bevivé
És a templomba letevé.
Ingyen ottan lehullának
A bálványok és elromlának,
És okát soha nem lelék,
Hogy öket még feltehetnék.«

Telt, múlt az idő. Costus Alphorabiussal épen valahol a vidéken mulatott, mikor a bölcs, kilenced hónapra rá, a csillagokból egyszerre nagy, örvendetes hirt olvasott. Nosza, úgy a mint volt, éjnek idején, sietett a királyhoz:

»Király, ha vigyázsz is, víg légy,
Ha alszol is, örömet végy;
Oka vagyon örömednek,
Mert ezt mondom felségednek:
Ez éjjel lön egy leányod,
Kire marad te országod:
Kinek egyaránt ég forgása,
Hogy nagy lészen országlása

Jól ki sem beszélhette még magát, s íme hazulról a követ is megérkezett, hogy hírt adjon a nagy eseményről. A király kiugrott az ágyból, hálát adott Istennek és neki ajánlotta gyermekét. Aztán napkeltét alig várva, sietett haza felé. Otthon — tizenharmadnapon — keresztelőt laktak és a kisdedet pogányul megkeresztelék, s Alphorabius tanácsára »mind istenek romlásá«-nak: Katerinának nevezték.

A legenda-rész világosan elárulja, minő eredetet tulajdoníthat neki a tudomány. Nem volt ismeretlen az Alfarabi neve, tudósabb emberek olvashatták, hogy kiváló arabs bölcselő volt a harmadik és negyedik században — moszlim számítás szerint, és nem valószínű, hogy arról az ötszáz esztendőről, a melylyel a moszlim aera elmarad a keresztény mögött, sokan gondolkoztak volna. Játékot űztek a szavakkal, és a pogány bölcset könnyű volt megtenniök kortársul Katalin mellé, ki a hagyomány szerint 310-ben szerezte meg a vértanúság koszorúját. Soha nép ilyen hibába nem esehetett, soha könyv nélkül munkáló fantazia hősöket ily alapon együvé nem fűzött, csupán krónikás, a ki névhasonlóságra, kronologiára épít, eseményeket kombinál. Alfárabi neve megmondja nekünk, hogy nem élhetett korábban a moszlim III.-IV., a keresztény VIII.—IX. századnál, klasszikus idézetei, asztrologiája épen a XV. századba látszanak helyezni, és tendenciája bizonyossá teszi, hogy szerzetes volt és skolasztikus, aszkéta és a hittudománynak embere.

A királykisasszony lehetőkép tudóssá lesz, az egyedül igaz tudomány értelmében, élete az engedelmesség áldozata, lemondás a világról és a szüzesség tiszta kultusza. Mint kisded leány sokat tanul: »valamit meghall vala, azt mind megtanulja vala« és »soha nem feledi vala azt, a mit megtanul vala«; mint hajadon a »bölcseségek szépségének és mesterek gyongyének« hírét szerzi meg. Így áll atyja ágyánál, ki halála előtt még egyszer szólani akar hozzá. Az udvari emberek oda vitték az öntött krucifixumot; az öreg rámutatott és így szólt: »Tudom, szerető leányom, hogy elközelít halálom. Azért fogadd tanácsomat . . . csak ez Istent imádjad és a többit mind elhagyjad. Mert csak ez a bizony Isten, kinél senki egyéb nincsen«. Kérte, ha egykor feleségű kérik, soha ne menjen senkihez, csak olyan szephez, gazdaghoz, bölcshöz és előkelőhöz, mint a milyen ő maga: ezzel megölelte, megápolgatta és nemsokára meghalt.

Katalin a trónra lépett és kezébe vette a kormányt. És jól *kellett* azt bírnia, mivel Plátó mester mondása szerént akkor volt boldog a világ, mikor a bölcsek országlának és a királyok tanulának, mint Valerius Maximus könyvébe szerzette.

Azonban nemcsak bölcs volt, de mindenek fölött engedelmes és a tisztaságnak szeretője.

Történt, hogy egy alkalommal huszonnégy szűz, huszonnégy aggnő és száz lovag kíséretében »országának végső határára indult.

Egy napot mentek már, akkor rájok esteledett és az erdőségben az útat elvesztették. Másnap reggel a királynő nem messzire valami kalyibat — »cellát« — vett észre. Legott embereket küldött oda, hogy az útat megtudakoznák; de a remete, ki a cellában lakott, »úgy nem szólt mint egy vad lúd«. Ekkor Katalin maga fáradt hozzá: O jól tudja, bizonyságát is látja,[1] hogy ez az ember vele egy Istent imád.

»Jó bátyám, mi oka annak,
Hogy ily bolond vagy magadnak?
Hogy nem lakozol városban?
— Mire jöttél ez pusztában?«

A remete elkezdett okoskodni. Látod, a világban mennyi jó vagyon. Ámde ezek a javak mind kevesebbet érnek, mint az ember, mivel Aristoteles tétele szerint »omnis finis praestantior est eorum, quae ordinata sunt ad finem« — a cél mindig fölötte áll annak, a mi reá vonatkozik. Ugyanis — hogy a szoritesz teljes legyen — világos, hogy a mi a világon van, minden az emberért vagyon. De ha ez áll, viszont az ember is másért van: azért, a ki nálánal nagyobb jó: az Istenért, »a ki őtet birja vala« és »hozzá vala szereteti«. Ő tehát az Istent szolgálja, azt, ki az ördög markából az embert csupa jóságból, szeretetből a bűnbe esés után is megmentette.

»Szent Háromság én istenem,
És Jézus én reménységem.«

Katalin erre elmondotta, hogy ki volna. — »Mi oka, hogy férjhez nem mégy?« — szólt most a remete.

Katerina monda neki:
»Atyaságod ezt nem érti.
Nagy sok királyfiak voltak,
Kik én utánam jártanak,
Es nagy soktul követtettem,
De még egyhez sem mentem,
Mert atyám ha lőn ő halálán,
Nekem ő töle így lőn hagyván,
Hogy soha férjhez ne mennék,
Hanem ha ily bölcset lelnék,
Ily szépet és ily gazdagot,
Mely bölcs, szép, gazdag én vagyok.«

Elmosolyodott az aggastyán ezen a beszéden és azt mondta, ismer ő egy hatalmas császárt, annak a fia bezzeg hozzáillenék a szép királykisasszonyhoz. De akkor megint Katalin szabadkozott: erre ne is gon

[1] Mi is látjuk, de nem a magyar verses műből, mely itt homályos, söt hiányos. A legenda *forrásában* azonban világosan meg van mondva, hogy a kunyhetetej be keresztvolt tuzve.

doljon o atyaság.: neki az a szándéka, hogy szűzeséget megőrzi. A bölcsek, a kiknek írását tudja, mind a szűzeséget dícsérik, jó ember pedig a virtust nem azért tanulja, hogy tudja, de hogy »mívelkedje. Non enim, ut sciamus, quid sit virtus, scrutamur, sed ut boni efficiamur« — mond Aristoteles.

De annak a császárfinak — mondja erre a remete — épen az a tulajdonsága, hogy a mely jegyest megszeret, örök szűzeségben tartja. Ennek a császárfinak még anyja is szűz, a sok szűzleány pedig, a kik neki szolgálnak, egytől egyig olyan szép, hogy »ez rajtad való szépség ahoz képest nagy szörnyűség«.

Így beszélt a vén ember, és most már Katalin is szerette volna látni a császárfit. Maga kérte a remetét, miképen lehetne látásának módját ejteni. Az aggastyán pedig egy képet vet elő, melyen az ismeretlen jegyesnek és szűz anyjának ábrázata volt írva, és Katalinnak meghagyta, hogy éjjel felserkenvén, ez színek esedozzél, hogy neked fiát megmutassa«.

A királynő szót fogadott és haza térve le sem pihent, csak ott térdelt és könyörgött a kép előtt. Akkor végre az álom erőt vett rajta.

»O sirtában elszunnyada
És ilyeten álmot láta:
Hogy oly mezőn volna,
Kinél szebbön nem volt volna.
És ott ő láta egy leányt,
Ábrázzal igaz olyatánt,
Mint vala az ő tábláján:
És ez leány tart vala ő karján
Egy szépségü királyfiut,
És mint látá, igaz olyant,
Mint az arany kép vala,
Kit atyja öntetett vala.«

Katalin nem állhatta meg, hogy feléje ne közeledjék. De olyas történt vele, »hogy ingyen sem vélé. Mert hogy őt a gyermek látá, ötüle magát elfordítá. Szegény királynő alig tudott hova lenni szégyenében, gyötrelmében. Azonban eszébe jutott a remete szava és csak elkezdett könyörögni a szűz anyához, »hogy ő fiát megmutatná«. Nem is kért, rimánkodott hiába; mert Mária szent fiához hajlott és így szólt

»Én édes szerető fiam, Jézus,
Ki testet völ csak én tőlem,
Látod-é ez Katerinát,
Ki tégedet látni kivánt?«

Jézus azt felelte, hogy nincs szüksége ez leányra. »Mert jól tudod, hogy mentől ki ebb szolgálom és kisebb utamani járom is annál bölcsebb és nagygyal ékösb, nagygyal dicsőbb és nagygyal nemesb.«

Katalinnak ettől fogvást nem volt égőbb kívánsága, mint hogy a szép királyfit lássa és holtig az övé legyen. Csak azt kérte a remetétől, szerezze meg számára ezt a boldogságot. A vén ember pedig elkezdett beszélni »Sokrates mester« és »Arestotiles« írásaiból minden féle bölcs dolgokat.

Ti, kik pogányok vagytok,
Sok isteneket vallotok:
Ez pediglen hamis nyilván,
Mert könyvedbe vagyon irván:

pluralitas principum non est bona, tantum unus est princeps, XII. meta. etc.«

»Hogy sok úrnak nem jó lenni,
Azért csak egynek kell lenni,
Ez kediglen én Istenem.«

»Milyen ez az Isten?« »Deus est substantia aeterna«, — úgymond Aristoteles: »Örök állat és végezetet nem vallhat.« »Est etiam ens, quo melius excogitari non potest, XII. meta.« — »És Isten oly nagy állat, hogy jobbat senki se gondolhat. Már pedig:

Tennen mestered mondja:
Aristotiles irja:
Jónak ez tulajdonsága,
Hogy oszoljon ő jószága,
Azért Isten ezt megtevé,
Mert ő jószágát sokkal közlé:
. . . teremté ez vilagot
És ő benne való sok jószágot . . .«

Ilyeneket prédikált a remete. Tudta, hogy bölcsesel és pogánynya beszél, s a pogányok mestereit, tudósait szólaltatta meg, az antik világ kétségbe nem vont tekintélyeit, hogy a középkori theologia tételei mellett bizonyságot tegyenek. És Katalin nem lett volna bölcs, ha ezek előtt a szavak előtt meg nem hajlott volna. Hinni és remélni kezdett Jézusban; de szíve mégsem volt nyugodt. Értelme nem kívánt semmit; de nem volt kibékítve, megnyugtatva benne: az asszony. Miért mondotta róla a királyfi:

»Hogy ő nem szép leány volna,
De ő leánynál szörnyebb volna?«

Ekkor a remete megtanította a keresztségről, mely a lelket a bűn árnyától megtisztítja és annak isteni szépséget kölcsönöz. Katalin felvette a keresztséget és ezzel lelke is szép lett, mint teste. Most már nem fog elfordulni tőle a szép királyfi, az Isten fia. És hazatérve újra elnyomta a szunnyadás, és újra álmot látott, mint azelőtt.

»... Láta egy mezőt
És egy szép szűz leányt a mezőben,
És egy szép gyermeket ő ölében.
Mely két személy oly szép vala,
Hogy napnál fényesebb vala.
Katerina csodálkozék
És hozzájok közelb lépék ...
Kit ... Mária hogy megláta,
Szent fiának ily szót monda:
Én édes szerető fiam Jézus ...
Im ez Katerinát tekintsd meg,
Ki szódnak mindenben enged.«

És Jézus kegyesen lehajlott és Katalint egy gyűrűvel eljegyezte magának. Ugyanakkor bátorítva és vigasztalva beszélt hozzá és kijelentette néki jövendő mártiromságát.

A királynő hazatért és bölcsen bírta országát. Korának legszebb virágában volt, de valóságos apácaéletet élt. Nem gyönyörködött a hatalomban, dúsgazdagságban, »de inkább nagy alázatossággal él vala cum apostolo: namque arbitrata est universa ut stercora, ut christum lucrifaceret:

»Mert ezöket megutálá
És genyett ganéhoz hasonlá,
Hogy csak úr Krisztust nyerhetné
És magának kincsesé vehetné.«

A szerzetesség ilyennek képzelte a tökéletes ember ideálját. Szűznek, tisztának, engedelmesnek és szegénynek kellett lennie, mint a mikép a regulák előírták. De ez a trónon ülő eremita tudós is, a középkori tudósok fajából és sajátos szellemével, a melyet a skolasztika fejtett ki, úgyszólván vér a vérökből, lélek a lelkökből.

Való, az emberek hajlandók az egész skolasztikus irányt igen kevésre becsülni, puszta szillogizálásnak és üres szőrszálhasogatásnak tekinteni: de mind a kettő későbbi keletű, és az egész, gyökerében, hasonlíthatatlanúl mélyebb valami volt. A skolasztikus az egyház dogmáit védte, magyarázta, mikozben a legfontosabb kérdések hosszú sorával kellett foglalkoznia. Egész rendszere a lelek letezésén alapúlt, melyet az anyagtól el kellett különíteni; az erkolcsi beszámítás problémája szükségkép az akarat, elhatározás, a lelki működés tanulmányozására vezetett; a transsubstantiatio-ról beszélni sem birtak volna a substantia és accidens fogalmai, a teremtésről gazdag metafizikai készület nélkül; a Szentháromság dogmája egyenes út volt az universalia-khoz, melyeknek vitatása oly elkeseredett küzdelmet vont maga után ... Egyáltalában sokat és sokról tudtak, s bizonyára nem egy dolgot alaposan, és a filozofia nem kis hálával tartozik irántok. A tudományt — és ez a bölcselet volt — tán kelletenel szukebb terre

szorították, méltóságát nem emelték elég magasra, midőn a theologia szolgájává tették, de ez ideális tévedés volt, mely a kor szelleméből eredt; s noha nem ritkán bizonyos gőggel odáig akartak emelkedni, hol egy más világ, a hité, kezdődik; de viszont iskoláztak az erdőkből, vadonokból kikerült népek gondolkodását s az értelem szárnyán az emberi hivatás magaslatára iparkodtak elvezetni. A mit a népvándorlás letarolt mezői fölött a térítés emelt, ők építették tovább; a szellemnek ők adták az erőt, hogy majdan új forrásokból felfrissülve, az újkor haladását megteremtse. A skolasztika az égi üdvösségért küzdött, annak útját iparkodott egyengetni, eszméi csúcspontjukban a vallás eszméi voltak, hősei a hitnek hősei, — és Katalin, a milyennek a legenda latja, irja, mint ilyen lép a harcba, mely halálához, megdicsőüléséhez juttatja.

A martirium, a »certamen« a középkor legendájának leggazdagabb, és a hol az elbeszélésnek mintegy középpontját alkotta, legkevésbbé változatos ága volt. Itt ott akadtak tetszetős darabok s részletek, mint Szent Dorottya esete, ki a nyakvágó helyről a rajta gúnyolódó iródeáknak rózsákat küldött; vagy Szent Adorján és felesége története, a hitvesi szeretetnek, a keresztény asszony hősiességének és sírig tartó hűségének megható képeivel,[1] azonban általán a faj elég egyhangú maradt és jóformán csak a neveket és színhelyeket változtatta. Igen sok a zordon apa, ki tulajdon leánya ellen dühöng, s tán épen annyi a szerelmes zsarnok, ki hóhérbárd alá viteti eszményképét, mert ez szívét, tisztaságát a mennyei jegyesnek ajanlotta. E darabok egyik legkedvesbike antiochiai Szent Margit szenvedése és megdicsőülese volt,[2] a bájos pásztorleányé, kit a fiatal fejedelem a juhok mellől hurcoltatott a kinpadra és a kiről idő folytaval nem egy későbbi német és számos ó francia költő énekelt. Biztatták, csalogatták fénynyel, trónnal, szerelemmel, de hű maradt isteni jegyeséhez. Gyönge tagjait vas-gerebenekkel tépték, fáklyákkal égették, s még oly szép lett, mint volt azelőtt. Mint Juliannának, a tömlöcben maga az ördög is megjelent neki szépséges ifjú alakjában; de legyőzte, üstökön ragadta, földhöz vágta és torkára lépett. Az emberi erőszaknak es sátani gonoszságnak minden fegyvere eltompult hitének, hűségének, lelki erejének nagyságán, s végül, lefejezve, fölszállott Istenhez, kinek hívó szava lehangzott az égből eléje.

A Katalin-legenda utolsó részében jóformán ugyanez a keret. Csakhogy ott a szerelmes zsarnokkal szemben egy tudós nő áll, egy hitvédő, a ki cáfol es bizonyít, hosszú beszédeket mond, eszével, tudományával elhallgattatja, hódolatra, megadásra készti a legtudósabb férfiakat, ellenfeleit, és a saját diadala melle tanainak győzelmét vívja ki.

[1] *Nádor*-kódex 544—575. Ugyanaz, de kissé modernizált alakban, az *Érsekujvári* kódex 355—361. ll.

[2] *Kazinczy*-kódex 27—35. l.

Mikor Maxentius betört Alexandriába és elkezdte az áldoztatást, Katalin maga lépett eléje. Szemére vetette a császárnak, hogy »oly rút állatot« imád, mint az a bálvány, s bölcsesége, ragyogó szépsége bámulatra gerjesztette a zsarnokot. Ámde ez is »bölcs« volt és elfogadta a harcot.

»Ha jó hugom és szép leányom,
. . . ez, mit mondasz, mind jó volna,
Ha bizonyság róla volna.«

De lám, sok hitek voltak már és elmúltak, míg Róma, melynek fiai megölték őket, áll. Nem lehet az a vallás rossz, a melyet ily állam nagyjai szereztek, sőt méltó rá, hogy az utódok megbecsüljék. Tullius is mondja, hogy eleinket követnünk kell: nam magnum est, inquit, habere eadem monimenta maiorum, eisdem uti sacris et sepulcra habere communia«. Libro primo de officiis. — Aztán, ha igazad volna, mi, a kik itt vagyunk, mindnyájan tévednénk, csupán te egyedül volnál okos, egyedül te volnál Istentől üdvösségre szánva és mi, a sokaság, kárhozatra. Ilyet pedig az igaz Isten nem tehet; mivel »sok nép jobb egy embernél«. Így beszélt a hatalmas császár, s amaz mosolyogva, mintegy gúnynyal fogadta érveit. Úgy állt ott, mint egy büszke skolasztikus a középkori egyetem kathedráján: igazának, győzelmének, fensőbbségének biztos érzetében. Aztán felelni kezdett a rómaiak dölyfös elbizakodottságáról, tévelygéséről, s bár dedukciója szinte szofizma számba mehet, buta, hitvány ellenfelét elhallgattatta, eszével, tehetségével csodálkozásra, szerelemre ragadta.

Nem halálról: megtérítéséről, megnyeréséről volt ettől fogva szó. A léha, tehetetlen Maxentius mindent arra cselekedett, hogy erőszakkal, szép szerével magához békéltesse, mialatt a legostobább szerelmes fickónak bizonyult, a ki valaha létezett. A messze keletről ötven bölcset hivatott, hogy a leánynyal megvitatkozzanak; közben Katalint börtönbe záratta, de pár pillanatra rá szolgái előtt a magasztalások özönével halmozta el.

Mert oly bölcs az ő beszéde.
Hogy engem megszégyenite,
Mert nem tudék neki szólnom,
Hanem kelle csak hallgatnom.
És, jóllehet, az nagy istenek
Ennekem nagy sok jót tettenek,
De én mentül jobbá tartanám,
Ha én ez leánt vallhatnám.
Kit hiszek, hogy meglehetne,
Csak ez egy vétkét elvetné,
Hogy csak hitségát elhagyná
És az mi isteninket imádna.

Első sorban szép szóval szeretné megnyerni; de aztán nem fog a módban válogatni: győzni akar mindenképen, minden áron. Tudja,

hogy hiába kezd vele vitatkozást, azért küldött a bölcsekért: most mégis újra maga elé viteti: vetekedésre, — valósággal, hogy hallhassa, láthassa.

Azért kérlek, kihozátok
És elömbe állassátok:
Halljuk csak nagy bölcseségét
És lássuk ő nagy szépségét

Nem bír uralkodni a szívén: az egész darabon keresztül indulatai vetik-hányják. Katalin újra szégyent hoz fejére, ő »magát megharagoitja«, fenyegetőzni kezd, a szüzet börtönbe viteti; a doktorok meg érkezésekor mégis újra csak dicséretével, magasztalásával áradoz.

Azonban terve ismét dugába dőlt. A leányhoz a börtönben angyal szállott alá, hogy bátorítsa, erősítse a vitatkozásra, és az ötven doktor — bölcs — hatalmas vetekedés után Krisztus hitére tért. Tűzbe dobálták őket és meghaltak mind egy lábig, de testök épen maradt, hajok, szakálok sem pörzsölte meg a láng, s oly szépen feküdtek ott, mintha aludnának.

Ekkor Maxentius Katalinhoz fordult:

»Ó te drágalátos nemes virág,
Ki oly vagy, mint fényes világ,
Tennen magadnak légy jó tanács
És úgy magadnak sokat használsz.
Mert ha kedvem nekem teszed
És én hitömet fölveszed,
Hát éntőlem ím ezt veszed:
Hogy másod lészsz asszony után,
Hozzám veszlek ő kimulván,
. . . aranyban gyártott képed
Egy kölábra faragtatom
És a piacon felállíttatom . . .
És mindenekkel imádtatom.«

Hiába minden: a leány csak még jobban elundorodott tőle. A császárból kitört a düh: megkínoztatta, tömlőcbe hurcoltatta, ehséggel akarta meghajtani. De Jézus nem hagyta el jegyesét s mennyei étkekkel tartá«. A császárné a szép, ártatlan szűzről álmodott és Porphirius nevű titkos emberével, ki nagy vala tisztességben és jeles fejedelemségben, éjnek idején Katalin látogatására indúlt. Ahogy beléptek a börtönbe, ott akkora fényesség volt, hogy menten földre omlottak. Katalint angyalok vették körül és sebeit apolták. Hátrább szent veneket lehetett látni, a kiknek arca fénylett a dicsőségtől. A szüz megtéritette a császárnét s Porphirius vezért, mire aztán Porphirius katonái is kijelentették, hogy:

»Mi is keresztények vagyunk,
Szent hit mellett mind meghalunk.«

Katalin még a börtönben megjövendölte a császárnénak ennek mártiromságát. De most már az ő kínszenvedésének vége sem volt messze. A tömlöcben maga Krisztus jelent meg néki, megerősítette és megáldotta és újra visszatért a mennyországba.

Ekkor Maxentius újra maga elé vitette Katalint.

»Hát éhség őt nem bántotta,
De nagygyal szebbé alkotta.«

Fenyegetése, ígéretei kárba vesztek. Szégyenében és fájdalmában egy pokolgépet hozatott elő a leány megölésére. De az égből angyal szállt a földre, a pogányokra vetette a gépet és negyezer pogány iszonyú halállal halt meg. A császár egymás után ölette le feleségét, legkedvesebb emberét, Porphiriust, és vitézeit, és mind újabb emberek álltak eleje, hogy ők is keresztények. Csupán Katalin volt még hátra. Örömmel, boldogsággal vonult el a nyakvágó helyre.« Az asszonyok sírva kísérték, és még ő vigasztalta ezeket is. Mikor odaért a vesztőhelyre, letérdelt, imádkozott, az égből pedig e szavak hangzottak:

»Jöjj én hozzám én választottam,
Neked nagy jó nyugalmat alkottam!
Jöjj el immár, én szép jegyesem
. . . . . .
Megnyílt neked már mennyország,
És tégedet vár Szentháromság,
Jöjj el már, én édes szemem világa.«

A hóhér levágta fejét; de vére nem folyt. »Tej folya derekából a szüzességnek jegyére.« Az égből angyalok szálltak le, testét Sinai hegyre el-felvivék; lelke fölrepült jegyeséhez, a mennyországba.

A magyar fordító nyugodtan tekinthetett végig munkáján. Voltak társai, a kik ugyanazokat az ideákat fejezték ki; de a szív és erkölcsi eszmény erejének fönséges gondolatát, az anyagi erő, a földi hatalom veszendőséget és gyöngeséget szemben azokkal, egyetlen középkori magyar emlék sem tarta fel jobban és figyelemre méltóbb, gazdagabb, változatosabb, terjedelmesebb, majdnem az eposz részletezése felé törekvő és ügyesebben szerkesztett munkában, és a szerzetes, az apáca eszmény képet senki sem rajzolta meg sokoldalúbban. Eltért tőlük, fölöttük állott tartalomban és formában és az egyetlennek látszik, a ki a legendában egyszerű oktatásnál többet akart nyujtani.

A kisded »Königsbergi Töredék«-et kivéve, a melynek mivoltát és küldetését csak sejteni lehet, föl a nagy Katalin legenda megjelenéig, a középkori magyar legenda csupán a folyóbeszédet ismeri. A szerzetes, ki oktatás céljából írt, sőt az elbeszélést elmélkedésekbe, prédikációkba szőtte, nem látta okát, hogy eltérjen forrásaitól és többet nyujtson nálunk. Valami egyszerű, kezdetleges prózát használtak, mely, ha voltak

is tetszetős fordulatai, egészében a klastrom kezdetleges ízlését tükrözte. A középkori magyar nőzárdák tagjaiban inkább az erős asszony, a »mulier fortis« derék tipusa élt, semmint a kényes, finomkodó nőé; a társalgás kevésbbé volt válogatós és sok mindent a maga nevén mondottak, mitől az ízlés — századok múltával — visszariad. Becsülték az igét, de érzékök alig volt a formák iránt, s az elokvenciát ép oly kevéssé kívánták, mint a fényes, szép ruhákat. »Szent iratokban az igazságot kell keresni, nem az ékes-szólást . . . Inkább lelki haszon után járjunk, ne pedig a szavak ékességét hajhászszuk«.[1] Az a szellem volt ez, a mely a hitvány condrát a bámulat és lelkesedés nimbusával övezte, a skolasztikusok száraz, szürke, fárasztó nyelven írt fóliánsait sugallta, s még így is alkotott nagyot és megragadót: az Imitatio Christi-t, ez egyszerű, dadogó latinsággal írt könyvet, a melynek örök eszméi, mélységes bölcsesége a vigasztalás legjobb balzsamát őrzik a lélek

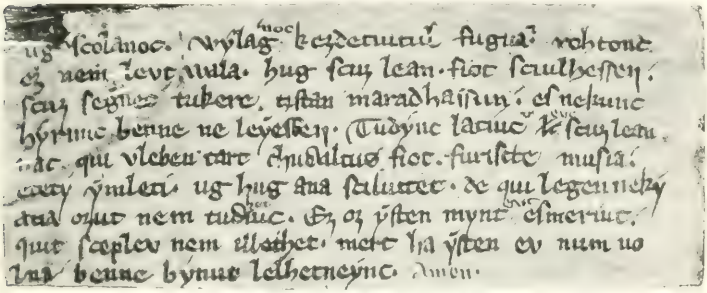

A Königsbergi Töredék. [illegible]

számára és becsükből, hatásukból századok után sem vesztettek semmit.[2] Nem a nyelv volt csupán fejletlen, a műérzék, a műgond szunnyadott. Összevonásokkal, kihagyásokkal és sokszor hibásan fordítottak, de majdnem mindig megelégedtek az eredeti értelmének többe kevésbbé hű visszatükröztetésével. A jámbor, egyszerű lélek távol állt a lángelme tüzétől, mely képzelődése hevében fölölvasztja, újja teremti az idegen elemeket, életet, üdeséget önt belejok: felenken, szinte gyámoltalanúl követték a mások eszméit, többnyire szürkén, erőtlenül összeírt sorokban, és hangjuk, stíljuk sem elég közvetlen és naiv, sem a nyelv állapotának megfelelő fejlettségű nem igen bírt lenni. Csak itt-ott,

[1] *Imitatio Christi*, lib. I. [illegible]

[2] E műből egyes részletek fordításait nálunk csupa ferencrendi kódexek tartalmaznak, legtöbbet a *Debreczeni-* és a *Lobkowitz-*, egy rövid fejezetet a *Weszprémi*-kódex, s a *Guary* és *Bod* jelentéktelen idézeteket. Eredetileg azonban nem hiányzott egy teljesebb Kempis-fordítás, melynek kódexe ma már ismeretlen.

elvetve simák, beszelnek hangzatosan és vesznek valódi lendületet: csak elszórtan, egyes sorokban festőiek, gazdagok, változatosak és mentek az örökös latinizmusoktól; általán darabosság, nehézkesség súlyosodott rájok és a nyelvvel szüntelen harcban állottak.

De a küzdelem, a vergődés tetőpontra a lirában, a verses művek fordításában hágott. Breviárban, zsolozsmában számos himnusz élt, melyek közül némelyek a keresztenység kora századaiból maradtak fenn, másokat időről-időre, fol a XV. századig termelt az egyház költészete. A nemes, nagy versenyben a tehetségek legjobbjai vettek részt, atyák és egyháztudósok, pápák, fejedelmek és szerzetesek, kik egyéb kiváló tulajdonaik mellett a költészetnek is hivatott művelői voltak: egy Ambrosius, kinek ajakára, mint kisdednek, a legenda szerint méhraj szállott, édes, költői szavat jövendolve; Ágoston, az V. században Sedulius, a VI-ban Venantius Fortunatus, N. Szent Gergely, a karolingi korszakból Rabanus Maurus, Róbert frank király; a gyönyörű Ave Maris Stella szerzője; a Doctor mellifluus és angelicus, Jacopone di Todi és Celanoi Tamás, egy nagy, véget érni nem akaró költőláncolat, melynek sikerült a szó teljes értelmében halhatatlan műveket alkotnia. Mélységes áhitat, fönséges szárnyalás, tiszta átlátszóság jellemezték, s úgyszólvan mindenki értette őket, a sokáig megvetett népies, barbár latinság csengő és tiszteletreméltó költői nyelvvé lett ajkokon, és a ritmus, elvetve a klasszikus formák nyűgét, szinte rohamosan terült a népieshez. Még folcsendült egy-egy »Sapphicum«, de uralkodóvá immár a kétütemű nyolcas vált, a rím lett divatossá.

A magyar apáca kinn a karban deák nyelven énekelte, zsolozsmázta ezt a költészetet,[1] mondotta a zsoltárokat és responzóriumokat. Keveset érthetett belőlök, de az egyház nem kívánt többet a jó szándéknál, a tisztes elmondásnál. Buzgósága, lelke azonban egyébre vágyott; ismerni, elvezni óhajtotta ezeket a verses és nem verselt imádságokat, olvasni magányában, énekelni, ha szíve megarad, mint Szent Margité. Csöndes alkonyatkor vagy napközben, a pihenés óráiban, hányszor csendülhettek föl halk, gyenge hangon az »Üdvözlégy Istennek szent anyja, mennyei szent ajándék« kenetes, ódon dala és társai, csak az tudná: a kihez szóltak, kinek szánva voltak. Kódexek egész sorát hozta világra ez a buzgóság, a Dobrentei-, Keszthelyi és Kulcsár-kódexet, a melyeknek mindegyike breviárszerű munka, zsoltárokkal, éjjeli és nappali zsolozsmák, »vigyázatok« szerint beosztva, és csaknem mindegyike tartalmaz him-

[1] »Vedd jól eszedbe, hogy minden szentnek himnusát azon nótán kell mondani, mint: A *solis ortus*, valamely hozzá illik. Ezen pedig megismered: A melynek vége *per eiusdem patri* vagyon, hozzá illik: de a szent Istvánére és *sanctorum meritisre* non convenit, azaz nem illik a nóta hozzá. És mely himnust úgy mondotok, mint a solus ortust, azoknak a végébe *Gloria tibi domine qui natus es*: ezt kell mondani«. *Lányi*-kód., 47—48. l.

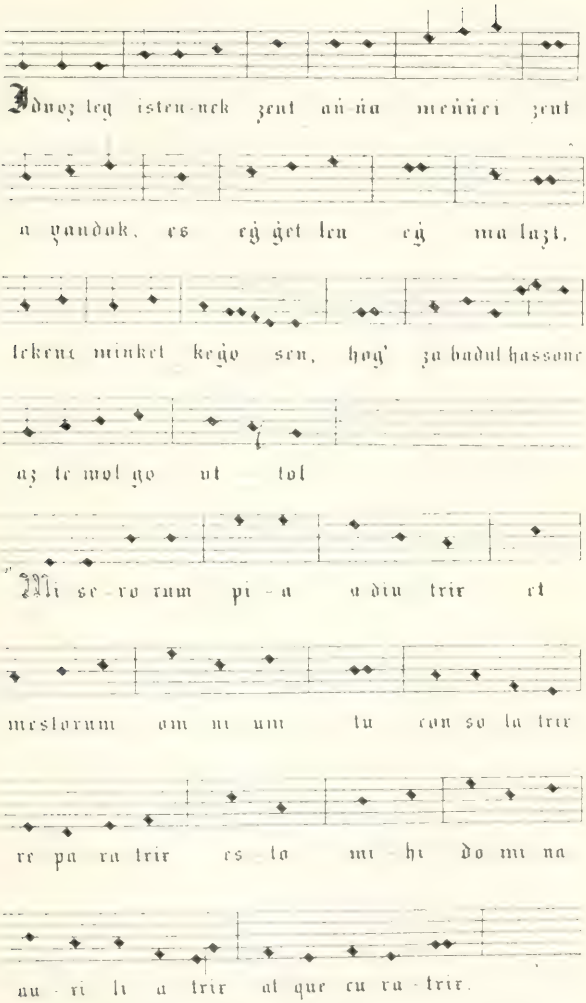
Idvoz leg isten-nek zent aṅ-ṅa meṅṅei zent
a yandok, es eġ ġet len eġ ma lazt,
tekenc minket keġo sen, hog' za badul hassone
az te mol go ut tol
Mi se-ro rum pi-a a diu trir et
mestorum om ni um tu con so la trir
re pa ra trir es to mi-hi do mi na
au-ri li a trir at que cu ra-trir.

A Nador-kodex énekeiből.

nusz fordításokat. De közben, szórványosan egyéb darabok is magukhoz ragadják a figyelmet. Imádságok, vegyes iratok köze szúrva föl-föltetszik egy-egy lírai hajtás, sőt effélék láncolata. Igen sok még egyszerű prózában szól, nem kíván több lenni buzgó, ajtatos imádságnál: de akárhányban megjelent a verselő magasabb törekvése. Ódon, dallamtalan sorok hangzanak föl, melyeknek egyszerű danáiból is megmaradt egyketto.[1] A legtöbbet olvasva mintha szürke sivatagban járnánk, rögös utakon, kietlen, kiégett vidéken, a hol a szem hiába sovárog egy virág, egy parányi zöld utan. Végtelenül darabosak, szintelenek és szárazok, néha még a szavakban sem válogatók. Rímjök, mely a vers tagjait egységbe fűzné, nincsen, ritmus helyett a soroknak szótagszama ter vissza-vissza, hogy ebben is újra meg újra hiba essék. Soha írók több nehézseg legyőzésére gyengébb eszközökkel nem vállalkoztak és a himnodika tömör, hatalmas nyelvével s rövid, zengzetes schémáival többet nem küzdöttek. Mintha vasat kovácsoltak volna, hogy virágcsokrokká képezzék, olyan a dikciójuk hatása. Legjobb darabjaikban is van bizonyos merevség, de ugyanannyi komoly áhitat, ódon egyszerűség és erő, mely a szívet megrezegteti. Íme egy, melyet a napi munkában kifáradva, nyugovóra térve, végfohászul énekeltek:

Krisztus! ki vagy nap és világ
És éjnek setétet kinyitod.
. . . Szent úr! mi téged unszolunk,
Oltalmazz minket ez éjjel.
Nyugalom nekünk legyen benned,
Adj nekünk éjet, nyugalmast.
Nehéz álom ránk ne jöjjön,
Ellenség minket meg ne csaljon,
Test öneki hogy engedvén
Néked minket bűnössé tégyen.
Mi szemeink álmot vegyenek,
Mi szivünk hozzád vigyázzon,
Te jogod megoltalmazzon,
Kik téged szeretnek.
Tekints felül mi oltalmunk,
Ólálkodókat nyomoríts,
Birjad tennen szolgáidat,
Kiket áron vérrel vettél.
Uram! emlekezzél rólunk
Ez mi nehéz testünkben,
Ki vagy léleknek oltalma,
Mi urunk, te légy mivelünk.[2]

Avatag régiség, zordon ízlés, többnyire költői tehetség s technika hiánya nehezült reájuk, de volt érdemok: megtörtek az utat és egy

[1] *Nádor*-kódex, 695. és kk. ll.
[2] *Döbrentei*-kódex, 242. l.

fonséges költeszet gondolatait tolmácsolták, melyek nélkülök ismeretlenebbek maradtak volna.

Társaik, utódaik folytatták a munkát. Kevésbbé nehéz tárgyakat dolgoztak fel, a nyelv idővel hajlékonyabbá lett: a ritmus luktetőbb, a vers változatosabb, fölcsendűl a rím, a dikció lassanként bontakozik. A verselő inkább a maga hangján kezd szólani, és ime: a beszéd egyszerre folyékony, világos, bizonyos díszre törekszik. Már énekelnek a »szép virágról«, a »szűzek gyöngyéről«, a mennyei udvar »nagy szép fenyességéről«; ismerik a »szeretet rózsáját«, »alázatosság violáját«, a »tisztaságnak liliomát«,[1] és eltalálják a kenetes, vallásos hangot:

»Emlékezzél keresztyén az áldott Jézusról,
Ártatlan haláláról, nagy kínvallásáról,
Szent vére hullásáról, nyomorúságáról,
Kit te érted szenvede ő nagy szerelméből.

Te örök fogságodért ő megfogtaték,
Kegyetlen bűneidért megostoroztaték,
Mennyei koronádért tövissel koronáztaték,
Te keserű kínodért keserven kínzaték.

A kemény keresztfának kenját reá vevé,
O kínjának helyére nagy kínnal viselé,
Te kegyetlen bűnödért ötet megfeszejték,
Drágalátos szent vérét érted mind kiönték.

Oh halandó keresztyén ezeket megmondjad,
Édességes Jézusnak kínját meggondoljad!
Keserű szent halálát szívedben forgassad,
Hogy halálod idéjén szent színét láthassad!

Nem egy van ilyen mű, ha nem is sok, a mi megmaradt: eléggé csínos Mária- és karácsonyi énekek, kedvelt darabok Krisztus szenvedéséről, par rövid töredek: a Winkler kódexben, és par, minden izében klastromi verselmény: a jó és gonosz szerzetös szembe állítása:

A jó szerzetösnek Szíve Krisztus kertje,
Mert ő benne táplálta Virágoknak szépségét:
Mert szent alázatosság Virágozik ő benne,
Mint kék viola;
Szeretetnek rózsája, Tisztaságnak liljoma
Benne kevélykednek.

Szerzetösnek gonosza! Mit terólad mondjunk?
Teljes szíved méreggel És nagy álnoksággal,
Mert az engedetlenség És a gonosz gyűlölség
Téged mind elgyőzött:
Az kevélység meghatott, És ekképpen ördög bír,
Kivel viszen nagy kínra.

[1] *Winkler*-kódex, 340. l.
[2] *Winkler*-kódex, 120—122. l.

Világos, félreismerhetetlen a formák fejlődése. Nem gyötrődnek többé, mint a Döbrentei-kódex fordítója, kinél számos, minden esetre barbár sort lehet találni,[1] s némely kényes dolgokat, melyeket a régiek éktelenül, durván fejeztek volt ki,[2] gyöngéd, kedves szavakba öltöztetnek. A lírai költészet ligete hajtani, népesedni kezdett és egy egy dala ki-röppent a nagy világba; de a mi nem kélt szárnyra, útra soha, volt a között is méltó az említésre, söt mindenek fölött jellemző és hatalmas hatású.

A középkor szerzetes-költészetében ismeretlen volt a világfájdalom. Érezték az élet nyomorát; de a valóság szomorú árnyát enyhítette a legendák, a jövő élet mély reményenek, a vallásos hitnek aranyos fénye: az ember a jelen keserűségeért a másik világban keresett vigasztalást. Nem merült el, mivel nem akart elmerülni; de szívében mégis ott látta az űrt. Igyekezett megtörni vágyait, széttépni hiába ábrándjait, de lelkén sebek maradtak utánok, mint a fán, ha ágaitól megfosztják, s immár tiszta, nyilt szemekkel nézve a világot, csak annál vigasztalanabbnak, sötétebbnek tapasztalta azt. Káprázat, hiúság minden: hallhatatlan örök halálhörgés fog körül bennünket, haldoklók üveges szemei néznek reánk; csak egyet érezhetsz az életben: a halál, enyészet fagyos elő-szelét, a port és hamut, a mivé mindennek válnia kell. És a bölcs ajkán fölzendül a himnusz, a halál himnusza, a világmegvetés leghatalmasabb siralma, mely a magyar középkorból megmaradt: »Elmegyek meghalni . . . Örülvén nem örülök sok ideiglen, de ez világnak örömit elhagyom és a halálra megyek . . . Engem nem siratnak, sem énértem nem imádnak, de elfeledtetem még az enyéimtől is, mikoron én meghalok . . . Elmegyek meghalni. Nem tudom, hova megyek, sem nem tudom, mikoron megyek el; de akárhova fordítsam magamat, ha azért a halálra megyek . . .«[3]

Még az »édes Jézus«-hoz könyörögnek irgalomért, s ezzel vége. A kép, melyet Krisztus jegyesinek lelki világáról rajzolni lehet, be van fejezve. Végtelen imáik, a szűnni nem akaró szürke oktatások, melyeket hallgatniok kell, vajmi kevés jellemzőt nyújtanak hozzá. A szellem körben forog, szüntelen ugyanazokon a nyomokon jár és nem tágít tőlök. A jámbor szűznek egyetlen nagy gondolata sincs, a melyet Margit nem tudott és nem követett volna: egy sem, a melyet a földi, az anyagi élet, a test hívságára és a szellemi, az örök javak végtelen értékére visszavinni nem lehetne. Ötszáz évig ezen a két eszmén rágódnak. Megforgatják, meggondolják ezerféle alakban és a képzeteknek végtelen sokaságával bástyázzák őket körül. Azonban ki ne látna, hogy maga ez a tény, ez a szellemi munka már magában véve haladás vagy

[1] *Döbrentei*-kódex, [illegible] ll. Pl. »Ő termeje belől kilépvén [illegible] királyi háznak szemérmeket — Állatyabéli óriás — Hogy vigan fusson hamarját«, stb.

[2] U. ott [illegible] fölösleges [illegible] *Winkler*-kódex, [illegible] ll.

[3] *Példák Könyve*, 56—63. ll.

ennek kútfeje. Hasonlítsuk össze ezt az asszonyt azzal a másikkal, ki a tanyán él, a házat rendben tartja, tiszta és takaros, erős lelkű és

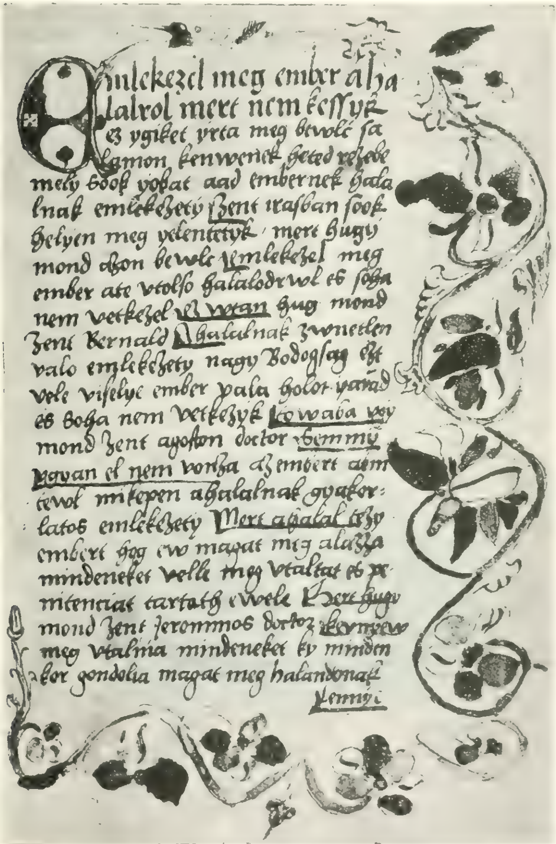
Emlekezel meg ember a ha-
lalrol mert nem kessyk
es ygiket vyta meg bewolc sa-
lamon kenwernek heted reseben
mely soos yohat aad embernek hala
lnak emlekezety zent irasban sook
helyen meg yelentetyk mert hugy
mond azon bewolc emlekezel meg
ember ate vtolso halalodrwol es soha
nem vetkezel el wtan hug mond
zent Bernald A halalnak zwnetlen
valo emlekezety nagy bodogsag esst
vole viselye ember yala holor yarad
es soha nem vetkezyk kowaba wy
mond zent agoston doctor semmy
nyvan el nem vonza az embert azon
tewol mikepen a halalnak gyakor-
latos emlekezety Mert a halal tezy
embert hog ewo magat meg alazza
mindeneket welle meg vtaltat es pe-
nitenciat tartath ewuele Mert hugy
mond zent Jeronimos doctor kenyew
meg vtalnia mindeneket ky minden
kor gondolia magat meg halandonak
semmy

A Lobkowitz-kodex egy lapja.

hű, tud valamit az Istenről, Krisztusról, Szűz Máriáról, a jó- és rosszról, pokolról és mennyországról, s ha szellemi élvezetet óhajt: regöst, hetenkint valami egyszerű, goromba értelmű prédikációt hallgat –

egyébnek szükséget nem érzi. A kor még nagyrészt testi életet folytat: az értelem parlag föld, az embert önző vágyak vezérlik, a temperamentum és erőszak mindenek fölött uralkodó erő. Mindezzel szemben a klastrom meglepő magasságban tűnik fel. Az apáca eszmélődik, elveket alkot és ahelyett, hogy a külső jelenségek világába merülne, mintegy velejében igyekszik az életet felfogni. Vajjon mi más az eszméknek, az erkölcsi jóknak kultusza, mint a civilizációnak győzelme a barbárság az önkény, az állatember fölött? A férfi-szerzetes ideáljában a szenten kívül a tudós, a skolasztikus volt az eszme képviselője; a nő ritkán haladt ennyire, bizonyos általánosságoknál maradt, az allegoriáknál, jelképeknél, az agádánál, de konzervatizmusával ugyanakkor döntő hatással volt egy magyar nyelven írott irodalom megteremtésére, ápolta, szerette azt és igazságra, tökéletességre szomjuhozó lélekkel merült el világában.

A lovagság a hit által közelebb vitt az emberséghez, a szerzetesség a szentséghez, a magasabb szellemi élet ideáljához. Így vált nem csupán a történelemnek, hanem a haladásnak is nagyszerű tényévé.

Oszlopfő a jáki egyházból.

NEGYEDIK KÖNYV.

Mukincsek a Hunyadiak és Jagellók korából.

I.

A középkori gondolkodásnak két sarktényezője a hipertüzikum és az egyházi tekintély volt. Velök, általok teremtett új világot a régi romjain s velük és bennük kellett lassanként hátrálnia a jövő előtt, mely a szellemi életet új irányba terelte és a haladás munkáját merőben új erők működésére volt alapitandó.

A művelt világ kezdett nagykorúvá lenni. Ama néhány száz év alatt, míg a szerzetesség, föl a mohácsi vészig, fonnyadozva, virágozva, de mindig derék szigete volt a magyar föld szellemi életének, a halandókat két hatalmas és következéseiben roppant fontosságú eszme ragadta meg: a humanizmus és az emberi szellem függetlenitése az

egyház tekintélye alól. Mindkettő a középkor világnézletét támadta meg, csupán különböző oldalon s mértékben, az egyik jóformán észrevétlenül, míg a másik erőszakosan, pusztulást és harcot hirdetve és terjesztve maga körül.

A nagy szakadásnak, mely a XV. század második tizedében érte végét, úgyszólván ikertestvére volt az általános reform-vágy, mely az egyháznak minden téren való — in capite et in membris — javítását sürgette. A virágzás nagy epochájának végén a papság buzgalmát újra tenyüzés, hatalom, erkölcstelenség váltotta fel. A jelszót Wycleff adta meg és csakhamar elég követője támadt. Szidták az egyháziakat, kik csupán hasuknak élnek, birtokot szereznek, a népet nyúzzák, fajtalan szokásokat követnek el s az egyházat eredeti mivoltától eltérítették. Önként merül fel a kérdés: mi a hívőknek feladata? Ki kell venni a vallást a papok kezéből, kik azt magukhoz ragadták és önzésük eszközévé alja sították: az emberek szavát az Isten szavának kell pótolnia: a magyarázatokat a szentirásnak. Követelik a szertartások, a szerzetek, az egyházi vagyon, az egyház felsőbbségének eltörlését, az ősi egyszerűséget: angolra fordítják, olvassák és magyarázzák a bibliát. Az eszme megszületett és nem vész el többé. Wycleffet nyomon követte Hus, és hiába égették el: tanait nem ölhették meg, a faklya, mely a konstanci máglyát meggyujtotta, lángba boritja Csehországot és a legfanatikusabb, legvérengzőbb háborút gerjeszti föl, a melyet valaha viseltek.

Mily hatással volt ez áramlat Magyarország szellemi életére? Az egyház, a királyi hatalom, mint másutt mindenütt, körömszakadtáig menő küzdelmet folytatott vele: híveit üldözte, számkivetette: a tömegben akadtak buzgó hívei. Az ország északnyugati része, a déli vidék lakossága nyiltan és titokban, kisebb-nagyobb tömegességgel csatlakozott a kelyhes vallashoz és hódolt tanainak: 1430-ig a Szakolcától Nagy-Szombatig terjedő vidéket már szinte huszitának lehetett mondani, s az új hit 1436-ig Csanád, sőt Várad és Erdély egyházmegyéinek jó részét ellepte. Voltak mestereik, papjaik, a kik oktattak, vezették őket. A pragai egyetemen, Hus székhelyén, számos magyar ember tanult, jogászok, humanisták, theologusok, s az új eszmék lángjával telve tértek vissza szülőföldjükre. Valami Balázs nevezetű ifjat, ki jóeszű ember volt, Kamenic városa küldött fel, hogy az iskolákat elvégezve, majdan plebanusa lehessen. Amaz pedig — ott emberi bölcsességgel megrakodván és a husziták eretnekségének ördögi gonoszságával rozsdásodván, nemely társaival együtt Pannoniába és szülőhazájába, Kamenicra visszatérvén, ezek ott a huszitaságot, mint később Balázs mester magát a hitnyomozó előtt mentegette, elhintegették. Mások más úton, némelyek Moldvából jöttek, rühes juhok módjára, az ép és igaz nyáj megrontása végett. A papság tehetetlenül állt a veszedelemmel szemben: a pápa, IV. Eugenius inkvizitort rendelt, a hires Jacobus de Marchiát,

ki — akkor 1436-ot írtak — mint egyszerű olasz minorita, pár éve érkezett a bosnyák provinciába. Kipróbált tudós, erélyes és buzgó férfiú volt, a mihez látott, markába szakadni nem engedte, s három hó alatt kivívta a főpapság csodálatát. Egyik a másik után kérte, sürgette érkezését; magasztaló leveleket írtak róla, hogy — bár sokszor élete forgott kockán — az ország sok részeit eljárván, Isten segítségével az ő egyházának bőséges gyümölcsöket szedett. Mert mind papi, mind világi eretnekeket nagy számmal fodozé föl és amaz eretnekeknek önnön vallomásukból alapos vizsgálat útján meggyőződott, hogy némelyek erdőkben, mások pincékben, malmokban, kőlyukakban és földalatti helyeken szentségtelenítették meg az isteni dolgokat és az oltári szentséget és Krisztus vérét kiszurkolt csutorákban, nyakukba akasztva és hasonló egyéb bűnös módon cipelék s főképpen az éj csöndjében ilyféle szentségtelen helyekre vonulva, Krisztus urunk vérét, fájdalom, magukra és ruházatukra kiöntözték, hogy sokszor sarujukra is lefolyt és a földre is lecsurgott. Más, a katholikus hittel ellenkező nem jelentéktelen bűnöket is nyilván kitudakolt és az eretnekekre bölcs határozatokkal méltó büntetést mére, s így mind őket magukat, mind követőiket annyira megtörte és a mondott bűnöket Isten igéjének szent hirdetésével s egyéb alkalmatos eszközökkel úgy kigyomlálta, hogy az egyházmegye — a kalocsairól van szó — immár, nagy öromére, az ördög bilincseiből megszabadult . . . Való, ha szent atyaságod épen fráter Jakab személye által szintoly gyorsan, mint üdvösen nem gondoskodik vala egyházmegyénkről: az eretnekek, mint maguk megvallották, már fegyverre keltek és a főpapok és papjaik élete ellen törtek volna.«

Félelem, rémület követte működését. Lángoló beszédei, melyeket a nép nyelven tartott, számosokat visszatereltek: azonban meg többet használt a fegyver, az erőszak. A makacsok börtönbe, máglyára kerültek, a holtak tetemeit fölásták, elégették, porukat szerteszórták. Igen sok volt köztük az egyházi ember, a művelt férfiú, a mi a mozgalom jellemzésére különösen érdekes. Akadtak, kik szembeszálltak, erőnek erőt szegeztek ellene. A pécsi egyházmegye papsága kiűzte az inkvizitort; Bálint, bukini plébánost, kit Jakab, mint eretneket, három társával együtt János kamenicai bíró kezébe adott, hívei a börtönből fegyveres rohammal kiszabadították . . De végre is engedniök kellett. Balázs mester, a kamenicai pap, fráter Jakab intézkedéseinek láttára megszökött, Bácsba ment, hol nagyprépost volt, megjavult »és dicséretesen élte le hátralevő napjait;« a bukini plébános teteme, sok másokéval, ki a földből tűzre jutott: százak meg százak nyúltak vándorbothoz, lettek földönfutókká, menekültek Bosznia és Moldva fele, egyszerű emberek, asszonyok és tudósok, köztük Pécsi Tamás és Ujlaki Bálint papok, Kamenicból. Éjjel, titkon, híveik élén indultak, menekültek a tűzhalál

torkából, ki, egyenesen Moldvába. Mind a kettő kiváló férfiú volt, a prágai egyetem növendéke, kik Hus példáján lelkesültek, s nyomdokait követve, még 1416 körül hozzáfogtak, hogy a szentírást magyarra fordítsák.[1] Ódon, rövides és latinizmussal telt, azonban tősgyökeres fordulatokban bővelkedő stíljok szerencsésen, hatásosan küzdött a nehézségekkel, az új fogalomkörökkel, s akárhányszor élt a szóalkotás jogával; de főérdemök az úttörés munkája volt, az, hogy a bibliát a *nép számára* szólaltatták meg, hogy, mint elődeik, nem apró töredékeket, episztolákat, evangeliumi szakaszokat ültettek át és nem kiváltságosakhoz, egyesekhez szóltak, mint nem sokkal később, a század második felében, a paulinus Bátori László, kinek munkája Mátyás király könyveivel együtt elveszett, vagy utóbb a Jordánszky-kódex ismeretlen szerzője. A biblia-fordítás nem csupán kegyelet dolga többé; mint a szellemi szabadság hirdetője tűnik fel, mint az anyanyelv kultuszának reményekre jogosító hajtása, mint a forradalom szava régi s létező félszegségek ellen. Az állapotoknak »kovásza«, »fermentuma«, írják, első sorban a magyar nyelv. Az emberek a saját szemeikkel akarnak látni, eltávolítják a nem értett latinságot, mely a hit nagy forrásait elzárta előlük, a sokaság maga fog az értelmezéshez és nem törődik az egyház szabályaival. A nép előtt a saját nyelvén szólal meg az Isten szava; a közimádságnak minden betűjét értheti. Úgy gondolják, most már tisztán látnak és az üdvösség nedve tisztán érinti ajkokat. Vegyük mindehhez a kor papságának romlottságát, a tömeg elégedetlenségét s nyomorát, s képzeljük el a bujkáló csapatokat, midőn az éj csöndjében, mint az őskeresztények, vezetőik ajkáról az írást apáik nyelvén hallják, vagy a zsoltárok hangján könyörögnek az Istenhez. Hiába üldözik őket: az erőszak nem használ tanok elnyomására. A holtakat föl lehet ásatni, hamvaikat szétszórhatják a levegőbe; az emberi természet elundorodik e vandalizmustól, a sokaság fél és gyűlöl. Ruth hűségével, Judith hősiességével, a Makabeusok vértanú példájával, Eleázár állhatatosságával biztatják egymást és a számkivetésben a biblia számkivetett népének sóhajaival vigasztalódnak. Egész ó-testámentomi kódexök ennek az üldözött, számkivetett állapotnak tükrözője. Nem követik a Vulgáta rendjét, nem is ragaszkodnak hozzá. A sort a hű Ruth története nyitja meg, a »mulier fortis«-é, Judité, a derék Esztere folytatja; a Maka-

[1] Fordításaikból fönmaradt az ú. n. *Bécsi* vagy *Ferenc*-kódex, mely ó-testámentomi részeket tartalmaz. A másik két rész, mely fordításukat őrzi, a *Müncheni* vagy *Jászay*-kódex az evangéliumokkal s az Apor-kódex a zsoltárokkal későbbi másolatok: a Jászay-kódex 1466-ból, Tátroszból, Moldva egyik mezővárosából, Hensel Imre fiának, Németi Györgynek írása: az Apor-kódex pedig a XV. század végéről vagy a XVI. század elejéről való és valami női klastromban készült. V. ö. Horváth C. »Hussita emlékeink« című cikkét az Irodalomtörténeti Közleményekben.

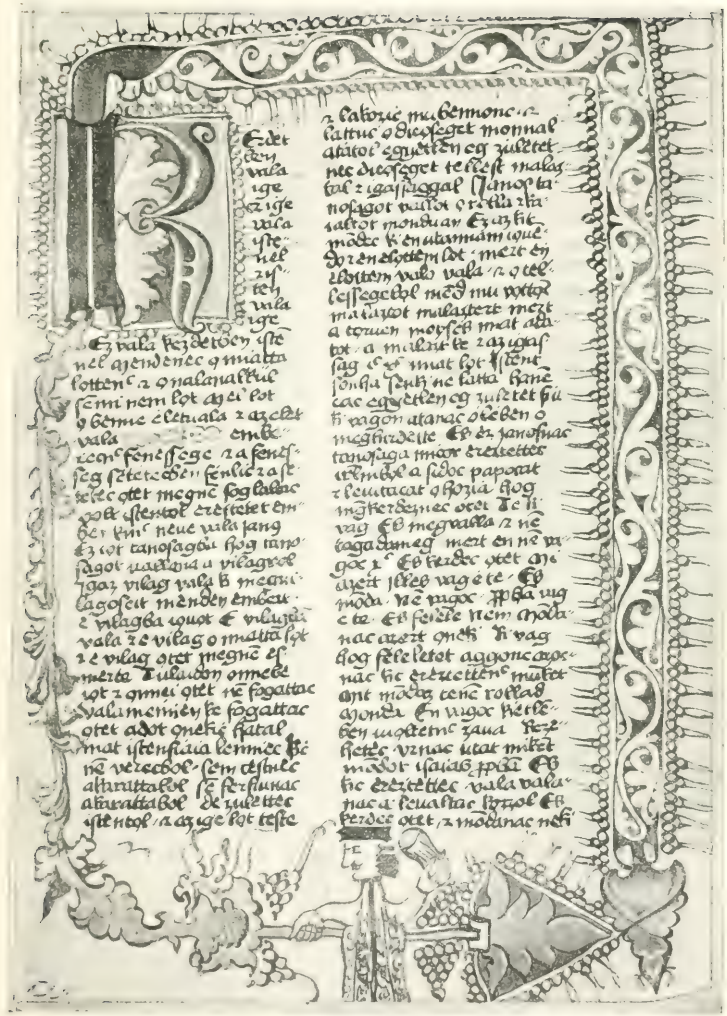

beusok II. könyvéből ki van szemelve a VII. fejezet: a hitéhez ragaszkodó hét Makabeus testvérnek és anyjuknak mártiromsága, majd a VI. fejezetből Eleázár halála. Következnek a próféták, azok közül is a nemzeti fájdalom, a számkivetés fiai: Baruch, Babilon kietlenében könyörögvén: Fordíttassék el a te haragod mitőlünk, mert kevesen hagyattattunk meg a nemzetek között, hova minket elhintettél, s jósolván lelkesedve: Környül nézzed te magadat Jeruzsálem napkeletre és lássad a te neked jövő vigasságot; mert íme jönek a te fiaid, kiket elvesztettél: Dániel könyve Nabukodonozor álmával, a három zsidó ifjú történetével, Zsuzsánna históriájával; Oseas, tizenegy társával, az úgynevezett kis prófétákkal. Szinte kivétel nélkül az Úr büntetésének, fogságnak, bujdosásnak hirdetői, melynek véget várják. Valóban, csupán szántszándékkal válogathatták ki a biblia részeit, melyekben saját sorsukra ismertek, a megoszlott, számkivetett, Babilon fűzei alatt vezeklő nemzetet, a melylyel az elhagyott Jeruzsálem felé ohajtoznak, imádkoznak és bíznak istenökben, ki megerősíti — »veti« — lábaikat, mint a szarvasokét, s viszen engemet én magasságimra psalmosokban énekelőt«.

A nyelv, a melyen mindezt bírják, lehet darabos, nehézkes; áthevült lelkök érzi az ige isteni erejét. E titkos varázs, múltjuk megpróbáltatásainak, jövőjük reményeinek közössége, azonossága, elszigeteltségöknek tudata összetartja őket. Kinn, Moldvában, felszaporodva kétszáz éven át magyarul miséznek, mondják a vecsernyét, eleven tanúi a nemzeti öntudat csodás hatalmának, mely a nemzeti nyelv használatában él, őrzői az eszméknek, a melyek üldözve sem haltak ki többé, s lassankint a nép szívét átjárva, a nagy társadalmi és vallási reformot előkészítették.

II.

Az üldözött huszitát megelőzte, kísérte egy csapat ember, a kiket méltán lehetett a hatalom dédelgetett fiainak nevezni: a humanisták, a renaissance hívei. Mi volt a renaissance? a legfontosabb mozgalmak egyike, a melyeket az emberiség valaha átélt, a legvalódibb, legtökéletesebb forradalom, melyet a középkor szelleme és hagyományai ellen folytattak. Nem az egyházat támadták meg; az embert hozták vissza a világra és a világot adták vissza az embernek. A római és görög hagyományok megszüntek theologiai kozhelyek lenni, az emberek mohó vággyal fordúltak feléjök, megittasulva a gyönyörtől merültek szépségeikbe és lelkesedéssel irányozták erejüket összegyűjtésökre, majd utánzásukra... Nem beszélnek hitetlenségről, pogányságról többé; mindenkit eltölt az ókor varázsa. Nyitott szemekkel nézik a természetet, a földet, a test, az élet szépségeit, melyekben az ókor annyi nemes élve-

zetet talált, és gondolkozni kezdenek dogmák és egyházi szabályok nélkül, mint mestereik, egyedül természetes, szabad eszköt követve. Mily óriási változás mindenfelé! Kényelem, fényűzés, pompa, élvezet az élet javaivá lesznek; a skolasztika száraz, szintelen, az előkelő társaságok Platót emlegetik, az ő ábrándos, művészies filozofiáját magasztalják; a tudós, ki a természetfölötti régiókban járt, leszáll a természethez, a művészetben diadalt ül az antik mintáknak érzéki, emberi szépsége, a költők, mintáikat követve, a kegyelem, csoda helyett a szív, a lélek örvényeit, az elhatározások rugóit fürkészik, a kifejezés külső formáinak finom, ragyogó tökélye úgyszólván kultuszsza magasúl. A »hívek« nem szentek akarnak lenni többé, hanem műveltek; a kiválóság alapja nem az erő, hanem a humanitas, mely a széptudományokban való jártasságban áll, »a melyeket a kik óhajtanak, azok valóban a leghumánusabbak, mert az irántok való forró vágyódás egyedül az embernek van megadva«. És a reform nem terjed csupán a művészetre, az irodalomra és tudományra. Kiviszik a mindennapi életbe, a társadalom és állami élet átalakítására törekednek. Római, görög mintak szerint akarnak élni, az ó világ föltámasztásáról ábrándoznak. Egyik fő mesterök, Plethon, egyenesen a spartai alkotmányt akarta életre kelteni; a másik egy modern Augusztusról álmodott. Nemelyek, mint Niccolo Rienzi, majd két századdal utóbb Stefano Porcari, a platói köztársaság létrehozásával tettek kísérletet, s bár megbuktak, de a társadalmat fenekestül megrázták és új irányba terelték. A beszéd telve volt antik reminiscenciákkal; a neveket rómaiakkal cserélték föl, Róma ismét Urbs lett, a pápa Pontifex maximus, a biborosok testülete Collegium augurum, a városok tisztviselői consulok, praetorok, a savojaiak allobrogok, a Campagna lakói marsok és hernikek. Dobálóztak a mithologiai istenekkel, mintha nem is keresztények, hanem pogányok voltak volna, bár nem egy akadt közttük, ki az egyházi rendhez tartozott és javadalmat élvezett. Azonban nem értek be csupán a formákkal, külsőségekkel. Medici Cosmos platói akademiát alapított, melyből a tudomány új szelleme úgyszólván első sorban áradt szét: a régi theologia és aristotelesi filozofia dogmatizmusával szemben a szabad gondolkodás, a dolgok buvárlata és a kérdéseknek Plato szellemében való tárgyalása. Italia legkiválóbb elméi alkották a kört, Marsilio Ficino, Acciaioli Péter, a »jeles költő«; Calchondylas, Argyropulos, Pico della Mirandola, Ermolao Barbaro és mások, kik a görög és római szépirodalom s tudomány legkitünőbb ismerői voltak és csaknem oly tisztán tudtak írni, mint Cicero és Vergilius. Lorenzo, Péter halála után Cosimo utódja, e fényes társaságban töltötte idejét; a palota kertjében évenkint megülték Plato halála napját; tudós értekezéseket tartottak, megkoszoruztak és lepke szárnyakkal — a halhatatlanság jelvényével — ékesítettek Plato faragott

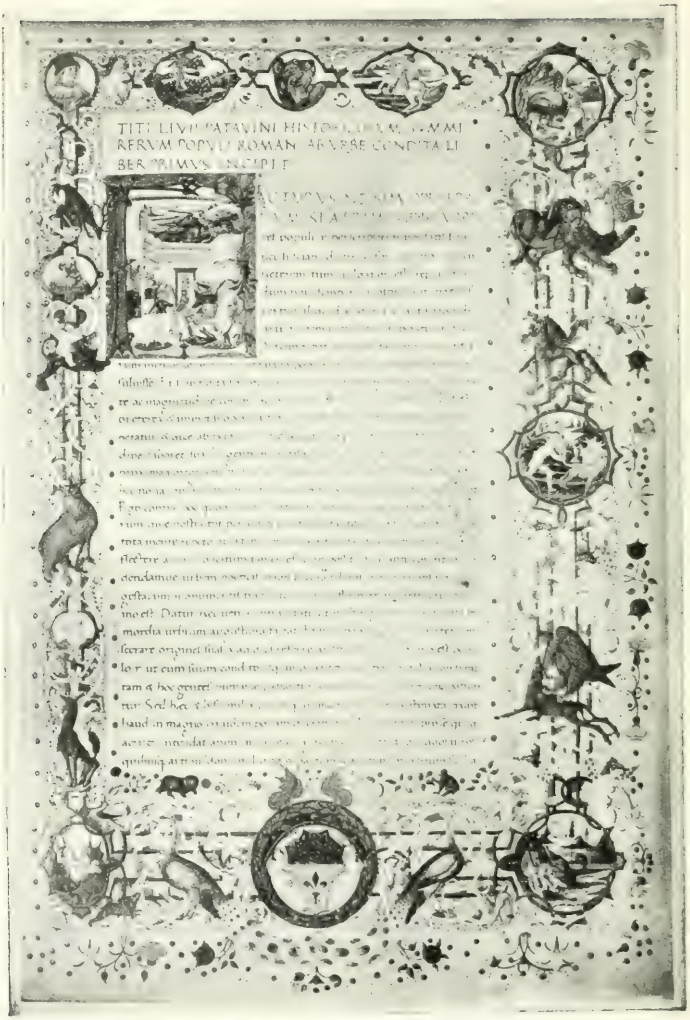

Vitez János Livius kódexéből

képét. Az akadémiában az ifjúságot erkölcsös életre, ékesszólásra és bölcseletre oktatták; a férfiak előtt a közügyekről beszéltek ékes és választékos nyelven. A kertben pedig szobrok voltak felállítva: Apollóé, Merkuré, Jupiteré és Saturnusé, melyek sorban követték egymást, a dalt, a szónoklatot, a jogot és a filozofia isteni titkait jelezve. Az egészben valami ünnepiesség, ábrándosság nyilatkozott, mintha Vergilius híres idilljét az ókor nagyjairól támasztották volna föl, platói reminiscenciákkal keverve. A tudós nem élt zárkózott életet, szavait nők, férfiak százai hallgatták és eszméi áthatották a társadalmat, melynek szokásain, erkölcsein jelentékeny változás esett; pompásan díszített termekben járt, fejedelmi asztalhoz gyülekezett, hol Firenze színét-javát lehetett látni. A lakomák a Platón híres »symposion«-jait akarták felfrissíteni. A vendégeskedést felolvasások, emlékbeszédek szaggatták meg, bölcselő viták, magyarázatok fűszerezték, s a fényes társaság finom, ékes társalgásba merült, melyben a hatalom és szellem arisztokratája közt az illem és rang túlságai leomlottak. Mindenki kedveli és tiszteli a tudományt, a finomságot; még az uralkodók ideálja is megváltozott. »Az olasz fejedelmek – mond Macchiavelli — azt hiszik, hogy a fejedelem érdeme abban áll, ha ügyes levélszerkesztő, elmésen tud egy-egy torló vágást alkalmazni, beszédjében élénk és finom, a cselszövésben furfangos, piperéje drágakő és arany, több fényűzéssel alszik és eszik, mint más, és mindenféle gyönyört gyűjt maga köré«. Óriásit emelkedett az ész becse; tán ép annyit, a mennyi hanyatlást a morál mutatott. Soha veszettebb irtóháborúkat nem viseltek, mint az emberi szellem megdicsőülésének ezen napjaiban; soha az állat az emberből jobban ki nem tört, mint épen ekkor. A középkor embere nem ismert uralkodót, csupán a hitet; a feltámadt óvilág csiszoltsága nem volt elég erős, sem alkalmas, hogy vérének tomboló szilajságát megfékezze. Az erkölcstelenség, a piszok a pápák, királyok, fejedelmek és főpapok udvaraiból a maga teljes szemérmetlenségében vonul a köztudatba; szószegést, árulást egyaránt helyesnek tartanak, forgatják a gyilkot lelkiismeretfurdalás nélkül, közutetszésű munkákat írnak, melyekben a fajtalanság ül orgiákat, nevetségessé válik a szemérem, dicsfénybe burkolózik a bűn, igaz, szépen, sokszor remekül elmondva. Mint a forradalmak szokása, egyik végletből a másikba vetik magokat, kinevetik a skolasztikust és aszkétát; de viszont babonásak, ókori mesékben hisznek, rajongnak az asztrologiáért s legtöbbször a »savoir vivre« elvét követik. Mosolyogják az egyházat, de nem bántják: mint papjai, pártfogoltjai elvezik javait; főlöttebb hiúk és dicsekedők, a Maecenasokat undorító hízelgésekkel halmozzák el és egymás közt veszettül marakodnak. De semmi: ösvényt törtek, a szellemet uj irányba tereltek, a modern világ, a tudomány és művészetek diadala felé ragadtak. Magyarország szintén osztozott a mozgalomban. Mióta Budán és Visegrádon az Anjouk ütöttek tanyát, nem szünt meg

az italiai hatas, magyaroknak olasz egyetemekre járása, humanisták költözese. A főpapi székeken olasz származású és nevelésű férfiaknak egész raja ült, sőt előkelő világi sem hiányzott, ki az új szellem har-

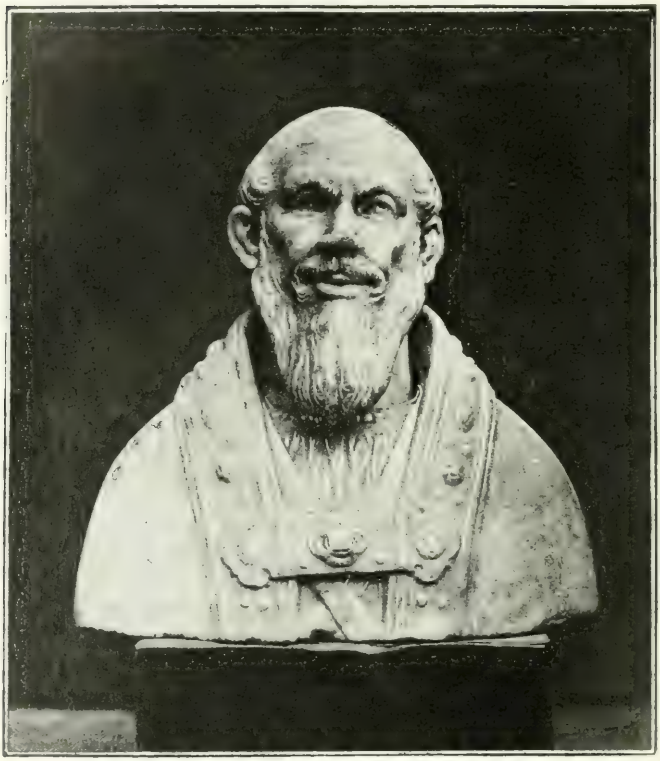

Vitéz János arcképe és névaláírása.

cosait maga köré edesgette. A talaj bizonyos tekintetben lassanként elő volt készítve, hogy a magvakat kicsíráztassa, s még a XV. század közepéről feltűnik egy kis levélgyűjtemény, melyet abból a célból állítottak össze, hogy az iskolákban olvasmányul, a kancelláriákban mintául

szolgaljon. A félhivatalos és hivatalos irószoba belékerült az új áramlatba. Nem elég, hogy úgy a hogy, világosan megirják a gondolatokat, fényt arasztanak a dolgokra, melyekről beszélnek; a stil klasszicitását, a kifejezések választékosságát, a cicerói retorika ünnepies díszét s virágait bámuljak. A divat kezdője Coluccio Salutato volt, Petrarcának tanítványa, Firenzében, a legdicsértebb és legolvasottabb irók egyike, s az udvarok tárt karokkal fogadtak az újítást, melynek fő hívei Európa keletén Enea Silvio és Vitez János, a levélgyüjtemény szerzője, lettek. A váradi püspök, ki mint tehetséges, tudományszomjas ifjú Olaszország egyetemein tanulta a humanizmus szeretetét, mint főpap olvasott, irt, szónokolt és udvarát fényes központtá tette, minők túl az Alpeseken nagy számmal keletkeztek és fejedelmi házak dicsőségét hirdették. Könyveket, kéziratokat vásárol, külföldi humanistákat jutalmaz, tudósokat, költőket gyüjt maga köre, a hirneves Paolo Vergerio t, a görög irodalom kiváló ismerőjét, a ciprusi Podakatherost, a lengyel Sanockit s másokat, hogy képzelni sem lehet magasztosabb társaságot, mint a mely ott együtt volt. Derült, szép napjaikat úgy élték, mint társaik Florencben, Ferrarában: fényes termekben, gazdag könyvtárban, az ókor halomra gyüjtött kincsei között, vitatkozva, értekezéseket tartva és fenkölt társalgásba merülve. A középpont maga a püspök volt, a mindenkitől elismert humanista szónok, kinek a török, a barbár ellen buzdító beszédei sokáig követett mintákul szolgáltak; a csillagász és asztrologus, a magyar humanizmus leglelkesebb úttörője és nagyra növelője. Itáliát, természetes hazáját kivéve, a mozgalom nagyobb arányokat sehol nem öltött, mint Magyarországon a XV. század második felében; és ez a virágzás első sorban az ő érdeme volt és az ő hatásának eredménye. Mátyásban, ki felügyelete alatt nyerte kiképzését, Vitez szelleme lobbant langra, és Hunyadi Jánosnak, ki az utolsó nagy középkori magyar volt, fia mint valódi renaissance-uralkodó jelenik meg a történelem világitásában. Hatalmas testi és szellemi tehetségek, sokoldalú értelem és meresz fantazia, melyek fölemelik a világpolitika koncepcióiig, minden akadályon áttörő egyeniség, udvarias simaság, mely tud bánni a rétorok csalfa szóvirágaival s nem idegen a diplomácia fogásaitól, ép úgy jellemvonásai közé tartoztak, mint a vér szilaj féktelensége, mely a formák lepletől tedve lappang, egy-egy óvatlan pillanatban ki-kitör és a maga félelmességében valóban megdöbbentő. Szórja a hizelgő szót, az aranyat, hogy hasson az emberekre; kifogyhatatlan a szép beszédben s alattomos eszközökben; ha egyik sem használ, elveszti türelmét, s akkor előttünk áll az emberállat, mint a dühös oroszlán, melynek orrából, szeméből és szájából mintha lángok lövelnének. Azonban egyéb tulajdonságok sem hiányoznak belőle: csodálatoskép józan s fölvilágosodott, s mégis babonás, egy lépést sem tesz a csillagok megkérdezése nélkül; kissé lédér, rajong az ókorért, szereti

a szép szobrokat, épületeket, a remekül kifestett irott kódexeket; kedvelt a fényt, a művészi pompát, művészeknek és tudósoknak lelkes pártfogója. Mint a renaissance legtöbb olasz fejedelme, kikhez hasonlóan

Mátyás arcképe és nevaláírása.

nem régi legitimitásnak köszöni trónját, szükséget látja, hogy külső fényűzéssel, gazdagsággal kápráztassa el kortársait, saját dicsőségével hasson, s mint azok, tudósokkal, művészekkel és költőkkel övezi magát.

nagy fényt és hírt kölcsönözzenek udvarának. Az egykorú olasz művészet java mesterei dolgoztak számára. Eljött Trani János, a képlárago, és Jakab, a renaissance egyik legjobb építő mestere, aztán Firenzéből Camica Kelemen; Andrea del Verrochio érc domborműveket készített. Filippino Lippo két képet küldött: Caradosso, a lombardiai ötvös — ha igaz — a renaissance-ötvösség kiváló remekével, az esztergomi kálváriával kedveskedett; Benedetto da Majano Budán intarsia-munkákat és szobrokat munkált. A királyi paloták telve voltak művészi és antik emlékekkel. A budai ház előtt érc Herakles állott, az udvarban Apollo, Diana és Pallas Athene szobrát lehetett látni, a termekben az antik világ kegyelettel és nagy pénzen gyűjtött maradványai, oszloptöredékek, föliratok és híres görög és római szobrok bronz másolatai díszelegtek; a könyvtár,

A budai vár Mátyás idejében.

a Corvina drága kéziratokkal volt telve, a melyekre a fejedelem évenkint 30,000 aranyat költött; részben Gherardo és Attavantes kódexei, remek, színes díszítésekkel, a renaissance kimeríthetetlen változatosságú ornamentikájával, kecses növény-, állat- és emberalakjaival, melyek oly üdék s élevenek, mintha most kerültek volna ki a festő ecsetje alól. Képzeljük e fényes, drága termekbe a magyar királyt humanistáinak társaságában. A palota ura finom öltözetben antik háromlábú széken ül, »a minők Delphiben voltak«; mellette az ősz Vitéz, ki közben esztergomi érsekké lett; távolabb fiatal ember áll, Regiomontanus János, a század egyik legnagyobb tudósa, ki Galilei előtt száz esztendővel mondotta ki a föld mozgásának elvét. Odébb Bonfini foglal helyet, Mátyás kedvence, ki Maecenasa és az ország történetét nagyszabású történelmi munkában örökíti meg. A körből nem hiányzik a lelemenyes, ügyes és felületes

Galeotto Marzio, ki már előbb, Vitéz váradi püspök korában is járt Magyarországon s azóta távol, Francia-, Spanyol- és Angolországban utazgatott, jelenleg pedig Mátyás király elmés mondásairól és cselekedeteiről készít könyvet. A hazaiak közül ott van Báthory Miklós, a tudós és komoly fiatal váci püspök. Folyton könyvet hord magával s meg a király várótermében is, hol mindenki társalgásba vegyül, leül és Ciceróját olvassa. Éppen hazulról, váci palotájából jött, mely maga is egy kis humanista központ, saját tudósaival, költőivel, kik hol olvasnak, hol szónokolnak, hol lant kiséretében énekelnek. A gyülekezetben látni lehet a jeles és sokoldalú Zápolya Györgyöt, a szenvedélyes és buzgó könyvgyüjtőt: Váradi Pál alakját, Dóczi Orbánt, Geréb Lászlót, Garázda Pétert, kik valamennyien Olaszországban végezték tanulmányaikat, külföldi tudósok rajával beszélgetve, s hogy mást ne említsünk: a társaság szemefényét, JANUS PANNONIUST, Mátyás királynak még ma kedvelt hivét, holnap szerencsétlen földönfutót. A társaságban, melyhez foghatót a XV. század Budán kivül tán Lorenzo di Medici nyaralójában láthatott senkinek a pályája sem kápráztatóbb és tragikusabb az övénél, a humanista világ fényét s árnyát senkié sem tükröztette jobban. Mint gyermek jutott Itáliába és tíz esztendő múlva, mialatt egy Guarino és Marsilio Ficino előadásait hallgatta, mint a humanisták dísze, a világ gyönyörűsége — le delizie del mondo — hírrel, dicsőséggel koszorúzva tért haza. Úgy beszélt latinul és görögül, mintha Rómában, Athénben született volna: úgy ismerte és szerette Plátót, mintha lenn, az Akropolisz alatt, Sokrates oldalán nőtt volna föl. Ifjúságának legszebb évei az ókor hagyományaival megszentelt földön, az antik világ dicsőítőinek körében teltek, és ő szívének minden érzésével ragaszkodott hozzájok és osztozott kiválóságaikban és hibáikban, erényeikben s tévedéseikben egyaránt. Kérdezzük hazáját, őseit, és Magyarországról, a Dráva mellékéről fog beszélni: de lelkében más világ zsibong, mely a Tiberis partjain élte dicsőségének napjait, s a melynek fényes árnyai közül Augustus, Horatius, Ovidius és Martialis lebegik körül. Ha sikerülne a romokba életet lehelni, ha Róma föltámadna imperátoraival, költőivel, görög műveltségének pompájával, ő lenne az első, ki a tógát felöltené. Egyik legszebb munkájában, a Guarinohoz írt nagy panegiriszben rajongva üdvözli ez új éra hajnalhasadását. Az antik istenek közül egy sem halt meg, csupán a múzsák oltára elhagyott. Mily nyomorú, sötét idők! De im, az alvilágból jő Hermes és hozza a vigasztaló hírt: a párkák egy csodagyermek születését tökéllették el, kit a charisok ölenringat, virágszedő nimfák mulattatnak és az itáli ég finom párája öltöztet isteni patyolatba. Mennyi ábránd, mennyi rajongó ragaszkodás egy örökre pihenő, eltemetett múlt iránt! Csak igérni tudja, hogy

»Eljön a férfiasabb kor . . .
S lantom [illegible] Horatiusé, hős hirét zengi meg [illegible].

költészetének hősei egytől egyig az antik világ talaján gyökereznek: Guarino, Vittorino da Feltre, Jacobus Antonius Marcellus, Vergilius megsiratott hősének »utódja« . . .

Nem volna igazi humanista, ha nem utánozna; de jóval több, mint puszta utánzó, rétor vagy versfaragó: valódi költő, kiben gazdag epikus véna lüktet, nem hiányzik az elegia ihlete, a szellemesség, hogy csinos epigrammokat szórjon a világba, melyek a Martialiséihoz hason

Janus **Pannonius** arcképe.

litanak, kedvesek és szeretetre méltók, mint írójuk maga. Még nem volt tizennyolc éves, mikor a »vatum optimus« dicsőítésre, követésre ragadta; és humanista társai az erkölcsök és ifjúi erények valóságos mintaképének rajzoltak. Gyűlölt minden bűnt és minden erény meg volt benne, sőt híre járt, hogy szűz. Szerették elmésséget s nem botránkoztak meg frivolságain, melyek sértettek az erkölcsöt, de nem voltak durvák, mint a középkor tréfája: nem bántak, hogy félig pogány volt és inkább platonikus, mint buzgó keresztény. A renaissance embere szívesen dévajkodik, élvez »antik módra«; telve érzékiséggel; tud gyönyörködni ledér, csipős dolgokban, kivált ha szép formában nyújtják őket. Nem voltak moralisták; inkább rómaiak a respublika végső éveiből, a császárság korából, a kik Epikurral irtóztak a fájdalomtól, örülni akartak minden áron, nevették a nép egyszerű vallását. Ezek az emberek dicsőítik Janus Pannonius harsogó panegiriszeit, melyeknek hangja, nyelve csaknem oly szép, mint Horatiusé; könyeznek elegiáin, melyek a gyermeki, baráti ragaszkodás nemes érzésében Ovidiussal versenyeznek: tapsolnak, mikor a fiatal pécsi püspök dicséri Mátyás királyt, hogy Vénusnak tábori élet közben is áldoz, »mivel Venus Mars kegyeit nyeri meg,« vagy önmagáról, az ő kedves barátnőjéről énekel, Luciáról vagy épen Orsolya titkáról — »de vulva

Galeotto Marzio.

Ursulae [illegible] ír verseket, a melyekben nincs kevesebb pikáns íz, mint Horatius némelyik sermo-jában, Tibullus elegiái-, vagy Ovidius pajkosságaiban: mosolyognak, mikor költőjük Johanna papisszával a papasagot perszíflálja és Galeotto barátjat, a legvidámabb fickók egyiket, a római búcsújárástól tartóztatja:

Hiszékeny, buta nép [illegible] vad videkrül,
Mely üres álmoktól iszonyodik, rémül,
Hadd rója ez útat képmutatók serge.
Ám te hidd csak azt, mit Protagórasz nyelve
S Theodor, az istentagadó taníta,
És a mit Epikur jól látott egykoron:
Nincs rossz a világon, csupán a fájdalom.

Ám ha mégis vakhit megszállna erővel,
S búcsút járnál buzgón, lehorgasztott fővel,
S mint a vén szipirtyók, könyet potyogtatva
Elhinni kész lennél, a mit napról-napra
Albertus, Rubertus szószékről rikácsol:
Barátom! végy búcsút legott a múzsától,
Apollon iránt is erős hited szegd meg,
Verscsinálást hagyjad sánta Vulkánuszra:
Hivő is, költő is nem lehetsz egy szuszra.

Mintha egy sereg pogányt látnánk magunk előtt. A versek kikelnek Luna ellen, mint a mely mindent megront, a szabad ég alatt fekvő testet rothadásba ejti, a vetést meddő rozsdával elperzseli, varázsló bűbájt terjeszt és megújulásával ráveszi Lachesist, hogy az emberek élete fonalát elvágja. Egész komolyan beszélnek boszorkányokról, égi, földi csodálatos jelekről, átkos napokról, melyek a naptárakban is meg vannak jelölve, és az Olympust isteneivel olybá veszik, mintha valóban hinnének bennök. Soha tudós, tanúlt elmék fantomokat buzgóbban nem kergettek, ábránd nagyobb erővel nem uralkodott, mint ez a mély antik almadozás. Azt vélték, föltámasztották a múltat és a világot meghódoltatják előtte; ők, a kik sem keresztények nem voltak, sem valódi pogányok nem lehettek, »a dicsőségnek meggyőződés nélkül való hirdetői« akarták az igazság templomát felépíteni. De az emberiség átvette a múltból, a mi benne halhatatlan, formáinak tökéletességét, örök ideáit, és haladt az igazság útján tovább. A népek keresztények maradtak, az irodalmak nemzetiek, vagy ilyenekké lettek: az álmodott új, büszke Róma ábrándja szerte foszlott, senki sem hitt többé benne, a Janus Pannoniusok költészete puszta történelmi adalékká vált.

Es mily érdekes még egyéni bukásuk is. Mintha boszuló Nemezis követte volna őket. A XV. század két nagy magyar humanistája közül egyik sem játszhatta végig fényes szerepét, pályájok úgyszólván kettétört, üldözve, megalázva fejezték be életöket. Vitéz János ép oly könynyen vette a király iránt való hűséget, mint öcscse, Czezmiczei János

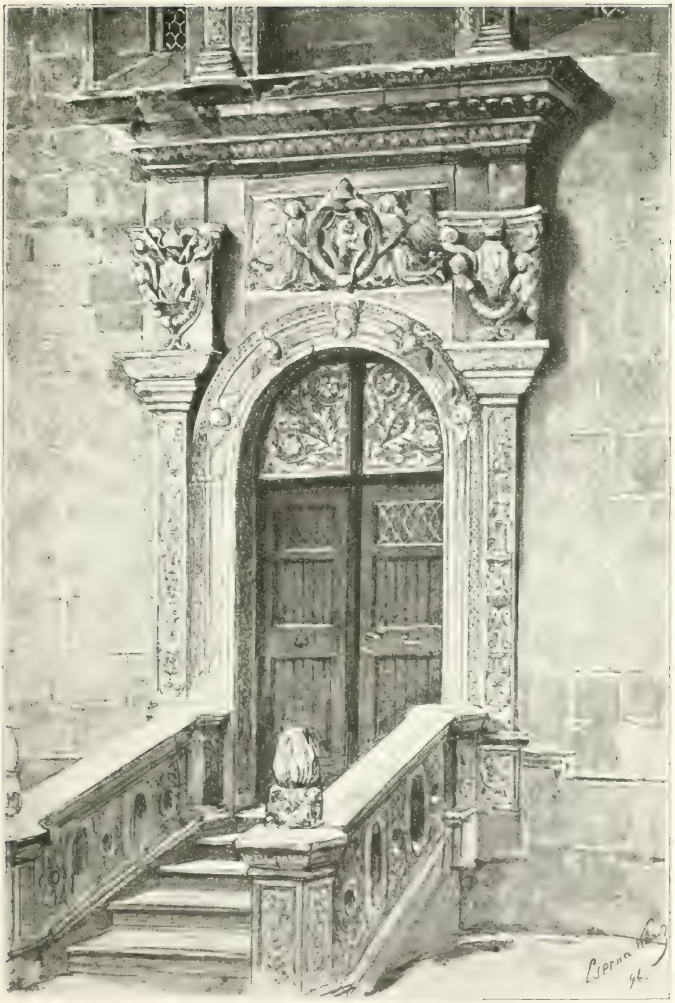

Janus Pannonius, – mint Itáliában Francesco Davalos: mindkettő renaissance természetének lett áldozata, és bukásukon egy fejedelem haragja ült győzelmet, a ki ép oly anyagból volt gyúrva mint ők, és nem kevésbbe volt autokrata, mint akár egy Este vagy Visconti s a renaissance többi magasztalt, tömjénezett ideálja.

A XV. század magyar humanizmusa negyed századon át virágzott még utánok, de soha sem szünt meg nagyúri fényüzés lenni, és alkotásai, nagy intézményei soha sem váltak állandókká. A pozsonyi egyetem, melyet még Vitéz alapított, s a melyben Európa legkiválóbb tudósai, egy Regiomontanus, Ilkus működtek, szinte féltized alatt szétmállott; Mátyás műkincseit, s tán valamennyi közt is a legnagyobbat, könyvtárát, szétszórták, elemésztették az idők zivatarai. A fényes napokat hiába igyekeznek visszaidézni többé. A XVI. század elején vannak még az országban művészek: itt látjuk Firenzei Jánost, Attavantes hivatott utódját, kora legnagyobb miniatur-festőjét; az olasz Visinot; a gyulafehérvári templomnak egy pompás része még Mátyás halála után készül, Andrea Ferrucci szobrokat készít az esztergomi Bakócz-kápolnába; Celtes Konrád Magyarország humanistáit még egyszer a »Sodalitas litteraria hungarorum«-ba gyűjti . . . de a régi élet vissza nem tér soha, csupán a szellem, a római irodalom ismerete és szeretete az, a mi el nem enyészik többé. Főurak és papok közt nem halt ki bámulása, s egyesek, mint Szakmári György primás, Thurzó Zsigmond, fehérvári prépost, Perényi Ferenc, váradi püspök és mások nemcsak lelkesedtek érte, hanem részben stiljét, cicerói retorikáját is utánozták. Magyarország szellemi arisztokráciája megizlelte a lelki élvezetek és nagy emberi eszmék ősi forrását, és nem hagyta el többé: a magyar humanizmusnak ez a mindenek fölött való érdeme.

III.

A nemzet tömegére nem hatott a humanizmus varázsa. Külsőleg alakulva, módosulva is teljesen középkori életet élt, papjait, szerzeteseit, krónikáit, regéit hallgatta és korábbi nézeteihez ragaszkodott. A műveltség emelkedett, azonban új eszmevilág nem alakult. Mint az Árpádok alatt, küzdöttek a Nyugottal, hogy az ország szabadságát és területét megvédelmezzék, mint Szent László idejében, őrizték a kereszténységet a Kelet barbársága ellen. Mondhatni, a magyar lovagkor ép ez években, a török harcokban hagott tetőpontjára. Viharos századok, megpróbáltatások szálltak el a magyar fölött; hosszú, dicsőséges és fájdalmas korszakot élt át, melyben fölmagasztosultak erényei, de csak annál ijesztőbb mérvben tűnt föl hibáinak vészes árnya. A nemzet soha sem volt nagyobb, története soha zűrzavarosabb, mint e kor elején s utolsó másfélszáz esztendejében. Hatalmas kezek, Nagy

Magyar főurak a XVI. sz. elején.
(Burckmair rajza.)

Lajosé, a Hunyadiaké, irányt szabnak, egyesítik az erőket; mégis már az utóbbiak idejében a harci és politikai sikerek legragyogóbb napjainak fényen is attör a belső állapotok sötét ziláltsága: az egyház megrömlott fegyelme, a papok féktelen kapzsisága, a hatalmasok elvetemült önzése, az erőszak és árulás, a rablás és gyilkosság, a gyöngék elnyomása s kétségbeejtő nyomora. Költői emlék alig maradt a kor elejeről, s a miről emlékeznek, csupa gyilkosságot, bűnt énekelt: idegen herceget, a ki megfertőzteti a magyar leány tisztaságát, rettentő vérboszút, királygyilkosságot, idegen zsarnok dühöngését a szabadság képviselői ellen. És a kor végén alig csendül föl hang, melyben nem erzenék a mély honfibú, a közállapotok reménytelenségének fájdalma, mely a dicsőség napjait követte.

Keressük föl az időszak magyarját szellemi élvezetei között. A legtöbb fülével tanul, irásban, betűk ismeretében járatlan. Úgy nőnek föl,

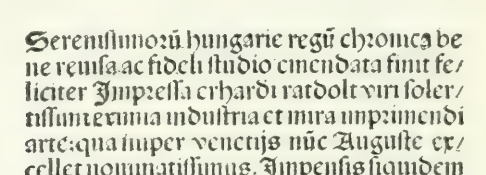

Serenissimorũ hungarie regũ chronica bene reuisa ac fideli studio emendata finit feliciter Impressa erhardi ratdolt viri solertissimi eximia industria et mira imprimendi arte: qua nuper venetijs nũc Auguste excellet nominatissimus. Impensis siquidem Theobaldi feger conciuis Budensis Anno salutifere incarnatiõis millesimo q̃drin/gentesimo octogesimoóctauo tertio nonas Junij.

Thuróczy augsburgi kiadásából.

mint parasztjaik, és elalusznak tudományos igék hallatára. Megdöbbentő az analfabétak nagy száma, főkép az előkelőké. Főurak, tisztviselők, kik a tanácsban első sorban ülnek, országrészeket kormányoznak, kényes államügyekben vesznek részt, követségbe, küldetésbe járnak, nem tudják leírni nevöket. A fényes társaságban ott van Báthori István, az erdélyi vajda, Ország László, királyi fólovász mester, Rozgonyi László, királyi főkamarás, utóbb Pekry Lajos, horvátországi bán, Telekessy László, a felvidek főkapitánya. De az állapot mégis hatalmasat változott. A papság mellett, a melynek színvonala szembeszökő mód emelkedett, a XV. század végén egy irástudó, részben tudományt kedvelő arisztokrata kor áll, a köznemességben mind többen tűnnek föl, kik a közéletben társaik fölött kiemelkednek, és egy, ha nem is nagy, írni-olvasni tudó magyar társadalom alapja meg van vetve. Az oligarchia nyomasztó önzése, a mely a királyságot a közép-

osztályával együtt fenyegeti, harcra készteti a kisnemességet, és a hosszú küzdelemben kodifikáljak a jogszokásokat, törvényeket, és a tömeg meghódol a tudomány előtt. Mintha ösztön, titkos sejtelem súgná nekik, hogy válság előtt, egy nagy korszak mesgyéjén állnak, melynekműveit meg kell tökéllniök. Thuróczy János, e józan és vaskos középkori magyar még előbb, Mátyás alatt teljessé tette a magyar krónikát, melynek utolsó és hivatott művelője volt, összefoglalta előzőit: Károly Róbertig a régieket, Nagy Lajosra vonatkozólag a XIV. szá zadnak értékes termékét, János, küküllei esperes följegyzéseit, s a mit Mária királyné idejétől a saját koráig maga összegyűjtögetett;[1] Werbőczy István, a zólyomi birtokos, a kit osztálya, pártja tudásáért nem sokára föl, a nádori székre fog emelni, országos meghagyásra könyv szerkesztéséhez lát, »hogy a törvényeket és szokásokat, melyek a bíráskodásnak ebben az országban rég időktől fogva háborúk és lázongások annyi zűrzavarában támasztékul szolgáltak ... írásba foglalja ... hogy mintegy egy testté foglalva ... éljenek az összes utódoknál«.[2] A középkor tanult magyar nemese ebben a két könyvben rakja le sajátos eszméit, melyekért ötszáz esztendőn át és azok multával is lelkesedett, s a melyek részben utóbb, a létért való küzdelem kétségbeejtő idején a nemzeti és állami egység kapcsai lettek. A török hódoltság, a nagy országszakadás napjaiban, mikor úgyszólván minden megye külön kis állam, mely ügyeit maga intézi, védelméről maga gondoskodik, a részekre tépett fajt múltjának közös emlékei mellett a Werbőczi »Hármas könyvé«-nek kétségbe nem vont tekintélye és használata fűzi egybe, az ősi, nemesi jog, mely a faj lelkéből és viszonyaiból fakadt és összefoglalva először ebben a műben látott napvilágot. A magyar jog szivóssággal állta ki e több mint másfél századot, csakúgy, mint előbb a középkori feudalizmus támadásait, s a nemesi szabadságok

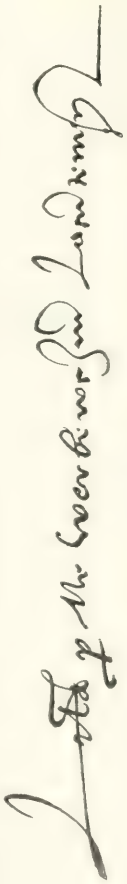

Werbőczy István nevalairása

[1] Megjelent 1488-ban Brünnben és Augsburgban.

[2] Először Bécsben, 1517-ben nyomtatták. Legújabban 1894-ben az Akadémia adta ki.

a Werbőczy sokszor idézett »primae nonus«-ának[1] formulázásában éltek tovább a nemzet öntudatában. A magyar nemes, főpap, zászlós úr és köznemes birtokára és személyére nézve egy törvény alá esik, ugyanazon kiváltságokat és jogokat élvezi. Letartóztatni csupán törvényes bírói ítélet után lehet, alávetve egyedül a törvényesen megkoronázott királynak van. Adózástól, vámok, harmincadok fizetésétől mentes, mint harcos részt vesz az ország védelmében és jogaiért, ha kell, magával a királylyal harcba szállhat. Olyan függetlenek, szabadok, mint az emberek a világon másutt sehol, s mindenek fölött ilyenek kívánnak lenni. De jogaikat nemcsak befelé őrzik. Nem akarnak idegent a fejedelmi székre; országgyűléseiken, a hol többnyire fölfegyverkezve jelennek meg, újra meg újra követelik az udvarból eltávolításukat; és a magyar király jogát még Rómával, ezidétt legfőbb jótevőjükkel szemben is hangoztatják. Magyarországon a királyok az összes egyházak, püspökségek, apátságok, prépostságok egyedüli alapítói; az alapítás tényével a kegyúri jog egész hatalmát, a kinevezés, választás és adományozás jogát megszerezték . . . Tehát Magyarországon a pápa a megüresedő egyházi javaknak betöltésére a megerősítés hatalmán kívül más joghatóságot nem gyakorolhat.«

A kor általán sokat foglalkozik egyházi dolgokkal, melyek körül a szomorú tapasztalatok megdöbbentő száma gyűlt egybe. Királyok, főpapok a hibák és visszaélések hosszú sorát követték el, a javadalmakat idegenek, világiak, érdemetlenek, sőt akárhányszor gyermekek kapták, az egyháziak fösvénysége, kapzsi zsarolásai ellen folyton hangzott a panasz, ki-kitört a gyűlölet. A barátok egy részét már Mátyás idejében reformálni, szorítani kellett, hogy jámbor életet éljenek, ne kóboroljanak, világias ruhát ne viseljenek; a papok erkölcse meglazult, a vallásos élet régi bensősége csorbát szenvedett. Az emberek azonban — legalább elvben — így is ragaszkodtak őseik hitéhez, a katholicizmushoz. Új meg új klastromokat emeltek, adományokkal szolgáltak és jó viszonyt tartottak egyes szerzetekkel. Mátyás király ki-kijárt a regényes szép fekvésű Szent Lőrincre, hol a paulinusok fő fészke volt; az akkori generalissal, Fr. Gergelylyel, órák hosszat elsétált a hatalmas épületben, a melynek falai Budáig ellátszottak, és ottan ottan felvidulás okáért a pincébe is lemeltóztatott. Ragaszkodással, szeretettel látta ezt a szerzetet, a melynek sorsa ide volt kötve szülőházaja, Magyarország sorsához és tagjai jámbor, szigorú, fegyelmezett életökkel tüntek ki, melyhez csupán a karthauziaké hasonlított.

A fejedelem példáját követték a főurak. Kinizsy Pál, kinek személyét egy — mint hiszik, egykorú — verses magyar krónika is emlegeti, Vázsonyban vetette meg egy paulinus kolostor alapját. Akkor 1483-at írtak, és tíz esztendő múlván az alapító teteme szintén ott pihent a

[1] Partis *primae* titulus *nonus*.

Magiſter Stephanus de Werbewcz: perſonalis preſentie regie maieſtatis locum tenens: lectoribus ſalutem.

CVM ſereniſsimus, idemq; clementiſsimus/ dominus Wladiſlaus Hungariæ, & Bohemiæ &c. Rex/ ſuperioribꝰ annis/ tum ſua ſponte permotus, tum frequentibus uniuſcuiuſq; ordinis ſubditoꝝ ſuoꝝ precibus exoratus/ eas leges, eaſq; cõſuetudines/ quibus a longa iam temporꝝ ſerie/ res iudiciaria/ hoc in regno/ tot iter bellorꝝ, ac ſeditionũ æſtus/ utcunq; firmiſsime ſtetit/ ad iuris ſcripti normã, ac rationẽ/ reuocare decreuiſſet. Cæteros inter/ qui maieſtati ſuæ, & fide, & obſeruantia erant addicti/ me ultro deligendũ duxit/ qui id muneris explerem, ut tot diſiecta, ac diuulſa municipaliũ hunꝰ regni Hungariæ conſuetudinũ, & conſtitutionũ membra/ in unũ uelut corpus coacta, & ſcripturæ adminiculo illuſtrata/ in omnẽ poſteritatẽ propagarentur. Hanc uero ipſe prouinciam/ licet meæ imbecillitatis conſcius/ non tam uiriũ fiducia/ q̃ obſequendi neceſſitate ſuſcepi: & quoad ſuppetebat facultas/ pro ingenioli tenuitate/ longis, diuturniſq; laboribus ad calcẽ uſq; perduxi. Cum interim regio iuſſu reliqui quoq; Prothonotarii/ mihi per id tẽporis collegæ iudiciarii/ inſuper iurati aſſeſſores/ ſedis iudiciariæ regiæ/ & pleriq; alii/ tam in diuino/ q̃ humano iure diu/ multũq; uerſati/ ad hæc oĩa diſcutienda, recenſenda, & ad amuſsim rutinãda fuerant adhibiti: quibus ex ſententia peractis in publico demũ, ac generali dieta, & cõuentu dominorꝝ prelatorꝝ, ac baronũ, nobiliumq;, & procerũ regni huius uniuerſorꝝ/ anno ſalutis humanæ quarto/ & decimo ſupra milleſimũ quingẽteſimũ/ ruſticana ſeditione/ quæ paulo ante irrepſerat exciſa, & ſublata/ ad diem diuo Lucæ Euangeliſtæ dicatã/ celebrato/ idem princeps oĩm cũ flagitatione, ac plauſu/ hoc domeſtici iuris cõpendiũ, ſuo ductu, atq; auſpiciis lucubratũ/ conceptis uerbis, ac una uoce cõprobauit. Et regio imperio, regieq; authoritatis plenitudine roboratũ/ irreuocabili ſanctione firmauit. Pollicitus inſuper id ipſum opus membranis conſcriptũ ſeſe regionatim/ per uniuerſam Hungariam/

monostor falai alatt. Özvegye, Magyar Benigna, Balázs leánya, a szerencsétlen, meddő asszony, a ki rövid pár tized alatt háromszor ment férjhez, bőkezűen gondoskodott, hogy a zárda fogyatkozást ne lásson, és 1511-ben két helységgel gazdagította.

Szent Pál fiai a jótettet imádsággal, kedveskedéssel viszonozták, a minőt abban az időben urának, pártfogójának kolostor adhatott. Mátyás a szentlőrinciektől Bátori László bibliáját nyerte; a vázsonyiak imádságos könyvet írtak Benigna asszony számára, gyönyörűen díszített kódexet, mely ékes szövegével, gazdag festett részleteivel az olasz könyvfestők munkái mellé sorakozik.[1] Magyar nyelven az utókor tudtára ez a kis pergament-kötet volt az első imádságos könyv, mely világi személy használatára készült, a társadalom és kolostor közös szellemirányának egyik emléke. Úgyszólván klastromi munka minden ízében: zsolozsma, breviár, a melyet az egyház szolgái karban mondanak, de akkor a hívők még szintén ismertek: valódi »Officium Marianum«, mint mondják, *Bodog aʒʒon horaː*, zsoltárokkal, himnuszokkal, verzikulusokkal és könyörgésekkel, az egyházi év időszakai szerint, és a »penytencya thartasrol walo psalmosokkal«.

Benigna asszonynak kevés hajlandósága lehetett rá, hogy e vég nélkül való reggeli hórákat, esti komplétát, éjjeli veternyét mondogassa; de ünnepi vecsernyék alkalmával észrevehette könyve hiányát, mikor abban a Gyertyaszentelő — husvéti zsolozsmákat hiába keresgette. Húsz esztendő múlt el azóta, telve bánattal, szomorúsággal. Első férje még 1494 novemberében özvegységre hagyta; a másodikat mintegy tizennégy év múlva kísérte végső nyugalomra és a harmadikkal kínos, nehéz napokat töltött. Kereste a vallás vigasztalását, alapítványt tett, a batai barátoknak drága, piros, aranykeresztes miseruhát küldött, pótoltatta régi imádságos könyvének hiányát: újra tett szert. Frater M., a vázsonyi monostor tagja, írta meg az új kódexet,[2] a mely az elsőnél külsőleg hasonlíthatatlanúl egyszerűbb, belsőleg annál meghatóbb, szívhez szólóbb, közvetlenebb. Gyönyörűbbnél gyönyörűbb imádságok, azzal a megragadó ahítattal szőve, a mely a középkort jellemzi, a szenvedő Üdvözítőhöz, a bánatos istenanyához, különös bájt adnak ennek a könyvnek, főkép az elejének. A kezdő darabok Szent Brigittától valók, ki a XIV. századnak egyik dísze volt, Krisztus szenvedéseit látomásokban szemlélte, és a kinél meghatóbb imádságokat senki a vérző Megváltóhoz nem intézett s a középkori magyar imádságoskönyvek íróira mélyebb hatást nem gyakorolt.[3] Majd Szent Bernald doctor ymadczaga követ

[1] E könyv a *Festetich*-kódex, a XV. század 90-es éveinek elejéről: készülésének ideje: 1490—1494.

[2] A *Czech*-kódexet.

[3] Brigitta imádsága megvan a Gyöngyösi- (7—24), Thewrewk- (1—24), Gömöri- (99—123), a Winkler- (246—260), Kriza- (5—67) stb. kódexekben.

kezik, a híres Salve mundi salutare átdolgozása, e költői lélekkel írt verses mű, a középkori magyar lírának egyik legszebb gyöngye.

. . . Üdvöz légy, kegyes oldalnyílás,
Kiből jövé szent vízfolyás:
Pirhanyodtál mint szép rózsa,
Mennyországnak vagy ajtója.

. . . Piros oldal, nékem nyíljál,
Én szívemtől ne távozzál:
Ha én veled elmehetnék,
Ott magamnak nagy jót lelnék.

Szomjú számmal ha illetlek,
Gerjedetöst ha ölellek,
Akkor vagyok minden jóban,
Én lelkömnek nyugalmában.

. . . Szent lábadnak keménységét,
Szent kezednek ő mély sebét
Ölelgetem áhítatost,
Reszkettetöst, kívánatost:

Ó bünösök szeretője,
Esetteknek emelője!
. . . Keresztfádon kinod látom,
Üdvösségem tőled várom.

. . . Mély sebidet, kiket vallál,
Szép véredet, kit hullatál,
Én szívemben te megírjad,
Én lelkemet hozzád vonjad.

Valahányan hozzád jöttek,
Te szent lábaidhoz estek:
Ő bünöket mind ott hagyták,
Kórságokból megtávoztak:

Im én vagyok keresztfádnál,
Im kesergek szent lábadnál:
Keresztfádról te meghallgass,
Könyörülj és engemet láss,
Te kinodban bírva, állva
Láss, szívemnek kívánsága!

Én szeretöm, hozzám hajolj,
Megvigasztalj és nekem szólj,
Kérlek, nekem az szót mondjad,
Hogy bünömet megbocsáttad.
. . . Te szent véred én rám hulljon,
Megtisztítson és vígaszszon! . . .

Aztán jön a többi: a »cultus latriae« után a hiperdulia: imádságok, epeségek a fájdalmas Szűzhöz: . . . Hallgasd meg én imád-

gomat, és tekintsd én árvaságomat, árvaságomnak nyögését és nyavalyásságomnak könnyhullatását. És mert nagy sok gonoszba és szomorúságba én bűneimért vettettem: nem tudom, kihoz futamjam, hanem tehozzád, en édességes asszonyomhoz, mi urunk Jézus Krisztusnak szülejéhez, mi emberségünknek hasonlatosságához és egyenlőjéhez és megvigasztalójához». Fölhangzik a litánia minden szentekhez, az elmaradt vecsernye, majd egy csomó különféle rövidebb-hosszabb fohaszkodás, és a könyvíró befejezte munkáját. «Veege. vr ystennek haalaa. Amen.» – Azonban csakhamar újra fölveszi az írótollat. Az a boldogtalan, szerencsétlen asszony még néhány imádságot kíván: könyörgést békességért, gonosz szótul, szeplőtől, gyalázattul, oltalomért, segítségért ellenségei ellen. «Ó jó Jézus, ó kegyes Jézus, te légy énnekem paizsom, hogy te igazgatván, állhassak ellenök, kik engemet rágalmaznak . . . Ereszszed énnekem . . . vigasztaló Szentlelket, ki megvilágosítsa én tanácsomat az ő fényességével . . . Irgalmazz, irgalmazz, élő Istennek egy fia, irgalmazz énnekem Benignának, angyaloknak ura, és mindenkoron légy énrólam megemlékező, Úram, Jézus, bocsanatnak adója.»

Milyen játéka a véletlennek! Az a pár szó, melylyel az elején csonka könyv kezdődik, szomorúságról, bánatról beszél, s az utolsónak *szánt* imádság végsorai is azért esdenek a «Bűnösök segítsége»-hez, hogy, a mint az ő szent fia feltámadott, olyan bizonynyal feltámadhassak én nagy bűneimből».

Ez a mondat 1513-ban volt írva. És hat évvel utóbb, 1519 körül, Benigna asszony a férjét orgyilkosokkal megölette. Még mindig a középkorban vagyunk. Az emberek telvék vallásos buzgósággal, az Isten dicsőségével; de ontják a vért, indulataik hevében széttépik a legszentebb kapcsokat, forgatják a boszú, a kegyetlenség fegyvereit. Hunyadi János, a legkeresztényebb hős, Moldva várában minden hadi fogolynak kiszúratja szemét, levagatja kezét és orrát. Kinizsy Pál, ugyanaz, ki 1483-ban kolostort alapított, 1492-ben Temesvárott a fogoly törököket zsákba varrva, vízbe hányatja, malomkerekekre kötteti, meg nyúzatja, megsütteti s éh sertések által fölfalatja.

De nemcsak vérengzők, erőszakosak. Ezeken a tulajdonságokon túl, melyek az egyházi életben ép úgy megnyilatkoztak, mint a renaissance embereiben, a babonás hajlamok szintén előtérbe lépnek és belopóznak hitök világába. Oseik poganyságának reminiscenciái ötszáz esztendő alatt nem haltak ki közülök. Hisznek bűvöles, bajolás erejében, raolvasásokkal élnek, a melyekben felcseng a régi hang, csupán a szereplő alakok váltak keresztényekké.[1]

[1] Ime egy példa 1488 tájáról. «Urunk Krisztus szamár hátán Jeruzsálembe ha – midőn ment, ő szamara megsántult vala. Azt meglata Boldogasszony, az szót mondta vala: Fiam Jézus Krisztus! Nem megsántult lovad. Krisztus halla, az szót monda: Én édes szülem, anyám! Megsántult, mert lába kimarjult. — Én édes

Simon úr, kinek részére a Peer-kódexet írták, fiatalabb korú ember volt. Atyja, anyja még élt, voltak húgai és fiai, a kikért imádkoznia kellett. Hadakozásokba, csetepatékba járt, élete »lövéstől, törtől s egyéb nemű mérges ártandó állatoktól,« nyiltól, láncsától és más közönséges fegyverektől forgott veszélyben. Azonban győzte hittel, buzgósággal. Volt egy imádsága — Szent Ágoston doktor írta — és annak oly ereje volt, hogy a ki olvasta vagy leírva magánál hordozta, semmi ellenség, se víz, se tűz, se méreg, se pokol néki nem árthatott.[1] Ha hidegelés szállta meg, a következő sorokat kellett mondania:

Krisztus országol,
Krisztus parancsol,
Krisztus győz, oroszlán
Júda nemzetéből.
Szabadítsad meg Simont
Mindennemű gonosztól
És ez hidegeléstől.[1]

Nyilnak, láncsának tudott parancsolni, hogy álljon meg, fölfelé járuljon és meg ne sértse Istennek szolgáló fiát, Simont.[2] Imádságos könyvében fol volt jegyezve a Krisztus hét szaváról szerzett ének, a melynek utolsó szaka szerint

»Valaki ez igéket híven megtartandja,
Térdepelvén, szeretvén mindennap megmondja,
Harminc napnak előttén halálát megtudja.«

Batran, bizalommal gondolt ezekre a napokra. Az ördög minden ineselkedése, a pokol összes hatalma megtört, szertefoszlott attól a könyörgéstől, a mely kódexének 230—234. lapjain áll: ha azt »valamely ember halálának idején megolvasandja avagy megolvastatja, tehát kétség nélkül mennyországba megyen«.

Járták a »búcsús« imádságok. Az iskolázatlan tömeg, a mely az üdvösséget olcsó áron kívánta, híven félremagyarázta és terjesztette őket. Hittek az evangeliumban, de látásuk nem volt tiszta és világos: az igazságot fantazmákkal keverték össze és a szellemet üres formaságokkal, mint a humanisták és szerzetes-kortársaik.

De ugyanakkor az imádságos könyvek lapjairól egy igazi költészet szelíd, derengő sugarai törnek elő, a legjobb néhány ének hangzik föl,

fiam, Jézus Krisztus, parancsolok te szent híreddel és te akaratodval, hogy az te lovad megvigaszszék». L. *Zolnai*, Nyelvemlékeink, 152—153. l. V. ö. *Bornemissza Péter* »Ördögi kisértetekről« szóló munkájának (Sempte, 1578.) ráolvasásaival.

[1] *Peer*-k., 185. l. Ez az imádság szintén igen el volt terjedve. Megvan a Czech-, Gömöry- és Thewrewk-kódexekben is. A Gömöry-k. változata még verses alakot árul el.

[2] *Peer*-kódex, 248. l.

[3] U. o. 272., 276. és 277. ll.

melyek a magyar középkorban termettek, a magyar ember szívét megillettek, a középkor katholikus hazafiságát hangoztatták: a Szent Laszlóról írt ének, a Vasárhelyi András »Cantilenája«-ja, a Mátyás király halálára készült szép ódon elegia, melyek a Peer-kódexben és a Gyöngyösiben. Pál bíró imádságos könyvében maradtak fönn. Még mindig látjuk azt a mély ragaszkodást, mely a királyságot Magyarországon övezte, a lovagság kultuszát, a múlt dicsőségének hatását, mely a szíveket lobogtatta. Zengik a magyart, a hőst, a hatalmas fejedelmet, kit az Isten adott, »hogy dicsekednél te két országban, Magyarországban és mennyországban«, a szent királyok tükrét, ki »rózsákat szaggata, koronájába fűzé«, Szűz Mária választott vitézét, a ki testében tiszta, lelkében fényes, szívében bátor, miként vad oroszlán: a nagy, tökéletes király-lovagot, a kinek képe Váradon magas kőszálon salyog, és nem bírnak betelni nézésével . . .

Dicsérjük, magyarok, szent László királyt!
Bizony érdemli mi dicséretünket.
Dicsérjük őtet, angyalok, mondván:
Üdvöz légy, kegyelmes Szent László király!

Vasárhelyi éneke, az »Angyaloknak nagyságos asszonya« kedvelt és a Bernáld-imádsággal együtt elterjedt ének volt már, mely még századokon át él a jámbor nép ajkán, mint a siralomba vetett, bűntudattal terhelt, szabadulást óhajtozó és mennyei patronájától váró nemzet fájdalmas könyörgése.

Reád néznek szenteknek szemei
És véneknek keserves szüvei,
És árváknak nyomorult ihai,
Bűnösöknek óhajtó lelkei.
. . . Segéljed meg te benned bízókat,
Engeszteld meg az apostolokat,
Fordítsd hozzánk a mártiromokat,
Téritsd hozzánk a konfesszorokat!
. . . Halottaknak megszabaditója,
Törökőknek megnyomoritója,
Királyoknak jó tanácsadója,
Magyaroknak megoltalmazója!

Mint egész, gyönge munka volt, gyöngébb akármennyi társánál: de egy kornak szólt, úgyszólván minden sora egy-egy sebet érintett, egy-egy kiáltás volt a letiprott Magyarország lelkéből, egy jellemző hang legszomorúbb századainak harfájáról. A nemzet föltalálta benne saját lelkét, s a mi nem kevésbbé fontos, azt a formai fejlettséget, a mely ízlésének megfelelt.

A magyar nép szelleme annyi század után túl volt már a formák durva kezdetlegességén, mely a legtöbb klastromi versekben nyilat

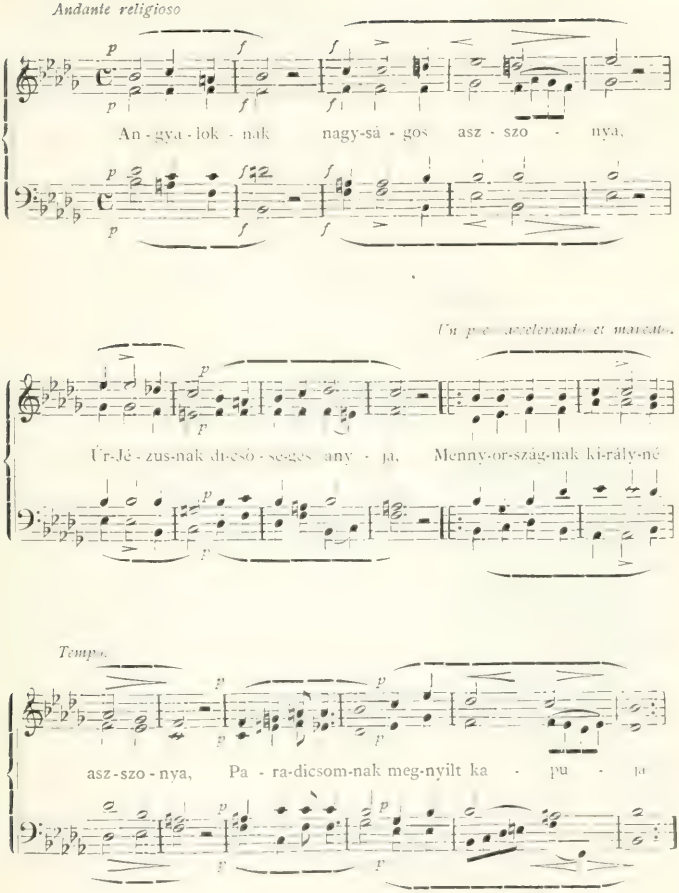

Vásárhelyi A. éneke.

Kisdi Benedek. [illegible]

kozott. A középkor irodalmi tőkéjéből, mely a sokaság ajkán meghonosult, kozkedveltségüve vált, torzot, durvát egyet sem lehet kimutatni többe. A ritmus érezhetően, sőt szabatosan lüktet, többnyire fölcsendül a rim, a gondolat, érzés tisztán, érthetően nyilatkozik, mint a népköltészetben szokás: a nép elfoglalja ítélő székét, hogy birálatot gyakoroljon az irodalomban. Egy kisded töredék, melynek hitelessége meg nem áll kétségen kivül, csaknem hibatlan ősi nyolcasokban és hetesekben szól Szent István jobb kezéhez:

»Ó dicsőséges szent jobb kéz,
Melyet magyar óhajtva néz,
Drága kincse népünknek,
Nagy öröme szívünknek!«

A pesti gyermekek Mátyás megválasztásakor a legszabályosabb formában éneklik:

»Mátyást mostan választotta
Mind ez ország királyságra:
Mert ezt adta Isten nékünk
Mennyországból oltalmunkra.«

1463-ban a jajcai győzelem után »még a kis leányzók« ajakan is fölcsendül a »közének«:

»Mikor magyar király zászlóját látá,
Jó lovának száját futni bocsátá.«

Csupa sikerült, hangzatos vers mindenfelé: nem csoda, hogy a világi emberek részére irt és az ő világukból merítő imádságoskönyvben szintén fejlettebb a külső, meglepő az alak, költőibb a dikció. Egy Mária ének a Peer-kódexben a következő szép sorokkal indúl:

Ó kegyes Szűz Mária!
Te vagy szép tiszta rózsa;
Bün nélkül fogantattál,
Mert mennyből te adattál.
Anyádtul mikor születtél,
Istentől úgy tiszteltettél:
Méhében megszenteltettél,
Szeretettel épültettél . . .
Szűz Mária, ékes viola,
Bünösöknek vigasága!

Egy Urfelmutatásra való énekben pedig, a mely a kódexen kivül is fenmaradt, ilyen sorokat lehet olvasni:

Ez az angyali szent kenyér,
Ki Máriától születél:
Valaki ezt nem hiszi, kárhozik,
Mennyországból kirekesztetik . . .

Régi breviár-himnuszok elhoztak egy klasszikus schémát: a Sapphó-féle szakot; és a papok, kik a »grammatikán« Theodul pásztorkölteményének, a — természetesen pogány — ifjú Pseustes és a keresztény »jeles szavú kintornázó« leányka, Alatia vetekedéseinek hexameterein izzadtak, egy külsejében hasonló magyar vers készítését próbáltak meg:[1]

Itt jelen vagyon a mi vígaságunk,
Itt jelen vagyon őrizönk, oltalmunk,
Itt jelen vagyon lelki bátoritónk,
Krisztus Jézus.

Adja minekünk az ő szent országát,
Hogy megláthassuk szentséges lakását,
Angyali karból tiszta, szép orcáját,
És akaratját.[2]

Szó sincs róla, hogy a görög ritmus meghonosítása eszökbe jusson. A deák versíró ám éljen vele; a nép magyar formákat vár, a minőkon dalai szólnak és hegedűsei, lantosai énekelnek.

Azonban a Mátyás nagy érája így sem szállott el nyomtalanúl. Ha kevésbbé hatott a formákra, bevéste nyomait a költés belső fejlődésébe; ha új külsőt nem kölcsönzött, szolgáltatott tárgyakat, és a világi költés fönmaradt első verses emlékei az ő korához, az ő hatalmas személyéhez fűződnek. Nemcsak föllépték üdvözli dal: ünneplik győzelmeit, emlegetik nagyságát és szeretettel kísérik örök nyugalmába. A történeti költészet terén alatta tünik fel az első *lantos*, a ki hadba jár, színről-színre látja a harcokat, hogy a közvetlenség erejével énekeljen róluk s mintegy verses történetírójuk legyen. Ez az új osztály nem csupán dalol már. Ismeri a betűt és felhasználja, igazságra, történeti teljes hűségre törekszik és a szellemi felsőbbség tudatával tekint a szegény hegedős »hazug csácsogásai«-ra, kinek családja még a XIV. század elején megszünt udvari emberek osztálya lenni. A régi szellem legyőzve hátrat, de ragaszkodik az élethez és küzd az enyészettel. Énekei, tréfái fel-felhallszanak: udvarok, palotak népe hallgatja őket, s végre

XVI. századbeli lantos.
(A frici várkastély párkányzatáról.)

[1] L. Szalkay László, utóbb esztergomi érsek jegyzeteit: »Incipit Egloga Theodoli sive Theodori,« 1490-ből. Az esztergomi primási könyvtárban.

[2] *Lányi-Knauz*, Magyar Egyháztörtén. I. k. 488. l.

kiszorítva, elűzve, a kunyhók, csapszékek körébe vonul, hol a nyomorult kóbor hegedős egy kis borért is elzörget, miközben hátát a durva, jókedvű társaság bottól sem kíméli. A régi világ ekkép tűnik el az új előtt, mely a fül helyére a szemet, a hang helyére az írott betűt állítja. Műveit magával viszi a megsemmisülésbe, és a századok költészetből pár töredék marad, mely dalaira néhány derengő sugarat áraszthat. Egy esetlen rímkrónika Pannónia megvételéről, melyet a tudomány sokáig a legrégibb magyar ének nimbusával övezett, és a XVI. század közepén CSATHI DEMETER, mint látszik, ferencrendi szerzetes írt, néhány szójátékos, betűrímes sorát őrzi:

»*Kel*em földén el*kel*enek,
Az *Csek*en ok *csek*enek,
Az *Tet*emben el-fel*etet*enek,
*Erd*en sokat ők *ert*enek,
*Szaz*halomnal meg*szall*anak,«

gúnyos hangja egy XVI. századbeli elbeszélésben, Tinódi Sebestyén lantosnak Zsigmond-krónikájában csendül föl. Énekben hallottam, vagy volt, vagy nem volt, jegyzi meg Tinódi. Zsigmond király holttteteme körül nagy sok rendbeli papok forgolódtak, de mégis kétséges, hogy lelke az égbe jutott. Ugyanis Tar Lőrinc, pokolban jártában, egy tüzes nyoszolyára akadt, melynek négy szegénél négy tüzes ember állt. Ezek azt mondották, hogy a nyoszolyát Zsigmond számára tartják. A két egyházbíró fejedelem, ki az ágynak egy-egy lábát tartotta, levélváltságért,« »hamis dézmáért« kárhozott — ez az egyháziaknak legtöbbet hangoztatott bűne, — a másik két úr, mindkettő »paraszt nemes,« »dúlásért«. Volt a pokolban egy »tüzes kádferedő« is, ebben Zsigmond fürdött. Mellette Mária királyné forgódott leányával és sok, párta nélkül való leányokkal, kiket a király megszeplősített. Tar Lőrinc később mindezt megjelentette urának, és ez azt felelte, hogy leszen arról nagy gondja, mint ő agyát pokolból kiiktassa. E végből a koronának egy kis ágát elrontá, tizenhárom várost zálogba vetett s a pénzen a Zsigmond kápolnát rakatta, hogy agyát mennyországra igazgattassa.

Az első ismeretes »lantos« elbeszélés 1476 táján hangzott föl, kevéssel aztán, hogy Szabács a magyar király kezére jutott. A munka egészen hű a történelmi valósághoz és a múlt dicsőségének s küzdelmeinek dallása helyére a jelen mozgalmainak megörökítését iktatja. Az fellyül mondott Pál, Kenézy, ároknak mélységét igen nézi, honneg minemő álgyú kell mellé,« s hírt vinni szorgost Nándorra megyen. Mátyás király a Száván legott számtalan sok hajót vontat fel és pattantyúival lövetni kezdi a falakat. De ezzel »Szabácsnak ingyen sem árthattak,« mert a várbeliek mindenféle hadi szerszámmal, »söt minden erejekvel rajtunk löttek«.

Halált is vallottak hát némellyek,
Királyi nagy tisztességek mellett.
Elö egy ifjú: Várday Simon,
Kinek anyja éj-naponként sírjon!
Bizon, ö kegyes úrfiú vala,
Ki pattantyú miá ott hala,
Más: cseh vitéz, Franc, fötisztes hadnagy,
Kik bizony kegyes istennél vagynak,
Ebbe soha senkinek nincs kétség.

Utóbb a magyarság egy jeles ostrommal jó nevet vött, de a csehek éjjeli támadása nem sikerült, s »nékik kézen, nékik vizen«, sokan elvesztek. Majd Ali bég tizenötezer lovassal a vár megmentésére érke

Szabács várának romjai.
(Rajzolta Pržić Sándor.)

zett. Mátyás király sem volt rest és dobbal, trombitával és kiáltással rettentő zajt csapatott, hogy szinte hasad volt ég mindezektől, s így a várbeliek a segitségről tudomást nem vehettek. Ali elvonult, és egy ifjú török Hamza »gondolván, hogy volt magyar — ott haza«, kiszökött és elárulta a várat.

Igy megadák Szabács erösségét,
Benne hagyák álgyúnak böhségét,
Mely álgyúkat király többöhteté
És Szabácsot nagyon megerössöhteté,
Hagyván benne vitézeknek javát,
Hogy ne látná továbbá az kárát.
Ez mind ezen szerént hát megleve.

A magyar sereg visszaeredett Budára, hol hát valának nékik nagy csudába a sok fényes török fogoly miatt: török császár pedig lőn nagy bosszúságba. – Mindezt végtelen közvetlenséggel, a legfesztelenebb egyszerűség hangján tudják elmondani. Mintha otthon, a tűzhelynél mesélgetnének. Az elbeszélés meg-megáll, megjegyzéseket, folkáltásokat vetnek közbe, kitéregetnek a legapróbb mellékkörülményekre, s a ritmus oly természetesen folydogál, mintha magától szülemlett volna. Szó sincs róla, hogy a tárgyat művészileg alakítsák: de ügyesek az egymásutánban, a berendezésben és a történetiras részére pár érdekes adatot őriznek. Több mint másfélszáz esztendőn keresztül fol a XVII. század közepéig ez az egyszerű, józan és jóizű krónikázás fog uralkodni Magyarország költészetében. A verselők igyekeznek a történelmi igazságra, s részben a tárgy egykorúsága és a költői alakítás hiánya megannyi jellemző sajátságokká emelkednek abban az iskolában, melyhez a fönmaradt emlékek sorából Szabács viadala mintegy bevezetésül szolgál.

Mátyásról a XV. századnak még egy szép magyar éneke maradt fenn, az előbbinek méltó párja, az, melyet Pál bíró tartott érdemesnek, hogy imádságos könyve üres lapjaira iktasson. A dicsőséges pályának melyhez hasonlóra kevésre eszmélt a nemzet, és vele Magyarország dicsőségének vége volt. A verselő még egyszer visszanéz hatalmara, nagyságára annak az embernek, a ki ennek a fényes kornak középpontja, büszkesége, alkotója: ki sok országokat bira, ellenségeinek ellene alla, meghódoltatta Bécs városát, Németországot nagy sok részre hasogatá, magyari uraknak tisztül mind elosztá, kívánatos vala cseh Prágának, rettenetes a lengyeleknek, ajándékokat nyert a törököktől, hogy ne pusztitaná országukat, ne fenyegetné ő császárukat: igyekezett »a vizen álló Velencére és benne való bölcs olaszokra«.

Magyarországnak fényes tüköre, világa
És rettenetes bajnoka,
Nyomorultaknak kies hajloka ...
Királyok között lél te hatalmas
És nagy igyeknek diadalmas,
Néped között nagy bizodalmas,
Légy Úristennél immár nyugodalmas!

A milyen őszinte, egyszerű és keresetlen minden sora, ép oly kiváló mértékben magyar. Semmi nyoma a humanisták hizelgő, léha üresség ének, kik arról fecsegnek, hogy a nagy Maecenast istenné kell avatni: csupa férfias józanság, nemes ragaszkodás, Istenben való megnyugvás mindenfelé. Ezek az emberek zordonak, szilajok az élet harcaiban: de nagy pillanatokban megilletődnek, föltárul lelkök mélye, s akkor végtelenül tiszteletre méltók, bölcsek, jók, hűségesek, valódi emberek.

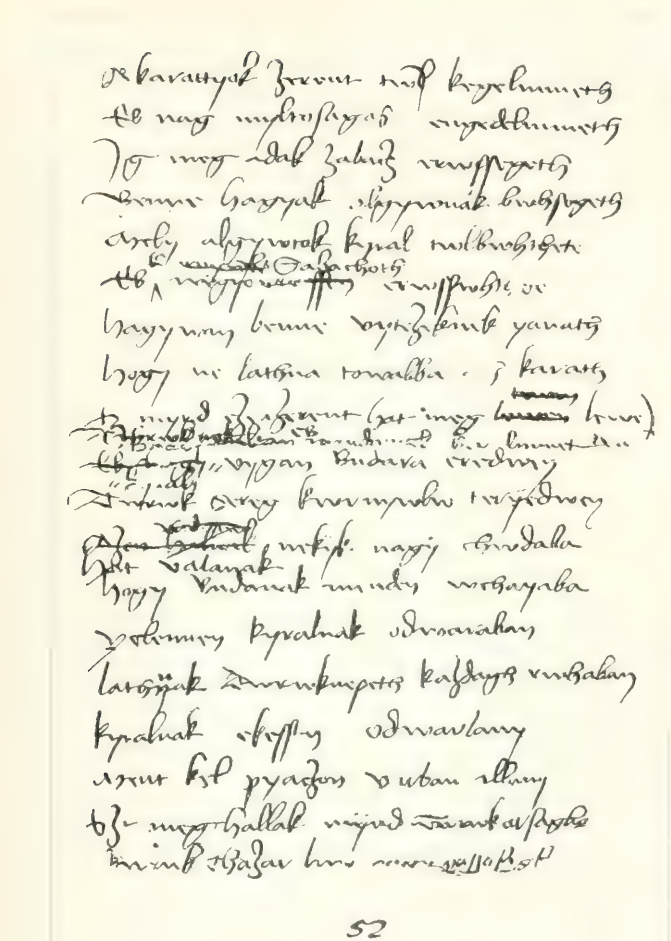

52

Szabács viadalának utolsó napja.

Az ország azonban a lejtőre lepett már. A Jagellók kora egyedül gyarlóságaiknak kedvezett, csupán rossz hajlamaikat táplálta. Önzetlen, nagy küzdelmeik az oligarchia, idegen befolyás ellen év év után buktak

el, míg lelkükből, melynek a szívósság erős oldala soha sem volt, kihalt a bizalom végső szikrája. Apathia szállta meg őket, kiki egyedül önmagával törődött és fittymálta a törvényt, mely mögött nem állott végrehajtó hatalom: elvadultak, dőzsölésre adták magokat, sikkasztott, erőszakoskodott, civódott mindenki a maga módja szerint.

Nem csoda, hogy a kolészetnek nincs egyetlen vidám és vigasztaló szava többé. Bizonyos Gergely deák egy töredékben 1490 körül meghalt urat, Both Jánost siratja, kit Mátyás király el-bekülde nagy Törökországba, és a ki aztán soha sem tért vissza. Egy másik deák — irástudó, — Szabadkai Mihály, 1515-ben a népeket arra szólította fel, hogy bánkodjanak Beriszló püspök veszedelmén, kinek fején erőt soha sem vett a törökök császárja. Majd balladásan Ali vajdát, a püspök foglyát szólaltatja meg:

Jaj, hogy veszek, szégyent vallék
Én bátorságomban,
Egy pap miatt nagy kárt vallék
Én vajdaságomban.
Én nem valék igaz hitű
Szegény horvátoknak,
Sok rablást én is tettem
Az ö velatokban,
Azért fogván tart most engem
Egy haragos papbán.

Végül Geszthi László egy, 1525-ben, a hatvani gyülés előtt irt töredékes verse az ország nyomorát emlegeti, az urakat egyességre, a régi dekretomok megtartására inti s a hazát az eg oltalmába ajánlja: Isten, Szűz Mária háborútól védjen! Művészet és költőiség minden felé csekély vagy épen semmi: de az ének jobbára őszinte fájdalom hangján és szívhez szólott. Azonban nemcsak kérni, panaszkodni tudnak. A korszak alkonyán, a politikai és társadalmi élet romlása közt kibontja ostorát a szatirikus is. Kegyetlenül sújt végig a rombolt, bűnös társadalmon, és csüfolódása üde, friss áramlatként jelenik meg a középkori emlékek szokott levegőjében. A verselő, Apáti Ferenc a neve, szakít a világi dolgok vallásos felfogásával és egyedül józan szemét használva mutogatja koranak fonáksagait, a régi jóbarátokat, kik gyakorta szép szóval járulanak hozzá s megcsalnak, a fejedelemnel hizelgő nagy urakat, kik fejér, szép és üstös, ékes szablyajokkal uraskodni hagyják a pogányt. Óvakodni kell a papoktól is: mert ha bevetetik magúk nyájasságra, nem kell nékik a penz, a kisasszonynyal vigadnak és a gazdát megcsalják szavokkal. A leányok serényen futamnak a táncban és nyilvan mutatják az ő jámborságukat, pedig a nagy jámborkodas gyakran pártahullással jár. A menyecskeknek szintén jobb, ha nem barangolnak, időnek javában tyúkot ültetnek, bolcsot ringatnak . . . ezzel elélhetnek.

A pór Samsonnak alítja magát, nem tiszteli urát: de fogják meg szakállát, vegyék el jószágát, megalázkodik. Régente a papok is másképp

Magyar nemes a XVI. sz. elején.
(Egykorú ismeretlen.)

viseltek magokat, mig nem volt galleros kontosük, vörös beretrajok: penztől elfutamtak, szürbe öltöztek, hiven aldozának a szent koronának.

Tennie kellene azt a nagy uraknak!
— Hogy sok lika vagyon erdön a ravasznak:
Nincsen birodalma rajta agaraknak:
Halál az nyulaknak.

Igen kevés hajok, számtalan jószágok,
Erös regulájok, kevés zsolozsmájok,
Bársonyos szolgájok, fekete kápájok
Az apát uraknak.

A nemzetnek alig van rétege, a mely a megrovást kikerülné. Azonban mégis érintetlen marad egy: a köznemesség, a fajnak törzse, az, a melyhez maga a verselő is tartozik. Ezek az emberek imádságos könyvükbe irják a nyers, szakadozott, akárhány helyütt homályos értelmü, de korukra mindenek fölött jellemző szatirát, azokra a lapokra, melyek hazafi bánatuk fohászainak kifejezői,[1] és együtt mondogatják, éneklik[2] szomorú, kedves dalaikkal.

A középkor sírja szélén áll.

[1] Apáti szatirája a Peer-kódexben, Simon úr imádságos könyvében, Vásárhelyi A. énekének tőszomszédjában maradt reánk.

[2] E hipotézist arra alapitom, hogy a Peer-kódex a »Cantilena« és »orácio« közt különbséget látszik tenni. A 325. lapon levő csinos versforditás cime: »oracio,« mig Vásárhelyi és Apáti darabjai egyformán »cantilená«-nak, éneknek vannak jelezve. Azt hiszem, a különbség még akkor is föltehető, ha számba vesszük, hogy amaz »orációs« részt más kezek irták; különben mi értelme lenne a »cantilena« szónak?

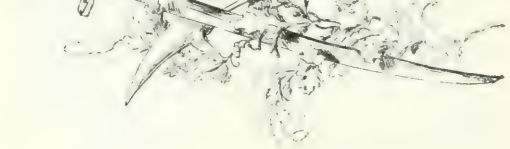

ÖTÖDIK KÖNYV.

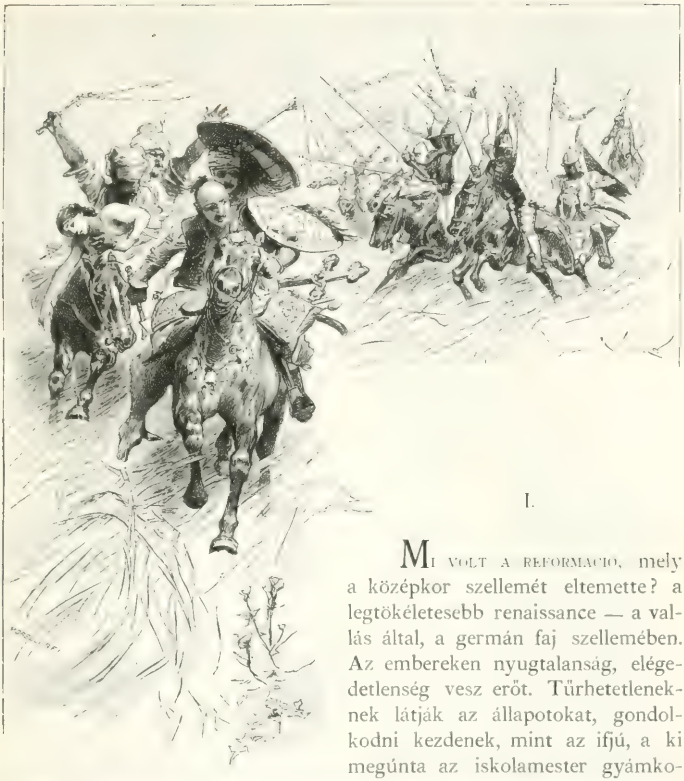

I.

Mi volt a reformacio, mely a középkor szellemét eltemette? a legtökéletesebb renaissance — a vallás által, a germán faj szellemében. Az embereken nyugtalanság, elégedetlenség vesz erőt. Türhetetleneknek látják az állapotokat, gondolkodni kezdenek, mint az ifjú, a ki megúnta az iskolamester gyámkodását. Nekierednek, hogy az eddigi korlátokat áthágják, megsemmisítsék, és a maguk feje után kezdenek járni. A középkori ember hatalmas temperamentumával, sokáig lenyügözött és most felszabadúlt erőivel indúlnak a küzdelembe, hogy átalakítsák a világ képét, s a türelmetlenség s meggyőződés harsogó hangján szólalnak meg, hogy hirdessék új eszméiket. A szemhatáron megjelenik Luthernak és társainak alakja. Nem finomak és fényüzők, de telvék duzzadó erővel. Önmagukba merülnek, mint a germán faj szokása. Elégületlennek, boldogtalannak érzik lelköket s nyugtalanul keresik, kutatják az orvosságot. Mi az ember? Maga a bün és nyomor, a melyben semmi jó nincsen. Hónapokon át rettegnek és a legnagyobb gyötrelmeket állják ki. Szemeik előtt folyton ott lebeg az igazságos, a bosszúálló Isten, és önkivületökben már-már az itélet, a karhozat bekövetkezését látják. Vajon ki menti meg őket e szörnyü állapotból?

Maga az emberi természet olyan romlott, hogy a mennyei dolgok iránt semmi vágyat sem érez. Lehetetlen, hogy bűneitől megrémülve javulásra szánja magát: sőt ellenkezőleg, lesujtva vétkei súlyától, mint Saul, mint Júdás, kétségbe esik ... Sőt ha föltenné magában, hogy megjavul és jót cselekszik: a mi tetteink akkor sem tisztak, mint nem a víz, mely ocsmány kútfőből folyik: s nem javúl, nem tisztúl meg általok a szív. Csak ág és virág valamennyi: de az örökölt méreg a magban rejlik. Csak egy az, a mi megszabadíthat: a végtelen Isten kegyelme. Csak az Úr teheti, hogy a romlott ember első természete alatt, mely a földi dolgok felé ragadja, új fejlődjék, mely az ég felé kívánkozik: egyedül Jézus Krisztus, elmosván az ember bűnét saját vérével és reája arasztván saját érdemének fényét, felruházván őt saját igazoltának köntösével. És a mikor mindezt látják, könyörögve fordúlnak az Istenhez: szabadítsa ki őket a romlásból és számlálja választottai közzé: nem érdemökért, — hiszen ezt a könyörgést sem teszik magoktól, ezt is az Úr kegyelme sugallja nékik, — s akkor boldognak érzik szivöket, mintha az üdvösséget ízlelték volna.

Tagadhatatlanúl, az ily eszmék valami megsemmisítőt tartalmaznak. A régiek azt mondották: *akarj*, és elérhetsz mindent: most semmivé válik minden, az emberi tevékenység nullává zsugorodik ama végtelen hatalommal és igazsággal szemben, a mely az Istenben van. Boldogulása, karhozata kivéve a saját kezéből, nem tehet magáért semmit: a hit, a boldogító, üdvöt adó hit is csak jele a lélek választott voltának. Érthetjük, mennyire fontos náluk ez a hit, mennyire törekednek mélyen, rendületlenül hinni. Vallási életükből kevésbbé, többé enyészni kezd a külső dísz, a szertartás, templomaikból a fényüzés, a pompa, s mind jobban kiemelkedik a benső kultusza. Elmélyednek, szivöket az Úrhoz emelik, vele társalognak: vallásuknak ez az összege és belőle folyik minden. Nincs közbenjárójuk: se szent, se pap Krisztuson kívül, a ki tudja övéinek szükségeit és nem hagyja őket segélytelen. Fogadalom, önsanyargatás, fülgyónás, búcsú fölösleges külsőségekké válnak, elvetik az egyház hagyományait, melylyel az evangélium igéit magyarázni szoktak volt: a vallás teljesen személyes ügy, Isten és az ember érintkezése a lélek és szív fölindulásaiban, ragaszkodó, rettegő, hivő és bizó fölemelkedéseiben, a Szentirás tanai alapján, melyeket gyülekezeteik ben hallanak, esténként otthon, feleségök, gyermekeik közt olvasnak ...

Mert a családi élet szintén egyik fő törekvésök. A régi egyház hirdette a házasság szent voltát: de a »coelibatus«, a szüzesség nagy dicsősége szinte árnyat látszott vetni az utolsó szentségre. Most megfordúl a dolog. Az emberek nem akarják elsatnyítani a természetet: a családi tűzhely tekintélye roppant mód emelkedik, és a »tiszta ágy«-ról ép oly lelkesedéssel szólanak, mint csak nemrégiben meg az aszkézis, a lemondás fönségéről.

D. Martinus Luther.

Epitaphium D. Mart. Luth.

Martini Luthers leib ist weit/
Von hin, beim stuel, begraben leit.
Das wer anzeigung gnug gewesen/
Doch solts gleichwol weiter lesen.
Nach dem die gnade Christi gros/
Die uns von sünden machet los.
Und der rechte Glaub der uns allein/
Gott gefellig macht, und wider rein/
Mit jrthumb war heslich befleckt
Mit finsternis hart zu gedeckt.
Und lag durch werckler gantz begraben/
Ist wider gar von new erhoben/
Dieselbig Gnad und rechter glaub/
Durch diesen Man aus tieffem staub.
Denn da die blinde Abgötterey/
Durch Menschen ler und Möncherey,
Die reine ler hett gantz versteckt.
Da hat Gott diesen Man erweckt/
Durch in ein new liecht angezündt/
Das Evangeli laut verkündt.
Welchs jemand scheint in Teudschem Land
Und wird bestendiglich bekandt.
Gleich, wie Sanct Paulus thet erlegen/
ler/ mit starcken donnerschlegen.,
... angefochten/
Auch wie Johans des Teuffers hand/
Das Lamb Gottes zeigt in wüsten land.
Welchs solt zum opffer sein gebracht/
Und werden für all sünd geschlacht.
Also do die welt finster war/
Und reine ler verloschen gar.
Hat Luther uns Christum geweist/
Den jtzt die Kirchen wider preist.
Es hat auch deutlich alle zeit
Des gesetzes ler abgesondert weit/
Welchs schreckt die hertzen und zerstöst/
Vom Evangeli welchs da tröst.
Solch unterscheid die nötig war/
Ist gewest zuvor verfinstert gar.
Bis der Man hat an tag gebracht/
Und Christi gaben kund gemacht.
Verdampt die falsche gleisnerey
All misbreuch und abgötterey.
Und hat den rechten weg gelert
Zum waren Gott die leut bekert
Auch gestrafft des Bapsts zu Rom böse tück/
Sein Gottlos Reich und böswicht stück.
Damit er hat gros mord gestifft/
Die Christlich Kirch gewaltig vergifft.
... hat Luther auffgedeckt/
Also sein lauff durch Gottes gnad/
Grosmütiglich volendet hat.
Gerad in neun mal sieben Jaren/
Darin er hat viel tück erfaren.
Viel drewens, schmehens ausgestanden.
Bis in Gott selbs zu seinen handen.
Aus dieser welt mit sanfftem todt/
Erfordert hat aus dieser not.
Aldo er wird mit Christo leben/
In rechter freud, do im wird geben
Gottes zusag nach/ ewiger lhon/
Nach seinem todt im himels tron.
Drumb sol Gott dancken jederman/
Der rechte ler hat genomen an/
Auch all die nach uns werden sein/
Teilhafftig dieser predigt rein/
Das uns Gott hat den Lerer geben/
Und beten auch mit vleis daneben/
Das er erhalt dis liecht aus gnadt/
Welchs er der welt jtzt geben hat.
Das es auch möcht gepflantzet werden/
In viel mehr Landen hie auff erden
Uff das kunde viel ... Gottes namen,
Das geb der gnedig Vater, Amen.

Luther Márton.
(Cranach Lukács metszete után).

Magyarországon, mely eddig főkép italiai hatás alatt állott, semmi sem hiányzik az új, germán irány elfogadásához. Száz esztendeje, hogy Wiclefi Hus tanai megjelentek a nép között, s az egyház és a királyság törekvése hiába volt, hogy teljesen kiirtsa őket. A sokaság úgy beszélt a papokról, mint a kik nem dolgoznak semmit és mindenünket foleszik. A világi társaságok, melyekben megfordúltak, észre sem látszottak venni őket. Mindenki mondotta, a mi nyelvére jött: bántalmaztak, sértegették az egyházat, és számos klerikus, felelmében, hogy megharagudnak rá, hallgatott vagy — a mi még rosszabb — egy húron pendült velok. Mindenfelé, minden rétegben terjedt a romlás. Mátyás király halála után püspökök akadtak, kik a kincstár kezelésében súlyos hibákat követtek el; egyházi férfiak egymást zsaroltak, részegeskedtek, ágyasokat tartottak, sőt gyilkosságra vetemedtek; az oklevélhamisítások, a dézsmaszedés ellen általános volt a panasz. A főlebbvalók részéről nem maradt el az elzárás, a birságolás; de a világiak ellenszenvét a papság iránt nem lehetett többé megszüntetni. 1496 ban, mikor II. Ulászló Ernuszt pécsi püspökot, mint a közpénzek hűtlen sáfárját elmarasztalta, országos volt az öröm. Ugyanazon évben, a pesti zendülés alkalmával a zsidókat fosztogató tömeg az idegenekkel együtt néhány főpapot is halálra keresett. Maga a köznemesség elkeseredve sürgette, hogy a főbb hivatalokról a papokat távolítsák el, és az országgyűlés ebben az értelemben határozott. Gyűlölték a főurakat és egyházi embereket. Követelték tőlük, hogy javítsák meg erkölcseiket, hagyják el visszaéléseiket. Beszélték, hogy a püspökök a dézsma beszedésére plébánosokat küldöttek ki, és miatt ezek odajárkáltak, a hívek gyónás és áldozás, a kisdedek keresztség nélkül haltak el; hogy a főesperesek oly községektől is kicsikarták illetékeiket, a melyeket tűz vész vagy járvány elpusztított . . . Aztán az ország egyik legelső hivatalában megjelenik Szalkai László primás, a kit az egész ország gyűlöl: megjelennek a Kecsethy Márton-féle mitras gazemberek, kik a rablólovagok világát élesztik föl, megrohanják a védteleneket, az özvegyeket, árvákat, hogy elragadják javaikat, megfosszák értékoktől. Romlás, erkölcsi elvadulás mindenfelé; senki sincs megelégedve, minden jobb érzésű lélek orvoslást, segítséget vár és sürget.

Maga a katholikus vallás azonban — legalább elvben — még sokáig feltett kincse a nemzetnek. A Jagellók-korabeli nemesség tudni sem akar Luther eretnekségéről. Atyáinak hitét akarja követni, törvényeket hoz Szűz Mária és Sz. Péter ellenségei ellen. Irtóznak minden »új hittől«, reformokat követelnek az egyházi élet terén, visszatérést az ősök erkölcseihez. Állion elejök valaki és mondja: Ime, új hitet hirdetek nektek, az ilyent bizonyára megkövezik, folkoncolják; a régiség tisztaságát, feddhetetlenséget kell igérni nekik, s vállokra emelik a tanítót és vezérökul követik. Majdnem két tizeden át, mióta első apos-

tolai magyar földön működnek, a protestantizmus nem szűnik meg ilyen határozatlan tényező lenni. Iskolázott, tudós emberek, kik messze földön, a nagy reformátorok oldalánál végezték tanulmányaikat; tudománykedvelő férfiak, kik előtt az európai irodalom tárva volt, ismerték titkait; de az ilyenek száma vajmi csekély. A nagy tömeg azt hiszi, ezek az emberek azt akarják, a mit ő: javítani az állapotokat az egyház kereten belül, megszüntetni a visszaéléseket, a nélkül hogy Rómától elszakadnának. Püspökökről, papokról beszélnek, mint Lutherekről, a kik mint jó katholikusok éltek és haltak meg, de egyben-másban reformokat óhajtottak, két szín alatt való áldozást, papi házasságot, zsinatot sürgettek.

Aztán jöttek egyéb tényezők: a mohácsi vész, a pártok és királyok versengései, az okoljog uralma, melyek külsőleg is megtörték az egyház erejét. Az egyházi birtok ép úgy megcsappant, mint a megerősített, buzgó főpapok száma. Mátyás óta tetemesen sok javadalmat bitoroltak idegenek s érdemetlenek: most Eger, Nyitra, Győr, Pécs, Várad, Gyulafehérvár javai egymás után hatalmas és vitéz pártemberek kezébe kerültek. A királyok közül egyik sem mer a bitorlókkal szembeszállni. Tíz évvel a mohácsi ütközet után — 1539-ig — Várdai primáson, Erdődi Simonon és a derék Brodarich Istvánon kívül nincs az országnak fölszentelt püspöke. Oly hatalmas terület, mint az egri egyházmegyének tizenhárom varmegyéje, az egész Tiszavidék, Erdély, Győr, Pécs, majd Nyitra és Veszprém vidéke csaknem másfél tizeden át maradnak főpásztor nélkül. Nincs a ki ellene alljon: rabol, dúl mindenki. A nagyurak püspökségek, apátságok birtokait szedik el, a kisurak plebániákat, egyházakat rohannak meg, fosztanak ki javaikból. Ürügyben, jogcímben nincs hiány. Hivatkoznak a régi hit megszűnésére, protestánsoknak mondják magokat, önzéseket eltakarja a hitnek palástja. Ugyanazok a veszedelmes indulatok, melyek az országot a bukás örvényéhez sodortak, ekkép váltak az új irány hatalmas terjesztőivé. És ugyanaz a nemesség, mely a mohácsi veszedelemig oly rendületlenül visszautasította Luther tanait, részben anyagi érdekből, szinte csodálatos gyorsasággal csatlakozott a reformáció zászlajához.

Papjainak, lelki vezéreinek egy része példával járt előtte. Voltak nemes, buzgó lelkek, kiknek fájt az egyház süllyedése, a keresztény élet hanyatlása; kik az orvosságot aggódó szívvel keresték s az új eszmékben találtak megnyugvást. Az egyház több mint száz esztendeje küzdött bajaival, a nélkül, hogy kézzelfoghatóbb eredményre juthatott volna. Éleslátásuk, lelkesedésök előtt mind világosabbá lön, lelkökben mind jobban meggyőződéssé izmosulhatott, hogy vágyaik teljesültét, a virágzó erkölcsi életet csupán gyökeres és teljes megújhodás hozhatja meg, a melyet száz éve sürgettek és meg nem valósítottak, az, a mely a szentelyből kiirtja a kapzsiságot, éléje vág a testiségnek, az evange-

lium szellemét kifejti a formák, a rubrikák, az emberi csinálmányok kötelékeiből. Mindez oly világos és egyszerű, hogy alig kételkedhetnek, habozhatnak igazságán. Nem csoda, hogy szívök teljes ragaszkodásával csüngnek eszméiken, bíznak útjok helyességében és keveset törődnek a hivatalos orthodoxia védőivel. A század, nem a kronologiaé, de az, a melyben éltek, csalódott zsinatiaiban, pápáiban egyaránt: ők még fogják kiserteni a nagy munkát zsinat és pápa nélkül. És rálépnek az útra; képzeletöket az ősegyház idilli életének szelíd sugarai töltik be, jámbor egyszerűsége, tisztasága vonzza őket, s ajkukon fölhangzik a »revertamur«. A reformációnak számos ily pap lett tiszteletre méltó hirdetője. Sokan, még többen, a szabadságot, a szabaditót üdvözölték benne. Megundorodva a szerzetesség vas igajától és pária-sorsától, a coelibátus gyötrelmeitől, siettek a világba, hogy emberekké váljanak és az élet örömeiben részesüljenek. Nem voltak többé aszkéták és nem feltek az egyház fenyegetéseitől. Hivatkozhattak eleikre, kik közt még a XIV. század első felében is volt feleséges ember: az evangeliumra, mely a házasságot senkinek sem tiltja, sőt megszenteli. Podmaniczky István, Thurzó Ferenc nyitrai püspökök, Bebek Imre fejérvári prépost, Ladányi György apát, Dudich Endre pécsi püspök elhagyták főpapi székoket és megházasodtak. Horvát János szepesi prépost azt tanácsolta papjainak, hogy ne ágyast tartsanak, hanem törvényes feleséget vegyenek. Kinn a megyékben, különösen a Ferdinand részein, pár tized múlva alig talál közöttök néhány egyházi, a kinek nem volt hitestársa. Püspöki, főpásztori levelek tanúsítják, hogy egész nyilvánosan házasodtak és e mellett a katholikus egyházi hivatalt is megtartották. De aztán egymás után hagyták el a régi egyházat, hogy végkép elvonúljanak, vagy csatlakozzanak mindenestül az új irány kibontott zászlajához.

A magyar reformáció már akkor túl volt a kezdet kezdetén. Az ország szívében, Budán, a nyugati, éjszaki és keleti részeken gazdag német telepek voltak, melyeken viruló városi élet fejlődött. II. Lajos és Mária udvara nem zárkózott el Luther eszméi elől: Szeben, Brassó, a Szepesség polgárai, a bányavárosok népe lelkesedve karolták fel az újítás tanait. Ezek az emberek olvassák Luther könyveit, melyek anyanyelvökön szólnak hozzájok, s megittasulnak a szabadság szellemétől. Egyszerre eszökbe jut papjaiknak minden bűne. És elkezdenek beszélni a keresztény ember szabadságáról, a ki egyedül Krisztusnak van alávetve; a gyónásról, megigazulásról, a Megváltó szenvedéséről, szerzeteseik élete módjáról, a fogadalmakról és ezek eredetéről. Nem akarnak többé emberi szerzés-re hallgatni. Gúnyolják a pápaságot, megvetik a böjtöket, az istentiszteletből számüzik a latin nyelvet, a katholikus papoktól megtagadják az adót. Az evangéliumot, mondogatják, négyszáz esztendeig el volt rejtve: a papok, a rejtek őrei nem hirdették a népnek az igazságot; most végre felvirradt az idő, mikor

Ad uenerandum dñm Ladizlaū prepoſitū eccleſie budeñ: ꝓthonotariū apoſtolicū: necnon uicecācel-lariū ſereniſſimi regis Mathie i cronica būgaroꝝ Andree prefatio.

QVm luperiori tempore uenerande dñe in latio uerſarer: uideréq; quāto emolumento ac decori boim generi hi uiri forēt: q magno ꝓſtantes ingēio ſuā diuinā induſtriā compmē-dis libris adhibebant placuit mihi tam dignū tamq; excellens ſtudiū mea pro uirili capeſſere: ut ſiquid demū aſſequi poſſem: id non in meam dūtaxat: uerū etiam pluriū mortaliū utilitatē conuerterē. Vnde cū dei benignitate ꝓ uoto meo aliquātiſper profeciſſem: & ob id rei ad inclytum bungarie regnū tua gratia accerſitus uenirem: eſſemq; nō parum ociolus ſuſcepi laborem ingentem die ꝝq; plenū: imprimendi uidelicet cronicū pānonie opus: laborē inqua: quē omnibus bungaris gratū atq; iocundū fore putaui: quādoquidem: ut quiſq; natale ſolum unice diligit: reliquiſq; orbis terrarum partibus longe anteponit: ita & ſuoꝝ: qualem uitam egerint: quiq; uernaticus ſcire plurimū exoptat: ut ſiqua preclara: memoratuq; digna cōſpexerit: imitari debeat. ſiqua uero minus feliciter geſta compererit doctus precauere poſſit. Sed cum animaduerterem: & diu mecum ipſe uolutarē: cui meam primam in hoc ſedulitatē pluribus diebus lucubratā dirigerē: te preter domine mi obſeruandiſſime inuenio neminē. Quippe & tu de me optīe meritus es: & ſine te ſuſceptus labor neq; initi: neq; expleri potuiſſet. Accipe itaq; hoc munuſculum noſtrum iure quodam tue excellentie dedicādū: ut q uidelicet potiſſima laboris cauſa extitiſti: ipſius quoq; operis particeps eſſe debeas. Et ſiqua indies maiora excudemus: tuo etiā illuſtri nomini dedicanda putabimus.

Incipit prima pars cronice de origine būgaroꝝ: de deſcenſu de ſcitia in pānoniam: de bellis cōtra diuerſas natiōes habitis: ac de expulſione eorūdē & reditu in ſcitiam.

az emberek az evangéliumi szabadsághoz jutottak és nem kell az igazság helyett emberek tanítmányait elfogadniok. És mikor Úrnapján a kormenet elhalad előttük, gúnyolódni kezdenek: »Papjaink azt hiszik, az Isten megvakult, hogy annyi gyertyát gyújtanak neki; azt gondolják, hogy Isten gyermek lett, a kit ölben kell hordozni.« A neofiták rajongásával esüngnek új vallásukon és fordúlnak el a régitől. Iskolát szerveznek, templomot foglalnak, bántalmazzák, elűzik régi papjaikat, kizavarják a szerzeteseket, az ősi hit követőit. Autonomiájok szívósságán, tanácsaik állhatatosságán, szabadságszeretetökön megtörik az ellenfél ereje: példájok lelkesedést önt a rokon fajú rétegekbe, s a szászság reformációja húsz év alatt be van fejezve.

Maga a magyar faj szintén megmozdúlt. A török hatalom terjeszkedése mind jobban megnehezítette az útat Olaszországba, mind jobban Lengyel- és Németország felé szorította a szellemi élet embereit. Az itáliai egyetemi életen kívül Krakkó és Bécs már a Jagellók alatt erős vonzást gyakorolt: a reformáció megszülemlése óta Wittenberg, Krakkó, majd Genf, Bázel, Heidelberg kathedrái koré tódult csaknem mindenki. Egyedül Wittenberg száz esztendő alatt több mint fél ezer tudós embert látott falai közt, kik Magyarországból vándoroltak oda és Magyarországba tértek vissza, hogy a reformáció apostolaivá legyenek. Papok, szerzetesek, világiak sietnek nyugotra, a nagy reformátorok lábaihoz, szívják lelkökbe tanaikat, lobbannak érettök lelkesedésre. Hazulról akárhányat előkelő, hatalmas úr támogat, vár, míg megérkezik; többen hazatérve, tehetségök kiválóságával, munkájuk, sikereik varázsával nyernek védőt és pártfogót. Fonn, Sárosban, Hevesben a Perényieket, Bihar, Békes, Szatmár vidékén s a Szilágyságban a Drágffyakat, a Körös- és Marosközben a Nádasdyakat, Pápán, Debreczenben a Törököket, Ungban, Beregben a Petrovichokat, Vasban a Nádasdy családot és egyebeket — országszerte első sorban ez a pártfogói kapocs fűzte a magyar reformáció művéhez, a mely nélkülök soha meg nem történt volna. Segítettek, oltalmazták embereket, mint Bölcs Frigyes Luthert; zászlaja alá vitték alattvalóikat, jobbágyaikat; iskolát alapítottak, nyomtató műhelyt szereztek, könyveket bocsátottak világgá. Mintegy felújították a humanizmus világát, csakhogy új alakban, mely az időknek vigasztalanságához illőbb, az elmúltnál végtelenül komolyabb volt, megegyező a nemzeti szellemmel és megfelelő a nép haladásának. Vallás, mely a híveknek úgyszólván kötelességökké teszi, hogy a maguk lábán járjanak és a szent iratokat olvassák, mint a protestans, nem lehet el valódi népoktatás és könyvek nélkül. Az új hit hirdetője nemcsak lelkipásztor, de tanító, író és — ilyenek hiányában — nyomtató egyszersmind. Egyszerre föllendűl az iskolaügy, a betűk ismerete, az olvasás. A régivel szemben, a mely idegen vagy partikuláris volt, megszületik a magyar iskola, az alsóbb és felsőbb egyaránt;

az egyszerű gyülekezeti iskolák mellett lerakják a pataki, pápai s mások alapjait; megkezdődik a könyvnyomtatás, és a mi fő: nagy, lelkes olvasóközönség támad.

A sajtó nem volt teljesen új dolog Magyarországon. Geréb László, budai prépost még 1473-ban Budára hívta Hess András nyomtatót Velencéből, s a műhely még azon évben, pünkösd vigiliáján kibocsátotta a »Budai Krónikát«, aztán Leonardus Aretinus egy kisded munkáját. Az egyszerű, kezdetleges nyomást akkor elnyomta a divat, a finom ízlés, mely a művészileg kiállított kéziratokhoz ragaszkodott. A kísérlet megbukott, a magyar föld ismét nyomtató műhely nélkül maradt. Csak félszázad múlva jelenik meg ismét magyar földön Gutenberg felfedezése, hogy aztán ne enyészszék el többé. A reformáció élénk olvasó-kedve volt szükséges hozzá, hogy meggyökerezzék, s az a hatalmas áramlat, mely ellenállhatatlanúl ragadta az embereket, hogy eszméiket százakkal és ezrekkel közöljék. Mint maga az új irány, a művelt szász központban tűnt fel, Brassóban; de hatalmas erővel terjedt tovább, s néhány év elég volt, hogy meghódítsa az egész országot. Úgy hozzátapadt az új szellemhez, hogy el sem is választható tőle. A sajtó nem ipar, nem is üzlet; hanem fegyver és elmaradhatatlan eszköz a reformátor kezében. Buzgó, tanult férfiak, kik a kor legjobbjaihoz tartoztak, írók, lelkipásztorok és tudósok veszik kezökbe: a szerző, a nyomtató, az elárusító akárhányszor egy személy. Ezek az emberek tanítanak, prédikálnak, könyvet nyomtatnak és úgy járnak egyik helyről a másikra. A valódi írott magyar irodalomnak, mely az egész nemzethez szól, ők a megteremtői, a népet ők vonják be először a nagy szellemi munkába, melynek a faj később akárhányszor megmaradását köszönt. Egy sereg gondolatot dobtak a sokaságba, melyek mindenkit egyaránt közelről érdekeltek, s azt kételkedésre, vizsgálódásra, eszmélkedésre ébresztették. Elhitették vele, hogy rossz úton járt, és megingatva bizalmát dogmáiban, kényszerítették, hogy a maga útján haladjon. Mindenki kapott valamit, a mi épen neki való volt. A szerzetesnek, a papnak, kinek

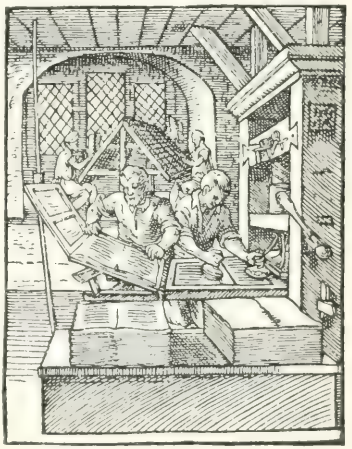

Nyomtató műhely a XVI. században.

életét orok rettegéssé tette a halálos bűntől való félelem, kínszenvedéssé az engedelmesség, az önsanyargatás, a szüzességi fogadalom: azt mondották, hogy minden terhe ostobaság; a tudósnak, ki a számos definicio, szabály közt szinte tojástáncot járt, a gondolkodás szabadságát hirdették; a sokaságot kivették a gyűlölt papok és dézsmálók markából. Kíméletlenül, úgyszólván nyersen léptek föl, hogy a szivekből a régi kegyeletet kitépjék, az értelmet új szempontokhoz szoktassák. Egyikök, az első, ki a régi s az új hitet nyomtatott könyvben szembe állította,[1] Ozorai Imre, kijelenti, hogy az Antikrisztus hívei azok, kik azt hirdetik, hogy az Isten a mi bűnünket megbocsátja a parancsolatnak megtartásának érdemeiért ... Azonképen, a kik azt mondják, hogy a misehallásnak és a misemondásnak érdemeiért, a szűz Máriának és mind a szenteknek érdemeikért bocsátja meg minekünk a mi bűnünket az Úristen. Ime, a Szentírás azt mondja, hogy a Krisztusnak vére mossa el az világnak bűnét; ímezek pedig azt mondják, hogy a jótétemény, a böjt a szenteknek érdeme. Mi lehet nagyobb a Krisztusnak ellene, mint másnak tulajdonítani a Krisztusnak érdemét. Ezek a Krisztusnak ellenségei, ezek az Antikrisztusok, ezek a parancsolatból, ezek az imádságból, a böjtből, az alamizsnálkodásból és egyéb jótéteményből, a miséből és a nemes Szűz Máriából és mind a szentekből Jézus Krisztust csinálnak és tesznek, a Krisztust megtagadják és ismét eltemetik, az Szűz Máriát pedig, a Krisztusnak embersége szerint való szent szüleit és a szenteket megrútolják, megcsúfolják. Nagy tévelygés, sőt bálványimádás az is, hogy a papisták az úrvacsorának egyik felét elcsípték s a községet Krisztus vérének vételétől megfosztották. Igaz, vannak oly kaba emberek is, hogy kik azt mondják, hogy így jobb, hogy egy személy szín alatt vegyék hozzájok a köznépek, mert nemelynek nagy szakálla vagyon és bele kenné, nemelynek pedig vagy szeme fáj, vagy a vénségnek miatta nem lát és eldőjti; oztán mikor a beteghez vinnék, esetleg a pap vagy részeg volna, vagy iszonyú idő volna és elontana; de így jobb. Ezek azt mondják, hogy nem úgy, a mint a Krisztus szerzette, így jobb, a mint ők szerzették. Meg emezt is mondják, a Krisztus nem tudta volt meggondolni, hogy még jövendőre nagy szakállú emberek lesznek, nagy bajuszú katonák, azt is nem tudta volt meggondolni, hogy vén emberek lesznek, avagy világtalanok, hogy kik nem látnának, hogy kik elontanák és eltaszítanák az orrokkal.«

Az ilyen beszed először megdöbbenti a népet; aztán, főkép ha tudós és tanult fertűk ismételgetik, gondolkodóba ejti őket. Csakhamar partok keletkeznek: a családban, az utcán, a korcsmákban, mindenütt megindul a vitatkozás: a sokaság, melynek lelkét politikai, társadalmi kérdések el nem foglalhatják, az urak, mind a hit dolgát feszegetik.

[1] *De Christo, et eius Ecclesia. Item de Antichristo, eiusque Ecclesia.* Krakkó, 1535.

Ötszáz esztendeje nem volt eszme, a mely a nemzet összes rétegeinek figyelmét ennyire megragadta, nem is volt semmi, a mi gyökeresebb szélesebb körű változásokat jelentett volna. Csak ki kell nyitanunk a reformációnak egyik koraibb magyar termékét, azt a »Röviden való magyarázat«-ot,[1] mely, Dévai Mátyás tollából, úgy látszik, 1538 elején indult világgá. Szinte meglepő, mekkorát fordult a világ. A theologus felhasználja a középkor bölcseletének vívmányait, megkülönböztetéseit sőt részben terminologiáját is; de aztán egyedül a bibliához, Szent Pálhoz kötődik, egyébként nem várja senkitől a szót, szemét szabadon hordozza körül s a józan ész nevében alkot ítéleteket. A népnek, különösen a magyarnak, tetszik ez a férfias függetlenség, az értelemnek ez a kultusza, melyek a fajnak épen két főerényét tüntették ki. Maga az időszak, egész kiterjedésében, mi volt egyéb, mint a korlátlanságra törekvő erők küzdelme, parasztlázadásaival, demokratikus mozgalmaival, oligarchikus rakoncátlanságaival, erényeivel és bűneivel egyaránt? A régi társadalom és politikai élet romjai közt mindenfelé kitört a szenvedélyek féktelen tombolása; soha több aláválóságot el nem követtek, soha az önfeláldozásnak, hősiességnek fényesebb példáit nem mutatták. Mindenki érezte az indulatok végzetszerű hatalmát, mely magával ragadta a századot, kiemelte s érvényre juttatta az egyént. Nem csoda, hogy az emberekben megfogamzik a hit, hogy ellenállhatatlan erő, hatalom uralkodik rajtok, mely sorsukat intézi, adományaival üdvösségre visz, kárhozatra taszít, s a világot mint fátum, mint predesztináció vezérli. Érzik, hogy rohanniok kell; de nem tudják miért? merre? hova? — s kétségbe esnek az erény jutalmáról, a bűn büntetéséről. Úgyszólván önként merül föl az eleve kiválasztás hite, a megigazúlás tanának megváltoztatása, az, a mit a prédikátor hirdet. Ez a megdöbbentő tan, melynek nincs egyéb vigasztaló szava, mint ez: »Higyed, hogy a kiválasztottak közé tartozol«, — mintegy a mindennapi tapasztalatból látszik fakadni, megdermesztő igazságként áll előttök, s lelkök kétségbeesett vonaglással menekül a hithez, mint utolsó mentőeszközhöz, mely nem hagyja őket elmerülni.

Dévai Mátyás egyike volt a reformáció legkiválóbb és legtipikusabb hőseinek. Buzgó, tehetséges fiatal ember, a ki tanult a krakkói egyetemen, valamelyik szerzetnek tagja lett, Boldogkőn, Tomori Istvánnak várában udvari papságot viselt és meglátogatta Wittenbergát. A reformátorok közül a nem egynek pályája ekkép kezdődött. Kíváncsiság, tudományszomj vitte őket a mesterek lábaihoz, és mint az új hit harcosai tértek vissza. Dévai nem volt a közönségesek közül való. Melanchton, Luther kedvelték, kitüntették, az utóbbi házába fogadta

[1] *Az tiz parantsolatnac, ah hit agazatinac, am mi atiainknac* [illegible] *petsaetinec roeviden valo mag'ara'zatt'a. Mat'as Devai.* (Krakkó, 1538.)

és mintegy magyar utódját szemlélte benne. A remény teljesült, de csak félig. Dévait a reformáció szabad, tekintélyt nem ismerő lelke ragadta előre hányatott, tövises pályáján. »Legelső volt, a ki Isten [illegible] egész Magyarországban elhordozta, és a tudatlanság homályában ülő embereknek a világosságot megmutatta; az Isten beszéde életet adó kenyerének édességét megkóstoltatta«,[1] — legelső azok közül is, a kik Luthert elhagyták és a genfi reformátorhoz hajlottak.

Első könyvét Budán, nemsokára Wittenbergából hazatérése után irta.[2] — Megtámadta a szentek segítségül hívását, kik ha vannak is, »alusznak az Urban és ránk nézve annyiban léteznek, mintha nem is volnának. Ézsaiás mondása szerint: Ábrahám nem ismer titeket.« Aztán Kassára ment és mint prédikátor a szószéken folytatta elszánt munkáját. Beszédei, oktatásai, egyenisége forrongásba hozták a népet, hívei rajongtak érette, az ellenfél folyton fenyegetőbbnek látta ostromait. Szalaházy Tamás, az egri püspök, kihez Kassa tartozott, nem nézhette tovább a dolgot. 1531 november 6-ikán Pekri Lajos huszárjai Dévait elfogták és a kassai magyarság lázongása közben Likava várába, Pozsonyba, Becsbe hurcolták. Faber, becsi püspök mindent elkövetett megtérítésére, de hiába. Mikor másfél évi fogság után — hogyan? nem tudni — kiszabadult, erélye, buzgalma mind a régi volt, mintha mi sem történt volna. Kezdette, a hol elhagyta. Polgárok, urak, papok állottak melléje, Bebek, a fehérvári, Bácsi Ferenc, a szepesi prépost. Újra elfogták, bebörtönözték, ezúttal János király parancsára: hívei, barátai újra visszaszerezték szabadságát. Erős lelkét nem törte meg a zaklatás és nyugtalanság, sietett pártfogója, Nádasdy Tamás sárvári udvarába, ismét írt és oktatott. A megpróbáltatások napjai azonban csak nem múltak el. Mintegy öt év múlva, mialatt szem- és gyomorbaj kínozta, Perényi Péter oldalánál tűnik elő, aztán Szikszón, mint az odavaló iskola tanítója. De bátor és buzgó működése ott is fejére vonta az egri püspök üldözését. Az ötven felé járó férfiú kezébe fogja a vándorbotot. Messze, az idegen földön keres menedéket és lelkének vigasztalást. Kinn, Wittenbergában, hű lelkek várnak rá, kik nek barátsága behegeszti sebeit. Visszatér szívébe a nyugalom, talán a remény is, hogy minden jobbra válik. És több mint két esztendei számkivetés után hazajön: csalódni, újra bujdosni, meghalni.

Az olvasónak ismernie kell ezt az életet és ezt az erős, hajthatatlan jellemet, hogy Dévai sikereit megértse, hogy működésének indítékait helyesen foghassa fel. Az ellenfelek gyülölete még sírjok fölött sem pihen meg, az elfogultság homályt akar rájok borítani; de a környezet

[illegible]

erzi az ily emberek nagyságát, tetteik és a kiállott szenvedések súlyt és varázserőt adnak igéiknek.

Abban az időben, mikor Dévai magyar könyve megjelent, a magyar kódex-irodalom fölött alig hogy lealkonyult. Képzelődéseit, gondolati és kifejezésbeli szabatlanságát nem feledhették el azok, a kik effélékkel foglalkoztak, és az új eszméket mindössze Ozorai és — ha igaz — Gálszécsi István ismertették magyar könyvben a közönséggel. Égető szükség volt egy munkára, mely az új tanokat összefoglalja és behatoljon oda is, a hová a prédikátor szava el nem juthatott. Annyi esztendő után kodifikálni kellett a reformátorok tanait, úgy hogy mindenki megérthesse, határozottan és férfiasan, s erre a munkára senki sem volt hivatottabb Dévainál. Gyökeresen ismerte az új áramlatot és társai közt egy sem volt, a ki nálánál világosabban gondolkodott és több komolyságot nagyobb egyszerűséggel párosított volna. Valóban a »Rövid magyarázat« nyelvén megérzik a kezdődő irodalom gyámoltalansága, de a forrongó század kevés könyvet alkotott, melynek hangja nemesebb és tartalma tiszteletre méltóbb. Elhagyjuk a küzdelmek zaját, hogy egy órára egyszerű templomba lépjünk, hol hívei közt a lelkipásztor ép oktatását végezi. Kezét összetéve mellén, inkább beszélget, semmint szónokol. Nincs ebben a prédikációban semmi a középkor legendáiból, költői, tarka meséiből, melyek a képzeletet táplálják és a léleknek szórakozást nyujtanak; s mégis érdekes, mert új, mert a lelkiismeret mélyébe hatol minden szava, és minden igéje a kegyelem országának egy-egy csodáját tárja föl.

Mi az Isten akaratja a szentírás szerint? »Ez, hogy mint minket teremtett az ő igéje által, akar is üdvözíteni csak az ő igéjének, a Krisztus Jézusnak általa. Nem teremtett angyalok által, nem szentek által, nem üdvözít is általok. Ez azért az Isten akaratja és az ő akaratjának ismerete, melybe minden keresztyénnek bizonyosnak kell lenni . . . Ismerjük meg azért Istenünket: nem erőtlen: ha teremthetett, higyed, üdvözíthet is.«

És elmondja, hogy Isten Ádámot mily nagy tökéletességben alkotta. Ezt a tökéletességet megrontotta a bűn, az »eredendő igazság« helyére romlás lépett. »Az ártatlanságban mind a testnek, mind a léleknek akaratja együtt járt, Istennek akaratjából, teljes erőnkkel szerettük volna őtet, mostan pedig mind lelki és testi kívánságunk Isten ellen vagyon«. Mégis Isten azt követeli tőlünk, hogy tökéletesek legyünk, mint Ádám volt, mielőtt a bűn útjára lépett. Mindenki látja ennek a feladatnak roppant nehézségét, emberi erőt túlszárnyaló nagyságát. Meg kell ismernünk gyarló és nyavalyás voltunkat és az Urhoz könyörögnünk, ki »orvosságot, erőt és hatalmat ád, tudni mint az ő szent fiát, kinek erejéből beteljesíthetjük az ő parancsolatát.«

»Mondók, hogy emberben ez isteni szikra vagyon, ez a természeti

értelem, hogy megértheti, mi legyen a jó mind Istenhez, mind emberhez: de nincs annyi ereje, hogy ez ismeretben elömehessen, avagy megmaradhasson . . . A célban mindnyájan egyesülnek, mind jók, mind gonoszok: mindnyájan akarnak üdvözülni, de az útban a célra csaknem annyien vannak, annyi különbség vagyon, ki ekképen akar üdvözülni, ki másképpen, maga az üdvösségnek csak egy úta vagyon.« Ezt az utat soha emberi erő meg nem ismerte, ki nem találta. Azért mondja üdvözítönk Péternek: Boldog vagy Péter, mert nem természetnek ereje ből ismerted te ezt meg, hanem az en atyam, ki mennyországban vagyon, az jelentette meg teneked. De mit jelentett? hogy a Krisztus legyen az élő Istennek fia, ki által kelljen minekünk üdvözülnünk. Ezt az okosság meg nem foghatja, ezt emberi erőből meg nem foghatjuk. Mert a Krisztus a pogány böleseknek balgatagság, a zsidó böleseknek botránkozás«. Mi megérthetjük, »mi a jó, mi az üdvösség, de az útat ez üdvösségre, azaz miképen kelljen üdvözülni, sem meg nem gondolhatjuk, sem akarhatjuk, sem tehetjük, hanem az úr Isten az ő irgalmasságából jelenti meg minekünk, a gondolatot nálunk nélkül, az akaratot mi velünk, a cselekedetet mi általunk«.

Aztán beszél tovább. Elmondja, hogy az Istennek két akarata vagyon, egyik elrejtett, a másik szentirásban kijelentett. Maga az Úr nyilatkoztatta ki, hogy miképen teremtett az ő igéjének, a Krisztus Jézusnak általa, ezenképen üdvözít is az önnön igéjének, a Krisztus Jézusnak általa . . . Nem akar üdvözíteni sem angyal által, sem szent által, sem képutalók, sem búcsú, sem semmi cselekedet által, hanem csak a Krisztus halálának, vérének, érdemének általa. Krisztus az út, az igazság, az élet: az ajtó, melyen által a ki bemenend, üdvözül. Ez az Atya akaratja: a ki látja a fiat és hiszen ő benne, el ne veszszen. A keresztenynek biztos, rendületlen hittel kell Krisztus iránt lennie, bíznia Isten irgalmában. Senki sem keresztény, a míg »kétes az ő üdvösségében: összes tettei bűnök, Istent nem tisztelheti. Mert ketelkedő szűvel Isten nem tiszteltetik, és minden, a mi hitből nincsen, bűn az. Hidd erős hittel a magad üdvösséget: a mások állapotába, szívebe úgy sem láthatsz be. Mert sokakat teremtett az Úr, de nem fog mindenkit boldogítani. Nékiket üdvözít, nékiket karhoztat, nékiket az önnön ismeretére viszen, nékiket nem. A fazokas szabad ugyanegy sárból edényt csinálni, tisztességre vagy gyalázatra,« és az ő rejtett akaratát és tanácsát senki soha meg nem ismerte.

A reformáció theológiájának egyik legsarkalatosabb, legfőbb kérdése a cselekedetek tana volt. A katholikus egyház szintén hirdette, hogy Adám bűne megrontotta az ember tökéletességét, elhomályosította értelmét, fölszabadította a test vágyait és az isteni képmás szépséget foltolta: de egyúttal nem szünt meg tanítani, hogy a keresztség, a töredelem, a feloldozás, mint a Megváltó érdemeinek csatornái,

kegyelmet arasztanak a lélekbe, visszaadják annak elvesztett szépséget. A megigazult ember cselekedetei kedvesek az Úr előtt, mint az atya előtt a szeretett gyermeknek tettei: az igazak erényét, onmegtagadását az Isten jóságból, szeretetből örök jutalmakkal jutalmazza. Most ez a hit is megrendült. »A mi szivunknek bizodalma semminemű cselekedetben vagy érdemben nem lehet, hanem csak a Krisztus Jézusban... Ne felj semmit, ha cselekedeted nem üdvözithet: üdvözithet a Krisztus érdeme. Ezt mondja Szent Pál apostol Titusnak, irván: Nem az igazságnak cselekedetiből, kiket mi tettünk, de az ő irgalmassága szerent üdvözitett minket. Mert ha mi cselekedetünkből üdvözülhettünk volna, mi szükség volt volna Krisztusnak emberré lenni és mi érettünk meghalni?«

Óriásit változott a »jó«-nak fogalma. Nem tagadják létjogát, sőt szükségességét: az igazi hivő nem lehet gonosz, mert az élő hitből jócselekedet fakad, és a ki gonosz életet él, nem lehet a hitnek állapotában. Szükség, hogy hitünknek cégére legyen, kiről emberek megismerjék, hogy keresztyének vagyunk... E cégér, a jó cselekedetek, ez az adó, kivel minden jó keresztyén tartozik: Istennek hittel, embernek szeretettel... Isten láthatatlan, neki a mi láthatatlan részünket, szivunket adjuk: atyánkfiait láthatjuk, nekik a látható részünket, beszédünket, cselekedetünket adjuk. Ezt kivánja az Isten mitőlünk, a tiz parancsolatban ezt parancsolja: tudni mint az igaz hitet és az atyafiúi szeretetet.« Az igazi jócselekedet, az atyafiúi szeretet az, a mi embertársainknak javára szolgál: nem búcsú, nem kápa, nem berbegés, nem oltárcsinálás, hanem atyánkfiainak testi és lelki épitése.« »Minden rendbeli ember járna el az ő tisztében: a fejedelmek ótalmaznának, igazan itelnének, irgalmasságot ismernének, senkit ok nélkül meg ne bantanának, az Isten tisztességet keresnék: az egyházi rend predikállana igazán, élne jámborúl, a községnek volnának példái: ez volna a jó cselekedet. Kapát viselni, tar fővel járni, sokat harangozni, komparácioert sok miset mondani: minthogy Isten sehol nem parancsolta, azonképen nem jó cselekedetek is. Tennének úgy, a mint kellene, hirdetnek igazan a töredelmet, a hitet, viselkednének, a mint az Úr szolgáihoz illik: lennének »az igaz sók«: »nem gondolna osztán Isten vele, akár tar volnál, akár hajas, akár kápás, akár köntösös, akár ily szinben, akár másban«.

A mi következik, nagyjában ezeknek a tanoknak a tiz parancsolatra, a Credo, a Miatyánk pontjaira való alkalmazása, a hit látható jeleinek, a keresztségnek, úrvacsorának kifejtése: a kálvinizmusnak dogmatikája. Világos feltüntetése annak a nagy ürnek, a mely az uj szellemet a regitől elválasztja: egyszerü, csöndes, de határozott tiltakozás a régi eszmék, a régi rend uralma ellen. A fogadalmat, szerzetességet, a hierarchiát, a papságot, a múltnak úgyszólvan fő fogalmait

megvetőleg kitörlik életöknek könyvéből: a szenteknek és a Boldog asszonynak nem tiszteletét, de segítségül hívását, azt, a mi a magyar hazafiságnak dogmája volt, a bálványozással helyezik egy sorba. A szabadságában gyönyörködő ész nem ismer semmit, csak a szigort, a kritika szigorát, mely általa született és tűnt fel igazán a vallási életben és irodalomban; általa is vált uralkodóvá. A vallás nemcsak külsőségeit hullatta el: ugyanakkor emberibbé lett s úgyszólván teljesen a szívbe, a lelkiismeretbe vonult vissza. Az egyház végtelen szimbolumaiból, szertartásaiból, a szentségekből alig maradt meg valami: a keresztség, az úrvacsora — »mert e kettőt tudjuk, hogy Istentől vadnak,« — ezek is puszta jelekké zsugorodtak.

»Mi e ceremóniában,« mondják az úrvacsoráról, »emlékezünk az ő — Krisztus — haláláról, hálát adunk őneki róla. Azért mondja üdvözítőnk: Ezt tegyétek az én emlékezetemre, vegyétek hozzátok, a kenyér az én testem, a bor az én vérem; és mely nyilván hozzátok vészitek, higyetek az én ígémnek, az én igéretemnek olyan nyilván. Bizonynyal higyétek, hogy én tiérettetek holtam meg, érettetek ontottam ki véremet. Mért hittel kell ezt hozzánk vennünk: higyük a Krisztusnak igéretét igaznak lenni. E hitnek általa egyesülünk, részeltetünk Krisztusnak testében, vérében, mert vagyunk az ő testéből, teteméből . . . A kenyeret hozzád vévén, azt mondjad, azt higyed, hogy a Krisztusnak szent testét vötted hozzád, a bort hozzád vévén, azt higyed, hogy a Krisztusnak szent vérét vötted hozzád. Ne oly testet, vért gondolj, mint mi vagyunk, hanem dicsőült testet; mert minemű dicsőült teste, lelke most Krisztusnak: hivén ebben részesültetünk. Azért ez jelek a mi hitünknek erősülésére, bizonyosbbá tételére vannak Krisztustól szerezve. Azért a végvacsorának fő haszna hitünknek bizonyosbbá téte. És a mint hogy senki senkiért nem hihet, azonképen senki másért hozzá nem veheti, senki másért misét nem mondhat. És miképen csak élők hisznek, mert halál után nincs hit, azonképen csak élő embereknek használ és csak az igazhitűeknek. Hitünknek erősítésére kell azért ezt vennünk, bűnünk bocsánatjának bizonságára (mert olyan bizonynyal megbocsáttatott a mi bűnünk, ha igaz hittel veszszük hozzánk, mely bizonynyal látjuk, tapasztjuk, nyeldekljük, érezzük a kenyeret, a bort): nem jószerencsé-

Az úrvacsora.
([illegible])

ért, nem elveszett lóert, nem nehézkes asszonyemberért kell mondani vagy mondatni . . .

A történelem itélőszéke előtt nem ezek a dogmák fontosak: hanem a mi bennük nyilatkozik: a szellem szabadsága, mely nem ismer korlátokat, emberi tekintélyt, boncolás alá fog mindent, kivétel nélkül, s részben, mintegy önkénytelenül, a kétkedés elvét alkalmazza. Az ész betör a theologia szentélyeibe, kutatás, vizsgálat tárgyává teszi, a miben századok megnyugodtak, megtart és elvet 's büszkén hirdeti a kritika jogát, mely fölötte áll minden intézménynek és hagyománynak. A többi magától fog következni: a kutatás, vizsgálódás kiterjed minden térre, történetirás és természetismeret újjászületik. Az ember, a ki a pápának nem hisz, nem áll meg jámbor bámulattal Plinius könyvei előtt, a tudós nem siet fölfedezésével Rómába, hogy javallást nyerjen vagy elhallgasson. Prometheus elragadta az isteni szikrát és élni akar vele nyiltan, szabadon.

Nagy, világtörténelmi jelentőségü mozgalmak soha sincsenek az erőknek ilyetén fölszabadulása, sőt lázongása nélkül, nagy, jelentős századok, melyek koroknak szolgálnak mesgyéül, a hatalmas átalakulások évei el sem képzelhetők máskép, mint forrongásokkal. Magyarországot politikailag a sír szélére vitték az egyenetlenség, az osztályok és pártok önzése, az egyesek bünei; de az emberekből nem haltak ki a nagy szenvedélyek, a mindennapi élet tusáiban, a létfentartás nehéz küzdelmeiben óráról órára megnyilatkozott az őserő, mely e durva, féktelen társadalomnak átkául, sokszor javára szolgált. A Jagellók hiába iparkodtak, hogy irányt szabjanak néki; az új eszmékben csakhamar magára ismert és rohamosan állott melléjök. Kiérezte belőlök a szabadság leheletet, a saját fatalizmusát, józan értelmességé, sőt faji érzülete kielégítését. Ötszáz éve járt templomba, és a legtöbben nem tudták, mire valók a fényes szertartások, vagy mit »berbetélnek« papjaik: ötszáz éve időről-időre megszokta, hogy püspöke, főpapja idegen származású legyen. Most mindennek vége. Az egyházban, gyülekezetben mi sem történik, a mit nem értene. Magyar az ima, az ének, az istentisztelet, szemeit nem kápráztatja semmi, a mit az Istenhez méltatlannak ítélhetne, sőt, mint mondják, maga a vallás is »magyar«. Dévai Mátyás, Kálmáncsehi SÁNTA MÁRTON, a volt gyulafehérvári kanonok, majd JUHÁSZ PÉTER a magyar kalvinizmus megalapitásával gondoskodtak róla, hogy azzá legyen. És a protestáns magyarság, mely szégyenlett a németekkel és szlávokkal egy sorban állani, Luther hitéről szinte egészen a nemzetire tért.[1]

De a mi fő: a reformáció a szellemeket gondolkodásra, vizsgálatra hívja fel. Ötszáz esztendőn át az emberek a hitoktatók, papok

[1] [illegible]

szájából lesznek kaptak az iget, nem hogy feszegessék, hanem hogy elhigyjék. Most ennek is vége. Képzeljük el őket, a mint a predikátor elején áll és okoskodni kezd a bibliából: vagy midőn a Magyarázatokat olvassák, hogy az igazságról meggyőződjenek. Mintha hosszú, mély álomból ébredeznének. Lelkök mohón fogadja magába a szót, mint az ásszú föld az esőcseppeket. A gondolkodás végtelen gyönyört szerez nekik, s annyi idő után először érzik magokat igazán szabadoknak. Mindenfelé megindul az eszmecsere, a vitatkozás. A városban, a faluban megjelenik a reformáció egy-egy apostola, beszédet tart, a katholikus papot vitatkozásra hívja ki. A közönség feszült figyelemmel hallgat, izgatottan mérlegeli a szavakat, okokat és ódaiteli a győzelmet. Egész vidékek vallása fordul meg a vitatkozó felek készségén, tudományán, s közben az egész országot elfogja az érdeklődés a szellem ügye iránt. És éppen ez, a mi a reformációnak végtelen fontosságot kölcsönöz a fejlődés, a haladás történetében. Az igazság nem egy-két iskola kincse többé, az emberek közt leomlanak a választó falak, mindenki részt vesz a szellem munkájában, a nagy, egyetemes küzdelemben. Most már az irodalom sem a régi többé. Úgyszólván egy csapásra lép ki az osztályok sorompóiból, a gondosan elzárt falak közül, ki az életbe, a nagy tömegek elé. Van közönsége, hatalmas és messze terjedő. Mert igen sok ember maga akarja forgatni az írást és megtanul olvasni, a többi pedig várja, lesi a szavakat, hogy gondolkodhassék rajtok. A sokaság felébredt tengődéséből, s maga készül a nagy kérdések megoldására, melyektől üdvössége függ. Mindent átjár, elborít a demokrácia áramlata, mint valami termékenyítő melegség: a régi tekintélyek leomlanak, az előtérben diadallal emelkedik fel a bíráló, kutató ész, a szabadság szelleme, az egyéni erő.

Nézzünk egy kiváló prédikátort rögös és győzelmes pályáján. Valahol lenn, Somogyban született és szülőföldjéről Szalai Mihálynak nevezi magát. Messze, Olaszországban, Padovában járt iskolába és mint ferencrendi szerzetes kezdte munkásságát. Volt alkalma közvetlenül érezni a régi szellem súlyát; szívében felébredt a szerelem, s ő átélte azokat a nehéz órákat, melyek a fogadalom és a természet ellenkezéséből táplálkoznak. Ezeknek a konvulzióknak alig lélek valaki tudója. A szellem keresi a megoldást és megtalálva, eltéphetetlenül ragaszkodik hozzá. A klastromi élet visszásságai, lanyhasága, a mindennapi élet példái, az új szellem hatalma kezébe adták a vezető fonalat és bátorságra kapva, csatlakozott azokhoz, a kik a dogmák megdöntését s az emberi győzelmet hirdették. Szabadnak érezte magát, erős és szenvedélyes szíve munkára tüzelte a szabadítóknak és eszméiknek ellenségei ellen. Vándorbotot ragadt és ment délre, hol tizennyolc évvel előbb a nagy, nemzeti történetére vonuló haddal járt, prédikálni az igét a török igában levő magyarságnak. És nemcsak prédikált. Megzendí

tette a szent lantot és egyszerű, de tiszta hangokat csalt ki belőle. Az irodalomtörténet néhány éneken kívül tizenhat zsoltárnak fordítását, parafrazisát ismeri kezéből és e mellett a husz huszonegy költemény mellett annyi éven át megmaradt az élő hagyomány Mihály papról, a ki csöndes nyári estéken, hegedűje mellett, szép, hangos szóval verseit énekelgette a laskói templom dörömbjéről. Annak a szegény, rabságban élő népnek szívéhez tudott férkőzni a dal, és parlag lelkében százszoros magot hozott az ige. Mentek utána, de voltak ellenségek is, a kik életére törtek. És Mihály pap, ha éjjel ki akart menni hajlékából, karóra szúrt tököt dugott ki maga előtt az ajtón. A lesben állók a tököt a pap kopasz fejének hitték s összevertek, ez pedig sértetlenül

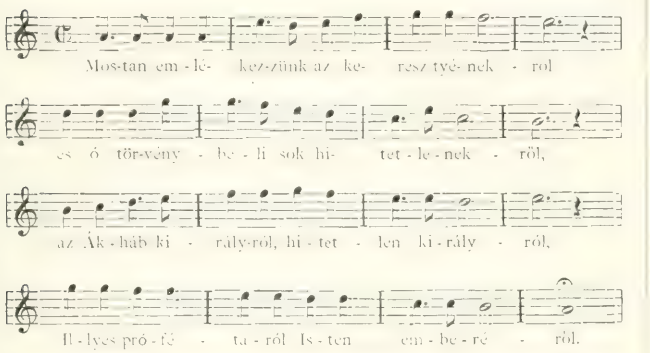

Sztárai egy énekének dallama.
(Mátray Gábor szerint.)

húzódott vissza. A győzelmet azonban nem ragadhatták többé ki kezéből. Az ősi hit emberei lépésről-lépésre védelmezték a tért, de a predikátor is nyert társakat, kik osztoztak munkája terhében. A vitatkozások egymást érték, a diadal mindig az új szellem híveié maradt és a »régiek«-et félelem szállotta meg. A Dráván innen és túl 120 eklezsia hirdette Mihály pap diesőségét s az új éra támadását. A legyőzött fél harcosai rémülve vonultak vissza, »túl a Sauromatákon és a jeges Kaukázuson«. 1551-ben, a Valpó és Vukovár környékbeli nagy zsinatról menekülő papok közül nemelyeket az asszonyok tekno alá bujtattak, hogy őket a bantalmazástól megmentsék. A nép úgy bánt velök, mint a kik évek hosszu során keresztül port hintettek szemeibe, s a gúny és gyűlölet kifakadásait szórta ellenök. Új tanitóitól eleget hallott

tehetetlen egykori és hibáikról, és most, elragadtatásának, ellenszenvének álláspontjáról tekintve, gyöngeségük nagyítva tűnt föl szemei előtt.

A reformátor látja ezt a helyzetet. Ismeri súlyát és nem késik, hogy a saját előnyére fordítsa. Megrajzolja törzskepét, athatja erős, kirívó tendenciájával, s művében kipattantja egy új műfajnak, a magyar drámának *ősi* csiráját. Irodalmunknak, költészetünknek oly jelensége ez, a mely egyedul áll a világirodalomban. Nyugati Európának egyetlen népe sincs, melynél a dráma nem az egyház misztérium-játékaiból indult volna ki, táplálva, fejlesztve a nemzeti jellem játékos hajlamaitól, a társadalmi osztályok sajátos, kedvező alakulásától, nemesítve a nemzeti költészettől és újjászületve a renaissance, a görög és római nagy minták hatása alatt. Angol-, Német-, Olasz-, Francia- és Spanyolországban kezdettől fogva megvannak azok a hajlamok s népi elemek, a melyeknél fogva és a melyekben az egyházi dráma, a szentélyből kiválva a maga művelőit megtalálja; a római színészet nem szünik meg irodalmi elhanyatlása után, alakjai ott élnek a nép legalsó rétegeiben mint utcai komédiások, mint a nép játékos hajlamának készséges szolgái; a germán népek pogány dalnokai sokáig nem vesznek ki teljesen; a kereszténység korában, átalakult formájukban is megvannak a nép között, mint annak mulattatói. Angolországban ismerik a Master Rumours aljas bohóckodásait. Németországban a Fastnachtspiel-ek gyökerei a pogánykorba nyúlnak vissza. Olaszországban már a XIII. század második felében keletkeznek világi színjátszó társulatok a passió-történetek előadására és a nép mellett a műveltebb osztály is megtalálja komoly táplálékát a dráma terén; Franciaországban a troubadourok hanyatlása idején előadó társaságok szervezkednek, nyomukban a passió előadására életre kel a »Confréres de la Passion«, a »Clercs de la Basoche,« a »La Confrérie des Sots,« az »Enfants sans souci,« valamennyien ápolói a világi dráma első hajtásainak. Angliában, Németországban a polgári elem ragadja kezébe a szentélyből kivált egyházi drámát, belévegyítvén a nemzeti szellemet, hogy aztán az irodalom tisztító, nemesítő hatásaira előkészítse.

Semmi kétség, a miszterium-dráma nálunk soha sem jutott a virágzás oly magas fokára, mint a nyugati népeknél. A keresztény vallást tőlük kaptuk a XI. században, mikor az egyház liturgiája teljesen ki volt fejlődve; a magyar kereszténység ismerhette, sőt ismerte a liturgia drámai elemeit, melyekből másutt a miszterium-játék fejlődött; idegen hatás útján meg-megjelent valami husvéti misztérium, és a reformátorok éles támadásokat intéznek »a Krisztus szenvedésének és halálának játékos komédiára való fordításai« és »kitragoediázása« ellen; mégis mindez a nép szellemével alig van érintkezésben, és a miszterium, a templomot elhagyva és a nép kezébe menve át, jelentékenyebb változást, fejlődést, gazdagságot alig mutat. Nincsenek játékos

személyeink, hagyományaink, még kevésbbé kedvezők viszonyaink. Ötszáz esztendőn át élünk csaknem kizárólagosan nemesi és népi életet, és ezek közül is amannak csupán egy kis része összpontosul a király személye köré, míg a nagyobb, a jelentékenyebb rész a pusztákon és a várakban forog le. A nép a föld művelésével, a külső dologgal elfoglalva, fele idejét künn, a mezőn tölti, a másik felét falujában. Neki úgyszólván ideje sincs arra, hogy játékos hajlamait kifejleszsze, hogy, mint a városok lakója, szórakozást keressen. Ideje minderre csak akkor jut, midőn a mezei munkát befejezve, falujába tért téli pihenőre. Innen magyarázható részben az, hogy mért divatosak nálunk csupán a téli mulatságok: a Gergely-járás, a karácsonyi, a vízkereszti játékok, s miért nem a husvéti játék is, mely már oly időre esik, midőn a mezei munka kezdetét veszi s a szórakozás helyett a gond lép előtérbe. A magyarság csak eltünő kis számban alkotja a városi polgári elemet, a mely nemcsak a germán, hanem a román népeknél is tulajdonképi előadója és fejlesztője a husvéti játékoknak és az ezt megelőző farsangi látványos mulatságoknak. Európa nyugoti népeinél az udvar és a nagyobb városok köréből indul fejlődésnek a színészet és a dráma, és nem alulról, a népszínjáték nyomain. Ez csak egyik eleme annak a fejlődésnek, melynek nagyobb tényezőjét a nagy városokban találjuk. A Confréres de la Passion Páris mellett üti föl első tanyáját, a kiinduló pontot a városi élet teszi és innen nyeri ösztönzését a vidék. A mi városi életünk idegen volt, nem olvaszthatta magába a vidéki, népi magyar elemet, mely aztán megmaradván a maga kezdetlegességében, egyszerű, régi formáiban űzte játékait; az egyházi színjáték átalakulásanak amaz útját, melyet a nyugoti nemzeteknél megtett, Magyarországon hiába keressük.[1]

Sztárait a reformáció, a vitatkozás tették a drámai alak felhasználójává; de ösztönt hazai hagyományokból vagy önmagából nem meríthetett. Ismerte Plautust és Terentiust, mint egykori páduai tanuló emlékezhetett Ruzzantéra, kinek komédiái ép az ő ottléte éveiben aratták diadalaikat, s még inkább a germán iskolai darabokra, melyeket a reformáció a maga céljaira felhasznált. Egy berni költő, Nikolaus Manuel, mintegy harminc évvel előbb írta meg »Todtenfresser«-ét, melyben gúnyolódását a papokra és a gyászmisékre árasztotta. A műben egymás után léptek föl Antikrisztus pápa, Krizosztom püspök, Nyúzó Sebastián dékán, Papzsák apátur és hason szőrű társaik, s az íróknak egész sora vette át a munkát. A komédia, melynek alapjait a miszteriumok torzalakjai és a XV. század »Fastnachtspiel«-jei vetették meg, az iskolák színpadjain elég gyorsan fejlett

[1] V. ö. *Bayer József* nagy értékű munkáját: A magyar [illegible] történetéről. [illegible]

tovább, s hangosan hirdette a reformáció tanait és a régi egyház visszaéléseit. A magyar reformátor részére nem hiányzott a példa, hogy az iskolai dramát itthon megteremtse, és ő nem minden siker nélkül tette meg az első lépéseket. Sztárai korát és környezetét figyelte meg, tőlük kívánt hatni és közülök vette alakjait. Ezek az emberek mindenek fölött erdeklődnek a vallási kérdések iránt, melyek lelki életüket úgyszólvan teljesen a maguk részére foglalták le. Az ő szemökben nem is a játék a fő: hanem elveik hangoztatása, igazuknak győzelme, az ellenfél veresége. Miatt a szereplők hosszú theologiai fejtegetései asitasra késztetik a modern olvasót, ébennök lobog a láng, s ép oly izgatottsággal lesik az okokat, mint mi a cselekvény fordulatait, és ép úgy ragaszkodnak hőseikhez, mint a hogy mi együtt érzünk, félünk, szenvedünk, örvendünk dramáink kedvelt alakjaival. Nem a cselekvény ereje és tarkasága fontos; az író ép úgy önmagát keresi, mint a közönség. Ha egyebre gondolunk, alig fogjuk őket megérteni, annál kevesebbe helyesen méltányolni: míg ha lelkök mélyébe tekintünk, egyszerre világossá válik előttünk minden.

Sztárai — az irodalomtörténet tudtára — két úgynevezett Comoedia-t irt, egyet a papok házasságáról, egyet az igaz papságról. A gyakorlati, a mindennapi életnek alig volt kérdése, a mely a vallási küzdelmek zajában több fontossággal merült volna fel, mint a papság problémája. A régi hit szolgái, az új hit apostolai egyaránt ezen a ponton kérnek hitelt és követést: mindegyik fél az Isten igaz követének hirdeti magát és a községek vallása sokáig alig egyéb egyik vagy másik pap diadalánál. Az erősebb elűzi a gyengébbet és tanítja a maga tudományát. A nép pedig halad utána bizalommal. Előbb azonban tudni akarja, kinek hiszen; saját szemével kívánja látni a különbséget, a mely az új tanítót a régitől elválasztja. Nem csoda, hogy egy tapasztalt térítő különös fáradságot szentelt erre a tárgyra és róla irja legközvetlenebb hatású műveit. A sokasággal mindenekfölött szemet szürt a papok házasodása, legelsőbben is ennek a jogosságát akarja igazolni. És Mihály pap megírja a »Papok házasságát«, melynek csupán egy töredéke ismeretes. Tamás, a protestáns predikátor, az egyháztörténelemből, Szent Pálból rábizonyítja a papra, hogy Isten a papok házasságát soha nem tiltotta. Bereck pap és a Vikárius elindulnak, hogy párt keressenek maguknak, Borbás és Antal bíró urámek közt pedig szent a békesség. Sztárai kényelmesen elfér ebben a szűk keretben és nem jut eszébe, hogy tagítson rajta. Második műve, »Az igaz papság Tükre« alig egyéb az első folytatásánál, melynek hőseit feltámasztja, problémáját tovább fejleszti, menetét, a mennyire kivehető, utánozza. Látjuk az

Comoedia de matrimonio sacerdotum 1550. — Comoedia lepidissima de sacerdotio. »Az igaz papságnak Tükre« h. n. 1550. Kiadva 1555.

egyszerű, kurta eszű, de józan és becsületes paraszt bírót, a kinek lelket megzavarták a változások. Keresi a kibontakozást, mint annyi más, a ki belekerült az eszmék forrongásába. És látjuk a másikat, bár tudása inkább prédikátorhoz, mint paraszthoz illenék, telve a neofiták meggyőződésével, lelkesedésével és erőszakosságával.

Antal bíró: Lám, nagy dolog ez, mely nagy dolgok kezdének immáran lennyi, bizony én azt hiszem, hogy hamar elfordúl immár ez világ.

Borbás bíró: Mi dolog az, Antal bíró? ismég nem tetszik-é tenéked a papok házassága?

Antal: De immár azt igazlanám, mert az Isten szerént vagyon, de nagyobb dolgok kezdének annál lennyi.

Borbás: Micsoda dolgok azok?

Antal: Ám immár mind pappá lesznek a diákok.

Borbás: Tehát mit akarnának, hiszem előbb is a diákokból lettenek a papok, míg nem támadtanak volt a csép-szaggató[1] barátok.

Antal: Úgy vagyon, de felszentelték ám azokat Rómában, avagy a káptalanban, szépen megnyírták fejeket, szentelt olajjal megkenték az újjokat. Ezek kedig sem Rómába nem mennek, sem pilist[2] nem nyíretnek, sem szent olajjal nem kenetnek s azért ugyan pappá lesznek.

Borbás: Minem[3] csak Budán tesznek bírót, hogy minden embernek Rómába kellene mennyi az igaz papságot felvennyi? Mindenött vagyon a papság, valahol az isteni igazság hirdettetik. Miképpen mindenött vagyon a bíróság, a hol lejend a polgárság. Rómában kedig nincsen mostan az isteni igazság, azért az igaz papság is nincsen ott. Tudod étegétlenn[4] is mely nagy hamisságban érénk a pápát az ő püspökivel, papjaival, barátival és apácáival egyetemben?

Antal: Jól tudom, de azért mégis pilist kellene nyíretnyi.

Borbás: Bolondnak szokták a fejét megnyírni, és kappannak szokták a tarajját elmetszenyi. Úgy kell a bolond papoknak járnyi, de nem kell az igaz papokat azzal megcsúfolnyi. Bánod-é te, hogy hajad vagyon? Osztán pedig hogy nyílván megértsed jó Antal bíró, nem pilistől, olajtól vagyon az igaz papság, mert még mi is papok vagyunk, azért, mert a fejünket meg nem nyírték.

És Borbás uram hozzáfog a protestáns dogmák fejtegetéséhez. Érezzük, hogy betanult mondókat fuj, vagy még inkább: hogy a tertő, a theológus Sztárai áll mögötte; azonban semmi, a község, a »jó polgárok és polgárasszonyok«, kik az igaz papságnak értelmére és tanúságára gyűltek össze, ép ezt az igét szomjuhozzák. Az okoskodás nem puszta okoskodás: a harcnak egyik része; és a szavak és okok úgy hullanak az ellenfél fejére, mint egy-egy csapás a tornán. Mindenki papja önmagának, ki a hit által Krisztusban él, az Istennek hálával, dicsérettel és jó cselekedettel áldozik, hazai népet, felebarátját jóra oktatja és imádkozik testvéreiért. Ez az áldozás, oktatás és könyörgés a belső vagy lelki papság, mely a keresztyén ember dísze és ajándéka, és csak

[1] Magokat ostorozó.

[2] Tonsurát.

[3] Hiszen nem.

[4] *Tegetlen* = minap. *E tegetlen* = a minap. Vonatkozással a »Comoedia de matrimonio«-ra.

aztán következik a külső vagy testi papság: kiváló személyek választása. Ők a keresztyéneknek dolgokat a lelki dolgokban forgatnak és igazgatnak, és abból mondatnak osztán lelki bíráknak és lelki pásztoroknak.«

Antal: S nem áldoznak-e a papok?

Borbás: Áldoznak ők is akképpen, a miképpen mi áldozunk, de másképpen nem áldozhatnak, hanem csak az egy áldozatnak emlékezetére a Krisztusnak szent testét és szent vérét a keresztyéneknek osztogatják és adják.

Antal: S ki tészi pappá őket?

Borbás: Az Úristen a keresztyénekkel egyetembe. De miképpen minden városban főbírót tesznek, ki az esküdtekkel és polgárokkal bírjon és az városnak gondját viselje: azonképpen mindenütt a keresztyének magoknak egy püspököt és főpapot választanak, hogy a több papokkal bírjon, botránkozásokat közöttük megfeddjen és eltávoztasson, és föképpen imerre gondot viseljen, hogy mindenkoron papságra való ifjakat tanítson, és a kinek tudománya, jó erkölcse és jámbor híre, neve vagyon, azt pappá tegye.

Antal: S nem kenyi-é meg szentelt olajjal az ujját és a feje tetejét?

Borbás: Nem kenyi.

Antal: Miért? Lám az ó törvénbe úgy tötték a papokat és királyokat!

Borbás: Az ó törvénbe tulykokkal s bárányokkal is áldoztanak, de az Úristen immár véget vetett annak.

Antal: Lásd dolgot . . . de énnékem mind papok, mind barátok azt mondják, hogy nem igaz papok azok, kiknek fejeket meg nem nyirik és az ujjokat szentelt olajjal meg nem kenyik. Azért jer, vonjuk ismeg szembe őket az vikárius elébe, és ottugyan szóljanak osztán, ha mit tudnak szólanyi. Ne hitegessék a szegén községet.

Magában az életben akárhányszor ekkép kezdődtek a vitatkozások. Mind a két fél vitte a maga papját, és a világi hatóság részéről, még a törökéről is, megjelentek a döntő bírák, kik rendszerint a többség hajlamának megfelelően ítéltek. Abból a körülményből, hogy a török arbiter jóformán mindig a reformátoroknak fogta pártját, észre lehet venni, mily hatalmas tényezővé vált a protestantizmus néhány év alatt és mily elemi erővel hódította meg az embereket. Valóban a katholicizmus végtelenül gyengének látszott és szolgái a túlnyomó erővel szemben mintegy tehetetleneknek tűntek föl a szemlélő előtt. A reformációnak diadalmas büszkesége úgyszólván minden szóból kiérzik, melyeket hívei ejtenek, és a prédikátor inkább bíró és vádló egy személyben, semmint vitatkozó fél, a kinek volna mitől tartania. Ez a határozott, mindent eltipró erő, ez a hatalmas »Io paian« szinte megdöbbentően nyilatkozik műveikben, s hatását csak növeli a gúny, melylyel az ellenfélről szólanak, és a gyűlölet túlzása, melylyel a katholicizmus árnyát, gyöngeségét rajzolják. A Borbás bíró papja valóban semmit sem különbözik a hatalmas, erőszakos, rettegett Sztáraitól, és a kikre az ó egyház támaszkodik, a legbárgyúbb, leggyávább és leghitványabb fickók, a kikről valaha beszéltek. Böröcz uram, mikor a vikárius elé hívják, csak úgy kívánkozik oda, »mint az akasztófára«,

és társai: Frátor Lukács, a vikárius, a pápa, a püspök alig utnek el tőle — Mihály pap rajzaiban.

A két biró a pápához viszi embereit, hogy a vitát eldöntsék.

Pápa: Mi ördög pap vagy te?

Tamás prédikátor: Isten papja vagyok és az igaz keresztyéneknek tanítója.

Pápa: Micsoda Isten papja? Hiszen én vagyok az Isten papja.

Tamás: A volnál, ha Istened volna.

Pápa: S nincsen-é tehát minékünk Istenünk?

Tamás: Ha Istentek volna, tehát lopók, latrok, tolvajok, farkasok és szentségárulók nem volnátok.

Pápa: Ugyan az atyáid azok.

Tamás: Hisz ti vagytok azok.

Pápa: Szenet hamar az eretneknek, lám, szömtöl szömbe megcsúfol!

Antal: Szenet? de bizony addig nem égeted, míg törvénynyel meg nem éred.

Borbás: Hadd bizonítsa meg, a mit mondott.

Frátor: No ha bizonságra kelend, ott eb örüljön.

Pápa: No miért mondál lopóknak, latroknak, tolvajoknak, farkasoknak és szentségárulóknak?

Tamás: Azért, hogy azok vagytok.

Pápa: Mivel bizoníttod?

Tamás: A Krisztus mondásával. Lá hogy mond szent Máté evangéliomának hetedik részében. Megoltalmazzátok, úgymond, tinnenmagatokat a hamis prófetáktól, kik ti hozzátok jönek juhoknak öltözetiben, belül kedig ragadozó farkasok. Isméglen azt mondja a szent János evangéliomának tizedik részében, hogy: Mindnyájan, úgymond, kik én ellenem jöttenek, lopók, latrok és tolvajok, de az én juhaim nem hallgatták azokat. Hallod-é ezeket?

Pápa: Jól hallom, de nem jöttunk ám mi a Krisztus ellen.

Tamás: Söt ö ellene jöttetek, és ö ellene támadtatok. Mert ö az ö drágalátos szent vérével mindnyájunkat egyaránt megváltott, ti kediglen a gazdagoknak lelkeket száz pénzzel váltjátok. Ö minket csak ö benne bíztatott, ti kediglen az embereket az ö tulajdon érdemekbe biztatjátok. Ö minket az ö szent atyjának akaratjára tanitott, ti kediglen a pokolbeli ördögnek akaratjára és a ti akarattokra tanítotok. O minékünk a mi hitünknek erösségére a szent evangeliomot és a prófetáknak irásit mind egy könyvbe hatta, ti kedig az ellen száz dekrétomot irtatok, és azt tartjátok. Ö az igaz házasságot minden embereknek szerzötte és parancsolta, ti kedig azt magatoktól megtiltottátok, és az felett az paráznaságot magatoknak választottátok . . . Azért (miképpen a szent Pál mondja) ördögi tudománt tartotok, ördögnek tagjai és szolgái vadtok, a Krisztusnak ellenségi vadtok (mert az ördög ellensége a Krisztusnak). Innét következik osztán, hogy lopók, latrok és tolvajok vadtok, mert a Krisztus ellen támadtatok.

Pápa: Noha latrok vagyunk is, de azért lopók és szentségárulók nem vagyunk.

Tamás: Söt azok vagytok, mert az Úristennek igéjét ellopjátok, és diákol mondjátok, avagy hamissan prédikáljátok. Az oltári szentségnek is felét ellopjátok és a szegén községnek csak a felét adjátok. Az Úristennek szent testét és szent vérét pénzen áruljátok, mikor pénzért nagy sok miséket mondotok. Nagy sok pénzes búcsúkat támasztottatok, és a papságot is pénzért adjátok, mert minden tudatlan papokat pénzért pappá tesztek. Krisztus urunk kedig szent Máté evangeliomának tizedik részében azt parancsolja, hogy ingyen vöttétek, úgymond, éntölem és ingyen adjátok . . . Ti kedig azt mondjátok, hogy jüjj be, úgymond, mind a te pénzeddel egyetembe, mert mi az Isten ajándékát pénz nélkül nem adjuk.

Pápa: S nem kell-é tehát senkit pénz nélkül (akarom mondani: pénzért) pappá tenni?

Tamás: Nem kell, mert lám ... Krisztus urunk is azt hatta, hogy ingyen vöttétek, úgymond, és ingyen adjátok.

Pápa: Mi ingyen nem vettük, azért ingyen sem adjuk ...

A vitatkozásnak folyása eléri a legfontosabb pontot, a paptevés igaz és kötelező módját. A protestáns püspök összegyüjtötte a környék tudós predikátorait s a népet, aztán megvizsgálta a jelöltek képzettségét, erkölcsét, megprédikáltatta és elküldötte őket, a hol szükség volt rájok.

Tamás: Krisztus urunk is akképen tötte pappá az apostolokat. Szent Péter is akképen tött papokat.

Böröck: Eb higyje azt.

Tamás: Nem hiszed? hozzadsza a hájas breviárt, s immajd megtalálom én benne.

Böröck: Nincsen itt.

Antal: Lám a palack mellett vagyon a szatyorban, de bizony eléve[1] adod.

Fráter: Mi ördögöt tész volt itt azzal, hogy még abból is fejünkre bizonyítnak.

Vikárius: Nem tudtad ördögbe lugzóba vetnyi.

Tamás: Ládd-é miképpen vagyon megirván: A Claudius császárnak idejében, úgymond, szent Péter apostol Antiókhiából Rómába jöve és nagy sok keresztyének jövének véle egyetembe Rómába. Nagy sok idő elmulván osztán mondá szent Péter apostol az ő tanitványának, Apollinárisnak: Mit ülsz itt, úgymond, csak heába mi mellettünk, hanem kelj fel, és vegyed a szent léleknek ajándékát püspökséggel egyetembe, és menj el Ravenna városba, prédikálljad az ottan való népnek az Úr Jézusnak nevét és egy szálat se félj. Azután szent Péter, úgymond, imádságot tévén, s az ö kezeit Apollinárisnak fejére vetvén, imezt mondá: A mi urunk Jézus Krisztus, úgymond, elbocsássa az ö szent angyalát, ki vezérelje a te útadat és megadja a te kéremésedet. És ez beszédek után ötet megapolván, töle elbocsátá.[2] — Ládd-é, sem olajjal nem kené az ujját, sem meg nem nyíré a fejét, hanem ugyan annélkül nemcsak pappá, hanem püspökké tövé és elbocsátá. Úgy vagyon-é?

Pápa: Há az úgy vagyon, hogy még a rossz Breviár is reánk szól, tehát bizony én felakasztom magamat.

Vikárius: Bizony én vargává leszek.

Böröck: Én kedig timárrá leszek és övcsön adom osztán a bört, csak te ritkán varrjad.

Frátor: No püspök uram, légy kovácscsá te, s im én szénégetö leszek.

Püspök: Bátor, de leesik ám az okulár az öromról, ha az nagy veröt kezembe vejendem.

Borbás: Lám mondom szomszéd, hogy mind papapok ezek.

Antal: Bizony azok, hálá legyen az Istennek, hogy torkunkról elvethetök öket, többé ne tartsunk immár efféle néma ebeket.

Sztárai, a mikor ezt a vaskos szatirát irta, tolnai pap volt, s alig lehet kételkedni, hogy azt a tolnai protestáns iskola növendékei el nem játszották. Tolna egyike volt a küzdelem érdekesebb pontjainak, hol mind a két fél nagy erőfeszitéssel dolgozott és tartós háborút vivott

[1] *Eléve*, a. m. elé, elö.

[2] *Lege in vita Apollinaris in Breviario Strigonien.* — Szt. jegyzése.

egymás ellen. Erdélyi Józsa, domokosrendi szerzetes, a katholikusok papja, tudós és erélyes férfiú volt, a kit legkevésbbé sújthatott a tétlenség vádja. Tudott predikálni, jó karban tartotta iskolájat, mely meg a reformáció előtt a jelentékenyebbek közé tartozott, és gondja volt rá, hogy azt korszerűen átalakítsa és becses könyvekkel, Plátó munkáival, Tertullianus, Ágoston és Hilarius műveivel gyarapítsa. 1553 elején — vízkereszt táján — híveinek küldöttségével fölment Budára, hogy a pasánál a reformátorok ellen pártfogást eszközöljön ki; kért, könyörgött, minden követ megmozdított. Hiába, az »új« ellenállhatatlanúl ragadta az embereket, az uralkodó török hatalom nem vonakodott a kivánt eredmények szentesítésétől s nem állott a lelkiismeret útjába. A hódoltság határán megszünt a kánonok hatalma, mindenkinek joga volt hozzá, hogy a község egyházában a maga módja szerént imádkozzék. Ha megoszlik a lakosság és a helységnek több temploma van, számuk arányában megosztoznak rajtuk; ha nincs több megfelelő egyház egynél, fölváltva járnak beléje, két részre választják és »a parazna Babyllon papjaival együtt kiáltanak az hitlenek ördögnek, a hívek pedig Istennek«. A tolnai reformátorok eleinte a város végén egy kis kápolnában huzódtak meg, és 1553-ban már a katholikusokkal egyenlő jogú gazdái a főtemplomnak. Először Józsa prédikált és végezte hivatalát. A hallgatók közt nem hiányzott Mihály pap megbízott deákja ki följegyezte a beszéd tartalmát, és a katholikus pásztor után rögtön fellépett a protestáns prédikátor, hogy a mit amaz épített, halomra döntse, a mit állított, hazugságnak bélyegezze. A pápa, a papság, a mise, a szerzetesek voltak legkedveltebb tárgyai, haragját és gyűlöletét rendszerint reájok öntötte ki. Annyi éven át, annyi küzdés és győzelem után, melyekben megtörött az ellenfél ereje s a régi virágzó katholikus hitközség néhány buzgó családra olvadt, egy pillanatra sem hagyta el hatalmas tüze, végletekig csapongó szenvedélye, s diadalaiba be-bevegyülhetett a keserűség. Az egyszerű hívek az izgalmak hosszú, kimerítő évei után megúnhatták a reájok immár céltalan versengést, nyugalomra vágytak és aligha nézték jó szemmel papjuk örökös civódását. Sztárainak nem volt többé Tolnán maradása. Ide-oda vándorol, majd itt, majd amott tünik föl neve. Egyenisége megtörését nem látjuk, de nimbusa nem a régi. Ép azok kelnek föl ellene, a kikkel egy zászló alatt küzdve, fogyatta életét. Alkudni nem tudó, türelmetlen természete, a mely sikereinek egyik forrása volt, lassankint társaival állította szembe; fölhányták hibáit, fogyatkozásait, hogy »megbirja néha az harag, néha az bor is«, üldözték egyszerű vélekedésekért, keresztulhúztak terveit. Sorsában volt tagadhatatlanül valami tragikus; de ez a tragikum részben a reformáció mivoltából fejlett. Ők, a kik a vélemény szabadságát oly mértékben követelték maguknak, mint senki azelőtt, reformátori meggyőződések hevében hajlandók voltak

szinte csalhatatlanoknak látszani és legkevésbbé tűrtek ellenvéleményt. Az eszme megvolt; de inkább csak mint elvont fogalom, s az emberek, az élet csupán lassanként birtak hozzá érni, hozzá törődni. A XVI. század kikiáltotta és zászlaján hordozta azt; de a középkor sötét türelmetlensége még izzott a szívekben, a reformátor, a ki elvetette a római egyház dogmáit, maga is dogmákat készített és nem kisebb hévvel ragaszkodik hozzájuk, mint az eltaszított, üldözött Anyaszentegyház a sajátjához. Szinte megdöbbentő, mennyire gyűlölik, mily dühvel marcangolják egymást, mennyi gúnyt árasztanak egymásra. Mert az élet logikusabb, következetesebb mint az emberek. Ha Luthernek joga volt önálló véleményt alkotni a biblia alapján, ezt a jogot senkitől sem lehetett megtagadni többé, s minden nézet, a mely a szentíráson alapult, méltán követelhetett tiszteletet. Valóban, a külföldön és a hazában egymást érik az új vélemények és rendszerek, a lutherizmus mellett foltamad a kalvinizmus, szentháromság tagadás. Luther oldaláról nem hiányzik Melanchton, Calvineról Beza, az antitrinitáriusoktól a szombatosság. Egymást érik a pártok, felekezetek, kölcsönösen terjed a keserűség, lángol a gyűlölet. Az igazhitű lutheristák az eretnekség, sákramentáriusság súlyos vádját szórják kálvinista társaikra, kik az úrvacsora tanán kívül egyebekben is ridegebbek, szigorúbbak és bizonyára függetlenebb érzésüek voltak náluknál. A kálvinisták viszont az »ubiquitárius«-sággal vágnak vissza és az uralkodó lutherizmus politikai és társadalmi nyomását irodalmi vitákkal ellensúlyozzák. Puritán szertartásaik, melyekben a titokzatosnak úgyszólván semmi nyoma, szervezetüknek szabad, republikánus színezete, a mely az Ur előtt urat nem ismer és az embereket egyenlőkké teszi, ellenállhatatlanokká avatják őket a magyar faj előtt s mindenek fölött megfelelnek a magyar ember sajátos jellemének. Az üldözött, kárhoztatott sákramentáriusság csodálatra méltó rohamossággal hódítja el a magyarságot a régi reformációtól, melynek főkép a szlávok, szászok, németek maradnak hívei, s a hitelvi eltéréshez hovatovább a faji érzés csatlakozik. Az ország különböző részeiben egymásután nyílt szakadásra kerül a dolog. 1563-ban Tordán, a következő évben Enyeden, 1562-ben a tarcali, 1567-ben a debreceni, 1576-ban a hercegszőllősi zsinaton, 1591-ben Csepregen emelik föl az új, a kálvinista zászlót, s a század végéig a lutherizmus és kálvinizmus terjeszkedésének aránya el van döntve. A mozgalmaknak élén, mint a reformáció kezdetekor, újra Erdély áll, mely az új szellemnek minden hullámcsapását legélénkebben érezte. A régi egyház hatalma megtört a Királyhágón túl, az új magyar udvart nem kötötték százados vallási hagyományok, a társadalom műveltebb, a szabadság nagyobb, mint bárhol Magyarországon. Debrecenben, Göncön elnyomják, eltapossák az unitarizmust ugyanakkor, midőn a tordai, gyulafejérvári, vásárhelyi zsinaton a szent-

MAGIAR PRAE
DIKATIOC, KIPPOSTILLANAC
NEVEZNEC, A PROPHETAC ES
APOSTOLOC IRASSABOL, A REGI
Doctoroknac, Origenes, Chriſoſtomus, Theo-
philactus, S Ambrus, S Hieronymus,
S Agoſton, es a maſtani bőlcz Do-
ctoroc magiarazaſſoc ferint

1 Corint. 14.

Mikor egybe gyültőc, mindenec ti kőzzületec Pſalmuſa
tudomania, nyelivnec értéſſe, meg ielenéſe, és iras magiará
zaſſa vagon: Mindenec épületre legénec

Dóbroczombe, M. D LXIII.

Melius prédikációinak címlapja.

háromságtagadók száma már tekintélyesse nőtt 1566: az üldözés a Királyhágón innen javában tombol, mikor Erdély — 1568-ban — törvénynyé emeli, hogy »a prédikátorok mindenütt hirdessék az evan-

géliomot, kiki az ő értelme szerint, hogy a vallásért senki ne szidalmaztassék«.

Az irodalom megérezte, nyomon követte az eszmék kifejlődésének folyamát. A harc képe megváltozik, egyes hadsorok arcvonalat cserélnek. A támadók magok is sötétedni látják a szemhatárt. Érezik, hogy területok veszélyben forog, s legjobb erőiket viszik a küzdelembe. A háromságtagadás meghódította Erdély szívet, aztán a János Zsigmond területén, a török hódoltságban diadalmasan tört előre. A kálvinizmus elfogadta a csatát. Elén Juhász (Melius) Péter állott, a legtipikusabb magyar kálvinista, ki valaha létezett. Somogy megyéből, Horhi falujából eredt, járt Wittenbergben »valami hat hónapig,« és úgy került a debreceni papságra. Mondják, hogy értette a zsidó és görög nyelveket, tudta a németet, a törököt és arabsot, a szentírásban senki nem volt nála jártasabb. Ha megszólalt, ömlött szájáról az idézés, átható, éles értelme meglepte a hallgatókat, de meg inkább határozottsága, szigora, szenvedélyessége. Nemcsak kálvinista volt, de egy második, egy magyar Calvin, a ki, ha teheti, ép úgy máglyára hányja Servet utódait, valamint mestere, ideálja tett a mesterrel, és a kinel a katholikusokat, a katholikus papságot mélyebb, izzóbb, halálosabb gyűlölettel senki sem gyűlölte.

Az unitárizmus Magyarországon még csak első, gyenge szárnycsapásait tette, mikor legelső munkái, prédikációs könyvei[1] megjelentek volt az irodalomban. Föltünt széles tudománya, bibliai idézeteinek bősége, kritikai álláspontja, melyet a szentírás szövegeivel szemben hangoztatott. »Ha ítéletet akarsz tenni, lásd meg a görög és zsidó textust«. Ez a textus volt kővára, fegyvere, s rajta túl nem akart bízni semmiben. Az elmélkedést, okoskodást ép úgy megvetette, mint a szépség erejét, az elokvencia pompáját. Komolyan, világosan szól, ritkán szintelen vagy untató; de ízlése zordon, ereje durvasággal vegyül, s az ő testamentom legsötétebb lapjaira emlékeztet. Van benne valami rideg, sőt visszataszító; volt esze, de ritkán tudott szeretni, olvadni, lelkesédni, az érzések körül inkább csak az ószövetség hatalmas, prófétai haragját éreztette. A mi a kálvinizmusban tipikus, mind megvolt benne, és nagyrészben az ő hagyománya. Debrecent ő tette »kálvinista Rómává,« iskolájának kitűnő hírnevét ő alapította meg, a kálvinista egyházban a legújabb időkig az ő puritán, hajthatatlan szelleme lüktet, az ő makacs, elszánt, engesztelhetetlen, magyaros lelke uralkodik. Azokban a zivataros időkben, midőn a vélemények

[1] [illegible] *Iarasarol Valo Praedicaciok.* Debr. [illegible] — *A Szent Pál Apastal levelenek mellyet a Colossabeliecnec irt predicacio szerent valo magyarázattya.* Debr. 1561. — *Magiar Predicatioc, kit Postillanac neveznek.* Debr. 1563. — *Valogatot predikatioc a prophetac es apostoloc irassabol, mind egesz esztendeo [illegible].* Debr. [illegible]

hullámzása szilajabb volt, mint valaha, felekezetét erős, hatalmas egységgé tudta tömöríteni, mely szembe szállt a régi egyház erejével, rendületlen állt a rá zúduló zivatarok közt a nélkül, hogy nyakát meghajtaná, és diadallal védte meg határait a reformáció szélső elemeitől. A nagy magyar Alföldön, a Királyhágó és Tisza között egy hatalmas egyház alakult, telve konzervatív hajlammal, mely lassanként, itt-ott egész az ósdiságig fokozódott; tele szilaj, független, törzsökös magyarsággal, minő a régi volt, és számottevő tényezőjévé válva a magyar politikai életnek.

Az unitárius eszmék első hirdetőjét a Királyhágón innen, Arany Tamást, Juhász Péter a debreceni első nagy vitában[1] ellenállha-

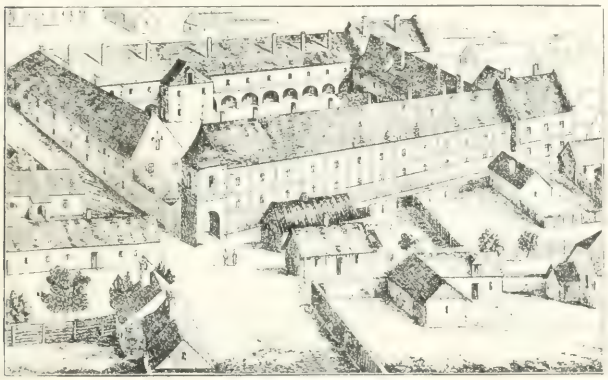

A debreceni ref. kollégium régi képe.

tatlan erővel zúzta össze. Arany tagadta a Fiú istenségét, mivel a szentirásban Krisztus azt állítja magáról, hogy az Atya nagyobb nálánál. Melius megfelelt néki, hogy az Atya nagyobb a Fiúnál az emberi természet szempontjából, mely a Fiú személyében az isteni természettel egyesült, nagyobb a szolgai »ábrázat« szempontjából, melyet az Ige magára öltött. »Jézus«, — mondá Arany — »tanul atyjától, nevekedik tudományban; nem övé, a mire tanít, hanem atyjáé; hát nem is egy isten az Atyával.« Azonban Péter pap ellen hiába volt minden hadakozás. A háromságtagadó megadta magát, visszavonta tételeit, megbánta bűnét, fogadalmat tett a Szentháromság tiszteletére. A diadalmas Melius pedig könyvet bocsátott ki Arany Tamásnak 37 rendbeli eretnekségéről, melyet Huszár Gál,

[1] 1561. december 11—14.

kassai prédikátor, akkor »exul«, még 1562 február ius 14-ről keltezve kinyomott.[1]

Az unitárizmusnak egy újabb kisérlete, a melynek hőse Lukács, egri, majd ungvári pap volt, szintén megtört a kálvinista orthodoxia erején. A hajthatatlan eretnek fölött zsinatot, törvényszéket ültek, itélkeztek, s mikor semmi sem használt, börtönbe vetették. Juhászék diadala teljes volt: Magyarországon a Szentháromság ellenségei nem verhettek gyökeret, a mindenen túljáró racionalizmus másutt keresett tért és ápolást. Erdélyben, János Zsigmond területén buzgó és kiváló szellemek állottak szolgálatába, és a kálvinizmus legerősebb bajnokait hódította meg. Az erdélyi fejedelem nem volt türelmetlen gondolkozású. Átment a szellemi átalakulásnak úgyszólván összes fokozatain, melyek a reformáció alapelveiből fakadtak és belőle szükségszerűleg következtek. Az egymást követő, ostromló nézetek és rendszerek érvei előtt hajlandósággal nyitotta meg szivét. Katholikusnak születve, egymásután fogadta el Luther, Calvin, majd 1566 körül Dávid-Blandrata tételeit, s a vélemények harcában habozás nélkül ismerte el az egyéni meggyőződés szabadságát. Azt akarta, hogy birodalmában mindenki korlátlanul követhesse lelke hajlamát. »Tudjuk, hogy a hit Istennek ajándoka és a lelkiismeret erőszakkal semmire sem vitethetik«. Ily körülmények közt az unitárizmusnak helyzete a legkedvezőbben alakul. Az ügyes, tevékeny Blandrata, kit hazája elűzött vallási nézetei miatt, mint János Zsigmond orvosa és Erdélynek ritka befolyású férfia, meg tudja nyerni Meliusnak legkiválóbb bajtársát, az erdélyi kálvinistaság fejét: Dávid Ferencet, s a hatalmas temperamentumú, ritka eszű és tudományú embernek, ki korának legtüzesebb és leghatásosabb szónoka volt, egyetlen beszéde elég, hogy Kolozsvár népe unitáriussá legyen. A hallgatóság ujjong örömében, a férfiak vállaikra kapják az új hit apostolát és a szabad ég alól, a hol beszélt, úgy viszik be a volt kálvinista templomba, lelkesedéssel, diadalmámorral telve.

A gondolatnak nem lehetett szárnyát szegni. Melius leghevesebb kifakadásai, parancsoló, söt zsarnoki hatalma nem akadályozhatták meg, hogy, mint a reformáció korlátlan szellemi szabadságának szülötte és hirdetője, ne fejtse ki fényét, erejét azon a földön, mely az újitásoknak száz éven át klasszikus hazája volt és a vallásszabadságnak bizonyos értelemben egyik első pártfogója. Erdélyben kiűzik a papokat, apácákat, a világiakat, kik nem a község hitét tartják; de a községek, városok függetlenül választanak a négy »recepta religio« közül s békében kivánnak élni egymással.

Juhász Péter nem akarja elismerni ezt a jogot. Lelkének, meg-

[1] *Az ... Iesus ... es ... ... es egyeb ... ... Doctoroknak ...* [illegible] nyomtatott Anno M. D. LXII.

győzedelnek teljes mivoltával tapad az úr eszmék alapjához, de meg állapodik rajta és nem hiszi, hogy arról mások az ő mesterénél s nálánál tovább is, egyebet is lathatnának. Soha a középkorban a türelmetlenség

János Zsigmond arképe.

kíméletlenebbül nem nyilatkozott, sem Roma, hogy a hitetlenek és eretnekek fejére parazsat hintsen, keményebb szavakat nem használt. Meliusból árad a harag, lelkének méhéből pusztító láng tör elő és terjed, mint a bosztuallas emésztő, tüzes esője. A mily mélyen ragaszkodik

sajat hitehez, ep oly mertekben gyülöl minden mast. Szemei elott egesz vilagosan all a Szent Janos latomasanak ket szornyetege. Egyik bestia a testi Antikrisztus ... a római régi császárság; másik bestia a lelki Antikrisztus: az római pápa, kardinálok eretnek hiti, tudománya, szerzése.« A babiloni parázna: a pápa, Sergius, a zsidók hite, a glaguruk es minden eretnekek, kik az teremtett allatokkal paraznalkodnak, az balvanyoznak, tobzodnak, mint Nabukodonozor, reszegesek, kevelyek, tolvajok, kobzók, vérszopók, ku ... kodnak, férfi ku ... ákat tartanak, mint az babiloniak, testi, lelki paráznák, mint a római pápa kardinali, papiai, puspoki, ersoki, barati, apacai, Sodomak, Gomorak, mint a jezsuiták, az nagyszombati és egri ku ... a papok, — ezeket nevezi Sz. Janos Babilonnak es foldböl, tengerböl jött undok thirionnak (mint Szent Pál mondja: Néma ebek) és büdös ganéba piszkáló disznónak, kik csak a bünben, misemondásban, paráználkodásban hevernek.«[1]

»Az Úr mondja: *Kiokádlak*, mért hogy te az én érdememmel nem akarsz üdvözülni, én tőlem aranyat, igazságot, bölcseséget és törvénytoltest nem akarsz venni. Te is pedig nem üdvezülhetsz a te erdemeddel, be sem tolthetd a törvenyt: felfuvalkodott, kevely, mises, böjtos, búcsús, erdemes vagy, ebbe bizol, csak szinnel vagy hozzam, üres váz vagy. Col. 2. Azért kiokádlak téged végre, azaz, noha most halasztom halalod, de vegre elvesztlek, pokolra vetlek. Mert mint a mi az ember gyomrat felhaboritja, nem jó, utalatos: igy ti erdemes, böjtos misezök, lelki-testi paráznak, a ti orditastokkal, zsolozsmatokkal, misetokkel, böjtotokkel, lelekvaltságtokkal, a ti konyergestekkel, borbitelestokkel, mint egy utalatos doggel, büzzel, sárral, epevel, a ti igazsagtokkal es erdemetekkel felhaboritjatok az en gyomromat: azert kiokadlak, pokolra vetlek: nem kelletek! Vidd el a te sok orgonalasodat, aldozasodat énelölem, mert nem kell!«[2]

»Az asszonyállat haja hosszú, megeresztett, mert puha testű, hajlo az bujasagra, parazna hizelkedesre. Rovid az o jó esze es tanacsa, mindent hamar kevan, semmit meg nem tud jól erteni, vegere sem mégyen semminek: csak szemmel, csókval, ölelésvel csal mint Eva Adamot. Semmi erö nincs benne az bajvivasra ellensegivel, hanem bujasagra, rabsagra neki adja magat az ellensegnek. Igy a papak, eretnekek ... Erö, gondviselés nincs nálok, csak esznek, isznak, alusznak, hizelkednek az fejedelmeknek, elcsaljak és alatjak az ö hosszú hajokkal, azaz, parazna, buja csokokkal, tanacsokkal: »Mi nem hadakozhatunk, mi nem szanthatunk, kapalhatunk, kezi munkat nem tehetunk, fök vagyunk« ... Jóra, oltalomra, testi-lelki bajvívásra nincs erejek ... De

[1] [illegible]

[2] U. o. Cap. 3. conc. 3. R, iii.

rágalmazni, szidalmazni, szaggatni ebmódra az Isten szent igéjét, szerzését, tanítóit, és tapodni disznómódra az gyongyot: Isten jószágit, igéjét, gyorsak. A szegény ozvegyek, árvák, az ország jovedelmet ok szopták fel, benyelik, éjel napval tobzódván, paráználkodván, az püspökök, egri papok, barátok, érsekek . . .«

»*Mellök vas:* mert nem szentirással, nem tudományval, nem igazsággal, hanem fegyverrel, a fejedelmekvel oltalmazzák magokat. Mint érsek, az egri, szombati, pozsonyi lator papok, barátok az fejedelemhez kapcsolták magokat, azokkal oltalmaztatják magokat az ő bo . . ly kanonokságokba és barátságokban . . . Csak csácsognak, zorognek, orditnak, diskantolnak, énekelnek, kajálnak, bajálnak értelem nélkül . . Mikor disputációra fogod is, a kukliak csak csácsognak: . . . öld meg, égesd meg az eretneket, semmire sem tud'nak felelni, mint az tisztátalan sarba heverő disznó, az dógon rágódó kuasz. Mert mint az ebek, dögöt esznek ezek is: a pápa-Antikrisztus miséjén, szörzésén, az ő érdemeken, igazságokon rágódnak, kik ganék, dógok, sarok, polyvák. [1]

A parázna asszony, kiről Szent János a 17. fejezetben emlékezik, aranyos, gyongyös ruhájában a misének képe. Nincs belső és lelki tiszta öltözeti, mint a Krisztus Jézus jegyesének, hanem belül parázna büdös koporsó, kívül szép, mint a ku . . . a, belül dög fr . . . os: Tündöklik kívül a mise, de belül dög . . . Szép a papon a ruha, aranyos, gyöngyös, szép az orgonaszó, a diskant: de . . . a pap dög, fr . . . os; az áldozat: hazugság, emberi lelemény a misébe. Hát ti oltárosok, papa miséje, kelyhe, ruhái tartó népek, fr . . . osok ruháját ne viseljétek, tisztátalan dögön ne etessétek a községet.« [2]

»Mint a Credo mondja: Hiszek egy Istenben: a ki az Atya, a Fiú, a Szentlélek. Így szól Pál is: Ha saját atyja *(hautu,* azaz saját, tulajdon, hát egy természetű Jehova az ő atyjával, hát egyenlő atyjával. Mert az ige: »Saját atyja«: Krisztusnak e kettőt vonsza: a természet egységét, *Ioan. 8. 10. Én és az én atyám egyek vagyunk;* — másikat ezt: hogy egyenlő atyjával. *Ioann. 5.* Atyjának mondá az Istent: s így egyenlővé tevé magát Istennel. *Phil. 2. Zach. 13. Egyenlo a Krisztus az ő Atyjához.* Hát a Servetus fattyai hazudnak, a kik az Szentháromságot tagadják, az Isten nevet csak az Atyára vonszák; hazud, a ki a Krisztus Istenségét tagadja.[3]

Ám a sátán hamis tudományt, eretnekséget okádik és támaszt, hogy mint a polyvát, asszú fát, tüket elragadja, elhitesse az híveket az eretnekes csalárd, szemfényvesztő tudományával, mint most a Servetus, Stancarus és a Szentháromság ellenségivel cselekedik. Ez a sátán

[1] U. o. C. 6. conc. 2. Ii.

[2] V. o. Cap. 17. conc. 1. Fff — Fii. — A többit, a nagyobb részt lehetet len kiirni.

[3] U. o. Cap. 1. conc. 2. D. III.

álnoksága, hogy az égen a csillagokat csalja meg, azt vonsza el, az az, a tanítók közzűl, a kik keresztyén tanítók, azokat csalja, azok által támaszt eretnekséget . . . Hanem csak a szénát, polyvát, fát, a fövényen épült [illegible]kat, . . . e csalárd keresztyeneket ragadja el, e szeles fejű [illegible]eket, kik, az ebek, disznómodra, minden moslékos, dögös tudományba belékapnak, mint az Arany Tamás, Olajos János és több asszufa levelek. A választott hívek erősek, hamis tudományt be nem vésznek: ama fülük viszketők válogatnak tanítót, örülnek az ujságnak.«[1]

A haragos korholástól alig marad érintetlen valami. »Plébános urám nem vigyázz, nem tanul, csak eszik, iszik, komplárkodik és kuritól alá, fel; sétál a piacon botával,« »igen bölcs magába, de nem jő ki az feszekből disputálni, minden tudatlan őnála, csak ő tudós«. A papok, barátok egyedül hasukra költenek, »mint egy hizlaló ártányok,« és »valahol kaptalan, klastrom, püspökség, erseksége volt, semmi jámbor asszony meg nem maradhatott«. Staray sem tudott őrizkedni a gyűlölt ostyásoktól: pedig ha az Üdvözítő kenyere a vegvacsorán a Staray ostyákenyere és ostyája volt volna, bizony, ha az lebe mártotta volna, ott maradt, ugyan ott olvadt volna, Judásnak nem adhatta volna az mártott kenyeret.«[2]

»Nagy süketségre vészik ezt az urak és gazdagok, soha nem tudják ezt meggondolni, hogy az ő jószágoknak, penzeknek ez volna az vége, hogy az Isten tisztességére költessek. Ezelőtt, az Antikrisztus országában, jószágát, gazdagságát predába hagyta lelke veszeséért, mást Isten tisztességére egy ház jobbágyát sem akarja hagyni. Látrok barlangját épitett akkor, mást sem oskolákat; és az szegény könyvnyomtatóknak is sem házok, sem jövedelmek. Valahol a mi jövedelme volt az eklezsiának, mind ez világ töltözik vele. Nem hogy a királyok, urak, és királyné asszonyok az ő tejökkel és emlőjekkel tartanájak az eklezsiát, mint *Ezsa. 49. 60.* vagyon, de inkább az Urnak gyermeki tejét elvészik és kóborlót, dúlót, hízelködőt tartnak véle.«[3]

»Apostolok, igaz tanítók az igével elrontják a pápát, Antikrisztus tudományát egy tartományban vagy országban . . . Kimutatják rutságát, csalárdságát, mint utólsó időben 1517 esztendőtől fogva Luther Márton . . . de ismeg az hitlen pápista urak, kardinálok, fejedelmek partját fogák. Ha valamelyet a dög levonszon közzülök, ottan más pápát emelnek . . . A község pedig csak a fejedelmekre néz, ha látja, hogy a fejedelmek fejet hajtnak a pápának, ottan ők is.«[4]

[1] U. o. Cap. 12. conc. 3. Rr. 3.

[2] U. o. Cap. 6. conc. 3. Bb. *Szilády Áron* jól sejtette, hogy Melius Sztárai iránt való haragjának valami lényegtelen nézetkülönbség lehetett az oka. V. ö. [illegible] Most a rejtély meg van fejtve.

[3] U. o. [illegible]

[4] U. o. Cap. 13. conc. 1. Tt.

De bezzeg »megveri, elveszti Isten az fejedelmeket, gazdagokat, váras eleit, gondviselőit, hadnagyokat, nemeseket, katonákat, szolgákat, parasztokat is, valakik az Jézus Krisztusnak fényit el hagyták veszni, nem oltalmazták az Krisztus fényit, igasságát, igaz tudományát, az eretnek lelki-testi paráznáknak: pápának, érseknek, püspököknek, barátoknak pártjokat fogták. A sok bálványozó fra . . .os papokat birodalmokba hagyják orditani, meg nem büntetik az eretnekeket, mint az Akháb . . . Akház . . . és a többi, kiket Isten elveszte . . . Ti is, vérontó papagarabanti! bálványozó fejedelmek, oltalmazzatok az ördögöt, rontjátok az Istent, kergetitek az igaz tanitókat, — a pápa latrit, néma ebeit, lelki-testi paráznáit töltitek . . . De soha senki Istennek haragja előtt el nem búhatik. Ti gazdag hitetlenek, bálványozó nemesek, hitetlen, agarászó-nyulaszó katonak, részeges tolvajok, sok bordélyba lakó papok, halljátok és értsétek ezt, hogy . . . Isten az itélet napján is megbüntet az bűnért.« [1]

»A magyarok egymást eszik, ölik, vágják, maga kétfelől az az két oroszlan és farkas is mindenfelől szaggatja őket; de mégis egymást eszik. — Isten ostora esik ti rajtatok a sok bűnért, pártolásért, királyválogatásért, mint az zsidókon; és az ő szent igéje utálásáért, csúfolásáért, resten való hallgatásáért.« [2]

Dávid, Jozsafát nem tűrték országukban a bálványozást; Illés levagatá a Bál papjait, a mostaniak pedig a helyett, hogy elűznék a bálványozókat, az misemondo Sodoma papokat, még maguk is velok együtt bálványoznak. De bezzeg most is tamaszt Isten Jehut, pogany nemzetet, a kikkel kikergetteti az bálványozást, bálvány jegyeket, oltárokat, képeket, ruhakat, ostyát, az parazna baratokat és papokat, mint Bácsból, Pestből, Fejervárból, Esztergomból az ord g székit, országat megrontá, kiüzé a sok k . . .n papot, barátokat.« [3]

A történelemre nézve alig van érdekesebb, mint az az ideál, melyet a valódi prédikátorról alkotott. A jó pásztor mindent eltűr az Isten nevéért. A sok eretnek közt fárad, szenved, »mint a viselhetetlen terh alatt elfárad a budai träger, de nem hagy nekik béket, nyugtot. Megprobalja őket, ha apostolok-e, vagy nem, es iteletet teszen, hogy nem igaz apostolok, hanem ragadozók, farkasok es rókák, noha apostol nevet viselnek, juhok ruhajaba jönek. A gyülekezetben nyilvánvalo bünoket, cegéres bünösoket meg nem tür, a megatalkodottakat kiátkozza, mint rühes és metelyes juhot. Bezzeg »mostan tudja prédikator uram, hogy eretnek, hamis tudományú, fertelmes, parazna, részögös: nem veti ki, hanem elhallgatja. De jaj efele bünpalastolo, széna-pelyvai, asszufa epitő prédikatornak, vak es uraáruló, taborvesztő istrázsának!

[1] U. o. Cap. 6. conc. 3. B.
[2] U. o. Cap. 6. con. 1. Z. iii.
[3] U. o. Cap. 2. conc. 5. N.

Hiszen azért istrázsa, hogy a bűnt feddje; pásztor, hogy a farkast kurjogassa, az ebeket is utána uszítsa. — De qualis populus, talis et sacerdos — a minemű a nép, olyan lator plébános uram. A lator látott, az ördög ördögot nem úz, a lopóval fut, paráznával részesül, mint néma eb.«[1]

Jó pásztor, ha valakit a szentirásból hamis hitűnek tapasztal, soha ki nem fárad, soha nem csügged: támadást támadásra intéz az eretnekek ellen, örökös harcban, vitézkedésben áll velök és legyőzi őket, tudván, hogy a ki végig állhatatos, az üdvözül.[2]

»Nőni kell a tanítónak az talentommal való kereskedésben, a jószagokban, mint a jó fának, kereskedőnek . . . Feddi az irás azokat, a kik nem nőnek a jóban, hanem apadnak. Plébános uram addig vinclerkedik, komplarkodik, hogy a mit tudott is, elfeledte. Ne kuritolj hát, hanem tanulj: hadd el a korcsomat, sétálast, hegedülest, az szűcsmiet és táncot.«[3]

Szent János elment tanulni, Krisztustól az igazság könyvét kérte: a tanuló uraknak is bezzeg ezt kellene tenniök. Istentől kérjek a megnyilt könyvet, megnyilt ajtót, a tanításra való méltóságot, a foganatosságot, jó arató gabonat, hogy sokakat tanithassanak, aranyat és ezüstöt épitsenek, ne pozdorjat. Legyen könyvük, *bibliájok*, ezt magyarázzák, ezt olvassák éjjel-nappal.

»Mint a mely étket szeretsz, mohón eszed, ugyan faldoklod: így a szentirást mohón kell enni, be kell nyelni. Ugyan bizonyába meg kell tanulni, nem kell csak nyalazni. Mint az ételt nemcsak kívül nyalázod, hanem ugyan megrágod, megeszed, elnyeled: így a szentirást megrágd, ugyan a székét, derekát hasogasd, ne csúszsz el az hátán, hanem minden íget meghányj vess, jól megérts, megmagyarázz. Elhagyd ama postillálást, ama főtt étket, megszokott koncokat. Hát mint az jó családos ember *uj* és *ó* dolgot hozz elő az Isten tárházából, az szentirásból. Mint a papa papjai csak miseztek, csak a breviárt ragták, így ti is csak a postillát gyötritek, a próféták és apostolok irásit nem magyarázzátok.«[4]

Az Isten ígéjét kell hirdetni, nem a doktorokat. A jó pásztor »röpül az ég közepibe, azaz nagy sietséggel, gyorsasággal, hűséggel, vigyázással tanul, olvas, magyaráz és úgy prédikál. Az anyaszentegyházban kell a hű tanítónak forgódni, nem a piacon, nem a korcsmán, nem a szőlőben, a mezőn; az örök evangeliumot, a próféták és apostolok irásait prédikálja: »nagy fenszóval, nem súgva, hanem mint egy trombita, *minden* hallatára.« Nem elég csak az olasz, a deák szó: Isten

[1] U. o. Cap. 2. conc. 1. H, ii.
[2] U. o.
[3] U. o. Cap. 2. conc. 5.
[4] U. o. Cap. 10, conc. 2. MM.

azért adá az apostoloknak a sok nyelveket, hogy minden nyelven prédikáljanak: zsidónak zsidóul, olasznak olaszul, görögnek görögül, magyarnak magyarul. — Hát átkozottak vagytok, kik az evangeliomot értelemmel, fenszóval nem kiáltjátok, mert Krisztus parancsolja. *Máté. 24. 26. 28. Márk, 16. Ján. 5.* 20. Latrúl mieltek hát, hogy idegen nyelven bolondoskodtok, a paraszt magyar előtt deákul borbiteltek, még pedig a misét, a pápa hitit, tudományát, szörzését ordítjátok és kiáltjátok, sugva mondiatok az Istenét: maga az angyal nagy fenszóval kiáltatja. *Apoc. 14. 6.* De jaj a néma ebeknek!« [1]

Azonban Méliusnak kevés az előszó. Ez a makacs, szinte a korlátoltságig türelmetlen és egyoldalú ember érzi, a mit korában, sőt társai közt sem mindenki érzett még, a sajtó, az irodalom erejét. Nem csupán maga szorgoskodik, másokat is ösztökél, unszol az írásra, az igazi, tanult lelkipásztort úgyszólvan kötelezi, hogy pennat ragadjon. Hívek, pásztorok seregében akadtak elegen, a kik úgy ítéltek: minek a könyvcsinálás? Ellenfeleiktől, a katholikusoktól elegszer hallhatták, hogy az evangelium sehol sem szól a könyvirásról: Krisztus elküldötte apostolait, hogy predikálják a hitet, nem hogy könyvet írjanak: elég, mondák, ha a pap szájával hirdeti az igét. Azonban Juhász anathemával sujtja ezt a vélekedést. »Átkozottak, a kik azt mondják: no, a mit én tudok, prédikálok, meg nem írom a maradéknak ... Hallod-e, hogy atyáknak hí minket (az Úr), vetőknek: hát valamit hagyjunk a fiaknak, vessünk, hadd jusson a maradékoknak is ... Mert valakik prédikációkat írtok a maradékoknak igazan, és az irást magyarázzatok, több hasznot tesztök, hogynem a kiáltó szóval, mert a csak a jelenvalóknak használ. Mózes, Dávid király, Josafat, Józias, Ezechias és a Ptolomeus király nagy sok pénzzel iratták meg az Isten könyvét. Ptolomeus zsidóból görögre fordíta, egynehány ezer forinttal: ti, beka természetű, hitlen, bálványozó, fösvény urak, játékra, hizelkedő latrokra, bálványozókra költötök, meg a Krisztus palástját, köntösét is levonszátok, a prédikátor, oskolák jövedelmét elveszitök, hasogatjátok a sok hizelkedő, bajuszos Pilatus katonáinak, és így osztoztok vele. De mint hamis és tolvaj sárfarokat megver az Isten, még ládatokból is kivonsza. .. Mast, ha arra intnek, hogy az Isten házát, az oskolákat, a tanítókat segítsétek ... nyomtassatok írást, prédikálásra való magyarázatot a szegény kösségnek: ottan azt mondod: No, telhetetlenek a papok: te magad nem iteled meg, hogy hamisan a predikatorok, oskolák szőlőjet, faluját, jövedelmét, dézsmáját elveszed. Igen kergeted a barátot, papot, nem a vétőkért, a miséért, hanem a palástjáért.« [2]

Háromszáz esztendő távolságából hallva, fontolgatva ezeket a nyilatkozatokat, elég tisztán láthatunk, hogy Melius szellemének ne csupán

[1] U. o. Cap. 14. conc. 2. Zz.

[2] U. o. Cap. 1. conc. 3. F.

logikai ellenmondásait hüvelyezzük. A történelem észre fogja venni azt a pontot, melyen át az eszmék s törekvések kiegyenlítődnek és a »debreceni pápa« korának hatalmas tipusává lesz. A XVI. század, gondolkodásával, erejével, szenvedélyének izzó hevével, vallási, erkölcsi és dogmatikus küzdelmekbe merülve, hagyományokat hangoztat: de lényegében az egyén jogát vívja ki. A tehetségek kiválnak, előtérbe lépnek, harcra kelnek minden akadálylyal és a saját érvényesülésöket keresik. Luther, ha a biblia egyes helyei ellenére vannak, ép oly könnyen túlteszi magát rajtok, mint társai: mindenki meg van győződve a maga igazáról s eszméinek elismerését követeli. A hatalmas, mély, egyéni meggyőződések kora köszöntött be, a melyekkel együtt jár a szenvedély, az ellenkezés, a gyűlölet, a küzdelem, az erősebb joga. A század a vallás terén vívott; de a reformáció több egyszerű vallási küzdelemnél. Az emberek a »hitet« hangoztatják, de úgyszólván a világrendben foglalnak új állást, kérnek új szerepet. Századokon át — a középkorban — az volt a legkiválóbb, legnemesebb, a ki meggyőzte önmagát, — most mindenki mást akar meggyőzni: a régi világ zászlaján a megadás, szelídség, szeretet ragyogott, az újén az egyén joga, az összeütközés, a harc, melyben a világnak meg kell tisztulnia és új érának születnie.

Melius ennek a küzdelemnek a zajában áll és belőle emelkedik ki. Nem csoda, hogy egész mivoltán keresztülvonul bizonyos harcias jelleg, valami zordonság. A viszonyok az akkori emberben ép ezeket a tulajdonokat fejlesztették, kívánták leginkább, s nélkülök alig vált volna azzá, a mi. Hajthatatlan, erőszakos egyéniségével, a melyhez stíljának érdes keménysége oly jól illik, megállt a zajgó áradat között, s ha mindenkor nem győzött is, vereséget sem szenvedett, és az emberek féltek tőle. Mikor 1570-ben, nyolc évre rá, hogy elkezdett írni, a toll kiesett kezéből, munkái már derék sorozattal voltak,[1] s ő maga régen azzá lett, a minek az utókor ismeri: a kor legelső, leghíresebb kálvinista papjává, elismert szónokává és írójává.

[1] Az [illegible] *Catechesis.* Az [illegible] keresztieni [illegible]nnac fondamentoma es sommaia a szent irasbol ezue szedettetet, es meg emendaltatot. Caluinus Ianus irassa szerint. Debr. 1562. — *Az ket Samvel könyveinek, es az ket* [illegible] *az* [illegible] *igassagabol* [illegible] *igazan valo forditasa* [illegible] Debr. [illegible] — *A Szent* [illegible] *a* [illegible] *igazan valo fordítása Magiar nielure.* Várad, 1565. — *A Debreczembe ösz ve gyült keresztien praedikatoroknac igaz es szent irás szerint valo vallásoc.* Debr. 1567. — [illegible] *Az igaz keresztyenségnek* [illegible] *fondamentoma* [illegible] Debr. 1570. — *Igaz Szent Irasbol Ki Szedettet Enek.* — *Krisztusnak, Sz. Péternek, Sz. Pálnak,* [illegible] — *Herbarium. Az fáknac füveknec nevekröl, természetekröl, és hasznairól.* (Galenusból, Pliniusból, Adamus Lonicerusbol szedegetve ki). Debr. 1562 (?). Kolozsvár, 1578. stb.

Nem járt egyedül, egész sereg férfiú küzdött az irodalom terén. Ott volt Huszár Gál, a hanyatott életü kassai pap, kit hívei lázadással mentettek ki a fogságból, az egri püspök kezéből, és a ki már 1558-ban közrebocsátott egy kis könyvet az úrvacsoráról, Krisztus kínszenvedéséről és feltámadásáról.[1] Károlyi Péter, nagyváradi pásztor szép, komoly elmélkedéseket írt »Az Halalrol, Fel Tamadasrol, es az örök eletről.«[2] Meliusnak ő volt a leghűségesebb bajtársa, első mindenek között, kik az erdélyi újítókkal szembe szálltak, és az utolsó, kinek kezéből a fegyver kihull. Sokat írt, vitatkozott, egyetlen nagy ütközetből sem maradt távol és utolsó leheletéig meg nem szűnt »a király előtt és akárholott« hadakozni a gyűlölt eretnekség ellen.[3] A többieken, kik példájokon lelkesültek és táborukhoz tartoztak, Czeglédi Györgyön, a tehetséges Hellopoeus Bálinton[4] kisebb-nagyobb mértékben egyaránt meglátszik szenvedélyes, harcias lelköknek hatása és a viszonyoké, melyek közt Debrecen a vallás és irodalom egyik középpontjává emelkedett. Kinn, a »részeken«, hol csöndesebb az élet, az írók műveiben alig vet nagyobb hullámot a szenvedély, s valami komoly nyugalom lép előtérbe. Vigyáznak rá, hogy senkit ne sértsenek, kerülik a botránkoztatást, a hiú versengést. Kulcsár György, alsó-lindvai mester s prédikátor.[5] Postillája előszavában önérzettel nyilatkoztatja ki: »Senkit sem káromlottam, hévságos és haszontalan kérdésekben sem mulattam időmet, sem pedig valakinek botránkozásra okot nem adtam, hanem csak az igazságot mondottam meg, és csak az egy istennek dicsőségét akartam oltalmazni«. És a közönség kapva kap nyugodt, csinosan írt beszédein, melyek igénytelenségökben is méltók az Isten házához.

De nemcsak távol, a diaszporában történt változás. Melius elhúnyta — 1573 — után, mikor a debreceni eklézsia vezérlete Félegyházi Tamás kezébe kerül, az életben érezni lehet a haladást, a különböző elemeknek bizonyos egyensúlyba verődését. János Zsigmond halála megállította a győzelmes unitarizmus rohamát, Debrecen az

[1] *Az Vr Iesus Christusnac Szent Vachoraiarol stb. valo Predicatioc.* Ovárba nyomtatott. M. D. LVIII.

[2] Debrecen. 1575.

[3] Művei: *Az egesz Vilagon valo keresztyeneknec Vallasoc az egy igaz Isten feleol.* Debr. 1561. — *Az egy igaz Istenreol es az Iesus Christusnak ereok istensegereol . . . praedicatiok.* Debr. 1570. — Posthumus könyve: *Az Apostoli Credonak avagy Vallasnak igaz Magiarazattia. Praedicatiok szerint.* Debr. 1584.

[4] *Az egri Keresztien anya szent egyhaznak es azzal egietemben az teobbi nekis tanusagara irattatott reovid Catechismus.* Debr. 1574. — *Az Mi Keresztieni hiteonknek es Vallasonknak Harom Feo Articulussarol.* I. Az igaz Istenreol. II. Az valasztasrol. III. Es az Vr vaczoraiarol valo keonveczke. Debr. 1577.

[5] *Az Halálra Valo Keszeöletreol Keonya tanossag.* Alsó-Lindva, 1573. *Az eordeognek a penitencia tarto Beuneossel valo vetekedésereol stb.* U. o. 1573 ford. — *Postilla* U. o. 1574. Bártfa. 1579. U. o. 1597.

építéshez foghat. Az eszmék zűrzavara megdöbbentő képet tár a hívő, buzgó lelkek elé. A legkülönbözőbb nézetek és árnyalatok [illegible] egymás szomszédságában. Feltűnő a tudatlanok száma, kik »az ő bolond vélekedéseket követik és ő magoktul tanult mestereknek akarnak láttatni ... és minél tudatlanbak, annál merészbek és az Isten igéjének magyarázatját igen könnyűnek ítélik lenni.[1] Sokan olvassák a bibliát: de az érek irásnak értelméről, az igéknek erejéről és az tanításnak bizonyos céljáról nem annyira szorgalmasak, sőt az irásnak határát általhágják és idegen dolgot forgatnak.« Félegyházi, a ki születésére is debreceni volt, nem hagyja cserben szülővárosának, elődjének konzervativ hagyományát. Az embereket bizonyos egységre kell vezetni, a hány fő, ne járjanak annyi felé. A puszta egyéni meggyőződés, az igazság fele fokozatos haladás gondolata helyére oda kell állítani a valláserkölcsi objektiv igazságát. Mióta az egyház létezett, annyi századon keresztül ez volt az uralkodó elv; ide tér vissza és hirdeti azt komoly, tiszteletre méltó meggyőződéssel és gondolkodó fő világos értelmével.[2]

»Jóllehet az Isten, igaz ítéleti szerint, az mi nemzetünket az hitetlenségért és mindenfele számtalan bünökért sok ostorival megsanyargatta és idegen ellenségnek kegyetlen fegyvere alá vetette, mind az által az ő haragjának idején atyai irgalmasságáról is megemlékezett, és a mit regen szólott volt az próféták által az poganoknak hivataljokról, mostan eltelesitette, és az scithakból is önön maganak anyaszentegyházat gyűjt, miképpen az jelen való idő és az mi tudatlan nemzetünknek példája megjelenti, kit az Isten véghetetlen kegyelmének és jóvoltának megjelentésére, az igének igazan való hirdetéséből juttatott az ő esmeretire és tulajdon idvösségének értelmére, melynél Isten soha drágább ajándékot embernek nem adhat. Mert az embernek állapatja igen nyomorodott ő magában, ha az Istenről és az ő idvösségének utáról valamit nem értend a szentírásból, mely ez elmúlt üdökben ez világnak hálaadatlanságaert, igen eltemettetett, meghomályositttatott és emberi találmányokkal megegyelittetett volt, annyira, hogy az emberek mero sötetségben jártanak és rettenetes balványozásban éltenek. De az Isten csudálatos és titkos tanácsából, az elmúlt időkben az világra kegyelmes szemeivel tekintett és az ő igéjének világosságát ... kinyilatkoztatta ... és annyira kiterjesztette ennek igaz értelmét, hogy még az apostolok idejétől fogva az keresztyéni igaz tudomány olyan tiszta

[1] Félegyházi hasonlót ir némelyekről: »Dolendum ... est hoc temporis articulo, quo Deus veritatem e tenebris ... in lucem produxit, adeo quosdam reperiri ignaros, ut etiam petituri munus docendi in Ecclesia, haec prima rudimenta (t. i. a vallásuk fő tanait: a katekizmust) nonnulli ignorent ac fastidiant et interim spretis initiis ad altiora aspirare non desinant.«

[illegible] Első kiadás. Debrecen 1579. Aztán 1601-ig u. o. még négyszer.

és világos értelemmel nem hirdettetett, mint ez jelen való időkben és naponként az Isten nyilvábban kijelenti, az miről az bölcsek ez előtt nem egyezhetének is. Miért pedig, hogy az ördög sem szünik hintegetni az konkolyt az jó buza köziben, ... sokféle tévelygések kezdtenek támadni és az Antikrisztus minden erejével azon igyekezik, hogy az sötétségnek országát építhesse ... De ennek ugyan szükség meglenni, hogy az Isten fiai megjelentessenek és megválasztassanak az színmutatóktól ... Ha azért valaha az híveknek szükség volt vigyázniok az tévelygések ellen, mostan sokkal inkább kívántatik, hogy felserkenjenek és az Istennek igéjében épüljenek, hogy mind az jelen való, mind az következendő veszedelmes kísérteteket eltávoztathassák.« Ez a gondolat birta rá, hogy a tollhoz nyuljon. Könyvet ír, a melyből a hívek, a mennyire szükség az üdvösségre, megítélhetik jó móddal, mit kelljen érteni az keresztyéni hitnek fő ágairól. Összefoglalja a bölcsek írásainak sommáját, »miért hogy azokat nem mindenek érthetik meg, sőt találtatnak oly olvasók, kik azféle derék írásból az ő vékony értelmekért kevés hasznot vehetnek és az szent írásnak értelmében sem épülhetnek«. Azonban egyébről sem akar megfeledkezni. Alkalom adtán, helyén, idején kijelenti, hogy »az mi vallásunk az szentírás szerint miben különbözzön egyéb tévelygésektől, melyek ez mostani utolsó időben igen elárasztanak és ez világot annyira elborították, hogy az evangeliomnak tiszta értelme csak kevés helyeken tartatik meg«. Tudja, hogy lesznek, kik egyben-másban gáncsolni fogják, egyéb módon vélekednek; de semmi: természetes, hogy a magyarázók nem értenek egyet mindenben, főkép homályos helyeknek értelmében: a fő, hogy »a tudománynak derék fundamentum«-ára nézvést legyen egyetértés.

»Tudom azt is, hogy némelyeknek, a kik bölcseknek tartják magokat, és a kik az nyelveknek értelmében épültenek, az magyar nyelven való magyarázat nem annyira tetszik, mint az deákul való ékesen szólás, de immár megjelentettem, hogy főképpen az mi nemzetünknek hasznára néztem, kinek ez előtt az sötétségnek országában idegen nyelven szólottanak és deákul mondottanak emberektől találtatott miséket, hogy hallván, semmit ne értenének ... Tartozunk azért Istennek hálaadással, hogy immár a mi nyelvünkön értelemmel szól minekünk. Ebben azért az lelki magyarázatra kell nézni, és ez okáért, hogy magyar nyelven irattatott, nem szükség megvetni. Ha az egyigyüeknek épületekre nem igyekeztem volna, deák nyelven könnyebben hozzáférhetem volna ezeknek magyarázatjához, de nem ítéltem szükségesnek, miérthogy az bölcs emberek ebben nagy haszonnal fáradoztanak.« [1]

A mentegetőzésre alig volt alapos oka. Irását olvasta, nyúte a közönség, s mikor ezeket az igéket papirra vetette, 1583-ban, könyvét

[1] *Az keresztyéni igaz hitnek részeiről, stb.* Az debr. tanácsbeli ember kiadá-

»az typographus immáran háromszor nyomtatta ki«. Valóban munkája figyelemre méltó mű volt a maga nemében és világosan, népszerűen foglalta össze, mit a kálvinista Rómában hittek és tanítottak. Félegyházira senki sem foghatta rá, hogy nem tud latinul, s a dialektikában [illegible] rendszeresen gondolkodni tud minden lapja elárulta. Tárgyalását egyszerűen a bibliával kezdette. Rövid meghatározást adta a szentírásnak és rátért a fő-fő problémára. Vagyon-e az Istennek más igéje a szentíráson kívül? Az eredményt legcsattanósabban Szent Pál szavai fejezik ki: »Ha az Isten angyala leszállvan az égből más evangeliomot hirdetne a kívül, az melyet mi nem hirdettünk volna, átkozott legyen«. Nincs üdvösség az írott igén kívül, minden más, minden, a mi nincs a szentírásban, emberi lelemény; semmit sem kell hinni, a mi a bibliában nem fordul elő, semmit sem kell cselekedni, a mit az Isten a szentkönyvek lapjain nem parancsol. »Csak a szentírás az Istennek kijelentett bölcsesége, mely minket, mint egy égő szövétnek, az üdvösségre igazgat« minden egyéb hiúság és csalás, bűn és kárhozat. Félegyházinál a maga teljességében jelenik meg a reformációnak ez a szigorú és egyetlen, maradandóságra termett dogmája. De ez a dogma nem a szabadság forrása többé, mely a szellemnek szárnyakat kölcsönöz és útat nyit a végtelenbe; a korlátokon csak tágítottak, de nem szűntették meg őket, és a gondolat újra mesgyék közé szorul. A filozófiáról kikötik, hogy »az ő határában« megmaradjon és »az írásnak igaz értelmére« szolgáljon segítségül. »De ha az emberek a philosophiát próbakövé csinálták és a sz. írást arra vonszák, és az emberi bölcsességgel megegyelitik, és az írásnak tiszta kútfejét és folyását nem követik, bolondságnak ítéltetik az Isten előtt, mint Szent Pál tanít: Senki titeket meg ne prédálljon az philosophia által«. Felelemmel ragaszkodással tekintenek a betűkre, a szavakra és a rationalizmustól annyira irtóznak, hogy még a konzekvenciák levonását, a theologiai következtetéseket is lehetőleg kerülik.

»Micsoda az jó cselekedet? Isten parancsolatja szerint való engedelem, mely az igaz hitből származik, e végre, hogy az Isten tiszteltessék.« Az első feltétel, hogy a cselekedet jó legyen, az, hogy »eggyezzen az Istennek *kijelentett* akaratával. Mert valamiről az Istennek beszéde nincsen, az ő neki nem kedves tisztelet, mint az Krisztus bizonyítja: Hiában tisztelnek engemet az emberek, tanítván emberi tudományokat és találmányokat. Az Ezechielnél is így szól: Az én parancsolatomban járjatok, az ti atyáitoknak penig parancsolatjában ne járjatok.« [1]

»Szent Pál azt mondja, hogy csak egy az közbenjáró az Isten között és az emberek között. Ugyanezent bizonyítja az Szent János: Ha vétkezendünk, szószólónk vagyon az Atyánál: az igaz Jézus Krisztus,

ki ezt mondja, hogy valamit kérendünk az Atyától az ő nevében, megadja minekünk. Nem kell hát sem mennyen, sem földön több közbenjárót keresni az Krisztusnál, az ki által az Isten az híveknek könyörgéseket meghallgatja és kedves áldozatul veszi.« [1]

A döghalálnak külső okáról érteni kell, »hogy soha történetből nem támad, hanem az Istennek ítélő igazságából bocsáttatik, a mint az Mózesnél és az prófétáknál sok helyen fenyegeti az engedetlen népet fegyverrel és döghalállal. Ez megjelentetik az Dávid példájából is, ki mikor az néppel egyetemben Isten haragját felgerjesztette volna, az három ostor közzül az döghalált választá és harmad napig az ő népe közzül hetven ezeren halának meg. Az halálnak eredeti azért nem az égtől, sem az csillagoktul vagyon, hanem az Istennek büntető igazságából származik. Ezt szükség érteni annak okáért, hogy az nyavalyában Istent engeszteljük, kinek kezében az ostor, és mihelyt akarja, leszállíthatja az döghalált. — Másodszor: érdemlő és indító oka közönségesképpen az Isten törvényének általhágása, az első és az második tábla ellen való tettetes és uralkodó bűnök, az bálványimádás, az ígének megutálása, az testi bátorság, az irigység, csalárdság, gyilkosság, részegség, kegyetlenség, paráznaság, az igaz törvénynek elfordítása, . . . mint az Mózesnél mondja: Ha az én parancsolatimban nem jársz, döghalállal tégedet megemésztelek, mígnem kipusztítalak az földről . . . Harmadszor: külső eszköze lehet vagy az égnek megdögleltetése, vagy az emberben levő nedvességeknek rothadása, melyből mind az által ok szerint halál nem következik, miérthogy csak egyedül az Isten bírja az életet és az halált.«

»Kérdés: elmehet-é ember az döghalál előtt? — Erről sok külömböző értelmek vagynak még az bölcsek között is. *Első és írás szerint való ítélet ez:* hogy az ember az Istentől rendeltetett halált el nem kerülheti, és az dögöt is el nem távoztathatja, ha az Isten azt elvégezte felőle, mint az következendő bizonyságokkal megerősíttetik. Első: Az ember az halálnak neme előtt, melyre Istentől választatott, soha el nem mehet, mint a prófétánál mondja: Az ki fegyverre rendeltetett, fegyverre menjen, az ki döghalálra, menjen döghalálra. *Hier.* *15.* Mert az döghalál is nem mindennek egyaránt árthat, hanem az kire csak Istentől bocsáttatik. Ebből is azért megjelentetik, hogy az dög oly halálnak neme, melyet ember futásával el nem távoztathat.« Hiába mondják némelyek, hogy az ember, ha Isten úgy határozta, nem állhat ellen a fegyvernek sem, mégis óvakodik a fegyvertől. Mivelhogy az fegyverek eltávoztatásáról *példa és parancsolat vagyon, de az döghalál előtt való futásról nincsen.«* Aztán Szent Dávid szerént is: a ki a Mindenhatónak árnyékában nyugszik, nem fél az éjjeli rette-

[1] U. o. 155.

gestől, a nyiltól, mely nappal repül, a döghalaltól, mely a sötétségben jár, és a dögtől, mely délben pusztít, *Psal. 91.*, a mivel azt jelenti, hogy a döghalál ellen főorvosság az Úr oltalmában való bizalom. Következik ebből, hogy az kik a halál előtt búdosnak, gyenge hitek vagyon és tökéletesen nem merik magokat Isten gondviselésére bízni. Bezzeg Dávid nem futott el a dög elől, a többi szentekről — a prófétákról, apostolokról — is nem olvassuk, hogy a döghalál elől futottanak volna.

»Az emberek sok istentelen móddal igyekeznek a dögöt eltávoztatni ... Némelyek füstöléssel és az erdőknek égetésével, némelyek varázslással, némelyek pedig bolondul azt vélik, hogy az kin először kezdetett az dög, az földből kiássák és az akasztófa alá vonják, némelyek házokból és városokból kirekesztik azokat, az kik az dögleletes helyen laknak avagy járnak, hogy ezektől az dög reájok ne ragadjon ... De mindezek az Istennek haragját nem szállítják, hanem inkább gerjesztik. Mi azért az dögnek elűzésében kövessük az Dávidot, ki az ő bűnét esmeri és vallást tészen, hogy ő inkább érdemlené az büntetést« stb.¹

Mindez mi volt egyéb, mint erős, velőkig ható törekvés a bibliai világ föltámasztására? Mint nem sokkal előbb a humanisták: a múlt dicsőségére néztek vissza. Csakhogy ez a dicsőség nem a Capitoliumot aranyozta meg és nem a cézárok alakjáról s környezetéről áradt: hanem a Siont, Judea és Galilea földjét koszorúzta, a Megváltó és az apostolok magasztos életéből tündöklött feléjök. Lelkök telve volt igéikkel, szájokról omlottak az írások szavai. Velök prédikáltak, oktatták feleiket, haragjokban, gyűlöletökben is belőlök merítették szólásuk formáját. Úgy akartak élni, mint atyáik, elődeik. Angliában megalakult a presbyterianus egyház, és Svájcban, sőt néhol egyebütt is, az úrvacsorát asztal köré ülve költötték el, mint az Evangeliumokban olvasták. A papok körüljártak, megpróbálták az embereket, vajjon igazhitüek-e, hirdették az igét, mint az apostolok, és a tudósabbja könyvet írt, mint Szent Péter, Pál, Jakab és az evangelisták.

Félegyházi ebben a fáradozásban tagadhatatlanúl a jobbak, söt a legjobbak közé tartozott. Nem fél a részletektől, a nehéz kérdésektől, a sokszor alig leküzdhető akadályoktól, melyek a magyarázót kínpadra vonják; merészen néz szembe a súlyos ellenvetésekkel, s még a hol gyenge, sem hallgatja el és mellőzi őket. A szabadakaratról, a választás természetéről általánosságban könnyű volt a vita, de az írás egyes helyei meghiúsíthatatlanul nehezedtek rá és akárhányszor kénytelen volt alapelvétől eltérve, dialektikai szőrszálhasogatásba merülni, a rendszer fő eszméjét a fokozatba ... Azonban meg volt győződve igaz

¹ [illegible]

ságáról, határozottan, tétovázás nélkül vonta le tanának következményeit, s nem ingadozott a legmegdöbbentőbb szabályok kimondásában, melyeket mások félve érintettek. Luther — mint mondják — így szólt: vétkezzetek bátran; ő is folemeli az eleve kiválasztás dogmájának erejét: »Valakik az életre rendeltettenek, sem eredendő bűn, sem cselekedendő az Istennek kegyelmétől őket el nem szakaszthatja.« Ime Krisztus mondása szerint — Math. 19. — a paráznák megelőzik az engedetlen zsidókat Isten országában; Thámár, ki parázna asszonyállat vala, Krisztus nemzetsége közé számláltatik, és Raab a hit által megigazíttatott.[1]

Mindenütt szentírás és újra szentírás. A magyarságnak tetszik ez a józanság. Szeretnek biztos, egyenes talajon járni, s a biblia világának örvényeiről alig van sejtelmök, mint a legtöbb embernek a világon. Hisznek az Isten igéjében és nem akarják azt elcsavargatni; megállanak a betű mellett, a melyről tudják, hogy nem emberi találmány és biztos alapot látszik nyujtani. A nép nem tud és lehetetlen is többet tudnia. Csupán a tudós érzi a kétélyek borzasztó tusáját, a nehézségek szédítő mélységeit, melyek közt oly nehéz a járás, az eligazodás. És a Meliusok, Károlyiak, Félegyháziak, Kulcsár Györgyök, Hellopoeusok sorából a legjobb erők, a legbuzgóbb lelkek válnak ki, hogy tovább haladjanak a megkezdett úton és lelkök megnyugvását keressék.

[1] U. o. 374—75.

Kézkeno sarokhimzés
(XVI. sz.)

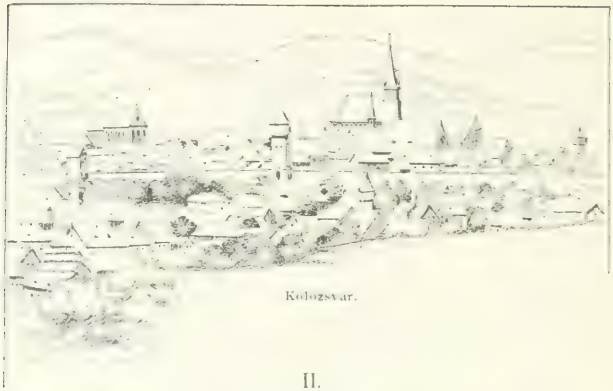

Kolozsvár.

II.

A kopnak egyik legerdekesebb, sot egyik legkivalobb embere David Ferenc volt. A magyar reformátorok közt nincs egy sem, a kit hozzá fogni lehetne. Buzgó, nemes szív, tele jamborsaggal, szeretettel, az igazság kereseseben hatartalan vagy és odaadás, tiszta, a század salakjatol ment szabadelvüseg és türelem, hatalmas tanulmány és erős dialektika, fényes szonoki tehetseg, úgyszólvan a langesz adományával egyesülve, mindez dicsoseget araszt élete küzdelmere. A reformáció alapeszméjének majd nem a tökeletességig fokozódása és megtestesülése pályájában, az eredetiség, melylyel társai között egyedül díszeskedett, a mártirhalál koszorúja, mely homlokát övezi, a nagy reformátorokhoz teszik hasonlóva. Korának úgyszólvan hajnalán születve, átelte annak külső és belső forrongásait, és a század törekvesei lelkeben ertek el feilodesok legmagasabb fokát. Erezte az új eszme varázserejét s teljes szívvel csatlakozott hozzá és ment tovább, a merre a géniusz, az elv ragadta, a nagy szellemek vaskövetkezetességével, nem törödve akadálylyal, nem állva meg a fele úton és nem rettenve vissza a következmények visszariasztó nagyságától. Mint katholikus pap kezdette pályáját, mint lutheránus, majd kalvinista folytatta és mint szelső unitárius fejezte be, oly müveket hagyva hátra, melyek díszere valnak nevének és századának.

1554-ben, midőn Bornemisza Pál püspök, a reformáció meggátlására Gyula-Fehérvárott zsinatot szándékozott tartani, Dávid, akkor peterfalva plébános, és társai, a besztercei papság, hatalmas válaszban védték igazokat. »Ők készek tanaikért helyt állani, nem pirulnak és nem felnek azoktól; azokat vallják bensőleg s nem másokat tanítanak nyilvánosan; megmaradnak mellettök szilárdan és nem felnek azoktól, kik emberi bölcseségöket követve, másképen éreznek és másképen

cselekvést parancsolnak, bármint méltatlankodjanak is e miatt ellenök, bármint kivánják őket halálra üldözni, mivel nem emberi hagyományaikat, hanem azok tanait követik, a kik a régi egyházi hatalomtól eltávozva, abban hasznos változásokat támasztottak. Ők e férfiakkal együtt erősítik, hogy a mely egyházi tanítók istentelen tanokat hirdetnek, ellenök kell szegülni, megcáfolni és Krisztus nyájának tiszta és semmi álokoskodás által meg nem rontott igazságot hirdetni, úgy mint azt az Istennek fia kijelentette és tanította, és a mint a szentíráson alapszik ... Ők tehát jogosultaknak hiszik magukat arra, hogy hazájokban Krisztus szent evangéliomát eredeti tisztaságában visszaállitani segitsenek, a mint az Németországban is Krisztus segitsége által végbevitetett ... És ha üldözik, kik a katholikus és orthodox nevet egyedül magoknak követelik, őket karhoztatják, ők megemlékeznek Kain és Ézsau régi esetéről, s nekik engedik, hogy kinevetve, szaműzve és megölve Isten választott örököseit, az Atya dicsőségét csak magok bitorolják.«

Dávid elhagyta egyházát, a reformációhoz állott és kolozsvári tanítóvá lett. Az elméket Stancaro fejtegetései tartották nyugtalanságban. A széki zsinat, melynek egyik fő szereplője Ferenc »ludi-rector« volt, fölemelte kárhoztató szavát, Stöckel Lénárd, a bártfai pásztor már előbb keményen és győzelmesen vitatkozott, nyugatról hírneves tudósok léptek sorompóba az olasz tudós ellen. Dávid Ferenc szintén a küzdőtérre lépett. Védte a széki papságot, melynek tudományát Stancaro kicsinyelte, tagjait »boros kancsóknak«, »sörös fazokaknak« és ariánusoknak nevezte volt; vitatta, hogy Krisztus nemcsak emberi, hanem isteni természete szerint is közbenjáró Isten és az emberek között. Az irat,[1] mely tiszteletet, hírt szerzett nevének, a lutheri orthodoxiának valóban jeles védelme volt, mely hatalmas világosságot áraszt iroja szellemi evolúciójának későbbi nagyságára. A Stancaro-vitak David Ference ép oly kevéssé érzi a reformációnak korlátlan szellemi szabadságát, mint később Melius; hódol a skolasztika reminiszcenciáinak, telve fogalmaival, meghatározásaival és terminológiájával, s lelket egész mivoltában áthatja a Krisztus iránti hódolat és imádás érzése. Ám a jövő mindebből alig hagy érintetlenül valamit. Meg lelke ragaszkodásával csüng a misztériumokon, de gondolkodni, elmélkedni fog, és minél tovább gondolkodik, fő jellemvonása, mely a világosság kereséseben áll, annál hatalmasabban lép előtérbe, hogy a titokzatost, az áthatatlant a vallásból kiküszöbölje. Luther tanai, tagadhatatlanul, e részben közelebb, sőt elég közel állottak a régi egyházhoz. A »transsubstantiatio« dogmája elvetve ugyan, de a nélkül, hogy a dolgot kevésbbé titokzatosan és világosabban értelmeznek. Az emberi gondolkodás nem fog

[1] *Dialysis scripti Stancari.* Kolozsvár, 1555.

hatta meg, hogy a kenyér és a bor, melyet mindenki látott, tapintott és szagolt, lényegében, állatjában, mint mondották, mikép lehet Krisztus valóságos teste és vére; ám, hogy ugyanez a test és vér valósággal, [illegible], éppenség ott legyen valahol az ostyában, az ostya felett vagy alatt, mint beszélték, a fejtörésre nem kisebb alkalmat nyujtott. A reformáció érezte, hogy árokhoz ért. A legjobb erők először ennél a pontnál csaptak össze és fölötte történt az első nagy szétszakadás. Calvin magyarázata nem egy hivő előtt világosabbnak, megnyerőbbnek látszott és maga Melanchton, Luther barátja, jó szelleme és »kiegészítő része«, kinek melegebb szivvel a reformáció eszméjén s egységen senki nem csüng, a genfi tan felé hajlott.[1]

A magyar reformátor ismerte, tisztelte Germánia mesterét. Stancaro támadása ellen hadakozva, vitáiratát Melanchton egyik könyvének társaságában nyomatta ki, hogy a kérdés egyik oldalát, az urvacsora problemáját, mintegy az ő tekintélyének döntésére bizza: életének csak hamar elkövetkezett újabb fordulóján sem egyszer gondolhatott példájára. Erdély meghódolt a reformáció előtt. Dávid Kolozsvár plebánosa, superintendense lett, és Luther győzelmet a kalvinizmus hódító follepose követte. A papság hiába szégült, vitázott az uj tudomány ellen. A keserü disputák, a zsinatok tiltakozásai, a superintendens hatalmas dialektikája, sőt győzelmei nem akadályozhattak meg Kalmáncsehi szónoklatainak, egyenlőségének roppant hatását. A székely és magyar elem, a nemesség ellenállhatatlanúl sorakozott az új zászló körül. Dávid látja a veszélyt, mely nyáját szakadással fenyegeti. Föl van jegyezve, intézkedései mutatják, mennyire fél a megoszlástól. Nagy és hazafiúi cél lebeg előtte: hazája két nemzetének, a magyarnak és szásznak egyesítése, a mit ha elér, századoknak háláját vívja ki. És számitgat, fontolgatja az eshetőségeket, a körülményeket: számol meggyőződésével, tán anyagi érdeke, fényes ábrándjai, hogy az új, egységes egyháznak ő lesz a feje, szintén ragadják, és enged,[2] mint Melanchton tette volt. A magyar reformáció két leghatalmasabb férfia találkozott a harcban, Melius és Dávid szövetkeztek, hogy — aztán csakhamar újra és örökre szétváljanak.

A nagy eszme: Erdély egyesítése a hitben, nem valósult meg soha. A szász nép, mely annyi lelkesedéssel karolta föl Luther tanítását, megmaradt korábbi elvei mellett, és szomszédságában a kalvinizmus megnyerte az állam javallását. Az öröm, annyi küzdelem, az egyesítésnek annyi sikertelen kísérlete után így is általános volt. A reformáció ujjongva hirdette diadalát. A tordai gyülés (1566) javas-

[1] Az ágostai »Confessio« szerint »corpus et sanguis Domini vere adsunt et distribuuntur vescentibus.« Az 1540-iki kiadásban már ezt olvassuk: »Cum pane et vino vere *exhibentur* corpus et sanguis Christi vescentibus.«

lataiban érezni lehet a megelegedest, mely a sziveket dagasztja. Ugy járulnak fejedelmök elé, mint a ki legforróbb vágyaikat töltötte be, álmaik legszebbjét valósította meg: birodalmának — Isten jóvoltából — minden részén fölgerjesztve az evangelium világosságát. Az ellenfél — a katholicizmus — leverve, megalázva; mámorukban sietnek az utolsó csapást is reá irányozni. Törvényt hoznak egyházi emberei ellen, számkivetést mondanak az állhatatosak fejére, határidőt tűznek a váradi káptalan elé. A középkor napja leáldozva, de visszfénye még látszik a szemhatár szélén, a fellegekben.

Dávid haladhatott útján tovább. A kálvinizmusnak püspöke, a fejedelemnek udvari papja és Blandratának barátja volt. A doktor beszedeiből, az irodalom termékeiből elegge ismerte a legújabb áramlatokat. Servet meghalt, de művei sokkal jobban el voltak terjedve, mint a legtöbben gondoltak. A kolozsvári művelt társaságokban megmegfordult neve. Basilius István tanító, majd prédikátor verset irt róla, melyben az ős-keresztény egyház vértanújához, Szent Istvánhoz hasonlította, Dávid Ferenc szónoklataiban nem egyszer volt szó eszméiről. A harc a lutheránusokkal föl-fölújult. A zsinatok, irott és szóbeli küzdelmek folytak tovább; azonban élükön a kálvinisták részéről Melius és egyebek állanak. Dávid Ferencnek a mozgalmakban 1559-től kezdve nyoma vész. Lelke mind jobban elmerült a kor theológiai eszméiben; a miért társai fáradnak, reá nézve túlhaladott álláspont. A kálvinizmus tovább ment a reformáció alapelvének megvalósításában, mint a lutheristák, de aztán megállott, a nélkül hogy annak végkövetkezéseit levonta volna. Hirdették a hagyomány értéktelenséget, de bizonyos körre szoritkoztak, s rendszerükben elég volt, a mit az iras puszta nyilatkozataiban világosan megtalálni nem lehetett. A lelkek csak részben tértek vissza az evangélium eszméihez, és épen maga a vallás alapelve, az Istenség tana konciliumok és bölcselők meghatározásainak és műszavainak fátyolába burkolva. Mindenfelé a »ὁμοούσιος,« az »essentia,« a »hypostasis« szavai és feszegetése hallik; ám nem jut eszébe senkinek, hogy kiszakitva magát az elméletek, a spekulációk ködéből, a puszta szentiras, az evangelium egyszerű, átlátszó világába térjen és kizárólag a kijelentés igéjéből épitse fel a tant, mely az egész rendszernek fundamentoma. Dávid ralép az ösvényre. Tanul, összegez, elmélkedik és várja az ő idejét. Éveken át tart ez a munka és várakozás. Néha-néha elragadja a meggyőződés heve és akkor prédikációiban előfordul egy-egy hely, a melyből a figyelmes hallgató belathat lelkének titkaiba. A királyok krónikáiból, irja 1560-ban, megtetszik hogy a Krisztus születése után 230 esztendővel kezdetett, ezelőtt az apostolok közt és az ő tanításaikban hírét sem hallották sem az állatnak, sem a személynek; hanem a mint a görög philosophus, Tertullianus Istennek gyülekezetibe akada, akkor találtak ki ez igéket, s atok

alatt megfogyatk., hogy az Istent minden így vallja s e hitet felvegye: azután Athanázius 345 esztendőkkel kezdette ugyanezt erősíteni s császári hatalommal elfogadtatni; szintazonképen 400 esztendő elteltével Ágoston és Hieronymus idejében. Eusebius és Nicephorus egyháztörténeti művében mindez megolvasható ... A legelső, a ki az állatról vagy alanyról — substantia — a vitás kérdést támasztotta, Osius kordubai püspök volt, a miből sok tévelygés származott ... Mily egyszerű az apostolok tudománya, ők mindig egy mindenható Atya Istenről prédikálnak; Jézus a tanítványokat így tanította könyörögni: Mi Atyánk, ki vagy a mennyben! János így kezdi egyik beszédet: Ez az örök élet, hogy megismerjenek téged egyedül igaz Istennek és a kit elbocsátottál, a Jézus Krisztust! Mily egyszerű, tiszta és könnyű ezt megérteni. A pápa szerint ellenben az Atya nem egy Isten, hanem egy állat és három személy; az Isten nem egy, hanem három: Atya, Fiú és Szentlélek; nem Atya, hanem első személy, nem az állat vagy alany az Isten, hanem a három személy; a pápa Krisztusa nem bocsáttatott el, hanem ő bocsát el mást; istensége szerint bocsát, embersége szerint jő, istensége szerint egyenlő az Atyával, embersége szerint kisebb: minden kettős, a hol mi van ... Ime, a kereszténység eltévelyedése, a szentírás e helyeinek felforgatása, a régi egyszerűségnek összebonyolítása által.[1]

Végre kipattant a titok. Egy napon — 1566-ot írtak — meglátogatta gimnáziumát. Épen a szentháromság tanát feitegették, s Károlyi Péter igazgató az orthodox tételeket magyarázta. David közbeszólt és tagadta a magyarázat helyességet. — a koczka el volt vetve. Erdélyben újra kitört a harc és tombolt tizenöt esztendőn keresztül, oly dühvel, a minőre a múlt küzdelmeiben alig volt példa. Melius ott van mindenütt. Erélye, haragja megketszereződik az akadályokon, zsinatot, tiltakozást, szóvitát, irodalmat, levelezést, mindent fölhasznál, hogy »a Servetot követő disznók«-at, »a Servetot követő kutyák«-at megfékezze. A fejedelmet meg 1566-ban inti, hogy Blandratának, kit semmi más ország meg nem tűrt, maszlagos tanától őrizkedjék; nem nyugszik, míg — még abban az évben zsinatot nem hívnak egybe. Ott, Maros-Vásárhelyt, az újítók előadják tételeiket. Érzik, hogy idejök nem érkezett el: tagadnak, finoman formált kifejezéseikbe meggyőződések inkább be van burkolva, semmint kifejtve. »Valljuk, hogy az egyház nyilvános hitvallásul egyedül az apostoli hitvallást kell tartani: mivelhogy az a kegyes és jámbor keresztényeknek az üdvösségre elegséges lehet, a szentírás értelmében, a mely az Isten igéjének mondatik és értelmeztetik ... Igaznak és a szent iratokkal egyezőnek mondjuk a Háromságot, melynek nevében megkereszteltettünk: Az Atyát, Fiút és Szent

[1] *Jovius I.* [illegible]

lelket. Visszautasítjuk a négyességet, melyről az álbölcsek mesélnek, és a mely ebben áll: oszolhatatlan állat és három külön személy, főkép, mivel az állatot más valaminek, a személytől különbözőnek állítják.« És a zsinati bírák felelnek: »Minden szólást, mely a szentírástól különbözik, elutasítunk, a mennyiben általuk, az álbölcsek értelme szerint, valami kárhozatos dogma származik, a mint a pápaságban történt. Az apostoli egyszerűséget mindenek számára elégségesnek iteljük, hogy a tanítványok ne láttassanak mestereik fölé kerekedni.«[1]

Mintha nem is egyébről, mint a skolasztika »terminus technikus«-ainak kiszoritásáról beszélnének; mintha egyszerű szavak választanák el őket. Dávid és Blandrata megelégedéssel nézhettek végig a gyűlésen, a mely ítélt a »kecske gyapjáról,« a helyett, hogy a tételek világos kifejtését követelte, szándékaikat megértette volna. A felek konkordiáról, megegyezésről beszéltek; valójában: az újítók kisiklottak ellenségeik körmei közül, az üldözők egy pillanatra elaltatva, tévútra vezetve, az eszme élt és a gyűlölet lángolt tovább. Melius a következő év januáriusára Szikszóra, utóbb februárius 2-ára Debrecenbe új zsinatot hirdetett. A »Cerinthus, Ebion, Árius és egyéb egy bordában szőtt tévtanítók szörnyű vége és rettenetes kimúlása világos bizonyságul szolgál tudományuk ördögi és veszedelmes voltáról . . . Nem kételkedünk, hogy ezeknek a merges skorpióknak dogvészes unokai és viperafajzati az Isten itéletéből rettenetes romlással fognak elveszni. A mikor tehát napról-napra látjuk az eretnekség konkolyát gyarapodni és az eretnekeket az eklézsia egén mint faklyákat és üstökösöket ragyogni, szükséges, hogy a bajoknak imadsággal és tudománynyal és a szentiratoknak erősségével elejét vegyük.« Zsinat zsinatot ért ismét. Debrecenből, Szikszóról, Kassáról emelkedett a tiltakozás. Az ellentétek élesedtek, az embereken erőt vett az izgalom és »sokaknak lelke az okoskodásnak tövisei és dib-dábságai közzé bonyolódva, kétségben és nyugtalanságban hányködek«. Mindenki vágyodott a béke, a nyugalom és megnyugvás után. A Debrecenbe gyűlt papság ünnepelyes hitvallást tett és óvást emelt az újítások ellen.[2] Törvényeket hoztak, megkövezést mondottak az eretnekekre, a fejedelmeket felhívták a Sabelliust, Ariust, Photinust és Servetust követők eretnekségének, a Krisztus és Szentlélek istensége tagadóinak megbüntetésére, kik »minekutána az igaz tanok védői által törvényesen megcáfoltattak és elítéltettek, istenkáromló bűnösökként az egyházból kizárandók és a világi hatalom által pallos-jognál fogva megölendők.«[3]

Ez a pont jellemzően mutatja, mennyire fölhatalmasodtak szen-

[1] *Bod,* Historia unitariorum in Transilvania. Lugduni, 1776. pag. 13. és k. l.

[2] V. ö. *Melius,* A Debreczembe öszve gyult keresztyen praedikátorok[illegible] igaz és szent irás szerint valo vallásoc. Debr. 1567.

[3] *Canones Meliani,* art. [illegible]

vedelyén. Az eszt megrontja a gyűlölet, az emlékezőtehetséget a harag. Megvegyük letjogukat, meggyőződésük alapelvet, a szabadságot, mely a reformációnak legnagyobb és legdrágabb kincse. Ők, kik annyiszor hányják ellenfeleik szemére a türelmetlenség zsarnokságát, az eszmek hőseinek máglyán hamvadt porait, a fegyvereket és az erőszakot: a középkor legsötétebb oldalát akarják új életre támasztani, összeesküsznek, hogy bilincsbe verjék a szellemet és a Tisza vidékén s a Királyhágón túl egy új Rómát alkossanak.

Dávid és társai fölvették az odadobott keztyűt. A hitvallásra hitvallással feleltek, a könyvre könyvvel, a szidalomra nemes nyugalommal. Ideje immár, hogy a világ előtt egyenesen megvalljak, mit hisznek az Atya Istenről és Fiáról és mindkettőjök Lelkéről, az olvasó vizsgálja meg mindkét fél irásit, fontolja meg okaikat és maga döntse el, melyik egyezőbb a szentírással? Az ő céljok az, hogy egyedül Isten igéjét tartva szem előtt, a szentírás egyszerű és józan értelmét kövessek. Vajjon mit kell tartani oly vallásos gyülekezetről, mely a vallásért vért ont, mely másokat káromol, a boszúságot nem tűri, de maga követi el? ... Ellenfeleiket kérik, hogy velök ezután szelidebben bánjanak, vitatkozzanak illendőbben, hogy az eklézsia kegyessége ebből is megtessék: kérik s kényszerítik, ne forgassak tovább fegyvereiket saját bensőjökben. Nem ez az út visz üdvösségre, az alázatosságnak lelke az, a mi által az egyház épül, az igazság gyarapodik, a tévelygők jó útra térnek, a béke helyre áll, a lelkek megszentelődnek. Nem vas fegyverrel, de az Úr lelkével, szeretettel küzdve győztek le Isten fiai a sátánt és zabolázták meg az ellenség vad kegyetlenségét. Ők nem hogy viszonoznak elleneik káromlását, de inkább szüntelen imádkoznak azokért, a kik őket átkozzák és üldözik, az elégtételt hivő lélekkel Istenre bízva, ki a jamborokat atyailag feddi meg, szigorúan büntetvén a kevélyeket ...

Sokan csodálkoznak, miért nem történt a reformáció egyszerre s miért haladt hátulról előre, a kis dolgokról a nagy kérdésekre? Amde képesse a vak elviselni a világosságot, ha szemei egyszerre megnyilnak és látnak? ... Isten tanácsából esett, hogy lassankint, fokról-fokra haladva, derült föl szemünknek az igazság, mint midőn a kisdedek előbb tejjel tapláltatnak, és lassankint szoktatják őket vastagabb ételekhez. Az elvénült világban második Mózesként elébb Luther és Melanchton jelent meg, kezdve a megújítást a bűnbocsátón, a megigazuláson, a bűnbocsánat-árulás eltörlésén, a miket a leghomályosabb átásúak is gonosz dolgoknak ismertek; aztán a különféle bajolásokon, a tisztító helyen, halottak segítségül hívásán ... Zwingli már magasabbra emelkedett: a szentségek tanának megtisztítására, a templomokból a képek, orgonák, oltárok eltávolítására ... Majd még eszesebb férfiak következtek, jelesek a tudományban, hív gondviselői az egyháznak:

Bucerus, Oecolampadius, Musculus, Calvin, Ochini, Viretus. Ezek a papai hatalmat gyöngítették meg, s az evangelium igazságában megerősítették a világot... Végre Servetus nyiltan hirdette az Isten egységet s munkáiban az ellenkező tanokat és az álbölcsek hittudományat karhoztatta. Ellenfele, Calvin, a jámbor lelkek megbotránkozására megégettette ugyan; de tudománya, kiontott vere által megszilárdult, tudós művei sokakat elmélkedésre bírtak, mi által a nagy kérdés vita tárgyává lett, s kétségkívül, bármily kegyetlenek ellenségei, az egyház a régi költött Istenektől és a két természetu Krisztustól lassanként meg fog szabadulni... Készen kell lennünk a küzdelmekre. Mózes negyven évi bujdosás után vitte be népét Kanáán földére, elveszítve legjobbjait. A mi bujdosásunk is a római papság lelki fogságából negyven évre terjed. Luther és Zwingli voltak az első vezérek, kiknek az üdvözülést s a szentségeket illető tanai ma is élnek; Erasmus, Cellarius és Servet az igaz Istenről és Krisztusról az apostolok tiszta tudománya szerint kezdettek tanítani; de ők a szentatyák, konciliumok s a régi egyház oly nagy ellenállásával találkoztak, hogy a legjobb vezérek a küzdelemben elestek. Nagy szégyen ez, és ezért egykor számolniok kell, hogy magok a vezérek is egymás ellen támadtak. Olvassa meg bárki Zwingli és Oecolampadius könyvét, melyben a Luther és Zwingli közötti keserű vita van leírva; Calvin cáfolódó írását Servetora, Castiliora és Blandratára... Olvassa meg Stancaronak és Osiandernek Calvin és a zürichiek, Wiegandnak és Simlernek Stancaro ellen, Heblernek Melius s ennek amaz ellen irt iszonyú gyalázkodásait és emlékezzék vissza, hogy Luthernek és Zwinglinek tulajdonítják, hogy az anabaptiszták Zürichben megölettek, Calvinnak Serveto, a bernieknek Gentile megölését: nem csoda, hogy ily sokára kelle haladnia Jézus Krisztus tiszta ismeretének.[1]

Dávid és társai jól látták a helyzetet. Nemcsak dogmák, tanok védőinek tudják magokat; ők a szellemi szabadság harcosai, melyet érvekkel, az ész fegyvereivel kell kivívni, megtartani. Lelkiismeretök bizonysága vigasztalja őket, hogy ellenségeik megszégyenülése nem fog elmaradni; mert nem Isten ígéjével, hanem szidalommal vetélkednek, és oly dolgokat kiáltoznak felőlük, a miket álmukban sem láttak: hogy ők tanították volna, hogy az asszonyoknak nincs lelke, a bűn oka Isten, egy feleségnél többet tartani szabad. — Tudják, hogy győzni fognak. Erdély fokozatosan haladt az igazság felé; pár év, és betelik a negyven éves bujdosás, a mikor az emberek megtérnek, a tiszta evangelium egész világon hirdettetik, a Babylon pusztulásán való siralom jajszava fölhallszik mindenfelé. Sion zászlója az 1570-ik esztendőben föl fog emelkedni a népek között, Krisztus kilép koporsójából.

[1] *De Falsa Et Vera Vnivs Dei Patris, Fili Et Spiritvs Sancti Cognitione Libri Dvo.* Gyula-Fejérvár, 1567. Ford. *Jakab*, i. m. 89—91.

a tudomány [illegible] fog az egyházban.[1] Szidalmazóiknak meg akarják mutatni, hogy hitvallásuk nem szalmából és pozdorjából való, hanem az egész derék szentírásnak folyásából. Nem titok előttük, mily bajos az annyi atyák és konciliumok által sok esztendőktől fogva felépített háromságos Istentől elállani, — nehéz a testnek és szidalmas a világi bölcs emberek előtt, — de lelkiismeretök megerősíti és vigasztalja őket. Nem hiányzik, a ki tudja, hogy Dávid Ferenc mily nehezen szánta rá magát a hadra, mely igen rettegett a tusakodás és visszavonás habjától; de a ki felbuzdította, ugyanaz felépítette őt a boszúság és szidalom elviselésére ... És megtámadják az ellenfélnek két fő argumentumát. Ne hivatkozzanak arra, hogy az ószövetség az Isten nevét אלהים Elohim szóval, az אלוה Eloah többesszámával mintegy Isteneknek írja; a legnagyobb hittudósok, maga Calvin, erőszakosnak mondják ebből a Szentháromságra való következtetést. János evangeliumának első részére se mutassanak, hogy Krisztus teremtette a világot; ha az egész írást összevetjük, kitűnik, hogy az evangelista nem az első, a természeti világ, hanem a második, az erkölcsi világ megteremtését, a kereszténység alapítását értette. Krisztust annak teremtőjéül mondott[illegible]. Nem is nevezte magát Krisztus soha teremtőnek, Istennek, tanítványai sem nevezték úgy, előtte legkedvesebb név volt az Isten fia.«[2]

Meliusék kiáltványára nemcsak Dávidék felelnek. Az erdélyi országgyűlés a maga részéről szintén megadja a visszhangot. »A prédikátorok hirdessék mindenütt az evangeliumot, kiki az ő értelme szerint. A község, ha venni akarja, jó, ha nem, senki rá ne kényszerítse, az ő lelke azon meg nem nyugodván, de tarthasson olyan prédikátort, a kinek tanítása ő néki tetszik.. A religióért senki ne szidalmaztassék.. Nem engedtetik meg senkinek, hogy a tanításért bárkit is fogsággal vagy helyétől megfosztással fenyegessen; mert a hit Istennek ajándéka, az hallásból leszen, mely hallás Isten igéje által vagyon.«

A háborúság ezzel sem csillapodott. A felek még azon évben újra szembe vívnak Gyula-Fehérvárott és a szóharc álló tíz napig húzódik. Dávid Ferenc bámulatos biblia-ismerete, fényes dialektikája csodákat művel; a gyűlés, a közönség neki adja a győzelmet; Melius távozik, de csupán a harc szándékát víve magával. Az élőszótól a szerepet átveszi a toll. Melius, Czeglédi György, Károlyi Péter, Dávid Ferenc, Basilius István lépnek a sorompóba. Egymást érik a könyvek. Dávid sorra veszi a Meliustól időközben Váradra hívott szinodus föltételeit és cáfoló megjegyzésekkel kíséri őket;[3] egy másik munkájá-

[1] [illegible]

[2] [illegible]

[3] *Refvtatio Propositionum Petri Melii.* Gyula-Fejérvár, 1568.

ban,[1] mely utóbb latinul is megjelent, két kérdést fejteget: Ki a Krisztus? milyen a Krisztus istensége? És megfelel reájok: Krisztus az ószövetségben az atyáknak tett, az újban az evangelisták és apostolok által bizonyított igéret teljesülése; a Szentlélektől fogantatott, szűztől született, szenvedett, meghalt, eltemettetett, feltámadott, mennybe ment; anyjáért ember fiának neveztetik, s hozzánk a bűnön kívül mindenben hasonló: éhezett, szomjazott, elfáradt, szomorkodott, megvigasztalódott, tanított, csodákat művelt; ugyanő atyjáért, az Istenért, Isten fiának mondatik, mert mindeneket az Atyától vett: tökéletességét, hatalmát, istenségét; szenvedéseivel és keresztfán való halálával a halált meggyőzte s lett nekünk üdvösségünk, megigazolásunk, váltságunk; általa van menetelünk az Atyához és az örök életre; neki adatott hatalom ítélni élők és holtak felett, benne van bizodalmunk és reményünk ... Az írás Mózest, Cyrust, a fejedelmeket és birákat hatalmokért isteneknek mondja. Erre azonban Pál azt jegyzi meg, hogy noha sok istenek vannak, nekünk csak egy van, amaz Atya, a kitől mindenek vannak. Megfoghatatlan Értelemnek is mondják némelyek és olyan állatnak, mely mindent magába foglal. De ő nem ezeket, ő Krisztussal ezt vallja: Isten ama megmérhetetlen, örökkévaló lélek, mely mindeneket teremtett, táplál, betölt, bír és igazgat. Ez az Atya Isten, ki az istenségnek kútfeje, egyedül önmagától, öröktől való Isten ... A pápa követői szerint Krisztus istensége az állattól van, személyes istenség, a melyet nem vett mástól, egyenlő a más kettővel ... Feneketlen tenger, a melybe ő nem kíván belemenni! Szerinte egyedüli, önmagától való Isten az Atya, mit az ó és új szövetség számtalan helyen és formában igazol; Krisztus pedig soha sem volt örök és önmagától való Isten, hanem olyan, a ki istenségét az Atyától kapta; istensége, a melyet kapott, örök, személye szerint pedig az idő teljességében született.[2] Ömlik az argumentum, az okoskodás; de a hangok zűrzavarában ráér, hogy szatirában is gúnyolja ellenfeleit. Tanuljatok meg, az égi trónon nem ül három király, ezt csak a görög bálványozó hit tanította. Nem, nem hármas szörny az Isten, nem is három személy-alak. Ily istent csak az Eumenidák alkottak maguknak ... Különös! Egyik Isten a másik parancsait hajtja végre, ennél a harmadik jár közbe, míg az első az égben ül. A harmadik átömlik az elsőbe, fölkeni a másodikat s mégis mind egyenlők: nem kisebb, nem nagyobb, mint a másik, mindenikkel közös Olimp uralma. Mindháromnak egy a lénye, de három különböző ábrázatja, s kölcsönösen egy állatban egyesülnek. Ilyenek voltak az összefont kígyóhajú Gorgok, egy szemmel harman láttak ... Ilyen volt a három fejű Cerberus, Plútó ajtóőre ... Nem,

[1] *Az Szent Írásnak Fundamentomából vött Magyarázat az Jézus Krisztusról és az ő igaz istenségéről.* [illegible] 1568.

[2] *Jakab* [illegible]

nem képes felfogni elmem a Háromságot! Ily kétes istenekhez nem tudok imádkozni! [1]

Az ellentét, a feszültség tetőpontjára hágott. A harcba beleszólt a külföld; Meliusék tömörültek, tanaikat tisztázták; az újítók tábora a fejedelemmel és leghatalmasabb urakkal növekedett. Mindenki, meg a nép legalja is az istenségről disputált. Étel-ital közben, estve, reggel, éjjel és nappal, közbeszédben, prédikáló székről hullott a karpalás, a káromlás; az egyik religion levők üldöztek a másik híveit, elkergettek az ellenkező nézetű hithirdetőket. És ezekben a zajos, izgalmas pillanatokban az embereket titokszerű sejtelem szállja meg, hogy nagy forduló előtt állanak. Mind a két párt döntő ütközetre készül. Még fegyvereiket is változtatják. Eddig, ha szembe szálltak egymással, deák nyelven folyt a vitatkozás; most szakítanak ezzel a szokással. Azt akarják, hogy ne csak a tudósok értsék őket, kitűzik, hogy a küzdők magyarul beszéljenek. Végre — 1569 október 20-án, Váradon — megnyílik az országos disputa. Ott van János Zsigmond fejedelem, udvarával, seregeinek összes hadnagyaival, vitézeivel és sok jámborokkal. Erdélyből és a részekből eljöttek David és követői, Magyarországról Melius és a Tiszán innen és túl való kerületek papsága. Ekkor megindult a szóharc. Napokon át küzdöttek, cáfolták és rútolták egymást. Az elnöki teendőket Békes Gáspár végezte, ki maga is nyiltan az újítók mellett fogott. A »rabies theologorum« el-elragadta az elméket, a zsinatolást meg-megszakította a rendreutasítás, hogy a küzdők tiszteljek egymást és a felség személyét. Meliusnak lehetetlen volt győznie. Az ellenfél tiltakozott a »szillogizmusok« ellen, mindenre az írásból merített egyenes, közvetlen bizonyítékot követelt. Az orthodoxoknak be kellett látniok, hogy dogmáik jöreszt a hagyományra támaszkodnak, hogy elleneiknél, kik a hagyományirtást teljes korlátlansággal alkalmazzák, nincs mit keresniök. A kérdés nem dőlt el, csupán az álláspontok nagy ellentéte tünt ki a maga kibékithetetlen nagyságában. A kálvinizmus meghódolt az első századok atyái előtt: hívei nem tarthatták magokat legyőzötteknek; viszont a másik párt méltán mutathatott tanaira, melyek kiállották a tűzpróbát, az üldözők ostromát és teljes sértetlenségben ragyogtak. A küzdelem be volt fejezve, az unitárizmus sorsa eldőlt, alapjai Erdélyben megszilárdultak.

Mily elkeseredett volt a hosszú harc, mennyire fölhasználtak mindent, a mi egyáltalában fölhasználhatónak látszott, a »Disputatio Debreczinensis, comoedia Válaszutina illustrata« mutatja. Olvasták, ismerték Sztárait és [illegible]. Az unitáriusok alkalom adtán ép úgy kigúnyolják ellenfeleiket, mint amazok a régi egyház papságával tették volt. A támadás nem kevésbbé szellemes és megsemmisítő, mint azoké.

[1] Jakab [illegible]

Van bennok valami deákos elevenség. A kalvinista Sztarait travesztálják, hogy ezzel is növeljék a hatást; az ellenfél gyöngéi közül ép a pápálkodást emelik ki, azt, a mi ebben legfurcsább és legkirívóbb. A darab közbeszólói közt ott vannak az unitáriusok részéről: Varga Ferenc (Dávid Ferenc),[1] az Olasz doktor (Blandrata), Filep bíró; a lutheránusok közül: Gál bíró, Máté bíró, aztán mint »personae Calvini«: *Vicarius* Pál (Thuri Pál, bihari pap), György *cardinal* (Czeglédi György) és Péter *Pápa* (Melius Péter). A komédia Péter pápa monologjával kezdődik, a ki halát ad a *Szentháromságnak*, hogy adott neki sok szerencsét, gazdagságot, nagy hirt, nevet, derek magzatokat, szép gyenge feleséget; hogy boldogabbá tette a királynál is, a kinek számtalan a gondja, míg ő minden héten elmond egy prédikációt, aztán heverhet nyugodtan, kedvére. Egyszerre belép a cardinal és elmondja a borzasztó hirt, hogy az erdélyi szentháromság-tagadó eretnekek dispu-

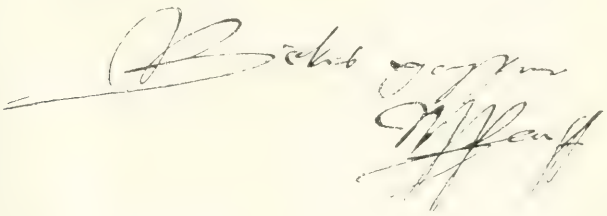

Bekes Gáspár aláirása.

tálni jönnek. Nagy a veszedelem, annál is inkább, mert Vicarius Pál, a kiben fölöttébb bíztak, bújában nem tud enni, mióta a minap egy paraszt kérdőre vonta, hogy a Szentháromság hol van megírva a bibliában, ő pedig nem tudott neki megfelelni. Legjobb lesz, ha Péter pápa behívja az összes papokat és valamennyit megesketi, hogy sohase vallanak egyebet, mint a mit Péter pápa parancsol; a városokra és falvakra pedig irjon rá keményen, hogy az eretnek hitű embereket fogdossák össze és tűzbe hányják.

Nem sokára megjön Vicarius Pál és jelenti, hogy az »erdélyi bestiák« itt vannak. Péter pápa elájul, de aztán magához térve, az unitáriusokat ki akarja tiltani szállásukról, a bíró házától. Hanem a bíró nem enged és keményen üzen vissza, mire Péter pápa dühösen jegyzi meg, hogy »est fides in paraszt, sicut piscis in haraszt«.

[1] »Kolozsvárt született, Erdélyben *Tsiẓmadia* Szász nemzetből való mesterember atyától.« *Bod, Athénás*, 56.

Végre sok agyarkodás, cihelődés után megkezdődik a vita. Péter pap Varga Ferenccel, György cardinal Carianus, boroszlói pappal, Vicarius Pál az olasz doktorral csapnak össze. Péter pápa dühösen kiabál, de György cardinal és Vicarius Pál ügyetlensége folytán az unitáriusok fényes győzelmet aratnak. Vicarius Pál maga is fölcsap szentháromság tagadónak mind az egész gyülekezettel együtt, Péter pápát és a cardinált kivéve, a kinek Vicarius Pál szerint »ebben a hónapban meghígul az agyveleje is, az feje megcsámporodik«, és a ki, mintha mi sem történt volna, szépen haza ballag — ebédelni. »Menjünk haza, mert az jó főzők várnak.«

Dávid a »jubileum« nagy esztendejét méltóképen ünnepli. Tehetsége, munkássága legszebb gyümölcseit, predikációinak egy részét gyűjti össze s adja hívei, paptársai kezébe.[1] Mint polemikus, a legkiválóbbak közé tartozott, a kik valaha léteztek. Villámgyorsan fogta föl az ellen célzatát, s ép oly gyorsan csapott vissza reája. Lehetetlenség volt megfogni. Mikor ellenfele, mondják róla, fennakadtnak vélte, egy új kérdéssel vagy a vitatételen tett egy fordítással kisiklott s támadói fölébe került. Ezer átváltozásra képes Proteus, Homer csodái egyike. Most az elméleti vizsgálódás mélységébe merül, ha nyomán akarsz elindulni; majd a bibliai helyek feneketlen tengerében vész el érveid sebző nyila elől; fölgyúl mint a láng, éget mint a tűz, ha sértő szó irányul rá; mint a kevély pálma emelkedik föl, ha megalázni akarják; haragos párducként áll szembe ellenfelével, ha megtámadtatik; az elhibázott érvelés valamely résén át rárohan, érvei zömét logikája erejével szétbontja, összezúzza és személyét egy-egy csattanós aposztrofával nevetségessé, semmivé teszi.[2] Most más oldalról mutatta fényes szellemét. Mint a szentely szónoka, oda emelkedett a legjobbak közé, a kiket kora ismert. Volt mondani valója és hozzá tudott férkőzni a szívekhez. Szavait rendesen valamely új, eredeti, sőt ragyogó eszmével, megragadó bibliai helylyel vagy más hasonló természetű dologgal kezdette. Aztán röviden kijelölte a tételt és hatásos, világos megfejtését adta. Általában ritkán, vagy soha sem volt száraz. Jellemző fordulatok, meglepő idézetek, példák, kedves képek, hasonlatok, szellemes észrevételek és felkiáltások érdekessé tették magyarázatait, melyeken bibliai zamat ömlött el, szavai nem nélkülözték a nyelv virágait, és a mi fő, a hangulatot. Értett hozzá, hogy méltóságosan, mérséklettel szóljon; de néki-nekihevült, néha elkapta a lelkesedés, a harag és akkor mindenkit megdöbbentett vagy magával ragadott.

Egyik beszédének — és ez a legkiválóbbak egyike volt —

[1] [illegible] az atya [illegible] az Jesus Christusrol, stb. Gyula-Fejérvár, 1569. Több nem jelent meg belőle.

[2] [illegible]

kiindulójául a kígyó álnoksága szolgált, ki Évát megcsalta és kitol Pál a gyülekezetet óva inti. A prédikáció rámutatott a tévelygések, a zavar forrására, melyet Dávid Rómában, a második Babilonban keresett. Onnan indult ki minden baj Istennek gyülekezetében, mit Krisztus és Pál apostol előre látott és megjövendölt. Krisztus — mondá — gyakorta intette tanítványait, hogy távoztassák el a tévelygő tudományt; munkálkodjanak, míg nappal van, mert majd eljő a sötétség és hamisság, mely az igazságot elnyomja; még egy kevés ideig velök lesz, de aztán eltávozik a világosság és eljő az idő és lesznek olyanok, kik az Atya akaratját nem tisztán és igazán hirdetik. Pál, mikor Ázsiából kimene Rómába, összehívta a tanítókat s így szóla hozzájok: Ti tudjátok, az első naptól fogva, hogy bejöttem Ázsiába, mind az időtől fogva veletek voltam, szolgálván az Úr Istennek alázatossággal, könyhullatással és kisértetekkel, melyek én rajtam löttek a zsidók kételkedéséből; hogy semmi hasznos dolgot el nem titkoltam tőletek, hanem megjelentettem közönségesen és mind házanként, tanúbizonyságot tevén zsidóknak és pogányoknak az Istenhez való megtérésről és a Jézus Krisztusban való hitről. Nem kíméltem magamat, megjelentettem az Úr Istennek minden tanácsát. De nem sok idő mulva támadnak közöttetek férfiak, kik eltékozolják a nyájat, meg nem maradnak az igaz tudományban és a helyett az ő gondolatjokat veszik be... Timotheushoz pedig így szól: Kényszerítlek az Istenre és a Jézus Krisztusra, hogy eszedbe vedd, a mit mondasz. Isten adjon neked igaz értelmet mindenekben... Mi szükség lett volna Pálnak tanitványát megesketni s könyörögni érette Istennek, hogy a Jézus Krisztus felől való evangeliumban megmaradjon, ha nem tudta volna, hogy jövend idő, melyben nem a megfeszült Jézus Krisztust prédikálják, hanem rajta kivül mást? Szent János is ugyan ezt prédikálja, hogy jól eszökbe vegyék magukat, ha Istennek fiai akarnak maradni. Arról a Krisztusról kell vallást tennünk, a ki testben jött el, nem azon kivül, a ki fogantatott Szentlélektől és Szűz Máriától született. Csalárd, ki nem így vallja Jézust, s ez az Antikrisztus, a ki megcsalja a népet, eltagadja az igaz hitet, kétfelé szakasztja Krisztust, egyik ember, másik nem ember, hanem Isten. Így csúszott be lassanként a tudománynak meghomályosítása, ekképen kell kigyomláltatni és a világosság gyertyájának meggyujtatni. Ime, értjük — igy végződik az első rész — hogy szent Pál, Krisztus és az apostolok mind megjövendölték az Istenről és Krisztusról való igaz tudomány meghomályosodását, a mi meg is lött volt... A második részben meg van mutatva: ki a csalárd kigyó, a ki mérgét kiönti az emberi nemzetre, a ki megöli az Istennek szenteit és káromló beszédet szól Isten ellen. Ez az új Babilon ura. Vedd jól eszedbe: a kigyó az első embert elveszté, mondván, egyék a tiltott fa gyümölcséből s hasonlatos lesz Istenhez, s testi halált szerze vele neki

és maradékinak. Azonképen vivé a Krisztustól ujonnan teremtett emberi nemzedéket a pokolbeli ordog s mérgével megsebesité. Ez a kigyó, mely elvonja az emberek lelkét Krisztustól s örök nyomorúságra viszi; a kik neki szolgálnak, pilisét s bélyegét viselik. Erre céloznak Esaiás és Jeremiás, midőn a testi ruhák és öltözetek bujaságáról és fényességéről szólnak: erre a mennyei jelenések iróia, midőn mondja, hogy vannak olyanok, a kik e világi dicsőség szerint felöltöztetve vannak, bíborban és bársonyban járnak, az Istent csengő pengő cselekedetekkel tisztelik, a misét gyertyákkal és drága kenetekkel tartják. Ez az egyiptusi fogság, melyben fogva tartatnak a keresztények és megkötöztetnek emberi lelemenyekkel, mint ezt Krisztus Urunk panaszolja az irástudók és farizeusok ellen, hogy emberi szerzésekért hátra hagyták Isten törvényeit. Ezek Tyrusnak és Sydonnak kereskedői, kik jutalmokat elvották! Ez az Edom, a ki vérbe mártott ruhában jár, a ki felindította egymás ellen az atyafiakat, kik vértek, vágak egymást. Szent háború volt a neve, vérrel folyt, mint az első Babilon korában, veresek voltak a második Babilon cselekedetei is, miért Isten megnyomoritja. Ez azon idő, melyben a Jézus Krisztus megfeszittetett. Ez azon ember, kinek szájából kigyók jönek ki, királyok imádják az ő Három-Istenét, az állatot és személyt, s a kik nem mívelik, fegyverre itélik . . . — Egyet sem szólok, mit irtak a próféták erről, olvasd meg keresztény! Ez a kigyó és ordog az, mely megrontotta a Krisztustól újonnan teremtett embert, hamis értelmet vitt be Isten gyülekezetébe, ekképen a csillagok alaestek, a nap meghomályosodott és a hold elhezetett a pusztába. Jézus gyülekezete látrok barlangjává lett . . . Mivel csalta meg a kigyó az embert? avval, hogy azt mondotta: ha esznek a tiltott gyümölcsből, istenek lesznek . . . Constantinus császár pápává lőn, Sylvester pápa császárrá, felfordult a világ, a népeken királyaik uralkodtak, a nép engedelmeskedett. A pápa megevé a tiltott gyümölcsöt, két darabot vőn kezébe s bezzeg ő lőn a világi Isten. Krisztus beszédét elhagyá a világ s annak hitt, a ki megcsalta, mert az igaz Krisztus helyett mást hozott be, kiről soha nem emlékezett az irás, hanem a kit a konciliumok hoztak be s emeltek fel . . . Miért feltette Pál a gyülekezetet? Mert látta és azt mondotta: Irtam nektek ez álnokság fiáról, és mert tudta, hogy a haladatlanságért az Isten e világot megbüntetni és setétséget bocsát rá. Sirtak rajta és panaszoltak az angyalok, a csillagok megfeketültek az égen, panaszolkodtak a próféták, látván a vakulást az álnokság fia által.[1]

Ez volt a beszéd tartalma. És a szónok, elvégezve a fejtegetést, szavait ekképen teszete be: Miért hogy az idő elmúlt, hogy Isten igazsága kimutattatott, el kellétik mennem és a keresztény atyafiakkal

[1] *Jakab*. 153. és k.

szembe lennem és az anyaszentegyház rendeléséről és tudományáról szólanom. Most a keresztényeket Istennek ajánlom és intem, hogy megismerjék azt, a mit prédikáltam. Igérem arra magamat, hogy mikor az Isten módot ad megtérésemben, a hol elhagytam, azon kezdem el, és megmutatom azoknak igaz értelmét, melyeket az ellenkező atyafiak a Három-Istennek oltalmára vonszanak, melyeknek nem az értelme, melyet ők mondanak. Azért a keresztények megbocsássanak és velem egyetemben az Úr Istennek könyörögjenek a közbenjáró Jézus Krisztusnak nevében, hogy az 1260. esztendő[1] betelvén, mondhassák az éneket: Ledőlt Babilon! hogy a pápa találmánya megromoljon, a Krisztus győzelmes legyen az ő fiaiban ... hogy az evangeliumnak tiszta magyarázatja köztünk megmaradván, az ő kegyelmessége az anyaszentegyházhoz meglátassék minden népek között és elkezdett igazságát elé vigye az ő nevének tisztességéért.«

Az ily igék hatását nem lehet kiirtani, annál kevésbbé tehette azt meg Melius. Az erdélyi művelt nemesség visszadöbbent attól a hangtól, mely az »Igaz Szentirásból kiszedett Ének«ből, ennek ajánló leveléből áradt és az izzó gyűlölet sötétségével kiált halált az újítók fejére: »Megáldja Isten a Dáviddal egyetemben, kik e vadkanokat, rókákat kergetik, kínozzák, égetik, mint Isten parancsolja (Móz. IV. 22., V. 13—17., 18.), hogy megöljék a hamis prófétát, mint Ilyés levágata a Bál papjait, mint Isten mondja, hogy megöljék az eretnekeket... Isten éltesse ő nagyságát, Ungnád Kristóf urat, az egri kapitányt, hogy a rókákat, kanokat kergeti. Ti nagyságtokat is kérem, valahol vagytok, a Sámson rókáit kergessétek, a megért búzát ne hagyjátok felgyujtani.« Könyv, zsinat, minden hiába. Az idő kerekét nem lehet visszafelé hajtani. Dávid Ferenc elérte célját: az 1571-iki marosvásárhelyi országgyűlés elismerte az unitarizmust.

A megvívott küzdelmet az unitárius egyház feje két könyvvel zárta be.[2] Meg egyszer összegezi vallástételeit, a kérdések fejlődését. A ki az igazságot ismerni akarja, a szentírás lelkét kell ismernie. Különbséget kell tenni a Mózestől leírt teremtés és a világ erkölcsi újjáteremtése közt; melyek közül az első az örök, magától való Isten műve, az utóbbi Jézusé, ki azt az Isten akaratából, az Istentől vett Szentlélek ereje által tökéllette meg. A hittudósok és szentatyák kezdettől fogva összezavarták a kettőt és ebből a végzetes tévedésből származott a keresztény egyházban a sokféle szakadás, a különböző

[1] Ez az 1570-ik év (l. f. a 237. lapon). Dávid ezt az érát a Kr. u. III. századtól, azon időtől számítja, mikor — szerinte — a Szentháromság tanának elterjedése által az evangelium elhomályosíttatott.

[2] *Az Egy és magától való Felséges Istenről*, stb. Kolozsvár, 1571. — *Az egy Atyai Istenről, és az ő alázatos fiának, az Jesus Christusnak Istenségekről igaz vallástéttel.* U. a., u. o.

hit, a szellem szabadságának megölése. Mózes földi jutalmakkal biztatta népét; Jézus mennyei kincseket ígér híveinek; az ó-szövetség testi fegyvert ád a fejedelmek kezébe, az újszövetség mit sem tud földi fegyverekről. Az ószövetség istentisztelete külsőség, az új: Istennek lélekben és igazságban imádása. A pápaság összezavarta ezt a két világot: összekeverték Mózest Krisztussal, a törvényt az evangeliummal, az ószövetség teremtőjét az újszövetségi teremtővel és egyiknek tulajdonait a másikra ruházták. Róma fegyvert adott a fejedelem kezébe, hogy ő is fegyvert foghasson; külsőségekbe fojta az istentiszteletet és Mózes törvényével ítéletet mondott az igazság hirdetői ellen ... Miben áll a Krisztus istensége? Abban, hogy az Atya, az örök egy Isten megszentelte, elküldötte őt és benne munkál, az ő istenségének teljes mivolta, ereje és hatalma szerint. Méltán mondhatta, hogy: Én nem vagyok egyedül, hanem az élő Atya van énbennem, ő cselekszi a csodákat. Krisztus soha nem tulajdonította magának azt a teremtő, kezdet és vég nélküli istenséget, a mi egyedül az Atyáé, a szentírás is csak az Atyát mondja egyedül ő magától való Istennek... Nem Isten lett emberré: az ember Jézus Krisztus hivatott születése után velünk való Istennek, erős Úrnak, jövő világ Atyjának. Az ő istensége abban áll, hogy a Szentlélektől fogantatott, megkenetett, a tanítás hatalmát s dicsőséget Atyjától vette. Atyja ereje lakott benne, mely által csodákat tett, feltámadott ... Krisztus, ki az Atyától van, kisebb az Atyánál, a ki önmagától van, különböző a tisztelet és imádás is, a melylyel iránták tartozunk. Az Atya kívánja, hogy a Fiút tiszteljük, kinek minden név fölött való név és ítélet adatott élők és holtak felett; parancsot tett, hogy előtte minden térd meghajoljon és róla minden nyelv vallást tegyen. A ki a Fiút nem tiszteli, az Atyát nem tiszteli. Az Atyát mint minden jónak kútfejét tiszteljük, a Fiút, mint a ki minden jókat ád, a melyeket az Atyától vett. Krisztus maga mondja, hogy valamit az ő nevében kérünk az Atyától, megadja; de sehol nincs parancsolva, hogy a Fiútól az Atya nevében kérjünk. Krisztus maga is könyörgött az Atyához a keresztfán, de az Atya soha sem könyörgött a Fiúhoz. Krisztushoz mint közbenjáróhoz imádkozunk, Istenhez mint a világosság Atyjához, lélekben, a Közbenjáró által ...

A harcok zűrzavaraból így bontakozott ki az új rendszer, a reformáció racionalizmusa. Másfélezer év eszméit tagadták meg, ölték ki lelkükből, hogy tiszta, elfogulatlan szemmel értsék az írás szavát, belelkesedjenek magukat és újjászülessenek az apostoli kor szellemében. És a mit mindent megtettek, ott állanak előttünk kézökben könyveikkel, szájokban az igével, a melyben alig van titokzatos, az értelemnek megközelíthetlen. Magok is elrettentek, megdöbbentek az eredménytől. Az Isten fiát nagy emberré, de végre is emberré tették. Nincs más menekvés: vagy megengedni, hogy — mivel a Fiúban az

Atya istenségének teljessége munkál — a Fiú az Atyával istenségére nézve egy, vagy kimondani a nyiltan ki nem mondottat, az utolsó nagy szót, mely kimondójat a halálba, vértanúságba viszi, odakiáltani az emberiség millióinak: bálványozók vagytok, hitetek, vallástok legszentebb tana, melyre büszkék vagytok, szivetek legfonségesebb ideálja, reményeitek kútforrása, imádástoknak tárgya: üres ábrand; istentek hozzátok hasonló teremtmény; *mert imádással egyedül az Atyának tartozunk* ... És Dávid kimondja ezt a szót, mely társait megdöb-

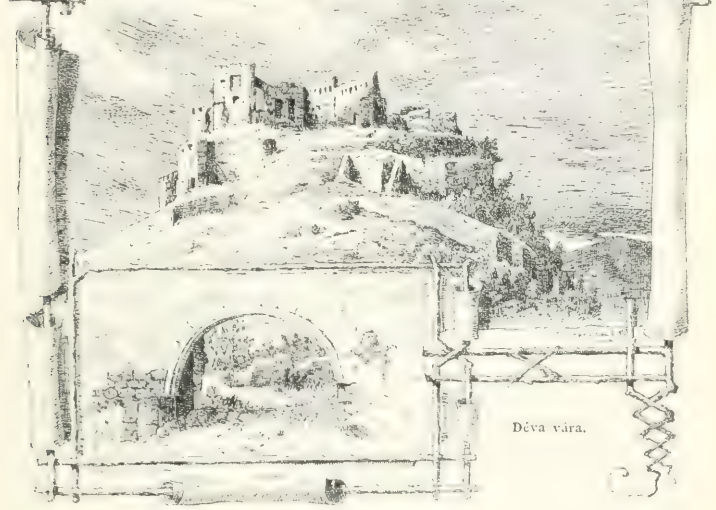

Déva vára.

Déva vár kapuja.

bente, a reakcionak, mely a Báthori-házzal uralkodóvá lön, fegyvert adott kezébe. Elmegy érette a börtönbe, a halálba. Láncainak zörgése közt, a börtön homályában, szemein már az enyészet ujja: diadalról álmodik és rajongó lélekkel irja a szomorú, rideg falakra végső vallomását: »A pápák kardja, mennykövei, a kereszt és halál képe, — semmi hatalom nem fogja az igazságot feltartóztatni. Azt irtam, a mit éreztem, és a mit érzek, bizó lélekkel, igazán hirdettem; meg vagyok győződve, hogy vesztem után a hamis igehirdetők tanai össze fognak omlani.«

Ezzel a kiáltással zárul a nagy küzdelem, a melynek fenkölt apostolának senki a szabadságot, a szellem jogát több meggyőződéssel nem hirdette, és a melynek szebb napjai némi türelem és a meggyőződés ünnepei voltak. Dogmái, a melyekért annyi vértek folyt, ezeknek igazak vagy hamisak, a szellem fénye, a mely őket létrehozni segített, a kritika ereje, a melyet kinyilatkoztattak, messze távolból látszik előre villani, mint a csillagok sugara, és a jövővel rokon. Kolozsvár tollendult a küzdelemben, szász polgárságát magyarrá változtatta és a szellemi munkásság, az irodalom téren mint dérek központ magasodott ki Erdély hegyei fölött. Ez mindennél inkább a dévai borton rabjainak érdeme és dicsősége volt és csak másodsorban azoké, kik hatalmas genie-jét megértették, nehéz munkájában támogatására siettek: írótársaie. A kolozsvári sajtó a XVI. században csaknem olyan jelentékeny, mint a debreceni, rangban az országnak legelső nyomtató intézete, s összes működésében az új iránynyal együtt halad. Megteremtője, fölvirágoztatója, Heltai Gáspár maga is úgyszólván teljes életében mintegy a David nyomait követi. Szász nemzetségből eredett, mint ez: kolozsvári lutheránus pap volt és 1559-től a kálvinista hit szószólója. De lassankint eltávolodik ettől az iránytól is. Sokoldalú, minden iránt érdeklődő szellemét lebilincseli a David hatalmas egyénisége, az unitarizmus világossága és a növekvő népszerűség, melyben az új eszméket Kolozsvár művelt körei részesítették; hajthatják anyagi körülmények is, a mit ellenségei — joggal? igaztalanul? — szemére hányni meg nem szünnek.[1] Azonban hibáját, tévedését, a mi volt, befedte háromszáz esztendő pora, nemes oldalai a történetirásnak élénk emlékezetében maradtak. Húszonöt éven át volt a magyar irodalom lelkes munkása, és szász létére meg tudott tanulni magyarul, hogy iratai, egyet mást leszámítva, legmagyarabb zamatú emlékeink közzé tartoznak. Mint theologus részt vesz a kálvinista-unitárius viták két legnagyobbikán, a fejérvárin és a váradin, de őszinte lélekkel és törekvéssel azok sorában, kik a békeséget, a harcok megszünését óhajtják s az ellenfélnek is bírják tiszteletét. Gyöngeségeit messze

[1] »A Sz. Háromság-tagadók ellen eleinte keményen viselte magát, mellyre nézve Pápai Páriz Ferentz nevezi ezt: *Magnus suae aetatis Socino Mastyx*, de hanyatlani kezdett idejében ő is hozzájok hanyatlott. Mellynek oka e volt: hogy a Kolozsvári Dézma néki mint Plébanusnak, inkább meg-maradna a kezében; mivel az Antitrinitáriusok el szaporodván, kiknek a Király is kedvezett, a Dézmát-is azoknak Papjaiknak kezdették adni. Veti ezt szemére néki *Károlyi Péter* a Váradi Pap, s így nevezi: *Midas alter Claudiopolitanus*, a ki hogy aranyat gyüjthetne, az aranynál drágább Hitét változtatta. Úgy látszik mind az által, hogy ötet ki-faragták mind a Dézmából s mind a Plébánusságból; Tipográfiát állitott azért-fel, a mellyben foglalatoskodott; a melly által-ment az ő gyermekeire-is. Így a maga Példájával eléggé megbizonyitotta, melly nehéz a földiekről le-mondani; még azoknak is, a kik azt másoknak jovallják; és hogy a papok is tsak emberek.« *Bod. Athenas.*

felülhaladják érdemei: ingadozásait megmagyarázza, elfeledteti az újért, a haladásért való lelkesedése, és jó, öreg alakja, minőnek az emlékek rajzolják,[1] a minőnek munkáiban látszik, a magyar régiség legrokonszenvesebb képei közé tartozik mindenha. Úgy áll ott, mint a század legkülönfélébb törekvéseinek valóra válása. Józan, derék lelkének fényében visszatükröződik a múlt, a jelen költői lelkesedése, a közélet árnya, a nagy eszmeharc, melyet a század vív, a vallásos lelkesedés tüze, mely ég az Isten szaváért, himnuszokat választ ki, az eszméknek szárnyat kölcsönöz, hogy bejárhassák a gazdagok udvarát, a szegények viskóit, elvive mindenhová az újjászületést, a hol magyarok laknak, és hirdetve az Isten országát és igazságát. Krónikás, énekgyűjtő, meseíró, a viszonyok élénk vizsgálója, bibliafordító, énekkiadó, vitatkozó és elmélkedő, író és nyomtató egy személyben, annyi hasznára az irodalomnak, annyira egybenőve ennek csaknem minden ágával, mint senki kortársai közül.

Az egyházi irodalom terén három nyelven szolgálta a reformáció eszméit: németül,[2] deákul[3] és magyarul. Sokat és sokfélét termelt, és negyedszáz esztendő alatt, míg a tollat forgatta, tizenkettő volt, a melyben új munkát nem adott a közönség kezébe. Irányt nem jelölt, járatlan ösvényt nem tört; de szorgalmával hozzájárult a reformáció izmosodásához és sokat tett eszméi terjesztésére s a mindennapi életbe átplántálására. Úgyszólván összes működésén átvonult ez a gyakorlati hajlam, ez a körülötte zajgó élettel való érintkezés, a köz-szükségnek ez a világos érzése. Az első könyv, a melyet kiad, egy rövid katekizmus,[4] melyben a tizparancsolatról, a hitágazatokról, az imádságról, keresztségről, az oldozatról, úrvacsoráról van szó; aztán a részegség, tobzódás veszedelmességet[5] tárgyalja, miközben nem egy alkalma nyílik, hogy a korabeli erkölcsökre, szokásokra kitéregessen. A következő évben ismét egy — most már nagyobb — katekizmust nyomtat ki,[6] és átdolgoz egy német munkát: »miképen kelyen az embernec készülni keresztyeni és bodog e Világból való kimulásához«.[7]

[1] V. ö. *Jakab*, 140.

[2] *Summa christlicher Lehre; anderst, der kurze Catechismus.* Kolozsvár, 1551. (Magyarul: 1550.) — *Trostbüchlein mit christlicher Unterrichtung, wie sich ein Mensch bereiten soll zu einem seligen Sterben.* U. a., u. o. (Magyarul: 1553.)

[3] *Disputatio in causa sacrosanctae et sempter benedictae Trinitatis . . . Albae-Iuliae . . . Habita.* Kolozsvár, 1568. U. ez új előbeszéddel és címlappal: 1570. — *Confessio de Mediatore generis humani,* etc. Wittenberg. 1555.

[4] *Catechismvs Minor, Az az a keresztyeni tudomanac reuideden valo sumaya* Kolozsv. 1550.

[5] *A reszegsegnek es tobzodasnac veszedelmes voltáról valo Dialogus* Kolozsvár, 1552.

[6] *Catechismvs mellybe a mennyei tvdomannac Sommáia á derec szolt irásbol . . . egybe szerzetetteot es befoglaltattot.* Kolozsvár, 1553.

[7] *Vigaztalo keonyuetske.* V. ö. *Szilády,* R. m. k. t. VI. 331.

Szükséget [illegible] nyugodt, vállast lehelő iratoknak, melyek a közönség szívét a meddő vitáknál üdvösebben ragadják meg és a földi élet [illegible] az keresztényi szemlélődés, szeretet és megnyugvás határaiba vezetik. 1531-től kezdve, midőn a magyar könyvek nyomtatása [illegible], 1553-ig ez az első aszketikus munka, mely magyar nyelven szólalt meg. »A félelmes és kétséges emberi természet mindenha erről tart, hogy meghal, a földbe temettetik és hogy azután teljességgel vége leszen: ezért közbeszédbe is az emberek ezt szokták mondani:

Három dolog kényoz engemet,
Halnom kell, s nem tudom az időt;
Elmegyek, nem tudom a helyet,
Hogy vennék valamely jó kedvet?

E széles, vak és visszafordult világ ezt mondja ugyan; minekünk ezokaért keresztyéneknek meg kell fordítanunk e vak és visszafordult világnak verseit: mert ha ő ezt mondja, hogy bánkódik, minthogy halni kell, és nem tud hova menni, mi ez ellen így szerezzük a mi verseinket:

Víg vagyok és nem szomorkodom.
Halnom kell, ezt igen jól tudom.
De mivel tudom, hova megyek,
Ezért vészek igen jó kedvet.« [1]

»A pogány bölcsek ezt mondották: Jobb volna, hogy az ember ingyen se születettnéjek, avagy ha születtetik, hogy legottan meghalna. E mondásra adott okot a világi nagy sok nyavalya, melybe forognak szinetlen az emberek. Ezt e sok nyomorúságot látván, elcsodálkoztanak s okait keresték a pogányok az emberi természetnek folyásába . . . de vakok voltanak és nem tudták ismerni, honnét jött legyen e nagy nyavalya és a végső nyomorúság, a halál az emberekre.« A biblia megjelenti, hogy minden nyomornak oka a bűn. Az ember a mint az Alkotó kezéből kikerült, boldog volt és halhatatlan, míg nem vétkezett. Azonban így sem szabad kétségbe esni. Szenvedünk és meghalunk mindnyájan, de a jámbor keresztény halála nem megsemmisülés, hanem átmenet a dicsőségbe és boldogságba. »Es ugyanezen test, mely e veszett világba külemb külemb féle fajdalmat szenved, az utolsó napon felt mad és örekke el a lelekkel egyetemben. Ha el kellene vesztenünk a mi testünket, hogy soha ismét meg nem találnójok, így volna rettenetes a halál és nem volna drágalátos.

A kis munkába be van szőve két hosszabb vers,[2] a melyek közűl mindegyik a halálra való jámbor előkészületet hirdeti.

[1] Luther eszméje. A széltében divatos versnek: »Ich lebe, und weiss nicht, wie lange« stb. két végső sorát: Ich fahre, und weiss nicht, wohin, | Mich wundert, dass ich so fröhlich bin, — ő változtatta keresztényibbre: Ich fahre, und weiss, Gott lob, wohin | Mich wundert, dass ich noch traurig bin. V. ö. u. o.

[2] [illegible]

. . . Por vagy és hertelen elmúló,
Csak árnyék és füst, mely nem álló.
Felneveködél mint egy virág,
És hamar leszsz mint egy asszú ág.
Lassan-lassan eloroszkodol [1]
És hamar minden időd elfoly.
A te napid megszámláltattak,
Határid is rendelve vadnak
Uradtól és böles Istenedtöl;
Azért ebbe egyebet ne völj . . .

. Hol vadnak most mindnyájan a papak,
A kardinálok és patriárkhák?
Hol vannak mindnyájan az érsekek,
A prelátusok és pispekek?
A prépostok és kanonokok,
A dékánok és vikáriusok? . . .
Hova löttek el a sok császárok
És a számtalan nagy sok királyok?
A külemb-külemb fejedelmek
És a telhetetlen nemesek?
Hol vadnak az igen kevély groffok
És a hamis Cancellériusok?
Hol immár Páris s a szép Helena,
Hol Tarquinius és Lucretia?
Hol vagyon Plátó és Porphyrius,
A böles Tullius és Virgilius? . . .

Mind meghaltak és mi valamennyien követni fogjuk őket. A böles megnyugszik ebben a gondolatban és igyekszik, hogy az óra készen találja.

Heltai munkásságában a »Vigasztaló könyvecske« után hosszú, öt évi szünet következik. Megvált üzlettársától, Hofgreff Györgytől; sajtója idegen kezekre jutott. De végre sikerul a vallalatot visszaszereznie. Siet kipótolni a hosszas mulasztást. Folytatja, a hol elhagyta: a gyakorlati irodalom művelésénél. *Agendát*, szertartáskönyvet ád — ezúttal másodszor - a papság kezébe, mikep kell a keresztséget, házasulandók egybeadását, az oldozatot, betegek latogatását, halalra itéltek vigasztalását végezni; barataival együtt bibliat fordit, Aesopus fabulait dolgozza at, Bontini után Hunyadi Matyas históriáját nyomtatja. Mintha búcsúzni készülne a vallási irodalomtól, mintha a bekövetkezendőket várná, míg végre a viszonyok változásai magukkal ragadják. A gyulafejérvári disputát 1568-ban még mint a kálvinista felekezet tagja bocsátja ki; de két év múlva, a váradi harc után, új címlapot, előszót szerkeszt hozzá és megvallja, hogy most már emigy vélekedik. Szárnyait szabadnak érzi újra. Visszatérhet a valláshoz, beszélhet ismét szive szerint. És mikor a hosszu hallgatás utan megszólal, megint gyakorlati könyvecskével, imádságos, enekes könyvvel teszi az első lépést.[2] Előre

[1] Észrevétlenül ellopódzol, elmúlsz.

[2] *Isteni dicséretek és könyörgések*. Kolozsvár, évszám nélkül.

tudja, mit fizetnek érte néki ellenségi, »kiváltképen a kolosvári paskvillan[illegible] felette igen bolcs kovácsok, kik minden héten új opiniókat és hitnek ágait kovácsolnak«. Aztán kikel az eleve kiválasztás tana ellen és folytatja: »Innét immár reám kezdenek térni, mondván: Im el bolondult és gyermekké lött az vény Heltai Gaspar: Im esmet papassa akar lönni, hogy új zsolozsmás breviárt akar szörzeni. Im a szabad keresztyéneket ujonnan a pápai kötrecbe akarja beszorítani.«

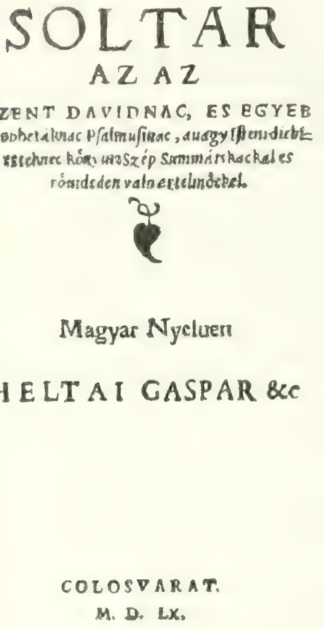
SOLTAR
AZ AZ
SZENT DAVIDNAC, ES EGYEB
Prophetáknac Psalmusinac, auagy Istenudicheretinec könyue szép Summáchkackal es röuideden valo ertelmöckel.
Magyar Nyeluen
HELTAI GASPAR &c
COLOSVARAT.
M. D. LX.

Heltai zsoltarkönyvének címlapja.

Pedig őszinte híve volt a reformációnak. Gyűlölt mindent, a mi a gondolat szabadságával ellenkezett, gyűlölte a pápaságot, melyben a szellemi zsarnokság megtestesülését szemlélte. 1569-ben meglátja Reginaldus Gonsalvus Montanus latin könyvét János Zsigmondnál, és legott vállalkozik lefordítására. Kiadta,[1] hosszú előszót írt eléje, és ez volt legharciasabb, legszenvedélyesebb munkája. Meg akarja mutatni — úgymond — a fejedelem szándéka szerint, az egész magyar nemzetnek: kit tiszteltek a legutóbbi esztendőkig annyi alázatossággal. A pápa maga a megtestesült ördög, kinek két fegyvere van: a hazugság és gyilkosság. Álnoksággal megtévelyíti a világot, erőszakosságával üldözi, megöli, a kik néki nem hisznek. Az igaz, Istentől rendelt pásztoroknak legfőbb kötelessége, hogy az Antikrisztus ellen hadakozzanak és az ige fegyverével híveiket tőle megvédelmezzék; a fejedelmeknek is nem csak az a tiszti, hogy aranyos bársonyba felöltözvén szép lovakra felüljenek és té s tova

[1] *Halo.* Mellyel a meg testesült eordeg a Papa Antichristus Hispaniaba az együgyü iamhor Keresztyéneket, az Evangeliomnac keoueteoit, halhatlan álnaksagockal és mesterségeockel megkeorüli, ki keresi, meg fogja, És minden marháiokat el véuén, kimondhattlan, kegyettlen kényockal meg kényoza, és rettenetes halalockal meg eoli, Az eo Pilésses hoheri, Es az eo bolond szolgai, á megvackitott Feiedelmec által. Kolozsvár, 1570.

moraljának, avagy napestig kártyázzanak és verfelyezzenek, azoknak is szorgosan vigyázniok kell, hogy országukban Isten igéje helyesen hirdettessék s az ördög testi-lelki gyilkosságát népöktől távol tartsák.

Haraggal, elkeseredéssel olvasta a hispániai rémtetteket; gyűlölet tölti el, mikor a Szentháromság dogmájára gondol. Ez is pápa szerzése, ördög találmánya. Az háromság avagy az papai állatos személyesség nem egy igaz Isten, az Izraelnek Istene, hanemhogy ördegnek lidérces Istene, kit ő költett, gondolt és talált. És mint az kakuk, ki ellopja az pacsirtának monyát és az övét tojja és tolja helyébe, így lopta az álnak ördeg az igaz Istent és az Izraelnek Istene felől való tudományt. Jézus Istenfiúságáról azt mondja a pápa Antikrisztus az ő pilés doktorival, hogy azt »per communicationem idiomatum« kell érteni. Azaz, hogy az Jézus-Krisztus Isten fiának neveztetik, a nevet kölcsön veszi a másiktól, ki megtestesülésnek általa benne lakik, és ki ő vele megegyesült személyes egyesüléssel, annyira, hogy noha kettő a természet, de azért az egyesülésnek általa annyira egygyé lött, hogy immár nem két fiú, sem két személy, hanem egy ... Olyanok, mint a csíkok, akár mint fogj el, kicsúsz markodból ... Nem hejába találták a regulát: est, non est. Minden tanításokban ez az ő dolguk. Erősen viszik a taligát az öröktől fogva született Fiúval, és azt az öröktől fogva való születést színetlen szórják az emberek előtt: de választ nem tudnak tönni, ha ember megkérdi őket, mint lehessen ez, hogy az a Fiú öröktől és kezdet nélkül legyen, de azért ugyan atyjától született legyen? mert ha valaki született, tehát valami kezdetinek kell lonni. Ha pedig kezdeti vagyon, nem lehet öröktől fogva. Azt mondják ők: Ez a születés nem jár emberi elmélködés szerint, ha titkos, isteni dolog ... azt mondják: Húnyd be szemedet, hidd el. (Pedig Az Isten nem akarja, hogy a keresztyén ember bolond legyen. Minél tovább beszél, haragja annál jobban forr a pilés ördögök ellen. A római pápa mind behalólta és vakságba bekoritötte az embereket ez világon az ő gyónasával, purgatoriumával, atokával, ódozasával, bulesújával, hogy mind lelkökkel, mind testekkel, mind feleségökkel, leányokkal, szajökkal, kezekkel, labokkal és minden marhajokkal birt. Azt kellett mindennek hinni és vallani, valamit a pilesesek mondtanak. Azt kellett önniek, mit a pilésesek akartanak. Ez napokon nem mertenek húst önni, hanem csak lencsét, etc. Más napon szabad volt a tikmony, vaj, tei, de a hús nem volt szabad. Akkoron kellett megházasúlniok, mikoron a pilesesek akarták: hol kántort, hol bojtet, hol adventet szorzettenek, akkoron nem lehetett a megházasúlás. Azt is kellett venniek házasságra, kiket a pilésesek engodtenek. Mert ők csinaltanak izeket. Heted izig, otodizig, komások és svógorok között nem lehetett az házasság. Nem lehetett az házasság az ő egybesúgasok és stólázasok nélkül.[1]

[1] V. ö. *Bodnár*, I. 143.

Az előszó után következik a fordítás — helyesebben: átdolgozás. A jó öreg Heltai abba is beszúrogatja észreveteleit, néha visszaemlékezéseit, jó Szántai Istvánról, a ki Erdély egyik első reformátora volt, János királyról és a papok utált hatalmáról. A vallási téren ez volt utolsó könyve. Hátralevő napjait a reménynyel vart Sabbath ig a magyar história és históriai költészet foglalták le, s a pestis a földi harcok völgyéből a nyugalom, a megállapodás hegyére munkája mellől szólította at 1575 ben.

Janos Zsigmond érme.

Nagy-Várad

III.

Az unitarizmussal a reformacio eszmei evolúciója tetőpontjára hágott. A hagyományok ellen üzent harc az egész vonalon megvíva, a vallás, az értelem világosságától áthatva, a bibliai alapján. Joggal hivatkozhatnak rá, hogy a szentírás mellett a hit másik forrásává az észt avatták.[1]

A megalázott, összetaposott katholicizmus csak most kezd magához térni. Annyi idő óta most látszanak meg igazán mély sebei. Pusztulás, rom mindenfelé. Esztergom várát és a főmegyei javak legnagyobb részét a török bírja. A váci egyházmegye széltében alatta van, a püspöknek csupán Vác városából van évenkint valami ötszáz forintja. Nyitrának nagyobb része a töröké. Erdély elszakadt, püspökségéből egyedül a cím maradt meg. Pécs, Bosnya, Kalocsa, Belgrád, Kőrös, Várad, Szerém, Csanád teljesen a pogány kezében vannak. Veszprém tönkre ment, Győrnek egy harmadán az ozmán uralkodik, a város a kaptalane, a püspök birodalma néhány helységre terjed. Zágrab nagy részében a török az úr, püspöke alig kap ezer forintot.[2] Magában az esztergomi megyében a hetvenes évek táján még kilenczász javadalom állott; húsz év múlva — nem lévén, a ki védje — nincs több száznál;

[1] *Apologia Fratrum Unitariorum.* P. Horvath. Kolozsvár, 1701. 57. »Mi azért ez okokra nézve ezt a két fundamentomot vetettük a mi hitünkre nézö dolgoknak bizonyos és tsalhatatlan igazságának erösítésére, úgymint az okos *Értelmet*, és a' Sz. Irást.«

[2] *Koller*, Epp. Quinqu. VI. 349.

a többi protestáns kezekre jutott. Megdöbbentő az ige hirdetőinek hiánya. Azárhány hely pap nélkül van és a legnagyobb erőfeszítéssel sem bír kapni. Jámbor világi emberek olvasnak előttök valamit, végezik a szertartásokat, szolgáltatják ki a keresztséget, intézik a temetést. Míset, szent beszédet évszámra nem hallanak, legföljebb ha megszánja őket valami egyházi férfiú, néha tíz-tizenket mertföld távolságból, ha betéved egy-egy pálos, ferences, a ki lappangva, bujdosva látogat hozzájok, megerősíteni, megvigasztalni őket az Isten igéjében.

Úgyszólván mindent újra kell teremteni: jövedelmi forrásokat, oktatásra, szolgálatra hivatott erőket, tudományt, fegyelmet, valódi egyházi életet.

A tridenti zsinat összegyűlt, hogy az egyetemes egyházban szükséges intézkedésekről tanácskozzék, hogy az állapotokat orvosolja. Európa összes népei elküldöttek követeiket, hogy a kibontakozás iránt való közös vágyat kifejezzék, s a reformok nagy munkájában részt vegyenek. És a közös remény, az egyháznak általános megszabadulása, mintha Magyarországon is életre keltené a bizalom, a bátorság, a tettvágy szunnyadó szikrait. A régiség hívei egymás után emelkednek föl, hogy a porba hullt lobogót kezökbe ragadják s még egyszer diadalra vezessék. Papok és világiak, tudósok, írók, szónokok és politikusok vegyülnek a küzdelembe. A súrlódás nemcsak a vallási igazság keresése: a mennyei üdvösséggel kapcsolatban fontos nemzeti, állami szempontokra hivatkoznak, a hadakozó felek a szembenálló politikai tényezők egyike vagy másika körűl találják meg helyöket. A dolgoknak ez a fejlődése több mint érthető. Erdély szabadelvű, sőt protestáns fejedelmeivel, uraival és polgárságával, úgyszólván természetszerűleg vonzza magához a reformáló elemeket, a melyeknek a védelemre jobban szükségök van, mint bármikor. A Királyhágon túl mind világosabban látják a protestantizmus eme kapcsának roppant politikai fontosságát. Az erdélyi uralkodók legkiválóbbjai nem szünnek meg a reformáció érdekeit hangoztatni, politikájokban rá támaszkodni, hatalmokat, területöket annak fölhasználásával és izmosításával növelni. Két nagy ellenség erőszakoskodásai, ólálkodása közt szükségök van rá, hogy mentül több erővel lépjenek föl, a törököt megnyerve, a németet mentül jobban fenyegetve, a nemzet ellenségeit féken tarthassák; és hatalmuk, befolyásuk növekedése, szilárdsága, csökkenése úgyszólván évről-évre együtt jár a magyarság erősbödésével, nyugalmának mértékével és hanyatlásával. Ez a helyes, a körülményekből eredő meggyőződés az erdélyi politikának legértékesebb hagyománya és leggyümölcsözőbb eszmén. Azonban törekvéseiket egy másik körülmény egészíti ki, teszi érthetővé s emeli a politikai bölcseség remekeinek magaslatára: a katholicizmus és Habsburg-párt helyzete. Azoknak, kik Magyarország fönmaradását a kereszténység külső segedelmében látják és az üdvöt a

régi egyházban keresik, okvetlen a becsi hatalmas katholikus dinasztia oldalánál kell találkozniok. A török elnyomulásának főkép ők vetnek határt, a német nyilt szövetségének ők a föntartói, ha eszközeikre nem is, de a hazafiság és a cél szentségében egyesülve vallási és poli-

A kolosmonostori konvent templomából.

tikai ellenfeleikkel. Egyaránt érezték a szükség nyomasztó súlyát, gyuloltek az idegent és óhajtottak fajuk szabadulását és dicsőséget.

A föléledő katholicizmus és a győztes protestantizmus harcában foltetszik a mély és maradandó hatás, melyet a politikai alakulásnak

eme tényei gyakorlóinak. Évtizedek során az egyházak küzdelme a kormányzat legnehezebb problémája, gyujtó, hatásos jelszava a pártoknak, melyek a szabadság és vallás lobogói alatt vonúlnak a tusába és mérik össze fegyvereiket. A Bocskayak, Bethlenek programmjában elválaszthatatlanúl olvad össze a szellemi szabadság, a reformáció a magyarság érdekeivel; a régi egyház törekvéseinek fő védőjét az abszolutizmusban leli meg, melynek gyűlöletessége bizonyos tekintetben reá is átszármazik. Az anti-reformáció hatalom nélkül meg sem indúlhat. Mikor a templomok idegen kezen vannak, romokban hevernek, az ősök szentelyeit építő anyagnak tekintik, a roppant birtokok nagy részében idegen nép, világi úr parancsol, katholikus nemes, főnemes alig találkozik, és — mint mondják — a magyar területen néhány száz katholikus papnál több nem maradt: embereinek súlyt, tekintélyt a durva, erőszakos társadalomban egyedül az anyagi erő, politikai hatalom kölcsönöz. Oláh Miklós, az esztergomi érsek ép oly kevéssé vetheti meg a »kard« előnyeit, mint a maga körében Melius vagy Dávid Ferenc. Hivatkozik a jogra és az ország törvényeire, a melyek — tagadhatatlanúl — mellette szólanak. Nem akar mást, csak összegyűjteni, a mi elveszittetett, visszaszerezni, a mit ősei jogos birtokuknak mondottak. És megkezdi a munkát: a magyar katholicizmus anyagi és szellemi talpraállítását. Hozzafog az egyházi vagyon visszaszerzéséhez, vizsgálat tárgyává teszi a javadalmasok jogcímeit, a bitorlókat elűzi, a szerzetesek visszatelepítésére törvényes intézkedést eszközöl, birtokaról elkergeti a protestáns igehirdetőket, zsinatokat rendez, papjait a kérdésekben tájékoztatja, megerősíti, a jezsuitákat, kik másutt a protestantizmus hatalmas ostromlóinak bizonyultak, meghonosítja, kezökbe Nagyszombatban iskolát juttat. Az új intézetben tanítják a deák, görög, héber nyelveket, olvassák Terentiust, Cicero leveleit, Caesart, Vergiliust, a hellen auktorokat, kiváló figyelmet fordítanak rá, hogy a magyarázatok magyarul essenek, súlyt fektetnek a dialektikára, szónoklatra és művelik az apologiát. Keleten, Erdélyben a Báthoriak lépnek a cselekvés terére. A jezsuiták meghonosulnak Váradon, letelepűlnek Kolozsvárt, elfoglalják a kolosmonostori apátság üres épületét s virágzó akadémiai életet támasztanak. Erdély, Magyarország nemes ifiai, katholikusok és protestánsok, sietve sietnek gimnáziumi, bölcseleti és theologiai tanfolyamaikra, s válnak egymás után a régi egyház híveivé, sőt védőivé. A meglepett protestantizmus föllajdul, el-elűzi őket, de visszatérnek újra meg újra, küzdeni a simulékonyság, a szellemi élelmesség, a rendűletlenség ekkora készségével, a mely bámulatba ejti ellenfeleiket. Ott vannak mindenütt: a nép között, a fejedelmi környezetben, nyiltan, ha máskép nem lehet: titokban, világi ruhát viselve. Megállják helyöket a kathedrán, a szószéken, a lelkipásztorkodás terén; behatolnak a társadalomba, alkalomadtán nem vonakodnak

a vitatkozástól, sőt támadókká válnak és, a mi fő, ellenségeiknél semmivel sem állnak hátrább. Súlyt, erőt visznek a küzdelembe, vissza tudják torolni a gyönge érveket. Az egyház intézményei között nincs egy sem, a mely erre a munkára hivatottabb. A Jézus-társa-

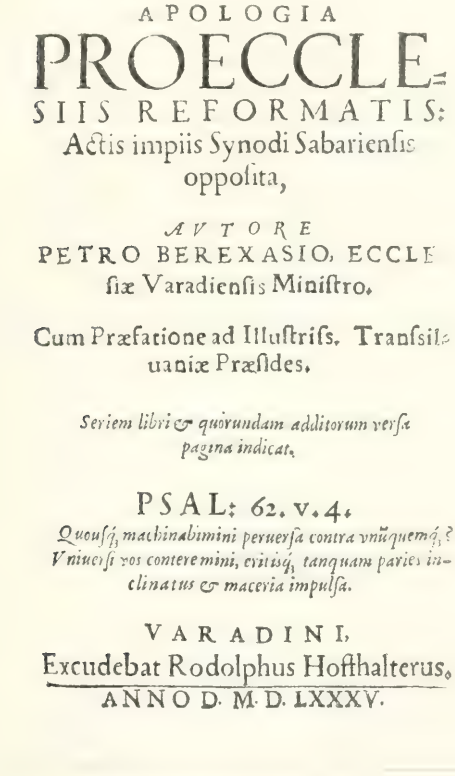
APOLOGIA
PROECCLE-
SIIS REFORMATIS:
Actis impiis Synodi Sabarienſis
oppoſita,

AVTORE
PETRO BEREXASIO, ECCLE
ſiæ Varadienſis Miniſtro.

Cum Præfatione ad Illuſtriſs. Tranſilua-
uaniæ Præſides.

Seriem libri & quorundam additorum verſa pagina indicat.

PSAL: 62. v. 4.
Quouſq; machinabimini peruerſa contra vnũquemq; ? Vniuerſi vos conteremini, eritis q; tanquam paries inclinatus & maceria impulſa.

VARADINI,
Excudebat Rodolphus Hofthalterus.
ANNO D. M. D. LXXXV.

Beregszászi Apologiájának címlapja.

ságot a kor viszonyai szülték, a körülmények mély megfontolása nevelte nagyszerű és hatalmas szervezetté, melyhez foghatót keveset ismer a történelem. A jezsuitizmus határtalan hódolat az egyház előtt, teljes önfeláldozás annak szolgálatában, mégis egyénileg annyi szabad-

sággal, a fejlemények oly merev számbavételével, minőre nincs példa a szerzetek életében. A jezsuita nem ismeri a régi regulák fojtogató, zsibbasztó nyűget, mely az önállóságnak és eredetiségnek megölője; célja szolgálatában mindig megtalálja a tért, mely hivatásának megfelel s lelkesedésének, buzgalmának csodatevő erejét táplálja. Értenek hozzá, hogy engedelmeskedve, szabadok maradjanak, hogy az élet szövevényeiben mindenütt a közös célt szolgálják, valamennyi valamennyit segítve, s akkora szellemi tőkével, a mekkorát csak lángoló buzgóság teremthet. Valóban, elismerésre méltó, mennyi nagy képzettségű férfiúval rendelkeznek és mily gonddal készülnek pályájokra. Országokat látnak, jeles hírű mestereket hallgatnak s éveket töltenek tanulmányokba merülve. Nem csoda, hogy megjelenésök nyomot hágy maga után és ellenfeleik gyülölettel gondolnak reájok.

Az első jezsuita, ki Váradon megjelent, Szántó István volt, a legelső magyar, ki a Jézus-társaság ruháját viselte. Kitünő szónok, lángbuzgalmú pap, ki vágyva vágyott Krisztusért üldözést, sőt mártirhalált szenvedni; a legjobb hazafiak egyike, ki a távolból is folyton nemzetére gondolt, reszketett honfitársainak üdveért s mint a Sz. Péter igénytelen magyar gyóntatója, ezer nehézséggel harcolva, kivívta, hogy XIII. Gergely Rómában magyar papnevelőt alapított. Mikor — 1580-ban — Váradon megjelent, az elpusztult katholikus hitközség csekély számú maradékai üdvözölték. »Úgy örvendeztek, mintha az Úr angyalát fogadták volna«. Egy kisebb egyházban, Szent Egyed templomában prédikálni kezdett, és hallgatására mindenünnen özönlött a nép. Oly sokan kivánták hallását, hogy a szószéket csakhamar Isten szabad ege alatt kellett felállítani, s a tér — a temető — így sem látszott tágnak. Közben fölkereste a társaságokat, melyeknek szívesen látott vendége volt, és ha tehette, vitába elegyedett a prédikátorokkal. Élénk, heves disputákat vívtak, melyekben a tűz el-elragadta mind a két felet; azonban a jezsuita népszerűsége nőttön nőtt, a »missió« a nép és a műveltek körében mind több és több sikert aratott.

Beregszászi Péter, a váradi prédikátor, nem várta be a végveszedelmet. Már 1585-ben derék támadást bocsátott közre[1] egy beszéd ellen, a melyet hat évvel azelőtt Szombathelyen egy jezsuita mondott, s egyidejűleg prózában és versben ostromolta XIII. Gergely naptárjavítását és a pápaságot. A kolozsvári jezsuiták elfogadták a kihívást,[2] mire Beregszászi még hevesebben kelt ki a »pápában megtestesült Antikrisztus,« »a hamis Krisztust hirdető jezsuiták ellen«.[3] Szántó,

[1] Apologia pro Ecclesiis Reformatis, actis impiis Synodi Sabariensis opposita. Várad, 1585.

[2] Adversus authores Juliani, ut vocant, Pseudocalendarii Varadini impressi pro Anno 1585. Carmen.

[3] Ventilatio scripti Claudiopoli editi. — V. ö. *Fraknói,* Pázm. 14.

kinek útján a kolozsvári felelet Beregszászihoz jutott, csak most, az ellenfél iratának hozzá intézett ajánlásától felszólítva, emelte föl hangját a penna-harcban. Hirtelen, tizenöt óra alatt, készítette el nyilt levelét. A gyalázkodásokat gyalázkodással, az okokat okokkal torolta vissza. Hiába kiáltoznak Beregszásziék, a naptárjavítás helyesen történt; a jezsuiták alapítója, Loyola, volt legalább is olyan ember, mint Luther és Calvinus; a Jézus társaságának megtelepedése nem csapás az országra nézve, hanem áldás, csak azért is, mivel ők »Kálvin, Luther és egyéb eretnekek hamis tanításait irtják«.[1]

A pestis, mely a városban kitört, majd Szántó távozása véget vetett a vitának. Három év múlva Medgyesen országgyűlési végzést hoznak, hogy jezsuita Erdélyben ne élhessen. A friss telepítvény pusztulásnak indúl; de a viszonyok nem a régiek többé. Báthori Zsigmond Erdélyben, és Prágában Rudolf király nemcsak politikai téren, hóbortjukban, betegségökben találkoznak: megértik egymást a vallásban is. Báthori, a jezsuiták tanítványa, utolsó pillanatáig hű a katholicizmushoz. Nem engedi eltaposni, védi érdekeit a tulajdon protestáns országa, alattvalói ellen és el van tökélve, hogy mindenkép megoltalmazza. Inti a váradi kapitányt, hogy »az catholicus keresztyéneket az eö helyekben, mellyekben most vadnak, békével megtartsa«; 1597 junius 2-ikán, mikor a polgárok egy jezsuitát, kit prédikálni küldött, a városból kidobtak, keményen ráir a vitézekre, hogy »hit izgatásnak, az mi nem ti dolgotok, hadjatok békét. Szablya, kopja katonához illető fegyver, az ti dolgotok. Te penig, Király György uram, felnyisd a szemedet, meglásd, mit cselekszel, ki előttök vagy a szolgáló Rendnek, szájokon tartsd őket, jövendő háborúságra semmi okot ne adjatok, se protestatiókkal ne fenyegessetek senkit, az egybegyülésekkel közönségesen magatok tulajdon balgatag felfuvalkodástokból hitet ne igazgassatok; mert valaki lészen kezdője, vagy Kapitány, vagy Lovász, vagy Pap, vagy Saecularis, egy istrangszalat meg nem kiméllek tölle. Egynehányotokra nem szóllok, de ha mindnyájon olly vitéz emberek volnátok, az mint hitet tudtok igazgatni, eddig régen Constantinápolyból is kiűztük volna a Törököt ... Ti penig, kik jámbor és tősgyökeres nemes Renden kivül valók vattok, Birák, Városbéliek, és váradi Fő polgárok, minden Rendek, szántás, kapálás az ti dolgotok, nem hitigazgatás, nem paraszt emberhez illik a hitigazgatás, sem Vargához, sem Szűcshöz, sem a protestatióval való fenyegetés, sem egy pór bestye áruló — fiához is.«[2]

Benn, a magyar részen szintén megpróbáltatás, pusztulás a jezsui-

[1] Epistola Apologetica. Elveszett, de Beregszászi feleleteiben fontosabb részei idézve vannak. L. De controversiis Religionis hoc seculo motis, Adversaria quaedam scripta. Bázel, 1587. 425–428. *Fraknói*, u. o. 15.

[2] *Lányi*. 151.

tizmus sorsa. Oláh Miklós virágzó kollegiuma 1567-ben, hat évi munkásság után, egyetlen megrendulás, egy tűzvész folytán elenyész, hogy ne ébredjen újra húsz esztendeig. Az egykor gazdag egyháznak nincs elég anyagi ereje, hogy az áldozatot a reá nézve fontos intézményre meghozhatná. De azért a megkezdett munka nem alszik el tőlbe. Az egyházfők folytatják egymás terveit, a lelkipásztorkodás javul, és a mi fő, az irodalom szinten megszólal. Újra hirdetik a régi eszméket, mint elődeik, a középkor tanítói. Megtámadják az »innovator«-okat, hívogatják az eltávozottakat. De szavakon megtetszik, hogy a lezajlott felszázad nem szállt el fölöttük nyomtalanul. Szellemök megtermékenyült, megvilágosult a század kritikai áramlatától, levetkeztek a babonát, hiszékenységet és komolyan arat igyekeznek adni állításaiknak. Józanok, értelmesek, gondolkodnak, kerülik a meséket, az értelem, a képzelet túlságait, élnek a reformáció eszközeivel. A katholicizmus jogát ők fogják az irodalomban visszavívni. Nagyszombatot, az Esztergomból kiszorult primások székhelyét, ők teszik a XVI. és XVII. évszáz magyar szellemi életének első rangú gócpontjává. A sort Telegdi Miklós kezdi, egy szegény mező-telegdi jobbágy fia. Gyorsan emelkedett fölfele, krakkói egyetemi tanulóból nagyszombati pappá, Oláh kaptalani iskolájának tanárává, kanonokká és iskolaigazgatóvá, nagyprépostá, királyi helytartóvá, végre a török hódoltságba eső pécsi megye püspökévé. Komoly, buzgó lelke, szilárd jelleme és tudományossága kivívták Oláh jóindulatát, ennek utóda, Veransics rokonszenvét, a kormány elismerését; s ő helyét pályája minden fokán becsülettel állotta meg. Veransics halála után — 1573 közepétől fogva — tizenhárom esztendőn keresztül volt az esztergomi érseki megye kormányzója, oly viszonyok közt, melyek bőségesen kipróbálták erejét, bölcseségét. A diadalmas protestantizmus merészen nyomult előre, hogy az érseki székhelyet ostromolja. Sempte, Komjáti, Galgóc, a közeli falvak befogadták az új tanokat: Sibolti Demeter, Bornemissza Péter magában Nagyszombatban hirdették a reformációt. Telegdi jól látja a veszedelem nagyságát. Egyelőre a hatalom, a külső eszközök súlyát veti mérlegbe, hogy egyházán csorba újból ne essék; látogat, űzi a föl nem szentelt papokat, Balassa János ellen, ki a prédikátorok mögött állott, a szentszéknél pert indít, kér, könyörög a királynál, a [illegible] pénzt, hogy segíteni siessenek, különben Magyarországon a katholikus hitnek és római névnek híre sem lesz többé. Azonban minden hiába, a reformáció rohamát a saját fegyvereivel kell föltartóztatni. Ennek az igazságnak fölismerése mindenek fölött a Telegdi érdeme. A század túl van a forrongás első lázas rohamain, az emberek kezdenek [illegible] szenvedély izgalmaiból mindinkább kiemelkedik a vizsgálódás. A katholicizmus nem bírta megvédeni az országot; a protestantizmus nem tudta orvosolni bajait, sőt maga is hatalmas

ingadozásokba merült. Itt az ideje, hogy fölkeljenek és a nyugalmat és gondolkodást hirdessék, ramutassanak a szellem túlságaira, védjék a múltat, és eszményeit a salaktól megtisztitva, kiragadják a nagy forrongások kaoszából. A fejlődésnek mindig ez volt a természetes útja. A reformáció legelső harcosai, mint az újítók általán, túlságos sötétnek látták az előző éra képét, sivárabbaknak viszonyait, semmint valóban voltak; és túlbecsülték erejöket, mint a reformerek majdnem mindnyájan. Eszméik, alkotásaik tetemes részét eltörli az idő, megdönti a tapasztalás, elveti a zűrzavarból kibontakozó szellem látása. Ugy hitték, megölték a múltat; de az túlélte őket és követelni kezdi jogait. Egy hosszú, de eredményeiben nagy korszak áll küszöbön, mely a kritika munkáját fogja végezni és alkotásaiban tisztán emeli föl a harcok, a fejlődés vívmányait. Telegdi ennek a korszaknak első hirdetője, a legelső katholikus író, ki elveti a deák nyelv bilincsét, a régi

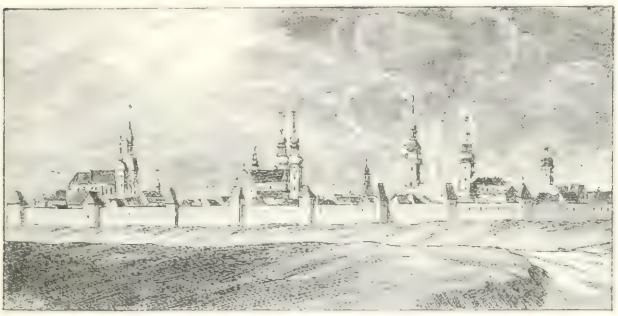

Nagy-Szombat 1666-ban.

egyház tanait az irodalom terén magyarul hirdeti s a néphez, a sokasághoz intézve szavát, védelmezi a támadók ellen. Már jóval előbb, 1562-ben föllépett a könyvírás mezején. Canisius — De Hondt — Péter kisebb kátéját fordította le és adta ki, melyet I. Ferdinánd király egyenesen az új eszmék ellensúlyozására íratott és terjesztett, s a mely kiválóságát gyors elterjedésével csakhamar fényesen igazolta.[1] Szükséget látta, hogy egyházának dogmáit necsak ellenséges támadásokból ismerjék; tanítványai, a nagyszombati iskola növendékei voltak első sorban szemei előtt s különösen nékik ajánlotta »e kichin aiandekot«. De működésének köre csakhamar szélesbedik. Az iskolamester székéből a predikáló székre lép, hivatásának legigazabb helyére. Míg egyfelől az előszó fegyvereit forgatja, másfelől szorgalommal, kitartással ír, oly

[1] Telegdi művének címe: *A keresztyenségnec fondamentomirol való rendi kérnyvecske.* Bécs, 1562.

munkákat, melyek a kor legjobb termékei közé tartoznak, söt sajtót szer[illegible] tulajdon házában fölállíttatja és immár a reformációt ennek fő eszközeivel támadja meg. Tizenhat évig szónokol, a nélkül, hogy a nyomtatott betű hatalmára gondolna: akkor is hallgatóinak, jó urainak biztatásai után hajlik rá, hogy a mit nyelvével prédikál, a szegény együgyüekért meg is írja, és nemcsak míg él, hanem holta után is szolgálna egyházának. De akkor esztendőkön keresztül szinte lázas tevékenységgel dolgozik. Három év alatt három hatalmas kötet prédikációt ád a közönség, »a falukon tanító együgyű jámbor egyházi emberek« kezébe,[1] és nemcsak eléri, de a kompozició arányaira, a stíl egyszerű szépségére századának összes magyar igehirdetőit elhagyja. Nyilt, világos programmot tüz a szónok elé, a melyből első pillanatra megismerszik mérsékelt, tiszteletre méltó szelleme. Józanul, megnyugvással, söt alázattal tekint a múltra, melynek nagyjai előtt meghódol. Nem akarja követni tulajdon fejének gondolatit, sem azoknak cselekedeseket, kik többet tulajdonítnak magoknak, hogy nem mint az megrögzött régi igaz értelemnek ... Az ő mesterei a régi konciliomok, annak utána a szent doktorok és atyák, »kik közül némelyek csakhamar az apostolok után voltanak, és a mit az apostoloktól hallottanak és vöttenek, a mit akkor a keresztyenség közönséggel vallott, azt hattak irva minékünk az ő könyvökbe.« Forgatja az újaknak írásait, kik »ő magok sem tudgyák, mit hisznek, mert állhatatlanok és ön köztök egyenetlenek«; ismerni akarja tévedéseik forrását, gyökerét: »jóllehet ha azonközbe valamit olyat találtam nálok, a mi tetszett és nem idegen volt az Isten igéjétől, azt el nem vetettem«. Mások, bölcsebbek, tán mélyebb, tudósabb magyarázatokat tettek volna: tán ő is tudott volna egyet mást szebben, tudósabban mondani: ámde a »kisdedek« részére dolgozott, »annakokáért, a mennyire lehetett volna is tőlem, nem akartam friss avagy bölcs beszéddel élnem, söt nem mutattam, hogy tudnék semmit egyebet, hanem csak az megfeszült Jézust.«

»Megmívelhettem volna én is azt,« — úgymond — »a mit látok, hogy azok közzül mivelnek némelyek, kik a tudatlan községnél bölcseknek akarnak láttatni. Elöveszik a Georgius Major postilláját, ki valamit egyebet, tóldoznak, fóldoznak rajta, hol elvesznek keveset benne (nem azt, a mi gonoszb, hanem a mi tűrhetöbb volna), hol hozzátesznek ... azt költik oszton, hogy mindenestől fogva övék ... és úgy fitogattyák bölcseségeket. De nem míveltem, hanem inkább akartam az én tudatlanságomat sokaknak tudtára lenni, hogy sem mint azzal, a mi másé, bölcseségemet mutogatni. Kit nem azért

[1] [illegible] mellyeket Vasárnapokon: es egyéb Innepeken [illegible] [illegible] magyarázattyanak [illegible] Második része: Nagy-Szombatban, Telegdi Miklós házánál M. D. LXX. VIII. Esztendöben. — Harmadik része; u. o. 1580.

mondok, hogy teljességgel magamnak tulajdonítanám azt, valami az én irásomba vagyon ... hanem hogy nyilván légyen mindeneknek, miért követtem az irásnak együgyű, alázatos módgyát.«[1]

Egyetlen dolgot tulajdonít magának: a szerkesztést, az anyag összeszedegetését. Meggyőződéssel vallja, hogy a hit az Isten ajándéka, mely az idők változásától független és az ősi egyházban változatlan tisztaságban élt és maradt fönn. Nem akar semmit hozzáadni, sembelőle elvenni. E változatlan, örök igazságokat hirdeti, melyekhez mindeneknek alkalmazkodni kell, és óvakodik azoktól, a kik szerint az ember — bizonyos alapokon bár — saját értelmével alkotja meg vallását. Az igazi reveláció nem lehet ingadozó, Isten nem azért jelentette ki az igazságot, melynek hivésétől az üdvösség függ, hogy azt kiki saját tetszése szerint csavarja. Egy az igazság, több nem lehet; egy a helyes út, a helyes hit, és az ingadozás a tévelygés jele. »Az apostoloknak és a többi akkorbeli tanítványoknak elég nyilván szóla urunk ... hogy ne hinnének azoknak, a kik imitt vagy amott mutatnák a Krisztust ... Hasonlatosnak kell ehhez a mi vigyázásunknak is lenni. Tudjuk, mert megtanultuk Üdvözítőnktől és az ő apostolitul, hogy világvégezet táján sok hamis próféták támadnak. Támadtak is pedig immár. Vigyázzunk azért, hogy meg ne csalattassunk ezektől is, a kik azt mondják, hogy imitt avagy amott vagyon a Krisztus, azaz mást mondának és egyebet predikállanak annál, a mit az apostolok Krisztustól tanultanak és az anyaszentegyháznak predikállottanak. Veszedelmes dolog azok után indúlni, a kik nem mindnyájan együtt, hanem

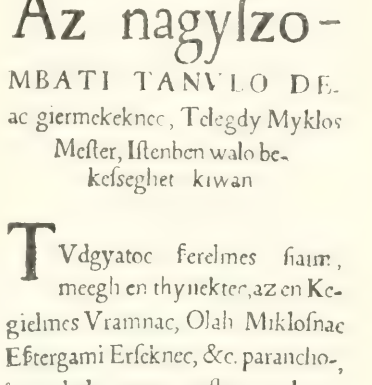
Az nagyſzo-
MBATI TANVLO DE-
ac giermekeknec, Telegdy Myklos
Meſter, Iſtenben walo be-
kefeghet kiwan

TVdgyatoc ferelmes fiaim, meegh en thy nektec, az en Kegielmes Vramnac, Olah Miklofnac Eſtergami Erſeknec, &c. parancholatty abol taneto meſteretec lewec mely nagy forgalmatoſſaggal igyekeſtem mindenkoron azon, hogy nem chak tanulſagtokban, hanem á kereſtyen hitnec vallaſabanis vezeretec lennec. Annakokaert gyakoratoſſaggal intettelec, hogy megh oltalmaznatoc

»A keresztyenségnec fondamentomirol« előszava.

[1] U. o. Első rész. »Az keresztyén olvasóknak«.

ki imitt, ki amott, mutogatiak a Krisztust. Mikeppen azok cselekednek, a kik elszakadvan az romai egyhaztul, sok egymastul különbözö tudományokat tamasztanak. Egy az igazsag es mindenütt egy módon hirdettetik. Sok a hamissag, es annak okaert hol egykeppen s hol maskeppen hintetetik. Tekintsd meg a regi keresztyéneknek mind ez egesz vilagon szellel kiterjedt sokasagat, es kerdd meg tölok: hol vagyon a Krisztus, hol vagyon az igazság? Valjon mit felelnek rá? Egy szájjal és egy nyelvvel mindnyajan azt felelik, hogy Romaban, a római egyhazban … Tekintsd meg másfelöl azokat is, a kik evangelikusoknak nevezik magokat es minket balványozó papistaknak hinak, kerdd meg ezektöl is, hol vagyon a Krisztus, hol vagyon az igaz hit? … Némelyik az Augustana Confessióra, némelyik a Calvinus vélekedésére mutat. Nemelyik Flacciushoz, némelyik Maiorhoz, nemelyik az anabaptistakhoz, némelyik David Ferenchez es Blandratahoz igazit tégedet. Ez a Krisztust imitt amott mutatni, sok ellenkedo tudomanyokat a szegény kosseg kozott hinteni … Zwinglius, Oecolampadius, Calvinus es a tobb sakramentáriusok ellenkednek az Augustana Confessióval, melyet nem tartnak tiszta igazsagnak lenni. Megint hogy Calvinus a tobb tarsaival egyetemben tevelyegjen, az Augustana Confessiónak faragoi és oltalmazói mondiak. Hogy Flaccius Illiricus nem jó ertelembe legyen, Georgius Maiornak irasa megmutatja. Viszontag Flacciusnak tanitvanya, Vigandus szamtalanszor hazudtolja Georgius Maiort. Az anabaptistakat mind a confessionisták, s mind a sákramentáriusok, Dávid Ferencet pedig és Blandratat, ezek, a kiket eloszamlalek, mindnyajan kárhoztatjak. Hogy kerkedhetnek tehat avval, hogy nalok a Krisztus, nalok az igazsag, ha az o tulajdon, egymás ellen valo irasok bizonyitja, hogy sem egyiknel, sem másiknál nincsen? Annakokáért vigyázzatok, atyámfiai, vigyázzatok és ne higyétek ezeknek beszédeket, kik imitt-amott mutogatják a Krisztust. Hanem higyetek azoknak, a kik mindnyájan és fejenként egyet szólanak és egyet vallanak.«[1]

A Telegdi hitéből teljességgel hiányzik a lélek ama büszke, bátor és pongasa, mely a szabad vizsgalódasban nyilatkozik. Engedelmesseg, bizalom, alázat az egyház iránt, a jámbor megnyugvása, ez a mit tanít; nem az ész, hanem a szív vallása. Isten igéjét el kell fogadni, »együgyüképpen és minden kételkedés nélkül … Nem vetélkedünk semmit felölök, sem azon nem tudakozunk, mint lehessenek«; az ember ragaszkodjék hozzájok. Az alap, melyre támaszkodik, nem a kritizáló értelem, hanem a tekintély, az egyház sziklája, mely a vélemények hullámzás közepében mozdulatlanságával egyedül tudja megnyugtatni. Élettapasztalatokban, gondolkodásban kikepzett, kiforrott szelleme nem ismeri azt a lázas, gyújtó hevet, a mely a reformációt úgyszólván ellenállhatatlanná tette: ... ban eszmeinek, tudasanak bosegevel józan

[1] U. o. 3. rész. Szent László napi préd.

bölcseséget parosít, a régiség hagyományát beolvasztotta egyéniségébe, saját hangon beszél, a melyben van valami méltóság, van valami a lelki pásztor, a hazáti csöndes bánatából, keserűségéből. Kit nem hangolna le a szíveknek sivár érzéketlensége, a mely szavait úgyszólván visszhang nélkül hagyja? »Istennek hála, énnálam nélkül is vannak egynehányan itt ez városban, kik híven és igazán prédikálják az evangéliumot, de igen kevés az hallgató. Ha csak rövid ideig nem volna is senki, az ki köztetek prédikállana, boldog Isten! mennyit kiáltanátok az papokra, hogy nincsen prédikátor köztunk, nincsen kitül hallanotok az evangéliomot... Lám prédikállunk, miért nem hallgatjátok olyan gyakorlottsággal, a mint illenéjek? Lám, nem vagyunk némák, váltig igen ugatunk az ragadozó farkasok ellen, intünk benneteket szüntelen, hogy eltaveztassátok az juhoknak gyapjával befedezett farkasokat. De ki veszi intésünket? Sőt sokan vannak, kik az farkasok mellé állanak, és véllek egyetemben ellenünk ordítnak. Ha az eretnekségek ellen szóllunk, rágalmazó nevünket költik, ha az veszedelemre vivő széles útrul, az idvességnek szoros útára igazítjuk az hallgatókat, böjtöt, sanyarú életet prédikállunk, pápisták vagyunk, azt beszélik, és ottan nem kellünk. Ha azt mondjuk, hogy az templomban nem tréfálni kell, hanem imádkozni, képutalok vagyunk, azt vetik szemünkre. Ha penitenciát prédikállunk, gyónásra intjük a népet, papa drabantinak neveznek bennünket. Hogy ne legyünk azért restek, ha nagyobb részére minden munkánk hiába vagyon?... Im most is prédikállok, és hányad része vagyon itt a prédikáción az város népének? Az kik itt vattok is, hány jött ide előbb nálamnál közzületek?« [1]

Tudja, érzi a népszerűtlenség, a megvetés súlyát, mely a klérusra nehezül. Szemei előtt a próféták, a Szent István vértanú keserű sorsa forog, kiket a zsidók ép úgy üldöztek, mint őket kortársaik. »Szent Pál azt írja Timoteusnak, hogy oly idő lészen még, kiben az igaz tudományt nem tűrik az emberek, hanem az ő kívánságok szerint való mestereket gyüjtenek magoknak, az igazságtól elforditják füleket és az hamisságra térítik. Most vagyon az az idő. Mert sokakat látunk az fő népekbe kiváltképpen, kik nem védik az közönséges keresztyén anyaszentegyháznak hitit és tudományát, nem szenvedik azokat az tanítókat, kik az evangeliomot az ő kívánságok szerént nem magyarázzák, hanem az régi szent atyáknak megrögzött magyarázatját követik és attól el nem akarnak távozni. Sőt csúfolják, szidalmazzák, kergetik ezeket, és olyakat választanak magoknak, az kik csak Ament mondanak utánnok, azaz kedvekhez és akaratjokhoz szabják magokat... Az ajtatos, istenfélő szerzeteseket, kik legjobban és tisztábban hirdetik vala az mennyből adatott keresztyéni tudományt, kihurrogatták és kikergetek közzülök, az

[1] U. o. 1. rész. Laetare vasárnapi préd.

több egyházi szolgákat azonképpen, úgy hogy itt, Magyarországban, ritka helyen vagyon maradások, a hol vagyon is, nem kevés búval, nyomorúsággal. Mert még azok között is, az kik hiteknek vallásába egyet értenek velünk, igen kevés böcsületünk vagyon. Ritka az a keresztyének között, ki úgy böcsülje lelki pásztorát, az mint illenek. Ritka, ki az papoknak dezsmájokat és egyeb jövedelmeket igazán megadja.«[1]

Mégis, a bú-baj nem vakítja el, nem teszi igazságtalanná. Ismeri és nem titkolja nyomorúságaik benső forrásait. Rámutat számos egyháziak tetlenségére, ostorozza önzésöket. Látunk nemelyeket az egyházi renden, kiknek életek megfeddhetetlen, de nem tanítának, nem szolgáltatják a szentségeket, nem keresik a lelkeknek idvösséget . . . a kik avval mentik magokat, hogy nem prédikálnak, hogy nem volna annyira való tudományok, a mennyi elég lehetne a kösségnek tanítására . . . és annak okáért azon félnének, hogy nem teremthetnének annyi gyümölcsöt, a mennyit kellene jó prédikátoroknak teremteni. Sőt netalán tudatlanságok miatt több kárt és romlást tennének, hogy sem mint hasznot és épülést a kösség között . . . Holott bosszúsággal illetik az Istent, mintha ő szent felsége olyatán volna, mint e világi hamis és kegyetlen emberek, kik azt elveszik, a mit hova nem töttek, azt is leáratják, mit ők nem vetettenek. Az ilyenekhez fogja mondani majdan az ítéletkor Krisztus urunk: »Miért nem attad az én pénzemet a pénzváltó asztalra? Azaz: Ha elég nem voltál a hivatalnak munkájára, miért vetted fel a tisztet, miért foglaltad el azt a helyt, melyet más birhatott volna, a ki hasznot szerezhetett volna urának? Ha értetted elégtelen voltodat, mire nem bocsátod ki kezedből a pispökséget, prépostságot, esperestséget, kanonokságot, plebánosságot, hogy olynak adatott volna, a ki sok lelket nyerhetett volna énnekem?«[2] Aztán igen sok egyházi ember van, kinek a zsíros konc egyedüli gondolata. Krisztus az ő tanítványainak meghagyta, hogy a hova beszállanak, ugyanabban a házban megmaradjanak: bezzeg jó volna megtanulniok ezt a mostani pispökoknek, kik csak arra figyelmeznek, hogy egyikből más pispökségbe mehessenek. De nem azért, mint ha ott hasznosb és szükségesb volna az ő szolgálatjok, hanem hogy több jövedelmek lehessen. A hol eddig voltának, semmi jót nem míveltenek. Egy óráig sem munkálottanak az Urnak aratásában. Sőt hasokat hízlálták. Melynek kedvéért nemcsak kelyheket és egyeb szentelt edényeket adták el, de még az egyház jószágát is zálogba hagyták. Annakokáért másova vágyódnak, látván, hogy immár itt nincsen, de amott volna mit költeniek és mit inniok.«[3] Ez, a papok erkölcsének romlása egyik fő oka,

[1] U. o. 1. rész. Sz. István-napi préd.
[2] U. o. 3. rész. Szent Miklós-napi préd.
[3] U. o. Szent Lukács-napi préd.

A nagyszombati székesegyház.

hogy a kor, az egyház annyira süllyedt; innen következett, hogy a klerus becse olyannyira megcsappant. Mert holott a pispokoknek és egyéb lélekpásztoroknak nagyobb része üzetlen sóvá lett, sem tanításukkal, sem jó életeknek példájával nem szólnak, nem építik, nem vezérlik a kösséget, sőt romlást, botrankozást szereznek és egyebet is gonoszra vonsnak az ő dobzódásokkal, tisztátalan életekkel, éktelen beszédekkel, sokfele gonoszságokkal: a következett belőle, hogy az Istennek igaz és méltó ítéleti szerént elvesztettük tisztességünket és ez nemes tisztet, melyet csak képmutatásképpen viselünk, elvetetté és utálatossá tettük a kösség között.[1] — Ugyan ki védi, jajdul fel, az egyházat a világiak közül? Nem vagyok oly, ki irigyleném más jámbornak jámborságát, és bánnám, ha ki nálunknál jobb volna. De kicsoda az? mutassa meg valaki és bátor dicsérjük őtet. Ez világi királyok e? fejedelmek, urak, nemesek, kapitányok, hadnagyok, ispánok, tiszttartók, bírák, polgárok-e? . . . Bizony keveset látok közzülök, kik a keresztyén anyaszentegyháznak és a keresztyén hitnek oltalommal volnának, kik kivonnják az istentől adatott fegyvert . . . kitisztítanáják az istennek házából a balványozásnak, az az hamis tudománynak undokságát. De mit tisztítják, istenért? ha sokon vannak inkább koztok olyak, kik az orvokkal, tolvajokkal társalkodnak, az eretnekeknek pártjokat fogják az igazságnak ellene. Csak egy kis nemesember is magának való bálványt igyekezik faragni ez mostani időbe. Az városoknak bírái, fő népei azonképpen, és Nabukodonozor példáját követven, fenyegetéssel, bírsággal, bottal erőltetik az alattok való szegény kösséget az ő balványoknak imádására. Nem hogy felkelnének az ördög ellen, és nem hagynájak a konkolyt hinteni az ellenségnek, de inkább ők boronálják bé utána az elhintett gonosz magot, ők tartják nedvességgel, hogy hamarébb kikeljen és mély gyökeret verjen.« [2]

Azonban Telegdi nemcsak egyháza romjain kesereg. Az ő szemében a legázolt katholicizmuséval Magyarország sorsa van egybekötve; ő a század nyomorának fő forrását az egyenetlenségben, szakadásban leli meg, a melyet a vallási harcok tápláltak, építettek. A nemzet a pártoskodás folytán lett gyöngévé, midőn az erőre mindennél jobban szüksége volt, és a magyarok egymást ettek, mikor egymást jobban kellett volna szeretniök, mint bármikor. »Az rómabéli birodalomnak romlásának mi lőn oka, ha nem a sok polgári had, a fő népek között való viaskodás? Az mi országunkat mi adá török császárnak kezébe? az országbelieknek tetovazások és sokfele való szakadozások. Addig evek egymást, addig marakodának onkoztok, hogy megemésztetének egymástól, megfogyatkozek a sok belső viadal miatt ereje az országnak, és csak könnyen bejövé, beszálla a török, elveve tőlünk az arany almát,

[1] U. o. Szent Gergely-napi préd.

[2] U. o. 1. rész. Vízkereszt u. 5. vasárn. préd.

minden gazdagságnak és bévségnek földet kifoglala kezünkből. Immár csak alig akadtunk hazánknak karaján, de mégsem veszszük eszünkbe magunkat, még sem szününk meg az nagy sok véghetetlen visszavonástól. Mutass énnekem két urat Magyarországba, kik egymást tiszta szívből szeressék!« [1]

Sőt még tovább megy. Az ország nyomora épenséggel a reformáció következése. Isten büntetése az emberek tévelygéseért. Hallottuk és olvastuk a szentirásban és egyéb históriákban: az isten mennyiszer adta rabságra, mennyiszer büntette tűzzel és fegyverrel a zsidókat az ő hitetlenségekért és egyéb alnokságokért ... hogy végezetre teljességgel elpusztítá országokat és ő magokat szerte szerént ez széles világon rabságra és nyomorúságra eloszta. Illett volna, hogy ő rajtok tanultunk volna ... Nem mivelők: mi lőn benne? Igen megostoroza minket az az Isten és igen megrontá az mi érdemünk szerént. Nemcsak hallottuk, hanem szemünkkel láttuk, hogy attól fogva távozék el mi tőlünk az isten és hatalmazék el rajtunk az pogány ellenség, miolta az régi keresztyén anyaszentegyháznak tudományát megutálván, változást tevének némelyek mi köztünk az hit dolgában és új hitet, avagy inkább tévelygést vevének elő; és mentől tovább árada országunkba az fülviszkettető új tudomány, annál közelebb jöve hozzánk az ellenség és bővebben elárada minden szabatlanság és nyomorúság ... Nem várok semmi jót belőle, sőt félek rajta, hogy hazánknak ez kicsiny maradékja is az többi után csúsz. Mert az hitetlenségnek és minden gonoszságnak eláradása reánk árasztja az istennek bőséges haragját, utolsó bosszúállását. És ha meg nem térünk, megkeresi mi rajtunk az isten minden igaz vérnek díját, valamennyi ... mind eddig ez világon kiontatott.« [2]

»A bosszuló Isten ostora,« — ez a gondolat élve él az akkori közönségben. Az egyszerű népies gondolkodás ép úgy termi és izmosítja, mint a bibliai szemlélődés, mely a reformáció legerősebb hajtása. A protestáns a maga szempontjából ép úgy elfogadja és meg van győződve róla, mint a katholikus hit védője. Még a század dereka táján, 1563-ban jelenik meg egy könyv,[3] melynek alig van más érdeme, mint ennek az eszmének kifejtése. Károli Gáspár, a gönci plebános, ép úgy az ítélet közelgését látja, mint Telegdi. Ő is a bibliában megjósolt jeleket szemléli, őt is megragadják a század sebei. Némelyek azt hiszik, hogy a világot egyedül a véletlen és szerencse forgatja, Isten mit sem törődik az effele dolgokkal. De mindezek hibásan vélekednek.

[1] U. o. 1. rész. Böjt 3. vasárn. préd.

[2] U. o. 1. rész. Szent István-napi préd.

[3] *Károli Gáspár,* Keet keonyv Minden orszagoknac es Kyralioknac is es gonoz szerencseieknec okairul: (melybeol meg erthetni, mi az oka az Magyar orszagnakis romlasanac es feiedelmeknec szerenczetlensegeknec) Es Miczoda Jelensegekbeol esmerhettiuk meg, hogy az istennec Iteleti keozel vagion. Debr. 1563.

mint a biblia és történelem tanúsítják. Magyarország szomorú sorsa: Isten bűnöse. Mint a hogy hajdan a zsidó népet a bálványimádásért ostorozta, Görögországot és a római birodalmat Isten a nép bűnei miatt pusztította el: a mi országunk számtalan nyomorúságának oka is a bűnök elszaporodása és a bálványimádás, a katholicizmus. Mert mint az zsidók ellen, azonképen mi ellenünk az isten fegyverkozott fel és vonta reánk az ő kézivét, ő eresztette reánk az ő fegyverét, ő támasztotta reánk a konstantinápolybeli török császárt... Istennek indítása nélkül még csak szívébe is nem jőne az török császárnak, hogy Magyarországot rontassa. — Ez a gondolat a hazafiság nimbusát kölcsönzi a theologiai harcok embereinek és nyilt kifejezése a mely kapcsolatnak, mely a kor vallásos és politikai életet jellemzi. Nemcsak a vér heve forrong, e harcosok nemcsak hitelvekert küzdenek: a faj, a haza léte, boldogsága forog előttök, az, a miért a magyar mindig kész volt mindenre. Egyszerű nép, tudósok meggyőződéssel ragaszkodnak az Isten bosszú ábrándjához: legünnepelyesebb nyilatkozataikban vitáikban, énekeikben hangoztatják mint dogmájokat és kitartást, lelkesedést merítenek belőle.

Telegdi nemcsak kimondja a háborút; az adott viszonyok közt lehetetlen is volna kötelességet teljesítenie a nélkül, hogy ne kárhoztassa az ellenkező értelmüek tételeit. Nem tér ki a szükség elől, meggyőződéset bátran, hímezetlenül mondja ki, ha kell, és helyes látását mindennel jobban bizonyítja, hogy a reformáció ellen a saját fegyvereit használja: az első századok atyáit és főkép a bibliát. Folytatja a középkori szónoklat hagyományait: a szokásos elrendezést, a skolasztikus felosztásokat; szentek ünnepein szólva, mint Pelbárt, a prédikációk végén megpendíti a legendát: azonban elhány példát, hasonlatot, üres distinkciót és hozzátapad a bibliához, melyet jobban senki sem ismer nálánál. Van benne valami puritán, mint a protestáns szónokokban, ezek harsány hangja nélkül, és olyan világos mindenütt, a minőnek csak kívánnj lehet. Jól nevezték el a XVI. század Cato Censoriusának.[1] Öreges, derék szelleme fölöttebb hasonlít római elődjéhez, ki fiát az ősök erkölcseire oktatva, korának elragadtatásaiban hibákat, veszedelmet érez és nem egyszer élesebben s mélyebbre lát környezetenél. Telegdi jól ismeri a régi egyház bajait, a papok sülyedését: de hite nem rendül meg iránta. Ő az evangeliumra mutat, mint a mely a kétkedőt megnyugtatja. Krisztus a szőlőtő és a keresztények, az anyaszentegyház tagjai, a szőlővesszők. Szent János evangeliumának 15. részében Krisztus maga mondja, hogy neki kétfele szőlővesszői vannak, termők és termeketlenek. A gonosz szőlővesszőkről pedig in igyen szól: Minden szőlővesszőt, mely én bennem gyümölcsöt nem terem, elmetszendi az én

[1] Tolay F. Önszemlélet, Munkai 7. k. 6.

atyám. Holott azokat mondja gonosz szőlővesszőknek, a kik gyümölcsöt nem hoznak. »Mert mi közöttünk sokan vannak olyak, kik a keresztyénségnek csak nevét viselik és nemcsak jót nem cselekednek, hanem gonoszságokban foglalják és undokságos bűnökkel fertőztetik meg magokat. Innét következik, hogy efféléknek gonosz életek miatt az hitetlenek és istentelenek szidalmazzák az anyaszentegyházat, mond van: Nem lehetséges dolog, hogy Istennek népe legyen az a gyülekezet, melyben ennyi sok bűn, álnokság és gonoszság találtatik. De viszontag megfelel itt ezeknek a Krisztus és megfeddi azoknak balgatagságokat, kik a szent gyülekezetet kárhoztatják és nem hiszik Isten népének lenni, mivelhogy sokakat látnak mi közöttünk nem úgy élni, mint keresztyéneknek kellene élniök. Mert íme ez mai prédikációban nem azokrul szól, a kik teljességgel idegenek az anyaszentegyháztól, mint a zsidók, törökök és eretnekek, hanem csak azokrul, a kik a Krisztuson, az igaz szőlőtőn láttatnak épitetteknek lenni, azaz a keresztyénekről . . . ezeket is kétféléknek mondja lenni, némelyeket gyümölcsösöknek és némelyeket gyümölcstelleneknek. Nem kell tehát az anyaszentegyházról a benne lakozóknak életekből ítéletet tenni, sem az ő tagjainak erkölcsökből. Mert valamig az anyaszentegyház e földön vitézkedik, mindenkor elegyes leszen és az jó keresztyének együtt lesznek a gonoszokkal.«[1]

A reformátorok a régi egyháznak szemére hányták, hogy a bibliát a nép elől elrejtette, szabad vizsgálódás helyett a saját magyarázatait állította előtérbe és azt kívánta, hogy mindenki higye, a mit ő eléje ad. Telegdi ezt a vádat sem hagyja szó nélkül. Nem oly könnyű az Isten igéje, hogy azt bárki megérthetné. Ime, a szent Pál apostol leveléről is azt írja szent Péter, hogy néminemű nehéz dolgok vannak benne. Az apostolokról is egynéhány helyen olvassuk, hogy nem értették, a mit Krisztus mondott nekiek. Tehát tévelygnek azok, a kik prófétáknak, evangelistáknak és apostoloknak irásokat oly könnyeknek és közönségeseknek tartják, hogy akárkiket, még azokat is, a kik alig tudják még a magyar irást is elolvasni, reá bocsátanak azoknak nemcsak olvasására, hanem magyarázására is. Ha olyan könnyű az irás, mi oka a sok tévelygéseknek: honnét veszik a számtalan eretnekséget azok, a kik ugyanazon irást olvassák, melyet mi olvasunk. Nem kell ennek okát egyébtül kérdenünk, megmondja Idvözítőnk, midőn szólván a tévelygő szaduceusoknak: Tévelygtek, — úgymond, — nem értvén az irást... Nem könnyű, hanem nehéz értelemre a szent léleknek ihléséből irattatott szent könyv, a biblia. És ez így lévén, a kiknek tudományok nincsen hozzá, jobb, hogy a tudósoknak szájokból halljanak, hogynem mint veszedelmekre magok olvassák.[2] A hit, az erkölcs ügyét szolgálni, az igazságot megismerni nem kis dolog és nem

[1] Az *evangeliomoknak magyarázatja*. 3. r. Szent György-napi préd.
[2] U. o. Szent Fülöp és Jakab n. préd.

kevesbbé ilyen a magyarázat, az oktatás. Fölöttebb balgatagok azok, kik az evangéliumnak hirdetését közönséges valaminek vélik, annyira, hogy akárkit is szabadon fel hagynak a prédikálószékbe állani, sőt meg az asszonynépeknek is, kiváltképen pedig az hamis prédikátorok feleseginek, megengedik, hogy csacsogjanak és írást magyarázzanak. Mert nem azt írja az apostol, hogy mindeneket, hogy még aggnó nénédet is, avagy angyod asszonyt, hanem hogy némelyeket tött Krisztus apostolokká, prófétákká, evangelistákká és doktorokká, hogy ezek által építtessék a Krisztus teste, az anyaszentegyház.« [1]

Krisztus szenvedése és halála által ment be az örök boldogságba, mielőtt pedig halálának órája elérkezett, mindenfele sanyarúságot szenvedett a világon. Ugyanazt a »szoros kaput« adá nekünk is előnkbe, hogy rajta igyekezzünk. »De mikor mi a szoros útról szólunk és arra tanítjuk az embereket, hogy ez világot megutálják, testi kívánságukat megzabolázzák, testeket böjtöléssel és egyébfele sanyargatással megenyhítsék: ottan ellenünk támadnak az hittől szakadtak és azt kiáltják, hogy mi cselekedeteinkben bízunk, nem a Krisztusban, maga Krisztus nem az mi cselekedetünk által, hanem ő általa mondja, hogy be kellene mennünk az örök életre ... Kellő eszes jámborok! mintha annak előtte, hogy ezeket, a kik ezt hányják nekünk szemeinkre, a pokolbeli ördög e világra tojta, nem tudtuk volna mi, hogy Idvözítőnk legyen a mennyországra vivő út. Vaj tudtuk bizony, és nemcsak úgy tudtuk, mint ezek tudják, hanem jobban annál. Tudták az mi eleink, tudjuk mi is, hogy Krisztus az út. De nemcsak oly út, a ki megnyilatkoztassa nekünk az mennyországnak kapuját ..., hanem oly is, a ki megmutatja, mint és hol kelljen járnunk, ha el nem akarjuk véteni az útat ... Hallgassadsza, mit beszél? »Példát adtam ti nektek, hogy a mint én cselekedtem, ti is úgy cselekedjetek. Tanuljatok én tőlem, mert szelid és alázatos szívű vagyok, és nyugalmat találtok a ti lelketeknek« ... Nem igazítunk azért mi senkit a Krisztusnál egyéb útra, midőn a szoros kaput és az keskeny útat ajánljuk az mi hallgatóinknak ... Annak okáért ismerjük és valljuk a Krisztust oly útnak lenni, ki emberré levén ... kénszenvedésével és halálával elvette az mi bűneinket, megbékeltetett minket az Atya Istennel, atyjafiává fogadott és a mennyországnak örökösivé tett *reménységben*. De azt is értjük, az megígértetett bódogságot, melyet remélünk mostan, mint vehetjük el *létel szerént* jövendőre. Úgy, ha jót cselekedünk és azon jóságos cselekedetekbe foglaljuk magunkat, melyekben ő volt foglalatos.« [2]

Azt is beszélik némelyek, hogy a katholikusok bálványimádók, mivel Máriát és a szenteket közbenjárókká teszik, segítségökben bizakodnak, és ekkép Krisztust megfosztják dicsőségétől, teremtett állatnak

[1] [illegible] Szent Márk [illegible] pred.

[2] Szent [illegible]

tulajdonítván, a mi a teremtőé. De téved szegény Luther és tévednek a többi tévelygők. A katholikusok az Isten kizárólagos attributumait, mint ezek: mindenható, örökké való, teremtő, a mi igazítónk, megváltónk, üdvözítőnk — soha sem tulajdonították Szűz Máriának, sem egyéb szenteknek, sőt mikor őket »közbenjárók«-nak mondják is, egészen más értelemben mondják, mint Krisztust. Ilyenkép pedig elégszer cselekszik a szentírás is, mely az Atyaistent, Ábrahámot és Szent Pált egyforma névvel atyá-nak, Krisztust, Szent Pált és egyebeket mesterek-nek mond. Egy helyütt az Üdvözítő magát nevezi világ világosságának, másutt az apostoloknak adja ugyanezt a nevet. Mindenki tudja, hogy Krisztus a mi közbenjárónk; de Isten igéje *Deut. 5.* azért Mózessel is közli a »közbenjáró« nevet... »Nemcsak ezeket pediglen, hanem sok egyéb neveket találunk a szentírásban, melyek először az Istenhez úgy mint főhöz, annak utána az övéihez úgy mint tagokhoz illenek. Annak okáért nem a neveket kell néznünk, hanem azoknak értelmét. Hogy a minemű értelemben Isten felől mondatik valami, ugyanazonba más felől ne mondassék.« [1]

»Tehát miért pirongatnak avval minket a lutherek és egyéb tévelygők, hogy az egyetlen egy közbejárónak tisztit elveszszük és a szenteknek adjuk, midőn őket segítségül hívjuk és kérjük, hogy imádjanak érettünk? Nem vesszük, sőt azt valljuk mi is, a mit Sz. Pál vall, hogy Isten között és ember között csak egy oly közbenjáró vagyon, ki váltságul adta magát mindenekért, az ember Krisztus Jézus. És úgy a mint ő közbe járó ... senki több nincsen, nem is lehet. De maskeppen lehet, vagyon is. Mert midőn egymásért imádkozunk, akkoron közbe járunk egymás között. Mikor az angyalok és egyéb szentek mennybe könyörögnek, vagy csak közönséggel a teljes anyaszentegyházért (mint a confessio Augustana tartja), vagy egyenként és mindenikünkért, (mint mi és velünk a régi szent doktorok vallják), akkor ők is közbe járók. Nem úgy mint Krisztus, ki csak ő maga megváltó közbe járó, hanem úgy, mint Istennek könyörgő és esedező szolgái.« [2]

Calvinus és követői nevetik a katholikusokat, hogy az Ave Máriát imádkozzák. De vajjon nem szabad e halával emlékeznünk a megtestesülés nagy tényéről, melyről ez az imádság emlékezik? Bolondság e nekünk is üdvözölnünk azt, a kit a Szentháromság üdvözlete, az angyal üdvözölt és Szent Erzsébet és a seregből felkiáltó asszonyallat dicsére, álda és boldogíta? Ime még a lutheristák fő emberei közül is nem egy a mellett szól, hogy szép és hasznos ezt a köszönetet gyakorta elmondani. Helytelenül állítja Calvinus, hogy az az angyal tiszte volt, nem a mienk. Az angyaloknak tiszte az is, hogy Istent szüntelen dicsérve, énekeljenek: Szent, szent, szent a seregeknek ura, Istene: s

[1] U. o. Havi Bódog asszony n. préd.
[2] U. o. Szent Gergely n. préd.

vajjon nem szabad e nekünk is ugyanezzel a dicsérettel magasztalnunk urunkat?[1]

A bálványozásnak egyéb vádját sem mellőzi. Az úrvacsoráról három hatalmas beszédet ir, melyekben ritka készülettel állapítja meg az egyház dogmáját, a történeti adatok egész tömegével igazolja annak ősrégiségét s az érvek özönét zudítja Luther és Calvin s a többiek tanai ellen. Tudása, dialektikája sehol sem volt fényesebb. Jézus — mondja — imigyen szól: Ez én testem. Ez én vérem. Mi szükségünk van több bizonyságra? Régente a próféták, ha jeles dolgot akartak mondani, beszédeket így kezdették: Azt mondja a seregeknek Istene: halljátok az Úrnak igéjét; s a nép nem kivánt egyebet. Mi sem keresünk messzünnen vett bizonyságokat, hogy az oltáriszentségben Krisztus teste és vére vagyon jelen. Krisztus mondotta, és hiszünk neki, bármit mutatnak érzékeink, bármit szól az okoskodás. Mert mint arany szájú Szent János erősíti: a mi érzékenységünk megcsalhatnak minket, de az Úrnak beszédi meg nem csalhatnak, hamis lehet az, a mit az érzékenység elénkbe ád, de az Istennek igéje hamis nem lehet. Ha hitele volt az régi prófétak beszédeknek, mint hogy Isten nevével szólottanak, hitelének kell lenni az istenfia szavának is.[2]

Aztán világos, velős ekzegetikai leckét tart az irás összes, tárgyához tartozó helyeiből. Kifejti, hogy magyarázzák egymást az evangelisták, és hivatkozik Szent Pálra, ki ismételve úgy nyilatkozik, hogy a kenyér és a bor az Úrnak teste s vére. Így gondolkozott eleitől vegig az anyaszentegyház is: az efezusi, majd a Berengarius ellen tartott három koncilium, legutóbb a tridenti zsinat; ezt vallja Ignác vértanú, ki az antiochiai egyháznak Sz. Péter után harmadik püspoke volt, Irenaeus, Sz. János tanitványának, Polikarpusnak tanitványa, Justinus martir, »ki élt 1300 esztendővel az mostani esztendőnek előtte,« Cyprianus, Juvencus, Hilarius, Aranyszájú Szent János, Szent Ambrus, Szent Hieronymus, Agoston és Cyrillus ... Mindezekkel szemben a tévelygő eretnekek csupa alaptalan okoskodásokra támaszkodnak. Így: hogy a *Heb.* 2. szerint Krisztusnak mindenben hasonlatosnak kellett lennie atyjafiaihoz, már pedig akkor teste is csak olyan lehet, mint egyéb embereké; vagy: hogy a szentirás sok helyütt a szavakkal nem a tulaidon értelmek szerint él; vagy: hogy Krisztus azt monda tanitványainak: elhagyom e világot, immár nem vagyok ez világon, stb. Telegdi pontról pontra követi és cafolja ezeket az ellenveteseket. Ismeri az ellenség gyöngeit és a tapasztalt, felelmes vivó biztonságával csap le itt is, ott is. Sőt nem elégszik meg a védelemmel: alkalom adtán kitör és támadóvá válik.

A Péter-Pál napjára szóló első beszéd a pápa primátusáról a régi

[1] U. o. Gyümölcsoltó B. Asszony n. préd.

[2] U. o. 1. r. Az Ur vacsorájáról. 2. préd.

magyar theologiának oly terméke, mely argumentumainak bőségével mindig meg fogja lepni az olvasót. Ez is különös terjedelmű dolgozat, külső nagyságával is mutatva, hogy a szerző nagy súlyt fektet tárgyára. A reformáció vallási kérdései a pápaság, az apostoli successio kérdése körül sarjadoztak föl, az innovatoroknak első lépése a Rómától elszakadás: Róma tekintélyének biztosítása, megvédése a legfőbb, a legfontosabb probléma, melytől minden másnak megoldása függ. Telegdi, a dogmatikus, világosan látja ezt a helyzetet. Tudásának, tehetségének összes erejével markol a kérdések bogaiba; egész sereg adatot fejt ki és idéz, forgatja a kritika fegyverét, foltárja ellenfeleinek logikai tévedéseit, hogy aztán önérzetesen, büszkén vágja szemökbe: »Ha ama sok doktoroknak, kiket most előszámlálék, vallásokat semmivé akarjátok tenni, különben készüljetek ahhoz, és más módú bizonyságokat támaszszatok, mert szalmatűzzel fel nem gyujthatjátok a Szent Péteren épittetett anyaszentegyházat. Visszautasítja a vádakat, melyekkel a pápaságot elhalmozták; emelt fővel kiáltja, hogy nem a pápa az Antikrisztus, a pápa ellenségei az Antikrisztus tagjai.[1] A jövendölések — így okoskodik — az Antikrisztust egy személynek mondják; ellenkezőleg a pápáknak száma sok; az Antikrisztus eljövetele a világ végén történik: hogy mondhatnájok azért, hogy a pápa legyen az Antikrisztus, ha ezer esztendejénél több vagyon csak annak is, hogy Constantinus császár Rómát és az olaszországi birodalmat a pápáknak engedte? Pál apostol mondása szerint az Antikrisztus ellenkezni fog az Istennel, az Isten templomában ülve, magát Istennek mutogatja: ilyet azonban soha pápa nem művelt. A római püspök nem akar Isten lenni, sőt nemcsak az Isten, hanem az Isten szolgái szolgájának nevezi magát. Ha a pápa az Antikrisztus volna, az eretnekek mind ő vele tartanának, mivelhogy Sz. Pál mondása szerint ezek az Antikrisztus elüljáró seregei, melyek által Krisztus igaz ismeretét amaz elhomályosítani törekszik az emberek között és az Isten egyházát pusztittatja. De ime a históriából megtetszik, hogy a régi eretnekek, Arius, Manichaeus, Donatus, Vigilantius és a többiek mind a római egyházat és püspokot támadták, hasonlókép az mostaniak azonképpen valahol valamennyien vannak, noha önkoztok sem értenek egyet, mind azáltal mindnyáján a pápát szidalmazzák és az ő engedelmessége alatti való egyházat ellenzik. Lehetetlen dolog tehát, hogy a pápa legyen az Antikrisztus, mert ha az volna, az Antikrisztus szolgái reá nem törnének, hanem az ő pártját követnék.

Az Antikrisztusnak első ismertető jele az, hogy nem bocsáttatik az Istentől, hanem, Krisztus urunknak mondása szerint, az ő tulaidon nevében jő: a Lutherek és egyebek, a kik a pápát Antikrisztusnak

[1] U. o. 3. rész. Sz. Péter és Pál n. 2. préd.

kiáltiak, szintén nem Istentől küldetnek, de onnon maguktól jönnek. Annak okáért mind Luther, s mind azok, a kik ő tőle származván, sokfelé oszlának, az Antikrisztusnak hívei.

Üdvözítőnk azt is beszéli, hogy a hamis próféták, az Antikrisztus tagjai mutogatják imitt-amott: a pusztában avagy rejtek helyekben lenni a Krisztust. Ime: az újtok mind magoknak tulajdonítják az igazságot és az evangelium igaz értelmét egyik sem engedi a másiknak. Sőt Luther valósággal pusztába, rejtekbe rekeszti a Krisztust, ki az anyaszentegyházban lakik, tanítván, hogy a pápa országa alatt egyetlen egy püspök sem volt, ki az ő tisztiben eljárt, egyetlen koncilium sem lett, hol az isteni tiszteletről vegeztek volna, miatt Isten egyháza úgy maradt fönn, hogy szinte egyháznak nem is mondatott. Bezzeg mást tanított a Krisztus, kijelentve, hogy az egyház ellen a pokol kapui hatalmat nem vehetnek; hogy a hegyen épített város el nem titkoltathatik . . .

Az Istennek szolgái Krisztusról »Christianus«-oknak, keresztyéneknek neveztetnek, és Szent Pál nem akarja, hogy egyébről neveztessenek. Az igaz próféták ugyanis nem magoknak, hanem a Krisztusnak gyűjtenek sereget, és az ő tanítványaik nem vesznek ő tőlük nevet. »De a páparágalmazóknak tanítványi ki-ki mind az ő mestereknek neveket viselik és Luthertől Lutherekнek, Calvinustól Calvinistáknak stb. neveztetnek.«

Dániel próféta megjövendölte, hogy az Antikrisztus elveszi a szüntelen avagy mindennapi áldozatot: a pápa rágalmazói szintén rútolják, bálványozásnak nevezik a misét, Krisztus szent testének és vérének áldozatját.

Sőt — befejezésül — maga az idő is ellenök bizonyít. A kik a világ végezeti felé támadnak, azokat hamis prófétáknak, az az Antikrisztus tagjainak nevezi a Krisztus. Luther és a több ő tőle származott papaellenségi, im, nem régen támadának, midőn elkezdett immár közelgetni e világnak vége. Annak okáért semmiképpen el nem mehetnek előtte, hanem ugyan rajtok marad ez, hogy ők az Antikrisztus tagjai. Hagyjanak tehát békét a pápának, és viseljenek magokra gondot. Térjenek meg és tartsanak penitenciát. Mert ha mindvégig ugyanezen vakságba maradnak, az Antikrisztussal, az ő fejekkel egyetembe megöli őket az Úr az ő szájának lelkével és semmivé teszi az ő fényes elöjövetelével.[1]

A nyílt, határozott kihívások nem maradtak felelet nélkül. Fönn, a nyugati s északnyugati részeken éber szemek őrködtek a reformáció érdekei felett. Bornemissza Péter, a semptei predikátor, nem volt az az ember, a ki megháborodott volna ellenségei előtt. Megpróbáltatásokkal telt.

[1] U. o.

küzdelmes múlt állt mögötte és szertelenségekre hajló lelkében égett a tűz, az első reformátorok lángoló buzgósága. Ama kevés újítókhoz tartozott, kik előkelő, nemes származásra hivatkozhattak; de korán árvaságra jutva, »nyomorúságok között nevelkedett, az udvarokban hányódott, vetődött«. Iskoláit Kassán, Bécsben végezte, járt Olasz-, Német- és Franciaországban. Jeles, nagytudományú ember vált belőle, a kit azonban túlságos buzgalma, szilaj heve és türelmetlensége bajból bajba, üldözésből üldözésbe juttat. Már mint tanuló figyelmeztette a kassai kapitányt, hogy ne imádkozzék a »fakép« előtt, miért ez buzogányával verte meg; későbbi pályáját szintén örökös bajjá, meneküléssé, vándorlássá teszi reformátori buzgalma. Huszt, Ungvár, Nagyszombat, Galgóc, Németujvár, Pozsony, Sempte, Detrekő, Nádasd, egyik a másik után vallja magáénak; de átka volt, hogy tartós nyugvást sehol se találjon, számtalan izgalomba kerüljön. Sok kellemetlensége van a katholikus főpapokkal, kik kergetik, szabadsága ellen törnek és — többek közt — 1579-ben — mint mondja — árulással el is fogatták és Bécsben tartották az szándékban, hogy megöljenek. Hanem irgalmas az Isten, »határt és módot szab a mi nyomorúságunknak is, ha szintén kezökbe ereszt is háborgatóinknak, és ha megölnének is, csak oly móddal ölhetnek meg, a mint Isten engedi. Ellenségünk talán olajba rakatna, megnyúzatna, vízbe, kaszára vettetne, de ha Isten nem engedi, nem lehet; a mint engemet is mindezekkel és többekkel ijesztettek fogságomban, és sok, több igaz tanítókat csak a mi időnkben is. De az Isten megjelenti nekünk gonosz szándékjukat és útat ad az elszaladásra. Mint Sz. Pál kosárba kiereszkedék Damaskusból, csak én is nagy kőház ablakán Bécsből. Kassán 1553-ban két hétig, Bécsben három hétig voltam fogva és Isten kiszalasztott kezökből, mint a madarat a kalitkából.« Nincs, a mi megtörhetné; telve van misztikus ábránddal, küldetésében való hittel, a mely sokszor a babonáig fokozódik. Nem bánthatja senki a nélkül, hogy Isten büntetése még itt a földön el ne érné. Faludi Lestárt, a ki megverte, egyik szolgája úgy meghányta, hogy belé halt; a ki martalékul a fejedelem kezébe adta, megfogattatott; a ki jószágából kibocsátotta, három várát elvesztette; a ki kezét feltűrvén örült fogságán és várt, hogy kezébe adják, és processióval készült eléje, hogy a Dunába vettesse: az nap vette kiszabadulásának hírét... Azonban nemcsak az isteni gondviselést látja ily közvetlennek; folyton bajlódik az ördöggel is, melynek minden rosszat, sőt kellemetlenséget tulajdonít. Az egész világot, az egész életet telve látja kísértettel. »Tudok oly napot, hogy az sátán elkezdette az haragot, az szorgalmatosságra, az bujaságra való indítást és azokban ugyan okta lanúl megbolondított volna, ha az úr hozzám nem tért volna. Mert az nap jobbagyaimi ellenem felrohantak és morgottak velem és búcsúztak és költöztek ok nélkül. Feleségem is azonban megháborított... Az

apró gyermekek rivtak, sírtak ream és ki kétségbeesett bennek. Azon napon könyvnyomtatóim ream részegedtek és velem ketődtek: könyvkötőim bűnöztak. Meg az ebek is a tyúkokat kergették és megölték... Az lovak elszaladoztak és egymást annyira martak, hogy senki el nem érhetné, hanem ő magok ledőlnének és az véres veríték lecsorgana róluk. Oskolamesterem és udvarló deákim étel fölött szomorítottak. Étel után hol felhazomba mentem imádkozni, hol kertben, és azokat velem felbe hagyattak. Tanulni akartam és barátim panaszkodni hozzám jöttek,« stb. Ennyi bajt egy nap csupán az ördög okozhat, sőt az ördögök közül is egy szál nem győzte volna, hanem ugyan seregvel futostak ellenem.«

Tüzes, forró vérű lévén, nem egyszer kapta képzeletét tiltott gyönyörök festegetésében. Maga mondja, hogy valamely evangeliomot leirt, az irás közott mindenik evangeliomnak kisértetit rea eresztette az Ur Isten, oly igen kedig, hogy saját erejéből csak meg sem moccanhatott ellene.[1] Most is, »midőn ez utolsó ígéket írnám,[2] szintén akkor oly rettenetes fertelmes gondolatok jöttek vala eszembe, hogy kit nemcsak megirni avagy mondani, de még csak gondolni is éktelenségnek éktelensége. Mely undokság ellen noha számtalan szép dolgokat forgatok vala az Istennek igejéből, de mind ezek ellen annyi vaksagot és süketséget öntött vala az ördög elmémbe és szivembe, hogy felugordanam és elkezdett irasomat felbe hagynám és az undoksagnak cselekedetire készülnék. Hanem Krisztus mégis megsegitette. Eszebe jutott Szent Pál mondása: Ha test szerént éltek, meghaltok. Kiről oromeben oly nagy halat ada Istennek, mintha holtából támadt volna fól. Mely dolog nemcsak most ez egyszer, hanem az előtt ezerszer is volt, ezután is, míg élek, leszen.«[3]

Még mindig elég benne a középkori ember maradványa. Szereti a rendkivülit, a titokzatost, innét különös hajlama, mely korát is jellemzi, a daimonologia iránt. Meg van győződve az ördög varázsoló hatalmáról, ki, szerinte, alnoksággal és szemfényvesztéssel nagy dolgokat tettet, és bár halottat nem támaszthat, sem magtalannak gyermeket nem adhat, sem a napot meg nem állathatja, mégis »megszerezhet holmi aprólekokat«, mimök: hogy fekete galamb képében ember módra szóljon, a fenkövet egy hajszállal kettémesse, az embernek rokonai képében eléje jöjjon, éhséget, dögöt, ragyát terjeszszen. Bononia városában megesett, hogy egy ördöngös feltámasztott egy leányt. Két esztendő mulva a leány valami menyekzőben táncolt, mikor egy második ördöngös vétodott oda és rögtön megismerte, hogy csak tettetésség. Monda azért a népnek, hogy a leány nem eleven, hanem holt volna.

[1] Evang. es az Epist. valo Tan. II. r. 477.

[2] A felvett szöveg az Ephez. 5.-ből való és a titkos bünök kerüléséről szól.

És kivévén annak hóna alól egy kötéskét, a leányzó azonba csak leroskodott, mint egy hulla.[1]

Az ördög soha sem nyugszik, hogy az embereket Krisztustól elszakítsa s tévelygésbe döntse. A purgatoriumot, lélekváltságot és miset ő hirdeti halottak képében, ő minden balványozásnak és nagy bűnnek a szerzője. Mikor Aspasia levette Venus faragott képéről a koszorút és varas orcáját azzal meggyógyította, ez a csuda szintén ördögi csalárdság volt, »mert az Venust csak szépségeiért imádták az pogányok, ki parázna lator levén éltébe, holta után is azféle latorságval tisztelték őtet, kire ugyan ünnepnapok volt, hogy az ő képe előtt az ő templomába minden fajtalankodhassék. Ez undokságot hogy megerősítené az ördög, azért gyógyítá meg Aspasiát az Venus koszorújával.« Nem régiben is egy papnak — egy megholt atyafija képében — megjelent az ördög és azt tanácsolta néki, hogy őseit és ezek utódait, a kik a pokolban erdőfoglalásért egy-egy fára vannak felakasztva, az erdő visszaadásával és misék által váltsák meg, a mivel ugyan derék balványozásra nógatta; Németországban pedig egy asszonynak holt férje képében ajánlotta, hogy bizonyos adósságok fejében három misét mondasson; de mikor elbúcsúzván, kezet fogtak, az asszony keze megégett és mint egy holt szén, úgy elfeketedék.

Bornemisza, mint csaknem valamennyi jelesebb író kortársa, első sorban prédikáció szerző volt. Ontotte az oktatást, elmélkedést. Tíz esztendő alatt — 1573-tól 1584-ig — nem kevesebb mint hat prédikációs könyvet írt és nyomtatott ki, melyek közül hetedfélszáz levélnél kisebb csak egy maradt.[2] Hasonló termékenységre nem volt példa a XVI. század magyar beszédirodalmában. Örökös vándorlásai, bú-bajai közt is tudott eleget és hatásosan írni, sőt sokszor annyi folyékonysággal, szépséggel szólott, mint akkoriban kevesen. Derek hittani képzettsége volt, és alkalom adtán szívesen tért ki a legkülönfélébb dolgokra, saját élményeire mint eszménykepe, Pál apostol szokta. Sokat foglalkozott ördogeivel, sőt nagy prédikációs gyűjteményének negyedik kötetéből utóbb a kisértetekről szóló részt kiszakítva, újra írta, megbővítette és külön könyvben bocsátotta világgá;[3] de félreérthetetlenűl fejezte ki reformátori lelkesedését, sőt türelmetlenségét is, a mely gyökeres meggyőzodeséből fakadt. Bornemisza nem ismeri a Dávid Ferenc libe

[1] U. o. 481.

[2] *Elso resze az Evangeliomokbol es az Epistolakbol valo tanvságoknak . .* Kit . . . ira Bornemisza Peter, Pestifi. Komjáti és Sempte, 1573. — *Masic Resze.* Sempte, 1574. — *Harmadic Resze* U. o. 1575. — *Negyedic Resze.* U. o. 1578. *Oetedic es vtolso resze.* Detrekő, 1579.

Praedikatioc, Egesz Esztendő altal minden vasarnapra rendeltetet Euangeliombol Detrekő — Rárbok Nadasd., 1584.

[3] *Ordogi Kisirtitekrol, avagy. Rottenetes Vtalatossagarol ez meg fer teztetett vilagnak stb* Sempte, 1578.

raliznnisat: ezek az emberek az eretnekekben közveszélyes rombolokat látnak, kiktől a lelkeket óvni kell; az eretnek az ő szemökben a föld erkölcsi rákfenéje, a melyet tűzzel, vassal ki kell égetni. Az fejedelmek mind tűzzel, vízzel, törrel, palczval, vesszővel feddjék őket. Csakhogy a fejedelem jól meglássa, hogy valami fondorló, hazug, két vagy három embernek szavára ne büntessen senkit. Hanem ha lelki dolgot kell meglátni, egynehány istenfelo igaz tanyitó személyek iteljék meg az dolgot. Ha penig még jól meg nem bizonyittatott a dolog, végig várja az megbizonyittast. Mert gyakorta esik, hogy az igazmondot eretneknek nevezik, mint keresztelő Jánost, a Krisztust és apostolokat is szidalmazták, és mint elöszer Luther Mártont is hiják vala eretneknek, ki császár és hercegek előtt okát adta beszedének, és igy találták a szentirásban is, a mint ő mondotta.« [1] Gyülölettel gondol a tévelygökre, »az titkon valo Vndoc életű apatzac es baratoc es kan papoc« sokaságára, kik vgyan eszessegnec tartyac mideon koslatuan gondnelkül elhetnec. Nem akarja, nem tudja hinni, hogy nyugodt lelkiismerettel lehetnének, a jóhiszeműséget is megtagadja tőlük. A zsidó papok és irástudók, — úgymond — káromlásért elitélték Krisztust, nem mintha Istenre gondjuk volt volna, de mivel torkukat, kevelységeket feltettek Isten fiától. »Mint az mi piléses pispekink is, eretnekségnek szidalma alá ... meltóságokat akarják oltalmazni, kiknek bizony semmi gondjok sincs az Isten tisztességére.« [2] »Sok prépostok, pispekek ... jól értik a Krisztusnak evangéliumat, de arról nem mernek a prédikallo szekben is igaz vallast tenni, hanem lelkük esmereti ellen eltitkolják magukban, a mi igazat értenek, és lelkük fájdalma ellen felhágnak a bálvány oltárára, hogy misét mondjanak és ordogot imadjanak: az Istennek drága nevét alakoztatják, és értvén, tudván az bálványt szeretik.« [3] Számtalanszor szemökre hányja, hogy a házasságot nem becsülvén, fajtalan életet élnek, a házas papokat készek voltának megegetni, az frantzúz orcájú pispekeket és kanonokokat és undok életű barátokat pedig »czac bika pénzel büntetik.« Az ő bűnök, hogy az erkölcstelenség borzasztóan elharapozott a nép között; pedig ez volt az, a miert vizözönt küldött Isten a világra, ezért süllyedt el Sodoma, Zsidóország, Trója, Buda és Magyarország is ezért veszett el, mert a lelki paraznaság, a bálványozás mellett minden várok, városok, klastromok, káptalanok, pispekségek, érsekségek rakvak valának rettenetes fertelmes sodomita élettel. Ez miatt bocsát az Úr Isten oly nagy lelki vaksagot az emberekre, hogy hallván az Istennek nyilván való igéjet, azt ne hallhassák és ne érthessék. Mint az mostani kaptalanok, nyilván tudják, hogy a paráznák Isten országába nem mehetnek, de immár meg-

[1] Evang. es az Epist. valo Tan. II. r. 226.
[2] U. o. 686.
[3] U. o. III. r. 631.

vakultak szegények, hogy a házasságot szidalmazván, csak fertelmes séget űznek, ki miatt annyira megvakultak, hogy az kik ő nekik jót mondanak, azokat, mint egy Heródes a Krisztust, és mint egy Kaifás, Annás és az régi farizeusok és papok az szegény apostolokat, ők is szinte azon vaksággal akarják kergetni az Krisztus szolgáit, csak azért, hogy az ő fertelmes életökben nem eresztik őket szabad száguldásra, mint János nem ereszti vala Heródest.[1] Semmit nem javult a világ, az Isten gyülekezetének most is az az állapotja, melyben hajdan vergődött. Régen, mikor a földön járt Krisztus, a királyok, urak, papi fejedelmek, farizeusok, irástudók mind reátámadtak. A szentegyházba o magok hiába bomboltek, ha pedig a Krisztus bement és predikálni akart, követ ragadoztak, hogy agyon verjék. Azért a Krisztus nekik engedte az aranyos szentegyházat és ő maga el-kiment a mezőre, falukra és szalmás házakba és ott prédikallott parasztoknak, szántaknak, vakoknak, koldúsoknak. Tanitványai rosszas kontösü halászok voltanak, kiket midőn a világra küldött, szidták, pricskelték, tömlöcözték és ölték szegényeket. Most is ugyan szinte ily népek közt kell keresni a szent gyülekezetet, nem pedig Kaifásnál, Annásnál, Heródesnél, Pilátusnál, a farizeusoknál, ama bombolo, nagy szentegyházú főpapoknál. Mert ezek árulták, ezek verették, ezek feszitették és ezek ölték meg a Jézus Krisztust.[2]

Haragjában, buzgóságában nem ismer határt. Irtózik a múltnak legártatlanabb, legjelentéktelenebb hagyományaitól, az ünnepek régi elnevezését, a vasárnapot, pünkösdöt, husvétet egyaránt rossznak és veszedelmesnek tartja, mint a bálványozás emlékének föntartóit, s ha már kiirtani nem tudja őket, szigorú magyarázatokkal törekszik rá, hogy a nép előtt jelentéstelen, puszta hangokká törpitse.

Minden követ megmozditott a katholicizmus ellen. Szép szó, fenyegetés, a hol ez nem használt: büntetés voltak fegyverei. A Bánffiak, Balassiak, Esterhás Ferenc, pozsonyi alispán és mások híven kitartottak mellette és jó szivvel oltalmaztak. Becsi fogságából megszökve, két hónapig lappangott Bánffinál Beckó várában; utóbb a semptciekkel gyűlt meg a baja, kik az »ördögi kisértetek« miatt méltatlankodtak. 1579 január havában »hideg, fagyos esőbe, félesztendős két kicsiny szoptatós gyermecskéivel családostul üzetett ki oly városból, kinek hat esztendeig szolgált. Akkor Balassi Istvánnal, Detrekőn vonta meg magát. Menedéket nyitottak neki, segitették munkai nyomatásaban, tengetésre valót küldöztek számára, türték nyugtalan, büszke, dacos természetét, mely számtalan kellemetlenségnek vált forrásává, érdemeiért, sokszor, ha mindig nem is, megrovó megjegyzéseit.

Bornemisza — még mint semptei pap — helyesen, jól mérlegelte a Telegdi föllépését. Ismerte kétségkivül a sajtó hatását, érezte az

[1] U. o. II. r. 109.

[2] U. o. 228.

Detrekő és hegysége.

ellenfél szellemi erejét. A katholikus egyház ellen mindeddig könnyű volt a vita; most megváltozik a helyzet, mindenkitől számon kérik állításait, a kritikára kritikával felelnek, a támadást támadással viszonozzák, a tudásnak tudást szegeznek szembe. A régi egyházat előbb csupán tehetetlensége, majd puszta gőgje és gyűlölt hatalmaskodása oldaláról ismerték; most előlép szellemi tőkéjével, fölveszi a harcot, és a kérdés csupán az: ki tudja ügyesebben forgatni fegyvereit. A közönség tisztábban szemlélheti a múltat, olvasva, fontolgatva az érveket, közvetlenül győződhetik meg a felek állításairól, nem áll egyoldalú hatás alatt. Bornemiszának látnia, éreznie kell mindezeket. Bánthatják a támadások is, melyeket a nagyszombati könyvek részéről, bár nevtelenül, de mégis félreismerhetetlenül szenvedett. Fölveszi a kesztyűt és az 1578 február elsején megnyílt országgyülesen szétosztogatja »Feitegetés«-ét. Forr benne a vér, az epe, a harag, a keserűség. Mig hírrel hallotta — úgymond — hogy Telegdi Miklós az ő szokott prédikációit magyarul ki kezdette nyomatni, azt gondolta, hogy tévedései közt szép dolgok is fognak találkozni. Azonban csalódott. »Mert noha úgy vagyon, hogy üti-véti az igazat is, és mikor az igéket fejtegeti, az evangelikusoknak [illegible] alkalmas értelmet is szedeget: de azt is mintha bottal vernék ki belőle: hamar elfutamodik avval, a mi a szegény együgyű híveket építené a Krisztusnak igaz esmeretibe . . .

és Szent Pálnak imez mondását: Meg nem hamisitjuk az Istennek igéjét stb.: hamisan hozza elő és méltatlan nyomtatta a postillának első levelére: mert hogy ez ilyen szép cégér alatt büdös és nyuló bort árul. Tészi ezt az Telegdi, a ki sok esztendőtől fogva reám tört, sok fő püspököket és a fejedelmeket is többször száz szernél ellenem indította, a ki azoknak ellene viaskodék, a kik Nagyszombatban a religio dolgában valami ujétást kezdettenek vala. Tészi ezt az a Judás, ördöngös, orv, poroszló, gyilkos, hazug, Krisztus ellensége, bolond, szemfényvesztő, bájoló, bálványozó, csúf, cigány, az igaz egyház háborgatója, róka, álnok, koszos érdemű, angyali ábrázatba öltözött ördög, Krisztuscsúfoló, káromló, feszétő.« Ha nem »mérséklené« magát, — mondja — keményebben szólana, a szent prófétákat és apostolokat követvén, kik a Krisztus ellenségeit rút, gyalázatos nevekkel nevezték; de őt nem a harag, bosszuság, irígység indította felelésre, hanem a prédikátorság hivatalja; úgy akar vele bánni, mint Isten követe, annál is inkább, mivel mind Telegdit, mind a papi fejedelmeket mindenkoron tisztelte személyükben. Különösen Telegdi Septuagesima-vasárnapi prédikációját veszi pedig boncolás alá; azt a ki elolvassa és látja, hogy a jó cselekedeteknek érdeméről miket tanít, »megösméri a Telegdi ördö tudományát, mely nagy sűrű homálylyal akarja bevonni szemeket az olvasóknak.«

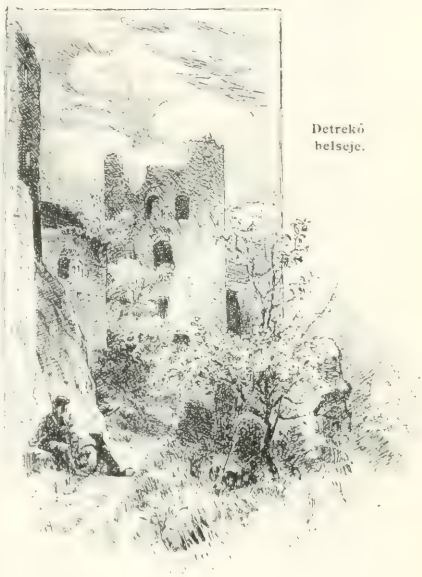

Detrekő belseje.

A »Fejtegetés« nem érte meg az irodalomtörténet korát, de tartalmának, fontosabb részeinek megőrzéséről gondoskodott az ellenfél. Telegdi nem siet a válaszszal. Posztillájának nyomása, főpapi gondjai akadályozzák, csak 1580-ban bocsátja közre a feleletet.[1] Pontról pontra követi Bornemisza állításait. A vita fő kérdése a cselekedetekről szóló

[1] *Telegdi Miklosnac Pecchi Pispoknek felelete Bornemisza Peternec feitegetes nevü kornyuére*, stb. Nagyszombat, 1580.

tán, de a tanácsadásnak gondja volt rá, hogy a kornak úgyszólván összes, kisebb-nagyobb vitapontjai beleszövődjenek a disputába. Kötekedve kérdi: Hol tanították Krisztus urunk vagy az apostolok az újtestámentumban az oltáron való áldozó misére és hol van elrendelve, hogy a misén különféle papi öltözeteket kell használni? A püspök felfogja a vágást. Azt mondja, ő is kérdéssel válaszol. Mutassa meg Bornemisza, hol van megírva, hogy Urunknak és az apostoloknak csupán írott meghagyásait kell követnünk? A ki a régi irodalmakban forgolódott, tudja, hogy Dionisius Areopagita, Ignatius, Justinus, Basilius, Tertullianus, Augustinus, Clemens, Fulgentius és mások művei telvék a miseáldozat említésével, sőt mi több, maga Bornemisza is eskűdözik, hogy az Augustana Confessiót tartja, pedig ez szintén elfogadta és hirdeti a misét, nagyobb részre ugyan mindazon ceremoniákkal, a mint azelőtt mondatott. »Kérdd meg tehát ezektől is, hol parancsolta Krisztus avagy hol parancsoltak az apostolok nekik, hogy azt míveljék?«

Bornemisza szeretne az ünnepnapok neveit megváltoztatni: Telegdi szerint ez a törekvés csak üres hivalkodás, haszontalan kevelység. Bornemisza sohasem fog más magyar nyelvet készíteni. És hiába predikálta Sempten a vasárnapot úrnapjának, megmarad az vasárnapnak, mint a husvét husvétnak, a karácson karácsonnak és a többi is, úgy a mint a régiek mondották.

Az ellenfél megütközött a Septuagesima vasárnapi prédikációnak azon a »sommá«-ján, hogy az anyaszentegyház tagjai művesek, kiknek munkájáért az Atyaisten megadja az örök életnek napi penzet. Úgy tűnt föl előtte, mintha Krisztus vigasztaló szavait Telegdi »keserű meregge« fordította volna, úgy velekedvén, hogy az ember az örök életet csakis a maga munkájáért nyerheti el. Azonban ez tévedés. Telegdi a dolgot úgy magyarázta, hogy a mennyiben a mi cselekedetünk Krisztusnak, a szőlőtőkének, kibe beoltattunk, gyümölcse: Isten úgy tekinti azokat, mint Krisztus örökös társaitól véghez vitt dolgokat, s Krisztus érdemeire való tekintettel a mi cselekedetünkre is néz. »A Krisztus orcájára néz Isten a mi cselekedetinkben, azt tekinti meg, hogy nem mi cselekedjük, hanem az ő malasztja mivelünk.«

A katholikus vallás szerint: a kik üdvözülni akarnak, jót kell cselekedniök; mert Isten »nem kedveli és nem tűri az ő szőlejében a tunyákat és hivalkodókat«. Bornemisza különös nyomatékkal mutat rá e vallomásra, mint »melylyel a gégéjén ül Telegdi szent Pálnak és torkát veri föl, sőt ő magát arcul csapdossa Krisztust és az embert üdvösségébe bizonytalanná teszi, mert azt mondja Szent Pál *Róm. 4.*: Ezért hitből, hogy kegyelem szerint legyen; erre, hogy bizonyos legyen az igéret«. Azonban Telegdi sem veszi készpénz gyanánt az idézetet. Utána néz a dolognak. És mire talál: Bornemisza megcsonkította Szent

Pál írását, a ki azt mondja, hogy »ha a törvényből valók[1] örökösök, hiába valóvá tétetett a hit és haszontalanná lett az igéret, mert a törvény haragot szerez, s a hol törvény nincs, vétkezés sincs. Ennek okáért a hitből, hogy kegyelem szerént legyen, erre, hogy bizonyos legyen az igéret *mind az egész magnak*. Nem annak, mely a törvényből vagyon csak, de annak is, a mely Ábrahámnak hitiből vagyon, ki mindnyájunknak atyja.« Hivatkozik Szent Jeromosra, ki Szent Pál mondását szintén úgy magyarázza, hogy az örökség, a mennyei jutalom nemcsak a zsidók közül megtért kereszténységé, hanem azoké is, a kik a pogányságból tértek meg. Bornemisza, hímezetlenül szólván, hamisan forgatja ezt az idézetet, mely arra való, hogy a magnak egy része, mely a pogányságból lött nagygyá a hit által, ki ne rekesztessék az örökségből, és nem arra, hogy a mi jó cselekedetinket tegye haszontalanná avagy érdemetlenné. Igaz, szent Pál emlegeti a hitet; azonban nem szabad feledni, hogy újonnan megtértekről szól, a kik »ujonnan lettenek jó fává, kik nem igazulhattanak jó cselekedetek által, mivelhogy a hit előtt érdemes jót nem cselekedtenek, hanem kegyelemből. De a ki egyszer igazzá és szentté lött, annak igazbbá és szentebbé kell lenni a jó cselekedeteknek általa, melyek a hitnek gyümölcsi.« — Bornemisza később sem magyarázza rendén az írást; individuális helyeket általánosít, össze nem tartozókat egybezavar, mit tenni bezzeg szegyen ennyi esztendős prépostnak és predikátornak . Sőt a Telegdi szavait is vagy nem értette, vagy hamissággal félremagyarázta; mivelhogy ő — Telegdi Miklós — mindig azt állitotta, hogy »azok cselekedhetnek csak üdvösségre való jót, a kik Istentől hivattanak az ő szőlőjének mivelésére, mert mi magunktól nem volnánk elegek csak meggondolására is az jónak, hanem Isten ad erőt rejá, hogy jót cselekedhessünk. Ő alkotmányi vagyunk, azt mondja Szent Pál *Eph.* 2., kiket alkotott az jó cselekedetekre, melyeket szerzett, hogy azokba járjunk.«[2]

Egy hajszál különbség van köztük, az is elméletben inkább, mint gyakorlatban. De a theologus nem ismer elnézést. Bornemisza ép úgy az élő, cselekedetekben nyilatkozó hitet hirdeti mint Telegdi. Egyaránt vallják, hogy ez a hit és a mi belőle következik, az Isten ajándéka. De a protestáns szigorúan ragaszkodik alaptételéhez. Ha Isten adja a hitet, a malasztot, mi az ember érdeme a cselekedetben? És ez a nagy Rubikon, mely a két pártot immár az üdv első kérdésében örökre szétválasztja.

Minél tovább haladnak, annál élesebb, annál határozottabb köztök az ellentét. Az igaz hit, a jó cselekedetek gyökere Isten igaz egyházában

[1] A zsidók.

[2] Az egész disputára nézve v. ö. *Rupp* K. érdekes kivonatát: »Bornemisza és Telegdi«

el, melyik tehát az Isten igaz egyháza? Bornemisza a katholikusokat nem ismeri el annak. Ez az egyház nem őrizte meg tisztán Krisztus hagyományait, toldozta, foldozta a tízparancsolatot, a Hiszekegyet, a Miatyánkot, a sákramentumokat és az egész szentírást. Aztán »Krisztus az ő seregével mindenkor háborgattatott, őket Telegdiéket senki nem háborgatja test szerént, mint Krisztust, az ő prófétáit és apostolit háborgaták«.

Telegdi azt feleli, hogy Bornemisza maga sem tudná bizonyítani a toldozást, foldozást, csak állít vakmerően. Olvassa el az ellenfél Luther Mártonak Epistola ad duos plebanos de Anabaptismo című levelét, meglátja, hogy Luther is elismerte egykor »sub Papatu veram esse Christianitatem, imo verum nucleum Christianitatis«. Az is üres állítás, hogy a katholikus egyházat test szerént nem háborgatják. Nyissa fel szemeit Bornemisza és tekintse meg csak a legújabban történt dolgokat is. »A papokat és szerzeteseket Erdélybe és Várad táján csak egynehány esztendővel ez előtt megfoszták és elűzék onnat, meg is ölének bennek. Mennyi templominkat, oltárinkat, klastromunkat csak Magyarországban is rontották a te pártodon való kegyetlenek. Angliába mint olete meg Janost a Rofiensis pispokot és Tamás Morust, a kancellariust Henricus király, mivel hogy a papa engedelmétől el nem akarának szakadni. Németországnak nagy részéből kiűzettenek a katholikus lelki pásztorok. Kevés úr és nemes vagyon Magyarországban is, ki jószágába szenvedje őket. Vaj mely igen jól tudod, még Septén lakál, hanyszor kalodáztanak és birságoltanak meg a te késztetésedre, Szent-Ábrahamon és egyebütt a te urad jószágában lakozó egynehány egyugyű paraszt embert azért, hogy ide Szombatba jöttenek gyónni, misét és prédikációt hallani, s még sem bánt senki minket? Valljon inkább ha te rajtad állana, itt tűrnél-e engemet, a hol most lakom? Engednéd-e, hogy abban a székben prédikállanék, a kibe prédikállok?«

»De ha mi nem vagyunk, kicsoda tehát az anyaszentegyház? azt fitogtatod, hogy te vagy a tieiddel egyetembe, mivelhogy törrel, tomlöccel, tajtékot turunk-furunk arra a seregre, melybe ti vagytok ... A torokóket is kergetjük és vágjuk, a hol Isten hozzá segét. Az ariánusokat is, anabaptistákat is üldözzük és tömlöcözzük. Tehát ha ettől kell megesmerni az igaz anyaszentegyházat, ezek is mind a Krisztusnak népei lesznek?«

»Csodálkozom rajtad, micsoda arcával mondod, hogy az egész világon semmi egyéb hit nem háborgattatik test szerént a tieteknél. Dávid Ferenc, a Szentháromságnak ellensége, valljon miért ül mostan a tömlöcbe?[1] Az hitért. Servetust miért égetek meg Genevába az te kálvinista testvéd? A hitért. Az anabaptistákat miért végezte egyne-

[1] Telegdi e sorokat még 1579-ben, Dávid F. halála előtt írta.

hányszor az ország a gyűlésekben, hogy kikergessék a mi hazankból? a hitért. Dávid Györgyöt miért ásák még a koporsóból is ki Basileában és miért égeték meg a testét mind könyveivel egyetembe? a hitért. Annak okáért ebből meg nem tetszik, hogy ti volnátok az anyaszentegyház, a mi köz tinektek olyakkal is, kiket ti sem mondotok igazhitű embereknek lenni.«

Újra meg újra visszatérnek a cselekedetek, a »sola fides« tanára és elvitatkoznak rajta vég nélkül. Előkerül a kérdés: milyen jócselekedetekkel kell az Istent tisztelni? Vajjon mit ér a böjt, a szerzetesség? Telegdi hivatkozik a szentirásra és hagyományra, melyekben mind a kettőre van utalás. Bornemisza sem állítja, hogy a böjt, az ájtatosság haszontalan volna. »Jó a böjt, csakhogy böjt legyen és jó értelemmel legyen. Hogy vagy semmit, vagy igen keveset egyél, igyál a testi kívánságodnak megzablására és ájtatos töredelmességre, tanulásra, de igazán való tanulásra és igazán való könyörgésre, nem a megholt szentek előtt való esedezésre, nem misehallásra, nem búcsúra. Ne válogass a napban és az ételben. Úgy, hogy Isten előtt pénteken érdemesb, hogy nem mint szerdán; hogy bűn csak megkóstolni is a húst, de nem bűn a tok, a viza, a kecsege, a rántott hal, az jó bor. Ezt Szent Pál ördögi tudománynak beszéli.« Telegdi erre böjt első vasárnapi beszédére mutat rá, hol az idevágó feleletet bőven meg lehet találni. Az ördög álnokságából való erőlködés az, hogy kiki akkor böjtöljön mikor neki tetszik. A kik effélét hirdetnek, azért cselekszik, mert azt gondolják, hogy igen kevés ember vállal önkényt böjtöt és így ez a szokás lassanként feledésbe mén. A hús eltiltása korán sem hamis válogatásból történt, mintha az tisztátalan dolog volna; de mert a hús táplálóbb étel lévén, mint a hal és egyebek, a böjt céljára, a gonosz testi kívánságok elnyomására ez a mód alkalmasabb. Ne féljen tehát Bornemisza; az anyaszentegyháznak semmi köze a pogány manichaeus véleményekhez. A szerzetek miatt se fájjon a feje, azért, hogy egyiket Szent Ferencének, a másikat Domokosénak, Benedekének hívják. Mikor Krisztus azt mondja: »Ne hivassatok mestereknek, egy a ti mesteretek«, a kevélység, nem a szerzetek ellen szól; és midőn Pál inti a hivőket: »Ne mondjad, én Pálé, Péteré, Apollóé vagyok«: akkor a visszavonás ellen ír, nem az ellen, hogy valakit mesterül ne válaszszunk magunknak, mert ha úgy kellene az írás eme helyeit értenünk, akkor, nem lévén mester, tanítás sem volna. »Lám«, folytatja, »a te nem evangelikus atyádfiai communis praeceptornak hívják Melanchtont. Inkább illetne titeket, ha arrul akarnék vetekedni, hogy nem mint Szent Ferencet, Damankost és Benedeket, a Krisztusnak és Szent Pálnak mondása: kik a rabbi nevet oly igen kívánjátok, egyebeknek sem akartok hivattatni, hanem csak tanítónak és prédikátor urammak, a plébánosnak és káplánnak régi akazatos neveket teljességgel hatra

vetven. És ki Luthere közületek, ki Calvinuse, ki Illiricuse, ki Maioré, ki, Istenség tudja csak, kié.«

A vitának tulajdonképen való sarka, lényege a katholikus fél ama feltegetéséből indul, hogy Isten, noha az örök élet jutalmát az embernek saját jószántából, kegyelméből adja, mégis ezt csupán azok nyerik el, a kik munkálkodnak. Telegdi Szent Pálra hivatkozik, a ki azt mondja: Nem tudjátok-e, hogy a kik a pályát futják, mindannyian futnak, de egyik veszi el a jutalmát? Úgy fussátok, hogy megfoghassátok. Mindenki, a ki a küzdő helyen versenyez, mindentől megtartóztatja magát. És azok ezt azért cselekszik, hogy a romlandó koronát elnyerjek, mi pedig a hervadhatatlant.

A pályafutásban a fődolog a jutalom elnyerése, a melyért kiki önkent küzd, a melyre ugyan felszólíttatunk, de nem kényszeríttetünk, kijelentetvén előttünk, hogy azé lesz a jutalom, a ki versenytársát legyőzve, előbb ér a célhoz. Kinek köszönheti tehát jutalmát a győztes? Annak-e, a ki adta, vagy lábainak? Lábainak is, de hiába futott volna, ha gyors futása jutalmát az a jámbor ki nem tűzte volna. Tehát a kettő együtt jár, hogy az ajándék jóakaratból rendeltessek s annak adassék, a ki gyorsabb a többinél. Így van az Isten kegyelmes akarata a jó cselekedetekkel is. Krisztus az ő szent vérével erdemelte és nyerte bűneink bocsánatát, az üdvösséget és örök életet, s mindezt a mi erdemünk nélkül hirdettette ki az apostolok által és igérte nekünk, de hozzá tette, hogy munkálkodjunk érte, mondván: A ki utánam akar jönni, tagadja meg magát, vegye fel keresztjet és kövessen engem. Krisztus e világ piacáról az ő szőlőjébe hivott bennünket és azt parancsolta: munkálkodjunk a napi pénzért, és ha munkálkodunk, az igért bér megadatik nekünk. Kinek köszönjük tehát a bért, magunknak-e vagy másnak? Magunknak nem, mert ha Krisztus a mi munkánk nélkül nem nyerte, nem igérte volna, hiába munkálkodnánk. Neki köszönjük a jutalmát, ki szőlejébe hivott és erőt adott a munkálkodásra. De viszont Isten is tartozik nekünk a bérrel a mi cselekedetünkért, nem ugyan tetteink következésképen, hanem mert a munkásoknak bért igérven, magát adóssá tette. Az örök élet ajándék is, bér is egyszersmind: ajándék, mert Isten csupán azért tartozik vele, mert megigérte: bér, mert csak azoknak igérte és adja, a kik munkálkodnak érette.[1]

Bornemisza hiába vág vissza Pál mondásával, ki a mi pályafutásunkat és házsártunkat ezzel magyarázza: »Jól vitézkedjel, hogy megőrizzed hitedet is és lelki esméretedet«; mert ebből az is következik, »hogy a jó cselekedetek által *is* jutunk az örök életre«. Bornemisza nem is tagadja ezt, sőt nyilván kijelenti, hogy »szükséges a munka s nagy fizetése is leszen,« de viszont nem kell feledni, »hogy a kiknek

[1] [illegible]

Isten megkegyelmezett: bűnöket megbocsátotta és az örök élet könyvébe nevöket beirta. Krisztus érdemeiért azoknak munkájok kedves és a fizetés is az ő nevében fog történni.«

Ita est, domine Petre — mondja Telegdi; csakhogy ez a mondás az új szülöttekre — új keresztényekre — vonatkozik; az is igaz, hogy csak a Jézus nevében lészen nekünk a fizetés és csak azért fizet Isten a mi munkáinkért, mivel a Jézus nevében vannak. Magunktól, nem csekély munkával, de ha mind egész életünkben fáradoznánk is, az örök életnek csak egy pénzét sem tudnók kiérdemelni: de — és ez a fő — megérdemeljük az igéret folytán, melyet Isten az ő szent fiában tett mindazoknak, a kik jót cselekednek.

Bornemisza megjegyzi, hogy jót kell ugyan cselekednünk, de nem azért, hogy általa várjuk az örök életet, a mely csak Jézus Krisztus halála által igértetett azoknak, kik benne bíznak. De Telegdi az evangelistákra és Pálra utal, mint a kik más értelemben szólanak. Idézi Máté evangeliomának mondását: »A kik jót cselekedtek, az örök életre mennek«, Pálból a Gal. 6. versét, egy-egy helyet a Tess. I. és Hebr. II-ből és Szent Ágoston magyarázatát a 120. zsoltárhoz, melyekből megtetszik, hogy az örök élet elnyeréséért kell jót cselekednünk. Nem áll meg az, hogy Isten, mint Bornemisza véli, csupán serkentésül, buzdításul igéri a jó cselekedetek jutalmát, mint a szülők, kik azzal szokták fiaikat jóra ösztönözni, hogy, ha jók lesznek, rájok hagyják az örökséget, a mely a nélkül is az övék; mert Isten nem csalhatja meg a kereszteket; az sincs helyén mondva, hogy »most is azoké az örök élet, kiknek Isten megkegyelmezett szent fiáért«; mert az örök élet csak reménységben az övék, mint Szent Pál tanitja *Tit.* 5., sőt azt számtalanok el is vesztik. Hivatalosak vagyunk az örökségre, de azt nem nyerhetjük el, ha jót nem cselekszünk. »Valamit műveltek«, mondja Szent Pál, »mindent szivetek szerint miveljetek, az Úrnak szolgálván és nem az embereknek, és tudván, hogy az Úrtól veszitek az örökségnek jutalmát.«

Bornemisza nem menekülhet a hinárból. Elismeri, »hogy, noha csak Krisztus érdeme az örök élet, ő jutalma, ő bére, de őbenne mi bérünknek mondhatjuk: de azért mégis ne úgy várjuk, mint bért. Mert nem azért mondatik *bér*nek, hogy a mi cselekedetinkért adatnék, hanem hogy *bér*ben megfizetődik az örök életbe minden munkánk: improprie bér«. Olyan az eset, mint amaz egyszeri, mikor a király száz forintot adatott egy parasztnak, hogy ajándékon egy nagy répát vitt neki. És mint Mátyás királyról beszélik, hogy egy szegény domine Mathianak, oskolamesternek egy tál kaposztás húsért nagy uraságot adott. Az egy répa nem érdemlette volna a száz forintot, sem az egy tál étek a tiz kővárat; szinte úgy nem mondhatjuk az örök életet bérnek, hanem ha improprie.

Telegdi gyöztesen csap vissza: »Jeles etimologia. Bér, mert bév: nem sokkal különb, mint imez: tormentum — torma: ugyan hasad ki belőle. Valljon a deak ige: »merces« honnét avagy mitűl mondatik? a merendo, est enim praemium, quod datur pro labore seu stipendio. Hát mire nem azért bér magyarul is, hogy érdemljünk valamit? Hanemha más értelme vagyon magyarul és deakul, más tótul, más németul az írásnak, kit te sem mernél mondani, mert úgy nem egy, hanem sokféle volna a keresztyéni tudomány. Hogy bér, azt az írás is mondja, hogy kedig improprie, azt te teszed hozzá. De nem találtam en sem az Isten igéjebe, sem a régi szent doktoroknak írásokban ezt az iget. Annak okáért míg meg nem mutatod vagy a bibliaban, vagy a szent atyáknál, csak tartsd magadnak. De minemű fabulákkal bizonyétod a te vallasodat . . . Nem illik ide sem a répa, sem a káposztás hús. Külomb a répa s a káposztás hús az Isten fiainak is cselekedeteknél. A répa csak répa, a káposztás hús csak káposztás hús: de a mi cselekedetünk nemcsak a mi munkánk, hanem a mi bennünk lakozó Istennek alkotmánya, ő dolga, ő kedve, ő ajandéka: a léleknek gyümölcse, azért érdemes.«

»Miért futsz ilyen igen a bérnek, jutalomnak és érdemnek nevétől?« — teszi hozzá — »ha Kemnicius a több nem-evangelikusokval egyetembe örömest él véle? Nem csak azért kedig, hogy béven adatik az örök életnek jutalma, hanem azért is, hogy Isten azt fogadta, hogy Krisztusért jutalmazza a mi cselekedetinket. És mivelhogy nem a hévalkodóknak vagy gonoszúl cselekedőknek, de azoknak adatik, a kik munkálkodnak az Úrnak szőlejében.«

Jól érezte Bornemisza gyöngéjet, mely a határozatlan ingadozásban állott. Szemere is hányja, hogy annak sem mehetett végére, voltaképmi légyen: lutheránus-e? kálvinista-e? A semptei prédikatorban nem volt meg a Melius vagy Félegyházi merész következetessége. Az úrvacsora problemájában nem merte kimondani a döntő szót, az eleve kiválasztás kérdésében ide-oda hajlott, a »sola fides« és jó cselekedetek viszonyáról hiányoztak világos, összhangzó nézetei. Az első összecsapás, legalább is a főkérdésben, a Telegdi győzelmével végződött, és ez a győzelem a katholikusokra nézve a jövőre az önérzet, a reménység, az erő becses forrása volt. Valóban az a hang, melyen Telegdi Bornemiszának ama vádjára felel, hogy ő Bornemiszát és a szombatiakat üldözte, háborgatta, de hiába, mert sem a prédikatornak, sem a szombatiaknak nem árthatott, sőt használt vele, mivel Bornemiszát, dacára hogy Zólyomba üzték, Isten egeszen közel hozzájok, Semptére vitte vissza, önbizalomnak, bátor elszántságnak és harcias szellemnek a hirdetője. Telegdi tartózkodás nélkül kiáltja ki a háborút. Mindenkor törekedett rá, hogy Bornemiszát egyéb ragadozó farkasokkal együtt távol tartsa Krisztus aklától; mint lelki pásztor örömest és szíve szerint

vetette magát az újítók ellen, sőt ezután is azon lesz, hogy meg abbó a likból is kiugraszsza Bornemiszát, melyben most róka módra lakik s könyörögni fog szüntelen az Istennek és a földi fejedelmeknek, hogy nyujtsák ki Bornemisza ellen karjukat, vonják ki fegyvereiket, büntessék, kergessék, üldözzék mindaddig, míg meg nem tér; ha pedig megterni épen nem akar, öljék meg és töröljék el a föld színéről, hogy többet ne dühösködhessék a keresztyén anyaszentegyháznak romlására. A Semptere való jövetellel pedig ne dicsekedjék Bornemisza; mert ha Telegdi nem űzhette is el onnét, elűzték Bornemiszát utóbb a saját hívei, azért, mert irásait ekteleneknek és istenteleneknek itelték; kiverték, mivel nem vonta vissza, a mit írt, bár nem akarva elmenni, sok tétovázás után, megpecsételt kezeírásával hitére fogadta, hogy visszavonja hazugságát, a mit aztán szintén nem tett meg... Annyira, hogy Bornemiszát nemcsak a pápisták, hanem a lutherek, kálvinisták is karhoztatják az ő förtelmes, tragár, hivalkodó, haszontalan, botránkoztató, gonoszra tanitó, Isten ellen késztő irásaiért...

A csöndes, hallgatag rétegek közt egyszerre megzsendűl az élet. Magyarországon, Erdélyben, a hódoltságban, mindenfelé olvassák Telegdi műveit. O maga külön is közrebocsátja az Antikrisztusról való fejtegetést. Aztán, nem várva újabb tamadást, gyorsan, lazas sietséggel csap az ellenségre.[1] Istennek hála, becsülete, meltósága, jövedelme mindig több volt, mint a mennyit megérdemelt; de ha kitérne, sem ülne az alsó székben, hisz a protestánsok az oly kitérőket is megbecsülik, a kik csacsogásnál egyebet nem tudnak. De bármennyire megbecsülnék is, nem akar bálványimadó lenni, nem akar az ördöggel társalkodni. Az eretnekek magok sem tagadják, hogy az ördöggel barátságos beszélgetéseket töttek. Luther Márton azt írja magaról, hogy oly gyakran és barátságosan nyájaskodott övele az ördög, hogy egy véka sónál többet ettenek meg együtt. Hogy éjjel is felserkentette őtet almából, hogy a mise ellen irna. Óvakodik az újítóktól, kiknek tanai a régi eretnekségek egybe zavart mosléka. Ezek az emberek mást sem tudnak, mint a pápistákat, papokat, barátokat és apacakat gyalázni. Pedig csak a prédikátor uramek erkölcseit kell megtekinteni, legott kitetszik ártatlanságok. Van feleségök, de azért, ha kell, Luther batyankkal »a szolgaló leányokat is elővonszak«. Egymás hitestársával fajtalankodnak, sőt el is csereberelik őket. Milyth György beszélte, hogy az ő joszagan egy vén papnak fiatal és egy fiatal papnak vén felesége volt: nem is állott helyre a békesség, míg az agg babához cigány módra hozzá nem adták a borjas tehenet. Nagy ok Luther batyank és maradekai ellen, hogy magok közt sem férnek össze és

[1] *Egy Nehány Jeles Okai mellyekert Telegdi Miklos Pechi Püspöc nem ueheti és nem akaria uenni Luter Martonnac es az u maradekinac tudomanyát.* Nagyszombat, 1581.

örökös tétovázásokban, civódásaikban té s tova rángatják a szegény községet. Ők hozták az országra az Isten haragját, a törökot is, a mint megtetszik abból, hogy »mikor a Lutherség közinkbe szálla, a tájban kezde hatalmat venni rajtunk török császár«. Boszútól, haragtól lángol ellenök, szavából kiri a szenvedély. A reformátorok szerinte nemcsak testi büntetésre, hanem örök kárhozatra méltók, mikép »vehetné« tehát tanaikat?

Egy szerény protestáns pap, Dávid János, megkisérli a válaszolást.[1] Telegdinek nincs rá szüksége, hogy maga lépjen fel ellene. Oláh és Verancsics iskolája, melyet folkarolt, fejlesztett és úgyszolván egy buzgó irodalom tűzhelyeve tudott tenni, melynek két tizeden át ő volt a lelke: mutatott már fol harcosokat, kik vallásuk védelmere batran és jól fegyverkezve lephettek sorompóba. Monoszlói András, tanár, majd pozsonyi prépost, 1599-től veszprémi püspök, vállalkozott rá, hogy a harc folytatását fölvegye.[2] »Ez elmult időkben pécsi pispök, Telegdi Miklós az jámbor híveknek oktatására bocsatott vala ki egy könyvecsket, melyben ű magából Luther Márton vallásából bizonyítja, hogy nem méltó legyen egy jámbor keresztyennek is annak tudományához hajolni. És Luthernek írásiból is oly jeles okokat hozott elő, hogy a ki érti magát és kevánja idvességét, nagykönnyen megesmeri, hogy Luthernek hamis és szedelgő tudománya lett legyen. De tekenthetdsze, mint midőn az mérges kigyónak fejet megnyomják, fulankját kiszoretják, megis farkával ártani igyekezik; azonképen lesz dolga pispök úramnak: jól kinyométá Luther Márton tanításának mérgét, hogy ne árthatna sokaknak; de íme az pokolbéli ördög meg az kigyónak farkával kezde sértegetni az együgyűeknek lelkeket.« A pécsi püspök felül megmondott könyve ellen szintén holmi ellenző írást bocsatott ki »nem könyvet, mert a könyvnek megis értelme vagyon, de annak az írásnak sem feje, sem lába ki nem tetszik valami David János nevű eretnek, a ki hogy mennyire összezúrja zavarja a hitnek ágazatit, ebben a munkában meg fog tetszeni.

A büszke, tudós, elökelő Monoszlói, a bolognai s bécsi főiskolák növendéke, arisztokrata kicsinylessel néz ellenfelére. Papnak nem is akarja nevezni, hanem csak deáknak. Meg-megrója tudatlánságáért, a melylyel ilyen dologra vállalkozott, e mellett csupa hév, csupa elevenség. Tud alapos, mély lenni, de alkalom adtán csipkedő, maró gúnynyal vág vissza. Élesen kérdi Dávidtól, mikor ez a papok birtokáról és váráról beszél: »Mert nem számlálod elő az ti szép islogos, boglaros,

[1] Könyve ismeretlen.

[2] *Apologia a közönséges keresztyen hit ágazatainac: és az anyaszentegyhaz bizonyos fo vallasinac oltalma David Janos felelete ellen, ki ellenzette Telegdi Miklos, Peechi Pispök irasat, mellyben nem akarta Luthernec vallasat venni.* Nagyszombat, 1588.

frissen lépő kontyos feleségteket? Miért hagyod el az mi eleinknek szentséges áitatosságából csenált, vont arany, ezüst, bársony, gyöngyös egyházi ruhájokkal melyeket ti, egyházi tolvajok, elszaggattatok föl cifrázott Dalilákat? szemetekbe nező sok szolgáló leányzótokat? . . . hol találod az apostolok között az sok cifrás menyecskéket?«

Ismeri, tudja erejét, kiválóságát. A körül táborozó kis ellenségek soraiban nem talál méltó ellenfelet, kivel szóba álljon; szemeit a nagy reformátorok felé fordítja és az ő tudományuknak üzen hadat. És megírja munkáját a szentek tiszteletéről,[1] melyet a másik, a képeknek adandó tisztességről[2] nyomon követ. Két ok indította — úgymond — hogy a szentek dolgát forgassa. »Legelőször: mert látom, hogy közönséges dolog legyen az emberek között erről való vetélkedés, hogy akármely paraszt ember is csak ebben akad meg. Másodszor: mert látom azt is, mely kevesen írtak legyen erről, és a kik írtak is, csak könnyen múltak el mellőle. Isten látja, mennyi fáradságába került, míg ennek a tudománynak magyarázatját a szentírásból és doktorokból megteljesítette. Azonban nem akarta gíráját hevertetni, Szent Pál mondását tartván: »Jaj énnekem, ha nem hirdetem az evangeliomot,« a mi nemcsak nyelvvel szokott lenni, hanem írással is.[3] Lelkiismeretesen, tudóshoz illően fogta fel és oldotta meg föladatát. A szentírásból bizonyítja, hogy a szentek haláluk után Istennél vannak, mint a kik »dominabuntur populis,« népeken uralkodnak, ítélik a nemzetségeket. Ők Krisztusnak örökös barátjai, a kiket az Istenség, az Atya isten maga is tisztel. Vajjon nem csodadolog-e, hogy a kit az Úr becsül, azt az emberek ne becsüljék? Azért mondja az írás, hogy dícsérjük — úgymond — a megdicsőült embereket és mindennemű időbeli atyainkat. Szent Ágoston szintén hangoztatja: Tisztelni kell a szenteket követésért, nem imádni szentségekért. Mi is ezent tanítjuk, nem imádjuk őket, hanem segítségeket kévánjuk, úgy mint Krisztus barátinak, noha Oecolampadius eretnek ezt a tiszteletet egyáltaljában az testben élő szenteknek akarja tulajdonétani, hogy azok imádkozhatnak, a kimúltaktól megtagadván. Ezen mondása volt régen Vigilantius eretneknek is, a kinek azonban már Hieronymus doktor megfelelt. Azok, kik a szentek erőtlenségét vitatják, kettőt szoktak felhozni. Vagy azt, hogy még nincsenek az örök dicsőségben, a melyben a ki vagyon, Istent színről színre szemlélvén, benne, valamint a tükörben, mindent lát, a mi a világon történik; vagy azt, hogy ha ott vannak is, úgy vannak benne, mint valami tömlöcben, honnét az ide alá valókról

[1] *De invocatione, et veneratione Sanctorvm.* Az szenteknec hozánc valo segetsegekrül hasznos könyü. Nagyszombat, 1589.

[2] *De cvltv imaginvm.* Az idvössegre intö kepeknec tiszteletiröl valo, igaz tvdomany. Nagyszombat, 1589.

[3] De invocatione SS. e4.

semmi hírül, nem lehet. Azonban mind a két vélekedés egyformán hamis. Monoszlói a biblia számtalan helyet mutogatja, melyekből megtetszik, hogy a meghólt hívek lelkei Krisztussal együtt az örök boldogságban országolnak. Ámde Calvinus és az eretnekek tagadják, hogy a meghólt szenteket okosan segítségül hívhatnók, sőt a Flaccianusok ezt a dolgot éppenséggel bálványozásnak nevezik. Nagy fenn kiáltják az első parancsolatot: »Idegen Istened ne legyen én előttem,« vagy ezt: »En az úr, ez az én nevem, az én dicsőségemet másnak nem adom,« stb. Azonban ezek a mondások a bálványozások különféle fajtáiról vannak: a mi illeti pedig a szenteknek tiszteletit, tudjuk azt, mi legyen. Mert a minemű különbséget ismerünk az úr és a szolga között, császár és egy udvar népe között: sokkal nagyobb közbe vetést tartunk urunk Isten tisztelete között és az szenteknek avagy képeknek böcsületi közt. Nem egyenlő tisztelettel tiszteljük őket, és valakik avval káromlanak bennünk, az régi szentegyháznak sententiái régen átok alá vetették őket. A katholikusok értik, hogy a szentek is emberek, nem istenek: azért midőn kérjük őket, hogy az mi Urunknál imádjanak érettünk, mint Urnak barátit esmerjük ... tegyék tekéntetessé könyörgések által az mi kívánságunkat.« Bőségesen szól a »cultus latriae« és »duliae« különbségéről. Vitatkozik Calvinussal és Kemniciussal, kik ebben a dologban tévedtek. Aztán a régi s új eretnekségek kerülnek sorra, melyek a kérdésben támadtak. Ennyi vakság, tévelygés, nyakasság láttára Monoszlóit elfutja a tűz. »Philep Melanchton nyakas hazugsága ímez, ki azt mondja, hogy Szent Gergely pápa előtt emlékezetben sem volt a szentekhez való könyörgés. Kemnicius Márton tovább veti az célt, azt beszéllvén, hogy Szent Ágoston után kezdetett ... Nevez bennünk Philep oktalan szamaroknak is, mint kik Szent Hieronymusról azt mondanank, hogy az régi Vigilantius eretnek ellen írt, ki tagadta az szenteknek segítségül való hivatalját ... De erre azt felelem, hogy Philep nemcsak szamár, hanem szamaroknak nagyanyja ő, ki ilyen nyílvan való dolgot tagad.«[1] »Amaz pribék Luther Márton azt hazudja, hogy a szentek tiszteletivel Krisztustul és szent érdemétül a szegény kösséget elhajtjuk ... De még ennél is képtelenbet hazud Calvinus, melyből kitetszik, hogy mint az pokolbeli ördög hazugság atyjának neveztetik Urunktól, Calvinus még annál is nagyobb hazug, ki azt írja: Minden dicséretekben — úgymond — az megholt szenteket imádjak, soha Krisztusról meg sem emlékeznek. Mely hazugságot vádol az mi letanunk és dicséretünk, holott legelőször is így kezdgyük el: Kyrieleison, Christeleison, Christe audi nos, Christe exaudi nos« stb.[2] Ügyes, találékony az ellenvetések visszaverésében, súlyos csapásai alatt szétmállik a ráfogás: de ekzegetikai tudásának kiválósága, dialektikai

[1] U. o. [illegible].

[2] U. o. 92—4.

jának ereje, egyháztörténeti, patrisztikai jártasságának meglepő nagysága főkép azokban a fejezetekben nyilvánul, melyek a szentek kultuszának ősrégiségét, bibliai eredetét bizonyítják. A történelmi adatoknak, nyilatkozatoknak árjával elborítja, szétmorzsolja elleneit. Századról századra menve igazolja be, hogy a szentek tisztelete és segítségül hívása az apostolok idejétől a XVI. századig a régi egyházban szüntelen virágzott; és ez a rész a testes kötetnek a legfényesebb és legbecsesebb lapjait alkotja.

Monoszlói tudott szépen, magyarosan, és a mi fő, bizonyos előkelőséggel írni. Mint Telegdi művein, nála is érzik az előkelő társaságok hatása, melyekben forgott, az előkelő nevelés, melyben részesült. Az irodalomba mind a kettő bevitte a diplomata simaságát, széles látókörét, azt, a mit a népből származott és nagyrészt a nép körében élő magyar reformatorok leginkább nélkülöznek. A tűz, mely a század elméit áthatja, bennök is lobog, ki-kitörnek, kiáltoznak, néha szitkozódnak is; de általán az elegáns főpapot látjuk bennök, a ki a vita hevében is megőrzi arisztokrata hajlamait. A tömeg izgatottan, fenyegetve kialtoz ellene; ő büszkén, bátran lép elő, hogy védje a maga ügyét, sőt mi több, hogy a haragvó ellennek vádakat vágjon szemébe, arcába hányja hűtlenségét. Juhasz Peterben több az erő, Bornemiszában az eredetiség; Monoszlóiban, főkép Telegdiben az összhang, a kritikai látás, a stíl nemessége, a rokonszenves vonás.

Az akkori irodalomnak, európainak és magyarnak általános szokása, hogy az író barátaival, ismerőseivel előszót, verseket irat munkája elé. Ép oly divat ez, mint a könyveknek ajánlása. Ismeretlen a honorárium, a könyvkiadás mai formája. Szegény iskolamesterek, prédikátorok, magok is nélkülözéssel küzdve, gazdag urakat, pártfogókat keresnek, kik a nyomtatás költségeit előlegezik, sajtót állítanak emberök rendelkezésére, aztán az író neve, érdeme, a saját anyagi állapotuk szerint jutalmazzák. Az ismerősök, jóbarátok verseket, bevezetéseket készítenek, dicsérik a szerzőt, a tárgy fontosságát. Telegdi, Monoszlói egyaránt hódolnak ennek a divatnak. Hűséges barátjok, Pécsi Lukács, az esztergomi egyház ügyésze, elég csinos latin, sőt magyar verseket ir számokra, alkalom adtán hatásos előszót iktat munkájok elé. »Az mennyei szenteknek bocsületes mivoltoknak oltalmáról irt könyv« elén jól csengő disztichonokban hívja a híveket a megdicsőültek tisztelettére; a képekről szóló munka elején levő feszületkép alá ő fordítja a régi szabályt:[1]

»Valamit ez kép tanét és jelent,
Isten az: ezt nem tartom mint Istent;
Böcsülöm, de elmémmel tisztelem
Az mit mutat és jelent énnekem.«

[1] Hoc Deus est, quod imago docet, | sed non Deus ipsa. | Hinc honores, sed mente colas | quod cernis in ipsa.

A Jézus Krisztusnak drágalátos szent vérével megváltott hív katholikus közönséges keresztyeneknek szóló bevezetésben szépen fejtegeti a lelki pásztor tisztet, kinek buzgón kell tanítania, még ha munkájának semmi foganatossága nincsen is, és az ellenséget Krisztus akától minden erővel távol kell tartania. Helyesli, hogy Monoszlói Pálffi Miklósnak dedikálta munkáját, oly férfiúnak, ki nem tétovaz a hitnek dolgában és nem vette a tévelygők példáját, kik hamis alkotmányokat, fejek gondolatit Isten igéjének nevezvén, az nyilvánvaló szent írás ellen, az gyenge és változandó személyeknek iktatják, nevezvén őket az Anyaszentegyház dajkáinak, emléktetőinek és takargatóinak: holott Szent Pál apostol nagy csendes hallgatást parancsol az asszonyállatoknak.«

Pecsi nem született vitázónak. Nincs harcias szelleme, inkább valami csendes szerénység, szemlélődő józanság hatja át, mely a szív mélységével párosul. Szeret az erényekről, a szív virágairól elmélkedni, elnézegeti a hadi életet, elkoskodik jó oldalairól és csapásairól, szívesen járkál a keresztény vállasság kertjében, csügg a természet szépségein, melyekben igaz, őszinte hittel Isten jóságát és nagyságát olvassa. Mikor efféle dolgokat talál, buzgó lélekkel fordítgatja, dolgozgatja át, azon a kissé ódon, egyszerű, sima, csinos természeti hasonlatokkal, leírásokkal attort nyelven, a mely az ő igénytelen lelkéhez oly jól illett és a század műveltebb közönségének bizonyára kedves volt.

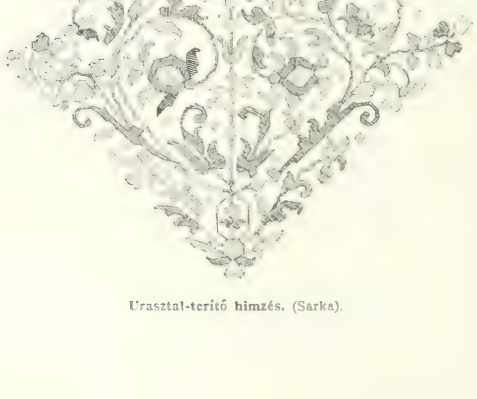

Urasztal-terítő hímzés. (Sarka).

Grác.

IV.

Telegdi, Monoszlói munkásságában az újra ébredő katholicizmus hajnalfénye látszott. Könyveik bejárták az ország összes részeit, »és kézről-kézre hordoztattak az olvasóknak különbkülömb felőlök való ítéletekvel és hasznokval.« De a valódi, a döntő évek csak ezután következtek. A hatalom, a primási méltóság csak később vetette mérlegbe hatásának súlyát, a jezsuita szerzet az irodalmi téren alig hogy megszólalt. Több mint két tized múlt el a nagyszombati kollegium pusztulása óta, mely a szerzet magyarországi működésének végét szakította, és csak 1586-ban, Draskovics kalocsai érsek, győri püspök, biboros telepítette be ismét őket. Azóta Sellyen s vidékén munkálkodtak, úgyszólván napról-napra kitéve a török kóborlasainak. De csakhamar lett partfogójuk. Az ország első érseki széket Forgách Ferenc foglalta el, a volt nyitrai püspök, kinél makacsabb, kitartóbb, félelmesebb férfia korának egy sem volt. Hatalmas főúri családból eredve, örökölte annak összes jellemző tulajdonait. Atyja, Simon, ki többet élt a hareban, mint otthon, századának legvitézebb katonái közé tartozott és egyike a hősi elszántság, az ügyért elni, halni kész ragaszkodás erős alakjainak, kik az utókor, de a kortársak bámulatát is méltán ragadják meg. Bátor és vakmerő a végletekig. Alkut, tranzigálást nem ismerve, a nehézségekkel nem számol; keresztülront, átgázol rajtok és egy pillanatra sem feledi hatalmát. Nincs az az erő, mely útjából elterítené. Mint ifjú állt a katholicizmushoz, mint a jezsuiták tanítványa, és az antireformáció legnagyobb vezérének, Bellarminusnak barátságától, szellemétől izmosítva, meggyőződésének mélységéből lobogó, emésztő tüzet

arasztott az életbe. A mit elődei tettek, úgyszólván a végletekig tudta fokozni: az üldözést, az erőszakot, az ellenállást. A régi Magyarország embere minden ízében, az eltünt kor marcona vitéze, ki nem akar okoskodni és nem ismer egyebet megszokott szabályainál. Körömszakadtáig ragaszkodik a meglevő törvény betűjéhez, és nem törődik vele, hogy körötte új világ keletkezett, a melynek igényei, jogai nem kevesebbe szentek az övéinél: csak egyet tud: hogy egy az igazság, az, mely a régi egyházban van, minden más tévedés, a melynek létjoga nincsen: mindenki, a ki az egyház ellen fölkel, lázadó. És nem felejti, hogy a kormány, az udvar áll háta mögött. Ezek az emberek jól látják, hogy a protestantizmus megtörése Magyarország megtörése. A vallásról beszélnek, de az alkotmány, a jog, a szabadság

A jezsuiták vágsellyei kollégiuma.

ellen kószorúlik fegyvereiket. A prágai beteg ember hitvány, haszonleső szolgai örömest használják fel a kínálkozó alkalmat. Basta, Belgiojoso úgy tűnnek föl mint az esztergomi érsek emberei. A közvélemény mindent neki tulajdonít, erőszakot és politikai árnyalatot egyaránt; az ország nagy része gyűlöli, de legyőzni, megtörni nem tudja senki. A mikor minden lángba borul körülötte, és úgyszólván ellenségeinek hatalmába került, vakmerősége, vaskarata, megátalkodott csökönyössége akkor sem törik meg: visszadöbbenti, megnémítja üldözőit és útat nyit számára.

Eladdig — a XVII. század elejéig — a reformáció Magyarországon az állam szemeiben alig volt egyéb üldözött vagy többé-kevésbbé megtürt tannál. Az »innovátorok« megelégedtek azzal, hogy átalakítsák a társadalmat, tanítottak és oktattak, iskolákat teremtettek és templomokat

foglaltak hiveik részére. A mindennapi élet kisebb-nagyobb harcaiban elég erőseknek éreztek magukat és nem jutott eszükbe, hogy politikai egésszé tömörülve, jogaik országos elismerését követeljék. A XVI.

Forgách Ferenc.

század züllött viszonyai közt, mikor minden város és vár egy-egy középpont, mely maga ád irányt a körülötte zajgó életnek, inkább bizonyos szellemi rokonság kapcsai fűzik egybe őket, a közös hitelvek, a régiség gyűlolete. Viszonyaikban több a természetszerű fejlődés, mint

a közös tervszerüség, terjeszkedések szintén inkább a guerilla-harcok, mint rendszeres hadjárat képét viselte. A győzelem igy is az övék volt és az új állapotok megszilárdulásának folyamata megkezdődött. Forgach ép akkor indítja meg ellenök a háborút, az udvar dühe ép akkor fokozódik a leggaládabb intézkedésekig. Megértik a veszély nagyságát és egyesülnek, hogy a törvényt törvénynyel, a múlt hagyományát a jelen többségének jogával verjék vissza. Eddig az új eszmék csupán a társadalomban hódítottak: most fölkelnek és a jog, a politikai élet terén követelik az elismerést. A prédikátorok megkezdették s folytatták a reformációt, de a magyar földön Bocskay, majd Bethlen Gábor emeltek arra a polcra, melyre hivatva volt, egyszerre küzdve fajukért, a politikai és lelkiismeret-szabadságért. A protestantizmus soha sem volt nagyobb és dicsőségesebb, soha többet a nemzeti céloknak nem használt. De viszont a' virágzást a hervadástól alig választja el valami. Az eszméket megérleli, győzelemre juttatja az idő, a diadalban viszont érezni lehet a hanyatlás előjeleit. Az emberek hiába törekednek a gondolatoknak szárnyát szegni: de támaszthatnak új áramlatokat, melyek a korábbiakat mérséklik, háttérbe szorítják, s ebben a részben Forgach, a mily kevéssé volt kényes az eszközök válogatásában, ép annyi éles látást tanúsított. A politikai történet fölsorolja kemény harcait, melyek a protestáns többség ellenében is fölszínen tartják: az egyházhistória elszámlálja, hány reformátort üzött és fogatott el vagy igyekezett az egyházba visszatéríteni, hogyan buzgólkodott a templomok visszavételében; de a büszke arisztokrata, bár maga írónak nem született, az eszmék küzdelmét sem kicsinyli. Nagyszombatba a jezsuitákat ő telepíti vissza, iskolájoknak ő a tulajdonképen való alapvetője, az irodalom, mely Telegdi és Monoszlói hagyományait folytatja, sokáig az ő egyénisége're támaszkodik. Jól ismeri a jezsuiták szellemét és csodálatoskepen ragaszkodik hozzájok. Méltóságat, hivatalat, mindent kész volna elvetni a jezsuita egyszerü nevéért. Benne magában hiányzik a jezsuita alkalmazkodása: de bámulattal, odaadással csüng munkásságukon: az eszmék zürzavarában, mint biztos orvosságra, a jezsuita Bellarminus hatalmas könyveire utál és a megtéritendőknek Bellarminust adja kezébe. Valóban, intézkedései egy új tenyészet magvait hintik el és segítik hatalmas fölvirágozásra, mely tizedeken át a reformációval legelesb ellentétben áll: egy új korszaknak vetik meg alapját, melyet bizonyos tekintetben a jezsuitizmus évének méltán nevezhetni. A vezetés jezsuita kezekbe jut, az irodalomban övék a döntő szerep, éleslátásuk, diplomata ügyességök, melylyel a körülményeket fölfogják, hajlékonyságok és gyors alkalmazkodásuk a kivitelben, kimeríthetetlen, mely buzgalmuk, meggyőződésök ereje, tudományuk és sokoldalúságuk, hagyományos összeköttetéseik a régi legitim hatalommal, így, együttesen és szoros kapcsolatban egymással, nemcsak tovább fejlesztik Forgach rendszerét,

A nagyszombati jezsuita-kollégium.

de hagyományait tökéletesítve, az erők hatalmas súlyát vetik a küzdelembe. Forgách éleslátással tudta megválogatni embereit. Felfedezte a Loyolaiban, és a kik a bekövetkező harcokban mint a régi egyház védői előkelő szerepet játszanak, pályájukat jórészt az ő szárnyai alatt kezdették.

Telegdi már 1586-ban meghalt. Monoszlói, miután a malasztról és szabadakaratról még egy munkát írt, 1601 végétől szintén nem volt az élők között. De az új áramlat megtalálta, kiformálta már legnagyobb hősét. Forgách, ki ebben az időben a nyitrai püspöki széken ül, már ismeri és pártfogásába veszi a fiatal, langlelkű sellyei jezsuitát, kinek neve pár év alatt varázshatalommal fogja bejárni Magyarországot, megdöbbenést, gyűlöletet, örömet és lelkesedést keltve mindenfelé, a hova érkezik. Pázmány Péter idejénél állunk, ki a magyarnak első nagy prózaírója volt, azok közül, kiknek művei soha sem válnak olvasatlan régiekké, hogy őket a nemes élvezet kivalóbb mértéke nélkül olvassák. Mint minden nagy ember, hű kifejezése volt a kornak és áramlatnak, melyben élt, s nem kevésbbé fajának, mely mindenha büszkeségei közé számítja. Élete, munkássága telve karakterisztikus vonásokkal, úgy szólván nyomról nyomra éli át mindazt, a mi az antireformáció fejlődésében hatásosnak, döntőnek mutatkozik. Protestánsnak születve és jezsuita iskolába járva, fogékony gyermeki lélekkel szívja magába Szentó és társai szellemét, mint annyi mások a protestáns előkelő családok fiai közül; sőt elhagyja hitét, mint Forgách, és jezsuitává lesz. Éveken át tanulja akvinói Tamás bölcseletét, mely a katholikus dogmatikának örök időkre szóló fegyvertára. E mély, hatalmas spekulációkon gyakorolja, képezi ki gondolkodását, szerzi meg azt az éles látást, mely a vitákban villámgyorsasággal veszi észre az ellenfél legrejtettebb gyöngeit és a szellemi harcban oly felelhetlenné avatja. Utóbb Rómába kerül. A jezsuita kollégiumban ott egy csoport ember él, kikre a szerzet méltán tekint büszkeséggel. A ház élén nem kisebb férfiú talál, mint Bellarminust, a reformáció ellen vívott harcok dicsőségben gazdag hősét, az irodalomban legkiválóbb vezérét. Európának tudósai közt egy sem volt, ki az időszak kontroverziái terén nagyobb hatást gyakorolt és tán mellőzhetetlen volna. Ötven éven keresztül mindenki reá hivatkozik, dicséri vagy vádolja. Célul tűzte maga elé, hogy az egyház ellenfelei összes mozzanatait és tanait, melyeket a reformáció megtámadott, gyűjtse és összesen formulázza, megvédelmezze s az új nemzedékkel szemben újítsa. Ismerte az összes hagyományos hittani anyagot, és a mily kiterjedt tanúsított annak rendszeres, világos összefoglalásában s védelmében, ép oly jártassággal forgolódott az ellenvélemények körül. Azt mondották róla, hogy világosabban rendszerezte a reformáció tételeit maguknál a reformátoroknál, és Itáliában el volt tiltva olvasása, nehogy az eretnekséget maguk az emberek belőle meg-

tanulják. Bizonyara könyv alig keltett valaha erősebb és általánosabb forrongást, mint a »Vitatkozások«[1] ez a temérdek folió-munka, mely idő folytával több mint százhúsz kiadást ért. Fejedelmek, tudósok sietnek üdvözlésére, a katholikus főiskolák tanulmányaik alapjává teszik, az ellenfél a támadások özönével árasztja el, az oxfordi, cambridgei egyetemek külön katedrákat állítanak fel cáfolására. Ezek a tények mindennél hangosabban beszélnek. Bellarmin nagy ember volt, egy azok közül, a kik nem csupán eszök, de szivök által is nagyok, a kiket bámul a sokaság, de otthonukban sem válnak törpékké. Sokat beszélnek jámborságáról, egyszerűségéről s arról a megvetésről, melyet a földi javak iránt mindvégig táplált, még jobban emlegetik szerénységét, lelkének azt a tulajdonságát, hogy a milyen szigorú volt saját személye iránt, ellenfeleinek hibáit ép annyi hajlandósággal szokta mentegetni. Otthon, magánkörben nyoma sincs benne a vitatkozások félelmes bajvívójának. Társai csupán a lángeszű férfiút látják, a buzgó lelket, a mely él-hal az Istenért, az igazságért, a szegényekért, s forró áhitatában gyönyörű elmélkedéseket és himnuszokat ír, melyek isteni szeretettől olvadoznak s meltók rá, hogy a zsolozsmás könyvekben örök életet éljenek. Pázmány lelke áterzi ennek a hatásnak melegségét. Már ekkor, itt a Tiberis partján gondol hazájára, melynek szintén szüksége volna egy Bellarminusra. Szereti, csodálja ezt az embert, kinek védelmére — Whitacker ellen — könyvben is, legelső

ROBERTVS CARDINALIS
BELLARMINVS POLITIANVS
SOCIETATIS IESV
EX MARCELLI II PONT MAX SORORE NATVS

Bellarmin Róbert arcképe.

[1] Disputationes de controversiis fidei adversus huius temporis haereticos. I—III. Ingolstadt. 1580—92.

munkájában, síkra száll. Vezéreve, mintaképeve választja mint szónokot, mint vitázót. És mikor egy nagy, eredményekben gazdag pályára tekinthet vissza, meg kell vallania, hogy sorsukban nem egy közös vonás akadt, hogy, különböző viszonyok közt bár, de ugyanazon úton jártak, s ő Magyarországnak Bellarminja lett.

A legelső pillanattól kezdve, a mióta egyházi hivatalra vállalkozott, nem volt egyéb föltett célja, mint hogy az Isten igazságait oltalmazza, terjeszsze, a »hitben megcsalatottakat« útba igazítsa. Bellarmin fényes példája fokozta vágyát, izmosította elhatározását; de a küzdelembe a természet dús adományát is magával vitte. A specialis magyar viszonyok tettek magyar íróvá, és a családi tűzhelynél, a Kőrös videken, lelkébe olvasztá a magyar nép szellemének azt a páratlan öserejét, mely összes életet áthatja, törzsökös észjárását s a magyar nyelv és frazeológia olyan kincset, melyhez foghatót az íróknál ritkán találunk. Hosszú éveken át idegenben tanulva, bolyongva, örökölt sajátságait végig meg tudta őrizni és a mikor megszólalt, úgy látszott, mintha iskolája a váradi megyeház ülésterme lett volna. Ugyszólván egy csapásra emelkedik neves férfiúvá. Három évig működött a gráci egyetemen mint a növendékek felügyelője, mint a bölcselet tanára, mikor a XVII. század első évében Vagsellyére küldik és Forgách püspök barátságát megnyerve, hangját az irodalomban fölemeli.

A protestánsok részéről két író művei várnak ez idétt feleletre. Gyarmathi Miklós, helmeci prédikátor meg 1598-ban szólalt fel Monoszlóinak a szentek segítségül hívásáról írt munkája ellen,[1] mint a ki szerinte — a kérdés leglényegesebb oldalát: a szentek érdemeinek »hozzánk való kapcsolását« pálastolásból, szemfenyvesztésből, »pók hálózásból« mellőzte. A másik munka, Magyari István, sárvári lutheránus pápe,[2] az országokra súlyosodó bajoknak okait fürkeszte. A protestáns tudós meg egyszer fölveti a sokat vitatott kérdést, mi a közbajok főforrása? A bűn, a melyet Isten ostoroz, az egyesek, a társadalom megszámlálhatatlan bűne, a bálványozás, a hamis vallás, a katholicizmus. Ki ne látná a régi egyház hamisságát, melynek dogmái a pápák szörzése, a mely a pápát, a szenteket bálványozza, melynek pápiai a legrömlöttebb életet élik? Az Isten főkép miattok bünteti az országokat és fogja büntetni meg sanyarúbban. Nincs más orvosság, egyedül az erkölcsök javítása, a protestantizmus. A pápokat meg kell hozasítani, hogy erkölcseik javuljanak. »Most, bízván erejökben, szűzes-

[1] *Keresztyeni Felelet Monoszlói András Vesperini Püspök, és Tosoni Praepost könyve ellen, az mellyet írt, De Invocatione. et Veneratione Sanctorum,* stb. Debrecen, 1598.

[2] *Az Országokban valo soc Romlasoknac okairol, es azokbol valo meg szabadolasnac io modgiarol, mostan vjonnan irattatot, es soc bölts embereknec irasokbol szerezteket [illegible]* Sárvár, 1602.

AZ ORSZÁGOK-BAN VALO SOC ROMLASOKNAC OKAIRÓL, ES AZOKBOL VALÓ MEG SZABADVLASNAC IÓ modgiáról, moſtan vyonnan irattatot, es ſoc bölts embereknec iráſokból ſzereztetet haſznos könyuetske.

MAGYARI ISTVÁN SARVÁRI
Prædicátor által.

Pſalmo LXXXI. verſ: XIII.

Vaiha az én nepem halgatot volna engemet, és az Iſrael az én vtaimban iárt volna, niluán ſemmié töttem volna az ő ellenſégeket, és az ő háborgatoi ellen, fel emeltem volna az en kezemet.

NIOMTÁTTATOT SARVÁRAT,
az Author költſégéuel.

MÁNLIVS IÁNOS ÁLTAL,
ANNO M. D. CII.

seget fogadnak a papok, maga nem tarthatják meg, hanem iszonyú dolgokat, az ő lelkek ismeretek tudja, cselekesznek, s mégis szüzességgel kerkednek, mint az is, ki minap, vele való beszelgetesemben, nyilvan mere nagy esküvessel mondani, hogy ő olyan szüz volna, mint az világra születésekor volt, maga élete viselése mert ritkan józan, neha ketszer is részeg napjaban mást mutatna. Lat Isten mindeneket. Lót elesett az jó lakás utan, eleshetik ő is.[1] Szól a békeségről, a hadról és vitezségről. Nagy baj, hogy a katonákat nem díjazzak elég jól. Bezzeg a török siet a hadba, mert tudja, hogy megsebesülés eseten nyugalom, előmenetel var rea: de nem sietsz elő te szegény legény, mert tudod, hogy jó katonában jó koldus szokott lenni. Magyari semmivel sem all magasabban kortársainál. Négy részre osztott könyvében nincs egyetlen vad, alig van gondolat, melyet mások előtte már el nem mondottak. De összefoglalt egy csomó elevenen elő eszmét s az ő erőteljes, kifejezésekben gazdag nyelvén hatasos egészszé alkotta őket. A reformació nem csupán igaz hit, de hazafiság: a katholicizmus nemcsak tevelyges, de a haza ellen való bün. Soha ennyi nyomatékkal ezt az eszmét senki nem hirdette. Magyari azt a húrt pendíti meg, a mely a sokaság szivében minden másnál erősebb visszhangot tud támasztani. Nem csoda, hogy figyelmet ébreszt maga iránt. Forgách és tábora rögtön észreveszik veszedelmes voltát. A nyitrai püspök maga hivja Pázmányt Radosnyára, hogy Magyarinak nyugodtan és zavartalanúl megfelelhessen. És a jezsuita megirja Feleletet,[1] az első magyar könyvet, a melyet Jézus-társasági keszitett. Sietve dolgozta: itt-ott érzik rajt, hogy — mint mondani szoktak — új ember. Azonban nyelve, stilja egész hatalmas fejlettségében tarul föl, temperamentuma, dialektikája úgyszólvan mindvégig ragyogtatja erejét. Hatalmas érvelés, eredeti fordulatok, maró gúny, tréfa, kiméletlen személyeskedés mind végig érdekessé, mulattatóvá teszik gondolatainak, fejtegetéseinek ömlő, izző árjat, mely az akadályt zajongva boritja és pusztitja el, mint az eleven lava. Ne beszéljenek a protestantizmus régiségéről és a papista hit újságáról. A történelem bizonyságot tesz róla, hogy a katholikus egyház az evangelium folytonosságában él. A római eklezsia dogmái az evangelium, az apostoli és régi atyák dogmái — ezt az adatok meglepő gazdagságával igazolja — míg Lutherek tanaiból egyedül azok eredetűek, a melyek a katholicizmusban is megvannak. Ne ezekkel álljanak elő: mutassák meg, az ősrégiség mikor és hol vallotta diakritikus tételeiket. A papokra és papokra sok gyalázatot kennek az újítók, pedig ezek a vádak jóreszt alaptalanok. Nézzek meg Calvin s Béza életét, s gondolják meg, miket mond Luther a saját tanítványainak feslettségéről. Az ti predikatoritok nyilvan való latorsagit én nem

[1] *Felelet az Magyari Istvan sarvari praedikatornak, az ország romlása okairul irt könyuere.* Nagyszombatba, anno 1603.

akarom mostanában előszámlálni; az predikatorok kívül pedig tudom, valakik az új evangeliumot követik, mind szentek és jámborok, soha ti közöttetek semmi paraznaság, részegség, szitok, csalárdság, ragadozás, szegény ember kóborlás nem találtatik, mind szentek vagytok. Az Ádám meghólt bennetek, megfeszült az ti testetek és immár semmit nem érez: közülünk kimenvén, csak az lelket vittétek ki, az testet nálunk hagyátok, maga jól tudom, azt hiszitek, hogy az Isten parancsolatját senki közületek meg nem tarthatja, hogy minden cselekedetetek bűn és örtelmes undokság.« Nincs könnyebb mint effélé vádakat emelni; de akkor, ha valaki el akar a régi hittől szakadni az okon, hogy némelyek az ő tanítói közül látrok, ne szakadjon el addig, míg olyan tudományt nem talál, melynek minden vallója szent és ártatlan.

Szemére hányják az egyháznak, hogy hatalmas és gazdag, nem mint regente volt, s nem veszik észre, hogy a fejedelmek már a legregibb időkben adakoztak részére s üldözték az eretnekeket. Hiába hivatkoznak e részt Krisztus mondására, hogy a konkolyt hagyják a búzával együtt növekedni, mert ez ép oly kevéssé szól az eretnekség pusztítása, mint a gonosztévők kivégzése ellen. És végre is, ha üldözésről beszélnek, vajjon ki volt türelmetlenebb, vérengzőbb, mint a protestánsok? Angol- és Franciaországban kik öntötték az ellenkező hitűeknek véret? »Noha pedig megbüntethetnék effélé tévelygő tanítókat, mint te vagy, halállal is a fejedelmek, mindazáltal kérlek, mondd meg, hány embert öltek meg Magyarországban avagy Németországban a ti hitetekért? Bizonnyal nem oly kegyetlen a mi evangéliumunk, mint a tietek.«

Magyari azt kiáltja, a mit Ákháb Illés prófétának: hogy mi vagyunk okai minden szerencsétlenségnek és háborúságnak. De igen könnyű az igazságot megmutatni. Kik rontották meg a nép erkölcseit, ha nem a lutheristák? Mióta nyílt föl az emberek szeme a gonoszságra, ha nem az új hit elterjedése óta, úgy, hogy csak a tíz esztendős gyermek is több latorságot és gonoszságot tud, cselekszik, hogysem azelőtt a negyven esztendős ember? Az mi nemzetségünk azelőtt oly tökéletes, együgyű, ájtatos nemzetség volt, hogy hozzá foghatót nagy földig nem találtak volna. Az lopás és ragadomány, az fajtalan és feslett élet, az szitok és átok csak hírrel is alig hallatott közöttre; de mióta ti támadátok, nemcsak azokat, az kik titeket követnek, olyanokká tevétek, mint az zabla nélkül való vadlovakat és kegyetlen tigriseket, de meg azokat is, kik tőletek különböznek, az véletek való társalkodással, mint az baziliskus az ő látásával, úgyan eltávoztattátok, úgy hogy az kit most legjámborb és tökéletesb erkölcsűnek tartunk, ez előtt száz esztendővel igen gonosz embernek látszott volna.« kiált föl túlzó lelkesedés hangján. Szeretettel néz a múltba, nem ismerve, nem látva sötét árnyoldalait, szemét húnyva vérének, fajának öröklött

bünei előtt. Ime, Magyari maga is hasonló hűrokat penget. Hogy Magyarország erős és a törökőknek rettenetes ország volt, melyben sok jó fejedelmek voltak, kik által Isten fel akarta emelni a mi nemzetségünket. De ha ez így van, ha Isten a magyar nemzetséget szerette, oltalmazta és felmagasztalta, míg az ős hiten volt; ha akkor kezdett romlani és pusztulni, mikor az új tudomány keletkezett: hogy merik tanítani, hogy a katholicizmus oka e romlásnak? Addig volt országunk, míg a mi hitünk virágában volt; akkor kezdett romlani, mikor ti támadátok Lajos király idejében ... Ha a mi hitünk volna ennek a veszedelemnek az oka, nyílva Sz. István királytul fogva lőtt volna veszedelmünk. Ne kiabáljon senki valótlanságokat, ne fogják saját bűnöket ártatlanokra: az országban való veszedelmeknek nem mi vagyunk okai, hanem a lutheristák«.

Kétszáz esztendő múlva nevetni fognak ilyen harcokon. A művelt közönség nem fogja megérteni, hogy tudós elmék ilyen tárgyakkal komolyan pepecselhettek. A XVI. század szülötte, ki az Antikrisztustól retteg, a kinek lelkét minden ízében áthatják a theologia kérdései, a theologus következtetések, okoskodások szertelensége: érzi, hogy Pázmány derék munkát végzett, hatalmas, veszélyes vadat utasított vissza. Lehettek, bár kevesen, kik e bátor, őszinte antinomiákat olvasva és rólok gondolkozva, belátták, hogy az igazságra vezérlő út a gondolatok zűrzavarából a mindenkép összezagyvalt eszmeknek szétválasztása, rendezése nélkül föl nem tárul. A reformáció forradalmában összefolyt, összezavarodott minden. Az elégedetlenség, a tusa hevében válogatás nélkül vonszolják elő a legkülönfelébb dolgokat, hogy az ellenséget dongessék, egyik tételről a másikra ugranak által és a legtöbbször alig végeznek valamit. Sok az ifjúi hév, az ekzaltáció; kevesebb a rendszeres fő, a theologia tág mezejének minden tájára kiterjedő tudás, a széles látkör, az, a mi a diadalt eredménnyé tudja emelni. Pázmány ilyennek született s ilyenné formalódott. Többet és rendszeresebben tanult, mint akárki ellenfelei közül, az eszközöknek oly gazdagságával rendelkezett, mint amazoknak egyike sem. Első csatáját alig végzi be, körülményei már is oly helyre ragadják, mely mindennél alkalmasabb tovább fejlesztésére. A graci egyetemre visszahelyezve, mint a skolasztikus theologia előadója, úgyszólvan kénytelen a kérdések mélyebb vizsgálatára. Szükség, alkalom egyaránt visznek, hogy színről színre megismerkedjék azoknak műveivel, kik a forrongásokban szerepet játszának. Szorgalmát, figyelmét alig kerüli ki valami. Az irodalom régibb és legújabb termékei megfordulnak kezében, a hazaiak épúgy mint az idegenek. Tanul, elemez: korán sem, hogy új igazságokra jusson; hanem hogy megismerje az újak gyöngéit, erősítse a régieket, alapos tervet készíthessen a harchoz, mely fő eleme. Ha szóval nem mondja is, munkái elárulják azt a folyamatot, melyen átment, s a

melynek fontos eredménye a forrongó vallási eszmek hatalmas áttekintése és rendezése volt. Érzi a szétszórt csatározás elégtelenséget. A végső, biztos diadalt a szellemi élet terén csak erős, rendszeres munka fogja eldönteni. A közönség számára föl kell építeni a katholikus theologia egész hatalmas épületét. Mikor Magyarországon a Bocskay fegyvereit egyik győzelem a másik után követi, a gráci jezsuita az elkeseredés szilajságával írt könyvben vesz magának elégtételt.[1] Tövén ragadja meg a bokrot, úgyszólván alapvető kérdéseket tárgyal. Az új tudomány az ördög műve, Luther és Kalvin az ördöggel, a minden hazugságok mesterével cimboráltak. Hogy az új tudomány kigyomlal minden jócselekedetet s minden gonoszságra szabad menedéket ád. Hazugsaggal gyarapodnak és hazugsaggal gyűlöltetik az igazságot. Az új tanítók magok közt is egyenetlenek, állhatatlanok és tanaik nem egyebek a régi tévelygések összezürt-zavart moslékánál. Úsznak a hamisságban, megfertőztetik az Úr testamentomát, a szentírást, a szentségeket, a hitvallást, az ősi hit ágazatait ... Meglepő adatainak dúsgazdagsága és logikájának ereje, még inkább határozottsága és könnyűsége. Magatartásában, modorában megtetszik az ébredő egyház mély bizalma, bátor önérzete, a mely a diadal biztos tudatával támad ellenségeire. A jelen még nincs kezeiben; de övé a jövő. És a leggyűlöletesebb vadakat szórja és bizonyítja ellenfelei, a fő »újítók« ellen, a legnagyobb kíméletlenséggel mutat rá Luther és társai árnyoldalaira s tépi, szaggatja koszorúikat. Szinte megvetéssel fordúl Gyarmathihoz. Ötvennégy árkusra nyomott »abajdóc«-nak nevezi támadását, melyet »csak könnyű kézzel és igen ritka rostával pálla,« »de mégis annyi gazza esek és hulladékja, hogy a maradékával száz pinz ára borsót be nem takarhatnánk«.[2] Éles, csudálatos dialektikájával meglepően boncolja tudós ellenfele állításait és a ragalom vadját zúdítja a prédikátorság ellen, mint a mely »pirulatlan és szemtelen orcával, hamis és csavargó értelemmel marcongja és rútítja a keresztyen doktorok írásit; ragalmazza az élelmetes régi jámborok tetszésit; álnokul és csalárdul ki akarja tekerni markunkból sok csavarások és magyarázatok által a szentírásból vett éles tőröket, melyekkel megszaggattatik az hitetlenség; sok undok és nyilván való hazugságokkal gyűlölségessé akarja tenni a mi tökéletes vallásunkat«. Tréfát, gúnyt űz belőlök és a mi fő, lesi, hogy velök szembe vívhasson. Nem vár, míg megtámadják: maga keresi föl az ellenfelet, annak is a legkiválóbbját. Érzi, hogy valami nagyra termett. Forgách, ki Bocskayek leghatalmasabb pörösé volt,

[1] *Az mostan támat vy tvdomániok hamissagának Tíz nilván való bizonisaga. És reovid intes a Teoreok Birodalomrvl, és vallasrvl.* Gréc, 1605.

[2] *Keresztieni Felelet.* A Megh Dücsöült Szentek Tiszteletirül, stb. Az Gyarmathi Miklos Helmeci Praedicatornak, A Bodogh emlekezetü Monoszloi Andras .. könyue ellen irt csacsogasira. Gréc, 1607.

és közben az ország érsekévé lett, már 1607 nyarán magamellé szólította; Rudolf király az 1608-iki pozsonyi országgyülés alkalmából mint jelenlevő legkiválóbb hittudóst véleményadásra szólította föl: hogy a vallás szabad gyakorlatát keresztény fejedelem szentesítheti-e? És a mily ügyes, hajlékony, a kivitelben tranzigálásra kész diplomatának bizonyul a politikai életben, ép oly keményen utasít vissza minden megalkuvást az irodalom terén. Belenyugszik a megváltozhatatlanba, meghajlik a többség akarata előtt, a bécsi békére katholikus szempontból is talál okot. Szemében a jövő a döntő, nem a jelen. Ismeri a protestáns rendek elszántságát: hogy inkább a török alá adják magukat, semmint a vallásszabadságról lemondjanak. Visszadöbben a következmények súlyától. Inkább diadalmas protestantizmus, mint pogány-uralom! — hangoztatja; sőt a reformációnak politikai nagy győzelmében a katholikus önérzet tüzének lángra lobbantóját jövendöli — akkor, a midőn a régi egyház hívei az országgyülésen gyöngébbek és kevesebben vannak mint voltak bármikor, a protestantizmus Magyarországon legszebb napjait éli, a jezsuitákat ingatlan javak birásától eltiltják, a katholicizmust az új felekezetekkel csaknem egyenlővé teszik, a kamaraelnökségből kizárják az egyházi embereket és maga Forgách, szinte izolálva, egyedűl főpap társaitól követve, a puszta tiltakozással kénytelen megelégedni. De Pázmány csupán a körülményekkel alkuszik meg; iróasztala mellett, tanokról, elvekről nyilatkozva, rendületlenűl, hajszálat sem tágítva, küzd meggyőződéseért. Hevesebb, gúnyosabb mint valaha. Az ellenfél legkiválóbb tekintélyét választja ki, hogy párbajra hívja. Bocskay fölkelésének viszontagságaiból ismeretes Alvinczi Péter, kassai prédikátor, előbb váradi tanár és pap szereplése. Külföldi akadémiákon járt, jeles képzettségű férfiú volt, kit Heidelberg dicsősége, a magyar kalvinisták Bellarminja, Pareus, szintén tiszteletére méltatott.[1] Tudománya, ügyessége gyors emelkedést biztosított számára és derék helyet a kor izgalmaiban. Éveken át él Bocskay, majd Bethlen oldala mellett mint udvari pap. Országgyüléseikbe, hadakozásaikba követi őket, hatást gyakorol elhatározásaikra. A táborban a vitézek közt, a diéták idején a rendek előtt nem szünik meg hallatni lelkesítő, rábeszélő szavait és a fölkelések vallási oldalának kidomborításában fáradhatatlan tevékenységet fejt ki. Éles elméjű, élénk szónoklatait, melyeknek tüzét nyomtatásban megjelent prédikációiban hiába keressük,[2] kedvesen hallgatják kortársai; támadásairól, melyeket a kassai templom szószékéről a katholikusok hitszegése, bálványozása

[1] Tractatus de patrum, conciliorum et traditionum authoritate etc. Authore Emerico Katona, *cum praefatione Davidis Parei* ad *Petrum Alvinczi.* Cum vita Authoris. Francofurti, 1611.

[2] Quadragesima Vasarnapra tartozo szent Evangeliomnak magyarazattya. Kassa, [illegible] Postilla. I. r. Kassa, [illegible] II. r. 1634. stb.

ellen intézett, targyalják mindenfelé. Pázmányt tűzbe hozza a »mézes nyelvű, cifra beszédű«, »hangos szavú réti fülemile« vádaskodása. Mely tudományáról, hegyes elméjéről, frissen felkendőztetett s fodorgattatott szós voltáról úgymond csendült valami vékony hírecske füleibe. Barátaitól esék hallania, hogy a jámbor felettébb megtagítván nyelve zabolaját, a régi igaz keresztyének hátán akar nyargalni és minket fejenkint bálványozókká, hittel kotött fogadasoknak felbontójava akar tenni«. Gúnyos, eredeti módon válaszol. Egy középszerű kálvinista prédikátor katholikus urakkal vitáz a hitszegésről és bálványozásról.[1] De embereire talált. Csúfos vereséget szenved és tanácsert, folvilágosításért, sajat megnyugtatásáért Alvinczihoz, »az úr mezejének és Krisztus csűrinek vigyázó kerülőjé«-hez, »az megnyomorult magyar nemzetnek égő szövétneké«-hez kénytelen folyamodni s leborulva könyörögni: »Nehéz néven ne vegye Dignitásod, hogy csendes nyugalmában szúvirágoztató gyönyörűségedet felzavarom.« Az öt részre osztott könyv visszautasítja a bálványozasnak vádját. Huss megégetését, Ulászló békeszegését nem lehet az egyház rovasara irni. A hitszegést ne is a katholicizmus tanai közt keressék, hanem a reformáció atyáinál, kik valamennyien hitszegők voltak; Luthernál, ki a »csuklyát és kápát farba rugá és az ő szerelmes apácájával, Katus asszonynyal, az apácafátyolt elvetteté és hitek, fogadások ellen egybeszűrék a levet.«

Alvinczi Péter aláírása.

Kiméletlenül kel ki a protestáns papság ellen, mutogatja ennek bűneit, a melyeknek sorozatát megdobbentővé teszi az, hogy egy protestáns prédikátornak, Bornemiszának műveiből van idézve; és szinte megsemmisítőleg vagja oda, hogy Alvinczi sem oly ideális hős, mint tettetni óhajtana.

Nem csak vezére volt éltibe Bocskay Istvánnak, de halalakor is testamentariusa lőn és az füst alatt beférkezék a szeplaki urasagba, az egri káptalan házát Kassan elfoglalá, és az kóborlott marhaból annyi szépség marada nála, hogy most is fogasin fénylenek szép, aranyos kardjai.«

Nem csoda, hogy Alvinczában szintén fölforr a ver. Pártfogóinal még a fegyveres beavatkozást is szóba hozza »az Isten ellen keresztyén vallasunkat karomló gonosz ember ellen«. Haragos, elkeseredett választ ir a »szines öt levelekre« és az ellent mindenfele allatokhoz hasonlitja.[2]

[1] *Egy Keresztien Predikatortvl S. T. D. P. P.* (Sacrae Theologiae Doctore Petro Pázmány *Az Cassai nevezetes tanitohoz Alvinczi Peter Vramhoz Irattot eot szep level.* G. S. P. G. V. T. *(Graecii* Styriae, per Georgium Widmanstadium Typogr.) A. 1609. Szabó K. helytelenül véli *poszonyi* nyomtatványnak.

[2] *Egy tetetes, neve vesztett Papista embertől . . . küldetett szines öt Levelekre rend szerint való Feleleti.* Debreczen, 1609. — Elveszett.

De a heves kitöresekre Pázmány sem maradt adós.[1] Nem örömest felel — úgymond — mivel Alvinczi könyveben nincs egyéb »egy nehany jó modjaval ejtett Magyarismusnal, Aesopus beszedinél, korcsmarul költ kajtor tréfaknál, istállóhoz illendö poshadt szitkozódasoknal«. Hanem megis csak felel és pontosan visszafizet mindent. Anagrammat keszit Alvinczi neveböl, al . nyal-fertinak, »nyal-civé«-nek, nyalaskodas csövenek csúfolja es akkori szokas szerint verset farag ra. Újböl elö veszi a vitas pontokat: a szentek tiszteletét, a balványozast, a papok és pozsonyi apacak eletét, különösen a magyarok és Julián esküszegeset. Alvinczi szerint Ulaszlónak jogaban allt a törökkel a pápa, Velence es a görög császár megkérdezése nélkül békét kötni, tehat közbelépesükre a szultánnal kötött szerzödést felbontani nem volt szabad. Pázmány vitatja, hogy a magyarok a beke megkötése altal a hatalmakkal már elöbb tett szövetséget egyoldalúlag megsertettek. Hiaba erösíti Alvinczi, hogy a szövetség nem volt esküvel megerösitve: az sem helyes, hogy a regivel szemben az újabb esküt kellett volna allani. Ha Alvinczinek igaza volna, a koronas kiraly ellen való esküt is ervényesnek mondhatnók. Az a jogi elv pedig, hogy az utolsó végzés folbontja az elöbbit, csak az emberek szabad akaratatól függö vegzésekre ervényes; különben az következnék, hogy a ki az elsö feleségét megunvan, magat utóbb máshoz kötné, azzal a masodikkal kellene élnie.

Alvinczi azt tanítja, hogy a várnai csatavesztés Isten büntetése volt az esküszegésert. Pazmány nem akarja öt erre az ingovanyos térre követni. Eleg termeszetes okát adhatni a dolognak, mint Bonfiniböl megtetszik: Alvinczi ne kontárkodjék a Gondviselés terveibe. »Az Istennek még titok tanacsa nem voltal es okat nem tudod az ö szentséges rendelésének.«

Az ellenfel minden allasfoglalásaval, minden csapasaval szemben föltaialja magat. Az antinomiak e végtelen harcában nem mondhatnak neki semmit, a mire nem tudna felelni. A fürge magyar huszár szilajsagaval és könnyüsegevel tamad es valtoztatja helyet, mig a gyözelmet kiesikarta, hogy aztan kiméletlenül rohanjon a megrendült sorokra es engesztelhetetlenül vagja, torje öket. Mikor hallotta — úgymond — Alvinczi merges beszedeit, hivataljanak tiszti szerént szembe szallott a dicsöseges vitezzel es az öt levelben orcajara terite a katholikusokra kenödött fecsegeseit. De noha nem nezett arra, hogy bizonyos allatra nem jó hajat kenni, hanem érdeme folött mindenütt tisztességgel nevezte: megis, hogy im kifogak az delceghöl[2] batyankat es szajaban

[1] *Alvinczi Péternek sok tetovazo kerenghesekkel, es czegheres gyalazatokkal fel halmozott feleletinek, rövid es keresztyeni szelisegghel valo megh rostalasa*, Gréc, 1609.

[2] Csorda.

vetették zaboláját, csoda mely igen orrába dagálya,[1] és nem magára vete, hogy nyerset ött s meg nem emészthette, hanem mosdatlan kézzel és körmös ujjal kapa hozzám, cifra fortélyokkal és hajadon pór szitkokkal támada ellenem. Azért a két első levélre íra valamit; a többinek megrázogatására jövendőre kötè magát. De mivelhogy az agg szó szerént egyféle állatnak sem jó az első kölyke, igen csekély tudománynyal, vékony értelemmel és gondolatlan csácsogással vive véghez az Feleletet. És noha elsőben mohón nyula dolgához, azt állítván, hogy lágy kortvélyben harap, de foga törésével érezvén, hogy barack magra talált, békét hagy az több leveleknek, az az megesmerteté, hogy rossz pora volt és nem mindjárt buggyan, mihent párallik az prédikátor uraimék pattantyúja.« Engesztelhetetlen haraggal ront a kálvinizmusra, és tapodja meg Kálvin emlékét.[2] A kálvinisták Crédója egy roppant hazugság, egy roppant hamisítás, melynek csupán szavai pendülnek régi módra, értelme ördögi tudománynyal aradoz. Kálvin szerint az embert az ördög által Isten kísérti és izgatja bűnre: már pedig a bűn oka, szerzője az ördög: tehát »az Calvinus Istene nem egyéb pokolbéli ördögnél«. Calvinus Istene maga eszközli, hogy az ember bűnt kövessen el, s mégis bünteti érte: érdemere való tekintet nelkül pokolra kárhoztatja az embereket; — van-e ennél borzasztóbb zsarnokság, gyalázatosabb hóhérság a világon? . . . Nem, a kálvinisták hibáznak, mikor a régi Crédót hangoztatják; a Calvinus igazi Crédóját így kell kezdeni: »Hiszek az pokolbeli ördögben, minden ocsmány vétkeknek alkotójában, kegyetlen mostoha atyában, erőtlen nem-istenben.« És végig megy az egész »hitvallás«-on, éles, soha ki nem mondott következtetéseket vonva elleneinek tételeiből, a leggyűlöletesb tanokat diktálva bele állításaikba, pellengérre állítva, meggyalázva hitök, meggyőződésök legszentebb kincsét. Soha a bántalmakat, melyeket a reformáció emberei a régi egyházon ejtettek, bokrosabban vissza nem fizették, soha irat megdöbbentőbb hatást Magyarországon előbb nem tamasztott. A protestáns rendek az országgyülésen, a nádornál követelnek az »istentelen jezsuitá«-n elégtételt, és az új nádornak elég fáradságába kerül, míg a háborgást lecsillapíthatja.

Pázmány elérte célját. Szíven találta elleneit. Szava végigharsog az országon, és nincs, a ki meg ne hallaná. Hat év alatt, mióta első vitatkozása megjelent, sikerült az ellenreformáció legfelelmesebb bajvívójává emelkednie, hogy csakhamar, szinte szédületes gyorsasággal, legnagyobb alakjává és az irodalomnak díszévé legyen. A hosszú, szá-

[1] Mérge.

[2] *Az Nagi Calvinus Ianosnac hiszec egy Istene.* Az az: Az Calvinvs ertelme szerent valo igaz magiarazattia az Credonac: Mely, az Caluinus tulaidon könyueiből, hyuen, es igazan egybe szedettetet, az Caluinista Atiafiaknac lelki eppületekre, es vigasztalasokra. S. T. D P. P. Nagyszombat, 1609.

zados vitának összes alkotásai elavulhattak, és úgyszólván kiestek az emlékezetből, de a »Kalauz«-t soha sem fogjuk elfeledni a nélkül, hogy korát is el ne felejtenők.[1] Az örökös disputának nem volt egy nagyobb termeke sem és egy sem, a melyet sokoldalúság, egyetemesség dolgában melleje állíthatnánk. A Kalauz egymagában egy egész korszak, jellemző eszmeivel, érzéseivel és sajátosságaival, melyeket egy hatalmas szellem magába olvasztott és bámulatra méltó erővel kifejezett; a szellemi haladás egyik hatalmas mesgyéje, a melylyel egy forrongó világ ér tetőpontjára, hogy csakhamar másnak, újnak nyisson helyet. Az első magyar munka volt, mely általános, mindenki előtt érdekes eszmék kidolgozott rendszeret nyújtotta, felölelve úgyszólván mind, a mi Magyarországon kilencven év alatt az elmélkedő értelmet izgatta. Pázmány belenyúl a gondolatok zűrzavarába. Magyaráz és cáfol, tanít és tori az akadályokat, hogy rendet, világosságot teremtsen. És mennyi bátorság, önérzet és határozottság minden szavában! A katholikus hit horgonyába fogódzva, árnyékat sem ismeri az igazságkeresők szokott ketkedésének. Fényes, átlátszó előtte minden. Önti az argumentumot, és mint az áradat tör előre. Türelmetlen és erőszakos, mint kora, lelkében forr a harci kedv szilajsága; minden szavában duzzad az erő. De csodálatosképen jóízű és változatos. Egy pillanatra sem faraszt ki. Elbűvöl a nagy szellemek kapráztató gazdagságával és őszintesegével, s még gyöngébb helyein is gyönyörködtet. Érezzük, hogy ő beszél, a nagy, kemény magyar, azon a gyökeres, hatalmas, bő, ázsiai nyelven, a melynek minden fordulata eredeti és megkapja lelkünket. Egy magyar író sem beszelt így, sem előtte, sem utána, egy sem találta el jobban azt a hangot, mely a kor fiaihoz illett, és a mi fő: egynek sem volt hozzá fogható hatalmas egyénisége. Pázmányban nem a nyelv az, a mi dialmaskodott, sem más egyéb tulajdonság, melyek közül több külön-külön, egyenkint, másokban szinten megván: de maga Pázmány Péter. Meghajolnak előtte, mivel megtaláljak benne, a mi a századot meghajlítja: a bátorságot, a határozottságot, az erőt, a melyet legyőzni, ellensúlyozni nem bírnak. Legkiválóbb, legharagosabb ellenségei sem tagadhatják, hogy Pázmánynyal egyenlő bajvívójuk az irodalomban nincsen, sem Alvinczi, sem más valaki, a kik ebben az időben munkálkodnak.

A Kalauz visszamén a vallásos eszmélkedés legelső forrásához. Világosan, érthetően foglalja össze azokat az érveket, a melyeket a skolasztika Isten létéről és megismeréséről századokon át felhalmozott. A világban uralkodó rend, az emberek közmegegyezése: a természet szava, a lelkünkbe öltött vagy, melyet a föld soha kielégíteni nem bír, a csodák és jövendölések, a hírhedt »argumentum ontologicum«, az

[1] *Istent igazságra vezérlő Kalavz. Mellyet írt Pázmány Péter. Jesvitak rendin való Tanító. Nyomtattak Posonban, L. DC. XIII.* 2r. 816 l.

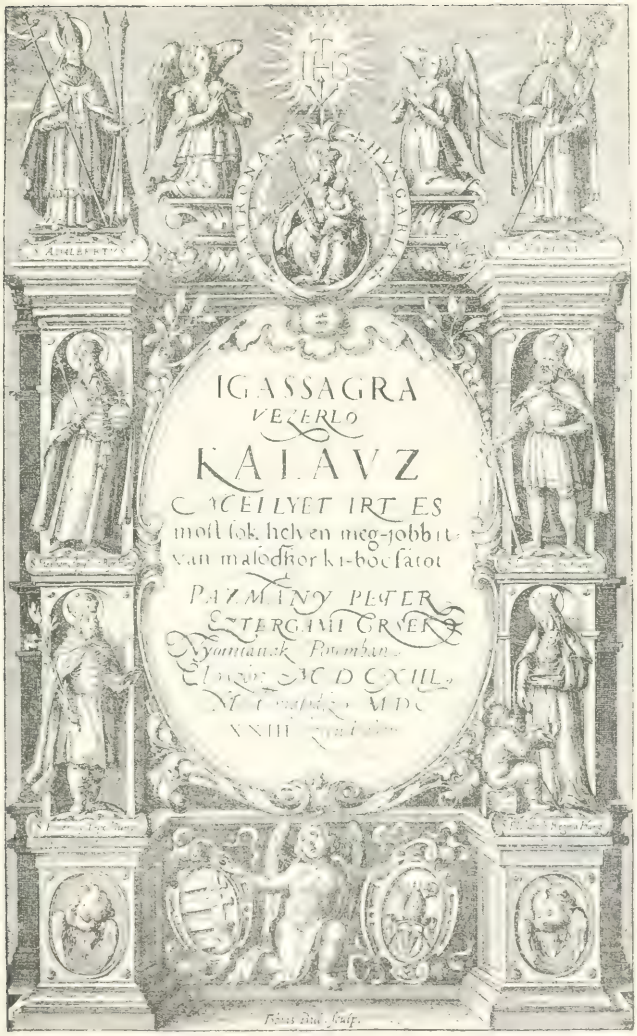

A Kalauz cimlapja.

Arisztoteleszi függés, a successivum-ok dialektikai boncolasa ketségtelenne teszik egy hatalmas, a világon kívül álló lény valóságat: a világ szep alkotmanya elenken tükrözi nagyságat. Herakleszt elarulta lab nyoma, Apellesz csak egy vonást tett Protogenesz elkezdett képen, s ennez rögtön tudta, ki jart házanal. A teremtett állatok nagyságából, szepségebol, erősségéből, édességéből Istenünk hatalmara, fényességére, jóságara következtethetünk. Arisztoteleszszel, Lactantiussal vitatja Isten egyvoltat: Platóval, Augustinussal, Ciceróval és a szentirással és atyakkal szól végtelenségéről, gyönyörű pontokat szentelve minden hatóságanak és bölcseségének. Élvezetesebben, világosabban, tobb józanisággal senki sem irhatna meg ezeket a dolgokat. Itt-ott ha érezni lehet, hogy a targyalas az ontologia legmelyebb kérdései, az emberi lelek legtitkosabb problémai körül forog. Pazmany nem merül el a metafizikában. A tudomanyos igazsagból lépten-nyomon elővillanik a hivő, a vallásos szív kötelessege, a szeretet, hala, a ragaszkodas, a megnyugvas. Nem eleg az Istent ismerni, szolgálni kell neki, úgy a hogy az igaz religió megszabja. Ez az igaz religió a keresztenység. Bóven targyalja mindazokat az érveket, a melyek idevonatkozólag a theologiában ügyszólvan közhelyekké valtak: Krisztus személyének magasztos voltat, a világ megtéreset együgyű halaszok és oly tanitások által, a melyek a testi ember hajlamaival merőben ellenkeznek; a martirok megszamlalhatatlan, szornyű szenvedéseit, melyek a szíveket inkább megnyitottak az új vallas előtt, semmint attól elrémitették volna; pontról pontra elószamlalja a próféták beteljesedett jovendoleseit; hivatkozik az isteni csodakra, melyek a terjedezni kezdő keresztenyseget izmositottak; a hatalomra, melylyel a keresztenység az üldözesek közt is megállott és a szíveken diadalmaskodott; Krisztus vallásanak tisztasagara, szentségere és fonsegére, a régi keresztenyek életere, az üldözők romlasara, a meggyőző okok nagy tömegere, a melyekkel Isten az ő hitét megerősitette. A megdöbbenés hangjan szól a sokféle vallasról, melyek a legújabb időkben támadtak, és noha különbözők, magokat egyarant Krisztus igaz vallasanak hirdetik. Vajjon ki ne latna, hogy e tevelygesben az emberek fő-fő dolgának az igazsag huseges kutatasanak kellene lennie? Azonban igen sokan úgy élnek, mint az Epicurus disznai: semmi gondjuk valami nemesebb dologra. Masok szivbol óhajtjak az üdvösséget, hanem ha megvillan előttük az igazságnak egy-egy sugara, megrettennek töle, nem birnak megvalni régi baliteleteiktől és azzal áltatjak magokat, lehetetlen, hogy tudós papjaik tevelygesben hurcolnak őket, a helyett, hogy magok nyitnak fol szemeiket és dologhoz latnanak. Olyan emberek is vannak, kik mint a Noe barkajabol kibocsatott hollók, nem akarvan a barkaba terni, és egyebutt nyugalmat nem találvan, valami tettetes áltatosság szine alatt egy rút mocsaros fürdőbe szállanak, és azt mondják, hogy

nagy az Isten irgalma, nem veti pokolra a kiket megvaltott, akarmi aprólék csalatkozasért, elég ha hiszszük a Hiszekegyet, igyekezünk a tizparancsolat megtartasára, kerjük és reméljük a Miatyánkban foglalt dolgokat: egyebekben batran eltérhetünk egymastól; bár jól tudjak, hogy talan egy eretnekség sem volt, mely a Credót, Miatyankot, tizparancsolatot megvetette volna. Mindezeknek tévedései ellen küzdeni kell az igazság fegyverével. Isten akarhányszor kijelentette a szentirásban, hogy az igaz hit nélkül nem üdvözülhet senki, az igaz hit pedig csak egy lehet. Szent Pal, Szent Jakab irataiból világosan kitetszik ez az igazság. A régi Pelagianusok azt hirdették, hogy ők a hit dolgában nem különböznek a régi eklézsiától: ugyanezzel a mesterséggel elnek az új hit-reszelők is. A lutherista és kalvinista prédikatorok egymast taréjozzák es vonják, iszonyú kárhoztatásokat, szitkokat, eretnekségeket hanynak egymas szemére; de mihelyt a katholikusok ezt a zürzavart szemökre vetik, fordítják a kaszát, béflastromozzák egymástól vett seböket és nagy szeretettel csókolgatják egymást. A Kalauz ezzel szemben pontosan megvonja a határt, melyen túl az eretnekség kezdődik. Az emberek közt lehet különbözés oly dolgokra nézve, a melyek a vallást nem érintik, sőt eltérhetnek bármiben, a miről a szentírás vagy az anyaszentegyház világos kijelentést nem tön: ez még nem eretnekség, elszakadas Istentől. Sőt az sem az, ha valaki tudatlanságból, vakmerőség nélkül hamis velekedésben vagyon. Eretnek azonban mindenki, a ki tudva bármiben egyebet hisz annál, a mit azon anyaszentegyház tanit, melytől az evangeliomot es a szentirast vettük. Ezt a tételt könnyü megértenie, a ki meggondolja, hogy a keresztyéni hittel való hiveshez két dolog kivantatik. Első sorban szükséges, hogy azt a dolgot, melyet az ember hinni akar, Isten jelentse ki; aztán arról, hogy valóban isteni kijelentésből vagyon, az anyaszentegyhaz bizonyságot tegyen, Ágostonnal szólvan, ki meg az evangeliumnak sem hinne, ha hianyzanék mellőle az anyaszentegyhaz tanuskodása. Nem annyi ez, mintha az anyaszentegyhaz kölcsönözne az irasnak méltóságot, mint a hogy nem az ötvös vagy gyöngyfüző itéleti adja a gyöngynek, hogy draga és finom légyen. De azért, a kik nem tudják árat és mivoltat a gyöngynek, a gyöngyfüzőtül mehetnek végére jóvoltának. Azonképen az anyaszentegyház sem teszi szentirássá az evangeliumot, mivel az ő bizonysaga nélkül is szentiras, a mit Isten iratott. De nekünk az anyaszentegyház mutatja, hogy ezeket Isten iratta. És ha a gyöngyfüző megcsalatkozhatik itéletiben: az anyaszentegyház, Szent Pál szerént, igazságnak oszlopa lévén, meg nem csalhat minket. Az anyaszentegyház tekintelyének ilyetén tisztelete olyan fontos az igazi keresztyén hivésben, hogy a ki azt elveti, a mit vall, egyébbel puszta emberi velekedésnél nem vallhatja. Ily embertől ha kerded: miert hiszi, hogy Krisztus meghólt? azt feleli: azért, mert az irás errül bizonysagot teszen. De

menj elébb és kérdjed: honnan tudod, hogy ez szent és apostoli írás? Nem mondhat egyebet, hanem a közönséges keresztyén gyülekezet ellenmondás nélkül megrögzött bizonyságát említi. Ha tovább lépel és azt kérded, miért nem veszi bé ugyanezen gyülekezet bizonyságát a többi dolgokban? Egyebet nem felelhet, hanem hogy nem akarja és neki nem tetszik. Azonképen a szentirást hogy úgy érti, mint Luther vagy Calvinus, egyéb oka nincsen, hanem a maga saját tetszése. És így minden fundamentoma vélekedésének csak az önnön tulajdon tetszése.

Nincs igazság a római anyaszentegyházon kívül, csupán tévelygő vélekedés. Ezzel az alapelvvel indul az új viaskodásba, melyben »az elidegenült atyafiak szeme elébe rakogatván igazság ösvényirűl elhanyatlott igyeket, nem valami erőtlen és újonnan gondolt és csinálgatott argumentumoknak nyilaival lövöldözünk reajuk: sem valami kákából szőtt paizszsal oltalmazzuk igyünket: sem elmefuttató okoskodásokkal mutogatjuk magunkat: hanem ugyanazon erősségeket hányjuk elébe, a melyekkel a régi anyaszentegyház nevezetes fő doktori, pasztori, tanítói és vezéri, kiket velünk egyetemben ők is igaz és szent pátereknek neveznek, dicsíretesen meggyőzték és teljességgel meghamisították azokat a dögleletes tudományokat, melyek ő idejekben szarvat emeltek vala. Ha ezek az érvek gyöngék: a szentatyák kezében is azok voltak: ha hamisak, eretnekek: az atyák is ektelen és pokolra kárhoztatott sententia szerént pokolra taszítandó eretnekek voltak.

Nem kíván rögtön részletkérdésekbe bocsátkozni. Tertullianust követi, a birákra hivatkozik, a kik a testámentum pörlőkkel mindaddig szóba nem állnak, míg azok be nem bizonyítják, hogy a végrendelet őket illeti és róluk szól. »Azt kell először értenünk a más pártra szakadott ellenkezőktől, ha vagyon e közük ahhoz a testámentomhoz, melyet az ő fiainak szerzett a mi mennyei Atyánk? . . . Mert mi megmutathatjuk, hogy mienk az örökség: előbb birtuk: régen birtuk: erős eredetünk vagyon azoktúl, a kiké volt a jószág: mi vagyunk az apostolok örökösi, a mint testamentomban hagyták, a mint hívségünkre bíztak, az szerént tartottuk a testámentomot. Azért nem mód az, hogy a mi erdőnket szabadjában vágja, a mi kútfejünket batran zavarja, a mi örökségünket torkunk verve bírja, a kinek ezekhez semmi közi, semmi igazsága nincsen: a kit nem tudjuk, honnan jő és hová megyen: a ki ekklezsiajának eredetit, püspökinek rendit, genealogiajának származását meg nem ismérteti.« A szentiras világos mondásain és az okosság győzhetetlen jelenségin fundáltatott, de világos és egyszerű dolgokkal fogja megmutatni, hogy a lutheristáknak és társaiknak nincs igaz hitek és isteni tudományok. Nem feledkezik meg semmiről. Útját akarja vágni a kitéréseknek, a kérdések összezavarásának. Mestereitől tanulta, mily hatalom a szillogisztika a theologia mezején. Akvinói

Tamas, Suarez és egyebek munkái a gondolkodás dialektikai szabatosságával mindenkor meg fogják ragadni és hatalmukba ejtik az elmélkedő szellemet. A következtetések alaposan font hálójából nincs szabadulás. A logika törvényeit nem lehet tagadni, a végletekig levont konzekvenciák merev hatalmán minden mesterkedés megtörik. Soha veszélyesebb, hatásosabb fegyvert a magyar reformátorokra nem irányoztak ennél. Bátran hányhatták szemökre, hogy »nem sok sávát nyaltak a dialektikának«: rendszerök félig objektiv, félig szubjektiv természetéből folyt, hogy a dialektika régi fegyvereivel s argumentumaival szemben a rövidebbet kellett húzniok. A XVII. század nem ismeri, nem ismerheti el az ingadozást, a fokozatos előrehaladás, az egyéni meggyőződés fontosságát, az új áramlatok természetes kifejlődését. Pázmány szemében a reformáció örök bizonytalansága és habozása épen az új hitek hamisságának legelső bizonysága. Lehetetlen, hogy Istentől adatott igaz vallás légyen, melyben az ember saját tudományáról biztos nem lehet. A hit az Isten adománya, mint az irásból megtetszik; Isten szaváből származik, isteni tudomány, mely e világ bölcseségét meggyőzi. Isten soha valótlant nem mond: a reveláció senkit félre nem vezethet. Péter apostol kialtja, hogy a füllel hallott ismeretnél is erősebb a próféták mondásan épitett igaz hit; a szentatyák úgy gondolkodnak, hogy a hit minden okoskodásnál s érzékenységnél bizonyosb: a hiv ember könnyebben kételkednék a maga elevenségéről, hogysem a hit dolgáról. Azért tanítják a szent doktorok, hogy a hit dolgában nem szabad »talám«-mal szólani, és hirdeti az anyaszentegyház, hogy a ki tudva és szántszándékkal kételkedik a hit dolgairól, oly hitetlen, mint a ki ezeket nyilvan tagadja. Mindez az erős bizonyosság merőben ellenkezik az új tanokkal. A reformátorok szerént semmit sem kell hinni, a mi a szentirásból világosan meg nem tetszik. De vajjon magából a bibliából kimutatható-e ennek a műnek az isteni eredete? sértetlen, meg nem hamisított állapota? Hiába mondják, hogy egyik könyv a másikra utal; mert ezen az úton végre egy olyan részhez kell jutnunk, a melynek tekintélyét önmagából kellene igazolni, a mi lehetetlen. Ha Szent Péter azt irna, hogy Szent Pál irta a rómabeliekhez szóló levelet, ki mondja meg vajjon, hogy a kézen forgó levél az, melyet Péter emleget? Ki biztosit, hogy Péter irása maga is nem apokrifa? és igy tovább, mig olyan íráshoz nem ér az ember, a melyet más irással nem bizonyithatni. »Mivel tehát a felvetett fondamentom szerént semmit sem kelletik hinni, mit meg nem mutathatni a szentirásban: azt sem kelletik hinni, hogy szentiras az, a mit más irással nem bizonyithatunk... Ezt pedig kétessé tévén, az egész keresztyén tudomány bizonytalan lészen. A ki a bibliának hisz, a ki a szentiras isteni eredetét elfogadja: okvetlen az anyaszentegyház tekintelyére, hagyományára támaszkodik, mely a biblia inspirációját hirdeti, a könyvek

sertetlensége fölött szüneteln örködött. Ez a hit maga is felbontja ama fundamentomot, hogy semmit nem kell hinni a szentírás bizonysága nélkül: de másrészt ki látja, mért kell kisebb dolgokban megvetni az anyaszentegyház bizonyságát, ha ilyen derék elvi dolgokban elfogadjuk? Vagy miért hihessen bárki ekkora dolgokban bátorsággal az eklézsiának, ha egyéb ágazatokban kétesnek, sőt hamisnak vallja bizonyságát? Ha pedig az ember csupán lelkiismeretének tetszéséből hiszi, hogy a mely levelek Szent Pál nevét viselik, valósággal szent írások: megmarad e akkor is a reformátorok alapelve, hogy a szentírás mondásin kívül semmit nem kell hinni?

A Kalauz nem késik, hogy ezt a pontot is kellőkép kiaknázza. Ha csak azt kell hinni, a mit a szentirasban találunk: így immár szemmel egyéb nem kívántatik, melylyel meglássuk, mi vagyon a szentirasban. Ihon azért a biblia: mutasd meg abban, hogy csak két sacramentum vagyon: hogy a házasság nem sacramentum, és a keresztség sacramentum. Keresd fel, hol vagyon írva, hogy a halottakért nem szabad imádkozni . . . Ezeket és több effele dolgokat, melyekben tölünk különböztök, ha feltalálsz a bibliában, nem kell tovább vetekednünk: helyt adunk a szentirasnak, ez ellen nem tusakodunk, győzöttek vagyunk, a római vallásnak mindjárt ellene mondunk. Mert azt keresztyén hittel valljuk, hogy valamely tudomány a szentirással ellenkedik, ördög tojása az, nem Isten tanitása. Ha pedig ezek a bibliában irva nincsenek: nem kell tehát ezeket hinned, hanemha ellenkezni akarsz hited fondamentomával. Sőt meg kell vallanod, hogy csak emberi találmány, valamit újantan a római anyaszentegyház ellen hintegetnek a pártos tanítók«.

»Talám azt mondod, hogy noha ezek ígérül ígére nincsenek az irásban: de a te tetszésed szerent való magyarázatja a szentirásnak ezt tartja és erre viszen: és te ezeket consequenciákkal colligalod a szentirás szavaiból, magad elmédvel csinálgatott következésekkel a filosofiának törvénye szerent kihozod. Ezek helytelen csavargások. Mert ez a felelet megengedi, hogy a mit irva sem találsz a szentirásban, elhiszed, ha neked úgy tetszik, hogy arra kell az irást magyarázni, vagy azt kell az irásból kihozni. És így a te tetszésedet és magyarázatodat és mesterséggel fondált consequenciadat szentiras gyanánt követed. Az emberi elmének műhelyében csinaltatott következésekről pedig semmit a szentirásban nem találunk: hanem ennek helyes voltát vagy Arjstotelesből, vagy egyéb emberi elmélkedésből kell tanúlnunk. Így is azért hitedet Aristotelesen, vagy emberi elmélkedesen epited. Mindazáltal le meg nem győzetel annak az eklezsianak tanitasatúl, melyről Urunk parancsolja, hogy ezt hallgassuk, semmi consequenciát elegségesnek nem találunk a keresztyén hitnek fondamentomára: mert a tudósok elmejét nekez effele consequenciák jó voltárúl bizonyossa

tenni; a tudatlanokat még annál nehezebb, mivel ezek a consequen ciaknak erejét és folyását nem értik. Bolondság is volna lelkünk üdvösséget a prédikátorok elmélkedésére és consequenciájára bíznia.«

Semmi sem mutatja jobban, milyen bizonytalan, mily kevés hitelre méltó az újítók tudománya, mint az, hogy csak emberi elmélkedésen, okoskodáson, következtetéseken alapszik. Az Úristen azt mondja: Invoca me in die tribulationis: hij segítségül engem nyavalyáidban. Ezt mindnyájan bévesszük és becsüljük. De a tévelygő pásztor azt hozza ki belőle, hogy nem szabad a megdicsőült szenteket arra kérnünk, hogy érettünk imádkozzanak. Jól bé kell dugnia szemét, a ki ezeket látni nem akarja. A ki pedig látja, nem lehetséges, hogy meg nyugodjék csendeszen vélekedésében; sőt mentül többet és mélyebben gondolkodik, annyival inkább felháborodik elmejének csendeszsége az ő igye felől való kételkedésre.

Pázmány ismerte a XVII. század hangulatát. Az erők elernyedtek a vallási forrongásokban, melyekhez a külső harcok, szenvedések végtelen láncolata járult. Igen sokan vágynak nyugalomra, csendességre, mind többen érzik lelkökben a kétkedés titkos ösztöneit. Vajjon a nagy forradalom beváltotta-e a fényes ígéreteket? Vajon közelebb jutottak e az igazsághoz? biztosították-e üdvösségöket? És akárhányuknak fejéből eloszlik a mámor. Megdöbbenve látják, mennyi leroskasztó kérdéssel állnak szemben, hogy elméjök mennyi dolgon akad fönn, melyekhez szívök ragaszkodik. Főurak és egyszerű nemesek, papok és világiak sorra árulják el lelkök vívódását; kiváló prédikátorok, mint Magyari, menekülnek a vitatkozásoktól, féltve szívök csendességét, futva a dogmatizálás örvényeitől, a puszta jámborságban keresve nyugodalmat. Nem szakadhattak el a múlttól a nélkül, hogy meg ne sebesüljenek: és ez a seb most kezdett valóban fájni. Az »igazságot« annyi oldalról hallották, hogy akárhány a kétség hálójába került. Mily hatalmas erő, milyen látvány reájok nézve a Pázmány bizonyossága és dialektikája! Soha könyv benső küzdelmeiket jobban nem taplalhatta, kínzó kételyeiknek jobban szárnyat nem növelhetett, a férget szívökben inkább fel nem ébreszthette. A Kalauz rámutat mindarra, mi az írásmagyarázat körül a legmelyebb aggódást szülheti. Mi volt az oka minden régi eretnekségnek? Az, hogy a bibliát kiki saját tetszése szerint magyarázta. A reformátorok megvetik a konciliumokat és azt hirdetik, hogy a szent írás igaz értelmérül és a hit dolgairól való ítéletet elvette Isten a papoktól és a községre bízta. Luther szerint kinek-kinek meg kell ítélni és vizsgálni az ő pásztora tanítását: és annak csak úgy engedjen, ha látja, hogy egyez a szentírással. Kiki úgy magyaráz, a mint jónak véli. Azt beszélik, hogy a régiek rosszúl értették a szövegeket. Ha viszontag kérded: honnan tudhatom, hogy a régiek tévedtek, azt felelik, hogy magából az írásból megismertetik azoktúl, kikben Szentlelek

vagyon. Azért csak az nem látja ezt, a kiben Szentlélek nincsen. A kálvinista azt mondja, hogy a lutheristák és ariánusok megfosztattak a Szentlélektől, azért nem látják a kálvinista igazságot a szentírásban: a lutheristák és ariánusok meg visszafordítják a kaszát. Úgy bánnak a szegény községgel, mint a képíró, ki a templom fejér falán képeket mutogatott a híveknek és azt mondotta, hogy ama képeket senki nem láthatja, valakinek felesége nem jámbor, mire kiki azt tetteté, hogy jól látja, a mit nem látott. Az új tanítók is erősen mutogatják, a mi nincsen: a szegény község, hogy ne láttassék Szentlélek nélkül lenni, megcsalja magát és elhiteti magával, hogy nyilván látja a szentírásban az ő tulajdon feje hiuságos álmodozását. Mennyire gyökere ez az új tudomány minden bizonytalanságnak és örök kételkedésnek, kitetszik abból, hogy nemcsak a köz, hanem még a tudós ember is így gondolkodhatik: Ha a régi szent doktorok és konciliumok, kik engem nagy közön tudományban, értelemben, bölcseségben megelőztek, a közönséges vallásban eltévelyeghettek, mivel emberek voltak: vajjon én vagy az én prédikátorom, ki azt sem tudja, hány foga vagyon, nem vagyunk-e emberek? Ha bátorságos nem lehetek a régi szent jamborok tetszésében, noha szentebbek és tudósbak voltak nálamnál: noha többet forgották a szentírásban: miképpen lehetek én a magam tulajdon tetszésemben bátorságos? ... A prédikátorok énreám bízzák az ítéletet a tudomány dolgaiban: én pedig vagy nem olvastam a szentírást, vagy ha olvastam, sem mondhatom, hogy minden titkait általlátam. Hogy lehetnek bizonyos dolgomban? Avagy: ha oly mély tudományú bölcs emberré lettem az eke szarvánál vagy a ló faránál, hogy e világon minden tudós tanítókat nekem kell megítélnem: mi szükségem vagyon a prédikátorra? ... Isten azt mondja, hogy a szentírás magyarázatja embernek tulajdon elméjéből ki nem kerekedik: és hogy nem mindennek adatik a szentírás magyarázásának ajándékja. *2. Pet. 1, 20. 1. Cor. 12, 30, 11.* Arról is parancsolatom vagyon, hogy ne higyek minden léleknek, hanem megpróbáljam, ha Istentől vagyon e? mert az ördög is néha angyalká tünteti magát: és a Calvinus mondása szerént gyakran a hitetlennek szinte olyan velekedése vagyon maga felől, mint a választottnak. Azért minémű bizhetséges jelenségekből tudhatom, hogy nem az én vakmerő tetszésim indulati visznek arra, hogy a szentirást ilyenképpen értsem, hanem a Szentlélek maga? ... Végezetre: gyakran látom, hogy a lutherista erősen tetteti, hogy őtet a Szentlélek vezérli arra az írásmagyarázatra, melyet az augustanusok követnek. Azután kálvinistává, ariánussá leszen, ottan a Luther értelmet gazságnak ítéli: magánál pedig azt állítja, hogy őtet a Szentlélek oktatja, noha a Szentlélek nem oktathat ellenkező értelemre. Ha azért egyébünen nem tudhatom az írás igaz értelmét, hanem abból, hogy az én tetszésem szerént Szentlélek tanít engem, soha semmi dologban bizonyos nem

lehetek. Mert méltán kételkedhetem, hogy az én tetszésem úgy megcsal engem, midőn kalvinista vagyok, mint megcsalt, midőn lutheristá voltam és annál jobb vallást nem ítélnék: holott most is csak olyan bizonyságom vagyon a kalvinistaság követésében, minő volt a lutheristaságban: tudni illik, hogy nékem úgy tetszik, hogy ezt a szentírásban nyilván tanítja Isten.

Világos az újítók tévelygő révedezése. Azonban Pázmány még a kibontakozás lehetőségét is elvitatja tőlük. A visszavonyások leszállításában nincs módjuk az elszakadtaknak. Ha nincs a vetekedésben más ítélő bíró, mint a szentírás, ez is csak úgy, mint a hogy ők értik és magyarázzák, ki várhatna az ügy eldöntését? Szinte úgy cselekesznek, mintha két prókátor valamely jószágról perlene, de bírót egyebet egyik sem akarna, hanem csak a dekretomot; és szembe ülvén, az egyik előhozná a dekretom szavát s nagyon vitatná, hogy ez a textus nyilván kimutatja az ő ügye igazságát. Másik is azon dekretom más mondását pergetvén, erősen biztatná magát, hogy övé a jószág. És mindenik azt mondaná másiknak: ez, s eddig vagyon. Mellettem vagyon a dekretom végezése, ezen kívül más bírót nem akarok; enyim a nyereség. Calvinus előáll s mondja ezt: Krisztus mennybe ment; tehát az ő szent teste nem lehet a sákramentomban. Luther másfelől pöki markát s azt mondja: Isten szavát halljad: »Ez az én testem«, ihon igazsága az én tudományomnak. Egyik sem akar senkit ítélőmesternek ismérni, hanem mindenik a más feltől tamasztott bizonyságot szája-íze szerént fejtegeti. Azért semmi úton végére nem mehetnek, melyik mondjon igazat közzülök.

Mikor a csipát letörlik szemekről, magok is látják ezt a pártosok; és az ilyen szívökben tusakodó gondolkodások oly sértegető s titkon sebesítő és furdaló ösztönöket hagynak meghaborodott lelkiismeretök habjaiban, hogy csaknem kétségbe esnek az igazság ismeretiről; és látván, hogy semmi módjuk nincsen, hogy a bizonytalanságból kifeseljenek, kifakasztják, a mi szívokon vagyon, és azt mondják, hogy az utolsó napon Isten lészen az igazságnyilatkoztató ítélőbíró. Nem vészik eszekbe, hogy késő akkor tudni, az ellenkező tudományok közott melyik igaz; mivel akkor helye nem lészen a megtérésnek. Szükséges, hogy itt, e földön, nyilván megismértethessék a hamisság, és vége szakadhasson minden visszavonásnak. Valamely tudomány ebben bizonyos módot nem ad, veszedelmes, botránkoztató, kétségbe ejtő, ördögi tudománynak kell annak lennie. Nem csoda, hogy az új vallások bizonytalanságának rossz gyümölcsei lettek. Maga Luther sokszor írja, hogy nem hitte maga is, a mit prédikállott; Calvinus, Beza ezent írják magokról és a több társokról. Telve vannak kételkedéssel, habozással, és a mint Beza és egyebek írják, senki sem tudja, mit fognak holnap hinni és tanítani. Mikor Luther a sákramentomok számát feljegyzi,

csak *pro tempore*, ideig, míg más fantaziája nem jut, három sákramentomot hiszen: azután ki tudja, mit hiszen? A magyarországi kalvinisták látván, hogy az ó tudományok egy nyomban nem maradhat, csak arra kötelezik a tanítókat, hogy ha valamit korrigálni kell tudományokban, legyen kozakaratból. De a bizonytalanság, ingadozás legszomorubb eredménye, hogy számosokat hitetlenségre hajtott. Luther és Calvinus megvalljak, hogy az ó tanítások után az emberek semmit nem hisznek: az evangeliomot fabulának, beszednek tartják, és lassanlassan nemcsak az arianizmus, de az atheizmus és török pogányság becsúsz-mász, mint a tű után a cérna. Erasmus panaszkodik, hogy mihent az új evangelisták támadának, oly nagy bizonytalanság szálla az emberek szívebe, hogy sokan semmit nem kezdenek hinni. Béza sem tagadja, és bő beszeddel előhozza Schlüsselburgius, hogy valamennyi éles elmejű tanítványi voltak Calvínusnak, majd mind ariánussá, zsidóvá vagy törökké lettek. Igazán mondja Schlüsselburg, hogy a kalvinista tudományból vett okot az ariánusság. De melléje kellett volna vetni a lutherista tudományt is: mivel maga David Ferenc írja, hogy a lutheristák vallásából vett okot a Szentháromság tagadására. Mert az arianus vallás két erős bástyáját Luther építette: 1. Hogy nem kell hinni, valamirűl az írásban nincs emlékezet. 2. Hogy semminek kell tartani az írás értelmében a régi szentek tetszeset. Ezt a két dolgot, azt mondja Dávid, hogy ó Luthertűl tanulta: és ezek helyen maradván, győzhetetlenek az ariánusok.

Eszekbe vévék a pártosok, noha későn, hogy csonttal ütötték bokájokat. Látak, hogy nem kell vala ily tágas kaput nyitni a tévelygésre: igyekeztek is azon, hogy beárkoljak ezt a nagy útat. Halljad, mit mond Melius Péter az ariánusoknak a váradi disputacióban: „A bibliából előhozott bizonyságokat, azt kívánjuk, hogy senki az ó fejetűl ne magyarázza, hanem nagyobb becsületi légyen ebben az igyben a régi, egyenlő, igaz keresztyéni gyölekezetnek, hogysem mint imezámaz hitetlen szecskevésznek." A többi újítók is az ariánusok ellen öromest forgatják a gyölekezeteket. De könnyebb a tévelygésre okot adni, hogysem a tévelyedetteket igazságra hozni: mert oly követ vethet egy bolond a kútba, melyet tíz eszesnek is gond kivonni.

Mily biztos, bátorságos mindezekkel szemben az állhatatos kősziklán épített igaz vallás! Nem ingadoz, mint a nádszál: nem háboz, mint a szélektűl felháborított tenger: nem csavarog, mint az útavesztett ember: nem tántorog, mint a szedűlés lelketől részegített tévelygő. Senki szembe nem szökik az Anyaszentegyház vallásával: a szentatyák egyenlő értelmével ütökot senki nem vonszon . . . Aztán sorra veszi az orthodoxia szokásos argumentumait. Az új vallásoknak nincsenek gaz. Istentől küldött pásztorok. Nem mutathatják ki apostoli eredetöket, annál kevésbbe igazolhatják isteni jelekkel, csodákkal, hogy rend

kívülileg bocsattattak. Ne mondják, hogy a reformáció elterjedése csoda; ugyanezen csodával Arius és Mahomet vakságit szintén erősíthetni. Mert ezek több nemzetséget szakasztottak el az igazságtól, hogysem Luther. Vajjon a fő rendek nagyobb része miért állott az ujságra? Hogy meggazdagodjék, hogy az egyházi jószággal és kincsével töltözzék, mint Luther és Bucerus megvallja. Annak felette a keresztyén hit nem haddal, pártoskodással, fejedelmek ellen támadással, pogányok fegyverével, erőhatalommal lett, hanem csendes prédikálással, csudatétellel, mártiromság szenvedéssel, szent erkölcsök példájával. A mostani vélekedések pedig haddal, pártolkodással, konfederációkkal, vérontással, török segítséggel plantáltattak, gyökereztek, gyarapodtak. Igazan, irja Andreas Fabricius, hogy több vér ontatott az Augustana Confessio terjesztéséért, hogysem görög Ilonáért. Hogy csúsza mászva bé Magyarországba a lutheristaság: A sok hadakozás alatt elfogyának a papok és szerzetesek, az érsekségek és püspökségek jószágait a fejedelmek szükségére foglalák; és igy a község lelkipásztor nelkül lévén, lassanlassan tévelygésbe esek. A mi boldogtalan időnkben a Bocskai pártolkodása által sok vérontas, országpusztulás és keresztyének pogány kézbe adása után a török, tatar fegyverevel és hajdúk szabad dúlásával; annak utána, nem tudom micsoda Únni-jó és Quam-foeda-ratiókkal mindenféle tévelygés szabadságot nyere.

»Dicsekednek azzal némelyek, hogy török, tatár kardja hozta bé az evangéliomot, a hová különben magát bé nem túrhatta. De én ennel nagyobb gyalazatját alig látom az új tudományoknak. Mert ki látta, hogy az ördög gyarapítsa és terjeszsze az evangéliomot?... Nem akará Isten, hogy David épitene néki templomot, mert sok vért ontott vala. Törvénynyel tilta, hogy pogányokkal szövetséget ne tégyen az ő népe. Ez igy léven, ki hiheti, hogy Isten most az artatlan vérben telhetetlen világtolvajival akarta felállatni Magyarországban az evangeliom tisztaságát.«

Az új tudományoknak gyors terjedésével se hozakadjanak elő. Bezzeg ha Luther két vagy három negyvennapi böjtöt szerzett volna minden esztendőben; ha oly sanyarú életet kezdett és hirdetett volna, mint a fatalpú barátok élete: méltó volna csudára, hogy ily sokan követték. De hogy a lágy és szabados útra sokan sietnek, oly nagy csuda, mintha egy nagy hegyről a követ egy kis taszitassal alábocsátanád és azon csodálkoznál, hogy nagy erővel sem hajithatnad fel oly sebesen, a mely sebesen alá jő. Nem kell csudálni, ha a feslett életű barátokból főeretnekek valnak. Régenten Jovinianus, Pelagius, Eutiches; mi időnkben Luther augusztinianus, Bucerus dominikanus, Pellicanus franciskanus, Viretus karmelitanus, Oecalampadius brigittanus, Martir karthuzianus, Ochinus kapucinus barátok lévén, a csuklya és cilicium helyett szines köntöst, csinos menyecskét keresének. De elfele

emberek esetével nem a hamisság erősödik, hanem az emberi gonoszság büntetődik. Mert mikepen a mély és széles tengerben a dög meg nem marad, hanem kihány a tenger minden rútságot magából: úgy az eklezsiától el kell annak válni, a ki prédaul adja magát az ördögnek.

Azonban a prédikátorok nemcsak isteni küldetés nélkül szűkölködnek: Pázmány egyenesen a protestáns tanokra mutat, melyek szerent a prédikátorságnak semmi haszna, szükségessége nincsen. Ha mindenki maga ismeri meg az igazságot, értelmezi a bibliát, ha bűntől senkit fel nem oldozhatnak, nem áldozhatnak és egyéb hatalommal, mint a közönséges hívek nem rendelkeznek: minek akkor a sok csőcselék prédikátorok? Hiszen a lutheristák, kik azt hiszik, hogy a Krisztus teste mindenütt jelen vagyon, prédikátor nélkül, korcsomán is egyaránt eszik a Krisztus testét. A kálvinisták semmit egyebet kenyérnél nem vesznek tanítójoktúl; hanem magok, hitek által égbe röpűlnek, ott egyesűlnek azt mondják Krisztussal. Itt is azért a prédikátor haszontalan; mert kenyeret mindenütt találnak és hitek által égben sétálhatnak a kálvinisták, mikor kedvek tartja. Mivel azért magok megvallják, hogy az ő prédikátorok áldása nem szükséges az Úr testének jelen létére: nem látom, mi haszna légyen a prédikátoroknak . . .

A vetekedésnek egyik legfontosabb kérdése volt a régiség is, melyet mindkét fél egyaránt magának követelt. A protestáns ép úgy az apostolok utódának mondja magát, mint a katholikus. Pázmány hivatkozik a szentírásra, melyben Krisztus azt ígéri, hogy az ő híveinek gyülekezetit az ördög ereje le nem nyomja, ki nem gyomlálja, meg nem hódoltatja; másutt azt fogadja, hogy világ végezetig híveivel marad; és hogy minek utána a jó mag egyszer elhintetett, soha úgy meg nem fojtatik a konkolytúl, hogy mind aratásig ne nevekedjék. Idézi Szent Pál szavait, hogy világ végéig pásztorokat tart Isten az ő juhai között, kik tanítsak, legeltessek és a tévelygesek szelétül oltalmazzák a híveket. Maga az augsburgi hitvallás, maga Calvinus is vallják, hogy Isten egyházának mindig kellett és kell léteznie. Innen van, hogy az egyház szüntelen a régiségen tartotta szemet, a szentek az eretnekségeket folyton azzal utasítottak vissza, hogy a régi hittől elternek, új tudományt tanítanak. Mikor az arianusok, macedonianusok a disputációtól nem tagítottak, Sisinnius Theodosius császárnak azt ajánlotta, hogy a disputációt felre téven, azt kérdjék tőlök, ha megállanak-e azok a szent iámborok tanításán, kik e mostani veszekedés előtt éltek? Mert ha ezen meg nem állanak, a magok követőitűl is megvettetnek: ha pedig a régiek ítéletet beveszik, könnyű ezek könyvökből kifejezni az igazat. A niceai, efesomi, kalcedoni gyülekezetek mind hangoztatják, hogy a régiek nyomain állanak. Ellenben az új tanítók magok is elárulják, hogy új tudományt hirdetnek. Luther akárhányszor említi azt az időt, mikor egyedül állott tanításával: Calvinus maga írja, hogy

a régiek mind tévelygtek és a pápa az egész világot megvakította: hogy ezer esztendővel ő előtte az igaz tudomány, sőt az eklezsia ledölt és elveszett. Hogy egynéhány száz esztendőtől fogva az egész világ a tudatlanságok temérdek sötétségében volt, és az Isten igéjének tiszta prédikálása úgy megszünt, hogy igaz pásztori nem maradtak az eklézsiának. Észrevettek utóbb, hogy ekkép magok ellen vallottak; ezért vitatják oly igen az újítók, hogy az anyaszentegyház láthatatlan és lanen van, hogy régenten senkitől meg nem ismertetett.

A reformáció újságát nem nehéz megismerni, ha a régi szent doktorok és pásztorok írási mellé vetjük. A Kalauz huszonöt dolgot sorol fel, a melyekben Calvinus a régiektől különböz. Ám, ha ez nem elég; ha a Luther és Calvinus hiti nem új: mutassák meg a régiek írásiból, hogy az apostolok idejétől fogva minden időben volt oly gyölekezet, mely az ő tudományokkal egyezett. Nevezzenek egy nemzetséget, egy tartományt, egy várast, egy falut, egy házat, a hol ezelőtt száz esztendővel az ő hitek taníttatott ... Sőt az apostolok idejétől fogva egy embert nevezzenek, Quis? Ubi? Quando? Ki? hol? és mi üdőben értett egyet ő velek? Ki hitte és tanitotta valaha, valahol éppen ezt a tudományt, melyet ők most hintegetnek? — Némelyek azt felelik: elég, hogy az apostolok azt tanitottak, a mit ők tanitanak; egyébre nékik semmi gondjuk. Ám ezt az exceptiót mind egyaránt forgatják a legkülönbözőbb reformátorok és egyiknek sines e dologban a másiknál színesb palástja. Más tudatlan és temérdek orcájú tanitók, úgymint Magyari István és egyeb jó sültek, nagyon púposkodnak, hogy az első anyaszentegyház színe az ő pártjokon volt. Nemcsak Adám, Ábrahám és Noe, úgymond Magyari, de a nicea-béli, konstantinápolyi, efesomi és kalcedoni szent gyölekezetek is egyetértettek az augusztánusokkal. A római pápáktól is, kik Linustól fogva Melchiadesig Rómában ültek, mi úgymond el nem szakadtunk, vélek egyetértünk. Ej, batya, csak a csattig vonjad, és addig nyujtózzál, míg lepeled ér. Igen fenn kezdesz héjazni, elszédül az agyad. Én velem el nem hiteted, hogy gyomorból szólasz. Mert a négy szent gyölekezetet a mi illeti, ezennel meghallod (5. rész, 5, 6.), hogy ezektől oly távúl estek, mint az ég a földtől. És a kik tudósbak az újítók közott, úgymint Calvinus és Luther, nem tagadják, hogy ők messze járnak ezektől a gyölekezetektől. Ábrahámot és Noét különben magok mellé nem foghatják az újítók, hanemha ezt a két dolgot megbizonyítják: 1. hogy a mit az újítók a katholikus hitben kárhoztatnak, ezek is kárhoztatták, például a szentekhez való könyörgést, a halottakért esedezést; 2. hogy valamit Ábraham hitt, azt a lutheristák és kalvinisták is hiszik; valamit nem hitt Ábrahám, azt ők sem hiszik. Mert a kik csak egynehány cikkelyben egyeznek a lutheristákkal, nem lesznek azzal lutheristák, ha több dolgokról különb értelemben vannak. A harmincegy pápát, kik Linustól Melchiadesig,

azaz 312-ig eltek, szintén méltatlan teszi lutheristává Magyari. A ki ezek leveleit, életet olvassa, érti, hogy semmit nem cimboráltak a lutheristákkal. Sőt a magdeburgi centuriatorok, Higinus, Anacletus, Evaristus, Telesforus pápát mardossák a misemondásért, bérmálásért, Alexandert a szentelt vízért. És elkezdvén Urunk születésétől, száz esztendőn minden centuriaban ilyen titulus alatt: Inclinatio doctrinae, complectens stipulas, et errores Doctorum: megmutatják, hogy a pápák sok dolgot tanítottanak, mely fogokra nem fér a lutheristaknak.

Illiricus és Hunnius magok mellé akarják vonni Szent Ágostont, Jerónimust, és azokat a papokat, barátokat és apácakat, kik az az egyházi rend gonosz erkölcseit fajlalták és szidalmaztak: de ilyen módon Illiricus minket is fejenként lutheristává tehet. Mert a kik jámborok, azok a pápák vagy egyéb egyházi személyek vétkét nem javalják, nem szépítgetik. Vajjon az új tanítók nem feddik és pökik-e az ő hiteken valók gonosz életét? Abból, hogy Luther panaszkodással orczázza az ő eszeveszett nyájának istentelenségét, azt kell-e kisatúlni, hogy Luther elállott júhai mellől? Tehat a barátok és apácak sem lettek lutheristák a gonosz életű papok szidalmazásával. Mert ha lutheristák lettek volna, kiszökvén a baratságból, farba rúgtak volna a csuklyát és nőszni kezdettek volna, mint Lator Márton.

Aztán a kik a pápak közzül némelyeket feslett erkolcsökert, és bár azt mondjuk, hogy tudományokért is, szidalmaztak, következik-e, hogy lutheristák voltak? Vajjon mind Luther katonaja-e, a ki szidalmazza a papát? Így a zsidó, török, ariánus, kálvinista: Luther hada lészen, mert ezek fejenkint gyűlölik a pápat. Sőt ha nemcsak a pápa szidalmazásában, de a tudománynak egy vagy két cikkelyében egyeztek volna is ezek a lutheristasággal, következnék-e, hogy lutheristak voltak? Mert akkor bezzeg az ariánusok, szabellianusok, mahometanusok, kalviniánusok is lutheristák lesznek. Ha ezeket lutheristákká teszszük csak azért, hogy egy vagy két szót ejtettek, melyet a lutheristak javallanak: mi az oka, hogy a mi hitünk mellé nem foghatjuk mi is őket, holott a több papista vallásokban egyetértettek velünk, a mint megtetszik irásokból, minden magok viseléséből? Jóllehet, ha a mi úgy hínes úgy volna is, ha egynehány paparagalmazó ember lutherista lett volna is: igen vert és szakadozott had volna, es csak imitt-amott, rari nantes in gurgite vasto, szalankoznanak a lutheristaság pasztori. Mert ezek közül egyik sok üdővel élt másik után: es egyikben elfogyvan, az sikban megújult a lutheristaság: maga az igaz tudomány es az ő pásztori minden üdők folyásában szakadás nélkül megmaradtak, a Krisztus ígéreti szerént.

Hunnius a görög eklézsiát is említi, mintha övélek tartana. De bezzeg hiába mesterkedtek a lutheristák. Mert Jeremias, a konstantinápolyi patriarka, kihez az ő konfessziójokat beküldötték, oly választ

adott, melyet örömest eltemettek volna, ha Szokolovszki Sztaniszló 1582-ben nyomtatva világ eleibe nem terjeszti.

Az sem használ semmit, hogy a régen kárhoztatott tévelygőket vonják magukhoz. Mert Isten nem azt ígérte az eklézsiának, hogy a pokol kapuja nem ellenkezik véle, hanem, hogy győzelmet nem vészen rajta. Voltak sokan, kik fegyvert fogtak: de egyik a másik után sok idővel, szakadozottan, s végre is elnyomattak, elfogytak. Azért ha ezek közzül valaki lutherista lett volna is, a mi soha sem volt, nem következnék, hogy nem új volna a lutherség. A Kalauz rámutat arra a nehézségre is, hogy a régi eretnekeket lutheristák, kálvinisták egyaránt maguknak követelik, noha egyik félnek sincs »nagyobb jelensége«, hogy ezeket a másik párttól elszakíthassa. Nem kell feledni azt sem, hogy a régi tévelygők, bár több pontban elszakadtak a katholikusoktól, mégis ezekkel sokkal több ágazatban egyeztek, mint a mostani újítókkal, kik amazokat magok is számtalan dologban szidalmazzák és kárhoztatják. Aeriust szeretik, mivel a halottakért való imadságot megveti; de eretnekek közé számítják, hogy Áriust követte. Vigiliet követik abban, hogy az úrvacsorában a kenyeret és bort megmaradni mondotta; de sok tévelygésiért az augustai confessió esze-fordultnak nevezi őtet, stb. Ily alapon bezzeg nemcsak a visszakeresztelőket, ariánusokat, de a törököket, tatárokat, zsidókat magok közzé vehetik. Ha azért szót nem akarunk szaporítani, azt mutassák meg az újítók, hogy az apostolok után volt valaki oly tanító, volt oly gyülekezet, mely ezekben az artikulusokban, melyeket vitatnak a római vallás ellen, ő tőlök el nem szakadott, ő ellenek nem tanított, ő vélek mindenben egyetértett. Mert a ki egy hiten vagyon valakivel, nemcsak egy vagy két dologban tart véle; hanem az egész hitnek épségét egyaránt követi.

Hogy két szék között földön ne maradjon az új vallás, Vithakerus ágon mutat madarat és álmában azt beszéli, hogy, mint Krisztus ígérte, voltak minden időben igaz (azaz a reformatorokkal egyező) tanítók is: de az Antikrisztus üldözése miatt titkon lappangottak, fohaszkodva bújdoklottak; ez okon őket neveken nem nevezhetni. Paznany gúnyosan vág erre az erveles vissza. Örömest tudnám, mondja, honnan ment végére Vithaker, hogy efféle suttyomban lappangó lutheristák voltak? Mert ha ezeket senki nem látta, senki nem hallotta; ha a históriákban, a régi jámborok írásában ezekről semmi emlékezet nincsen: nem értem, mint tudhassa Vithaker ezer esztendő múlva az ő állapotjokat. Bizony szamárnál is nagyobb fülének kell lenni, ha ezelőtt ezer esztendővel bocsátott fohászkodást meghallhat. Aztan, mivel efféle állítással minden tévelygés előállhat, honnan tudhatjuk, hogy ezek a barlangokban Endymion álmába merült titkos hívek lutheristák voltak, nem kálvinisták vagy ariánusok? ... Ismét: mire valók voltak ezek a titkos doktorok és pásztorok? Hiszen Isten a végre rendelte a pásztorokat, hogy tani-

tasok által épitsék az anyaszentegyházat, a farkasokkal szembe alljanak, a híveket oktassák, a sákramentomokkal és Isten igéjével legeltessék. Ha az igaz hit nem lehet prédikálás nélkül, ha a Krisztus anyaszentegyháza sem lehet sákramentomok szolgáltatása nélkül, mint az újitók vallják: nem látom, mi módon kellett megmaradni a luther hitnek oly pásztorok alatt, kik semmit nem irtak, senkivel nem beszéllettek, kikről soha semmi emlékezet nem volt a regieknél. Soha fejembe nem fér, mint lehetett a Krisztus igereti ellen, hogy a hegyen épitett város úgy lenyomatott, a Krisztus anyaszentegyházán a pokol kapuja oly diadalmat vett, hogy senki a régi historikusok és irástudók közzül csak emlékezetet se tett légyen az ő tanitóirúl és gyülekezetirűl. Oly vigyazásban voltak a régi doktorok, hogy ha csak egy faluban egy nyomorult ember valamit hirdetett a régi tudomány ellen: mindjárt feljegyzettek kezdőjét, követőit, viaskodasit. Mint higyem tehát, hogy ezekrűl a titkos lutheristákrúl soha senki emlékezetet nem tett volna? . . . Befejezem azért ezt a bizonyságot és azt mondom, hogy ha a Luther és Calvinus tudományának csak oly vezetői voltak, kik a pápa birodalmában hallgattak: ezek nem pásztorok, hanem latrok voltak, mivel az igazságot elhallgatták; a római eklézsiával, melyet bálványozónak tartottak, minden rendtartasban és sákramentomokban közösködtek; és igy a Krisztus igéreti ellen a pokol kapuja úgy lenyomta az igazságot ezerötszáz esztendeig, hogy senki nem találkozott, a ki szólani merne az igazság mellett. A ki ezeket befalhatja és megemésztheti, ámbár elhigye, hogy Luther előtt voltak efféle hallgató és haszontalan nempásztorok. Azért midőn mindeneket jól meghanyok, vetek elmémben, igaznak találom, a mit Jurgevitius irva hagyott, tudni illik, hogy kettőnél többet nem találunk, kik Luther és Calvinus előtt az ő vallásokat követték volna: egyik Nullus, másik Nemo: azaz tizenhanyan hanyan, mind jó hősek, kiknek mind kapitanyok, mind közlegényök: Sohúlt Senki . . .

Az új tudományok hamissaganak újabb jele, hogy ellenmondasok vannak bennök. A Kalauz sorba veszi az első négy konciliumot, melyeket a reformatorok nagyrésze, mint mondják, tiszteletben tart, és kimutatja a protestantizmussal való ellenmondasaikat. E pontok: a tradicio, a papaság, a miseáldozat, a holtakért való imadkozas, a papok hazassága, a keresztség büntörlő ereje, a szentek tisztelete és segitsege. Hosszan fejtegeti a gyűlöletes tételt: hogy az újitók az ördög tanitványi. Beven szó Luthernek az ördöggel való társalkodasáról, melyből a pártosok tudományt áradott: elöszámlálja, mily szörnyű halállal büntette Isten az eretnekeket. Zwinglinek szinten az ördög volt tanitómestere. Nem csoda, hogy a kálvinisták ördög-tojta találmánynak nevezik a luther vallást és viszontag a lutheristák a kálvinisták álmat ördög ganéjának hivják.

Urunk azt mondja, hogy a jó és gonosz tát gyümölcséről kell ismérni. Ebből megtetszik, hogy jó tudomány nem lehet, mely nyilván való szabadságot ád a feslett erkölcsre. Pázmány nem akarja állítani, hogy az új tanítók igyenes beszéddel, nyilván azt hirdetnék, hogy a feslett, lator, istentelen élet szabados; tudja, »hogy ezt ilyen szóval nem mondják, sőt az embereket intik a jámborságra«; csupán azt állítja, hogy oly dolgokat hisznek és hirdetnek, melyekből, *per consequentiam necessariam*, igaz következés szerént kijő, hogy semmi tarts nélkül, szabadon, minden latorságba merülhet ember és minden tökéletes jóságtúl búcsút vehet. A lutherista »Concordia«, a helvéciai »Confessio«, Luther, Melanchton, Calvinus - a katholikusokkal ellenkezőleg, a kik szerént az ember Isten törvényét a saját erejéből ugyan nem, de Isten kegyelmével, segítségével megtarthatja — egyhangulag hirdetik, hogy Isten törvényét semmiképp, magának Istennek malasztjával sem teljesíthetjük. Nyilván tanítják, hogy egyedül a hit által üdvözülünk, a jócselekedeteknek igazolásunkra semmi hasznok nincsen. Sőt a »Liber Concordiae«, melyre esküsznek a luther prédikátorok, a helvéciai hitvallás, Luther, Melanchton, Calvinus, Beza, Bójthe István minden elmés erejekkel vitatják, hogy akármint szepelkedjenek, sincs semmi jó cselekedet az emberekben; hanem valamit mívelnek, halálra és kárhozatra méltó rútság, bűn, ocsmányság, fogyatkozásokkal teljes tökéletlenség. Ezt oly fenn és kevélyen pattogatják, hogy a ködök felett látszanak járni, és Faëton módjára a nap szekerét hajtani, midőn erre az örvendetes helyre jutnak. Vaj fojtotta volna meg Isten pazsitjában ezt a jó erkölcsök veszedelmére nevekedett gazságot, mely minden jóra való igyekezetet megfojt emberben. Mert ha a mi jó cselekedetünk ocsmányság Isten előtt; ha haragot és kárhozatot érdemel: sokkal hasznosb és szaporább ellenni a jócselekedet nélkül, hogysem ennek gyakorlásában faradni; holott ettűl megszűnvén bűntől szűnünk meg. Alamizsnát ne adjunk, ne imádkozzunk; mert ha ezeket cselekeszszük, bűnt cselekszünk. Mind egyaránt örök kárhozatot érdemlek, akár az enyimből irgalmasan cselekedjem, akár a máset hamisan elvonjam; akár gonosz indúlatimat megzabolázzam, akár Epicurus módjára meg ereszszem; akár Istent dícserjem, akár az ő nevét átkozzam. Pázmány semmire sem becsüli az *élő* hitnek azt a theóriáját, melyről a legtöbb reformátor beszél; annál nagyobb erővel veti magát az új evangéliomi szabadságra: hogy a keresztyén semmi polgári vagy jó erkölcsről való törvény tartására nem köteles. Valóban, ha az embernek minden cselekedeti bűn és undokság, nem kötelezhet Isten a törvénynek cselekedetire, melyek vétek nélkül nem lehetnek. Azonban ha effele tanok tágas és könnyű útat nem nyítnak, ha hívolkodásra és testi szabadságra alkalmatosságot nem adnak, melyek a jó életnek drágább, fogalmatosb és nemesebb gyökereit kiássák: nem tudom, micsoda adhasson

szabad menedéket. Pálastolják is némelyek vélekedésöket és azt mondják, hogy a jó erkölcsről való törvény megmarad, *quoad obligationem, sed non quoad reatum condemnationis*: de nem úgy, hogy kárhoz tasson. Mely felelet annyit tészen, mintha azt mondanád, hogy ha embert ölünk vagy paráználkodunk és egyéb vétket cselekszünk, sem érdemljük ezekért a kárhozatot. Mely ha úgy vagyon, nem igazán mondotta Szent Pál, hogy valaki effélét cselekszik, méltó halálra. Azt sem jól hirdette, hogy a bűn zsoldja halál: mert a lutheristák akármit míveljenek, sem érdemlik a kárhozatot.

Azt is mondja Szent Pál, hogy sokan eltörik hitek hajóját a tiszta lelkiismeret vesztese után; de Calvinus azt vitatja, hogy valakiben egyszer igaz hit találtatott, akármit cselekedjék, soha az Isten fiai méltóságát és örökségét gonosz élettel vagy hittől szakadással el nem veszthetí . . . Látod-e, mely szép dolog a kálvinistaság? A ki abban egy cseppet kaphat, ne féljen attól, hogy elessék. Ha azután törökké lészen is, megmarad benne a kálvinista hit és azáltal kétség nélkül a Mahomed mennyországába mégyen.

Calvinus szerént kinek-kinek oly bizonnyal kell hinnie, hogy Isten őtet örök életre választotta és boldogságba viszi, mely bizonnyal hiszi, hogy Krisztus meghólt érette. Valaki ezt elhiteti magával, bár elméjébe se tűnjék, hogy féljen a kárhozattól és ezzel a félelemmel tartóztassa gyarlóságát a gonoszságtól. Mivelhogy Isten a Krisztus halála óta a luther és kálvinista hitű emberben - - a Liber Concordiae, Calvinus, Beza szerént - a bűnt nem tulajdonítja bűnnek, hanem elfedezi és számot sem tart reá. Ha tehát Isten bűnnek nem tulajdonítja a paráznaságot, lopást, gyilkosságot a Luther és Calvinus követőiben: miért kellene félni az Isten haragjától és büntetésétől?

Napfénynél világosabban megtetszik ezekből, mely nagy bátorságot adnak efféle tudományok minden feslettségre. Mert valami a bűntől megtartóztathatná az emberi gyarlóságot, azt az újítók mind felforgatják. A gyónást, purgatóriumot hallani sem akarják; valami a jócselekedetre izgathat, mind felturkálják; a jócselekedetek érdemét hallani nem akarják; sőt a mi jócselekedetinket Isten haragító rútságnak kiáltják; lehetetlennek mondják, hogy valami jót cselekedjünk és az Isten törvényében valamit megtartsunk; azért ugyan azt vitatják, hogy nem is kötelezetünk az Isten törvényére . . .

Elvalhatatlan gyümölcse az ég és föld dögleltető gonoszság ezeknek az *iszveszett* és fonatott, de az igazságtól messze elhanyatlott genyedtséges tudományoknak, melyek vezérléséből a szent erkölcsre és életre való igyekezet annyira elaludt az új hitesek között, hogy oly vélte találtatnak, kikben szikrája volna a tökéletes életnek, mely ritka szokott lenni a fekete hattyú. Senkinek életét nem vizsgálom; sőt még azokról sem emlékezem, melyek hírével egész ország betelt: hanem rövideden

azokrúl az Epicurus disznaihoz illendő dögleletes fertelmességekrúl emlékezem, melyeket magok sem szenvedhettek egymásban, hanem kikiáltották magok ellen a prédikátorok ...

Bornemisza Péter, nevezetes prédikátor, az ő gaz prédikációinak negyedik részében az ördögi kísértetekrúl oly rút mocskos dolgokat irt, hogy az ördög sem írhatott volna szemérem nélkül ily mosdatlan ocsmányságokat. Emlékezik az ő rendin való prédikátorok vad gyümölcsirúl, iszonyú latorságirúl, útálatos fertelmességirúl. Egy ifjú lelki tanító úgymond ketszer vadoltatott előttem, nemcsak házasságtöréssrúl, de sodomita-életrúl is; és látván, hogy mindazáltal sok épületet mívelt volna tanításával, keményen megfenyegetem. De csuda szörnyűséget beszéllett: hogy felesegével kétszer, háromszor is volt dolga egy-egy nap csak azért, hogy inkább megenyhödnék ... de még inkább langozott mind leányokra, mind gyermekekre. Több szörnyűséget nem mondom meg. Viszontag emezt irja: Előttem mint superintendens előtt vádoltak egyet, ki egynehányszor úndok bűnökbe esett vala, és kérnek vala, hogy szégyennel levonjuk róla a prédikátor tisztet. Ez pedig igen bölcs tanító vala, és foganatos vala tanítása, kinek ifjú felesége lévén, csak fél esztendei menyecske, mégis szolgáló leányával vétkezett, sőt még férfiakkal is ... Más prédikátort megégetének, hogy az ő maga leányával lakott ... Ferenc prédikátor a mely leányit tanította a fő uraknak, azokkal lakott deák korában. Én is, mikor ezeket írtam, rettenetes kísértetekben voltam, és reszkettem belé. Ezek nem elegek: dagadtabb pofával feljebb fúja sípját Bor-megisza és így kérödik: »Két fő prédikátort tudok en üdömben, kiknek fertelmes élete szörnyű volt. Az egyik sokat pironkodott: mert miatta asszonyt is, leányt is öltenek, és mikor kin látták akár utcán, akár mezőn, a kapások is azt kiáltották: Bika, bika, bika. A másik, noha híres prédikátor volt, de igen szégyenül sok gyermekivel élt, és mind hóltig egynehány asszonynyal és leánynyal lakott. Ismét egy jeles prédikátort láttam gyermekkoromban, Kalmáncsi Mártont, ki elein igen nagy híres doktor volt, ki Debrecenben hólt meg. Ez Batizi Demeternek megmondta titkon, hogy régtúl fogva egy leányt tartott férfiú ruhában inasúl és véle lakott.« Ezekből eszedbe veheted, mely bátran nyajaskodnak a más ember házában prédikátor uraim; szinte mintha az ő csecsezések kíntúl, bűntúl mególdozhatná a menyecskék férjét.

»De hagyjunk békét a Bor-megiszá-túl könyvbe íratott koslató predikátorok úndokságinak; talám egyebütt jámborbak vannak közöttük.« És idézi egyebeken kívül Beithe István szuperattendensnek »bak bűzü fűzfa«-versét, »melyben nevezet szerént megdicséri az alatta való fő fő predikátorokat. Némelyekrúl azt írja, hogy feleségeket ebúl kaptak és most magok ke ... tői asszony-hölgyeknek: paráznák, méreg osztogatók, emberetetők, etc.« Így fizette vissza a papok gúnyját

piszkáló predikatorok régi vádjait, nem kevésbbé vastagon, és a mi fő, nem kevésbbe lesújtólag, mikor azzal elégedett meg, a mit magok okádoznak egymás szakadába. Fejtegetéseinek korábbi helyei mutatják, mennyire tisztában volt vele, hogy efféle példák legkevésbbé alkalmasak tételének szilárditására; de a mi helytelen logikailag, igazolhatóvá, sőt fontossá lett a viszonyok szempontjából. Pazmany tudja, hogy nemcsak tudományat, de táborat is kell védenie. A következő részben, a melynek tárgyát annak bizonyitása teszi, hogy az új tanok hamisak, mivel hazugsággal gyarapodtak és hazugsággal gyűlöltetik az igazságot, nemcsak az egyházat veszi védelmébe, a melyet a reformátorok számos ráfogással igyekeztek gyűlöletessé tenni; hanem szerzetét, a Jézus-társaságot is, melyről a legotrombább koholmányok keringtek: igy, hogy Madridban, a Szent Jerónimus klastromának tavában háromszáz elemésztett gyermek fejet találtak; hogy 1601-ben Antwerpenben egy jezsuitát természet ellen való bűnön kaptak és megégettek, stb. A Kalauz hevesen, határozottan utasitja vissza ezeket az aljas rágalmakat, bizonyitja rajok minémüségeket. Aztán visszatér a tárgyhoz. Az új tudományok hamissága megtetszik abból is, mert visszavonyók, állhatatlanok és ellenkezők az új tanitók. Diadalmasan mutat rá, hogy a mostani szakadások első acsi és kovácsi mennyire gyűlölködnek és viaskodnak egymással, mennyire szidalmazzák, pökdösik, kárhoztatják egymást, sőt az újitók fő embereinek tanaiban mennyi az ingadozás, az ellenmondás. Luther, a ki első kezdője volt az újságoknak, oly tétovázó és állhatatlan volt minden irásában, hogy ötet méltán a ház tetején forgó vitorlának nevezhetjük, mely oda fordul, a hová a szél viszi. Gaspar Querhamer a Luther irásiból csak az úrvacsorának egy vagy két szin alatt vételéről harminchat ellenmondást szedett egybe. Jodocus Coccius szám szerint nyolcvan derék dolgot számlál, melyet néha vallott, néha tagadott Luther irásiban. Azt is irják, hogy ugyanő halála előtt sakramentariussá lett; de az emberektől való féltében vagy szégyenletében nem merte tetszését kifejezni; hanem Melanchtonnak jelentette és reá bizta, hogy halála után ennek bizonysága lenne. S gúnyosan jegyzi meg: Ez a derék tökéletesség és Vertumnushoz illendő állhatatosság szinte világ reformálására küldött prófetához illett. És noha az apostolok irásának sem kellene hinni úgymond Szent Ágoston, ha csak egyszer hamisat irtak volna is; de Luthert annyi habozás után prófétának kell tartani! Melanchton, Beza szinten napról napra változtak; de különösen Calvinus ellenmondásait, következetlenségeit sorolja föl annak bizonyitására, hogy Istentől küldött tanitó nem lehetett. A Concordiáról irt gyülevész könyvből tiz derék artikulust emel ki, a melyek szerint a lutheristák egymással ellenkeznek: Vithaker, Beza és más kiváló irók szavaival és a hollandiai küzdelmekkel igazolja, hogy a kalvinisták közt

szinten nagy a zűrzavar, az eltérés, a tudományt illetőleg a szakadás. Hiába nyalják és mutatják egymást egyszőrűeknek a lutheristák és kalvinisták, mikor a katholikusok ellen berzenkednek. Nagy bátran hirdetik, hogy nincs ő közöttük egy vagy két kisded közbenvetésnél több villongás; azokban is csak hogy nem érti egyik fél a másikat; de valóképen nem messze járnak egymástól. Sommában csaknem azt mondják, hogy ők nem egyébről vetekednek a szamár árnyékánál és a kecskék gyapjánál; mert csak abban nem egyesülhetnek, ha a szénát kaszával kaszálták e vagy ollóval ollóták? Ezt ezelőtt Musculustól, Bullingertől hallók. Vithaker, Bucerus, Beza is beszéltek ilyenfélét; de hogy az alorca levonassék az új tanitókról, elsőben is: hol olvasták a szentirásban, hogy csak a fundamentomban való egyenetlenség árt az üdvösségnek, és a hitnek egyéb cikkelyeiben ártalom nélkül lehet különbözés? Honnan mehetünk végére, melyek a fondamentomok és melyek nem fondamentomok? . . . Annak felette hazudtolják és pofázzák magok a lutheristák ez aránt a kálvinistákat; atheusoknak, epikureusoknak nevezik azokat, kik csak aprólék dolognak ítélik ezt a visszavonást. Luther, Severinus Scultetus, Filippus Nicolai, Graverus, Pappus, Schlüsselburg stb. szavai ebben a részben világosan szóló bizonyítékok. Viszont a kálvinisták is fántom-fánttal fizetnek a saxoniai serfőző prédikátoroknak. A helveciai hitvallás nem igen hizeleg Luthernek; a többi kálvinisták a lutherista tanitókat szamárnyi szamároknak, tisztátlan latroknak, eszefordúlt tévelygőknek, Mahomet követinek, gyalázatos tévelygések kompolárinak, Antikrisztus szolgálatjára köteles vezetőknek és több útálatos gazságoknak nevezik. Pappus, Schlüsselburgius elősoroljak ezeket a címeket. Milyen mások a római egyházban lévő állapotok! A régi egyháznak, mint Krisztus valódi nyájának ép az egyesség egyik fő jele. Urunk és az apostolok szerént: a hiveknek egy fejek, egy szüvök, egy szájok vagyon. Különböznek holmi rendtartásokban, egyeznek a hit összes ágazataiban, hiszik, a mit az anyaszentegyház elejök ad, azt tartják, a mit elődeik és testvéreik a világ minden részeiben és az idők folyásában mindenkor tartottak és tartanak. Ellenben az új tudományok — és ez az új jel hamisságokról — nem egyebek, mint a régi tévelygések söprei és mosléki. A Kalauzban húsz nevezetes régi eretneknek harmincot tévelygése van felsorolva, melyet a pártosok megújítottak és a római eklézsia ősidőktől fogva kárhoztatott. Kitetszik ebből, mily szemtelen orcát vett volt fel Vithaker, mikor a régi eretneksegekkel egy csomóba akarta kötni és egy rendbe állatni a katholikusok vallását; és hogy a mostani újságok a régen atkoztatott és gyökerestől kiaszott eretnekségek reves tőkéjének csemetéi és haszontalan jövési.

Terjedelmes, hosszú fejezet bizonyítja az új tudományok hamisságát azon az alapon, hogy az újítók a szentirást erőtől megmarcong

jak. Boven szól a biblia tekintélyéről, majd, hogy minden eretnek a bibliát hívta bizonyságul. De noha eleitől fogva mind a szentírást fitogatták és vele csinositották rútságokat: soha oly eretnekség nem volt, mely a szentírásba nem vetette volna körmét és ezt sokképen meg nem mocskolta, meg nem marcongotta, meg nem vesztegette és csonkitotta volna. Sokan némely részeit megvetették, mint férgeseket: a maradékat imide amoda húzták, vontak és tekerték: megnyújtották, megrovidítettek: megtoldottak, megcsonkitották: hamis, tekergő magyarazatokkal úgy ferdeztették, mint az ő hamis tudományok erősitésere alkalmatosnak találták. A miben akarták, helyt adtak néki: a miben akarták, nem adtak, hanem félre vetették. Pazmány részletesen kifejti, hogy a szent könyvek megismerése csupán az anyaszentegyház tekintelyen alapulhat, mint ezt Calvinus, Kemnicius, Melanchton és Hunnius szintén megvallották. Élesen mutat rá, hogy a reformátorok különbséget tesznek az ósrégi és a mostani eklézsia tanúbizonysága között: holott a reginek hagyományait egyedül a mostani tanulságtételéből ismerhetik, es Origenesig, a ki a III. században élt, senki sines, a kinek irasaiban az ó- és újtestámentom könyveinek lajstroma találtatnék. Hangosan hirdeti az egyházi hagyomány csalhatatlan erejét. Sorban válaszol az ellenfél ellenvetéseire, védelmébe veszi az ú. n. apokrif könyveket és folteszi a kérdést: Senki közülünk az apostolok kezeirását nem látta: honnan tudjuk tehát az eklezsia tekintelye nélkül, hogy a szent szövegekben hiba nem esett? Avagy, elvetven a Vulgatát és a hagyományt, ki biztosit, hogy Tremellius vagy Beza nem csalatkoztak es tudva nem csaltak a biblia fordítasban? A partosoknak egyetlen biblia fordítasuk sines, melyet ők magok általában hitelesnek fogadnának el. Calvinus, Beza egyaránt panaszkodnak, hogy a zsidók nem hitelesen olvassák a szentirást: és ugyanők még az újabb görög kódexek ellen is sok kifogást emelnek. Münster Sebestyén fordítását, mely a zsidó botűből készült, megvetette Oecolampadius, emezet Conradus Pellicanus, ezét s társait tudatlannak bélyegezte Emmanuel Tremellius, ki először zsidó volt, azután dominikánus barát, annak utána kálvinista, végre zsidósagra tert: azért 1590. esztendőben újonnan zsidó kaptára vona a szentirást. Mindezek azzal dicsekednek, hogy ők betű szerent fordítanak, mindazáltal oly nagy különbözes vagyon közöttök azon egy mondásnak fordítasában is, mintha mas mas dologrúl szólanának. Nem is tagadják tulajdon magok sem, hogy bizonyos szabadsággal élnek. A zürichi biblia készitői megvallják, hogy főkép az értelemre törekedtek, a szavakhoz nem ragaszkodtak folöttébb. Közben a hiányokat kipótolták, a rövidseget bővebb szólással helyesitették, helylyel-közzel egy egy iget beszúrogattak. Mintha a Szentlelek a bibliához nem tudta volna adni, ha szükségesek lettek volna, azokat a szókat, melyeket hozzá varrottak az újitók. Luther az ő fordításában

nem elégítette, hogy sok könyveket kitett a szent könyvek közzül, nem akarván ezeknek helyt hagyni; hanem a mit helyben hagyott is, sok képpen meghamisította, néha a maga tok agyából hozzá tévén, néha letorölvén és elvévén benne, néha pedig megváltoztatván: kiért Isten ótet is letorlötte az élet könyvéből. A Kalauz számos példát sorol fel ebben a részben, s a mi fő: az egykorú magyar biblia-fordításokra szintén kiterjeszkedik. Részletesen mutogatja hibáikat, cafolja elöszavoknak téves állitasait. Sok mindenről vádolták a Vulgatát alaptalanul, s Pázmánynak könnyű volt ezeket a dolgokat ellenfeleinek fejére ráolvasnia. Az sem áll, hogy »a pápisták a községtől mindenestül megtiltják a biblia olvasását és annak közönséges nyelvre fordítását«. A ki görögül, deákul vagy zsidóul irt, minden tarts nélkül szabadon olvashatja. A katholikusok nemcsak nem ellenzik, de sőt javallják a szentirásnak keresztyéni józansággal való olvasását; csakhogy a közönséges nyelvekre forditott biblia olvasásában megkivánják: először: hogy senki ne alitson minden embert kötelesnek a biblia olvasására; mert nem tartozik minden ember iskolába járni és olvasni tanulni; más az, hogy a tudatlan község és a vakok, ha akarnák, sem olvashatnák a bibliát; hanem lelki tanitók eleven oktatásából tanulják a keresztyén igazságot. Ugyanis a hit hallásból vagyon, *Rom. 10. 18.* Urunk is eleven prédikálás által, nem irás-olvasással oktatta a híveket... Másodszor azt kívánjuk, hogy eszébe vegye minden ember, hogy a szentirásban sok nehéz dolgok vannak, melyeket a tudatlanok magok veszedelmére csigáznak, *2. Pet. 3. 16.*; és hogy az Isten szavának igaz értelme nem lehet emberek eszeskedéséből, *2. Pet. 1. 20.* Azért nem szenvedjük, hogy akármely hosszú üstökü s rövid eszü kofa, akármely taknyos orrú tetves sócé, akármely nyalka szer-szem katona, vagy kapta-büzü müves legény itelo mester légyen a szentirás dolgában, és a lelkipásztorokat, sőt a közönséges anyaszentegyházat iskolába vigye, lapockája ala fogja, tanitásában megtorkolja; vagy egy kis gézengúz magyar irásocskája után szemesbnek s okosbnak itelje magát az anyaszentegyháznál... Mennyire üdvös szabályok ezek, magoknak az újitóknak számtalan tévedése és hibás magyarazata mutatja, melyek az irással nemcsak ellenkeznek, hanem annak becsületét is megrontották. A Kalauz példatára kimerithetetlen tárháza efféle dolgoknak. De Pázmány ennyivel sem bir megelégedni. Tudja, hogy a tanitók erkölcse nem mindig próbakove tudományuknak, azonban Luther, Calvinus és társaik élete módja egyszersmind tudományuknak megvalósitása, igéik hamisságának biztos jele. És kiméletlenül pellengérre állitja kevélységöket, háborgásokat, fajtalanságaikat világszerte szort és terjesztett hireit. Nem, a tisztaság, alázatosság, szelidségszerető Isten ilyen ordögi kevélységgel felfújt, háborgo és fajtalanságban torkig úszó rút emberek által nem akarhatta feláltatni az o aklának falait, kikben csak a külső tisztességes életnek

sem volt semmi jelensége. Isten elszenvedi, hogy polyvak is legyenek a tiszta búza között: de hogy első kezdői és építői az isteni igazságnak torkig úszszanak a hamis tanitók kijelentett rút erkölcsiben, azt egy okos ember sem eresztheti szivébe. Mindent, de mindent megtagad tőlök, a mi jó, a mi értékes. Orcájokba vágja, hogy újabb és újabb vélekedéseket hirdettek, hogy haboztak tudományokban. Bezzeg nem ilyen az igaz hit, mely az ember értelmét úgy meggyőzi és megvastagítja, hogy minden habozást és kétkedést kirekeszt szivéből. Luther tétovázását elégge ismeri a történelem és elaruljak irásai. Volt idő, mikor maga is bánta, hogy ezt a viszálkodást gerjesztette. Melanchton teljes életében csél-csapott, habozott, mint a róka ide s tova hányta farkát: sem kinn, sem benn nem volt; és végre a kálvinistákhoz adta magát. De a mi fő, ugyanők magok sem voltak meggyőződve igazságukról. Mind Lutherről, mind Melanchtonról, Oecolampadiusról fől van jegyezve, hogy többször vallomást tettek szivök nyugtalanságáról; Calvinus sajáit irásaban mondja, hogy a hit mindenkor elegyitve vagyon sok hitetlenséggel és kétkedésekkel. Lelkiismeretök ellen hirdetve igaznak, a miről magok sem voltak meggyőződve, nem csoda, hogy követőiket szintén kétségbe, nyugtalanságba vitték. Magam megtapasztaltam — mondja Pazmány — nemcsak egyéb rendbeliekben, de a prédikatorokban is, hogy számtalanon lelkiismeretek ellen követik az újságokat, kivaltképpen azok, kik egy kevéssé tudósbak. Mert nemcsak a sarvari predikatortól, Magyari Istvántól, de egyebektől is hallottuk, hogy azzal mentették magukat a velünk való beszélgetestől, hogy nem akarják lelkiismeretek csendességét felzavarni: azaz, félnek, hogy az igazságot meg ne ismerjék. Mily erős ezekkel szemben az ő meggyőződése. Én abban bizonyos vagyok, — kiált fől — hogy valaki csak közép szerént érti is a római hit fondamentomit és az újságok állapatjat, soha ha ezerszer külombet esküszik is csendes lelkiismerettel lutherista nem lehet. A kik pedig megavasodtak a vélek nőtt nevekedett újságokban és megfojtvan teljességgel magokban az igazság kivánságának szikrajat, szem bekötve akarnak járni: azoknak nyereségek az, hogy mindenkor tanulnak, soha állhatatos tudományra nem jutnak: tétovaznak, ide s tova hányatnak, habozнak mindenkor . . . Azért apródonként arra jutnak, hogy ők is, mint Abaelardus és a dochiták, csak vélekedésnek tartják a keresztyén hitet, csúfságnak az evangeliomot, mint magoktól meghallók. Hogy adhatnák tehát okát Isten előtt a szakadásnak, melyet kezdettek és követtek? Adhatják e okat, miért indultak egy szokott barát után, kiben semmi szentség nem tündöklött, semmi csudatétel nem fénylett, a közönséges emberek élete felett semmi jó erkölcs nem látszott? — Micsoda okosság mutatja, hogy annak tudományát kövessék, a ki maga sem tagadja, hogy másoktól tanulta, a mit tanit egyebeket? Minemu

okok ereje tanácsolja, hogy elszakadjanak attól a hittől, melyben a régi szentek saját vallások szerént is üdvözültek? Micsoda mentséget adhatják, hogy az anyaszentegyháznak, sőt a világi országoknak szokása ellen Isten követinek tartják azokat, a kik semmi bizonyos jelét nem adhatják követségeknek? Hogy merik az ő kicsiny seregeket a regiek sokaságával; az ő lézzegő, eloszlott és megszaggattatott táborokat a szentek roppant seregével szembeállatni? Orca-e az, mely egy vakmerő és hitiszegő barátot, egy tétovázó Melanchtont, egy fajtalan Calvinust, egy dagályos Bezát szembe mer szoktetni ama tiszta életű, alázatos Szent Ágostonnal, Jeronimussal, Basiliussal, Nazianzenussal és ezekhez hasonló sok ezer doktorokkal, szüzekkel, mártirokkal? Mint remelhetik, hogy a boldogságban ezekkel együtt lésznek, kiktől a hitben itt elszakadnak? Az apostolok úgymond Erasmus halottakat támasztottak, kór-betegeket gyógyitottak, mégis nehezen hódoltatak meg e világot. Ezek pedig, iszony hihetetlen dolgokat tanitván, csak egy szánta lovat sem tudtak meggyógyitani; mégis azt akarják, hogy nékik higyünk? Azt mondják, hogy ők azért váltak el tőlünk, mert a tiszta szentirást mi bé nem veszszük, hanem ennél nagyobbra bécsülljük az emberi találmányokat; ők pedig csupán a szemen szedett tiszta szent irashoz ragaszkodnak. Mely feleletben temérdeken hazudnak a prédikatorok. Mert a mennynek-földnek Istene előtt és e világ előtt tudományt tészünk, hogy csak reánk kenik, hogy a szentirást megvetjük, vagy annál feljebb bécsülljük az emberi szerzéseket. Nemhogy mi ezt vallanók, de sőt átoknak mondjuk, valaki pontrúl pontra bécsülettel nem vészi a teljes szentirást. De ezt a szentirást mi úgy értjük és hiszszük, a mint azok a szentek hitték, kik az apostoloktól vették a szentirást és kézről kézre mihozzánk juttatták. Az újitók pedig magok agyarkodásaból új és idegen értelmeket koholtak, melyeket a kereszténység ő előttök nem hallott. Ezt a magok értelmét nevezik ők tiszta szentirásnak.«

»De mivel Isten orvosa az elhanyatlott embernek, a ki bir az emberek szivével, világosithatja elméjek setetséget, lágyithatja kemenységét: ő szent Felségéhez fordúlvan, alázatosan kérem az Ábraham, Izsák, Jákob Istenét, könyörüljön az úta-vesztett lelkeken, és az ő végetlen jóvoltából ismertesse meg az igazságot mind e világgal.«[1]

Ez a fohászkodás fejezi be a Kalauz első nagyterjedelmű tagolatát, mintegy a munka általános részét. Pazmány még egy rövid, velős útmutatást ad olvasóinak, hogy az ellenkező hitűekkel mikép kell vitázni; és siet a részletekre. A negyedik könyv az ágostai hitvallás hazugságait, ellenmondásait, szentirással való ellenkezéseit, változásait és a Liber Concordiae-t, egyszóval a lutherista rendszert; az ötödik

[1] A Kalauz 3. könyve 15. részének vége.

Calvinus kredoját, a helveciai konfessziót teszi éles bírálat tárgyává: a hatodik könyvben a hagyomány tanát, a hetedikben az egyház döntő tekintélyét a hit dolgában védelmezi: a nyolcadikban kifejti az anyaszentegyház fogalmát: a kilencedik arra van szentelve, hogy az újítók nem dicsekedhetnek az igaz eklézsia birtokával. A tizedik könyv megbizonyítja, hogy a papa nem antikrisztus: a tizenegyedik az oltáriszentségről, a tizenkettedik a megigazulásról, a tizenharmadik a szentek katholikus tiszteletéről szól, a tizennegyedik a purgatóriumot védi és magyarázza. Végre — a második kiadásban — a tizenötödik könyv az újítóknak három gyalázatos szidalmazásit rontja meg: hogy a katholikus egyház bálványimadó, hogy az esküvel erősített fogadásokat felbontja és hogy a házasságot eltiltja. Megdöbbentő, visszariasztó az eszmék, argumentumok e roppant tömege. A Kalauz a reformáció, főkép a lutherista és kálvinista reformáció csaknem száz esztendejének úgyszólván minden jelentősebb gondolatával foglalkozott, a nélkül, hogy egyszer is kifárasztotta volna olvasóját, vagy, a mi ép olyan fontos, az eszmék rengetegében eltévelyedett volna.

Pázmány, noha könyvébe régibb munkait sorra beolvasztotta, nem ismeri az idomtalan rendszertelenséget, az eszmék nyomasztó zűrzavarát. Az első skolasztikus volt, a ki magyar nyelven írt és a magyar nyelvű irodalom első nagy rendszeres gondolkodója. Nem oly meresz, mint David Ferenc: de nagy, páratlan fényű szellem, oly tanultsággal, mino eláddig magyarul nem nyilatkozott, a gondolkodás erejével a temperamentumét s a kor jellemző tulajdonait egyesítve. Komoly, világos, eredeti észjárásával, mely mindig újat tud vele mondatni s eredetiségével a semmiségnek is súlyt kölcsönöz, eszrevételeinek és nyelvének zamatával, meggyőződésének zordon erejével, harcias szilajságával és nyerseségeivel úgy áll ott, mint a kor magyarjának legkiválóbb típusa. Ezek az emberek harcban, veszélyben nőttek föl: nem ismerik a kényelmet, kemény padlón vagy lócán alusznak és fölöttébb szeretnek nagyokat inni. Beszédeikben, mulatságaikban válogatás nélkül ömlik a szó, a tréfa, a kacskaringós kifejezés, melyet az anyatejjel, a levegővel kell beszívni, mert iskolában eltanulni nem lehet: és emberok legyen, a kire hallgatnak. A bátor, egészséges faj áll előttünk, mely átélte a legadazabb viharokat és szenvedett a nélkül, hogy megtörött volna. Soha senki nem tudott inkább az eszokon, a nyelvokon, mint a Forgách jezsuitája. A Kalauz készülhetett a Bellarminus híres tudós felolvasásai után, felhasználhatta ezeknek tudományát: de sorai között feltetszik a kemény, eredeti, harcias társadalomnak szelleme, a melynek szólt és a melyet Pázmány magához emelni törekedett, a nélkül, hogy természetöket, a mely az övé is volt, a maga részéről valaha megtagadta vagy velök megtagadtatni akarta volna. Százada keretei közt tudott maradandót, értékeset alkotni, a miben a magyar mindenkor

őseire és magára ismer, a katholikusok nagy időre megnyugszanak és a kor theologiája és kritikai iránya teljes pompájában mutatkozik. Szó sincs róla, a Kalauz a haladás munkája. A katholicizmus nagyot fejlődött száz esztendő alatt, és sokat nyert tisztaságban és világosságban, különösen a tömegek előtt. A theologia tudományos eszméinek az akvinások, Nagy Albertek tiszteletre méltó és hatalmas speculatióval összeírt fóliánsai, a régi doktorok és atyák porlepte művei közül út nyílott az életbe és a katholikusok öröklött dogmáikért harcolva, nem kevesebb odaadással és elmeéllel forgolódtak az igazság megállapításában, mint ellenfeleik. Valóban, a római egyház köszönettel tartozik a protestantizmusnak. Beleszorítva a létért való küzdelembe, fölébredt tespedéséből. A tridenti koncilium az erkölcsi életnek új érájút kezdi meg; a vitákban kitűnik tanításainak, dogmáinak ereje. A reformáció fölvetette az egyéniség halhatatlan elvét, abszolut hatalommá emelte a kritikát; de a theologia legfőbb vitás kérdései örökre vitásak maradtak és a másikat egyik fél sem fegyverezte le. A hit megmaradt hitnek; a szellemi harcok legerősebb vasgyúróinak igyekezete hiába volt, hogy tudománynyá változtassák: a sikos tárgy mint a kígyó, kisiklott markukból. Mi nem fogunk többé senkit pokolra kárhoztatni, mivel valami más, a mienktől eltérő vallást hiszen; de Pázmány értékét az szabja meg, hogy a maga hitének vitás kérdéseit a nagy szellemek és nagy írók sajátságaival és bizonyos tekintetben kánon szerűleg tárgyalta és fejezte ki. Századok múltán, ma is érezzük soraiból a lángelmék erejét, az embert, a ki bennök szól, csakúgy, mint kortársai; és gyönyörködünk az összhangban, melylyel önlelkét kinyilatkoztatta, és a mely akkor is értékes marad, mikor eszméi többé alig érdekelnek valakit. Ma már nehezen találkozik műveltebb olvasó, a ki a Kalauzból egy levelet végigfutva, ra nem ismer annak szerzőjére: egyénisége annyira önálló, határozott és eredetiségével annyira kiválik összes társai közül. Oly dicséret ez, melyet a XVI. és XVII. századnak egyetlen theologusáról sem lehet joggal elmondani. Valóban, volt körötte vitatkozó, kinek dialektikája éles és finom, mint az övé; erős, hajthatatlan és e mellé ügyes harcos; bátor, szenvedélyes hangú férfi, a ki nem kevésbbé uralkodásra született . . . Azonban Pázmány mindez együtt véve, sőt hasonlíthatatlanúl több. Józanabb, mint Dávid, szellemesebb, mint Melius, végtelenül erősebb, mint Alvinczi: gunyolódása metsző, metszőbb, mint a Sztaraié; találékonysága, leleménye, sziporkázó szelleme abban a korban páratlan: népiessége, magyarsága törül metszettebb, mint valamennyié. Nála minden egyéni, sajátos színű, erejű, hatású. Nézzük ellenfeleit: mennyi vesződséggel forgatják a tárgyakat, mennyit beszélnek, míg egy egy argumentum előttünk áll. Csupa gyötrődés, lassúság, szó és szó, a melynek unalmas és fárasztó az olvasás. Pázmánynál ömlik az argumentum, az érvek gyorsan, váratlanúl vil-

lannak föl és csapnak le, mint a villám. Csak mikor a hosszú okoskodásokra felelni kell, tűnik ki, mekkora olvasottság, az irodalom terén mekkora jártasság fekszik minden állítása mögött. A lángész intuíciójával oldi fel a gondolatok birodalmát és az egyéniség csodás varázsával fogadja be az ismereteket. Szinte démoni erővel lát be a legtekervényesebb következtetések méhébe, ragadja ki gyöngeiket, hogy tudásának, logikájának cikázó, súlyos fegyverével, a gúnynak vérig sebző ostorával, talpraesett tréfáival, csattanó megjegyzéseivel, analogiáival visszavágjon és megzavarja, összezúzza vagy legalább elhallgattassa őket. Jól tudja, mi kell közönségének; és a mi fő, eltalálja ízlését, a hangot, a melyre hallgatnak. Három évszáz mulva lehet ez a stil betyáros-, »parasztos«; finnyás neologusok akadozhatnak benne: a XVI. században és a XVII. elején egy hatalmas típus sajátja, mely fajának őserejétől duzzadva és nemzedékének összes jóravalóbb tulajdonait hordozva és fokozva lelkében, szól kortársaihoz és ezért erősebben is tudja megragadni őket, mint akármelyik, éveinek írói között.

A Kalauz után lehetetlen többé a vitairodalom haladásáról beszélni. Nem mintha megszüntetné a harcokat; de mert az eszméket kimerítette és a maga nemében mind máig felülmúlatlan, sőt versenytárs nélkül maradt. A protestansok nem igen tudnak újabb, erősebb argumentumokkal előállni; a katholikusok úgyszólván belőle kölcsönzik fegyvereiket. Csupán a szenvedély csapong föl, emésztőbb erővel mint valaha.

A protestantizmus érzi a csapás súlyát. Hiába kiáltja Milotai, hogy »méltatlan a Kalauz feleletre és nem érdemli, hogy valaki annak eltörlésére spongyát szerezzen.« Kismarjai Veszelin Pál 1633-ban, Debrecenben megjelent munkájában[1] őszinten megvallja, hogy »miulta fogva felserdültem, láttam és hallottam, minémű nagy kárt tett az Úrnak nyája között Pázmany Péternek Kalauz nevű könyve.« Senki sem akad, ki a megcáfolás roppant munkájára vállalkoznék. Alvinczi Péter és a csepregi lutheristá predikátor: Zvonarits Imre, a protestantizmus két legelső pásztora, csodálatos találkozással német könyveket fordítanak. Mintha valami jelentéktelen dolog történt volna. Zvonarith könyvéhez[2] még az előszót is, melyben a nagy eseményről szó van, egy fiatal, jelentéktelen író, Nagy Benedek, kőszegi mester csatolja. Nagy Benedek »nyúlszívű kalauz«-nak jelenti ki Pázmány iratát. Következetlenséget, plágiumot, ragalmazást vet szemére, és sehogy sincs megelégedve tárgyalásának módjával. Nem kevés ideje immár, hogy Pázmány Péter hallatlan hamis karomlo gyalázattal sok izben

[1] Kegyes es Istenes Beszelgetesek, stb.

[2] Az szent Irásbéli Hitvnk againak bizonyos moddal es renddel harom konyvekre valo osztasa . . . az Tubingai *Hafenreffer Matheas* irasabol. Keresztur, 1614.

terheli a mi igaz vallásunkat, jámbor keresztyén doktorinkat és a mi édes hazánkban megöröködött tökéletes lelkipásztorinkat. Kénytelen vagyok vele, hogy az ő megszaladt elméjét, mint valami megbomlott órát, hamis hitköltéstől s baba regéktől megvásott s poklos káromlásnak tajtékjával megaztatott nyelvét egy keveset megcáfoljam, és az ő reánk köszörült cselvetéseinek álmából szoros rövid tapogatással fölrázzam, szitkainak maszlagos részegségéből emberséges beszédeknek s igazmondásnak józanságára hozzam.«

A nagyhangú írásocskára, mely részletesebben csupán a Krisztus természetéről szóló kérdéssel foglalkozik, Pázmány Szyl Miklós név alatt[1] még ugyanabban az évben válaszol. A *Hat-fél-réf* elé függesztett levelek hiába vádolják a Kalauzt. Kicsinyléssel, megvetéssel szól az ellenfélről, ki csupán »taknyos tajtékkal áztatja ajakát«. A luther prédikátorok nem mertek az Kalauzban harapni, »hanem egy csacsogó nyalka mesterkét taszítottak ele, és ez által turkálnak három vagy négy cikkelyket az Kalauzban: azaz egy nagy erdőben két vesszőszálat akarnak levagni, hogy az erdő ligetes legyen. Ez pedig az nyelves haris Pázmánynak rendes szórendje[2] fölöttébb elment az emberség mellől és torkig mervelt az szemtelenségben. Azért gyermekded korában erős zabolát rántok szájában; talán ezután nem lészen olyan hörcsökös. De nem szidalommal, mint ő, hanem vakmerő balgatagságának igaz feddésével, ha lehet, eszére hozom nyavalyást, és megesmértetem véle, hogy különb a gyermekek kákumbákomiban szeleskedni, és az tudós emberek írásán akadozni.« Csupa szemen szedett szidalom, csupa szellem, él az egész. De most már Zvonarithek is megemberelik magokat. Erővel, temperamentummal írt könyvben válaszolnak.[2] Theologiai targyaik: a purgatorium, a szabott böjt, szentek segítségül hívása, a papaság: a reformáció tanainak régisége; hogy az emberi lélek az apától és anyától származik. De a támadás fő tárgya: Pázmány személye. Hazugságnak mondják, a mit a Kalauz a luther tanítók erkölcséről ír. Keserűen hányják föl, hogy a jezsuita hamis írásokat támaszt a lutheristák ellen, apografákból és csalárdul idéz, sőt veszedelmes, bujaságra gerjesztő dolgokat hinteget. Kiváló deák tudósokkal, mint Bocatius János — abban az időben elismert latin verselő: »poeta laureatus« volt — nem mer síkra szállani; nem is győzné tudománynyal; de a

[1] *Csepregi Mesterseg*, Az az Hafenreffernek magyarrá forditot könyue eleiben függesztet leueleknek, czegéres czigánysági, és orcza-szégyenitő hazugsági. Bécs, 1614.

[2] *Pazman Peter piromsagi Az az*: Azokra a szitkos karomlasokra, az orczatlan pantolodasokra, mellyeket Szyl Miklos neve alat . . . all-orczassan ki bocziattot vala: Derek Felelet. Mellyben, nem chak az Czepregi Mestersegnek neuezet nyelues czielcziapasi, torkaban verettetnek, de meg ö Cziauargo Kalauzzanak, csintalan fartellij es hazug czigansagijs, ki nyilatkoztatnak. Irattatot . . . *Zvonarith Imre*, es *Nagy Benedek* altal. — Keresztur, 1615.

kassai jeles iskolamestert csak mesterecskének gyalazá, maga ennek az deaksagban csak kalefaktora is alig lehetett volna; másutt pedig »taknyos orro, tetves soczéknak ír bennünket«. Végtelenül el vannak keseredve es kimerithetetlenek a valogatott, töről metszett szitkokban. Dicsekesznek is, hogy konyvükkel immar a »csácsogó szajkónak« olyan kerek belyeget sütöttek homlokara, »kiből azután megismerheti mindenki, hogy Pazmánnak jutott volt az olasz maszlagban és magyar purgációval kellett ebből kitisztítanunk.«

Pazmany a »Csepregi Szégyenvallas«-sal[1] felelt az »egybe cimboralt ket morgó« trágar csacsogasaira«. De figyelmét újabb ellenseg tamadasa keltette volt mar föl.[2] Alvinczi Péter a Kalauz megjelenése idejeben szinten egy elöljáró beszed szük keretében, névtelenül hallatta iteletét.[3] A közönség igy is ráismert, Pazmány gúnyosan jegyezte meg, hogy »a kik az ebet szőrin s az embert beszédin meg szoktak ismerni, azt csergetik, hogy az Humanitásod vinnyéjébül költ ez irasocska«. Gorombán, élesen válaszolt neki[4] — összesen 24 levélen, — még illetekesseget is ketsegbe vonva. »Egyszer neked az kása megégette szadat, es magaddal is megismertettek, hogy masra termettél te, nem a tudós emberekkel való disputatióra.« Jobban ért, úgymond Alvinczi ajanlatara, melyet Bocskaynak tett, és a fejedelem végrendeletenek készitésében való segédkezésere celozva, az király-kenéshez és az fejedelmek testamentumosságahoz, hogysem a hitnek igazgatasahoz és az böles irasokhoz. A feleletek nyomon követték egymast.[5] A fő targy a szentek tiszteletének agyon csépelt kérdése: s ép oly mértekben a személyeskedés. Alvinczi anagrammákat irt a Pázmany — Pázman — nevére; ez viszont a legválogatottabb címzesekkel csapott vissza. »Megbocsasson disznóságod, magadnak tarts ártánysagodat. Az én nevem Pázmány, nem Pázmán . . . Gaz ember, eredj disznóságoddal az vállura, zabáljál moslékoddal.«

Ezeket a rögtönzött nyájaskodásokat két év múlva követi az Itinerarium. A könyvről hiányzott a szerzőnek, sőt a nyomtató helynek a neve is, de a hang eleggé tajékoztatott mindenkit. Az Itinerarius lelkeben még elevenen élt, talán sajgott, az »Öt szép levél« hatasa.

Praga, 1616.

[2] *Itinerarium Catholicum* Az az. Nevezetes vetelkedes, az felöl: Ha az Evangelicusok tudomanyaje Uy; vagy az mostani Romai vallason valo Papistake? Es: Az Papistak Ecclesiajaje, vagy az Evangelicusoke igaz, es Vilagh vegeigh allando? stb. (Debrecen) 1616.

[3] *Lelki orvosság*. Németből. Ismeretlen. — Hely nélkül, 1614.

[4] *Az Calvinista Predikatorok igyenes erkedesen tekélletessegerek Tevkeore* Mellyet . . . szerzet. *Lethenyei István*. Bécs, 1614.

[5] *Alvinczi:* Tükör. H. n. 1614. (Ismeretlen). — *Pázmány:* Az Igazsagnak Gyeozedelme. Mellyet, Az Alvinci Peter, Tevkeoreben, meg mutatot. Pazmany Peter. Pozsony, 1614.

Megkísérti a fegyver visszafordítását. Egy bárgyu jezsuitanövendék, Menander Pistolocius megírja Pázmány Péternek, az Ignatius Lajola fegyhetetlen seregének egyedül való Kalahuzzának, miként vitatkozott egy bőles prédikátorral, kiben ugyancsak emberére akadt. Már most hiába minden igyekezete, az összes fogások, melyeket a jezsuita mesterektől tanult, kárba vesznek, hacsak ő atyasága nem segít. »Annak okáért, minden szép tudománynyal . . . felékesittetett méltóságos páterem, nyulj hozzá, és gyorsan folyó pennádnak sebes folyóvizével hova hamarabb tégy választ az conditiók szerént, az mint az praedicator en tűlem kévánd.«

Alvinczi a retorzió eszközéül választja ki a szillogizmust is. A fiatal jezsuita irtózik a »formá«-tól és ellenfelére hagyja, hogy argumentumait kötesekbe foglalja össze. És valóban, a kassai prédikátor dialektikusnak bizonyul, ki, ha győzné a stil elevenségével, és más körülmények közt, keményen megállana helyét. De Alvinczinál nem villan a gondolat. Eszméi lassan, nehézkesen csigázódnak elő a dialektikai mesterkedések gépezetéből, a melynek minden mozdulatát, csikorgását végig kell élvezni. Az előadás erőtlen, a tartalom elvész a sima, sokszor émelygős szószátyárság tömegében. A harcok friss, metsző levegőjű, nyilt pusztáiról, a hova Pázmány ragadott bennünket, Alvinczi bágyadt, fullasztó legű iskolába von, a hol rég elavult dolgokat hüvelyezgetnek, szintelenül, nehézkesen, szüntelen való kitérésekkel. Százszor fognak a tételhez, hogy megannyiszor másra tereljek a beszédet és nagy tudóskodással semmit, de semmit ne mondjanak. Alvinczi a Kalauz III. könyve ellen indúl harcba. Tévednek a jezsuiták, mikor Calvinus és Luther tudományt újnak mondják. Minden tudományt kétfélekép kell vizsgálni: eredetére, remekére és az emberek közt való elterjedésére nézve. Ha Luther és Calvin tudományát 1517 előtt, a pápa országának sötétségében senki nem prédikálta is, oly régi az, mint a világ Ádámmal együtt, kinek a Paradicsomban prédikáltatott: Az asszonyi állat magva töri meg az kégyó fejét. Mely prédikáció fundamentoma az ő tanitasoknak. Luther és Calvin tudománya tehát nem új; az ő érdemök csupán az, hogy szép rendbe és világos értelembe szedték a régi hagyatékot. Ez a puszta megkülönböztetés az Itinerariusnak teljességgel elég, hogy az ellenfelt legyőzöttnek kialtsa és a tudatlan, gőgös jezsuitákat atyailag megleckéztesse. Ám a papisták és a Kalauz azt erősitik, hogy a mely tudományon a régi szentatyák közől csak egy is nem volt, új tudománynak kell annak lennie. Alvinczi azt feleli, hogy az atyák valahol különbet tanitottak, hogy sem mint Luther és Calvinus, nem annyira az keresztyén tudománynak fő agazatira tartoznak azok, mint némely ceremóniákra, és emberektől gondoltatott rendtartásokra, kikben jó lelki ismerettel különbet érthetnek és tanithattanak azoktúl Luther és Calvinus, melylyel senki oket

oly tudományuvakká nem teheti, úgy mint, ki új volna.« Nem tartja szükségesnek, hogy bizonyítson; e helyett csattanós retorziót alkot: »Az paterek sok agaiban az keresztyéni vallasnak különbbet tanitanak, hogy nem mint az mineműt vallanak az papistak. Annak okáért hát különbözo tudományok is vagyon. Én itt azt mondom és azt allatom: Hogy az az paterek tudománya vagy igaz, vagy hamis tudomany. Ha igaz, nyeretesek vagyunk mi, es meggyőztük a papistakat: mert megtetszett, hogy az papisták tudománya különbez az paterek tudomanyatul, ha különböz, nem lehet igaz, hanem valóba hamis. Avagy ha az paterek tudománya hamis, jó lelki ismerettel miképpen mehetnek arra az papisták, hogy azt javaljak, és az mi keresztyéni tudomanyunkat is, es vallasunkat, micsoda okkal mérséklik ahhoz? Ám lássatok, jezsuiták, melyiket választjátok.«

Az ellenfél azt mondja, hogy a mely tudományt a lutheristák és kalvinisták meg nem mutathatnak: hol volt 1517 esztendeig az apostolok után, új tudomány az. Alvinczi erre mindenekelőtt azzal vág vissza, hogy kilenc dolgot szamlál elő, melyekben »az jezsuitáknak ellenkező tudomanyok és vallasok az apostolok tudomanyaval.« Az apostolok azt tanitják, hogy egyedül csak az Istent kell imádni: a jezsuiták Istenen kívül a meghólt embereket imádják és híják segitségül: Szent Péter, könyörülj rajtam, üdvözits engemet!... Az apostolok azt tanitják, hogy nem szabad a püspököknek és a prédikátoroknak világi dologba elegyítni magokat és külső fejedelmi hatalmakat kaparitaniok, mondvan: Az népeknek fejedelmi uralkodnak, ti pedig nem úgy — a papistak azt valljak, hogy szabad, tisztességes, sőt hasznos és némi részben szükseges. Innen van, hogy a püspökök kanczelláriusok, intimus konziliáriusok, hercegek, elektorok és vármegyék főispani, hogy több rútságokrul szó ne legyen. Az apostolok azt tanitják, hogy minden egyhazi gyülekezetnek meltósága a szentirastól függ; a papistak: hogy a szentirasnak meltósaga az eklézsiától és a közönseges gyülekezetektől vagyon. Az apostolok azt tanitják, hogy a Krisztus az ő egyszer való áldozatjával mindeneknek üdvösséget szerzett, valakik ő általa igaz hittel Istenhez járulnak: a papistak tagadjak, hogy a Krisztus áldozatja használna különben, hanem ha mindennap ő érettök a pap a Krisztust megöli és megáldozza. Az apostolok azt tanitják, hogy a püspöknek egy feleségünek kell lenni, ne legyenek egyszersmind sok feleségi: ne legyen parázna, pajkos, ne tartson . . . at: a jezsuiták azt valljak, hogy a püspöknek ne legyen felesége, ne lakjek azzal, hanem sőt inkább pajkos és parázna legyen.

Az ellenfél azt erősíti, hogy Luther, Calvinus tudománya új, és minden igazságot a maga eklézsiajának tulajdonit. De bezzeg vallasukkal nem állnak elo. Az együgyü emberek azt sem tudják, vagyon e a jezsuitaknak vallasa, mely az Isten könyvevel egyeznek? Csak itt-ott

aruljak el szívök titkait. Alvinczi tudja, hogy a jezsuiták az eklézsia fogalmát magok között egyedül az egyhaziakra értik, ellenben a világi embereket csupán laikusoknak, parasztoknak mondják, ha szintén fejedelmek is azok, kiket az Isten igéjének olvasásától és tanulásától eltiltanak, szép tisztességes névvel nevezvén őket ebeknek, a Krisztus amaz mondását fejezvén bocstelenül azokra: Scriptum est, sanctum non est dandum canibus, a szentséget ne adjátok az ebeknek, ugyanott azonokat disznóknak is tartván, quia scriptum est, margaritas ne obiicite porcis: a drága gyöngyöt ne vessétek a disznóknak, stb. Merészül idézi Bellarminust, a ki különbséget tesz az eklézsiának lelkéhez, testéhez és lelkéhez, végül csak testéhez tartozó emberek között. Az eklézsia lelkéhez és testéhez azok tartoznak, kik Krisztussal a kegyelem által lelki egyesülésben élnek és az anyaszentegyházat külsőleg is vallják. Mások külsőleg nem tagjai Krisztus egyházának, de hitben és szeretetben egyesültek vele: ezek az egyháznak lelkéből valók. Végre sokan külső vallomások szerént az eklézsiához tartoznak ugyan, de szívök, bensőjük szerént Krisztustól távol vannak: emez utolsók a pusztán testi tagok, hasonlatoskép az emberi test hajszálaihoz, körmeihez, rossz nedvességéhez. Bellarmin szerént a látható egyház fogalmát nem szabad oly bőre fogni, hogy a lelki tagság abban okvetlen meglegyen; az egyház fogalma kiterjed a pusztán testi tagokra *is*, a kik azt külsőleg vallják és vele külsőleg közösségben élnek. Alvinczi ebből azt magyarázza, hogy a jezsuiták eklézsiája maguknak a jezsuitáknak vallomása szerént olyan, mint »söprő az emberi testben, ártalmas nedvesség, kárhozatnak edényinek, gonoszoknak, istentelenöknek, hit, reménység és szeretet nélkül valóknak ... hulladékoknak gyülekezeti. Az jezsuiták pedig nem egyebek, hanem: az emberi testben levő gonosz nedvességöknek, söpröknek, kárhozatnak edényinek, gonoszoknak, istentelenöknek ... hulladékoknak pásztori s tanítómesteri.« Vajjon, kérdi, hol, mikor mondották ilyennek az apostolok, a szentatyák az Isten egyházát?

Aztán a szentatyák Gregorius Magnus előtt mit sem tudnak a pápa világi hatalmáról; a mise-szolgálat sokféle cifrája, aranyos pohara, tányérja, drágakövekkel rakott selyem ruhája ismeretlen 666-ig; a pénteki és husvét előtti negyvennapi böjt montanista szokás; a klastromok, henye barátok, apácák tartása, a templomi faragott és festett képek, az átlényegülés tana, az egy szín alatti áldozás, papi nőtlenség, hagyomány a szentírásnak mind fölötte járnak és utóbbi eredetűek. Nem a Luther és Calvinus hite, hanem a jezsuiták tudománya új és hamis. A pápisták még a sákramentumokkal is gonosz lábon állnak. Avagy: hogy lehet igaz sákramentom az ordó, a házasság, melytől annyi embert eltiltanak? És ha igaz sákramentomok, mikép lehet, hogy őket nem használhatja mindenki?

A jezsuiták azt beszélik, hogy az 1517-ik esztendeig senki sem volt, a ki Luther és Calvinus vallását követte volna. Ezzel szemben az Itinerarium magából Angliából számos embert számlál elő, kik Luther és Calvinus előtt 630 esztendővel ellent mondottanak az papa tudományának, az minemüt az után 1517 esztendőben prédikállottanak azok az jambor doktorok. Alfrédus király 880 körül lefordította Szent David zsoltárait, mely munkával meghamisította az jezsuitákat és az papát, kik azt tanítják, hogy nem jó az szentírást deák nyelv kívül semmi nyelvre fordítani. Ioannes Erigena nem sokkal azután egy könyvet írt „de Corpore et Sanguine Domini,“ melyet a pápa, mivel az ő miséje ellen volt, a vercellenzis zsinatban kiátkozott. Ez az Erigena pedig holtáig annak a tudománynak meghamisításában fáradott, mely szerint a papisták a misét elevenekért és holtakért való áldozattételnek mondják. Sarisburiai János püspök, a ki 1140 táján élt, sokat írt az egyházi rendnek hitvány magaviselése és az papok kevély fösvénysége ellen. Gvalo, a mathematikának közönséges doktora, anno Domini 1170. az klastromokban lakó szerzetes barátok gaz erkölcsei ellen szidalmazó könyvet szerzett. Sylvester Giraldus, II. Henrik idejében, amaz ciszterciomi barátoknak alattomba való latorságokat kárhoztatta. Alexander theologus, János királynak követe lévén Rómában megbizonyította, hogy az Istentől rendeltetett birodalmakban nincsen nagyobb méltóság a királyénál; a pispököknek semmi idő szerént való hatalmok nincsen, és a pápa gonoszúl cselekszik, a mikor földi birodalmat kíván. Gvalterus Mapus 1210 körül a pápát pokolbeli Plutónak és szamárnak mondá; az pispököket, papokat és több egyéb szerzetbelieket oktalan állatoknak és ganéjoknak hija vala, kik felől különb különbféle könyveket is íra . . . Joannes Duns Scotus az pápa országában való átkot és egyházi hatalmat törvénytelen latorságnak mondotta, az Úr vacsorájában való kenyernek pedig Krisztus testévé való változása felől azt tanította, hogy azt soha senki meg nem bizonyíthatja. Guilelmus Occamus szembeszállott XXIII. János és Kelemen pápákkal, eretnekeknek és Antikrisztusoknak nevezte őket, és megmutatta, hogy Szent Péter a külső uralkodásnak tiszti szerént nem volt Krisztus vikáriussa. Joannes Viclephus nyilván tanította ugyanezeket, sőt meg egyebekkel is megtoldotta. Mindezeknek a tudós és jambor férfiaknak ilyen tudományát predikálják Luther és Calvinus is. Hazug tehát a jezsuitak beszéde, hogy Luther és Calvinus vallása új és azt 1517 előtt senki nem vallotta . . .

Soha gyengébben s a szofista több merészségével komoly ügyet nem kűzdöttek, és győzelmet senki hangosabban nem hirdette. Az Itinerarius ívek hosszú során keresztűl semmit sem mondott, a mit a Kalauzban már meg nem cáfoltak volna. Pázmány úgy beszélt, mint egy jószu tudós, a ki tudja, hogy ellenfelek figyelnek minden szavára;

Alvinczi olyan, mint egy demagóg. A maga embereihöz szól, néha hizeleg nekik, és legfőbb igyekezete, hogy a pillanatot megragadja. Számítani látszik a közönség járatlanságára, mely egyoldalú hatások után indúl, beéri a látszattal és heves kitöréseket támaszt, melyeknek zajában elvész a kritika komoly hangja. De ján mégis egy eszméje,

avagy helyesebben: ösztöne, mely határozatlanságában igazabb és fontosabb minden dialektikai erőlködésénél. Érzi és merészen hirdeti hogy az eretnekek utóda, hogy azok és ők eltéréseik dacára egy alapon állanak. Ez az alap: az egyéni meggyőződés, a szellemi szabadság, mely végelemzésben minden dogmatizmusnak világos, nyilt ellentéte és a leghatalmasabb tényező a gondolkodás jövendő átalakulásához. De

a múlt hagyományai zsarnoki erővel súlyosodnak az emberekre. Mindenki dogmákkal veszödik, dogmákat hirdet, alkot, védelmez. A reformációnak át kell élnie a vajudásoknak ezt az időszakát. Az emberek kiáltozzak a láthatatlan egyház-at, de még valamennyien a legszigorúbb felekezetesség rabjai. Úgy érzik, hogy van valami igazuk; de nem birnak rájönni, hogy ezt az igazat ki kell fejteniök az odon burokból és természetének megfelelő módon és keretben értekesiteniök. A protestáns eszme abszurdumnak tünik fel a skolasztikus principiumok világításában, és ők nem ismerik azt a bűvös fényt, mely őket a hányódásból kivezetné.

A vitatkozás folydogált, meg-megújult. De Pázmány előző és következő irasai között évek és események választó falai vannak. Eddig az egyszerű jezsuita szólott; 1616 végétől az ország főpapja, egyik legtekintélyesebb kormányférfija és főembere. A vallási probléma megfejtése az irodalomból a politika és a háborúk terére származott at, melyekben utolszor csap ki a protestantizmus elemi ereje. Magyarország a reformáció századik évében úgyszólván protestáns terület. A nemesség viharos gyorsasággal áll Bethlen Gábor zászlajához. A jelszó: a nemzet és a vallás szabadsága; a riadó az irodalomban: Alvinczi Péter politikai röpirata.[1] Ez a rövid, vehemens kiáltvány világosan mutatja, mily érzésekkel van telve a sokaság, vagy ennek számbavehetőbb része. Nem arról van szó, melyik vallás az igazabb, a követendőbb; a hazafi érzés szenvedélyes hangja szólal meg, a protestáns hazafiságé, mely az alkotmányt mint a saját hitének hatalmas támasztékát félti. Elégedetlenség, harag, gyülölet, vádaskodás minden felé. Szidják az udvart, mely a törvényekkel mitsem törödik, a nemzet hadi erejének titkos ellensége és a katholikusokat Magyarország rovására pártolja. II. Mátyás és Ferdinánd uralkodása egész folyamában egyéb sem történt, mint hogy a bécsi béke megsemmisitésén ármánykodtak. Homonnai György és társai, a reformáció esküdt ellenségei, elökelő hivatalokra emelkedtek; a katholikus papság, mely gőgjében a viszály magvát hintette és II. Ferdinánd megválasztását kierőszakolta, korlátlan hatalmat nyert. Pázmány Péter a protestáns templomok egész sorát foglalta el, a prédikátorokat kergeti, hajszolja és az országgyülésen folyton útjába áll, hogy a protestansok sérelmeit orvosoljak. Csak jogaikat követelik. Vallását mindenki gyakorolhassa szabadon; a hivatalok betöltésénél ne nézzek senkinek a hitet, a papokat foszszák meg túlságos befolyásuktól. A röpirat némelyik, sőt legtöbb pontját könnyü megcafolni;[2] de a tények forrasait semmiféle dialektika, okos

[1] *Querela Hungariae.* Magyarország panasza. 1620.

[2] Pázmány. *Falsae origines motuum Hungaricorum succincta refutatio.* Az magyar országi támadásoknak hamissan költött eredetinek, rövid velös hamissitása. 1620.

kodás be nem tömi. A forradalom kezdő pontja bármi volt: az érzések föl vannak korbácsolva, mindenki mindenben érvényesülni akar. Igaza van Pázmánynak: »meggyökerezett gyülölség« ösztökéli őket »az híres neves német nemzetség ellen«, söt mindenki ellen, ki útjokban áll. Azt hiszik, elérkezett az idő, hogy szabadok legyenek, minden igát lerázzanak. És szabadok akarnak lenni, saját vérökből választanak királyt, egyenlőkké teszik a vallásokat, számüzik a jezsuitákat és az ellenpárt vezéreit. A körülmények vas ereje ki fogja józanítani, meg fogja állítani őket; a híres ösi »szalmaláng« lelohad; de a »Falsae origines«-ek és »Vindiciae«-ek [1] erre hatást alig gyakorolnak. Pázmány arra a térre vonul, melyen a hazának és egyházának egyedül használhat: a politikaira. Éveken át roppant tevékenységet fejt ki, mely irányában nagy és kiváló ellenfeleit, Bethlent, Rákóczit elismerésre, barátságra gerjeszti. A nagyszombati érseki palota és egyéb tartózkodó helyei a nyugati pártnak úgyszólván középpontját teszik, a hová a szereplő egyéniségek tanácskozni, alkudozni járnak. Komoly, energikus politikus volt, számot tudott vetni a körülményekkel és nem igen ragadtatta el magát. Urai, a Habsburgok, föltétlenül bíztak benne; bár mint katholikus alapjában nemzeti politikát követett. Pázmány ismeri Erdély függetlenségének, söt hatalmának értékét. »Átkozott ember volna«, — mondá egy alkalommal Kemény Jánosnak — »ki titeket arra késztetne, hogy töröktól elszakadjatok, ellene rugódozzatok, míg Isten a keresztyénségen másképen nem könyörül, mert ti azoknak torkokban laktok; oda annakokáért adjátok meg, a mivel tartoztok; ide tartsatok csak jó korrespondenciát; mert itt keresztyén fejedelemmel van dolgotok. Adománytok nem kell, a törököt töltsétek adománytokkal; mert noha im, látod, édes öcsém, nékünk elégséges hitelünk, tekéntetünk van mostan az mi kegyelmes keresztyén császárunk előtt, de csak addig durál az az német nemzet előtt, míglen Erdélyben magyar fejedelem hallatik floreálni; azontúl

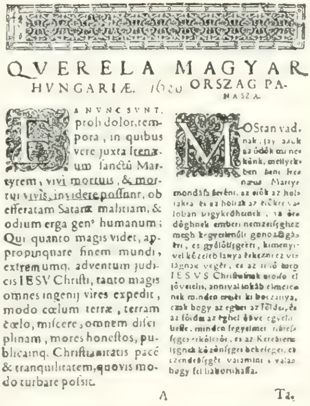
QVERELA HVNGARIÆ. 1620

MAGYAR ORSZAG PANASZA.

EA NVNC SVNT, proh dolor, tempora, in quibus vere juxta S. Irenæum sanctũ Martyrem, vivi mortuis, & mortui vivis, invidere possunt, ob efferatam Satanæ malitiam, & odium erga gen' humanum; Qui quanto magis videt, appropinquare finem mundi, extremumq; adventum judicis IESV Christi, tanto magis omnes ingenij vires expedit, modo cœlum terræ, terram cœlo, miscere, omnem disciplinam, mores honestos, publicamq; Christianitatis pacé & tranquilitatem, quovis modo turbare possit.

MOstan vadnak, jay azok az üdök mi neköttünk, mellyekben Sent Ireneus Martyr mondása szerént, az elök az holtakra és az holtak az élökre [illegible] irigykedhetnek, [illegible] ördögnek emberi nemzetséghez megh kegyetlenült gonoszságáért, és gyülölségeért, kimennyivel közelebb lattya érkezni ez világnak végét, és az itélö biro JESVS Christusnak utolso el jövetelit, annyival többé elméienek minden erejét ki bocsáttya, csak hogy az eghet az földel, és az földet az éghel öszve egyelitvén, minden fegyelmet, tisztességes erkölcsöt, és az Keresztyénségnek közönséges békességét, és csendességét valamint [illegible] hogy fel háborithassa.

A   Ta.

A Querela Hungariae címlapja.

[1] Pázmány röpirata a besztercebányai végzések ellen. Teljes címe: »Vindiciae Ecclesiasticae. Quibus edita a Principe Bethlen in Clerum Hungariae Decreta Divinis humanisque legibus contraria, ipso jure nulla esse, demonstrantur. Bécs, 1620.

mindjárt contemptusban jutván, gallérunk alá pökik a német, akár pap, akár barát vagy akárki légyen.[1] — Hangoztatója volt a békének, mivel a magyar elem szaporodásának és erősödésének fő biztosítékát látta benne; — hirdette a törvényt, bár ennek magyarázatában egyházi álláspontja természetesképp egyoldalúvá és igazságtalanná tette. Bethlen Gáborban minden bizonynyal több a szabadelvűség; de viszont Pázmány egyéniségét szintén elvei szerent kell megitélni. Vallásos alapon állott, mint az akkori politikusok legnagyobb része; politikai ideálja: a hitben egységes katholikus királyság, melyért mint hazafi, főpap, szerzetes egyaránt lelkesedhetett, melyben mint theologus egyedül találhatott megnyugvást. Szerencséje, hogy a kellő módot csaknem mindig megtalálta; szerencsétlensége, hogy vallási eszményének védelme okvetlen a nemzet ádáz ellenségei

Pázmány nagyszombati palotája.

körébe sodorta; érdeme, hogy hazájának e visszás helyzetben is hasznára vált.

Soha, legbokrosabb teendői közt sem feledkezett meg az irodalomról. Midőn más dolga nem akadt, régebbi művei közül nyomatott újra egynémelyet, a mely tartós használatra készült. A Kalauz ügye meg mindig nem volt befejezve. A magyar protestantizmus, mely a harctéren fényes sikereket vívott ki, a szellemi támadásra nem adott méltó feleletet. Azonban a lutheránusok legalább a tőlük kitelhetőt akarták megtenni. A nagy könyvet roppant faradsággal deákra fordítottak és fő egyetemoktól, Wittenbergából kérték cafolatat. Thurzó György ajánlkozott a költség fedezésére. Maga korán elhalt, de özvegye az ígéretet hiven megállotta. És Balduinusnak, a wittenbergi egyetem széniorjának tíz évi nehéz munkájába került a válasz, mely tizenhárom

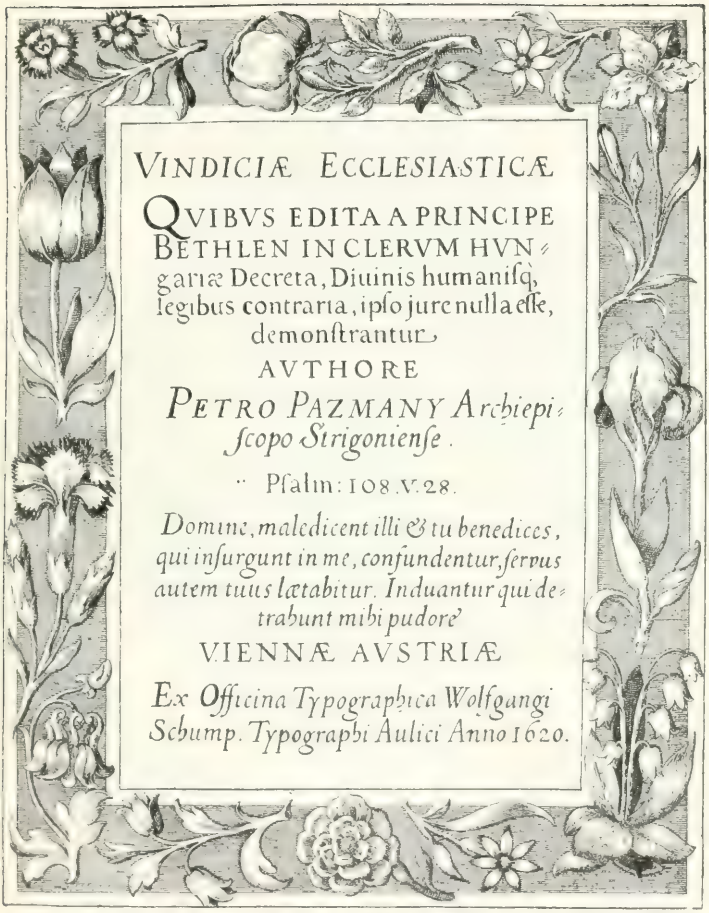

A Vindiciae címlapja.

évvel a Kalauz után — 1626-ban végre a közönség elé jutott.[1] A Kalauz már harmadik éve járt kézről kézre második, javított kiadásban [2] és ingatta, téritgette azokat, kik a nagy terjedelmű munkák olvasásától vissza nem riadtak. Szó sem lehet többé, hogy hatását kiirtsák vagy

Thurzó György.

vele épenség versenyre keljenek. A Balduinus vastag deák könyve pusztán nyelvenel fogva sem akarhat egyéb lenni becsületbeli dolognál, legfölebb tudósok fegyvertáránál; annál kevésbbé haladja túl Pázmány

[1] *Phosphorus veri Catholicismi.* Wittenberg, 1626. 4-r. 1242 lap.

[2] A 2-ik kiadás 1628-ban, a 3-ik 1632-ben, a 4-ik 1637-ben, az 5-ik 1706-ban jelent meg. A 6-ik 1897-től jelenleg van folyamatban.

tulajdonait. A derék, buzgó wittenbergi ép úgy nem tépheti szét a magyar jezsuita okoskodásainak tömött, régies szövetét, mint magyar társai, a kiknél jóval magasabban áll, mint Zvonarith, Nagy Benedek vagy akár Alvinczi.

Az érsek néhány hó lefolyása alatt elkészült feleletével.[2] Pázmány az előszóban Thurzóékat a zsidókhoz hasonlítja, kik sok pénzadással hazudtatának valamit a Krisztus koporsójának őrzőivel, de olyat, a mi maga kimutatá hamisságát mivel aluttokban lett dolognak mondák, a mi soha sem volt. A Balduinus pennáját szintén megélesité a magyar arany; és a wittenbergi Collegium Theologicum erszénye telvén, közönséges cimborával írának valamit a Kalauz ellen, de olyat, hogy rossz ügyöknek cégéres fogyatkozását azzal csúfsággá tették. Imez-amaz tudatlan *sócék* aprólékos papirosacskákban csiripeltek ezelőtt is a Kalauznak némely cikkelyin: de most immár a Luther successora, helytartója, Balduinus, a lutherista Rómának, az az Wittenbergának teljes akadémiája, az az minden tudós bölcseinek sokasága nyult a dologhoz és hosszú írással igyekezett a Kalauz rontására. Mindazáltal, légyen áldott az Úrnak szent neve, nem hogy valamiben meggyőzték és erőtlenítették volna a Kalauz bizonyságit, de sőt azoknak kifeselhetetlen kötelében verdődvén, nyakokra fojtották, úgy, hogy a wittebergai felelet nem egyéb, hanem a Kalauzban írt igazságnak vastagítása, az új tudományoknak győzedelmes rontása. Azért magamrúl bizonyosan írom, hogy ha lutherista volnék, megolvasván a Balduinus könyvét, katholikussá lennék: úgyannyira kitetszik a Balduinus mentegetéséből a lutherista hazugság.«

A SETET HAJNAL-CSILLAGUTAN BUJDOSÓ LUTERISTAK
VEZETŐJE.
Mely utba igazíttya a Vittēbergai Academiának Fridericus Balduinus-által kibocsátott feleletit a'KALAÚZRA.
PAZMANY PETER
Esztergami Ersekírta.
2 Timoth. 3 vers. 9.
Tovább elő nem mennek mert az ő esztelenségek nyilván leszen mindeneknél.
Nyomtatta
BECHBEN A KOLONIAI
Udvarban.
FORMICA MATE.
MDCXXVII. Esztendőben.

A Luteristak Vezetője címlapja

Nem olvastam, a ki dühödtebbül morgolódnék írásában, mint Balduinus: ki mikor lelkiisméreti szerént meggyőzetik, és nem tud

[1] *A setet hajnal-csillag utan budosó luteristak vezetője. Mely utba igazíttya a Vittebergai Academiának Fridericus Balduinus-által kibocsátott feleletit a Kalauzra.* Becs, 1627.

hová lenni, ördögi káromkodásokkal csikorgatja fogait és ugyan okádja a szitkot. Engem is száma nelkül gyalázatosan emlit, *Esavita*nak, *Veterato*nak, *ördög*nek, *Sicophanta*nak, és elő nem győzném számlalni irásának minden levelében mennyiszer illetlenül nevez: úgy annyira, hogy ha a szitkokat letorolnék a Balduinus könyvéből, kicsiny hasa maradna potrohosságának. De noha ő morog, engem morgótársul nem veszen, mivel én az ő szitkait dicséreteknek tartom. Mert ha valami világi dologban dicsekednem kellene, úgy tetszik, abban dicsekednem, hogy a farkasok reám orditanak, a lelkek hóhéri ellenem agyarkodnak. — És jóllehet deakul is tudok, de mivel a Kalauzt a magyarokért magyarul irtam, annak óltalmát is magyarul akarom irnyia, nemzetségemnek lelki orvosságáért. Tudom, ebben senki meg nem ütközik. Mert ha másnak szabad a magyar könyvre deákul felelni: engem sem tilthat, hogy magyarúl ne írjak a deák könyvre.«

Hangsúlyozza életének fogyatékát: de temperamentuman, szellemén nem latszik bágyadtság. Még mindig a régi bajnok áll az olvasó előtt, az elszánt, semmitől vissza nem riadó, tüzes harcos, a kinek félre vonulására hiába számit az ellen és a ki »míg Isten egy foltját tartja fogyaték életének«, igazsaga oltalmatúl semmi munkát és fáradságot kímélni nem akar. Szinte játszva hárítja el magától a csapásokat és veri őket vissza. Csodálatosképen friss és eleven a gondolkodása, büszke, delceg a magatartása. Balduinus azt veti föl, hogy a katholikusok eklézsiaja monstrum, mivel két fejet vall: Krisztust és a pápat. Pázmány Szent Pálra mutat, ki nem egyszer írja, hogy: Az asszonyembernek a feje a férfiú, A férfiúnak feje Krisztus, Krisztusnak feje az Isten. »Mondja azt tehát Vitteberga, hogy monstrum, éktelen csuda a férfiú és az asszony; mivel mindeniknek két feje vagyon. Sőt mondja monstrumnak Krisztust: mivel mi közöttünk monstrum volna az a fő, melynek más feje volna.« Azt is forgatják a vittebergaiak, hogy ha végig olvassuk a bibliát, nem találjuk benne, hogy Szent Péter Rómában volt. Ám akkor mutassak meg azt is ugyanott, hogy Szent Péter nem volt Rómaban! Jusson eszébe Balduinusnak, mit felel az ariánusoknak, mikor azt kivanják tőle, hogy a szentirásban jelölje meg a trinitást, essentiat, personát ... Erre ő igy szól:[1] »Nem szükség, hogy valamit hiszünk, mind irva légyen a szentirásban«. Ne mérjen tehat ketfele mértekkel. Ha az ariánusoktól azt kivanja, hogy olyat is higyenek, a mit világos szókkal a szentirásban nem olvasnak: ne gyalázza a pápistákat, mikor ugyanezt cselekszik. Lépésről-lépésre követi ellenfelet, de érezhetőleg torekszik a rövidségre. Még egyszer csatazva és diadalmaskodva gazol keresztül a Kalauz roppant anyagtomegén, rövidre vonva, sokszor még csattanósabban fejezve ki és

[1] Refut. Catechismi Photiniani, fol. 109.

védelmezve az egyszer már elmondottakat. Csupán most, Bálduinus fejtegetései és ellenvetései után tünt ki valóban, mennyire kimeritette nagy művével a reformáció korabeli katholikus theologiának eszméit s érveit, mennyire kiaknázta a protestantizmus gyöngéit, a lutherizmusét s kalvinizmusét, melyek a Királyhágón innen hódítottak. A Kalauz után a vita terén csak ismételheti magát. Megelégszik és megelégedhetik eddigi gondolatainak terjesztésével, a sokaság részére hozzáférhetőbbé való tételével. A Kalauz nagy terjedelmével alig számíthatott a közönség egyszerűbb rétegeire; a tömegnek rövid olvasmányt kell nyújtani, könnyed, élezett, csattanós megoldásokkal, melyek a dolgok lényegét mutatják föl, a részleteket inkább sejtetik, az okoskodásra bő alkalmat szolgáltatnak és a képzelő erőt megragadják. Senki Pázmánynál efféle vállalkozásra nem volt alkalmasabb, és ő a feladatot valóban sikerrel oldotta meg.[1] A kérdések nagy tömegéből azt a kettőt emelte ki, melyek körül a disputák úgyszólván összpontosultak és a melyektől az összes problémák megoldása függött: az anyaszentegyházét s a szentirásét. Anyaszentegyház nélkül nincsen biztos írásmagyarázat; a reformátorok ellenkeznek a bibliával; a hitnek az írás nem egyedüli forrása. Az igaz anyaszentegyház ismertető jelei közül egy sincs meg az újítóknál, de megvan mind a római eklézsiában. A protestánsok ezzel szemben Augustinusra hivatkoznak; ám tegyék; de tudják meg, — és itt Pázmány részletesen idézi Szent Ágoston iratait — hogy Augustinus a katholikus egyház alapján áll és vele az összes diakritikus pontokban egyet tanít.

AZ SZ IRAS=
RVL, ES AZ ANYA-
ſzentegyházrul, két rövid könyvecskék.
Mellyeket irt
PAZMANY PETER,
Eſztergami Erſek.
Iſai. cap. 35. v. 8.
Ez lészen néktek igyenes út, úgyhogy
a' bolondok el nem tévelyedgyenek azon.
NYOMTATTA BECHBEN, GELEHÁR
Gergely, M. DC. XXVI. eſztendőben.

Az Sz. Irasrvl« stb. címlapja.

A szellemes, ügyes könyvecske, a melynek csaknem minden sora a Kalauz megfelelő részét visszhangozza, »az böcsülletes« Bihar vármegyének, a szerző szülőföldjének volt dedikálva. »Negyven egész esztendeje lészen«, — mondja az ajánló levél — »mikor az Úr Isten engemet honnyomból, azaz öseimnek örökségéből, atyafiságomnak nemzetségéből kegyelmesen kiszólíta es egyházi állapatra választa. Soha

[1] *Az Sz. Irasrvl, es az Anyaszentegyházrul, két rövid könyvecskek* Bécs, 1626.

azóta, édes nevelő hazám, feledékenységben nem volt előttem emlékezeted, sőt kívántam s kerestem abban módot, hogy velem való dajkálkodásidat, hálaadó szolgálattal valami részből megköszönjem, és benned lakozó atyámfiainak csekély értékem szerént kedveskedjem. De mód nem adatván élő nyelvem tanításával hozzád való kötelességemnek terjesztésében, hogy teljességgel háládatlanúl meg ne haljak, vénségemben ezzel a kis írásomnak néked ajánlásával ismértetni akarom halaadó igyekezésemet. És ha tehetségem megfelelhet kívánságomnak, azon lészek, hogy lelkednek szolgáljak és írásommal ösvényecskét irtogassak üdvösségedre.«

A kálvinizmust fő fészkében keresi föl, hogy a hívek lelkébe tanítóik iránt bizalmatlanságot csepegtessen. El lehet képzelni a megdöbbenést, melyet szavai előidéznek. A magánbeszélgetésekben róla folyik a szó, a papok a prédikáló széken védekeznek és intézik ellene támadásaikat. Még egyszer kitör az irodalmi versengés, melyben izzik a gyűlölet, a személyeskedés, járják a címzések. Mintha Melius haragos lelke kísértene. Pecsváradi Péter, a váradi pásztor, terjedelmes választ ir az ostromra és a Kalauz megfelelő részeire.[1] Azonban nem termett vitatkozónak. Nem bír eleven és szellemes lenni. Fegyverzetének súlya alatt úgy mén az ellenségre, mint egy nehéz, roskasztó páncélba gyúrt hústorony, és olyan unalmas, mint egy aprólékoskodó, száraz mathematikus. Mindenek előtt kezébe fogja Pázmány könyvét: aztán elolvassa titulusát. Ez a titulus három cikkelyt tartalmaz. Ugyanis »1. Argumentumát, summaját mondja meg az író írásának. 2. Rendit jelenti meg. 3. Szerző okat említi: az az, tudni adja, miről írjon? tudni illik az szentírásról és az ayaszentegyházról. Hány részben foglalja írását? tudni illik két könyvetskékben. És ki legyen ő, az ki azokat az könyvetskéket írja: tudni illik Pazmany Péter. A hol megjelenti tisztit is, mi legyen, mikor azt mondja, hogy ű esztergomi érsek. Igen fölvitte Isten dolgát, ha meg tudná becsülni hivataljat.« Magyarazni, cáfolni akar mindent. Pazmany érseki címe rögtön szemet szúr neki: nem mintha egyaltalában kárhoztatná az érsekséget, hanem hogy elmondhassa: Krisztus és az apostolok idejében nem volt ilyen tiszt. Mert az Isten három rendet szerzett volt az eklézsiában, mire a harom rendnek bőséges kifejtése következik. Mindezekből világos, hogy az érsekség nem isteni intézmény, hanem új tiszt, mely az apostolok után támadott. Kétféle pedig az érsekség, úgymond. »Mert avagy embertűl, avagy a Sátántul találtatott. Az embertűl találtatott érsekség az, melyet idővel az régi szentegyháznak doktori és pásztori rendeltek jó végre: hogy lennenek bizonyos provinciákban bizonyos óralló személyek, kik

[1] *Pecs Varadi Peternek Varadi Lelki Pasztornak Feleleti Pazmany Peternek, Esztergomi Erseknek ket könyvetskeire, Mellyeket az Szent Irasrol es az Anyaszent egyhazrol irt* stb. Debrecen, 1629. 4-r. 888 l.

az ű reájok bizatott püspökök rendin ne uralkodnának, hanem azokra vigyáznának és velek együtt nagy dolgokat igazgatnának, melyek az Istent, az ű tisztességét és az anyaszentegyháznak épületit néznék. Az Sátántul találtatott érsekség az, mely ű tüle, semmi jóban nem törekedő lélektűl vött eredetet, az igaz érsekségnek gonosz végre való fordítására, kevély uraságra tekerésére. És ez az érsekség virágzik immár az Antikrisztus országában: ettűl az érsekségtűl mondatik a könyvíró is esztergami érseknek.«

»Bizonyítom. 1. Mert nem Esztergamban vagyon ülő széki, 2. mert az esztergami érsekség elkopott. Régen az esztergami érsekség alatt a nyitrai, egri, váci, pécsi és beszprimi püspökség volt. Hol vannak most ezekben azok az püspökök, a kikkel együtt jóra tudna az esztergami érsek vigyázni? Bizonyára Nyitrán kívül, Egren, Vácon, Beszprinyben és azok környül levő helyekben az török kádiak az püspökök, a pasák az érsekek, és egyebek, kiknek érsek uram nem paran csol. Téritse meg az érsek az ű alatta levő püspökökkel az egri, váci, pécsi és esztergami törököket a Krisztushoz, fundáljon újobban eklézsiákat az pogány birodalomban, terjeszsze ki az esztergami érsekségnek minden határira és végeire az igaz isteni ismeretet, legyen kész még vérével is megpecsételni az evangeliomnak tiszta tudományát, és bátor engedjük meg neki, hogy méltán iria magát esztergami érseknek. 3. Mert az esztergami érsekséget testi birodalomra, világi haszonra, tobzódásra, bujaságra és negédes uraságra fordította az Istennek nyilván való igéje és parancsolatja ellen. *Lukács, 22. v. 25, 26.* 4. Mert igaz munka és fáradság nélkül veszi jutalmát érsekségének, és abból tisztátalan személyeket, fajtalan ifjakat tart, hamis udvart hizlal, bálványimádást terjeszt: minthogy a végre is emeltetött eleitűl fogva méltóságra, nem a mennyei, hanem a földi istentűl, a pápától. Ezekert és több okokért névvel csak, és nem valósággal Pázmány esztergami érsek.«

A pápistákat semmiféle néphez sem hasonlithatja jobban, mint a szamaritánusokhoz. »Egy az, hogy az ő eklézsiájuk minden gyülevész bűnösökből, latrokból, istentelenekből, titkos és nyilvan való gonoszokból és megvetettekből áll. Más az, hogy akarmi szirtos és csoportos népek, olahok, rácok, cigányok, babonás emberek az ő társaságokban vannak. A tökeletlenség s állhatatlanság közös pápista tulajdonság. Bátorságosb is immár egy pogánynak, hogysem tiz pápistának hinni. Mert az pogány, peldának okáért az török, bűnnek tartja, mikor fogadását megszegi, és fél az ű Istenétűl: de az pápista nem fél a hazugságtul és csalárságtul, hanem azt mondja, hogy az fel nem bontja az isteni szeretetet[1]. Bizonyos, hogy a pápista akár eskü-

[1] *Felelet*, 765—6.

vessel, akar más álnok mesterséggel csalhasson és tántoríthasson meg valakit hitében, úgy tudja, mintha áldoznék Istennek.[1] Nincs oly latorság, melybe az pápisták magokat nem elegyítenék.[2] Mintha nem is honfitársáról, földijéről volna szó, mintha távol ismeretlen országok népeit jellemezné. A harag borzasztó űrt vágott egyház és egyház, ember és ember között. A különböző rétegek magukba zárkóznak és iszonyattal néznek a többiekre, mint az ördög fiaira. »Arra képest« — mondja egy volt prédikátor — »a mit prédikátoroktul, iskola mesteremtül és egyéb emberektül a pápisták felől hallottam vala, nem ítéltem, hogy eg alatt pápistánál dögletesb nép lehessen. Ifjúkoromban azért hazámból oly helyekre kelvén, a hol valami kevés pápisták is voltak, annyi ellenek való gyűlölség viselt, hogy csak egy öreg asszony is szentegyház előtt imádságát békével miattam el nem végezhette.«[3] Mint debreceni deákot társai ösztökölték, hogy velök a török ellen induljon. Azt felelte nékik: »Nem megyek, mert csak török ellen vagyon még had; de ha pápisták ellen lészen, jó szívvel elmegyek. Én nem tudom, vihetem-e szándékomat végbe, nem-e; de bizony minden igyekezettel azon lészek, hogy miattam közülök sok meghaljon; azután én is az Úristennek vígan adom lelkemet.«[4]

Gyanú, bizalmatlanság vert gyökeret a szívekben. A pápista ép oly hiába hivatkozik meggyőződésére, »igaz értelmére,« hogy »ezt hiszszük, ezt tanítjuk,« mint a protestáns. A durva, erőszakos társadalom, mely a folytonos önvédelem tusáiban növekedett föl, nem ismeri a kölcsönös lovagiasság érzelmét. Telvék idolákkal, ámítóknak, cselszövőknek nézik ellenfeleiket. Mindenki csalhatatlannak tekinti magát és úgyszólván magát védelmezi. Az ellenmondás támadássá lett, a vitatkozás ostrommá, melyben az önfentartás szenvedélyei lobognak, kiki eltiporja, elgázolja, a mi útjába áll, azon mesterkedik, hogy a szemben levőket megfoghassa. Ekkép a mindennapi élet tusái tovább folytak a szellemi élet terén, mely amannak összes szépségeit, de sarát, iszapját is magába olvasztotta.

»Mit kívánjon az érsek Bihar vármegyének, és kitül kívánja azt, megmondja. Kíván két dolgot: állapatot és vigasztalást. Az állapatot kívánja teljesnek lenni áldomásokkal, gyarapodással, csendességgel és hosszabbodással. Mire kell ez nagy állapatot magyarázni? Mostani kicsiny békességünknek örüle? Nem kell azt hinni. Azt mondja, hogy negyven egész esztendőtül fogva mind keresett abban módot, miképpen Bihar vármegyében élő nyelvvel tanithasson és ahhoz való kötelességének terjesztésében hálaadó voltát megmutathassa, de nem talált.

[1] U. o. 53.
[2] U. o. 55.
[3] *Veresmarti Mihály*, Megtér. hist. bevezető része.
[4] U. o.

Azért ő, az mint nyilván vagyon, abban mesterkedett meg mindenkor, hogy szegény hazánk ellen vizet zavarhasson, pártütést indithasson, vassal, tűzzel rajtunk lehessen és az Antikrisztusnak dögleletes tudományával, az pápista bálványozással megvesztegethessen ... Megitélheted azért, minemű fényes állapatot kévánjon Bihar vármegye lakosinak.« Pázmány erősen hangoztatja váradi származását; de bezzeg csupán azt mondhatni felőle, a mit Szent János a hittől szakadtakról avagy a hamis tanitókról beszél: Mi közzülünk mentek ki, de nem mi közzülünk valók valának: mert ha mi közzülünk valók voltak volna, bizonyára megmaradtak volna mivelünk. »Mi közzülünk ment ki az érsek is, nem tagadjuk, de nem mi közzülünk való volt: mert ha mi közzülünk való volt volna, velünk tűrt volna és az üdvösséget együtt keresné velünk.«

Pécsváradi pontról-pontra követi Pázmány ajánló levelét. Semmi szükség nem volt az ellenfél irására, de a sátán nem ismer szemérmet, annak is kelleti magát, a kinek nem kell. Istentől volt, hogy az érsek Biharban negyven évig nem botránkoztathatta élő nyelvével a híveket. Most azonban agg lantot talált és új húrokat akar reá kötözni, de táskát nem talál neki, hanem Bihar vármegyében akarja pengetni. A ki eddig nem tudta is, ki légyen, immár tudja és mosolyog rajta. Bihar eddig is el volt szolgálatja nélkül, irogatása nélkül is, ezután is ellehet. Tudományát nem fogják javallani; mivel mind a szentirást hamisra tekeri, mind pedig más, azzal ellenkező dolgokat tanit, és nem szól az Urnak szavaival. Pázmány kérkedik, hogy az ő két könyvével a hitbeli villongásokat el lehet igazitani. Nem gondolja meg, hogy az Isten nem valami álnok szivű, feslett életű, morgó szájú és bosszúállásra gerjedező ember által, hanem az ő igéje által, a szentirás által jelentette ki azt a módot, a melylyel a hit felől való kötődések megitéltessenek és eligazittassanak. Végre az érsek a bihari tanitókat is »csalóka hitetők«-nek állitotta. A zsidók szintén rútolták Krisztust, Szent Pált Athénásban az epikureusok és stoikusok csácsogó hazugnak mondották: a bihari tanitók sem lesznek az érsek szavai által hitető csalárdokká. Ők nem tanitanak bizonytalan tévelygést: az ő tanitásuk a tiszta szentirás. Nem áll, mintha a híveket arra hurcolnák, hogy tanitóik szavát vakon elhigyjék; ez nem az ő szokásuk, hanem a pápistáké. Maga az érsek is kárhoztatja őket, hogy még a községnek is szabadságot adnak, hogy megitélje: mit kelljen bevenni, mit nem? Nagy hazugság, hogy ők Bihar vármegyének nem engedik a pápista könyvek és nevezet szerént az érsek könyveinek olvasását. »Egyáltalában nem tiltjuk ... mindazonáltal, hogy némely tudatlan és csekély értelmü embereket megintünk és elintünk azoknak forgatásától, hogy meg ne mételyesedjenek azokból, jó pásztornak tisztit követjük.« Ne hányjanak efféléket szemökre, holott a pápisták nemcsak a protestáns

könyvektől, de magától a szentírás tanulásától is elfogják a római községet. Bihar megye az ő lelkének és üdvösségének dolgát máshonnan is megértheti, nem a Pázmány könyvéből, mely a Pandora ártalmas szelencéjehez hasonlít. Calvinus doktort általában tudós embernek mondja az érsek; hogy állíthatja mégis róla, hogy csalárd és hamis tanító vala? De az érsek csak botránkoztatni tud, csak arra törekszik, hogy a híveket pásztoraiktól eltántorítsa, maga az apostol szava: Az ti atyatokfiát meg ne tántorítsátok avagy botránkoztassátok. »Te mind személyedet, mind tisztedet, mind penig tudományodat és vallásodat rutítod, noha azt tudod,[1] hogy nem magadnak, hanem nekünk ártasz. Hatvan esztendős ember, az mint itélhetem, vagy te, de talám nagyobb is hatvan esztendősnél. Miért nem élsz jól az te nyelveddel, hiszem más végre adta Isten azt a te szádba? Esztergami érseknek írod magadat lenni. Illet-e érseket dagályos káromkodás? Igaz hitű és vallású embernek alítod magadat. Méltatlan gyűlölség és szidalom-e jele az igaz hitű és vallású embernek? Lám, azt mondod, hogy az római gyülekezetnek vallása és tanítása istenes szent életre viszi az embereket. Az magad példája külömbet mutat ugyan, mert még a római hit és vallás nem vezérlett tégedet istenes szent életre és nyelvednek megjobbítására, mind ennyi sok esztendők, holnapok és napok alatt is.«

»Vén uram« írásának előljáró levelében ahhoz kötötte magát, hogy minden sebesítő kötődés, gyűlölség és versengés nélkül, szívnek és szájnak keserűsége nélkül magyaráz. Vajjon mikor Calvinus írásaihoz képest a többi tanítók írását söprőhez, moslékhoz, hulladékhoz hasonlítja stb., ezek a szók sebesítő kötődés, gyűlölség és versengés nélkül, szívnek és szájnak keserűsége nélkül vannak e? »Nem az szelid, hanem amaz vad lélektűl tanultad te ezeket. Ezekért fizet neked az római papa. Ha igaz Krisztus-helytartója, és nem ellensége volna, bizonyára ezekért neked nem jutalmat, hanem csapast és ostort adna. Úgy vagyon azért, hogy némely vizslának és tacskónak ugatására is fizetnek.«

Pázmány Péter hasonló az darázshoz, mely szájával nyalogat, farkával megcsíp. Ő is szájával hizelkedő, szívével mérgesítő, tudományával halálhozó. Sirankozik, pityereg, mintha szánna Bihar vármegyét, s ekkép szól hozzá: »Kedvezz, édes hazám, kedvezz magadnak;« igazában pedig nem Istennek, hanem inkább Istentűl az Antikrisztusnak akarja megnyerni, hogy az ne csak mostani tagjaival, hanem annak lakosival is örökségűl bírhassa a poklot. Rút nyereségnek kévánásatul gerjedezven támadott, mind tanításával, mind írásával, mind tanácsadásával és álnok forgolódásával szegény Bihar ellen, hogy földi urasága, nagy tisztessége, elmuló gazdagsága lehetne az római papátul, és az

[1] Véled, gondolod.

az után levőktül. Ilyen az érsek. Azért illendő és méltó száját bedugni az apostol intése szerint, hogy a hívek épen maradhassanak az hitben.

Sorba veszi Pázmány könyvének tételeit és mindenre kiterjedő dialektikával boncolja őket. Győzi apparátussal, éles distinkciói megmegállítják az ellenfelet, bár egyoldalúsága számtalanszor hamis érvelésbe sodorja. Pázmány szerint a katholikus egyház kellőkép becsüli a szentirást. Mert a római anyaszentegyház hiszi és tanítja, hogy a biblia Isten igéje, a próféták és apostolok által irattatott, hogy a Szentlélek diktálta és abban semmi hívság és hamisság nem lehet. Pécsváradi azzal felel, hogy mindezt az ördög is tudja és hiszi; de az írás becsületét mégis sértegeti azzal, hogy *Mát. 4. v. 6.* gonoszúl magyarázza és rossz végre tekeri az előtt is, a kit nem lehet megcsalni, tudni illik Krisztus előtt. Elhiheti hát az római eklézsia is a szentirást Isten beszédének, próféták és apostolok írásának, Szentlélek tanításának és tiszta igazságnak lenni: de nem következik abból, hogy annak becsületit semmiben nem sértegeti. A szentirást igazán becsülő ember, mondja egy kis »petitio principii«-vel, a bibliát igazán magyarázza, az abban levő tudományt elégnek tartja üdvösségére és az abban levő üdvösséges igéreteket magára állhatatos bizalommal szabja. Mindezt hiába keresnök a római eklézsiában. A pápisták azt vitatják, hogy senki bizonyos nem lehet üdvösségéről, tehát nem szabják magokra állhatatos bizodalom által a szentirásbeli üdvösséges igéreteket. Azt forgatják, hogy nem csak azt kell hinni és megtartani az embernek, a mit a szentírás ad eleibe, hanem azt is, a mit nem tanít, hát nem elégednek meg a szentirásban levő tudománynyal. Azt hirdetik, hogy nem Istentül, hanem emberektül kell a Szentírás igaz értelmét tanulni, tudni illik a római tanítóktul, kiket Bellarminus »repraesentativa Ecclesia«-nak nevez: hát nem magyarázzák igazán a szentirást, holott annak emberi itélet szerint adják értelmét.

Pécsváradi Pázmány ellenében különös súlyt fektet Calvin következő sorainak védelmére: »Mintha bizony kétség forogna fenn, minő vallást követtek régebben a pápák a kardinálok összes seregével és minőt követnek *mostanság*. Annak a titkos theologiának, mely köztük uralkodik, első fejezete: hogy nincs Isten: a második: hogy a mik csak irattak Krisztusról, és tanittatnak, hazugságok és csalások; a harmadik: hogy a jövő élet, a feltámadás tana merő szóbeszéd. Nem éreznek így valamennyien és csak néhányan beszélnek így, megvallom. De egyidőtől fogva mégis közönségessé kezdett válni a pápák eme vallása. Tudják ezt jól mindazok, kik Rómát ismerik« stb. Az érsek rágalomnak minősitette a vádat, melyhez Calvinus »sem könyvet nem nevez, sem egyéb bizonyságot nem ád«. Pécsváradi azt feleli, hogy az érsek hamisan orcázza és szidalmazza Calvinust; mert 1. halljuk, hogy C. az idővel bizonyit; 2. az akkori világgal; 3. Rómával magával és

mind azokkal, a kik azt ismerik. 4. nevezet szerént Gersonnal. Mert alább az margóra azt irja: Testis Johannes Gerson, qui tunc vivebat. Ezt a szeljegyzetet az érsek nem vötte eszébe, bár Bellarminus meglátta volt, rá is cáfolt, hogy nem igaz, mert Gerson nem akkor élt, mikor XXII. János pápa, ki azt állatta, hogy az lelkek az testekkel együtt meghalnak és elvesznek az föltámadásnak napjáig: hanem mint Johannes Villanus és Trithemius megirták, János halála után huszonkilenc evvel született ez világra. Bezzeg nagy jószág,[1] ha a jezsuita ekkép hazugságban hagyhatja Calvinust. Mintha Villanus és Trithemius meg nem csalatkozhatnának az esztendőknek följegyzésében! Miben varialnak inkább az historikusok, mint abban? És végre is: Gerson, ha valamivel utóbb nevekedett is a tudományban, sokat látott, hallott és olvasott a pápák felől, azoknak tudományok és erkölcsök felől, sokat tanitott és irt ellenök és velök együtt János ellen. Igazán bizonyít azért vele Calvinus. XXII. János pápa bizonyára eretnek volt; XXIII. János tévelygését, ki a jövendő életet tagadta, Bellarminus sem palástolhatta el; III. Leo haláláig kételkedett Isten és a pokol létében s a lélek halhatatlan voltában; X. Leo se poklot, se mennyországot nem hitt. Maga Bellarminus negyven pápákat számlál elő tudós emberek irásiból, kik közül egyik bálványnak áldozó, kettei ördöngös, kettei istentelen, tize eretnek volt, kilence az sakramentumok környül, négye az házasság környül . . . tévelygett. Hibázott tehát az érsek, hogy ők, a kálvinisták, orcapirulás nélkül nem olvashatták a Calvinus irását.

Az érsek citálván Calvinus szavait, hogy »a pápisták az Isten törvényének az emberi hagyományokat fölöttébb eléje teszik«. esküvéssel válaszol: Te tudod, Úr Isten, hogy semmi ebben nincsen. Hanem szabódjek csak. Mást mondanak számos tekintélyes papista doktorok iratai. Lindanus Episcopus azt meri mondani, hogy »ha az Istennek könyve, az biblia, abban levő mennyei tudománynyal és üdvösséges igéretekkel együtt elveszne, és ma az emberi nemzet közzül gyökerestül kigyomlaltatnek is: megérnék az emberek a traditiókkal üdvösségekre: Salvo traditionis fundamento, nihil noxae infertur Ecclesiae, quantumvis scripturae aboleantur.« Canus azt mondja, hogy a traditiónak nagyobb ereje vagyon az eretnekek meghamisitására, hogy sem a szentirásnak. Lindanus ép ezért Ajax pajzsának iria a traditiókat, melyeket minden eretneknek ellene kell vetni. Petrus Sotus azt jelenti, hogy nemcsak a szentirásnak, hanem főképen a traditióknak tanulásában kell embernek magát foglalni: Non est Spiritus evangelici, soli Scripturae intentum esse. Frater Costerus jezsuita csúfolja a szentirást és azt csak velami *Charlacea litera*nak, papirosi betűnek, hártyára, nem

[1] Dolog.

szivre irott tudománynak hívja, söt azt írja, hogy Krisztus nem akarta azt, hogy az eklézsia az írástul függjön, hanem az római tanitóknak egyező értelmétül, tudni illik, az papista tradiciótul, mely az szentirást, melyet az apostolok pergamenán, hartyán hagytak, sok részből felülhaladja. Bellarminus az tradiciók nélkül semminek tartja többire az szentirást, mert azt mondja: Scripturae sine traditionibus nec sunt simpliciter necessariae, nec sufficientes. Azért azt jelenti, hogy az szentirásnak oszlopa és erőssége az tradició. Söt azt hirdeti, hogy az szentirásnak nem az tulajdon vége, hogy az mi hitünknek igazgató regulája legyen: Scripturae finis proprius et praecipuus non fuit, ut esset regula fidei. Világosan állatja, hogy az szentírásnak vége nem az idvösséges épület, melynél nagyobbat maga az Sátán sem hazudhat... Itt vehetjük együtt eszünkbe, hogy az pápista tanítóknak nem hogy közönséges tanítások és írások volna igaz, de még esküvésök sem igaz...

Ezek a sorok világos képét adják a polémia »markos« voltának.[1] De az ügy még nincs befejezve, az argumentumok sorsa nem dőlt el. Pécsváradi és felei keservesen tévedtek, ha azt hitték, hogy az érsek száját »bedugták«. A nagyszombati főpapot könynyebb volt büszkén orcázni, mint legyőzni. Pázmány, szokása szerint, ép olyan gyorsasággal, mint keményen csap le reájok.[2] Haraggal, szilajon tör Pécsváradira, kit egyszerűen »váradi farkas«-nak nevez; csupa gorombaság, elénkség, csupa temperamentum. Nagy, rút, potrohos könyvnek kiáltja a Feleletet, a melynek dereka »csak szemét, forgács, pozdorja. Mert nem igazságot, hanem magának nevet keresett a prédikátor, mintha ő is tudna annyit a bölcseséghez, mint a szamár a lanthoz, hogy ím ő is be tud mázolni büdös téntájával egynehány árkus papirossat. A böcsületes egyházi személyek nem lesznek azzal vétkesek, hogy a

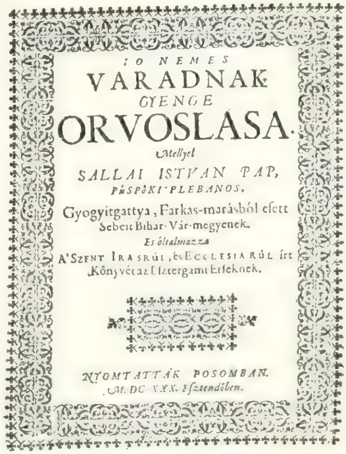
IO NEMES
VARADNAK
GYENGE
ORVOSLASA.
Mellyel
SALLAI ISTVAN PAP,
PÜSPÖKI-PLEBANOS,
Gyogyitgattya, Farkas-marásból esett
Sebeit Bihar-Vár-megyenek.
Es óltalmazza
A'SZENT IRASRÚL, ésECCLESIARÚL írt
Könyvét az Esztergami Erseknek.
NYOMTATTÁK POSOMBAN.
M. DC XXX. Esztendöben.

»Várad orvoslásá«-nak címlapja.

[1] *Bod*, Athénás, 224.

[2] *Io nemes Varadnak gyenge Orvoslasa. Mellyel Sallai István Pap Püspöki Plebanos, Gyógyitgattya, Farkas-marásból esett Sebeit Bihar-Vármegyének stb.* Pozsony, 1630. Ezt a könyvet, a belsö argumentumok alapján, határozottan Pázmánynak kell tulajdonitanunk.

váradi farkas ilyeneknek ordítja őket, mint a hogy az Üdvözítő sem gyaláztatott, noha boriszáknak, ördöngösnek, csalogatónak, országháborítónak nevezték a káromlók. A váradi farkasok az egyházi emberek rágalmazása előtt jól tennék, ha elolvasnák, a mit Calvinus a saját gyülekezetének tanítóiról mondott: hogy lopók, részegesek, csalárdok, paráznák: egy szóval minden latorságnak örvényi, minden feslettségnek mosléki. Ezek ám Isten csatornái és tolcséri, melyeken szivárkozik a kálvinistákra az igazság.« Megannyi merő gazság, a mit a farkas az esztergomi érsekségről beszél. Az egyházi rendek számlálásában nemcsak Szent Pállal, hanem Calvinussal is ellenkezik. Calvinus az említett helyen öt rendet számlál; Szent Pál pedig mind a kettőt hazugságban hagyja, azt írván, hogy Isten az eklézsiában rendelt: először apostolokat, másodszor prófétákat, harmadszor doktorokat, aztán erőket, ennek utána gyógyítások ajándékit: segítségeket, gondviseléseket, nyelvek különbözésit, tanítások magyarázásit. Az érsek neve nincs meg a szentírásban; de lám a farkas a dékán és gubernátor nevet meg nem veti, noha ezeket a bibliában szintén nem olvasta; sőt az angliai sakramentáriusok közt most is két érsek vagyon, és a kantuáriai érsek nem úri, hanem fejedelmi méltóságot visel. Calvinus írja, hogy az ős eklézsia idétt minden tartományban érsekek voltak. Vajjon a püspökök igazsága elveszett-e, ha erőhatalommal a pogány mind kikergette volna is őket? Hogy ím a budai székes helyből kikerekesztették királyunkat, vajjon nincs-e királya Magyarországnak?

Azt ordítja a farkas, hogy az érsek hízelkedik Bihar vármegyének. De miért kellene az érseknek hízelkednie? A hízelgő vár valamit vagy tart attól, a kinek hízelkedik. Nem az érsekhez, hanem olyan emberhez illik a hízelkedés, mint a váradi farkas, ki csak azért ajánlja Fodor Benedeknek az írását, hogy kóstolja koncát.

Utóljára ilyen bolond szillogizmust farag a farkas: »Valaki hiteles tudományú és bölcsebb a több pásztoroknál, azt méltó követni. De ilyen Calvinus, mint az érsek erősíti. Azért Calvinust méltó követni.« Ez is bolondság, mert az érsek nem írta általában, hogy hiteles a Calvinus tanítása, hanem csak azt írta, hogy a kalvinista vezérek között hitelesbet, bölcseséggel és díszes elmével bővelkedőbbet nem talált Calvinusnál. Az ördögök között Belzebub: fejedelem: a farkasok között egyiknek szebb bőre vagyon, hogysem másiknak. Úgy értsed azért, farkas, a dolgot, hogy mi közöttünk senkinek hitele nincsen Calvinusnak, noha a kálvinista tanítók között Belzebub lehet.«

Calvinus mondását a pápák hitetlenségéről szintén gonoszúl védelmezi a farkas. Igaz, hogy Calvinus említi Gersont a könyv karejan, de nem abban részben — sectióban — nem is arra a dologra említi, melyet az érsek előhozott Calvinusból, hanem csak a huszonhetedikről János pápa dolgáról, melyről az érsek írásában nincs emle-

kezet. Kardéra, minden authoritás nélkül beszéli a farkas Paulus és Leó pápákról, hogy ezek vagy haláluk óráján, vagy belső titkosok előtt mondottak affélét, a mit Calvinus röhög. De egy az, hogy a mit szavahihető, bizonyos tanú nélkül a farkas, magával egy pórázon futókkal beszél a régen lett dolgokrúl és a pápákrúl, annak oly hitele vagyon a katholikusoknál, mint a nyilván való hazugságnak; más az: hogy bár úgy volna, hogy Leó vagy Pál pápa esztelenűl szólottak titkosaik előtt: ezzel a Calvinus mondása hazugságtúl nem üresednék. Mert ő nem egy vagy két pápárul szól, nem titkon és bizott emberi között és kamarában ejtett mondást említ: hanem azt írja, hogy régtűl fogva a pápáknak és a kardinálok egész gyülekezetinek közönségesen bévett vallása azt tartotta és tartja, hogy Isten nincs és a szentírás hazug találmány. Ezt a hazugságot nem hogy megmentené a farkas, de sőt világossá tészi, nem adhatván semmi bizonyságát és jelenségét a rút, büdös hazugságnak.

»Nagy szemtelenséggel vitatja a farkas, hogy a papisták az emberi szerzeteket felebb böcsülik a szentírásnál . . . Mert Lindanus írja, hogy a mint Isten Mojzes előtt és az új testámentom kezdetiben írás nélkül gyarapította és tartotta az igaz hitet: úgy azután is megtarthatta volna írás nélkül az igazságot. Petrus Soto pedig azt állatja, hogy a ki *solam*, csak magán az írást akarja venni és az eleven tanításnak tradicióját megveti, nincs abban apostoli lélek, — Thessal. 2. 14, — mely a szóval adatott tradiciókat béveteti. Canus azt mondja, hogy az eretnekségek győzelme nem annyira fordul meg a szentírás betűjén, mint annak igaz magyarázásán, mely az apostoli tradicióból vétetik. Ezeket a tudós emberek igazmondásit iszonyúságnak tartja a tudatlan farkas, és az említett szemtelenségeket fondamentom nélkül akarja kifacsarni belőlök.«

Costerusra hiába fogják rá, hogy a szentírást csúfolja. Ez a jezsuita csupán arról írt, hogy az Istennek közvetlen szava, az, a melyet ő maga, az emberek közbejötte nélkül plántál az eklézsia lelkébe, »tekintetes« a papirosra való írásnál, mely emberek közbejöttével támadott.

Végül a farkas Bellarminusról sem mondott igazat. »Mert csak azt írja, és igazán írja Bellarminus[1]: 1. Hogy szentírás nélkül lehetett az eklézsia Mojzes előtt. Az új testámentomban is írás nélkül hirdettetett és gyarapodott elsőben az igazság. 2. Sok példákkal bizonyítja, hogy hiszünk és hinni tartozunk oly dolgokat, melyek a szentírásban nem találtatnak. 3. Nyilván vallja, hogy a szentírás Regula fidei, a hitnek igazgató zsinóra. De azt adja ehhez, hogy a mit Isten írás nélkül előnkbe adott az anyaszentegyház által, az is szegeletes mértéke az

[1] Lib. 4. de Verbo Dei cap. 4. Majd: ibid. cap. 12. ad. 2. Pázm. jegyz.

igazságnak. Ennek felette azt is irja, hogy utolsó feltett célja a szentirásnak nem az volt, hogy csak azokat, és mind azokat foglalja magában, a miket hinnünk kell. Mert sok históriák vannak benne, melyeket csak azért hiszünk, hogy irva vannak, jóllehet ha irva nem volnának, azok hitele nélkül helyén maradna az igaz hit. Ez éppen a Bellarminus tanitása. Azt pedig, a mit hazugúl reá fog a farkas, nem irta: tudni illik, hogy a szentirásnak vége nem az üdvösséges épület.«

A keresztyén olvasó hallja, minemü esztelen hazugságokkal tolti a papirost a farkas. De Váradon mind pézsma, valamit alól-felül okádnak az undoksagos farkasok: mind szentirás, valamit a kócsagos és maszlagos predikátorok kérödnek, mind jó, valami gyalázza a pápistakat. . .

Pázmány diadallal került ki a polemiából. Huszonhét esztendő alatt, mióta a Kalauz megjelent, az irodalomban nem találkozott méltó ellenfele, ki a protestantizmusra szórt vádakat komolyan és alaposan visszautasitotta volna. A nagy, forradalmi szellemek korának vége, utódjaik csak zsinataikon igérik a választ és — türik az ellenfél gúnyolodását. Ok, a kiknek apai nem reg langba boritották a társadalmat és forgattak a szidalmak fegyvereit, a szitkok iránt egyszerre csodalatosképen erzékenyekké váltak, és óvakodnak a »haborúságindi tás« gondolatától. Célhoz jutottak, élvezni akarják szerzett jogaikat, és legfolebb biztositani es terjeszteni. Az apostol, a próféta letünt a szinpadról: helyét elfoglaljak az apró politikusok, theologusok és egyszerü, jámbor lelkipásztorok. Arról veszekednek maguk közott: vajjon kelle püspök, gondviselő hatalom az eklézsiában? Milyen kucsmában, menteben vagy csizmában járjanak-e a papok és iskolamesterek? És ezalatt a regi egyház megifjodva, újjaszületve, hódítva nyomúl előre. Az országot jezsuita-missiók járják be, hirdetve az ósi vallást, megingatva a megingathatókat, vigasztalva a szerencsétleneket, kiváltva a foglyokat. Turócban, Szent-Kereszten, Bicsén, Újvárban, Kismartonban, Nógrádban, Levan, Homonnan, Komaromban, Forgach Miklós, Erdödy Zsuzsanna, Rákóczi Pál birtokain izzik a visszatérités munkája. Mindent eszrevesznek, semmit nem hagynak megkisérletlenül. Pázmány óriási tevékenységet fejt ki. Zsinatai helyreállitják a papság fegyelmet, Becsben papnevelőt letesit, jeles ifjakat, egy Lippai, egy Szelepcsényi Györgyöt küld Rómába; Nagy Szombatban nevelő intezetet állit, egyet szegény sorsu nemes és egyet nem-nemes fiatalok részére. Pozsonyban, Győrött, Homonnan, Szathmárt, Gyöngyösön jezsuita gimnaziumok emelkednek. Nagyszombatban az érsek egyetemet alapit. A jelen, a múlt nem az övék: de biztositják maguknak a jövő intelligens középosztályat, szellemi arisztokratáit, azt az elemet, a mely a haza sorsát intézi. Pár év alatt terem nak buzgó, képzett papjaik, annyi, a mennyi a legegetőbb szükséget pótolja, és rendelkeznek a világi tekintélyek hosszu sorával. 1617-ben alig volt néhány katholikus főur az országban, protestans

tobb mint száz; a század közepe táján a reformáció alig számlál tizet. Gazdáikkal együtt a jobbágyok ezrei térnek vissza őseik hitére, az iskolák a középnemességre gyakorolnak roppant hatást. Magyarország — a hódoltságon kívül eső Magyarország — másfélszáz esztendő alatt másodszor újul meg a vallás szellemében. Az irodalom, főkép Pázmány művei, előkészítették ezt a változást, beplántálták a szivekbe azokat a csirákat, melyek az új idők fuvallatára seregestül sarjadnak fel és elnyomják, visszatolják az előbbi tenyészetet. A hatalom, mely korábban kemény retorziókban részesült, bátran lát munkához, hogy az aratást teljessé tegye.

A nagy fordulót Pázmány nem érte meg. De láthatja legalább az új kor derengését. A régi Magyarország ideálja, mely ábrándjaiban elt s a múlt emlékeinek kutatására ösztönözte,[1] nem valósulhatott meg

A nagyszombati egyetem.

soha; de a romok közt föltámadt az élet, a katholicizmus meg volt mentve, ismét jelentékeny tényezővé vált. Megnyugvással, megelégedéssel nézhet végig a lefolyt küzdelem nagyszerű eredményein, melyekben mindenkinél nagyobb része van. És immár mintegy a sír szélén, aradó

[1] Pázmány hozzáfogott a magyar egyháztörténelem megírásához is. De adatok hiánya folytán csak töredéket, bár becses töredéket birt alkotni. Közli Péterffy Conc. Sacra, II. A mű befejezése ez: »Reám szeretett hazám egykori virágzó állapotának emléke emelő és vigasztaló hatást gyakorol. Mily szép és örvendetes látványt nyújthatnak ama nagyszámú monostorok, mikor jól elrendezett őrhelyek gyanánt az ország üdvén őrködtek! Lakóik imák, könyek, böjtölés és a szerzetesi élet egyéb ájtatossági gyakorlatai által leesdettek Isten kegyelmét, eltávoztatták haragját s erős falak gyanánt vették körül Isten házát. Nemzetünk ekként az isteni pártfogás alatt boldog béke s jólét ölében élt. Most ellenben, miután szétszóráttak a szentély kövei s romokba dőltek a kolostorok, — Isten kegyelme is elhagyott: a Mindenható haragja egy század lefolyása alatt számtalan csapással sujtott, büntető keze most is fenyeget.« V. ö. Fraknói, 307.

imádsággal fordúl a Szent Háromsághoz. »Hálát adok szent Felségednek, hogy engemet kegyelmességedből, az igaz hit zászlaja alatt, egyházi állapotban köteles szolgáddá fogadtál, áldásodat rám árasztottad, lelki és testi ajándékiddal szivemet magadhoz szelidítetted, akaratomat szolgálatodhoz édesitetted, késedelmességemet serénységre sarkantyúztad, tudatlanságomat mennyei tanitásoddal világositottad, gyarlóságomat érdemem szerint nem ostoroztad, hatalmas kezeiddel belém oltott igaz ismeretedet naponként nevelted, dicsőséged terjesztésére szivemet gerjesztetted és a világ bojtorjánába ragadott kivánságimat szolgálatodra ösztönözted.« Ezeket a himnusz-szerű sorokat írja legutolsó műve, a Prédikációk[1] elé. Annyi küzdés, tanitás után még egyszer föllép az irodalom terén, hogy szellemének mintegy állandó tőkéjét nyújtsa azok kezébe, kik nálánál kevesebb girával, de vele egyazon célért munkálkodnak. Még mindig tetemes azoknak a községeknek száma, hol pap hiányában jámbor világi férfiak olvassák föl vasárnaponként, ünnepeken az Isten igéjét. Nekik akar segédeszközt szolgáltatni. Megtérve a harcokból, családja körébe zárkózik, hogy szellemét lelki gyermekei, atyjafiai közt kamatoztassa. És ez a heves, nagy, erőszakos szellem, a melyhez fogható nem találkozott a tusákban, ebben a nyugalmasabb körben, a béke hangján szólva, még nagyobbnak, megragadóbbnak tűnik föl. A kik a Kalauzt olvasták, megbámulták a tudományos eszmék e roppant tárházát és az érvelések páratlan erejét; a prédikáló Pázmány elméjének gazdagsága, csodás összhangja, eredetisége még amannál is kápráztatóbb. A theologus gondolatait átszűrték, hússá és vérré változtatták egy hosszú élet bokros tapasztalatai, a tudás bölcseséggé változott, az indulatok hevéből a mi megmaradt: komoly, férfias meggyőződés szilárdsága, mely tisztelettel tölt el mindenkit. Pázmány nem esik elragadtatásokba, képzelete nem ismeri a lázas elcsapongást, szive nem borúl lángba, hogy a szenvedélyek és indulatok tüzével gyulaszsza föl hallgatóit. Azt mondják, hogy az észhez szól; és valóban tanitani és folyton tanitani akar, mert nem pillanatnyi ellagyulásokra, könyeseppekre, hanem maradandó, mély elhatározások ébresztésére vagy. Az ő szószékétől senki sem távozik úgy, hogy egy csomó eszme napokon keresztül ne zsibongna fejében és ne ösztökélné a jóra. Meggyőz, rábeszél, a jutalmat emlegeti, az isteni kegyelemért rövid fohászt mond, ez minden; de a gondolatoknak végtelen gazdagságával rendelkezik, határozottan és habozás nélkül beszél, meg tudja fogni az értelmet, nyugalmával, biztosságával bizalmat ébreszt hallgatójában. Érezni lehet, hogy mind nyelvet, mind pennáját szive gyökerének

[1] *A Római Anyaszentegyház Szokásából, minden Vasárnapokra és egynehány Innepekre, Rendelt Evangeliomokrúl, Predikacziok. Mellyeket, élő nyelvének tanitása után Irásban foglalt Cardinal Pázmány Péter Esztergami Érsek.* Pozsony, 1636.

tintájába mártván, úgy szól, a mint szíve járása vagyon. Őszinte és meleg a lelke, ismeri az igaz bibliai kenetesség hangját, mely az egy-

A nagyszombati egyetem pecsétje.

házi szószékhez legjobban illik; és mindenek fölött találékony és fordulatos. Értett hozzá, hogy köznapi szürke dolgokat is újja tegyen, új

oldalról való felfogással, vagy az eszméknek szokatlan csoportosításával, és került minden bántóbb elvontságot. A hallgatót nem vezette díszkertekben vagy himes réteken: de fölvette az egyszerű virágot, mely az út mellett nyitott: a jellemző hasonlatok, tarka, erőtől és üdeségtől duzzadó képek, csattanós és gyökeres szólások, példák, közmondások százait, a hogy egy minden ízében magyar bölcshöz illett, és a mi fő: a szellemnek folyton újabb és újabb tárgyat bírt nyújtani. A legtartalmasabb és legváltozatosabb egyházi szónok volt, a kit ebben az országban ismerünk, és a legjobbak egyike, a kiknek a nevét a világirodalom felmutatja.

A XVI. és XVII. század polemiái hatalmas erőt gyakoroltak a nyelv fejlesztésére. A kor egy sereg új eszmével gazdagodott, a gondolkodást a tusák szabatosságra szoktatták, az érdekek, a meggyőződés heve fölkavarták a kedélyeket. Hasonlítsuk ezt a megújult, argumentumok feltalálásában izzó világot, melyben a személyeskedés összes ösztönei forranak, meggyőződésével, lelkesedésének, haragjának tüzében, feltekenységével, gunyolódásaival, élceivel és szitkozódásaival, — a középkor ájtatos irodalmának vértelen, csöndes atmoszférájához. Mindenfelé vajudik a szellem és tartalmának lehető pontos kifejezését keresi. Az emberek meg akarják értetni magukat és sebeket akarnak osztogatni. Szükségök van rá, hogy pontosan fejezzék ki a gondolatot, hogy elevenen, csattanósan közöljek érzéseiket. A bölcselet, theologia eszméinek finomságától a válogatott szidalmak legdurvább kifakadásáig a jelentésárnyalatok egész gazdag skálaját kell a nyelvnek visszaadnia, az érzések legkülönfélébb fajait megjelölnie. Érzik, hogy a nyelv is eszköz a győzelemre. Száz meg száz új szó, csinos kifejezés, meglepő fordulat, eredeti mondatszerkezet kap lábra, a nyelv őserejének egész aranybányája tárul föl lassanként. Az egész vonalon megkezdődik a haladás. Kikerekítik a mondatokat és vigyáznak a szerkezetekre, mint a deák szerzőktől tanulták. Itt-ott túlságosan hozzátapadnak mintájokhoz: de telvek magyaros, eredeti szólásokkal, s minél személyeskedőbbek, annál nagyobb mértékben. Soha töről metszettebb, soha ázsiaibb nem volt a stílus, mint nálok, különösen Pázmánynál. Igaz, sokszor durvák és a leggonoszabb címekkel illetik ellenfeleiket: ám ilyenek az életben is, kemény szájúak és őszinték, s akárhányszor a bibliát követik. És akkor jönnek a csöndesebb, békésebb műfajok emberei: a fordító, az imádságoskönyv szerző, a szónok, kiaknázni, felhasználni a vívmányokat: David Ferenc, Telegdi Miklós, bizonyos tekintetben Bornemisza és főkép Pázmány. A leendő esztergomi érsek úgy fordítja Kempis Tamást, hogy ne csupán a deák bötű értelmet magyarázza hiven, hanem a szólás módját is úgy ejtse, hogy ne láttatnek deákból csigázott homályossággal repedezettnek, hanem oly kedvesen folyna, mintha először magyar embertől magyarúl iratott volna«. Érzik a múgond

A' ROMAI
Anyafzentegyház Szokafából,

MINDEN VASARNAPOKRA,

ES EGY-NEHANY

INNEPEKRE,

Rendelt Evangeliomokrúl,

PREDIKACZIOK.

Mellyeket,

ELÖ NYELVENEK TANITASA-ÚTAN

Irástan foglalt

CARDINAL PAZMANY
PETER ESZTERGAMI
ERSEK.

2. *ad Corinth.* 4. *v.* 2.

Cſalárdſággal nem járunk; az Iſten Igéjét meg nem ferteztettyük: hanem, Igazſagnak ki-jelentéſével ajánlyuk magunkat minden emberek lelki iſmeretihez, Iſten-elöt.

Nyomtattak Poſonban, M. DC. XXXVI. *Eſztendöben.*

Pazmány Prédikációinak címlapja.

szükségét, a stil fontosságát, törekednek szépen, folyékonyan és hatásosan írni. Nézzük Pázmányt, egyetlen prédikációja sincs, melynek a szerkezete ne legszigorúbb kritikát ki nem állaná. Sehol semmi fölösleg, minden gondolat, minden eszme a maga helyén, egyik a másikat támogatja, művészi csoportozattá egészíti. A mondatok és szavak könnyű, ritmikus lebegéssel folynak egymás után, az előadás telve numerussal és harmoniával. Íme egy példa. A szónok azt fejtegeti, hogy Isten az életben számtalanszor sanyargatja híveit és megkíméli a gonoszokat. De minden botnak végén feje: minden dolgot a vége dícsér vagy karhoztat. Vettétek-e valaha eszetekbe, minémű különbség van a szelíd tyúkocska és a ragadozó sólyom között? A sólyom szép és tekintetes madár minden részeiben, minden magaviseletében; oly fenn röpül, hogy szemünk gyakorta elveszti, mikor látásunk célja kívül fellövellik; bocsüllik ötet a fejedelmi emberek; szép friss hússal táplalják; tiszta házban tartják; szorgalmatosan őrizik, fürösztik, tisztogatják, karon hordozzák; de azért szemei kápával födve, lábai kötve és lábszíjakkal nyügözve vannak. A tyúkra kevés gondviselés vagyon; sáros udvaron, őrizetlen sétál; szeméten és ganéjon lábaival kapirtyál; orrával vakarcsál és úgy keres valami rothadt szemet, melylyel tölti gyomrát; ha valami kis morzsalékot és asztalhulladékot kaphat, örül, karul, mint nagy nyereségen: de azért lábai és szemei szabadosok. Mihelyt meghúl a sólyom, kivetik, szemétre vagy ganéjra hagyják: ott megfércségedik, megbüzhödik; utálatossá változik: a tyúkot pedig kifogják a sáros udvarról, fűszerszámokkal ízessé tészik, ezüst tálakban urak és fejedelmek asztalára viszik.«

Mikor Szent Dávid a jók és gonoszok végét és utolsó állapatját tekintette, hasonló különbözést talált azokban. A gonoszak, mint ama kevély és prédával élő sólymok, tarka-barkák öltözetekben; fenn röpülnek kevélységekben; gazdag palotákban, gyenge eledellel híznak; szolgák kezén hordoztatnak; de azért lelki szemeken kápa vagyon, és ezer bűnök kötelével nyügöztetnek. Mikor eljő végek: testek koporsóban, de lelkek ama jólakó gúzdaggal, pokolban, a világnak rútabb és kínosb szemeteben, temettetik. Az igazok pedig rusnya és apró hajlékocskákban nyomorognak; sok fáradság után, sovány eledellel engesztelik ugató gyomrok rágását: de szemek nyitva, hogy Istent és a mennyei jókat szemlélhessék; lábok szabados, hogy Isten után járhassanak; és mikor eljő végek, akkor kezdetik dücsősségek, melynek soha nincs vége.

Úgyszólván szembe szokó a dialektika finomsága, mely a nyelvet kristályossá teszi, és a ciceróí hatás. A beszéd anyaga önként helyezkedik szabályos és művészi formákba a nélkül, hogy eredeti zamatában kár esnék, vagy geniuszat megtagadna. Körmondatosnak jellemzik Pázmány stílusát; de ez inkább a gondolatok elrendezésére, semmint azoknak viszonyára vonatkozik. Az alárendelés szigorú kapcsai felold-

Pazmany emlékszobra.

vák, a kötőszók elmaradnak, a mondatok közt bizonyos mellérendelés vagy kölcsönös támaszkodás lép előtérbe, mint a népdaloknál. Hatalmas, erős egyéniségek írhatnak így, a kik vérökké változtatták idegen világok simaságát, de megőrizték velök született természetöket; a kik nem utánoznak, de hatást nyerve is tulajdon lelköket nyilatkoztatják meg. Úgyszólván varázsütésre áll elő a művészi nyelv, a mely rasimúl a gondolatra, világos és plasztikus, természetes és hatásos, minden izében magyar s mégis bámulatoskép gazdag és sokszor a Shakespeare-évei versenyez. Soha senki sem írt eredetibb magyarsággal, erővel teljesebben és művészibben a prózaírók közül,[1] és nem fog írni századokon keresztül. Kifogásolhatják foltjait: hogy nem ment a durvaságoktól; hogy latinizmusok vannak benne; ám nem merülnek-e utódai a germanizmusok és gallicizmusok mételyébe? többet ér-e duzzadó őserejénél a következő századok vértelen simasága?

Pázmányban kifejezésre jutott a XVI. és XVII. század vallási küzdelmeinek harcias erélye; azonban férfias, nyugodt szemlélődéseiben, vallásos eszméinek sokaságában, nyelvének bámulatra méltó fejlettségében és konzervativ hajlamaiban, melyeknek tiszteletre méltó voltát koronként kitörő nyerseségei sem birják eltörölni, ki ne találná meg a kor és a faj erőinek fokozott és tökéletességre jutott megnyilatkozását, a haladásnak képét, mely a nagy és a tömegeket átölelő írók egyéniségében történni szokott? Nincs-e meg büszke, dacos szilárdsága és katonás jelleme, lelkében a féltékeny jogszeretet, a józan, világos látás és realizmus, az őszinte szókimondás erénye? Több mint ötszáz éve állottak ezek az erők az egyház, a kereszténység szolgálatában, hogy most irodalmának, szellemi életének szolgálatába is álljanak és a magasabb kulturában segédkezzenek. Átélték egy nagy szellemi forradalom összes mozzanatait, a nélkül hogy beteges álmodozásba vagy az igazságkeresés véget nem érő útaira és szélsőségeire ragadtatták volna magukat. És most itt vannak, kipróbálva, megizmosodva, folvéve mindazt, a mi a hosszú vívódásban rájok ragadhatott, kicsiszolva, tökeletesítve és formákban gazdagodva. Micsoda egyéb Pázmány, mint a század hőseinek egyike, kik a hitért és hazáért küzdenek, csupán a szellemi téren és a szellem hatalmas fegyvereivel? Most már ők sem mindenben a régiek többé. Az idegen dinasztia uralma számosnak nyújtott alkalmat, hogy külföldön és idegen udvarokban tartózkodjék; gyakran érintkeztek, léptek családi kapcsolatba külföldiekkel; igen sok tartott prédikátort, járt iskolába, részesült jobb nevelésben. Olvasták az új irodalom termékeit, forgatták a bibliát, hallgatták a vitatkozásokat, sőt részt vettek azokban. Sokan tudnak deákul, sőt a latinon kívül olaszul, németül s még szegény köznemesek is német szóra

[1] *Salamon*: F. Kisebb tört. dolg. II. kiad. 354

küldik gyermekeiket. Tanúltabbak, civilizáltabbak mint apáik, e zordon dinaszták, szilaj kiskirályok, veszedelmes oligarchák és rablólovagok, kik kardjokra hivatkozva, szembeszálltak és dacoltak felsőbbséggel és hatalommal: és szinte rohamosan illeszkednek az új rend kereteibe s válnak dinasztikus érzelmű arisztokraciává. Forr bennök az öserő, de tudnak gondolkodni és foglalkoznak szellemi dolgokkal. Meg fogják érteni a Kalauzt, a Prédikációkat, megbámulják őket, élvezetet találnak és ideáljokra ismernek bennök.

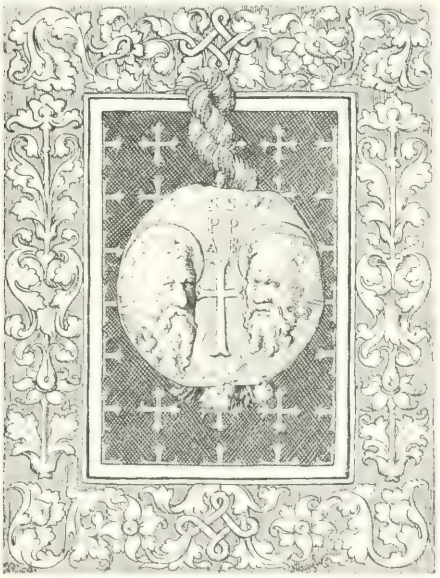

P. bibornoki bullajának pecsétje.

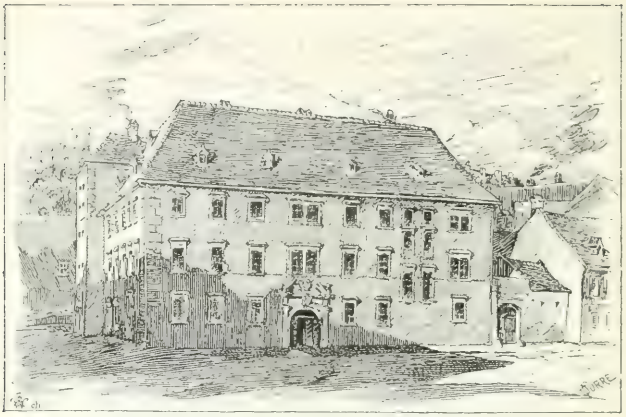

A jezsuiták kollegiuma Pozsonyban.

V.

Két hatalmas oszlop jelöli Pázmány nyomát az irodalomban: a Kalauz és a Prédikációk. E mellett két kisebb munkája nem vált ásatággá: Kempis-fordítása[1] és magyar imádságos könyve.[2] A nemzet elfogadta írójának, az irodalom önként meghódolt géniusza előtt. A szerzők az ő nyelvén akarnak szólani, nyelvjárását, a tiszait, ellenállás nélkül avatják az irodalom köznyelvévé, magát magyar Cicerónak hívják. Jóbarát, ellenség egyaránt érzi erejét, azok büszkeséggel, ezek gyülölettel és elkeseredéssel, de soha sem csodálkozás és bámulat nélkül. Mesterévé lett a magyar prózának; müveihez ma, harmadfélszáz esztendővel utóbb is gyönyörködni járunk. És az újkori írók között van költőibb, merészebb vagy gazdagabb képzelőtehetségű; szabadabb vagy mélyebb gondolkodású; szélesebb látókörű, szelidebb

[1] *Kempis Tamásnak a Krisztus követéséről négy könyvei.* Bécs, 1604, 1624; Pozsony, 1638, 1648. Hely és év megn. nélk. a XVII. sz. — Nagyszombat, 1674, 1701, stb.

[2] *Keresztyeni Imadsagos Keonyv,* melybe szep aytatos Keoneorgesek stb. foglaltatnac, es rouid tanusagh, mint ismerhesse megh akar mely egyúgyu ember is az igaz hitet. Grécz, 1606. Pozsony, 1610, 1625, 1631, 1650. Bécs, 1665. Löcse, 1674, Nagyszombat, 1674, 1701, stb. Legutóbb a Szent-István-Társulatnál.

lelkü, hevesebb ékes-szólású, tisztább ízlésü; de Pázmány iratai folyton tanulmányúl szolgálhatnak mindenkinek, a ki magyar prózát akar irni.[1]

Most menjünk és nézzük meg társait: nem: környezetét. Hárman válnak ki közülök: Balásfi Tamás, a boszniai püspök, Veresmarti Mihály, a volt kálvinista prédikátor és Káldi György, a jezsuita. Mind a három résztvett többé kevésbbé a vitatkozásokban, mindegyik másmás hajlamokkal és egyéniséggel. Balásfi harcias, szilaj és hármójuk között neki van legharsányabb hangja. Rendkivül élénk a szelleme, éles a dialektikája, bő a tudománya; e mellett csupa vér, csupa temperamentum, és pályája hemzseg a duhaj veszekedésektől, a botrányoktól és durvaságoktól. Pöröl, erőszakoskodik, üti, nyúzza és szidalmazza társait. — De csodálta, szerette Pázmányt, kihez képest valamennyi luther prédikátor van, mind olyanok, »mint a verebek vagy pacsirták a saskeselyőhöz«; sértette a csepregiek föllépése és önbizalma. 1614-ben Alvinczi ellen »Az igazság győzelme«-t rendezte sajtó alá; két esztendő múlva önálló könyvben ragadt ostort »a csepregi szitkos nyállal csepegő szájú és csak szárnya-kiszaggatott szarka módon csörgő luther prédikátorka« ellen.[2] »Minthogy a Krisztus mondásaként a gonosz ember a gonosz kincsből gonoszt hoz elő, én semmiképen nem csodálom vallástokhoz és szátokhoz is szabott formájú beszédeiteket, melyeknek sok rágalmazó undokságokkal felhalmozott szemeteit egy rájok pökéssel megérvén, és a nagy bendő, hasa-lógó sócét is[3] más kötés táncra bízván, noha igen egy járomba fogott Pázmány mindkettőtöket: én ugyan most néked megfelelek azokra, a melyekkel Pázmány Pétert vádolod... Mentől nagyobb a ti kérkedéstek, hogy ti imígy-amúgy bélyegezitek és purgációzzátok Pázmányt, és hogy az ő könyvét ugyan egyszersmind megtépitek... De igen kontár kovácsok vagytok ti, nyavalyások, a bélyegzéshez, s csak paraszt és semmirekelő bábaság a ti orvosságtok is, egyik sem fér Pázmányhoz, kit ti úgy téphettek meg, mint két veréb egy nagy sast, kinek a körmében akadt.« Ez a stil emlékeztet a vén katonára és csikósra, ki foghegyről és előkelő kicsinyléssel fűzeti ki a fiatalabbakat: de Balásfi szellemes és kemény harcos is, a kit másfél szaz esztendő múlva még mindig érdemesnek tartanak rá, hogy munkái kozkézen forogjanak.[4] Közönsége gyönyörüséggel olvasta ezt a pattogó virgácsú iskolamestert, ezt a kormonfont nyelvü, gúnyolódó theologust, a ki az ellenfelet saját argumentaival teszi csúffá, a jámbor lutherista prédikátorokra török

[1] Bellaágh. Pázmány P. v. beszédei, XVII.

[2] *Csepregi Iskola,* Kiben . . . az Csepregi szitok szaporító morgó Praedikátort, az igaz hüt ellen, es Pázmány Péterre való hazugságiertis, az igazságnak jóra tanitó ostoráual Iskolázza B. T. Pozsony, 1616.

[3] Nagy Benedek.

[4] Újabb kiadása Egerben, a püspöki oskola betüivel, 1775-ben jelent meg.

»hodgya« kontöst von, »melynek a formáját Luther apjoktól vették, s a melyben a mióta kurjongatnak, majd mind kikiáltják a magyarok kezéből az országot, oly ekhós hangossága vagyon kiáltásuknak — a török birodalomban.« Pázmányt megteszik töröknek, pedig azt sem tudják, milyen a török: az apródos gazdasszonytól nem érkeznek az ezekről szóló históriák olvasására, hon az anya s hon az mama, hon az apa s hon az papa nyomja hátokat; és azért magok sem tudják, mihez hasonlítanak. Ismer luther prédikátort, — a minap még nem messze Péceltől lakott — a ki megesküdtetvén a jegyeseket, azután a kemencéhez ült s onnat cimbalom- vagy hegedűszóval táncoltatta a vendégeket. Tud olyant is, fő helyen pedig, ki, a mikor elejbe vitte Luther írásit, csudálkozott a Luther sok morgásin, és azt mondotta, hogy ő bizony nem olvasta Luther könyveit és nem is tudja, hol mit írt. »Ily igen látott, hallott emberek vagytok ám ti a ti tudománytokban! Sok több dolgot hozhatnék elő, de csak bizgatnalak, jól tudom, benneteket és ellenünk való fogotok vicsorítására ingerlenélek véle. Más szorra is hagyok benne, ha mikor szükség lészen, megtalalom«. Így is eleget mondott a prédikátorkák tanulatlanságáról, s hátul, a vitatkozás befejeztével ismét csak kézimunkára nógatja ellenfelét. »Látod, hogy te a sócéval együtt, inkább ásóhoz, kapához, hogysem mint a deaksághoz termettetek, és hogy az Írásnak dragagyöngyei közt nem kellene s nem illenék tinéktek turkálnotok.«

De Zvonarith-csal legalább komolyan szóba áll. A »tenyeres, talpas, önfejű és kövér« sócé csak egy csomó magyar és deák anagrammában részesül[1] »*B*ertalan *T*üri *B*öre Pusztulasat«-tól.[2] Íme egy példa:

NAGY BENEDEK, NAGY EB NEKED az hasadból ugat ki.
De kit ugat? papokat: s hát pokol az potrohod.

Szívesen foglalkozott efféle »aprólékok« gyártásával, melyek mutatják, milyen lett volna, ha létezik, egy magyar élclap a XVII. század elején. Szerette a betű- és szójátékot, sőt nagyobb számú deák iratai közt az »Echo christiana« csengő-bongó rímjátékok egész sorát nyujtotta az olvasóknak.

De írói működésének még egy lényeges és uralkodó vonása volt: a Pázmány követése. Az érsek alig szólal föl valami ellen, hogy ugyanabban az ügyben Balásfi hasonlókép tollhoz ne nyúlna. Növelni akarja az írások számát, újra meg újra hirdetni az egyház igazságát. Meg van győződve, hogy semmi sem hasznosabb, mint ha a keresztyén igazság

[1] *Epinicia Benedicto Nagi, alias Soce, Lvdi Kőszeghiensis,* sui nescio, sibimet nocenti, vetuso, sed nimium rudi, ignaro et Diabolari Paedotribae Cantata. Pozsony, [illegible]

[2] »*B*alásfi *T*amás, *B*oszniai *P*üspök.«

nemcsak egy ember irásával, hanem többekével is óltalmaztatik és a tévelygő s lelki utat vesztett luther és kálvinista prédikátorkák az igaz hit ellen való hazugságokért sok felől megtorkoltatnak.« Nem akar egyéb lenni tanítványnál: büszkén hirdeti mesterének fényes tehetségeit és alig telik be írói talentumának, stílja ékességének dicséretével. Balassi tudja, mi a »dicendi, scribendique elegantia« és nem mén el érzéketlenül mellette. »Jóllehet a beszéd díszénél a lélek üdve annyival felébbvaló, mint a lélek a testnél, vajjon bárkit is bölcsnek fogunk e tartani, ha tudományát sem élőszóval, sem irással ki nem fejezi? Holott ha belát a dolgok mélyébe és nemcsak megmagyarázza őket, hanem fejtegetése oly ékesen folyik, hogy a tények pontos megértésén kívül, a mit könnyen ér el, szólásának édességével az emberek szívét megigézi, őket bámulatba ejti: a legbölcsebbek is kétségkívül és szükségeskép fölötte bölcsnek fogják ítélni. Mi lehet ugyanis ezen a téren dicséretre méltóbb, mint ha értelmünkkel bevilágítunk a mélységekbe, a legnehezebb dolgokat könnyen magyarázzuk, a tévedéseket úgy leleplezzük és összetörjük, hogy azokat többé sem elrejteni, sem védelmezni nem lehet: ha úgy terjesztjük és óltalmazzuk az igazságot, hogy a hazugság semmi akadékkal nem gátolhatja, az ellenfeleknek támadásai meg nem ronthatják, és mindezt úgy intézzük, hogy a kik könyveinket olvassák, nyilvános beszédeinket vagy egyéb vallási oktatásainkat látogatják, azokat nem csupán megértik, hanem gyönyörűséggel élvezik.«[1] Balassi törekszik erre a koszorúra. Tud világosan írni, gondolatait szabatosan és könnyen önti a nyelv formáiba. Ritkán esik, hogy az olvasó nehézkesnek vagy szárazaknak találja. Kortársai közül sokan kitünő társalgónak ítélték; mint vitatkozó — könyveiben — szintén jóízű ellenfelnek bizonyúl, a kinek szájából szemenszedett tősgyökeres szólások ömlenek, maró észrevételek és mulattató ötletek hangzanak. Ez a delczeg, katonás és, ha lehet így beszélni: sokszor tűzről pattant stil, mely zordonságaival együtt a Pázmány hatását tükrözteti, legjobb és legszembeszökőbb oldalai közé tartozott és derekasan vágott egyéniségéhez, a melyben a kor szélsőségei oly mélyen és kirívóan egyesültek.

Mindeddig a vallásos és vitázó irodalom termékeiben úgyszólván kizárólag két dolog érvényesült: a harczias erély s a meggyőződés ereje. A tanítás, a bírálat hevében alig jut kifejezésre az a lélektani kapcsolat, mely a forrongásnak az egyházin túl, ha nem is mindig, de az idealisabb lelkek mélyén megragadó emberi jelleget kölcsönöz. Látjuk a theologust, de nem látjuk az embert, a mint a forrongó eszmék közé dobva, remegve, habozva keresi az igazságot és ebben szive békéjét; lelki szemeivel nap nap után látja a poklot, a végtelen, örökké

[1] *Csepregi iskola.* Spectabili etc. Domino Nicolao Eszterhás. Epist. dedicat.

való kárhozatot és mint az üldözött vad, menekülni kívánna előle, de nem tudja merre? hova? Igen, arról van szó: az örök életről és a kárhozatról. Nem puszta eszmek harca folyik: egy szörnyű háború ez, amelynek vívói közül az egyik rész okvetlenül a sátáné s vele fog alázuhanni az örök tűzre, a melyen minden pillanat gyötrelme fölülhaladja ezer évek nyomorát. »Vajjon nem tartozom-e ép ezek közé?« Ez a gondolat üzi, hajtja őket szüntelen. Vajjon ki tudná leírni szenvedésöket? Lelkökben odaképzelik magokat a halálos ágyra, a halál borzasztó kapuja elé, s lelkökben napról-napra átélik a rettenetes utolsó pillanatokat... Aztán jönnek mások: egy csomó ember, a kinek a megnyugvást ma itt, holnap ott, a jövedelem arányában mérik: »Eé! jól értöm s jól látom már! No, elhittem ezt én! megnyugodt ezen az én lelkem!«

Egy nagy író a XVIII. vagy XIX. század folyamán a legmegdöbbentőbb képet rajzolná e sajátos lelki állapotokról, melyek a legjellemzőbb mód tárják fel az időszak mély sebeit. A kiolthatatlan szkepszis, a fásult egykedvűség bevilágít a sivárságba, mely a forradalom láza után következett. Hiába feszítették meg minden erejöket; mialatt elértek sokat, minek tán értékét sem tudják igazán, szívök ép azt nem találta meg, a miért legjobban sóvárgott: a teljes, háborítatlan békét s világosságot. Nem vívhatták meg az egeket, és mikor a diadalhoz egész közel hitték magokat, látniok kellett, mily távol vannak tőle. A kik mámoros lelkesedéssel tapsolták meg az emberi ész szabadságküzdelmét, kétségbe estek annak jövőjéről és elborúlva nézték, hogy a felhajított kő nem oda esett, a hová akarták.

Sokan nem hisznek többé semmit. Mások összehasonlításokat tesznek a múlt és jelen között s indulnak visszafelé. Olvassuk Veresmarti »Megtérése históriájá«-t,[1] ezt a jellemző emlékiratot, és szomorú vívódásuk meg fog elevenedni előttünk, mint sehol másutt a történelmi adatokban.

Nemcsak Magyarországon van így: a külföldön ép oly számos a visszatérés, mint azoknak leírása. Le Blanc, lyoni, Martin Daniel és fia Hilar, bearni prédikátorok, Guillot Jakab s Bécsben Tinklar Gáspár, Jakab, badeni, Vilmos brandenburgi őrgróf szinte egyidőben búcsúznak el korábbi vallásuktól s adják közre konverziójuk okait.[2]

Veresmarti aligha ismerte ezeket. Alig van egyetlen sora, melynek házai eredetet első pillanatra eszre nem vennők, a mely nem saját életének impresszióiból fakadt volna. Itt folyt le ez a történet minden iziben a magyar reformáció csatainak mozgalmas színhelyein és a magyar lelek lüktetése, magyar alakoknak odavetett rajzai teszik értékessé. Veresmarti emlékezete még egyszer felvillan, hogy a diadalmas

[1] Kiadta és bevezetéssel ellátta *Ipolyi Arnold*. Bpest, 1875.

[2] *Ipolyi* [illegible]

kálvinizmusnak pár idilli vonását feltüntesse és aztán ne hagyjon maga után egyebet szomorúságnál és fájdalomnál. Mennyi tusán, mekkora változáson esett át azóta, hogy valahol ama baranyai kis szentegyházban a többi gyermekek között Sztárai buzgó énekeit könyei hullásával énekelte. Azóta negyven-ötven év múlt el, Saulból Pál lett, a »derek kálomistaság«-ból papistaság. És most lelki békéjét föltalálva, mintegy igazolásául tettének, újra visszaidézi a történteket és újra kihüvelyezi megdöbbentő tanulságaikat.

Gyülölte a papistaságot s elt-halt az Istenért. Mint ifjú többször fogadást tett, hogy minden engódelömmel és teljes életében az Úr ő szent felségének kíván szolgalni. E mellett vágyva vágyott rá, hogy a papistaknak árthasson. »Tehetségem kévánságomnak ha megfelelhetett volna, a keresztyének üldözésébe Saulnak semmi részből nem engedtem volna« — úgymond.

De az akadék nem sokáig váratott magára. — Debrecenben, honá Tolnáról került, megismerkedik két deákkal Szegedi Dávid és János a nevök, kik Nagy Györ felől szakadtak oda. Ezek kezdék mondani: »A papistákkal az eklézsiáról bizony dolog ám, hogy nem batorságos disputációba eredni. És úgy vagyon, hogy ők két-három szóváltás után mindjárt oda akarnak minket vonni ... de nékünk ismeg nem kevésbbé kell azon lennünk, hogy onnan elrántsuk őket és a beszédet másban üssük.« »Mely beszédekre képest, gondoltam,« — úgymond — »de mi oka lehet annak? mert igazságunk ha vagyon a papistak ellen, nem kell tülök a hitnek velük akármely kérdésbe levő cikkele felől való vetekedestül is irtóznunk, abba szaladásra utat nézünk, cselhányással élnünk.«

Az iskolamesterek közül Paraczk János az anyaszentegyház historiáiból szamos szep regi dolgokat kezdett magyarázni: Szent Ilona hogy találta meg Krisztus keresztjét; Nagy Constantinus keresztlatomását: In hoc signo vinces; hogy a niceai első konciliom végzéseit két püspök, holtok után, kezök irásával miként konfirmálák; Pafnutius, Sz. Spiridion püspök csodatételeit, Origenes ragaszkodását a tiszta élethez, Pembo remete és Areopagita Sz. Dénes históriáját ... Ezeknek és több ezekhez hasonló dolgoknak hallása megújította és öregbítette szivének akadékját. Megdöbbenve gondola: De mint lehet ez? igaz keresztyenekről szól: a kiket nevez, szenteknek mondja, az régi igaz eklézsia históriájából becsülettel beszéli ezeket; azonközbe kész pápista dolog, a melyeket szól felölük. Mint fér azért e kettő össze: Igaz keresztyének s szentek voltak. És pápisták voltak? Vagy pedig: ez ha jól esik, a mi dolgunk úgy rosszúl leszen. Mi bizony úgy tévelygők, eretnekek leszünk.« Mindazáltal, úgymond, eljart dolgában és elsőben a hodoltságon — Cegleden, Kecskeméten — iskolamester volt, azután prédikatorra lett. Kőrösön kezdette hivatalát, de a háború miatt rövid

üdőn mind városostul menekülniök kellett és Irmelyre, Nyitrán alul egy kis mezővárasocskába futának.

Ott laktomba, szomszedságba, Komjátin Dobronoki Miklós, akkori szuperattendens volt prédikátor; iskolamester pedig Súri Mihály, kinél létömben egykor elővén egy nem tudom ki könyvét, és olvasván, a papista feleletire a kálvinista így szól vala: »No! hallottuk már ezt régen; egyebet sem tudtok ti felelni, mindenkor csak ezen egyet mondjátok. A katholikus ismeg: Bezzeg mi mindenkor ezen egyet mondjuk és ezen egygyel ellenetek mindenkor meg is érjük. Nem úgy, mint ti. Mert minthogy néktek igazságtok nincsen, kész-kénytelen változnotok kell. Egyszór azért egyet mondotok: azt kiütik markotokból: azután meg mást feleltok, abból is kifogyatunk; meg előbb s meg előbb, de ugyan mindenekből kiforgatunk. Mondek: »Bizony mondom, igen találá.« -- És minthogy azt nem felejthetem, s kérdi, mint tetszik az, és mondom, hogy igen jól, mond: »Én azt tartom, hogy erős pápista volnál te, ha pápista lettél volna.« Mondom: »Már azt nem tudom, de ha mind így mégyen el dolgába, ez itt bizony igen helyén tapogat. Mondá: En pedig ezt semminek tartom, és efféléket ingyen eszembe sem akarok venni, hanem inkább mind csak azon vagyok, ellene mit szólhassak.« ... Az Súri beszédi pedig noha nékem nem tetszének, mindazáltal meg ez eddig elmémbe találkozott akadékok ellen, ha nagyobb erő nem ért volna, én ma is kálvinista prédikátor volnék.« Valóban, rajta volt a pápistákon — úgymond — és gyalázta őket. Csakhamar lehetett is hallani, hogy Forgách püspöknek igen ellene vagyon Irmelyt léte. Haragszik rea, fenyegetőzik, hogy beviteti, jobb, ha gondot visel magára. Jó üdő mulva, a böjtben, egy alkalmas nemes ember — Dömjön János, Ivánkáról — kopogtatott be hozzá, Forgách üzenetével: hogy husvét napján házánál a kokonyát békével bizony meg nem eszi. Én azért — tette hozzá Dömjén — azt adnám tanácsul, hogy más helyről gondoskodvan, viselnél gondot magadra. Többet is beszélt, de Veresmarti bátran felele szavaira: »Uram, termetedre képest nagyra volnál méltó. Azért, ha királyod egy vegháznak gondját reád bízván, azt az ellenségnek csak fenyegetésére pusztán hagynád, mit érdemlenél? Az én Istenem is engemet a bálványozók közében úgy rekesztett, mint egy kertben. Körüskörül rajtam itt s itt,[1] mind azon papisták vannak. De csak fenyegetésekre felkelek-e, és az én gondviselésemre bízott nyájat farkasok prédájára hagyjam-e? Nem cselekszem. Látod, oly kézzel lábbal vagyok, hogy kaszára, kapára vagy kardra, kopjára termettem inkább, hogysem pennára. Vasat[2] eszten deig, tovább is elpengethetek: városprést, kertalást, egyéb munkát felvehetek: egy nyomnyi sem megyek.« Dömjén álmélkodva válaszola:

[1] Surányban, Tardoskedden, Sellyén, Mocsonokon. V. jegyz.
[2] Bilincset.

»Az Úristen éltessen, uram; ezt én szinte nem vártam volna, de akarom; nem is szólok én e felől többet.«

Husvét napja eljöve, és a mi keveset főztek vala, békével el is költök, írja tovább Veresmarti. De az aratásnak utólja lén szerencsétlenebb, úgymond. Mert a porkoláb — Gradeczi Mihály — kijüve ennyihány magával, és engemet kedvem ellen is föltévén a kocsira, bevisz Nyitra várába. Holott mindjárt a püspoktül fogságomnak okárúl tudakozván, arra cédulám hátán ilyen írással taníta meg: »Causa tuae captivitatis est, quod sis calvinista haereticus, pervertens oves Christi, et traducens fidem catholicam coram tuis auditoribus.« A te fogságodnak, úgymond, ez az oka, hogy te egy kálvinista eretnek vagy, ki a Krisztus juhait tantorgatod és az igaz keresztyén hitet gyalázod a te hallgatóid előtt. Melyet én szuperattendensomnek kiküldek, de magam ott, kedvem ellen, két hónapig levék.

Közel egy hónap múlt el azóta, hogy hívei közül kiragadták. Egy napon, a felső várban járkálva, Keresztesi Máté kanonokkal találkozik. Beszélgetésbe, csakhamar vitatkozásba erednek. A kanonok nyugodtan mondja: Vaj, édes Mihály uram! ha ezen sok disputacioban mi is olyan erősségekkel élnénk ellenetek, mint ti mi ellenünk, könnyű volna dolgotok. Mert ti a minemű argumentumokat most tudtok kigondolni, azokat hányjátok mi elenkbe, és azokra nekünk könnyű megfelelnünk. De mi bezzeg a régi szent atyáknak, a kiket tik is elismertek, okait, a melyekkel az ő idejekben támadott eretnekeket meggyőzték, hányjuk ti elétekbe; és lehetetlen, hogy reájok megfelelhessetek. Mert ha ti megfelelnetek, azok is megfelelhettek volna. És így most azok volnának az igazi keresztyének, a szent atyák pedig tévelygők és eretnekek. Azért tudod-e, Tertullianus hogy szól azoknak: Qui estis? quando et unde venistis? . . . Kicsodák vagytok? mikor s honnan jutátok? . . . Ismét: Edant origines ecclesiarum suarum, evolvant ordinem episcoporum suorum! Mutassák meg eklézsiájoknak eredetit, püspökeknek rendjét fejtegessék ki! Aztán Sz. Pállal folytatta: miképen származik a hit hallásból, miképen vették az apostolok Krisztus igéje hallásából. De honnan, kitül, kinek hallásából vette az új hitet, a melyet tanít, Luther és Calvin? ki tanította rá őket? Az Úristen nyilatkoztatta-e ki nekik? Vajon lelkünket, üdvösségünket a szerencsére vessük e? Elhigyük e nekik puszta szavokra, a mit mondanak? És ha hiszszük, kinek higyünk: Luthernek-e, a ki mást tanít, vagy Calvinnak-e, a ki e felől ismét mást mond? . . .

Veresmarti érezi, hogy nem tud megfelelni. Tépelődve indul haza. Vajon mitevő legyen. Beleereszkedjék a dolgok mélyebb megvizsgálásába? Elgondolta: hogy hite nem tiltja, sőt inti a vizsgálódásra. Ide, akadom sem hiányzik hozzá. De ha ki kezd fogyni hite igazságának látásából? Semmi; mások annak igazságát tovább láthatják. De

ha vallása valahogy eretnekség kezd lenni, — kit Isten ne adjon — vajjon mit cselekszik akkor? Azonban ez továbbra való, úgymond; most láss az előtted valóhoz!

És elkezdett vizsgálódni. Kereste, kitől tanulta Luther és Calvin a tőle hirdetett tudományt, miután Isten azt nekik ki nem jelentette, sem tőle különös küldetést nem vettek. Ember pedig magától a kinyilatkoztatott vallás igazságára rá nem jöhet. Tehát hitöket csak maguktól találták ki?

Elhallgatva szíve akadékát, sietett megírni Dobronokinak és Súrinak, hogy a pap mit beszéllett volna. Küldöttek is néki hat arkusnyi feleletet. De a cafolat Veresmartit magát sem tudta kielégíteni többé. Temérdek tétovázást talált bennök, úgymond. Még inkább megháborították a tárgytól való eltérések. Erőt vett rajta a kétség. A várban, a dobhelyen üresen álló őrházban szokott volt buzgóságában imádkozni. De háborgó gondolatai, ugymond, ott is sokszor könnyezésre, sokszor zokogásra, felszóval való sírásra fakasztották s ketszer is abbahagyattak véle imádságát. És mikor elvégezte, akkor is nagy ízetlenül, soványan esett. Ugyan nem bízhatott hozzá, hogy ajtatossága tessék az Istennek. Micsodát? — mondá magában. A mint veszed eszedbe, te bizony tévelygesbe vagy. Ha az eretnekek ellenségi Istennek, sőt a Szent János mondása szerént nincs Istenök: így mi közöd leszen neked Istenhez: minemű szemmel látja imádságbeli áldozatodat? És szívének ilyen szaggatkozásaban, úgymond, osztán két-három napig is, tovább is, imádságra csak nem is gondolt. E helyett tele volt önvaddal. Hova is tette volt eszét, ítéletét, hogy doktoraiknak csalardságat eszre nem vette? temérdek és csaknem kézzel tapasztalható tétovázásukat meg nem látta?

Egyik napon a püspök magához rendelte. »Tudod-e, hogy Calvinus azt tanítja, hogy Isten a bűnnek oka?« »Nem tudom.« — »Hát, hogy azt írja, hogy Krisztus elkárhozott volt?« »Nem tudom« — mondá Veresmarti kedvetlenül. Nem mintha a Calvinus írását — úgymond — nem tudta volna, hanem minthogy olyan magyarán azokat Calvinus nem mondja, se ő nem tartotta, hogy tanítása azokat magában foglalja.

A püspök ajánlkozott, hogy megmutatja néki. Veresmarti vállal vonított. »No annyit mutattak már is«, gondolá magában, »hogy talám megérem véle«, úgymond.

Hazatérve hálóhelyén két könyvet talált, melyeket Forgách küldött számára. Elirtózott tőlük. Bellarminus disputációinak két része feküdt előtte. Napokig nem nyúlt hozzájok. Végre mégis meggondolta magát. Ha vallása a tudományok megpróbálását csak egy parasztembernek is megengedi: otet sem tilthatja ugyanattól. És nagy irtózva felnyitván egyiket, ellenvetésre találék, úgymond. Rostalom azt igen, hu tulajdon eszébe hozza e elo, vagy megerőtlenítve: és hogy dolgába

csalárdságot nem vehetek eszembe, tetszik benne. Az ellenvetésre való felelet állott a Szent Pál mondásának megmagyarázásaba, melyből már nem jut eszembe, melyből vétettek volt. Azt a mi részünkre világosnak s megronthatatlannak tartám. De hogy megolvasám a feleletet, úgy tetszék, hogy oly jó módjával s oly fundamentomosan magyarázza meg a Szent Pál mondását, hogy a felől maga is Szent Pál mast nem mondott volna. Levetém, hogy jüvendőbe valóba megolvasom, de már mast ugyan békét hagyok neki. De nem állhattam.«

»Két három nap mulva ismég elővévén azért a másik könyvet, akadék oda, a hol a bűnnek okaról disputal, leginkabb Calvinus ellen. Lehetetlennek tartottam megmutatasát, hogy tanitásával Istent Calvinus akarmi módon is a bűnnek okává tegye. De minekutánna megolvasám azt a rész disputációt, úgy tetszett, hogy ha még sem az, nem tudom, mi lehessen valaminek világos megmutatása.«

Bántja, vérezi a szivét ez az olvasmány. Le is teszi újra és napokig nem mer hozzá nyúlni. De sorsa már hozzáfüzte; lelkére ir kellett. Nem tudta, hol keresse. Néhány nap múlva elöveszi megint, nézegeti, olvasgatja mindenfelé, elülről, hátulról, míg valami újra megragadja. Ezuttal a könyv végén állapodott meg, valami iskolába tett prédikációnál.[1] Meg sem gondolván, úgymond, hogy abba valami szivembe sértögető dologra találhassak, elkezdém olvasni.

A beszédben arról volt szó, mit kell az Apokalipszis IX. fejezetének szörnyein érteni? A lutherek és kálvinistak azt kiáltozzák, hogy a papistákra illik, a katholikusok viszont amazokra fordítják a dolgot. Bellarmin röviden magyarázza János szavainak értelmét, s a következőképen szól: »De ám akármi légyen a Szent János beszédinek tulajdon és igaz értelme; mert e nagy homályos jovendőmondás felől vakmerően semmit nem merök mondani. Azt vallom, hogy a mit Szent János itt a csillag felől, a füst és a sáskák felől szól, Lutherre és a lutherekre csuda, mely igen illik.«

Veresmartit meghatotta ez a tisztes őszinteség. Meg nem tudom mondani, úgymond, mely igen tetszett nékem dolgába és mely igen édesitett vele magához a tündöklő tiszta eszü lélek, hogy im a bizonyos felől bizonnyal, a kétségesről kétséggel szólott. Mert látom vala, hogy a mieink nem ily tapogatva járnak, hanem akármely helyet s mondást is az irásban szükségökbe minden félelem nélkül, akármire is elcsigazzak. Elolvasám azért az egész prédikációt, és én sem tudom, ha Szent János ugyan Lutherhez és a lutherekhez s kálvinistákhoz szabta volt-e annak az ő jüvendőmondásának kötését, s egyáltaljában ő rólok szól-e: de Bellarminus azt ő nékiek oly szépen nyakokba veté, s jó módjával

[1] In calce tertii tomi, secundum illam editionem. V. jegyz. — Ez a kiadás az 1593-iki ingolstadti.

hozzájok illegete, hogy azokra is, ha kikhez azt másokhoz szábta, én nem tudom szebben mint illhessék.

Nem tud szabadulni Bellarmin hatásától. De legalább még tartja magát. Nem akarja elhamarkodni ezt az üdvösségében járó dolgot, nem akar rá módot adni, hogy áttérése miatt vádolhassák.

Közben a Bocskai folkelése és diadalmas előnyomulása Forgáchot engedékenységre bírta. Veresmarti előtt szabad lett az út. Bucsúzkodott, de eltitkolva szivbeli sebét, csuda, úgymond, mely keményen viselem magamat. Dérrel durral felelt Keresztesinek és elfordult tőle. Ha mi más szava vagyon, mondja el; ha pedig nincsen, a katekhizálásnak hagyjon békét.«

A következő évben maga Nyitra is Bocskai kezébe jutott. A győztesek, mint mindenütt, a várban újra szervezték a prédikátorságot. A választás Veresmartira esett. Katholikus könyvekhez jutás kedveért, írja — elmene. Az uratlanúl hagyott püspöki könyvtárból nem volt nehéz a tetsző dolgokat kiválogatnia. És, miután közben Komjátira hivták, mint a ki dolgat végezte, Bellarminus disputációinak jó részével, az anyaszentegyház históriáival és valamely más szép könyvekkel Nyitra várától két hónapra jó módjával búcsút vett. Inkább papista volt már, mint reformator. Nem tudta dolgát úgy végezni többé, mint regente. Komjátiban mind jobban terjedt a katholikus szellem. Súri morgott is miatta, kifogást tett prédikációi miatt, sőt inimicus crucis Christi -nek mondotta. Mivelhogy ha olyan jóknak s jámboroknak kell az embereknek lenniök, mint Veresmarti kívánja, akkor a Krisztus érettünk csak hejába holt meg, úgymond.

Veresmartit azonban egyéb is érte. Felesége meghalt: semmi sem kötötte többé. Nem akarta hirdetni azt a hitet, a melynek igazságáról nem volt meggyőződve. Lemondott a predikatorságról és teljesen az igazság keresésére adta magát. Annyit látott már, hogy a katholikusokat méltatlan vádakkal illetik ellenei: sőt többet is látott: de a mi annyi esztendőn keresztül át meg áthatotta szívét: szülötte vallását sem bírja elítélni, eldobni magától. Hátha mégis tévedett? hátha még sem kell oly nagy, oly nehéz áldozatot hoznia? Föltette magában, hogy egyelőre egyik félnek sem hisz a másik felől. Minden vallást a saját doktorainak könyveiből fog megismerni. Bellarminus, a ki a harcolók tanait hiven és pártatlanúl közli, elégséges anyagot látszik nyujtani számára.

Értven pedig, úgymond, hogy a dologban a praejudicium letétele szükséges leginkább: hogy ember azt az ítéletit, melylyel vallását igaz keresztyén hitnek tartotta, ideig félre tegye és egyikhez is jobb kedvvel ne legyen, mint másikhoz, ilyen lélekkel és indulattal és Szent Pálnak mondásával: Domine, quid me vis facere? teljességgel az Úristennek ajánlám lelkemet, rea tökelvén magamat, hogy az igazság ellen szómömet bé nem húnyom, szivemet meg nem keményitöm.

Nagy isteni félelemmel azért, úgymond, imádsággal s az igazság megértésének kívánásával, újra figyelemmel kezde olvasni Bellarmin könyveit. És legott úgy tetszett az neki, a keresztény hit igazságának mutogatásában mintha, úgymond, fényes nappal, egyenes és tágas országúton hordozná. Beszéde egyenes, tanítása értelmes, bizonyítása nyomatékos volt. Ellenben vallása hirdetőinek benne foglalt tanítása hasonlónak látszott neki most az ejjeli nemigaz járatbeli bujdoklók- és úton kívül félve lappangókhoz: kik, úgymond, setétben csötölnek, botolnak, esnek, hullanak; és azokat, kik hozzájok adják magokat, keskeny helyeken hordozzák, gazon és töviseken hurcolják, réseken ugratják, szorosokon bujtatják át.

Ráismert ebben mindazon gúnyra, gyűlöletre, melyet ő maga is a katholikusok ellen hirdetett. Meggyőzte őt, hogy ez mind csak ráfogás és elcsavarás. Meg kellett — írja — nem egyszer vallania, hogyha nem ez az igazság, a mit a katholikus hitvallás tanít, úgy nincs többé e föld kerekségen más és e világból egészen számkivetve van az igazság.

De Bellarminnal sem elégedve meg egyedül, olvasta mellette az egyháztörténetet is. Itt ismét azon észleletre jött, mely legelsőbb ingatta meg vallása hitében, midőn még mint debreceni deák először hallgatta az egyháztörténet előadását. Észrevette, hogy azok, kik igaz keresztyéneknek tarthatók, a mi papistáinkhoz voltak hasonlók. Mindazt, a mit ezeknek a hitújítók szemére hánynak, mint újításokat, visszaéléseket, babonát, bálványozást, mind ott megtalálta már az első századok egyháztörténetében. Az egyháztanítók mind csak oly pilises, misemondó papok, barátok, püspökök, érsekek voltak, mint a maiak, és fejök akkor is csakúgy a római pápa volt. A szentegyházakat csakúgy dúsan, bőven, nagy pompával építék, szentelték, arany- és ezüst-edényekkel, pompás képekkel ékesítették, szövétnek, lámpa és viaszgyertya világgal fényesítették, szenteltvízzel éltek, magokra keresztet hánytak, a mártélyok, a vértanúk szenvedéshelyeire búcsúkkal s processiókkal jártak. Minderre idézi az első egyháztörténetírók, Eusebius, Rufin és mások munkája fejezeteit. — A szent keresztet, szentek képeit és tetemöket tisztelték, becsülték, előttök földre borultak, s az üdvezült szenteknek esedezése által Istentől segítséget kértek.

Azt is belátta mindinkább, úgymond, hogy a mostani Luther- és Calvin-tanítók a régi eretnekségnek tanítóihoz mindenben hasonlók. Ezek is semmibe sem véve a szentatyákat és egyháztanítókat, mind járt csak az apostolokra ugranak fel, a mikor nekik épen úgy tetszik. Vagy csak azt veszik át a szentatyák írásaiból, a mi nekik jónak látszik. És ha ebben az ellenkezővel legyőzetnek, azt mondják, hogy a hit dolgának vizsgálásába nem kell oly mélyen ereszkedni, hanem ki ki maradjon abban, a mit elhisz.

Mindamellett, hogy ezek erősen hatottak meggyőződésére, mégsem

hagyott fel szándékával és feltett céljával, hogy felekezetének, Calvinnak vallását az igaz keresztyén hitnek, — a többit pedig tévelygésnek találja. Keresztül esék ugyan ismételve ezen, úgymond. Mert minél szorgalmasabban keresém vallásom igazságát, azt annál inkább elveszítem. De nem hagyom abban, írja, hanem azon vagyok, mint közölhessem jó módjával e dolgot prédikátor-társaimmal, hami segítséggel lehetnének.

És valóban, ezentúl ez majdnem rögeszméjévé lesz. Minden alkalmat megkisért, minden összejövetelt megragad, hogy kételyeit előadja prédikátortársainak, hogy azok felett velök vitatkozzék.

Érdektelenek bár ezek nagyobbára a magasb hittani polemika szempontjából; sőt gyakran untatók is és kelletlenek részleteikben, mégis sokszor oly érdekes pillantásokat engednek az akkori vallási viszonyokba, sőt az általános társadalmi életbe s országos állapotainkba, hogy többször egész figyelmünket megragadják. E mellett mindenütt meleg közvetlenséggel szólnak még hozzánk, mint ritkán más hasonló e nemű vallási emlékeink s értekezéseink ezen korból, és Veresmarti életében a lélektani fejlődés megannyi érdekes mozzanatait képezik: a mint kiindulva vallási kételyei megfejtésére, midőn az olvasás, a tanulmány útján nem képes azokat legyőzni, megkisérli a társalgásban, a magánértekezletekben s vitatkozásokban hitfeleivel, társaival, melyeket minden alkalommal szít vagy megragad, keresve kételyei megoldását.[1] És mikor mindez hiábavalónak bizonyúl, végre nyilvános zsinatok elé viszi őket, vitatkozást, feleletet kér és sürget. Mindhiába, társai nem bírják meggyógyítani lelkét, vagy, helyesebben: vallásuknak megtartani. Bellarminussal szemben csak szánalmas vergődésök látszik, és a szegény, habozó ember szívében, ki könyhullatások közt jár utánuk, folyton erősebbé lesz a meggyőződés, hogy el kell szakadnia tőlük és a régi egyházban keresnie békéjét. Hosszú, hét esztendeig tartó vívódása után, 1610 augusztus 15-én, Bécsben, végre is ellene mondott, úgymond, a kálvinista tévelygésnek, melyben merő tudatlanságból, születésétől fogva harmincnyolc esztendeig hevert vala.

A pezsgő, megújhodott katholicizmus meg tudta becsülni az erőt és buzgóságot. Pázmánynak, ki a volt prédikátor megtérítését befejezte, és elüljáróinak gondjuk volt rá, hogy megfelelő tért nyissanak számára. Gyorsan lett áldozópappá, sellyei plébánossá, majd pozsonyi kanonokká és mint ilyen a javadalmas bátai apátság birtokosává. Térítgető és vitatkozó hajlama elkísérte minden hivatalába, és Veresmarti alkalomadtán meg tudta ragadni a tollat ügye védelmére.

Nem sokkal megtérése előtt, 1609-ben, Antverpenben egy kis latin munka[2] látott napvilágot, mely a közönséget csodálatoskép elra-

[1] *Irolyi*. i. m. 129—130.

[2] Consultatio, quae fides et religio sit capessenda.

gadta. Szerzője, Lessius, eredetileg Leys Lénárt jezsuita, éles látású, roppant tudományú theologus volt és csodálatos szaporán öntötte a könyvpiacra iratait, melyek mélység s kidolgozás tekintetében sok kifogás alá estek ugyan, de a sokaság kedves fölületességével és az eszmék ügyes elrendezésével nagy hatást gyakoroltak.

Pazmány ismert éleslátásával rögtön felismeri Leys munkájának fontosságát. A kis mű épen alkalmas volt rá, hogy míg a Kalauz megjelenhetett, a legégetőbb szükséget pótolja, és a legfontosabb kérdések csattanós összefoglalásával Bellarmin iskolájának vívmányai iránt a figyelmet felköltse. Arról volt benne szó, hogy csupán a katholikus egyház vezethet a tökéletes életre, csupán ez szabadíthatja meg a bűntől az embereket. Az apostoli következés, a hagyomány és hit egysége kizárólag benne található, benne az atyák és egyháztanítók, a bizonyosság és állhatatosság. Aztán lerajzolja a reformált vallások ellenképét. Hogy újak, elszakadtak az apostoli következéstől, nincsen isteni küldetésök, tanításuk ingatag és tévelygő, a jócselekedetek gyakorlását rontják, szabados életre adnak ösztönt és a régi eretnekségek szövedékei. Leys mindezeket röviden és fesztelen könnyűséggel tudta elmondani és bizonyítani. Nem csoda, hogy a Bellarminus számító tanítványa reáveti szemét. Pazmány ír a Bécsben időző Veresmartinak: fordítaná le ezt a munkát, melyet vele együtt sokan szeretnének magyarul bírni; ne szánja fáradságát és Homonnai György uramnak dedikálva bocsássa közkézre.

Lélekállapotához, helyzetéhez illőbb munkát alig ajánlhatott kliensének. A könyv gyorsan elkészült[1] és csakhamar második, sőt harmadik kiadást ért. Veresmartiról mindenki elismerte, hogy zamatosan és folyékony magyarsággal ír s e részt ellenfelei sem tagadták meg tőle dicséretöket. Mindamellett a siker nem ösztökélte szapora tollforgatásra. Évtizedek múlnak el, mialatt első iratának újabb, bővített kiadásán kívül semmit sem nyújt a közönségnek. Csak huszonkét esztendővel utóbb készít egy érdekes, eredeti munkát,[2] és a szűkös sajtóviszonyok közt ezt is hat év múlva bírja kinyomatni. Bátai urodalmának szomszédságából egy emberséges katholikus ember látogatta meg, úgymond, a ki elbeszélte, hogy jobbágyai, katholikus plébánosukat megvetvén, luther- vagy kálvinista prédikátort szereztek. Azonnal »pennáját avagy írótollát« ragadá, és levelet írt nékik, őseik hitében való megmaradásra és az új hit távoltartására intvén őket. Sőt erre való néhány külön tanúságot is készített számokra, paraszt főkhöz valókat, hogy köztök ne is találtathatnék oly temérdek fejű és késedelmes elméjű, ha csak

[1] *Tanácskozás*, mellyet kelljen a külömbözö vallások közzül választani Pozsony, 1611. U. o. 1612. U. o. 1640.

[2] *Intó 's Tanitó Levél*; Mellyben, a' régi keresztyen hitben, a' Bátaiakat erössiti Apáturok . . . Veresmarti Mihály, Posoni Canonok, Pozsony, 1639.

eszében szinte meg nem bontakozott volna, ki azoknak erejét s igazságát ne érthetné. Igy keletkezik munkájának első része. Később magának is, másoknak is, megtetszik a gondolat. Bátán kívül az országban másutt is elkelne a tanulatlanok számára készült írás. A műveltebbek részére van könyv elég; Veresmarti amazokra gondol: legyen már az ő kedvökért is, szegényekért, valami. És a bátai szép, apostoli szellemű levélhez és oktatásokhoz újabb és újabb részeket csatol. Nem feledte ifjúkori benyomásait, emlékezik Sztarai hatásos dialogusaira. Nála is föllépnek a népies vitatkozó alakok: a katholikus pap, a predikátor, a tudákos János és Péter deák, az iskolamester. Péter bíró és társaik, ha pár beszédei elevenség dolgában a baranyai reformátorei mögött maradnak is, Veresmarti nagyon komoly és dialektikus, nagyon is tárgyilagos vitatkozó. De néha kitör belőle a gúny és megtalálja a jellemző vonásokat. Pál deák egy pajtában sivalkodást hallván, odament és látta, hogy kálvinista templom, s benne a prédikátor prédikál. Az oktatás abból állt, hogy a papisták tévedéseit lajstromba szedve, nagy csatorával, úgymond, hamisítá azokat. Aztán hálát adott Istennek, hogy noha az idegen nemzetség kemény inségnek súlyos igáját viselik, de azért lelkök az evangélium igaz tudományának világában fekszik, melyet ő szent fölsége csak az utóbbi időkben nyilatkoztatott ki. De jaj! az istentelen pápisták e világból ismét ki akarják oltani. Az igaz keresztyéneket kegyetlenül űzik, kergetik, tévelygésekre és balványozásokra tűzzel-vassal kényszerítik, s ebben a pogányokat is gonoszsággal megelőzik. — Ennyiben mi — hódoltságiak — boldogok vagyunk, hogy e vérszopók az idegenek birodalma miatt hozzánk nem férhetnek — azért uralkodasoknak igéjét ne csak nyugéssel ne, de még gyönyörűséggel is vonjátok. És ezen predikáció után, úgymond, az iskolamester is hasonló énekét elkintornálá, mely ekkép hangzott:

> Rontsd meg, Úr Isten, a bálványozókat,
> Kik hatalommal kergetik lelkünket,
> És kik csúfolják a te szent fiadat,
> Krisztus Urunkat!

Az ellenfél fölszisszent a vallása mellől elugrott ven pribek támadására.[1] Veresmarti meg volt győződve, hogy az anyaszentegyháznak hatalma van az eretnekek visszatérítésére, csak úgy, mint a gazdának, hogy *bármikép* megkeritse azt a mezőn bolyongó juhot, melyen a saját bélyegét látja. És kimondotta, hogy a katholikusoknak több joguk van a tőlük elszakadt pártütőket magukhoz visszakényszeríteni, semmint ezeknek a katholikusoknak templomait elfoglalni. Ez a beszéd olaj volt az elkeseredett szívek tüzére. Azt mondják, hogy a bátai apát Caraffával jár egy úton: az evangelikusokat tűzzel vassal kívánja irtani: hogy egy pórazra füzi

[1] *Papistak méltatlan áldozése a' vallásert.* H. n. 1643.

öket a rókákkal, szarvasokkal s egyéb oktalan állatokkal, kiket akárki vétek nélkül megölhet ... Az öreg pap szóba sem állott velök. Tanácskozását nyomatta újra és egyéb munkához látott. Az eretnekek, úgymond, ezzel igyekeznek ártani az anyaszentegyháznak, hogy mindenféle hazugságot terjesztenek róla. Ilyen gyalázkodás az, hogy a pápisták szerint: hitét vagy esküvéssel tett fogadását eretneknek nem tartozik ember megtartani. Meg kell cáfolni ezt a vádat, vissza kell torkolni a »gyalázkodást. És leforditja Van der Beck jezsuita kis dolgozatát de fide servanda haereticis.[1] Vajjon beszelhetnek e fogadalom, hit megállásáról azok, kiknek alapitói: szökött papok és barátok, legfőbb tanitói: esküszegők voltak? Ne a pápistáknál keressék a szószegést, hanem az újitóknál ...

Diadalmasan, rendületlen meggyőződés biztosságával kialtja mind ezt volt hite és atyafiai ellen. Nincsenek kételyei többé. És nem szűnik meg hálával lenni Pázmány iránt, ki nemcsak megnyugvásának, de emelkedésének is jóakaró eszközlője volt. Pázmány emlékének ajánlja »Intő level«-ét, iratai között értékes tartalomjegyzéket hagy hátra, mely a Kalauz forgatóinak jelentékeny szolgálatot tehetne. A volt kálvinista prédikátorból derék katholikus pap vált, a ki lelkesedéssel tudta fölkarolni mesterének hagyományait. Részt vett harcaiban, mint javadalmas jelentékeny adományokkal járult a szerzetek — pálosok és bencések — fölvirágoztatásához, mint lelkipásztor fáradhatatlan volt a térítésben. Követte Pázmánynak szép magyarságát,[2] meg egyháztörténetiró hajlamaiban sem tágított mellőle. A főpap előtt az ország múltja lebeg: Veresmarti, az egyszerü kanonok, a gondozása alatt levő pozsonyi László kápolna történetét s müemlékeit vizsgálja. Vezére, idealja Pázmány, mint Balásfalvának és Káldinak. Tőle kapják az inspirációt és ugyszólván munkássága egy egy oldalának kiegészitésére szolgálnak. Balásfi a személyes vitákban küzd mellette, Veresmarti az általánosban, Káldi főkép a vitákon kivül: azon a téren, hol legmaradandóbb müveit alkotta. Harmójuk közül, sőt Pázmány összes hiveinek sorában Káldi volt a legjelentékenyebb iró és e mellett a jezsuitizmusnak egyik legnemesebb alakja. Egyházi meltóságra és javadalomra szántak, de mint egyszerü jezsuita kivánt élni és meghalni. Egész pályaja: prédikáció, tanitás és az irodalom hü szolgálata, mely magának az ellenfélnek becsülését is elérte. Kortársai között — Pázmány szerint — egész Magyarországban az összes szerzetesek és egyházi férfiak között egy sem volt, ki fölülmulta volna, és alig valaki, a kit hozzá hasonlithattak. Olaszul, deákul-

[1] Az *Eretnekeknek adott hitnek megtartásáról*. stb. Pozsony, 1641.

[2] Érdekes ebben a tekintetben az, a mit *Bod Veresmarti Mihály* cím alatt ir; t. i., hogy: »Ennek neve alatt adott ki Pázmán egy Könyvet, illy titulussal: Tanátskozás mellyet kelljen a külömbözö Vallások közzül választani, stb. Péterfi azt állatja, *'s el-is lehet hinni, hogy Pázmán Péter irta.*« Athénás, 327.

magyarul, sőt ha kellett, németül szónokolt. Beszédét tűz hatotta át, győzte tudással, szellemmel, hallgatóit gyakran gerjesztő álmélkodásra, nem egyszer tapsokra és soha sem predikált gyümölcstelen.[1] Nagy mennyiségű predikációt irt és hagyott hátra,[2] melyeket jól esik olvasni. Egy csendes, nyugodt, józan és jámbor lélek tanulságos fejtegetései azok. Pázmány beszédeinek kerekdedségével és folyékonyságával és az ő magyarságának tisztaságával: egy valódi stiliszta művei, a kinél jobbat Pázmányon kívül a XVII. évszáz magyar irodalmában egyet sem ismerünk. Káldi tud bánni a nyelvvel, tud természetesen, simán és szabatosan szólani. És ez a becses, ritka tulajdonság teszi őt annyira képessé arra a másik nagy munkára, mely örök dicsőségére vált és a katholikus egyháznak mind a mai napig disze maradt: bibliafordításának megalkotására, melynél jobbat, szebbet a maga nemében századokkal utóbb sem ismerünk.

[1] *Horányi*, Memoria. II. 270.

[2] *Az Vasarnapokra-Való Predikatziokrak Elsö Resze.* Pozsony, 1631. — *Innepekre-való Predikatziöknak Elsö Resze.* Pozsony, 1631. — *Istennek szent akarattya. Az Az: A' nagy Ur tiz parantsolattyanak egynehány Predikatziökkal való megmagyarazása.* Nagy Szombat, 1681. Posthumus kiad.)

Bethlen Gábor érme.

Gönc.

VI

A BIBLIÁT A REFORMÁCIÓ és könyvnyomtatás tette népkönyvvé. A középkor, ha akarta volna, sem tehette volna azzá. Szükség volt egy hatalmas, gyujtó eszmére, a mely a közerdeklődést feléje fordította, és egy hatalmas eszközre, a melylyel a sokaság kezébe adhatták. Luther csak Guttenberg által juthatott célhoz, nélküle soha.

Mindazáltal nem elégedhetünk meg ezzel a kettős szemponttal. Nem hagyhatjuk számon kivül, hogy a magyar bibliafordítás munkásai nagyrészben német iskolába jártak és a germán szellemtől nyertek inspirációt. Mestereik nemcsak theologusok, hanem humanisták is, a német humanizmusnak abból a retegéből, melyet a történelem »új«-nak szokott nevezni, és a melynek Rotterdamus Erazmus volt legnagyobb dicsősége. Az antik világ csodálata nemcsak Itáliát ragadta el, Németország legkivalóbb elméi közt is hódított. Utálták a papokat s undorral fordultak el a skolasztikizmus hagyományaitól és gúnyolódva támadták szürke és merev formáit. Erazmus szerént, mióta a theologia a skolasztikával egyesült, vége a krisztusi tan tisztaságának. Az arisztoteleszi filozofiával, a skolasztikus metafizikával és a papai dekretomokkal megoltek az evangeliumi szellemet és annak tiszta forrásait úgy betemették, hogy a valódi keresztenység alig mutatkozik valahol. A regieket meg lehet menteni, hogy oly jeles férfiat, mint Arius, az egy *ὁμοούσιος*-miatt kizartak az egyházból, néhány dogmatikus meghatározásra valóban

szükség volt: de a skolasztika orcátlan vakmerőségében oly kérdésekről is szőrszálhasogató meghatározásokat készít, melyek nélkül a lélek üdvössége bátran megmaradhat. Az apostolok kereszteltek, de soha semmit sem tanítottak a keresztség »formalis«, »materialis«, »efficiens«, »finalis« okáról és annak »character indelebilis«-éről; prédikalták a malasztot, de nem szónokoltak »gratia gratis data«-ról vagy »acquisita«-ról. Hátrabb a skolasztikával. Vissza kell térni az ősi egyszerűséghez. El kell vetni az emberi szerzéseket — »traditiunculá«-kat és »constitutiunculá«-kat, — a sok tarka cerimóniát, a relikviákat és képeket, a breviározást, a papi nőtlenséget, a szerzeteket, a böjtöt, a skolasztika által szőtt-font és terjesztett farizaizmust. Legyen a vallás az, a minek lennie kell: kegyes érzület, a mely a szívnek jámborságában áll. E mellett biblia kiadásaival rámutatott a gazdag filológiai anyagra, melynek földolgozásából a nyelvészet kifejlődésére hárult kiszámíthatatlan jó hatás. A humanizmus, a század folvilágosodásának legfőbb kifejezője odaállott a szentiratok melle: szabadabb irányával útját egyengette a reformációnak, sőt a nélkül, hogy lényegében protestanssá lett volna, ottan-ottan mintegy anticipálta és elfogadta ennek nyilatkozásait. Gabriel Pannonius Pesthinus, Izabella udvari embere, katholikus letére magyarra fordítja az Új Testamentomot.[1] Erazmusra hivatkozik, »ama nagy elmejű, nagyobb képzettségű és legnagyobb ítéletű« ferfiúra, korának »legbolcsebb és mindenek vélemenye szerint legtudósabb« emberére, kit maga is mesterül követett. Miert ne volna szabad nyelvünket és lelkünket tehetsége szerent kimüvelnie, és a hazanak, melynek fiai vagyunk, szolgalnia? Teljesen úgy beszél, mint a humanisták. És munkásságának nincs egyetlen ismert oldala, mely a humanizmusra nem emlékeztetne. Meg abban az évben, a melyben bibliája megjelent, könyvpiacra vetette Aesopus fabuláinak kötetet[2] Horatius és Plinius egy-egy jellemző mondásával: »Nec verbum verbo curabis reddere fidus interpres« és: »Aesopus fabularum philosophus«, aztán elfogadja Újlaki Ferenc győri püspök felszólítását és szótárt bocsát közkezre.[3] Ismerhettek, ismertek tudományát és magyarságát. Új testamentom abból kitetszett, hogy ért a göröghez, hogy helyenkint a deák textus helyett az eredetit használta: stílja rövidségével és folyékonyságával ráválott az öntudatos ízlésre, a melyet akkor az antik világ termékeiből lehetett meríteni. Azzal lépett az irodalomba, a mire akkor, a XVI. század elején, leg-

[1] Nouum Testamentum seu quattuor evangeliorũ volumina lingua Hungarica donata, Gabriele Pannonio Pesthino Interprete. *Wij Testamentum magiar nyelven. Cum gratia et priuilegio Romanae Regiae Maiestatis.* Bécs, 1535.

[2] Aesopi Phrygis fabulae. *Esopus fabulay, mellyeket mastan wyionnan magyar nyelvre fordítot Pesthy Gabriel.* Bécs, 1536.

[3] *Nomenclatura Sex Linguarum.* Latinae, Italicae, Gallicae, Bohemicae, Hungaricae et Germanicae, stb. Bécs, 1538.

jobban szüksége volt, formaérzékkel, s a »régi nagyoknak« ismeretével látott munkához. A humanista magyarul sem akar *bárhogyan* beszélni. Keresi a csínt, az elokvencia szépségeit, a folyékonyságot, szabatosságot, kiérzi az előadás diszítő elemeit, a képeket, észreveszi a ritmust.

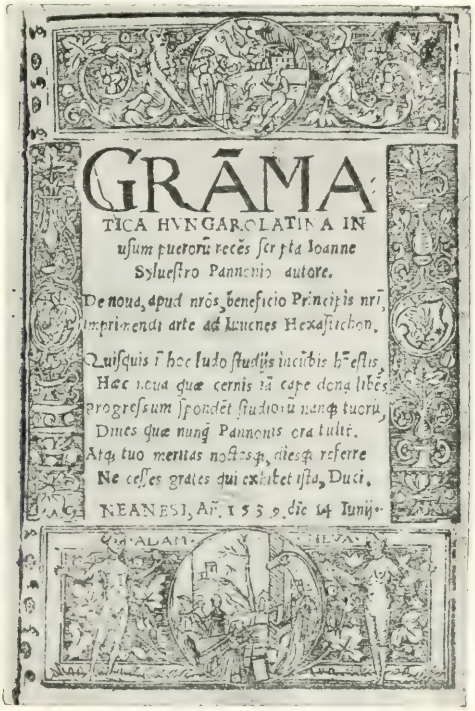

GRĀMA-
TICA HVNGAROLATINA IN
usum puerorū recēs scripta Ioanne
Syluestro Pannonio autore.
De noua, apud nrōs, beneficio Principis nrī,
imprimendi arte ad Iuuenes Hexastichon.
Quisquis ī hoc ludo studijs incūbis hōestis,
Hæc noua quæ cernis iā cape dona libēs
progressum spondēt studiorū nanq; tuorū,
Diues quæ nunq̄ Pannonis ora tulit.
Atq; tuo meritas noctesq; diesq; referre
Ne cesses grates qui exhibet ista, Duci.
NEANESI, Añ. 1539. die 14 Iunij.

Sylvester magyar nyelvtananak címlapja.

Nézzük Erdősi, vagy mint maga nevezte magát, SYLVESTER JÁNOS működéset.[1] Mindossze két magyar munkája van: egy magyar nyelvtan,[2]

[1] Tanult Krakkóban, Wittenbergben és Melanchtontól mint »tudós ember« ajánlva tért haza. Egy darabig Újszigeten, Nádasdy Tamás birtokán gyermekeket tanitott, aztán Bécsbe, az egyetem héber tanszékére került s végül mint lőcsei prédikátor tünt el az életben.

[2] *Grammatica Hungaro-Latina* Sarvar. 1539.

egy új-szövetség fordítás,[1] és ez a két könyv a legszorosb kapcsolatban áll egymással. Erdősi nem akarja, hogy akármikép nyúljanak prózajához. A nyelv több a puszta érintkezés durva eszközénél; az olvasónak előre meg kell ismerkednie szabályaival, hogy valóban bírhassa s élvezhesse. Az akkori filológia színvonaláról belát a nyelv szerkezetébe, és azt kívánja, hogy öntudatosan olvassák, úgy a mint dolgozott. Sőt tovább megy. Szemügyre veszi a kifejezések stilisztikai módjait, gondját kiterjeszti a trópusokra. Nem jámbor annyira, hogy a szép iránt, akárhol jelentkezzék is, érzéketlen maradna. Látjuk, hogy a humanisták egy sereg csiklandós, sőt mocskos iratot alkottak, melyeknek a stiljében mégis valami magasabb törekvés volt; Sylvester szintén aranyat keres, a szeméten, úgymond, mikor a magyar nép dalainak képes, festői szólásait a biblia képes beszédeihez veti. Íl ilyen beszedvel (népünk naponkíd való szóllásaban. Íl ínekekben, kiváltkípen az virág-ínekekben, mellyekben csudálhatja minden níp az magyar nípnek elmíjinek éles voltát az lelísben, melly nem egyíb, hanem magyar poezis). Úgyszólván fölfedezi a magyar népköltészetet, a szerelmi dalokat és ezeknek egyik legfőbb tulajdonságát, a festőiséget. Vajjon a nyelv, a melyen szólanak, nem lenne alkalmas rá, hogy az antik verselők változatos ritmusát csendítse meg? Vajjon nem írhatna-e magyar disztichonokat? Erazmus a maga biblia-fordításában minden rész tartalmát versekbe írta és a részek elé nyomatta; vajjon nem tehetne ő is hasonlókép? Kissé elkésve villant meg elméjében a gondolat. De semmi, eszrevette (az mű nyelvünknek mindenben való nagy nemes voltát). És megírta az első klasszikus szabású magyar verseket.

Valóban, sokkal inkább volt humanista, mint reformátor és theologus. Sylvester munkái nem mutatják azt az erős, harcias protestans szellemet, a mely társai nagy részét áthatva, ezeket a régi egyházzal szembe állította. Nincsenek karakterisztikus, félreérthetetlen nyilatkozatai. Verseiben meglepő óvatossággal pendíti meg, hogy (emberi szerzísvel nem kell tisztelned az istent); (az házasságot szerze mindennek az isten); hogy (az hüt megtisztít és bizony íletet ad); legfőbb gondja, hogy csínosan, tetszetősen fordítson, ha nem is tömören, mint Pesthy Gábor, de legalább némi retorikus hatással. Vessük össze munkáját Komjáthi Benedekével,[2] a ki az új időszaknak első magyar biblia-fordítója volt és nyolc évvel előbb adta ki dolgozatát, a harmadik magyar nyomtatványt, mely ismeretes vagy a melyről emlékeink beszélnek. Komjáthi nem volt humanista. Megfordúlt a bécsi egyetemen, de,

[1] *Vy Testamentũ Mag'ar nelwẽ, mell'et az Görög, és Deák nelwből vyonnan fordytánk, az Mag'ar nipnek Keresztẽ hütben való ippülisire.* Sárvár, 1541. Másodszor: Bécs, 1574.

[2] Epistolae Pavli lingva hvngarica donatae. *Az Zenth Paal leueley magyar nyeluen.* Krakkó, 1533.

mint látszik, csupán megfordúlt és csakhamar Perényi Gáborne udvarába, Nyalábvarba került. Maga mondja, miért látott munkához. Asszonya emlegetni kezdé, hogy az szent Pál apastal Leveleit örömest akarná hallani, mikor valaki megmagyarázna. Jöllehet penig ő Nagyságanal azon szent Pal apastalnak Leveli magyarázva valának, de maga ő Nagysaga Komjathit onszolja s inti vala, hogy meglatná, ha mind

AZ ROMA VAROSA BELIEK-
nek yrth zenth Pal Leuelnek rewyden
ualo Magyarſag aes ertelme.

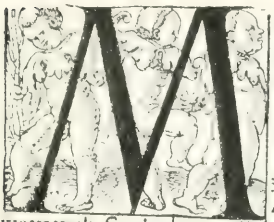

YNth zenth Hieronymus mongya ęs yrtha az phiſemonnak irth epiſtolan elw̃zw̃r zenth Pal Apaſtalth hywattattath Saulnak / az Pal newet kegyg vezeteken newul mynth egy diadalmas nyereſegeth maganak tulaydonytotta / lewth lenny az Sergius Paulus proconſultul/kyth az Chriſtuſnak megh nyerth mikeppen oluaſſuk az apoſtoloknak iaraſokrol yrth kenywnek tyzen harmadyk rezeben, Iſmeglen nemelyeketh yr kyk azth mongyak hogy az Sidoſagban mondatot Saulnak / ęs az megh tęres ſfordulas vtan / newęthes el val toztatta lenni. De az Origenes doctornak mondaſa ęs velekedeſe tethcyk iobnak ęs alkolmatosbnak. Mykeppen az o tw̃r-

B wennek

Komjathi Benedek Sz. Pal levelének első lapja.

megvolna-e, s jokeppen-e az deáki nyelvről magyaról fordojtatott volna-e. Mely magyarazatot mikoron én láttam volna, énnekem nem tetovek, hogy jol magyaraztak volna, úgymond, kinek nemcsak az értelme, de olvasasa is neheznek tetszik vala. Jobb, világosabb értelmu munkát akar készíteni; megertetni Szent Pal gondolatait. Maga irja, hogy egy deak zooth keth auagy harom igyuel kwnyeb ertelwmnek

okaerth ky ielwnttwnk.» Nincs érzéke a magyarság iránt, annál kevésbbé a szólás csinosságához: összes törekvése: a tartalom, az ige valódisága. Egy egész időszakkal esünk vissza Pesthyék, Sylvesterék mögé. A próza bukdácsol és gagyog, majdnem mint a XV. század elején, a fordítónak sejtelme sincs a nyelvek mély, benső különbségéről, a stil szépségének kultusza ismeretlen fogalom. Ebben a hencegő theologusban mindebből nincsen semmi. Komjáthi Benedek csak mint tudós kíván szerepelni. Hivatkozik fordításához tett nagy előkészületeire. Hogy a szent doktorok egész sorát búvárolta át; a különféle nézeteket pártatlan kritikának vetette alá, hogy az igazságról meggyőződjék. Immár »az ur istennek segitségéből es malaszthiabol« »magyarul meghkwenyebbytwette« Szent Pál nehéz helyeit, »melyeketh az tudatlanok es az erőtlenök es az gyarlók megvesztöttenek.« Ezzel az orcátlan hazudozással lép az irodalom szentélyébe, miután Erazmuson kívül semmit sem olvasott és könyvét az ajánló levélen kívül tudós bevezetéseivel együtt Erazmusból csente volt,[1] először és utoljára egyszersmind.

A protestáns biblia-fordítás nagyobb mérvű lendülete a nyomtatás ügyével áll kapcsolatban. Föl a század derekáig — a sárvári sajtó két termékét: Sylvester munkáit nem számítva, — Bécsben és főkép Krakkóban nyomták a magyar könyveket. Brassó és Szeben a maguk zárkózott, idegen életével távol estek a magyar kultura köreitől. Ily körülmények között oly nagy és tervszerű munkának kiadására, minő a biblia, gondolni sem lehetett. A reformáció inkább a kezdet harcát küzdötte, és időre volt szükség, hogy az eszközök megfelelő mennyiségének birtokába jusson. Valóban, a XVI. század második felével lényeges különbség mutatkozik a közelmúlt és a következő napok viszonyai között; a szervezkedés megindul, mindenfelé sajtók keletkeznek: Kolozsvárt 1550-ben, Debrecenben, majd Váradon, Gyulafejérvárt, Óvárt, Abrudbányán, Simándon, Alsó-Lindván, Semptén . . . az országnak minden részében hullámzik a mozgalom. Két-három évtized alatt képződött olvasóközönség, a melyre az író és nyomtató számíthat; a mód nem hiányzik többé, hogy nagyobb munkák kiállítását is megkíséreljék. Kolozsvár, Debrecen innét kezdve válhatnak és valnak szellemi központokká, hol a reformáció érverése a leghatalmasabb, eszméi legelőször nyernek határozott alakot, törekvései megvalósulást. A bibliafordítás műve hosszú időn át szintén e két városhoz, de különösen Kolozsvárhoz fűződik. Erdélyben Heltai Gaspar, a magyar részeken Ihász Péter ragadják föl a zászlót és lobogtatják másfél tizeden keresztül. Egyszerre felpezsdül a munka. 1550-ig Komjáthin, Pesthyn és Sylvesteren kívül az egy Székely István, szikszói oskolamester zsoltárai[2] versenyeztek az elismerésért; most egymást követik a legkülönbözőbb

[1] V. ö. *Rupp*, Tanulm. 5—25.

[2] *Soltar Kova Szekel' Istvantul magiar nielvre forditatott.* Krakkó, 1548.

részletek. A kolozsvári sajtó tizenöt esztendőn át hét biblia-fordítást vet a könyvpiacra,[1] egy kötet[2] híján az egész bibliai anyagot. Főpásztora, Heltai oldalán, ki az egész vállalatnak lelke és a munka oroszlánrészét végezi, három buzgó ember is forgódik. Niha hárman s niha négyen is voltunk e munkába, úgymond: Heltai Gáspár, kolozsvári fő lelki pásztor, Gyulai István, magyar prédikátor, Ozorai István és Wizaknai Gergely, scola mester.

Melius 1565-ben lép hasonló munkával a közönség elé. Jób könyvét adja ki, melyet Heltaiék mellőztek, és pár oly darabot, melyek nek mását a kolozsváriaknak ugyanaz esztendei kötete nyujtotta.[3] Mintha kiegésziteni, pótolni akarta volna öreg társának törekvéseit, a kit pár év múlva oly mély örvény fog elválasztani álláspontjától.

A buzgóság és az elvek közössége a legellentétesebb és egymástól távol eső tehetségeket egyesítette a munkában. Egyaránt hangoztatják az eredeti, görög és zsidó szövegeket, és többé-kevésbbé rájok támaszkodnak mindannyian. A marcona, magyaros izü, zordon izlésü, tudós hebraista Melius a korviszonyokra vonatkozó jegyzeteivel, és a derék, szeretetre méltó elbeszélő, a fejtegetésekben bukdácsoló, a zsoltárokban néha egész a költőiségig nekimelegedő Heltai, a kinek munkáján meglátszik az egységes dolgozás hiánya: egyazon úton haladnak és egy célt követnek: magyarrá tenni egyhazuk részére azt a könyvet, a mély hitöknek közös forrása. Ez a nagy, egyetemes cél lelkesíti őket. Nemcsak hirdetni akarják a biblia renaissance-át; a mi ahhoz legszükségesebb, azt kívánják elkésziteni. A protestantizmus képtelenség nemzeti biblia hiányában; a népnek Isten szavát egész kiterjedésében kell hallania. Reformátori hivatásuk feladatát akarják megoldani és ezen kívül nem ismernek semmit.

A követő nem hiányzik. Felegyházi Tamás még egyszer hozzáfog az Új Testámentomhoz és Júdás apostol levelén kivül lefordítja és magyarázatokkal látja el az egészet;[4] mások kisebb részletek átülteté-

[1] *Heltai: A Biblianac elsö reſze, az az. Mosesnec öt konyue.* 1551. — *A Jesvs Sirah könyue Magyar Nyeluen.* 1551. — *A Bolts Salomon Kiralnac Konyuei.* 1551. — *A Biblianac negyedic reſze. Az az. a prophetaknac Irasoc.* 1552. — *Soltar.* 1560. — *A Jesus Christusnac Vy Testamentoma.* 1562. — *A Bibliánac Másodic Reſze:* 1. Iosue Hertzegnec könyue. 2. A Birákról valo könyu. 3. A Ruth aszszonnac könyue. — 4. Samuelnec elsö könyue. 5. Samuelnec masodic könyue. 6. A Királyokról valo elsö könyw. 7. A Királyokról valo másodic könyw. — 1565.

[2] A bibliának 3-ik része. V. ö. a f. jegyz.

[3] *Az ket Samvel könyueinek, es az ket Kirali könyveknek . . . igazan valo forditasa.* Debr. 1565. — *A Szent Iob könyvenek . . . igazan valo forditasa Magiar nielure.* Várad, 1565.

[4] *Az mi Vronc Iesvs Christvsnac Vy Testamentoma auagi frigie, Görögböl Magiar nielvre forditttatot.* Debr. 1586. (A posthumus müvet kiegészitette és a debreceni tanácsnak ajánlotta Gönczi György.)

sen fáradoznak. Mind hiába, munkájokból hiányzik az egységes terv, oldalukról a gazdag pártfogó. Csaknem negyven évi erőfeszítéseik után a magyar protestantizmusnak folyton hiányzik teljes és bevett bibliája.

Fönn, Kassa vidékén, a lutherizmus egyik fő fészkében ép ekkor kezdődik a kálvinizmusnak uralomra jutása. Az 1566-diki gönci zsinat végzései megerősítik a genfi konfessziót, az 1568-iki konvent Kassán, a központban juttatja diadalra Calvin elveit. A gyönyörű kassai dóm — Szent Erzsébet egyháza, — mely 1554-ben az ágostaiak kezébe utott, 1586-tól a kálvinizmus győzelmét hirdeti, tornyán a kereszt helyén megjelenik a kakas. Ez a változás jóreszben Göncről indult ki, mely azidétt Abaújnak különösen fontos mezővárosa volt. A megyeiek Göncön tartották gyűléseiket, a mi az ott uralkodó szellem hóditására nem csekély hatást gyakorolt; a város tekintélyes középiskolával és virágzó reformatus hitközséggel dicsekedett és az eklézsia élén a pásztori teendőket Károli Radics Gáspár, a kerület széniora végezte. Károli égett a reformáció, a kálvinizmus ügyéért s buzgalmát be tudta oltani környezetébe. Mint derék szónok, alapos tudós és ritka jámbor életű ember volt ismeretes. A kassai kapitány, Schwendi tábornok már unitárius vitáiban, hitterjesztő munkáiban mellette állott; Rákóczi Zsigmond, egri kapitány, majd erdélyi fejedelem, Magotsi Gáspár, Homonnai István, Ecsedi Báthori István hatalmas pártfogói közé tartoztak. Nem csoda, hogy eszébe jut a biblia, hogy az idot a reg vajudó kérdés megoldására elérkezettnek ítéli. Munkásokban eddig sem volt hiány: az Heltai Gáspár munkája és az Melius Peteré bizonyságot teszen arról, hogy találtattak volna olyak ezelőtt is, kik a munkát nem restellették volna, ha az fejedelmek arra gondot viseltek volna, az tanítókat felébresztették volna, és az ő tárházokat Isten tisztességére megnyitották volna. Azért kétség nélkül ha vagyon is ebben valami bűnök az tanítóknak, hogy ennyi ideig az Biblia nem volt magyar nyelven, de az fejedelmeknek nagyobb bűnök vagyon. Azonban most végre ez az akadály is megszünt. Báthoriék nem kímélik a költséget, ismert pártfogói, aztán nők, polgárok és városok lelkesedve nyitják meg erszényöket. Vizsolyban, Gönc mellett, a Báthori-birtokon Mantskovit Bálint nyomtató, kit ép e célból telepítettek oda, rendelkezésére áll. Az óra elérkezett. Mily megható jámborsággal fognak munkához, mily eszményi odaadással csüggnek rajta! Mintha ígéret földjenél állanának. Molnár Albert két tized múltával is jól emlékezik rá, mikép tanácskoztak: a böcsületes Károli Gáspár, Pelei Jánossal, az ő skóla-mesterével, az ő sémorságához tartozó tanító atyafiaknak egybegyűjtése felől közönséges könyörgésre, ez elkezdett dolognak jó előmeneteliért. És mikor a könyv nyomtattatnék is, egynehányszor hallottam, úgymond, hogy fohászkodván, igyen szólott: Csak az Isten addig éltessen, míg

nac, ki addo Prophéta ha vala, ezt
monduán.

2 Meg haragut vólt az WR fe-
lötte igen az ti atyáitokra.

3 Ezt mondgyad azért nékic.
Ezt mondgya à ſeregeknec Wra.
Tęrietec én hozzám azt mond-
gya az ſeregeknec WRa, és ti
hozzátoc tęrec, azt mondgya az
ſeregeknec WRa.

4 Ne legyetec ollyanoc mint
az ti atyáitoc, mert ez elött való

5 [a] Hól vadnac à ti atyáitoc? és à
Prophétác? mind örökké élneké?

6 De az én beſzédim és az én
végezéſim, mellyeket az én ſzól-
gaimnac az Prophétáknac meg
paranczoltam, vallyon nem tel
lyéſedteké bę az ti atyáitokon?
mert meg tęruén azt mondottác,
az mint el gondolta vala az Sere-
geknec WRa hogy mi velünc
czelekedgyéc, az mi vtainc és tſe-

m 2 leked-

ez, vgy va-
gyon hogy az
ti atyaitoc
meg holtac, à
Prophetákis
meg holtanac
de az en be-
ſzedim meg nē
holtanac, az
zert melto do
log hogy az
ti atiaitoknac
peldaiokbol
és à regi Pro
phetaknac in-
tesekbôl ta-
nullyatoc.

RÉSZLET KÁROLYI GÁSPÁR BIBLIA-FORDÍTÁSÁBÓL.
(Vizsoly, 1590.)

Horváth C., Magyar Irodalomtörténetéhez.

Az Athenaeum kiadása.

ZACHARIAS.

Az Babyloniából való ſzabadulásnac vtánna, emlekezteti az Prophéta az Sidókat arrol, miért ſanyargátta volt meg Iſten az ö Atyaikat ollyan keſerueſen. Az vtán inti öket hogy ió reménſégben legyenec igaz ſzabadulásoc felöl, czac hogy ſziuec ſzerint Iſtenhöz térienec. Vigre feddi öket az ö gonoſſágokert, miuel hogy meeg az elöbbi vétkekben soc vala bennec.

ELSŐ RESz.

Elöször inti az Propheta az Caputban az Sidókat hogy meg térienec Iſtenhöz, és az ö attyoknac gonoſſagokat ne köuessec. Máſodszor vigasztallya az fogságbol haza iött Sidokat az Iſten fiánac (kit az Myrtus fác közötte állo Angyal peldaz) közöttöc valo léteuel, az Angyaloknac mellettec valo vgyazaſockal, az Iſten fianac érettec való törekődéseuel, az Iſtennec kegyelmes gonduiſeleſeuel, hozzaioc valo io akarattyaual, az ö ellenségeknec romlaſockal, mellyeket mind az Propheta harom latasokban peldaz.

DArivs ki-
rálnac máſo-
dic eſztende-
iénec nyólt-
zadic hólna-
pián, ſzóla az
WR Zachariáſnac Barachias fiá-
nac, ki Iddo Prophéta fia vala, ezt
monduán.
2 Meg haragut vólt az WR fe-
lötte igen az ti atyáitokra.
3 Ezt mondgyad azért nékic.
Ezt mondgya à ſeregeknec Wra.
Tériétec én hozzám azt mond-
gya az ſeregeknec WRa, és ti
hozzátoc térec, azt mondgya az
ſeregeknec WRa.
4 Ne legyetec ollyanoc mint
az ti atyáitoc, mert ez elött való
Prophétác kiáltottac nékiec,
monduán. Ezt mondgya az ſere-
geknec WRa. Tériétec meg
kérlec az ti gonoſz vtaitokról, és
az ti gonoſz tſelekedettektöl: és
nem fogattac ſzót, és nem figyel-
meztec én hozzám, azt mondgya
az WR.
5 a Hól vadnac à ti atyáitoc? és à
Prophétác? mind öröcké élnekē?
6 De az én beſzédim és az én
végezéſim, mellyeket az én ſzól-
gáimnac az Prophétáknac meg
paranczoltam, vallyon nem tel-
lyéſedtekē bé az ti atyáitokon?
mert meg térvén azt mondottác,
az mint el gondolta vala az Sere-
geknec WRa hogy mi velünc
czelekedgyéc, az mi vtainc és tſe-
m z leked.

a. Az ötödic és hatodic vers eggyünc való, mellyeknec értelme ez, vgy vagyon hogy az ti atyaitoc meg holtac, à Prophetákis meg holtanac de az én beſzédim meg nē holtanac, azért méltó dolog hogy az ti atyaitoknac példaiokból és à regi Prophetáknac intésekből tanullyatoc.

RÉSZLET KÁROLYI GÁSPÁR BIBLIA FORDÍTÁSÁBÓL
(Vizsoly, 1590)

Az Athenaeum kiadása

ez bibliát kibocsáthassam, kész leszek meghalni és az Krisztushoz költözni.[1]

Végre, tizenhét havi szorgalommal, »20. napján szent Jakab havának, Krisztus Urunk születése után ennyi esztendőben: 1590« ki volt nyomtatva, készen állott a várva várt nagy könyv.[2] Az emberek könnyben úszó szemekkel fogják kezökbe; poéták dicsőitő verseket írnak róla. Vallási és nemzeti eredmény gyanánt tekintik. A magyarnak is van bibliája; a magyar sem »sine coeca libris et sine luce cohors« többé!

Károli 1586-ban fogott a biblia lefordításához. És minekutána hozzákezdett volna, úgymond, egynehány jámbor tudós atyafiakkal, kik néki az fordításban segítséggel voltak, meg nem szűnt addig, mígnem veghöz vitte az Biblianak egészben való megfordítását, melyben munkált közel három esztendeig nagy fáradtsággal, testtöredelemmel, de oly buzgóságos szeretettel, hogy egy szempillantásig ez nagy munkát el nem unta, hanem nagy serénységgel és szeretettel munkálkodott mígnem elvegzé. Értett a zsidóhoz, göröghöz, kétség esetén okulhatott az eredeti szövegekből. De nem ezek, hanem latin fordítások után dolgoztak. Maga mondja, hogy nem hagyták számon kívül a Vulgatát. Használták Pagnini, Münster Sebestyén, Franciscus Vatablus és Tremellius műveit és »megtekintették« a régebbi magyar dolgozatokat.

Károli nem tud szépen, hatásosan írni. Sem néki, sem társainak nincs nagyobb írói talentuma vagy finom ízlése. Azonban van két derék tulajdonuk: tudnak magyarul és világosan fejezik ki a gondolatot. Rajta voltak, hogy az mennyire lehetett, tiszta, igaz magyar szóval éljenek, és elkerüljék az idegen szólásnak módját; sőt inkább az mi darabosnak tetszett vagy az zsidó vagy az deák szólásnak módjában, annak is kimondásában az magyar nyelvnek szólásának törvényét követték. Stíljök nem tapadt a betűhöz és akárhányszor nyújtanak fordítás helyett parafrázist. De a sokaság a maga élő, cikornyátlan, folyékony nyelvet hallotta tőlük, a melyet mindenki megértett, a melyen mindenki beszélt, s ezt a becses tulajdonságot nem csupán a nyelvész érezte. Nagy hibáik mellett is maradandót teremtettek. A Károli-fordítás a magyar kálvinizmus kánoni könyvévé lett, azzá avatták jó oldalai, alkotójának tekintélye és miután Heltai közben a gyűlölt szentháromságtagadáshoz szegődött, mint református biblia, elsősége. Tudós emberek észrevették fogyatkozásait s majdnem háromszáz éven át újabb meg újabb kiadásokban igyekeztek tökéletesbíteni rajta:[3] de

[1] *Molnár Albert*, a Károli-biblia 1608. kiad. Ajánló levelében.

[2] *Szent Biblia az az: Istennec o és wj testamentymanac prophetac és apostolac által meg iratott szent könyuei.* Vizsoly, 1590.

[3] Nevezetesebbek: *Szenczi Molnár Albert* 1608, 1612; *Tothfalusi Kis Miklós*: 1685, 1687.

megmaradt egyedüli kalvinista bibliának és meg fog maradni még hosszú időn keresztül.

De Károli nemcsak hitfeleire hatott. A »vizsolyi biblia« egyformán megfordul katholikusok és reformátusok kezén. Mindenki vágyódik az ige után. Nem tesznek különbséget könyv és könyv között: merítenek a forrásból, a mely nyitva áll előttük. És képzeljük el a régi egyház híveit a Károli erős protestans szellemű glosszáit olvasva! A kezdődő katholikus irodalom Pécsi Lukács könyvein és Monoszlói utolsó iratán kívül a századnak ép utolsó tizedében nem mutatott fol semmit. Az egy Szántó István vette észre a bajt és gondolt elhárítására. Nem elég csak hirdetni, hogy a római egyház nem tiltja a biblia-fordítást és olvasást: megfelelő magyar bibliáról kell gondoskodni. Esztendőkön át dolgozott egy magyar biblia-fordításon, a nélkül, hogy célhoz érhetett volna. De Kaldi Györgyöt, bár később, szintén munkára serkentette a közönség biblia-kedvelése. Látván, hogy ... válogatás nélkül olvasnák a tévelygő újítoknak hamissan fordított bibliáját: és általlátván, hogy abból az orvosság helyett mérget, az üdvösség helyett kárhozatot találhatnának: Erdélyben, Gyula-Fehérvárat, a Bocskay István támadásakor, 1606. esztendőben, mindszent havának 11-ik napján, az igaz bibliának fordításához kezdett, úgymond.[1] Elkészítette a munkát, és noha kinyomásához alig volt reménye, néhány tudós embernek adta megbírálás végett. Közben Pázmány is beleszólt a biblia kérdésébe. A Kalauz kemény támadást intéz Károli-Molnár ellen, mint a kik »a magyar bibliát sok rossz toldalékokkal, lopásokkal, változtatásokkal megmocskoltak«. Isten átok alá vetette azokat, kik csak egy szót hozzáadnak a szentíráshoz, *Apocal 22., 8. Ezech. 20. 18. Prov. 30. 6. Deuter. 4. 2. Cap. 5. 32.*: Károli pedig és Molnár csaknem minden káputba elegyítenek idegen szókat. Sőt sokszor ilyen idegen szókat hamis tudományok erősítésére gondoltak és írták a szent könyvekbe. Krisztus urunk Szent Máténál két helyen, *Cap. 5. 32. Cap. 19. 9.*, azt mondja, hogy a ki elbocsátott feleséget vészen, paráználkodik. Károli, hogy a házas embereket Isten igéjének palástja alatt elválaszthassa és házasság színével paráznaságban tarthassa, Szent Máténál mindkét helyen hozzáadott a Krisztus szavaihoz és így fordította Isten szavát: A ki *ok nélkül* elhagyatott asszonyt vészen, paráználkodik. Pedig ama két szót: »ok nélkül«, sem Calvinus, sem Tremellius, sem Beza nem írták a bibliába, s nem is találtatik sem görög, sem deák könyvekben. És noha efféle toldalékokat néha különb és apróbb betűvel szokta Molnár a a bibliához írnyia, de hogy az együgyű magyarok jobb ízűen egyék pilula gyanánt a kecskegolyóbist, csak ugyanegy ténorral, afféle betűkkel irata ezeket a szókat, mint az igaz szentírást. — Hogy ne lattassanak

[1] *Szent Biblia Az Egész Keresztyenségben be-vott Régi Deák betűbol*, stb. Bécs, 1626. Oktató intés, 7.

az innepeket ok nélkül felszabadítani, Károli a Deut. 18, 10-hez is egynéhány szócskát ír és ekképen fordít: »Ne találtassék te közötted napválogató«; Hasonlókép Lev. 19, 26.: »A napokban ne válogassatok«, — holott a napválogatásról azokon a helyeken sem a deák, sem a zsidó, sem a görög bibliában semmi sincsen ... Károli — Luthert követve — 2. *Petr. 1, 10.* a hol Szent Péter azt írja, hogy a jócselekedetek által bizonyossá tegyük hivatalunkat és választásunkat, kilopja ama szókat: »A jó cselekedetek által;« maga Béza helyén hagyja és a kézzel írott bibliákban feltalálta ... Szent Pál *Hebr. 13, 4.* azt írja, hogy tiszteletes a házasság mindenekben; Károli ezt így fordítja: »Tisztességes mindenek között a házasság«, mert örömest elhitetné, hogy a barátok és apácák fogadások után is tisztességesen házasodhatnának ... Károli megvallja, hogy Szent Pál *Hebr. 1, 7.* a zsoltárt így fordítja: »Ki teremti az ő angyalit, hogy légyenek lelki állatok«; de ő *Psal. 103, 4.* ezt imígyen mondja: »Ki a szeleket ő követivé teszi«. Nem kell tehát csudálni, ha a Vulgátát gyalázzák az újítók, holott a Szent Pál fordítását is korrigálják. Bezzeg könnyü így a kálvinistaságot szentírással támogatni, úgymond.

Pázmány a vizsolyi bibliának előszaván is erősen megbotránkozott. Bántja ez a »hosszú csatázó levél«, melyben Károli a római egyház bibliáját gyalázza, »hogy a maga büdös borának nagyobb cégért emeljen.« Nem igaz, hogy a hol a szentírás így szól: *Protulit* Melchisedech panem et vinum«, ott a katholikusok *obtulit*-ot mondanak; mert bár a régi rabbinusok úgy olvasták, de a Vulgátában *proferens* áll. Nem igaz, hogy a Bírák Könyvében *adulterá*-t írtak pro *altera;* mivel a Vulgátában szóról szóra ez olvasható: *de altera matre natus est.* Nem igaz, hogy a Genesishez — 32, 29. — ezeket a szókat toldották volna: »Mely csodálatos« — effélének semmi nyoma a Vulgáta idézett helyén... — Hosszan, keményen védekezik ama vád ellen, mintha a római egyház a biblia olvasását egyáltalában tiltaná. De ha az ó testámentomban a királynak szintén a papok kezéből kelle vennie a bibliát: az eklézsiának is gondjának kell rá lennie, hogy hívei ne akárminő, esetleg hamisan fordított írást olvassanak. Érdekes szövegkritikai és filologiai adatokkal mutatja ki, hogy Károli alaptalan gyanúsításokkal illette a Vulgátát, melyet az eredeti szövegek hamisításával vádolt.

Kaldi részéről szintén nem maradtak el az észrevételek. Az 1626-ban megjelent bibliához[1] terjedelmes »Oktató intés« csatlakozik, »melyből a keresztyén ember könnyen ítéletet tehet a magyar nyelven irott kálvinisták bibliájáról, melyet elsőben Károlyi Gáspár, gönci prédikátor Magyarországban, Vizsolyban, azután Molnár Albert Németországban

[1] *Szent Biblia. Az Egész Keresztyénségben Be-vott Régi Deák Bötűből Magyarra fordittotta Az Jésus-alatt Vitézkedo Társaság-beli Nagy-Szombati Káldi György Pap.* Bécs, 1626.

Hannóviában nyomtattatott, és eszébe veheti, ha az igaz szent biblia e, vagy nem.» A régi egyház bezzeg nagyra becsülte az Isten könyvét. A szentatyák nagy lelki gyönyörűséggel az írás szünetlen olvasásába és magyarázásába foglalták magukat; az anyaszentegyház koncíliumok ban védelmezi az igaz szöveget, hogy azt helyesen nyomtatnak és ne szabna kiki a maga fejétől újabb-újabb fordítást. De az ördögnek csa lárdsága ép az, hogy eretnekeket támaszt, kik úgy mutatják, mintha igazán becsülnék a bibliát, holott azt hamis fordítasokkal és idegen magyarázatokkal, toldozásokkal és csonkításokkal sértegetik. Károli és

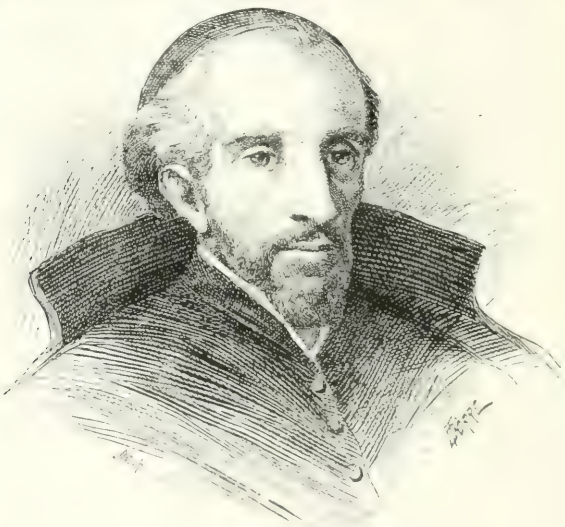

Káldi György arcképe.

Molnár szinten ajánlják a szent iratokat; de ugyanakkor karomolják az egész keresztyenségtől bevett régi deák edíciót, a magok fordítasat pedig dicserik és cégéreztetik, noha abban oly sok derek fogyatkozások vannak, hogy a Szent Biblia nevét semmi úton meg nem érdemli, és nem méltó az olvasásra, se hitelre. Azt mondja előbeszédében Károli, hogy a bibliát követel nélkül mindenkinek kell olvasnia. Felejti, a mit előbb állított, hogy nem szabad a próféták és apostolok írásához semmit adnunk, hogy Istennél bölcsebbeknek ne láttassunk. Pedig az írás olvasásának szükséges volta sehól sincs a bibliában. Isten, ha akarta volna, hogy mindnyájan olvasnók a szentirást, kétség kívül

megparancsolta volna, hogy mindenki tanuljon olvasni, sőt belénk öntötte volna az olvasásnak tudását. Azt is beszéli Károli, hogy hatszáz esztendeig magyar biblia nem volt; vajjon akarta-e Isten, hogy ennyi idő alatt valamely magyar üdvözüljön? Ha akarta, bizony ahhoz való eszközt is rendelt; és ha még sem volt magyar biblia, jele, hogy vagy nem kívánta a magyarok üdvösségét (a mit csak gondolni is káromlás), vagy az írásnak olvasását nem kívánta mindenektől, és az nem szükséges eszköz az üdvözülésre. Károli maga sem tagadja, hogy »sok próféták írási elvesztek, mint a szentírásból kitetszik.« Vajon ez elveszett könyvekben volt-e valami üdvösséges dolog, avagy nem? Ha volt: mi módon hozza helyre Károli azt a fogyatkozást? Ha nem volt: mi végre írták azokat a próféták? Ha azt feleli, hogy volt, de azt a több szent könyvek helyre hozzák: melyek azok a könyvek? mert bizonyos dolog, hogy nem minden üdvösséges dolog találtatik a szent bibliának mindenik könyvében. Továbbá, ha nem tudja Károli, minemű dolgok voltak az elveszett könyvekben: honnét tudhatja, hogy őket a többi szent könyvek pótolják.

Nincs rá parancs, hogy a biblia minden nyelvre fordittassék. Ha lett volna ilyen parancs, maguk az apostolok, kiket Urunk minden nemzetségek tanitására küldött, azt el nem mulatták volna. Sőt utánok is több száz éven át, miután Krisztus tanítása a legkülönfélébb nemzetek közé elterjedt, nem léteztek nemzeti biblia-fordítások, sem Németországban, sem Hispániában, sem Angliában, sem Egiptusban, sem Afrikában, sem Indiában, sem egyébütt, a hol a zsidó, görög és deák nyelv közönséges nem volt. — De azt kérdi Károli: Miért iratta tehát az Isten az ő ígéjét az ő népének saját zsidó nyelveken? — azt akarván abból kihozni, hogy azzal annak olvasását is kívánta. Ám mi az oka akkor, hogy a babilóniai fogság után, midőn a régi tiszta zsidó nyelv elváltozott és a szíriai nyelvvel összeelegyedett, a bibliát arra a nyelvre nem fordíttatta, sőt midőn a nép az Isten törvényének könyvét kívánta hallgatni, Ezdras a régi zsidó nyelven olvasta ugyan, de szíriai nyelven megmagyarázta, a mint most is cselekesznek a keresztyén tanítók, kik, a mit deákúl mondanak, azután azt saját nyelven megmagyarázzak. Káldi elismeri és hirdeti a szentírás tartalmának szépségét s a vele való kellő foglalkozásnak kiváló hasznait, de nem akarja mindenki kezébe adni mint olyan eszközt, mely némelyeknek üdvösségére, másoknak kárára válhat. Sokan a biblia-olvasásból elhiszik magokat, úgymond, szarvat nevelven magoknak, mintha mindennél többet tudnának ... elannyira, hogy még az asszonyállatok is szembe szoknek a tanítókkal és nem átallják azoknak tisztiben magokat ártani. Innét vagyon, hogy sokan azt beszelik, hogy ők sem Lutherrel, sem Calvinussal nem gondolnak, hanem csak az egy szentírashoz tartják magokat, meg nem gondolván, hogy a szentírásnak hamis értelméből

származtak minden tévelygések. És ezt a bajt még jobban növeli, hogy az igaz fordítást nem tudják a hamistól megkülönböztetni, sőt a hamisat tartják igaznak és attól semmi okon nem akarnak eltávozni. Vajjon a lutheristák javaljak-e, hogy valaki a kalvinistaktól fordított bibliát olvassa — és viszont? — De még az igaz bibliának olvasása sem jár mindenkire haszonnal. Nem hogy a bibliában volna a fogyatkozás, hanem az emberekben, a kik azt mosdatlanúl olvassák. A szentírásban sok gonoszságról van szó és az emberek sokkal hamarabb okot vésznek a gonoszból a botránkozásra, hogysem a jóból a megtérésre. Tudom azt is, úgymond, hogy midőn egy asszonyállat az »Ecclesiasticus« könyvben — c. 25. — némely szókat olvasott volna a gonosz asszonyállatokról, igen megharagudt, haragjában a bibliát a földhöz csapta és azt mondotta, hogy az olyan szók nem Isten ígéi, hanem az ördögé. Az anyaszentegyház az okáért méltán parancsolja a püspököknek, hogy a saját nyelven való igaz bibliának olvasását is azoknak engedjék meg a kiknek tudják vagy reménylik, hogy nem károkra, hanem hasznokra válik. — Pontról pontra követi Károli argumentumait és komoly, világos czáfolatban részesíti őket. Kitünően tud vitatkozni, s mindvégig leköti az olvasó figyelmét. Ügyesen védi a római egyházat Károli személyeskedő vádjai ellen, mintha hívei elől Isten igéjét önző czélból akarta volna titkolni; visszautasítja azt az állítást, hogy a bibliáról való gondoskodás a világi fejedelmek dolga; hibáztatja Károlit, hogy noha a Vulgáta fordítóját dicsérte, mégis okosabb akart lenni nála, sőt bevallott mestereinél is, a kiket hol követ, hol faképnél hagy. Nem tudja, úgymond, de gondolja, hogy Károli igen keveset tudott a zsidó és görög nyelvhez, avagy közel sem annyit, a mennyit a Vulgáta számtalan tudós javallója; és a zsidó és görög betű nagy emlegetésének sincs értelme, holott azokban ép úgy történhetett változás, mint a deák fordításban, sőt, mint a zsidó és görög bibliák eltérései mutatják, valósággal történt is. De az idetartozó kérdésekről elég bőven írt a Kalauz: ő nem akar róluk szólani. Károli felhozza a Gen. 4, 8., 3, 29., a Num. 20, 6., a Róm. 4, 2. verseit, s pár egyéb helyet, és azt beszéli, hogy a Vulgáta meg van vesztegetve, »hogy sokat adtak ahhoz és abban sok toldalék vagyon.« De a Septuaginta, a Targum Jerosolymitanum, Szent Jeromos, a Codex argenteus ellene bizonyítanak, sőt a Rómaiakhoz írt levél kifogásolt helye a valódi Vulgátában elő sem fordul. Hasonló ingatag argumentumokon alapszik Károlinak ama vádja, hogy a papisták a bibliából »sokat elloptak és elhagytak benne. Kaldi a zsidó szöveget, a Hetveneket, Oleastert, Erazmust, Ágostont veti ellenébe. Igaz, hogy a Vulgátában nem egy homályos hely vagyon; de azokat az új fordítók s maga Károli sem tudták világosabbá tenni. ... Azt is hiába kiabálják, hogy a római egyház a Vulgatát a papai tudományhoz szabta volna; csupa üres és hamis vádakat hoznak elő,

melyeket könnyű megcáfolni. Való, hogy a Gen. 3. 15. versét a deák fordítások általán így tartalmazzák: *ipsa* conteret caput serpentis; de ilyen olvasás némely zsidó könyvekben is találkozik, sőt a kaldeusok betűje és a Septuaginta épen *ipsét* fordít. De ezen kár komolyan fönnakadni. Az értelem, akár *ipsé*-t, akár *ipsá*-t, akár *ipsum*-ot olvasunk, egészen mindegyazon marad: a kígyó fejét Mária az ő magva által rontotta meg, a rontó Mária magva, Jézus volt. A Gen. 14, 18. versében a Vulgáta nem mondja, hogy »*obtulit* Melchisedech panem et vinum«, hanem *protulit*-ot ír, bár az »obtulit« sem volna rossz, mint a szöveg összefüggéséből világos, és a régi rabbinusok is úgy olvasták, hogy: kenyeret és bort *áldozék*. Nem a Vulgáta rossz és hamis, hanem a Károli Gáspár bibliája, ki azt úgy fordította magyarúl, hogy rosszabban és hamisabban akarva is alig fordíthatta volna. Nem is csoda; kik voltak bevallott mesterei? Vatablus igaz keresztyén volt, de a neki tulajdonított művet — mint maga írja — mások alkották és hamisan kenték reá nevét; Pagnini hasonlókép igaz keresztyén volt, kinek deák fordítása sokban jeleskedik; de nem elég szorgalmatos, nagyon fenhéjáz és a grammatika és rabbinusok aprólékjainak követője. Münster bibliáját Conradus Pellicanus, noha a zsidóban mestere volt amannak, fogdozza, sőt Luthernek sem tetszett. Tremellius zsidóból baráttá lett, barátból kálvinistává, kálvinistából ismét zsidóvá. Elmehet azért Károli mestereivel. Jobb lett volna bizony, ha az egész keresztyénségben bévött régi Vulgáta ediciót követte volna. De csak ott követte, a hol egyéb nem lehetett benne, mert a hol módja volt, elpártolt tőle. Molnár Albert azt mondja, hogy Károli legfőkép Tremelliussal, vagy talán az 1564-iki tiguri deák bibliával élt; de valójában attól is gyakorta elpártolt, hogy nagyobb szabadsággal követhetné a maga tetszését. És így, nem akarván egy bizonyos textust követni, új bibliát szerzett, melyhez hasonló soha nem volt. A Károli-féle biblia telve van toldásokkal. Alig van fejezet, a melyhez nagyobb világosság vagy könnyebb értelem okáért szavakat nem adtak volna. Igaz, hogy ezeket más formájú betűkkel nyomatták. De ha szerintök annyira világos a szentírás, hogy azzal mindenki élhet, miért akartak a fényes napnak valami faggyas vagy szurkos gyertyával világosságot szerezni? Azonban nemcsak ily elütő betűs toldalékok találkoznak. A Gen. 2, 18. versébe, hol Isten azt mondja: nem jó, hogy az ember egyedül legyen, *faciamus ei adiutorium*, — Károli a faciamus« helyébe ezt az igét tötte: *szerzek*, és emez egy igével: *mindenkor*, megtoldotta.[1] Káldi botránkozással mutogatja, mennyire fölcseresztette Károli a biblia egynémely helyeit és mily szabadosan bánt annak szövegével. Példákat hoz föl, hogy a vizsolyi fordítás »sokat ellopott a

[1] »*Szerzek* nékie segítőt, mely *mindenkor* előtte légyen.«

bibliából, hogy az igaz bötüt elváltoztatta,[1] és bőséges fejtegetést ír glosszái ellen, a melyekkel a szentirást a »hamis vélekedésekre« csigázza. És nemcsak szóval hirdeti elégedetlenségét. Mint biblia fordító versenytársával úgyszólván homlokegyenest ellenkező elveket követ és ellenkező útat tipor. Nem csábítják az eredeti szövegek; a Vulgátára támaszkodik, mint a mely a tévedésektől legbiztosabban óvja. Gondol arról, hogy a »textus«-hoz hű maradjon, tömörebb és szabatosabb Károlinál, lehetőleg világos, és a mi fő, tud simán s természetes magyarsággal és csinnal irni. A Káldi fele bibliában harmadfélszáz esztendővel utóbb is élvezettel olvassuk a szentirás homályatlanabb helyeit, és ez a könyv ép oly kevéssé evült el, mint Károlié. Nem irhatta ki ellenfelét, de hivatalos bibliává lett és a katholikus bibliafordítás alapszövegévé, mint a protestánsoknál a vizsolyi, bár külső szerepe, a katholikus gondolkodás sajátosságánál fogva, ezénél folyton kisebb maradt.

[1] A Gen. 2, 6. versét, mely a Vulgáta szerint a következő: »Fons ascendebat e terra irrigans superficiem terrae«, a zürichiben: »Porro vapor ascendebat e terra, irrigabatque universam superficiem terrae,« — K. ekként fordítja: »A földből is semmi nedvesség nem jött vala fel, hogy a földnek egész színét megnedvesítette volna.« — »Ez volna bezzeg az igaz fordítás; mintha a világosságot setétségnek fordítanád«, jegyzi meg Káldi gúny san, i. m. 26.

A Rákóczy-biblia díszítése.

Iroi jelvények a XVII. századból.

VII.

Nincsen könyv, a melyért emberoltők jobban sóvárogtak, és alig volt egy is, mely nagyobb hatást gyakorolt, mint a reformáció nemzedékeire a biblia. Hithirdetők, theologusok belőle merítik érveiket, föltámasztják eszméit, prédikálják szabályait; az író szavajárását lesi, mondásait alkalmazza, állandó szólásokat, képet, hasonlatot, sőt tárgyakat kölcsönöz belőle; a jelen viszontagságai és változó hangulatai között kifejezést, analogiákat keresnek lapjain és lelköknek s viszonyaiknak úgyszólván összes képét megtalálják benne. A bibliás szellem körülfog és átjár minden réteget; hatalmába ejti az észt, a szívet, az ízlést, és korlátlan uralmat nyer a vallásos költészetben. Ez a költészet a reformációból pattant elő és az új iránytól nyerte ihletét. Munkásai egy egész századon át nagyrészt az új eszmék apostolai voltak, buzgó papok és iskolamesterek, kik égtek az Isten országáért s áldozatúl hozták érette mindenöket; egy csomó szegény ördög, a ki ma itt, holnap ott bukkan fel, örökös küzdelemben áll a nehéz körülményekkel, s a kinek többnyire élete is napról napra kockán forog. Ma egy főpap tör vesztére, holnap egy várparancsnok vagy főkapitány fogatja meg, máskor a katholikus nép zúdúl házára, hogy elpusztítsa, földönfutóvá tegye. Sehol biztonság, sehol nyugalom számukra. Hivatásuk, meggyőződésök ragadja őket. A merre fordúlnak, forrongás, harc keletkezik: prédikációikra összecsődül a nép, s ők szidják a régi egyházat: a pápa-Antikrisztust, a misét, a papi nőtlenséget, a »cautés« papokat, a barátokat, az »emberi szörzést«. És ha győznek s találkozik

hatalmas pártfogójuk, megrohanják, elűzik az ellenfél papját, elfoglalják a templomot, a tanító hivatalt, hogy — esetleg — rövid idő múlva, üldözve, keresve fussanak belőle . . . Maguk közt a hívek közt szintén akadtak, kik megkísértették az énekszerzést: buzgó lelkű polgár, hivatalviselő személy, deák, hányt-vetett életű úr, a kik együtt szenvednek, búsulnak egyházukkal, mint a kemény, előkelő Battyányi Orbán; Pap Benedek, kassai, Barát István, kolozsvári polgár, Dávid Ferenc ipa; Vegkecskeméti Mihály, kecskeméti főbíró, Sziráki Balázs és mások. És lassanként megindúl egy sajátságos líra fejlődése, hogy ne szünjék meg többé, míg a magyar protestántizmus szervezkedése véget ér. Vajjon honnét vették az anyagot hozzá? Merítették a saját lelkökből, de, főkép kezdetben, máshonnan is. Sokkal közelebb voltak még a római egyházhoz, és a szükség sokkal kevesebb időt engedett nekik, hogysem a középkort mellőzhették volna. Szívökben élt és visszhangzott a himnuszok fönséges költészete és nem menekülhettek varázsától. Megragadják a kínálkozó és használható anyagot: elhagyják, idomítják a dogmatikai felfogásukkal ellenkezőt és összekapcsolják a jelent a múlttal. Szekely István szikszói iskolamestertől még 1538-ban jelentek meg hasonló himnusz-fordítások; első ismert énekeskönyvük, a Batthyányi-kódex a XVI. század közepéről, csaknem teljesen katholikus eredetű, s részben régibb magyar fordításnak másolata. Egymás után hangzanak föl a breviár himnuszai: a Verbum supernum prodiens, a Deus creator omnium, Conditor alme siderum, Veni redemptor, A solis ortus cardine, Pange lingua, Vexilla regis, Aurora lucis rutilat, Veni creator spiritus, Te Deum laudamus és társaik; a zsoltárok katholikus fordítása, s nem egy oly szépen, szabatosan, mintha nem is a régiséghez tartoznék.

»Jövel Szentlélek Uristen,
Szállj be az mi szíveinkben,
Erősíts az igaz hitben,
Gerjeszsz fel szeretetedben.

Lelkünkben világosíts meg,
Tévelygéstől minket ments meg,
Krisztust velünk ismertesd meg,
Természetünkben újíts meg.

Adjad, az bűnt gyülölhessük,
Szent törvényed követhessük,
Hitnek gyümölcsét tehessük,
Szent nevedet dicsérhessük . . .«

Vagy egy másik:

»Immár az napnak az ő kezdetiben
Neked könyörgünk, Atyánk, igaz hitben,
Segíts meg minket mi könyörgésünkben,
Áldj meg lelkünkben.

Hogy tiszta szívből áldhassunk tégedet,
Szép énekszóval dicsérjük nevedet,
Józan elmével imádhassunk téged,
Mint Istenünket.

Az setét éjnek reánk jövésében
Adjad, hogy lelkünk ne legyen setétben,
Se pedig hitünk tökéletlenségben
És tévelygésben.

Hogy az mi testi szemeink elhúnynak,
Lelki szemeink reád vigyázzanak,
Az mi bűneink mind elaludjanak
És meghaljanak.

... Adj békeséges nyugodalmat nékünk,
És tennen magad vigyázz, Uram, értünk,
Hogy szép békével legyen fölkelésünk,
Teljes életünk . . .«

A század utolsó negyedéből fenmaradt Celnoi Tamas remekének, a »Dies irae«-nak egy pompás fordítása, melynél hatásosabbat, szebbet azóta sem sikerült alkotni; de közben, még a harmincas évek folyamán megzendül a sajátlag protestáns líra is, darabos nyelvével, a melyet ízlés, műgond és irodalmi hagyományok nem tettek lágygyá, simává és hangzatossá, igazi költői talentumok hatalmas képzelete át nem hatott, de a mely zordon rögösségével is hozzáillik művelőinek lelkiállapotához és helyzetéhez. A reformáció vallásos lírájában ritkaság a régi költészet idilli lágysága, a csöndes olvadozás, mely a lelket az isteni szeretet édességében ringatja, a derült, aranyos fény, mely a himnuszok világát oly vonzóvá teszi; emberei úgy tűnnek föl a távolban, mint a kik egyik kezökben karddal, másikban az áhítat könyvével dicsőítik az Istent és átkozzák ellenségeiket.[1] Csak bűnt látnak magukban és maguk körül; harc, romlás, üldözés, erőszak, vérontás, hitszegés, gyűlölet, nyomor mindenfelé. Nincs ebben a borzasztó sötétségben, zavarban semmi enyhítő, semmi, a mi a szívet megvigasztalná, egyedül a könyörülő, a megbántott, hittel és bizalommal engesztelt Istenség. Hozzá menekülnek, mint az üldözött vad, a kétségbeesők görcsös erejével kapaszkodnak trónjába, sőt a diadal biztos hitével bíznak benne.

Erös várunk nekünk az Isten,
És fegyverünk ellenség ellen,
Megszabadít veszedelmektül,
Kik ránk jönek most mindenfelül.
. . . Megáll az Istennek igéje,
És nem állhat senki ellene:

[1] Bodnár, 1. k. 454.

Az nagy Isten vagyon mi velünk
És szent lelke lakozik bennünk,
Ha testünk nékünk elvész,
Ha marhánk elvész,
Hírünk, nevünk . . .
A mennyország megmarad nekünk! [1]

*

Semmit ne bánkódjál, Krisztus szent serege,
Mert nem árthat néked senki gyülölsége,
Noha ez világnak rajtad dühössége,
Nem hagy téged szégyenbe Krisztus ö felsége.

Királyi nemzet vagy, noha te kicsiny vagy,
Az atya Istennek bizony te kedves vagy,
Ö szent fia által már te is fiú vagy,
Minden dicsöségben, higyjed, hogy részes vagy.

. . . Akármint halászszon az ördög utánad,
Az ö tagjaiban dühösködjék rajtad,
Mind törrel, fegyverrel siessen utánad,
Ha Krisztusban bízol, neked az sem árthat.[2]

*

Az bün, az ördög, az halál nem árthat,
Az tüz és az víz meg nem gyalázhat,
Tömlöc és fegyver minket el nem ronthat —

kiáltja 1548-ban egy névtelen; és a következő évben egy másik a 122. zsoltár fordításában lelkesülve visszhangoztatja:

Az nap az napon téged el nem ront,
És az étszakán az hold el nem emészt,
Mert az Uristen téged megöriz,
Minden gonosztul lelkedet megmenti.

A meggyőződés erejével hirdetik az önfeláldozást, az áldozatot. Battyányi Orbán 1547-ben, betegágyában ekkép kezdi énekét: »Bátor érted, uram, Isten, kárt vallanék, te hitedért ennél inkább nyomorganék: csak tenéked én kedvedben lehetnék.« Nagybánkai Matyás »az ezer ötszáz negyven esztendők«-ben, tömlöcbe vetve, szinte vigasztalást érez ès Istennek iránta való szeretetét látja abban, hogy szenvednie kell, s mint üdvösségének bizonyságát üdvözli.

Sokat vesződnek a nyomorúsággal és üldözésekkel. »Bánat miatt mi szívünk megherváadott, keserüség lelkünkben megfarasztott, nyomorúság testünkben megszárasztott; életünket mert rabság háborgatja, mi hitünket ördög tántorgatja, országunkat az pogány háborgatja . . . Csúfolnak most hitünkbe az pogányok, siralmunkon örülnek felhitüek, halálunkon örülnek az kergetők.« [3]

[1] *Skaricza Máté,* Luther »Ein' veste Burg ist unser Gott« kezd. híres és a 46. zsolt. után írt énekének gyönyörü fordításában.

[2] *Szkharosi Horvát András* »Vigasztaló ének«.

[3] *Pap Benedek* »Segítségül hívás, Istennek«, 1550—60 körül.

»Egyfelöl környölünk a szent érdemesek,
Másfelöl környölünk idegen nemzetség,
Kiknek a Krisztusnak szolgái nevetség.

. . . Ne hagyj azért minket, hatalmas Úristen,
Mert az te népednek nincsen segítsége,
Nincs oltalmazója, nincsen fejedelme.« [1]

»Ugyan testünket meg akarják enni, mint oroszlánok akarják szaggatni . . . Felséges Isten, míg szenveded ezt el? az nagy karomlást de míg szenveded el? Támadj fel immár és minket emelj fel: nekünk is támadj fel.« [2]

Szegedi Kis István arcképe.

Egyesek és eklézsia egyformán óhajtották a nyugalmat. »A te népeidet, uram, immár szand meg, a te ostorodat tőlünk immár vond meg, te nagy haragodat, szent atyám, enyhítsd meg, gyülekezetedet immáron építsd meg. Rútságat, Úristen, bunünknek ne nézzed, hanem szent fiadnak halálat tekintsed, es áldozatának szent erdemét nézzed, szegény fiaidat immár megsegéljed.« [3]

[1] *Szegedi Kis István*, Az anyaszentegyháznak siralmas panaszolkodása.
[2] *Gyulai István*, Hymnus, 1553.
[3] *Barat István*, 60. psalmus, 1557.

»Uram, meg ne gyűlölj engemet haragodban,
Ha immár bévettél nagy irgalmasságodban,
Kérlek, el ne fordítsd orcádat én rólam,
Vigy bé szent országodban.

Megfoglak tégedet az én igaz hitemmel,
Reád támaszkodom erős reménységemmel,
És el nem eresztlek, míglen meg nem hallgatsz,
Az én lelki kezemmel.

Felindítlak téged sok nyomorúságommal,
Az én bűneimnek számtalan sokaságával,
Mindaddig kiáltok, míg bé nem kötsz engem
Nagy irgalmasságoddal.« [1]

Kivágyódnak e siralmak völgyéből, a hol nincs más, csak álnokság, gyűlölség, rágalmazás, erőszak, hitszegés, igazság üldözése és keserűség.

»Hogyha énnékem szárnyam lett volna,
Mint az galamb elröpültem volna,
Hogyha az Isten engedte volna,
Innét én régen elfutottam volna.

Akarok inkább pusztában laknom,
Vadon erdőben széllel bújdosnom,
Hogynemmint azok között lakoznom,
Kik igazságot nem hagynak szólanom.« [2]

A szenvedések komor költészetét írják, melyben a megbocsátás isteni hangján túlharsog a megbántódott szív haragos üvöltése és átok száll a gyűlölt ellenség fejére. »Oh Atyaisten, kérünk tégedet! az magos mennyből hogy te meglass minket, ne tartsd mi rajtunk ellenségünket, kevélységekért rontsd meg már mind őket.« [3]

»Keserű halál szálljon fejére
Ellenségemnek, ítéletére,
Álnokságának büntetésére,
Hitetlenségének kijelentésére.[4]

Örökölték, feltámasztották a judaizmusnak, az ó-testámentomnak ezt a zordonságát, mely főkép a zsoltárokból hangzott feléjök. A zsoltárban megtalálták a kifejezéset úgyszólván mindennek, a mi lélköket fölkorbácsolta és izgatta; nem csoda, hogy szívesen fordultak kész anyagához és uralomra juttatták vallásos életökben. Az énekeskönyvek derekát csakhamar zsoltárok teszik, s nem egy kedvelt darabnak negy-öt magyarázója támad. Meg nem ismerik a fordítás igazi eszméjét, nem is annyira fordítanak, mint az egyes költeményeket magokra,

[1] *Pap Benedek,* Dicséret Dávid 26. és 27. psalmusából.
[2] *Végkecskeméti Mihály,* 55. psalmus.
[3] *Siklósi Mihály,* 53. psalmus.
[4] *Végkecskeméti Mihály,* u. o.

körülményeikre alkalmazzák. Egy-egy nehéz vagy kevésbbé tetsző hely ép oly könnyen elmarad, mint a mily gyakori a betoldás. Ezek a verses parafrázisok akárhányszor merűlnek sivár dogmatizálásba, hirdetik, hogy a szentek segítségül hivása mit sem ér, ramutatnak sokak téve désére, kik »önnön érdemökből üdvözűlni akarnak«, és bevezetésül többnyire históriai elemekkel bővűlnek. A didaxis szárazsága, mely az eredeti énekekben úgyszólván közös betegség, gyakran súlyosodik rajok. Mert az írók mindent el akarnak mondani, a mi a szívöket nyomja. Fol-fölhallszik a csatakiáltás, a régi egyház kíméletlen vadolása. Hatalmas urak és fejedelmek, papok, püspökök és szerzetesek az Krisztus ellen mind öszvegyűltek és az tanácsban ilyet végeztek: »Rontsuk el, úgymond, minden kötelét, vessük el rólunk minden erejét, és ne fogadjuk semmi beszédét, semmivé tegyük minden törvényét. Míg a pápa hatalma regnala, meggazdagúlt az ördög országa és széles e világ vakságba juta. Az bibliának nem vala híre, csak az breviárnak nagy sok kenyere; a Krisztus Jézust senki sem hirdette. Várad mást sem tesz, mint zabot párol[1] az nagy érclónak; csak aztán az török császár meg ne jargalja Szent László lovát, fogva ne vigye sok kövér papját, az kik kerengik szép koporsóját.

Mit pironkodtok, váradi papok!
Az kövérségtől fénlik nyakatok,
Nem kell Istennek ti zsolozsmátok,
Misemondástok és kiáltástok.

Szent László fejét ti imádjátok,
Szépen czüstbe befoglaltátok,
Olaj az teste, mondjátok,
Evvel a nép közt ti komplárkodtok.[2]

Az örökös kitérések: magyarázat, támadás meg-megrontják a zsoltárnak és hangulatának egységét. De nem egy, valóban értékes költemény is találkozik. A Sztárai 23. és 65., a Szegedi Gergely 38. és 71., a Siklósi 53., a Vegkeüskemeti 55. zsoltára és Balassa Bálint néhány fordítása gyöngyei maradnak ez ódon, darabos nyelvű és technikájú, de megható őszinteséggel és keresetlen egyszerűséggel szóló költészetnek. És az marad Batizi Andras 44-ik pszalmusa, ez erőteljes, nemes folyású ének, a melynél nagyobb hatású a maga nemében és századában kevés keletkezett. Batizi tud ügyesen fordítani; eltalálja a szót, és a mi fő, a hangulatot.

... Árvákul eladád népedet,
Városrul városra viszik öket,
Ifjakat, szüzeket, gyermekeket,
Öszvekötözve hajtják el öket.

[1] Szelel, rostál.
[2] *Szkhárosi Horvát A.* a 2. ps. magyarázatában.

Határos szomszédink szidalmaznak,
Nevetnek, tapsolnak, csúfolnak,
Fejeket csóválják, orrolnak,
Beszédbe költünk mindazoknak.

Elöttünk forognak szégyenink,
Kikért igen húnnak szemeink,
Orcáznak idegen barátink,
Ezt érdemlék mi nagy bűneink.

Effélét sokakot szenvedünk,
De rólad el nem feledkezünk,
Fogadásidról emlékezünk,
Mindazáltal ne hagyj elvesznünk.

Szívunk nem szakad el tetőled,
Jóllehet vétkeztünk ellened;
De bíztunk mindenha tebenned,
Adjad, ne járjunk te ellened.

És gyönyörűen tér át Magyarország nagy szenvedéseire, a melyeknek oka bűneinknek sokasága és első sorban a bálványozás.

Béborúlt homálynak árnyéka,
Búválunk bokorról bokorra,
Pusztából nagy erdő pusztákba,
Végre vadaknak be gyomrába . . .

De azért *éretted* ölettetünk«, úgymond, »és halált mint juhok szenvedünk.« Támadj fel, légy mellettünk, ne rejtsd el tőlünk színedet és adj győzelmet számunkra.

Kelj fel már, Úristen, te álmadból,
Szabadíts ki minket nyavalyánkból,
Az szegény foglyokat fogságból
Hozd ki Mahomet országából.

Nem kérünk, Úristen, érdemünkért,
De kérünk tégedet szent nevedért
És az te szerető szent fiadért,
Ki magát adá mi bűnünkért.

Az unitáriusok szintén hozzájárultak e költészet virágzásához. A háromságtagadók eklezsiái 1665-ig éneklik Bogáti Fazakas fia Miklós zsidó-izű »Magiar Soltár«-át s a közben, 1627-ben, Thordai Jánostól készített fordításokat. A legelső unitárius énekeskönyv,[1] azon kívül, a mit a Bettyhány kódex tartalmából átvesz, a Luther fele német énekeskönyv, eszint a lengyel hitsorsosok gyűjtemenyeből és hazai szerzők műveiből nem egy szép darabot tartalmaz, melyeknek számát kesobbi

[1] *Istenni dicsiretek imadságos és vigasztaló énekek.* Kolozsvár 1575—79 között, a hagyomány szerint Dávid Ferenctől.

gyüjtemények és kiadások növelik. A magyar ritmus, mely a közép kori katholikus himnuszokban föl-fölcsendült és a protestáns költők müveiben nagyobb erővel lépett föl, de bizonyos ziláltságtól nem bírt szabadulni, bennok vesz magasabb lendületet és közeledik a népi költészet formáinak zengzetességéhez; a szerkesztő és verselő mügondja általánosabban általuk nyilatkozik először.

Megmutatom, meg magamat mindeneknek Úrnak lenni,
A hamis tudománynak is végének kell akkor lenni,
— Az Uristen azt beszéli.

Az én elpusztult népemért és ő keserüségekért,
A szegények sírásáért és nagy fohászkodásáért,
Feltámadok az árvákért.

Megmentem az én népemet és megnyugtatom én őket,
Tisztán fogom hirdettetni közöttük az én igémet,
És igaz ismeretemet.

*

Seregeknek szent Ura! hajtsd le füleidet,
Hallgass meg kegyelmesen mostan is engemet;
Mert bús vagyok, szent Atyám! nyújtsd segedelmedet,
Nyomorúság szorongat, gyötri én szivemet.

... Ellenem, nagy Ur Isten! kevélyek támadtak,
Kegyetlen gyülekezet s latrok hálót vontak.
Keresik életemet s útamon futkostak
Utánam, kik nem féltek téged, ólálkodtak.
Levetője, Ur Isten! vagy de kevélyeknek,
Kegyelmes és irgalmas tehozzád térőknek,
Igaz, erős Istene vagy te híveidnek,
Hosszú ideig tűrő, jó kedvü, szentidnek.

Inditsanak, Ur Isten, mind ezek én hozzám,
Kegyelmezz meg s kegyesen tekints immár reám,
Adj erőt te szolgádnak, gyógyitsad nyavalyám,
Tartsd meg szolgálód fiát, add meg édes hazám.

Kinn, Erdélyben, a székelyek között a XVII. század elejétől még tovább fejlődik ez a költészet. Az unitárizmus szellemi evoluciója, más felől az ó-testámentomi hangulat, mely a reformacióval összeforrott, egy kicsiny, soha szebb napokat nem ért, folyton üldözött egyházat termett mely az ószövetség teljes visszaállitására törekszik és az evangeliumtól a zsidósághoz, lassanként a zsidóságra tér vissza. Enyedi András volt alapitojuk 1588., de igazi szellemi vezérök, ki jelentőséget kölcsönöz nekik, a kivel együtt emelkednek és együtt buknak el: Pethy Simon, a kornak egyik legmüveltebb férfia. »Csak egy szőcslegény volt s parasztembersegből ment volt nagyra, föl, a szenterzsébeti egyszerü unitárius rektorsagból fejedelmi titkárságra, egész a kancellarságig. És

mikor hatalma, befolyása fénypontján állott, egy csapásra hullt alá a magasból, eltemetkezni jószágainak egy zugában és megszünni a nagyvilágra nézve. Rajongó lelkesedéssel ragaszkodva szombatos eszméihez, már hivataloskodása közben is foglalkozott kedvelt tanulmányaival: most teljesen rájok szentelhette napjait. Számüzve a politikai tevékenység teréről, a régi szent atyák»: a Talmud íróinak müveit, Mózes öt könyvét s a zsoltárokat fordítgatta, ima- és szertartás-könyvet írt. A legkivalóbb hebraistak közé tartozott, mint író kitünő volt a maga nemében. El tudott merülni az ős héber világba és át tudta hozni sértetlenül: sajátságos ízü nyelvével, hangulataival, színeivel és gondolkodásával. A legszidóbb volt mindazok közül, kik a reformáció idejében magyarúl irtak, és társaival együtt értékes költészetnek vált megalkotójává, melynek énekei az érzések költői kifejezésére, a nyelv és ritmus tisztaságára első helyen állanak. Soha mélyebb, rajongásig fokozódóbb hit a magyar lírában nem nyilatkozott mint az övék, midőn az üldözések gyötrelmei között magasztalják Istenöket, hirdetik a bünbánatot és sóvárognak ama nagy szombat után, mikor a Messiás eljön és fáradt lelkek végre nyugalmat találnak. Örömmel nyomorognak, szenvedik addig a büszke keresztyénség boszújat és hivatják magokat úgy, a mint ellenfeleik gúnyolják őket:

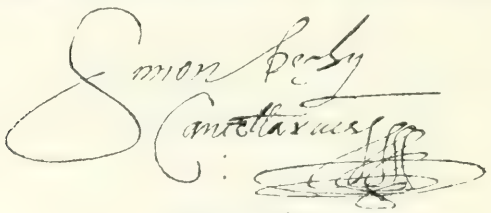

Péchy Simon aláírása.

»Rólunk nem rázzuk le szent szombatod nevét:
Szombatosok leszünk, mert sátán erejét,
Elálljuk nagy mérgét,
Türéssel meggyőzzük sok kegyetlenségét.

Vigasság ez nekünk, hogy szent törvényednek,
Bélyegét viseljük nagyságos igédnek,
Szombat innepének:
Népei így vagyunk úri felségednek.

Nagyságos napodat szivből magasztaljuk,
Magunkat elötted gyarlóknak állítjuk,
Gondunkat rád hagyjuk,
Állhatatosságra segitséged várjuk.

Tudjuk, még nekünk is eljő örömnapunk,
Mikor bátorsággal tenéked szombatlunk,
Senkitől nem tartunk,
Mert szent Messiásod uralkodik nálunk.

Akkor nyugatod meg mi fáradt lelkünket,
Sok keserűségből kiveszed fejünket,
Adod örömünket,
Jakob seregével megáldasz bennünket.«

A kor vallásos költőjének minden kiválósága megvolt bennök: egy hiányzott csupán: a haza sorsa iránt való érdeklődés, a hazafi fájdalom, a protestans lírának, ép úgy mint utána a katholikusnak, egyik lényeges vonása. Már Bartzimai fölhangzik a panasz, az ország nyomorának emlegetése: a mely honfibú, mely hazafias költészetünknek alaphangjává lesz: a protestans vallásos hazafiság dogmáját már Farkas András, az első »nyomtatott« magyar protestáns verselő kifejezi.[1] Lelkökkel az ótestámentomba merülve a zsidó nép történetének tükrében látják a nemzetek életét szabályozó törvényeket. Magyarország sötét viszonyaiban a »választott nép« sorsa tükröződik, a bibliai gondviselés eszméi nyernek valósulást. Isten az ő törvényben bévivé Izrael fiait az ígéret földére, mely mondatik vala az ő bőségéért, nagy kövérségéért tejjel-mézzel folnia; behoza a magyarokat is Magyarországba, kit nevéznek vala bő Pannóniának, bő kenyerő országnak és tejjel, mézzel folyó kövér földnek.

Mert ő bővölködik aranynyal, ezüsttel,
Ónnal, vassal, érccel, sóval, öreg barmokkal,
Ah Szerém borával, ah Somogy borával,
Ah Makra[2] borával, ah felföldi jó borokval,
Ah Duna vízivel, ah Tisza vízivel,
Száva, Dráva, Szamos, Maros vízivel,
Erdőkkel, mezőkkel, szép zsiros fűekkel,
Juhokkal, lovakval, tikval, lúdval, disznókval.
— Őket ah nagy Isten itt mind megszállitá,
Mint ah zsidó népet Kánaánnak földében.

Isten sok jó fejedelmet ada Izraelnek. Míg ótet hallgattak és ótet tisztelték, nagy bő országukban békességgel lakának: de hogy hátra vetek parancsolatját, erősen verte őket. Pogány kerálok, idegen népek dúltak országukat, elpusztitották Salamon templomát, békóba vertek fejedelmöket, s hatszáz és négyezer zsidók esének szomoró bánattal, keserű sírással, éhségben, Babylonia fogságába. A magyarokat szintén

[1] *Chronica de introductione Scitharum in Ungariam et Judaeorum de Aegypto.* — Függelékül volt csatolva Galszécsi István »A Keresztyéni Tudományról való rövid Könyvecske« c. munkájához, mely 1538-ban Krakkóban jelent meg, de ma már ismeretlen. V. ö. Bod, Athénás, 81.

[2] *Makra bora*: a mai ménesi-világosi hegyek bora. Szilády, R. M. K. T. 2. k. 380.

nagy jókkal szereté Isten: igen gazdagitá, ada nékiek is jó fejedelmeket, jámbor keralokat és jó tanácsadókat, az ország határit messze kiter jeszté sok vendég népekre, nagy sok tartományra. De mindezek jobb részét meg elszakasztá tőlünk. Elfeledkezénk ő nagy jóvoltáról, haragra indítók hitetlenségünkkel, gazdag aranyunkkal, ezekbe bizásinkkal, az Szerem borának nagy torkosságával, paráznaságokkal, rettenetes bűnök vel, és bosszúálló ostora reánk szálla. Kihozá reánk basáival az hitetlen török csaszárt és országunkat mind elégetteté, dúlatá, raboltatá.

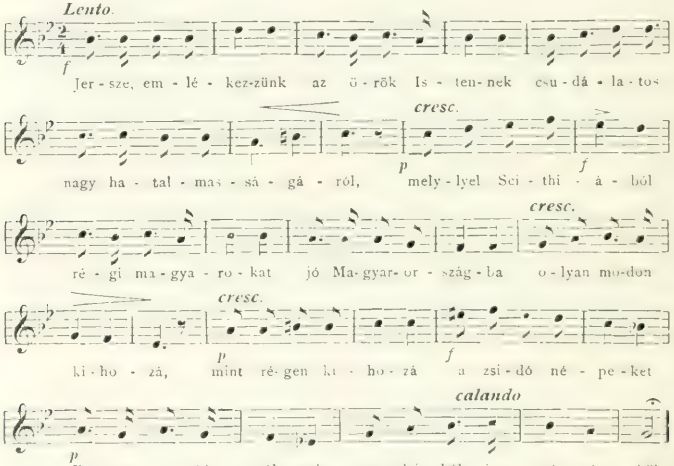

Farkas A. énekének dallama.

Matray G. átirása

Sok kejaltasokkal az nagy istent bantok,
De bűnünkből nem akaránk kitérni,
Mi kápolnáinkban voltak éneklések,
De ah szentirásnak nem volt prédikálása,
Azért elveszteté sok monostorinkat,
Mint Jeruzsálemben ah Salamon templomát.

Számtalan magyar esett törökök markába, kik a Sarlóközből, a bo Matyis földéből, Zalából, Somogyból, a Szerém földéből, a szeles Alföldről sok népet elhajtának. A kik megmaradtak ilyen nagy rom lasból, Jánost királylyá koronázák: ez láta török sokaságát: bölcsen cselekedek, frigyet vélek vete, hogy csak épőlhetne a megnyomorodott ország. Másfelől ismétlen a magyari urak pártokat ütének János király ellen, királyt emelének az Németországból: a sok pártolással Felföldet

elvesztek, az ország még jobban megnyomorodék. Mindezek Istentől szállának reánk, bűnünk szerént és gonoszságunk miatt: török, német és pártoskodás, mind Isten bosszúállása rajtunk.

Az Úr végül megkönyörült a fogságba vetett zsidó népen. Haza vitte őket, fölépíté Jeruzsálem városát, bételvén az üdő, elbocsátá hozzájuk szent fiát. De a zsidó népnek jobb része nem vévé, sem a papok, sem a szerzetes zsidók. Megölék urunkat és ő tanítványit kergetni kezdék. Negyven esztendeig Isten őket várá, de meg nem térének és városukkal együtt elvesztek, mint teremtéstől fogva mindenek, kik nem engedének az evangeliomnak.

Mostan is az isten közinkbe bocsátott
Sok bölcseket és jámbor tanítókat . . .
De jaj mind azoknak, kik nem elégesznek
Egy Krisztussal az ő üdvösségökre,
Kik egyebek által akarnak üdvösséget,
Vagy önnön magoknak érdemeknek általa:
Ezek megtagadják az Krisztusnak vérét,
És az ő szent atyját káromlással illetik.

Mikoron azt valljuk, hogy nem üdvözölönk
Érdemönkből és jócselekedetönkből,
Pokolbeli ördög ellenönk feltámaszt
Földi királokat, hatalmas nagy urakat,
Világi bölcseket, kazdag pap urakat,
Sok szerzeteseket, átitatos szenteket.

Bezzeg kezdünk ugyan járni, mint a zsidó népek régen Jeruzsálemben. Jobb, legyünk hálával Isten iránt, ki veszedelmünkben és nyomorúságunkban szívünket akarja felnyitni. Vegyük az igét jókedvvel, kovessük az Istent: bűnünk megbocsátja és annak felette jó Magyarországot esmét feltámasztja. Bölcs Salamon szerént a keráloknak ő szűvöket Isten igazgatja, mely felé akarja, ottan oda hajthatja, hatalmas uraknak pártoló szűvöket összeegyenesítheti. Kérjük mi is Istent, mint atyánkat: igazgassa közöttünk a királyt, magyari uraknak pártoló szívöket igazgassa immár a jámbor János király mellé: adjon békességet minden népek között . . . Nincs ebben az énekben semmi művészibb alakítás, mélyebb tartalom; de naiv, bensó és őszinte, a nyelvén van valami a régiség nemes zománcából, mint a középkor egy-egy jobb himnuszan vagy elegiáján. És meg tudja ragadni a köztigyelmet, tud visszhangot kelteni. Szkhárosi Horvát Andrásón, a reformációnak külsőleg úgyszólva teljesen ismeretlen alakján és egyik legkarakterisztikusabb verselőjén meg lehet érezni Farkas András hatását. »Az átokról című eroteljes költemény alapeszméje ugyanaz, mint az »Introductió«-é, sót egynémely része[1] nagyjában utána indul. De minő különbségek azután! Évtizedeket haladunk előre a verselés technikájában, a dikció tele

[1] A 145. s kk. sorok.

energiával, egymást követik az eszmék, a hangulatok változatai, a didaxis meg-megszakad és az emelkedés az óda fönségéig fokozódik. Szkharosi ép oly kevéssé van megelégedve korával, mint Farkas. Az Úristen megjelenté akaratjat: hirdetteti szent igéjét, a bűn ellen nagy haragját, rettenetes átkját; de a világ mindezt nem akarja érteni. Szent Mózes megírta[1] azokat a borzasztó büntetéseket, a melyekkel Isten a szófogadatlanságot sujtani fogja; de mi haszna vajjon?

Hol, mit gondol most ez világ Isten haragjával?
Nagy átkjával, csapásával, nagy sok ostorával,
Nagy aszálylyal, az sáskával és az döghalállal,
Különb-különb betegséggel és nyomorúsággal.

Hol, mit használ az töröknek kegyetlenségével,
Sok jámbornak romlásával, keserüségével,
Sok szüzeknek, gyermekeknek nagy veszedelmével,
Sok árváknak rabságával, nagy rettegésével.

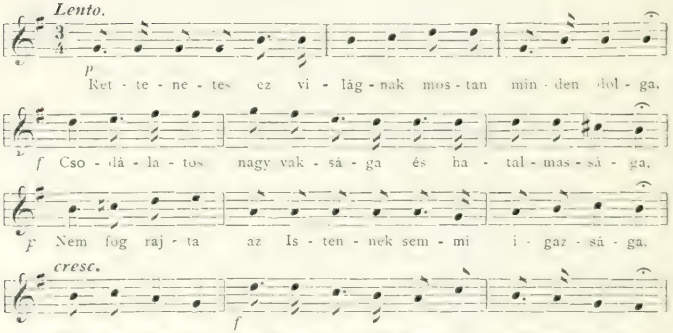

»Az átokról« c. ének dallama.
Mátray G. átírása.

Isten igéjét bőven prédikáljak, de nam nem kell nékünk: nem bánjuk a szégyenséget, csak legyen sok pénzünk: a hamisság nyilvan tenyész, a földnépen uzsora, kalmarsag, csalárdsag, hatalmaskodas: Egyiptomnak rabságában esik Magyarország!

Magyar nemzet! nagy sok jót tön teveled az Isten,
El-kihoza Szittiából az jó kövér földre,
Felültete asztalföre, minden tisztességre,
Pogánságból megfordita az keresztyén hitre.

De nem tudád megköszönni az Isten jóvoltát,
Nem akarád megismerni nagy kegyelmes voltát,
Nem fogadád tanitását, semmi jó tanácsát,
De meglátod rövid időn nyilvábban haragját.

[1] Deut. 28. r.

Az Úr megmutatta a zsidókon, hogy elvesznek, a kik bűnökben élnek, a kik szent igéjét becsületben nem tartják. Most sok rendbéli prédikátort küldött, hogy ne maradjunk fejetlenségben, gyülölségben, irígységben, bujaságban, kevélységben:

Ám Budáról az törekök igen predikálnak,
Nagy zengéssel, mint a sáskák, mireánk kiáltnak,
Jól látjátok ö nagy torkát dühös döghalálnak,
Azon kérnek, hogy adjunk helyt Isten mondásának.

Szépen mondja, hogy az szegény föld szomjúhozik gyakorta miattunk, mivel bűnünk ércé tötte az eget. Nincs menekvés, csak a megjavulásban. De hiába, Istenhez térés helyett inkább napról napra jobban elvakúlunk. És keserű haraggal fordul az urak ellen, kikben a baj -- a megmentő reformáció terjeszkedése lassúságának – fő okait látja, és a kik mást sem tudnak, mint az földnépén hatalmaskodni.

Ha tanácsban egybegyültök, azon tanácskoztok,
Az Istennek igazságát miképpen rontsátok,
Az Istennek hív szolgáit hamisnak mondjátok,
Miként a vak a délszinben, ugyan tapogattok.

Azt tudjátok, hogy az Isten megvénhödt már, nem lát,
De nem alszik, reánk pislog, noha sok bosszút lát,
Igy jól látja ez világnak minden álnokságát,
Majd levágja az fejszével az gonosztermö fát.

... Örök Isten, ótalmazd az keresztyénséget,
Ótalmazzad miközöttünk a te szent igédet,
Adj miközzénk igazságra fejedelemséget,
Vedd el rólunk, örök Isten, az kegyetlenséget.

Mint protestáns és hazafi egyaránt telve gyülolettel, és keserűséggel. Alig van verse, a melyben nem viaskodnék vagy korát nem feddené. El-elmerül a tanításba, mint társai; van néhány kedves gondolata, melynek gyakor ismétlése széttépi szerkezeteit és műveit ellapítja; de ismeri a gúny, a torzítás eszközeit és ritkán téveszti el a célt. Gúnyolja a katholikus egyház tanait, szokásait, a papokat, szerzeteseket, és nekiesik az uraknak, fejedelmeknek. Azt mondják, hogy előbb, a parasztlázadáskor élve, minden valószinűség szerint Lőrinc pap társává szegődött volna. Szerette a népet és őszinte részvétet érzett szomorú sorsa iránt. Sziták az előkelők fösvénységét, mint a mely sok hamis törvényt költött, ki soha nem volt, olyat is szerzett.

Hamis harmincadot te nagy sokat leltél,
Hamis rovást leltél, hamis dézmát leltél,
Borfoglalást leltél, borváltságot leltél.

... Az szegény népnek erejét elveszed,
És munkájokkal az férgeket tölted,
Drágaságot mert vársz, azért el nem költed,
Átkozott vagy, az búzát hogy így vesztegeted,
Bölcs Salamon írja, noha nehéz neked.

Meg nem mondhatom neked minden dolgod,
Büdös boroddal az népet boszontod,
Elveszö marháddal öket sanyargatod,
Férges szalonnádat mind reájok osztod.

Ismerte a »fejedelemség«, a földesúri rendszer bűneit. Tudja, hogy az elöljáróság Istentől van; de a »mostaniaknak« az hivatalban bezzeg nincsen bölcseségek, azért szégyenség minden tisztességek. A biblia elmondja, mik az igaz fejedelem kötelességei, számos királyt és bírát emleget, kik az népet Isten szerént bírták, igazságban oltalmazták, nem nyomorgatták, Isten törvényére tanyították. Hol vannak mostan az jó fejedelmek? Országpusztítók, dúlók, kóborlók és lopók mindenfelé. Úgy esnek a máséra, miképen a légy. Penészes pénzben, erös váraikban, kulcsos városukban minden bizodalmuk, Istenre semmi gondjuk, beszédének helyt nem adnak, a ki igazán prédikálja, azt is utálják, Luthernek mondják. Gúnyolódva fordúl hozzájok:

Az cigánoknak lám békét hagytok, kik mindenkor lopnak,
Az törökökvel lám pártolkodtok, kik rajtonk rabolnak,
Csak az nem kedves, urak! köztetek, kik jót prédikálnak.

Oly igen féltek az húsételtöl, túrótól, tikmontól,
És az Istennek szent szerzetitöl, az házas papoktól, —
Semmit sem féltek az részegségtől, az paráznaságtól.

Elkeseredett, dühös ellensége volt a katholikus egyháznak és mindennek, a mi katholikus. Legmaróbb kifejezéseit tartogatta kipellengérezésökre, gúnyolódásának özönét arasztotta reájuk, sőt csaknem kizárólag reájok.

»Tudjuk, lám, mit mond Szent Péter apostol:
Meg nem mentettünk ezüsttel, aranyval,
De az Krisztusnak vére hullásával.
Ám te meglátod, ki bulcsúban bízol,
Víz-kenyér böjttöl hogyha te meghízol,
Krisztus vérében ha hitből nem bízol.«

Tisztet osztottunk az megholt szenteknek, úgymond, porkolábságot adtunk Szent Péternek, kik nem esmérik, mind kirekesztetnek. Ottolia mert vakon született volt, ő nekie szolgált, kinek szeme nem volt; ám lásd, ha az adja, kinek soha nem volt. — Trinck Urbán! sokszor részegségében mondják, bornak böséget mert ő töle várják. Az kinek elvesz disznaja, malacca, az pásztorságot Szent Antalnak adja. — Az Isten azt mondja, hogy ünnepet szentelj, de Szent István napján pápa zabot szentel, az Szent János napján jó borokat szentel. Apró-

szentek napján nagy sok vesszőt szentel. – Az vízkereszt estin voltunk nagy lakásban: idvösséget vártunk az nagy zabálásban. – Farsangkor minden gonoszság szabad, csak az ember böjtben szűnjék meg az gonosz étkektől: túrótul, tikmonytul és az hús-ételtül.

»Ütközet nagy lesz mindenkor a farsangban,
Mikor Cibere bán beszáll az bánságban,
Konc vajda haragszik, dúl-fúl haragjában,
Mert nincs tisztessége az negyvenhat napban.
Oh mely szemérem ez a sós szalonnának,
Az disznó sódarnak, hogy füstön hallgatnak,
De csak lencse, borsó tisztességben vagynak,
Az szegény kapások halat sem kaphatnak.«

Krisztus azt mondja: jertek én hozzám; mit futunk Rómába, Bódogasszonyhoz Coloniába? – Az kinek mondják nincsen annyi költsége, menjen csak Bátára, Kassára, Váradá ... De hol taníta minket az Krisztus a farsangozásra? – Nagy sokan forgatják az vagdalt hurkát, az abrakosztót,[1] ezerszer egy nap ha megszámlálják, imádságnak tudják: az szent asszonyok meg szentségöket ezzel mutatják. Igen gyónnak Péternek, Pálnak, Szűz Máriának, az holt szenteknek, kik ez világra semmit se gondolnak, de a mire leveleikben intenek, arra nem hallgatnak. — A purgatórium szintén nem egy embert biztat, de a kik ott fejenként fűtöznek, fejenként megfáznak.

Oh te gonosz tűz! mely nagy sok lelket már te elvesztettél,
Nagy sok pecsenyét, misemondásért az papoknak süttél,
Nagy sok bort, búzát az barátoknak hamisan bevittél!

Különösen egy ellenség tött igen nagy romlást, ki mert szépnek tetszött, azért elhitetött. »Ez nagy ellenséget nem tom minek hijják: kötélvel övezik, asszú fába oltott,[2] de két kézvel eszik, hosszú, ráncos ruhát és cafrangot visel, és mind télbe-nyárba szőr koszorút; alázatosan jár, de rakva méregvel. Barlangban lakozik, bömből éjjel-nappal, gyakran fejét hajtja, azval sokat megcsal; barlangból ha kijő, alánézve kullog, álnokságot gondol, de kétfelé hallgat, a hova beférhet, ott bizon nagy kart hagy. A barátnak mindenre van orvossága. Gyermekszülőknek kordával használnak, holttestre felvonszák rosszas büdös kápát, a megholtnak ezzel hazudnak üdvösséget. Hatalmat vettek a községen, most már nem ismernek szégyent, úgy támadják Krisztust, ez világnak szenti. Vizitátorokat bocsátnak, meglátogatják a kötemplomokat: veréb ... t hol látnak, azban megbotolnak, de lelket nem építnek. Csak pilisre néznek, senkit se feddenek a tudatlanságról, részegségről, parázsnaságról, tiltván közöttük, becsben sincs az igaz házasság, mivel bút,

[1] Az olvasó gúnynevei.
[2] Papapucsban jár.

bajt el nem szenvedhetnek s új edént szeretnek. Olyan az erkölcsük, mint a konkoly: fejér az virága, belül, ha megrontod, fekete az magva. Tudja jól, ismeri őket: maga is hordozta ruhájokat:

Ez éneket költé egy barátból lött pap,
Bánta bolondságát, elrúgta csuklyáját,
Hitire fogadta: soha többet nem csal.

Sztarai koraból, a XVI. század közepéről, Tállyáról hangzanak ezek a megjegyzések. Ugyanaz a népies, magyaros gúny, észjárás, buzske önérzet, mindenen átgázoló reformátori szenvedely s elegedetlenség mindenfele. Az író a tusak hevében a térítés, szervezés izgalmai közt veti papirosra gondolatait, melyek rendszerint bámulatos hanyag-

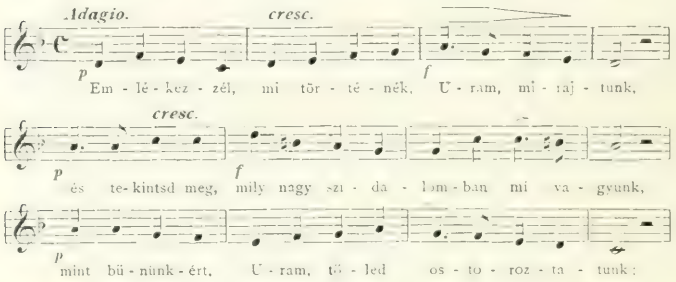

Jeremiád-dallam a XVI. századból.
Matray G. átirása.

sággal, sőt sokszor fölötte rosszúl vannak ruházva, de vajmi gyakran csudálatos ódák s duzzadnak az erőtől. A meggyőződés oda áll a lang chane, a teremtő képzelet helyére, és szívoket oly őszinten, oly hiven tárják föl, mint a leghivatottabb költőknél tapasztaljuk. Néhány dicseret-et dolgoztak Jeremiás után,[1] melyekben valóban meglepő a bún tudat és hazafi fájdalom mélysége. Lelkök telve van keserűséggel és ajkuk panaszszal az ország határtalan szenvedésein.

Tekénts reánk immár, nagy Úristen, az mennyekből,
Az te dicsőséges templomodból,
Emlékezzél meg immár az te árváidról.

Miért hagyál minket ily igen megromlanunk,
Mi nemzetségünkben elpusztúlnunk,
Miért távozál, Úristen, ily messze mitőlünk?

[1] L. a »Régi költők tára« 6. k. 82. és kk. ll.

Tudjuk, hogy vétkeztünk, mert téged nem tiszteltünk,
Mint atyánkat téged nem szerettünk,
Mint hatalmas urunkat, tégedet nem féltünk.

. . . Elvövéd mitőlünk országunkat, királyunkat,
Földhöz veréd a mi koronánkat,
Színed elől elvetéd mi áldozatunkat.

. . . Eltávozék mitőlünk, jó nagy Isten, mi örömünk,
Nincsen immár semmi vígasságunk,
Siralomra fordula az mi nyájasságunk.

Mély, őszinte búsongás ez, a hívőé, a hazafié egyaránt; de férfias, erős lelkek fájdalma. »Nincs mit tennünk, csak tehozzád kell folyamunk,« könyörögnek tovább; »de az te jóvoltodból kárhozatban nem hagyattunk . . . Támadj fel azért immár mellettünk! . . . Lássák meg az pogánok, hogy mireánk gondot viselsz, kiket te szent ígéddel legeltetsz, és noha megbántottunk, de tőled el nem vetsz!« A XVI. század protestáns költészete a nyomor, szenvedés szüntelen jajai közt sem ismeri a gyáva csüggedést, a kétségbeesés gyöngeségét. Hisz eszméinek diadalában és nem szűnik a jövő reményét táplálni.

Kegyelmes az Isten, nem ver örökké minket,
Egy szempillantásig hagyott most csak el minket,
De örökkévaló irgalmasságából
Ismét fölemel minket.[1]

Nagy, mély és fölemelő hatást gyakorolt az emberekre, protestánsokra és katholikusokra egyaránt. Művelői vannak az ország minden részében, adatok, versfejek s énekekbe szúrt önvallomások mintegy ötvennek a nevét őrizték meg; alkotásaik énekeskönyvekbe gyűjtve, gyorsan bejárják a közönséget, s részben az istentisztelet által dúsak és szegények közös kincsévé válnak. Tíz évvel a mohácsi vész után került ki sajtó alól az első énekes könyv,[2] s két esztendő múlva készen állott a második, az Eklézsia régi Deák Hymnus nevezettel való Enekei -nek fordításával.[3] 1560-ban, Debrecenben Huszár Gál[4] nyújt egy gyűjteményt, hat év múlva megjelenik a »Váradi énekes könyv,« 1569 folyamán Szegedi Gergely lép sorompóba.[5] Dávid Ferenc és Heltai Gáspár szintén beleszólnak a munkába; bele Bornemisza Péter,[6] Bejthe

[1] *Szegedi Kis István*, A magyarok siralmas éneke a tatár rablásáról. 1566.

[2] *Gálszécsi István. Enekes konyv.* Krakkó, 1536. Ismeretlen.

[3] *Székely István. Istenes Enekek.* Krakkó, 1538.

[4] *Isteni dicsiretek és Psalmusok.* (Ismeretlen).

[5] L. *Szegedi Gergely Enekes Konyve 1569-ből.* Szilády Áron tanulmányával. Budapest, 1893.

[6] *Enekec haromrendbe: kvlömb kvlömb felec.* I. Elsőbe Röuid diczeretec vadnac. Kiknec szamoc CXCVIII. II. Masikba, Hosszabbac vadnac: az szent Iras intesi es magyarazati szerint. Kik Praedikatioc gyarant oktatnac. Kiknec szamoc LX. III. Harmadikba: Az Biblianac ki valogatot fő fő XVIII Historiaiabol valec. Detrekő, 1582.

ISTVÁN,[1] GÖNCZI GYÖRGY, debreceni pap,[2] az úgynevezett Bártfai énekes könyv[3] szerzője és UJFALVI IMRE.[4] Mindenfelé pezseg és forr az irás és szerkesztés munkája. Egyik év a másiknak szolgáltatja át terméset, egyik gyűjtemény a másiknak válik forrásává. A XVII. század átveszi előzőjének örökségét, bár sokat elhullajt belőle, és bár maga sem meddő. A »cancionale« hovatovább puszta istentiszteleti eszközzé lesz, és költeszetéből eltünedezik a múlt évszáz közvetlensége. Simabbá, tudósabbá fejlik és szürkébbé, erőtlenebbé egyszersmind. A szegény, üldözött, nyomorral, emberekkel viaskodó reformátort folváltotta ama másik, a ki lehető biztonsággal ül házában és a hazának ép olyan polgára, mint ellenfele, a katholikus lelkipásztor. Nincsenek valódi költői képességeik, sem nagy, megrázó emóciókon nem mennek át, s a forradalom nagy szenvedelyei és tisztító zűrzavara után rendre, egyformaságra vágyakoznak. Sérti őket a sokféleség, a szétszaggatottság: az egyéniség kiemelkedésének és a költészet kiterjedt virágzásának következménye. Fölölegessé válik a szerzők személyének, »az author«-nak ismerete. Úgy akarnak énekelni, hogy bárki őszintén utánok mondhassa műveiket, tiltakoznak ellene, hogy némelyek »akármi bokorban költ éneket mindjárást a templomba bevisznek«. Az egyéni szabadság és vallásosság fogalmai helyett így lép előtérbe lassanként egy reakcionárius fogalom: a mindenható, mindent általánosító egyház és orthodoxia. Valóban: a kor a reakció ideje. Túl a Királyhágón megrendszabályozzák az unitárius hitet, törvényen kívül helyezik a zsidózókat: az independentizmus és prezsbiteri szervezet táborát összetöri Erdély s a XVII. század Méliusa: GELEJI KATONA ISTVÁN. Minden rendelkezésére áll: fejedelem és országgyűlés, törvény és hatalom, vasakarat és ritka szellemi erő. Tizenhat évig volt »az Erdélyországi igaz Evangelicus Lelki Pásztoroknak méltatlan Püspökjök«, és hosszú működésének a közéletben és irodalomban eltörölhetetlen nyomai maradtak hátra. Gátat vetett az unitárizmus terjedésének, része volt az 1638-diki végzésekben, az episkopális rendszert biztosította. Maga írja, hogy üdejét hejában töltenie nem akarta, semmi alkalmatosságot a munkálkodásra szánt-szándékval el nem mulatott, meg »világát is a miatt megfogta«, és mind az egyházi rendtartást, a mikor miben módja volt, más érdemes feleivel együtt jobbítánia ügyekezett, mely, Istennek hála, nem is lött foganat nélkül, mint akárki is eszében veheti, ha a mostani állapatot az előttivel egybe veti. Ha miben mindeneknek kevánságjoknak eleget nem tehetett, annak oka vagy a' volt, hogy az ő lelke ismereti azon meg nem nyugodt, vagy pedig az, hogy ha szinte némely dolgot magán szabadosnak és

[1] Énekes könyv. Német Ujvár (?), 1584 (?).
[2] Énekes könyv. Debrecen, 1592, 1602, 1616.
[3] Bártfa, [illegible]
[4] *Halotti Énekes*. Debrecen, [illegible]

hasznosnak lennie látott volna is, de az állapothoz képest lehetetlennek ismérte, és jobbnak vélte, hogy el se kezdessék, mint bódulás is légyen miatta, közönséges botránkozásval, s véghez se mehessen. O semmi, szentírással egyező, szükséges, hasznos, a mi hazánkhoz s nemzetünkhöz illendő, bévehetős és lehetséges eklézsiai rendtartástól nem idegen, azután is, míg él, nem lészen; de hogy valakik után az eklézsiának közönséges végezése és a keresztyén fő magistratusnak és státusoknak egyezések nélkül dongó módjára induljon, arra senki kedveért magát nem veheti.« A rend, a végzések és hagyományok nevében küzd az eklézsiában követelt újítások ellen; a szenvedélyes meggyőződés izzó türelmetlenségével támadja meg a más hitűeket. Még 1638-ban és 1641-ben bocsát közre egy hatalmas deák beszédgyűjteményt az esztendőn át vasárnaponként olvasott evangeliumokról,[1] úgy írva meg, »hogy ez a munka méltán az isteni tudomány összfoglalatjának és a nevezetes dolgok kincsesházának legyen tekinthető.« Magyarázza, védi az »orthodoxa religió«-t, kemény vágásokat intéz a katholikusok, lutheristák, anabaptisták, a zsidózók és az unitárius árnyalatok ellen. Gyűlöli a »tévelygés« minden faját, de különösen azt, mely a második Személyt tagadja. Oh, vajha azok, a kik a Krisztust nem imádják, mind relegáltatnának és kiüzettetnének! ez a szép tartomány ettől a dögleletességtől alkalmason megtisztulna«, — kiált föl egyik, Rakóczi Györgyhöz intézett ajánló levelében.[2] És ezt a tüzet a körülmények csak táplálják. Az unitáriusság, melyről meg van győződve, hogy a zsidózás vagy ép az istentelenség principiuma, a század elején növekvő tevékenységnek indult és a szombatossággal együtt terjeszkedőleg lépett föl. Csanádi Pál, kolozsvári professzor, »abban az időben az Unitária Vallásnak szeme, szíve, szája«,[3] — ki 1617-ben Krisztust a fejérvári templomban Bethlen Gábor előtt »csinált Isten«-nek mondotta, Máté 28. részének 19. versére írt szúrós magyarázatot. A gyulafejérvári országgyülés határozatait a szentháromságtagadás nyílt és titkos hatalmas pártfogói miatt lehetetlen volt végrehajtani. Tordai Máté, az unitárius püspök, ki 1598-ban elődének, Enyedi Györgynek egy latin munkáját adta ki,[4] 1619-ben a »veszélyes« és külföldi szociniánus körökben népszerű könyvet a közönség számára magyarul bocsátotta közre.[5]

A kálvinizmus és fejedelmi hatalom üldözöttjei túljártak ellenségeik haragján. A »non invocans«, kit a törvény fenyeget, mihelyt a

[1] *Praeconivm Evangelicvm.* Gyula-Fehervar. 1638. — Tom. II. 1640.

[2] Titkok titka. ***8.

[3] *Bod.* Athénás, 307.

[4] Explicationes Locorvm Veteris et Novi Testamenti, ex quibus trinitatis dogma stabiliri solet. Kolozsvár, 1598.

[5] Az O és Vy Testamentvmbeli helyeknek, mellyekből az Háromsagról való tudománt szokták állatni, Magyarazattyok. Kolozsvár, 1619. Uj címlappal, u. o. 1620.

vész közeledik, az alkotmány oltalmát élvező »invocans«-ok, Krisztus-imádók, blandratistak közé húzódik és elkerüli a csapásokat. Úgy tettek — írja Geleji Katona — mint a szamaritánusok, kik boldog állapotban a zsidókval farkas nyakat vontak, s a szoros ügyben — in rebus angustis — azokra zsidóritettek és magokat zsidóknak lenni tettették . . . Ezek is, noha a blandratistáktól különszakadtanak, mindazáltal mihelyt érzették a sáfrányillatot, ottan azokval összecimborálnak. Összve is illettek pedig igen: mert ötölök fajzottak, és hozzájok állván csak *ad suum principium redeáltak*, s ismét állapotjok megcsendesedvén, s szemügyet vévén, azon elébbi útjokra visszatértenek, és szivünknek nagy keserüségével sok hivékeny elméket megveszteget-tenek.[1] Azonban bukásuk egyedül idő kérdése volt. Hatalmas fejedelmeikkel, az udvartól pártfogolt és hovatovább izmosodó kálviniz mussal szemben nem állhattak meg többe. A dési országgyülés földönfutókká teszi a »non invocans«-okat,[2] és porig alázza az unitárius egyházat. Megállapitják hitvallását,[3] egységes katekizmus szerkesztésére kötelezik, melyet megbirálás és megerősités okából a fejedelem és tanácsa elé kell terjesztenie. A régi, mostan eligazittatott recepta Unitaria Religio ellen való könyvek, irások, képek összeszedetnek: hasonlóknak irása, nyomatása, tartása avagy másuman az országba behozása tilalommá lesz — sub poena notae infidelitatis —. Sőt tovább mennek: meghonositják a cenzurát, mely annál igazságtalanabb, mivel a polgároknak egy részét sújtva, ezer és ezer ártatlanra süt bélyeget.[4] Végre, hogy a fejszének nyele se maradjon, az unitárius pásztorokat — in moralibus — a református püspök hatósága alá helyezik. »Omnis ademta libertas Christum non invocantibus«, írja a következő század történetirója; elzárva minden ösvény Dávid Ferenc utolsó hagyományai előtt. Erdély megtagadta reformátori tradicióit, de a kálvinizmus diadala biztositva van.

Geleji Katonának nem volt elég a kivivott eredmény. Szellemi téren is le akarta győzni ellenfeleit. Már 1617-ben mint gyulafehérvári tanár disputált Csanádival; most — 1641-ben — újra vitatkozást hirdetett Kolozsvárra. A viadalra megjelent Rákóczi fejedelem családjával és udvarával; csupán a meghurcolt, megfélemlett unitárius papság maradt távol. Az öregek, néminemü mentségekvel élven, magokat

[1] Titkok Titka, ***2. lev.

[2] »A sidózók és a Jesus Krisztus Istenségének káromlói ez amnestiából most és ennekutánna is in perpetuum excludáltassanak, és pro exclusis habeantur,« *Bod*, Hist. Vnitariorvm in Transylvania. 172.

[3] [illegible]

[4] Ha az Unitaria Religion lévők közzül a mostan el igazitott recepta Unitaria Religiónak Confessiója szerént, könyvet irna is valaki; de azt ki nyomatni és ki bocsátani az Országnak Fejedelmének hire nélkül semmiképen ne merészelje, sub eadem poena notae infidelitatis. Bod, u. o. 173.

elvonák, hanem a schola-mestereket küldék elé; a kik is két napokon eléjövén, többször őket, noha a fejedelem reájok elégvé izengete, s a magok rendin levők által is őket inteté, elé nem veheték. Gelejinek és társának, Bisterfeld János fejérvári tanárnak könnyű volt a diadal. Kedvökre megfoghattak, sarokba szoríthatták a szegény embereket, kik tudomány, tapasztalat dolgában mélyen alattuk állottak és a vita folyamán folyton Damokles kardját érezték fejök felett. Vége lévén a szabadságnak, lejárt az amúgy is aldatlan és gyümölcstelen nyilvános viták ideje; sőt az unitárius, ellenfeleinek gyámsága és cenzurája alá helyezve, az irodalom terén sem forgathatta kellőkép fegyverét. Pedig Katona néhány év múlva ép e térre viszi kemény támadásait. Összegezi a fejérvári disputát, a hiányokat új tételekkel pótolja és hatalmas terjedelmű munkákat vet a könyvpiacra.[1] E sivár, dogmatikus fejtegetések és polemiák, vagy mint nevezi: prédikációk, felölelik az istenségről szóló tant és a megváltás, a megigazulás egész rendszerét. A Titkok Titka mindvégig Enyedi György és az unitáriusok ellen küzd, kik előtt »ebben a hazában semmi utálságosabb és gyalázatosabb dolog nincsen, mint a Szentháromság.« Legelőször ezeknek káromkodó szájokat kell bedugni és az abból kibőfogott büdös kérődéseket mind a szentséges isteni személyekről, s mind igaz keresztyéni vallásunkról elháritani. Aztán jönnek a többiek: a lutheristák, a gyülölt katholikusok. Geleji tud szöges magyarsággal és velősen irni, van éles esze és bámulatos tudománya. Belevegyülve a nagy katholikus vitába, Pázmány legkiválóbb ellenfelére talált volna benne,[2] bár nélkülözte a nagy irók jellemző sajátságait: a temperatumot, a képzelet és kedély kiváló mértékét. Ezek a bámulatos terjedelmű munkák nem ismernek és nem akarnak ismerni semmit az okoskodó észen kívül; nem szólnak a szívhöz; kerülik a felemelkedést, a megindulást. Egy kemény, kifor rott, türelmetlen, végtelenül komoly, sőt rideg és puritán egyeniség áll előttünk, melynek csak tárgyilagossága és önuralma nagyobb, mint volt Méliusé: egy harcos, ki nyugodtan, arcának egyetlen rándulása nélkül zúzza össze és semmisíti meg ellenfelét. Mert Katona mindenek fölött harcolni akar; cáfolni az ellenkezőket, küzdeni a tévelygők legkiválóbb vezéreivel: »ama bélpoklos, sőt merő pokol szájú Pázmánnyal,

[1] *Titkok-Titka.* Az az: Az öröktől fogva magatol ö-szinte valo, és megoszladozhatatlan egységű Jehovai természetben lévő, és élő, állatval, hatalomval, és meltosagval egyenlő Elohim személyeknek, háromi többsegek felől valo mennyei titkos tudomány, stb. Gyula-Fejérvár, 1645. — *Valtsag-Titka,* az az: Az örök igének, a' Meg-válto Messiás Christus Jesusnak, a választatott hivekért, az üdönek tellyességében valo meg-testesülése, születése, környül-metéltetése, szenyvedési, halála stb. felől valo Keresztyéni titkos tudomány. Várad, 1645. U. a. II. volumen, Várad, 1647. U. a. III. volumen, Várad, 1649.

[2] V. ö. a Váltság Titka 2. k. 1035-ik és kk. ll. a reformátorok »vocatió«-járól való részt, mely a Kalauz ellen van irva.

Enyedivel, Bellarminussal, Eckhardival, Hunniussal.[1] Tudja erejét, telve van önerzettel. A Titkok Titkának elején nem mulasztotta el megjegyezni, hogy a Szentháromságot az ó és újtestámentomi nevezetesebb irásokból nemcsak megbizonyitá, hanem azokat Enyedi Györgynek minden eroszakos csigázásitól meg is oltalmazá úgyannyira, hogy az unitariusok Isten ellen égbe orditozó szájának lészen min rágódnia.[2] Egy kéziratban levő munkájának cime volt: A teremtő Isten tiszteletinek a teremtetett állatoknak tulajdonittatásáért való *Bosznskodas*, avagy a szentek hétféle tiszteleteinek, mellyek elészámláltatnak Libr. 1 ö. 7. de Sanct beatit. Bellarm., megcáfoltatások. Erről azt irta, hogy szánakozásra méltó káros dolog lészen, ha olyan istenes, derekas és az egész pápistaságnak nyaka szakadtában járó munka el fog temetődnie.[3]

Azonban polemiája nem fontos többé. Nem alkotott újat, mestermüvet, és az irodalomra nem volt mélyebb hatással. Nevét a negy hatalmas kötetből az utókor előtt egy kis függelék avatta emlékezetessé,[4] melyben a nyelv körül tett observatiócskáit szedte pontokba. Szemet szürt néki az irodalom és közelet orthographiatlansága. Valamennyi magyar könyvecskéket még ekkédig nyomasban látott, vagy hozzá küldetett számotlan leveleket olvasott, bennek inkább mind más-más irásnak és szóllásnak formajit tapasztalta, úgymond.[5] Mert az irásban mindenek inkább csak a pronuntiatiót, a kimondatasnak sonussát követik, a szavaknak pedig gyökereiket, eredetiket és természetiket csak nem is vizsgalják. Innen vagyon, hogy csaknem mennyi magyar vagyon, megannyi módon ir. A szóllásban is sok rút illetlenségek vagynak, mellyek is az okból származtak, hogy senki a szóknak tulajdonságikat fel nem keresi, sem azokat a több nyelvekhez és ezen nyelvbéli hasonló szóllásokhoz nem alkalmaztatja, hanem csak kiki a mint csecsemőkorában szóllni tanult, öregkorában is úgy szól; mely miatt ez az ékes és bőles nyelv igen megotrombult és elparasztult.[6] O mindezzel szemben egynehányakval együtt, kik is abban regulta munkálkodtanak, rajta volt, hogy a nyelvben mind az irásnak s mind a szóllásnak őszinte módját megtalálja, s miután a szóknak és dolgoknak nemcsak héját kocogatta, hanem ugyan bélekre is behatott,

[1] Váltság Titka, 3. vol. »A kegyes olvasóhoz.«

[2] Titkok Titka, *****

[3] Váltság Titka, 3. vol. i. h.

[4] *Magyar Gramatikatska* A' vagy, az igaz Magyar irasban, és szollásban [illegible] szükséges Observatiok Mellyeket irogatasi, es elmelkedesi között, egyszer az masszor szeben szedegetett, meg-jegyzegetett, es Magyar munkajaban főbb-képen a Titkok Titkaban követett is, és egy-ként a' maga irásának, és szollasanak [illegible] s' mas-kent pedig a' Magyarsagon kapdoso elmes ifiusagnak oktattatására, kibocsátott. Gyula-Fejérvár, 1445.

[5] Titkok Titka, ***** lev.

[6] Magyar Gramm. A kegyes olvasokhoz.

alkalmasint el is érte célját. Valóban, éles szeme sokat meglátott, a mi mások előtt rejtve maradt. Az írásban észrevette, hogy az *j* és *i* betűket külön kell választani: az *i* jelelje a szótagképző *i* hangot, az *j* maradjon néhány kettős betű — *gy, ny, ly, ty* — egyik tagjának. Sokan a *j* és *i* betűt is összekeverik, pedig a *j* mással-, az *i* magánhangzó. Így kell írni: *jó bor, tanulni*, nem pedig: *ió bor, tanulnj*. Rosszúl van, hogy némelyek az *u* betűvel néha *v* hangot, máskor *v*-vel *u* hangot jelölnek. Arra sincs szükség, hogy a *g* vagy *t* után még egy *h* betűt vessünk, mint az számos írásban tapasztalható. *Meg, világ, pedig, szombat*, nem: *megh, világh, pedigh, szombath*. Ott, a hol a szó valami módosulást szenved, mindig a thesis-re, — ma: tő, gyökér — menjünk vissza. A derivativumokban, úgymond, a primitiváknak betűiket szükségesen meg kell az írásban tartani. Felfedezte, kimondotta a magyar etimologikus írás elvét, sőt helylyel-közzel túlságba vitte. *Ábrahámval, Izsákval, Jakobval* írja: nem pedig: *Ábrahámmal, Izsákkal, Jákobbal*; *szép* és nem: *szebb*. A régiek általában összekeverték a *-ba* és *-ban, -be* és *-ben* ragokat; az ily alakokban: *tartsd, szabadítsd* rendszerint elmaradt a *d*: most mindezek visszanyerik jogaikat. Ráirányul a figyelem egy csomó hangtani, sőt szótani jelenségre, minő: az aktivák és passzivák képzése, az igenevek és használatuk, a birtokos személyragokkal élés módja. *Két emberek, hetven tanúványok*, nem: *két ember, hetven tanúvány*. Az Isten, a ki; a beszéd, a mellyet hallotok.

Geleji érzi a magyar nyelv stilisztikai hátrányait. Nagy baj, hogy szeretjük a szószaporitást. Értelem pleonazmus az *ő*-nek örökös szükségtelen használata, ocsmányság mondani: Az Istennek az *ő* jóvolta, e helyett: »Az Istennek jó-volta.« Mindenfelé hangzik a sok *szerént való*, holott például »természet szerént való tulajdonságok« helyett szépen mondhatnók: »természeti tulajdonságok«. *Kétségben* v. *bűnben való esés* is gyakori, pedig jobb a *kétségbe* v. *bűnbe esés*. Rövidségre kell törekedni: a szavak megválasztásában figyelni arra, hogy azok az értelmet pontosan fedjék: azonegy szó közel egymáshoz ne repetáltassék, hanem variáltassék, változtattassék. A »technicum vocabulum«-okat s egyéb scholastica s theologica dictiókat bajos magyarul egy szóval jelölni, sőt akárhány egyéb deák szót sem fordíthatunk könnyen egy igével, noha némely dolgok megjelölésében a magyar nyelv boldogabb, rövidebb a deáknál és a magyarban sok szép értelemárnyaló ige találkozik. Más a *terjesztés*, más a *terjedék* és *terjedet; építés, épület; adás, adomány; tojás, tojomány*, melyet valamely trágár ember mondott volt elsőben *mony*-nak, elhagyván a két első syllabákat, és az *á*-t *o*-vá változtatván, s immár mind úgy mondják: *tik-mony, lud-mony;* holott igazán és szemérmesen *tik-tojomány, lud-tojomány* volna.

De mindenek felett, egy summában, ez legderekasb és fundamentumosb observatio, hogy a miket a deák egy igével kimond, a magyar

is egy szóval mondhassa: és a mit egy szóval kimondhat, azt többekvel, mintegy kerülő beszédvel, ne mondja. Mivel pedig sok dolgokat a mostani magyarok egy szóval az ő nyelveken ki nem tudnak mondania, nem mintha neveik nem volnának, hanem csak hogy nincsenek szokásban, az értelmesek a deák szóból formálhatnak a dolgokhoz illendő ékes magyar szókat, csak hogy abban legelsőbben nézzenek a szónak eredetire, s annak utána a több hasonló magyar szókra, s a neveket azokhoz alkalmaztassák ... Ha szabad ezt a deák szót: *vivus*, így kimondani: *eleven*, miért nem ezt is: *vivax*, így: *élevény?* és ha igaz magyar szó a *félékeny*, miért nem ez is: *élékeny?* és ismét ehhez képest *erékeny*, *edax?* Ha szép szók: *lelemény*, *gyűjtemény*, *keresmény* etc., miért nem ezek is: *szerzemény*, *képzemény*, *tetszemény*, *küldemény*, *hozomány*, *látomány*, *ragadrány?* A hasonlók felől hasonló az ítélet. Ez mesterséggel alig lehet oly dolog, a melynek illendő magyar nevet az értelmes ember mindjárast nem találhat: a melyvel mindazonáltal csak akkor kell élnünk, a mikor a szóból megszűkulunk: egyébként, ha vagyon más alkalmatos szokott szó, nem kell ujat formálni.

Meg van elégedve a magyar nyelv gazdagságával és sok érdekes vonást tud felfedezni benne. Latja rokontalanságát az európai nyelvek között, észreveszi szép jegyző- és jövevényszavait. Csupán az időnek némely megjelölésével nem tud kibékülni. Jó a *hét* szó, mert a *hét* hét napból áll; a *szombat* a zsidótól jött és megnyugvást jegyez; alkalmasok ezek is: *advent*, *pünkösd;* mert amaz az *adventus*-tól, s ímez pedig a *pentecosté*-tól vétetett: de fölötte alkalmatlanok: *vasárnap*, mely annak az isteni szent tiszteletre rendeltetett napnak a külső vasározással és komplárkodással való megferteztetésétől eredett; *Áldozó*, mely a nagypentekhez inkább illenék; *Husvét*, a húsvételtől és ételtől, mert akkor kezdenek a hipokrita bojtosok a húsval zaballódni. A *Karácson* mit jegyezzen, nincs tudva; elég illetlen szó olyan szentséges dolognak jegyeztetésére. Azonban a mi kalendariumunk csaknem merő pápistaság, avagy inkább bálványozás, úgymond.

Volt ideje és kedve ilyen — mint Pázmány nevezte — »aprólék dolgokkal« bibelődni: nem csoda, hogy hajlamait egyházi téren is érvényesítette. Mindenestül a közéletre, hivatalra, kormányzásra teremve, még mint Bethlen Gábor udvari papja észreveszi az istentisztelet, a szertartások, az énekles sokféleségét, mely az egyházra előbb-utóbb gyengítő hatást gyakorol. Az erdélyi részeken a kálvinizmus épezidett éles harcban áll. Többen — angol és hollandi egyetemek növendékei — a püspöki hatalom megszüntetését hirdetik, az egyházmegyét erdőgi intézménynek kiáltozzák, a prezbiteriális rendszer, a partikularizmus eszméje mind erősebb hullámokat ver, élesen kárhoztatják a konfessziókat, a kultuszban változtatásokat sürgetnek. Az orthodoxiának meg kell ragadnia mindent, hogy az egységet fentartsa és a tagoló

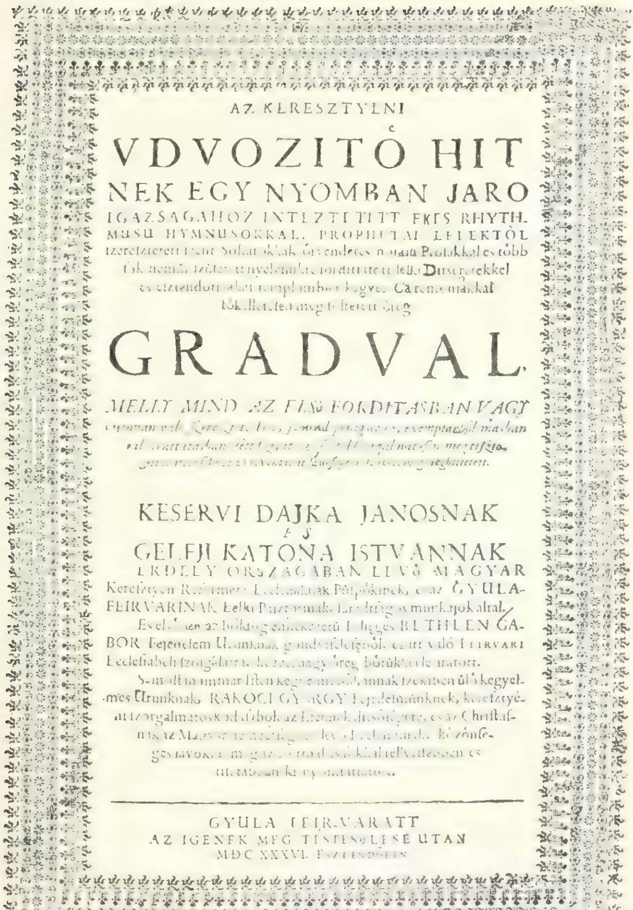

AZ KERESZTYENI

ÜDVÖZITŐ HIT-

NEK EGY NYOMBAN JARO

IGAZSAGAHOZ INTEZTETETT EKES RHYTH-

MUSU HYMNUSOKKAL, PROPHETAI LELEKTŐL

[illegible] Protakkal és több

[illegible] Dicséretekkel

és [illegible] Cantionakkal

[illegible]

GRADVAL.

MELLY MIND AZ ELSŐ FORDITASBAN VAGY

[illegible] exemplarokból mastan

[illegible]

[illegible]

KESERVI DAJKA JANOSNAK

ÉS

GELEJI KATONA ISTVANNAK

ERDELY ORSZAGABAN LEVŐ MAGYAR

Keresztyen [illegible] Püspökinek, [illegible] GYULA-

FEIRVARINAK Lelki Pásztorinak [illegible] munkájok altal.

[illegible] BETHLEN GA-

BOR Fejedelem [illegible] FEIRVARI

[illegible] nagy öreg bötüktől [illegible].

[illegible] kegyel-

mes Urunknak, RAKOCI GYÖRGY [illegible] keresztyé-

[illegible] és az Christus-

[illegible]

[illegible]

[illegible]

GYULA FEIR-VARATT

AZ IGENEK MEG TESTESÜLESE UTAN

MDC XXXVI. ESZTENDŐBEN

Az Öreg Graduál címlapja

kapcsokat szorosabbra fűzze. Itt az idő, hogy a régi, egymástól eltérő szertartáskönyvek — gradualok — helyére közös graduál lépjen. És, a mi nem kevésbbé fontos, itt az idő, hogy a régi rögecses, hibás, a kortól elmaradt szövegeket kijavítsák. Az eszme Katonáé volt, ki nem szűnt meg ostromolni idvezült praedecessorát, Keserűi Dajka János uramat, az erdélyi orthodoxa ecclesiáknak akkori dicséretes püspökjöket, míg, úgymond, megindula benne. Az istenfélő jámbor az hymnusokat igen szép magyarsággal egyező végződésű ritmusokra, az deák exemplarok szerént, megigazítá, az melyek penig deákul nem találtattak, azokat az keresztyéni hitnek és vallásnak rámájára szabá, és az nótákhoz alkalmaztatott ékes versekre formálá. Ezután ismét az innen-amonnan, városokról, még onnan kívül Magyarországból is békéreget tetett graduálokból az miénknek híjat kipótolta és kitöltötte. Végezetre az másfél száz zsoltárokat — mint látszik, az bóldog emlékezetű Károlyi Gáspár fordítása szerént — mivel az előtti graduálokban csak egynéhány zsoltárok voltak, azok is nem literaliter, hanem csak periphrastice, az az bővedebbkén való körül járó beszéddel, az mint az kisebbik cantionaleban[1] kell lenni, versenként szaggatván, az nótával való éneklésre egészben leírta. Az lamentációkat, avagy az Jeremiás siralmait, az passiót Geleji korrigálta és kótáltatta meg; a prózák, antifonák, a Te Deum, a litániák és több kótás ceremóniák, noha bizony azokat is megolvasni igen szükséges lött volna, előbbi állapotukban maradának. Akkor mutatót vittek Gábor fejedelemhez. Ki olvasván, igen tetszék néki, és nagyon megdicséré, s ígéré kegyelmesen, hogy az leirattatása felől illendő gondviseléssel leszen. Melyet meg is cselekedett, mert az maga öregbik kancellariaján lévő jó kezű deákkal, regal papirosra, nagy öreg bötűkkel leiratá és igen szép aranyason bekötteté, tábláit az szegleteken ezüsttel gazdagon megboglároztatván, eleit avagy az felnyíló felét, megkapcsoztatván, az oldala közepire két felől az maga címerét szegeztetvén.

A nagy mű, nagyjában legalább, be volt fejezve. Az Öreg Graduál öregeben készen állott. De a cél csak részben valósult. A hatalmas könyv, még egyszer tökéletesbítve, csak Rákóczi György pártfogásával került sajtó alá, 1636-ban 200 példányban kinyomatva és a fejedelem aláírásával ellátva ment szét az ország kiválóbb eklézsiáihoz mint valóban fejedelmi ajándék, hogy rendet hozzon az istentiszteletbe, a himnuszok szövegét megszabja és lezárja a református énekköltészetnek hosszú, egy százados fejlődését, melynek élén a Batthyányi-kódex áll emlékeink között.[2]

[1] [illegible] kézen forgó énekeskönyv, *graduale*: nagy szertartás-könyv, mely a kántorok részére volt szánva.

[2] A Batthyányi-kódex anyaga, öt himnusz híján, természetesen Dajka és Katona változtatásaival, mind átment az Öreg Graduálba. Az erről szóló kimutatást l. *Volf György* értekezésében, *Nyelvemléktár, 14. kötet, XXX. l.*

Azt gondolták, hogy az ízlést megkothetik. De a Rákóczi, Dajka és Katona tekintélyének hatalma nem bírt megküzdeni másfélszáz zsoltár varázsával, melyek majdnem harminc évvel az Öreg Graduál közrebocsátása előtt, ellenállhatatlanúl ragadták meg a közönség kedélyét s nagy időkre biztosították uralmokat a protestans istentiszteletben.[1] A magyar reformált egyház egy szegény, örökké küzdő ember zsoltárfordításában találta meg áhitatának legjobb kifejezését, kinek írói szenvedélye mélyebb volt, mint koráig bárkié honfitársai közül, s életét izzó tűzként a magyar író hivatásának mártiromsága emésztette föl, a nelkül, hogy hazája földén hazaját találhatta volna. Szenczi Molnár Albertnek sikerült az, a mit csak kevesen érnek el: kánoni tekintélyű munkat alkotni; és a legelterjedtebb könyvek egyikét írni meg, a melyek az irodalomban léteznek.

Mint tanuló, gyermekkorában megfordúlt Göncön. Tanúja volt Károliék jámbor buzgalmának, hallotta egyes szavakról tett vitaikat, s nem egyszer vitte »az istenes vén ember« »irotta levelecskéit« a vizsolyi műhelybe. Soha ezeket a napokat el nem feledte, s mély hatásuktól nem szabadulhatott. A nyelv, a hit, a biblia lángoló szeretete kisérte mindenüvé, a hova lépett, s életének lázas munkájában körülöttük aratta babérait. Mint szegény, partfogó nelkül való vándordeák indult a külföldre s tanult a mások kegyelmére szorúlva. Egymás után kereste föl Wittenberga, Drezda, Heidelberg, Strassburg főiskolait, üzve a szükségtől, küszködve csaknem folyton a nyomorral, hogy már már öngyilkosságra gondolt, majd később a herborni, altorfi és marburgi egyetemet, filologiát és theologiát hallgatva, Frankfurtot mint korrektor, hogy a könyvnyomtatás mesterségével megismerkedjek. Folyton hívták haza: nyugalmas hivatallal, fényes ígérettel; nem hallgatott rájok. Ha megjött is, csakhamar sietett vissza a külföldre, második hazájába. Ösztöne ragadta ellenállhatatlanúl az idegenbe, az európai tudomány tűzhelyeihez, az eszmék forrásához, érezni a szellemi élet lüktetését, fölhasználni az eszközöket, melyeket nyujtott, és mindezt hazájának, felekezetének hasznára fordítani. Figyelemmel kisérte az irodalom hiányait, a köz-szükséget. Mint egykori diaknevelő élenken emlékezett rá, hogyan kellett növendékével egy latin-német szótárral vesződnie. Magyar-latin szótár hírrel sem létezett, a mi latin-magyar volt, a Pesti Gáboré, Szikszói Fabriciusé, a szavakat különböző csoportok szerint sorolta elő, az egyetlen betűrendes Calepinus féle tizen egy nyelvű szótárhoz már nagy drágasága miatt is nehéz volt hozzájutni. Molnárt nem hagyta pihenni ez az állapot. Még mint strassburgi deák hozzafog a gyűjtéshez. Tíz éven át dolgozik nagy buzgósággal és

[1] *Szenczi Molnár Albert, Psalterium Ungaricum. Szent David Királynak és Prophetanak Száz ötven Soltári.* Herborn, 1607. Hanau, 1608. Oppenheim, 1612. Locse, 1635.

lelkesedéssel. És a német-latin Dasypodius mintájára megalkotja betű rendes latin-magyar és magyar-latin szótárát,[1] mely különféle pótlásokkal és kiadásokban a XIX. század elejéig megtartotta uralmát s a

Sz. Molnár Albert arcképe

nyelvesetre mindvégig elsőrangú forrás maradt. Utóbb magyar nyelvtant írt az idegenek számára,[2] s ezzel — a Ramus módszerének köve-

[1] *Dictionarium Latinovngaricvm* ... Item viceʒversa Dictionarivm Vngaricolatinvm, etc. Nürnberg, 1604. — *Dictionarivm Vngarico-Latinvm.* Nürnberg, 1604. Ujabban: Hanau, 1611., Heidlberg, 1621., Frankfurt, 1644., Nürnberg, 1708.

[2] *Nova Grammaticae Vngaricae Libri Duo.* Hanau, 1610.

tésén kívül — Forgách és Pázmány dicséretét is megnyerte. Azonban lelkét leginkább a biblia foglalta el. Égető szükségét látta egy új kiadásnak. A vizsolyi sokba került, nagy méretei, súlya megnehezítették használatát, stilus, helyesírás dolgában számos kifogás alá esett. Molnár hivatást érzett magában, hogy a Károli örökébe lépjen és koszorúiban osztozzék. Esztendők izgalmait éli át, készül, kér, sürget, dolgozik, jár, levelez, hogy tervét valósíthassa. Évek múlnak el, míg csak Károlinak egy példányához juthat, s még egyszer annyi idő, míg kiadót találva munkához láthat. Szívóssága legyőzte az akadályokat, buzgalma, segédforrásai, tudása biztosítják a sikert. Volt tanárai tanácscsal állanak mellette, a marburgi egyetem könyvtára ellátja könyvekkel. Hét esztendei törődés után így lát napvilágot bibliája.[3] Alkalmas, könnyű kezelésű munkát adott, melynek kanonikus könyveiben átjavította Károlinál orthographiáját, pótolta a hiányzó verseket, följegyezte a konkordanciákat és, a mi fő, szépített a fordítás stilusán. Megékesítette és megjavította Károlit, a nélkül, hogy jellegét eltörölte volna. Tehetsége s hajlama volt az ilyen munkához. Nem tartozott az eredeti vagy lángszellemek közé. Mint író főkép ízlésével s buzgóságával tünt ki, s pályájának legjobb termékei fordítások voltak. Beillett a reformáció változott irányába, mely újat nem igen alkotott többé, hanem az elért eredményeket akarta biztosítani, összefoglalni és a jövőre áthagyományozni. Társai közt nincs egy sem, a ki ebben a jegecítő, hagyományozó munkában több sikerrel működött vagy nevét annyi maradandó, sőt monumentális alkotáshoz csatolta volna. Molnár a jövőnek élt, kerülve a mindennapi élet villongásait, melyektől akkor is távol maradt, mikor a tusára úgyszólván osztokéltek. Nincs egyetlen irata Pázmány és társai ellen és nincs egyetlen polémiája. Lelkéből hiányzott a harcias erély s elszántság, mely a közéletbe ragadhatta volna; sőt bizonyos gyámoltalansággal állott az életben, anyagilag örökké Maecenások és jóakarók kegyére szorulva, bár éveken át a legszebb hivatalok állottak nyitva előtte. Tudós volt és író — semmi egyéb, nagy ideálok lebegték körül, s elzárkózott a mindennapiság poratól. Észre sem látszott venni a század dühös vitáit, melyek a második évtizedben zajgottak. Oppenheimi társaságának csendjében Scultetus beszédeibe[4] merül, Kalvin alapvető munkáját, az »Institutio«-t fordítja, »melynél jobb könyvet soha senki nem írt az szent könyvek után, kiket az nagy apostoloc

[3] *Szent Biblia.* Hanau, 1608.

[4] *Postilla Scultetica:* Az egesz esztendő altal valo vasarnapokra es fő innepekre rendeltetett euangeliomi textusoknac magyarazattya. Mellyben az igaz Tudománnac részei befoglaltatnac, es az ellenkező tévölgésec meghamissitatnac... Scultetus Abraham által; az Rhenus vize mellékén regnálo Frideric Palatinus Hertzegnec Haydelbergaban Udvari fő Prédikátora által. (Németből). Oppenheim, 1617.

írtak.[1] Prózájának legszebb lapjait alkotta meg e művekben, különösen az utólsóban. Noha eleinten voltanak némelyek, sőt még mostan is nem kevessen támadnak, azkik tagadják, hogy vagyon Isten, de ugyan mégis azt, azmit tudni örömest akarnának, szüntelen meg kell érezniek . . . Azki mentől vakmerőbb megvetője az Istennek, az leginkább elrémül csak egy falevelnek cserdülésén is. Honnét vagyon ez? Nem egyebünnet, hanem szinte az isteni felségnek bosszúallasából, mely az ő lelki ismereteket annyival keményebben általjárja és megröttenti, mennyivel ők nagyobb igyekezettel akarnak őtet eltávoztatni. Megbújnak jóllehet minden setét szegleteket, hogy magokat az Istennek jelenvoltátúl elröjthessék, és azt szívekből és lelkek ismeretiből kiolthassák, de ugyanazon hálóban maradnak fogva, vagy akarjak, vagy nem. És akarmint láttassék is az Istennek jelenvolta néha valami keves ideig távol lenni, deugyan mindenkor megjó és új és erős ostrommal rohan az olyanokra, úgy, hogy ha az ő lelkek esméretinek insége és gyötrelme néha valami kevéssé megenyhődik is, de az sem külömb a részegségben merölteknek és hagymázban feküvőknek álmanál, azmelyek ha szinte alusznak is, deugyan nem nyughatnak békeséggel, mert iszonyú és rettenetes álmodozásokkal szüntelen gyötrődnek. Ilyen volt a stílja. Komoly, egyszerű és nemes díszre törekvő, bizonyos mertékben lágy és kenetes. Mindenki megertette és mindenki gyönyörködött benne. De hírnevét s dicsőséget mégsem prózája építi föl. A biblian kívül egyetlen fordítása sem hatott mélyebben korára és az utódokra: s egyszernél többszor valamennyi közül a leggyöngébb látott napvilágot, mint látszik, a benne folhalmozott példák miatt.[2] Molnár Albert mint a zsoltárkönyv fordítója vált az irodalomban és a magyar nemzet szívében halhatatlanná. Huszonhat éves volt, midőn Frankfurtban, a francia templomban elragadták a zsoltárénekek szép dallamai: s később, Heidelbergben, német szöveggel ő is megtanulta őket. A Psalteriumnak ez a formája nem rég jött divatba, de csakhamar bejárta és meghodította Európa népeit. Clément Marot, költő, ki a francia verselésre nem kisebb hatással volt, mint a prózára az Institution Chrétienne komoly, egyöntetű és csiszolt stílusa, megkezdette a zsoltároknak versbe foglalását, melyet nemsokára Beza Tódor fejezett be. A dallamokat Claude Goudimel írta, és a gyűjtemény, mikor 1565 megjelent, elragadta Franciaországot. Sőt a mozgalom meg tovább terjed. Egy sereg fordító áll elő, spányol, olasz, angol, holland, lengyel és cseh nyelvű emberek, a németeknél Melissus és Lobwasser Ambrus. Mindenféle hallani a

[1] Ty [illegible] *Religiora és igaz hitre való tanítás.* Hanau, 1624.

[2] *Discvrsvs de svmmo bono.* Az legfőbb iorol, mellyre ez világ mindenkoron serényen és valóban vágyódik. Az Bibliai és Világi sokféle Historiákért és Példákért olvasásra kedves és hasznos. Ennekelőtte Josqvinvs Betulivs (= Ziegler György) által Hanoviaban bocsattatott ki, stb. Löcse, 1630. — Kolozsvár, 1701.

zsoltárok nemes, értékes dallamait. Az emberek éneklik őket és vigasztalást merítenek belőlük. Éveken át — és ezek a küzdelem és szenvedés

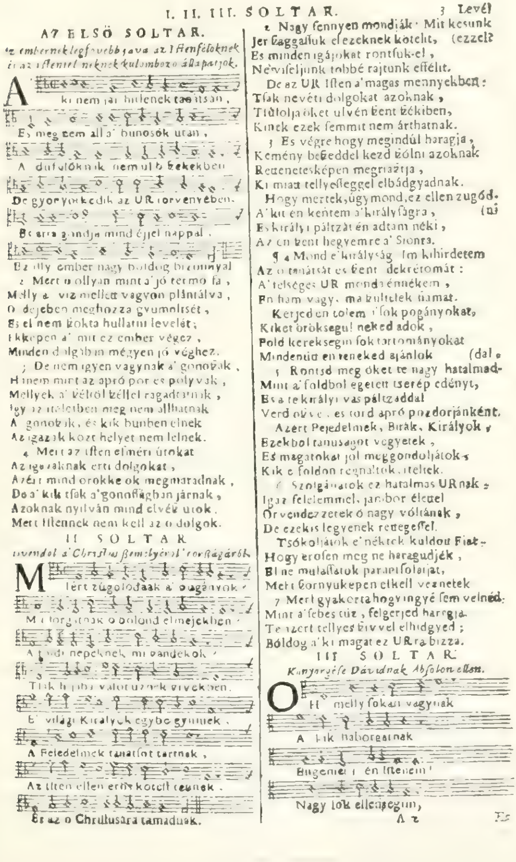

I. II. III. SOLTAR. 3 Levél

AZ ELSÖ SOLTAR.

Az embernek legfőbb java az Istenfélőknek és az istentelen neknek kulomboző állapatjok.

A ki nem jár hitlenek tanátsán,
Es meg nem áll a' bünösök után,
A' dufulóknak nem ül b székekben
De gyönyörködik az URtörvényében.
Es arra gondja mind éjjel nappal,
Ez illy ember nagy boldog bizonnyal
2 Mert ö ollyan mint a' jó termő fa,
Melly a' viz mellett vagyon plántálva,
O idejében meghozza gyumolsét,
Es el nem szokta hullatni levelét;
Ekképen a' mit ez ember végez,
Minden dolgában mégyen jó véghez.
3 De nem igyen vagynak a' gonoszak,
Hanem mint az apró por es polyvák,
Mellyek a' széltöl széllel ragadtatnak,
Igy az ítéletben meg nem állhatnak
A' gonoszok, és kik bünben élnek
Az igazak közt helyet nem lelnek.
4 Mert az Isten esméri útokat
Az igazaknak érti dolgokat,
Azért mind örökké ök megmaradnak,
De a' kik tsak a' gonoszságban járnak,
Azoknak nyilván mind elvész utok.
Mert Istennek nem kell az ö dolgok.

II SOLTAR

Jövendöl a' Christus személyéröl 's országáról.

Miért zúgolódnak a' pogányok?
Mit forgatnak ö bolond elméjekben?
A' földi népeknek mi szándékok?
Tsak hijába valót uznek elméjekben.
E' világi Királyok egybe gyülnek,
A' Fejedelmek tanátsot tartnak,
Az Isten ellen erös kötést tesznek,
Es az ö Christusára támadnak.

2 Nagy fennyen mondiák: Mit késünk ezzel?
Jer szaggassuk el ezeknek kötelit,
Es minden igájokat rontsuk-el,
Ne viseljünk többé rajtunk efféle.
De az UR Isten a' magas mennyekben:
Tsak neveti dolgokat azoknak,
Tsúfolja öket ülvén szent székiben,
Kinek ezek semmit nem árthatnak.
3 Es végre hogy megindúl haragja,
Kemény beszéddel kezd szólni azoknak
Rettenetesképen megriasztja,
Ki miatt tellyességgel elbádgyadnak.
Hogy mertek, úgymond, ez ellen zugódni
A' kit én kentem a' királyságra,
Es királyi páltzát én adtam néki,
Az én szent hegyemre a' Sionra.
4 Mond e' királyság: Im kihirdetem
Az ö tanátsát es szent dekrétomát:
A' felséges UR monda énnékem,
En fiam vagy, ma szültelek fiamat.
Kérjed én tölem a' sok pogányokat,
Kiket örökségül neked adok,
Föld kerekségin sok tartományokat
Mindenütt én teneked ajánlok dal.
5 Rontsd meg öket te nagy hatalmaddal
Mint a' földböl égetett tserép edényt,
Es a' te királyi vas páltzáddal
Verd öszve, es tord apró pozdorjánként.
Azért Fejedelmek, Birák, Királyok,
Ezekböl tanuságot vegyetek,
Es magatokat jól meggondoljátok,
Kik e földön regnáltok, ítéltek.
6 Szolgáljatok ez hatalmas URnak,
Igaz félelemmel, jámbor élettel
Örvendezzetek ö nagy vóltának,
De ezekis legyenek rettegéssel.
Tsókoljátok e' néktek küldött Fiat,
Hogy erösen meg ne haragudjék,
Es ne mulassátok paranitsolatját,
Mert szornyuképen elkell veznetek.
7 Mert gyakorta hogy úgyé sem velnéd,
Mint a' sebes tüz, felgerjed haragja.
Te azért tellyes szivvel elhidgyed;
Bóldog a' ki magát ez URra bizza.

III SOLTAR.

Kunyorgése Dávidnak Absolon ellen.

OH melly sokan vagynak
A' kik háborgatnak
Engemet én Istenem!
Nagy sok ellenségim,

Az Es

Sz. M. A. Dávid zsoltárainak első lapja.

esztendői voltak — zsongják be Molnár lelkét, enyhületet nyújtva és a költészet magasztos forrását nyitva meg számára. Lelkesedéssel fog a munkához és lázas gyorsasággal végzi el. Harmadfél hó alatt készül

el az első száz zsoltárral, és a többi ötven huszonhárom nap alatt készen állt nála.[1] Fordítást nyújtott, nem parafrazist, és a szavaknak nem csupán jelentését adta vissza. Ezeken a zsoltárokon átleng az ihlet szelleme és az eredetinek költői hangulata: egyszerű, világos és mégis már ódon zamatú nyelvük csöndes hullámzásával, a szívnek, és egyenetlenségei mellett is legtöbbször a költészetnek hangja. Egy csapásra kiemelkedünk a régiek bőbeszédűségéből a valódi fordítás szinvonalára, és a verselés, mintegy varázsütésre, az alakok egész tömegével gazdagodik. Molnar Albert érzi a verselés fontosságát, súlyt helyez annak gondosságára és kiemeli a franciai versfajoknak sokféleségét. Összeséggel az zsoltárok szazharminc különböző nótákra vadnak, és majd megannyi a versek nemei. Annakokáért meggondolhatja minden, minemő nagy munkával kellett énnekem az hosszú magyar igéket az franciai apró igékből álló versekre formalnom, holott egy syllabával sem tehettem többet hozza, sem az sensustól nem kellett eltavoznom. Nincs megelégedve az elődök paraszt verseivel, a melyekben avagy semmi egyenlő terminatiok[2] nem voltak, avagy tíz vers is egymasutan mind egy igében ment ki, a honnan az históriás énekekben szamtalan az sok *vala, vala, vala,* kin az idegen nemzetek, az kik ezt látják, nem győznek eleget rajta nevetni. De hala Istennek, ez egynéhany esztendőkben az mi embereink is ékesb verseket szoktak irni, úgymond. Joggal beszélhetett így és hivatkozhatott munkájára. A könnyű, szoveny es francia strófák magyarul megzenditese a legmerészebb gondolatoknak volt egyike és Molnar a körülményekhez képest sikerrel valositotta meg. Marot bizonyara hasonlithatatlanúl csengobb, elevenebb es csinosabb verseket irt nalanál: sok verse van, melyeket csupan a rim és szotagszam mutat versnek; azonban megerzi, ha a ritmus a magyarhoz kozeledik, akkor dikciója felszarnyal, verse erős lendületet vesz és magasan eredetije, Lobwasser fölé emelkedik.

Az Isten a mi reménységünk,
Midön reánk tör ellenségünk,
Minden háborúságinkban
Megtart erős hatalmában.
Azért a mi szivünk nem félne,
Ha az egész föld megrendülne,
És a hegyek a tengernek
Közepébe bédülnének!

Perelj, Uram, perlöimmel,
Harcolj én ellenségimmel:
Te paizsodat ragadd elö
Én segedelmemre állj elö,
Dárdádat nyújtsd ki kezeddel,
Ellenségimet kergesd el...

[1] [illegible] szeptember [illegible].

[2] Rimek.

Dicsérlek téged, Ur Isten!
Nagy sürü gyülekezetben
És nagy roppant sereg nép előtt
Téged dicsérlek minden fölött.
Ne engedd, hogy örüljenek,
A kik ok nélkül gyülölnek,
Ellenségimet fordítsd el,
Ne hunyorgassanak szemmel.

Mint a szép hives patakra
A szarvas kivánkozik,
Lelkem úgy óhajt Uramra
És hozzá fohászkodik.
Te hozzád, én Istenem!
Szomjúhozik én lelkem:
Vajjon színed eleiben
Mikor jutok, élő Isten.

. . . Sebessége árvizednek
És a nagy zúgó habok
En rajtam összeütköznek,
Még is hozzád óhajtok:
Mert úgy megtartasz nappal,
Hogy éjjel vígasággal
Dicséreteket éneklek
Neked, erös örizömnek . . .

A reformátusok hivatalos énekkészlete Molnár zsoltáraival jórészben megállapodik. Az eklézsiák megküzdenek az idegen dallamok nehézségeivel; a chorál és a régi nemzeti melódiák mind jobban háttérbe szorulnak Claude Goudimel győzelmes szerzeményei előtt, a régi s újabb költészet darabjai az elsőséget Molnar Albert müveinek adják. Több mint egy századon át tart ez a folyamat. Az unitáriusok elfogadják a Zsoltárkönyvet, maga a katholikus egyház sem zárkózhat el tőle. A XVI. században a reformáció állott a katholikus költészet hatása alatt; most a régi egyház hívei kölcsönöznek az újtól. Akárhány helyütt, hol katholikus templom nincsen, a katholikus hívek a protestáns istentiszteletet látogatják; a kántorok és mesterek protestáns énekeskönyvekkel és graduálokkal látják el magokat. És a diadalmas egyház hiába zsinatol az »abusus« ellen. Akárhány gyökeres protestáns ének átment hainak vérébe és lehetetlen onnan kiirtani többe. Huszár Gál, Batizi András, Skaricza, Sztárai, Szegedi Gergely és Molnár Albert, sőt Dávid Ferenc alkotásai győzelmesen küzdenek a reakció erejével. És mikor az első katholikus énekgyüjtemények napvilágot látnak, egy

sereg protestáns eredetű ének talál helyet lapjaikon,[1] jeléül annak a mely hatásnak, mely fölülálló minden harag és ellenségeskedés tüzen, mely a pártokat elválasztja.

A protestáns énekköltés nem volt a katholikusnak előidézője, azonban kiterjeszkedésére az istentiszteletben hatást gyakorolt. A katholicizmusnak látnia kell az ének fontosságát és mint az ellen- és óvó intézkedések eszközét meg kellett ragadnia. Valóban, Telegdi prédikációinak egyik kötetében[2] megjelent néhány ódon zamatú ének,[3] a melyet karácsonykor, prédikáció előtt és után, szoktak énekelni, s a melyek közül egyik-másik protestáns munkákba szintén átjutott. De a katholikus énekköltés nekilendülése még messze van. A katholicizmus költészet nélkül győzött ellenségein és csak miután magát biztosította, fog annak apológiához. 1651-ben lát napvilágot az első gyűjtemény,[4] abból a célból készítve, hogy az eretnek és tragár dalokat a nép közül kiszoritsa, és ötven év alatt még négy más kötet jut a közönség kezébe.[5] Összegyűjtik a régi hagyományokat, új műveket készítenek: fordítanak és kölcsönöznek. És a katholikus énekköltészet, bár kiterjedésre kisebb, a tárgyak, a hang és szinek változatossága dolgában utoléri, sőt felülmúlja a protestánst. Tisztes régi énekek, a melyeknek korát a múlt század elejéig lehet kisérni, csinos, könnyed fordítások, melyeknek a nyelven megérzik a XVII. század választékossága és mesterkeltsége, szabatosan lüktető ritmusokkal; magasra szárnyaló himnuszok, egyszerű ódon krónikák követik egymást tarka össze-visszasságban, megtoldva néhány kedves dallal, melyek a legtisztább népköltészet üdeségét s naivságát lehelik. Előkerül az ősrégi »Csordapásztorok midőn Bethlehemben« szép eredeti dallamával és balladás szerkezetével; megcsendül Mária bolcső- vagy jászoldala és megzendülnek siralmai. Ellentétben a

[1] *Skaricza:* »Erős várunk«, l. Illyés, *Soltári Enekek*, a 45. zsolt. után. *Molnár:* »Mint a szép hives patakra«: l. Kisdi: *Canthus Catholici*, 178. *Huszár Gál:* »Könyörögjünk az Istennek szent Lelkének,« C. C. 156. *Batizi:* »Jer dicsérjük ez mai napon« és »Jövel Szentlélek Uristen«, C. C. 19. és 159. *Sztárai* 22. zsolt., C. C. 175. — *Dávid F.:* »A keresztyénségben, igaz vallás az hitben« és »Adgyunk hálát mi minnyájan,« C. C. 3. és 157. stb. *Gönczi Ék.:* »Ez nap nékünk dicséretes nap,« C. C. 21. stb.

[2] I. k. A 2. kiadásban a 119—125. ll. — Bécs, 1638.

[3] »Dicséretes az gyermek, ki ez nap születék«; »Nagy öröm nap ez nékünk«; »Gyermek születek Betlehemben«, »Jer dicsérjük, jer dicsérjük az Krisztus Jézust«.

[4] *Canthus Catholici Regi es Uj Deak es Magyar Ajtatos Egyhazi Enekek, s Litanak:* Kikkel a Keresztyének esztendő által való Templomi Solennitasokban, Processiókban és egyéb ajtatosságokban szoktak élni. H. n. 1651. — U. az bővitve Kassa, 1674., Szegedi Lénárd, egri püspök költségén.

[5] Kájoni János, Cancionale Catholicum, Csík, 1676. — Balás Ágoston, Cancionale Catholicum. Csík, 1681. és u. o. 1685. — Illyés István, Soltári Énekek Az Magyar Anyaszentegyház vigasztalasara es Halottas Enekek stb. Nagy-Szombat, 1693. — Náray György, Lyra Coelestis svavi concordia Divinas Laudes personans, etc. Lőcse, 1695.

protestantizmus elvont Isten-eszméjével, a földre szállott Isten gyöngéd, emberies kultusza lép előtérbe; és a legszebb költemények átlag Máriáról vagy hozzá szólanak. Nem tudnak betelni magasztalásával, legszebb képeik, hasonlataik özönével árasztják el. »Ó fényességes szép hajnal, ki nekünk mennyből adattál, üdvözlégy, teljes malaszttal, dicsőséges Szűz Mária, Atyaistennek leánya, Szentháromságnak tárháza s annak legszebb alkotmánya!« »Te vagy a tisztaság termő fája, szemérmetességnek szép rózsája . . . szűzek virága, üdvösségünknek szép aranyága.« Dicsőíteni akarják, míg élnek, míg fenmarad lelkök szabadsága; és a régi deák himnuszok gyönyörű fordításaiban esedeznek hozza.

Mennyországnak királynéja, irgalmasságnak szent anyja,
Élet, édesség, reménység, üdvözlégy szép Szűz Mária!
Évának árva fiai, számkivetett maradéki,
Siralmának örökösi, sok nyavalyáknak hajléki
Hozzád óhajtunk, mennyégben ki vagy örök dicsőségben . . .

A nyelv színes, virágos, a ritmus, mely az első énekekben Vásárhelyi hatását éreztette, élénken lüktet és a legváltozatosabb formákba illeszkedik. És a mi fő: nem feledkeznek meg a régi hagyományokról. A »Patrona Hungariae« eszméjét világosabban és magasztosabban fejezik ki, mint valaha.

Boldogasszony anyánk, régi nagy pátronánk,
Nagy inségben lévén, így szólít meg hazánk:
Magyarországról, romlott hazánkról,
Ne felejtkezzél el, szegény magyarokról.

Nyisd fel az egeket sok kiáltásunkra,
Anyai palástod fordítsd oltalmunkra!
Magyarországról, romlott hazánkról,
Ne felejtkezzél el szegény magyarokról.

Kegyes szemeiddel tekintsd meg népedet,
Segéld meg áldásra magyar nemzetedet.
Magyarországról, romlott hazánkról,
Ne felejtkezzél el szegény magyarokról.

A haza pusztulása, mely fölött árvák, özvegyek zokognak, az inség, a szétszakadozottság mély fájdalma ihleti őket. A protestantizmus széttépte a magyar hazafiság egységét s megtagadta népünk égi pártfogóit, ennek az eretnekségnek, hitetlenségnek kiirtásáért esedeznek. Legyen mint régen volt:

Hogy mint Isten anyját régen tiszteltenek,
Úgy minden magyarok most is dicsérjenek.

És hivatkoznak mintegy jogaikra: Tudod, hogy Szent István örökségben hagyott, Szent László király is minket reád bízott. A nem zett vétkezett, de meg fog térni, ha Mária imádkozik érette.

Jézus, fiad előtt könyörögj érettünk,
Mert ha nem cselekszed, egy lábig elveszünk.
Magyarországról, romlott hazánkról,
Ne felejtkezzél el szegény magyarokról!

Egy másik énekben István királyhoz fordulnak:

Ah, hol vagy magyarok tündöklő csillaga!
Ki voltál valaha országunk istápja!
Hol vagy, István király? Téged magyar kiván,
Gyászos öltözetben te előtted sírván.

. . . Előtted könyörgünk, bús magyar fiaid,
Hozzád fohászkodunk, árva maradékid.
Tekints, István király, szomorú hazádra,
Fordítsd szemeidet régi országodra . . .

Érzik a kor szenvedéseit, de bennök nem merülnek el. A katholikus költészetet mintái, dogmatikai és bibliai állaspontja megmentették attól a sötétségtől, mely a protestáns lírára borul. Világosabb, derültebb amannál, mulóbb a fájdalma, közvetlenebb az öröme. És megmentették a protestáns líra szomorúságától azok az állapotok, melyek közt felvirágozott: művelőinek szerencsésebb életkörülményei, kik nagyrészt a XVII. század konszolidáltabb viszonyai közt működtek, míg végre, a XVIII. század elején hivatalos gyűjteményei fejlődésökben egyidőre megállapodnak. Ez a fejlődés azonban soha sem volt erős és alakító hatású. A Szelepcsényi féle hivatalos énekeskönyvek megmaradtak úgyszólván a legelső gyűjtemény valamelyest bővített és javított kiadásainak: Náray és Illyés inkább zenészeti oldaláról érdemel különös figyelmet — az alap és az épület összes főrészei 1651-ben készen állottak. Valóban, a nagy irodalmi áramlás, melyet a reformáció előidézett, a XVII. század második felében nagyrészt fontosságát veszti. A vallási irodalom tere zsibong a munkásoktól, kiknek sorában egy Medgyesi Pál s egy két kiválóbb társa szerepel; azonban mindez csak egy eredményeiben nagy időnek gyönge visszhangja, mely elmúlt és nem tér vissza többé. Az irodalmi fejlődés történetének semmi köze a tovább tomboló vitákhoz, melyek újat nem tudnak mondani és forma tekintetében a korcsmák színvonaláig sülyednek: és nem fogja felkeresni az egyszerű, áhítatos iratokat, melyek nem érik utól előzőiket és messze maradnak mögöttük. A küzdelem nagy napjai elmúltak, hatalmas eredményeiket az életben és maradandó alkotásaikat az irodalomban. Az egyházak sorsát immár az erőszak, nem a szellem fogja eldönteni: de másfél század alatt megvetették a katholikus ének költészet történetes gyűjteményének alapját, létrejött Károli és Káldi Bibliája, Pázmány prédikációskönyve és Kalauza, Geleji Oreg Graduálja, Szenci Molnár Albertnek a magyar Zsoltárkönyv, és ezek túl fogják élni korukat.

HATODIK KÖNYV.

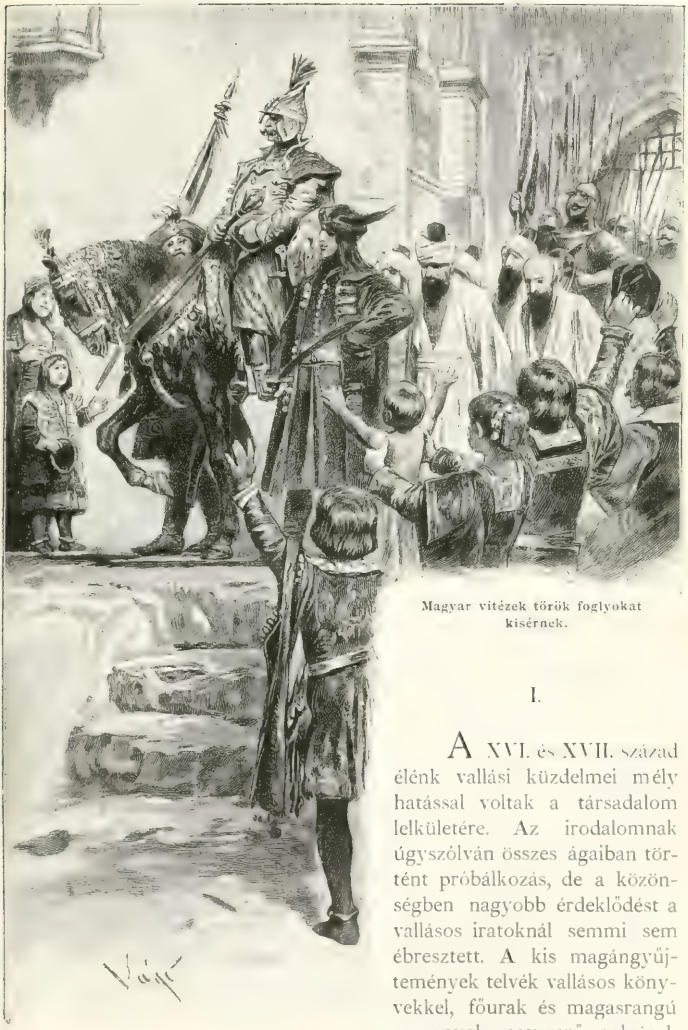

Magyar vitézek török foglyokat kisérnek.

I.

A XVI. és XVII. század élénk vallási küzdelmei mély hatással voltak a társadalom lelkületére. Az irodalomnak úgyszólván összes ágaiban történt próbálkozás, de a közönségben nagyobb érdeklődést a vallásos iratoknál semmi sem ébresztett. A kis magángyűjtemények telvék vallásos könyvekkel, főurak és magasrangú asszonyok, egyszerű polgárok és nemesemberek, foglalkozásaik és küzdelmeik között egyaránt a hit dolgaiban keresnek megnyugvást és enyhületet. Vallásos jellegű

az iskola, a műveltség, a gondolkodás, és a kornak ezt a jellemvonását az élet sokféle nyomorúságai csak erősbítették. A XVI. és XVII. század emberének úgyszólván éltető eszméje az isteni igazságosság, és vigasztalódásának jóformán egyedüli forrása. Faji érzése, hazafisága összeolvad ezzel a gondolattal, mely reménykedésének és elégedetlenségének kifejezője. Már a középkor végen látjuk ezt az elégedetlenséget, mely a költészetben is fölcsendül, az erkölcsök bomlását, a nemzet bűneit ostorozza, változást sürget, egy új világ után reménykedik s a reformáció elterjedésének leghatalmasabb tényezője. Azóta mintegy másfélszáz esztendő múlt el, és az állapotok még mindig megdöbbentő látványt mutatnak. Bú, elkeseredés mindenfelé; a töröktől, némettől elpusztított földön burjánzik az önzés. Hatalmas oligarchák kigúnyolják a törvényt, nagyúri rablók kelnek föl, hogy eltapossák a gyöngéket, s fittyet hányjanak az erkölcsi hatalomnak. A XVI. század folyamán semmi sem biztos többé. A tulajdonos laba alatt inog a föld: polgárok, nemesek válnak földönfutókká; egész nagy területek hevernek parlagon, elhagyottan. Vagyon, élet örökös veszélyben forog. Senki sem tudja, mit hoz a holnap, sőt a következő pillanat. E hosszú ostromállapotban mindenkinek az őrködő szerepe jut, mindenki fegyverben virraszt, mint egy tábor tagja. A nemes, ha nem vált valamely város lakójává, vagy nem aljasult a nyomorba merült parasztságig, általán valami félig vagy teljesen katonai életet él. Egyenkint, szolgáikkal, vagy egyesülve oltalmazzák birtokaikat, kastélyaikat és jövedelmeiket: hadat járnak, varaikba zárkóznak, végbeli életet élnek. Foglalkoznak az irodalommal, de csak mellékesen; kopja, kard hegyére többet kell nézniök mint bármi egyébre. A nemes ifjú, főkép a jobbmódú, műhelyt fölserdül, daliának, lovagnak áll, és dicsőséget a harcmezőn keresi. Fény- és pompaszeretők, mint őseik; de nyersek és edzettek is, szeretik az erőkifejtéssel járó mulatságokat. Isznak és táncolnak, énekelnek az asszonyokért, örömest mennek a viadalba és hősiesen viselik magokat benne — hazájokért s a kereszténységért. Egész sereg ilyen lovagot ismerünk: egyet sem, a kiben korának ez a típusa erősebben nyilatkozott, mint Balassa Balintban. A Balassák vére különben is eléggé kiváló volt. Vitézségök és erejök apáról fiúra szállott ép úgy mint szenvedélyeik hatalmas heve, mint az erőszakos, végletek közt mozgó természet, a melylyel mindnyájan meg voltak áldva, verve. Vakmerő harcosoknak, szilaj, önző, féktelen lovagoknak, környezetök és alattvalóik ostorainak születve, az őserő nagy, eleven forrását hordozták lelkökben, hogy jóban, rosszban egyaránt kitűnjenek és a század erényeit és bűneit egyaránt fokozott mértékben mutassák fel. Határtalan hazaszeretet, könyörtelenség, rideg számítás és lobogó tűz, külső és belső villongás, dalias bravúrok, sötét gaztettek és megtévelyedések szakadatlan láncolata — íme negyszázados pályájuk a XIII. századtól a XVII.-ig, győzedelmeskedve a legvalságosabb körül-

ményeken és diadallal tartva meg őket a legelőkelőbb családok között, melyek Magyarország sorsára befolyták. A legderekabb Balassa örökölte atyáinak temperamentumát. Ez a híres dalia, ki egy nap tizenegy nehéz párviadalt vív meg győzelmesen, ép úgy megtapossa a törvényt, a tulajdonjogot, mint ősei, épp oly embertelenül kínozza jobbágyait, mint századának legtöbb apró zsarnoka, és ha kell, ép úgy alkalmazkodik a körülményekhez, mint amazok. Azonban másfelől derék iskolába járt, szerető, buzgó édesanyjának nevelése szívébe oltotta korának hitét, mely életének válsagai és szenvedései közt újra meg újra megszólal lelkében: Bornemiszától, ki udvari papjuk volt, megtanulta szeretni az irodalmat, a költészetet, mely végigkiséri pályáján. Gyermek- és ifjúkorának ezek a becses hagyatékai megóvták attól, hogy végkep elmerüljön a Balassák vadságában, és a kor anyagiassága közepett szárnyat kölcsönöztek lelkének. Gyöngeségei újra meg újra elragadtak; de viszontagságainak hullámverései közt szívének mélyén föl-fölvillan valami nemes idealizmus, mely maradandóbb tévedéseinél s hibáinál. Még úgyszólván gyermekifjú volt, mikor az irodalomban föllépett. Apját hűtlenségi pörbe fogták, börtönbe hurcolták, s mikor szokéssel sikerült szabadságát visszaszereznie, két éven át virrasztott a maga és családja védelmére készen kekkői várában. E nehéz, nyomasztó idők terhét könnyíteni, »szerelmes szülőinek háborúságokban való vigasztalására« lenni – íme a 18—19 éves fiatal ember föltett célja. Egy jámbor elmélkedő német könyvet fordított le,[1] a melyet tanítója lelkesedve magasztalt és terjesztett; »mert mint az kis orvos kertecskébe az betegnek drága és hasznos füveket szedegetnek és összetörnek az orvosok, nagy nehéz fajdalmú betegségeknek meggyógyítasára, es mint az szép leanzók, szép és jó illatozó virágokból ékes koszorókat kötöznek az ő külső ékességekre: így ez kis könyvecskéből is, mind egészséget, mind szépséget vehetsz lelkedben.[2] Azonban igazi terét csak ezután találta meg. Korának szokásai, családjának bajnok hagyománya, lelkének vonzalma ösztökélik a vitézi életre, a »végekre«, hol e mozgalmas időkben a magyarság nemzeti életének egyik legjelentékenyebb része lüktet. Kanizsa, Esztergom, Érsekújvar, Eger táján megújul a régi lovagvilág, melyhez a spanyol-mór küzdelmek voltak hasonlók, mély hitével, lelkesedésével, önfeláldozásaival, predáival és kedvteléseivel. Balassa Egerben és környékén élvezi annak minden felbuzdúlását, édes és fájo

[1] *Betegh Lelkeknek valo fwues kerteczke* meliben sok fele io szagu, es egesseges fwuek talaltatnak, mely fwuek altal az lelkek mindennemö betegsegekben, fogiatkozasokban meg elevenedhetnek es meg Vyulhatnak: Ehez foglaltatot egy szep tudomany: Tudni illik mikeppen kellien embernek magat biztatni, az niomorusagnak wldeözesnek es kennak ideiben . . . Bock Mihaly altal zereztetet Nemeteöl. Krakkó, 1572.

[2] Bornemisza. *Negy keonyvetske a Keresztyeni Hitnec Tudomanyarol* Sempte, 1577. A 4. rész ajánló levelében.

izgalmait. És ennek a tarka, változatos életnek érintésére megnyílik a szíve, kitárul a lelke, ajkán fölcsendül a dal, melyhez hasonlót nem hallott meg a magyar föld. Mintha erős, acélos levegő csapná meg arcunkat. A mezőn a tavasz üdítő szellője száll, bokrok, fák virágba borulnak, a harmatos füvön paripa legelész, katonák futtatnak, alldogálnak szerteszét. Egy csapásra benne vagyunk a lovagi költészet világában, látjuk erőtől duzzadó, ifjú alakjait, érezzük sajátos, szilaj lelkesedésöket. Csak most tűnik ki, mennyire távol esnek tőlünk. E vas idegzetű ifjoncok végtelenül elütnek a XVIII. és XIX. század érzelgős, finomkodó, otthon ülő, pesszimisztikus embereitől. Alig törődnek testi fájdalommal, élettel: olyan erősek és szilajok, mint paripáik. A kikelet megnyitja előttök az illatos mezőt és a harcokat. Milyen öröm, ha ellenség érkezik! Akárhányszor be sem várják: az igazi dalia jókedvéből is próbára indul, holott sebesedik, öl, fog, vitézkedik, homlokán vér lecsordul.«

Véres zászlók alatt lobogós kópiát
Vitézek ott viselik:
Roppant sereg előtt, távol a sík mezőt
Széllyel nyargalják, nézik.
A párduc kápákkal, fényes sisakokkal,
Forgókkal szép mindenik.

. . . A nagy széles mező s a szép liget-erdő
Sátáló palotájok;
Az útaknak lese, kemény harcok helye
Tanúló oskolájok;
Csatán való éhség, szomjúság s nagy hévség,
Fáradtság — mulatságok.

Az éles szablyákkal méltán örvendeznek,
Mert fejeket ők szednek;
Viadalhelyeken véresen, sebesen,
Halva sokan feküsznek:
Sok vad madár gyomra gyakran koporsója
Vitézül holt testeknek . . ,

Semmi, az jó hírért, névért, az szép tisztességért mindentől meg kell válni. Példaadás, emberség, vitézség a jelszavok, és jó nevök a világon szerte szerént vagyon mindeneknél. Aztán nem vetik meg a tánczot, korben járó »jó borokkal töltött aranyos poharok«-at, s élvezik a szerelem gyönyöreit. A virágének, a szerelmi dal mindeddig jóformán ismeretlen volt az irott költészetben: a papok az erkölcstelenség eszközeit és alkotásait látták benne és egyező akarattal üldözték s kárhoztatták. Most ennek a becses költői fajnak termékeit szintén betűkbe kezdik foglalni. Nemcsak egyes, szétszórtan fellépő dalokról van szó, hanem egy egész költészetről, a melynek művelője valóságos költői egyéniség. Balassa ismeri a múlt — XV. — század két deák költőjét:

Katonak a végvarakban.

Marullust és Angerianust, tud lelkesedni egy sereg német, lengyel, olasz és török költeményen, Buchanan, Beza versein, és el tudja lesni a nép nyelvének költői kifejezéseit. Egy kezdődő áramlat elején jár,

Balassa Bálint arcképe.

melynek nem egyszer van szüksége idegen anyagra és keretre, hogy művészi hatással fejezze ki magát és lehető gazdagságra tegyen szert. Ugy szívja magába részeiket, hatásaikat, mint egy növény a talaj molekulait. De aztán buszkén, diadalmasan emelkedik fel és valami

sajátos benyomást gyakorol, minőre hiába igyekszünk visszaemlékezni. Csodálatos mélyen tud szeretni. Olyan a lelke, mint az izzó tűz, és erős, buja képzelete ontja a képeket. Mondják, hogy első eszményképe, Losonci Anna, Ungnád Kristófné, vagy ennek leánya: Losonci Anna Mária iránt Egerben gyúlt halálos szerelemre. Innen fogva bizonyos rajongás fogta el, a melytől végleg soha sem bírt szabadúlni többé. Emésztő szenvedelye uralkodott egész valóján, zsarnoka volt ideáljának, féltékenység, bizalmatlanság gyötörte; a józan ész szava elveszett érzelmeinek nyugtalanságában, s nem szűnt meg kínozni azt a nőt, ki valóban őszintén ragaszkodott hozzá. Ez a féktelen, szilaj érzés, e zabolátlan képzelődés csupán egyes percek gyönyörére és heves izgalmakra volt teremtve, a tartós béke és csöndes, zavartalan öröm csak örök sóvárgásnak tárgya számára. Valóban lírája a szenvedés költészete, a melyben ritkaság a boldogság hangja. Az a két egymásért lángoló szív soha sem érti meg egymást egészen. Félremagyarázzák egymás örömét, bánatát, tartózkodását: képzelt hidegséggel, képzelt hűtlenséggel kínozzák magokat. A lánc, mely összefűzi őket, már-már szétszakadóban: akkor jő egy világosabb pillanat: szív a szíven, ajk az ajkon, és egy percre rózsaszínben tündöklik minden. Hanem ez a perc is elmúlik, aztán újra beáll a régi sötétség, a régi habozás, kétség, vívódás.

Szívem nyughatatlan titkon ő magában,
Bú miatt gyötrődik, fáradt bánatában,
Nagy kínvallásában
Emésztetik mint fa tüztül sebes lángban.

Pedig a szerelme tiszta, mint a kútfőből buzgó víz. Örömest szolgál annak a leánynak, noha az gyötri őt szüntelen; jó kedvvel túr, szenved, enged, csak kedvébe juthatna. De csak egy kegyes szót sem tud nyerni tőle, sőt azt sem érheti el, hogy őt láthassa. Anna örvendez kínjainak, mint a párduc prédájának, mosolyog gyötrelmein. És még sem bírja elhagyni, sőt csak megbántani sem.

Tulajdona vagyok, szabad ő én velem,
Rabja vagyok, meggyek?[1] ha megöl is engem,
Vagy csak gyötri lelkem . . .
Szabad, ihon vagyok, övé szegény fejem.

. . . Nem úgy megyek el, hogy lennék nálad nekül,
Mert miként hogy test nem élhet lélek nekül,
Így te szerelmedtül
Soha nem válhatom meg halálom nekül.

Mind hiába, nem tud vége szakadni a háborúságoknak. Eleget tűrt, nem gyötrődik tovább. El fog felejteni mindent: szerelmet, rabságot, szabad lesz újra, öröme: jó ló, hamar agár, tölt kupa . . . És

[1] Mit tegyek?

elindul gyülesre Békés támogatására Báthori ellen — jó ruhás legényekkel, hozzá hasonlókkal, vitéz ifiakkal, nem kehegő vénekkel.

Szabadon örülök minden mulatságoknak,
Búsúltát sem gyakran látják vidám orcámnak,
Azért mert köteles —
Nem vagyok szerelmes —
Senki ékes voltának.

...Kegyesek, szép szüzek reám bár úgy nézzenek,
Valamint akarják, azzal mind egyet érnek,
Mert sem szerelmekkel,
Sem gonosz kedvekkel
Többé vízre nem visznek.

Így altatgatta büszke szivét. De a Békes-fele támadás kudarcot vallott. Balassa maga sem kerülhette el, hogy Báthori István elé ne hurcolják. Másfél esztendős fogsága közben éreznie kell, hogy keble zsarátnoka nem aludt ki: sőt újabb és újabb langokra lobban. Mint affele nemes rab, kit csak becsületszava köt, megfordulhat Erdély előkelő társaságaiban, s lelkében egymásután csap fel a szerelem. Most Csáky Borbála nevére ir egy búsongó, szép levelet: az ő fényes napjához: terjeszsze fényét ő feléje is:

Lám az Aetna-hegyet mondják tengeren túl,
Hogy koroskint égten ég,
Kit soha sem olthat meg sem eső, sem hó,
Sem másféle nedvesség,
Kinek égésében soha sem volt, sem nem
Lészen ez világon vég:

Az én szivemnek is, ki nagy szerelmében
Hozzád régen fölgyúladt,
Tűzét meg nem oltja sem bú, sem nyavalya,
Sem egyébféle bánat,
Ha szerelemért szinte megölsz is engem,
De ugyan el nem alhat.

Rólam azért vedd el szomorú néztedet,
És mutasd víg kedvedet,
Te két szép szemeddel, melylyel gyakran megölsz,
Éleszsz viszont engemet:
Tudod, úgy szeretlek tégedet, kedvellek,
Mint tulajdon lelkemet.

Majd ismét új szerelemtől beteges a lelke. Bebek Judit édes piros ajka, szemelye, tartása, kék szeme — szivét felgyújtó két faklyája tartja fogva, hogy ez a szeszélyes, múló érzés is csakhamar elenyészszék. A változékony, csapodár hangulatok mögött folyton megmegjelenik az első, igaz szerelem bús érzelme, mint valami lelket gyötrő, elmaradni nem tudó kisértet.

Siralmas nékem idegen földön
Már megnyomorodnom:
Szivem meghervadt nagy bánat miatt,
Nincs már hova fognom.

. . . Vagyok már szinte özvegy gerlice,
Szomorú én éltem,
Nem kell arany lánc, sem penig víg tánc,
Nincs semmihez kedvem.

Felejtett árva itt mint pusztában
Csak remete módra
Tengek, nem élek, lenni sem lelek,
Mert jutottam búra.

Ti mezők, hegyek, berkek, szép völgyek,
Kikben gyakran jártam,
Szép szelid vadat, hangos madarat
Ott hallottam, láttam:

Isten hozzátok, s adja, rajtatok
Az avagy örvendjen,
Az, a ki ekkor engem szeretett,
Mostan se feledjen.

Oda vágyik, vissza, lakta földére, hozzá, ki után szíve hal, vész, mint anyja után az eltévedt szarvas-fi. Csak legalább hírt hallana felőle: de kérdezősködni sem mer utana. Így éli át a fogságot. Aztan — 1577 elején — siet haza felé. Anyja már négy éve meghalt, lehet, atyját sem latta viszont többé. A maga ura lett, követhette hajlamait. Bosszút állt, hatalmaskodott és pöröket vont nyakára, melyeknek fonmaradt iratai árnyat vetnek reá. De újra katonaéletet élt, vitéz dolgokban vett részt, felújíthatta régi szerelmét és folytatta a dalt ott, a hol elhagyta. Meg egyszer énekelhet a viszonzott érzés gyönyöreről, a rejtekhelyen kapott virágról, a kedves édes féltékenységéről, mikor egyszerre mindennek vége.

Lelkemet szállotta meg nagy keserüség,
Csak nagy bánat lészen életemben már vég:
Oh én szívem mint ég!
Hogy szerelem miatt örök kinba esék.

. . . Ó én két szememnek szerelmes világa!
Keserves fejemnek te valál gyámola:
Mire hát bánatra
Hagyál el engemet ilyen árvaságra!

Nemde nem kedvedért hagyék el egyebet,
Vajjon s kinek ajánlottam szerelmemet?
Szerettem-e többet?
Tudod, kedveltelek egyedül tégedet.

Csak te valál nékem minden ékességem.
Szerelemre te gyútád szívemet nékem:
Mire hadsz el engem,
Ha nálad nekül is elfogy én életem?

Szegény fejemet már mivel vígasztaljam,
Szívemnek keservét kinek panaszoljam?
Magam hová fogjam,
Ha siralmim miatt én ugyan elasztam.

Igazán történt ez is méltán én rajtam,
Mert ok nekül magam búcsút neki adtam.
Szegényt háborgattam,
Hozzám nagy szerelmét semminek tartottam.

... Nem volt kettös szíve, ki miatt énnekem
Kellett volna félnem vagy idegenkednem:
Tudom mit írt nekem,
Erös esküvéssel mint bizlalt meg engem.

A megkínzott, eltaszított leány ment tovább a maga útján. Ment más szűz kezére. Szíveik nem találkoznak többé. A költő, az árva gerlice lelt új társat, ki előbbi szerelmének inségéből kivette, jókedvének lengedező szelével bús voltát elverte.

Immár ö érette egyebek szerelme
Nálam mind semmivé lött,
Mert szeme nyilával, nagy igazságával
Mint célt engem már meglött,
Bévett szerelmiben, kivel mintha engem
Ö ugyan idvözítött.

... Távol vagyon immár nagy keserüségem.
Gyönyörü én életem!
Mely szépek tavaszszal sík mezök virággal:
Boldogsággal jó kedvem
Azon módon rakva, nem gyöz örvendezni
Eleget szeretömen.

Még egyszer végignéz lezajlott ifjúságán s ballépésein, melyek csak bánatot teremtek. Meghatóan szép költeményt intéz az Istenhez: könyörüljön lelkén, mely nyavalyás testében tetova bujdosik, mint madár a szélvészben. Ne vonja meg tőle bátorító szavát. És 1584 karácsonyán megkoti a házassági frigyet unokahugával, Dobó Krisztinával, ki csak nem rég kiserte sírba első férjét, Várday Mihály királyi pohárnokot.

A kocka el volt vetve. Életében nincs többé megállapodás. Az ár ragadja magával ellenállhatatlanúl. Eskuvöjéről indúl Sáros-Patak erőszakos elfoglalására, melyhez Krisztina jogot tartott: sógora, Dobó Ferenc vérfertőzésről vádolja és büntetésből a koronára szállandó birtokait kéri. Sályos, nehéz perekbe bonyolult, melyeknek boldogtalan véget [illegible] kell látnia: önzö ellenségei elhalmozzák gyalázattal, ragalommal. Háza, hírneve alatt folyton inog a föld, csak az a kérdés, melyik percben nyílik meg, hogy elborítsa. Ez eszvesztö éveknek nincs semmi vigasztalása ezen a földön. Meghurcolva, üldözve mindenfelöl zaklatott

lelke mély keserűségével fordul az Istenség felé. Soha sem írtak szebb s mélyebb hatású magyar vallásos énekeket. Szerelmi költeményei között mindeddig alig találkozott néhány, a mely mint egész sikerült és nem inkább egyes részleteivel tűnt ki; most, az Úr trónja előtt, művészi ereje is megkétszereződött, s átlátszó, tiszta szerkezeteivel és egyszerű, nemes költői nyelvével néha szinte a régi himnusz-költők színvonalára látszott emelkedni.

Adj már csöndességet, lelki békességet,
Mennybéli úr!
Búdosó elmémet, óvd bútól szívemet,
Kit sok kín fúr.

. . . Nyisd fel karodnak, szentséges markodnak
Aldott zárját:
Add meg éltemnek, nyomorúlt fejemnek
Letört szárnyát . . .

Repülvén, áldjalak, élvén, imádjalak
Vétek nélkül,
Kit jól gyakorolván, haljak meg, nyugodván
Bünöm kivül.

E költemények föltárják elhagyatott állapotát és lelkének meg nem törő erélyét. Ellenségei hiába törnek vesztére, hiába telvék álnok praktikákkal, hiába lövöldözik éjjel-nappal ragalmazó szókkal. Nem fog elbukni, mert az Istenben bízik.

Csak emberek vagytok, mit félek tőletek?
Mert oly igaz bírót hívok ellenetek,
Az ki jól látja, mit végez ti szívetek,
Álnok tanácstokat el nem rejthetitek.

Te azért, én lelkem, meg ne botránkozzál,
Semmi dolgaidban azért hátra ne állj:
Nincsen jóakaród, ne gondolj te azzal,
Te jó Istenedben annál inkább bízzál.

Talán még nincs elveszve minden. Az emelkedni kezdő, befolyásos katholikus egyház még mindig megvédheti. Reménykedve kap ez utolsó mentőeszköz után és leteszi az ünnepelyes hitvallást. Mindhiába, nem menekülhet sorsa elől. A királyi kegyelmet megnyeri, de az egyház semmisnek mondja ki házasságát; őt törvénytelennek ítélik és megfosztják örökösödési jogától; felesége elhagyja és máshoz szegődik. Mindent elvesztett, még a szerelmet is, mely talán mindenért pótolhatta volna. És mégis, legalább eleinte, azt hiszi, hogy kímélnie kell Krisztinát. Nem illik hozzád, hogy róla gonoszt szóli. Csak utóbb tör ki mély keserűsége:

Bár ne tudtam volna, mi legyen a szeretet,
Mért születtem engem, a ki engem születtet
Ily gyilkos kínokra, sok búra, bánatra,
Mért vagyok ily megvetett!

. . . Szívednek nem hittem, tudod, sok ideig,
De utánam jártál tovább esztendeig,
Hittel még Istent is csalhatsz, mért nem embert is:
Meg is ver holtodig.

Szenvedj te is értem, hogyha én szenvedtem,
Verjen meg az Isten méltán is érettem,
Ne csalhass több szívet, itten érjen véget
Álnokságod értem.

Azt gondoltam, előbb a nap sötét lészen,
Mezei füveknek egy színe sem lészen:
Mintsem azt érhessem, töled megvettessem —
Isten boszút tészen!

Most, a bukás, elárvulás nehéz óráiban, mikor »pokolnak látszik ez világi élet«, egyszerre eszébe jutnak a méznél édesb szók, örvendetes csókok, az elmúlt régi jók, az eltaszított hű leány keservei, a kit ez asszonyért mint gyümölcsiért diófát ág közül, jóságáért elvert magától ok nélkül. Lelkét körülveszik ezek az édes, fájó emlékek, és szívében mind világosabban érzi a régi szerelem már már kihamvadó tűzének langra lobbanását. Mint a mérges nyíllal lőtt vad, kiből nyílvas ki nem szakad, fetreng, sem élhet, sem halhat: hordozza érzelmeit. Neha már már maga is reményleni kezdi a remélhetetlent: képzeletében boldog jövőről álmodik s ábrándjaiban ateli a kibékülést. De az álom csak hamar szétfoszlik és a sivár való csak gyűlöletet láttat iránta Júlia szívében, a hogy Annat nevezgeti. Onvad marcangolja, emlékezet merge veszti és süllyeszti, támasztvan elébe esztelenségében esett szörnyű vétket.

Az sötét éjszakák minden állatoknak
Kedves nyugalmat hoznak,
. . . Csak nekem, veszettnek, hogy mind napok, éjek
Szörnyű kínommal múlnak.

Nem tud szabadúlni Julia szépségétől, e szép szemektől, melyek úgy lebegnek, mint a menny csillagi télben, éjjel, szép egen. Forr, gerjed elmejére, mint hangya fészkére, sok új vers, mint sok hangya. Nem tud meggyógyulni, nem bír feledni. Elmúlik minden, csak az ő szerelmének, mint pokol tűzének nincs vége, mert égten ég.

Ha ki akar látni két eleven kútat,
. . . Nézze két szememet, kik mindenkor sírnak.
Ha ki akar látni olthatatlan szenet,
Nézze az én véghetetlen szerelmémet,
Ki mint pokol tüze örökké csak éget.
Ha ki akar látni szörnyű mély sebeket,
Nézze szerelmétül sebesült szívemet
S ottan megesméri, mint gyötör engemet.

Azonban hiába könyörög; a »fényes fehér rózsa« nem indul meg gyötrelmein, sok esedezésére, szép leveleire csak választ sem tész neki. Szép sólymok, vad rarók, kiket madaraszok tanítanak, viselnek, banassal, tartással, szóval, kiáltással, szelídek, kézre jönnek: csak az ő sólyma, édes, vad rárója marad érzéketlen . . .

Mi haszon énnekem hegyeken, völgyeken
Bujdosva nyavalyognom,
Szörnyű havasokon, fene párduc-módon
Kietlenben bolyognom,
Tövis közt bokorban, sok esőben, hóban,
Holtig csak nyomorognom?
Ha mindenütt éget szerelem engemet,
Mind búm, kínom, csak károm!

Reményét vesztve, szórakozást keresve bolyongott a hazában; mamorba igyekezett fojtani bánatát. Becsi aranyhajú Mária Annák, rózsa-arcú, kalaris ajakú Zsuzsannák egy pillanatra feledésbe ringattak; de bús szive egett tovább. Krisztina házassága az utolsó tördöfést is megadta lelkének. Nincs többé maradása ezen a földon, üzi a szégyen, mely a halálnál is súlyosabb. Kifele, idegen országba. Még egy szer leborúl keblének oltárai előtt három megható költeményben, a melyek költészetének gyöngyei maradnak.

Pusztában zsidókat vezérlő jó Isten!
Ki előttök mentél tüzes oszlop-képben,
Igéret földére vezérelvén szépen
Kalaúzok voltál minden szerencsében:
. . . Könyörgök, nékem is hogy légy már vezérem,
Mert ím bujdosni üz nagy bú és szemérem.
Én Istenem! ebben ne veszszen el vérem,
Őrizz meg gonosztul, felségedet kérem.
Építsd fel elmémet az jó bölcseséggel,
Szivemet peniglen hittel, merészséggel,
Bujdosó fejemet töredelmességgel
S te-adtad lelkemet buzgó könyörgéssel.
Jártomban, költömben hogy csak reád nézzek,
Búmban, örömömben reád figyelmezzek,
S jó, gonosz szerencsét csendesen viseljek,
Soha semmi helyen el ne felejtselek.

Nem átkozza feleségét, megbocsát neki. Élje vigan világát, az Isten ne rója föl háladatlanságát. Aztán a hazához fordul:

Oh én édes hazám, te jó Magyarország!
Ki keresztyénségnek viseled palzsát;
Viselsz pogány vérrel festett éles szablyát,
Vitézlő oskola! immár Isten hozzád.

Egyenkint szakad el mindattol, a mi bajnok szivének ebben a hazában draga volt. Nem marad hatra senki, semmi: a vitéz egri

társak, a ráró-szárnyon járó paripák, fényes hadi szerszám, dalias legények, kiket tartott, nevelt, hós próbaknak helye: a sík mező, fás, sziklás hegy, völgy, erdő, az igaz rokonok és barátok, szép szüzek és örvendetes menyek. A dália igaz, fájdalmas búcsúja ez, a melyben nincs egy hamis hang, egyetlen vonás, a mely nem jellemezne. Most már vége mindennek, a mi visszatarthatná. Elmúlt a régi idő, beborult ifiusága. Messze, idegen földön ha jár, ha hírét sem hallják, talán ellenségei sem fogják többet bántani. Még Annához intéz egy istenhozzádot. Bocsássa meg, ha vétett ellene. Isten tudja, látiak-e még egymást valaha.

Immár sólymocskádat, kedves madárkádat,
Kit karodon hordottál,
Klárisokkal rakott, skófiummal varrott
Lábzsinóron tartottál:
Bocsásd el békével, szegényt, hadd menjen el,
Reá ne haragudjál.

Es rálép a vándorútra.[1] Oszi harmat után végre, mikor aztán fujdogál a hideg szél: ha sárgul, hulldogál a fáról a levél: zöld erdő harmatját, piros csizmája nyomát hóval lepi bé a tél ...

Túl a Kárpátokon, Lengyelországban ismét foltetszenek azok a nyomok. Krakkóban, Danzignal, a tenger partján, Oceánum mellett újra meg-megszólal az ének. A boldogtalan költő újra dalol égő szerelemről, szépséges Coeliáról, kit, ha reá tekint, Juliának vél:

Egyenlő két rózsa, kinek mind pirosa,
Állapatja, színe egy:
Sem egy ágon termett — kit zöld levél fedett —
Nem hasonlóbb két ért meggy,
Mint ez Juliához, kinek szép voltához
Gerjedek, mint Aetna-hegy.

Sziveben tüzet szit Zsuzsánna, a kis lengyel citeraslány, sőt a friss szép fejér póka, édes szorú móka, porcogós Annóka sem talál megvetésre. Forró, szenvedélyes szive igy hull lassankint ala. Több jává már nincsen, az élettől hiába vár egyebet. Az a fényes világ, a melyért annyit küzdött, el van temetve örökre; számára nem maradt több a földön, mint a sár, az iszap és az elhagyatottság.

Mindentől megváltam, egyedül maradtam,
Barátim elhagytanak:
Iszonyú kösziklák, erdők, széles puszták
Fejemet lappangatják:
Idegen emberek engem elkerülnek,
Magok hozzám sem adják.

[1] 1589-ben, Szent Mihály napja előtt való harmad héten: szeptember 10—17. között.

Esztergom a XVI. században.

... Repülő madarak őszszel ha távoznak,
Megjőnek ismét nyárban;
Úgy félelmes vadak messze hogyha futnak,
Térnek szokott barlangban:
Csak egyedül nékem nem szabad megtérnem
Örömöm hajlékában.

A tél mikor múlik, víg tavasz érkezik,
Föld mindenestöl újúl;
Levelekkel erdő, örvend a sík mező
S virágokkal béborúl:
Csak én szegény lélek sírok és kesergek,
Mert örömöm nem újúl.

És megmaradt számára még egy: a vallás. Mikor valóban nincs már itt senkije, tud imádkozni legalabb. Gyermekségétől fogva, mint atyja után a fiú, könyörögve járt Istan után; most is az ő kezére bizza útját, benne hisz és remél:

A szép harmatot miként hullatod
Tavaszszal virágra:
Sok jódat, uram! úgy hullasd reám,
Te régi szolgádra.

1594 tavaszán Esztergom ostromára hazajött, a harcban halálos sebeket kapott és majus 26-án meghalt. Utolsó szavai voltak: Krisztus meghalt értem, miért kételkedjem? Uram, a te katonad voltam, a te seregedben jártam! Ez a fölemelő, megnyugtató vég fejezte be ballépéseit és szenvedéseit. Mint igazi lovag szállott sírjaba: megkoszorúzva a hős és hazafi, a vallásos és szerelmi dalnok palmajával. Helyesen mondották róla, hogy egy troubadour lelke lakott benne. Troubadour volt, a renaissance csiszoltabb, finomabb troubadourja, kinek költészeten megérzik a reformáció lehelete és a népköltészet hatása. Egy ideált őrzott meg és tett halhatatlanna, mely sokoldalúbb, mint a melyet a vallásos irodalom fölmutat, e mellett minden izében igaz és koraban gyökerező. A Balassa bajnoki eszménye a középkoré. A keresztenységért s dicsőségért kötötte föl szablyajat és a régi vitézek győzhetetlen uranak nevében viseli. Mert nem fizetésért, nem gazdag predaért járom, tudod, útamat: hanem szent nevedért s a szép tisztességért (mélyben megkisebbítél), kialt egyik erőteljes könyörgésében Krisztushoz.

Te vagy szál kópiám, te vagy éles szablyám,
Jó lovam hamarsága:
Elmémnek vezére, karjaim ereje,
En szívem bátorsága;
Bízván szent nevedbe, mégyek örvendezve
Bátran káromlóidra.

E gondolat még a múlt korszak hőseié, de a XVI., sőt a XVII. században is élten él. Magyarország még mindig a kereszténység bás-

tyája, hol két ellentétes világ küzd egymással. A hadi nép »Jézus kiáltással ront ellenére, és a bajvívót ugyanaz lelkesíti, a mi a papot szószékén, az egyházi írót könyvei között. Az Isten országát védik, a mivel egyúttal hazájoknak is használnak. Ez a nagy, egyetemes gondolat kölcsönöz ideális fényt pályájoknak, mely egyformán telve szilaj nyerseséggel, és általa válnak akkori értelemben való nemzeti hősökké. Van egy nagy eszméjök s érzik a faj, a közös nagy egész nyomorúságát. És Balassának egyetlen valódi hazafias költeménye tömörebben és hatásosabban fejezte ki ezt a nyomort a század bármelyik verselőjénél.

Oh szegény megromlott s elfogyott magyar nép!
. . . . . .
Kedvelt, bőcsült véred lett csúfoltságossá,
Szablyádnak bő zsoldja nagy olcsóságossá,
Megcsorbúlt nemzeted változott korcsossá,
Neved ékessége nagy utálatossá.
Föld reménségére fölnevelt úrfiak
Szemétre vettettek úgy mint köz tyúkfiak,
Zsírokkal hízódnak az idegen fiak,
Hozzád nem különbek, mint az ördögfiak.
Hazádnak szép vége mindenütt csonkán áll,
Sereged szép száma fogy, romol s szállton száll.
Inséged nő s árad, véled egy ágyban hál,
Bő étkeid helyett rakódik apró tál.
Ki szánhat? bánd magad nyomorúságodat,
Mert nézi, nem érzi az[1] csak romlásodat,
A ki épithetné te szép országodat,
Könnyen mulatja el csak záloglásidat.
. . . Oh kedves nemzetem, hazám, édes felem!
Kivel szerelmetes mind tavaszom, telem,
Keseregj, sírj, kiálts Istenedhez velem!

A fájdalom, felindulás és harag ez őszinte nyilatkozata kimeríti hazafias költészetét, de bizonyság erős hazaszeretetének, mely a magyar faj jövőjén aggódik és az idegen uralom szemérmetlenségét s tehetetlenségét gyászolja. És most vegyük mindehhez daliás kedvteléseit, a dalt és szerelmet, a melyek társai és elődei sorából először ajkáról hallszanak felénk, egy életen át tartó mély sovárgását és szívkultuszának természetét. Mindez a legnagyobb mértékben rokon a régi romantikus világgal és irodalmi szempontból nagyrészt az újdonság varázsát gyakorolja. Mint vallásos költő csak igen magasan állott társai felett, de nem tört új csapást. Kortársai, a kik csaknem kizárólag ez oldalról méltányoltak, azt beszélték, hogy »egy igén többet nyom, mint más nagy rakás szón. Valóban: versei tartalmasabbak mint azoké, kik előtte vagy utána jambor ritmusokat gyártottak, telvék erővel és költészettel, öt darab zsoltárfordítása közt e faj legszebb termékei

[1] Rudolf.

maradtak hátra: de magokon viselik a reformáció verselő iskolájának összes lényeges vonásait: komor hangulatát, bűntudatának mélységét, Istenben való hitének szilárdságát. Még hazafias versében is van valami a jeremiádokból. De csakhamar elhagyja ezt a megszokott levegőt: a bajnok lelkesedésével hirdeti a katonaélet szilaj, izgalmas örömeit, és magasztalja azt, a mihez ez a nép mindig vonzódott: a természet szépségeit. Lelkesíti a tavasz, a szabad, íratos mező, a fényes harmatcsepp, a virágba öltözött fa, lombok alól kihangzó madárdal, a tiszta éjszakában reszkető csillagfény; vonzzák színei, hangjai, hangulata. Művei telvék természeti képekkel és hasonlatokkal, különösen a *virágénekek*. Költészetének javarésze van lerakva ezekben a költeményekben, a melyek ifjúságától úgyszólván halálaig elkísérik. Mint a középkor híres lovagjai, a kik dalolva jártak varról várra és országról-országra bujdostak, szivokben és ajkukon hordozva eszményképök szépséget: úgy futotta meg pályáját, örökös bánatban, égő epedésben, bár néha, közben egy-egy szegfű szép virág ajkáról is szedve a mezei. Nem bírt ellenni szerelem nélkül s ép oly mértékben érezte szükségét, hogy izzó lelke tartalmát rímekbe öntse. Vannak mesterkélt dalai, különösen azok között, melyekhez az eszmét, anyagot idegen, tudós mintáiból kölcsönözte: van sok, meglepően mély és igaz, kikben alkotója, megtetszik mivolta igazán életének«.

Mint valódi, hivatásos lírikus lépett az irodalomba és a reformok egész sorát kezdette meg. Mint a renaissance tanítványa, mint született költői egyéniség, kinek az ének ősztön és nem mesterség, a szabad komor, erkölcsi és vallásos irányával szemben is érezte a szerelmi költészet értékét. Helyet biztosít a szerelmi lírának a műköltészetben, bár idevágó műveit közzé nem tette, sőt mint neki csak bánatot szerző »átkozott verseket« tűzre kárhoztatta. Géniusza kereste azt a belső formát, mely a világi dalhoz illik. Az egyházi költészet kényelmes hosszadalmassága csábította, de alkotott igazán sikerült szerkezeteket és általán megalapította a világi dalt. Ez a lépés közelebb hozta a költészetet az élethez és az új motivumok egész tömegét tárta föl előtte. Sőt ráutatott a nemzeti költészet kifejlődésének két fő forrására. Képeket, szólásokat kölcsönzött a népköltészetből és egyénisége elvásztotta külföldi irodalmak hatását. A mihez nyúlt, mindenen látszik tehetségének nyoma, le a versformáig, melynek hosszú sorait az ő [illegible] tördelték rövidekre, egyhangú csoportrímeit az ő változatos rímelése oldotta föl, dallamtalan menetébe az ő művészete öltött elevenséget: le a kopogós Balassa-strófáig, melyet nem csupán megalkotott, de divatossá tudott tenni. A magyar verselők a XVIII. századig ismerik és kedvelik ezt a formát, mint a hogy istenes énekei, hazafias és [illegible] versei sem váltak puszta emlékekké. Több mint kétszáz esztendőn keresztül megmaradt olvasott költőnek, miatt műveiből

ezt a részt harminc ízben nyomtatták; és szerelmi költeményei, melyek közül környezete és kortársai kéziratban nem egyet dalolhattak, 1874-ben fölfedezve nem kisebbítették dicsőségét. Valóban, Balassa ma is költő, de nagysága egész mivoltában korával összehasonlítva tárul föl. Egy magyaros, sőt magyar költői világot teremtett úgyszólván puszta sivatagban. Nem ismerünk számbavehetőbb előzőjét s alig fogunk ismerni valaha. Ez a világ mindenestül az övé, s mintegy varázsütésre áll elő pár verses darab szomszédságában, melyek némi rokonságban állanak vele és dicsekednek a XVI. század rokonszenvével. Komoly, jámbor férfiak, mint Paniti János, Sziráki Balázs még előtte írtak emelkedett, vallásos szellemű énekeket a szent házasságról. 1541-ből fenmaradt egy, Apáti modorában készült epithalamikus vers, a melyet Tar Benedek törlített volt Szegeden. A bojond ifjúság töri magát gazdag menyasszony

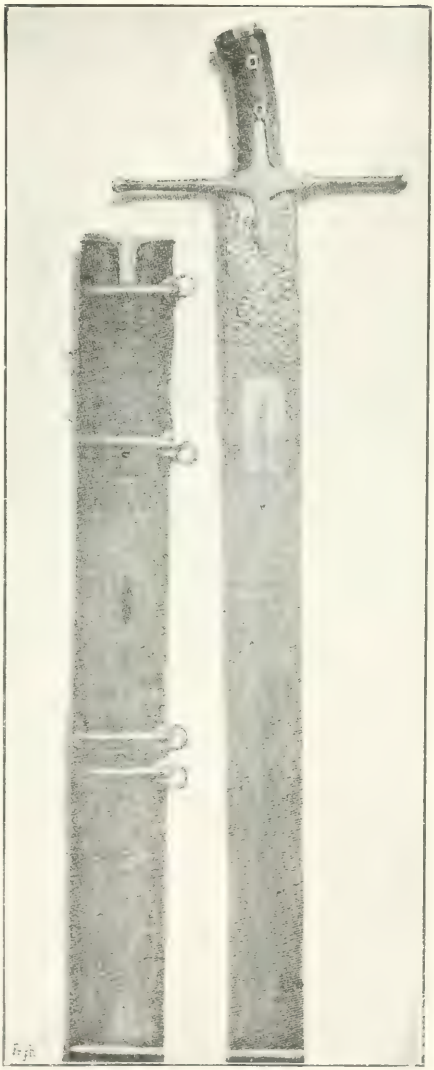

Thury György kardja.

után és elveszi az aggot, hogy lehessen uraság. Nem veszi eszébe, hogy az asszony végre alítja őt szamarának. Mily szép az életek egyes madaraknak és vadon erdőben járó szép vadaknak. Kiki mind hasonlót keres ő maganak, pelikan nem veszi baglyot ő társának. De az asszonyok sinesenek gonoszság hijával. Sietnek öltözni, piacra ha mennek, ala-fel ólalnak, ifjakat szemlelnek, szómhunyorgatással tőluk jelet vesznek, kiből örök szégyent magoknak ők lelnek Az kövér lúd ha felkél ő sugar szárnyára, az éhes keselyű bezzeg nem kiméli. Rokka az asszony kezébe, akkor megoltalmazza ura nevét.

Vegyétek esztökbe, ifjak, magatokat,
És úgy tanítsátok házastársotokat,
Gyakran üsse nékik sompálca hátokat,
Hogy ők ne nyargalják csak az piacokat.

Az »Adhortatio mulierum« ugyan ezt a kissé durva, de jóizű népies húmort pendítette meg és olvasztotta össze didaktikus elemekkel. — A vőlegény »nagy szép beszéddel oktatja« menyasszonyát, hogy őtet édes uramnak szólítsa, vigasságot mutasson a vendégnek, vendégségbe híva ne csácsogjon; az utcán ne menjen ura előtt, palástját a férje hátára ne adja, ruháját megbecsülje; a piacon sokat ne késsék és ne terécseljen; marhájokat el ne tékozolja; az bort ambátor otthon igya, de az korcsomát ne gyakorolja; különben az ifjak csúfolódását vonja fejére. Ifjak, kik látják, csak megcsúfolnak, tegődet mondnak szólhatatlan társnak... ebül készültnek . . csácsogó szajkónak... kabola vezérnek... az Simon bírónak... puhán kötött rokkának... feneketlen kasnak... jeles borcsiszárnak«.

Ha megfogadod, magam igérem,
Marhám és pénzem mind tiéd lészen,
Te lészsz énnékem nagy tisztösségem:
Ifjak kik látják meg nem csúfolnak,
Engömet mondnak nagy boldog embörnek.

Ha nem fogadod: Isten ne mentsön
Bottul, pálcátul az te hátadat,
Piros orcádat szégyönvallástul,
Hátadnak hosszát szép sudár pálcátul.

1548 ben Nyilas István és Zsamboki Anna menyekzője alkalmából Nagyszombatban készült egy komoly, szép epithalamium. A magyar menyekzői versezés eddig sem vált sikamlós, sőt fajtalan agga. A társadalmi és politikai romlás közepett meg mindig találkozik egy pont, mely a közvéleményben tiszteletremeltóságából semmit sem veszített. A családi életről mindenki komolyan beszél vagy legalább komoly

erkölcsi tanulságokat éreztetve. A magyar társadalom nem lett ledérre, s az irodalomban ismeretlen az erkölcstelenség kultusza. A nagyszombati ének oly tiszta, gyengéd, szűzies képet ír a házasságról, a minőt csak képzelhetünk. A férfi engedelmességet és »Isten szerént való szeretetet« vár a menyasszonyától. Isten törvénye szerint akar vele élni és örök szerelméről biztosítja. »Akár én hol járjak-keljek ez világ szerint, néha bátor távol légyek szömélyem szerint, víg szívemben nálad vagyok szerelmem szerint.« *Az virág* viszont engedelmességet iger uranak. Vigasztalója, vidamitója kíván lenni, szükségének segítője, jó társ-gyámola. Oly szendén beszélnek a házasság gyümölcséről, hogy tisztaságuk szinte megdöbbent, és oly nemesen vallásosak, minők a legjobb nevelésű halandók lehetnek. A magyar szerette a tréfát, szabad szájú volt, elcsúfondároskodott, elévelődött az asszonyi nem rovására; de illő helyen és alkalommal ismerte a lovagiasságot. Armbrust Kristof, ki jóravaló szebeni szász volt és jeles tehetsége által a királyi udvarhoz került, 1550-ben az augsburgi gyűlés alatt gonosz asszonyembereknek erkelcsekről írt egy éneket, szállásadójának, ama »kopott ebagnénak bosszúságára,« »ki az házat bosszúságra bé nem fíti vala, magyarokat csudaképen igen gyűlel vala«. A kis munka eredetileg — már csak azért is, mert a kopott ebagnét bosszanthassa — németül készült; de Armbrust szász születésű létére jó magyar volt, kinek magyar szólását, nyelvét sem igen érheti gáncsolás. Nem írt szatirát, csak ügyes csúfolódást, és udvariasan abból is kivette az asszonynép jámborát, — »kikhez nékünk semmi gondunk nincsen«, — csupán ama másik részt csipkedve, kit gonosz erkelcsek ama kopott ebagnéhoz tesz hasonlatossá: hogy lám az angyalok közt egy asszony sincsen, még csak papoknak sem fogadta el az Isten őket, félve, hogy minden titkát megtudják. Krisztus urunk megengedte Szent Tamásnak, hogy az ő oldalát érintse, de nem Magdolnának, hogy hozzája érjen. Az asszonyoknak nyelve »igen sebes«: nem csuda, mivelhogy bakfarkból lett: szüntelen nem nyughat. A férfit az Isten tiszta földből teremté, »kibel arany, búza, ezüst és minden jó dolgok teremnek,« míg

Asszonyembert az Úristen egy csontból teremte,
Mert jól tudá ő nekiek haszontalan voltokat,
Mint az csontnak, kinek ember hasznát nem veheti,
Hanem hogyha ő belőle kockákat csinálnak,
Mely kockának játszásával gonoszság sok lenne.

Itéletkor sem lesz egyetlen asszony sem, »mivel akkor minden testnek adatik az ő része«, tehát »szükség azért, hogy az csontba, kiből vétettenek, bemenjenek férfiúnak az ő oldalába. Majd előszámláltatnak Helena, Klitemnesztra, Medea, a trák nők, Johanna papissza,

az egyszeri gyóntatni akaró apacaknak. Tanaquilnek és egy szelhamos leanynak példái, melyekből az a tanulság, hogy minden ember óvakodjek az »asszonyembereknek ő álnokságoktul és ő reajok semmiképen ne bizza magát«.

Ismerjük a szerelmi és katonai költeszet egy-egy csinos termeket. Thury Györgynek, a század híres bajvívó daliajának 1548-ban »verszomjúzásában« készült eneke világosságot araszt rá, mily igazak és az életből vettek Balassa vonásai, melyekkel később a végbelieket rajzolta. Egerben és Kanizsán, Palota vára körül egyforma hevvel várják az erdőket zöldítő kikelet ébredését:

Zöldítsétek, egek, hamar az erdőket,
Hogy próbálhassuk már nyugodt fegyverünket!
Ellenségeinkre egyszer hogy kikeljünk,
Török-pogányokkal vígan megütközzünk.
Deli Kortván béget kezünkbe kerítsük,
Délceg Mehemetet lovárul ökleljük . , .
Adjad, nagy Úristen, vitézi tettekkel
Végházunk kérkedjen sok pogány fejekkel.
Az végbelieknek tartsd meg erejeket,
Hogy pogány vérében mártsák fegyvereket!

Divényi Mehmet, magyar renegát ama »fekete szemű, szemöldökű, narancs csecsű, keskeny derekú« leanyzóhoz írt tüzes »Madzsar türki«-t.

Éjjel, nappal eszembe vagy,
Kérlek téged, engem ne hagyj,
Ó mely fényes orcájú vagy!
. . . Sem élhetem, sem halhatom,
Se ülhetem, se járhatom,
Se ehetem, se ihatom:
Szeretlek én, te 's megszeress.

Balassa gazdag lírája ebből a környezetből emelkedik ki, hogy nagy időn át egyedül uralkodjék azon a teren, bámulva, utánozva, de el nem érve senkitől. A XVII. század költeszetének vannak szorgalmas művelői, de lírikusaiból hiányzik az erős egyéniség, a tűz, a szenvedély viharos hullámverése, az eredetiség. Ugyszólván egytől egyig elmerülnek, a kor vallásos hangulatában és hallgatásra kárhoztatják a szenvedet. Csupa úri ember mind, előkelő, gazdag, nemes és vitéz, kik szerepelnek a közéletben, üres vagy nehéz óraikban elmélkedésbe bocsátkoznak és megelégednek a múlt század megnyugtatást lehelő eszméivel. Kontályak s ja nevelésüek és lélkesednek az igaz bölcsességért, mely a [illegible] és a szerencse javainak megvetésében, a tudomány és vallásosság kedvelésében áll. Rimay János, ki valamennyi

között a legtehetségesebb és legkedveltebb,[1] s Balassa Balint tanitványa és kultuszának hű őrizője volt, telve vallásos megnyugvással, hittel, bűntudattal és a földi jók kicsinylésével. Szivét senki, semmi föl nem zavarja; de tud igazsággal, melegséggel szólani és megfelel kora csöndesebb hangulatának. A világ egy nagy kert, a melyet kőeső vert össze: mindenütt veszély, keserűség, háború: de mindennek vége szakad egykor. Az a bölcs, a ki lelkét, fejét sok gonddal nem nyomorgatja, tudván: Isten sok jókat ád, csak bajainkat csendes szivvel hordozzuk. Az ember bizza érdeme jutalmát a jövendőre, és ne varja azt a jelentől. A mi feladatunk: a célra vigyázni, hogy a centrumot találjuk, a többit ne a halandóktól: az Istentől varjuk. Az úr semmit sem hagy jutalmazatlanúl. Jambor apáink már az életben is boldogsággal töltöztek:

Éltek sok időt szép ékes vénséggel,
Tagjok erős volt, gyomruk egészséggel,
Ó szomszédjokkal laktak békességgel,
Nagy csendeséggel.

Szeretet köztük zöldelt nyájassággal,
Törvényt ítéltek tiszta igazsággal,
Téged szolgáltak szorgalmatossággal
Hálaadással.

Állott nagy rendben fiok és leányok,
Ölekben tartván édes unokájok,
Bort, búzát böven termett ő munkájok,
És gyümölcsfájok.

Most a szamtalan bün miatt Isten mindenféle csapásokkal sujtja a nemzetet. Vissza kell térni hozza, s újra diadalra juttat bennünket. Mert a kit ő segit, annak vagyon eles kardja, segiti, épiti, véle jár, nem hagyja.

Ezt dob, trombitaszó mindenkor vidítja,
Az ellenség ellen örömmel indítja,
Kópiarontásra karját vastagítja.
Roppanást, sikoltást, lövést semminek vél,
Megbátorodott már Istenében s nem fél,
Festett pogányvérrel, szagával ugyan él.
Sem halál, kín, rabság őt nem tartóztatja,
Harcon ellenségét nem is távoztatja:
Vig szivből, mert mennyből Istene biztatja.

[1] Istenes énekeit Balassa hasonló 26 versével együtt bocsátotta közre. Az első kiadás még a század elején, Löcsén, 1604-ben (?) jelent meg és a mű a század végéig 13, mindössze 31 kiadást ért. Teljes példány csak a pozsonyi 1676-iki nyomásból ismeretes. Ennek címe: *A Néhai tekintetes és Ngos vitéz Urnak Gyarmati Balasi Balintnak. És amaz jó emlekezetu Istenben boldogul ki-mult Rimai Janosnak igaz hazafiinak, es a' Magyar nyelvnek ekességének Istenes Eneki*, stb.

Lelkesedik az ilyen harcért, boldogítja az így nyert diadal, »kedves élet« néki hazája védelme. Azonban eszményen már érzik az idők változása. Nem vágyik udvar, fényes társaságok, becsület, terdhajtás és fő helyen üles után. Borivó hadnagyság, korcsmás kapitányság, tisztiben tébolygó esztelen cigányság, mely csak prédát kíván: ha adná is magát, nem hágna vállára.

Te, lelkem, Istentül sokkal több jót nyertél
Annál, mit ezekben nagynak lenni véltél:
Azt az útat nyomd csak, melyre mostan értél,
Darabos voltától csudálom, hogy féltél.
Kevés lábnyom járja ugyanis az útat,
Melyben nyomozhatni castalius kútat;
Gond, veríték, munka lassan hozzá juttat,
De fáradságodban, higyed, meg is nyugtat.
Elmét ennek víze hint gyönyörűséggel,
Lelki háborút olt s táplál csendességgel,
Tudományt együtt ád kedves bölcseséggel,
Közlet emberséget közel istenséggel.

Nyugalomra, csöndre vágyódik, mestere Horatius szerént: a szelid múzsáknak társaságába. Szerencse, gazdadság, hírnév senkinek sem ád boldogságot, a tudomány hoz csak halhatatlanságot. Nem a múlt század kemény daliája többé. »Könyvek-olvasásból vött jókban« keresi gyönyörűségét, a barátságban, tiszta életben, a bölcseségben, a mely az embert szabaddá, önmagáévé teszi és egyedűl az Istentől tartja függésben. Munkás, komoly, jámbor lelkének ez volt az idealja, mely költészetére is rányomta belyeget. Nem volt nagyköltő, erős képzelettel sem volt megáldva: ritmusában akárhányszor esett hiba; de rossz poéta sem volt és megfelelt századának, mely szintén nyugalomra, békeségre vágyott és az irodalom díszet látta benne. Aztán jönnek a többiek: Beniczki Péter, szentelt vitéz, Kohary István gróf művei. Egy sereg csengő-bongó ritmus nagyreszt Balassa strófájában írva és számos tőle kölcsönzött motivummal; egy sereg, többe-kevesbbe ügyesen rímekbe foglalt becses akszióma, melyekben a közönség fölöttebb gyönyörködik; egy csomó »fűzfavers«, igaz vallásossággal és költészet [illegible]; és egy sereg alkalmi mű, melyek kétségbe eitik a vizsgálódót. Egy [illegible]ra volt szükség, hogy Balassa öröksége szabadúljon ebből a [illegible], lomha egyhangúságból, vagy helyesebben: a XVII. század irodalmának még egy valódi lírikus költője akadjon, és az sem lép nyilvánosság [illegible], sőt a legnagyobb titokban őrzi verseit, hogy másfel század múltán a szó szoros értelmében föl kell fedezni. Egy asszony kellett, hogy [illegible] közt az emberek közt a mely, szívhez szóló érzések hangját megzendítse és a költészetet kiragadja e vértelen népség kezéből, melynek

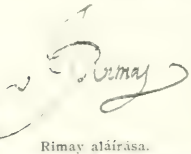

Rimay aláírása.

szívét elfonnyasztotta az elmélkedés, megaszalta a józanság és filozófia. Petróczy Kata Szidónia grófnét szintén a szenvedés tette kóltővé. Joggal írta magáról:

Siralmas volt, tudom, az én születésem,
Siralmas s árvául volt felnevelésem.
Siralmas keserves szárnyamra kelésem,
Siralmas lesz holtig búban gyötrődésem.

Mint Pekry Lőrinc tábornok feleségét a súlyos megpróbáltatások egész sora érte. Fogság, bujdosás, vagyoni pusztulás egymás után

Petróczy Kata arcképe.

zúdulnak rea s emésztik erejét. Úra egy ideig Apafy börtönében sínlik, aztán, kiszabadulva, bosszútól égve siet a bécsi udvarhoz. Mindent foláldoz haragjának: labanecca lesz, vállast cserel, hízeleg a befolyásos embereknek és fegyvert ragad volt zászlója ellen, hogy végre elfogva, újra megterjen hozzá. Sőt megfeledkezik férji kötelességéről és hűtlenné válik ahhoz a szerencsétlen asszonyhoz, ki annyit szenvedett miatta. Petróczy Kata az irodalomban keresett némi enyhülést:

Csak magamban tartom holtig gyötrelmimet,
Versekkel enyhítem keserűségemet,
Kinek terjeszthetném elejbe sebemet,
Nincs, — csak sírván mérem írott verseimet.

Bánatában odafordul a természethez:

Szánjatok, kösziklák, erdös, kies puszták,
Bánkódjatok én rajtam;
Szánjatok meg, kérlek, mert jaj, búban élek,
És ím mire jutottam!
Mezök szép virági, vizek szép folyási
Könnyezzetek én rajtam!

De a bús embernek a szép erdö sem adhat vigasztalást, minden csak bánatát neveli. Eredeti és forditott énekekben könyörög, panaszkodik az Istenhez; de majd verset is abbanhagyja; mert nincs benne bús szivének, vigasztalása lelkének, sőt áradása könnyének.

Lelki emelkedettségben, a fájdalom igazságában és közvetlenségében, az alak szépségében a XVII. századnak nem volt egy lirikusa sem hozzáfogható. Tenger a versek száma, divat a verselés, úgyszólván mindenki pengeti a lantot; de nincs egyetlen nagy tehetség, a mely előtérbe lépne és a zászlót kezébe ragadná. Egyedül a technika mutat különös haladást. Csengő sorokban énekelnek, törekednek a szabatosságra és nem törődnek a tartalom ujdonságával. De az új eszme kora már itt van és tüzet fog vetni lelkökbe.

A Petrőczy-család címere.

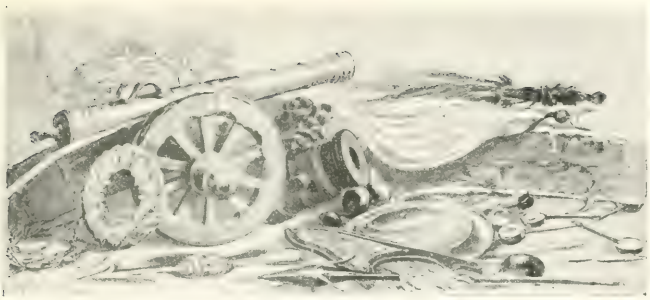

Törökhadi eszközök.

II.

Kérdés: fejlődött-e az epikai költészet, és mennyiben? Hatott-e a letűnt kor az elbeszélés kellő kifejlésére?

Az élet, kétségkívül, elég gazdag volt változásokban, és az irodalom jelentékenyen közeledett hozzá. Hasonlítsuk össze a XVI. század iró múzsáját a középkorával, mely a cellákban ül, szemeit avas fóliánsokra szegezi és a földön legfölebb a szenteket és mártirokat veszi észre, vagy ájtatos tanulságú történetkéket kohol jámbor hívei részére. A XVI. században egy csapásra megváltozik a közönség, az irodalom új kezekbe mén által. Olvasó és iró egyaránt érdeklődnek a világ iránt. A legendát pótolja egy sereg vallásos elbeszélés, a lantosok énekelnek a múlt és főkép a jelen harcairól, megjelenik a regényes elbeszélés, sőt fordítás útján elterjed néhány pikáns izű história. Mert a papok, kik folyton szidják a kort és szünet nélkül hirdetik az erkölcsiséget, hiába kiáltoznak. Ez a társadalom telve komoly vallásos és erkölcsös elvekkel, azonban nem aszkéta. Menyekzőkön, összejövetelek alkalmával szeretnek tréfálni, a lantos után meghallgatják a »fajtalan hegedősbeszédet«,[1] a sósborsos »gajd«-ot: a »ptücsök lakodalma«-n[2] kivül egyebet

[1] Bornemisza P. inti a lakodalmas népet, hogy tobzódók, kevélyek, költségvesztegetők, »se faytalan hegedős beszédüec ne legyenec«. Ellenben jámbor keresztyeni beszédeket szólhatnak, és szép mertekletes italból egymásnak jót kérhetnek és az házasokat áldhatják. »És szép Historiakat, es Isteni diczereteket az lantosoc enekelhetnec.« Az Evang. és az Epist. való tanuságok II. r. 99. lev.

[2] Tartalma az, hogy a vitéz ptücsök lakodalmán mindenféle állat (siklósi sólyom, kapranci kakas, bihari bagoly, rókamazi róka stb.) összegyül. Mig mulatnak, azalatt ruhájukat a tar varjú ellopkodja, mire valamennyien a tolvaj megbüntetését követelik. V. ö. *Thaly*, Vitézi Énekek, 1. 341.

is: teszem: Vidralabú Kis Vince apacának állott: csináltatott cafrangot, fejébe vont ket zsakot: olvasóját elloptak Sandor Ilonának, cipellőjet elloptak szegeny nyavalyasnak: iger komparációt a plébanusanak. Morgó Flóris az tancban ketté törte labat: laba fajdalmában mozgatja szakállát, törli falhoz az hátát, süti szénhez az szárát, szidja házastarsat. Az varga feleségenek az deakok elloptak ő leanya partajat: szaggatja orcajat, bánatjaban uranak visszavonta gatyaját. Dömötornek az hugat mondjak megha . . . ült: orsójat elejtette laposfarú Dorkó: es igy tovabb . . . főkép, ha »megittasodtanak az emberek« es az asszonynép távozott a »palotá«-ról.

Abban, hogy az elbeszelés altalaban verses alakban lép fol, semmi különös nincsen. A szerzők így tanultak elődeiktől, es a közönseg a históriát inkabb hallgatja fülével, énekelve, lant kiseretében, mint olvassa otthon, magányában. Költészet és zene meg együtt jar, mint a kezdő irodalmakban egyarant: az előbbi rászorul az utóbbi tamogatasara, folhasznalja annak hangulatkeltő erejét, s a szerzők rendszerint maguk készitette vagy ismert dallamokhoz szabják műveiket. Azt mondják: ez a vers »a szent Tóbiás nótájára«, »az Jázon éneke nótájara«, »az Cirusnak nótájara« keszült: »ad notam: *Rotten tes bin lam volt az fosvenyseg*«, »ad notam: *Mikor Sanacherib*«; »ad notam: *Francisco*«; vagy: »Nótáját keress: avagy szabjad erre: *Laknak vala régenten*«, stb. Még az idegen folyóbeszedben irt darabokat is legtöbbszor versekben forditjak és csak elenyeszőleg ritkán prózaban. Pedig alig akad köztük, a ki költői hatasra törekszik, s úgyszólvan mind a száraz didaxisért írnak, hogy hirdessék a jó erkölcsöket, a hitet, a mitől a haza jóléte függ.

Könnyű volt sürgetni a biblia olvasását; de nehéz azt a közönség szamara hozzáferhetőve tenni. Nem elég, hogy hadat üzentek a regi költészet legendainak: szükseges, hogy a megürült helyet pótoljak. És ne feledjük a szentiras költeszetének varazserejet, melyet az a protestans retegekre gyakorolt. Valóban meglepő mohósaggal fordulnak a bibliai tortenetek szövegeihez es rendelik oket magyar versekbe. Gedeon es az istenfelő Zsuzsanna, Izsák patriarka, Jonas próféta es Nabukodonozor, Illés próféta és Ákháb király, Asvérus és Eszter, a vitéz Samson, David es Bethsabe, a tekozló fiú, a Machabeusok, az ifiú Tóbiás, Samuel, Saul es David ismeretes tortenetei, Mojzes es Józsua, Holofernes es Judit asszony, a babiloniabeli Bel es sarkany balvany, Kain es Abel, a nagy Ábraham, Jakob patriarka, a beketűrő Jób és Szent Pál historiai egymas utan kerülnek sorra. Nem a müveszet a fő, a szent szöveg puszta versbe irasanal egyebről alig van szó; hanem a tanulsag, a kor visszaeleseinek ostorozasa, melyekkel at meg at szövogetik az elbeszeles menetet: az, a miert a szerzők, e nagyreszt papi emberek, iskolamesterek mindenek fölott buzgólkodnak. David es

Góliáth, Judit és Holofernes példája meggyőzheti a magyar nemzetet, hogy Istenben bízva és hozzá megtérve, diadalt vehet háborgatóin. Jónás próféta és Nínive kegyelmet talált, miután megbánta bűnét; a magyarokra szintén hasonló sors vár. A zsidók megverték az amalekitákat, míg Mózes kiterjesztett karokkal imádkozott érettök; Isten a magyarságot is megsegíti, ha nem káromkodás közt, hanem imádkozva ütköznek össze a törökkel. Akháb király üldözte az Isten prófétáját, a miért aztán nagyhamar elvesze; most szintén támadtak sok Akháb királyok, kik az Isten ellen viaskodnak, hamis tar papokban bizakodnak és nagy sok bálványokat vélek imádtatnak:

Egyik Akháb király az Bécsben lakozik,
Ki az Isten ellen nagyon hadakozik,
. . . Nyilván meglátjátok, végre megveretik.
Másik Akháb király baráthól lött király,[1]
Ki soha sem tanolt, de mostan prédikál;
Ó jobb keze felöl nyilván az ördög áll,
Kivel egyetembe pokolra alászáll.

A szülők megtanulhatnák Szent Páltól és ennek szüléitől, »hogy nagy félelemben fiokat jól tartsák, és az tanuságra bottal is felhajtsák, az akasztófatul menteni ha akarják«. A jámbor Athanázius püspök hányt-vetett élete, Cranmerus Tamás vértanusága, sőt a szerencsétlen Spira Ferenc története szintén elég tanulságot tartalmaz minden hivő részére, és Ptolemaeus királytól, ki annak idején hetven zsidóval a szentírást nagy költséggel görögre fordíttatta, példát vehetnének a magyar urak, kiknél könyvet nem látni, csak »pintes serleget és oxstáblát«, noha

A vitézség meglehet az pennától,
Bár ne félnétek úgy az bibliától.

A verselő kikel az urak önzése ellen, hogy az irodalmat nem pártolják, a községgel nem törődnek, vagyonukat eliszszák és elmerülnek a bűnökben, a melyek az országot a bukás örvénye felé terelik. »Ha el nem hagyjátok erkölcsötöket, Magyarországnak mondjátok jó ejet, napkeletre idején nézzetek helt.« »De jaj!« — teszi hozzá maró gúnynyal — »nem vihetitek el az szőlőt!«

Batizi András, Dévai Mátyás tanítványa, volt a század első felének végén ennek a sivár moralizáló irányának megalapítója, Dézsi András debreceni skólamester, Sztárai a legtermékenyebb munkásai és föl a XVI. század végéig egy sereg tollforgató ember a művelője. Egész könyvtárt alkottak, művészi alakító ösztön vagy izmosabb költői elbeszélő tehetség híjával, nem törekedve másra, mint a bibliai szöveg

[1] Fráter György.

egyszerű verses elmondására, és nem adva hozzá egyebet itt-ott néhány vonásnál, nevöket és állapotukat jelző soroknál, melyekből az olvasó megtudja, hogy a verselő »tar papokval való igyekezetekben«, vagy »betegségekben«, ennyi meg ennyi esztendőkben írta munkáját: a soha el nem maradó üdvös tanulságok- és gyakran véget érni nem akaró magyarázatoknál. Batizi elmondja Gedeon hadát a Bírák Könyvének hatodik része után; aztán az istenfelő Zsuzsanna történetéhez fordul. Sorról-sorra követi Dániel 13. részét, csupán a két gonosz emberről jegyezve meg, hogy

»Hosszú vén szakálok, mint az kecskebaknak,
Álnak ö elméjek, mint az agg farkasnak.«

Majd Jónás próféta és Ninive megtérése kerül sorra, ismét szigorú bibliai csapáson. A Genesis 24. része Izsák patriarka házasságáról nyújt »szép« históriát. Illés prófétának egy látomása a meglött és megleendő dolgoknak teremtéstül fogva mind az ítéletig való attekintésére nyújt alkalmat. Mindeddig a verselő előtt feküdt a biblia szövege. Követhette nyomról nyomra; most egyszerre a maga látása után indul, önmaga készíti kompozíció-ját. Eddig legalább némi természetes egymásutánt találtunk müveiben; most egyszerre zavarossá lesz, ide-oda imbolyog és elmerül a fenketlen írásfejtegetésben, a papa szidalmazásában. Illés próféta három részre osztotta a világ életének összes 6000 esztendejét. Az első két ezer üres lészen, második két ezer törvény alatt lészen, az harmad két ezer Krisztus alatt lészen. Üres az első időszak, mely Ádámtól Noéig tartott, mert még írott törvény nem letezett; a törvény ideje a második, mivel Istentül akkor az törvény adaték és Mojzes által el-kihirdetteték. A harmadik a Krisztus kora, ebből is elmúlek masfél ezer esztendő, tehát nem sok idő múlvan világ vegeztetik. Most attekintjük az első korszak nevezetesb eseményeit Nabukodonozor almáig a negyfele anyagból álló és összetört óriásról. Ez óriás: az ókor négy hatalmas monarchiája: Nabukodonozore, Cyruse s Dariuse, Nagy Sándoré, Julius Augustuse, melyeket Krisztus birodalma követ. A szentiras tudtul adja, hogy az utolsó időben két hatalmas ország támadna Krisztusra: az török fegyvere, Mahumet országa, az hamis tudomány, pápa csalardsága. Egyik neveztetik fene bestiának, másik neveztetik hamis prófetának, mindkettő egyszersmind az Antikrisztusnak, mert ők az Krisztusnak ellene támadnak. De hogy a dolgot nyilvább megerthessük, Ezekhiel írását és Dániel látását kell megtudnunk, úgymond. Daniel négy fene bestiát látott látásában: egy oroszlánt, egy nagy medvet, egy leopardot és egy csodálatos fenevadat. Az első: Nabukodonozor, a második: a perzsiai ország, a harmadik Nagy Sándore, a negyedik: a római birodalom. Ennek a szörnyű és isméglen egy nagy szarva kele, a melynek szeme, szája vala, az nagy

Isten ellen káromlást szól vala, az ő szenti ellen hadakozik vala és őket ideig mind meggyőzi vala. Ez a szarv: Mahumet és népe.

Törököknek mondatnak, mert ők mindent törnek,
De véres zsidóknak azért neveztetnek,
Mert ők zsidó módra környülmetélkeznek,
És sok gyilkossággal megvéresültettek.
Hegybe bérekesztett zsidóknak mondatnak,
Mert ők a Kaukasus hegy megett lakának,
Egy róka ösvényén el ki eredének
Mikor Mahumetet az rókát követék.

Ezekről jövendölt Szent Ezekhiel, szólva Gógról és Mágógról: sátorban és sátor kivel lakókról; mert ők előbb tatár módon sátorban lakának, mostan sátor kívül országokat vínak. Szent János is róluk szól, írván, hogy az kegyetlen ördög ezer esztendő után eloldatik és ez világra el-kimegyen csalni, Gógot és Magógot hamar elhitetni, hogy megkerüljék a szentek táborát; de Isten haragja őket mind elnyeli, a mikor azután világ végeztetik és megitéltetik.

A testi Ántikrisztus az pogán császár; lelki Ántikrisztus hogy az pápa légyen, Szent Pál és Dániel szöréről megírják. És most következnek nagy hosszú renddel a pápa bűnei, melyekből kitetszik, hogy valóban ő az Ántikrisztus, kit jóllehet az Krisztus dicső eljöveti teljességvel elront, de annak előtte ő kijelentetik, az szent írásokval ő megölettetik.

Azért ő ideje immár mostan eljött,
Mert már hirdettetik az evangélium,
Pápa tudománya immár most kitetszik,
Az ő csalárdsága mostan megfeddetik.

... Az napban, az holdban nagy jegyek löttenek,
Éhségek, szükségek, döghalálok löttek,
Nagy földindulások, nagy hadak voltanak,
Tengernek zúgási immár sokak voltak.

Mikoron az ágak szépen kibimbóznak,
Jelentik, hogy az nyár immár közel vagyon:
Akképen az jegyek nyilván azt jelentik,
Hogy ítélet napja immár elközelget.

Várták a világ végét, mint az egyházi írók mindig, sőt jobban, mint valaha. Pelbart hiábavaló erőlködésnek mondotta ezt a töprengést; most mindenki elmerül benne. Számos verses munka foglalkozik az utólsó ítélettel: lírai és epikai egyaránt. Egy hatalmas monológ, Dobai András, pataki pasztortól,[1] melyben Krisztus mondja el, mit tett az emberekért, s mit fog majd cselekedni az utólsó ítéleten, költői és

[1] *Az utolsó ítéletről.* 1540. L. *Régi magyar költők tára* 2. k. 143.

dramai erovel foglalja össze a biblia idevagó helyeit. Masok a jeleket rajzolgatjak. Dézsi András szintén a nagy idök elközelgéséről irja elsö munkajat.[1] Gondolatmenete csaknem ugyanaz, mint Batizie: csupan kidolgozasa rovidebb, vázlatosabb es kevésbbe jellemző. Aztan Izsak »áldozatját« beszéli el a Genesis 22. része után. Bizonyára soha sem enekeltek szárazabban és kevesebb lelekkel. A pszikologia hátterbe vonul, hogy a szerepet a mesének adja át, az előadás oly lapos és pongyola, mint Dézsi legtobb hasonló termeszetű munkajaban: a Makhabeusról, Levitaról, Mojzes és Józsué hadaról valókban, melyek meg örökös kitéréseinek: oktatásainak és feddözeseinek súlya alatt is roskadoznak. De csak a neki megfelelő targyat nem talalta meg: az ifjú Tóbiasnak szép, kerek törtenete öt is elragadja. Moralizalással kezdi: hogy a hallgatók örizzék a hitet mint egy draga követ, ne úgy mint eddig, hogy csak nyelvvel valljak: hogy Ádam vétke nagyon megrontotta lelkünket:

»Ugyan nem fog rajtunk Istennek mondasa,
Mint töknek nem ragad tövis oldalára«.

De ígéri, hogy mérsékelni fogja magát: nem sokat szól mostan az énekbe. Kedvesen hullámzó versei jól mondják el az ismert históriát, ügyesen vonva össze az eredetinek némely helyeit, bővítve rajta, hol csinos festésekre nyilik alkalom, es nem hanyagolva el a szereplök erzeseit. Es a kisded idill, gyongéd egyszerűségevel, megható reszleteivel, nemes hangjával legjobb termékei közé sorakozott a század bibliai epikájának. Nem rontotta el az a néhány kitérés, a melyek ostorozzák a század önzését, a korabeli gyermekek hálátlanságát és a menyekzősök féktelenségét. Az emberek példát vehetnének a régi jamboroktól, kik a vandort szeretettel lattak hajlekukban: de ok csupan mondják magokat keresztyéneknek:

Noha hivek vattok, de kevélyek vattok,
Vendég útonjárót igen orroljátok.
Ezt mondjátok sokszor: metszönk[2] ittben vele?
Ha csak egy pénze is nincsen erszényébe'.

Isten hosszú életet igér a szülöjök tisztelőknek; de a mostani gyermekek közül sokan megvetik ezt a nemes ajándékot: nem szükség hosszú fark efféle kecskéknek. A lakodalmas nép más virtust sem tud, részegeskedni és tombolni. Büszkélkednek a fényes öltözetekben, az [illegible] szemekkel hunyorgatnak, ördög is forgodik köztök az fa késsel . . .

[1] [illegible] »Csak száz[illegible] esztendő [illegible] löljük, Istennek iteletit hogy nem értük,« mondja egy helyen.

[2] Mit teszünk?

Bor el-köszöntésben azon tanácskoztok,
Ajtót völegényre hogy megostromljatok,
Bizony nem tisztesség, bátor elhadjátok,
Mondom csak bolondság, valahol kaptátok.

A reformátorok erős alanyisága, főkép az elsőké, kik a műfajnak megteremtői voltak, nem bírt ellenni zsörtölődések nélkül. Minden eszközzé válik kezökben, ha kell, mindenből fegyvert kovácsolnak, hogy elleneikre röpítsék. Sztárai Illés prófétáról és híveiről ír elbeszélést: a »régi keresztyének«-ről, kiket a gonosz Ákháb és társai, a bálványozó »tar papok« üldöznek; Cranmerus Tamásról, »ki mikor az papa tudományát hamisolnája, Angliában Maria királynő asszony által szörnyű halált szenvedett«, sőt a jámbor Athanázius püspökről és a kevély Áriusról, kinek képében, mint mondják, az ő haragos haborgatóját, Meliust állithatta pellengérre. Még Judit és Holofernes históriája sem marad érintetlen reformátori szenvedélyétől. Valóban, az erőteljes győzelmi hangulat, mely a betuliai »községet« magával ragadja, ez a mámor a harcias baranyai pap mámora, ki megfutamította és összetörte az ellenfelet:

»Jaj minden népeknek, kik mi reánk támadtak,
Mert az nagy Uristen bosszút tehet azoknak,
Az itélet napján nyilván megismerik
Nagyvoltát haragjának.

Akkor ő testeket tűznek, féregnek adja,
És hogy mind örökké ott legyenek, azt hagyja,
Az pokolra hányja és az ő színétől
Mindörökké megfosztja!«

»Költészet«-ök a múlttól kölcsönzi tárgyait; de éltető forrása jórészt a jelen. Senki sem mondhatja róluk, hogy új stílt fejlesztettek vagy mást használtak, mint a mely az epikának egyéb ágaiban érvényesült: és műveik, a tárgyat kivéve, mit sem különböznek a lantosétól, a ki ép oly literátus volt, mint ők, de az énekmondást mesterségszerűleg üzi, néha egy-egy úr védő szárnyai alatt, máskor varról-várra, városról-városra kóborolva, nyomorral küzdve és megpihenve végül néha valami egyszerű skólamesterségben. A szenttörténetet iró pap és a verses krónikákban beszélő lantos együtt viselnek háborút a még folyton virágzó hegedősség ellen, a melynek »csúfság«-át, nepies dalait, trefáit, zenéjét a török is élvezi; együtt biztatják a csüggedőket, bíralják a kor erkölcseit — egyik is, másik is a maga egyházi vagy világibb gondolkodása szerint — meg a valódi költői egyeniség hiányában sem mutatva eltérést egymástól. Tanultságuk irányából, mely egyforma volt, következett, hogy költői babérokra nem vágyott egyik sem, és megelégedtek azzal, hogy a »lott dolgok«-at hiteles krónikákban énekelték. A lantos eljárt a veghelyekre, fölkereste a szavahihető szem-

és fültanúkat, és távoli dolgokról beszélve, olvasta és követte a maga bibliáját: a deák krónikákat. Voltak elegen és akadt közöttük legalább egy, a ki termékeny munkásságában osztályának összes fény- és árnyoldalait egyesítve, típussá tudott emelkedni az életben és az irodalomban.

Nézzük Tinódi Sebestyén alakját és pályáját. Mint köznemes ifjú megtanul deákul, megismerkedik néhány klasszikussal, az énekkel és zenével, s aztán, akkori szokás szerint, vitézi életre adja magát. Harcol a törökkel s balkezén súlyosan megsebesül. Le kell mondania a hősi életről, de legalább énekelhet róla. Dombovárt, sebével kínlódásában, versbe szörzi Jázon és Media históriáját. Egy darabig Török Bálint udvarában, Szigetvárában él mint udvari deák, nevelő, lantos, már Judit asszony históriáját pongetve: de 1541-ben ennek a nyugalmas állapotnak is vége. Török Bálintot elvitte a török: asszonyfelesége futosó két fiával elhagyja a gyászba borult házat, és az udvar szétoszlik. Megy kiki új házat keresni. Sebestyén deáknak sincsen többé maradása. Még Szigetben megénekelte a szomorú eseményt, a szerencsétlen úrnő bánatát, ki sírva csókolgatja kis gyermekeit és kesergi nagy árvaságát;[1] most vándorbotot vesz ő is kezébe. Szívében viszi ragaszkodását, és a Héttoronyban is kemény viteznek fájdalmas emléke utóbb sem hagyja pihenni. Még egyszer visszatér hozzá, hogy megkoszorúzza és a szomorúság lelkéből fakadó szavaival fesse az itthon maradtak sóhajtozó bánatát.[2]

Fohászkodik mostan sok gyakor sírásval
Asszony-feleségöd az két szép fiadval,
Mert ök élnek mostan az nagy árvaságval,
Nagy sok bosszúságval, gyámoltalanságval.
Örömök seholt nincs te jó szolgáidnak,
Kik szível szeretnek, gyakran fohászkodnak,
Egynéhán közülök tétova búdosnak,
Ha megszabadúlnál, mégis sokan várnak . . .

Akkor már Baranyában volt, Verbőczi István fiánál, Imrénél. Lenn a Dunántúlon folyt a török zsákmányolás, az emberek fogdosása. Kászon bég Dobróközre áhítozott. Vitézei elindultak és sok rablást tettek. Imre úr a kozári mezőn rajtok ütött, egy részöket lekaszabolta, a többi elszaladt, mintegy százhúsz rab megszabadúlt. Tinódi a következő esztendőben megírja a lelkesítő kis harcot[3] és bujdosik tovább. A Dunántúl rohamos eleste — 1544 — után nincs ezen a részen mit keresnie. A felső vidéken még lobog a szabadság harci lobogója, erre

[1] *Buda vészéről és Török Bálint fogságáról.* 1541.

[2] *Prini Péternek, Majlát Istvánnak és Terek Bálintnak fogságokról,* 1542. ápr. 24.

[3] *Verbeczi Imrének Kaszon hadával kozári mezőn viadalja.* 1543.

veszi útját: buzdít, oktat énekeivel és adatokat szerez új művekhez. Memhet pasa Budáról kiszálla Miskolcra: folégette a várost és negy ezer rabot hajtott el magával. Egy falka ideig hallgatott a török, de aztán megint csak kiindúlt: Balassa Menyhártot »elemelni« Lévából. Hanem Balassa ébren volt, visszakergette, űzte, vagta őket, hogy rabot sem ejthettek, csupán marhát, lovat tudtak eltakarítani. Meghallja Horváth Bertalan Komáromban, hogy a török csata szép szerrel künn van: nosza tudósítja Nyári Ferenc hadnagyot. Nyári felül, Sellyéből, Surányból, Komáromból is érkezik segély. Vannak mindössze kilencszázharmincan: bátran neki vágnak Sában vajda embereinek s fényes gyö-

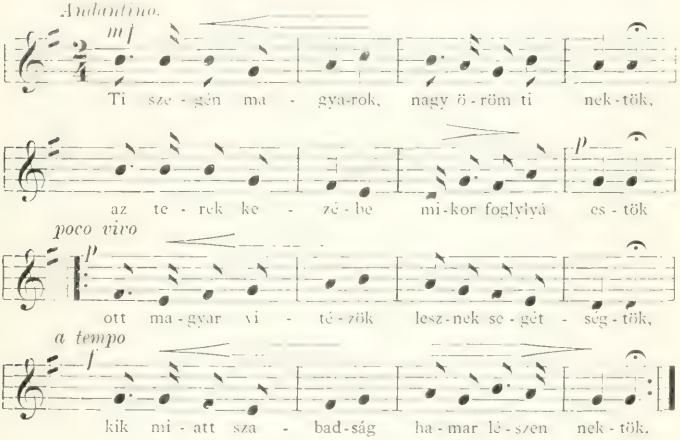

Verbőczi Imrének kozári viadalja.
Mátray G. szerint.

zelmet vesznek rajtok. Ez volt a szalkai viadal. Sok jeles török halt meg benne, és a magyarok foglyokat sokat fogdosának. Tinódi ezekkel és a hozzájok tartozó adatokkal indul telelőre Nagy-Szombatba, s még azon évi nagykaracson előtt versekbe szörzi -búdosasában , gondolvan: kinek ez nem tetszik, búskodjek magában.[1] Országgyűlések, alkudozások, fegyverszünet álmos esztendői következtek, a midőn a lantos hiába nézett körül tárgy után: Nádasdy Tamásban, az irodalom lelkes partfogójában új gazdat is talált és talán a lantolasnal egyeb foglalkozást. Éveken at alig ád hangot, akkor sem hazai tárgyról. De a negyvenes évek végén újra megzsendül az élet. Tinódi elhagyja menedékét és siet Nyir-Bátorba, hova Nádasdy — úgy látszik — a Fráter Györgygyel való értekezletet kitűzni szeretné. »Nagy szomehságban

[1] *Az szalkai mezon valo viadalrol.* 1544.

lévén, mivel »udvarbirak bort nem adnak, vannak átkjában«, és a sokféle részögösről mond humoros éneket.[1] Aztán utazik Egörbe, a melynek várát Ferdinánd biztosai ép ekkor veszik által. Perényi Péter még 1541-ben Várkucs Tamásra bízta Egert, hogy rajta kívül senkinek át ne adja, csupán Gábrielnek, a fiának. Nem sokára török fogságba esett, ott is maradt haláláig. Várkucs megtartotta szavát. Hét éven át virrasztott Egör várában; sok kárt tett az ellenségnek, és vitézei számtalan levágott török fejet s kincset hordtak be a véghazba. Most ura, a »kis Príni«, Ferdinándus kezére bocsátja várát. Lantos Sebestyén ott van az ünnepen, s még az évben megirja az »Egörből Várkucs Tamás idejébe lött csaták«-at — kincses Kassában, miközben »hideg télben fú körmében házába«. Volt vagy lett saját háza, szőlleje, mint a hogy felesége és gyermekei voltak. Czeczei Lénárt, a kassai várkapitány, ki »kapitánsága alatt váras kívöl tizenöt esztendeig nem hált és nagy víg embör vala«, mint jó patrónus állt mellette. Nyugalmasabb, jobb napok köszöntöttek be hozzá, és mind többet dolgozhatott. Állandó lakású emberré vált, a ki, ha elhagyja is fészkét rövid időre, újra visszasiet megpihenni, énekelni. A nagyböjt, a nagyhét csendjében Dávid és Góliát históriája indítja jámbor elmélkedésre az Istenben való bizodalomról, a prófétáknak példája szerént való nemes hadakozásról, a szegény községgel való nemes bánásról írván a vitézeknek:

> No ezekröl ti ha elfeletköztök,
> Mint Saulba, ördög búik belétök,
> Dávid próféta leszen hegedöstök,
> Azért ti elvesztök.[2]

Ferdinándus király nem rég kiküldötte hűséges hadnagyát, jó gróf Miklóst,[3] hogy ez országot Balassa Menyhért és Basó Mátyás kobzásaitól megtisztítsa és szabad útat irtson az magyaroknak. Szitnya várát a meghasonlott hajdúk megadák az felséges királnak. Lévából Balassi »úrfi királ hada elöl csak ellépek«, de vitézei huszonhárom napig nagy hősen védték magukat, és mind kész volt meghalni »az egy tisztosségért«. Szent Zsófi asszon estején, a nagy rohamkor, sok spaniol bejutott a várba. Ölték, vágták a fáradott népeket. Daczó Tamás, a főhadnagy, megadá magát; vitéz Kiss András a kapunál nagy sebet kapott, mégis térdön vív vala, míg puskával általlőttek vala; Nemes Tamást körülfogták a spániolok, ott megfogni akarák, de nem hagyta magát és utóljára puska miatt lön néki halála. Elhullottak jóreszt, mint vitézekhez illett. Miklós gróf teljesítette szándékát, mi által az spanyolok gazdagulának, magyarokat vélök sem bocsátának.

[1] *Sokféle részögösről,* 1548.
[2] *Dávid királ mint az nagy Góliáttal megvítt.* 1549.
[3] Salm Miklós.

Volt egynéhány foglyuk, azok közül harminckettőnek nagy kegyetlenül fejét vették, úgy indulának Csábrag ellen. A csábragiak nagy kisebbségökre megadák magokat, aztán az erős Murány is elesett, és Bató Mátyás hurokra került.

Lám egy példát ki nagysokan mondanak.
Ebet vernek előtte oroszlánnak,
Erre az magyarok úgy gondolnának,
Az más embörének hogy ök békét hagyjanak.[1]

A következő év nagyböjtje ismét a visszaemlékezések ideje. Tinódi elmenekül a tetlen matol, és a schmalkaldi háborúban 1546-ban részt vett kisded magyar segélycsapat sikerei gyujtják a magyar hősiességét hirdető és magasztaló büszke énekre.[2]

Hirök sok országban nékik oly vala,
Gyorsaságról töröknek mondják vala,
Sok országok tölök rettentek vala,
Mint egy mendörgötöl ök félnek vala.
. . . . . .
Jobb vitéz magyarnál bizony nem volna,
Sem török, német, olasz jobb nem volna,
Csak az igaz szeretet köztök volna,
Es jó vitéz vezér elöttök volna.

Érezte a bekövetkező daliás idők elöszelét. A szolnoki vár megépítéséből sejteni lehetett, hogy a csatak napja újra felderül, és Tinódi nem késett komoly tanítást intézni a hadnagyokhoz,[3] miként buzdítsák a harc előtt vitézeiket Istenben való bizalomra, bűneik megbanasara, ellenieknek valo megbocsatasra, bosszúra a török ellen, hősiességre az örök dicsőség reménységében.

Itt valaki közzülünk elesik,
Az angyalok mennyországba viszik,
Ez világon neve elhirhözik,
És mindönök nagy jóval üdvözlik.
. . . . . .
Ne futamjék senki közzületök,
Mert sok jámbort ti itt elveszthettök,
Magatok es itt vagy hon elvesztök,
Mély pokolban ti eltémettettök . . .

A daliás életnek alig van eseménye, a mely iránt nem érdeklődnék. Kapitán György Hollókőből párbajra hívta Habiar agat Szonda varából, mivel az egy török rabot kikert töle és aztán adott szava elle-

[1] *Szitnya, Léva, Csábrag és Murán váraknak megverése*, 1549.
[2] *Károl császár hada Saxoniába*, stb. 1550.
[3] *Hadnagyoknak tanúság*, mikor terekkel szömbe akarnak öklelni, 1550.

nére nem küldötte vissza. Meg is vívtak még a nyáron — augusztus 10-én — a bujáki mezőn, jó Losonczi István, vitéz Bebek György, Balassi János, jó Zay Ferenc és Zoltai István jelenlétében, negyedfél-

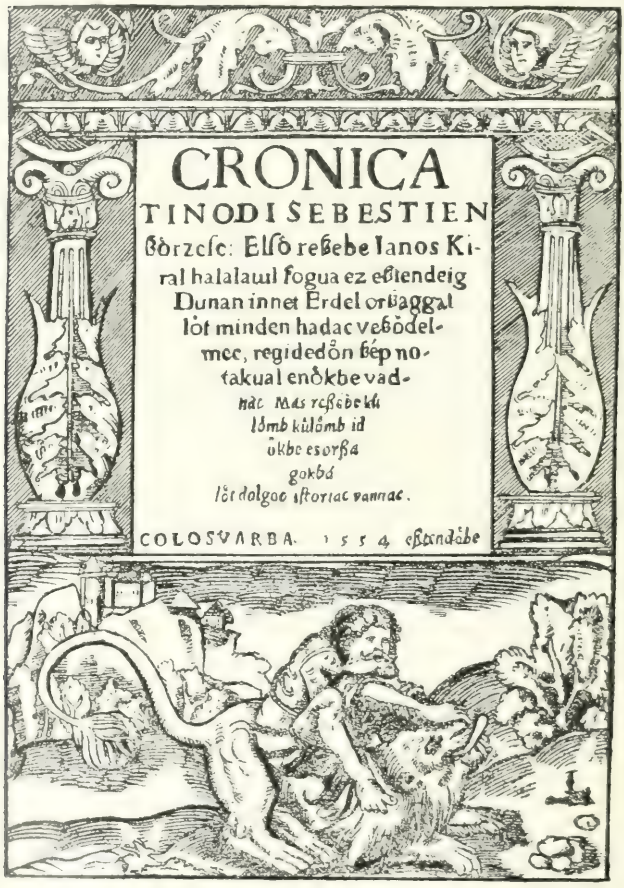

Részlet Tinódi Cronikájából.

száz magyar lovas és négyszáz török vitéz szemelláttára, kik Hatvanból, Vácról, Szondából gyülekeztek volt, szépen, szabályosan, mint komoly férfiakhoz illett: a miért aztán szinten krónikába kerülnek még

abban az esztendőben.[1] A jó lantos ezúttal is ellátja vitézeit bölcs tanácsokkal, örvendve, hogy a magyar urak egyességbe vágynak: csupán az a baj, hogy némelyek közülök többet törődnek asztaluknál étetett csúf jókkal, hegedősükkel, mint jó vitézeikkel, és hogy Sebők deáknak »keves pínz ű taslyába«.

De munkálkodásának kövér esztendeje csak ezután következik. Az 1552-iki év eseményei: a szegedi veszedelem, a temesvári katasztrófa, budai Ali pasa hódításai: Veszprém, Drégely, Szécsén, Hollókő, Buják bukása: Ördög« Mátyás veszedelme, Lippa, Sólymos, Szolnok eleste, Eger ostroma úgyszólván elborítják újságanyaggal. Ki-kifut kincses Kassából, megnézni a tettek helyszínét, pontos, hiteles tudósításokat szerezni a legkisebb részletekről, és megrakodva tudnivalókkal menni haza, mindezeket »ritmus szerént magyar nyelvön énökbe szép nótákval enekleni, szörzeni«. Még azon évben, nagyböjt közepében, fél kedvében megírja Tót Mihály kalandját, ki sok vitéz hajduval összetanakodva, királyi hadaktól segítve, Szent-Mihály-nap tájatt megrohanta Szeged török népét. Vágták, a kit értek; roppant zsákmányt tettek: vitézi lovakat, gazdag szerszámokat, arany forintokat, ezüst oszporákat, drága szkófiákat és patyolatokat, aranyos szablyákat, drága bársonyokat, szép terek asszonyokat. De csak elbíztak magukjó szerencséjökben; nagy vígan itták Baronyá, Somogy borát, csöppné sem félik császár nagy erejét. Ali bég pedig megindult Budáról, — még az rácokban is ott véle sok vala — neki egyenesen a szegedi mezőnek. A magyarok büszkén kiállottak, keményen harcolának, de az Isten elvette tőlök a szerencsét. Négyezer hajdu veszett el a viadallal,

> Magyarok, fő népek mind elszaladának,
> Kéve nádon Tiszán sokan általúszának,
> De sok számtalan nép az vízbe burúlának.

Csak Kászon basát verte meg négyszáz hajdu Martonosnál. Nosza nagy kevélyen két szekér fejjel vonulnak Szeged felé, nem tudják, az várast hogy terekek bírják. Nagy Bálint, a hadnagy, váltig mondja nékik, hogy az nyereséggel az Tiszán eluszjanak: az fajtalan hajduk reá haragyának: »Lám az pesti lélök megijedt!« ott mondának. Így ők is ott vesztek, vitéz jó Nagy Bálint csak huszad magával Tiszán általusza, igen nagy bánatval.[2]

> Oh ti balgatagok, hajdúk, kik ti vattok,
> Eszetökbe vegyétek, mit mast néktök mondok:
> Szivel, könnyöségvel jó vitézök vattok,
> De hadakozásban igen bolondok vattok.

[1] *Kapitán György hajdúadalja.* 1550.
[2] *Szegedi veszedelem.* 1552.

Rendtartás jó nincsen hadakozástokban,
Hitötök semmi nincs az Krisztus Jézusban,
Vagyon reménségtök csak fajtalanságban,
Az rút részögségben, az kevél bujasagban.

Vannak nyelvetökben nagy rútalmas szitkok,
Mind testét, mind lelkét pestinek mondjátok,
Lovag[1] vitezöket gyakran csufoljátok,
Köztetök egymást kurta szelletnek mondjátok.

Nagy Isten igéjét, kérlek, hallgassátok,
Próféták módjára ti hadakozjatok,
. . Dúlást, sok kóborlást ti hátra hagyjatok,
Tisztaságban, józanságban maradjatok . . .

Ezt ha eszötökben, hajdúk, nem tartjátok,
Szidalmasságtokat hátra sem hagyjátok,
Ti az pesti lelkektöl mind elhordattok,
Mint szegedi mezön, ti gyakran levágattok.

Losonczi István szintén sok kárt tett volt a törökben. Néhány naszád a Tiszán feljött vala Becse hóstádjat égetni, azokat megverte és elkergette vala: Temesvár alól elüzte a beglerbeget, mikor az ostromra erkezett: Kaidáz agatól elvette Fellakot. De most öt is elerte az irigy végzet. A császar elhatározta, hogy bosszut all es meghódítja Magyarországot. Amhát basa erös sereggel indult Temesvár ala es rettenetesen lövetni kezdette. Eltörek onnat mind az fóhazakat, földenig romtak az nagy kófalakat. A szigetet Don Gaspar vitezül védte nepével, mig egy agyúgolyó derékon nem találta. Nem volt segitség sehonnan; a mi indult, levágták vagy elszéledt. A vár fala három oldalon földig omlott a sok lövestól, csak nagy kapuban Losonczi maradá«. Nem volt mit enniok, inniok, sem reménységük schonnét ügyökben. Harminckettód napon — szent Jakab ünnepen a basa végostromot rendelt. Nagy sivalkodas, zönge támadt, az ellenség rettenetesen ment a vizvárnak, ott is terekek sokan elhullanak, nagy viadalval a község megadta a várat. Másnap kivonultak mindnyajan: elül a nep, hatul a vitezség. Az ellenség rajuk ment es a népnek ifjat elkezdte ragadozni.

Ottan az úrfi veszedelmet érté,
O vitézeinek felszóval üvölté:
»Az terek hiti, látjuk, itt elveszte,
De vitéz módra legyen fejünk veszte!«

— Dob és trombiták zengeni kezdének,
Magyar vitézök mind fegyvert vevének,
Az terekekvel viadalt kezdének,
Sürü terek közt hamar elveszének.

[1] Lovas. A hajdúk gyalogosok voltak.

Jó Losonczi különösen csuda vakmerő vala: mindenek előtt hegyes tört ragada, egy szancsákot altalnyarsola. De hiába volt minden: hamar két sebben ő foglylyá akada.

Lefejeztették, fejét megnyúzták, szalmával megtölték, császárnak küldék, egy ház oromra az csontját feltevék.

Mondjam az Pökri Annanak csudajat?
Vitez Losonczi szép társa sirasat,
Öt árvájaval özvegygyé maradtát,
Mikor megerte uranak halalát.

Csak almelkodek, magat lebocsata,
Keserűségvel ö urát siratá,
Ő szép gyermökit sirva apolgata,
Olymint ö magát halni bocsátá.

. . Vigasság nem kell már semmi dolgába,
Ő beöltözek az fekete gyaszba,
Szép gyermekivel holtig nagy sirámba,
Jó hív szolgai azon szinü gyászba.[1]

Aztán jön a többi: annyi gyász után az egyetlen szerencsés esemény, Eger ostroma, melyet »füstös szobájában« irogatva örvendhet is végre a szegény lantos, és »vígan iszik szikszai jó borában«, tudva, hogy »ha terek csúsz vala Egörvárba, víztől nád terem vala ő orrába«;[2] jönnek az erdélyi dolgok János király halálától fráter György megöléséig.[3] Az eleje még Kassán, 1553-ban kerül papirra; de Tinódi csakhamar elhagyja tűzhelyét. Szüksége van újabb helyszíni tájékozódásokra; pártfogóra tett szert, a ki — tán épen Nádasdy — elvállalta munkáinak kinyomatását. Megindúl Erdélybe, Kolozsvarra. Fölkeresi aranylábú Debrecenben néhai urának fiát, Török Jánost, és »búvában, egy puszta kamorában« megénekli azt a diadalt, melylyel »jó komája« Déva körül atyjáért bosszut állott Feru agán, ki maga is áldozatja lett a magyarok e váratlan támadasanak.[4] Aztán megy tovább, keresztül a délkeleti csatamezőkön, ki Küküllő-megyéig, Bonyhaig, hol Bethlen Farkas udvarában »Sebők deáknak — nem úr hírével — bödös bort adanak«, miért is »udvarbírak esnek atkjában«.

Kik nem adnak Bonyhán itt jó borokat,
Magas partra vonják meg udvarbirakat,
Velök egyetömben az kulcsárokat,
Kik akasztófán méltók, azokat.[5]

[1] Az vég Temesvárban Losonczi Istvánnak haláláról. 1552. aug. 15.
[2] Egervár viadaljáról való ének. 1553.
[3] Erdéli história. 1553.
[4] Enyingi Török János vitézsége. 1553.
[5] Az udvarbirákról és kulcsárokról. 1553.

Végre célhoz ér: Kolozsvárt van, »egy íratos házban«. Nyomtatják műveit: a »Cronicá«-t, maga — már egész az esztendő végén — ráteheti a pontot az Erdéli Históriára és a következő év elején megírhatja Ali basa 1552-iki hódításait.[1] Életének fő műve, a Cronica be van fejezve. Betöltötte hivatását, még egyszer hazatér, mond egy éneket János király fiáról, és — nem hallunk többet róla.

Tizenkét nehéz esztendőnek[2] volt a krónikása. Nem volt költő, meg csak kiváló író sem, de gyűjtött egy értékes könyvet és meghódított vele mindenkit, urakat, szegény embereket, tudóst és tanulatlant. Egy sereg történetet mondott el, a melyek az újság ingerével hatottak

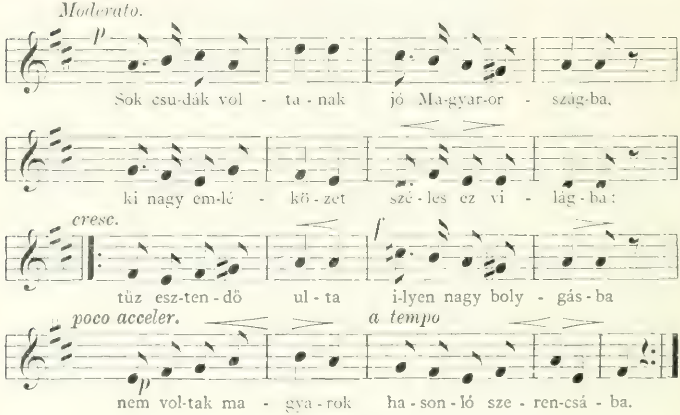

Az Erdéli Históriából.

Lányi Ernő átírásában.

korára, és nem szorúltak ékesgetésre, hogy a kor lelkének mélyéhez szóljanak: egy korszak dicső és gyászos eseményeit sorolta föl, melyek visszhangot ébresztettek minden szívben: egy időszakot állított az olvasó elé, a mely, ha lehet így szólani, maga egy érdekes és megragadó eleven hősköltemény. E krónikákban megvan minden, a mit a XVI. század közönsége tudni vágy, a min a szívek örülve, búsulva, reszketve csüggenek: vitézek kalandjai, hősök megindító önfeláldozása, özvegyek és árvák zokogó fájdalma, érdekfeszítő ostromok, néha egész kis époszszá bővülve, diadal és pusztulás, melyeknek fénye, árnya mindenkivel közös, elmondva a legapróbb részletekig, áthatva mély, őszinte hazafi érzelemmel, átszőve megjegyzésekkel, a melyeknek értéket megkétszerezi az.

[1] *Budán Ali basa históriája.* 155[illegible].

[2] 1541—155[illegible].

hogy a közérzületet tolmácsolják, kisérve méla, bús dallamokkal, melyeknek mindegyike a nemzeti lélekből látszik fakadni, és kiegészítve az idők változó hangulatától. Tinódi kora lelkébe hatott tárgyaival és egyesült azzal szellemében. A XVI. század középosztályának lelke lakik benne, mely érzi az idők terhét, az iga, a háborúk nyomorát, át van hatva korának bűntudatától, de bánja a hajduk garázdálkodását, keservesen tűri a hatalmaskodást és a bajokért az urak egyenetlenségét okolja. Ez az egyszerű, józan, becsületes, őszinte ember ugyanazt dicséri, a mit azok: az istenességet, a vitéz tetteket, a szeretetet és egyetértést; ugyanakkor bátran kiáltja ki az úri rend balgaságát és szeretetlenségét, mely a bajoknak egyik fő szülője: a pártoskodást, a vitézlő nép zsarnokoskodásait, az iszákosságot, káromkodást, az önhittséget. Hitt a nemzeti királyság megváltó erejében; ám ennek a bizalomnak örökre vége. Gyűlöli a törököt, kinek álnokságát nem győzi eleget hangoztatni, nem akar uralni »szancsákot és basát«, ellensége a pogány szövetségének.

Bolondság töletök fejenként magyarok,
Terek álnok hitit meg nem gondoljátok,
Maga csak tőlem es sokszor hallottátok,
Sok fejedelmeket mint csaltak, tudjátok.

A magyar nemzetet Isten után az egyesülés, az összetartás fogja megmenteni.

Azt tudjátok régtől fogva, magyarok,
Tin köztetek csak dúlátok, fosztátok,
Egymásra kegyötlön agyarkodátok,
Ki miá vesztétök nagyobb részre országtok.

»Terek és magyar pártot ne bántsatok!« írja a vitézeknek; »igaz nyereséggel, zsolddal lakjatok«,

Támadjatok fejenként igaz hitben,
Ti éljetök az igaz szeretetben,
Reménységtök legyen csak az Istenben,
Minden ellenség lészön kezetekben.

Soha sem mulasztja el az Istenben való bizalom hirdetését; de protestáns vallása nem teszi türelmetlenné a más hitűek iránt. Senkinek sem kutatja religióját; csak magyar és hazafi legyen mindenki. A mily telve józan, bölcs gyakorlati tanácsokkal, ép oly őszintén ragaszkodik ehhez a szerencsétlen néphez. El-elbúsúl bajain, de nem szűn meg vigasztalni, reményleni, és egy-egy győzelem után vígan iszik áldomást a végbeli hős vitézekért, kik Istentől és végre megkoronáztatnak, hogy az szegínségert ily igen faradnak. Büszke a fajának kiválóságaira és fáj neki a magyar vér pusztulása. Még egy Balassa Menyhártot is tud sajnálni. »Tudjátok, jól szolgált ő ez szegín országnak«. Mint egy nemes, jó szellem járt körül, várva várt híreket mondva, és kapcsolatot szerezve távol vidékek magyarjai között, mint egy

olvasott ujságíró. Elbeszélt jót és a rosszat; mert valamint Éneás biztatja társait a tengör vízébe, hogy ott való nyomorúságuk végre emlékezetre öröm lészön: vagy nyereség, avagy veszteség, de róla megemlékezni gyönyörűség. Sem adományért, sem barátságért, sem félelemért hamisat nem írt, az mi keveset írt, igazat írt, hogy az hadakozó, bajvívó, várak-, városok-rontó és várban szorúlt magyar vitézöknek lenne tanúság, üdvességes, tisztösségös megmaradásokra, az pogány ellenségnek mimódon ellene állhassanak és hadakozjanak. És a közönség, melynek izlése ép oly kevéssé volt kényes, mint az övé, örömmel hallgatta ezeket a hiteles krónikákat, melyek az őszinte közvetlenség hangján szóltak hozzá és a melyeknek ódavetett, durva vonásai közt is képzelete, sőt érzése sok nemes táplálékot talált. Az utódok pedig forgattak őket gazdag történelmi anyagukért, kiaknáztak költői feldolgozásra alkalmas részeiket és kiváló műveket alkottak belőlök.

Valóban, több volt száraz krónikásnál, volt meleg szíve, és ez a meleg, komoly, nemes szív érzik összes munkáin. Mérsékeltebb volt, mint a reformátor, és közelebb állott a közönséghez: de igazat mondott és soha sem sülyedt a gajdoló hegedős színvonalára. Tinódi ösmeri a trefát, néha, udvarbirákról és kulcsárokról vagy a sokféle részögösről énekelve, vastagabb húrt is pendít; de ama »széken ülő sok tolvajok«[1] mögött, kik a piaczon nagy morgással átkozódnak szenes[2] fazokon, s aztán alájuk, miután alul gyújtottak, fölül öntöttak, az ifjak néha puskaport rejtenek, a mely hirtelen föllobbanva »Valkó vidékét elpörsöli«, és hasonló szőrű társaik mögött komoly erkölcsi háttér van, mely a nevetést is tanulságra változtatja. Verseiből tudjuk, hogy mint minden lantos és hegedős, »kiknek bor lelkök«, szerette a bort, mivel »szavát jobban rikkanthatja jó bortul«, azonban nem egyszer hirdette a józanságot és a mértékletességet.

Bátor igyunk az jó borban, jó kedvet vegyünk,
Istenünknek, nemzetünknek csak mi ne vetsünk.

Ideálja volt az istenes, népeért, hazájáért élő-haló dalia, még csinos bibliai elbeszélései sem forognak egyéb tárgy körül; tere: a jelen, a honnét csak egyszer fordúl a múltba: hogy Zsigmond király történetét Thuróczy után, mint szokása, maga csinálta nótára, elbeszélje.[3] Társai, kiknek száma elég nagy volt, hasonlókép emlékeztek múltról és jelenről. Gosárvári Mátyás a »régi magyarok«, — a hunok — »első bejövésekről« írt Heltai után fölötte vázlatos históriát; Csáti Demeter Pannonia megvételét, Valkai András az nagyságos Bánk-bán dolgát beszélte el és a magyar királyokról készített krónikát, mely Ádám-

[1] Kofák. — [2] Parazsas.
[3] *Zsigmond király és császár krónikája*, 155[illegible].

tól kezdve, az felséges II. János királyig terjed: Temesvári János Bonfini nyomán a tatárjárást, majd 1569-ben, hogy Thelegden laknek skóla-mesterségben, a kenyérmezei csata lefolyását rímelte meg... Aztán jönnek a többiek: Nagybánkai Mátyás, az vitéz Hunyadi János vajdáról való históriával, Gorcsoni Ambrus és folytatója, Bogáti Fazekas Miklós Mátyás király krónikájával. Egy tehetséges protestáns pap: Tőke Ferenc, Tinódi iskolájának egyik legjobb tanítványa, Szigetvár védelmét, az 1556-ikit, veszi lantjára; egy másik verselő a Zrinyi-féle ostromot énekli; Csanádi Demeter II. János életet foglalja versekbe: valami névtelen Thury György halálát írja meg, korholva a magyar kormányt, mely a végekkel mitsem törődik; Salánki György renegát a Geszti Ferenc nádudvari győzelmét 1580. ünnepli; Szollosi István Báthori Zsigmond 1595-iki hadjáratát veszi tárgyúl... Ismét mások a világhistória régi századait kalandozzák be: Madai vagy Madai Mihály és Szegedi András Rufinus nyomán Jeruzsalem pusztulását verselik meg; Kákonyi Péter Astiages és Cyrus históriáját veszi lantra Trog. Pompeius szerint; Cserényi Mihály a persa fejedelmekről krónikáz; Ilosvai Selymes Péter Nabukodonozort, Cyrust, majd Qu. Curtius Rufus és Justinus szövegei után Nagy Sándort énekli és »Aristeas« sokat vitatott levelét követve Ptolomeus mondott históriáját írja meg »sován Szilágyországban«, ama kusalykői »füstös házban« s végezi be »el-fenn egy sombokorban«...

Mindnyájan telve vannak »igazmondással«, didaxissal, és valamennyien fitymálják a tudós emberhöz nem illő költött dolgokat. Ilosvai megnyirbálja Curtius tarka mondáit és elhány belőle mindent, a mit józansága képzelődésnek gondol. De van legalább egy különös szerencséje, a minővel a többi nem dicsekedhetik: talált egy tárgyat, melynek puszta megőrzése halhatatlanná tette az irodalom történetében. Krónikában olvasott, hagyományból hallott vitéz Tholdi Miklósról, ki 1320-ban születék Nagyfaluban, később — 1354-ben — Pozsony vármegye alispánja volt, majd 1359-ben mint nagy erejű ember — Nicolaus Toldi *Valoris* — Firenzében járt — elhozni azt a két oroszlánkölyket, a melyet a firenzei köztársaság küldött Nagy Lajos királynak, aztán 1365-ben mint az Olaszországba gyűlt angol és magyar vitézek »fehér csapat«-ának egyik feje, 1383-ban és 1385-ben mint »Magister Nicolaus de Tholdy, comes Comitatus de Zabolcs« — szabolcsi főispán említtetik.[1] A nép mesélt róla, relikviái: karvasa, páncélja, óriási parittyakövei, hatalmas lába- s fejecsontja, súlyos kő-hadarója ott voltak Budának bécsi kapujában. Ilosvai föltette magában, hogy elmondja — bizonyára »igaz« — históriáját. A hagyománynak tán ép a legköltőibb, a legértékesebb részeit hányta el mint a »való«-val ellen-

[1] V. ö. *Szilády*: Régi m. költ. tárn. 4. k. 57—58.

kezőket: szerkeszteni, előadni még olyan simán sem tudott, mint akarhányszor Sebők deák; de föntartotta egy magyar monda töredékeit, melynek ágai Nógradban, Biharban, a Toldik lakóhelyein sokáig el voltak terjedve, és a melynek maradványaiból »divinátióval határos tehetséggel« később szépet, sőt nagyszerűt lehetett alkotni.

Velencei Károly vala királyságban, hogy Tholdi Miklós születék Nagy-Faluban. — Tholdi Lőrinc felnevelte a fiát: György, az öregbik, Károly udvaraba ment volt, Miklós, az ifjabb, otthon lakott az édes anyjával. »Lát minden dologhoz az béres szolgákkal, nagy malomköveket emelget egy karjával, miért nézik hatalmas erejet nagy csudával«. Egyszer, hogy Budából Tholdi György megjő vala, vitézlő szolgái rudat, követ hannak vala. Tholdi Miklós szinten köztük forgódott és meggyőzte őket: ez dolgokért bátyja nagyon feddi vala. Búskodik Tholdi György magában, mert szerető szolgáját Miklós megölte vala, kiért aztán réten, nádon bujdosik vala. Nem sokára Lacfi András Erdélyből jó Budára indult és egy általúton utát elvesztette vala. Tholdi Miklós kezében nyomtató rúd vala, Buda felé útat azzal mutat vala. Történt, hogy ismég gyilkosságba esek, s nyakába vette a világot. Csakhamar béjuta Pestnek városába. Alafüggesztette fejet nagy bánatban, mert egy pénze is nem volt tarsolyában, úgy ment a tehénvágó hidhoz koplalásban, hogy májat kaphasson, ólálkodván magában. A hidon egy pokol-fene bika volt szarvon kötve, kit a mészáros épen vágni akar vala, de bika rugaszkodván, kötél szakadt vala. Miklós látá, a bika után futa és farkát megfogván, a mészárszékhez voná, miért néki akkoron sok máj adatott vala. Ezután Budára ment által és ott is a mészárosnak szolgál vala, kiért mészárosok jól tartják vala. Nem sok napra rá a király konyhájára kerűlt és csak ételért az szakácsokat szolgálta, étel után pedig szennyes fazakokat mos vala. Egyszer a vitézek rudat hántak ifjú Lajos király előtt. Miklós is odaballag, s két annyira veti.

Parancsolá király, levelét megírnák,
Tholdi Györgynek írá mint hű szolgájának:[1]
Kegyelem megvolna öcscsének, Miklósnak,
Ne tartaná Miklóst otthon — írá — nagy kárnak.

Érté a levelet Tholdi György és öcscsét szolgálatra igen kényszeríti vala. Rágondolván magát, elindula Miklós. Jó Budán Lajosnak ép új udvara volt. Egy cseh vitéznek az öklelés áll vala, mindent az vitéz az öklelésben elejtett vala, egy özvegyasszonynak két fiát, azokat is a cseh csak megölte vala. Tholdi megszáná az asszony siralmát, mondá, megállja nékie bosszúját. Hamar cseh vitéznek küldé tollát, aztán megölte a csehet.

[1] *Magister Georgius de Told* már 1376-ban bihari főispán volt és még 1382-ben is ezt a tisztet viselte. *Szilády*, i. h. 360.

THOLDI MIKLOSNAK IELES CSELEKEDETIRöL Es baynokságáról való HISTORIA.

Irattatott
ILLOSVAI PETER
által.

LöCSEN,

Nyomtattatott [illegible] 1620

Ilosvai Tholdijának címlapja.

Imé az királynak ebben hír lött vala,
Tholdi vitézségét, erejét csodálá;
Király azért ötet fejéhez választá,
És tizenkét hóra néki hópénzt adata.

Írják: egyszer Budában halala lön egy fő embernek. Ifjú felesége megmaradá ennek, Tholdi szerelmére igen gerjedez ennek. Vala okossága a tisztes asszonnak, egy gazdag vacsorát készíte Tholdinak, hazáit cifrázá, az ablakokat karpitokkal bévona, az egyiken egy oroszlány aranynyal írva vala.

Vendég hogy érkezék csak egy kis apróddal,
Az asszony kénálja hízelkedő szóval,
Tholdi csak ingében vetkezék azonnal.

»Gyakorta hallottam,« asszony néki monda,
»Náladnál ugrásban nincs jobb ez világba,
Az én szerelmemért amaz oroszlányra,
Kérlek, ugorjál fel az én kívánságomra«.

Ottan Tholdi Miklós hátra iramodék,
Az asszony kedvéjért egyet-kettőt ugrék,
Fene oroszlányra hamar felugrodék —
Buda piacára Tholdi csöndülést ugrék,
Csak nyaka nem szegék, igen bosszonkodék,
... egy lakatoshoz bánattal bébotlék.

Akkor a lakatossal elindulának, álkulcscsal bémene a kis kápolnába, hol a királyné asszonnak egy szolgáló leánya eltemetve vala. Gazdasággal való rakott sírt felbonta, sírba hogy beszálla, gazdaságot kiadá: nagy hamar lakatos az követ mozdítá: az kő Tholdi Miklóst oda beszorítá.

Vénségre hogy juta, levél jöve a királynak: nagy parancsolatja cseh király császárnak.

Parancsol az császár, ezt írja királynak:
»Jöttön jöjj! hozd ide adóját országnak,
Tizenegy királyok mostan nálam vannak,
Azok is tégedet mind látnia kívánnak!«

Lajos elbúsúla, csakhamar elindult nagy haddal és bemene Prágába, a császár eleibe.

Az király oly igen megijedett vala,
Ijedtében szólni egyet sem tud vala,
Sarkát Tholdi Miklós úgy nyomódja vala,
Sarkából királynak az vér el-kifoly vala.

Közben a vitéz magyarok Prága kapujára rohanának, a csehektől megvövék, a városra mentek és »boltokat csakhamar felrontának.« Nosza fut a követ a császárhoz, de »Tholdinak buzogánya vagyon köntös

ujjában, sőt az kontosujjal követet úgy csapa, ottan ez világból kimúlék.« Megszeppent a császár, ajánlott békét, atyafiságot, de Tholdi botját előrántá s monda:

»Meghidjétek tü ezt, tizenegy királyok,
Agyatokban rontom arany koronátok,
Uratokat Lajost ha jól nem szolgáljátok!«

Császárral egyemben, hidd igaz dolognak,
Tizenegy királyok talpokra állának,
Jó Lajos királynak mind fejet hajtának,
Úgy rettegnek vala nagy botjától Miklósnak.

Egyszer a királynak — mi okból, nem tudni — haragja lőn Tholdira, ki három esztendeig nem ment az udvarba. Akkor Németujhelyt újudvart hirdettek. Jeles öklelések ottan lőnek, de a magyarok egy olasz vitéztől mind elejtetének. A királynak most eszébe jutott a vén Tholdi; rögtön irtak hozzá, venné vissza az ország cimerét. Miklós gondolkodék, Pesten általmene, klastromban gargyantól baratruhát vőve, kurta pejlovára mint egy barát üle, úgy juta Ujhelybe.

Nagy öklelő fáját hogy felhánja vala,
Nyakában csuklyája úgy lógdogál vala,
Derekán kápája hogy rengdegél vala,
Lajos király kérdi: vajjon s kicsoda volna?

... Egybe roppanának; nézik sok ezeren.
Olasz az nyeregből esék messze földön,
Az barát akarja fejét venni menten,
Király azt kiáltja: Kegyelem néki legyen.

Ezeknek utána, hogy »haja és szakála megfehérült vala,« elment Budára egy gyülésre. Lajos király udvarában az ifjak elkezdték csúfolni szakalát; az egyik, hogy: Ez ember, azt velem, régenten molnár volt, és az lisztes zsákot fejéhez verték volt«; a másik: hogy halász volt, sok apró halat evett és most a hal kiütött az állán; a harmadik: hogy ludat hozott a királynak. A vén Tholdi Miklós mondhatatlan igen ezen megbúsúlt vala. Hét tollú buzgánya köntös ujjban vala: köntös ujjal kiket az hol érhet vala, ottan ez világból az kimúlik vala. A király kérdi tettének okát: mért művelte volna?

»Király! ha nem nézném vitézi voltomat,
Majd fejedhez verném hét tollú botomat;
Másszor megfeddenéd apró kölkeidet,
Meg nem csufolnájak vitézi vén fejemet«.

Aztán elment haza, Nagyfaluba, s két esztendő múlván meghalt. »Vétek ez lőn benne, hogy részeges vala, minden reménsége boritalban

vala, ő nagy erejének nem sok hasznát látá: semmiben marhajat meg nem szaporíthatá«.

Egy ifjú, 1571-ben, »Szöndörő várában« Szilágyi Mihályról és Hajmási Lászlóról készített szép balladás költeményt. Az egykorú török történetírás tud róla, hogy Szilágyi Mihály — Kara Mikhál — a rigómezei ütközet alkalmával török fogságba esett, a melyből nem sokára, tán ép 1449 nyarán, pünkösd után megszabadult. Öklevelek szólnak Berekszói Hajmási Lászlóról, ki Hunyadi Jánosnak, Szilágyi Mihálynak kortársa volt és temesi főispánságot viselt. A történelem ismeri Szaudsit, I. Murad fiát, a bujdosó »cecus imperator Turcorum«-ot, ki hazájából elűzve, Magyarországba költözött. Leányát, a hontalan szultánát, ki először Salgói Török Pálhoz, Hunyadi udvarnokához, majd Liptói és Geszthelyi Nagy Jánoshoz, Hunyadi régi bajtársához ment nőül, sokáig »császár Katalin«-nak hívta a nép; fia, Csalopia Dávid maga is tevékeny részt vett a rigómezei csatában. Szilágyi, Hajmási, Csalopia Dávid szomszéd földesurak voltak: Kún-Szőllős, Csalopia birtoka határos volt Horogszeggel, Szilágyi területével, Hollóssal és Hegyessel, a melyeket Hajmási László birt, sőt másik faluja, Szenteltegyháza is, ezekhez közel, a mai Mokrin helyén, feküdt ... A sokaság képzelete dús anyagot találhatott ezekben a dolgokban, hogy érdekes mesét szőjjön belőlük, s a népköltészet, részben vagy egészben, tényleg három változatát ismeri Szilágyi és Hajmási történetének, a mint a császár udvaraból a szép császárleánynyal térnek vissza.[1] Aztán a mondát könnyen megszerethette valami deák »poeta«. Versbe szerezhette és mintával szolgálhatott a szegény névtelen ifjúnak, ki ott ült Szöndörő várában, szomorú szívében, és a XVI. század legbájosabb verses elbeszélését alkotta utána.

Szilágyi Mihály és Hajmási László, két vitéz fő úrfi rabbá esett vala és Konstantinápolyba, török császár tömlöcébe bevitettek vala. Egyszer, pünkösd napjan, jó Szilágyi Mihály kinézdegel a tömlöc rostelyán s kobza kezében, szép, keserves nótát dalol vala. Meghallja a nótát a palota ablakából császár szép leánya és folgerjed Szilágyinak termetire. Elmegy a tömlöcbe: »Te vitéz úrfi! ha fölfogadnád te igaz hitedre, hogy el-kivinnél te laktad földedben és feleségül magadnak vennél, én felelnek arra: teged rövid nap kimentenélek atyám tömlöcéből.« Mondja Szilágyi Mihály: »Csak szabadíts ki! én felfogadom igaz hitemre, császár leánya, teged elveszlek«. Akkor a leány megszerződött a tömloctartoval, s egyszer, éjfélkor, a lovaszmesternek és lovászoknak fejőket elszedék, három jó lovakat magoknak nyergelének, a több lovaknak nyakokat elcsapkodták, aztán felöltöztek szép, drága ruhakba. Kérdik őket a harmicadokon, hogy hova mennének?

[1] V. ö. *Thaly Jenő* értekes cikket az *Irodalomtört. Közlemények* 3. évf. 243—246. l.

Nagy-Szombat[1] fele a farkasokkal[2] szörönöset próbálni.
Hogyha az Isten szörönöset adna, oda igyekeznek«.

A császár megtudva, hogy elszaladtak, üldözésükre küldötte öt fő vajdáját, kik egy szép szigetnél utólérték őket. Gyorsan megharcoltak és győzelmesen a leány kereséséhez láttak, kit a szigetbe küldöttek volt az ütközet elől.

Immár vitézek császár leányát hogy keresik vala,
Gyönge siralmát vitéz Szilágyi meghallotta vala,
Császár leányát vitéz Szilágyi úgy kesergi vala.
Császár leánya ezt mondja vala gyönge siralmában:
»Kegyelmes Isten! ám el-kijövék vitéz úrfiakkal,
Jaj hová legyek ez vadon erdön nagy keserűséggel.
Szánom magamat, de sokkal inkább vitéz úrfiakat,
Szablyára hánták nagy kegyetlenül vajdák szegényeket,
Szörnyü halálra ezennel adom értek enmagamat.
Ez vadon erdön temetöhelyem leszen most énnekem,
Vadak, madarak és az farkasok lesznek siratóim.
Csak te kezedben, édes Istenem, lölkömet ajánlom«.
Szilágyi Mihály nagy hamarsággal odasiet vala,
Az leány lassan mátkája előtt igen örül vala,
Leányt nagy-szépen kézen fogva el-kivitte vala.

Elindultak ismét és igen *menének* Magyarország felé. Akkor a határba érve Hajmási László, bár néki van otthon két szép kis fia, jámbor hitestársa, kezdi követelni: »Víjunk meg ketten ez szép leányért!« Hiába kérte jó Szilágyi Mihály, a császár-leány is hiába könyörgött, szablyát rántának, összecsapának és a csapkodásban Szilágyi vitéz Hajmásinak kezét bokában elcsapkodta vala. Ott Hajmási megvallotta vétket, az két úrfiú szép búcsuzással váltak el egymástól, és Szilágyi Mihály ketten a leánynyal mihelyt beérének, ketten, Szilágyi, császár leányával, megesküvének.

Az elbeszélő ismét biztos talajon áll: mintája megvédi a bukdácsolástól. De a magyar író a középkorban sem igen tudott szerkeszteni, s a XVI. században még mindig él ez a gyöngesége. A reformáció kezdete óta a könyvnyomtatás, a tudományosság terjedése a legkülönfélébb tárgyak és minták tömegét halmozta föl, és a tollforgatók ösztönszerűleg fordúltak hozzajok. Egész természetes, hogy a deákos iskolázás és műveltség korában folkeresik azokat a dolgokat, melyeket az új latin irodalom népszerűbb része a régi, klasszikai világról nyúj-

[1] Ez a »Nagy-Szombat« minden valószínűség szerint *Tirnavának* vagy *Tirnaunak* (mely vár a török írók szerint az ország határán, Galambóccal szemközt állt) és *Tirnaviának* összezavarása utján került a versbe és egyik bizonyítéka, hogy a vers-szerző latin eredeti után dolgozott.

[2] A végbeli vitézekkel.

tott: Paris és Helena történetet, Trója veszedelmét, Ajax és Ulysses historiáját, Aeneas herceg kalandjait, melyek valóban otromba feldolgozásban részesülnek. Azonban mindezekhez az olvasmányoknak meg roppant változatos és tarka serege csatlakozott, melyek a legkülönbözőbb formasokból eredtek és a mellett, hogy úgyszólván egész Európát bevándorolták, a legszokatlanabb és lehetetlen dolgokkal voltak telve. Sokat beszélnek a szerelemről, noha egyébről is volt szó, rendesen bizonyos erkölcsi célzattal, bár néha egyedül a gyönyörködtetésre törekedve. Istvánfi Pál, a baranyai alispán, ki egyike volt a kor legműveltebb urainak és tizenkét esztendeig tartózkodott a páduai főiskolán, 1559-ben, János király lakodalmára indúltában, jó kedvében Petrarca után egy kedvelt olasz regét foglalt versekbe,[1] a mely a kontingensen mint Boccaccio Decamerone-jának kedvelt darabja már a XIV. században el volt terjedve. Ifjú Volter király, mivel szabad ember voltát felti vala, jó ideig nőtelen él vala. Nagyon bánkódott ezen a város népe. Összegyűlnek egyszer nagy sereggel és megkérik szépen a királyt: Törvény házasságban magadat foglaljad, asszonyunkat nékünk nálunk latnunk hagyjad, kisded Volterodat meg életben hagyjad. Kegyelmesen azért tekincs konyorgésünk, asszonyunkat, hozzad kit illendőt lelünk, hagyjad, megszerzeset ennek reánk veszszük. Meghallgatta Volter népének beszédet, s ott menyegző napot nékik hagya. Volt tőlük nem messze egy kis falu, abban lakott egy szegény ember. A szegény embernek volt egy leanya, Grizeldisnek hivták, termeti szépsége néki ékes vala, de jó erkölcsével felülmúlja vala.

Nem ül vala veszteg semmi lágyságában,
Semmi gyönyeröség nincs gondolatjában,
De nagy vastagsággal atyját tartja vala,
Annak ü vénségét úgy táplálja vala,
Kevés juhocskáját tóra hajtja vala,
(Rokkáját közösleg el nem hagyja vala)
Onnat haza jövén, parét aprit vala,
Hozzájok illendő étket szerez vala,
Kemény szalmaágyát rázogatja vala,
Kegyességgel atyját elnyúgatja vala.

Mikor elérkezett a menyegző napja, Volter elindula, a nász mind utana. Grizeldis ep a kútfőről vizet vitt haza és leanytársaival el-kikeszült vala, hogy Volter matkáját meglathassa. Akkor odaert Volter és megkerte, csak egyet kellett megigérnie, hogy urának semmi kedvet soha meg nem szegi, sőt mit róla végez, azt mind megállja. Lett öröm, mulatság: harcra eljutanak, étkeket foganak, a király hazanal ebed után

[1] *Historia regis Volter*, 1559. Megj. Debrecen, 1574. Kolozsvár, 1580. Lőcse, XVII. száz.

estig ott mind táncolának. Holtá kelve[1] Volter újudvart tétete; az szent Iván tűzét el-felrakták vala, udvarló vitéz nép azt ostromolja vala, az nap vígasságban el-alámént vala.

Bölcs, derék királyné vált Grizeldisből. »Nem egyebet erről népek hisznek vala, és közöttük tisztán azt beszélik vala, hogy az asszont mennyből Isten adta volna az község javára, hogy ű rá gondolna«.

Nem sok idö múlva öröm lett a királyi házban. A kis leány szépen nött, de Volter gondolta, asszonyfeleséget hogy megkeresgeti és az ö hüséget kikeresgetneje. Azt mondja Grizeldisnek, hogy a nép zúgolódik a királynéra paraszt neme miatt.

GY Cronikat mondok vrak halgaſſatok, kinek talam maſſàt ti nem hallottatok, egy Olaz leanrul kin cziudalkozhattok, Aſſzoni hazaſtoknak peldaiul adhattiatok.

Az Olaz orſzagnak egy ſzegeletiben, az veſule hegnek ű kerűletiben, nag lok ſzep varoſok vadnak ű ſektiben, es ieles ſzin nepek laknak az mentiben.

Ezt egezlen az kik be ſzallottak vala, kulczios varoſokat ratta raktak vala, Olaſzul neueſsik az pedamontanak, Magiarul mondhattiuk vg mint hog allianak.

A Historia Régis Volter kezdő sorai.

»Azért, ha te akarsz békeségben élni,
Szükség nékem véled megegyenesülnöm:
Te kis leányodrul ö vélek végeznem,
Az mint ük akarják, nem mint én akarom«.

Grizeldis »nagy szép beszédekkel« mondá: »Tied a kis leány, én is tied vagyok; valamint en neked kedved szerent latok, mindenben az melle szivem szerent állok, egyebet naladnál senkit nem kivánok, egyebtül megvalnom semmitül nem szánok«. És bátor szive csak meg sem indúlt a dolgon. Nem sokára uranak egy szolgája ment hozzá, hogy a kisdedet adja át. A királyné gyanította, hogy halálra viszik

[1] Így is: *holdá kelve*, reggelre kelve, *holval*.

gyermekét; de »könyve sem csordula«, csak nem is sóhajtott: nagy vidámképen folvette, nézte, nézte, csókolgatta, szent keresztnek jelét vetette rá, megáldotta, kézbe adta.

»Az mit urad hagyott, azt te megszerezzed,
Egyre kérlek téged, hogy gondját viseljed.
És ő gyenge testét hogy te megőrizzed,
Ezt is csak úgy mondom, ha meg nincsen hagyván
Uradtul tenéked«.

Volter azután sem látott változást kedvében. Régi nagy nyájasság, szokott nagy gyorsaság, ő urához való nagy szerelmetesség, semmi szomorúság, semmi idegenség, kis leányrul való emlékezetlenség: ebben tölt négy esztendő. Akkor fia született, azt is elvették tőle, és azt is odaadta engedelmesen. Volter akkor sem látott rajta semmi változást.

De mint egy állatban, az kegyetlen Volter,
Semmit meg nem tágít, mint az gonosz ördög,
Kisértő mérgében elébb-elébb hörög.

Tizenkét esztendő múlva egy napon a község láttára maga elé hivatta a Grizeldist és azt mondotta neki, hogy a nép kivánságára más feleséget fog venni. Grizeldis adjon helyt a tisztességben másnak. Vegye elő jegyben hozott régi ruháját: »mert nem állandó, nám, senki az szerencsében«. És Grizeldis még ebben is örömmel szót fogadott neki.

»Atyámnak házától jöttem mezítelen,
Esméglen házamhoz megyek mezítelen«.

Csak azt az egyet kérte Voltertól: ingét tarthassa meg, »régi házasodnak kivel méhét fedjed«.

Ott Volternek szeme könyvvel betölt vala
Annyira, hogy immár nem állhatja vala,
Azért asszony elől ű elfordult vala,
Reszketeges szóval alig mondhatja vala:

»Amaz egy ingecske bátor tied legyen,
Ki énrúlam nálad emlékezet legyen«.
Csak alig mondhatá, előle elméne,
Mert az ű szeméből könyve igen méne.

Levetkezék ottan mindenek láttára,
Mezételen lábbal indula útára,
Mezételen fővel váras kapujára.
Útában sok jámbor út kiséri vala,
Minden ember útet keserüli vala,
Az gonosz szerencsét szidalmazzák vala —
— Ekes csendességben asszon megyen vala.
Egy könyve-esetlen száraz szemmel vala
Asszon, hogy házához haza megyen vala.

Nem sokára megérkezett az új menyasszony, öcscsével. Szegény Grizeldis a király parancsára ott forgódott a vendégek körül. Telve volt örömmel az utódja szépségén s jó erkölcsén. Szerelmet, boldogságot kivánt a királynak, — ezt ha látni fogja náluk, ő néki könnyebb lesz akkor a halál, csak egyet kér tőle, ne kesergesse az új asszonyt, miként a régit: »mert az mit én tűrtem ez azt nem tűrheti«. Volter király nem tudott többé magán uralkodni. Magához ölelé, foglalá magának. Te vagy az én társom! Nem lesz ennekem egyéb te helyedben! Az kit jegyesemnek te alítasz vala, az a te leányod, kit elvittek vala, az ifjú pedíglen, kit rokonának mondnak, azt is úgy esmérjed mint édes fiadat«.

A XVI. század nem akadt föl oly lélektani lehetetlenségeken, mint a Grizeldisnek vígasságos engedelmessége. A mese érdekes és a hős érzelmeinek rendkívüli volta fölkeltette a hallgatók figyelmét. Az emberek, kik az életben az önmegtagadás és hősiesség annyi példáját szemléltek magok körül, hitték az akarat győzhetetlenségét. Nincsenek még távol a középkor legendáitól és ízlésök nagyjában nem igen különbözhet azoktól, kiket a népmesék egyoldalú hősei gyönyörködtetnek. Fölöttébb kedvelői a szövevényes kalandoknak, melyeket jóformán vég nélkül lehetne nyújtani és a melyeknek közös vonása, hogy véletlenből és nagyobbrészt külső okokból fejlődnek. A Gesta Romanorum, a középkor népszerű mesegyűjteménye, nyújtott egy pár ily targyat. Nézzük Apollonius királyfi »szép Chronica«-ját,[1] mely az időszak legkapósb magyar olvasmányainak vált egyikévé s úgyszólván minden elemében a görög szofisztikus regény sajátságait tükrözteti. Antiochus király saját leányába szeret és azon töprenkedik, hogy ijeszsze el a folyton szaporodó kérőket. Végre kihirdetteti, hogy minden kérőnek találós mesét ad fel; a ki megfejti, azé lesz a leány, a ki nem tud megfelelni, annak levágják a fejét. Sokáig nem akadt kérő, de végre Apollonius fő királyfi Tyriából megfejtette Antiochus meséjét. A király zavarba jött, tagadta, hogy a megoldás jó volna; és harminc napot engedett Apolloniusnak gondolkodásra; ha addig nem találja ki a mese értelmét, fejét leütteti, kapura szegezteti. A királyfi haraggal hajóra száll és hazatér; de Antiochus oda is embert küld utána, és Apollonius a király elől csakhamar bujdosni kénytelen. Nagy erős galyákat szerzett, azokra fölrakatta kincsét, szazezer kobol búzát hordatott belejök és elindúlt világgá. Tharsisba érkezve, kikötött és a várost az éhinségtől megszabadította; de Antiochus üldözése elől csakhamar innen is menekülnie kellett. Újra hajóra szállt, hogy majd Pentapolis városába siet. Azonban útközben hajója a nagy szélben elmerül és maga egy darab deszkán menekül Pentapolisba. A mint magában töprenkedik, hova nyísson be, lát az utcán egy mezítelen gyermeket, ki »olajjal a fejét mind beköpö

[1] Irva 1588 elején; megj. Kolozsvár, 1591. Utóbb, a XVII. században, Lőcsén.

lözte s futosva kiáltja: az, a ki azt kívánja, hogy megmosódhassék, menjen az laptahazba, király is ott leszen, az jövevényeknek a forodó után eleg ételek leszen». Kapja magát, bemen a laptahazba és a játékban igen kitűnik. Erre a király felöltözteti drága ruhába és vacsorára hívja. De Apollonius ott is csak szomorkodott. Lucina, a királyleány azt kerdi tőle: hova való? Apollonius felel: Nemes nemzetemet Tyrusba hagytam, nevemet a tengerbe ejtettem. Aztan elbeszelte szerencsetlenséget. A kiralykisasszony muzsikalni kezdett, mire az ifjú is felvidult és a virgina-zenét nagy ügyesen kezelven, a vendegek szivét mind megnyerte. A király tizezer talentumot ajandékozott neki, sőt nem sokara leányát is hozzáadta feleségül.

Egy napon a tengerparton sétálva, Apollonius megtudta, hogy Antiochus öröksége reá vár. Nem sokat kesett, hajóra szallt fiatal felesegével együtt és mentek hazafelé. Az asszony egy vihar alatt leanygyermekkel ajandekozta meg urat, de maga holteleven allapotba esett. Apollonius jól beöntött koporsóba záratta, ezer aranyat tett lábához és a drága »holtat« úgy bocsáttatta, fájó szivvel, a hullámok közé. A viz pedig vitte a koporsót el. Efezusba, hol Ceremanes orvos szerencsesen kifogta, és a királyleanyt sikerült új életre hozni. Apollonius ezalatt utazott tovább: Tharsisba, hol kis leanyát nevelesben hagyta, innen Antiochiaba és Tyriába, melyek csakhamar kezére kerültek.

Aztán múlt az idő. A kis leány, Tarsia, serdült, növekedett. Azonban minél nagyobb lett, annal tobbet kellett szenvednie gonosz nevelőanyjától. Nem volt senkije hűséges dajkajan kivül, és ez is meghalt. A szegény Tarsia ettől fogva a jó dajka sirjahoz, a tengerpartra jart ki, ha ki akarta sirni magát. A nevelőanyja, a gonosz Dionisia, ki nemcsak haragudott reá, mivel szebb és okosabb volt az ő leanyánal, hanem Tarsia kineseire vagyott, egyszer gyilkost küldött utana. De Tarsiat kalózok ragadják el és mint rabszolga Manthilenában egy bordely mesterhez kerül. Azonban szerencsére meg tudja őrizni ártatlansagat, enekevel és muzsikalásaval több pénzt keres a gonosz embernek, mintha bűnben élne. És mikor egyszer — évek múlva — Apollonius nagy banatában a városhoz vetődik, a fejedelem, Athenagoras, őt küldi el vigasztalasára. Apollonius hallgatja, hallgatja a leanyt, ki szép verseket enekelt, s végre sajat sorsat is elmondta. Egyszerre megszűnt Apollonius gyasza. Tharsiat nőül adta Athenagorashoz, a város fejedelmehez és mindhárman Efezusba indultak, hol Apollonius egy álomlatása szerint feleségét Diana templomában megtalalta. Most mar mindnyajan boldogok lettek és nyugalomban élték le életök hátralevő napjait.

Ep így hallandos egy másik elbeszeles, melyet közvetve, vagy közvetlen, szintén a Gesta Romanorumból meritettek.[1] Eustachius császar

[1] *Eustach császár históriája* a Csoma-kódexben. Nyomtatásban nem jelent meg.

egy angyal intésére keresztény hitre tért s Rustán nevet kap. De választania kell: vajjon fiatal korában legyen e gazdag és boldog, vagy öregségében, mire a bölcs férfiú az utóbbit választja. Nem sokára beköszöntenek a bajok. Szerencsétlenűl harcol és a nép elűzi. Egy szigetre akar vonulni feleségével és kis gyermekeivel; de a hajósoknak nem tud fizetni és azok az asszonyt elveszik tőle. Aztán megint csapás éri. Egyik fiát elragadja egy oroszlán, a másikat egy farkas. Maga szolgálatba áll, ezt teszi felesége is, a ki mindvégig megőrzi hűséget. A fiúkat vadászok mentik meg és fölnevelik. Harminckét esztendő telik el így. Akkor Rómára rossz napok virradnak. Most eszökbe jut az embereknek régi jó császárjuk. Tizenket követet küldenek fölkeresésére, kik rátalálnak és hazaviszik. Két fia, már jeles vitézek, sőt felesége is megkerűl és boldog öregségben töltik életöket. „Szent Eustachius szép, keleti eredetű legendájából így lett a viszonyokhoz képest ügyes szövesű »széphistória,« bár — a magyar elbeszélés hagyományaiból ítélve — alig magyar kéz tette azzá és a közönségre sem hathatott soha.

De a Gestáknak még egy darabja kerűlt magyar feldolgozásra.[1] E mű, kétségkivül, a középkor legszebb elbeszélései közé tartozott, melyek a mesés keletről eredtek, átjutottak zsidóba, görögbe, aztán keresztény alakot öltöttek és az európai költészetben különös népszerűségre bírtak emelkedni. A kevély Joveniánus császár egyszer kilovagolva levetkezett és fürdeni kezdett. Egyszerre jött egy ember, a ki szakasztott olyan külsejű volt, mint a császár. A jövevény felöltötte Jovenianus ruháit, felült lovára, bement a fejedelmi udvarba és császárként viselkedett. Jovenianusnak meztelen állapotában nem volt mit tennie: fogja magát, bemén egy hű emberéhez, a kit ő tett urrá. De az ember kivesszőztette házából. Aztán elment egy hadnagyához, a ki szintén bolondnak nézte, börtönbe záratta és megverette. Gondolta magában: bemegy az udvarba, felesége majd csak ráismer. Hanem az asszony csalónak tartotta, vizslája és sólyma nekiestek, szolgái megkötözték s »holt-elevenen« hagyták a városon kívül. Erre gyóntatójához fordúlt, de ott is rosszúl járt, mert a barát kísértetnek gondolta, »kezében ragadá foltozott breviárját, erősen olvassa az áldott medicinát, sok kereszthányással és nagy reszketéssel zárolja ő ajtaját.« Joveniánus látta, hogy az emberekben hiába bízik, tehát Istenhez fohászkodott. Most a barát rögtön megismerte, rosszas köntösével fölruházta és a császári palotába bocsátá, hol szintén fohajtással fogadták. Az új császár pedig kijelenté, hogy ő Ráfael angyal, ki csupán Joveniánus kevélységének megbüntetése véget jött, mivel Isten nem szereti a magahitteket, és az égig emeli az alázatosokat, szegényeket.

[1] *Historia. Az Jovenianus nevő Romai Császárnak. Isten ellen való fel fuvalkodasarol,* stb. 1593. Megj. a XVI. században kétszer, h. és év nélk., a XVII.-ben Löcsén. A versfők szerént *Stefanus Poli fecit.*

Enea Silvio, ki utóbb II. Pius néven pápa lett, barátja, Mariano Sozzini felszólítására szép latin elbeszélésbe foglalta Schlick Gáspárnak, Zsigmond kancellárjának szienai kalandját, s a művecske Magyarországon szintén hamar pártolást talált. A XV. század végén kódexbe írják, a XVI-ban versekbe[1] dolgozza egy ismeretlen, a kit tehetsége és stílusa után akadály nélkül Balassa Bálinttal[2] lehet azonosítani, de bárki volt, értett az érzés nyelvéhez, kerülte a mithologiai czélzásokat, reális eszmékkel pótolta Enea Silvio mithologiai személyesítéseit és a terjengő leírásokat tömörekké, csattanósakká vonta össze.

Zsigmond császár Sénás városában, templomból kijövet négy szép asszonynyal találkozott, kik ő tekintetökkel a császár szűvét igen megsebesíték.

Termettel, orcával, ruhával ezek közt Lucretia szebb vala,
Ki még húsz esztendöt ö ideje szerént meg nem haladott vala,
Camillák nemzete, néki Menelaus méltatlan ura vala.

Ennek állapatja magasb az többinél, haja böséges vala,
Aranyban, kövekben annak kötözése és aranyszinü vala:
Szép magas homloka semmi semergéssel nem rútittatott vala.

Szömöldöke néki kézij módra hajlott, szeme fekete vala;
Orra szép, igyenes, teljes rózsaszínü piros orcája vala;
Kláris-szinü ajka, fejér apró foga, szép kicsin szája vala.

Volt Zsigmond népe közt egy szép ifjú legény, Eurialus nevű, harminckét esztendős, szép ékesen járó, teljes orcájú. Meglátták ezek egymást Lucretiával, és legott mind a kettő szerelemre gyúladt.

Megsebesült szüvel, felgerjedt elmével Lucretia búskodik,
Urát nem szereti, házas voltát szánja, szüntelen gondolkodik;
Sem éjjel, sem nappal a szerelem miatt elméje nem nyughatik,
... Eurialusnak is hasonlatos lánggal elméje gyötrödteték.

Nem tehetett másképp: gyorsan egy vénasszont fogada és levelet küldött Lucretiának.

»Az te nagy szépséged, kedves ékességed most megfogott engemet,
Most veszem eszembe, szerelem mi légyen, hogy én látlak tégedet...
Sokat erőködtem, megvallom tenéked, hogy ezt elkerülhetném,
De nagy szépségedtöl, ékes termetedtöl igen meggyözettetém,
Már te rabod vagyok, fényes szemeidtöl mert én megkötöztetém.
Nem lehetek immár soha én magamnak többé birodalmában,
Életem, halálom és gondolkodásom vagyon te hatalmadban,
Mind éjjel s mind nappal, tégedet kivánlak...«

[1] [illegible] szép historiája. [illegible] — Kolozsvár, 1592., de már előbb is nyomtatták. V. ö. *Szabó,* Régi m. kvtár, 169. A XVII. században év nélkül még egyszer, Löcsén.

[2] *Szilády Áron,* Balassa B. költ., 1879. 337. és kk. ll.

Lucretia elutasítólag felelte, hogy az ő házához nem szoktak gonosz hírű vén asszonyokat küldeni, aztán: hogy ha ő akarná is, Eurialus, hacsak fecskévé nem tud válni, vele úgy sem találkozhatnék az őrzők miatt. De Eurialus, a ki nemcsak fecskévé, hanem balhává is örömesben lenne, csak tovább könyörgött, mire Lucretia eltitkolt szerelmét nyilvábban megjelenté. Mind a kettőnek egyedűl az volt az kívánsága, hogy együtt lehessenek, bár felette nehéznek és lehetetlennek ez dolog tetszik vala, mivel az olaszok között igen elterjedett vétek ez mindeneknél, hogy feleségöket sokkal inkább őrzik mind aranynál, ezüstnél, eszökbe nem vészik, hogy nagyobb bolondság semmi nem lehet ennél.

Mint az verőfényen mely könnyű egy sereg balhat megőrizni,
Szintén olyan könnyű akaratja nélkül asszont megoltalmazni,
Csak hiában őrzik, az ki önnönmaga nem akar tiszta lenni.

Az asszony egy nap azt üzente Eurialusnak, hogy Menelaus a padlásra búzát akar hordatni; ha Eurialus parasztnak öltözik és beáll zsákhordónak: könnyen hozzájöhet, ágyasházában várja. Eurialus erre fogja magát és megjelenik »mátkájánál.« Egyszerre jön a férj, a ki a szobában levő rejtekhelyen fontos levelek után akar kutatni. A rejtekbe Lucretia már előbb Eurialust bujtatta el, de csakhamar föltalálja magát. A nyitott ablakban egy doboz áll, a nő odaszalad: Itt van, a mit keresel!, de a doboz kiesik az ablakon, mintha vigyázatlanságból történt volna. Mig Menelaus kifut a skatulyáért, addig a feleség már máshova rejtette Eurialust, és a férj távozása után fenékig üríthetik a szerelem poharát. Máskor Eurialus a szénába bujva vár az estére. A jámbor Menelaus ismét megérkezik, de hitestársa ügyesen borkóstolni a pincébe csalja, mialatt Eurialus kereket old. — Aztán még egyszer találkoztak és egy éjet töltöttek nagy gyönyörűségben. Akkor Eurialusnak Zsigmonddal Rómába kellett mennie; hazatérőben átjöttek Senas városán, de Lucretia csupán láthatta Eurialusát. A vitézek indultak tovább, Magyarországba; Lucretia csakhamar meghalt bánatában, Eurialus pedig egy hercegkisasszonyt vett nőül és boldog életet élt. Az elbeszélést a dühös, vak szerelemről való elmélkedés fejezi be, hogy az olvasó a szerelemnek méreggel töltött poharát meg ne igya, és ez a mű valóban első jelentékenyebb kisérlet volt irodalmunkban az emésztő, romboló érzékies és szenvedélyes szerelem rajzolására, áthatva — minden közbeszúrt erkölcsi magyarázat mellett is — a humanizmus kissé ledér felfogásával, melyet a magyar író a végére ragasztott elmélkedéssel akart enyhiteni.

Ráskay Gáspár, nógrádmegyei volt főispán szintén a női hűséggel foglalkozott,[1] mint látszik, valami latin elbeszélés után, mely ma tel-

[1] *Egy szép historia az vitez Franciscorul, és az ő Feleségeről.* Irva 1552. — Debrecen, 1574. Kolozsvár, 1579. u. o. 1601.

jességgel ismeretlen, azonban Boccaccio egyik darabjának átdolgozása által keletkezhetett. A feleségök hűségével dicsekvő férjek, a hűséges, artatlanúl meghurcolt asszonyok típusa bejárt minden irodalmat s népköltészetet. Úgyszólván közönséges motívum, hogy a férj fogad hitvese hűségére, aztán valami armány, csalás folytán elveszti a fogadást, elszakad felesegetől, ki addig jár, kutat, míg végre ratalál, bebizonyítja artatlanságát és újra boldogok lesznek. Olasz, francia, német, sved, dán, norveg, oláh népmesékben újra meg újra előfordúl, hogy a nő ekkep bujdosik ura után: megtalálható francia, angol elbeszélésekben és Shakespeare Cymbeline-jében.[1] Változtattak, a helyi viszonyokhoz alkalmazták nem egyszer, és ebben a részben a magyar író sem maradt hátra. Vitéz Franciskó az ő jámbor házastársával Zebernik várában élt, kit jó szolgálatában birt az királynak ajándékában. Egyszer izenet érkezett Budáról, Béla király nagy vigasságából, mely vitéz Franciskot szinten a többi fő-fő vitézek köze hívta. Franciskó elbúcsúzott feleségétől és sietett a királyhoz, kinél akkor már számtalan vitézek öklelnek vala.« Volt a vitézek közt egy: Kasszander nevű, a ki mindenkit legyőzött, de Franciskó a király parancsára megütközött Kasszanderral és megverte, mire nagy mulatozás lett: a vitézek nagy vigan valának, az bor miatt végre nagy sokat szólának és ki egygyel, ki mással dicsekedett. Franciskó szintén elkezdett kérkedni:

„Az ki azt mondhatja, hogy vagyon szép háza,
Én is azt mondhatom, hogy Zebernik vára;
Az ki magát penig jó vitéznek tudja,
Nálamnál jobb vitézt senkit sem alitok.

Legnagyobb pedíglen ki drágább világon,
Az ki azt mondhatja ez széles világon,
Hogy néki szép jámbor felesége vagyon,
Szép szerelmes társom nékem jámbor vagyon.«

De szólt a dühös Kasszander: Ahol te azt mondod, hogy házad szép volna, azt mindnyájan tudjuk, hogy az igaz volna; arról sem szólok, hogy vitéz nem volnál, mert most ez udvarban mindennél pedig vagy: de felesegednek tagadom jámborságát. Felelt Franciskó: Az te szódnak, vitéz, hogy ha nem lész ura, az én kezem miatt lész halálnak fia. — Kasszander nagyon megijedt és megígérte, hogy [illegible] el fogja hozni Zebernik várából Franciskó jegygyűrűjét [illegible] ujjáról. Nagyhamar elindult és Zebernik alá érkezett: de minden hiába, az asszony semmiképp sem állt vele szóba. Ekkor egy vénasszonynak azt ígérte, hogy feleségül veszi és Zebernik úrnőjévé fogja tenni, ha a gyűrűt és hancsárt ellopja részére.

[1] V. ö. *Simrock*. Die Quellen des Schakespeare, 2. Aufl. 1, 257—288. *Henirich*, Boccaccio élete és művei, 220—225.

Az venasszon ebben nem resten jár vala,
Ebéd után asszon hogy elnyúgott vala,
Feje alól kölcsát ö ellopta vala,
Csak gyorsan ládáját megnyitotta vala.

Róla sokat akkor ö nem gondolt vala,
Kasszándernek hamar kiiktatta vala,
Hancsár, az jegygyürö, az ki az jel vala,
Kikkel az Kasszander Budára ment vala.

Franciskó látta, hogy le van győzve; a gonosz Kasszander pedig követelte, hogy a szerződés szerint azonnal fejet vegyek. De Béla király meg-

EGY regi dologrol ſep Kronikat mondok, kinek talam maſſàt tũnem hallotatok, Eg iffiu vitezrõl kin czudalkozhattok, ſzerelmes tarſarul kin gondolkozhattok.

Lõn vitez Franciſco Zebernik varaban, Kiral vtan kit bir hiũ ſolgalatiaban, ki lakozik vala nag kazdagſagaban, ſok iambor vitezi vannak vigaſagban.

Igen ſruendeznek mint vitez vroknak, Kiraly vtan valo kegielmes vroknak, kit neueznek vala vitez Frãciſonak, feienkent ſolgalnak mint vitez vroknak.

Illien cziudalatos ẽber allapattia, mikent maid megẽ halliuk az gonoz ſerenczie, vitez Franciſconak mi modon ſolgala, minden ſaiat iauatul hamar el ſakada.

Francisco kezdete.

kegyelmezett néki, csak Zeberniket adta Kasszandernek, mire Franciskó elbujdosott, még csak el sem búcsúzott a »hűtelen« asszonytól, a kit egy apród által értesített esetéről. Nosza gyorsan barátruhát szerez az asszony és férje keresésére indúl, de hiába. Ekkor lovasnak öltözik és mint indiai Loránt vitéz Budára megy, a hol szívesen látják, sőt jamborságáért a király és a királyné örökösének fogadja. Egy alkalommal kinéz az ablakon és lát egy szegény közkatonát, a ki szénanyalábot visz vala és két öklelő vitéz ütközését helytelennek mondja vala. Rögtön megismerte, hogy a szegény vitez: Franciskó, küldi az apródját, magához hivatja és szolgálatába fogadja.

Kasszander ezenközben beült Zebernik várába, söt egész a nádorispánságig kapaszkodott.

Tön oly nagy könyörgést akkor az nádrispán,
Hogy az ifjú király [1] ö házához menne,
Mulatást magának vadászáson vegyen
Zebernik várában, ki szép helyen vagyon.

Nem sokat késett Loránt vitéz: vad-madarászással el-aláment vala, ott vígan lakik vala, az nyalabos is immár fegyvert hordoz vala és korosként előtte áll vala: hogy megesmernék, azon ő fél vala.

Egyszer, ebéden, kérdi Loránt vitéz a nádorispánt: az Zebernik vára ősről maradt volna? Penzert avagy régi szolgalatért volna? mert soha szebb várat ő nem látott volna. Felelt a nádorispán és

... megbeszéllé renddel mint járt volna,
Vitéz Franciskóval dolga mint lött volna,
O házastársátul mint kivötte volna,
Felesége által ebben jutott volna.

Vén asszony által hogy ö azt nyerte volna,
Vitéz Franciskónak mint kegyelmezett volna,
Az várat királytul mint megnyerte volna,
Kiért az királynak nagy hálákat ada.

Nem kellett több Loránt vitéznek: »legottan haraggal király parancsola, értte nyalabossal fejet elvágata: nem kesik nyalabos, abban eljárt vala, nagy szörnyű halált ott vénasszony is szenved vala.« — Aztán nagy szomorú arccal bement a tárházba, levetette férfi-ruhájat, »csak egy bő hacokát ő reá vött vala.« Akkor leült egy vetett ágy szélén, behivatta a nyalabost, odaültette az ágy szélére s ő maga leborult eléje:

»Jó vitéz Franciskó, én szerelmes társam,
Te hütösöd vagyok, én szerelmes uram!«

És aztán újra boldogan éltek Zebernik várában.

Egy kedves história,[2] melyet a sebes Vág menteben, Sempte városában, horvátból rendeltek jó magyar versekbe, sok hasonló motivummal és igaz népies zamattal meselte el, mint járt az öreg Bankó leánya ugyancsak Budán, Béla királynál. Parancsolatja lőn az Béla királynak, hogy a vitézek hamarsaggal udvarhoz gyűlnének. Bankó vitéz maga mai nagyon elnehezült vala, e mellett férfi magzatja sem vala, hogy helyette fölmehetett volna. Hanem volt neki szép kilenc hajadon leánya.

[1] Fiatal király — a király fia, a trónörökös.

[2] *Az Béla királyrul vala, és az Bankó leániáról szép história*, írva 1570. Kiadta *Széll Farkas*, köv. kis dolgozatában: »Egy XVI. századi codex históriás énekei.« Bpest, 1884 47—53.

Mond a kilenc leány közül a legszebbik, legfiatalabbik: Én szerelmes atyám, borotváltasd hajamat, huszármódra mostan csináltasd ruhámat és énvelem adjad te jó lóvaidat, és velem bocsassad sok jó szolgáidat. Én te fiad lévén: Budára fölmegyek, királyhoz udvarban helyetted fölmegyek. Hamar fölkeszíté leányát az atyja, Bankó elereszté király udvarába. Meglátta a király és így szólt hozzá:

»Mely igen iffiú vagy, kin csodám vagyon,
Te szép tekéntésed leány módra vagyon,
Te járásod neked férfi módra vagyon,
Hogy én megérthessem, akaratom vagyon.

De honnat való vagy, és kicsoda vagy te?
Én nekem megmondjad és megjelentsed te!
Mert ha leány volnál: igen szeretnélek,
Budánál, mindenecknél inkább becsülnélek.«

Rögtön parancsot tett a fő-fő uraknak, hetvenhét ötvenegy szentelt vitézeknek, hogy Buda piacán orsót, rokkát vegyenek. »Iffiú vitéz hogyha leány lészen, orsóra, rokkára tekinteti lészen.« Hanem Bankó leánya rá se nézett orsóra, rokkára; meglátott egy szarvas kézíjat, azt vette kezébe.

Mondják erre a vitézek: »Jer, lőjünk az célhoz, zálogért mindnyájan.« Hát a Bankó leánya csak legyőzi őket. Mondják ismét a vitézek:

»Te vitéz iffiú, jer vessünk most követ.« Hát a Bankó lánya egy singnyivel tovább hajtja mindegyiknél. Mondják a vitézek harmadszor: »Jertek, fussunk pályát.« a Bankó lánya ott is legelső lett. Nem volt mit tenni: végre boritalra fogták, de abban is erősebb volt náluknál.

Mindnyájan vitézek királyhoz menének,
Felséges királynak ingyen felelének:
»Nem leány az vitéz, hanem kurvafia,
Mert minket meggyőze az vén Bankó fia.
Az célhoz lövésben ő minket meggyőze,
A pályafutásban, abban is meggyőze,
Az köhajtásban is felette meggyőze,
Az boritalban is ő minket megnyere.«

Parancsolta a király: »Az fördőben menjünk mindnyájan, vitézek! — Fördeni nem akart vén Bankó leánya, csak állt ott nagy szomorú arccal. Kérdi tőle a király: Miért nem föridel vén Bankó leánya? Felelt Bankó leánya: »Te hatalmas király, ne talán nem tudod én keserű búmat, az én vén atyámra való nagy gondomat? Im látod kezemben atyámnak levelet, kiben irja nékem nagy keserűségét: Törökök, tatárok minden varaimat égetik, raboljak minden tartományimot. Ezt hallván a király, hamar felszokellek: Siess fiam haza, oltalmazd

földedet, te szép váraidat, te szép örökségedet és az te atyadnak tapláljad vénségét.«

Nosza, szót fogadott vén Bankó leánya: hamar elkészüle, az ő szolgáival mingyárást erede.

Mikor bészerzöde szép könnyö galyában
Az Duna vizének aláfolyásában,
Hamar kapcsolja kamoka dolmányát,
Királynak mutatá két szép almáját.
Az Bankó leánya ezt mondta királynak:
»Teremnek-e, király, te birodalmadban,
Az te szép kertidben ilyen drága almák,
Mint az én kertemben, kik elötted voltak?
— Budára hoztam volt az két drága almát,
De nem tudtad, király, megszegni az almát.«
Felszóval kiálta, utána indita,
Minden népének sokaságát indita.

»Utána, utána, vitézek, utána!«
— Nagy szép folyó sajkán sietnek utána.
»Örök feleségem lész!« király ezt mondja,
»Tinektek fejenként királyné asszonytok.«

Hiaba siettek: jó Duna mentében oly sebest megyen vala, mint az láthatatlan sebes szél futása. Békevel atyjához, vén Bankóhoz juta, ki nagy fen hahotával neveti vala, hogy leanya felséges királynak mint udvarlott vala.

Egy csapásra elértünk a tiszta népieshöz: a népies motivumokon kivül a népköltészet hangjahoz. Az iskolának, ha lehet igy szólani, csupan a feje van hatra, egy, pályaját tekintve, ismeretlen énekszerző: Gyergyai vagy Gergei Albert, a magyar nép legrégibb és ma is olvasott mesemondója. Forrására nem tudunk rámutatni, valami olasz »krónika« után dolgozott; de társai között a legszebbet és legbecsesebbet hozta letre, s hősei mélyebben vésvék a műveletlen osztály lelkébe, mint bárkié az ismert írók közűl.

Akleton kiralynak Tündérorszagban volt szép fénlő kővára, szép asszon felesége s harom vitéz fia. Aztan volt a kiralynak egy szep, rakott kertje, a melyben egyszer olyan csudalatos szép fa nőtt, hogy annak szépségét mindenki csudala. »Viraga mint ezüst olyan szinú vala, a közepi pedig szép gyöngyszemmel rakva, melynek a termesét alig varja vala. Haromszor egy napon viragozik vala, ezüst viragával úgy tündöklik vala, ejtszaka nagy szépen megérik almaja, de reggelre fajan egy sem marad vala«. Elbúsult Akleton s ejjelre őröket bocsatott a kertbe. Hanem jott az éjszaka, egy kis szel kezdett fújni, attól az őrök elaludtak és másnap reggel a fa újra üresen allott. Hamar hivatják Filarinust, a jövendőmondót. Mondja Filarinus: »A termőfat

a ki idehozta, ugyanazon ember termését elhordja; a tennen gyermeked neked megmondhatja, ki fának termését megoltalmazhatja. Ennek ő kedvéért hozták e fát ide.« Ágyat vetettek a fa alá, és este kiment őrködni a legidősebb herczeg; aztán jött a szellő, a királyfi elaludt tőle, és az almák eltűntek. Másnap kiment a középső fiú, de ő se járt különben, mire Akleton haragjában elütteté szegény Filarinus fejét. Ekkor kiment a harmadik herceg. Aranyos fegyverét maga mellé tette, gyenge vetett ágyra testét leereszté, úgy nézett a fára. Az ágakról hullott a virág, az alma nőttön nőtt, szemeivel látta. Aztán lassú szellő zúgott, szép hat fejér hattyú ottanag leszalla, hetedik fejéhez nyoszolára szálla. Nagy lassan akkoron a kezét kinyujtá, a hattyúnak lábát kezében szorítá, hattyú megrázkódék: az hat elszalada, a hetedik ott maradott fogva. Szólt erre a hattyú: »Ne siess, királyfi, az én halálomra, mert nem jöttünk neked ártásodra«. Azzal megrázkódott és mondhatatlan szép aranyhajú leány lett belőle. Mondja a leány: Ne fel, szép szerelmem, királynak szép fia, te vagy én szivemnek édes vidámsága, lelkem nyugodalma, életem istápja! Csak neked plántáltam, szerelmem, a szép fát és csak neked szabad leszedni almáját, szemeiddel látod tündérek királyát: ha szereted, mostan neked adta magát.« Felel a királyfi: »Kegyes tekintetű én édes szerelmem, víg kedvű, szép, vidám, szivem, édes lelkem, nálad nélkül, higyed, nem leszen életem, ha személyem tetszik, légy én feleségem.«

»Szivemnek virága«, a leány is így szól,
Szép ékes rózsaszál, kit ajakom csókol,
Nálad nélkül nincsen énnekem örömem,
Tied vagyok, szivem, ihol a jobb kezem.«

Vénusnak szerelmes szép játéka után magokat mindketten az álomnak adván: nem sok idő múlva megvirrada osztán. Kinéz a király a palota ablakából: tehát a szép fának fénylik a termése. Rogton ment a királynéhoz, a ki egy vén asszonyt küld a kertbe szaporán hírhozni. Fut a vén asszony és csak elálmélkodik, a mint meglátja a leányt a herczeggel aludni. Költeni nem merte, kését ott kirántá, hajában elmetsze, király eleiben azt hamar bévivé. Fölébredett azonközben a tündérleány s észrevette kárát.

»Nem lehet már többé, hogy én itt maradjak,
Mert nagy hia vagyon én fényes hajamnak.
. . . A fekete várost tudakozd északra,
A változó helynél ott megtalálsz«, monda,
»De tudom bizonynyal, hogy nem jöhetsz oda.«

Többet ott egymással nem beszélhetének, keserű sírással a leány eltűnék, az ifjú elhala, az földre leesék. Aztán hiába könyörgött néki apja, anyja. Argírus ment hegyeken, völgyeken, éjjel, nappal észak

felé, egyetlen inasával. Kit elől, utól ért, mindtől tudakozott, de a fekete városról senki sem tudott semmit. Egyszer elütöttak egy nagy havas közé. A havasban volt egy nagy barlang, a barlangban egy egyszemű óriás lakott, az adott melléje egy sánta vezetőt. Mentek, mendegéltek: végre egy nagy hegyre értek, onnan meg lehetett látni a fekete várost. A királyfi megköszönte a sánta ember fáradságát, aztán az inassal bement a városba és megszállt egy gazdag özvegyasszonynál. Az asszony az ifjat jókedvvel fogadá, a változó helyet is, hol van, megmondotta. »E városon csak túl az nem messze volna, egy nagy szép ékes kert csak mellette volna, kiben egy szép leány mindennap mulatna. Csak egyszer napjában a leány bemenne, hat szolgáló leány megyen be ő vele, mivelhogy ő volna tündérek királya.« Megörült Árgirus, reggelt alig várja, hogy a kertbe jusson. A gonosz özvegyasszony pedig azalatt ravette az inast, hogy a kertbe érve egy bűvös tömlőből bocsásson urára álomhozó szelet, aztán, ha a szép leány el kimenend, egy kicsiny kenettel szemeit megkenje, azzal fölébreszsze, akkor a leányát néki adja feleségül

Maga az asszonnak más szándéka vala,
Mert édes leányát Árgirusnak szánta,
De a bolond inast ím mint elváltatá,
Asszonnak engede, urát elárulta.

Az aranyhajú tündérleány hiába költögette mátkáját. Másnap, harmadnap újra megkereste, ölelte, csókolta, de csak nem ébredt föl; akkor elment búsan, hogy többé soha sem láthatja. Szegény Árgirus, mikor ezt megtudta, nem tudott hová lenni keserűségében. Kiment az iszonyú havasokra, ott leült egy forrás mellé, hogy megöli magát. Szablyáját kirántá, hogy többé ne éljen, — mikor egy barlangból egyszerre iszonyú ordítást hallott, »melynek miatta haja feláll vala«. Gondolta, inkább valami szörny által veszszen el, hogysem maga fegyverével; odament és látta: hát három ördögfi nagyon vínak abba.

Azokat megkérdé, hogy mi dolog volna?
Ifjú Árgirusnak így feleltek vala:
Egy atyától valók mind ez hárman vagyunk,
Az atyánktól maradt örökségen vívunk,
Ez három jószágon mi meg nem állhatunk,
Ha igazat ítélsz, szódra rá hallgatunk.
A [illegible]
Hogy a ki ezekben felöltözve vagyon,
Háromszor ő magát az ostorral sujtván,
Azt mondja: »ott legyek, a hol én akarom«:
Minden kétség nélkül azonnal ott leszen«.

Árgirus megígérte, hogy igazságot tesz köztük, s három felé, három nagy hegyet mutata célpontúl: a ki először visszajön, azé lesz

az örökség. Mikor az ördögök nekiiramodtak, hirtelen fölvevé a bocskort, palástot, az ostort markába szorítá és háromszor magára sujtott: »Hipp, hopp, szeretőmnél legyek!« A bocskor, a palást vitték messze, messze, míg az egyik ördög ő tudományával le nem szállította. Egy nagy hegyoldalban hirtelen leesett, a hol madár sem jár. Magában gondolá, hogy hegyre fölmenne, — egy kis pogácsája ruhájában vala éhségét gyökérrel ő enyhíti vala, — teljes harmadnapig el-feljutott vala. Fönn a hegy tetején a tündérleányok rögtön megismerték, hogy Árgirus volna, végre asszonyuk is nagy kétséggel kimene,

Fáradságát látá, rajta keserűle,
O sok búdosásán megesek a szíve,
Kiterjesztett kézzel nyakára borúla,
Nagy öröme miatt ugyan nem szólhata.
Gyönge lágy ruháját könyvivel áztatja,
De szíve sokára helyére megálla.

. . . . . .

Nincs már Árgirusnak semmi fáradsága,
Annyi búdosását csak semminek tartja,
Mert a mit kívánt volt, már ölében tartja,
A mikor kívánja, szintén akkor látja.
A tündérleánynak sem buzog már szíve,
Helyén vagyon immár búdosó elméje,
Minden bánatjának vagyon immár vége,
Ez históriának is legyen már *vége*.

A magyar nép megtalálta ebben a kis elbeszélésben a saját mesevilágának nem egy tulajdonát. Akárhány részében ráismert a saját szellemére és ki- és fölemelte nagyszámú társai, a bőbeszédű, lapos Fortunátusok, hideglelős Prister Johannisok, a boldogtalan Diomedes és fürdős Catharista, e keleti Kádár Kata szép, ügyes históriája ... közül. Játszott néhány antik reminiszcenciával, de magyar volt; elég jól perdültek a versei, hajlott a szép leírásokhoz, csinos lírai részleteiben volt valami a virágénekek hangjából, tudott költői nyelven szólani, és — de ezt aligha kutatták — volt elég kerek kompozíciója.

Idegen népeknél, nyugaton az elbeszélés már rég prózában járta. A vers divata együtt hanyatlott és tűnt el a lovagvilággal, és a folyóbeszédes alak együtt lépett előtérbe a polgári elemmel, a mely kivívta jogát. A szép meséket nem várról várra járó dalnokok adják elő; a könyvnyomtató sátorában, a vásárokon veszik, aztán este, a napi munka után olvassa az egész család. Nincs szükség dallamra, hogy könnyebben megjegyezzék, vagy érdeklődést keltsen. Ez a közönség legkevésbbé sem tűnyás: megragadják maga a tárgy, a kalandok csodálatossága, a jámbor tanulság, a gúny, mely az ő érzelmeit fejezi ki, a tendencia, egyszóval: a tartalom. Megnőtt az olvasók száma, növekedett a kereslet, és a mi fő, fejlődött maga a szellem. Az írók széttörik a

régi formákat, vagy új, természetesebb és könnyebb után néznek, hogy megnyilatkozhassanak.

De csupán a külföldön van így. Nézzük azt a néhány embert, a ki Magyarországon az új osvényre lép: Pesthy Gábort, Heltai Gáspárt, a »Ponciánus« ismeretlen fordítóját: az utolsót 1570 körül egy bécsi nyomtató biria ra, hogy egy könyvvel, mely a német piacon mindeneknél kelendő volt, magyarúl is próbát tegyen; Pesthy még a korszak elején, Heltai utána harminc év múlva, ezópusi mesékkel lepnek föl. Képzeljük el a két meseíró helyzetét, különösen a Heltaiét, a kinek munkássága ép a verses históriák virágkorára esik. Az emberek versekbe foglalják az elbeszélést, nem mintha a fősúly a versen volna; de mert a vers az éneklő előadáshoz szükséges. Közönségük dalt, éneket kíván tőlük, a divat kényszerűsége hajtja őket. És most képzeljünk el, ha tudunk, egy komoly lantost, a ki ezópusi meséket mond és minden tekintetben komoly, bölcs tanulságokat osztogat. Nem, Pesthy és Heltai nem gyermekeknek írnak; az ő meséik azt várják, hogy *olvassák* őket és aztán elmélkedjenek rajtok; az elbeszélő szépprózáról korán volna beszélni: még csak egyes, gyér kísérletek vannak. Pesthy rövidségre, tömörségre törekszik, prózája világos, sőt korához képest elegáns, szükszavú, háromsoros versekbe szorítja kivétel nélkül akadémikus allabulációit: Heltai előadása szélesebb medret vál, művei néha egész novellákká bővülnek, és jóizűen ontják a szót, a sok zamatos, népies szólamot. Jellemzően mondottak, hogy az állatok úgy beszélnek nála, mintha furfangos parasztok volnának. Íme egy példa. A farkas kimegy az erdőből és találkozik a csordával. Egy varjú kiválasztott a disznók közül egy szépet, föltelepedett a hátára és a disznó csak föl sem vette. Monda a farkas: »Bizony szép dolog ez, mely szépen hintózik az a visla varjú a disznónak a hátán. Bizony én is oda megyek és egyikre felülek. Lám senki nem szól semmit érötte.« És igen lassan oda ballaga ő is és hertelen felugorék egy igen szép ártánra, hogy is azon járna, mint a varjú. De megijede az ártán és futni és ríni kezde. Megláták a párok, hogy a farkas az ártánra hágott volna, és elhagyák a szántást és környül vevék a farkast és hurogatni kezdék őtet és pálcákkal ütni és szekercékkel és kövekkel hagyigálni annyéra, hogy ugyan jól verve csak alég mehetne el. És elmenvén találá egy rókára. Az kérdenyi kezde, mondván: »Mi dolog farkas uram? A mint én eszembe veszem, nem jól költ kölleted. Bizony igen megszakadozott a ruhád. Igen kidöllyedett a két szömed.« Felele nyeggéssel a farkas: »Jó atyámfia róka, nem jól jártam. Nem sok hija, hogy meg nem ölének. Bizony nincsen igasság e világon.« Monda a róka: »Mint lön?« Felele a farkas: »Nagy dolog ez. Egy igen hegyes orrú varjú egynyihány hóráig egy szép ártányon üle és az oly csendesen hordozá a varjút és egyet sem riva. A szántók is minnyájan

ugyan jól látak, de egyet sem szólának érötte. Én is kevánkozám oda, hogy egy szép ártánnak a hátán járhatnék. De mihelyt reája hágék, úgy kezde az átkozott disznó ríni, mintha a kést belé verték volna. A szántók pedig minnyájan hertelen egybefutának és környül vének és pálcákkal igen kinálának és szekercékkel és kövekkel igen meg-

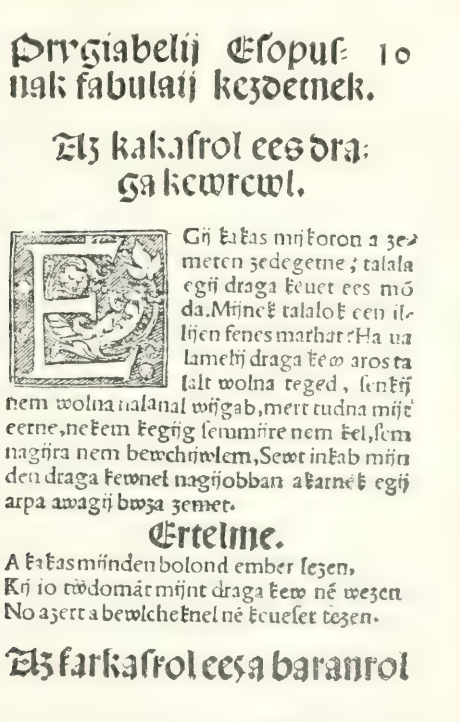

Prygiabelij Esopus- 10
nak fabulaij kezdetnek.

Az kakasrol ees dra-
ga kewrewl.

EGij kakas mijkoron a ze-
meten zedegetne; talala
egij draga keuet ees mó
da. Mijnek talalok een il-
lijen fenes marhat? Ha ua
lamelij draga kew aros ta
lalt wolna teged, senkij
nem wolna nalanal wijgab, mert tudna mijt
eetne, nekem kegijg semmijre nem kel, sem
nagijra nem bewchijwlem, Sewt inkab mijn
den draga kewnel nagijobban akarnék egij
arpa awagij bwza zemet.

Ertelme.

A kakas mijnden bolond ember lezen,
Kij io twdomát mijnt draga kew né wezen
No azert a bewlcheknel né keueset tezen.

Az farkasrol ees a baranrol

Pesthy Gábor Ezopusából.

hagyigálának. Kelle az Istennek, hogy nem maradék oda. Lássad ez okáért, én édes atyámfia róka, ha ez igasság! A varjú napestig mind rajta jár a disznókon és senki egyet sem szól érötte, senki nem hurogattya, sem hagyigállya. Engemet kedig mindgyárást meg akarának ölni. Maga jól tudod, mely igen jámbor és ártatlan vagyok.« Monda a róka: »Bezzeg igen maga gondolatban vagy. Nem hallottad-e köz-

mondásba: Az ebet nem illeti a hinto szeker. Ki ördeg vitt rea, hogy kivantad a hintot? Maga sem az apád, sem a jób apád soha nem járt hintóba.«

Heltai valóban szerette a népet, és különösen hosszú, élénken írt értelmei ben hirdette a szegenység, a gyöngék jogait. Kitért ama »perentelek és apró nyálas emberek«-re, a kik ama nagy embernek, Philippus Melanchtonnak, mihelyt az igazságot megismere es elálla a kenyeres bálvány mellol, ellene iranak, mint Todt Mátyás, az Eber Pál, a Wittebergi Kispek etc., mint a bolha, mely meg akará terhelni a tevet, ellele perentelek ezokaert az o nyalassagokkal mind a farmentrinkbe és tevének farka alá valók; az uraknak megmondta, hogy az o orokos bosszúállasuk nelkül jóbban lenne az ország szenája. Budában nem volna török basa, miattok pedig a nyereg hátunkon maradott és a zábola szajunkban: nem volt megelegedve a fejedelmekkel, kik fondorkodo, hizelgő tanácsosokkal bastyazzak körül magokat, nem szolgáltatnak igazságot a szegény népnek, sőt ennek vérén híznak . . . De mindenek fölött hű volt a mesék hagyományához, a »servitus obnoxia« sérelmeit akarta legtöbbször megszívleltetni, mely valóban szomorú állapotban sinylődött, és kedvvel mondotta el az egyszeri nemes ember történetet, a ki az ördögöt fogadta meg ispánnak, fizetésül mindössze azt kötve ki számára, a mit a parasztok önként ajánlanak néki. Az ördög keményen dolgozott a préssel, nyúzta a szegénységet, a nemes emberhez özönlött a sok jó; de ispán uram végre a fizetéset követelte. Épen beértek a faluba, mikor egy udvarból kiszalad egy ökör és egy ember szalad utána: Hök viszlanak jószága, el-hova mégy? Vigyen el az ördeg. Mond a nemes ember: Ispán, hallod-e, mit mond az pór? Neked ajánlá az ökret; tied az. Felel az ördög: Nem engemet illet; mert nem jókedvéből ajánlá nekem. Tovább menve elértek egy házhoz, a hol egy kis gyerek sírt a bölcsőben és semmikép sem akart elalunni. Az anyja rákiáltott: Vau síró gonoszné fia! Vigyen el az ördeg; lám semmit nem tehetek miattad. Mondja erre ismét a nemes ember: Ispán, hallád-e, mit monda az asszony? Neked ajánlá a gyermeket; tied az. Felel az ördög: Vaj nem, mert nem jóakaratból ajánlja énnekem, hanem búsultából müveli. Tovább ballagtak tehát és elértek egy másik házhoz. A ház előtt volt egy kis leány, ez meglátta a nemes embert és beszaladt előle az édesanyjához: Annya, annya, ihol itt a nemes ember, a mi urunk. Felele az édesanyja: Ördeg vigye el a vérszopó kegyetlen árulót! Mond erre az ispán a nemes embernek: Hallod-e, mit mond a szegény asszony? Felel a nemes ember: Hallom, de nem szüve szerint mondja, hanem csak pokocsából; ki tudja, miért búsult meg az ebagné? Mond az ördög: Bizony nem pokocsából mondja, hanem szüve szerént ajánla téged énnekem. És nem törődve a »nemesi dekrétommal«, megfogta és cifra feleségével együtt taligáján a pokolba vitte.

A megsértett népszellem legalább ilyen dolgokkal szerzett magá nak elégtételt a számtalan nyomorúságért, mely a tömeget az urak

SALAMON KI=
RÁLYNAC, AZ DAVID KIRALY FI-
ANAC MARKALFAL VALO TREFA BESZEDEK-
nec rôuid Kônyue,

meg, hogy lót tanóllyunc belíle.

-Salamon és Markalf- címlapja.

részéről érte. Heltai odaáll ennek a szerencsétlen osztálynak az élére és hangot ád érzelmeinek. A XVI. század írói között nem volt egy

sem, a ki erre a feladatra nálánál hivatottabb volt volna. Senki sem írt népiesebb zamattal és az általános népies irányban több, kedvesebb egyéni sajátossággal. Leforditotta és közzétette a középkor kedvelt népkönyvét Markalf példabeszédei és cselekedeteiről,[1] és a magyar közönség szívesen olvasta ez agyafurt, paraszt okoskodásokat és alantjáró csínyeket, a melyek arra szolgáltak, hogy a hatalmat és tanultak bölcseségét megcsúfoljak. Bölcs Salamon előtt megjelenik a csúf Markalf paraszt. Mind a két fél elmondja származását és vitatkozáshoz látnak. »A ki hitván énekes, kezdje el elől«, mond Markalf a királyhoz, kinek mondásait durva bolondozásokkal kiséri. »Az istenfélő aszszonyi állat méltó a dicséretre«, mondja Salamon. Felel Markalf: »A jó macskát az ő bőrejért meg szokták nyúzni.« Mondja Salamon: »A szemérmetes asszonyi állatot igen kell az embernek szeretni.« Markalf felel: »A szegény embernek meg kell az téjfelt tartani és őrizni.« — Salamon: Állhatatos asszonyi állatot ki találhat? — Markalf: Hű macskát a tejes fazékhoz ki találhat? — Salamon: A szép és tökélletes asszonyi állatot minden drága marhánál drágabbnak kell becsülni. — Markalf: A kövér és temérdek asszonyi állat úgy tetszik embernek, hogy adakozóbb volna, stb. Végre Salamon megúnja a vitát és Markalf mint győztes távozik. Aztán még nehány kalandjuk van egymással. Például: Markalf egy vitatkozáson azt jósolja Salamonnak, hogy azon a napon még ő felsége is össze fogja szidni az asszonyokat. Erre elmegy a városba és azt beszéli, hogy a király parancsából ezután minden férfinak hét feleséget kell vennie. Rögtön kiüt az asszonyháború: az asszonyok Salamonhoz rohannak, ki csak úgy szabadúl meg tőlük, hogy leszidja és elkergeti őket, s viszont Markalfot is örökre eltiltja udvarából. Nem akar többé a szemébe nézni. De Markalf sem marad adós. Salamont egy sütőkemencéhez csalva, négykézláb a hátulját fordítja feléje: Ha nem akart a szemébe nézni, hát nézzen oda, úgymond. Erre a durvaságra Salamont is elhagyja hidegvére, és parancsot ad, hogy Markalfot föl kell akasztani. Markalf nem bánja, csak arra a fára akaszszák, a melyet maga fog kiválasztani. A király beleegyezett és elküldötte szolgait, a kikkel Mar[illegible] összejárta Jozafát és Karmel völgyét, a Libanon és Olajfák hegyét, aztán visszatért, hogy alkalmas fára egyáltalában nem talált. Ekkép [illegible] Salamonon, ki megigéri, hogy feleségével együtt holtig eltartja.

Mily hatást tudott ez a deák fordítás gyakorolni! Eltanulják szólásait, hőse példabeszédes alakká lesz, s kétszáz esztendő múlva úgy beszélnek róla, mint a magyar Salamon vagy Mátyás király udvari

[1] *Salamon Királynak az Dávid király fiának Markalffal való tréfa beszédének* [illegible] Kolosvar, 1577, 1588; [illegible]

bolondjáról. Sőt nem lehetetlen: tollat ád egynémely írástudó kezébe, leirni a magyar élet vagy épen hagyomány egy alakjának tetteit, a melyek ép oly durvák, mint sokszor a Markalfiéi, de csak durvák, a Markalf szelleme és humora nélkül.[1] Egy duhaj, részeges barom áll előttünk, a kin magában véve épen semmi nevetni való nincsen. De ez a vadállat egy típusa korának, és az »ájtatos« olvasónak el lehet róla gúnynyal mondani, hogy ily nagy hős érdemes rá, hogy dicső példáit kövessék. »Eleitől fogva volt az dicséretes szokás, hogy fő és emlékezethez illendő embernek életit és fő cselekedetit meg szokták irnya, kiből ember tanulhasson és példát is vehessen. Azért én is meggondolván ezeket, egy jeles és emlékezetre való fő embernek, Mánkoczi Istvánnak cselekedetit nem tűrhetem, hogy temettetve maradjanak, hanem akarom mindeneknek tudtára adni, kiből az ájtatos olvasók sok szép tanúságot vehetnek.«

A »jeles és emlékezetre méltó főember« egy, szent Benedek kastélyában lakó Antal nevű pap fia volt, kinek az anyja, Brigitta, ezen papnak főzőasszonya vala. Hogy atyját nem ismerték, hirét csak növelte; mivel a parasztok valami prófétának hitték vagy Jupiter fiának. Emberkorra jutva bekóborolta Csehországot, Ausztriát, Litvániát és egyéb országokat, de mindeneknek fölötte jó Magyarországot, kibe született vala. Egyszer Litvániában Vilnát elhaladva beszállott egy vendégfogadóba. A fogadóban volt egy zsidó, ki eltagadva nemzetségét, danckai embernek mondotta magát. Jó Mánkoczi István jól iván az mézserbe, *quasi divino afflatus spiritu*, rögtön megismeré, hogy zsidó volna. Kérdé a zsidótól: Hiszed-e te az Jézus Krisztust élő istennek fiának lenni? Monda a zsidó: »Bezzeg nagyra kérdesz; de valamit cselekszel velem, nem hiszem.« Akkor István *zelo multo* arcúl csapá a zsidót és monda: »Ah áruló beste kurva fia!« A zsidó megijedvén elfutott az erdőbe, István pedig nem igen igyekezett utána, mert az marhája kell vala inkább neki, azt kezdé kapdosni. — Mit tanulunk ebből? Hogy az mit az ember felkaphat, hozzányuljon, és az mit elvihet, ott ne hagyja. — Máskor gazdájával betérve egy korcsmába és teleiván magát, azt mondta, hogy a gazdát Ciganynak hivják. A gazda tagadta, erre István dühbe jött, kitépte a gazda őszbe egyeledett szakálát s élve az alkalommal, lovával és szekerével tovább állt. Mit tanulunk ebből? Az ki másnak szakallat kiszaggatja, az neki is kiszaggathatik. Per quod quis peccat, per idem punitur et ipse. — Történt, hogy a fejét egyszer házasságra szánta. Gyüjtött is a költségre tizenharom pénzt, de az ágyból megszokott menyasszonya mellől, ott hagyván ezt cum magno sui desiderio. Hanem az asszony sem maradt adós. Egyszer, mikor István részegen feküdt az utcán, felesége

[1] *Mánkoczi István kalandjai.* E rövid dolgozat a radványi levéltár 27. sz. kódexében maradt reánk. Első közlője Deák Farkas. *Nemzeti Hirlap*, 1875.

fogta a két lábát és úgy vonszá be az házába az falun által, hogy nagy szépen dócogott az feje az fagyos sáron. »Mit tanulunk ebből? Az ki mint gyónik, úgy adják; szöget szöggel kell kiverni.«

De a mulattatásra törekvő prózának volt már egyéb terméke. Négy esztendeje, hogy Markalf előtt magyarúl olvassak Poncianus históriáját,[1] egyikét az ind költészet népszerű meséinek, a melyek a középkorban keleten és nyugaton elterjedtek s a könyvnyomtatás idején a legkedveltebb népkönyveket sugallták. A németeknek ép úgy megvan a maguk fordítása Sindabad »hét bölcs«-éről vagy »hét mester«-éről, mint a franciáknak és angoloknak, vagy a belgáknak és olaszoknak. Nem tartozott a finomabb dolgok közé: sőt telve durva erotikummal s részletekkel, a melyek a jóízlést bántják: de egy csomó paprikás-borsos anyag volt benne, a mely »alkalmas volt a kor szája ízéhez«. Maga Ponciánus császár felesége, Castella asszony, egy második Putifarné. Urának volt már egy felesége, a ki, mielőtt meghalt, arra kérte férjet, hogy fiokat ne bízza mostohaanya kezére. »Hogy ha más feleséget veendesz az én halálom után, ne legyen annak hatalma az én fiamon; de neveltessék távol az én fiam ő tőle.« Ponciánus megfogadta felesége szavát. Nem messze Romától, Szent Márton kertjében kőből egy kamarát és az középin az ifjúnak ágyat csináltata és a gyermek Diocletanust hét híres bölcs nevelésére bízta, hogy hét év alatt magukhoz fogható bölcset formáljanak belőle. Lassanként eljárt a hét esztendő és Poncianus megint megházasodott. Az új császárné minden áron szerette volna eltenni láb alól a fiút és addig beszélt urának, míg Poncianus a hét bölcsnek megparancsolta, hogy tanítványukkal pünkösd napjára álljanak elő. Hanem a bölcsek kiolvasták a csillagokból a veszedelmet: hogy ha ők az ifjút az hagyott napra háza vinnéjek, mihelyt egyet szólna az gyermek, azonnal hertelen halállal meghalna ugyan az atyja előtt. Tanácsot tartottak és abban állapodtak meg, hogy Diocletianus hét napig hallgatni fog. Azzal elindultak Poncianushoz, ki fölötte csodálkozott fia némaságán és azt feleségére bízta. Erre Castella asszony bevitte Diocletianust ágyasházába: leültette az ágy szélére és váltig »kénálta szép testével«. József — azaz Diocletianus — írásban felele néki: »Távol legyen én tőlem, hogy én megrútítanám az én atyámnak gyümölcsös kertit. Tudom azt, hogy Isten ellen igen vétkezném és atyámnak átkába esném. Annakokáért engem ilyen nagy gonosz dologra ne szorgalmaztass.« Megbúsúlt az asszony, fogával elharapdala az levelet, ruhajat mind köldökig eltépe, orcáját össze visszakörömzsele, aztán nagy felszóval üvölteni kezdett és vádolta

[1] *Poncianus Históriája* az az Hét Bölch Mestereknek, mondásit chiwda szép hazonlatosagouval foglaluan, mimodon az Chazar Fiat Diocletianust hetzer halaltul meg mentettet legien. Bechben Ebervs Balas altal nyomtattatoth, 1573. — Ismét: Löcse, 1635., 1653., 1676., 1679.

Diocletianust, hogy őt el akarta csábitani. Nosza Poncianus torvényt ül legott és akasztófára itéli az ifjat. A vitézek viszik akasztani, de akkor előáll egy bölcs, példabeszédet mond a királynak, melyre az gondolkodóba esik és haladékot ad. De Castella asszony szinten nem pihen, ő is mond egy ellenkező értelmű példabeszédet: a császár ismét

Kezdetik hętbôlchnec
chelekedetyk ſep pelda beſedekwel es
haſzonlatoſazgokwal, egyben
ſzerkeoſztetch:

Pontianus vralkodek Romanak
waroſaban ki beolcz wala es wö-
we ew maganak ſeleſegeul Romai
Chiazarnak / igen zep es embereknek
kellemetes leamat / meli ew neki nagy
ſzeretetiben vala / es zeule neki egy igen
zep fiat / kinek leon newe Diocleciamus
newekedek az giermek / es emberekteul
igen ſzerettetik vala / mikoron kedigh
immar az giermek het eztendeos wol-
na halalra megh betegedek az ew an-
nia / latwan az halalt hogi el nem ta-
woztathatnaia / hozza hiuata az chia-
zart / es monda neki / en vram / miert
hogy az betegſegeth el nem tauoztat-
hatom

Részlet Poncianvs Historaia-bol.

haragos lesz, a vitézek újra megragadják Diocletianust, mikor előáll a második bölcs és szakasztott mint az előbbi, újabbi halasztást eszközöl. Ebben elmúlik a hét nap. Akkor megszólal Diocletianus, folfedezi a császárné gonoszságát, hogy leányruhában szeretőt tart maga mellett; példabeszédet mond a fiúi hűségről, mire a császárnét egy ló farkára köték és vontaták az akasztófára és felfüggeszték.

A közönség nem érezte ennek a keretül szolgáló históriának önkényes alkotását. A szokatlan helyzetek táplálékot nyujtottak képzeletének, a keretbe szőtt példabeszédek mulattatták, és senkinek sem jutott eszébe, hogy kifogásolja nyelvöket, a mely több mint felszázaddal elmaradt korától és a régi legendak szinvonalán vesztegel. Nincs nyoma, hogy ez a Poncianus nálunk a XVI. században népszerű lett volna, de a tény magyarázatát a verses históriak divatában és ennek alapjaban lehet találni. A következő század figyelme hibáiban is fölkeresi Eberus meséjét. Ötven év alatt négyszer nyomtatják: vannak már, a kik nem röstelik az effélék olvasását, ha nem is sokan, nem is kevesen többé. Valami ismeretlen még a század közepén magyarra fordít egy másik kedvelt népkönyvet,[1] és ez a mű egész a legújabb időkig megmarad népszerű olvasmánynak. Nem épen rég, a XV. század közepén, talán Augsburgban készült, keleti eredetű meséből, európai motivumok fölhasználásával,[2] és valóban a középkor legszebb, leggazdagabb meséinek volt egyike. Famagusta városában, Cyprus szigetén egy elszegényedett házaspárnak fia születik. A fiú, Fortunatus fölserdűl és nem akar szüleinek terhére lenni. »Vadászni tud s az abrakoláshoz is jól ért, annak fölötte úton járni is az mire szükség és kévántatik«: elbucsúzik tehát a kapufél fától, beszegődik egy flandriai grófhoz és mint ügyes legénynek csakhamar jól van dolga. A gróf, a grófné megbecsülik, a »fraucimerek« bomlanak utána, csupán társai fenekednek rá, a kiket a gróf menyekzőjekor az öklelésben is legyőzött. Csakhamar összetanakodnak és egyikök, Rupert nevű, vállalkozik rá, hogy a jövevényt elfüstöli. Színre barátságot köt Fortunatussal és egy este azt súgja néki, hogy a gróf elutazik és Fortunatust a grófné szolgálatára fogja rendelni, a meddig pedig távol lesz, addig »meg akarja az Fraucimeres szolgakat metszettetni, vagy kedvellik, vagy nem, és ekképpen ereszti a Fraucimerek köziben őket, és úgy szolgáltatni nékiek, mint az régiek szoktanak volt.« Úgy megreműlt erre Fortunatus, hogy a reggelt is alig tudta bevárni, a mikor a város kapuját kinyitják; akkor is úgy siete, »hogy ha az edgyik szeme ki ugrott volna-is az agyából, de meg sem igen gondolt volna vele«. Oly igen fel vala az megkappanozástól, hogy nem mere megmaradni az tengeren innen. Végre Londonba jutott, víg cimborak, szép asszonyok közé. Pénze, a mi volt, elkele és elkele a szerelem is. Mit volt mit tenni: beszegődött egy Roberti Jeronimo nevű kereskedőhöz. De a kereskedő házában egy florenci kereskedő fia nem sokára gyilkosságot követett el. Roberti Jeronimo a dolgot eltitkolta, és e miatt egész háznépével

[1] *Az Fortunatusról iratott igen szép nyájas beszed Könyvetske. . . .* Melly most Nemethol Magyarra fordittatott az szép Ujságokban gyönyörködőknek kedvekért. Lőcse, 1651. — Legújabban kiadta Lázár Béla. L. a.

[2] *Lázár Béla*, az Egyet. Philologiai Közlöny 2. pótkötetében.

akasztófára került. Fortunatus, szerencséjére, a gyilkosság idején a házon kívül tartózkodott és ekkép megmenekedett a biztos haláltól. Elindúl nagy szomorúan új szolgálatot keresni és egy vadon erdőbe ér. Ott megöl egy medvét, mely utána egy fára mászott, és a félelemtől, fáradságtól s éhségtől kimerülve elalszik. Egyszerre fölébred: Fortuna istennő áll előtte és egy bűvös erszénynyel ajándékozza meg, a melynek az a tulajdonsága, hogy a hányszor csak Fortunatus vagy utódjai életében belényulnak, mindig találnak benne tíz aranyat. Fortuna megmutatja neki az erdőből kivivő utat is, melyen csakhamar eljut egy vendéglőbe. Ott lovakat vásárol, de ismét bajba keveredik, mert a szomszéd gróf megfogatja és pénze eredetéről vallatni kezdi. Kegyelmet kapva fogad egy Leopold nevü szolgát és nagy utazásra indulnak. — Hiberniában meglátogatják Szent Patricius purgatoriumát: Konstantinápolyban a vendéglős ki akarja őket rabolni, de megölik, testét a kútba dobják és elmenekülnek. Végre egész Európát bekalandozva, elmennek Famagustába, hol Fortunatus szerzetházat alapít, templomot építtet s feleségül vesz egy grófkisasszonyt, a kitől két fia születik: Ampedo és Andalosia.

Múlnak az évek: újra kedve kerekedik az utazásra. Bejárja Keletet Indiáig, Alexandriából ravaszúl elemeli a szultán bűvös süvegét, a mely láthatatlanná teszi az embert és egyszeriben odaröpíti, a hová akarja. Nem sokára meghal, de a bűvös süveget és erszényt átadta fiainak. Most Andalosia kel útra. Szórja a pénzt, Londonban magát a királyt is amulatba ejti: de aztán beleszeret Agrippina királykisasszonyba és az erszény titkát megvallja néki. A ravasz leány azt mondja, töltsön nála egy ejet. Mikor Andalosia elmegy, Agrippina a királyné tudtával erős altatókat tölt az ifjú poharába és aztán a bűvös erszényt ellopja tőle. Andalosia koldus-szegényúl tér haza. Ampedótól elkéri a bűvös süveget, annak a segélyével Genuában drága ékszereket oroz és Londonba röpül, hol mint ékszerárus — »mert más tsinált orra is volt az maga orrán fellyül, az mely tsudássá tötte ötet« — senkitől sem ismerve meg, Agrippina elé jut. A gonosz leány megalkudott vele s ép a bűvös erszényből akart fizetni: akkor Andalosia hirtelen átkarolta: hipp, hopp, legyek egy kietlen, lakatlan erdőben: — s azzal egy fa alatt találták magokat, melyen sok szép alma létezik vala. Andalosia gondolá, hogy néhány almát szed a bágyadt királyleánynak. Fölmászott a fára és olyan vigyázatlan volt, hogy a bűvös süveget is a leány fején feledte. Egyszerre csak fölsóhajt a leány: Vajha viszontag meg az én kamorámban lehetnek! s abban a pillanatban eltünt, hazarepült, mintha ott sem lett volna. Szegény Andalosia dühös keserűséggel bolyongott tovább. Elért egy fához, a melyen gyönyörü piros almák függöttek: ehes volt, ledobott kettőt és megette, mire menten olyan két szarva nőtt, mint az ketskének szokott

lenni. Ép arra ment egy öreg remete. Megesett a szíve a boldogtalan emberen és elvezette egy másik fához: arról leszakított két almát, melyeket mikor Andalosia megevett, azonnal az ő szarvai elveszének. Egyszerre eszébe jutott, hogy még egy próbát tesz. Mind a két faról szakított néhány almát és mint gyümölcsárus Londonba gyalogolt. Agrippina vett a drága »damaskusi« almákból és mikor evett azokból, legott szarvai nőttek. Andalosia erre orvosnak öltözött és ajánlkozott, hogy a szarvakat eltünteti. Azonnal bejutott Agrippinához és megtalálta bűvös süvegjét az ágy alatt; aztán pénzt, sok pénzt kezdett kérni Agrippinától. A leány csakugyan elővette a bűvös erszényt, de Andalosia sem volt rest: hamar a süveget a fejébe, átöleli a királykisasszonyt és röpülnek egy elhagyott vadonba. Ott magához veszi az erszényt, a leányt azon szarvas állapotában egy kolostorba szállítja és vígan kocog hazafelé Famagustába.

Később Agrippinát megszabadította szarvaitól és segítségére járt, hogy a cyprusi királyfi felesége lehessen: aztán nagy szerepet játszott a királyi udvarban; de két irigy lovag elfogta, megfosztotta erszényétől és megölte. Azalatt Ampedo elégette a bűvös süveget és öcscse után való búvában meghalt; mire az erszény is elvesztette csudás erejét. A két gonosz lovag e miatt összeveszett, gyilkosságuk napfényre jutott, meg is bűnhödtek érte; a király pedig elfoglalta Fortunatus szépséges palotáját és attól fogva benne lakott feleségével.

Ugyanabban az évben, a midőn Fortunatus első német kiadását nyomtatták,[1] egy francia népkönyv látott napvilágot, mely németül és csaknem kétszáz esztendő múltán magyar nyelven is megjelent.[2] Péter, provincia-beli gróf hírből értesült a nápolyi királykisasszony, Magyelona szépségéről. Elbúcsúzik szüleitől, kik három drága gyűrűt adnak néki, és elindul Nápolyba. Ott épen újudvar volt, és aztán is a szép királykisasszony kedvéért jeles kopjatörések történtek, a melyekben Péter mindenkit legyőzött. Mindenki szerette volna tudni a nevét, de ő csak annyit mondott, hogy egy szegény francia nemes fia s udvarról udvarra jár próbálni. Közben a szépséges Magyelona mélységes szerelemre lobbant az ismeretlen lovag iránt és elküldötte hozzá vén dajkáját. Erre csakhamar szemben löttek, Péter fölfedezte nagy nemzetét s egyszersmind a drága gyűrűket szép Magyelonának ajándékozta. Egy napon megszöktek házulról és vadon erdőbe jutottak. Péter gróf ölébe vette Magyelona fejét, ki csakhamar elaludt, a vörös tafotát pedig, melyben a három gyűrű volt, letette maga mellé egy kőre. Miatott így kedveset csokolgatja, arra repül egy prédával elő madár, húsnak [illegible] a vörös tafotát s elrepül vele. Péter fölpattan és kövekkel

[1] Augsburg, 1480.

[2] *[illegible] Historia. Szép Magyelonáról, Neapolis Királynak leányáról, és edgy Peter nevű Vitézről az ezüstös kültsokkal,* stb. Lőcse, 1676.

üzőbe veszi a madarat, mely a gyűrűket a tengerbe ejti. Most sebtében csónak után néz, talál is egyet nagy nehezen és belé ül, hanem hirtelen szélvész támad és elragadja. Szép Magyelona ezalatt fölébredt és nagy siránkozással kereste mindenfelé jegyesét, míg csak rá nem esteledett. Akkor a vadaktól feltében fölmászott egy fára és ott töltötte az éjet. Másnap reggel tovább indult Róma felé és egy szegény bucsújáró asszonynyal elcserélve ruháját, végre a Péter templomba ért, hol nagy keserves sirással imádkozott. Innét Provinciába sietett, és a Péter szüleitől épitett nagy kórházban betegápolással töltötte napjait. Közben Péter is megszabadul a tengeri rablóktól, a kik elfogták és a babiloni szultánnak eladták, sőt a szultánnál nagy tisztességre jutott és annak engedelméből nagy sok kincsesel hazafelé indúlt. Útközben Sagona szigetén vizet szerezni partra szállottak. Péter elaludt a szigeten és a hajó ezalatt tovább haladt, de a kincseket a provinciai kórházba vitték, s Magyelona templomot és nagy ispotalyt épittetett rajtok. Nem sokára egy új hajón megérkezett Péter is, ráismert Magyelonára és tizenöt napig tartó fényes lakzit csaptak. Tiz esztendő múlva meghalt az öreg gróf és felesége, kiket Péter a saját nagy templomába temettetett; aztán később őt magát is oda temették hitvesével, a szép Magyelonával együtt.

Ez a szép helyi monda, mely máig él Montpellier mellett, Magelona szigetén, hol Péter lovag és mátkája nyugszanak, és a melyet állitólag a XII. században lelt egy odavaló pap, XV. századi feldolgozásában ép oly érdekesse lett, mint a Fortunatus. Az utóbbinak élénk, naiv előadása lehetőkép megjelent a magyar fordítónál; Magyelonában viszont a részletek rajzolvak szélesebben és a szerelmesek udvarias, finomkodó, gyönged tartózkodó beszédei fölöttébb elütnek a korábbiak nyers érzékiességétől. Nézzük csak, hogy beszélnek egymással szivök dolgáról. A leány kezénél fogva fölemeli kedvesét: »Nemes vitézem, Isten hozott ide teged, és azzal maga mellé ülteti. Aztán elkezd hozza beszélni szemérmetesen, finoman: »Nemes vitéz, nagy kedvem vagyon nékem azon, hogy te énhozzám jöttél, mert kévánságom is ez vala, hogy te véled beszelgethetnék, ha szintén nem illendő is illyen ifiu leanzónak, mint én vagyok, egyedül egy férfiu emberrel titkon beszelgetni, úgy a mint neki engettem magamat, mindazaltal en a te nemes elmédet megtekintém, melly engemet merészszé és bátorrá tött, tudgyad azert, hogy menten azonnal, mihelt legelső nap lattalak, azontúl szivem tenéked minden jókat kévánt, mert minden jó erkölcsök, kik egy nemes erkölcsü emberben szoktanak lenni, azok te benned tellyességesen megtaláltatnak. Azért, nemes uram, mond meg nnekem a te nemzetednek nevezetit, dolgát és állapotját, mert nincs olly ember e világon, kinek én több jót kévánnék, mint tenéked«. Akkor a vitéz udvariasan fölkel és úgy válaszol, nem kevésbbé hosszan és finom

szavakban. Vessük őket Eurialus vagy csak Fortunatus és Agrippina mellé, mikor ez anyjával megbeszéli Andalosia meglopását, mily érzékiesek, sőt visszataszitók néha. Agrippina olyan szemtelen, mint egy piaci leány, a királyné, mint valami orcátlan leno. Férfi, nő telve buja vágyakkal és alig találkoznak, már szedik a szerelem édes gyümölcsét. Lattikanus helyzetek vagy efélék mindenfelé, durván, reálisan föltárva és elmondva, mintha a legtisztességesebb dolgokról beszélnének. Csak indulunk előre; de indulunk legalább s nem rossz iskolához: a francia népkönyvvel, a jövő franciás iránya felé.

Azonban még két munka van hátra. Künn a XVII. század végső tizedeiben a széphistóriás szellem még egyszer föllobban, hogy tolmácsa legyen a középkor négy kedves olvasmányának. Rosnyai Dávid, Apafi török deákja, a török Humájun náme után magyarúl szólaltatja meg a buddhista irodalom ős mesegyűjteményét, a Pantsatantrát,[1] melynek régibb s eredetibb alakja még a Kr. e. második és a Kr. u. hatodik század között keletkezett, és a mely aztán csudálatosképp elterjedt.

Már a VI. században lefordították szanszkritból pehlevire, szírre és arabra: a VIII. század folyamán belőle készült a híres »Kalila ve Dimna,« a két sakál meséinek gyűjteménye a maga görög, majd héber fordításával, melyet a XIII. században deákul és ez úton csakhamar németül, olaszul, spanyol, francia, dán, svéd, angol, cseh és hollandi nyelven tolmácsoltak. Nyugat Európának összes népei gyönyörűségöket találják ebben a hetvennégy históriában és mesében, a melyek azzal a célzattal fűzvék össze, hogy a fejedelmeket életbölcseségre és helyes kormányzásra oktassák. A szegény »török deák«, ki életét politikai foglalkozásban töltötte és szenvedett az udvari ármánykodók miatt, tán mindenek fölött tudta méltányolni ezt a célt. Mint a politika embere fogott munkához és mint megcsontosodott hivatalnok írta meg azon a deákkal kevert magyar nyelven, a mely az erdélyi »udvari expeditiókban ususban ment«. Nyomtatni soha sem nyomtatták, meséi a közönségre nem hatottak; de ez a furcsa nyelvkeverék, melyből ki-kivillan az egészséges, eredeti székely észjárás, jellemzi a kort, a század végét, a mikor — lassanként — föltűnik a jövő idők áramlatának némi lengedezése, és megjelennek a nép s tanúlt osztály irodalmi szétszakadásának első jelei. Sokan szűknek, szegénynek találják a magyar nyelvet; még többen gondatlanságból, tetszelgésből latin szavakat, szólásokat, formákat kevernek írásaikba. Itt-ott, mint már Gelejinél, kisérletek történnek a szókincs gyarapítására: másutt hallani lehet a reakció tiltakozását. Haller János, ki a századvégnek nemcsak

[1] *Humajun náme: Lusus naturae et speculum continuum de rebus in orbe externis et internis ridiculose, interdum tamen observando legendis.* Nyomtatásban nem jelent meg. Kódexe a Nemz. Muz. birtokában. Bővebben ismertette *Beöthy Zsolt,* Széppróz. 1. k., 103. és kk. ll.

jóakaratú Habsburg-párti politikusa, de érdemes, vallásos érzelmű írója is volt, hirdeti, hogy »nem illendő két nyelvet összezavarni s úgy beszélleni.«[1] Tévednek, a kik azt mondják, hogy a magyar nyelv szegény s a tudományokra nem alkalmas. Csak nem kell elhanyagolni, a deákoskodással nem kell kiművelésének útját állani. És tollat ragad, mint korának annyi más előkelő embere. Apafi és Teleki Mihály idejében élt; látta Bánffi Dénes, aztán Béldi Pál bukását, aztán — többek közt — reá is rákerűlt a sor. Négy esztendőnél tovább nyomorog Fogaras várában »egy házban berekesztve a jó Isten ítélete és rendelése szerint«, de nem töltve az időt henyéléssel, és mindenkor érezve a pokolbeli ellenségnek körülte munkálkodó veszedelmes mesterségét«. Van egy régi könyve, azt kezdi magyarra fordítani, »bár oly eseményeket is állít az a könyv, kivált a Nagy Sándor dolgairól, melyeket most lehetetlenségnek tartanak; tudniillik miképen ment fel az égbe, és mint szállt le a tenger fenekére; és több ilyeneket, melyek magukban véve hihetetlennek tetszenek, de mégis a valóságot megközelítik; ha valaki olvas annak a világgal bíró dicséretes királynak igyekezetéről, bátorságáról és munkáiról, melyeket elkövetett a föld színén a tengernek határáig, az ég alatt, el kell hinnünk, hogy a kinek a szerencse is szolgált, mások felett sok rendkívülit véghez vihet«.

»Hármas Históriá«-nak nevezte könyvét,[2] s három »históriát« tolmácsolt tiszta magyar, folyékony nyelven, a középkornak oly három népszerű termékét, mint a Nagy Sándor története, a Gesta Romanorum és Trója veszedelme. Tovább ment Ilosvainál, ki Nagy Sándorról csupán verses krónikát adott és még a Curtius mesésebbnek látszó helyeit sem tartotta meg; a Haller Alexanderje a mondák és apokrifák hőse, kinek históriajat a Ptolomaidák korában írták és egy sereg perzsa Iszkender-mondával szőtték által. E mesék telve vannak csudálatos, rendkívüli dolgokkal, és a középkornak úgyszólván összes fantasztikumának szerelvényei megvannak bennök. Sándor leigázva Görögországot, elindúl Dárius ellen, kit Merkúrius képében meglátogat és aztán megver. Majd feleségül véve Roxanát, Dárius leányat, a hatalmas Porus királyra vezeti hadait. Porus 1.400,000 emberrel s 400 elefánttal áll ellen, de Sándor őt is legyőzi és bevonúl Porus palotájába, melynek falai újjnyi vastag aranytáblákkal voltak beborítva, udvarán tiszta aranyból öntött képek állottak és termő fák, tömve aranyból öntött madarakkal, melyek az ő nemök szerint szóltak, valamikor Porus kívánta, ordögi mestersége által. Az amazonok országa adót küld: de

[1] *Pays, a' bekeséges türesnek Payssa . . .* Mellyet: Haller János, Erdélyi Magyar, Deákból Magyarra fordított, az Korenus Jakab munkájából. És a' maga költségén ki-bocsátott Fogaras Várában-Való Rabságában. Nyomattatott a' Csiki-Kalastromban, 1682. Előbeszéd.

[2] Kolozsvárott. M. Tótfalusi Kis Miklós (a magyar Elzevir) által, 1695.

aztán a sereg mindenféle nagy veszedelmekbe jut. Egy indiai vár mellett hippopotamusok, oroszlánok, tigrisek, sárkányok mennek rájok: majd ismét egy tónál krokodilusokkal, kigyókkal és koronás fejű, tüz szemű, dögleletes leheletű sárkányok pusztítják őket. Tovább menve hallatlan nagy erdei kanok és hatkezű vademberek állják útjokat; később akkora egerek lepik el őket, mint egy-egy macska, és akkora szárnyas egerek, mint egy egy galamb. Ekkor újra megvívnak Porussal, ki Sándor csapásai alatt esik el: és elérnek a gymnosophisták országához, kik mezítelen járnak, semminemű kevelységet nem tudnak, senkivel nem hadakoznak, városuk nem lévén, barlangokban laknak. Sándor kérdi tőlök: mit adjon nekik? Azok azt kívánják: halhatatlanságot, és mikor megértik, hogy a király is halandó, szemére vetik, hogy ennyi hiábavaló fáradsággal terheli magát. A tábor tovább vonul és másnap megérkezik Herkules állókepeihez. Innen is elébb menven, rettentő hideg, puszta és sötét helyekre jutottak: aztán egy folyóvíz állt útjokba, hol csupa asszonyvitézeket találtak; egy nádasra bukkantak, át akartak kelni rajta, de egy óriás szörnyeteg bújt elő, hasonló a hippotaurushoz, a krokodiluséhoz hasonló mellű, vas fürészhez hasonló hátú, roppant fogakkal, és a vitézek közül kettőt csakhamar szétszaggatott. A többiek rárohantak és mivel éles fegyver nem fogta, pőrőkkel verték le. Aztán India végén, a Thámár folyóvíz mellett, nagy sok elefánttal kellett hadakozniok; számos szakállas asszonyt, meztelen, szőrös embert láttak, kik a víz fenekére szaladtak előlük. Negyvennapi távolságra ismét tüzes szélvész bántotta őket: majd olyan hopelyhek szakadtak rájok, mint egy-egy fürt gyapju. Akkor megint nagy széles vízhez értek, a mely tele volt vízi lovakkal és krokodilusokkal, azon túl terült a bragmánusok földje. A folyón nem lehetett átkelni, ott azért Sándor szerfölött való nagy diadaloszlopot emeltetett és tovább hatolva több mint hatszázat megöletett az útjába került gyava óriásokból. Később fákat láttak, melyek a nappallal együtt nőttek és aztán vele együtt elenyésztek; a vidéken igen sok szelid madár is röpdösött, melyekhez ha valaki hozzányúlt, tüz lobbant ki belőlük és megemésztette az embereket. Onnan hét napig kapaszkodtak egy nagy hegyre. Aztán szépséges völgybe szálltak, hol teljes nyolc napig egy szál napsugarat nem lehetett látni. Erre ismét tizenegy napig fölfele vitt az út, és akkor előttük állt a Nap csodálatos világa. Szép, piros földű mezőn sűrű, apró fák nőttek, rakva jóízű terméssel; a patakok úgy táplálták az embert, mint a tej. Százhetven napig mentek előre, midőn roppant hegyek álltak előttük. A vitézek zúgolódtak, hogy nem fáradnak tovább: de Nagy Sándor megindult egyedül és megölte az útat elálló baziliskust, és másnap tizenket vezérével foljutott a Napnak csodálatos szép házába, hol egy szép ősz embert talált. Az öreg ember pedig útbaigazította a napnak és holdnak fajához, melyektől megtudja

élete jovendőjét. Arra mindnyájan visszaindultak, és a király — egyéb kalandok között — griff-madaraktól vont szekéren fölemelkedett oly magasra, hogy az egész világ csak akkorának látszott, mint egy szürü, melyen búzát szoktak szórni. Aztán egy nagy üveghordóban lemerült

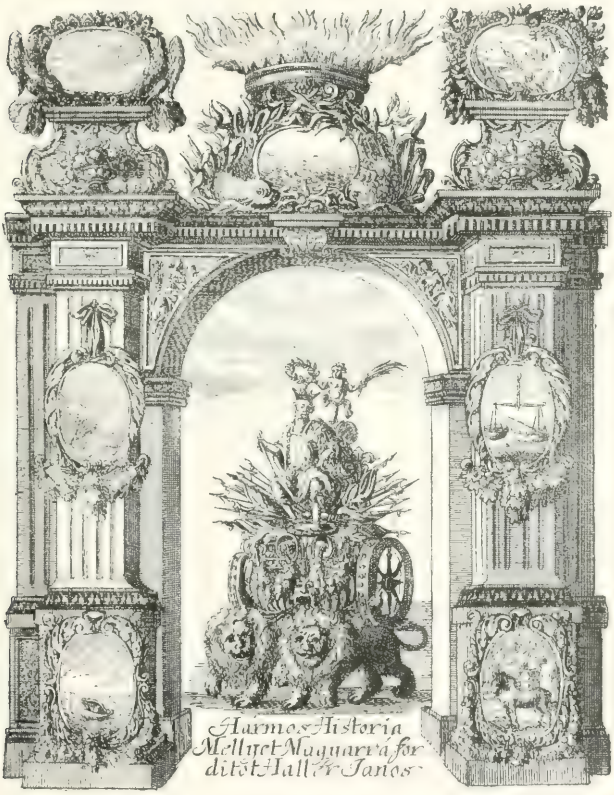

A Harmas historia címlapja.

a tenger fenekére és ott mindenféle földi vadakhoz hasonló vízi állatokat látott. De lova, a Bucefálus, nemsokára elpusztult; az ő halála sem volt messze. Sietett Babilonba, búcsúlevelet küldött anyjának és mesterének, Aristotelesnek, s Antipatertől megmérgezve, csakhamar befejezte életét.

Aztán jöttek a Gesták elbeszélései hosszú erkölcsi tanulságaikkal: klasszikai mondák, keleti regek, barát-legendák s példabeszédek tarka egyvelegben, a melyeknek hosei többnyire római császárok, királyok és hősök neveivel vannak fölruházva és a középkornak társadalmat vagy gondolkodását mutatják. Sok darabon látszik, hogy allegoriának készült, mely a legapróbb részletekig ki van számítva: de sokhoz erőszakolni kell az üdvösséges tanulságot, és akarhánynak érdekes, sőt valóban költői meséje van, melyeket sokan feldolgoztak. Nézzünk pár példát. Egy szegény káplán nem akar jelen lenni a gonosz életű főpap miséjen. Szomorúan kiballag a mezőre, s ott egy szép folyóvizet talál. Iszik a vízből, de minél többet iszik belőle, annál inkább szomjúhozik reá. Gondolja magában, miféle csodavíz lehet ez, és elindúl a forrását fölkeresni. Akkor találkozik egy öreg emberrel. Az öreg kérdi tőle, miért nem ment a misére? Mond a káplán: Uram, a főpap egy feslett erkölcsű ember, kinek áldozatja nem hiszem el, hogy Isten előtt kedves legyen. Mondja az öreg: Bár úgy légyen, de nézted-e ennek az édes víznek, a melyből ittál, eredetet? ott van, ím lásd. És a káplán odanézve, látja, hogy egy dög ebnek szájából folyik a szép forrás. Mire mond az ember: Látod-e, valamint e jó víznek sem tisztaságát, sem ízét el nem vészi a dögnek rútsága, úgy az isteni szolgálat sem haszontalan, akárki által szolgáltassék is ki annak igazsága.

Aztán egy másik: Egy jeles vitéznek szép és tiszta életű felesége volt. Egyszer elmegy a vitéz házulról és az asszony egyedül marad. Meglátja egy fiatal legény, szerelemre lobban iránta és üzengetni kezd néki. De az asszony mit sem törődött az üzengetésekkel. Egyszer a legény templomba menve találkozott egy vén boszorkánynyal, kit az emberek szentnek tartottak. Azt mondja a boszorkány a legénynek, hogy ne búsuljon, ő tenni fog szükségeről. Erre mindkettő házament lakására. Volt a vén asszonynak egy ebecskéje, azt a boszorkány keményen kiéheztette és harmadnap múlva mustármagból készült kenyeret adott néki, melytől az ebnek szemei megteltek könnyel. Akkor elment a fiatal asszonyhoz és elkezdett néki beszélni, hogy az ebecske az ő tiszta életű leánya volt, a ki megvetette egy legény szerelmet: a legény meghalt bánatában, a leány pedig büntetésből kutyává változott. Így beszélt a fiatal asszonynak, ki megijedett és megadta magát a fiatal legénynek.

Egy másik férfinak felesége a szeretőjével mulatott, mialatt ura a szőlőben zárt. Egyszerre házatér a gazda, ki a szőlőben megsebesült az egyik szemére és ágyba akar fekudni. Az asszony szeretője pedig ugyanabba a szobába volt elrejtve. Mond az asszony az uranak: Úgy látom, uram, hogy a másik szemeden is hólyag akar lenni: hanem fekudj hanyatt, hadd szívjam ki szemedből a fajdalmat, ne veszszen el mindenik szemed. És ekkép lefektetve urát, szájat annak a látó

szemére tette, és intett a szeretőjének, ki akadály nélkül kiosont az ajtón.

Aztán ott volt a középkornak nem egy nagy kedveltségű históriája, mint a Szent Elek élete; a négy herczeg, kiknek a megholt császár testébe kell lőniök; Fókus kovács meséje; Jovenianus; a három vándor, kiknek csak egy cipójuk volt és azt határozták, hogy a ki legszebbet álmodik, azé legyen a cipó; Eustákius mondája, melyből a magyar Rusztán császár is készült; a verembe hullott ember; a szegény Guido, kit a megmentett oroszlán, majom és kígyó nagy urrá tett; Dárius fi Jonatás kalandos története, a mely »Fortunatus«-ban Agrippina és Andalosia meséjének forrása lett; a három jóbarát meséje, kik közül a legkevésbbé szeretett mutatott legtöbb ragaszkodást; Apollonius; a két jóbarát, kiknek történetét, mint látszik, Boccaccio Berovaldo-féle latin fordításából, Szegedi Veres Gáspár verses históriában is földolgozta, néhány antik mondával, melyeket átalakított az idők szelleme. Vergiliusból varázsló lett, Merkuriusból csalárd tolvaj; Argus, a »száz-szemű, a legbecsületesebb pásztor, a ki valaha volt, a szegény Io helyett valami főember közönséges tehenét őrizgeti. De legnagyobb mértékben látszik az átalakulás a Hármas História harmadik részében, a mely Trója veszedelmét meséli. Jázon elindúlt az arany gyapjúért s útközben a trójaiak földjén is kikötött. Laomedon király nem tudta elgondolni a daliás jövevények szándékát, tehát megüzente nékik, hogy takarodjanak országából. A vitézek szót fogadtak, de a gyalázatot nem feledték, s hazatérve az arany gyapjúval, boszúra szólították egész görög nemzetüket. Így pusztult el Laomedon király városa, a régi Trója. Volt a szerencsétlen Laomedonnak egy vitéz fia: Priamus, ki a pusztuláskor ép messze hadat járt. Priamus, meglátva elpusztult hazáját, nem nyugodott, míg újra föl nem építette azt: még nagyobbra, sokkal szebbre, mint a milyen régen volt. Emeltetett benne szép, nagy házakat, gyönyörű fellegvárat, körülvette árkokkal és hatalmas bástyákkal, melyeknek az oldala márványlapokkal volt fedve, és betelepítette nagy sok néppel. És mikor mindezzel készen lett, bízva erejében és falaiban, követet küldött a görögökhöz, hogy leánytestvérét, Exiónát, kit Telamon király elvett volt, adják vissza. De a görögök durva felelettel bocsátották el a követet és a trójai seregek zsákmányolni kezdették Görögország földjét, sőt Páris herczeg magát Menelaus király feleségét is meglepve és elcsábítva, Trójába emelte. Újra kitört a háború, melyben részt vett egész Ázsia. Órias görög sereg nyomúlt Trója alá, de Priamus fiainak és a szövetséges fejedelmeknek nagy vitézségén megtört erejök. Különösen Hektor csodákat művelt. De az erős Achilles lovaghoz nem illő, gyáva módon megöli Hektort; aztán a görögök legelső vitézeivel együtt elpusztulnak Troilus, Deifobus és a trójaiak többi nagy lovagjai. Achilles beleszeret Priamus leányába, a

szép Polixenaba, és e miatt nemcsak a harctól tartózkodik, de utóbb becsalatja magát a várba, hol Páris orozva megöli. Akkor fia, Pirrhus áll a mirmidónok élére: így sem tehetnének semmit a falai mögé zárkózott Priamus ellen, ha Antenor és Aeneas össze nem cimboral az ellenséggel és el nem árulja nemzetét. Ezek Priamust ráveszik, hogy bízza meg őket a békekötéssel és esküdjék meg arra, a mit ők kikötöttek, noha titkon csupán a saját és rokonaik sértetlenséget biztosítottak. Priamus bízva emberei szavában, hogy a város fölszabadítását alkudtak ki, becsületes szívvel lefizeti a váltságdíját; a görögök pedig, a kik a két gazembernek segítettek a jó király megcsalásában, megrohanják a várost, ölnek és rombolnak. — Így pusztul el Trója másodszor is. De a csalárd görögök szintén lakoltak gonoszságukért, s a kevély seregből csak kevesen és nyomorultul lathatták viszont hazájukat.

A büszke Trója, Homérosz városa középkori várrá lett ebben az elbeszélésben a középkori vár szerelvényeivel s fényüzésével, s a hősök úgy vívtak s viselkedtek, mint a lovagok a XIII. században. Letöröltek a meseknek úgyszólván összes ókori zománcát, főkép pogány mithologiai jellegét. Páris ítélete puszta álom, az isteni beavatkozások elmaradnak. Nem hittek többé bennök és a közönség nem akart meseket hallani. Még a római császárok idejében készült egy pár apokrif elbeszélés, a melyeket a kretai Dictysnek[1] és a frigiai Daresnek[2] tulajdonítottak és mint szemtanúktól eredő hiteles tudósításokat mindenki nagyra becsült. Csakhamar egész irodalom keletkezett körülök. Átgyúrják, fölhasználják őket, mint Chaucer, würzburgi Konrad, vagy Benoit de Saint-More és Colonnai Guidó, Messana város bírája a XIII. században. És Haller lefordítja Guidót: „ez leven kedvezés nélkül való és legigazabb história Trója veszedelméről.“ Mert históriának tartja és a história előadásával is beszéli el, azt óhajtva, hogy tanuljanak belőle, mint a történetírók könyveből. A kort pedig s később a népet gyönyörködtetik mesei, melyek izgatják a képzeletet vagy legalább kellemes szórakoztatást nyújtanak számára. Látjuk, hogy érintkezésben állanak Európával, de gondolkozásuk középkori, és csaknem kivétel nélkül középkori alkotásokba merülnek, a nélkül, hogy íróik azokat tökéletesbítettek vagy jelentékenyebben átalakítottak volna. Ez az elmerülő világ teljesen kielégítette ízlésöket és alig vágyódtak többre. Azonban tollforgatóik így is gyarapítottak az irodalom szellemi tőkéjét, aztán utat egyengettek a formák fejlődésének és megkísérlettek eredetit alkotni. A drámai alak termékei a XVI. és XVII. században — a vitákon kívül — mindannyian olvasmányul készülnek. A pro-

[1] Ephemeridos belli Troiani libri sex. Valószínűleg a Kr. u. IV. századból. Forrása jóval korábbi időből való görög munka lehetett.

[2] Ez a dolgozat szintén görög eredeti után, az V. század elején keletkezett.

testáns iskolai dráma, mely Sztáraynál kezdődött, csakhamar elaludt s később új életre támasztva, sohasem vált jelentékeny tényezővé, a katholikus iskolai dráma pedig, melyet a jezsuiták kezdenek, a pálosok és piaristák folytatnak, egyszerű iskolai célok szolgálatánál hosszú időn át alig emelkedik magasabbra és nem áll kapcsolatban a nemzet életével. A XVI. század oly kisérleteiből, minők a Papok Házassága, az Igaz Papság Tükre vagy a Comoedia Valaszutina, kifejlődhetett volna egy magyar vígjáték; de ez az egészséges áramlat korábban elenyészett, mintsem forrásává lehetett további fejlődésnek. Valóban, szigo-

Balassa Menyhért.

rúbb vizsgálódás még Balassa Menyhért árultatását[1] sem fogja dialogizált szatiránál egyébnek mondani, mely a kor sötétebb oldalait jól sikerült torzképpé olvasztva össze, minden társainál nagyobb hatást gyakorol. Balassa Menyhért típusa a XVI. századnak, és ez a típus ügyesen van odaállítva, hogy az olvasók elundorodjanak tőle. A hatalmas vérurban egyetlen vonás sincsen, még a vitézség vonása sem, a mely

[1] *Comoedia Balassi Menyhart árultatásáról, melliel el szakada az Magyar Országi második választot Ianos királtul.* Szekesfejérvári *Karádi Pál* miheliebe sz. András hanac huzon egyedic napian. Abrudbánya, 1569. — Irva: 1565 elején. V. ö. *Beöthy*, Színműírók és színészek, 385.

rokonszenvet támasztana. Egy nagy gazember, semmi több; de érdekes, furfangos és cinikus gazember, szinte az akasztófa virágok humorával, és eleven alak, ki fel tudja ébreszteni az olvasó figyelmét, s a mi fő, mindvégig fönn is tartja. Nézzük emberei közt, a kik közül egyet épp a minap Ferdinándus királyhoz küldött. Pár esztendeje, hogy Izabella királyné jóvoltából Szatmár, Tasnád és Nagy-Bánya urává lett. Aztán — immár kilenced ízben — csakhamar köpenyeget fordított. A német király jól fizette az árulást: Detrekőt és Munkácsot igérte neki, s átadásukig kezében hagyta Bányát, Szatmárt és Tasnádot. Most végre itt az idő a várak átbocsátására. De Menyhért úr vonakodik a drága koncot elveszteni: Szénási prédikátor, a hű cimbora, épp ebben az ügyben járta meg Bécs városát, honnan megérkezik.

Kasza Mátyás (B. egyik embere). Gotthelf, Gotthelf, kegyelmes uram! Jó az német király! Az nagy Istenre mondom, azt hiszem, hogy jóval jö Szénási. Imhol vagyon; megjött Bécsből.

Balassi Menyh. Az nagy Istenre mondom, ne hozna csak jó választ, ismég ugyan olyan könnyen elárulnám az királt, mint az előbb nagy sokszer, és im utólszor az erdeli vajdát.[1]

Kasza. De ezt hiszem, hogy meglenne, és módot is találhatnánk benne, hogy meglehetne. Ha Magyarországban több Nagy-Bánya és Szatmár volna, az lenne jutalmunk.

Balassi M. Pokolba is el kellene menni Bányáért és Szatmárért. De minden fejedelem oly, hogy elhagyja magát hitetni tanácsnak, haszontalan érdemc nélkül, sőt inkább árultatásáért annit adna. De csak adná vissza az vajda az felségemet, és ahhoz Munkácsot, kész volnék ismég elárulnom és oda állanom. Sokkal inkább nagyobb haszonnal mehetnék oda, hogynem mint ide jöttem. Jószágot jóllehet nem biznának reám, de kémeknek és árulóknak sok aranyat szoktak adni. Török aranyam még keves vagyon: mindent kellene mivelnem, hogy gyüjthetnék bennek.

Kasza. Én jól tudom, kit nagyságod nem ért, hogy semmi hiteled immár czéknél nincsen és bécsületed. Nem tudom, micsoda haszonnal mehetünk oda.

Balassi M. Próbáltam én azt immár háromszor is; barátaimat és ismerőimet nagy igérettel és adománynyal bérlettem vala reá, az vajda udvarában is küldettem vala amaz embert, az kit tudsz, titkon ugyan úmagához; könyörgettem neki az hatalmas Istenért, hogy hozzája vegyen és megkegyelmezzen: én nagy hasznot teszek neki, mert az német királynak mind hadát, álgyúit neki árolom; de azt üzené, hogy eléggé árolám el immár; többször nem akarja, hogy eláruljam; sem szolgálatom, sem enmagam nem kellek. Nem tudom, mit míveljek, mert valamit tőlem kívánna, mindent mivelnék. E minap Lincbe Boldizsár fiamnak is megírtam vala ugyanezen akaratomat. De még Szénásival beszéllek; eredj, lásd meg amaz özvegyasszony ökreit, és vágasd le az konyhára ma; mert nincs mit adnom szolgáimnak ennek. Lásd meg, ha az Melit György asztagát elcsépelték; neked adom azt szolgálatodba.

Kasza. Megszolgálom, kegyelmes uram, de azt kívánom, hogy az tenmagadéból adnád meg.

Balassi M. Az nem szokásom, nem is mívelhetem. Mostan is elköltenek az aranyforintok az ládából, kiket el nem akartam költeni, hanem másuva is el akarok velem benne vinnem.

[1] János Zsigmondot.

Kassa. Ottan adjon nagyságod ahoz az Bátoriak boraban is az Megyei aljából.

Balassi M. Nem lehet, mert társommal Zayval az titkon köztünk köz. De imhol Szénási. Te menj ki, járj el dolgodban. — Jó szerencsével, Szénási!

Szénási. Isten fogadja, megszolgálom nagyságodnak.

Balassi M. Mondd meg nekem rövideden: az urak oda fel kiki mind minemű barátink? Azután szóljunk az válaszról, kit hoztál.

Szénási. Megmívelem. Érsek urammal ha kegyelmed a hit dolgában egyes volna, hát igen jó barátja volna kegyelmednek: Bottyánit penig ingyen mondani sem merem.

Balassi M. Mondd meg; azt akarom, hogy tudjam.

Szénási. Ugy legyen, de ne vegye kegyelmed nehéz néven. Császár az uraktúl azt kérdi volt: mit adjon kegyelmednek? erre mondának azonnal: Ha felséged érdeme szerint fizetni akar, és valamit adni, hát egy szál istrángot adjon, kivel[1] felakaszszák, és legyen neki érdeme szerint való ajándék, ugymond. Ezt érsek uram házánál az urak között az tanácsba mondja volt Bottyáni.

Balassi M. Minem ütet árultam el: hanem Ferdinándust, az császárt, és az erdéli vajdát. Nem várnám az jó uramtúl ezt; de elhigye azt, az Istenre mondom, hogy ha szomszédja volnék, ű is megismerneje, mint az többi. Az németűjvári tó halában én is enném annit, amint ömaga; az rohonci asztagokban is jó módon lenne részem; de keszenje, hogy egymástul távol vagyunk. Az több urak mit mondanak?

Szénási. A mit kegyelmed cselekedett velek, ők is ugyan szólnak. Erdéli pispeknek minden jövedelmét elvötted, az barátod nem lehet. Váradi pispök haragszik rád tartományáért. Seholt senki barátod.

Balassi M. Az arany pogácsák, kiket Nagy-Bányában gyüjtöttünk, jó barátim. Bestye ároló gondoljon velek! sem urakkal, sem senkivel, még ördöggel is. De mondd meg immár az választ.

Szénási. Ha kegyelmed akarja, Diós-Györt császár ö felsége kegyelmednek adja örökben fiúról fiúra, ha Szakmárt és Bányát kiadod kezedből; mert ugyanes azt ideig adta az fejedelem te kegyelmednek. És tanácsom az volna, hogy kegyelmed elvenneje; nám Isten immár mindent eleget adott te kegyelmednek, ezüstöt, aranyat; vetnél véget a sok istentelenségnek, és laknál nyugodalomba Diós-Györbe, békélnél meg Isteneddel is, és valaha immár lenne gondod Istenedre is.

Balassi M. Soha ez bestyét az nagy jámborságból ki nem vehetem; most is immár prédikál. Minem prédikátornak tartlak. Lassan szólj nekem effelől; elegem még nincsen, mert ha az Szamos mind aranynyal folna is, mégsem elég volna énnekem.

A történelmi valóságban életének egyetlen vezérlő elve az »auri fames« volt, az a szatirikus szemében is. Tamás deák, mikor Szénási tanácsát eléjök terjeszti, azt mondja néki, hogy érsek uramat »ajándékkal és hittel nyerje meg. Balassa felkiált: Micsoda? Hittel? Bizon nekem tetszik, igen jót szóllasz. Az nagy Istenre mondom, hogy soha semmihez olyan kész nem vagyok, mint ehez, mert nagy jó és hasznos kereskedésnek esmertem az hittel való kereskedést mindenkor, kihez az több kereskedések mind semminek tetszenek, kit én meg is próbáltam: mert én tolvajlottam is, loptam is, bort is árultattam, szilvát, dinnyét.

[1] Oláh Miklóssal.

ugorkát és egyebeket sokat, posztót, gyolcsot és egyéb kalmárárut is bóttal tartottam, bőrgyűjtő is, timár is voltam, az arany cémentet is megízelítettem vala: in summa mind semmi az tobbi az egy hittel való kereskedeshez képest, mert csak ezzel találtam mindenemet: Szakmárt, Bányát, Detrekűt. Az ajándékot nehezen mívelem, mert az minap is száz gíra ezüstet ajándékozék Zaynak, az kassai kapitanynak.« Mondják neki, hogy azt a penzt kár folpanaszolni; mert hiszen azért szerze Zay ő nagyságának kegyelmet a szegény Ferdinándusnál; tudod, hogy a mint akartuk, úgy birtuk mindenre, mindent kedvünk szerint hazudtattunk vele, azzal bizony semmit nem ártottál.« Jó, nem is bánja: Józsa deák menjen el érsek uramhoz, ígérjen ajándékot is neki; de Szatmár és Bánya átadásáról csak szó se legyen. »Szakmárt, Bányát nem hogy én itt e földön elhagynám, de holtom után is — Isten bár mennyországban maradna, ű ott laknék, — én pedig azt kívannám, hogy vagy oda vihetnem velem Szakmárt, avagy e földen lelkem Szakmárban lakhatnék. Én azzal megelégednem: lenne azoké mennyország, a kik kívanják, de en Szakmárt ki nem adom kezemből sem Diós-Győrért, sem Munkácsért«.

A következő részben már az érsek és Józsa diák beszélgetését halljuk. Oláh Miklós (de a kit a szerző sehol meg nem nevez) azt kérdi a követtől, vajjon ura abban a hitben vagyon-e, az kiben azelőtt élt volt? Felel Józsa: »Nem tudom, micsoda hitet mond nagyságod.« Mond az érsek: »E volt előszer az ű hiti, hogy ha az üdvességre választatott, mind ez világ gonoszságát mívelné is, erővel is idvezülhet; és ha az kárhozatra választatott, ha olyan volna mint szent Dávid vagy szent Péter is, és szent Pál, ugyan kárhozni kellene.« »De bizon« — mondja erre a ravasz Józsa — »ezt erősen hitte kegyelmes uram, ezelőtt, mostan is az öregbik fia azt hiszi, de immár nagyságod ellen vetni nem akar, hanem szolgálni, mert immár miset hall és bőjtel auricularis confessiót is hall.«

A negyedik rész Balassa gyónását tartalmazza. Térdre esik az érsek előtt és hozzáfog bűnei elősorolásához. »Bizon az énnekem eszembe nem jut mind, de az nagyját, a mi eszembe jut és megemlékezem róla, megmondom. Ottan csak meniszer lettem árulóva, egyéb bűneimet elhagyván, azokat számlalom elő. Ha mind az többit is előszámlálnám, egy hétig innet fel nem kelhetnék« — úgymond. És elkezdi: »Gyónom teneked uram Isten, szűz Márianak, szent Péternek, szent Pálnak ... mind az több szenteknek is, neked is, kegyelmes uram.« Közbevág az érsek: »Miert nem mondod Istent kegyelmesnek, hanem engem?« Felel Balassi: »Hadd járjon most, itten csak nagyságod használhatna énnekem, a mint remélem, hogy használ.« Aztán folytatja: meg gyermek volt, mikor egy gazdájának padlását megfúrta és zabját ellopta. Ugyanakkor a szentegyházat is feltörte és az mon-

stranciából az sakramentomot kirázta vala és a monstranciát ellopta vala. Már anyja méhében szerette az ezüstöt és aranyat; anyját vén koraban özvegy voltában minden marháiból kitolvajlá és fosztá, ki miatt banatjaban megbolondula és megnyomorodván, más ember házaban hala meg. Mond az érsek: »Méltán verte volt meg anyádat az Isten, hogy ilyen monstrumot szült volt ez világra, mint te vagy, mert az egész magyar nemzetnek nagyobbat nem vethetett, mint hogy tégedet szült volt e világra, mert csak az ti árultatástokért vagyunk idegen népnek szidalmába; még császárunknál is, ugyannyera, hogy immar az jámboroknak sincs miattad hitele.« A cinikus gazember egyéb jeles dolgaira tér át. Hogy Gyarmatban laktában mint pusztította el Mátyásföldét; Lévából mint rabolt. Ismerik vala az szombati áros népek, főképpen az Bars és Nyitra varmegyei nemes népek, kiket rabjaivá tött vala, úgymond. Aztán »búdosásait,« »dolgait« kezdi, a mire az érsek ismételve odaszól: hogy csak nevezze ezeket a »búdosásokat«, »dolgokat« árulásoknak, »mert azt nem tagadhatod, hogy áruló nem volnál. Bár ne szépíts dolgodat, de gyónjál jó módon«. Balassa folytatja az árulások, hitszegések, rablások, gyilkosságok véget érni nem akaró sorának elbeszélését. Oláh figyelmezteti az Isten büntetésére, mint a melyet nem lehet »búdosásokkal« kijátszani; de Balassa erre is megfelel. »Ha gondja volna Istennek e világra, régen megtértünk volna; de sokszor megpróbaltam, és úgy leltem magamba, hogy semmi abban nincs«, úgymond. Az érsek enni akar menni; de Menyhért úr marasztalja: »Sokszor lovamon ügettem és nem öttem huszonnégy egész óráig.« Az érsek visszavág: »Hiszem bizon, de akkor, mikor az Losonci és Nyári Ferenc jobbágy ökreit elhajtottad vala; de nem hallottam soha külemben való igen nagy igetésedet. Hanem a hol ökret találtál, ezt el tudtad hajtani, de ellenséget nem igen tudtál kergetni.« »Azt is kergettem azért.« »Kennyű azt előszámlálni bizon. De menniszer szegén magyart és keresztyént tolvajlottál, dúltal, fosztottal és koborlottál, ennek számat senki nem tudja, és jobb volna, hogy huszonnégy óráig öttél, ittál volna, hogynemmint huszonnégy óráig koborlottál volna.« »Öttem s ittam«. »De az szegénség borát, kenyerét, és az érsekét.« »Papnak nem kellett sok bor«. »Oly pap volt az, az ki akkor az jövedelemből sok jámbort tartott, jobbakat naládnál. Oláh Balassának még gyávaságot is lobbant szemére. Egyszer bajt küldött Nyári Ferencnek, azt vélve, hogy nem mer vele megvíni. De Nyári becsülettel megjelent a kitűzött helyen. Vácott: Balassa pedig megszökött előle. »Ilyen vitéz voltál te akkor. Hiszen ismerünk, kicsoda és honnét való vagy, ki tehene borja fia vagy, ím halljuk és tudjuk jóvoltodat, hol emberre találsz.« Hanem aztán Balassa száz gira ezüstöt ad neki és legott megszelidül. »Keszenem, jó Menyhért uram, és jó néven is veszem; szívem szerént terekedem rajta és ennek felette meg

is odozlak. Nem szukseg minden büneidet elöszámlalnod, és az nagy paphoz menned erette.« Ersek uram meg van nyerve es nyugodtan elmennek ebédelni.

Ez a gyonas telve van maró gúnynyal a katholikus egyház ellen, mondja Beothy Zsolt: de az irónak, ki Gyulai szerent a mü kiadójával együtt unitarius lehetett, fö célja mindenesetre a Balassa-faj büneinek kipellengerezése. Menyhért vallomasa es Olah megjegyzesei nem egyszer mutatnak ra egyeb Balassak gonoszságaira: es a munka vegének sincs egyeb módon ertelme. Az otodik resz targya: Balassa Boldizsárnak, Menyhért fiának szökése a császári udvarból, a hol mint apjanak kezese tartózkodott. A paripakat keszitik, s a kozben az úrfi Tamas es Peter deákokkal folytat epen nem epületes beszelgetest. A ket cimbora, de különosen Tamás deak, maga is derek akasztófavirag, moralis lecket tart neki, hogy csak gaz apja nyomdoka után jár, a helyett, hogy becsuletes ifjak szokasa szerint jamborsagra es tudomanyra adna magat. »Azért egy barbarus vagy te,« ugymond. Boldizsár úr visszaröhög: »De bestye érti, nem én azt, mit teszen az barbarus? Talan Borbalat, avagy Kis Lorinc Katat: az jó, es magyarul vagyon, de azt az lator Szenasi kicsapta kezembol.« Miatta moroghat barki: azert csak ö az Balassa Boldizsar. »Abban meniunk csak el, az kit te almodozsz: micsoda fia volnek en Balassa Menyhertnek? Tudod-e, az szakmari arany pogácsák helyeben valamint s valahogy mast kellene keresnünk Detrekoben is?« »Benedictio domini facit divites,« feleli Tamas deak. »Vagy Benedek vagy Kelemen, de en azt mondom, hogy mind jamborsagod s mind tudomanyod tied legyen: nekem csak aranyam legyen. Mind ez vilag tudomanyan sem adnam ez gyemant gyürücsket, ki ujjomban vagyon: la! mely szepecske! meg fiamra is ra marad, nem úgy, mint az tudomany.« Csak Gyotrekobe vagyik, megjarni a bokrokat, volgyeket es leshelyeket, erdoket, útakat, hol orros embereket, kik morvaiak es becsiek lesznek, meglelhet. Szep házacskák is vadnak az út mellett, kiben ember beszaladhatna, és földet birhatnanak belole, ha az Isten a sok bestye bekesseget elvesztené es amaz arany idot elhoznaja, kit atyja sokszor konyhullatassal óhajtott. Szóval: az alma nem esett messze faiatól, es Boldizsar úrfi, ha életben marad, melto folytatója lesz Menyhert úr hagyomanyainak. Ezt érezzük, es ez a nevtelen iro tehetsegenek bizonysaga. Kerek dolgot nem alkotott es az esemenyek idejet szamba veve, a kronikas szellem korában [illegible] szandekkal is nehezen alkothatott volna; de az adott keretben elég jól birkózott meg a jellemzes munkajaval. E torzitott vagy nem [illegible] [illegible] elnek, izgatjak a képzeletet es benyomulnak az emlékezetbe, az egyes vonásaik pedig, melyekbol a munka szovodik, vegtelenül érdekesek korfestes szempontjabol. Olah nem kereskedett az abszolúcióval, Balassa nem volt gyáva, tudjuk; de a kor élt a túlzás

fegyvereivel, és a többi, a mit mond vagy inkább mondat, élt a nép szájan, vagy megdöbbentően igaz. Föl lehet vetni: hősei sokat beszélnek és alig tesznek valamit: ez a század stílusához tartozott, melynek írói nem ismerték a tettekben való jellemzést; de emberei mindenek fölött jellemzően szólnak és a saját életük természetes, élénk, vaskos nyelvét használják, melyhez foghatót Sztáray sem adott személyeinek szájába. Utána kevés történt, s az is eltér a megkezdett iránytól. Szegedi Lőrinc deák nyelvből fordít egy fölöttébb gyarló és naiv »komediát« Kainról, Ábelről, Sethről s Éva anyánkról,[1] melynek tartalma az, hogy Isten megjelenve, a gyermekeket a hiszekegyből, tízparancsolatból és miatyánkból kikérdezi ... Aztán messze, benn a XVII. században szólal meg újra egy ismeretlen.[2] Múlt idők divatos faját eleveníti föl, szintén idegen minták hatása alatt és jámbor olvasmányúl inkább, semmint előadás végett. A *Vitium* uralma legyőzi a *Virtust* ezen a földön, és az utóbbi, követőinek vigasztalására a *Patientiát* és *Tolerantiát* hagyva hátra, távozik. »Ha kik ollyak lésznek, hogy itt e világon életekben követik, Öröm lészen dolgok, el nem vész jutalmok, de valakik meg vetik, Égő tovis ágyat még földön éltökben pokolban megkészítik.« Ekkép indúl, valószínűleg a mennybe, mire Vitium, szintén hátrahagyva szolgáit, maga is »szállására«, mint látszik, a pokolba megy. A folytatás a földön folyik tovább, de a »másvilág« is meg-megmozdúl, a mi a mű szerkezetében a moralitások régi, hármas színpadjára emlékeztet, hol a »Paradicsom« a felső, a földi élet a középső, a pokol a legalsó rekeszteket foglalta el.

A második szcéna azzal kezdődik, hogy a *Voluptas* és *Ebrietas* a dőzsölő *Gazdagnál* ütnek tanyát. Az *Ingyal* közelgő végére figyelmezteti, de *Ebrietas* is megszólal: »Eredj te, lapickázd jól meg az alfelét.« Jön a szegény Lázár s alamizsnáért könyörög, de durván elkergetik, s aztán egy szolga nemsokára hírét hozza ehen esett halálának. Egyszerre megjelenik a *Mors* a *Gazdagot* elragadni. Ez rögtön kijózanúl, sirankozni kezd; hanem az ördögök szintén ott teremnek, Ábrahám a magasból Lázár dicsőségét hirdeti, — a »büdös dög« *Gazdag* a pokolból zeng siralmat.

Voluptus és *Ebrietas* elmenekültek a Halál elől és új cimborát keresnek,

»Ki szolgálta volna Marsot,
Törne Mors orrába borsot,
Ránk ne ejtené a sorsot.«

Ekkor meglátják a hires »pauper sceleratus«-t, avagy »hires lator katona« t. Szegénylegény uram keményen vitézkedik egy kancsó mel-

[1] *Theophania*, Az az: Isteni megielenes, stb. Debrecen, 1575.

[2] *Comico-Tragoedia*. Constans Scenis Quatuor, etc. Locse, 1683. Kolozsvár, 1691. — Először 1646-ban jelent meg. *Irod. tört. Közl.* 8. evf. 248.

lett, hogy itt meg amott forgott, sok fejet levágott, magat sohá meg nem adta, és így tovább. Hirtelen megjelenik a halál, mire a hős megrémül és el szeretne illani. De a *Halál* nem enged: »Szembe kell szállanod velem!« Vitéz uram könyörgőre fogja a dolgot: csak ez egyszer ne bántsa, inkább néki adja szalman hízott jó lovat, kardjat, sőt köpenyegét is, hanem Mors így sem irgalmaz néki. »Mert bűneid sokak és nagyok«, úgymond. A »híres lator katona« megpróbálja mentegetni, szépíteni magát. Ez se használ semmit, mert a Halál előtt nincsen hazugság, így legjobbnak látja humorosan venni a dolgot:

Állj félre, máj, a tüdőtül,
Mert megöntlek ezentül,
Azután meghalok szentül,
Nem óhatom magam ettül.

Így végre a *Gazdag* után őt is elviszi az ördög.[1] Most még csak *Crudelitas* van hátra, ki úr dolgára hajtja a szegény »szűrös bátyákat«, s kész őket akár megnyúzni, szakálloknál fogva megtapodni s félholtan otthagyni. Mors ennek is megjelenik és a legfajdalmasabb betegségeket bocsátja rea. A kegyetlen tiszttartó kínjában elkezd hanykolódni, mire a Halál azzal biztatja, hogy mindez semmi ahhoz, a mit megérdemlett jutalmul a pokolban kell majd szenvednie, s végül jámbor oktatást ad az embereknek, hogy

Meg kell halnotok, úgy gondolkodjatok,
A Vitiumot hát ne uraljátok,
Isten előtt aztán azt ne mondjátok,
Hogy senki nem mondta, ti nem tudtátok.
Mert vajki szörnyű átok száll reátok,
Ha Istennek eleibe mikor állatok,
Megpirúl bezzeg az orcátok . . .[1]

Aztán a XVII. század végén egy volt iskolamester, a ki »híres volt énekeiről« és korához képest valóban ügyes verselőnek mondható, írt még egy minden ízében gyönge »Comico-tragoedia«-t.[2] »A régi Pogány bölts Poetak«, mondja, »az ő Pogányi értelmek szerint úgy írnak, hogy az Egnek egy Leánya volt, mellynek neve volt Vesta: e szülte Saturnus Istent: Saturnus vötte Feleségül Ops vagy Opis Isten Asszonyt: Ezektől származtatnak e három Atyafiak, Plutó, Neptunus és Jupiter: Kiknek az ő Attyok mind az egész világnak alsó és felső részeit birta. Az Attyok holta után penig meg osztozván, az egész

[1] A »Comico-tragoedia« bővebb ismertetését lehet olvasni *Bayer József* id. jeles munkájában a 19—32. ll.

[2] *Comico-Tragoedia. Az az Valamelly dolognak szomorú kimenetelének nyájas versekkel való Ki-fejezése*, stb. *Fel-Vintzi György* által. Kiad. 1683. és 1889-ben az Egyet. Philolog. Közl. 1. pótk.

világgal. Jupiternek jutott részében az Egeknek minden részek: Plutónak a földnek minden részei a Pokollal együtt: Neptunusnak minden tengerek és minden vizek a benne valókkal együtt. Ez a Neptunus meg elégedett az ő sorsával. De Plútó« — és a Comico-Tragoedia ezzel indúl — »Jupiter ellen pártot üt, látván, hogy Jupiternek — jobb és kisebb rész jutott volna, tudniillik az Egek. Mellyért panaszra fakad Jupiter ellen, és követeket küldvén hozzája, azt izeni a követektől, hogy nem egyenes igassággal lött az osztozás közöttök, mivel ő neki mindeniknél bajosabb birodalom jutott: mert Neptunus csak a vizeknek, galyaknak es halaknak viseli gondját; Jupiternek pedig igen kies, fenyes és tagas ország jutott, mégis oda igen kevés lélek megyen. De az ő néki jutott ország, úgy mint Pokol, a meg számlálhatlan tömittelen ezer lelkeknek sok volta miatt igen bajos, szoross és alkalmatlan ország: hanem, vagy tagasittsa meg Jupiter az ő Országát-is a Poklot, vagy a lelkekből kivegyen, vagy több lelkeket oda menni ne hadgyon: különben ő pártot üt ellene. Jupiter penig, keveset gondolván a Plutó kivánságával Követeit jó kedvel látja. A Követek azért meg-hozván Jupitertül Plutónak a választ; nagy haragra indul a Plutó és minden híveit egybe hivatván, kinek kinek azok közzül megparantsollya, hogy az ő hivatallyok szerint nagyobb dühösséggel és mesterséggel hajtsanak mindeneket Pokolba, mint eddig: el annyira, hogy, ha lehetséges lészen, senkit is az Egekbe ne botsássanak, hanem a Pokolnak kinnyára mindeneket be-hajtsanak.«[1]

»Azért Typhurgó eredgy-el mindgyárást,
Világon szerte ne resteld a járást,
Királlynál s Papnál keresd fel a hálást,
S minden népeknél tégy illy prédikállást.
Hogy jelen vagyon amaz nagy Mesiás,
Kiről régentén beszélt Ezsaiás,
A pedig te vagy; senki nem egyéb más,
Jelekkel mutasd, hogy szóvad nem hibás.
Valakik azért tégedet hallgatnak,
Kénköves tóban soha nem jajgatnak,
Más Tanítóknak ha pedig helyt adnak,
Cerberus ebbel Pokolban ugatnak.
Ha mely Tartomány e beszédeden kap,
Nem kell azután nékiek egyéb Pap,
Valamig el-jö amaz utolsó nap . . .
Indully-el azért rettenetes haddal,
Sok százszor való ezered magaddal,
Hogy mindeneket meg-birj hatalmaddal.«

Vajjon mit akarhat ez a mű, melynek népies ritmusán és magyaros nyelvén kivül egyetlen jobb tulajdonsága sincsen? Korrajznak lehetne

[1] U. o. »E dolognak rövid Summája.«

mondani, ha csak egy szó vonatkozása volna egykorú eseményekre; szatirának, ha csak sejthetnők, kit akar gúnyolni; vitázó iratnak, ha csak nyoma volna benne a vallási különbségnek.[1] Nem, a »Comico-tragoedia« mindebből semmi. Egy szegény, jóakaró ember akar nyújtani valamit, a mivel agyon lehet csapni az időt. »Hastekerő Kólikád, vagy egyéb nyavalyád ha mikor bánt, Vedd elé, nyilva nem árt: kinodat oltsad így is«. A henyének jó az Álom-Könyv, Cisióba fülel s annak örül, ha hazud: mért ne forgatna egyebet, »mit a Bölts Poetak-is úgy irtak«: Ir, hogy írjon valamit, a min rajta van deaksagának aranyfüstje; színjátszásra való engedélyért is folyamodik 1690-ben, hogy ehen ne haljon. Nincs eszményi lelkesedése, sem szelesebb látóköre, hogy valami jobbat birna teremteni, s valóban messze mögötte maradt koranak, melynek érdeklődését már rég igazi költok és nagyeszű emberek ostromolták.

[1] *Bayer*, i. m. 70.

Ismeretlen jelvény.

Csáktornya vára.

III.

Vallásos hit, bibliás hajlamok és gondolkodás, krónikás igazmondással, mely különösen a jelen vagy közelmúlt felé fordúl, áthatva mély hazafias érzéssel és tendenciával, ráadásúl romantikus mesék — de általában gyarló feldolgozással — íme a XVI. század és a XVII. első felének elbeszélő költészete. Száz esztendő alatt csupán keveset bírt előre haladni: mert művelői közül kevésben volt művészi tehetség s mintáiul sem szolgáltak költői remekek. A klasszikus kor hagyományait csaknem kivétel nélkül középkori átalakulásaikban vették át és nem ismerték az antik elbeszélések finom szellemét. A Huszti Péter »Aeneise«, 1582-ből, ép olyan száraz, költőietlen krónika, mint leggyöngébb társai; és egy Zrínyi Miklóst a viszonyokhoz képest a szó szoros értelmében a legváratlanabb és legmeglepőbb tünemények közé kell sorolnunk. Ime egy ember, a ki hatalmas temperamentummal és ragyogó költői tehetséggel van megáldva, teljesen a kor szellemében nő fel s annak úgyszólván összes hatásait és hagyományait magába olvasztotta, de e mellett klasszikus mintákon

gyakorolta ízléset s a művészet valódi forrásaiból merített. Oly világos a fejlődése, hogy szinte kezzel fogható; s mégis oly hirtelen ragadja föl az epika bontakozó szalait, föl a magasba, hogy mindenkit bámulásra gerjeszt.

A Subich-nemzetség, melyből származott, és a mely a XIV. században vette föl a Zrinyi nevet, az aranybulla korától hatszaz esztendőn át kiváló embereknek családja volt és aparól fiúra öröklötte a dicsőség hagyományat. Horvatorszagnak úgyszólván folyton bánjai, jeles lovagok és hazafiak, mintaképei a királyhoz való hűségnek, jó horvatok és igazi magyarok, kiknek egyik őse, II. István, annak idején a tatar ellen megvédte Trogir varát, hová IV. Béla menekült. Aztan háromszaz esztendő múlva IV. Miklós, a szigetvari hős halala szinte paratlan fényt arasztott reajok s a történelemben roppant népszerűséget kölcsönzött nekik. A költő atyja, György, IV. Miklós unokaja, egyike volt azoknak, kikben az egykorúak a lovag és főnemes peldaképet tisztelték. »Nem volt hőshoz vagy a legnagyobb fejedelemhez illő dolog, a mely hiányzott volna belőle. Gyönyörűségét lelte a vadaszatban, lovagló játékokban, vitézi gyakorlatokban, fegyverforgatásban, a komoly tanácskozásban és művelt beszelgetésben, és egyforman szerették a szegények, a főurak és köznemesek. Mint a protestantizmus híve, partolta a reformáció kulturalis törekveseit és Csakvárt sajtót állított; majd három esztendő alatt Pázmánynak engedve, ép olyan buzgó katholikusnak bizonyult az iskolaügy felkarolásaban. Aztan gondja volt rá, hogy mint horvát bán meltó ellensége legyen a töröknek. A Zrinyi család tudta becsülni a műveltséget. Miklóson, a költőn kívül ennek testvére, Péter, s Péter felesége forgatták a tollat. De valamennyien és mindenek fölött lelkesedtek egy nagy gondolatert, mely úgyszólván családi hagyományukka magasztosul és ennek a hatalmas, vitéz fajnak különös jelentőséget kölcsönöz. Gyűlöltek a törökot s legfőbb feladatokúl tekintettek az ellene való hadakozást, sőt annak kiűzeset. György gróf nemcsak kemény vitéz volt, de állandó bani hadsereget létesített és csapatait, egészen a pogány ellen való harchoz, könnyű fegyverzettel látta el; IV. Miklós még ifiú korában szövetséget kötött néhány fiatal fourral és nemessel, hogy az ország elvesztett részeit visszavivjak, és teljes életet lehetőleg a török rontására irányozta. Két esztendővel halala előtt érzi, hogy elérkezett az alkalom az ébredésre. Keljen föl az ország, szerezze vissza régi szabadságát, az igát rázza le nyakáról. Hetven ezer magyar és horvát vitéz elég a török kiűzésére; csak legyen a hadviselés régi magyar módra és a német mód mellőzésével. Képzeljük el a gyermeket, a ki ebből a vérből ered és ilyen családban tölti első éveit. A mit környezetétől hall, a mit lát, mind erre a célra vonatkozik. Csáktornyáról időnként kivonulnak a vitézek a török ellen és megtérve a várnép

örömrivalgása közt zsákmánynyal s levágott fejekkel lépik át a dobogó hidat, hozva és dicsőítve halottjaikat és sebesültjeiket. Együtt szokja meg, a mi e jelenetekben iszonyatot gerjeszt, mindazzal, a mi bennök felemelő, hogy ennek a hatalmas iskolának erőteljes hatásai soha ki ne torlódjanek lelkéből. Aztán Zrínyi György halálával vége szakad mindennek. Öt gyámatya gondoskodik a két Zrínyi-gyerek vagyonának elharácsolásáról, de csakhamar Pázmány lép helyökbe, s a kocka megfordul. Grécben, a jezsuitáknál kezdettek tanulni, és Nagyszombatban, a jezsuitáknál végzik a gimnáziumot, bizonyára jobban, mint legtöbb kortársuk, az érsek ügyelete alatt, és bejárogatva ennek udvarába. Magyarországon a XVII. században nincs ehhez az udvarhoz hasonlítható. E kiváló középponton megvan csaknem minden, a mi a század életére döntő hatást gyakorol: fényes szellemek, izzó és mindent átölelő vallásosság a diadalmasan előrenyomuló anti-reformáció értelmében, lángoló hazafiság és hűség, politikai belátás és megfontolás, irodalom és művészet tudatos becsülése, európai műveltség és törzsökös magyarság... És ott van maga Pázmány Péter, a nagy szellemi harcos és hadvezér, a ki a katholicizmus elvesztett területeit hódítja vissza, nemcsak mivel meg van győződve annak igazságáról, de mert Magyarország jövőjének alapját is benne szemléli: a nagy diplomata, ki fél szemét folyton az európai bonyolulatokon nyugtatja és Magyarország szabadsága érdekében föl tudja érni Erdély fontosságát: az író, a ki nemcsak mint harci eszközt becsülte az irodalmat, de magyarabb is volt mindenkinél s a római klasszikusoknak langlelkü tanítványa. Itt, a politikai és szellemi élet szorgalmas gócpontjában, az eleven példáknak úgyszólván mindennapi hatásai között, az életnek ui iskolája tárult föl, melynek benyomásai nem voltak gyöngébbek a csáktornyai zajos életénél s eredményeikben ép oly maradandók és gazdagok. Aztán egy olasz utazás zárta be a nevelő intézkedések sorát, 1636-ban. Itália nem volt a régi többé, költészete a XVI. század folyamán elkorcsosúlt és a marinizmus szóvirágaiba süllyedt. De a klasszikusok földjén mindig lehetett tanulni. A pindaristák, noha szélsőségbe jutottak és a poézist utánzással aljasították, föltámasztják az ókor néhány becses tulajdonságát, Tasso, ha nem érte is utól a Divina Commediát, a Gerusalemme liberata és Aminta számos részletében még mindig magasan áll a költészet nagyjai között, s Marini, bár mint költő mesterkélt volt és mint ember hiú tapsokra, üres címekre, léha dicsőségre és gazdagságra vágyott, még mindig el tudta érni, hogy műveit később is kedvelték.

Az olasz irodalomnak minden hibája mellett is voltak tetszetős oldalai, és a mi fő: volt lebilincselő, fényes hagyománya: Itália földje még mindig »szent« föld, a hol az emberek nagy része léha és korcs ugyan és az ízlés romlott, de az epigonok — a maguk módja sze-

rint — lelkesednek »atyáik« tradicióiért. Aztán Ariosto, a cinquecento költője sem szünt meg divatos lenni. És hiaba mondják, hogy szívében hideg és nagy eszmekben szűkölködik: az ő bámulatos képzelete mindenkit bűvös igézettel fog körül és a költői szepségek mérhetetlen bajába merít. Macchiavelli, a társa, szintén lehet egyoldalú és erkölcstelen, de századanak, sőt a világtörténetnek mégis egyik legnagyobb lángelméje, ki mint költő számot tesz, mint historikus első rangú, mint politikus izzó hazaszeretetével és bámulatos eleslátásával csodálatoskép megelőzi korát, és hazája romjain bolyongva, s ahitozván annak megszabadításáért, nem egy fontos katonai eszmét hangoztatott: a gyülevész kalandorcsapatok eltörléséről, állandó nemzeti sereg létesítéséről, s ez utóbbi tárgyról egész külön könyvet készített. A háború mesterségéről írt Párbeszédek ritka technikai és szakismerettel és tüzetesen tárgyalják azon alapeszmeket és módokat, melyek szerint az állandó nemzeti hadseregnek alakúlnia kell, s nem kis vonzó erőt gyakorolhattak oly emberre, ki előtt családi hagyományai egy rokon vállalkozás nagy gondolatát lebegtették. Valóban, Zrinyi Miklósra erős hatással volt az olasz irodalom, ép oly erőssel, mint az ő klasszikus, melybe a jezsuitak vezették be. Életének későbbi megnyilatkozásai telvek e hatások jellemző nyomaival. Első sorban mint hadvezér tünt ki a közeletben, mint a Zrinyiek méltó utódja, de telve államférfiúi magas eszmekkel, mint Pázmány tanítványához illett, katonai reformok gondolataival és irodalmi hajlamoknak hódolva, melyek nála tanultsággal és hatalmas költői talentummal egyesültek. Mint hős és lángeszű hadvezető fényes győzelmeket arát a törökön és európai hírre emelkedik: de közben folyton tanúl, foglalkozik az irodalommal, hazafias és nagyszerű terveket forgat elmejében s megszólal mint költő, egyike a legnagyobbaknak, kik Magyarországon valaha léteztek.

A sors nem kimélte meg a szív gyötrelmeitől, és mint maga mondja, »ifiú elmével« a »szerelemnek édes versével« játszott. A kor ferde gondolkodása, mely fajtalánságnak hirdette a virágéneket, még mindig élt. A legkiválóbb egyházi írók, egy Pázmány, dörögtek az »undok virágénekek« és ezek terjesztői, amaz »országos kerítők« ellen. Maga Zrinyi »fajtalan énekeknek« belyegezte Balassa Bálint szerelmes verseit. De a dolgon lehetett legalább fordítani. A költő bizonyos alakokat léptet föl bizonyos helyzetekben, és szájokba adja keserveit. A XVI. század olasz idilljei állanak előtte, Tasso és Marini művei, melyek [illegible] indítékaikat, képeiket, hasonlataikat, hogy úgy mondjuk: szerelvényeiket ép úgy a klasszikus korból merítették, mint a legtöbb [illegible] a gondolat felöltöztetésének eszközeit. És Zrinyi semmivel sem kölcsönöz többet Tasso vagy főkép Marini költeményeiből, mint ezek a régiektől, s bizonyára több természetességgel,

mint Marini, és mindenesetre nagyobb önállósággal. Helyesen mondják róla, hogy mintáitól egy-egy mozzanatnak úgyszólván a »kiinduló pontját« vette át s aztán saját úton haladt. Valóban, ő a saját igaz,

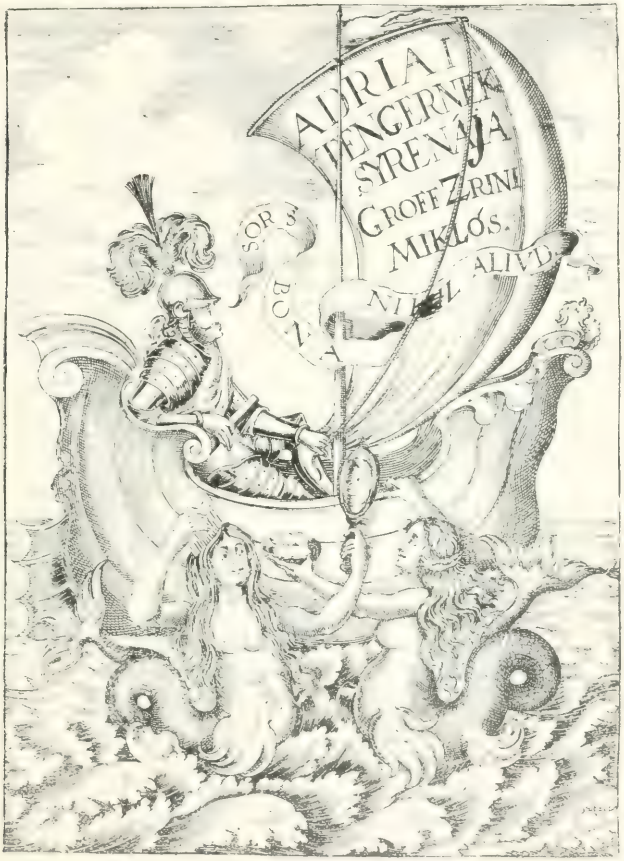

Az Adriai Tenger Syrenajának címlapja.

forró érzelmeit énekelte, azzal a tömör dikcióval, mely nem volt lágy, olvadékony, puha, virágos, érzékies, mint a Marini nyelve, de igaz és erőteljes, igazabb és nem egyszer hatásosabb, mint az olaszé, s a mi fő: jól megalkotott képekhez és szerkezetekhez simult, a melyek úgy,

a mint vannak, csupán Zrinyinél fordulnak elő. Ezek az »idillek« nem annyira idillek, mint valóságos szerelmi énekek, Zrinyi Miklós szerelmének nyilatkozatai, nem is valami képzelt »Violához« intézve, hanem — ha igaz — Draskovich Eusebiahoz, ki Erdődy Farkas-Licaonnak adta szívét. Ennek a mellőzésnek panaszai szólnak a vadász ajkáról a Drava partján a két első idillben, kissé egyenetlenül és mindenesetre hosszadalmasan, de több valóban szép vers-szakkal; és ugyanezek foglaljak el »Arianna sírása«-nak derekát. Maga a tárgy, a keret, Mariniból van véve,[1] azonban mily különbség a két költő között! Marini hosszasan leírja a hajnal ebredését Naxos szigetén; aztán Bacchus miként pillantja meg az alvó, elhagyott Ariannát. A leány egy fehér szoknyában fekszik, melynek ezüstjén aranynyal áttört bíbor-levelek látszanak; fülében függő, két smaragd hajócska arany fölszereléssel, nyakán, a szép arc épületét tartó tiszta alabastrom-oszlopon, kigyó-szerű lánc, a kigyó tündöklő rubin-szájában három nyelv; homlokán arany sas, karmai közt csiszolt, hegyes gyémántkővel; arcán és vállain hullámosan elomló kúszalt fürtjei, melyek rendetlensége szebb minden művészetnél. Így fekszik hanyatt, nyaka kissé megszegve, bal vállára esve, vánkosára hajtott fejjel; szoknyája és inge kivágva és leeresztve, le a legtitkosabb bájakig, hol a szemérmes természet rejtezkedik; gyönyörű keblének pihegő és langyos hava letakaratlanul . . . Bacchus, a halhatatlan ifjú amulva és magasztos bájjal eltelve csüng rajta. Még alig serked állan a fiatalság szép virága; kezében zöld leveles bot, fején festő-fűből és szőlőagból font koszorú, melynek fekete és piros rengő bogyói édes árnyékot vetnek tüzes arcára . . . Kontose indiai párducnak, pásztori taskája őznek bőre . . . Halkal, suttogva elhallgattatja a faunokat és nimfákat, hogy az istennőnek nyugalmát föl ne verjek. Aztán szerelmesen talalgatja, hogy ki lehet: Venus . . . Luna, Thetis . . . S közben mindenik fenséges alakot néhány sorral jellemzi.[2]

Zrinyi költeményének a kezdete gyökerestül más. Ő saját égő szívének gyötrő, izzó fájdalmát villantja föl:

Adria tengernek fön forgó habjai
Vallyon oly nagyok-é mint szemem árjai?
Vallyon oly nagyok-é Mongibél lángjai,
Mint égő szüvemnek lángos hatalmai?

En éjjel, én nappal keserven óhajtok,
Miként fülemile vers-tajtékot hányok:
De nagy nyavalyámbul gyógyulni nem tudok,
Söt sebben, söt kínban újulton újulok.

[1] Szerelmi: Gróf Zrinyi Miklós, 2. k. 48—49.
[2] Szerelmi: [illegible]

Nagy sebet mert csinált Cupido szüvemben,
Kinek orvossága nincs Dictamus-füben,
Mint Egek forognak örök környületben:
Úgy búm, úgy bánatom forog örökségben.

Hiába nevelte könnyeivel a sebes Drávát, hiába fáradott magas Parnassusra s agazta fejét laurussal. Szép verse, utánajárási, égő tüze, árvize, sok sóhajtása nem hajtotta meg az áruló, háládatlan Violát. Ezt a verset is csak néki, az ő számára készíti: »Halljad meg most Teseus hitetlenségét, és annak magadra vegyed az értelmét; halljad Ariannának siralmas versét, s nagyobbnak véljed háládatlan eltedet. Szót sem veszteget Arianna szépségének festésére, a ki nyugszik a Tebrus vize mentében, örülve álmában: azt tudva, hogy Teseus fekszik ágyában, és aztán fülemülének édes szólásával hirtelen felzsondúl, felnyitja szép szemét, látja, hogy szép hajnal ropdozve eléjön harmatos szárnyával. Ölelő karjai Teseust keresik, de csak hült helyét találja. »Akkor mintha mennykő szörnyű szelletivel esztelenítette volna kemenységgel, sokáig nem szóllal, *mert szíva elmével maga járendó jére röpült vala el.*« Aztán úgy, a mint van, meztelenen kirohan a sátorból, keresi köröskörül és ismét betér; mellét veri, haját szaggatja. Theseus nevét kiáltozza. Kifut a tengerhez, de ott senki sincsen, csak egy kis fülemile siratja társát és Echo öregbíti panaszait. Aztán meglátja Theseus hajóját messze, messze. »Int és visszahívja gyönge kezeivel, de a hajót viszi szél nagy sebességgel. Arianna kiséri végig szemeivel, míg hajó szeme előtt tengeren tünt el: Akkor osztán szaggatja aranyos haját, körömzséli körmével kegyes orcáját és elkezd panaszkodni.

Zrínyi a nagy művészek drámai gyorsaságával száguld célja felé; a seicento érzékisége sóvargó gyönyörrel lebbenti fel a futó szépség fehér keblének fátylát, és lesi a repülő lepel fel-föllibbenését, mely alatt ingerlően villan meg a lábszár fényes alabastroma. A Marini Ariannája elkezd tünődni, hogy a sok Boreas, Zephyrus, Notus közül melyik ragadhatta el kedvesét? Beszél az asszonyok hiszékenységéről, a nőbolonditók csapodárságáról. Kész volna Theseus új feleségének szolgálójává lenni, csakhogy szeretőjének kezeire a vizet saját szemeiből önthesse. Aztán atyjára és elhagyott hazájára gondol, halálának módjáról elmélkedik, hogy végül — Bacchus szép szavára rögtön megfeledkezzek a hitetlen Theseusról és új naszra indúljon. Egy hajszállal sem jobb, mint Theseusa; forró, kejelgő vére ragadja mindenre és csiraja sincs benne a mély, eszményi hűség magasztos érzelmének. Marini, az ember, talán meltányolni sem tudná Zrínyit, a ki oly erővel bír érezni, a minő erő a magyar Arianna panaszában nyilatkozik. Ezek a versek úgy hatnak, mint valami tragikai monolog, és a régi magyar líranak nem sok terméke van, melyek mélység, szerkezet s

lélektani hűség szempontjából utólérik. A magyar Arianna nem ismeri a könnyű felejtést, csupán a szívtépő fájdalmat, a keserű, gúnyos szemrehányást és az Isten büntető hatalmát. Tudja, hogy nem ragadta el Theseusát senki, csak ennek a mondhatatlan hitetlensége:

Te hitetlenséged viszen oly hirtelen,
És nem ez gyönge szél, ki röpül tengeren,
Eredgy, eredgy Teseus, eredj hirtelen,
Az én lelkemet is viszed te fenyődben.

De ha hajód lelkemet veled hordozza,
Miért halandóját magával nem huzza,
Nem oly nehéz, hidd el, ez az Arianna,
Hogy te hajód őtet el nem bírhatná.

Elment kegyetlenül, bízik, hogy triumfussal megy országába avval a kegyetlen holt Minotaurussal: de ha kérdezni fogják: mi módon győzelmeskedett, fogja-e tagadni, hogy Arianna okosságával! Miért nem vitte őt is magával! Akkor meg több triumfust számlálhatna: hirdethetne széllel országában, hogy megcsalt egy leányt, ki néki életet adott. — Csak menjen, menjen a hitetlen szelek szárnyán: nem fogja kikerülni Istennek haragját, kinek nevére hazugúl esküdött. »Talán azt tudod, istenek megholtak?« kiáltja utána.

Sem siet, sem késik haragja Istennek,
Mert örvényes habbá teheti könyvemet,
Szélvészszé fordítja sóhajtó kedvemet,
Én bánatimmal elburítnak tégedet!

A költő kereste tovább az idillkölteszet hagyományos motivumai között az egyéni érzelmeihez valót. A szerelmesek Ovidius óta játszadoztak Echóval; ismertek ezt a fogást Balassa és Rimai: fölelevenítette Tasso. A bankódó Zrinyi hasonlókép tőle kérdi: ha eg-e miatta Júlia, s néki panaszkodik abban a kedvesen gondolt allegoriában, melyben ő a rózsa, Júlia a mehecske. »Meh megúnta az rózsát, jaj, szállott rút nádra, undok bekányálra.« És a bankódó, szerelmes rózsa most Echótól üzen az ő hűtlen mehecskéjének, hogy térjen vissza, szálljon újra az ő kebelére.

Tudjuk, hogy Viola hosszú esengés után odahagyta a féltékenykedő Lycaont és hallott Zrinyi-Titirus szép énekére: »Immáron ez után [illegible] te szolgálód, társod és szeretőd és te szép virágod.« De néhány év [illegible] a gyász üvöltő szavai hirdetik, hogy a közös boldogságnak vége. Orfeus Euridicéjét siratja, kit elvitt az irígy halál.

Megholt Euridice, az én szép virágom,
Eltávozott tűlem az én vigaságom:
De én mégis élek ezen a világon,
Világtalan világon, veszett világon.

Marinival mondja, hogy lelke annál van, a kit szeretett; ő nem élőlény többé; meg van halva, bátran mehet Pluto birodalmába, oda tartozik. Kobza összetört: nem vigasztal többé senkit. Sírjon vele minden: a szép Múzsák, a kedves dríadok, ékes najadok, szép termetű nimfák:

Sírj te is gyors Dráva, erős bizonságom,
Ki voltál égő szüvemnek orvosságom.
Téged sokszor megnevelt én könyhullásom,
Sokszor te oltottad az én gyulatt lángom;
Ne gondoljad immár, hogy meggyógyulhatnék,
Mint szalma, mint kénkű mert az én szüvem ég,
Kit meg nem oltana egész tenger-mélység.

»Euridice«, kiált föl, »eszemben ha jün szép szájad, két fekete szemed, aranyos szép hajad, két domború mellyed és szép márvány állad: az szerelem nékem szép Paradicsomnak tetszik, örvendetes mennyei országnak . . . Viszont égő szüvemet ha megtekintem, mint lángozik, kinoz és mint gyötör engem, az szerelem tetszik Abissusnak nekem, Styxnek és ördögnek, hogy így bánik velem. Poklokban vagyok, hát nem kell oda mennem,« mondja. De mégis: fölkeresi Plutót, talán van kegyelem: lám szép Proserpináért ő is gyötrődött, lám jéghideg szíve mint szalma úgy égett.

Aztán készít még hozzá néhány Balassa-strófát Marini után: Orfeus könyörgését Plutóhoz. De abban hagyja. Mintha érezné, hogy ebben a keretben nem írhatja többé önmagát. Csak megholt fiáról alkot még egy megható elegiát, aztán bezárul ismert lírai pályája egy gyönyörű himnuszszal, mely a Feszületre szól és tán összes művei között a legsimábban van elmondva. Soha egy vallásos ének sem zengett igazabb áhitattal és a meggyőződés megragadóbb erejével. Azt akarja, hogy múzsája kataraktát áraszszon szeméből azért, ki istene volt és megholt váltságáért. Mint latrot, mint tolvajt feszíték körösztre: de onnan is mutatta, hogy igaz juhasz volt, veszett nyaja után magasról vigyázott, vétkeiért atyjához imádkozott. - Virágzott a teste halálos sebektül, szaja megkeserült a merges ecettül: de bajt vívott, harcolt a halállal vitézül.

Vitézek Istene, te függsz az körösztfán,
Ki győzedelmes vagy, s ezer sereged van,
Hun karod, fegyvered, hun vitézséged van,
Hun van angyali kar, hun Istenséged van?

Letette mind fogytig érettünk. Latta, hogy poklokba merültünk volt, hogy mi lelkünk örökségre megholt: leszállott az égből, a hol lakása volt, függött a keresztfán, az kin teste megholt. — És remekul fejezi be:

O te nagy Jehova, kegyelem forrása,
Kegyelmes Eloim, nagy Istennek fia,
Seregek Istene, zsidóknak királya,
Alfa és Omega és jók bizodalma!
Látod mi érdemünk, mint küvön hangyanyom,
Sok bűnünk peniglen, mint levél az fákon,
Mint örvény tengeren, és fövény az parton,
És mennyi madár jár levegőben szárnyon.
De mind ezeknél is nagyobb te kegyelmed,
Annak vége nincsen, s azért bizunk benned,
Mi hasznod féreggel neked törvénykezned,
Hatalmod mutatnod és ránk fegyverkezned.
Száraz polyva ellen, az kit szél elhordoz,
Mutatod erődet, ha ránk haragot hozsz:
Nem illik az harag, Uram, irgalmadhoz,
Nagyobb dicsőséget bennek kegyelem hoz . . .

Ne a mi érdemeinkért, magad irgalmáért kegyelmezz – kiáltja; ne legyen hiába, hogy fiad váltságunkért a keresztfán vérét ontotta! És ez a hang illett néki legjobban. Az volt a költészetben, a mi Pázmány a prózában: az erő embere, bár amannál darabosabb nyelvű; a nagy gondolatok és tomboló érzések világában volt igazán otthon, melyeket elég odavetett széles vonásokkal festeni, mert szépségok varázsa inkább a hatalmasan komponált szerkezetekben és saját hatalmas és ragyogó tartalmokban nyilatkozik. Az éposz nagy stiljére volt hivatva, és természetét nem vesztegették meg az olasz minták kicsinyes, finom rajzai. Szellemében még az antireformáció áramlatának viharos ereje forr, a melynek eszméit a költészetben minden másnál hatalmasabban és művészibben fejezte ki s a kor hazafiságával legszorosabb egységbe olvasztotta. Zrinyi a kor eszméiben nőtt fel, azokban, melyeket Farkas és Horvát András, Magyari és Karoli hangoztattak és a katholikus irodalom az ujitókra fordított. Ezek a közveleménynyé izmosult gondolatok élnek lelkében. A magyart bünei tették nyomorúltta: az Isten haragját csupán a nemzet javulása fogja elfordítani. És ez az idő nincs már messze. A magyarság zöme visszatérőben az elhagyott oltárokhoz, a török birodalom utolsó nagy hódítója épen száz évvel előbb, Szigetvár falai előtt adta ki lelkét. Az emberek telve vannak sejtelemmel, várakozással; jóslatok támadnak, melyek a pogány birodalom közeli romlásáról beszélnek. Itt az idő, hogy feltámadjon a magyar és visszavívja országát. Zrinyi Miklós, a horvát bán, somogyi és zalai főispán, Legrád és a Muraköz kapitánya a hadvezér és politikus egész világosan látja ezt a helyzetet. És a XVII. század közepén nem volt senki, a ki magát hivatottabbnak vélhette, hogy a pillanat fontosságát a nemzetnek fülébe harsogja s esetleg a roppant mű élére állion. Mióta a nyilvános élet terére lépett, számtalan harcot vívva és a törökön dicsőséges győzelmeket aratva,

Zrinyi Miklos, a költo arcképe.

félelmesse tette nevét az ellenség előtt. Tiz esztendő alatt elerte, hogy az orszag bizott tehetségeiben, a köznemesség lelkesedett érette, az udvar félni kezdett tőle. És Zrinyi a törököt tartotta minden baj for-

rasanak, mely ellen családja nem szünt meg harcolni, és ennek a harcnak folytatásában élete hivatását szemlelte. Vérben, névben és szellemben unokája Zrinyi Miklósnak, a szigetvári hősnek, ki már száz esztendeje hirdette a pogány kiűzését, aztán Istenben, magyarjaiban és horvátjaiban bízva, de mint valódi hős és hősök vezére, katonai erényekben gazdagon, vallásos hittel öntva vérét, az udvartól elhagyva, meghalt, de megállította, sőt megtörte a roppant ellenfelet. A költőunoka a lángész éleslátásával ismerte föl a harc természetét s abban az erkölcsi tényezők fontosságát. Senki sem foglalkozott többet a hadviselés moraljával, mint a melyen a siker különösen alapszik, s a melynek egyik legfényesebb példája Szigetvár védelmében nyilvánult. A magyarnak újja kell születnie, hogy erőssé legyen: a vitézkedő nép csak erkölcsi emelkedés által juthat győzelemre. Kardjával annyiszor bizonyította ezt az igazságot, a hány ütközetet vívott: de elhatározta, hogy lantjával is föl fogja mutatni, s egy nagy költeményt írt, egy nagy irányzatos eposzt, mely nevét halhatatlanabbá tette ragyogó harci dicsőségénél.

Valóban, az Obsidio Szigetiana a minden idők remekeinek egyike. Egy csapásra művészi magaslatra emelte az epikát, de megsem úgy, hogy korától mindenestül elszakadt volna. Úgyszólván a tegnap történetét zengve, a XVI. és XVII. század gondolkozását tükröztette, a köztudalomból és a történetírásból merített, mint a krónikások: de a magyar forrásokon kívül merített az idegenekből. Istvánffi, Forgách Ferenc latin művei mellett Reusner Miklós, Ioannes Leunclavius, a horvát Budina Sámuel irataiból és Karnarutics Zadranin horvát költőnek »Szigetvár elfoglalása« című költeményéből.[1] Nem szállhatott szembe a történeti igazsággal és általános meggyőződéssel, nem is volt szüksége rá: azonban a század világnézletet fönséges alapgondolatta tudta fejleszteni, az adatokat műveszi szerkezette olvasztotta, melyet költői pompa és melegség hat át, és éleven, fönséges alakok hatalmas küzdelmei tesznek magasztossá. Az élet, a történelem, a költészet elhozta ennek a világnak úgyszólván összes alkotó részeit: de azokat egy fönséges géniusz alakította s építette föl nagyszerű egészsze, mely ritkítja párját a magyar irodalomban, s két századon keresztül áll magános fönségben.

Az Obsidio Szigetiana: a magyar nemzet megváltásának története. Egy nagyszerű allegória, ha a jövőre vonatkoztatjuk; egy nagyszerű profécia, ha betű szerint kell érteni. Amaz azt mutatja meg, mint tog a magyar megszabadulni: ez végigvisz a kiengesztelés kálváriáján, melynek hősei meghaltak, de dicsőülten emelkedtek az égbe,

[1] [illegible] *Irodalomtörl. Közl.* 4. [illegible]mában.

az Úr trónjáig, hol az angyalok kara édes Alleluját énekel és az isteni kiengesztelődés dalát zengi. És a földi énekes biztatva, batoritólag mutat az isteni látványra: ne féljetek, a harag ideje elmúlt; fegyverre, az Ég velünk!

Soha magyar költö nem emelkedett ily magasra egész a legújabb időkig. Maga Zrinyi szintén érzi vállalkozásának nagyságát. Addigi versei csak játékok voltak; de most fegyvert s vitézt énekel, ki meg merte várni a török hatalmát, ama nagy Szulimánnak hatalmas karját, a kinek Európa rettegte szablyáját. Tassóval könyörögve fordúl a szentséges királynéhoz, ki nem rothadó zöld laurusból visel koszorút, sem gyönge ágbul, hanem fényes mennyei szent csillagokbul van kötve koronája, holdbul és szép napbul: »Adj pennámnak erőt, úgy irhassak, mint volt, arról, ki fiad szent nevéért bátran holt, megvetvén világot, kiben sok java volt, kiért él szent lelke, ha teste meg is holt: Engedd meg, hogy neve, mely most is köztünk él, büvöljön jó híre valahol nap jár, kél: lássák pogány ebek, az ki Istentől fél, soha meg nem halhat, hanem örökkén él.«

Maga a darab az égben indúl. A nagy mindenható a földre tekinte, az világot *egy* szemforduláshól megnézte, de leginkább a magyarokat vette eszében. Látá, hogy állhatatlanok, bálványt imádnak, zabolátlanok, csak torkuk mægtöltésével törödnek: az ö szent nevének nincsen tiszteleti, ártatlan Fia vérét nem becsülik: nem kell nékik a jóságos cselekedet, hanem annál inkább a káromlás, gyülölség, fajtalanság, lopás, emberölés . . . Megindúlt ezekért haragja, azért Mihály arkangyalt magához hivá: »Nézd, ama kemény nyaku és kevély sciták jó magyaroktól mely igen elfajzottak, szép keresztyén hütöt lábok alá nyomták, gyönyörködnek külömb-külömb vallásoknak. Maga te tekints meg körösztyén világot, nem találsz azok közt, kivel tettem több jót.« És elsorolja számos jótéteményeit, melyekkel megáldotta öket. Kihozta öket Scithiából, reájok szállatta szent lelkét, elvesztő ellenségeiket, elhalmozta öket földi javakkal, vitézséget adott szivökbe és erőt karjokba: békességet, tisztességet, jó fejedelmeket ajándékozott nekik. »De ök ennyi jókért — ah, nehéz mondani — ah, háladatlanok, és merték elhadni, nem szégyenlik Istenéket elárulni!« De megmutatja, hogy ö ama nagy bosszúálló Isten: hatalmat ád a töröknek a rossz magyarokra; iga fogja törni kemény nyakokat: kiáltani fognak, de hiába, segitségért: harmad-negyedizig büntetés lesz rajtok . . . »De ha hozzám térnek, megbánván bünöket, halálról életre ismég hozom üket: jaj török néked, haragom vesszejének, te vagy, de eltörlek, ha ezek megtérnek!« És elküldi az arkangyalt a pokolba: válaszszon egyet a haragos furiákban, küldje el Szulimán szultánba, hogy ingerelje fel a magyarok ellen. Az angyal esdekelni kezd az igazakért, de hasztalan: égnek ereszti sugár szárnyait és nem nyugszik meg, mig Alektót a pokolban meg nem találja. Röpül a fúria nagy Törökországba, éjfélkor érkezik Szulimán házába, Szulimán atyjának, Szelimnek képébe öltözik és elkezd beszélni a szultánhoz: ne hagyjon időt a magyaroknak: mert ha egyességek volna, van erejek, és elvesztik országostul. Keljen fel, kössön kardot: ö vigyáz minden dolgára. Igy beszélt neki s azzal egy mérges kigyót bocsátott ágyába, mely a merre csúszik, mindent méregben hagy, és fölgerjesztve szivét, legott nagy vigan eltünt. Szulimán pedig fölriad: »Fegyvert! fegyvert!« És föllkelvén ágyából, rögtön Drinápolyba rendeli hadait. Futnak a csauszok fejér patyolatban, hirdetik a hadat minden országokban. Gyülnek a vezérek s megkezdödik a diván. A szultán szenvedélyes beszédet tart. Most van az ideje a magyarokra támadni, kik fej nélkül vannak és sokan koronáért most is vonyakodnak. A török birodalom állapotja is a had mellett van: a mit karddal nyertek, nem tartja meg diván, fegyvert s erös vitézt kiván a birodalom. Arszlán vezér is Budáról irja, hogy

a győzelemről ne legyen kétsége. Károly mást sem tesz, mint gyüléskezik s a hit dolgát folytatja: Maximilian csak eszik és iszik, a magyarok pedig leghenyélöbb népek, egymást gyülölik, hadtudó nincs köztük, s ha volna is, ezek a tisztviselönek soha sem engednek. »Uram, ha volt módod valaha az hadban, nincsen most kevesebb ilyen allapatban; úgy tetszik, hogy immáron Magyarországban látok vérpatakot, sok kaurt halomban.« A vezérek látva a császár elszánt akaratját, senki sem mer ellene mondani. Egyre-másra gyülnek a hadak. A meótisi tótul huszonöt ezer tatár érkezik, sok százezer közül válogatott népek, könnyü had és bátor és gyors, mint az árvíz. Delimán a vezérök, a perekópi — praecopita — khán fia, kinek szivét megkötözte szép haja Kumillának, Szulimán leányának. Most eljött szép haddal, törödven szép leányt miként nyerhetné meg, de megcsalatkozott szegény, mert Kumillat elvette Rusztán bég, s most mint dühös farkas lesi Rusztán halálát. Aztán érkezett öt szerecsen sereg, mindegyikben vala hat-hat ezer ember, hatalmas katonák: mindegyik hárommal megverekedni mér, lova mint egy madár, maga mint egy tünder, mert oly könnyen fordúl, mint esti denevér. Ezek előtt megyen vitéz Amirasszen, maga is fekete, lova is szerecsen. Mondják, hogy ez a ló — Karabul a neve — nagy Arábiában széltül fogantatott egy híres kancában: hihetö is, oly gyorsaság vagyon abban. Amirasszen után volt három kapitány: egyik bölcs Olindus, másik szép Hamviván, szir királynak fia, de vala harmadik kegyetlen Demirhám, kinél erösb nem volt sehol, valamerre Szulimán parancsolt, mert ez gyökeréből egy tölgyfát kirántott s ököllel agyonvert egy nagy elefántot! Aztán jött Alderán, bátyja Demirhámnak, magyarázója minden álomnak és kifejtöje Mahumet írásának. Vitéz mameluk jött ezután ötezer, majd cserkeszség vonúlt — ötvenkét ezernyi — hadverö Ajgás basával. Nyolcvanezer tatár következett mostan négy ékes táborban, szép zöld patyolattal, ellepve a földet, valamint a hangyák, avagy széles mezöben a sok kalangyak. De ki számlalhatna meg a tenger fövényét, vagy Hercynia erdös hegységének számtalan levelét? Az számlalhatná meg Szulimánnak népét.

Jaj! hova ez az nagy fölyhö fog omlani,
Mely világ szegletre fog ez le szakadni?
Mely nagy haragját Istennek fogja látni,
Az ki ezt magára jünni fogja látni!

Arszlán bég, a budai fövezér, nem tudta bevárni a szerencsét. Szeretett volna kitünni. Az oktalan ember ura hire nélkül sok hadakat gyüjtött és nekiment Palotanak, hogy majd elvágja ö vitéz Túry György nyakát. De Túry ébren volt: éjnek idején kiment a várból és számtalan törököt lekaszabolt. Arszlán dúltfult mérgében, részeg fövel ostromot intézett, rohamra indúlt, hanem nem birt menni semmire, s végre is fölmentö sereg érkeztét hallva megszökött a vár alól. Akkorra már Szulimán is megmozdult s hadaival útnak eredett Konstantinápolyból. Egy fekete szerecsen ló volt alatta, melynél a képíró szebbet nem irhatna; fejében vékony, fejér patyolat, két csoport kócsagtoll állt alá széltében, szép arany kazdia függött vállárol, arany volt a dolmanya is, — úgy tekintgetett kétfelé szörnyü méltósággal, miatt utána, előtte mintha erdö járt volna sürü kópjaszálból. Talán soha sem volt a török nép között ilyen úr, sőt a pogányok közt egy sem volt bizonnyal ilyen bölcs és vitéz. »Vitézség s okosság egyaránt volt benne, hadbéli szorgosság nagy szorúlt ö benne; ha kegyetlenség szüvében jelt nem tenne, talán keresztyén közt is legnagyobb lenne. Szerencse ü véle nem játszott, mint mással, ha ijeszteni is akarta csapással, mindenkor állandó volt okosságával. Nem hajlott, mint az ág, mint küszikla állott tenger habjai közt: mert magában szállott; ha szerencse néki valami jót adott, nem bizta el magát, föl nem fuvalkodott.« Szor-

galmatos volt Szulimán dolgában, még Drinápolyból maga elött küldé Petrafot, a ki harminckét ezred magával megszállotta Gyulát s meg is hódoltatta, örök gyalázatára Kereçsényi kapitánynak, ki hitt a török hitinek, föladta a várat szabad

Zrinyi Miklos, a szigeti hos.

elvonulásra és fogságba esett minden vitézével. Akkorra már Szulimán is megérkezett Nándor-Fejervárra. Csak azt nem tudta, merre menjen: Egerre-e vagy Szigetvár ellen? Szigetben Zrinyi, horvát bán volt a vár feje. »Ez török erejét nem egyszer próbálta és minden harcokban vitézül rontotta; egész Török ország

jól ismeri vala, ez miatt volt neki legnagyobb romlása.« Úgy féltek tőle, hogy csak azt kellett mondani: »Zrinyi vagyon harcban«, s futottak haza, mint felhő szél előtt. Csakhogy a hős hajlott koru volt már. Egy hajnalban, a mint szokása volt, a feszület előtt térden állva buzgó imádsággal könyörgött Istennek, hogy könyörüljön nemzeten s törje meg a hitetlen ebek hatalmát. Aztán ne feledkezzek el róla sem. »Látod, immár az vénség majd elér engem, immár nem lesz oly erő az én testemben, hogy ellenségedet, mint előbb, törhessem. Vedd hozzád lelkemet, mely téged alig vár, miként segitséget hadtól megszállott vár: vedd ki én testemből.« Igy esedezett, és az Isten meghallgatta kérését. A feszület háromszor lehajlott hozzá: »Örülj én jó szolgám, mert jól kereskedtél ... Hozzám vészem immár az te szép lelkedet ... Mártiromságot fogsz pogántul szenvedni, mert az én nevemért fogsz bátran meghalni ... Szulimán haddal jün az Magyar országra, és legelőször is fog jönni váradra: lesni, mint éh farkas, fog te halálodra, hatalmát, erejét veszti Sziget vára.[1] De ő nem fogja te romlásodat látni, mert vitéz kezeid miatt fog meghalni: sok ezer töröknek kell ottan meghalni, akkor az te lelked fog hozzám szállani. Valóban, Isten Szigetre fordita Szulimán gondolatjat, noha Eger rontását akkor már elhatározták volt. A szultán meghallotta Arszlán kudarcát és budai fővezérré a boszniai Musztafa basát tette, a ki híres vitéz vala egész Horvátországban; Boszniát pedig Mehmet Guilirgi basára bizta. Mehmet nagy büszkén megindult kétezer lovasával s el is ért Siklósig. Ott a szép mezőben tábort ütöttek, vigan laktak, hiába intette őket a siklósi Szkender bég, hogy a keresztény várak nem oly messze vagynak s jelesül Szigetben »éh farkasok« laknak. Mehmet csak mosolygott az okos beszédre. Az Alkorán azt mondja, hogy egy török megöl négy keresztényt harcban: ő bizony nem mozdul, hogy még azt hirdessék róla: nem *mert* ott maradni. Sőt óhajt a híres Zrinyivel »megesmerkedni«. Jobb, ha Szkender is vele tart. »Meleg kávé mellett agg szót kovácsoljunk, osztán mi virradtig mind bizvást aludgyunk, mert tudom bizonnyal, kaurt mi nem látunk.« Szkender nem bánja, éjfélig marad. Vigan vacsorálnak, beszélgetnek, éneket hallgatnak egy szép török gyermektől, a ki a Mehmet szerencséjének állandóságát zengi. De Zrinyi már értesült Mehmet táborozásáról és megindult ezer nyolcszáz vitézével Siklós alá. Hajnalra oda érnek, két részre válnak és keresztűzbe fogják a törököt. Iszonyú zavar és vivás keletkezik: a szigeti bán levágja az ellenség legokosabb vitézét, Mehmet fiát; Mehmet mint egy böszült tigris rohan oda és iszonyú csapást mér a bán fejére, de »Isten angyala az csapást megtartá, az Mehmet kezében szablyát megfordítá«. Mehmet elesett, csak a pécsi Olaj bég tartotta magát szörnyű keményen. Nem akar elfutni, rettenetest harcol, bár szablyája eltörött, paizsán száz lik van és száz kopjadarab. Rámegy az egész gyalogság, és senki sem árthat neki. De oda vágtat Zrinyi: ennek a nagy vitéznek megadja magát. A magyarság szép diadalmenettel, nagy sok zsákmánnyal tér vissza Szigetbe. Maga a fővezér a főhadnagyokkal az egyházba ballag Istennek hálát adni, a templom előtt ropog a puska, fönn a bástyán durrog az ágyú: kinn az egyház ajtajában keleti szönyegen némán feküsznek a holtak. Maga Zrinyi szép beszéddel búcsúzik el tőlök: nemsokára találkozni fognak, úgymond, fönn a mennyországban. Aztán belép a belső várba, hol fia, György várja, és a hős az ifjút rövid szép szavakkal a maga istenfélelmének és vitézségének követésére buzditja. Igy történhetett ez akárhányszor a költővel is, a ki e megható hazavonulás részleteit bizonyára az életből vette. A várnép csakhamar asztalokat terit, a vitézek letelepednek s nem feledik el a hős Olaj béget sem megbecsülni. Mindenki vigad, beszél, sokan harsány énekekre gyújtanak; egyedül Olaj ül szomorúan. De Zrinyi

[1] De hatalma, ereje meg fog törni Szigeten.

szép szavakkal vigasztalja, ne búsuljon a szerencse állhatatlansága miatt. Isten, a ki rabbá tette, fog nyújtani módot szabadulására. »Nem úgy mint rabomat tartlak én tégedet, de mint magától jütt vitéz vendégemet.« Nem is fogad el pénzt váltságáért, csak egy vitéz szolgáját, a kinek vitézségén kívül semmije sincs, szabaditsa meg.

Szulimán, meghallva a siklósi veszedelmet, nem türtöztetheti magát. »Mindnyájan csúfságra bizony méltók volnánk, ha ezt mi Zrinyinek mostan elhallgatnánk.« Rögtön visszaparancsolja Egernek küldött hadait és ezer juhot adat a kadileskernek, hogy Isten nevében a sasoknak oszsza. De a mezőre egy nagy sas ereszkedik, elkergeti a prédáról a többi madarakat, aztán csak meg sem kóstolva semmit, eltünik egy sötét felhőben. A kadilesker ebből rosszat jósol, de Szulimán

Siklos vára.

azt mondja, hogy a sok madár az dögben azért nem evett, mert vár keresztény testből hamar jobb étket; és másnapra indúlást parancsol. Közben elnyugvék a nap csöndesen és mindnyájan álomra tértek. Akkor egyszerre elszabadúlt két fene ló, miből a sötétben nagy zenebona támadt. Némelyek azt hitték, hogy ellenség ütött rajtok; valaki elkiáltotta Zrinyi nevét, mire a tömeg azt hitte, hogy Zrinyi becsapott a táborba. Lett nagy lótás-futás, menekülés; a sokféle népség egymás nyelvét nem értve, ellenségnek nézte, a kit szembetalált, és a vitézek a sötétben egymást öldösték. Háromezer török hullt el az óriási zavarban, mig Ajgás basának sikerült öket lecsillapítania: oly rémületes volt Zrinyinek a puszta neve is közöttük. Ö maga pedig készült a nagy élet-halál harcra. Szorgos füle jókor megtölt a császár jöttének hírével, de rettenthetetlenül állott, mint nagy tornyos sziklák magas Kézsmárkon. Összehivatta vitézeit és buzdító beszédet tartott hozzájok.

A török roppant erővel jön, mert sokaságában bízik; de Isten megrontá Faraót és meggyalázá Góliáthot egy gyermekkel. Ők is nem egyszer vágták, kergették a pogányt, de bár kezeik készek és kemények, nem tulajdonítják a győzelmet magoknak »Nagyobb erő volt az, mert az nagy Isten volt, az ki érettünk hatalommal harcolt, kezünknek erőt, szívünknek bátorságot csinált és az pogánytul elvette aztot.« Emlékezteti őket egyes csodálatos diadalaikra; de előbb fogy el élte, úgymond, hogysem kimondhassa kegyelmét Istennek, a ki most sem fogja őket elhagyni, csak ők is szent nevéért serénkedjenek. »Mindenfelől ránk néz az nagy keresztyénség, mi vitéz kezünkön van minden reménység, soha még mireánk nem jutott szégyenség, azért rakva hirünkkel föld, tenger és ég. Mostan megnevelnünk kell az mi hirünket, avagy tisztességgel végeznünk életünket, el nem rontja üdő cselekedetünket, valamíg világ lesz és lát ember eget. Harcolnunk peniglen nem akármi okért kell, hanem keresztény szerelmes hazánkért, urunkért, feleségünkért, gyermekünkért, magunk tisztességéért . . . Előbb halva lássa a pogány eb testünket, hogysem elveszessük megszámlált[1] kincsünket, hogysem ő pórázon hordozzon bennünket!« Senki se higyen a török hitinek, ott vannak a példák, hogy állotta szavát. Hogy is adna hitet, kinek hiti nincsen? Töröknek hogy hinnénk, ki hazug mindenben? Minekünk meghalnunk kell ebben az helyben, avagy meg kell győznünk bízván Istenünkben. Ez a hely, ez a vár légyen dicsőségünk, avagy madár gyomra mi koporsó-helyünk, mindenképpen emberek s vitézek legyünk! És megesküdött ott előttük, hogy feje fennálltáig velök leszen. — Mint mikor a fölszél Kézsmárkból kiszakad és zúgás támad a sürü fenyvesben, oly nagy lett a zendülés a vitézek közt erre a beszédre. A csapatok egymás után lépnek elő fejeikkel. Kirántott karddal, égre nézve esküsznek nagy, rettenetes esküt. Elül jön Farkasics Péter kétszázötvened magával, aztán törökverő Novák Iván jó százötven karddal. Száz meztelen szablyát Dandó hoz ezután, maga van előttök, jár mint egy oroszlán. Utána érkezik százzal Orsics István, majd Szecsődi Máté, ismét a kegyetlen Radován Andrián (mert ura kiváltá az Olaj bég sarcán), a ki hatszáz törököt küldött a pokolba, de még küld ezeret, van olyan szándékban. Stipán Golémi lép elő most, mint egy halom, rettenetességgel, azután Bata jön haragos Patatich Péterrel. Papratovich Miklós, mint az előbbiek, szintén száz jó legényt vezet, Kobács Miklós, kinél ravaszb senki hadban nem lehet, kétszázat . . . Esküszik Juranics Lőrinc is, kinél szebb ifjat soha a nap szeme világon nem láthat, és hogy a sor rákerül, horvát Radivoy. Legutoljára jön Deli Vid, a szigeti leventék virága, haragos ötször ötven szablyával. Kevés hasonlítani oroszlánhoz, inkább hasonló hadverő haragos Márshoz. Négy ölnyi vasdárdát hordoz a kezében, fején nyusztbőr-kápa szép kerecsenszárnynyal, a testén selyem páncéling, a kezében nagy nehéz paizs, oldalát kemény fringia-kard támasztja, nagy mamuz a ábán kemény földet szántja. Mindezek Zrinyinek megesküdtek rendre, hogy vele meghalnak. A bán minden szükséges és lehetö elökészületet megtett a vár védelmére. Port, fegyvert osztottak, ágyúkat húztak föl a bástyákra; bort, kenyeret, húst és elegendö sót, sok kapát, lajtorját, mindenféle ásót, tüzes mesterséget, föcskendö tüzoltót, deszkát, égni való fát, salétromot, kénkövet s égett mogyorófát, kemény tölgygerendákat szereztek be; parancsba ment, hogy a ki a törökkel szóba áll, fejével fizet; az istrázsák éjjel-nappal rendre jártak a palánk körül — minden készen volt. Akkor Zrinyi levelet irt a magyar királynak. Ő megtette, a mit tehetett. De a vég Isten kezében van. Ő nem fogja többé látni a felséget, azért örökre búcsúzik töle. Aztan szép tanitást adott Györgynek, a fiának. Hogy tanuljon — atyjától is — nehéz vitézséget, fáradságot és hűséget hazájához.

[1] Elöszámlált.

Tanúljon atyjától jóságos cselekedetet, mástól szerencsét. Ő már eleget élt, de nem talált megnyugvást semmiben az Isten szolgálatán kívül. Fia is járjon azon úton, kit az Isten Fia rendelt: az fog neki erőt adni a török poganyon és szerencsét a világon. Emlékezzék meg atyja próbáiról, karddal keresse hírét, hogy mondhassák: igazán fajzott Zrinyitől. Ő az égben fog majd imádkozni érette. Most vigye a levelet a királyhoz, tudhasson idején készülni a hadhoz. A fiú szabódott, nem akart bújni a halál elöl; de engednie kellett. Az ő órája még nem érkezett el: majd eljön az is, mikor a szegény romlott hazának *jobb* lesz az ideje, akkor lesz szükség reá . . .

Harmad napra megérkeztek Harsánytól Szulimán követei. Az okos, ravasz Halul ékes, csábító beszédet mondott; hogy az ura nem vágyik Szigetre, csak ismerjék el hatalmát, adják át a várat, akár mindjárást is újra kezökbe bocsátja; Szulimán nem is ellensége Zrinyinek, sőt ha meghódol neki, kérhet tőle bármit, nincs a mit megtagadna tőle. Aztán úgy is hiába szállanának szembe ennyi néppel. Vagy tán abban bíznak, hogy segítséget küld a német, ki Zrinyit a föld alatt kívánja lenni? Ki nem esmérheti német barátságát, leginkább magyarhoz gonosz

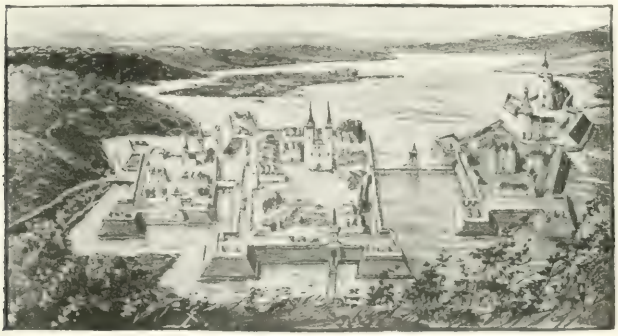

Szigetvár távlati képe.

akaratját? Vagy tán dicsőségre vágynak? Zrinyi annyi dicsőséget szerzett már, hogy magasabbra, mint van, nem juthat többé. Ne kockáztassa tehát meglevő dicsőségét az egyenetlen harcon. Szulimán szereti a bánt, de ha szavát megvetné, ím, egy millió népet hoz romlására. Igy beszélt Halul bék; Zrinyi pedig gúnyosan válaszolt. Csudálja a császár nagy jó akaratját, mert ő azt soha sem kereste. Ha Szulimán olyan nagy barátja, jó, meglehet minden: adja vissza a magyarnak, a mit elvett tőle, se más keresztyénét osztán ne kívánja. Világi hírükkel, világi javakkal se ápolgassák a szigeteket: Isten kegyelméért azok mindezt szívesen elvesztik. Ha az Úr akarja, meghalnak örömest, de a török nem fogja nevetni veszedelmöket, s ők sem irigylik akkor ezek életét: elhagyják mennyekért örömest Szigetet.

A nyers Demirhám — a másik követ — nem türhette tovább ezt a kemény beszédet. Haragosan mondá: ne csavarogjanak kerülő beszédben; válaszszanak egyenesen békesség s had között, mire a hadnagyok és vitézek megzöndülének: Fegyvert, fegyvert, fegyverrel, nem szóval kell veszni Szigetnek!

Arra megindúlt az ostrom. Oszmán basa és Ali Kurt, a fő ágyus mester előre mentek tizenkétezer emberrel, hogy a vár környékét kitanulják. De Zrinyi

tizenkétszázad magával kivonúlt a várból és iszonyú vérontást vitt végbe a meglepett török seregben. Elesett háromezerötszáz török: Deli Vid megölte az ifju Hamviványt, kinek hu szolgaja, Kámber, a futó népet bosszúra ösztönözte és megforditotta. Erre megújult a tusa. Az egész törökség Vidra rohant, de Vid állt, mint köszikla áll a habok között. Vitézségével egymaga föntartá a »felhőt«, levágta Kambert és útat nyitott szablyával. »Nem mentek utána a török seregek, söt inkább közülök hogy kiment, örültek«: igy csakhamar elérte Zrinyit, a ki népével aztán ismét falai közé vonúlt.

Ment a gyors hir császár táborába Oszmán vereségéről, Hamviván haláláról. A vad Demirhám ruháit szaggatta, úgy bánkódott atyja barátjának fián, kit az ő gondviselésére biztak volt, és megesküdött Mahometre, hogy Deli Vid veres szivet viszi a sziriai királyhoz vigasztalásúl. Aztán elment Szulimánhoz, hogy vagy öt magát ereszsze el Szigetre, vagy indúljanak valahára seregestül és rontsák el a hitetlen pogány kaurokat. A császár jól ismerte dühösségét, tehát nem merte megrivogatni, megindúlt maga is hadviselő okos rendtartással s meg azon délután elérték Szigetet. A roppant tábor ellepte az egész tájat, a janicsárok egyszerre kilötték fegyvereiket, az ágyúkat is egyszerre mind kilövék. A föld robogott, repedezett. Sziget bástyája megrendúlt, de Zrinyiek szinten viszonoztak az udvözletet. Csontos Pál egy vegét kanótnak gyujtó likához tevé Farkas agyúnak, kisült a pattantyú, elvitte a janicsár aga fejét, s egy rendben harminc törököt rakott halomba. A második lövés Ajgás lovát szaggatta szét s huszonnégy más törököt gyilkolt meg, mire az ellenség nagy sietve szétoszlott, kiki szállására. Benn a várban pedig szintén volt nagy szomorúság. Régi sebében meghalt a vitéz Farkasics Péter, a legvitézebb hadnagyok egyike, még haldoklásában is búslakodva, hogy ágyban, nem a harc dicsőséges mezején kell a világból távoznia. Megsirátták, eltemették, s elbúsúltokban ötszázan kimentek az ellenségre. Mint a rettenetes oroszlán megy ki barlangjából, ott kinn fegyvert látván, úgy ment elöttük Zrinyi erős dárdájával. Hadd lássa Szulimán szivöket, kezöket, fegyveröket és rettenjen meg tölük! És megrohanták Ali Kurt és Rusztán hadait, melyek nem messze a vártól táboroztak. Egy sem lötte ki hiába puskáját, s hullott a török elöttük. Redseb janicsár aga állott legelül embereivel, de Stipán Golémi egy csapással kettéhasította fejét a válláig. Aztán Rusztán ötezer vitézének estek. Leesik a hatalmas Perviz basa, levágja Radivoj: Arszlán, Rusztán öcsese Zrinyi szablyavertől hull a porba. Benavir odaront, hogy bosszút áll érte: de Zrinyi hozzávág, s a vitéz hörögve adja ki lelkét. Deli Vid sem henyél, bár dárdája eltört, egész halom holttest fekszik már elötte. A törököt iszonyú félelem szállja meg. De elörobban a dühös Demirhám és mint a mérges sárkány Vidra rugaszkodik. Ez hozzásujt: Demirhám lova összeesik. Hanem mint egy evet, fölugrik a török s óriás haraggal viváshoz lát újra. Iszonyú küzdelem keletkezik. »Mint két haragos libiai oroszlán, összetalálkozván az nagy széles pusztán, próbálják körmöket egymás szörös hátán: úgy két vitéz tészen Szigetvár határán. Demirhám haraggal s dühösséggel nagyobb, de vitéz Deli Vid igaz hüttel bátrabb: nem enged egymásnak: szikráznak az kardok, magokon merő vas nagy messziről ragyog.« Igy harcoltak egymással sötét estig. Azalatt Zrinyi megfutamította a törököket, de túlnyomó erő közeledését látva okosan összeszedte vitézeit és hazafelé indúlt. A két hös is más alkalomra halasztotta a párviadal folytatását s azzal egymástól hamar elválának, »mint két erdei kegyetlen fene bikák, kik szarvokkal egymásnak nem árthatának.«

Szulimán császárt teljesen leverte a kétszeres kudarc. Mit várjon még, ha atyjának lelke is kész vala megcsalni? Meggyözte az egész világot, és most ez a »szarka-vár« szembe száll hatalmával, söt Zrinyi kétszer is legyözte. Rettentő serege szeme láttára pusztul, a janicsárság elvész keze által. Demirhámnál nincs vitézebb ember a széles világon, de mit ártott ö is Zrinyinek? Hol maradt Deli-

mán, szembe mert-e szállni ő véle? Nincs mit tennie, divánra kell bízni a dolgot. A diván összeült és legelőször Rusztán vezér mondta el nézetét. Az eddigi bajoknak, mondá, főoka a sereg elbizakodása volt. Sánc nélkül, vakmerően szállották meg Szigetet, napvilágnál hozták a sereget alája, nem tartván istrázsát, sem titkos kémeket. Innen volt a sok baj. Sánccal kell körülvenni a várat, hogy a kaur ne tudjon reájok törni; a bástyákat rontsák el ágyúkkal, a vizes árkokat szárítsák ki ásással. »Lapát és golyóbis veszi meg várokat, vesztég ülve nézhetjük holt kaurokat.« Igy szólt és visszaült helyére. Azonban Delimán dühösen utasította vissza a tanácsot. A ki fél a fegyvertül, bujjon el az *maga*, vesse el fegyverét, vegyen kapát kezébe. Öt nem fogja kapálva látni soha »ez a fényes dél«. »Nem ásó, nem kapa az mi győzedelmünk, hanem rettenetes acélos fegyverünk ... Ne kérdezd, hun megyek én Sziget várában, hogy ha kijün Zrinyi, én is ő nyomában bemegyek Sziget várának kapujában, hozzon kapát, ásót, az ki bízik abban.« Igy szólt és dühösen kirohant, nem várva be Rusztán feleletét. Demirhám addig sem tartóztathatta magát, míg a sor rákerült. Nagy mérgesen fölállt, hogy ő sem kapálni jött a vár alá, s azzal ő is kiment a sátorajtón, Delimán után. Végre Petraf, Gyula megvevője, szólt komolyan a visszavonás ellen. Szerinte is a tábort nem szabad »kerület« nélkül hagyni. Hiszen farkas ellen az ember házat csinál, eső ellen a juhász hajlékot: ők is szégyen nélkül nyerhetnek az ellenség ellen oltalmat. Eddig akkor kellett harcolniok, mikor Zrinyinek ép kedvében esett, sokszor tízhusz ember derekas lármát tett, egy dobütés egész tábort felültetett. »Nem mondom én aztot, hogy harcra ne menjünk, hanem haszontalanúl itten heverjünk: ... ha kijün Zrinyi bán valamikor harcra, mi is ne maradjunk akkor ebben sáncba; de ne tanácstalanul, hanem rendelt seregben menjünk ő reá.« Ezzel elhallgatott s tanácsát mindnyájan helyben hagyták. Aztán fejet hajtván a kajmakámnak, renddel szállásukra oszlának, míg Delimán viszont a császárt kereste föl engedelyért, hogy hatodmagával Zrinyit és más öt vitézét halálos párbajra hívhassák s ekkép juthassanak Sziget birtokába. De Szulimán egyelőre korainak véli a hóbortos tervet; nem is hiszi, hogy Zrinyi ily bajra Szigetből kijöjön. Hanem a tatár kívánságát sem meri megtagadni. Azt mondja, hogy nem szabad ily becses eröket ok nélkül kockáztatni: most ágyúkkal tesz próbát: ha ez nem hoz sikert, ám jó, legyen kelete vitéz kezeiknek.

Csak most kezdődött el Szigetvár ostroma. Ali Kurt három nagy sáncot csinált és onnan lövette a bástyát éjjel-nappal. Zrinyi már két napja nem mozdult ki csatára, hiába kérte Deli Vid is, hogy legalább csak öt bocsássa ki; a bán azt akarta, bizakodjék el a török, gondolja, hogy félnek; akkor majd véletlen-váratlan kimennek rájok, nagy kárt tesznek bennök: aztán — mondá — azalatt talán a császárnak szintén hírt küldhetnek segitségért. Vida legott ajánlkozott, ő tud jól törökül, s ha máskép nem lehet, kardjával is keresztülvágja magát; de Zrinyi felelt: »Édes vitéz szolgám, nem kell te vitézségedben kételkedni: de te néked Szigetet el nem kell hadni, itt én velem együtt kell aztot őrizni. Talán rendelt Isten mást erre dologra, ki kevesebb kár nélkül azt fölvállalja.« Jön is két vitéz, a kik ép az imént beszélgettek a kapu fölött Zrinyi nagy gondjáról, ifjú Juranics és az erös Radivoy. Látták a bástyáról, hogy tegnap az ellenség sok itallal terhelte a fejét, s most bizvást aluszik; engedje meg a bán, hogy éljenek a szerencsével és hírt vigyenek Bécsbe. Örömkönyeket hullatott ezen Zrinyi, majd megölelve öket, adott hálát Istennek, hogy ily erös szíveket támasztott a magyarok között, aztán megajándékozva bocsátotta öket a veszedelmes útra. Azok pedig mentek az éj csöndjében és roppant öldöklést tettek az alvó ellenségben. Akkor indúltak tovább és már-már kiértek, mikor az örség üzöbe vette öket. Radivoy befutott az erdöbe, azonban visszanéz — hát nagy kiáltást hall, arra vissza megyen, s látja, hogy Juranics a török között van. Nem tarthatja magát, visszarohan társa védelmére:

és nagy áron adja el életét fiatal holtteste fölött. Igy folyt le az éjjel. Azonban Deli Vid a külső palotában, egy széles ablakban, csak úgy fegyveresen merült mély álomban. Egyszerre fölugrott és Zrinyihez sietett: »Uram, minden reménység szívemből esett: ihon az két vajda is mostan elveszett.« Aztán sírva mondotta el, hogy álmában megjelent néki Radivoy, halványan, véresen és igy szólt hozzá: »Mig Isten akarta, Deli Vid, én éltem, de keresztény hitért én halált szenvedtem Juranicscsal együtt, s most elődben jüttem én meztelen lélek; töröknél van testem. Semmit ne irtózzál, Deli Vid, én tülem, nem sok üdő múlván leszesz együtt velem, mert mártiromságot néked is az Isten mind urastul együtt rendelt s helyt az égben. Ne felejtkezzél el azért vitézségrül ... Isten légyen veled, maradj meg vitézül.«

Alig végezhette Vid szomorú szavát, hogy a bástyákról iszonyú lármát hallottak. A török táborban most vették észre az éjjeli veszedelmet. A tatárok nagy sírással hozták vezérök holttestét; másutt a megölt kadilesker temetésére készültek nagy csudálkozással, hogy ily dolgot két vitéz tehetett ...

Azonban a szigetiek körül is mind jobban szükült a tér. Az ágyúk fölgyújtották a várat, a várnak egy bástyája leomlott. A janicsárság ostromra ment a vár ellen, hova Zrinyi visszahuzódott. Demirhám a ledölt bástyát rohanta meg, Delimán a kapunak támadt, amaz hat, ez nyolcezer emberrel. Más három fő vitéz szintén nyolcezer katonával állt helyt. Nagy, véres küzdelem fejlödött, hullott az ember mindkét részről. A török már-már behatolt a dölt bástyán, ha Zrinyi ott nem terem és vissza nem üzi. Két erős vitéz, mint két magas tölgyszál, Milos Badankovics, másfelöl Hervoics kinyitotta a kis kaput, hogy majd egy csapat törököt beereszt és aztán levágja. De megbánták vakmeröségöket. Tódult az ellenség mint az áradat, és a többi közt — Delimánt is bezárták. Vitéz Hervoics kilenc tatárt ölt meg, az erős Badankovics neki bizta magát, szüves Delimánra vitte nagy dárdáját. De erős Delimán gyorsan félreugrott, a nagy dárda Daust basának szaggatá el szivét. Felböszült Delimán, levágta Badankovicsot, elvette életét Hervoicsnak. A török elhullott egy lábig mellőle, ott maradt egyedül, »mégis az ö szüve oly bátorságban van, mintha volna közép török táborában«. Sem szaván, sem kezén, sem bátor személyén nem látszott félelem: járt mereven, tiporta, gázolta és ölte kegyetlenül a keresztény katonát, ki eléje állott. Meghallják ezt a dolgot benn a vár piacán, nosza rögtön indúl Alapi és Stipán. Delimán csak akkor vette magát észre. »Mint szüves oroszlán sok vadászt erdöben ha lát, nem fut, haraggal elöttök mégyen: Delimán igy ballag karddal kapu felé, mert utána fegyverárt lát mindenfelé. Kiséri kiáltással a nép, ki lü felé, ki tüzet, ki vizet fölül hány fejére. Oh hányszor megfordult! szégyenli futását, akar visszamenni; de ész bátorságát meggyözi, kapu felé tartja járását. Az nagy vaslakatot, ki egy lóterh vala, leüti ökölvel, kaput lábbal rugá.« Igy ment ki a várból.

Az okos Ajgás basa Vid örhelyének támadt. Túl, az Almás partján sok ezer janicsár lött nagy sürüséggel, s nem hagyott a bástyán senkit állani; de nem aludt itt sem Csontos Pál. Böven felelt nékik porral és ágyúval, szurkos koszorúkkal és tüzes lapdákkal, hogy minden szándékjok ugyan semmivé lön, s háromezer török halt meg nagy hiába. Csak Demirhám rontott, bontott, vesztette a népet. Hanem észrevette Szigetnek Hektora, és Demirhám reszketett, mint a nyárfalevel, rettenetes dárdája láttára.

»Mint vízi óriás, bán gázol az vérben,
Hentereg sok török az maga sebében,
Más, s még más törököt fektet le egy helyben,
Akkor futni indúl török nem-seregben.

Pusztult a pogány, mint tüz elött a nád, és menekült ki merre látott. Hiába tusakodott Demirhám, a tömeg ragadta magával ellenállhatatlanúl. Senki

sem gondolt többé ostromra. Zrinyi megtért várába, mint kölykeihez a hű nőstény oroszlán, elűzvén ártóit, megtér barlangjába. Vitézei pedig mint oroszlánkölykök, vigadtak, neki hízelkődtek és dicsérték a seregek megbontó Istenét.

Ment haza szégyennel ifjú Delimán is, nem birta feledni, hogy a kaur látta hátát. Ép akkor ment arra Rusztán vezér, s nem tarthatta magát, hogy ne gúnyolódjék. »Azt tudám, krimi bég, Zrinyit kötve hozod, az mint vala minap az te fogadásod. De talán akarva te aztot halasztod, mensz császárhoz, Szigetet kérni akarod. Jól van, én hazudtam, te igazat mondtál, az kaurokat egy csapással levágtál; de bánom, hamarábban hogy kifutottál, hogysem az mely lassan Szigetbe ballagtál.« A dühös Delimánt elfutotta a tűz. Levágta Rusztánt abban az álló helyében. A nép összefutott nagy zöndüléssel, odament Szulimán is a nagy zajra. Őt is elöntötte a méreg és igazságos ítéletet akart tenni. De Delimán fegyvert ragadt: »Jöjjön el ő maga s fogjon meg engemet! Vegye büntetésben én vitéz fejemet!« És csuda tragédiát készített volna, ha barátai, az okos Ajgás és a mézajkú Halul oda nem megy és rá nem veszi, hogy egy időre hagyja el a tábort.

De most megint Demirhám idézett föl zenebonát. Menedéklevelet kért a császártól Vid számára és halálos párbajra hívta ki a várból. Zrinyi a várfalakról vigyázott, hogy a török — szokás szerént — valami csalárdságot ne inditson, s kétszáz vitézt adott Vida mellé; Demirhám négyezer harcossal jött, és a császár egy dombról nézte a két dalia küzdelmét. Ők pedig eleintén beszéddel haragitották egymást. Aztán összecsaptak rettenetesen. Vid dárdája elszaggatta Demirhám páncélját, de ez kardot ragadt s iszonyú vágással porrá zúzta Deli Vid sisakját. Megingott a magyar, de megéledt újból. Egy csapással szétszelte a törökнek pajzsát, második csapással eltörte sisakját, harmadik rohamra meg is ölte volna; de Amirassen hütlenül rárohant seregével. Megdöbbent Deli Vid, de nem ijedett meg. Megkapta Amirassen fékét s lecsapott a hütlen nyakára. Lezuhant a török, Vid pedig kiált: »Megszegted hitedet, pogány eb, megveted az te Istenedet, de Isten is megvet, Demirhám tégedet!« Felelne Demirhám, szégyenli és pirúl; de a nagy zavarban lehetetlen szólania. Vid pedig mint egy evet ugrott Amirassen jó Karabul lovára. A magyarok bátran küzdöttek a túlnyomó ellenséggel. Kiront segitségökre Zrinyi is, a ki elől a törökség eszeveszettül megszalad; de akkor Vid már teljesen belebonyolúlt a sokaságba. Nem volt mit tennie: egy holt gyumlárul a kápát levette, mind tőllastul a fejébe tette és futott a sereggel Zrinyi előtt, ki utána való búján rettenetes pusztitást tett a pogány között. Úgy omlott előtte a muzulmán, mint a szalma a tűztől. Holttestek között járt, mint kegyetlen halál, török vérben gázolt, mint tengerben fűszál A török had egész sereg fő daliáját ölte sorba, és a leggyilkoltak közt ott feküdt a hadverő, okos Ajgás basának fejetlen hullája . . .

Delimán pedig ezalatt Landor-Fejérvárban, az elveszett és megtalált Kumilla mellett ült forró, kábító kéjben és szerelemben. Ott ült tétlen, míg Szigetnél vezéreit sóhajtotta és lázongott a fejetlenül maradt tábor. »Ha vitéz Delimánt előttünk nézhetnénk, némettül, sem magyartól akkor nem félnénk . . . De ki tiltja nékünk, hogy vissza ne hozzuk, császár ellenére is, mi fényes holdunk?!« Az okos Szulimán azonban nem várt, míg körmére ég a veszély. Annyi érte már méltóságát, gondolá; aztán: «Én küldök, és nem ők, ilyen módon megcselekszem, méltóság rajtam maradjon.» És elküldötte Landor-Fejérvárra Ferhat begét. Delimánnak megindúlt a szive a szép szóra és elhatározta, hogy visszatér a sereghez. Hiába tartóztatta Kumilla kétségbeesve; bízott fátumában, erejében, és nem akart tisztesség ellenére járni. Elindúlt szép szerelmes társával és már-már elérve a tábort, egy szép forrásnál letelepedtek. Kumilla inni akart ura szomakjából, s Delimán még maga meritett azzal vizet, nem tudva, hogy abba egyszer egy csöpp sárkányvér esett. Most Kumilla ivott a vízből, s a méreg átjárva ereit, életét testéből

nagy kinnal kizárá. Delimán látá, mint hal meg, és örjöngö bánat vett erőt szivén. »Fegyverét elhányá, ruháját szaggatja, meztelen az fákat tövébül rángatja, nem kiált, de ordít oroszlány módjára, valahol kit talál, öl, ront és szaggatja. Két nap és két éjjel így jár az erdökön, osztán mikor eszben vette magát késön, felszedi fegyverét, s öltözik köntösben, bosszút akar állani mert keresztyénen.«

De az embernek Isten vezérli dolgát. Im Deli Vid ellenségképen a török között járt, még sem esett baja. Volt neki egy szép felesége, ki az asszonyok közül egyedül maradt Szigetben. Szebb volt mindeneknél szepsége, de még azonfölül volt urához hüsége. Török leány vala, de Vid hatalommal elhozá egy várbul nagy erős harccal, és a keresztségben Borbála nevet nyert. A párviadal óta várta-várta társát, aztán, hogy hiába várta, nemcsak óhajtozott: elindúlt utána. Urának páncélát, fegyverét fölvette, fölugrott lovára, kópját vett kezébe, hajat és szép fejét fátyolba tekerte, úgy sietett be a török táborába. Járt, kutatott mindenfelé. Egyszerre — a tábor tulsó felén — egy sietö szerecsennel találkozott. Gondolta, megkérdi, miért, hová siet? Amaz azt felelte, hogy nagy jó hírrel a császárhoz igyekszik: Deli Vid nem messze egy sátorban alszik török ruhában. Borbála nem késett, a szerecsen után rugaszkodott, a fejét levágta és sebtiben jó lovára pattant. De nem tudott menekülni, megfogták és nagy zenebonával faggatni kezdették. Meghallotta a zajt Deli Vid, gyorsan fölugrott a jó Karabulra és ö is sietett a nagy kiáltásra. Hát a mint oda megy, látja gyönge társát, hallja is fülével keserves sirását. Azonnal oda kiáltott a vitézeknek: »Ez az én szolgám! Immár sok nap lopta el fegyverem, lovam, adjátok kezemben, az én birtokomban!« De egy kádi felelt: »Ehhez bizonyság kell, álljon törvényszéket.« Elbúsúlt Deli Vid és haragra lobbant. »Pogány ebek, nem elégszem abban, törvény és igazság vagyon én szablyámban!« Így szólt és azzal ketté vágta Malkucsot derékban, Abélt és Izmailt földre terítette, a kádi fejét is függeszté két részre. Aztán magához kapta feleségét. Röpült a Karabul sebesen, mint a nyil: átjuthatott volna akár a tengeren, még sem látszott volna, hogy van víz a körmén; a törökség pedig utána. De hasztalan futtatták lovukat, Vid eltünt elölük, mint a köd, s vitte szép prédáját be, Sziget várába.

Szulimán pedig őrjöngött dühében. Ujra összehivta a divánt, hol Ali bég, Rusztán barátja, a békebontókat és az okosság elleneit emlegette, kik tudtak igérni, de *futottak* és veszedelembe döntötték a sereget. Delimán nagy bánatában nem is ügyelt a tanácskozásra, de észrevette a célzást. Dühbe jött és olyan szidalmakkal tetézte Al béget, hogy a divánt abba kellett hagyni. Szulimán látta, hogy a dühös tatár miatt minden tanácskozás lehetetlen, s hat kipróbált, bölcs emberétöl kért tanácsot, de azok is mind mást ajánlottak. A jancsárok pedig hozták Ali Kurt testét, kit Csontos Pál ágyúgolyója fejétöl megfosztott; azt is alig menthették meg a szigetiektöl, kik közül kétszázan kirontottak, levágtak háromszáz törököt, az ágyúk kerekét összevagdalták, gyujtólikaikat beverték vasékkel. Kétségbeesés, fásultság vett erőt a császáron és csupán az elvonulásra gondolt. Ekkor egy ráró galambot hajtott sátorába. Levél volt nála a magyar királyhoz.

»Ha kérded, mint vagyunk, mint közel halálhoz,
Kiknek reménséget már segitség nem hoz.
Ötszázan maradtunk, de mind koporsóhoz
Sebek miát közelb vagyunk, sem világhoz:
De az pogány eb is nem kérkedik velunk,
Hatodát táborának kard alá tettük,
Vezéreket, basákat sokat megöltünk,
Már csak fejetlen láb az ellenségünk.«

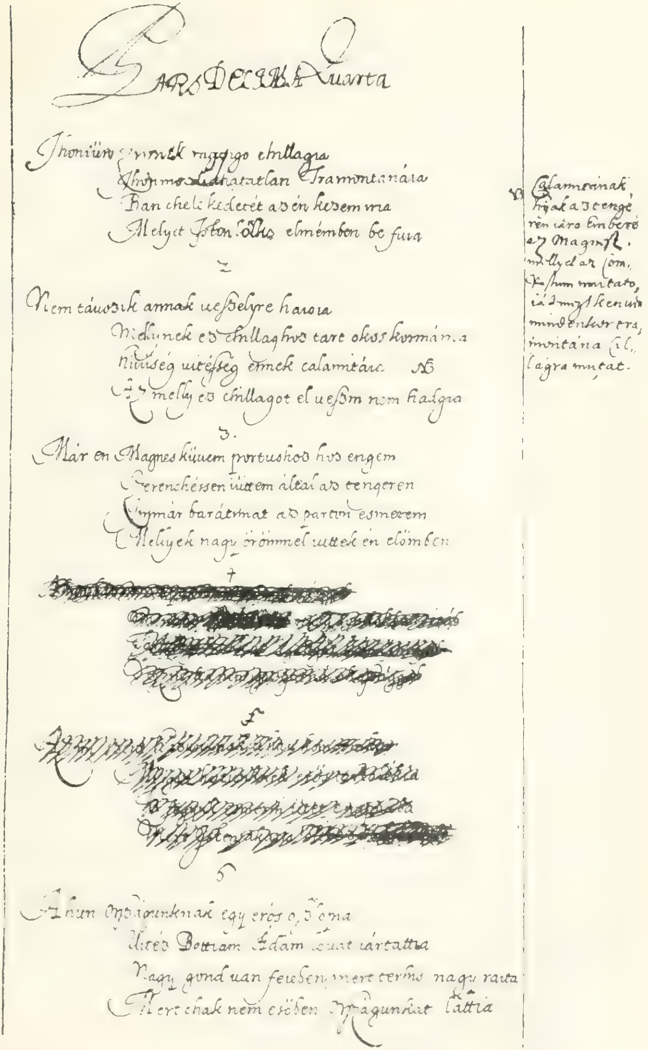

Pars Decima Quarta

Jhonium tengernek nagyobbik chillagia
Hazánk mozdíthatatlan Tramontanája
Kan cheli kedvét az én kezem ma
Melyet Isten lelke elmémben be fura

2

Nem távozik annak veszelyre haioia
Mellynek ez chillaghoz tart okos kormánya
Nimség vitézség ennek calamitája
Az mely ez chillagot el veszni nem hadgya

3.

Már én Magnes kűvem portushoz hoz engem
Szerenchéssen iüttem által az tengeren
Ugymár barátimat az partim esmerem
Mellyek nagy örömmel iüttek én elömben

4

[illegible]

5

[illegible]

6

Ahun Országunknak egy erős oszlopa
Vitéz Battiány Ádám [illegible] vártattya
Nagy gond van fejében, mert tervis nagy raita
Mert chak nem eszében Magunkat láttya

Calamitának hijak a tengéren iáro emberö az Magnest. mellyel az compassum mutato, iádmizskenin mindenkor era, invitána cillagra mutat.

A Zrinyiász XIV. énekének első lapja.

»Két nap alatt eljön az mi végső óránk« — szólt tovább az írás. »Tűzzel emésztenek leginkább bennünket, mely miátt nem találjuk sehol helyünket, gondoljuk végezni ott kinn életünket. Mi segítségünkről ne gondolj semmit is, mert ez lehetetlen, látjuk mi magunk is, de pogány törökben tehetsz kárt nagyot is, ha utána mégyen hadad és magad is. Mert félnek, mert nincsen sem generálisok, elveszett ki mit tudott itt kapitányok, császár és kajmekán, csak azok hadtudók: Delimán, Demirhám vakmerő bolondok.«

Szulimán hallá a levelet, szüvet vett magában és tízezer tüzes granátot oszta szét embereinek nagy, végső ostromra. Alderán, az egiptusi bűbájos megígérte, hogy fölidézi a pokolbeli lelkeket a magyarok rontására. »Szigetre ráhozom rettenetes fölyhőt, kénköves tüzeket s az egész ördögöt; meglátod, mit használ Istenek, Jézusok, ha én tudományommal reájok omlok« Azzal elröpült fekete lován egy magányos helyre, tizenkét keresztény rab ifjúnak gégéjét megvágta és az ártatlan vért medencébe gyűjté. Aztán, hogy egyedül maradt, és beborult az éjjel, egy réz vesszővel iszonyú cirkulusokat vont maga köré, melyekre a vérrel csuda betűket írt. Majd elmondotta az idézést. De a pokol nem akart mozdulni. Alderán dühösen döngette a földet lábaival. Egyszerre sötét felhők fogták be az eget. Lucifer a földet háromszor megrázta, s jöttek sötéten a pokol hatalmasai: tigrisek, sárkányok, rettenetes óriások és kimérák. Ott volt Tantalus, Atreus, Medusa, Diomedes; ugattak a Scillák, rémesen jajgatott Gerion... s e tengernyi rém közt kevélyen sétált iszonyú kaszájával a szörnyű Halál. Ezerféle alakban jöttek elő a borzasztó lelkek, és Alderán beszédet intézett hozzájok. Menjenek a köröszt és hívei ellen, segítsék népöket, a törököt. »Föl, fakadt fegyverrel, föl és vitézséggel, jertek rá Szigetre kénkűvel és tűzzel, porrá kell égetni mind emberrel, kűvel rontani kell együtt emlékezetével.« Aztán Nagy Alit idézte. »Jőjj ki Hazret Ali, jőj ki föld gyomrábul, hozd ki nagy zulfikárt te mély koporsódbul, ismét kell itatni lovadat vértóbul, már elfeledkeztek kaurok voltodrul.« Nagyot ordított a föld és kettészakadva fölvetette a fehérbe öltözött lovast, ki szomorúsággal jártatta lovát a szép hold világánál s haraggal tekintett Alderánra. »Mit akarsz én velem kegyetlen Alderán? hogy általám örülj Sziget romlásában; vég szakadott az én hatalmomban; Szigetben nem laknak olyan körösztyének, kiknek árthassanak Alkorán levelek, sem az pokolbeli és koporsós lelkek. Nagyobb Mahometnél Istene ezeknek; mert ő fog én velem égni örök tűzben, miért gyönyörködtünk az keresztény vérben? Nem örül az Isten büntetés-vesszőben: mi voltunk, ám küldött minket örök tűzben.« Szulimán életét megfonták a Párkák; az ő Zulfikarja porrá lett Isten kedvéből. Ezeket mondotta s rettenetes lován keservesen röpült a többi lelkekhez, hol Phlegeton kevert mindent sötétségben, Belzebub sereget rendelt sötét égben. »Futkosnak Furiák iszonyú fáklyákkal, azt tudnád, világot meggyűjtjük azokkal, kegyetlen Harpiák iszonyú szájokkal veres merget okádnak nagy undoksággal. Haragos Astragora szeleknek kapuját megnyitá, beütvén villámos dárdáját és leoldá láncrul az kevély nyakokat; ők szárnyokkal keresik nagy Sziget várát. Eurust bajra hívá Északi szél, amaz pedig fegyverétül semmit sem fél; Boreas haraggal sugár szárnyára kél, kevély Orion is forgatja nagy kardját, mindenik Szigetre! és: Szigetre! kiált. — Futnak a bástyákra kereszteny vitézek, de nem állhatják meg erejét az tűznek; járnak az lángjai Vulcanus istennek, senkit az bástyákhoz közel nem eresztnek. Az törökök is sok tüzes labdákkal egyaránt futkosnak szörnyű Furiákkal, — a külső várat már megvették ostrommal.«

Zrinyi a belső várba vonult. Iszonyúan szenvednek a tűztől, de bíznak az Istenben. A várpiacon megújult a csata és a sötétségben hallatszik a jajgatás. De csak a törökök hullanak, mert Isten azt akarja, hogy a keresztény »sok vitéz virág szál« egyszerre haljon meg; hullik a tűz a keresztények felé, de csak látszólag: és inkább a pogányt pusztítja. Delimán mint a sivó oroszlán küzd;

Demirhám Vidot keresi és kiáltozza, merre bujkál? Elhagyja a harcot Deli Vid, s odarugaszkodik, »hol török eb ugat«: »Hitetlen, hol láttad az én bujásomat? De te hitetlen vagy és meg nem érdemled, hogy Deli Vid kardot is vonjon ellened, mert hitedet, szódat és emberségedet megszegted!« Megismerte szavárul a szerecsen és keserveset sóhajtott. Nem szivből mondta ő, hogy Deli Vid bujkál, annak sem volt oka, hogy az egész tábor a hitet megszegte. Most van idő hozzá, menjenek ki ketten a mezőre és folytassák a bajt. Nem szívesen állt rá a keresztény vitéz, mert nincs engedelme hozzá urától; de Demirhám szinte vonta. Elindult vele, de a szivét elfogta a keserűség, hogy el kell hagynia jó urát, és szemeiből hullottak a könyek. Látta sirását a szerecsen s kérdezte: Oly igen félsz-é szenvedni halált? »Esztelen, mit gondolsz« — felelt sírva; »éltemet, halálomat tartom egyformán. Egy kis [1] gyalázatot nem hozhat az nékem, sőt én halálommal öregbül jó hirem; de sirok, jó Zrinyi mikor jut eszemben, veszni kell néki Szigettel egyetemben. Látom, hogy ma elvész az az szép virágszál, mely keresztyénséget oly igen vigasztal, látom, hogy ez az ég előtte nyitva áll és várják angyalok ütet vigassággal; és kis boszúallás ez helyett te fejed, én szomjuságomnak kevés az üte véred, egész muzurmán hit ennek egy csöpp vérét soha elegendöül meg nem fizethet.«

Mosolygott Demirhám, de belül a szive érezte utolsó óráját. Aztán egy kis kerek völgyben hozzáfogtak a viváshoz. Demirhám haragját tüzelve, Vid az Istenhez kiáltva. Úgy robbantak össze, mint mikor két gálya összekerül a tengeren. Mind a kettő kesz volt a halálra és mind a kettő bátor. A pogány két kézzel emelte föl kardját, úgy vágott le Vidnek sisakjára, onnan oldalára, hogy vére kiszökellt; de Vid sem retten meg, ugrik Demirhámhoz, nagy erösséggel csap az orcájához, és a vitéz kard nem megyen hiába. Vért s mérget okád a pogány szivéből, nem vigyáz többé, csak vagdal kegyetlenül. De Vid egy kezével megkapja a nyakát, másikkal megnyitá sok helyen oldalát. Felordított Demirhám, s vegső erejével kicsavarta magát ellene kezéből; hozzávágott a nyakához, a homlokához, azzal lezuhant, és még akkor is megvágta Vid lábát. Emez pedig neki esett, kardját beledöfte a mellébe s maga is haldokolva rogyott melléje.

Szigetvár órái meg voltak számlálva. Zrinyi összehivatta összes vitézeit és buzdító beszédet tartott előttük. Isten mindenkép próbálja öket, mint az ötvös, tüzben az arany müveket; de látja hüségök és az égben koronát készittetett számukra. Ne irtózzanak tehát a haláltól, pecsételjék meg ma minden próbáikat; vitézül éltek, haljanak vitézül, példát hagyva az egész világnak. Legyen vegső próbájok is a török romlása. Nem maradhatnak többé a tüz miatt, ha jó a hajnal, mutassák meg, »kik voltunk éltünkben, most is azok vagyunk«. És a vitézek közt hangos zöndülés lett, mint mikor kemény szél megfúja az erdöt, mind csak alig várták, hogy lelköket Istenhez bocsáthassák. Paizst, páncélt, szablyahüvelyt, minden nehezséget elhánytak, — »mert jobban kivánják ezeknél sebeket, melyek által égben eresztik lölköket.« Zrinyi pedig elment tárházába. Egy rakásba rakva minden drágaságát, fölgyújtotta; felöltözött legszebb ruhájába, száz aranyat tett dolmánya zsebébe és felövezte kardját . . .

Ül vala az Isten abban a székiben, honnan a világot nézi kegyelmesen. Méltóság, tisztesség körülötte, alatta Szerencse és Természet szolgálatra készen állanak, előtte dicsőség foly nagy patakokkal, végtelen kegyelme tenger formára áll. Megszámlálhatatlan dicsőséges lölkök dicsőséget énekelnek, és az égi muzsikának gyönyörü szózatja megváltoztatja szép Echó válaszát; Szent, Szent, Szent Mindenható Isten Jehova, kiáltja vígan egész mennyei sereg. És ebből a méltóságból parancsola a jó, az igaz, a nagy Jehova, hogy minden muzsika egyszer-

[1] Semmi.

smind hallgasson és gyuljon egybe a mennyei udvar. Úgy lön, mint akara, o pedig beszélni kezde nekik a sátán vakmerőségéről, ki nem elégszik meg, hogy sok ezer lölköt számtalan bün közzül harácsra vet:

Meri háborgatni az én híveimet,
Kik tülem választva, vannak kedvesimet.

Ahon, szigetiek én értem harcolnak,
És az én hütömért már sok vért hullattak,
Pokolbéli lölkök rájok agyarkodnak,
És igaz hütökből kiverni kivánják.

Eredj te Gábriel mennyei sereggel,
Eredj Szigethöz erös fegyveres kézzel,
Ott találod öket, de onnan te üzd el,
Rontsd meg öket együtt nagy kevélységökkel.

Nézd osztán hon vannak szigeti vitézek,
Ha testi köntösből levetközik lölkök,
Az ti kezetökön elömbe jüjenek,
Itt rendelt helyekben örökkén legyenek.

Igy monda, de nem nyelvvel és nem szózattal, hanem tündöklö isteni akarattal. Érték az angyalok, és Gábriel gyors szárnyon elvitt egy sereget s jelül egy keresztet. Fénylett az ég, a merre mentek; a Szivárvány alázatosan megnyitá kapuját, a szép tejes út is megcifrázta magát. A Gönczöl-szekere vitte a sok fegyvert, a fegyverhordó Sas mennyköveit készítette. Végre Sziget fölött megállt a halhatatlan sereg. Gábriel pedig leszállott a várba Zrinyihez. Épen a halálhoz készült s Istenhez könyörgött. Eleiben tünék Gábriel szárnyával, méltóságos vala angyali ruhával; az ö teste vala befödve biborral, az keze fegyveres lángozó palossal. A másik kezében egy szép pálmaágot koszoruval együtt magasan föltartott. Úgy állt ott fényesen a sötétes házban. És szóla Zrinyinek: »O seregek Urának kedves szolgája, egész keresztyénségnek vitéz virágja! Te voltál Jézusnak megszentelt hadnagya, ihon az Istennek az ö koronája. Ezt küldi tenéked az hadverö Isten, de most készíttetett az ki lesz fejeden, fényes csillagokbul kötve lesz örökkén, fogod azt hordozni az magas egekben. Angyali légiót küldött Isten néked te segítségedre, kivel meggyözheted ezt az nyavalyában zabált ellenséget, kik pokolbul jüttek, kevélyen ellened. Azért vidámitsd meg emberi szüvedet, duplázd meg utóljan nagy vitézségedet, ne lássa vén tolvaj elvágott fejedet, hanem az föld alá küldd elöbb ö lelkét.« Ekkép vigasztalta meg a szivét s azzal elindult a pokoli táborra. Ez pedig keserves üvöltéssel kavargott az égben, mint a forgószél, vagy a hogy a hollók kárognak, ha sas jött közikben. Gyorsan elragadták Alderánt és elhagyták a világos világot, mire a sötétből harmatosan, bátoritólag kezdett hasadni a szép hajnal. Zrinyi is megindult a várból ötszáz vitézével. Igy jön elö barlangjából az oroszlán, és a veszélyt hozó üstökös szokott ily szörnyen fényleni. Lassan ballagtak ki a külsö kapuból, de rettegve nézte öket vakmerö Delimán, és mint a nyárlevél, reszketett látásokra messzi dombján Szulimán szultán. O hányszor megbánta, hogy megszállotta Szigetet! Hány átokba keverte ösz fejét! Zrinyi pedig haladt és utána az *ötszáz halál*. Aztán támadtak rettenetesen.

Itt fegyver fegyverrel találkozik öszve,
Vitéz is vitézzel kapcsolódik közbe,
Vér, jajgatás és por megy égben keverve.
Törik dárda, kópja, szablya elegyedve.

Halál formára jár bán törökök között,
Mint az lángos harap, ha nádban ütközött,
Mint az sebes vízár, ha hegybül érkezett:
Oly kegyetlenséggel Zrinyi most öltözött.

Száz szablya, száz dsida esett paizsára, mint a hogy a házra hullik a köcsö; de föltartotta ezt a felhőt egyedül, mindenek csodájára, és vértóban gázolt s vérkataraktákat indított. Megismerte Delimán messziről, és szive, a mely nem félt soha, összeborzadt, látva Zrinyinek hatalmas fegyverét, látva nagy próbáját és kegyetlenségét. Hanem tisztességére, múlt tetteire gondolt és ezekkel bátorította magát. »Ó szüvem, állj elő, ó én vitézségem, mit rettegsz kaurtól megött emberségem? Ez nap s ez az óra az egész életem megfényesiti vitéz cselekedetem.« Igy monda, s kezével megrázta dárdáját, nevelve magában hatalmas haragját, mint a bika, mely az amfiteátrum fövenyében köszörüli szarvát és előbb próbálja fában nagy erejét, hogysem ellenségére viszi fegyverét. Ekkép tett Delimán. Aztán nagy sebességgel rohant Zrinyire és rávetette dárdáját hatalmas erővel. Isten angyala elvette a dárda erejét s a hegye megtompúlt Zrinyi paizsában. Akkor kardra mentek és iszonyúan vagdalkoztak. Delimán pozdorjává rontotta Zrinyi paizsát, hanem mind hiába; Zrinyi egy csapással bevágta sisakját, egy másik csapással megnyitá oldalát, honnan bőven folyni vörös patakot lát. Lángot fujt a tatár és a két kezével ütötte a bán mellét kegyetlen. Aztán leborúlt kettévágott fejjel:

Holta után élte árnyékban elröpült,
Nagy keserüséggel, mint egy füst, úgy eltűnt,
Halála határán ő vadsága megszünt,
S lölke örök éjre sok mással elegyült.

A mi aztán történt, nem is volt már csata, hanem rettentő öldöklés. Delimán elestét látva, a legvitézebb emberek rettegni kezdettek és futni, a mint csak erejök engedte. Zrinyi vágta őket és ment sietséggel a császárra. Ezerek fogták körül Szulimánt; de nekik ment és útat csinált kardjával. »Mert nem mért állani senki eleiben, senki nem mér nézni vitéz szemeiben, százat egymásután ő megöl egy helyben, még más százra viszen halált kéméletlen.« Szulimán látta és sietett jó lovára ülni; de a bán már ott vott, levágva testőreit és kiáltva nékí': »Vérszopó szeléndek, világnak tolvaja, telhetetlenségednek eljütt órája, Isten büneidet tovább nem bocsátja,[1] el kell menned, vén eb, örök kárhozatra.« Igy szólt és kettészakasztotta derekában. Átkozódva indítá ki amaz lelkét, melyet testében oly kevélyen tartott. Zrinyi pedig visszanézve látta, hogy serege távol elmaradva török kard miatt hull. Mint pásztor nyájához, hamar megfordúlt és igy szólt hozzájok nagy hangos torkából: »Eddig éltünk, vitézek, tisztességéért Annak, ki körösztfán holt szabadságunkért, ma meghaljunk örömest és jó hirünkért: vitézül meghaljunk azért mindezekért. Ahon, nyitva látom Istennek országát, ahon, jól esmérem nagy Eloim fiát; esmérem, esmérem az Isten angyalát, rothadatlan ágbul tart nékünk koronát.« A török számtalan sereggel fogta körül őket, de nem mer többé senki sem közelíteni hozzájok. Csak messziről szórják rájuk a golyót. Ők pedig halnak egy jajszó nélkül és nagy vígassággal. Meghalnak egy szálig Zrinyivel, kit két ágyúgolyó fektet a földre.

Angyali légio ott azonnal leszall,
Dicsérik az Istent hangos muzsikával,
Gábriel, bán lelkét, két tized magával
Földrül fölemeli gyönyörü szárnyával.

[1] Ereszti.

És minden angyal visz magával egy lelket,
Isten eleiben úgy viszik ezeket,
Egész angyali kar szép muzsikát kezdett
És nékem meghagyák, szómnak tegyek véget.

A hősköltemény ezzel a nagy erkölcsi diadallal végződik. Az Isten kiengesztelve, a szabadulás és irgalom kapuja megnyitva Magyarország előtt. A legszigorúbb történetíró sem fog megütközni ezen a gondolaton, melyet a tudomány helybenhagyott. Szolimannal az utolsó nagy hóditó veszett el, az ozman hóditás szelleme Sziget falainál tört meg, hogy ne éledjen újra többé. Zrinyi egy költő képzelő erejével olvasta a történelmet, tanulmányozta korának szellemét: s mindkettőt fel tudta emelni a költészet legmagasabb régióiba, a nélkül, hogy igazságukon csorba esnék. Valóban, az Obsidio a költészet fonsegos legkörébe emelt történet és köztudat művészi összefoglalása. A költő az eseményeket a kor sajátos gondolkozásának kereteben mutatja fel, nem ferditve semmit, de pótolva, válogatva, eleven kapcsolatba fűzve és elöntve a költői képzelet bűvös fényével. A mit a század Isten gondviseléséről gondolt, fonsegos képekbe foglalta: a mit a történetirók elvontan s élettelenül irtak össze, gazdag, eleven életet varázsolt belőle, húsból s vérből való hősökkel, a kiknek vonásait az eposzi csudás legkor rendkivüli méretüekke nagyitja, de alakjukat nem változtatja torzra. Zrinyi egy nagyszerű gondolatot akart kifejezni és ez a gondolat nincs méltatlan külsőbe burkolva. Egy költő sem fukarkodott inkább a magasabb világrend beavatkozásaival, s egy sem használta helyesebben. Mondják, hogy pokla a keresztenység s pogány mithologia kevereke, azonban feledik, hogy a theologia ördögi revelációnak tekintette a balványozást s ördögöket lát a mithoszi alakokban. Az Obsidio egének rajzai teljesen a keresztenység szellemét lehelik s részleteikben a tehetség különös erejének és mereszségének tanúi. Homér Zeusza, bár látszólag erősebb hatást tesz, mindig mögötte fog állani ama nagy, bölcs, igaz Jehovának, ki nem szóval beszél, nem is jellel, hanem tündöklő isteni akarattal. Zrinyi úgy gondolkodott, mint egy igazi theologus, és úgy fejezte ki gondolatát, mint a legnagyobb művészekhez illik. Ritkán fordult a machinához, melyet többnek tartott puszta díszitésnél, s bele tudta olvasztani szerkezetébe. Senki sincs, a ki természetesnek nem találná, hogy az események folyamát az isteni Gondviselés indítja meg. A nagy, új aramlatok keletkezésének magyarázatához mindig szükségünk lesz ama végtelen primum movens-re; és Zrinyi keresztyénül fenseget kölcsönzött tárgyának, midőn egy nagy, isteni tervnek állotta középpontjává. A kis Szigetvár védelme nem egyszerű várvédelem többé: az, a mi ott történik, a magyar nemzet megváltása, a keresztyénség döntő küzdelme a pogányság ellen, két világerdek összeütközése, a melyben ég és föld egyesül a pokol hatalmának meg-

törésére. A nemzeti és egyetemes vallásos szempont egyetlen nagy epopeában sem forrott össze ennyire és több históriai igazsággal. A magyar századokon át küzdött egyszerre tűzhelyei és a kereszténység védelmében. A történelem Zrinyije és számtalan társai hasonlóképp

Szigetvár mai képe.

hazafiak és keresztény hősök voltak, mint az epopeiáé. Zrinyiben egy tipus emelkedett a gondviseléses hősök színvonalára, mely élt a nép emlékében, dicsőséges tárgya volt a krónikának és eszményképe az életnek. Isten maga küldi el a szabadítót: mellette van pályájának minden válsagában és erkölcsi győzelemre segíti, mely nagyobb és

becsesebb minden anyagi győzelemnél: de ez a megváltó mint egyszerű ember, tisztán természeti tulajdonaival is a legrealisabb és leghatalmasabb individuumok egyike. Valóságos ember, emberi gyöngeségekkel és a XVII. század nagy emberének ragyogó erényeivel; vallásos és hazaszerető, erős és vitéz a legbámulatosabb mértékben: aztán parancsnok, hadvezér a bölcseségnek és kötelességtudásnak olyan adományával, mely magában is példaképpé avatná. Mi megértjük ezt az embert, a ki tudja a jövőt, de mint egy fontos végvár őre, a katona minden kötelességét teljesíti. Társaival együtt úgy áll ott, mint eszménye a magyar katonának, azoknak, kiktől a költő a török kiűzését remélte. Valóban, Zrinyit nem csupán az isteni küldetés teszi legyőzhetetlenné. Kétszer angyal menti meg a haláltól, mit a költőnek tán inkább a minta sugallt, semmint a szükség; de bárhol jelenik meg, mindenütt hull és fut az ellenség, diadalt diadal követ, hogy Sziget megjövendölt sorsa iránt szinte a végső fordulóig habozásban tartsa lelkünket. Látjuk, hogy a török és magyar tábor egyaránt bővelkedik nagy, jeles hősökben, a kik szembe vannak állítva, legyőzik egymást vagy egyenlők a harcban; de Zrinyi több mint Szulimán és Delimán, kik mint az ellenség legnagyobbjai dőlnek porba előtte, nagyobb az elért siker, és a mi ép oly fontos, a benső érték szempontjából. Úgy van odaállítva, mint a pogány világ legnagyobb ellentéte és a keresztény vitézi szellem valóra válása. A többi keresztény hős, fel a legnagyobbig, mintegy hatalmas fokozatot képez hozzá, de a legkiválóbb erények ragyogó teljessége számára van fontartva művészi és gyakorlati célból egyaránt. Bátor, vitéz, elszánt, okos a török is tud lenni; egyesek valóban bámulatra méltó tetteket visznek végbe; azonban ép a legnagyobbakon csudálatosan uralkodik a vér heve és legszebb próbáikba is vegyül valami érzékies vonás. A mohamedanizmus nem ismeri azokat a fönséges eszméket és eszményi érzelmeket, a melyek a kereszténységnek lényegéből folynak; nem azt a magasztos nyugalmat, mely a keresztény hősök tulajdona. »A törökök számukban, testi erejükben elbizakodtak, vagy csak eszélyesek, magasb, lelkesítő eszme nélkül. A magyarok nyugodtan elszántak, az ügy szentségében bízók, s sokkal kevésbbé kihívók és dicsekvők. Amazokat a nagyravágyás, [illegible]ket a kötelességérzet lelkesíti. A barátság a töröknél szintén erős és [illegible]: de a harcvágynak a dühösségig, kétségbeesésig fokozására szolgál, míg a magyarnál szelídebb érzelmek és önfeláldozás alakjában jelenik meg. Mily érzékenyen vesz búcsút Vid a merész vállalatra [illegible] Radivojtól és Juranicstól, s midőn ezek egyiket az ellenség körülfogja, a másik nem boszúállásból fordúl vissza, hanem magasztos önfeláldozásból: mert egymága megmenekülhet vala. Ők az önfeláldozás tragédiáit látszak el. Végre a szerelem is a töröknél legszelídebb nyilatkozataiban kéjelgő, szenvedélyességében vad, mely egy vezér baj-

tars dühös gyűlölését, majd meggyilkolását vonja maga után, s végre szintén a kétségbeesésig fokozott harci dühnek szolgál indító okúl. Ellenben a magyarnál csak Deli Vid van szerelmi viszonyban, ez is a férj és nő közötti viszony, a midőn a nő a férjért s ez a nőért teszi ki magát, nem a bosszú, hanem az önfeláldozás magasztos jelenetét látjuk.« Valóban a töröknél a vér, a magyarnál a szellem uralkodik,[1] ez az ellentét művészi kézzel van megalkotva és keresztül vive az egész Obsidión, s méltó kifejezése annak az ideálnak, melyet a költő a felszabaditó magyar katonaságról alkotott. Nyiltan hirdeti, hogy az ország sorsát nem személyes bravúr, nyers erő vagy tömegek vak mérközése fogja eldönteni. A hadakozás sikere nagy erkölcsi tényezőkön fordúl meg, szorgos, bölcs vezényleten, a mely számol a körülményekkel, ismeri az embereket és bírja a seregek föltétlen tiszteletét; a renden és józanságon, mely az egyetértésen és a hadi nép erkölcsi kiválóságán alapul. Kisded és jól fegyelmezett csapatok, mint a szigetvariak, többet érnek a fegyelmezetlen sokaságnál, csak ember álljon élükön, vitéz és valódi bölcs, mint Zrínyi Miklós. A magyarnak ezekre a tulajdonokra volt leginkább szüksége és ezekről akarta fölvilágositani füllel hallható, szemmel látható példában. Ime a gőgös, egyenetlenkedő vitéz Demirhamok és Delimánok, e dühös bolondok, zavargásaikkal többet ártottak, mint használtak táborúknak, és nem bírták azt a szétzülléstől megmenteni; a hebehurgya és részeges Arszlán, az elbizakodott Mehmet önmagukat is elvesztették. A kor mindenütt és mindenben feltetsző vonása, a tanítás nyilatkozik e dolgokban, de művészileg, nem szárazon odavetve vagy elprédikálva. A költő nem lép kathedrára, fölragad bennünket, hogy világosan lássunk egy darab életet nagyszerű képeivel és belső inditékaival, s ítéletet alkossunk róla. Alig van magyar költő, ki a jellemek ily tarka sokaságát mutatta föl és ennyi alakot hasonló erővel formált volna. Úgyszólvan a hány szereplő, annyifele egyéniség, nagy, széles vonásokkal festve, mint a nagy epopeiák hősei, hatalmas indulatokkal és a lelki fenség jellemző vonásaival. Ezek az óriások mitsem tudnak a modern idők korságos szivgyöngeségeiről: tevékenyek és erősek, mint a vas; és inkább tetteikkel és szavaikkal jellemezvék, mint a költő iteleteivel. Valóban, Zrínyi fukarkodni látszik a szavakban. Mi nagyon kevés epopeiát ismerünk, mely külső leirások, nagy tableaux hiján az Obsidiót megközelitené. Csaknem minden igyekezet a jellemek föltárására, a cselekvény benső, lelki motivumaira van irányozva. Zrínyi nem irja le, mikent ássák a törökök az árkokat, jobban szereti leirni azon hadi tanácsot, melyben az árkok ásatását elhatározzák. És e tanácskozás leirásában nyilatkozik képzeletének egész

[1] *Salamon Ferenc*, Tanulm. 1. k.

ereje. A személyek nemcsak valószinüekké, hanem valóságokká valnak. A szólók mind hiven nyilatkoznak vérmersekok, gondolkozásuk, indulataik s egész jellemökhöz képest, s annyira beletalálják magokat a viszonyokba, hogy feleleteik meglepnek a találó kifejezés által. Emlekeztet ez a római történetirók azon parbeszédeire, melyeket történeti személyek ajkára adnak, s melyekben, míg az első szóló beszél, egészen neki adunk igazat, a második pedig a maga részére hódít. Valódi s nem képzelt hadi tanácsnak tetszik az, tagjai történeti s nem képzelt egyeneknek.[1] Zrinyi kezében még a tömeges harcok is több szóros párviadalokra oszlanak, melyeket a küzdők indulatainak megnyilatkozása tesz valóban érdekesse. Senki sem vállalkozhatnek több tapasztalattal, hogy ebben a részben fényes és hü leírásokat készitsen: annyit forgott harcokban és annyira ismert mindent, a mi azokban előfordult, de geniusza idegenkedett az ilyfajta dolgoktól és magasabban szárnyalt, hogysem velok bajlódott volna. Meg abban a remek leírásban is, mely a hadba vonuló Szuliman képet rajzolja meg, milyen súly van az erkölcsi tartalomra: a császár méltóságára helyezve, ki egy világra szóló terv gondjait hordozza büszke lelkeben. Mint egy nagy festvény középpontja áll ott, szinte mozdulatlan fonséggel és keleti pompájában, míg körülötte porfelhőbe s homályba vesznek a tömeg körvonalai. Nem, a krónikás soha sem irányozta szemeit ekkép az emberek szívére; Zrinyi művész volt, a művészek legkiválóbb fajtájából, kiknek az anyag arra való, hogy a szellem fényét sugározza, és a kik nem elégednek meg azzal, hogy szemünket és fülünket izgassák. Az Obsidióban minden világos. A lelektani tényezők láthatólag fejlenek ki hatalmas cselekvénynye, melynek semmi köze a krónikások darabos, kúszált történeteihez, és a művészi kompozicióból megragadó erővel villan ki a költemény fonséges alapgondolata, hirdetve a magyar költői elbeszélés nagykorúságát. A krónikásnál az anyag uralkodott; most végre fölemelkedik a szellem, hogy az alaktalan tömeget újjáteremtse a maga képére, és eszmét leheljen belé, nagyot és általánosat, igazabbat és maradandóbbat, mint az, hogy az esemény minden apró részlete »valóban úgy történt«. Az író a fő dolgokban megáll a historiai alapon, de nem tartja szentségtöresnek, hogy aztán saját géniuszát kövesse. Szulimán szultán halálát egyébként mondja el Sambucus, Istvánffy; horvát és olasz krónikák a költői célnak megfelelőbb módon adják elő: és Szulimánt Zrinyi ejti el; a török vezérek némelyike soha sem látta Szigetet, — semmi, alakjára szükség van a kompozicióban: és Zrinyi nem riad vissza, hogy fölhasználja . . . Költeményt ír, mint Homeros, és művészi öntudattal énekel, mint Vergilius; és ez a költemény hivebben, igazabban tük-

[1] *Salamon*, i. m. i. h.

rózteti a kort, mint annak összes krónikái. Mintáiból tanúlta meg, hogy ekkép járjon el: az Iliászból, az Aeneisből és a Gerusalemme liberatá-ból, melynek hatása munkája részleteiben is világos. Belőlük tanúlta el az antik epopeia sablon-szerű elemeit: a propoziciót, a segélykérést, a seregek előszámlálását ... »fabulák« beszövését a történelmi való ága-bogai közé, s meritett anyagukból annyit, a mennyit azok örökoltek egymástól. Értékes dolgozatok apróra kifejtették ezt a viszonyt,[1] mely nem vált eredetiségének kárára. Sokat vett át mestereitől: alakot, helyzetet és kifejezést, de a mit átvett, ritkán hagyta régi mivoltában. Az Obsidio segélykérése a Tassoén alapszik, de sokkal művészibb annál. Zrinyi, ha egyszer hozzáfog, nem ér rá kitéregetni és magyarázni a »költeménynyel fűszeres való« hatását szűz Múzsájának; sem hogy ő tehát, szent célból bár, csalni szeretne; a magyar költő merészen tör előre, föl a fenség magasságába, mint a sas, szemét a nagy örökkévalóra függesztve, ki egy szemfordulásból »világot megnéze«. Nem tud olyan szépen, olyan finoman beszélni, a hogy a Dante, Petrarca és Ariosto örököse; hanem nem is ez a fő: a fontos az, hogy a közös kiinduló pontra valami újat, önállót képezett, a mi bensőleg nem rosszabb, mint a minta, sőt annál sikerültebben van »kieszelve«. Vagy egy más példa. Zrinyi Tassóból vette az égi jelenet kiindulóját — in un sol punte, e in una vista — és az angyal küldését, a ki viszont mind a kettőben Vergiliusra eszmélt.[2] Aztán ment a saját lábán. A »pater omnipotens« pathetikus, drámai menetű beszédére nincs példa sem a latin, sem az olasz epikusban. Így csupán a magyarok megbántott Istene beszélhet, az, a kinek haragját a vallási küzdelmek szomorú kora hirdette. És nem szabad feledni, hogy az egész mennyei jelenet még drámaibbá lesz az angyal könyörgése által, ki a beszéd folytán mindig »ű szentsége előtt áll vala« — s végre bátorságot veszen esedezni az igazakért; de Isten dorgáló szavára »nem felel többet, hanem sugár szárnyát ereszti az égnek.« Ez nincs Tassónál, sem elődeinél: e drámai kivitel Zrinyi sajátja. És hogy e magasztos jelenet után — eltérve Vergiltől és Tassótól — mellőzi az angyal úti piperéje leírását, inkább a pokolbeli szörnyeteg rajzát adja, — és így a fenség — »az Úrnak rettenetes búsulása« — után mindjárt a »szörnyű« következik: ez is jellemzi az Obsidio költészetét.[3]

Nézzünk egy minden ízében vergiliusi helyet. Az Aeneis tizedik énekéből ismeretes Lausus és Mezentius epizódja. A dühös, baromi

[1] *Arany János*, Zrinyi és Tasso. Arany dolgozatát szerencsésen folytatta *Greksa Kázmér*, a köv. címmel: A Zrinyiász és viszonya Tasso-, Vergilius-, Homeros- és Istvánffyhoz. *Thury* id. értekezése szintén sok becses adalékot nyújt.

[2] Aen. 6, 577.; 4. 222., 238. sqq. V. ö. Homeros Iliása, 24, 340., Odyss. 5, 43.

[3] *Arany*, Prózai Dolgozatok, 101.

Mezentius Aeneassal vivan végső veszedelemben forog. Latja Lausus, feljajdúl kedves atyjának szeretete miatt s köny pereg le arcán. Mezentius sebesülten hátral: fia előrobog atyját megboszúlni s elesik Aeneas keze által. Ezalatt a sérült apa a Tiberis partjan egy fatörzsnek dölve, friss habokkal enyhíti vala sebét. Egyszerre megpillantja fia holttestét, melyet társai paizsra fektetve hoznak. Rettentő fájdalom szállja meg. Nem gondolva sebével, elővezetteti Roebust, a lovat, lemondással és fájdalommal telt szavakat intéz a hű paripához, aztán felkeresi Aeneast, megví vele és elesik. — Zrinyi az Obsidióban — Siklósnál szintén megöli a hős Rézmánt, a léha, szerencséjétől elkényeztetett és dőre Mehmet fiát. Mehmet, ki vakon a bántól cselből kiküldött kis csapat üldözésére rohant, s védelem nélkül hagyta fia kíséretét, messziről látta Rézman veszélyét. Segítségére rohant, de későn érkezett. Fájdalmához hozzájárult az önvád keserűsége és ez az ember, a ki mindeddig lágy kedélyű volt, egyszerre eszeveszetten, mint valami dühös bestia, rohant fia megölőjére, s oly erővel vágott hozzá, hogy a ban szörnyet halt volna, ha Isten angyala meg nem segíti.

Az Isten angyala az csapást megtartá,
Az Mehmet kezében szablyát megfordítá.[1]

Tudvalevő: Mezentius, a ki megvetette az isteneket, a kinek élete bún és elvetemültség volt, végső percében mégis elhagyult s a maga és fia eltemetéséért könyörgött. — De Zrinyi, a költő, eltér ebben a pontban mintájától. A kemény Mezentiushoz illik ez a kiengesztelődés: a léha Mehmet számára, ki tegnap még a »világgal kérkedett« és ma táborát, kincseit, fiát, — valószínűleg a harcot, a becsületet is elvesztette, nincs egyéb engesztelő, mint a halál, kemény szívvel, csüggedés nélkül. A gyöngeség egyenetlen vonása megütközlatna velünk. Neki halnia kell, egy esdő szó, egy gyöngébb tekintet nélkül, vérbe meredt szemmel, úgy a mint kardját Zrinyire emelte,[2] az olyan jellem, mint ő, csak utolsó elkeseredésében bír erőt kifejteni, hogy fájdalmerzést gerjeszszen, és ez a megoldás elegge mutatja Zrinyi tehetségét. Így csak teremtő és öntudatos művész bánik anyagával. A mesterember másolja mintáját, a lángelme újat alkot belőle, tanúl tőlök, de lényegesen különbözik tőlök. — És az Obsidiónak számtalan része van, melynek alapját ki lehet mutatni az előző epopeia-íróknál; de maga az Obsidio mint egész önálló és eredeti mestermű és dicső terméke az epopeia ezredes áramlatának, mely a Homeros előtti korba nyúlik vissza.

Zrinyi csupán a külsőségekben és a kompozició egyes részle-

[1] V. [illegible]

[2] [illegible]

teiben mutat hibákat. Egyes részek kétségkívül darabosak, egyes beszédek kétségkívül kelletenél hosszabbra nyúlnak, egyes elmélkedő helyekben hiányzik a költői szín: de ily nagyszabású monumentalis műben az egész összhangját nem is a felület ama kicsiszolása teremti meg, mely a szobai filigranművekhez való. Az Obsidio költője meg tudja különböztetni a lényegest a lényegtelentől s a puszta krónikát a megokolt elbeszéléstől. A cselekvény folyamatját nemcsak a részek természetes kapcsolata dicséri, hanem az érdek lassanként való emelkedése, mely a katasztrófánál éri el a tetőpontját. Hovatovább fokozódnak a szenvedélyek, tisztúl és emelkedik az erény, élénkebbé válik a küzdés, magasztosabbá a cselekvény, s a végső percekben mintegy összekeveredik a menny, föld és pokol, hogy az erkölcsi fenség annál fényesebben váljék ki e misztikus csatából.[1] Azonban ne feledjük, hogy az Obsidio egy korban készült, melynek az éposz hatalmas nyelvére alig van igazi hagyománya; hogy Vergilius tíz esztendeig írta Aeneas-át; Zrinyi egy esztendőben, sőt egy télen vitte véghez munkáját.[2] A Zrinyiász nyelve hatalmas, de zordon nyelv és rögös, mint a Tinódiaké, s a verselése több mint félszázaddal áll mögötte korának.

De Zrínyinek »legutolsó gondja« a versek írása. »Az én professzióm avagy mesterségem nem az poezis, hanem nagyobb s jobb országunk szolgálatjára annál« — írja költeményei kiadásának előszavában.[3] Nem mintha nem érezné alkotásának értékét. »Ha azt mondjuk: saepe et magnus dormitat Homerus, bizony szégyen nélkül szemlélhetem csorbámat«, úgymond.[4] És végére érve a derek kötetnek, meggyőződéssel teljes »peroratió«-t ír, a Metamorfózisok költőjével hirdetve:

Véghez vittem immár nagyhírű munkámat,
Melyet irígy üdő, sem tűz el nem bonthat,
Sem az ég haragja, sem vas el nem ronthat,
Sem az nagy ellenség, irígység nem árthat.
És mikor az nap eljön, mely testemen
Csak uralkodhatik, fogyjon el éltemen
Hatalma, magamnak ugyan nagyobb részem
Hordoztatik széllel az magas egeken.
S honnan Scitiából kijött magyar vitéz,
Merre vitézségét látta világ, nagy rész,
Azokrul helyekrül minden szem reám néz,
Hírrel, böcsülettel, valamíg világ lész.
De híremet nemcsak keresem pennámmal,
Hanem rettenetes bajvívó szablyámmal;
Míg élek, harcolok az ottomán holddal,
Vigan buríttatom hazám hamujával.

[1] *Salamon Ferenc*, i. m. 387—8.
[2] *Adriai Tengernek Syrenaia*. Bécs, 1651. »Az olvasónak.«
[3] U. o. — [4] U. o.

Első sorban katona volt és az kívánt maradni. Már ifjúságának összes ragaszkodásával merült a magyar dicsőség emlékeibe, s túl volt harmincadik évén, mikor e sorokat írta: »Magyar vitézeknek dicsőséggel földben temetett csontjai s azok nagy lelkének umbrai . . . nem hagynak nékem alunnom, mikor kívánnam, sem henyélnem, ha akarnám is. Igen szeretője vagyok az ő dicsőségöknek, hogy elmulassam az ő intesőket, kiket nemcsak nappalbéli elmelkedésembe juttatnak, de meg éjtszakabeli elmemben is elémbe tüntetnek, mondván: ne aludjal, ne keresd a gyönyörűséget; látod-e romlott hazánkat, melyet mi annyi verontassal, veresekkel és untalan való fáradsággal nyertünk, oltalmaztunk és sok száz esztendeig megtartottunk: kövesd az mi nyomdokunkat, ne szánd fáradságodat, ne szánd véredet, ne szánd életedet. Ezekkel az ösztönökkel serkentgetnek engemet nyugodalmamban.«

Valóban, teljes élete egy nagy törekvés volt: a haza védelme és biztosítása. 1650-től fogva békeség állt fenn a törökkel és csak részletes csatak folytak, de a korlátozott viszonyok közt is tudott elérni sikereket. A nagyurak közűl sokan irígykedtek rá, a köznemesség, a nemzet lelkesült érte. Úgy tekintették, mint a nemzeti eszmek legdicsőségesebb bajnokat, ki legszentebb vágyaikat hordozza szíveben, és a politikában természetes vezérök. Zrinyi buzgó hive volt vallásának, de ép úgy tisztelte a mások meggyőződéset. Az ő alapja a törvény, melynek oltalmat ép úgy kell elvéznie a protestansnak, mint a katholikusnak. Béket, türelmet hirdetett a különféle vallásúak között és egyesülést a haza és alkotmány védelmére, a török és a német ellen. Nem csoda, hogy a főpapság, mely elérkezettnek hitte az időt a protestantizmus kiirtására, ép oly kevéssé állott melléje, mint Bécs, mely az örökös királyság behozatalára törekedett. Zrinyi a valódi államférfi sasszemeivel látott a viszonyokba és a jövőbe. A sérelmeknek mily óriás tömege érte Magyarországot Bécs felől csak a legközelebbi múltban is! Nem elégedett meg partja győzelmével, hogy az örökös királyság az 1655-ki országgyűlésen megbukott. A sokaság kezén egy politikai ropirat forog, mely a köznemesség lelkének a megvesztegetésére van szánva és azt hirdeti, hogy Magyarországnak vége, ha nem könyörög a felségnel oltalomért, s azt indítványozza, hogy Magyarország ő felséget s fiait örökös királyává válaszsza. Lelke melyéből felzúdul az ellen a kishitű indítvány ellen. Az ős királyválasztás egyelőre biztosítva volna, de vajjon nem fog-e, mint sok más, ez is papiroson maradni? Jól ismerte az udvart, tudta, hogy törekvését nem hagyja abba egykönnyen, és előre látta egy közösködő politikának összes átkait. És tollat fogott, s megírta legkeserűbb munkáját, a Siralmas Panaszt az örökösödés kérdéséről, az ország sérelmeiről, melyeket a némettől szenvedett. Vajjon mi haszna Magyarországnak a német barátságból? Ime:

Komáromban és Győrben német katonaság dölyfoskodik. Nem mondják, hogy Győr és Komárom magyar királyé, hanem a császáré, noha császárok nincs is a magyaroknak. Ebbül a fundamentombul bánnak Komárommal és Győrrel, midőn úgy rendelték a bástyákat és

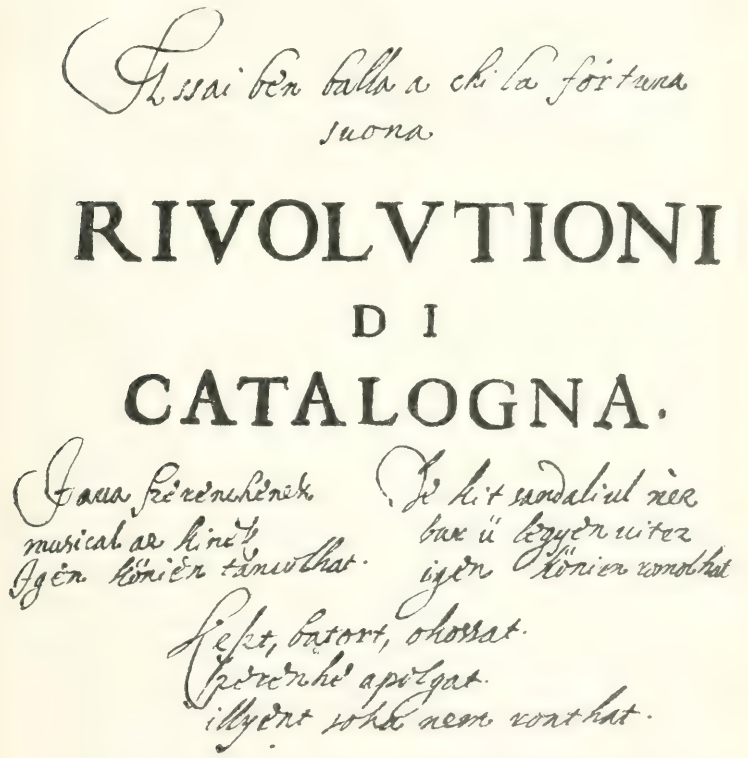

Zrínyi kézirata.

azokon az álgyúkat, hogy onnét a várost belől szintén úgy lőhessék és ronthassák, mint kívül az ellenséget. Úgy de belől magyar vagyon: úgy tehát a magyarok ellen fegyverkezik inkább a német Magyarországban, és a tulajdon véghazáinkban, s nem a török ellenség ellen.

kivel való békességet, frigyet igen hiven megtartja, mert nem akar ellene csatázni... Oltalmazzanak tehát bennünket? Ám kitetszik, s igen találja mondani a török is, hogy neki nincs frigye a magyarokkal, hanem csak a németekkel: tehát a mi királyunk csak a németek részére szerzett békességet a törökkel: mert másképen hogy merné mondani azt, ha fundamentuma nem volna, holott a németekkel való szerzett békesség ellen semmit nem mer mondani. Hiszen azon monarcha a mi királyunk, azon személy esküdt a mi javainkra. Vagy talán a frigy nekünk nem jó, s azért mulatta el azt? Köll ebben valaminek lenni... Tehát ha nem igyekszik oltalmunkra, mire való nekünk a király? világosan kitetszik penig, hogy nincs gondja reánk.« De jól meggondolva, nem is a királyt kell okozni, a ki ártatlanságában nem is tudja állapotunkat. Bűnös a király környezete, a melytől a magyar semmi jóindulatot nem várhat. »Nagy híre van ugyan, minden fennállásunk a németektől vagyon; de ennek igazsága ki nem tetszik sehonnan... A németeknél épen elhitetett erős igazság ez, hogy nálok nélkül elvesznénk; és következőképen a magyarok között is azoké ez az erős hit, kik német barátságban mind megrészegültek. De am ítélje meg Isten és ember, ha ezt erősíti-e a mindennapi veszésünk, mód nélkül való fogyatkozásink... és ha nem inkább azt mutatja-e ki állapotunk, hogy veszedelmünkre vannak? Ha a német úgymond nem volna a végekben és mellettünk, meg nem maradhatnánk... Úgy e Erdélyországot sem német, sem spanyol nem őrzi, s hiszem mégis felálll és nem fogy, hanem szaporodik nagy békességben. Ne gyalázzak Magyarországot, hogy gyönge és tehetetlen. Nem terem-e elég arany, ezüst, kén, vas, ón, só, bor, buza bőven és mind gazdagságra, mind életre való benne? Miért szunnyadozunk és miért adózzuk, bizzuk csak oly kordéra, a német hamis gondviselőkre a bányákat, kik torkig töltöznek a pénzünkkel és kincsünkkel, s minekünk semmi hasznunk benne? A mellett mennyit vontatnak ki Bécsben mind készpénzül, s mind aranyat, ezüstöt, rezet, de errül jobb nem szólni; mert elől sem számlálhatni, mennyi sok hasznot szerezhetnénk sokféle módon, ha akarnánk szerencskedni... Fognánk csak jobban a bányákhoz és más dolgokhoz, lenne pénzünk is elegendő. Ezenkívül miért kellett ama nagy urasságokat, nemelyeket csak oly könnyen elajándékozni, és nem inkább a koronához csatolni; vagy tán inkább attól elidegeníteni? Miért kellett nagy jószágokat adni a németeknek országunkban, kik semmi hasznára nincsenek országunknak, sőt közöttünk úgy vannak, mintha merges kígyót viselnénk keblünkben. De mindezeknek voltak bizonyos okai, végei kétség nélkül: hogy tudniillik az ilyen kedveskedés nagyobb szabadságot nyerjen a németeknek országunkban és közöttünk akármit is bizvásban művelni.« Már ebben a munkában megjelenik az a gondolat, hogy a magyar ne

támaszkodjék másra, mert néki önerejéből kell megszabadúlnia. Zrínyi hat év múlva — 1662-ben — lángoló szavakkal hirdeti ezt az eszmét, egy kis munkában, mely a kor legszebb prózai közé tartozik és a régi politikai irodalomnak egyik gyöngye.[1] »A magyar nemzetnek nincs mit keresnie a szomszédos lengyeleknél, kik maguk is nehéz állapotokkal küzdenek, a németnél, a ki már csak azért sem kívánhatja a magyar erősbödését, hogy aztán tartania ne kelljen tőle, az olasznál, a ki távol van, bár pénzzel és tanácscsal bizonyára segít, ha a magyarok tevékenységet látja: Spanyolország nemcsak messze esik, de maga is a portugálokkal küzd ... Aztán hiába is hadakoznának értünk az idegenek, kik nem ismerik a mi viszonyainkat. Fels Lénárd, Roggendorf, bár másutt vitéz generálisok voltak, Magyarországon haszontalanúl feszítettek meg erejöket. Buda, Temesvár, Esztergom, Eger, Tata, Pápa, Győr, Kanizsa az idegen hadak és vezérek miatt veszett el; Basta, Svendi, Belgiojoso és a többiek semmit sem tudtak kivívni. Ha történt is valami, talán néha egy áprilisi szélhez voltak hasonlók azok a segítségek, melyek oly nagy dicsekedéssel jöttek a hazába: nyáron s aratás után, őszszel jól megrabolták az országot és visszamentek, magunkra hagyták. Nem kell az idegen népek vitézséget tagadni, sem segítségöket megvetni, de első sorban a magyar lásson dolgához a maga érdekében. Mert bizonyára a mi sebünk senkinek úgy nem fáj, mint minékünk, senki nem érzi nyavalyáinkat úgy, mint mi ... Fegyver, fegyver, fegyver kívántatik és jó vitéz resolutio! Avagy azzal oltalmazzuk meg magunkat, avagy vitézül haljunk meg mindnyájan! Elfutunk? nincs hova. Sehol Magyarországot fel nem találjuk, senki a maga országából barátságunkért ki nem mégyen, hogy minket helyheztessen bele, a mi nemes szabadságunk az eg alatt sehol sincs, hanem Pannóniában. Itt nékünk vagy győznünk kell, vagy meg kell halnunk. Mondják, elégszer próbalkoztunk, de a dolog mindenkor markunkba szakadt. De bezzeg, mig *militaris disciplinánk in flore* volt: a Corvinusok és vitez királyok alatt nem igaz, hogy markunkba szakadt soha is szándékunk. Teljesek a históriák a magyar nemzetnek dicsőségével, teli a világ azoknak emlékezetével, és Európának egy szegletje sincs, a mely a mi eleinkről becsülettel ne szólana. Soha muzulmán-vér nagyobb folyásokkal nem folyt, mint a magyar kard által, soha ennek a pogány holdnak betöltét senki úgy nem kesleltette, mint a magyarok. Csakhogy a nemzet letért ősei nyomdokáról. Olyan messze estünk mi magyarok a regiektől, hogy ha eléjönnének másvilágról azok a mi vitez eleink, sem mi őket, sem ők minket meg nem ismernének. Csúfja lettünk nemzetünknek, prédája ellenségeinknek, de miért?

[1] *A török áfium ellen való orvosság.* Először 1705-ben, Forgách Simon, a Rákóczi Ferenc egyik vezére adta ki. Aztán megj. Maros-Vásárhelyen, 1790. ily cimmel: »Ne bántsd a Magyart.« (Symbolum illustrissimi comitis Nic. Zrinyi.)

A vitézség disciplinájának meg nem tartásáért, a részegségért és tunyaságért, az egymást gyűlölésért s ezer ilyen vétkünkert. Eddig, ha jött a török, az utolsó percben kapott kiki fűhöz-fához és úgy kezdett sereget gyűjteni. És milyen volt ez a nép? az ország söpredéke. Milyen volt a vezér? A ki a többit is megelőzte garázdasággal, részegséggel és vitézségének rudimentáit kassai kereskedőkön vagy kecskemeti tőzsereken végezte és csak azért ment hadba, hogy a felől megírt virtusokat annál szabadosabban űzhesse. Maga a nemesség pattog és kevelykedik a nemesi titulusával: de annak a megbizonyítására semmit sem cselekszik. Az ifjak haszontalanúl elnek, vagy otthon attyoknál, annyoknál, vagy ha ugyan derekasan látni s hallani akarnak (a mint ők mondják), egy magyar úr udvarába béállanak és szerződnek. Ott mit tanulnak? Innya. Mit többet? Pompáskodni, egy mentét aranynyal megprémeztetni, egy kantart pillangókkal megcifraztatni, egy forgóval, egy varrott lódinggal pipeskedni, paripat futtatni; egy szóval: esküdni, hazudni és semmi jót követni... Senki nem tanúl jó tudomanyt, senki nem lészen zarandokká, hogy láthasson, hallhasson, tudhasson abból hazajának szolgalni. Ezek kívanják osztán a generalisságot, és ugyan ezeknek is kell adnunk, mivel más nincs jobb.« De Zrinyi meg így is a magyart kívanja oltalomra. »Azért, mert legalkalmatosabb, legerősebb, leggyorsabb, és ha akarja, legvitézebb nemzetség«. Ketszáz esztendeje már, hogy a magyar a törökkel harcol, úgymond, a török császárok százezernyi seregekkel törtek rá, csak az egy Szulimán is, ki a legvitézebb császár volt az ottomán nemzetben, öt expeditiót intézett ellene: s mégis meg bírt maradni, hogy a mi veszett is, többnyire békesség és frigy színe alatt, hogysem hadakozásban veszett. Magyart kívan tehát, nem idegent, csak jobbítsuk meg magunkat és állítsuk régi helyére: *militarem disciplinam*. És a meggyőződés büszkeségével teszi hozzá: »Egy nemzetnel nem vagyunk alábbvalók; ha kevesen vagyunk is pedig, nem oly kevesen vagyunk, hogy a török ebekkel meg ne bánathatnánk, hogy ily semminek tart minket!« Azt akarta, állítson a nemzet állandó hadsereget a »béke« időre, minő 50-től fogva volt, tizenket ezer emberrel. A sereg ketharmada lovasságból álljon, mivel a török ereje a végekben szinten lovasokból áll és a sajátos körülmények is ezt igazolják. Hangsúlyozza a katonak kellő ellátását és Vegetiussal hirdeti, hogy a sereg kellő kiképezésben részesüljön. »Mert nemcsak abban áll a tudomány s hadi mesterség, hogy a vitéz vérekedjék akármiképen, hanem okossággal.« A török erővel le nem győzött volna bennünket, ha tanultabbak és fegyelmezettebbek vagyunk. A magyar nem szereti és *servitus*nak veli a regulát: de inkább szedjük és gyakoroljuk a magunk véret, hogysem idegeneket bereljünk. Van módunk hozzá, alkalmunk is elég. Ha hiányzik a használható nemes, a parbol kell előállatni a hadi népet: van elég derek polgár-

legény, »jobb amaz otthon elfajult nemesnél és jobb az udvarokban részegeskedő, nyalakodó katonánál, jobb annál is, a ki »végbeli« név alatt semmit nem tud egyebet, hanem faluról falura kvártélyozni, kóborlani, lopni, szegény embert nyomorgatni.« — Mátyás király, Báthori István, Bethlen Gábor idejében élt elég tisztnek való magyar ember; azóta megritkult a soruk, de egyelőre lehet fogadni idegen officéreket. Az osztrák-német mitsem ér; azonban annál inkább dicséretet érdemlők a svédek, a birodalombeli németek, németalföldiek, hollandok, az olaszok és svájciak, kikre a hadak kikepzését bizni lehetne. Pénzben sincs hiány, csak emberelje meg magát a nemzet és első sorban azok, kik elei az országnak. Aztán a hadi nép tartassék együtt, egy táborban. Ha valamely basa mozgolódik, annak a jól ellátott és fegyelmezett végbeli hadak is — egymást segítve — ellenállhatnak; ha nagyobb a vész, a központi generálisnak — és ez magyar legyen — hivatala minden arculcsapásért kettőt, hármat adni. Effele készülettel megfékezhetjük a török nyugtalankodását, mig a békesség tart; országos háború esetére képződnek alkalmas erők, kik a behivott hadat taníthatják. Akkor a sereget alkalmasan föl lehetne szaporítani annyira, hogy csak maga a lovasság tizenkét ezer főre rugjon; az idegen népek szivesebben lépnének a magyarral szövetségre, mint a kinek segítségére szintén számíthatnak; télvíz idején, mikor a török visszavonul, szép sikereket lehetne aratni; míg most, ha baj vagyon, minden remediumunk csak a másoktól való segítségkoldulás, mert népünk nincs, hogy a veszélylyel szembe szállhassunk. Égő keserűséggel, közvetlen tapasztalatok alapján mondja el mindezt, és hivatkozva a régiek példáira. De szózata nem hathatta át a sokaságot. Csak kéziratban terjedt, és az idő nem volt megérve rája. Zrinyi egyedül a lánglelkek dicsőségét szerezte meg, a kik mélyebben látnak koruknál és eszméket jelölnek meg, a melyeket a jövendő fog valósítani, a tudósok legnemesebb fajának koszorúját, a kik nagy célokért áldozzák idejöket. Valóban, sokat tanúlt és elmélkedett, s eredetileg önmaga számára készített történelmi és hadtudományi dolgozatai ma is becsesek, oktatásai a vezérek számára ma is igazak. Jól ismerte az olasz, német és római hadtudományi írókat, éles szemmel vizsgálta a történelem eseményeit, a régi magyar hadviselést, s tudott alkalmazkodni a török szokásaihoz. Nem csoda, hogy ellenkezésbe jutott a XVII. század divatos methodizmusával, melynek hibái Magyarországon az ozmannal szemben világosabban tüntek ki, mint bárhol Európában. Mélységes és áthidalhatatlan ellentét választotta el a császári udvar embereitől, kik Magyarország sorsával nem törődve, csupán az örökös tartományokért voltak készek harczolni és taktikajokkal szégyenletes kudarczok váltak hőseivé. Mint katona és hazafi gyűlölte őket, a kik nem csupán maguk voltak tehetetlenek, hanem másokat is tétlenségre kárhoztattak.

Azonban az eg hovatovabb beborúlt fölötte. Kemeny János német politikája megmozdította a magyar királyt. A becsi udvar egyik legbüszkebb hadserege és hadvezere indúlt a harctérre. Aztan vonultak vissza: Kemenyt elvesztve, maguk megfogyva, csúfosan, mielőtt ellenséget láttak, egyedűl azt a területet pusztítva el, a merre útjok vitt s a melyet vedeniök kellett volna. A megbotrankozás zaja zúgott az egész országban. A magyarok nem ismerve az udvar gondolkozását, Montecuccolit vádolták, a vezert, a ki nem az ellenséget ütötte le, hanem a segelyében bizó Kemeny Janost. De az olasz sem hallgatott. Montecuccoli ropiratban vedi magat, mely a legadazabb gyűlölet hangjan szól a magyarokról és a magyar hadviselest vadakkal sújtja, de csak azért, hogy befeketítse és a történt bajoknak egyedüli okaul állítsa Európa elé. Soha gőgösebben és igaztalanabbúl nemzet becsületében nem gazoltak és vadak soha önerzetesebb és csattanósabb visszautasításban nem részesültek. Zrinyi a világos, tiszta okoskodás, elc, maró gúny, a győzelmei tudatában elő ember önerzetének, a megbántott hazafi keserűségének fegyvereivel támad a pöffeszkedő zsoldosra.[2] Mondd meg, mi a haszna Magyarországnak hadjáratodból? Szemére veti, hogy egy viruló sereget adtak kezébe, s ő tönkre tönkretette: a hadjáratban elpusztult mindenki: Kemeny, az ország, a hadsereg, csak maganak a fővezernek nem esett semmi baja. Egy jó vezető életet öntött volna Kemeny fegyelmezetlen magyarjaiba, s módot adott volna nékik, hogy bátorságukról bizonyságot tegyenek, de Montecuccoli harcra sem nyújtott nékik alkalmat. Nincs tehát joga kárhoztatni őket, annál kevésbbé tolhatja reájuk a saját hibáját. Nem a sereg, hanem a vezér bizonyította be, hogy — Magyarországon legalább — nincsen számára baber s ezen a földön nincsen mit keresnie. — A meltó szanalomnak és nevetségnek dobta oda Montecuccolit, a ki beszélt, miután mindent elrontott, és vádolta azokat, kik ezen a földön vitéz bátorságuknak annyi példáját adták. De hiába volt minden törekvése. Montecuccoli megmaradt mindenható, dicstelen fővezernek: Zrinyi soha sem kapott önálló megbízást. Lángeszet s hősiességet nem birták eltagadni: de az udvar rettegett tőle s a megbántott olasz befolyása megbenitotta működését. Azonban nem irthatták ki kebléből a hazaszeretet és nem ragadhatták el a dicsőséget hőmlokáról. 1663-ban ismet szemben állnak a törökkel. A magy. taktikus erős seregével ugyszólván összedugott kézzel nézi, hogy esik el Ersekujvár, három megye védőbástyája: ellenben Zrinyi gyorsan szervezi hadait, a törökot a Szavanál, Buda mellett, a Murakozben, Pertergomnál s Ersekújvárnál megveri, a hazavonuló nagyvezér utáradat megbontja és megszabadítja a foglyokat. Aztan Zrinyi-

Zrinyi és Montec. irataít l. a Hadtud. Közl. 1890. foly.

Újvárnál szétszórja a pogánynak tizennyolc ezer emberét s a körülfekvő részeket megtisztítja az ellenségtől. Győzelem kísérte minden lépését, dicsérete hangzott Magyar- és Németországban mindenfelé. Most végre adtak melléje némi sereget. És a gyűlölt ban megtette azt a csodát: tél közepén, mint a zivatar, megrohanta a horvátországi törökök, bevette és lerombolta az eszeki híd hatalmas erődítményeit, fölégette a hidat, mi által a szultán összeköttetését a hódoltsággal elvágta, és számtalan prédával tért vissza Zrinyi-Újvárba. Európa elbámult a »merényleten«. A pápa, a császár, a francia és spanyol király üdvözlő levelekkel és kitüntetéssel halmozták el; Stájerországban és Regensburgban diadalmi körmeneteket tartottak. Valóban, a siker nagy volt és fölhasználásától a legnagyobb eredmények voltak várhatók. A hős lelkesedéssel és

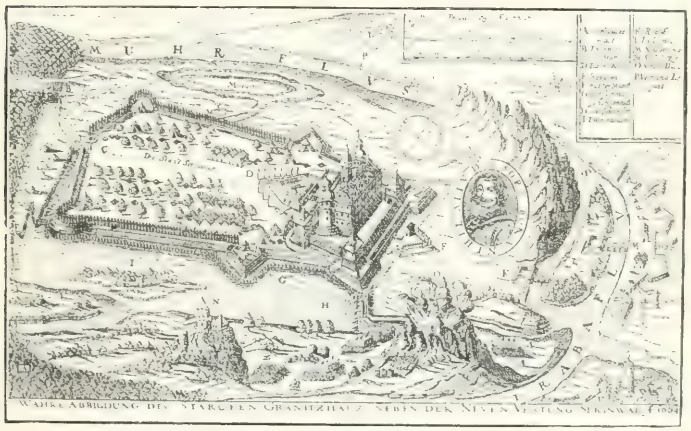

Zrinyi-Újvár.

bizalommal nézett a jövőbe. Érezte a pillanatoknak fontosságát és minden követ megmozdított a háború gyors és erélyes folytatására. De magának kevés hadserege volt, bár csaknem mindenét hadra költötte, és hónapokig kellett várnia, míg a harcot Bécsből engedélyezték. A gyűlölet s armánykodás hatalmasabban dolgozott, mint valaha. A segély elkésve érkezett, ostromágyúk és fölszerelés nélkül, s a mi fő: idegenek vezérletére bízva. Hiába minden: a jövevény vezérek visszautasítják a magyar merész terveit, az egyik seregestül távozik a táborból s Zrinyi kénytelen abbahagyni Kanizsa ostromát. Aztán jött a nagyvezér telve bosszúval, Újvára ellen. A keresztény hadak fővezényletét Montecuccoli vette át. Serege volt akkora, mint a töröké, sőt jobb, képzettebb amazénál. De nem akart harcolni, támadni. A »nagy«

taktikus kiparancsolta a várból az őrséget, és Zrinyi-Újvár elveszett örökre. A török szétdúlta, levegőbe röpítette, csapatai beszáguldottak az egész környéket és elfoglaltak egy sereg végvárat — mindezt Montecuccoli szemeláttára. A téli hadjárat fényes sikerei kárba vesztek és Zrinyi hiába kért, könyörgött — a bécsi kormánynak csupán Montecuccolikra volt szüksége. A hős elkeseredve vonúlt vissza Csáktornyára, s meghalt egy vadászaton még abban az esztendőben. De búsúlt szelleme itt maradt népe között, a melynek sorsát küzdelmeiben és mellőzteteseiben átszenvedte. Mint koszorús költő, mint lángeszű államférfi és hadvezér halt meg, mint századának egyik tünemenyes nagysága és legnagyobb magyarja, kinél nemesebben a világi magyarság eszményét önmagában és alkotásaiban senki az idétt ki nem fejezte. Az idő csak részben változtatta valóra eszméit, és változtatott alakban, de néki adott igazat. A török kipusztúlt az országból, de az idegen segítség sokba került a nemzetnek. A magyar önállóság ama teljes mértéke, a mely ideálja volt, nem lett tetté, de áthatott minden magyart és soha sem szünt meg a jobbakat lelkesíteni.

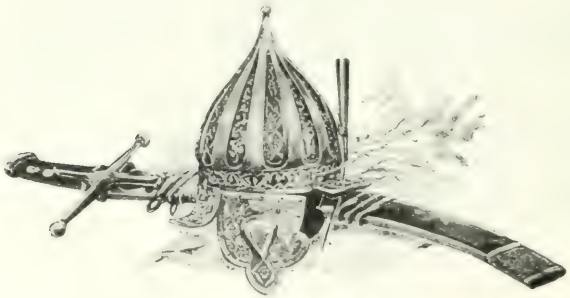

Zrinyi kardja és sisakja.

HETEDIK KÖNYV.

I.

Zrinyi költői hatása nem lehetett állandó. A költészetben egyetlen utánzója akadt, és az sem érdemel nagyobb figyelmet.[1] Egy szerencsétlen főúrnak gyönge munkája áll előttünk, melynek néhány új adat kölcsönöz némi történeti értéket s komoly, erkölcsös és emelkedett folyását undok hazugsággá teszi a sötét, pokoli élet, a melynek emléke hozzá tapad. A rettentő sodomita, méregkeverő, orgyilkos és hamispénzverő, kinek feje végül pallos alatt hullik le, még oly szerencsés sem volt, hogy mint író a tehetség nagyobb ajándékával enyhíthette

[1] *Listius László:* Magyar Mars avagy Mohács mezején történt veszedelemnek emlékezete. Bécs, 1653.

volna tetteinek visszariasztó gyalázatát. A kőpesényi gróf mint elbeszélő pontos, tudós krónikás maradt, kinél az adatok bősége pótolja a költészetet és legfölebb néhány csinos leírás gyönyörködtet: mint író és verselő ügyes mesterembernek, a ki sima nyelven és gyakorlottsággal kovácsolta verseit, melyek nagyrészt a Balassa divatos formáját ismétlik. Ezt el lehetett tanulni, lehetett utánozni, s maga a jezsuita iskola, melybe az intelligencia járt, reávezette az embereket. Valóban, a XVII. század, ha a verselés simaságát tekintjük, nagyot haladt előre, s különösen a század második felében kitünő verselőkkel találkozunk. De viszont, különösen a század közepén, még mindig elvezték a múlt időszak durvább alakú históriáit. Az olvasók bizonyos mértékben darabosnak érezhették Zrinyi verselését, de az Obsidio még mindig érdekes és vonzó történet maradt, hogy gyönyörűséget találjanak benne. Azonban a körülmények változása úgyszólván rohamosan állt be és alapeszméje két tized alatt teljesen a múlthoz tartozott s a legelesebb ellentétben volt a tömegek érzésével. A vasvári béke 1664-ben gyökeresen átalakította a helyzetet és új kornak vetette meg alapját. Senki sem kételkedhetett többé, hogy az udvar egyedül az örökös tartományok megóvásával törődik s kész áldozatul vetni Magyarországot. Lipót, hogy a törökkel békében maradhasson, a legkisebb portyázásokat is eltiltotta, mig az ellenség a legszabadabban dúlt és hóditott. A véghelyek katonasága, mivel fizetést nem kap, kénytelen a népet sanyargatni; a német zsoldos hadak még a pogánynál is jobban pusztítják a megvetett magyar javait. Védelemről, alkotmányról emlékezet sincsen: a mindenkitől elhagyott magyarral mindenki szabadon cselekszik, a mit akar. Szemtelen cinizmussal hangoztatják, hogy legyőzött nemzettel állnak szemben, a melyet megvetnek, semmibe sem vesznek, és hogy a legkorlátlanabb uralmat fogják Magyarországon meghonosítani. És megkezdődik a német gazdálkodás, mely negyven évig szégyenfoltja Európa történetének: a legelvetemültebb vérebek uralma, melynek a nemzeti jogok lábbal tapodása legkisebb bűne. E nyomorúlt vadállatok közt alig van egy, a ki magyar kincsekre nem áhitoznék; a melynek emlékéhez átok és gyilkosság nem tapadna. A börtönök megtelnek foglyokkal, óriási területek jutnak elkobzás útján kezükre; üldözik a protestánsokat, működik a bakó, a község összeroskad az óriási »contributio« alatt, urak és szegények ezrei válnak hazátlan földönfutókká, hogy örülhet, a ki a pogánynak behódolhatott. Alig van nép, mely hasonló időszakra és a szenvedések ily rémes tizedeire nézhetne vissza. Nem csoda, hogy mindenki keresi a kibontakozást és majdnem mindenki egyben találja meg: a törökben. Nincs semmi, a mi a magyart megszabadíthatná: egyedül a török szövetség. Láttak, hogy a török előtt az udvar is gyáván meghunyászkodik, s nem vettek észre, a mi már megindúlt: a félhold hanyatlását. A magyar, ki annyi

időn át gyűlölte a pogányt, kész lett adót fizetni, ozmán fenhatóság alá menekülni, csakhogy borzasztó üldözőitől, a »keresztény«-ektől, a katholikus-októl megmeneküljön. Katholikusok és a protestansok kivétel nélkül vallják lassanként azt az evangéliumot, mely oly határozott ellentétben állt Zrinyi Obsidiójával, ki a török kiűzését s a katholicizmust hirdette. Nem, a török nem Isten büntetése többé;

Gyöngyösi István arcképe.

hanem segítő eszköze: a magyarnak azok ellen kell fegyvert fognia, kik a katholicizmus nevében törnek megrontására, hogy aztán egy csapásra eltöröljék a föld színéről. Az Obsidio hatástalanságát ez a körülmény határozza meg és teszi teljesen világossá. Az irodalomtörténet hagyománya szerént nem Zrinyi, hanem Gyöngyösi István a XVII. század második felének kedvelt és olvasott költője, bár népszerűségének javát tagadhatatlanúl a következő század folyamán érte el.

Azonban költő volt, a kitől a tehetséget bajos volna elvitatni, és az Obsidio írójától lényegesen különböző szellem, a kit nem háborgatnak fonséges nagy eszmények és nem vezérelnek nagy gondolatok. Mint egyszerű kamarnyik kezdette pályáját, mint prókátor folytatta és mint gömöri alispán fejezte be. Jó családapa volt, a ki nem hanyagolta el családjának anyagi érdekeit, a közügyekben sok rátermettséggel forgolódott és beletalálta magát az adott körülményekbe, a nélkül hogy megváltoztatásukat feladatának tarthatta volna, és mint a korszak emberei rendesen, a viszonyokkal változtatta álláspontját. Wesselényi nádort szolgálva eleinte, buzgó királypárti elveket vall, de aztán uraival együtt távolodik a német udvartól. Lehetetlen volt elmaradnia a nagy összeesküvésből, melynek középpontja ép a nádor lett: szívében aztán is rokonszenvvel kísérte a bujdosók és Thökoly mozgalmait, melyek a gyűlölt német uralom megtörésére irányultak, bár, — mint nagyon sok az akkori hazafiak közül — nyíltan nem csatlakozott hozzájuk. Nem bízott eléggé a nemzeti harcok sikerében, és eleg óvatos volt, határozottan színt nem vallani, sőt végül teljességgel a királypártiakhoz állott. Mint megyéjének követe és hivatalnoka meg fordúlt labanc és kuruc gyülekezetekben; mint költőnek volt buzdító szava kuruchoz és labanchoz; de ezekhez szólva nem bántotta meg amazokat és nem kötötte nevét oly munkához, mely a szabadság embereihez való hajlandóságát elárulta. Diplomata volt az életben és irodalmi működéséből nem hiányzott az udvari költők és humanisták egy vonása. Élete javarészét nagyúri családok — a Wesselényiek, Andrassyak — szolgálatában és azok vonzó körében töltve, mint író is szerette munkáit egyes nagyok nevéhez fűzni, ember volt a kor divatos, áradozó, tömjénező ajánlásainak, és legérdekesebb költeményei elökelő házasságokat énekeltek. Gyöngyösi első sorban a hímen, a szerelem költője, a kinek hősei a XVII. század magyar életének szereplői, nevezetes kortársak, kik rokonszenvet bírják, részben urai és jótevői. Egy csomó regényes elbeszélést írt, a hogy maga mondja, — Tinódi Sebestyén módjára csupán csak a dolog valóságát fejezve ki a versek együgyűségével, azonban nem vonva ki magát kedves költői, a klasszikusok hatása alól. Nagy gyönyörűséggel olvasta Ovidius könnyen folyó verseit, és a lelke telve volt a heroidák és bájos szerelmi történetek szépségeivel. Már korábban fordítgatott belőlük és mint költő folyton reájuk emlékezett. Mint a kor deákos műveltségű emberei, rabja volt e csillogó antik reminiszcenciáknak, melyek műveinek tartalmában és technikájában egyaránt feltűntek. A klasszikus költői nyelv stereotip fordulatai, a trópusok és figurák megannyi útmutatóul szolgáltak számára, hogy magyarul is hasonlóképp beszéljen; és leírásai a szereplők szájára vagy tollára adott szavai vagy elmélkedései közt megakadt egy egy részlet Ovidius műveiből. Valóban, latinos költő

volt, a deákos magyarok tipusából, kik a század második felében nagy számmal növekedtek a latin irányúvá lett iskolában és nemcsak a deák citátumokért lelkesültek, hanem lassanként valami kevert, maccaroni-szerű nyelvet is képeztek maguknak, mely hovatovább elharapózott. Lelkesült a római költészet mithologiai motivumaiért, s hajlandósággal viseltetett allegoriái iránt. De nála mindez csupán ékesség maradt, külső disz, mely az előadás szinezésére szolgált. Ráaggatta őket a krónika szálára, melyet változatossá és — mondjuk ki — *költőivé* akart tenni. Maga mondja, hogy *mivel* a poézist is követte, históriáit *ajór* szaporította holmi régi fabulas dolgoknak, hasonlatosságoknak és más effele leleményes *toldalékoknak* közbevetésével, a kik nélkül is a história és abban lévő dolgok valósága végben mehetett volna ugyan, mindazonáltal azoknak nagyobb ékességére és kedvesebb voltara nézve inkább tetszett azt az említett dolgokkal megszínlenie, mint azok nélkül.[1] Ezeknek a históriáknak nem az a céljok, hogy belső felfogás és fejlesztés által váljanak művészi alkotásokká; a költészet puszta öltöztetéssé törpül, a fikció üres játékává, melynek feladata a csillogás, a szemek káprázтatása, valódi művészi igazság nélkül. Megint alá-hullunk a Zrinyi fönséges magasságából — le, a verses krónikák alacsony színvonalára, a lángész birodalmából kisebb emberek közé, kik lépésről lépésre haladnak és legfolebb egy fejjel múlják felül társaikat. Az Obsidio a XVII. században a szellemnek egy bámulatos fölvillanása volt, mely nem valhatott állandóva. Gyöngyösi nem kíván többet, mint a krónikának díszes és kellemes külsőt adni, zordonságát virágokkal enyhiteni. Ebben nyilvánul a haladása, és bármily gyönge az elmélet, a melylyel hozzáfog, általa érvényesülnek fényoldalai, melyek életet és az utódoknál csodálatos népszerűséget biztositottak számára. Legszebb műveiben szinte háttérbe szorul a választott fődolog előadása, hogy a diszítésnek adjon helyet: üde, tarka leírásoknak, apropos-ra jött mithologiai példáknak és elmélkedéseknek, hasonlatoknak és megkapó líraí részleteknek, a minők a »Metamorphosis«-okban, az »Amorum libri«-ben és Heroidákban áradnak és nem ritkán ugyanonnét kerültek. A kritika soha sem fogja az ilyen »komponáló« eljárást dicsérni, és joggal; mi szerves cselekvényt s jellemeket, és nem csillogó aranyforgácsokat követelünk az epikus költőtől; de a részletekben tagadhatatlanúl sok a költői, a valóban hatásos, a mi valódi tehetségről tanúskodik. Valóban, Gyöngyösi, a krónikás, alig több mesterembernél; de mint leíró fölemelkedett a művészetig és mint lirikus több mint kétszáz esztendő alatt sem szünt meg ihletett költő lenni. A XVII. század mindvégig Balassát és Rimait olvasta, s tényleg a szerelem érzésének az újabb verselők soráhól a

[1] Kemény J. eml. Az olvasóhoz.

gomori táblabíró és alispán adott elfogadható kifejezést. Hősei gyakran kedves dalokban szólaltak meg, a helyett, hogy, a körülményeknek megfelelőleg, a beszéd közönséges formáit adta volna nyelvökre; és ezeket a dalokat ma is gyönyörűséggel lehet olvasni.

Nézzük első művét,[1] mely Zrínyi halála évében jelent meg és tipikusabb minden munkájánál. Mint Wesselényi nádor udvari embere írja, oly időkben, mikor a katholikusok még bizalommal néznek Bécs felé s elitélik I. Rákóczi György mozgalmait, melyek többet vívtak ki a protestantizmus részére, mint bármelyik az előző felkelések közül. A linci béke óriás eredmény, nagy jogokat biztosítva a protestánsoknak és fontos területeket juttatva erdélyi uralom alá, bár a háborút mind a két fél dicstelenül folytatta és hadakozásuk nélkülözi az emelkedettebb mozzanatokat. A hatalmas Murány megvétele Wesselényi, akkor még fülöki kapitány részéről 1644. aug. 5-én csak jelentékeny stratégiai siker, s mint érdeket gerjesztő epizód is az árulás vonását viseli. Azonban a kor megszokta a politikai állásfoglalások változását; a királyi párt egy jogtalanság korrekturáját találta Murány esetében, a mely a sokaság előtt mint a szerelem diadala tűnt fel s két szerető szív egyesülése. Gyöngyösi lázadásnak tekinti a magyar Rákóczi párt tetteit, erénynek karosításukat, és a dicsőség koszorújával fonja körül. Murány meghódol, mert az istenek úgy akarják, s Venus és Mars Wesselényi partján küzdenek. Komikus ezeknek az antik hatalmaknak a szerepeltetése, a mely több puszta allegoriánál; de a kor latinistái szívesen játszanak ez üres fogalmakkal, melyek mint a legtisztább költészet nyilatkozásai és az antik-kor nemes hagyományai lebegnek szemök előtt.

Eszterházy Miklós, a nádor, megbízza Veselényit, hogy az elpártolt Murányt vegye meg a Rákóczi embereitől. Veselényi elindúl a vár felé, mely hozzáférhetetlen magas hegyen fekszik és Szécsi György három leányának birtokában van. De szíve tele kétséggel.

> Erős Murány vára, kit a világ csudál,
> Mely meggyőzhetetlen meredekségen áll,
> Hová a madár is szárnya fáradva száll,
> Hozzá e világon hasonló kevés vál.

De a csillagos ég segítségére siet. Az istenek tanácsot tartanak. Egyik Vulkánusra voksol, a másik Pallásra. Azonban föláll egy, azt mondja, kíméljék a vért. Íme Veselényi özvegy kenyérrel él, árvaság élete, hideg ágyban óhajt, nincs tüze mellette, árván kis gyermeki vannak körülötte; aztán gróf Szécsi Mária hasonlatosságára. Murány várában árva özvegységben; innen kell találni alkalmatosságot. A szerelem már eddig is sok országot győzött: ezekben is Venus gyújthat olyan lángot, mely tehet Murányon nem soká csúfságot. Hivatkozik Aeneás és Dido példájára, — Ovidius után — Demophon és Phyllis esetére; elmondja Medea és Jázon históriáját. Bízzák Veselényi dolgát is Vénusra. Cupido lőjön nyilat

[1] *Mársal Társolkodó Muranyi Venus.* stb. Kassa, 1664.

Wesselényi Ferenc.

Veselényi és Szécsi Mária szívébe: mikor már az a tűz benn lészen Murányban, talál a szeretet módot egy órában, miként Veselényit, segítvén dolgában, benn lévő tüzéhez vihesse a várban. Igy szólt, és az istenek mindnyájan helyeselték a tervet. Kimondották, hogy a szerelmes Venus álljon a hadakozó Márs mellé, s el se váljanak, míg a dolgot végbe nem viszik. Senki sem kételkedhetik többé, hogy a vár el fog esni. Mert a szerelem hatalma végtelen. »Az szerelem előtt nincs ki elbújdosson, ennek erejével s tüzével bírhasson: ellene bár erős bástyákat rakasson, nincs oly erő, a kin által ne hághasson. Hatalmas mindenben, hódol néki sok nép, azt ostromlja pedig inkább, ki erős s szép; roppant várasokat s várakat egybentép, ennek hatalmától volt-é valaki ép? — Szárnya s tüze nyilván van a szeretetnek, gyors, éles, haragos, nem enged mindennek; széles e világon nagy hatalma ennek, nem állhat ellene senki erejének. Ha szaladsz előtte, eler szárnyaival, ha ellene állasz, meggyőz nyilaival; mint a prédáló tűz, jár praktikáival, az egek sem bírnak ennek hatalmival. Jupitert az égből hányszor le nem vonta? Földön járva, szívet mire nem hajtotta? Itt bikava, amott sassa változtatta, holott pasztor-, s holott kosképben jártatta. Phoebussal s Plutóval bánt hasonlóképpen, ezek szemelyét is formálta sokképpen. Ki számlálhatja meg ezeket mind éppen, szerelem a kiket hordozott miképpen: sok erősségeket, kiket egyben rontott, sok szép asszonyokat, miképpen meghajtott, ifjakat, szüzeket, kiket fellobbantott! . . . Meggyőzi falát azért Muránynak is, meghóditja szívet a Marianak is, bár Marpezus-hegyi ercek volnanak is, enged kemenységek ennek azoknak is.« Mert Venus hozzálatott már dolgához. Felkészítette Cupidót, kinek lakása és nyilai — Ovidius után[1] — bőven leiratnak. Röpül a kis isten, s éjnek idején megérkezik Fülek várába. Megretten Veselényi; de amaz sem késik, idegét megrántja, rá választott nyilát szívében bocsátja. Aztán elkezdett neki beszélni: »Ne félj, a sebed halálos nem lészen, kívánt dolgaidban sőt jó véget tészen. Gróf Szécsi Mária szerelmében veszen, ő általa minden dolgod lészen készen. Van az isteneknek ez akaratjából, bocsáttatván hozzád azok tanácsából: most virrad eltednek öröme gyászából, miként a derült nap éji homályából . . .« Azzal eltűnt, vidámságot, örömet és nagy lángot, de gyötrődést is hagyva Veselényi lelkében.

Hánykódott az előtt elméje Murányért,
Nagy erősségének győzése módjáért,
Most lángol a szíve annak asszonyáért,
Tüze is nagyobban ég nagyobb voltáért.

Nem látta soha is, mégis ég érette,
Ily esméretlenül miként szerethette?
Hiszen a szerelmet a látás szerzette,
A szív, hogy szeressen, a szem cselekedte! . . .

A tiszta szeretet isteni végezés,
Szívben az egekből fuvallott lélekzés,
Ha hová így nem hat, olyan ott a szemzés,
Mint habok közt kormány nélkül az evezés.

Hosszú elmélkedés bizonyítja ezt a tételt. Igaz, hogy a szerelem sokszor a szem után indúl; de a fátum vagy isteni végezés dönt a dologban. A halász nem csalhatja horgára az összes halakat, a madarász sípja sem csabít el minden madarat, csupán azt, a melyet a *szerencse* hoz elébe. Hasonlatosképpen osztják az istenek a szerelemnek dolgát: gyakran gyenge szüzek rút személyhez mennek, ven

[1] Metam. I. 468.

Szechy Mária arcképe.

kofa gyakran jut szép ifjú legénynek ... »Rendszerént kik egymást soha nem látták is, így Ferenc Márjával ha ismeretlen is, azért ennek szíve oly tüzet gyújt meglis, szunnese nem lehet szempillantásig is. Sok tepelödés, elmélkedés, habozás után eltökéli végre, hogy irni fog asszonyának: »Talám megszán, s nem lesz mint ko. engedetlen.« Ls hozzáfoz, mint egykor gyenge Byblis, esven Kaunus szerelmében.[1] »A mennyit ír, annyit óhajt bús szivében, pennája hol megáll, hol jár a kezében. Eltörli azt, a mit kezdett volt elsöben, mást ír. Az sem tetszik. Sokat szakaszt félben.« A levél Ovidiust követi,[2] s elmondja hiven Cupido megjelenését is, (a miben Mária persze bizonyosan hinni fog), aztán találkozó kérésével végzödik. Ép akkor, Isten tudja, honnan indittatván, hihetö, Vénustól arra mozdittatván, ott termett Nagy János, Kürti Ferencne embere, a ki asszonyának ügyében járatos vala Murány várába. Mint nem várt angyalát, oly kedvesen látja Veselenyi. Hetven tallért iger neki, ha vallalkoznek szolgalatjara. Nagy János pedig annyi pénzért kész akárkit is megölni, és csupán ennyit kérdeze: kinek vesse végét? a mi ismét jó alkalom egy elmélkedésre a pénz erejéröl. »Kész lesz vala ez is, látd-é, véghez vinni, ha kinek kell vala ezért fejét venni; akármely rossz dolgot és bünt kész lön tenni, mert sok rossznak szokott a pénz oka lenni.« De szólt Veselényi: »Ezt gyilkosságért nem tötték elödben, a mit reád bizok, csak azt vigyed végben.« Azzal megeskette Jánost nagy erös hitre és kezébe adta a levelet. Visszarettent János a nehez dologtól, hittel is tagadja, hogy lehetö legyen: de csak raállt aztán. Egy nagy zsák ugorkát szedettek hamarsággal, gondolva: a varba bemehet ezzel az ujsággal, asszonya szavával ügyesen szétosztja és audienciát kér Máriától. Elindúlt Nagy János és megmüvelt mindent, a mint kellett. Mária megkapta az irást:

Elméjén változást új hirek tevének,
Testében nincs szünte hidege s hevének,
Hol egy s hol más szinek személyén levének.

Néha minden hevét veszi orcájában,
Pirúlván láttatik lobbanni lángjában;
Néha fejérb gyenge megpirúlásában,
Mint kertekben rózsa nyári nyilásában;

Mintha orcájában néha nem volna vér,
Hol fejér, hol sárga, s halavánságot ér,
Néha pirost, fejért s halaványt egybenvér ...

Teszi, veszi, tekergeti a levelet; olvassa, elhagyja; hajtja s egyengeti, egyik gondolatját másikkal ütteti. Végre időt kért gondolkodásra. Aztán lehajlott ágyába kimerülten és elszunnyadt.

Mint szép Semiramis, nyugszik az ágyában,
Gyenge szellö játszik künnfüggö hajában.
Napkeleti klárist látnál a nyakában,
Rózsák mosolyodnak gyenge orcájában.

Jelen van Cupidó, s nyilait készíti,
Mária mellében egyiket ereszti.
Az idegenséget onnét kirekeszti,
Gyenge szerelemre csendesen ereszti.

[1] V. ö. *Ovidius,* Metam. IX., 455. és 522.
[2] Heroid. XVI.

Melytől felébredett izzadott testével,
S megtörli orcáját lágy kezkenőjével.
Ide s tova tekint azután szemével,
Érzi szívét lenni szokatlan tüzével.

A követ jó kedvvel és kedvező válaszszal érkezett haza. Öt napra rá megjött Mária embere, Kádas, kopasz homlokával, hogy megbeszéljék a találkozót. Száz arany ütötte a markát, mire vigan kocogott Murányba Veselényi levelével. Sóhajok kísérték, vágyódás követte a szerelmes vezér részéről, a ki csak Mária után áhítozott. Irigyelte a tündéreket, kik bármily testbe tudnak öltözni; irigyelte a kis fecskét, mely szabadon röpülhet, a merre szíve húzza. És ez a vágy gyönyörű dallá olvadt, melyhez hasonló kevés hangzott el a régi magyar irodalomban.

Nem kívánnám erejét testemnek,
Csak engedtetnék meg az én életemnek,
Hogy apró személyét egy gyenge fecskének
Vehetném, lenne az útja szerencsémnek.

Murányi fecskékkel én is ott repesnék,
Asszonyom házánál végre helyt keresnék,
Piros hajnal előtt felkelni sietnék,
Valami módocskát örömére lesnék.

Nem óhajtanám ott Hibla édes mézét,
Sem Ambróziának kívánatos ízét,
Hanem várnám, hova öntik mosdó vizét,
Melyben feresztette szép orcáját s kezét.

Erre sietséggel magam ereszteném,
Fáradt szárnyaimat benne ereszteném,
Apró lábaimra sárját függeszteném,
Ajtójánál abból fészkem építeném.

Hálóháza körül továbbá lest hánynék,
Alkalmatosságot az időtől várnék;
Fecske lévén, addig házában is járnék,
Míg egynéhány szálat hajából találnék.

Azzal puhítanám özvegy kis fészkemet,
Nyugtatnám is rajta kedvesen testemet;
Viradtát sem várnám, felvetném szememet,
Hajnallal kezdeném ékes énekemet.

Fárasztanám addig mind ezzel torkomat,
Valamíg érezném elbágyadtságomat.
Tovább nem vihetvén éneki hangomat,
Ejteném eliben megbágyadt tagomat.

Azonközben talám házából kimenne,
Minthogy kárt nem tennék, kegyetlen sem lenne,
Inkább bágyadtságom megszánná s fölvenne,
Híves cellájában ébredni elvinne . . .

Hét nap múlva megint megérkezett Kádas Mária levelével. És az a levél telve a jó hírére féltékeny asszony okosságával, de igaz szerelemmel is. Mária

halászás ürügye alatt ki fog jönni a várból, eltávozik kissé kíséretétől és akkor, lenn a tiszolci völgy ligeteiben találkozhatnak egymással. Az időt a legközelebbi szombatra tűzték ki, s Veselényi jó korán elindúlt embereivel Tiszolc felé. Szélvészes, ködös, esős idő járt az erdős-hegyes vidéken, és a vezér a sereget hátrahagyva, hetedmagával a kijelölt helyre nekivágott a sűrűnek. Illésházy Gábor, Murány ura, éppen Rákóczihoz volt indulóban, s vitézei ott száguldoztak előttök; de csak elmentek gyanútlanúl. Végre jött Kádas, és Illésházy látogatása miatt elkésve: Mária. »Lejött a murányi napnak delisége, fényesül az erdő homályos zöldsége . . . Tetszik ábrázatján tüze kinek-kinek, egymásra néztekben változik a színek, bár ne jelentsék is titkokat senkinek, de ég gyuladt tüze mindkettő szívinek.« A köd akkor is folyton esett, nedves volt a pázsit; a lovag leterítette palástját s arra ültette rá kedves asszonykáját. Aztán maga is féltérdre mellé ereszkedett és elkezdett beszélni: »Mint a nyilas járván vadászó helyeket, a mely szarvason ejt halálos sebeket, lehel, megbágyadván, óhajt kútfejeket, oroslásra keres diktamus füveket: úgy én, a mint irám első levelemben, Cupidótól érted sebhedvén szivemben, nyughatatlankodtam s fáradtam sebemben, míg veled, Violám! nem lehettem szemben. Boldog az az óra, melyben láthattalak! sok óhajtásimra ide várhattalak, ismeretlen szolgád kézen foghattalak, özvegy palástomon megszállíthattalak!« Így beszélt, de a költő egyszerre elkezdeti prédikálni a Szécsi-família hálátlanságáról, melyet a király emelt föl a porból főuri állapotra, s mégis a pártütőkhöz állott. Azt mondja Máriának, ne legyen hálátlan, adja fel Murány várát, s örök dicsőséget szerez magának. Mária azzal felel, hogy a kérést nem teljesítheti, mivel a vár kulcsára öcscse visel gondot, annak a kezébe viszik éjszakára. Veselényi viszont tréfára fordítja a szót: »Rabom vagy kedvesem, azért jere velem, szép asszonyságodat majd el is emelem, Füleken, asszonyom, gondodat viselem.« Hanem Mária nem ijedett meg. »Ha a becsülethez illik,« — mondja bátran, mint egy amazon; — »de bizony Murány várát úgy meg nem hághatod.« Veselényi bánja is, hogy tréfájával megszomoritotta. »Elbágyadtságomat újító harmatom, megbocsáss, hogy szómat tréfával forgatom; hogy megtréfáljalak, nincsen akaratom, éretted tüzemet de ki nem mondhatom. Kérlek másért: az én igaz hűségemért, szivemben lángoló nagy szeretetemért: bocsáss be Murányba szép könyörgésemért. Esküszöm szablyámra: tégedet elveszlek, özvegy nyoszolyámban igaz társul teszlek, holtig tökeletes hűséggel követlek.« Cupidó anyjostul nagy szorgalmatoskodással gyültek Mária köré e szavakra és nagy erősen sürögtek-forogtak szíve gyujtogatásában. Mária pedig gyengén elmosolyodott, mint a nyiló rózsa. Megígérte, hogy Veselényi kedvét tölti. »Ha úgy tetszik azért az a jó Istennek, ebben is szolgálok vitézi fejednek; nem kell kivüled már senki én szivemnek, csak te vagy reménye árva életemnek.« Gyönyörű volt, a hogy így és aztán a jövendőről beszélt, szebb, mint Apelles képei. »Múzsák tudománya nyelvének szólása, hajnali hasadás ajaká nyilása, orcája pünkösdi rózsák mosolygása.« Égve, lángolva nézte Veselényi és nem tudta elvenni róla tekintetét.

Le sem veszi szemét szép ábrázatjárul,
Mint a saskeselyü mikor naphoz járul,
Örömest rózsákat szedne orcájárul,
Nem lehet. *Éneket* így kezdi szájjárul:

»Szívem rejtekének tündöklő csillaga,
Helena-szépségű kedvemnek virága,
Felderült napomnak nálad van világa,
S új fénynyel tündöklő szép világossága.

Hattyúi termeted mert, szívem, igen szép,
Vagy is vidám, deli, egész testedben ép,
Nyelved friss, eszed nagy, orcád is kedves kép,
Magad kelletése szemeket fogó lép.

Ha rózsám szépségét kezdeném számlálni,
A mi benne tetszö, azt mind feltalálni,
A ki azt meghallja, tudom, meg fog állni,
Vagy hogy többet halljon, nálam is fog hálni.«

Azonközben kapa karcsú derekához,
Egy csókra akarja hajtani magához,
De hasonló lévén a gyors karikához
Elfordul, s nem enged ily módot dolgához.

Majd, ha végkép egymásé lesznek. — Igy szaladtak a percek, és megérkezett a búcsú ideje. Mária ment Kádassal Muránynak, Veselényi vissza társaihoz. »Hányszor tekint vissza, míg ötet láthatja!« Söt nem bírva tüzével, eszeveszetten utána akart rohanni, bajba döntve Máriát, ha Vadászi Pál szóval s kézzel vissza nem tartja. »Azért szokták vakon írni az szerelmet, hogy nem tud ismérni semmi veszedelmet: Vadászi Pál ha ád vala engedelmet, Ferenc is vesztére talál vala vermet.« Pedig a szerelem hasonló a vitézséghez és mindegyiknek türnie és várnia kell, hogy célját érje. Igy tanított erröl a régiség — azaz: Ovidius — is,[1] a mint a költö hosszú parallelben kifejti. Valóban Mária mindenkép töri a fejét, hogy alkalmas módot találjon. »De erös fát ingat, nehéz mozdítása,« és a nehéz gond csaknem ágyba dönti. Látja sorvadását öcscse, Éva asszony, és okát tudakolja. Azt feleli rá, hogy vérhasban szenved. Színlel és töprenkedik tovább. Daedalus egykor úgy menekült Kréta szigetéröl, hogy szárnyakat készített: ö is hasonlóképp segit magán. Megméri a bástyát cérnaszállal és megtudja, hogy tizenkét öles létrára van szüksége. Aztán azt mondja, hogy ágynemüit a padon akarja szellöztetni, és hosszú létrákat kötöztet össze. Illésházi épp Kassán, Rákóczinál tartózkodott, »ez is segítette Máriát dolgában, mert mint másszor, nem volt annyi nép a várban.« Itt az idö; és sietve hírt adat Veselényinek, hogy jöjjön: »Csötörtök éjszaka rendelt idönk légyen, a mikor az idö éjfélkorra mégyen, a feljövetelben akkor próbát tégyen.« És a vezér megindúl seregével. Aztán kiválaszt nyolcvan jó vitézét, s úgy megy elöre, a nyaktörö próbára. Mondják neki, hogy a vállalat veszedelmes, egy asszony szavában hogy tud ennyit bízni? de hiába. Feleletül — Ovidius után[2] — elbeszéli Páris történetét, a ki »megijjedvén kezdett dolga nagy voltától ha könnyen elállott volna szándékától, üressen lött volna ágya Helenától, nem melegult volna óhajtott lángjától.« Bízik Mária hüségében, hisz Venus biztatásában, és bátran halad elöre. A parasztok, a tótok háromszor útjokat állják a sötétben, embereiket is elveszítik; de csak átvergödnek a bajokon, vitézeikre is rátalálnak és csöndesen megtelepítik öket a vár alatt. Azzal a kis csapat megindúl a meredeken, gyalog, és hozzálát a lebocsátott létra kereséséhez. Hanem csak nem bírnak ráakadni. Pedig lassanként az éj sürüsége oszladozni fog, és akkor mindennek rossz vége lesz. A költö azonban bátoritja öket. Rózsa a Vénus kedves virága, melyhez ö is ver által jutott, tehat másnak sem adja tövisszúrások nélkül. Vadaszi Pál e pillanatban találkozott Kádassal, kit az aggódó Mária küldött le, miután

[1] Libri Amorum 9.

[2] Az elbeszélés menete a Heriod. 16. menetét követi.

mindent elvégezett. Híveivel egyenkint elfogatta a vártákat és a leányok házában őriztette őket. Aztán pisztolyt vett magához és mint egy Bellona szolgáival kiment a Hóhérbástyára. Ott a bástyán várta, leste hívét, mint egykor Ariadne Theseust a tenger partján. De a vár alól nem érkezett semmi jel. Ismételve lekül-

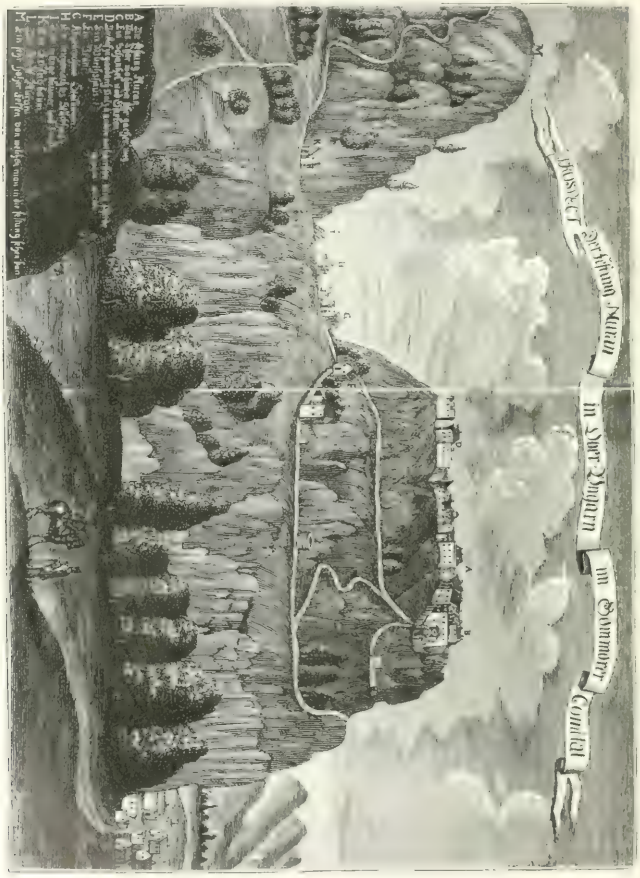

dötte Kádast, maga pedig kétségbeesve ment házába. Azonban Vénus megelégelette szíve terhét. Kádas hozta a hírt: »Vadászi Pál a lajtránál van már, maga is Veselény oda csak közel jár.« A daliák egymás után kapaszkodtak föl a létrán. Voltak vagy harmincan, csupa nagy vitézek, viadalra készen, és ott volt a vezér.

Mond: »Szegény asszonykám de mely félé lehet?«
Melyről szánakozó kérdést alig tehet,
Nem is végezheti jól a kezdett nevet,
Eleibe fordúl mint a könnyü evet.
Felel: »En itt vagyok,« (ott is várakozott)
»Vége van már búmnak, mely eddig habozott,
A sok rettegés is szivemtöl távozott,
Nem félek már, hogy az Isten idehozott.«

Hamar ottan egymás kezéhez békéltek, a vezér megtudta, hogy nem kell harcolni, még csak strázsákat állítottak és a künn levő sereget hivatták. Aztán Mária megfogta Veselényi kezét és a többivel együtt úgy vezette házához. Örült a hadi nép s inni akart mindjárt, de a vezér eltiltotta a bort, mondván: »A katona most józanon légyen.« Aztán egyenként elöhozatták a kapitányt, a hadnagyot, a porkolábot és megesküdtették öket a császár hűségére. Szécsi Éva asszonytól kérték a vár kulcsát, el is küldötte: patvar vigye, ha oda a vár; csak föltiadt öregasszonya szaladgált rémületében ide-oda meztelenül a vitézek nagy mulatságára. Másnap föleskiidt az örségből is, a ki hajlandó volt; becsalva Mária levelével föleskiidt a balogvári kapitány. És a költő elmélkedik Vénus hatalmáról, kinek napján — pénteken — mindez történt. Elmondja, hogy már Veselényi első felesége Máriát kiváuta utódjául; a minap Máriának szintén megjósolta egy pásztor, hogy Veselényiné lesz belőle. Vasárnapra kelve, megeskiidtek, bár igen hosszú volt a két napi várakozás. Mert Mária »vigyázott a becsületre« és »nem lett épségének csak egy csöp héja is.« Nem is kiáltottak ünnepökön bút üvöltő baglyok. »Hymen, Júnó, Vénus jelen lének, az új házasoknak jókkal kedvezének, igaz szeretetet holtig igérének, nagy reménységeket szivökben szerzének.« A csácsogó hir pedig szárnyára kelve hirdette dolgaikat, melyeket a *császár* nem késett jutalmazni, magasztalva Veselényi *hűségét*.

»*Hűség tükörének* nevezi császára.
Drága szó ez, nincsen elegendö ára.«

Soha költemény rosszabbkor meg nem jelent és az idők szellemével kiáltóbb ellenkezésben nem állott. Gyöngyösi a hűséget hirdeti ennek a kornak, mely saját szemeivel látta mindennek lábbal taposását, a mi szent és drága, s vérzett a Lobkowitzok, a Kollonicsok, a Hocherok és Spankauk kormei közott. Lelkes dithirambjai a lojalitásról úgy tünnek fel, mint a legkegyetlenebb szatira. A saját eleven hősei hazudtolják meg: a hű Wesselényi összeesküvés útjan kényszerülve fajának megmentését keresni, Szécsi Mária, őrizet alatt töltve végső napjait. Ki hitte volna még 1664 elején, hogy ilyen idők fognak következni? Gyöngyösi érezhette, hogy nem emelkedett Balassa és Rimai mellé, hogy nem fejezte ki a kor nemzeti érzéseit, sőt sértette azokat, és az idő meghazudtolni látszik hazafias irányát. Egy csöndes, lojális kor isteníteni fogja a Murányi Vénust, — ez, a mely ég a fájdalomtól, telve gyülölettel a beste plundrás német iránt: nem csoda, hogy elmén mellette. A Murányi Vénus, írója kezétől, nem ért a XVII. században második kiadást. A költő csak élete alkonyan tett

Márſal Társolkodó

MURANYI VENVS.

Avagy

ANNAK EMLEKEZETE.

Miképpen az Méltoságos Groff Hadádi WESSELENI FERENCZ, Mágyar Országh Palatinuſſa akkor Fülcki fö Kapitány, az Tékéntetes, és Nagyságos Groff Rima-Szécſi, SZECSI MARIA Aſzſzonyal, jövendöbeli hazaſságokrul való titkos vegezéſe által csudálatos képen meg-vette az hires

MVRANY VARAT.

Iratot ugyán az ö Nágok. Komornikja

Györgöſsi Iſtván által.

Nyomtatták KASSAN, 1664 Eſztendöben.

A Murányi Venus címlapja.

vele még egy kisérletet, 1702-ben, a nagy csönd-ben, a mikor az udvar hatalma tetöpontra hágott, a birtokos osztály beadta derekát és csupán a nyomorultak ezrei állanak, szivokben a bosszú elnyomott tüzével. Akkor újra megszólal a Murányi Venus, hirdetve, hogy a vén

labanc meg van elégedve a haza sorsával és nem töri a fejét »újságokon«. Gyöngyösi megelégelte a háborúk zavarait és lelkében elkedvetlenedés, sőt gyűlölet váltotta fel a felkelések iránt való lelkesedést, melynek mélysége soha sem volt nagy és elhatározó. Egyetlen művet írt, mely a nemzeti feltámadás dicsőségéből vette tárgyát, az is a legmesszebb menő óvatossággal volt készítve és nyomtatásban csupán a legújabb időben látott napvilágot.[1] Pedig ez a munka egyike leg érdekesebb költeményeinek és minden izében magán hordja szellemének sajátságait. Egészen övé a kerete, övé minden szereplő alakja és az az elem, a melyet mindenben uralkodóvá tett: a szerelem. Politikai irányzatos költeményt írt Thököly szerepléséről a kassai gyűlésig, de a szerelem apotheózisát nyújtotta benne, mint a melynek hatalma döntő erővel forgatja az élet összes viszonyait. E fényes hatalom hatása alatt mintha szétoszlanék az egész szomorú korszak minden sivársága. Úgy állította oda mint a hazafi reményének forrását, mint az eszme diadalának gyökerét, s ideig óráig talán maga is bízott benne. Thököly biztos kézzel szervezte és hatalmassá tudta tenni a nemzeti ellenállást és sikerei a szabadság előrevetett fényének látszottak, mely fölvillanyozta Magyarországot, de e sikerekben része volt a fényes erkölcsi és anyagi tőkének, mely a Thököly- és a Zrínyi-Rákóczi-ház egyesüléséből származott, a félhold szövetségének, melyet a politikai szükség tett elfogadhatóvá. Mindez megelevenül a Gyöngyösi költeményében, mint az idők politikai ideája, mely fel Magyarországon nyíltan uralkodik és a nemzet másik felében visszhangra talál. Vénus megjelen Thökölynek és azt ajánlja neki, hagyja egyidőre abba a hadakozást. »Ne helyheztesd kedved mind csak Bellónában, befogad Júnó is örömest ágyában.« Aztán beszél neki Munkácsról, a tágas rétségen felnőtt kősziklás halomról s annak a halomnak özvegy aszszonyáról. Ne féljen, nem utasítják vissza. Végben megyen, mert így tetszik az Egeknek, kik segedelmére mostan is sietnek. Azt mondja, nagy dolgot vett fel és forgat szívében; sokat elért, de sok van még hátra: segítség kell ahhoz maga munkájához, úgy jutott Jázon is Kolchos aranyához, hogy Medeat vette segedül magához. És elmeséli nyomban az egész históriát, bizonyságául, hogy annyi ellenség, sárkány, vad bika közepette Thököly sem lehet el hű Ariadne vagy Medea nélkül.

Más az: csak vas éllel nem fog mélyen az kard,
Annak nagy szelését bár szívesen akard,
Szükség, vágó részit arányban is takard,
Hogy nyomjad mélyebben, nem csak felül vakard.

[1] Először, kivonatosan a következő munkában: *Thaly*, Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. Pest, 1872. Aztán teljesen *Hahn Adolf*tól, »*Ének Thököly Imre és Zrínyi Ilona házasságáról*« címmel, Budapest, 1884.

Aeneas is vasat viselt s arany ágot:
Úgy járta Phlegethont az setét országot;
Dolgaid is gyorsabb lábot azzal kapnak,
Annak jó rendibül könnyen ki sem csapnak;
Úgy érthetd feljöttit elébb az várt napnak,
Az melyen kalpag szab rendet az kalapnak.

Nem hagyott el semmit, s nem feledkezett el főkép a szerelemről. Hivatkozott rá, hogy szívok már is egybeforrott és Thokoly lelkébol lehetetlen kitorülni annak az asszonynak a szepséges alakjat.

Elmúlt ugyan immár az tavasz éltében,
De nyarának most van legkedvesb színében;
Dido lehetett ily akkor-idejében,
Mikor Aeneásnak esett volt kedvében.

Az orcái rózsák, nyaka alabastrom,
Maga kelletése szívet győző ostrom ...
Homloka lilium, az ajaka kláris ...
Az melynek hervadni magánosan kár is.

Egész teste — hattyú, galamb — engedelme,
Gerlicét követö — társához szerelme,
Az hol kell, mint darú, oly szemes figyelme,
Csendes erkölcsiben nincs negédes elme.

Úgy tetszik, az melyre lábai indulnak,
Azok helyén mingyárt virágok újulnak;
Az mikor ajaki beszédre mozdulnak,
Szép szavai között nádmézek is hullnak.

Szóláshoz készülö ajaka nyílása —
Úgy tetszik hogy piros hajnal hasadása;
Vidám személyinek helybül mozdulása —
Mint az derült napnak az égen járása.

És e külsőségekhez mennyi fontos körülmény fűződik! A Zrinyi-Rákóczi ház nagy tekintélye, sőt Ilona beleegyezése. Előadja, hogy már *nála* is járt, és hosszasan ismétli mindazt, a mit *néki* mondott. Úgy beszélt, mint egy hivatásos házasság közvetitő. Elmondott Thokolyról mindent, a mi elmondható, származását, kora ifjusága szenvedéseit; és megemlékezett a haza régi dicsőségéről, jelen nyomoráról, melyen annyian hiába kivántak segíteni, a mig Thököly meg nem jelent. Leirta szepségét, kivalóságat, sikereit; hivatkozott a Zrinyiek gyászára: Péter halálára, kit Bécs szószegően meggyilkoltatott; I. Rákóczi Ferencz fogságára, melynek ajtaját csak kincs nyitotta meg, mint a mik még bosszúra várnak; a nemzetre, a melynek szabadulását egyedülesök fogja megteremni. És bevilágitott a török politikába, mely a *Holdé* hatalmában és a szükségben birja kulcsát.

Most az *Hold* legnagyobb erejü planéta,
Annak jele alatt jár a mely kométa,
Ritkán hibál ennél laurus-bokréta . . .
Kelettül napnyugtig hat erös sugára:
Az *Sas* is csak pillog annak világára.

Zrinyi Ilona arcképe.

Kárhoztatják ugyan az Holdat ülleni,
De az üdötül kell tanácsot kérdeni,
És a mit az javal, ahhoz kell kezdeni.
Az szükség ott vészi maga segitségit,
Az hol találhatja annak elégségit;
Hasztalan is abba vetni reménységit,
Kitül nem veheti terhe könnyebbségit.

Ilyeneket beszélt hozzá. Az asszony hallgatott a szóra: — indulhatnak bátran, a hőst teritve várja Hymen oltára. És sietnek Munkács felé. Megesik a menyekző, »kin némely örvendez, némely komorkodik«. Ugyszólva átvagtatunk rajta. Gyöngyösi verses panegirisz-t akar irni, nem költői elbeszélést. Márs megütteti dobját és újból megkezdődik a háború. A Hold segitséget küld, a fő városok kapui megnyilnak, erődök, véghelyek erre meghódolnak, farad a Sas madarával, és a hős a dicsőség »laurus«-ával s fejedelmi pálcával tér vissza.

Az condorlott haza azt örömmel hallja,
Bizván, hogy megújul, ezzel, hervatt gallya.

A szeretők ismét »örülnek egymásnak, csüggvén már nyakokon. Éjféltajban megjelenik Vénus és azt tanácsolja Thökölynek, hogy tovább is a Hold segitségében bizzék. Csakhogy gyenge kedvit nem kell megsértened, ezüstöt kell oda s aranyat töltened: úgy jár ott is jobban az kerék, ha kened.« Az érkező Hermes a *Sas*sal való egyezséget ajánlja, mint a kinek még kinőhet a tolla és akkor az *Oroszlán*nyal és *Tiberis*sel összefogva elsötétitheti a *Hold* ragyogványit. De Vénus üres rémitésnek itéli Hermes beszédét. A Haza jól tudja, mit bir tenni a Hold, a kivel már egy nemzet sem mérkőzhetik.

»Eleget sürgetted másutt is dolgodat:
De ott nem akarták viselni gondodat;
Oda kellett azért vetnie horgodat,
Hol erősitheted tántorgó sorsodat.

Nincsen regulája az szoros szükségnek,
Az kit találhat, azt veszi segitségnek,
Veszett dolog hinni ott az reménységnek,
Hol csak az szó-adást tartják elegségnek.«

Reggel leveleket irattak és országos gyülest hirdettek. Bement arra Thököly maga is pompával, páros gerliceként — élete párjával, s mindenki helyben hagyta Vénus javallását. A »rongyolt Hazának szelvelye« pedig konyezve borult új urainak lábaihoz, egyedül belejok helyezve boldogtalan szivének minden reményét.

Gyöngyösit elragadta a mámor. Azok közé tartozott, a kik föllelkesültek a nemzeti ügy sikerein, és gyülölettel kiáltoztak vezetőiről, a mikor bukása fölött állottak. Egy sem volt a magyar költők sorában, ki a török szövetség mellett hangzatosabb verseket készitett volna; s hét esztendő múlva mint »török cimborá«-ról beszél a kassai gyülés megsemmisitett hőseről. Ha megkérdezhetnők, azt felelné, hogy most más tisztában lát, és ez a felelet valóban illenek szellemehez, melyből hiányzott a lángesz szenvedélyes határozottsága és magas szárnyalása. Nyirspolgár volt a költészetben, és nem volt egy esz

Thököly Imre.

méje sem, a melyet a józan, közönséges polgárok ezer év óta nem ismertek, vagy a gimnaziumokban és a klasszikusokból meg nem lehetett tanúlni: élete egyetlen nagy gondolatot sem valósított meg, mint a lángeszű embereké, mely kiragadna a közönséges halandók arjából. Érzeketlen volt a valódi lelki nagyság iránt, mely ritkán illeszkedik a meglevő általános szabályok kereteibe, sőt felkavarja az élet csöndjet, de bukásaban is tisztító hatást gyakorol és részvétet gerjeszt. Ép oly kevéssé ismerte Thököly szerepének fontosságát, mint a valódi nemzeti érzületet, melytől távol állott, mint mindent, a mit csupán valóban mély tekintet tud észrevenni. Az alázatoskodó, elelmes és ügyes prókátor és sima szájú megyei nagyság, mint a legtöbb humanista, költészetében is csupán a felületen jár. Szószaporitó elbeszelései egytől egyig eláruljak a kerekdedség iránt való érzek s jellemalkotó erő hiányát, mely az objektiv költeszet mélységének fő-fő mérője. Nézzük Kemény János emlékezetét.[1] Vesselényiné, Lónyai Anna özvegységre jut. Ropül a hír mindenfelé s eljut az Aranyos vizéhez, Gerendre, a szintén özvegy Kemény Janoshoz. A lovagias ferfiú be sem várja, míg a holtat eltakarítják, és szerelmi ajánlattal küldi követét Annahoz. Az üzenet a temetést követő nap átadatik, de »ezt nem reménlett erős szók követik«. Volt egy Censabria nevű asszony, a ki nagyon vagyódik Kemény szerelme után. De később a terv sikerül és Anna beleegyezik a házasságba. Akkor háború tör ki. Rákóczi György a török tilalma ellenére Lengyelországba indul, hova Kemény is követi. A svéd és kozak szövetségesek cserben hagyják őket és a sereg, maga Kemény is a tatárok fogságába esik. Sok baj és szenvedés után, különösen Anna segítségével, végre kiváltják, mire a két szerető boldog házasságban egyesül. — De Erdélyben csakhamar rosszra fordulnak a viszonyok. Rákóczit a török leteszi a fejedelemségből és Rédeit nevezi helyébe. Rákóczinak sikerült a gyönge embert megsemmisíteni és levont meltóságát újra fölvenni. Hanem a törökot nem verhette vissza. »Megfesté a földet kiontott verével, a gyálui mezőn sebesült testével, a hol sok poganyt olt tulajdon kezével, maga is elfogyván akkor lett sebével.« Barcsai lett fejedelemmé az elpusztúlt országban, mely hovatovább haladt a végromlás felé. Az urak Keményhez fordultak: szánja meg hazáját, vegye át a kormányt s fordítsa jobb felé az ország hajóját. »Azért ezektűl is Kemény viseltetvén, s az háza szerelme vesejet egetvén, Barcsai is nem kis bosszúval illetvén«, megindúlt Barcsai ellen. Az állhatatlan, ingó elmejű fejedelem nem bírt ellenállni. Lemondott, és a rendek Keményt választottak urukká. Minden szépen indult s végbe is ment volna, ha Budai Péter, ki minap elszökvén Erdély országából, a portán tekergett s elt hazugsá-

[1] *Porábul megeledett Phoenix avagy a néhai Gyeromonostori Kemény János erdélyi fejedelemnek . . . emlékezete.* Löcse, 1693.

gából: a szultánnal el nem hiteti, hogy Kemény a római császár o felségével praktikal. Mindenünnen megindúlt a török Erdély felé: Ali

Kemeny Janos.

Nándorfejérvár felöl, Izmael Budáról gyönyörü sereggel. Nincs más mentség, mint a császárhoz fordúlni segitségért. Bécsből nagy rákháton megindul Montecuccoli, »immár is madarát a győzedelemnek mellyesz-

tik,« de benn az országban meglátják a török nagy sokaságát, aztán hiába kérik őket a magyarok maradásra. »Nem kívánnak beljebb olyan véggel menni, törökkel harcoknak hogy meg kelljen lenni, hanem inkább készek útat hatra venni.« Kemény újra egyedül állott, de nem esett kétségbe. Őszig megerősítette legalább a feltűnőbb helyek őrségeit s téli szállásra vezette seregét. Tudta, hogy a töröknek csak egy része fog hátramaradni; ha kikeletkor rájtok üt, Erdélyt megmentheti. Montecuccoli újra segítségére volt és tavaszszal bokros reménynyel indúltak az ellenség ellen, a ki ébren várta őket. Ali pasának Temesvárt nem kötöttek ónt a dolgok lábához. A ravasz Kucuk pasa szerencsésen bejutott Erdélybe s még aznap, véletlen váratlan rament a szétszórt magyar-német seregre. Vitézül harcoltak mind a két oldalon, de kevés volt a magyar. Kemény János ott halt meg hőshöz méltóan a levágott ellenség halmai között.

Így pecséllette meg édes hazájához
Szíves szeretetét, az melynek dolgához
A ki azután fog, úgy nyuljon kardjához,
Hogy ne szabja azt is az maga nyakához.

Az fogják mondani, ez a szerkezet nem mesterkélt, mint a Murányi Venus vagy a Thökoly Házassága, és ez a megjegyzés valóban helyes. Gyöngyösinek nincs reálisabb költeménye, úgy kapunk csaknem mindent, a mint valóban szokott történni, izetlen allegóriák és a cselekvénybe rángatott istenek lehasagai nélkül. Emberek között járunk, a kikben nem fantomok rakják a tüzet, mint valami boszorkánykemencében. Gondoljunk a legmegragadóbb részre, az erdélyi expedicióra, mely valósagos fénypontja Gyöngyösi költészetének. Igazán mondották róla, hogy a hazafiság kultuszával van megírva, hogy kerekdedebb a cselekvénye, tisztább a magyarsága, természetesebb a folyása, mint költője bármely munkájának. Gyönyörködünk benne és megbámuljuk a magyaros színnel tarkított török sereg hosszú, kapráztató leírását. Sed nunc non erat his locus: nem a leírásnak, hanem az egész fejedelemségnek. Gyöngyösi maga elé veszi a feldolgozandó tárgyat, szétszedi részekre, aztán csoportokat csinál belőle — a logika törvényei szerint. I. Mondassék el Lónyai Anna szívének megnyerése. II. Kemény fogsága. III. Kemény erdélyi fejedelemsége . . Így tanultak a retorika iskolájában, és senki sem kérdezte, hogy művészi szempontból a III-nak tulajdonképen mi köze az I. és II-hoz. Azt mondja, hogy Csuzdiért »feje senkinek se fojjon«: de olvasói közt nincs egy is, a ki ezt a vérmes reményű intést teljesíthetné. Fő érte a fejünk. De Gyöngyösi nem tudott vele mit csinálni és kilokte a cselekvénybol, melyre, míg élnie volt, sem gyakorolt semmi hatást. Nincs rá szüksége, fogalma sincs értékéről, melyet csak egy közepes valódi epikus

föltétlenül kamatoztatni törekedett volna. Semmit sem tudott a jellemek és a cselekvény kölcsönös hatásáról és semmit annyira el nem hanyagolt, mint a jellemeket. Az ő férfi- és nőalakjai csaknem mind egy kaptára készültek és bábokhoz hasonlítanak, melyek *nagyon szépre* vannak festve és a legjobb minőségű ruhát viselik, de ide-oda kell rángigálni, hogy megmozduljanak és úgy tegyenek, mintha élnének. Mindenre alkalmasak és elvégeznek mindent, halálosan beleszeretnek soha sem látott lényekbe, hidegek és megfontolók, szenvedelyesek és könnyelműek, a mint alkotójuk kívánja. Gyongyösi meg tud magyarázni és megmagyaráz akármit. A fátum, a mithologia és a régiek példái rövidebb hosszabb elmélkedésekbe foglalva igazolnak mindent. Ha volt Fábius Cunctator, Kemény is lehet azzá; ha voltak, kik vakon rohantak ütközetbe, miért ne tehetné meg ugyanő is?

Az 1668-iki ősz szomorúan köszöntött be a költőhöz. Valami »átkozott hírharangok« ellene háborították úrnőjének szivét, a ki nem késik komornyiki hivatalából a kis Balogvárba számkivetni. De »az udvari tündérség« akkor sem enged néki nyugovást, hanem »az szolgálójáról vészen okot ok nélkül, s azt deli Dianának, szép Helenának s kacér Vénusnak hirdetvén, olajt tölt az tűzre, újabb neheztelést támaszt ellene. Pedig — minthogy már éppen szerzetes zabola alá fogta életét: keresztvetés nélkül csak reá sem merne nézni, félvén az tentatiótul . . . Vagyon ugyan egy kis specialitás rajta, mert szintén olyan félsoldarú, mint Hannula uram, a murányi tiszttartó néhai *Diligó*-ja, de azzal nem csinál az ő állhatatos szivében botránkozást.[1] Csak szomorúságot érez a meg nem érdemlett büntetés miatt, várva, hogy Isten idővel elveszi vállairól, s ha fényes napot nem is, neki is viraszt valami homályos hajnalt valamikor. És némi humorral teszi hozzá: »Kegyelmes asszonyom, bizvást ünnepet írhatna az Lőcsei Kalendárium holtom után az én nevemre, és az szűzeknek serege litánia gyanánt áhitatosan énekelhetné az processiókban: Sancte Gyöngyösi, ora pro nobis! . . . ha olly töredelmes lehetnék Istenem ellen cselekedett bűneimről, az melly megkeseredett vagyok azon, hogy illy nagy kedvetlenségében jutottam Nagyságodnak. Vajha néhai kegyelmességének bár csak némely részecskéjében juthatnék még valaha: kész volnék akármelly poenitentiás szenvedésre, — noha nem vétettem soha annyit, az mellynek érdeménél már is többet nem szenvedtem![2]

Mondják,[3] hogy ezekben a szomorú napokban egy költemény eszméje fogamzott lelkében, a mely tagadhatatlanúl leghomályosabb

[1] Gyöngyösi levele 1669. május 4. Széchy Máriához.
[2] U. o.
[3] *Fülep Imre* értékes cikkében, Phil. Közl. első Pótköt. 91.

munkája.[1] Valódi és költött hibáiért vezekelve kolteszeteben is óvni akart bennünket Cupidó nyilaitól, a ki csábos igeretekkel csalogat, de ha halójába kerít, a nyomorúság ozonet zuditja fejünkre. O maga szintén találkozott Vénussal, a ki — csodálatoskép — arra kérte, hogy segítsen neki elveszett fiát, Cupidót megkeresni. Útjában találkozik Cupidó rabiaival: látja gyötrelmeiket és Dianához könyörög, ki pártját fogja Cupidó ellen és megvédelmezi.

Én pedig Diana lábához borúlok,
Köszönöm, általa hogy megszabadúlok,
Esküszöm, így többször meg nem bolondúlok,
És vesztemre bogár után nem indúlok.

Nem kivánom soha Cupidót ösmernem,
Annak moslékjában szívemet kevernem,
E szüz asszonyt fogom örökké tisztelnem,
S az tiszta életnek ruháját viselnem.

De Diana nem tartja elég erősnek fogadása teljesítésére, kézen fogja s négy nimfát mutat neki, hogy válaszszon közülök egyet.

Az kivel mikor jutsz igaz szeretetben,
A házasságbeli istenes szerzetben,
Lészen úgy is részed a tiszta életben,
A szemérmességet tartván őrizetben.

Aztán vadászni mennek. Diana egy szarvast, egy kant és medvét öl meg, példázva, hogy a költő ellen Cupidó is három fenevaddal fog fölkelni: a testtel, világgal és ördöggel. De csak vigyázzon, biztatja Diana, és diadalmaskodni fog:

A jó hit, reménység, isteni félelem,
Szeretet, böjt, szegényt tápláló kegyelem.
A szíves könyörgés s tűrő engedelem
A te oltalmadra derék fejedelem . . .

És a költő végül a következő szavakkal könyörög az istennőnek:

Alázatossággal borulok lábadhoz,
Ne vess meg, ha egyszer fogadtál magadhoz,
Tarts melletted: azért gyöttem udvarodhoz,
Hogy köteles legyek ott szolgálatodhoz . . .

Azt mondották, nem valószinűtlen, hogy ez a Diana Széchy Maria volt; és ezt a föltevést el lehetne fogadni, ha a költő maga nem vallotta volna, hogy Dianán az Isteni malasztnak és gondviselésnek

[1] Az *Csalárd Cupidónak Kegyetlenséget meg ismerő és annak mérges nyilait kerülő tiszta életnek Geniussa.* Elsö hiteles kiadása *Rupp Kornel*tól, Budapest, 1898.

segedelmét példázta. Olyan valamit gondolt, mint Dante a Beatrice alakjával, de nem volt elég ereje hozzá, és szavain nem érzett a kegyelem hatása. Soha sem írt oly durva és trágár dolgokat, mint a Cupidóban, mely az ifjúság részére volt szánva és helyenként a legparlagibb társaságok nyelvén s tárgyairól beszélt. Ostromolni akarta a bűnt, de valójában terjesztőjévé vált ocsmányságaival, melyek a XVIII. század bárdolatlan ízlésű, de jól érző emberét is megdöbbentették. A nyomtatók és kiadók csináltak belőle jó üzletet; és a közönség értette a költőjének szándékát, ki a »Rózsakoszorú«-ban[1] a földi kabaságokból az ég felé emelkedve vezeklett műveinek tévedéseiért.

Mert a mit ottan feltettél
Elmédben s előbe vettél:
Mind hiábavalóság;
Sőt abban oly is lehetett,
Mely által sértést vehetett
A lelki ártatlanság.

Egy sereg verses imádságot és elmélkedést írt össze és adott ki, melyek Jézus életének különböző mozzanataihoz vannak fűzve és nehá valóban meghatók. De egészben véve a vallásos költészet fönséget, mélységet követelő terén nem termett babér a részére. A szerelem világába kell vándorolnia, hogy egészen otthon találjuk és tehetségének fölvillanó fénye és melegsége omoljon reánk; a hosszú, kényelmes magyar »Sándor-vers«, vagy helyesebben: ősi tizenkettős árján ringatóznia, hogy ritmusa elbájolja füleinket. S élete alkonyán még egyszer visszatér a regényes szerelmi históriák országába, honnan kiindult. Régi verses fordítás rongyaiból, melyek közkézen forognak, foltamasztja Heliodorus regényét, melynek eredetijét a magyar föld őrizte meg az enyészettől: Theagenes és Chariklia.[2] Egy magyar Chariklia alkot, melynek már régi névtelen munkásai sem ragaszkodtak végig a pogány író meséjéhez, ő pedig — Heliodorust nem ismerve — még kevésbbé ragaszkodhatott. A nemes Theagenes és Chariklia kalandos és megható történetével, a hű szerelem apotheózisával végezte költői pályáját, melynek népszerűsége nagyobbra nőtt, mint bármelyike a magyar költők közül, és egy hosszú század volt rendíthetetlen bámulója. Mennyire gyönyörködnek ama Brontesek műhelyében, a hol Kemény János számára a békót kalapálják, mily mohón olvassák szép leírásait, mekkora lelkesedéssel elvezik szép lírai részleteit, puha, színes költői nyelvének és ömlő verseinek bájait, melyhez képest merő darabosság minden, a mit eddig hallottak. Nem, maradandóbb életet nem csupán

[1] *Rózsakoszoru, mellyet az testté lett ige J. Krisztusnak és az ő édesanyjának . . . őt rendbéli kiváltképen való örömének, keserűségének és dücsőségének fejér és piros rózsáibul kötött.* Löcse. 1690.

[2] *Uj életre hozatott Chariclia,* stb. Löcse, 1700.

a szerkezet, a jellemzés, szóval a műfaji belső erő biztosít: a tények a kivalóság mellett döntenek, a melynek joga van bármiben nyilatkozni. Gyöngyösi gyönge epikai költeményeket ír, de mint lírikus, mint leíró, mint verselő és a költői nyelv virtuóza három négy emberöltőt tart lázas gyönyörűségben és megmarad költőnek, a kiből egy-egy részletet mindenkor szívesen olvasunk. Az ő géniuszá nem mély s nem forró, de meleg és sima, bírja a szépen szólásnak titkait és először foglalkozik öntudatosan a magyar költői nyelv megteremtésével. Hirdeti, hogy más a vers és a próza nyelve, bátran él a latin verselés fogásaival, melyek a magyar beszédhez illenek, hozzányúl a mondatfűzéshez, folkeresi a tájszavakat, hangoztatja a »költői« szavak jogát és ramutat a képek fontosságara. Egész reformot, egész új irányt indít, melynek sikerült példáit müveiben nyújtja. És ha itt ott elbotlik, s deák szókat kever szólásába, semmi: ez a dikció még mindenkor nemcsak új és költői, de úgyszólva minden ízében — magyar.

És »valahányszor a magyar költészet és nyelv oda jut, hogy idegen befolyástól lesz szükség menekülnie: mindannyiszor nyereséggel fordulhat vissza a néphez s az irodalomban Gyöngyösihez.«[1]

[1] *Arany János,* Prózai dolg. 280.

Lonyai Anna nevalairasa.

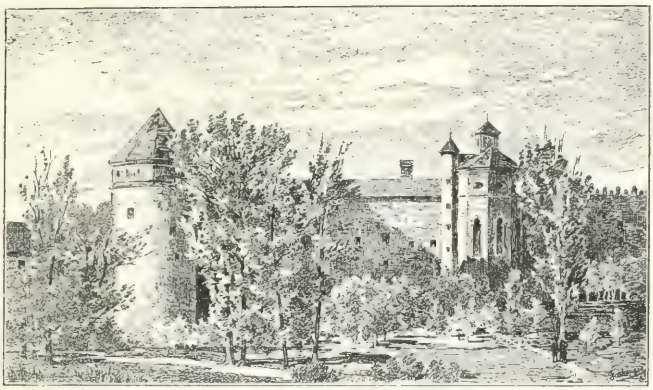

A Thökölyek késmárki várkastélya.

II.

Gyöngyösi költő volt, de nem korának költője. Művei nem fejezték ki híven annak a nemzedéknek lelkét, melyben nagy érzések viharja tombol, megbántott önérzet haragja zúg, a szabadság rajongó enthuziazmusa lobog bámulatra méltó erővel, és bár örökké fajdalmas, de dicsőségtől ragyogó lapokat ir a történelem könyvébe. Micsoda ennek a tranzigálásra kész tablabirónak sima, édes hangja a köznyomor üvöltöző jajkiáltásaihoz, e harsogó elszántsághoz, mely a keserűség, velőkig ható gyűlölet tüzét, a haza és függetlenség nagy neveit hordozva, lázas szívben és ajkon, rohan vészbe és halálba, nem ismerve mást, mint a bosszút s a szabadságot, micsodák a Gyöngyösi mesterkélt, cukrosviz-izű históriái ehhez a rettentő zivatarhoz, mely végig száguld a Lajthától a keleti Kárpatokig, széttépve a gatakat, megújítva az életet és dörgésével megreszkettetve a zsarnokságot. Önkénytelen a régi középkor nagy nemzeti visszahatásai jutnak eszünkbe, a melyeket hasonlókép idegen törekvések támasztottak, de a melyek tartalmokban és megjelenésökben mégis roppantul különböznek a XVII. század folkeleseitől. E különbség mindennél világosabban mutatja azt az emelkedést, melyet a magyar faj megtett, és becsületére válik szivósságanak. Sokat szenvedtünk a töröktől, de a német nemcsak a húsba

vágott be, ezek az urak, kik Bécsben éltek és nagy keresztényeknek mondották magukat, nem átallották a pogánytól elcsigázott organizmus legfontosabb szerveit és úgyszólva csontrendszerét tenni támadás tárgyává. Az uralkodók egymásután megesküdtek a magyar alkotmány megtartására és — mint mondották — tanácsosaik, a kik gyűlölték a magyart és utálták a szabadságot, egymásután mérették rá velők a legsajgóbb csapásokat. 1664-ig lehettek vérmes hazafiak, kik hitték, hogy Magyarországot a magyar faj ragaszkodása királyához — fogja talpra állítani; 1664 után mindenkinek éreznie kell, hogy a nemzetet Bécs felől fenyegeti a végveszély. E keserű, fájdalmas meggyőződés mint a villám cikázik át egyesek és tömegek szívén s válik megteremtőjévé az új korszaknak. Lojalitásukról ismert és katholikus főurak, dúsgazdag arisztokraták és egyszerű kisnemesek tanakodnak és keresnek ótalmat a töröknél, a francia királyságnál. És mikor az elárult vezetők feje a bakókéz alatt porba hull, menekülőkké, földönfutókká lesznek. Jön a rémuralom, melyhez hasonlót a spanyolok fejtettek ki Németalföldön. Megrohanják a »gyanús«-akat — és gyanús mindenki, a kinek valamije van. Már 1670 végén több mint kétezer nemes és tehetős ember ült fogságban s több mint három millió értékű ingatlan s legalább négyszer annyi ingóság: a Thököly-, Nádasdy-, Zrinyi- és Bocskay-családok kincsei jutottak elkobzás útján az udvar kezére. Az idegen hadak ellepik Felső-Magyarországot és rettenetes zsarolásaiknak nem volt, a ki gátat vetett volna. Az adókkal megterhelt, a katonaságtól mindenéből kifosztott nép seregestül menekül török területre, főkép a protestáns, melynek léte egyáltalában nem biztos többé. Azt mondják: a protestantizmus az árulások és pártütések folyton fenyegető forrása, a protestánsok felségárulók, kiket ki kell pusztítani. És megkezdődik a visszatérítés, templomok, iskolák elvétele hatalommal, fegyverrel. Nincs sehonnét segítség, Erdély a töröktől nem mozdulhat, a megszaporodott bujdosók hiába rendeznek felkelést. A rendezetlen csapatokat a rendezett idegen hadak szétszórják és tovább folyik az embervadászat s vérengzés munkája. Egyszerűen eltörlik az alkotmányt, perbe fogják az összes protestáns papokat és tanítókat. A ki átter, mehet szabadon, az állhatatosak kínos fogságba, részben gályarabságra kerülnek, a futó, menekülő emberek ezrei válnak török alattvalókká és veszik föl a mohammedán hitet, vagy szaporítják a bujdosók elkeseredett tömegét, mely dúlja és fosztogatja a királyi terület határait és a császári tábornokok legrettentőbb bosszúját hívja ki. Semmi sem biztos többé: a kit a rémuralom nem bánt, pusztítja a kuruc, megemészti az idegen zsoldosnép, mely üti, veri a magyart és embertelenebb hozzá a töröknél. Rettegés, kétségbeesés ragad meg mindenkit e szörnyű hat év alatt, míg üt a remény ség órája. Franciaország segítve talpra állítja a bujdosókat, de Thököly Imre kivaló

egyénisége szükséges, hogy a tömeg egységgé olvadjon, és 1682-ben úgyszólván egy csapásra kerül hatalmuk alá az egész Felvidék. A kuruc csapatok dúlva és pusztítva nyargalnak be osztrák földre,

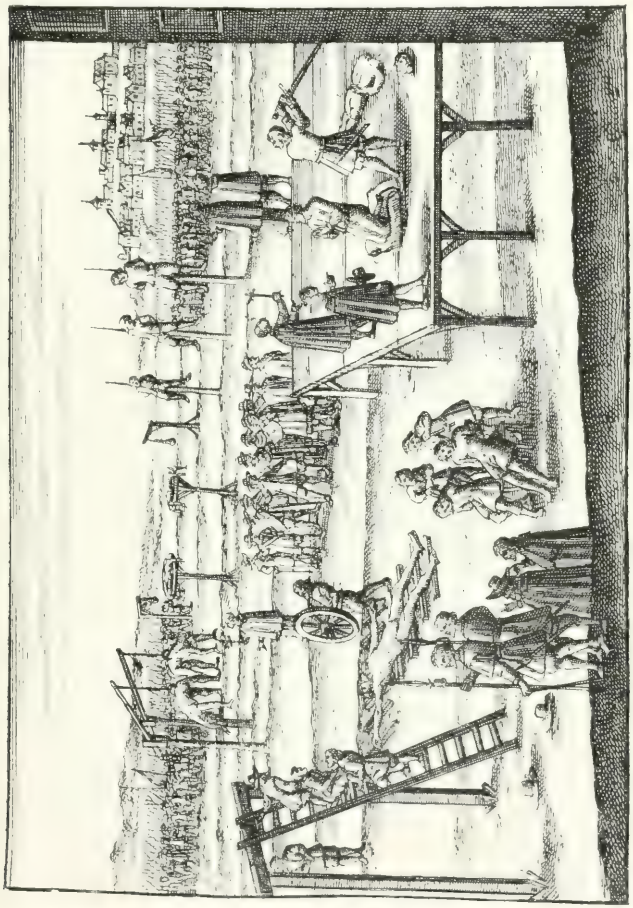

Az árvavárallyai verengezések.

török és magyar fejedelemnek ismeri el a vezért, s faja megszabadítójául üdvözli. E fényes siker még a legvérmesebbeket is bámulatba ejtette. Sokan már-már a régi erős magyarság virágkoráról almodoztak. Hittek a félhold győzhetetlenségében és nem tudták, a mit kül-

földön már sokan éreztek, a török hatalom bekövetkezendő hanyatlását, mely Bécs ostromával világossá lesz és meglepő rohamossággal semmisíti meg minden reményeket. A másfélszázados pogány uralom bukása elsőpri a kuruc fejedelemséget, Thököly messze, Kis-Ázsiában elhagyatva, egyedül feleségétől, a magyar asszonyok legnemesbikétől kísérve, éli végső napjait; és Buda és a magyar várak hiába szabadúlnak fel az iga alól, a magyar nemzetnek nincs öröme többé benne. A harcokban bőven ontotta vérét, a hadi költségek legnagyobb részét ő viselte, s a császári hadak ő ellene mégis ép oly irtó háborút viseltek, mint a török ellen. Bármi hőn óhajtotta egykor a török iga alól a felszabadúlást, az immár oly módon történt, hogy a megmaradt csekély lakosság a múltat eszményi állapotnak tekinté a rettenetes jelenhez képest s mindenütt fájdalmasan emlékezett vissza az annak előtte való boldogabb időkre.«[1]

Magyarország összezúzva feküdt a győzők lábánál, kizsarolt, részben idegenné vált arisztokratáival, elszegényedett és a helyzettel soha ki nem békülő kisnemeseivel, idegen városi polgárságával, megfogyott, koldussá tett parasztjaival és bujdosó szegénylegényeivel, a kiket a harcok szerencsétlen sorsa a megélhetés minden tisztes eszközétől megfosztva, úgyszólvan belekergetett a rabló életbe. Korábban legalább a török terület bizonyos virágzásnak és jólétnek örült, most lassanként ennek is vége. Bécsnek voltak langeszű vezérei, de a nagy emberek sikereit a legnyomorúltabb fickók tettei mocskolták be, a melyek minden magyar szívébe vérbetűkkel vannak beírva. Újra elkezdődött a megtorlás, a »gyanúsak« üldözése. Carafa császári tábornok Kassán három nap alatt tizenhét ártatlan embert végeztetett ki dühében, hogy a Zrínyi Ilonától védett Munkácscsal semmire sem mehetett, és Lipóttól utasítást nyert »dicséretes« munkája folytatására. Sokan Lengyelországba menekültek, mindenkit rémület fogott el, senki sem bízhatott ártatlanságában. Gyöngyösről, Vácról, Jászberényből, Esztergom vidékéről elűzték a protestánsokat és megtiltották, hogy bárki a vallás-szabadságot biztosító törvényekre hivatkozni merészeljen. És a mikor megölték a szabadságot és keresztülgázoltak jogon és törvényen, nem titkolták, hogy tervük az egész magyar faj kipusztítása. Kollonics bíbornok egész leplezetlenül megmondotta, hogy Magyarországot mindenestül vagy részben nemette kell tenni: »hogy a királyság vagy legalább nagy része germanizáltassék, a forradalmakhoz és zavargásokhoz szokott magyar ver a német által mersekeltessék s ezzel természetes, örökös királya és úra iránt állandó hűséghez és szeretethez szokjék«. Gyűlölte a magyarokat és teljes erővel fogott az idegenek letelepítéséhez. A magyar birtokosokat bir-

[1] Szilágyi, A magyar nemzet tört. 7. köt. 458.

Zrinyi Ilona.

tokcímeik igazolására kötelezik, a mi az utolsó másfél század szörnyű változásai után főkép a hódoltság területére nézve rendszerint lehetetlen. Óriási területek, a melyekre nézvést meg sem kísérlik az igazolást, szállanak a kincstárra, melynek már elkobzások címén is roppant vagyon volt birtokában; sok jó magyar család koldusbotra jut, elvesztve földjét, miatt az udvar özönével telepíti az idegen elemeket és teszi úrrá a nyomorúlt országban, melynek igazolt birtokosai váltságot, kötelesek fizetni őseik örökéért, s folyton harcok közt élő parasztsága 1683-tól 1690-ig harminc millió forintot fizet adóban: hét év alatt többet, mint a töröknek száz esztendő alatt. Egész falvak népe bujdosik az erdőkbe, mivel fizetni nem bír, a durva veréssel, kínzással dolgozó katonai ekzekució elől: sokan megölik magokat, mások feleségöket, gyermekeiket a törökhöz viszik és rabszolgának adják el, csakhogy az adót megfizethessék ... Nincs az a toll, mely nyomorúságukat és zsarnokaik embertelenségét híven lerajzolhatná. A földesurak roppant terheik közt rajtuk vettek kárpótlást és mint az oktalan állatot, dolgoztattak őket, miatt nem maradt semmijök és kiki legfeljebb lelkét mondhatta magáénak. Mindenki részére volt némi enyhülés: az arisztokrata dőzsölt, a birtokos nemes hallgatott és gazdálkodott; csak ez a nyomorúlt tömeg fordúl hiába mindenfelé. Pedig a számuk aránylag még mindig nagy és folyton újabb rétegekkel szaporodik. Az egytelkes nemesség, a feloszlatott végbeli katonaság, mely társadalmilag előbb is egész közel állott a parasztsághoz, életmód és műveltség tekintetében attól alig különbözött, elnyomva, tönkre juttatva, szintén vélük érez, átkozza a hatalom birtokosait és válik a nemzeti ellenállás elbúsúlt, haragos tényezőjévé. Ez a tömeg folytonos forrongásban áll, készülődik a bosszúra és telve harci vágygyal, lesi a pillanatot, hogy zsarnokain, a német katonaságon, hivatalnokokon és földesurain bosszúját kitölthesse. Ki-kitörnek, dúlnak és fosztogatnak, szétverik az ellenek küldött csapatokat s végre nagy, országos mozgalommá egyesulnek. Csak tekintélyes, elismert vezérre van szükség, hogy újra fellobbanjon a forradalom és átzúgja az országot. És nem kell sokáig várniok. Künn, Lengyelországban egy nagy bujdosó ette a szamkivetés kenyerét, kinek nevéhez a magyar faj dicsőségének és szenvedésének fénye és árnya fűződik. Rákóczi Ferencre, az üldözött, verpadra hurcolt Zrínyiek unokájára, Zrínyi Ilona gyermekére gondolnak, kit Bécs gyermekkorában elszakított anyjától, aztán bortonbe vetett, honnet csak szökéssel bírt szabadulni. És nem vártak hiába, bejött, s az a szegény, földhöz ragadt tömeg, a mely sírva ölelte lábait, hogy eljött, s a melyről az ellenfél gúnyosan hirdette, hogy tisztjei »gulyások, kanászok, borbélyok és szabók«, hősök seregévé vált, mely nagy eszményekért harcolt és megverte a jól fegyverzett s táplált német hadakat. Magyarország egy csapásra benne volt a for-

radalomban, mely első sorban a népé, de hovatovább egyetemes jelleget ölt, a nemesség zömét, az arisztokraták egy részét csatlakozásra birva. A külföldi ezredekbe sorozott magyar katonák hazaszökdösnek, az idegenben bujdosók visszatérnek és az udvar kiváltképen csak

II. Rákoczi Ferenc gyermekkori arcképe.

pénzért megvett rácjainak vérengző csoportjaira számíthat. Soha az embereket mélyebb gyülölet s magasztosabb lelkesedés tettre nem ragadta. Urak és parasztok, papok és világiak, katholikusok és protestánsok vállvetve fognak fegyvert »pro patria et libertate«; még a jámbor nagyszombati jezsuita páterokat is elkapja a tűz, és szabad

csapatot alakitanak deakjaikból. Bécs kegyelmet, javakat ígér mindenkinek, a ki egy felkelőt is megöl. Azt hiszik, hogy »így az egyik farkas a másik felfalására ösztökélhető« — de a nép rendületlen áll vezérei mellett és fegyverrel válaszol a kisértésre. A nemzeti erzés tomboló erővel tör ki mindenfele és mindenben. Magyar ruhát öltenek, az utcán letépik az emberről a plundrát s leütik fejéről és sarba tapodják a kalapot. Csupán a főpapság és az arisztokrácia többsége marad hidegen és rázza fejét rosszalólag. De hiába: Erdély lelkesedve választja Rakóczit fejedelmévé: 1704 elején a Dunántúl szintén csatlakozik a felkeléshez, a kuruc hadak ölik-vágják a rácságot, bekalandozzák Stiriát, Alsó-Ausztriát, és újra meg újra nyomúlnak égetve, zsákmányolva Bécs faláig. Valóságos néphaboru ez: a gallok harca a legiók ellen, a vitézség, az elszánt önfeláldozás, személyes hősiesség, bravúrok szünni nem akaró lancolatával, mely örök dicsősége, és kétszáz esztendő sötét nyomaival, melyek az egész mozgalomnak mély, tragikus jelleget kölcsönöznek. E seregek elén nem áll vaskezű, gyors elhatározású katona, csupán egy nagyszivű és nagy eszu ember: a tömeg lelkesedik: de nincsenek anyagi eszközei és folyton hiányt szenved katonailag képzett vezetőkben, a kik fegyelmezni birnák és a zsoldos seregek vas falankszával szemben diadalra vihetnek. Tiz meg tizezrek állnak a zászlók alatt, de a sok ezer közül alig hatezer valódi katona, katonai szervezettel és felszerelessel. Valóban, a magyar jelentekeny külső segitség hijával, nemzetül harmadfél millióra olvadva, másfél százados rabságtól és zsarnokságtól elcsigázva, szinte vadonná lett földjen, küzdve doghalállal, egy csomó dühös nemzetiségtől irtva, a legvermesebbek is alig gondolhattak sikerre. Csodákat müveltek öt év alatt és volt idő, melyben harcaik közel győzelmeiről almodozhattak: de lassankint kiapadnak utolsó erőforrásaik, reményeik, melyeket a kulpolitika taplált, egymásután mennek füstbe és úgyszólvan egy csapásra válnak semmivé. A trencséni ütközet — 1708 aug. 3. — után csak a romok megmentesere lehet gondolni. Magyarországról kitünt, hogy a nagy német hatalom megtörésére képtelen: azonban megmaradt *magyarnak*, mint a kurucok akartak, és bebizonyitotta, hogy nem lehet összetörni. Az elhullottak nem támadhattak föl újra, sokan sebes szivvel költöznek idegenbe, hogy mint nagy törekvéseik martirjai, földönfutókul végezzek pályájukat: de a nemzet élvezni fogja küzdelmeik gyümölcseit és az utókor megadja nekik a koszorút, hogy nem harcoltak hiába. Magyarország közepkora bezáródott velük, és azok, kik a letiport harcra visszaneztek, meg lehettek a látványnyal elegedve. Úgyszólván az egész fajt egyesülve látták a küzdelemben, a mely anyagi szenvedésekből indult, de hovatovább nagy eszmék kultuszává magasztosult. A mindennapi élet elhozta visszaeleseit, sőt büneit: a feketelen dáh és bosszúállás, a visszavonás és feketelenség fölütötte fejét

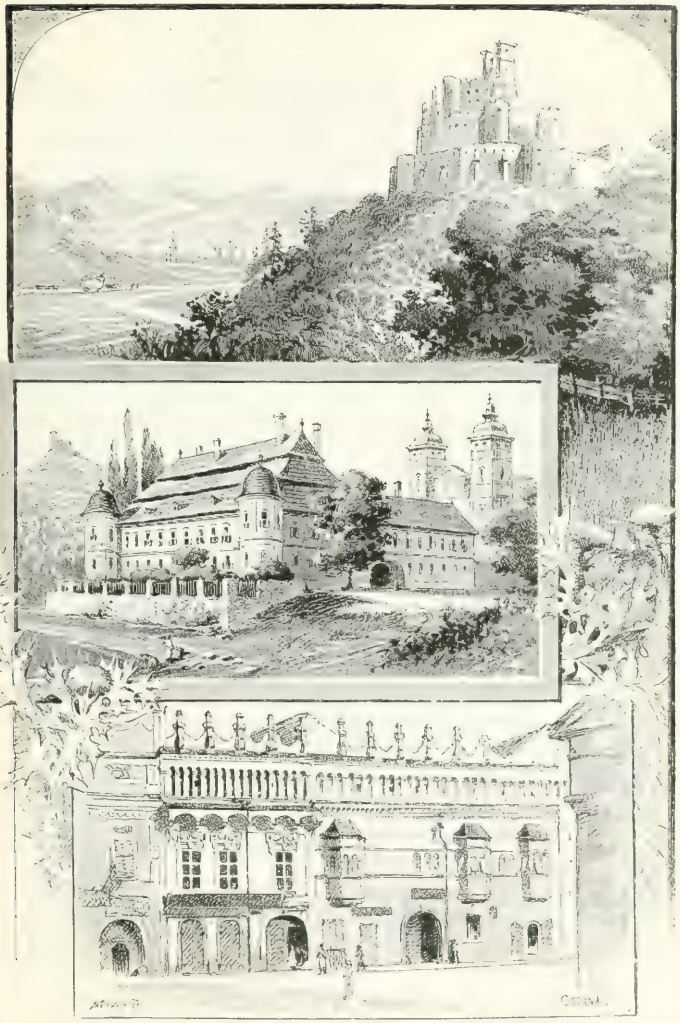

A makovicai var, a zborai és eperjesi Rakoczi-kastelyok.

a tusában; de az embereket áthatja a szabadság rajongó szeretete, a nemzeti érzés langja, egy sereg politikai és vallási eszmén csüngenek, a melyek odatartoznak a haladás nagy kincseihez, és a hősök magasztos önfeláldozásával ontják értük véröket. Hirdetik a vallást, de türelmesek és nem kívánnak egyebet a törvény tiszteleténél. Századok tapasztalatai megtanították őket, hogy az anyagi javaknál vannak értékesebb dolgok a világon, és vezéreik a harcos dicsőségén kívül, melynek vágya közös vonásuk, bírnak lelkesedni a munkásság vívmányaiért. Valami úri, sőt arisztokrata szellem hatotta át köreiket, a mely nem csupán fényes, sokszor káprázató ünnepeikben, mulatságaikon, ruházatuk pompájában s ekszereikben nyilatkozott. Szerették a zenét, a művészeteket, tudományt és költészetet, és szívesen áldoztak szellemi dolgokra. E gavallér katonák iskolákat alapítanak és pártolnak, művészeket tartanak udvarukban, műkincseket halmoznak össze, költőket, történetírókat olvasnak, sőt maguk is foglalkoznak irodalommal. Thökoly, Rákóczi, Bercsényi, Károlyi Sándor, Bottyán, Forgách Simon, Rádai Pál nemcsak forgatják a tollat, vannak köztük kitünő szónokok, éleseszű diplomaták, költői szellemek, ügyes napló-, levél- s emlékirat-szerzők, kik egy sereg nyelvet beszélnek és mint francia stiliszták ép oly jók, mintha magyarul fejezik ki gondolataikat. Ebben a lovagvilágban meg lehet találni a lovagi szellem összes szépségét s finomságát, összeolvadva gyökeres, régi magyarsággal, melyet idegen hatás meg nem vesztegetett és a következő korszak már csak hírből és hagyományból fog ismerni. A viszonyok nagyot változtak körülöttük, főkép nyugat felől. Az ellenség már rég hive az újabb hadakozásnak, mely a személyes vitézséget háttérbe szoritja és az egyeniség kiválóságát a tömegek vasfegyelmezettségével cseréli fel: a kurucban fellobban a régi iskola szelleme, hogy még egyszer káprázztasson a hősök korának fényével, a mint a Hunyadiak kora és a török harcok felmutatták, és büszke romantikájával eltünjék mindörökre. Az utolsó tárogatóhangokkal elnémul, megszünik ez a világ, hogy helyet adjon az újnak. A magyar mint dália elérte a fejlődés ama fokát, melynél magasabbra nem emelkedhetett, a tömegek visszavonúlnak hazaikba, hogy munkához lássanak és lassankent csöndes, munkás polgárokká alakuljanak át, minők a művelt külföldön vannak. Volt annyira, hogy nagyobb rázkódás nélkül lépjen azon útra, melyet a viszonyok követeltek. A vallási változások fogékonynyá tették a szellemi élet iránt, elhalmozták iskolával és észrevétlenül megízleltették vele a tudományt. Nemzeti önérzete kifejlett és megizmosúlt, jogait megtartotta, s végre elfáradva, kimerülve, be tudta látni, hogy a békés munka és haladás útján kell biztositania jövőjét, és meg tudott nyugodni sorsában. — Hasonlitsuk össze ezt a magyarságot azzal, mely hetedfélszaz évvel előbb dühös furiakent rohant a civilizáció zsenge alkotásainak szet-

rombolasara. Látni fogjuk, hogy óriási lépést haladt előre az élet iskolájában. Élni akart eddig, most megkezdődik pályájának második szaka: és nem sokára ki fogja jelenteni, hogy haladni kíván.

Magyar nemes.

De előbb még tettek valamit. Dalaikban hátrahagyták büszke, sértett szivök fájdalmának, lelkesedésének s örömeinek emlékeit, melyek megmutatják, mit éreztek tusáikban. Mert van költészetük,

gazdag és becses és valódi népköltészet, a melyben a nemzet lelke szólal meg. A kuruc kornak nincs egyes nagy költője, hanem, a mint természetes, előáll a legnagyobb költő, a tömeg: ismert és ismeretlen dalnokaival, kiknek énekei szárnyra kelnek, százezrek közkincsévé válnak és harsognak a Lajtatól a Kárpátok keleti koszorújáig, fürge íródeákjaival, kisnemeseivel, értelmes közkatonáival és altisztjeivel, papjaival és tanítóival, kik az ő hangján szólnak s érzéseit a leghivebben tolmácsolják. Minden dalukba beleszövődik a haza sorsa, a nemzeti szenvedés, belévegyül a küzdelmek zajának büszke riadója, s még vallásos és szerelmi költeményeiknek is sajátságos színt kölcsönöz. Úgyszólván folyton az országos események hullámzására irányozzák szemöket és azoknak hatását tükröztetik, miközben a legsajátosabb módon tarul föl egyéniségüknek különös jellege. Semmi, hogy a korszak külső történetét megirhatnák utánok; nyilatkozataik egy erkölcsi jelenséget tüntettek föl, melynek változásai kevésbbé voltak az élet esélyeihez kötve: a kor magyarjainak erkölcsi képét rajzolták meg, és volt rá eset, hogy elérték a művészet színvonalát.

A magyar népköltészet kétségkivül már a kuruc háborúk előtt foglalkozott a vitézi élettel. A veszprémi hajdúk 1646-ban húshagyóra sós-borsos levelet intéznek a palotai rabló törökhöz, a ki csak pásztorokat tud lopni a Bakonyban, de vitézekkel nem mer szemben állni. Az égnek mindenféle áldását kivánják reája:

Lovad hátárúl nyakad megszakadjon,
Veszprémi sereg hátadon nyargaljon,
Tűz, víz, fúvó szél ellened támadjon,
Sas, varjú, holló fejeden károgjon . . .
Ha szidsz érte: süly feljen alfeledben,
Hetvenhétféle kosz te fejeden!

Rákóczi László 1662-ben Váradot akarta kezére keríteni; de rajta vesztett és szép balladás költeményben mondja el kalandja történetét.

Püspök városába hogy bémentem vala,
Nem sokad magammal — csak század magammal:
A váradi basa — vendégségben hiva;
Egy cseppet sem késtem — csakhamar elmentem.
Mikoron bémentem a város kapuján,
Mikoron bémentem a város kapuján:
Egyfelül a basa fogá jobb kezemet,
Másfelül a pogány kötözi testemet . . .

»Mi dolog, vitézek, hogy engem kötöztök?
Mi dolog, vitézek, hogy engem kötöztök?«

— Talám azt tudjátok, hogy én rab nem vagyok? . . .
Héj, ha azt tudnátok: térdig vasban járok!

Megütek a dobot a piac közepén,
Megfuvák a sípot a torony tetején:
»Urak sallangossa, Rákóczi Sámuel,
Uri méltóságod szolgaságra vál el!
Kényén tartott tested térdig vasban hever,
Kényén tartott tested térdig vasban hever.«

— Ha a tenger vize mind ténta volna is,
Valamennyi fűszál mind penna volna is,
Mégsem írhatná le kinjai sokságát,
Melyekkel emésztik szegényt, ő nagyságát!

Aztán megszólal egy elszánt hang, melyet az Obsidio Szigetiana ébresztett a szégyenbe merült, alvó országhoz. Hirdetik a harcot mint a reménység egyedüli forrását, s meglep önbizalmuknak és elszántságuknak ereje.

Virtus még közülünk szintén ki nem szakadt,
Noha sok muszurmány bátorságra fakadt:
Sokszor magyar miatt török had megapadt —
Most is éles kardunk hüvelyben nem ragadt![1]

Zrinyi Miklós halála különösen megdöbbentő hatást tett erre a magyarságra. Akkor halt meg, mikor vezérlő zsenijére nagyobb szükség volt, mint valaha, és Magyarország úgyszólva támasz nélkül s a legsivárabb megpróbáltatások előestéjén állott. A nép ösztönszerűleg érezte a veszteség nagyságát, melyet az elárvult családéval lehetett összehasonlítani. A költészetben felhangzik egy-egy elégia-szerű darab, mely a hőst siratva jellemző világot vet a megmaradtak szomorúságára. Elbeszélik utolsó óráit, magasztalják mint a »bölcseség-követő úrfiak ékességét«, »földnek dicsőségét«, de különösen mint a »magyarok Hektorát.«[2]

Vedd föl gyászruhádat Zrinyi-familia,
Megholt nemzetednek ragyogó csillaga.
Keservesen sírhatsz te is, Pannónia,
Mert nincs országodnak immár pártfogója.

A vallás bizonyos szelíd megnyugvásba olvasztotta fájdalmukat. Istenhez fordúlnak, hogy ő ne hagyja elmerülni kis hajóját, s adjon szerencsét »szegény magyaroknak«. Mert csak benne bízhatnak már: az, a ki utána ezen a földön legfőbb bizalmuk volt és a pogány ellen legfőbb protektoruk: kimúlt a világból.[3] Még mindig a törököt emlegetik és ellene kívánnak küzdeni. Oláh Gerő Kecskemétre vonultában előtalál egy özet. Mondja a lovának: Édes lovam, fakó lovam, erjük

[1] *Fegyvert s bátor szívet* . . . L. *Thaly*, Régi magyar vitézi énekek. 1. k. 182.
[2] *Gyászének Z. M. haláláról* U. o. 184.
[3] *Kesery Z. M. halálán.* U. o. 196.

el amaz nagy őzet.« A fakó ló csak eléri, Oláh Gerő csak ellövi. Mondja a ló: Uram, uram, Oláh Gerő — ne kergess én rajtam őzet, ha törököt nem fogsz, nem vágsz. De csak vágtat tovább. — »habos tajték róla szakad, elesvén egy árkon akad«. Mondja Gerő: »Vigy ki innen jó lovacskám, szépen nevelt jó mackócskám! Hidd el, bizony meghizlallak, őz után már nem nyargallak.« És megigéri, hogy ezután csak a török ellen fog menni.

»Éltem nem szánom hazámért, Királyom maradásáért;
Hírem s nevem lesz nyereség, Nem prédál többé ellenség.
Pórteleki, hazánk fénye, *Buga Jakab*, nagy reménye,
Jászberényi is népestül Majd hozzánk jön seregestül.
Ellenségünket töressük, Mérges nyillal sértegessük.«

De csakhamar a költészet is arcvonalat cserél. Petkó Zsigmond pár évvel Zrinyi halala után nemcsak a török, hanem a »hajas szomszéd« ellen hirdet harcot és ösztökéli a hazafiakat, hogy

Kiki immár vegye elől éles fegyvereit,
Koronáért, igaz hitért, az szabadságért,
Jó hírünkért, nemzetségünk maradásáért
Ne kímélje vérontástul erös karjait!

Valóban, egymást érik a honfibú és elégedetlenség hangjai. Mondják, hogy Magyarország elől tüz, hatul víz közé szorult: nem méz, a mit hata mögött baratjai beszélnek. A szep fa, melyen valamikor vígassággal rakott fészket a madár, kidüléshez készül.

»Leszedik, Tördelik Szállásadó gallyait,
Elhányják, Nem szánják Tüzre vetni ágait:
Vagdalják S azt mondják:
Nem kár vágni, Felbárdolni minden tagjait!«

A magyar nem tudja, kit uraljon, kitől féljen; »festett szóknak pompajával veszik körül, és sajat verei munkalkodnak megrontasan.[1] És megtamadjak a papokat,[2] kik az ország zsirjat kisziviak, de vedelmere nem addoznak; dirigaljak az ország dolgat, torvenyt, causakat inalcolnak, világi tisztekben válogatnak, csak azt nem nyerik meg, a mit nem akarnak. Regebben a nemzet gondviselője a palatinus volt, most a gubernátor egy hitvány plébánus,[3] a német, olasz hive. Azt mondják: csak papvilag fenylik, a magyar alaszall. A királylyal elhitették, hogy az eretneknek tett fogadást nem kell megtartani:

[1] *Thaly Kálmán*, Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez, 1.
[2] 1671. *Thaly*, u. o. 8.
[3] Szelepcsényi György, esztergomi érsek.

Istennek megesküdt igen erős hüttel:
Országunkban nem bánt senkit üldözéssel.
Hanem három vallást megtart békeséggel.

És a romlott ország érzi s látja, hogy az állhatatlan hitét meg nem állja. — De nem is vehet győzelmet ellenségein, birodalma pusztul, »győzhetetlen császár győzetik mindenben.«

Rád néz igaz Bíró, magyarok királya,
Meglásd, hogy megeget az papok igája!
Imé koronádnak fő oltalmazója
Az pogányhoz állott, ki volt őrállója.[1]

Tapasztalja mivel hited hamis voltát,
Elvonád magyarnak régi szabadságát,
Pap-urakra bíztad minden igazságát,
Nem hagyán békével lölkünknek jószágát!

Egy hosszú »Siralmas vers« meghatóan mondotta el, miképen bántak Czeglédi Istvánnal,[2] ki mint kassai pap »olyan törésre és fokhelyre állíttatott, a holott sok adversariusokkal kelle csatázni.« Ráfogták, hogy 1670 elején Erdélyben Apafitól segítséget kért a fegyverkező protestánsok részére. Erdély már akkor telve volt bujdosókkal és a felső vidék börtöneiben úri rabok tömege sinylődött. Czeglédi Istvánt megfogták és közéjök vitték, a rab urak pedig örvendezve látták maguk között és vallásos vigasztalást vettek tőle. Az ellenséget még ez is bántotta, mire külön egy búzás boltba zárták, hol annyira beteggé lett, hogy a maga erejéből mozdúlni sem tudott. Végre hívei nagy jótállással kiszabadították, de pünkösdre (1671) új idézést kapott Pozsonyba. Halálos betegen, félholtan, az egész eklézsia sirása közt tették szekérre és vitték Nagy-Szombatnak. Útközben megható búcsút vett feleségétől, a ki folyton mellette maradt; aztán lelkes, szép üzenetet küldött paptársai részére:

Mondd meg az országnak lelkipásztorinak:
Az hitről, az hitről mostan tanítsanak!
A gyenge nyáj körül most forgolódjanak!
Most rakjanak mirhát a temjénezőben,
Most légyenek forrók s buzgók könyörgésben,
El ne veszszen egy is az Úr seregében, —
Mert számonként kérik őket jövendőben.

Azzal meghalt nyugodtan, a pozsonyi törvényszék bírái pedig megdöbbenve tudták meg, hogy »eljött Czeglédi: de holtan . . .«

[1] Zrinyi Péter, Miklós öcscse, a török segítségével akarta helyreállítani Magyarországot.

[2] Thaly, i. m. 18.

Egyesek valóban szivhez szóló hangon panaszoltak, mit kell kiállaniok a súlyos rabságban.[1] »Utcákról utcákra az nagy hévségben hurcolnak bennünket német kontósban; csak meg nem halunk az mészkeverésben. — Belincsben vetnek estve az tömlöcben, ott is az tömlöcben nincs nyugodalmunk, nem jön az nagy büzben szemünkre álmunk, sokan étszaka csak mind talpon állunk. — Másnapra virradva az oficerek visznek, kezeinken az vasbelincsek; hosszú napestig sok pálcaütések esnek hátunkon, keserves verések. Elaléltak immár a nagy éhségben, de inkább meg fognak halni, mint »néma bálványnak« fejet hajtani.

> Akkor mi is több mártirokkal
> Mennyben énekelünk teli torokkal;
> Csak azt imádván az szent angyalokkal,
> Ki megkoronáz örök boldogsággal.

Nincsenek himes szavaik, hogy a képzeletet csiklandozzák velök, de ez az igazság, lelkök eszményi elszántsága, bizalmuk ereje és magasztossága jobban beszél minden szónál vagy festésnél, s hatását sorsuk mély igaztalansága fokozza. — Mások — negyvenhét társ közül hárman: a pápai, győri és veszprémi eklézsiák pásztorai — óráról-órára várva, hogy a tengerbe hányják őket, trieszti gályarabságukból megható búcsúlevelet irnak nyájukhoz, ennek pásztorához és hátramaradt feleségeikhez.[2] Rég vetették kezöket az eke szarvára, nem lehet, hogy hátranézzenek. Készek a mártiromságra, csupán árva cselédeikért zokog a szivök. De legyen Isten dekretoma! A vallás szeretetét hagyják nekik örökségül és egyedüli vigasztalásuk: a jövő élet reménye. Úgy viselik magokat, mint a vértanúk: egyszerűek és nemesek, szivök megtisztúlt az Úr eljövetelére, és borzalom nélkül állanak a pillanat előtt, mely lelköket a gyötrelmek bilincseiből megmenti. A szenvedések és az önfeláldozás példáinak látása bizonyos magasztos hangulatba ringatja a lelkeket. A földön hiába tekintettek körül szabadúlás után: most Istenhez fordúlnak és teljesen rá bizzák sorsuk intézését. Egy pár szép, elegikus hangú ének fakadt ebből az érzésből, mely ó testamentomi motivumokkal egyesülve alkalmas volt rá, hogy a költészetet valóban meglepő sorokkal gazdagítsa. Nem, az árván maradt magyar Sion leányának szive meg fog gyógyúlni egykor. Isten feljegyezte szenteinek siralmát, tömlöjébe szedte könyhullatásait: Edomnak pohara betelik, öröme fordúl bánatra, kacagása jut siralomra. Eljön a bosszú órája![3]

A harc kitört volt már és az ellenfelek karddal támadtak egymásra. A szegény bujdosó nép 1672-ben Ibrányi Ádámmal betört

[1] A [illegible] éneke, 1674. Thaly, u. o. 40.
[2] Th[illegible]
[3] *Árván maradt magyar Sion leánya*, 1684. Thaly u. o. 54.

Ugocsába, megvette Nagy-Szőllőst, mely a katholikusok egyik központja volt, dúlta, fosztogatta a katholikusokat s két barátot megesonkítva küldött Erdélybe. Mások: Szuhay Mátyás, Szepessy Pál, Kende Gábor bevették Kállót, megverték, Kassába szorították Spankau tabornokot és útat törtek Abauj, Torna, Gömör és Sáros vármegyébe. A hol nem volt német katonaság, a köznép mindenütt lelkesedve állt melléjök, es fölharsant egy hatalmas harci dal és dallam,[1] melynél jellemzőbben a tömegek német-gyűlöletét semmi ki nem fejezte.

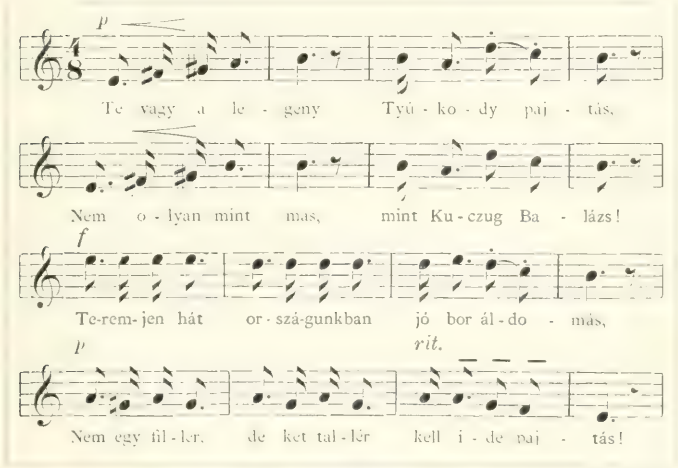

Kuruc tábori dal.

Bujdosó »szegénylegények«, katonák bordalaként indúl, kiknek »olcsó az vére«, »két-három fillér egy napra bére«, s azt sem tudják elköltení végtére. Csupán nyomorognak s vérüket ontják ki:

Rajtunk német dúl, rajtunk török jár,
Tűz-vassal pusztúl ország és határ;
Ez az istentelen német annyi kárt tött már:
Hozzá képest hogy mintsem tött török és tatár!

Mindent igér, de csak szorultában,
Semmit bé nem vált, ha szabadjában:
Az németnek, ebhitűnek fogadásában
Ne bízz többet, mint az ebnek ugatásában.

[1] *Kuruc tábori dal,* 1672. Thaly, i. m. 31.

. . . Tölts kupámba bort, *az lölkemnek* bort;
Német vesztére üljük meg a tort,
Ma egymással, bajnoktárssal együtt ízsunk bort:
Virradóra úgy üssük meg a német tábort.

Töltsd az kupákot, töltsd az pulhákot,[1]
Készen tartsad jó, súlyos szablyádot.
Úgy igyál bort, hogy ha hallod az trombitákot,
Vért ihassál s német testbül rakj garmadákot!

Cob tábornok 10,000 főnyi haddal indúlt ellenök és Spankauval egyesülve, Györkenel rajok támadt. A magyarság — valami 8000 ember — elfogadta a csatát. Egy rész, a szövetséges hajdúk, titkos megegyezés szerint elárultak őket és megfutottak, mire a sereg többi része meghátrált. De a gyalogság hősileg küzdött és elesett az utolsó emberig. A fölkelés meg volt törve. A bujdosók ismét az erdélyi s a hódolt területre húzódnak, kisérve »labanc« ellenfeleik gúnyolódásától, hogy »megbolondultak, eger módra elefántra hadat fogadtak«. Egy csúfolódó vers azt mondatta Szepessy Pallal, hogy egész hónapig föttet nem evett, csakhogy székét barátverrel megföstethesse, több papokat, jesovitákat megkappanoztathasson, de nem lett ereje, sem bere böjtölésének. »Vajjon mi haszna, hogy föltámadtam? Antal módjára Budára futottam, az vezérnek karvaly helyett varjút mutattam, vizet Dunárul, palmafárul ágat nem hoztam.«[2] És a szegény, halálra kergetett kuruc nép mintha maga is érezné a gúnydalban rejlő súlyos igazságokat. Kesergő, »nekibúsult, rebellis ariajú« eneket csinálnak belőle, a mely eliteli a mozgalmukat és szinte kétszáz esztendő múlva is föl-fölhallszik.

Jaj már minékünk magyar nemzetnek,
Kik föltámadtunk rebelliseknek;
Szuhay Mátyás, Zákány Tamás kopasz fejének,
Nagy pipájú,
Kevés dohányú
Magyar nemzetnek!

Nyomasztó, nehéz órákban, mikor a csüggedés megszállja a szíveket, ily énekekkel könnyítének magokon; de az élet nagy, elviselhetetlen gyötrelmei ellenállhatatlan erővel uzik őket tovább, kísérletről kísérletre. Éveken át újítják próbáikat és folytatják a nehéz guerilla küzdelmet. Az akasztófa, pallos, kerek nemhogy megtörte volna őket: csak hitök veszett ki teljesen uralkodójuk iránt és gyűlöletük s elszántságuk nőtt nagyra. Egy hosszú versezet szerent[3]

[1] *Pulka, polha,* tölcséres csövű, kerekes, hosszú puska.
[2] Thaly, i. m. 38.
[3] *Thököly haditanácsa,* 1680—81. Thaly, i. m. 89.

Leopold követet küldött hozzájok és felszólította őket, hogy tegyék le a fegyvert: az udvar kész a sérelmek jóvátételére. Thököly és a vezérek egymás után adták elő véleményöket, és egy sem volt, a ki a császár igéreteiben bízott volna. Emlegették a német hitszegéseit, a ki most is rá akarja szedni a magyarokat, és csaknem mind az élet-halálharcot ajánlották. A tábor pedig közbekiáltott mint az egyszakadás:

»Fegyverrel, fegyverrel köll bosszút állani,
Magyarnak fegyverrel köll veszni vagy nyerni;
Hittel csalattattunk: nem köll azért hinni! . . .
Fegyver fog közöttünk igazságot tenni!«

A diadalmak láza elfogta őket. De újra fordúlt a kocka. Ismét csúfolják és átkozzák vezéröket, a híres »pünkösdi királyt«, a ki »törökkel-tatárral békességet bont, nemzetébűl — keresztyénbűl — ártatlan vért ont, templomokat, oltárokat éget, pusztít, ront«.

Ki látott ily puszta, tött fejedelmet?
Disznót bársony nyereg-meg nem illet;
Hidd el Thököly, hogy török öli meg az fejedet!

Törökkel bélelt te nyúzó, fosztó,
Pártütő, prédáló, lator, kóborló,
Országrontó és vérontó, békességbontó:
Te Thököly, papherélő, hazánkpusztító!

Pozsony városa téged emleget.
Thököly, Nagy-Szombat el nem felejthet;
Mely bünödért és vétkedért az Isten megvet!

Elszaladt a török, valahol löli, német, lengyel, magyar is öli: a kuruc királynak is meglatják szalmakoszorúját.[1] — Az ország minden szegletében szomorú, züllött alakok tünnek fel. Sokan elmennek uraikkal vagy ezek után, ki a messze idegenbe; mások ellepik a pusztákat és rengetegeket, törökre, németre lesve és mint valódi »szegénylegények«, sokszor a közbiztonság veszélyeztetői várva jobb napokra, mikor a »katonacsillag« felderül. Tele van ez a világ búbánattal és igaz, megható költeszettel. Az úr levelet irat hű katonájának, a ki semmit sem vétett, még sincs maradása.

Elment az én uram idegen országra,
Levelet iratott, hogy menjek utána . . .
Elment az én uram a török táborra —
Meggyászolom ötet fekete bársonyba,
Délig feketébe, délután veresbe,
Halnalkor pedigien öltözöm fegyverbe,
Ülök paripámra, jó lovam hátára:
Úgy megyek utána nagy Törökországba.

[1] *Labanc gunyvers*, 1683 végéről. Thaly, 173.

Mások egymásnak panaszolják nélkülözéseiket. Hogy megkoptak, hogy elrongyosodtak! Valósagos koldusokká lettek. Nincs egy jó darab ruhajok: a kinek háza volt, elpusztult, lovuknak nincsen abrakja, egeszen elhitvanyult, fényes szép szerszamjuk elkopott, maguknak nincs mit enniok. A szívok tele van elkeseredessel. És büszke, dacos humorban törnek ki:

K . . . már az anyja! . . . mint élhetek: élek,
Kivetem hasamat az szép verőfénynek,
Csak úgy dohányozok az midön éhezek!

Akárhany elmenne idegen földre, csakhogy nyugalmat találjon: de nem ura egy pénznek, egy kis jószágnak, melyet zalogba vethetne. Csak Istenükhoz tudnak menekülni, mint a magyar annyi év óta. Ezek a nyomorult, viharokban edzett katonák puszta, rideg odvaikban imádkozni kezdenek az o gondviselő Atyjukhoz s minő imádsaggal! Az egyszerű, banatos dallam behatol szivünk legtitkosabb redőibe, a szöveg maga a költészet és a gyermeki áhitat megtestesülése.

Gondviselő édes Atyám,
Kérlek, immár meg ne utálj,
Onnét felől vigyázz reám,
Mert érkezett nagy nyavalyám.

. . . Szegény fejem hozzád hajtom,
Minden dolgom reád bizom;
Légy az én édes tútorom,
Előttem járó csillagom.

Talán mindaddig bujdosom:
Lészen annyi nyugodalmom,
A hol fejemet lehajtom!

Valami föld határára
Ha megszállok éjszakára,
Szegény madarak módjára
Fészket rakok az ágakra.

Ez ég alatt, ez föld szinén
Vagyon-é olyan jövevény,
Avagy olyan szegénylegény —
Nem is termett ollyan mint én.

Nincsen nékem apám, anyám,
A kihez én folyamodnám:
Isten az én apám, anyám —
A ki gondot visel reám.

Aztán jönnek a békés emberek, a hű labancok, kiket megszállott a német zsoldos és végső veszélybe döntött a »contributio«. Sehol egyetlen réteg, osztály, a mely érintetlenséggel dicsekedhetnek. Meg

kérték s megkérik tűled az porciót, varmegyékre osztják számtalan sok adót, megnézik házadnál te kincses ládádat, elvonják alólad paplanos ágyadat.« A német beszáll a nemes ember házába s úri módon énekelve sétál benne. Össze-huncfut-olja a gazdát és kergeti, hogy más szállást keressen. Abrakot, szénát hordat a lovának, szép fejér, lágy cipót, gyönge levest, tyúkhust, édes, lángizű bort parancsol meg torkának. Eleget köll néki tenni, különben az ember neve csak rebellis, sőt pálcát emel rá, agyba-főbe veri. Ha kimegy a kvártélyból, akkor is baj: semmidet sem hagyja, minden javaidat magának takarja, idegen országra szekerekkel hordja.« Ekkép fizetik a magyar igaz hűségét!

Kihez hajtod fejed, nyomorúlt magyar nép?
Ki oly erőtlen vagy mint sárból formált kép;
— Idegen nemzetre szállott szép országod,
Töled elvétetett arany szabadságod![1]

Thököly messze a Balkánon várta a jobb napokat. De a nép, különösen a protestáns, leste egyre és legendákat mesélt róla. 1697-ben a sátoralja-ujhelyi vásáron kitör a zendülés, a tömeg meglepi Tokait és Patakot, kardra hányja a német őrséget és a lakosságot csatlakozásra bírja. A túlnyomó császári sereg hamar eltiporta őket, a vezérek és főbujtók közül egynek sem esett komoly baja; hanem Tokaj lakosságán rettenetes bosszút állott a németség. Házai prédára jutottak, magát nagyrészben válogatás nélkül felkoncoltak, — a Thököly-világnak Magyarországon utolsó föllobbanása is elenyészett, csak egy megható siralom emlékezett róla, hirdetve az igaz és ártatlan vér átkát, mely méltán éri a megmenekült lázítókat hamisságukért.

Jusson eszetekben vérünk kiontása,
Apró gyermekinknek nagy mártiromsága.
Gyászban öltözzenek már szomszéd városok. —
Tanuljanak rólunk ártatlan magzatok.[2]

*

Igy bánik az Isten most is mindazokkal,
A kik vermet ásnak másoknak károkkal ...
Nem bízhatunk immár Thököly urunkban,
Országunk hervasztó pünkösdi királyban.

Jaj azért minékünk, az kik az papokra
Dühösködtünk vala csuklyás barátokra ...
Meggyőztek már minket pápisták oltári,
Aranyos, ezüstös sok szentölt bálványi,
Istenhez nyujtandó gyakor óhajtási.[3]

Csüggedés, kétségbeesés szállta meg a lelkeket. Nem hittek többe erejökben, vadolták vezetőiket, kik megfontolatlanul veszedelembe ran-

[1] *Oh szegény magyarság!* 1697. *Thaly*, i. m. 270.
[2] *Tokaji veszedelem*, 1697. Thaly, i. m. 275.
[3] *Cantis flebilis de periculo Tokajensi.* Thaly, i. m. 282.

tották a nép ezreit. A forradalom szelleme végkép kialvasnak indult, hogy ne támadjon fel többé, ha csak kevéssé kímélik a tömegek érzületét. De egy hosszú ének[1] már 1700-ban elkeseredett hangon beszéli Dunántúl a vallásüldözés újabb elharapózását: a szociális terhek újra izzó tüzet szítanak a tömegekben, a törvénytelen adók és katonasorozások felszaporítják a földönfutók tömegeit. Egy hosszú, erőteljes versezet születik és mint keserű hangú megnyitó zúgja be az országot.[2] Azt mondják, maga II. Rákóczi készítette. A fölséges Istenhez való fohaszkodással kezdi, a kinek segítsége nélkül hiába minden. »Ha kihoztál minket, Uram, Scithiából, régi poganyságnak mélységes tavából: ne hagyj pusztítani mi ellenségünknek, hogy láttassál lenni az mi Istenünknek!« A reményt, a szabadulást hirdeti Magyarországnak: átkot mond a »hamis arbiterre«, ki az súlyos terhet magyarokra adta: átkot Bécsre, a mely a veszedelmet egyedül idézte föl. Hányszor supplicáltunk sírva Kollonicshoz! és nem adatott soha jó válaszunk. De vigyázzon magára a magyar nemzet arulója, kérje az Úristent, kezünkbe ne essen, — az anyjától szopott tej keserű leszen! Csak a magyar legyen hű és pártos magyarokkal soha ne tartson. — Végre megkezdődik a küzdelem. A nézők, a resztvevők elfojtott lelkezettel lesik minden fordulatát, mint egy óriási dramáét, melyhez milliók sorsa fűződik. Kipirúl az arcuk, diadaléneket mondanak, mint az antik tragediák karai: sóhajtozásuk siralmakká olvad, mikor hőseik végzete rosszra fordúl. Lelkökben mint egy embereben cikáznak át a nagy cselekvény esélyei és hangulatai. Semmi sem pendül el zajos vagy szomorú visszhang nélkül: elégedetlenség, aggódás, félelem, öröm, hirtelen, tompa kétségbeesés, büszke, fölmagasztosúlt lélekesedés tombolása követi egymást az óriás színkörben, mint a villám, s fölül gúnyos mosolylyal, de izgatottan és össze-összereszketve ül a büszke Augusztus, ki gladiátorait nézi.

Íme mindjárt egy sereg szomorú tárgy. Erdélyben, Háromszékben Hódvilág községénél s a feketehalmi völgyben szétverik, leöldösik a magyar sereget; túl a Dunán, Győrben, a koronái mezőn Heister hadai másfél ezeret levágnak Forgách Simon kurucaiból. Az ellenség még előbb tűzzel-vassal rontott Veszprémnek. A lakosokból kardra hányt mindenkit, a ki kezébe került, és az emberek sírva, jajgatva futnak az erdők mélyébe, mint a tatárpusztításkor. Senki se mer visszatérni házai füstölgő romjai közé, a Bakony rengetegjei tele vannak bujdosókkal, kik közül némelyik tíz esztendeje eszi már a hajléktalanság kenyerét. Mindez dalt teremt és dalba szövődik, gyászoló versbe, a melyet literatusabb emberek írnak, bujdosó énekbe, a mely-

[1] *Zokogó sírással sírhatsz magyar nemzet.* Thaly, u. o. 286.

[2] *Rákóczi Ferenc éneke.* Thaly, i. m. 2. k. 13.

nek a szerzője nyomorog »az erdőn széjjel gunyhókban«, »rejtekben lappang, napfényen sem jár, kűsziklak közt rak fészket, mint az sólyom, mert az sasok, vad, körmös állatok ólálkodnak utána, farka-

II. Rákóczi Ferenc.

sok«, — a lelkes Szencsey György, ki mint dalgyűjtő is megérdemelte az utódok háláját, a borongó, költői kedélyű Miszlai András.

De közben a kuruc taborra is rámosolyog a szerencse. 1704 karácsonyán elfoglalják Szakmar várát »az fölfuvalkodott, Istentől elfutamodott, Magyarországot pusztító, magyar vért szomjuhozó rácok veszedelmével«; Károlyi Sándor és Ocskay László Nádas és Szomolány közt

rajtaütnek Ritschan tábornok seregén, 3—4000 emberét levágnak, a futó tábornokot kézre kerítik s összes podgyászát felprédálják.

Elbocsátá Ricsány egy csoport seregit,
Hétezer válogatott német fegyveresit,
Hogy jablonci mezőben vitéz hírit-nevit
Kiterjeszsze hatalmát; így kezdé beszédit:

Nem tudom én soha, miért küldött bennünket
Az római császár, hogy magyar nemzetet
Öljük, vágjuk, égessük, ontsuk ki véreket,
És éppen elpusztítsuk jó lakó földöket.

Az Isten nem adott kecskének nagy farkat,
Sem kondor-disznónak unikornis-szarvat,
Tallallás és fallallás bagolynak hatalmat,
Hogy éppen elronthassa oroszlán táborát.

... Aubé, aubé, tu maigott, her Jesus, Maria!
Ki vagy Magyarországnak édes Patronája,
Nagy asszonyság, ne hagyj el, bünösök oltalma,
Nem leszünk ezután országod rontója![1]

Fényes napok következtek, diadallal és dicsőséggel. Bottyán János, — a »vak Bottyán«, kinek testét kard nem járja, túl a Dunán egymás után foglalja el a várakat, üzi a németséget, öli, kergeti a rácokat. A kurucság becsap Stiriába, végigpusztítja Ausztriát és felnyargalja Bécs alját. Az egész ország magasztalja Balogh Ádámot, Bezerédit, Kisfaludy Lászlót, a vitéz kapitányokat, kik egyik bravúr után a másikat követték el és a kuruc nevet a szó szoros értelmében félelmessé tették.

»Látd német, látd-é rác, így köll lakolnia!
Így vér meg az Isten, beste k. . . fia, —
Pernahajder, húzó-vonyó, ördög fia, —
Sok gonoszságidért, gyilkos haramia!

No r. . . s németek, mast kevélykedjetek!
Ebszülte rácai, bezzeg elcsellegtek!
Által az Dráván majd ész nélkül siettek:
Mert hollók laknák föl az hitván testetek.

»Bottyán apánk« pedig a sok főtiszttel jó rusti borában vígan iszik virágos kupában. És a versíró Isten áldását kéri reajuk, a magyar megmentőire, német kergetőire:

Mert míg ez hazában csak egy német lészen,
Békesség soha itt nem lészen egészen.
Practicának magva hogy végképp enyészszen,
Ki köll az németnek pusztulni egészen![2]

[1] *A szombathyi diadal emléke.* 1704. Thaly, 2. k. 30.
[2] *Vak Bottyánról való ének,* 1705. Thaly, 2. k. 105.

Mulato kurucok.

Nincs az a megvető szó, a melytől mimorukban tartózkodnának. A diadalmas, nyalka kuruc vitéz nem állhatja meg, hogy ellenfelének még külsője iránt is ki ne fejezze büszke lenézését. Gúnyolja a [illegible]darulábú, szarka-orrú nyomorult németség-et, sovány, elbagyasztott, [illegible]dió-

verő pózna testével, tátva-nyitva álló nagy, éhel-holt szájá-val, hitvány ruháival. — És felforr benne a harag, hogy ez a nép mer indúlni magyarok vesztére! Nagyszajú a horvát is, pedig csak fekete csizmája van, és hosszú nyakú, kurta farkú, görcsös paripája, melylyel együtt van kvartélon, holott az vitéz kurucnak van szabott dolmánya, sarkantyús csizmája, futó paripája; az gyalog kurucnak van frissen járása, vitéz karja, lábaiban karmazsin csizmája, gyöngygyel fűzott bocskora, ezüstös kapcája; hitván, cifra farkasbőre, kurta kis dolmánya«.

Patyolat az kuruc, gyöngy az felesége:
Hetes vászon az labancság, köd az felesége,
Nosza tehát hadnagy uram, dúljuk fel jószágát,
Mind ellenségünknek hajtsuk el marháját!
Az labancság takarodjék nemes országunkból,
Hogy végtire szalag-szíjat ne vágjunk hátából!

E büszke fönhéjázás, mint láttuk, benne volt a magyar természetében, és a legutolsó másfél század elnyomott gyülölete szintén nyilvánult benne. Annyit kellett hallgatniok és szenvedniök, hogy most, a mikor ismét szabadokká lettek, érzésök kitörésének nincs, a mi gátat vessen. Több mint száz esztendőn keresztül sértegetve, eltiporva csak könyörögniök volt szabad azokhoz, a kikről tudtak, hogy semmi jót nem éreznek irántuk; most beszélhetnek bátran és kitárhatják lelkoket. Mondják, hogy abból az alkalomból, mikor az udvar alkudozni kezdett velök, egy kis dal keletkezett, a mely csattanó rövidséggel fejezi ki az udvar iránt érzett bizalmatlanságukat és megvetésöket.

Ne higyj magyar a németnek,
Akármivel hitegetnek;
Mert ha ád is nagy levelet,
Mint a kerek köpenyeged,
S pecsétet üt olyat rája,
Mint a holdnak karimája:
Nincsen abban semmi virtus —
Verje meg a Jézus Krisztus!

Aztán jönnek ismét a harcok. Leírják Kolozsvárt a győztes kuruc ostrom alatt, elbeszélik Esztergom megvetelét, mely költészetöknek valóságos gyöngye.[1] A kuruc tábor megszáll a Garam torkolatánál. A sereg szétterpad az egész síkságon, melynek közepén Rákóczi sátora dombon áll magában. Friss, kerek dombon áll tegnapi nap óta, nemcsak az sátor, a domb is csak azóta! Jó kuruc vitézek csak tegnap

[1] *Esztergom megvételéről.* 1706. Thaly, 2. k. 117.

dombolták, a földjét kezökben, süveggel hordották: Urunknak sátora magas helyen legyen, szép tábora fölött végig tekinthessen: aranyos zászlója lobogjon magasra, messziről mindenki mindjárt megláthassa. — Rákóczi pedig lenn jár a gyönyörű mezőben s rettenetes kardjával folmutat Esztergom várára: »Mire a fényes nap háromszor felsütne, hejh, magyar lobogó lesz oda feltűzve!« És megbődülnek az ágyúk. Aztán leszáll a csöndes éj. Az ágyú hármat szól és a sok kuruc omol a várra. . . . »Tüzes ganaráttúl világos az éjjel, — hajh, sok anya fia borul ott be vérrel!« Közben hasad a szép hajnal, piros a hegyoldal s Rákóczi felnyargal Esztergom várába.

Esztergom utcáin szikrát hány patkója,
Esztergom bástyáin lobog az zászlója . . .

Egy másik, hasonlókép gyönyörű s teljesen népies hangú költemény Bottyán és Bezerédy Imre soproni harcát s Bécs alá nyomulását, majd a vasmegyei győrvári nagyszerű viadalt zengi, melyben háromezer német teste borította a csatatért s maga a vezér, Heister Hannibal fogságba esett.[1] Sorra kerül Kerekes Izsák története, a ki egyszer ittas állapotban lefeküdt a lovak jászolába. Hirtelen megérkezik a dühös rácok serege, mint a sötét felleg. Odamegy az apja a jászolhoz: »Kelj fel fiam, kelj fel jó Kerekes Izsák; mert bizony jódogél nagy fekete sereg, nem tudjuk miféle, kuruc-e vagy labanc, de mégis gondoljuk: a szebeni rácok.« De az csak megfordult és csak fel se nézett. Akkor odamegy az anyja; harmadszor odament gyönyörű mátkája: »Kelj fel, szívem, kelj fel, itt van az ellenség; nem tudjuk miféle, kuruc-e vagy labanc, de mégis gondoljuk: a szebeni rácok.« Felugrott erre jó Kerekes Izsák, lovát kihozatta, kardját felkötötte, felfordúla szépen jó barna lovára,

És visszatekinte s ilyen szókkal beszélt:
Kiontatom vérem apámért, anyámért,
Megöletem magam szép gyűrűs mátkámért,
Meghalok én még ma magyar nemzetemért!

A rácok messziről kiáltnak feléje: »Add meg magad, add meg, jó Kerekes Izsák! Látjuk, hogy vitéz vagy, de csak egyedül vagy!« De csak vagdal, jobbra balra, hullatja a rácot.

Egy elémentébe gyalogösvényt vága,
És visszajöttébe szekerútat nyita . . .
De ekkor megbotlik lovának a lába,
Ö meg a lováról a földre borúla.

[1] *Mikor virrad* . . . 1706. Thaly, 2. k. 144.

Egymást követik a szép balladás énekek, és meglep a tiszta, népies hang, mely a formák fejlettségével párosul. Nézzük azt a kurucos elbeszélő dalt, melyben Bezerédi Imrenek egyik 1707-iki bravúrja van elmondva. Pereg az alliteráció, pattog a vers, még a népköltés termeszeti képei sem hiányoznak.

Sárvár alatt sürü berek a Csere:
Leskelödö labancokkal van tele;
Sürü berek, még sincs annyi levele,
Mint a mennyi lompos labanc bújt bele.

Héjamadár le-lecsap az fölyhöbül . . .
Lovas labanc ki-kicsap az erdöbül,
Kurucot lát: hertelenül megpördül,
Törbe csalni úgy akarná, — de nem gyün.[1]

Röviden, szinte drámai gyorsasággal mondják el a történetet. Bezerédi odacsapott az erdőhöz, meg ravaszúl visszafordúlt. A sok rác, német pedig rohant kifele utána. Olte, vágta őket. Néhányan megemberelték magukat és ellőtték a lovat, mire a labanc mind reávetette magát. Levonták nyakából a párducbőrt, de életökkel fizettek érte, — míg néhány kuruc odament és a német dandárját visszanyomta. Futásnak eredt az egész sereg. A kurucság úgy kergette őket, mint a kutyákat, és a Rába halai német vértől híztak.

Kél a szél, a fákat vigan legyinti,
Kurucokat az jó Isten segíti,
Országunkat még egyszer megépíti,
Német ebtül valahára megmenti!

Később 1708. szeptember 2 án, Szegszárd és Simontornya közt, a kölesdi mezőn volt az egyesült német és rác hadakkal kemény ütközet. A vezérletet Béri Balogh Ádám, a híres kuruc generális vitte és a mérkőzés az ellenség teljes megsemmisítésével végződött. Csakhamar, tán meg abban a hónapban, dalba szövik ezt is.[2] Balogh Ádám egyéb tettei sorába, melyek őt a korszak legnépszerűbb hősei közzé emeltek. Valóban hős volt, a minőket a régi magyar hadviselés termett, és kuruc azok közül, kik legjobban kivívták a nép ragaszkodó csudálatát. 1709 folyamán becsap Ausztriába, roppant zsakmányt és pusztítást tett, sőt az ép Luxemburgba indúlt I. József császárt is megugratta. Nem csoda, hogy valami nagyot, rendkívülit látnak

[1] *Bezerédi* [illegible], 1707. Thaly, 2. k. 184.
[2] *A kölesdi harcról.* Thaly, 2. k. 247.

benne, és nótát adnak a szájába, mely katonás szilajság dolgában túlszárnyal mindent, a mit a kurucok énekeltek.

Török bársony süvegem —
Most élem gyöngyéletem;
Balogh Ádám a nevem,
Ha vitéz vagy, jer velem!

Beresényi Miklos.

Fakó lovam, a Murza
Lajta vizét meguszsza;
Bécs alját ha nyargalja,
Császár azt megsiratja![1]

Beresényi Miklósról, Rákóczi fővezéréről, a ki valamennyiök közt a legforradalmibb szellem volt, a Vág vize partján, a sóoki táborban

[1] *Balogh Adám nótája.* Thaly, 2. k. 262.

készült egy szép, komoly hangú ének.[1] Azt mondják róla, hogy »nemzetünk oszlopa«, és úgy beszélnek hozzá, mint »sok vitéz legénynek édes apjá«-hoz, kinek nyomdokain járva, diadalmakat nyertek az ellenségen. »Morvát és Bécs alját sokszor felnyargaltuk, Ricsán gyenerállal tanácsát eljárattuk, Stórumberk gyenerált bevittük Nyitrában, az sok ragadományt hordtuk mind Újvárban.« Örvendve, kardjukat köszörülve várják, míg újra fölemeli zászlóját, »felülről fuvattat, rézdobot verettet«, és újabb győzelmeket kernek Istentől. A művelt, tudományszerető nagyúrnak nem ez volt a legelső és utolsó magasztalása. Szenvedélyes, büszke és előkelő, úgyszólva elbűvölő egyénisége, költői és pompaszerető hajlama, tündöklő becsületessége, szónoklatainak varázsa, rendületlensége és roppant népszerűsége rájárányozták feleinek magasztalásait és az ellenségnek gyűlöletét. De a »magyar Cromwell«, mint Becsben gúnyolták, a legszerényebb lelkek közé tartozott. Ez az ember, a ki egy óriási vagyonnal lépett a küzdelembe, és a hazára áldozva mindenét, szegénységben halt meg, soha sem nyomatott ki semmit, a mivel magasztalták. De a nép megőrizte szívében s dalaiban, és akadt udvari költője, mint Wesselényinek. Kőszeghy Pál, a ki komornikja, belső embere volt, mint Gyöngyösi a murányi »hős«-nek, trilogiát írt életéről, és ennek az utolsó része hosszú lappangás után a közönség kezébe került.[2] Még egy pillanatra felmerül előttünk a gömöri tablabíró sajátos világa antik isteneivel s példáival, leíró hajlama, bizonyos mértékben verselő készsége, Gyöngyösi epikájának egész felszerelése: a házasságszerző Venus és Cupido, Maria-Anna-Krisztina, Veselényi-Kemény-Bercsényi, megtoldva egy sereg főúri kedvtelessel, megrajzolva pazar lakomáikat, melyeknek bősége kifarasztja az olvasót, és lefestve a kor békességben élő arisztokráciáját, mely a XVII. század végén a nagy politikától és harcoktól távol, a társas élet örömeiben keres a viszonyok zilaltságáért kárpótlást. Egész kis műveltségtörténeti képet látunk, melynek minden vonásán meglátszik, hogy alkotója Gyöngyösihez járt iskolába. De ez a derék udvari poéta érzi az idők vigasztalanságát, ki meri mondani meggyőződését a bécsi miniszterek fura elmejéről és rá mer mutatni hálátlanságukra.

Ugyanis oly boldog üdőben jutottunk,
Hogy régen bár mindennap törököt fogtunk,
Sok jancsárfejeket az fentőben raktunk,
Bécsülletre azzal most nem igen kaptunk.
Nem kell, *ha magyar vagy*, mostan vitézséged:
De ha sok pénzed van, vagyon emberséged.

[1] *Nagy Bercsényi Miklós.* Thaly, 2. k. 200.

[2] *Harmadik Könyv melly iratott az méltóságos... gróf Bercsényi Miklós úrnak ... az méltóságos ... Keresztszeghi gróf Csáki Krisztina asszonynyal ... ő nagyságával való istenes házasságáról 1695-ik esztendőben.* Kiadta Thaly K. 1894.

A magyartól csak azt kívánják, hogy hadakat fizessen, ha megtette, alig várják, hogy egy kis baja essék: »hadd eleibén mindjárt amazt teszik, ki most az prófuntban masutt alig eszik«, aztán gyermekei hiába kérnek a kiadott pénzért jószágot, vagy csak hadnagyságot is abban a hadban, melyet csak nem rég az ő pénzükön szerzének.

Pár évig úgy látszott, a kuruc-világ el fogja temetni ezt a rendszert. Azonban fényes diadalai mögött az élesebb szemek jól látták a nehéz válságot. A Duna-vidéki vármegyék, melyeken a harc folyt, sivatagga lettek; a felsővidék koldussá vált a sok teher és rossz termés alatt. Ugocsában tengeri csokánból és mogyorófa-barkából készült kenyeret evett a nép, mely amúgy is rendkívül meggyérült mindenfelé s a csapatokat élelmezni nem birta. És mindehhez jött a hagymaz, a himlő s 1707-től a pestis, mely az Alföldön át elharapózott az egész országban és több mint háromszázezer embert ragadott el az életből. Mindenfelé kimerültség, aléltság, elkedvetlenedés, nem csoda, hogy úgyszólva egy csapásra omlott össze minden. Egyetlen nagyobb szerencsétlenség, súlyos csatavesztés — az említett boldogtalan trencséni ütközet — örökre eldönti az egész fölkelés sorsát, hogy semmiféle erőlködés többé lábra ne állíthassa. Mind többen vesztik el reményöket, mind hangosabban nyilvánul a sóvárgás a gyógyító béke után. A hadak közé belopózik az árulás. Bezerédi Imre német kézre akarja játszani kétezer emberét s a terv végrehajtása csupán két tiszt állhatatosságán múlik. A hatalmas vitéz, ki hetvenkét német, dán és rác főtisztet vágott le saját kezével és a »kardját német hússal etette«, vérpadon fejezi be pályáját, melynek utolsó tette egy férfias, bánatos búcsúzó vers fölolvasása. Még egyszer végignéz dicsőséges életen, melyet a gonosz szerencse olyan szomorú végre juttatott. Bátran megy a halálra, mert tudja, hogy lelke örök boldogságra jut, s még egyszer bocsánatot kér vétkeért a régi jó barátoktól.[1] — Aztán jött a másik: Ocskai László, a ki egész ezredével átpártolt. Mily szomorú és remek balladában emlékeznek róla!

Kurucok, kurucok, hajh szegény kurucok,
Be megsötétedett ti fényes napotok!
Labanc már Ocskai; sok vitéz hadnagyi
Átkozva siratják az ő labancságát:
Verje meg az Isten állhatatlanságát!

És Újvárban kemény vitézek esküsznek erős esküvéssel Ocskai vesztére. Nyárnak hévségében, ősz sűrű ködében, nagy kegyetlen télben

[1] *Bezerédi búcsúzó éneke*, Thaly, 2. k. 251.

nem szűnnek meg járni utána. Beleznai levágja kétszáz labancát. Bornemisza, Rac Miska folyton a nyomában. Jávorka egy napon betor a hazába. Leverik, elfogják, nyargalton nyargalvast úgy viszik Újvárba

Hadi szék bírái ott egybengyülének,
Hitiszegő felett ők széket ülének.

Irjátok furérok, írjad sereg diák
Vérveres téntával a nagy sententiát:
»Világ példájára feje elüttessék,
Várnak bástyájára karóba tüzessék«.

Feltüzék az fejét a bástya fokára,
A mely néz Nyitrára, egy nagy árbocfára.
Nagy fekete hollók sürün szálldosának
S ott környül kerengvén ekkép károgának:
»Kár, kár, kár, kár vala Ocskai Lászlónak,
Ilyen nagy vitéznek — lenni árulónak!
De nem kár, hazáját, vérit eladónak
Szemeit kivájni fekete hollónak!«

Újvárban, mely a kuruc főerőssége volt, és környéken állott meg egy darabig a világ. Ott még egyszer felzendül a végbelieknek dicsérete Balassa modorában:

Vég-Újvár fő-vára, magyarok bástyája,
Kurucok dicsőssége! . . .
Bár algyú zenduljön, falad ne rendüljön —
Igyünknek erőssége!
Jeles vitézidnek, miként egrieknek,
Terjedjen hírössége![1]

Dunántúl, a szép Dunántúl leverve feküdt a győzők lábánál. Sasfészkei elestek, nagy vitézei elhullottak, haldoklanak, bujdosnak vagy vasat pengetnek, csak az Isten tudja, hogy mi vár reájuk.

Német sas vert fészket már Sümeg várában,
Berdót kiáltanak Vég-Simontornyában.
Veszprém vára volt még, álla utoljára . . .
Azután szorúltunk sürü Bakonyságra.
Sárgul már levele az sürü Bakonynak —
Hervad szerencséje szegény kurucoknak.
Antal úr[2] bujdosik, Vak-Bottyán haldoklik,
Vitéz Fodor László sebekben kinlódik . . .
Hellepront, Palkovics vasakat pöngetnek, —
Kik még megmaradtunk, üldöznek, kergetnek . . .

[1] *Újváriak dicsérete*, 1710. Thaly, 2. k. 277.
[2] Eszterházy Antal.

Holloka Tschumitschko Buttiam Uram Magyarsche Hussarn-Obrister in der Garnison zu Neuheusl.
I bin I holi Hüssar, Lügisi Offizier,
I bin I edlumohn, I muth I Lumnadier
In Hungrisch londt Rebell, mon kim in teutsch Soldoh.
Mir müll mar hoin todt, lebendi müll mi krohn.
Mon ober schüssn thiat, In 'henda 'beberedet'
I gib I Noslt sviarn, dos last mi Deiffu weck.

Vak Bottyán gunykepe.

Meddig áll fönn fejünk? csak az Isten tudja,
Csak az Isten tudja, senki nem mondhatja,
Mi piros vérünknek hol lész kiontása,
Fáradt teteminknek földben nyugovása.

Ismet folhangzik a labanc gúnyolódas, mely megszólalt folottük, valahányszor földonfutókká lettek. Gúnyoljak futasukat, szemökre hányjak kőszegi, szombathelyi, sümegi szép napjaik mulatozásait, csúfot

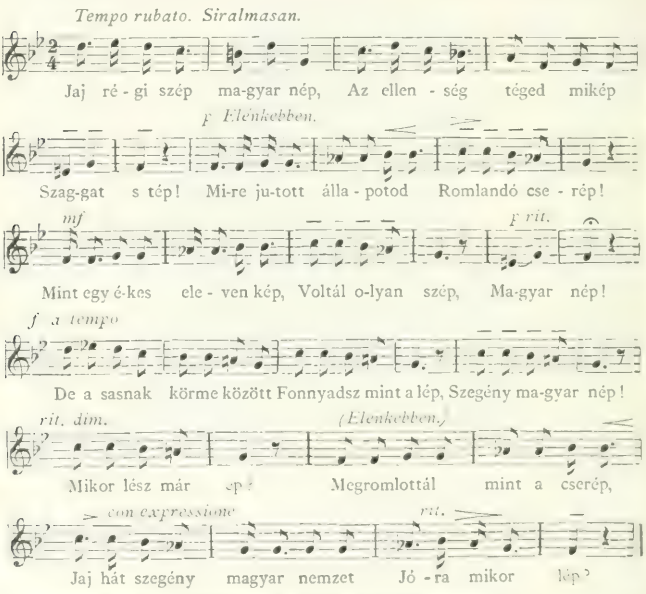
Tempo rubato. Siralmasan.
Jaj ré - gi szép ma-gyar nép, Az ellen - ség téged mikép
p Elénkebben.
Szag-gat s tép! Mi-re ju-tott álla - potod Romlandó cse - rép!
mf
p rit.
Mint egy é-kes ele - ven kép, Voltál o-lyan szép, Ma-gyar nép!
f a tempo
De a sasnak körme között Fonnyadsz mint a lép, Szegény ma-gyar nép!
rit. dim.
(Elénkebben.)
Mikor lész már ép? Megromlottál mint a cserép,
con expressione
rit.
Jaj hát szegény magyar nemzet Jó - ra mikor lép?

Rákóczi-nóta.

üznek régi nyalkaságukból, melynek immár vége.[1] Ok pedig vonulnak vissza az erdőkbe, várva, hogy »talám az üdő megfordúl, katonacsillag megújul«, vagy mennek föl Ung, Bereg havasai felé.

»Oszi harmat után nagy hegyeknek ormán
Fujdogál a hideg szél, fujdogál a hideg szél;
Zöld erdő harmatát, piros csizmám nyomát
Hóval lepi bé a tél, hóval lepi bé a tél . . .«

[1] *Kurucz-kori valóvenek*, 1710. Thaly, 2. k. 296.

Megkezdődött a kibujdosás. Megható versekben búcsúznak egy mástól és a hazától, mely csöndes, sóhajtozó bánattal sír föl utánuk, míg a távolból visszhang gyanánt zendül a távozó fejedelem szava: »Német már a vezéretek, jaj, be szánlak benneteket, Isten veletek!« Gyönyörű énekeket adnak szájába Istenhez, az ő győzhetetlen kőszáljához, védelmezőjéhez és kővárához, hogy oltalmazza és mutasson neki lakóföldet, hol nyughassék, üdvözüljön; szerencsétlen rab-országához, melynek vizei folyását, erdei nyilását, mezei kalászát, aldott földjet soha többe nem fogja látni. Aztán fölhangzik a szegény, bizonytalanba induló katona éneke, a ki édes hazájától csak egy könyet kér sűrű könyhulláséért.

Az kisdedek anyjok tejétől,
Az szoptatók anyjok mellyétől,
Még az madár sem távozik messze fészkétől, —
Még az madár sem távozik messze fészkétől.

Más nemzetségek országára,
Idegen föld tartományára
Hát én szegény hogy indúljak, más határára, —
Hát én szegény hogy indúljak, más határára!

E sötét, nehéz napok bánatát egy kevésbbé költői, mint tartalma megrázó igazságával kimagasló ének foglalja össze.[1] Úgyszólvan a trencséni veszedelem nyomán keletkezve mint egy üldözött és elnyomott nép keserves jajkiáltása hangzik föl, melybe beolvad az elveszett régi dicsőség fájó emléke és a védtelen árvaság gyötrő tudata. Most már vége mindennek! A »régi szép magyar nép« a Sas-körme között fonnyad és megromlott; fejeit az ellenség emészti, űzi, kergeti. Jaj minden magyarnak, ki ezen a földön él. Özvegyek panaszolkodnak, árvák nyomorognak, és fejeken büszken, kérkedve gázolnak kínzó, gyűlölt hóhérai.

A töredezett, büszke bánat és elkeseredés nem talál vigasztalást sehol a földön, csak gyűlölete izzik. És mikor — nem sokára — panaszkodnia sem szabad többé, mert Rákóczinak említése is fölségsértés, odafordúl ennek az éneknek kesergő, síró dallamához, mely a korszak legszebb és legmeghatóbb zenei terméke, és vele onti ki lelke aradó érzelmeit. Valóban, nem is annyira maga a költemény, mint dallama vált nemzeti énekké, melyet különböző változatokban egész mai megőrzött a nép. Egy költő sem volt képes a lelkesülés annyi erejével kifejezni a nemzet büszke kétségbeesését, harcias siralmát, mint e dallam, melyet, mint egy őskori eposzt, az egész nemzet

[1] *A Rákóczi-nóta.* Thaly, 2. k. 208.

teremtett, s mely végre megtalálta Homerját, a művészi kezet.[1] A nép kunyhójában, a nagyúr kastélyában egyaránt zengett e nóta, s mert, a mint a zeneszek mondják, Magyarország különböző nemzetiségei zenejéből rokonelemeket olvasztott magába, megértette és érezte a szláv és oláh, mint érezte az elnyomást, mely ellen a magyarral együtt küzdött.[2]

[1] A Rákóczi-nóta eredetileg trombita-riadón alapult. E dallamból készítette 1809-ben *Scholl Miklós*, katonakarmester, a »magyar Marseillaise«-t, a *Rákóczi-indulót*.

[2] *Gyulai*, Vörösmarty életrajza, 251.

Kuruc kard és tarogató.

NYOLCADIK KÖNYV.

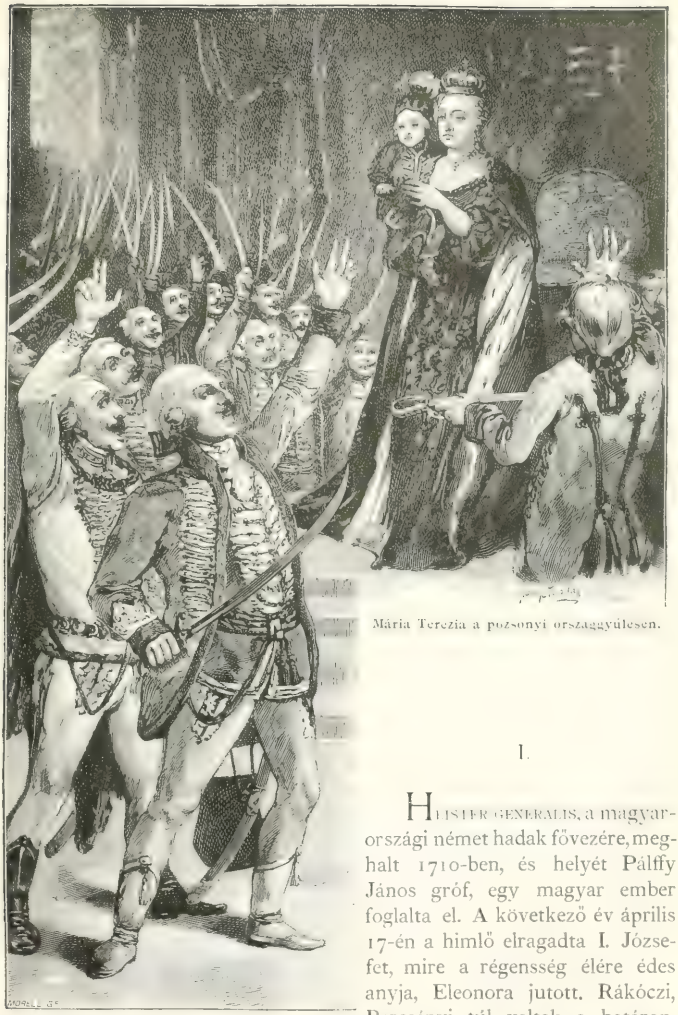

Mária Terézia a pozsonyi országgyülesen.

I.

Heister generalis, a magyarországi német hadak fővezére, meghalt 1710-ben, és helyét Pálffy János gróf, egy magyar ember foglalta el. A következő év április 17-én a himlő elragadta I. Józsefet, mire a régensség élére édes anyja, Eleonora jutott. Rákóczi, Bercsényi túl voltak a határon. A szélső ellentétek emberei eltüntek és helyöket újak foglalták el, kik alkalmasak voltak ra, hogy megértsék egymást. Magyarország elfogadta az udvar föltételeit, bár fényesek nem voltak, de mert a nemzeti alkotmány alapjait biztositották, és letette a fegyvert azzal

a tudattal, hogy jövendő királya szeretettel kiséri lépteit. A kifaradt seregek föloszlottak, a katonák örömmel és megelégedéssel vonultak haza, családjaik körébe, a kik nem tudtak kibékülni az új helyzettel, a szabadság régi lobogójának végig kitartó hősei mentek egyre tovább, miközben a visszatérésükhöz fűzött remények nap nap után foszlottak semmivé. A nemzet annyi megpróbáltatás után önismeretre jutva mind jobban becsülte a nyugalmat, az arisztokrácia azon része, mely a múltban függetlenségi érzelmű volt, úgyszólván teljesen háttérbe szorúlt azok és utódaik előtt, kik a szabadságharcok idején aulikus érzelmeikkel tűntek ki és most a nyilvános életben minden szerepet magukhoz ragadtak. E lojális szóvivőknek könnyű volt a magyar országgyülést oly halálfélelemmel beszennyezni, a minő a bujdosó Rákóczi törvényen kívül helyezése, de a múlt emléke hatalmasabb volt náluk és a tömegek szive mélyén túlélte őket. A szatmári béke politikus nemzedéke hódoló tisztelettel mond le Magyarország nem egy sarkalatos jogáról, de a *nép* soha sem feledkezik meg a nagy rebellió dicső eszményeiről és örök ragaszkodással sóhajt a távol Boszporus felé, hol hazátlan hősei bolyonganak. A viszonyok szülték egy csöndes, lojális nemzedéket, a mely fő hivatásának tekinti bebizonyítani, hogy meggyőződésből csatlakozott a békéhez s él-hal a dinasztiáért; egy csöndes, lojális nemességet, a mely élvezni akarja kiváltságos helyzetét s megelégszik azzal, hogy egyéni jogait biztosítva látja, sőt kedvvel fogadja az új időt, mely régi hivatásának fő terhét: az ország fegyveres oltalmát leveszi vállairól, hogy annak összes súlyát az állandó hadseregre, illetve a *misera plebs contribuens*, a szegény jobbágyság nyakába haritsa; ha már szabadokká nem lehettek a régiek szerént, legalább kellemesen kívánnak élni uraik hatalmas védőszárnyai alatt, nem törődve azzal, hogy az ország legfontosabb ügyeit az uralkodó abszolutizmus vagy idegenek intézik. A lezajlott világ ekkép vált az emlékezet fényes, büszke tárgyává, melynek nagy céljait senki sem véli megvalósíthatóknak többé, még azok sem, a kik bámulattal és szerető fájdalommal csüngnek emlékein. A magyar eleget tett kötelességeinek, de a viszonyok erősebbek voltak nálanál, s új, a régiekkel merőben ellenkező útakon kell megpróbálnia boldogulását. E lemondás uralkodó vonásává lett az életnek és megszólalt az irodalomban, melynek egyik, sőt határozottan legkiválóbb alakja ép a bujdosók közül emelkedik ki, hogy később e változást hirdesse.

Magyarországon nem volt új a följegyzések és a memoire-ok divata. Harmadfél száz esztendőn át, miközben az élet minden rétege folytonos változásban állott és a változások úgyszólván mindenkit lázas érdeklődésben tartanak, mind több és több, részben kiváló ember fog hozzá, hogy a körülötte zajgó eseményeket összeírja. Többen szólanak deákul, de akárhány egészben vagy részben a nemzeti nyelvet

használja, s műveik néha fontosak az elbeszélő próza fejlődésére. Martonfalvy Imre deák, ki az enyingi Török család szolgálatában állott, urai részére készít egy kortörténeti szempontból becses emlékiratot; Zay Ferenc Lándorfejérvár bukását írta le éles megfigyelő tehetséggel: a nagy műveltségű Verancsics Antal, a későbbi esztergomi érsek, ki életének java részét a diplomaciai pályán töltötte, egy nagy magyar krónika becses töredékeit hagyta hátra, hogy a kor történetéhez a kellő szempontokat megadja. Aztán ott van Mindszenthi Gábor kis műve János király utolsó napjairól, ez egyszerű, keresetlen visszaemlékezés, melynek minden szava egy melegen érző szív őszinte ragaszkodásáról tesz tanuságot, a régi magyar prózai stil egyik legkiválóbb terméke: a Báthoriak diplomatája, Gyulafi Lestár, Bocskai levéltárosa, Szamosközy és Illeshazy István, terjedelmes följegyzéseivel. A következő — XVII. század — még tovább fejleszti irányukat, és a mi érdekes, egészen az erdélyieket állítja előtérbe. Csupa Királyhágón túli ember foglalja el a tért, oly egyének, kik a szokásaiban és nyelvében egyaránt magyar gyulafejérvári udvar vonzókörébe tartoznak. Élükön Kemény János áll, a későbbi fejedelem és Gyöngyösi hőse, ki önéletirását tatár fogságában készítette és I. Rákóczi György haláláig folytatta. Mint sokat tapasztalt, szemes, fáradhatatlan ember érdekes dolgokról tudott beszélni, bár stilusát nehézkesnek mondják, és beszédét a deák szavak egész tömege tarkítja. Ifjúsága összeesett Erdély aranykorával és szíve a ragaszkodás melegével csüggött e szép időkön, melyeknek annyi kiváló alakját közvetlen közelből ismerte. Egy-két vonással eleven képet tudott rajzolni hőseiről és számtalan jellemző vonást őrzött meg róluk. De rokonszenve mindenek fölött Bethlen Gábor felé vonta. Mennyi szeretettel rajzolja meg alakját egész a legapróbb részletekig: a martialis ember -t, ki hadait mustrálja, sáncokat vizsgál a golyózáporban, seregével együtt lóháton hál, in aequilibrio tartja a törököt és a németet, udvarában káprázató fényt fejt ki, eklézsiákat épít, segít, fundál, nyájas és leereszkedő, mértékletesen gyönyörködik a fejedelmi vendégségekben és tánczokban, disputákat hallgat, keresztényi türelemmel viseli a betegség szenvedéseit, s végső szavaiúl írja egy papirosra: Ha Isten velünk, kicsoda ellenünk: senki nincsen bizonyára, bizonyára nincsen.« Mily elitéleleg nyilatkozik Brandenburgi Katalinról, ki fölboncolt férjének szívét s felhasogatott tetemeit tapogatja a nélkül, hogy — az istentelen, gonosz szívű, elvetemedett asszonyi állat« — egy csepp könyet is ejtene. Aztán hosszan időz I. Rákóczi Györgynél. Nem szereti, de szolgalja, hiven, mint — később — utódait. Csupa merseklet, diplomacia, hidegség, mintha csírája se volna benne a rideg, önző, kemény szívű embernek, a ki utóbb ezreket áldoz fel önmagáért s hazáját áldozatúl dobja terveinek ... És jönnek mások, többé-kevésbbé újabbak. Némelyik meg-

kiserti túllépni a memoire szűk keretein, korát beilleszteni a nemzeti történelem szélesebb folyamába, de e mellett túlnyomólag a saját idejénél és tapasztalatai körében időzik. Föllép Szalárdy János, a fejérvári levéltár őre, I. Rákóczi György szekretáriusa, ki mint főadószedő halt meg 1666-ban. Mint író nehézkes és hosszú, bonyodalmas körmondatai fárasztják az olvasót, de írását magyar zamat járja át, melyből nem hiányzik valami eredeti észjárás. Szalárdi kálvinista minden ízében, a protestantizmus sajátságos politikai és társadalmi gondolkodásával. Szereti a bibliai hasonlatokat, az iskolát, a művelődést, a családi élet erkölcsösségét, együtt érez a szegény, nyomorúlt jobbágysággal és magasztalja a törökkel való békét, mely adózással járt, de az ország nyugalmát és boldogulását biztosította. Az elbeszélést a mohácsi vész idejétől kezdve áttér a Báthori-család uralmára, dicserettel szól Istvánról, ki Erdélynek újabb és szebb idejét megalapította, kárhoztatva Zsigmondot, ki a jezsuiták befolyásának útat nyitott és a portával való jó viszonyt megrontotta; magasztalva Bocskayt, az ország helyreállítóját és a protestantizmus hatalmas védőjét, felsorolva Bethlen nagyszerű intézkedéseit, melyek a nép jólétére és művelődésére irányultak. De mindenek fölött lelkesül I. Rákóczi Györgyért, kinek összes házi életet, szokásait aprora ismerteti. Aztán jönnek az igazi »siralmas« idők: II. Rákóczi György évei, a belső viszályok, a lengyel ügyek, a szomorú végű északi háború, Várad ostroma, az ellenfejedelmek küzdelme.[1] Mindez a legmelyebb szomorúság hangján, de azzal a tudattal, hogy az emberek sorsát Isten igazgatja, és a kétségbeesésre semmi ok nincsen.

Mily nagy volt az események feljegyzése iránt való érdeklődés, a memoriálek, feljegyzések íróinak különféle hivatása mutatja. A legkülönfelébb rangú és foglalkozású férfiakat lehet találni köztük, a büszke és művelt főúrtól az egyszerű szabómesterig, mint a marosvásárhelyi születésű Nagy Szabó Ferenc, ki Kolozsvárnak volt derek, ügyes polgára, és a mezővárosi nótáriusig, mint nemes és vitézlő Badocsay Izsák, Tarcalon, a XVII. század végső éveiben. De a legértékesebb iratokat és a termelésnek zömét meg mindig az előkelőbb körök szolgáltatják, s ezek között akad néhány írótehetség. Bethlen Miklós gróf, kinek családja nem volt hisztórikus hajlamok nélkül, terjedelmes önéletírást hagy hátra, mely történeti szempontból a XVIII. század elejének nagy értékű hagyatéka. E mű bizonyára egy nemes szív, tiszteletre méltó egyéniség s művelt lelek őszinte megnyilatkozása, mely korai ifjúságától kezdve a legérdekesebb változásokat élte át és elég szerencsétlen volt, hogy megható sorsával mely rokonszenvet

[1] *Siralmas magyar krónikának kilenez könyvei*, melyeket a következő posteritásnak megintetésekre és oktatásokra tulajdon nyelvünkön egybeszedegetett és megírt Sz. J. 1662-dik esztendőben. — Budapest, 1853.

ébreszszen. Mint gyermek a leggondosabb nevelésben részesült, mint fiatal ember járt Heidelbergben, Utrechtben, a leydeni egyetemen és beutazta Nyugatot. Aztán főkancellárrá emelkedett és szerepet játszott abban a politikában, melynek folytán Erdély visszakerült a magyar király alá. I. Lipót a »Diploma Leopoldinum«-ban biztosította az új birtok autonomiáját, a miben Bethlennek oroszlánrésze volt, de az országot nem kímélte meg a legdurvább abszolutizmustól. Bethlen utazik, könyörög e zsoldos uralom ellenében, majd röpirat kiadására ragadtatja magát, melyben az ország részére protestáns, német eredetű fejedelmet és fejedelemasszonyul osztrák főhercegnőt kíván. De csak kegyvesztést, haragot szerez magának és fogságot von fejére, s a hányatott életű ember megírja memoire-jait, melyek hazája e korának legértékesebb történeti forrásai. Érezzük, hogy nem született írónak; tele van theologiai és filozofiai eszmékkel és okoskodásokkal, melyeket sehogysem bír találóan és szabatosan kifejezni; a nyelve csaknem örökké szürke és túl van zsúfolva deák szavakkal; de végtelenül érdekes dolgokat mond el, nagyon érdekes az élete és különösen ifjúságának hű, terjedelmes rajzolása. Mily szívesen olvassuk »az ő jó mesterének, apjának«, Keresztúri Pálnak emlékezetét, a ki »gyermektanítani ritka és példa nélkül való ember volt«, s a kinek hült tetemeit Rákóczi György azzal becsülte meg, hogy a fejedelmi család mellett adott számukra sírhelyet. Ma is megragad bennünket ennek a kitünő magyar pedagogusnak nemes alakja, kinek methódusát a hálás tanítvány annyi részletességgel látta meltónak lerajzolni. Vagy mily nemesen van elbeszelve a Zrinyi Miklósnak szerencsetlen halala, kinek a fiatal Bethlen ép akkoriban ment látogatására.

De az erdélyi memoire-irodalom legjelesebb művelői még mindig hátra vannak. Nézzük Cserei Mihályt, a ki nem volt aktiv államférfiú, sem nagy műveltségü ember, de mint elbeszélő folyamatos és eleven stílussal rendelkezett, sőt gondolatait latinizmusai mellett is legtöbbször szepen tudta kifejezni. Tekintélyes székely családból származott és egy ideig tanult az udvarhelyi kollegiumban. Az öreg Cserei nem foglalkozott többé politikával és csöndben éldegélt nagyajtai birtokán. De így is útjában állott Teleki Mihálynak. Elfogták, egyik bortönből a másikba vitték, alacsony munkákra, még utcatisztitásra is hajtották. Javai szétharácsolódtak, megtakarított pénze elkolt, és mikor 1685-ben kiszabadult, fiát sem birta tovább iskoláztatni. Később fordit a dolgon, meg akarja nyerni a hatalmas minisztert. A fiatal Cserei a Teleki-udvarba kerül apródnak, inasnak. De a kemény banás és sovány élet csakhamar kergeti tovább. Erdélyben még egyszer föllobban a régi kurucság, Thökölyi betör az országba és Zernyestnél tönkre veri az egyesült magyar-német hadakat. Cserei Mihály maga is kénytelen hozza partolni és vele együtt vonul Oláhországba. Aztán, mint annyi

más, siet hazaszökni a »pünkösdi király« oldalárol. Labanc érzülete a császári rendszerben hivatalokat biztosított számára, és az új kurucság diadalmai közt üldözés volt a jutalma, de így is sokáig élt s mint kilencven év körül járó aggastyán halt meg, elegedetlenül a világ folyásával és halátlanságával, mely, mint velte, erdemeit kellőkép nem méltatta.

Cserei 1709-ben, a kurucok elől Brassóba huzódva fogott az íráshoz. Az 1661-ik évnel kezdette és ettől fogva elmondott mindent, a mit tapasztalt és hallott, az erdélyi és magyarországi dolgokat 1712-ig. De közben visszatekint Erdély múltjára, közbeszövi az elszakadás történetét, s Magyarországét Mátyás uralkodásától kezdve. Megígérte, hogy csak igazat fog írni, és, — mint mondják — megtartotta szavát. Nem beszelt tudva-akarva hamisat, és nem tehetett róla, hogy elfogúltsága megakadályozta egyes politikai dolgok helyes fölfogásában. Cserei Mihály »igen könnyű fa-járom«-nak nézi a török uralmat, melyet kár volt eltörni, és »gyönyörűséges, szent« diplomát lát Leopold hitlevelében, a melyet csupán az erdélyiek villongása forgatott ki tövestül. Szívből haragszik II. Rákóczi Ferencre, a ki a nemettel való békességet folbontotta; és gyűloletet táplal »a here, gőgös, nagyravágyó, semmivel nem bíró, haszontalan, tékozló, magyarországi állhatatlan, nyugtalan emberek« iránt, a kik »mindenkor az erdélyi jó takarékos gazdák javaiból épültenek. Úgy beszél, mint a kinek semmi köze Magyarországhoz, melyből Erdélyre csak romlás, pusztulás háramlott; és utálva Telekit, a mi értheto, nem szűnik átkozni az önző, kapzsi és erőszakos miniszter nagyeszű politikáját. De másfelöl milyen világos körvonalakban lépnek elénk Apafi tehetetlensége, az erdélyi főurak kicsinyes üzelmei, Teleki Mihály szeszélyes politikája, a nép belső egeszséges lénye, badeni Lajos nagy hadi tettei és Veterani nemes magaviselete! Figyelme kiterjed úgyszólván mindenre, a mi a kor életehez tartozik. Megtalaljuk nála az éhség és döghalál, a néhanéha mutatkozó üstökösök leírását, a sokszor érintett gazdasági állapotokat, hadi kalandok, a török szokások, falusi csödülések, verekedések és egyebek ecseteleset, az akkori meglehetősen tarka, magyar életnek képét,[1] áthatva vidám, rendíthetetlen humorral, egyszerű, egeszséges eszjárással és feldolgozva annyi novellisztikus hajlammal, hogy az elbeszélés sokszor valóságos kis novellává kerekül. És e fölött a tarka, éleven világ fölött ott lebeg szüntelen a Cserei becsületes, hazafias és világos szelleme, hirdetve honfitársainak a megnyugvást abban, a mit el nem háríthatnak. Mert bajaiknak forrása nem volt senki és semmi rajtuk és hibáikon kívül, melyekért meg kell bünhödniök.

A magyar emlékírók művei közűl egy sem volt a maga korában

[1] *Fleglér*, A magyar történetírás története. Budapest, 1877. 129

elterjedtebb és egy sem, a melynek tárháza költői földolgozásra való anyagban dúsabb és keresettebb lett volna. Regényt, dramát készítettek utána, és a szépirodalomra hatást gyakorolt, mielőtt ... 1852-ben — a sajtót foglalkoztatni kezdette.

Azonban Cserei kezének még egy történelmi munka őrzi legalább némi nyomait. Ha nem írt is önálló művet többet, maradtak fönn jegyzetei rokonának, Apor Péternek híres és nagyértékű dolgozatában, mely a többi emlékiratoknak úgyszólván kiegészítéseül szolgal. Apor szintén labanc volt, sőt előkelő hivatalokat viselt, a nélkül, hogy az új idők változásai lelkét a keserűség árnyékától megkímélték volna. Nyolc évvel volt fiatalabb Csereinél, s pályájának első szakasza beleesett a régi jó időkbe, mikor Erdélyben még egyszerű szokások uralkodtak és az ősi tiszta erkölcs virágzott. De a német uralom föllépésétől — 1687 — mind jobban változott az élet. A Rákóczi fölkelés enthuziazmusa egyelőre tartóztató hatást gyakorolt, de bukása után többé semmi sem volt, a mi az idegen invázió erkölcsi befolyását apasztotta volna. Negyven-ötven év alatt, mely az önálló fejedelemség megszünte óta elfolyt, újjá lett a társadalmi élet képe, és a régi kor emberei szomorúan észlelték a régi jó patriarchális világ enyészetét, melyben nem volt annyi »giz-gaz grófocska«, erat pingvissimus vitulus et rarissimus titulus; nem volt ez a fertelmes praecedentia kivánás, sem a férfiaknak paszomántos gyomrok ... Apor még ismerte azt az egyszerű, reális, magyar nemzedéket, s mély keserűség fogta el az újnak korcsosodásán. Mert nem lát semmit, csak szomorú elfajulast minden irányban, csak náj módit, új módit, rossz módit. Erdélynek régi együgyű, alazatos ideiben való gazdagságából kevély, cifra, felfordúlt állapotjában koldússágra való változását. Hiába lépne föl az ár ellen; azonban legalább megörökíti azt a szép magyar időt a »maradvák« okulására, eme nyomorúlt náj módis esztendőkben, a mikor »mentől inkább szegényedünk, annál nagyobb titulusra és cifrabb paszomántos köntösökre vágyunk, és már az atyáink szokott eledelit meg sem ehetjük, ha csak német szakacsunk nincsen és különbnél különbféle draga ételeket nem főz.« Isten tudja, ír-e utána valaki vagy sem; hadd ismerjék az utódok legalább ő általa s emlékezzenek róla, mikor már nyoma sem lesz többé. És mennyi mindenről tud beszélni! Most a régi titulusokról emlékezik, majd a vendégségekről, az ebédről, vacsorárol; aztán a köntösöket írja le, a nyájaskodásokat sorolja elő. Feltárul az ősi utazas mód, látjuk a házasságkötés, a lakodalmak régi formait, a temetéseket, még az esküvések és szitkozódások sem maradnak hátra. Mennyi szép vonás, mennyi nemes egyszerüség, nyiltság, becsületes vidámság mindenfelé. Az emberek telvek szivességgel, az asszonyok hűségesek és tisztak, még a vallasi türelmetlenség sem oly éles, mint később, a »zacskóba kötött üstök« idejében. Mindezt deákul is meg

lehetett volna írni, de csak magyarúl lehetett igazán elmondani. És Apor — bár szabálytalan szövesű mondatokban — kedvesen s zamatos magyarsággal rajzolta ezt a pusztuló világot, melynek pusztulásában ő fajának romlását szemlélte. A fölvilágosúltabb elmek már akkor kissé maradinak ítélhettek, kissé csökönyösnek és elfogúltnak. De az öreg labanc vonzó egyenisegét soha senki sem tagadhatta, és az első magyar erkölcsi történet lapjait másfel száz esztendő után is elvezettel forgatják azok, kik a múlt zamatos magyarságában és töröl metszett alakjaiban gyönyörködnek.

Az, a mi ebben a hosszú és elég kiterjedt memoire-irodalomban meglepő, úgyszólva túlnyomó labanc színezete. Mintha a labancság a jövőtől várná igazolását, mintha a kuruc megelégednek azzal a népszerűséggel, a melyet kardjával szerzett. Azonban ez ítélet alig állhatná meg a helyét. A történelem soha sem fogja feledni a kuruc fölkelések különös népies jelleget, a memoire-írók nagyrészének erdélyi és arisztokrata származását és azokat, kik a függetlenségi tábor köreben az események följegyzésében szinten közreműködtek. A kurucság történetírója első sorban maga a nép, története első sorban a népköltészet. Kisebb-nagyobb tanultságú emberek, mint jó Dalnoki Veres Gerzson, a derek székely katona, ki a küzdelmek végső éveit foglalta versekbe, sorra szedhetik az eseményeket, összeírhatják a dolgok külső folyását: a mozgalom kétségbeesett tüze, gúnyja, lelkesedése, bánata, erkölcsi oldalának fénye, árnya ott jelenik meg igazán a nép dalaiban. Thököly, Rákóczi önéletírása, idegen nyelvű naplójegyzetei, Károlyi Sándor terjedelmes hagyatéka, Bercsényi változatos levelei a tudomány részére kiegészítik a mozgalom ábrázolatát, és a mikor mindennek vége, a szerencsetlen bujdosók azok, kiknek sorából kiválik a memoire-írók legnagyobbja, utolsó mohikánja ennek a véget erő világnak: Mikes Kelemen.

Benn, Erdély hegyei közt, Zágonban, a múlt század utolsó tizedének elején született. Kuruc és bujdosó volt az atyja, és ő mint árva lépett az életbe. Aztán II. Rákóczi Ferenc udvarába került apródnak, kamarásnak.[1] Tizenhat éves volt akkor. Ott serdült ifjúvá a fejedelem környezetében, mialatt lelkében mély ragaszkodás vert gyökeret, a mely [illegible] urához elválhatatlanúl és eltartott egy hosszú, szenvedésekkel tölt életen keresztűl. Semmi része sem volt a forradalomban, maradhatott volna bátran, átelni egy csöndes, nyugalmas élet boldogságát, de nem akart elmaradni attól, a kit nemcsak urául, de atyja helyett [illegible] tisztelt. Hat évet töltött Franciaországban és ötvenötöt a török [illegible]ban, mely a szegény földönfutóknak nem szünt meg hajlékot és kenyeret nyujtani akkor sem, a mikor hasznukat többé

[1] Premier Gentilhomme de la Chambre, — írja róla Rákóczi 1707-ben.

nem vehette. Átélte összes bajaikat, elkísérte őket a sírig, és mikor nem volt már közülök senki, ott bolyongott tovább hamvaik fölött, nem várva semmit a világtól, és meghalva az Úrban, kinek igaz szolgája volt, nyugodt lélekkel. Sőt nemcsak átélte a hosszú bujdosást. Tizedeken át forgatta a tollat, huszonhét esztendős korától hatvankilencedik évéig, hogy e bánatos idők emlékeit és változó hangulatát írásba foglalja; és szövögette munkajait, a mint az alkalom engedte, a kedve tartotta, értékes gyűjteménynyé, a melynek minden cikke egy-egy levél, az ő költött kedves nénjéhez, P. E. grófnőhöz intézve. Franciaországban időzve és olvasgatva elég alkalma nyílt, hogy megismerkedjek a levélalak irodalmi használatával, mely a Szajna partjain elterjedt divat volt és egyéniségéhez a legnagyobb mértékben illett. Egy végtelenül fogékony, tapasztalatokban gazdag szív és lélek őszinte közvetlenségével fordúlt ez alakhoz, beléöntve mindazt, a mi körülötte, vele és benne történt, becses munkát nyújtva a történelemnek és különösen az irodalomnak, mely őt legnemesebb alakjai közé számlálja. Mennyi mindenről szólnak e levelek! s mily gazdag lelki élet tárul föl bennök! Pázmány megmutatta a nyilvános élet hatalmas, erőtől duzzadó magyarját, a ki ellenségeivel küzd, népét oktatja; Mikes odavezet házába, föltárja szívének legbenső rejtekeit és megmutatja szeretetreméltóságát. Nem harsog, nem prédikál, mint egy kitünő, kedves társalgó ül előttünk, telve bölcseséggel, okos, eredeti észrevételekkel, készen a vidámságra, melynek aranyos fénye föl-fölváltja borongó bánatát, és kedves melegséget árasztva maga körül, mint hideg őszi estéken a családi szobak legkörébe. Soha életet senki józűbben ebben az irodalomban nem mesélgette. Az elbeszélés folyásába be-beszövődik a józan vallásos lélek egy-egy rövidebb-hosszabb megjegyzése, meg megáll, hogy elborongjon, aztán kedves, néha pajkos trefára fordítsa a beszédet, elmondjon egy-egy adomát a históriás könyvekből, és a mikor egyébből kifogy, beszéljen a görögök, az ör-

Mikes Kelemen arcképe 1711-ből.

menyek, a törökök szokásairól, hitéről, vagy egy-egy történelmi dologról . . .

III. Achmed szultánnak jutott eszébe, hogy a bujdosókat III. Károly ellen fölhasználja. Szabadulást és hadsereget ígért nekik, melynek elen újra kitüzhetik a szabadság lobogóját. És a kis csapat elhagyja Párist, bevonul Gallipoliba, Drinapolyba, ünnepelve, megajándékozva mindenfelé. Úgy hittek, eljött az idejök. De a helyzet gyorsan nagyot változott, a béke mind ijesztőbben veti előre árnyékat. Maguk sem igen hisznek már tervök sikereben, de ki pörölhet az Istennel? »Édes neném, a fazakas akaratján kell járni a fazéknak, és azt nem mondhatja a fazakasnak: miért küldöttél engem Drinápolyba? jobban szerettem volna káposztás fazek lenni Erdélyben, mintsem kavét ivó fincsája a császárnak. Azt nem okosan mondja-é a török, hogy az Isten rakás kenyereket hintett el imitt-amott az ember számára, és oda kinek kinek el kell menni és ott kell maradni, valamég a kenyerben tart? Itt vagyon a mi rakás kenyerünk elhintve, azért együnk belőle, a míg abban tart, zúgolódás nélkül, és azt ne mondjuk, hogy jobb volna Erdélyben málet enni, mint itt búzakenyeret. Hanem azért megtesznek mindent, a mi tőlük telik. A reis-efendi meg-meglátogatja őket, magok is gyakran járnak a kalmakanhoz. A biztatás megvagyon, csak azzal is maradunk, jegyzi meg rá Mikes. Mert ha a törököt meg megverik, csak sír és megbékél, ha pedig a meglesz, ők ne oldalt, hanem hátat fordítsanak Erdélynek. Hirt nem írhat, »mert olyan hidegek járnak, hogy a hírek is megfagytak«, de szakalára fogadja, a mikor leszen, hogy ha az idő meglágyul, gyakrabban fog írni. És elhumorizál hideg, rongyos szállásáról, mely négy kőfalból áll, azon egy fatáblás ablak, azon a szél mind szélyire, mind hosszára bejöhet; ha pedig papirossal becsinálja, az egerek és a patkányok a papirost vacsorájokon elköltik. Ilyen házakban laknak, de se baj, legalább remélhetik, hogy egyszer majd jó házaik lesznek. Megerik-e meg azt valaha? — Aztán később meglágyult az idő, az egész város vízben úszott, az ételt is lóháton kellett a konyháról kivinniök. Már ezután lehet híreket írnia: mind a szobája melegebb, »mind pedig a hírek megolvadtak«. De csak a várakozás tart folyton, a régi vezér bukik ki méltóságából, a reis-effendi jár, kel, a ki minden zsebét, kebelét, csalmáját tele hordja ígérettel, de nem valósággal, a külpolitika válik kedvezőtlenné, s a meleg növekedik szertelen. Végre a nyár dereka megviszi hozzájuk a huszonnégy esztendőre szóló török-német békeség híret. Megettek a Drinápolyban nekik rendelt rakás kenyeret, indulhatnak tovább, de nem elé, hanem hátra, leülni azon rakás kenyérhez, a mely, úgy látszik, Konstantinápolyban várja őket.

Így ment füstbe az a reményük, hogy megláthatják a hazát dicsőségben, szabadságban. Így lett Mikes igazán bujdosóva. Attól a

pillanattól, melyben lába török földre lépett, hazájáé örökre bezárult előtte. Meg volt »nótázva«, lázadóvá lett, törvényen kívül volt helyezve. Azonban bízott a jövőben. Soha sem írt kedvesebb, játszibb leveleket az ő édes nénjéhez, a kit úgy szeret, »mint a káposztát«, sőt egy kevéssé még a káposztánál is jobban. Alig pendít egy-két komoly hangot, az is megnyugvás az Isten rendelésében, öröm, hogy az üdvözítő katholikus egyház kegyelmeinek részese. — És e vidor, kedves hangulatok mögött mily szűzies tartózkodással emelkedik föl egy másik, a viszonzott szerelemé. Törökországba érkezésüktől fogva most veszi észre először, hogy enniök eleget ád a porta, »de azzal ruhásabbak nem vagyunk, sem én, sem más. A mi urunknak pedig természete az, hogy keretlen nem ád. Annyi esztendőktől fogvast, hogy szolgálom, soha semmit nem kértem. Édes néném, már el nem kezdem. Egy erdélyi nemes emberhez az nem illik, a ki jobban szeret szükségben lenni, mintsem kérni. Az én hivatalom a, hogy szolgáljam híven és hagyjam az Istenre a többit. Egy erdélyi nemes emberről nem lehet nagyobb gyalázatot mondani, mint azt, hogy az adomért szolgál. — Tudja-e ked, hogy most csakhamar egy leányból asszonyt csinálnak? Nem tudom, hogy mikor leszen az a szerencsés nap, de azt igen akarnám, ha az én lakodalmam olyan közel volna, mint azé a piros leányé.« Szerette azt a piros leányt, az emigráció egyetlen leányát, a kinek az atyja is szerepelt az irodalomban és Bercsényi harmadik házasságának verses történetet hagyta hátra, szereti ártatlan jásagáért,[1] mely szépségének fogyatékosságát pótolja. Ez a nemes, boldog szerelem hordozza szárnyán és áraszt fényt lelkére abban a szomorú környezetben, a melynek úgyszólva egyedüli öröme az emlékezet, vigasztalódása a sóhajtozás kinn a zúgó tenger partján. De azért, mint a futó felhő, át-átvonúl kedélye felett a keserűség, látva a bánatos embereket, kik senkinek sem ártanak, s mégsem találhatnak nyugalmat sehol azoktól, a kik elvették örökségöket és a »politica ratio« nevében törekednek kiütni kezökből azt a keserű kegyelemkenyeret is, melyet a könyörülő Isten készített számukra. »Vajjon olvassák-e az ilyen üldözők az evangyéliumot? Gondolják-e azt, hogy még bé is kell a szemöket hunyni egynehány száz esztendőkig? . . . Akkoron egy fejedelem hiában fogja azt allegalni: a ministerim javallották nekem, hogy a bujdosó magyarokat bujdosásokban is üldözzem, és a politica ratio arra vitt, hogy őket olyan állapotba vessem, a melyben jövendőben se árthassanak. De csakhamar megter szivébe a vidámság. Mily jókedvvel száll abba a nagy »vizi hintóba«, mely azért jött, hogy utolsó állomáshelyokre vigye őket. A hajónak összesen 52 lapátja van és ketezer rabszolga húzza őket. A lapátok olyan egyszerre merülnek

[1] »A kis Koszeghy Zsuzsinak igen fösvényen osztogattak a szépséget, de rendes, tisztességes személy és tiszta jóság«, írja köv., XXIV. levelében.

a vízbe, hogy öröm néznie a játékukat. Hanem aztán elgondolja a szomorú sorsát ezeknek a nyomorúlt eleven gépeknek, a kik hosszú sorban, két oldalt, mint a templomban szokott lenni, állnak székeik mellett, a melyekhez oda vannak láncolva. Mihelyt a vonást elhagyják, nyomban leülnek és ugyanazon helyben kell alunniok is. Aztán ismét megkezdődik a vonás, egyszerre fölall valamennyi, és olyankor igen szomorú zörgést hall az ember; mert csak a sok lánc zörgését lehet hallani. — Nemi kerülővel jutottak Rodostoba, és Mikes meg volt elégedve a várossal, mely tágasabb, kényelmesebb szállást nyújtott a nyomorúlt Jenikonél. Mint lesznek, hogy lesznek ezután, azt Istenre hagyta, ki most is meghiusította üldözőik szándékát. Európa legszelen voltak, de gyönyörű vidék kellő közepében, mely gondosan ápolt kerthez hasonlított és a tavasz minden szépségével gyönyörködtette őket. Nyugalmat, biztonságot vittek a városba és úgy éltek ott, mint valami klastromban, a legszigorúbban meghatározott napirend szerint. Volt egy kis kutyája, az úgy tudta a rendet, mint ő maga. Mikor doboltak és misére kellett menni, rá se nézett; de mihelyt ebédre doboltak, rögtön fölugrott és sietett gazdájához. Ha Mikes kiment a házból, csak arra vigyázott, merre indul; ha a fejedelem vagy a templom felé tartott, ha híta volna, sem mozdult, tudta, hogy arra a két helyre nincs szabadsága. — A fejedelem minden héten kiment kétszer vadászni, egyébként a sok írással töltötte az időt; az udvar kóborolt a mezőkön, Mikes eljárt a szomszédba Bercsényi úrhoz ebédre vagy vacsorára, évődni a kis Zsuzsival. »Mert az asszonynyal reá kell az embernek tartani magát, valamint a kompódi nemes asszonynak. A már csak a régi dolgokat szereti beszelleni, hogy leánykorában micsoda mulatsági voltának.« Mikesnek pedig amicsodás természete van, elhallgatja három óráig is egyetlen szó nélkül. »Ha nevet, én is nevetek, de sokszor nem tudom mit — azt gondolja, hogy én azokat mind nagy figyelmetességgel hallgatom. Ugyanis, ha én régi dolgokkal akarom az időt tölteni, a Nagy Sándor históriáját olvasom, az elég régi.«

Mind hiába, lelkén csak meg-megsajdúl a seb. »Úgy szeretem már Rodostót, hogy el nem felejthetem Zágont.« De csak Isten a tudója, mikor mozdulhatnak ebből a nagy csöndességből. Legkisebb sugarát sem láthatják megszabadulásuknak és még csak a reménységet is ládába kell zárniok.

Szegény bujdosóknak hogy adsz könnyebbséget,
Ha tőlök elveszed még a reménséget?

De csak vígasztalja magát:

A nyomorúságban levők nem félhetnek
Semmitől, de sőt még mindent remélhetnek.

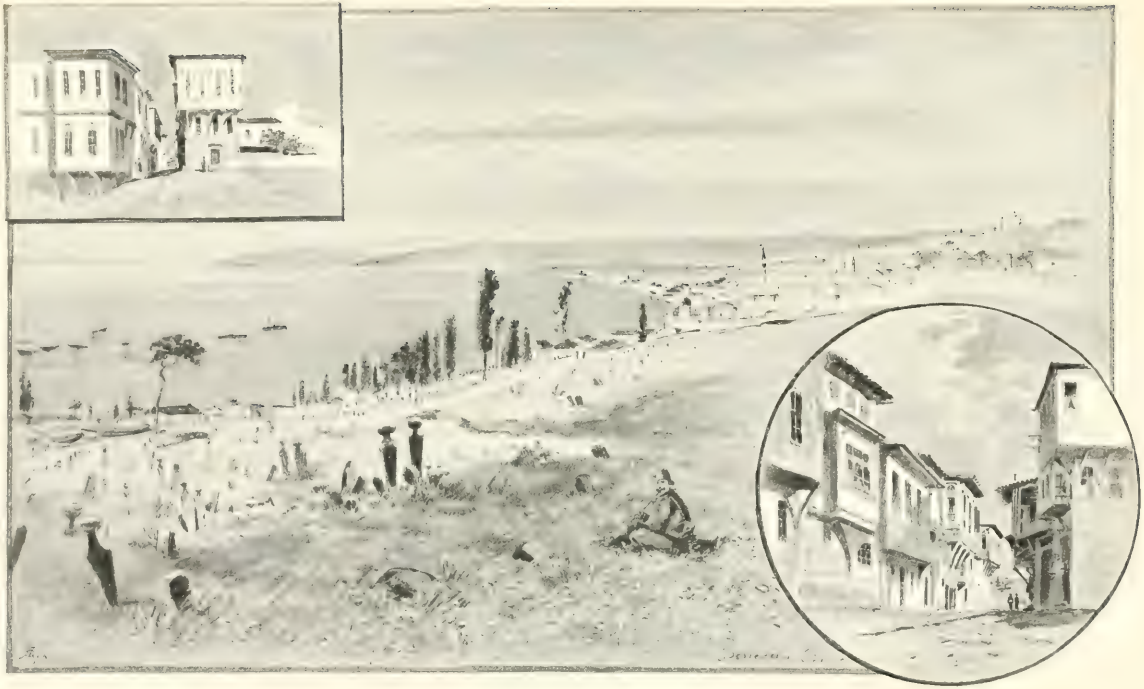

Rodosto latkepe Rákóczi palotájaval.

Néha esik napjaik folyásában egy kis változatosság. Vendég jő, megy, új bujdosó érkezik szép, fiatal, mulatós asszonynyal, ép a minő nekik kell az unalmas Rodostóra. Meglátogatják a közeli savanyú vizet, a melynek közelében harminc férfi, asszony, gyermek is hever valami undok sárban. Ezt a pocsolyát a görög papok egy kis pénzért meg szokták szentelni, hogy gyógyító ereje legyen; és a társaság, mulatságból, hogy elmondhassa, hogy sárban hevert, maga is megkísérti a bivalok kedves nyári mulatságát, mely után három napig savanyúvizet isznak. Így ütik agyon az időt. Mikor a mulatságból kifogytak, Mikes leírja a várost, a kádia működését, az örmények szokásait. Majd a pestis lepi meg őket és űzi ki házaikból a vidékre. Rettenetes napok virradnak rájok, melyekben a félelem és a képzelődés úgyszólva rögeszmévé teszi az egészségesekben is, hogy a betegség csírája bennök van és estén-ként azzal a gondolattal feküsznek, hogy a reggelt nem fogják megérni. Hanem a Gondviselés őrködik felettük és maskép határozott próbájuk felől. Mily megható a szegény Beresenyiné sorsa, ki, a míg a veszedelem tartott, egy kis dagadást kapott az ágyékán, arra mindjárt azt gondolta, hogy talán pestis, senkinek sem szólott, orvosságot sem mert kérni, hanem — a jó buzgó asszony — estve, mikor lefeküdt, titkon az ágya mellett való szentelt vízzel kente meg a dagadást, valamig el nem oszlott, és csak akkor mondotta meg az uranak, elhitetve magával, hogy pestis volt... A hatvankilenc éves tisztes matróna megéri a vész teljes múlását, és aztan, félév múlva meg kell válnia az élettől, a nélkül, hogy emlegette házáját meglátliatta volna. Szinte hirtelen, váratlan köszönt be a legszebb remények gyors hervadása. A csalódás keserűsége át-áttör az erőszakolt nyugalmon és a kacagásba belevegyül az ingerült, hánykódó fájdalom föl-fölszisszenése. «Ha nekem is annyi volna a ládámban, mint *másnak*, talán a madár is megmaradott volna, de rendszerént a szegény fogja meg a madarat és a gazdag eszi meg. Elég a, hogy a kedv jövendölése be fog telni, és ha hatvanhoz közelitünk is, de a barányhúst csak szeretjük. Zsuzsi most minden óran Beresenyine lészen. Egy részént bizony nem bánom; mert jó erkölcséiért megérdemli, és lehetetlen lett volna ebben az országban jobbat választani nálánál: de ítélje el kedv, micsodások a leányok? Aztot tudom, hogy a szívnek semmi része nem lesz ebben a házasságban, aztot magu is tudja, hogy a testnek sem lészen, de hogy a grófne titulus zengjen a fülünkben, alig várjuk, hogy elmondhassuk a segeljet.» Mi más ez a stil, mint a vonagló, az önmagával küszködő nemes szív őszinte gyónkozása? Aztan trefálózni, evelődni kezd. Valami Boccacciozű öreg emberek kalendáriumát készít Zsuzsinak, a min mind a ketten sokat revetnek. A menyekző napjáról így kezdi levelét: «Hol vannak a muzsikások? Fújják el a tehénhús-nótát és vonják el a menyasszony táncát... Elitélheti kedv, micsoda örömben vagyon

Zsuzsi. A ki is bizonnyal megérdemli a grófné titulust, és az Istennek iranta való rendeléset lehet csudálni, a ki is micsoda úton veszi gondviselése ala az idegen országban levő árvákat.« Mindenkép erőt akar venni magán, de csak el elfogja a kedvetlenség. Tudja, hogy Bercsényi úr nem annyira a szükségért házasodott meg, mint azért, hogy vagyon módja benne. Ismer ő mást, a kinek nagyobb szüksége volna a házasságra, de *non habet pecuniam*. Csaknem két hónapig nem válaszol nénjének; »mivel mind a szíve, mind az elméje köszvényben feküdt«. Öt esztendő óta soha sem volt ilyen szomorú, kelletlen. Édesanyja levelet írt neki, hogy »grátiát szerez« a részére. Mire is juthat ura holta után az idegen országban? És mindenképen csak bizonytalanságát látja sorsának. — De nem akar úgy gondolkodni, hogy csak a nagy urakért, gazdagokért teremtetett a világ, és a szegények csak azokért vannak. Istennek reá is olyan gondja van, mint egy királyra: legyen az ő akaratja. Ez a rendületlen hit nem hagyja összeomlani. Újra visszatér lelke pajzánsága. Csintalan verset ír az új házasokról, s dévajkodva kérdi: mi a különbség a penitencia és házasság között? az, hogy az első szánással-bánással kezdődik, örömmel végződik, a másik fordítva. Sebét lassanként hegeszti az idő; megint a régi, kedves társalgó lesz, telve csintalan és komoly anekdotákkal, eleven, jóízű fejtegetésekkel, miatt »oly jó kedve van, hogy majd meghal bujában.« Ismerte a régi irodalom kedvelt meséit, a Gesta-féle történeteket, volt széleskörű olvasottsága és tapasztalata. Igazán sok mindenféléről tud csevegni. Egymásután következnek sorra: minő volt a régi és milyen a korabeli püspökök utazása: a különféle nemzetek asszonyai, a gyapottermelés, selyembogár-tenyésztés, a magyar ifjak és leányok nevelése, egy fejezet a törökök történetéből, a rodostói szüret, a török császárleányok házassága, a templáriusok, különféle egyházi szokások eredete, a keresztes háborúk . . . Mennyi érdekes dolgot tud beszélni a tunya, páváskodó görög asszonyokról, a gőgös, szívtelen görögökről, kiket a kádi száz pálcája tart rendben; a szegény, rosszhírű törökről, a ki nagyobb csöndességben él, mint akármely nép a világon, és együtt érez a szerencsétlenekkel. »Istennek légyen hála! legkisebb szerencsétlenség még közöttünk nem történt: akárhol találjunk törököket, mindenütt jó szívvel látnak minket . . . Legjobbat nem kívánhatunk mindezekért nékik, mint azt, hogy még valaha legyenek keresztények.« — Éveket hidalnak át e levelek az emigráció szelesendes napjaiból. Közben meg-megnyílik a föld, egy-egy új sírral lesznek gazdagabbak és egy-egy társsal kevesebben. Ma még a szegény Bercsényi úr látogatására voltak, egy hét múlva könyeiket ontják nem érte, hanem önmagukért. É már elvette sok szenvedésinek jutalmát, és nem szükséges szánni: hanem azokat kell szánni, a kiket árvául hagyott itt idegen országban. De azokra

is gondja lészen annak a nagy cselédes gazdának, a ki soha meg nem hal.«

»Micsoda ez a világ? és miért kapunk annyira rajta? A benne való életnek kezdete nyomorúság, a vége fájdalom és szomorúság ... Így fogyunk el lassankent, mert már itt elég szegény bujdosókat temettünk el. Ezután még mint lesz? Hadjuk a jó atyankra, és mondjuk azt, hogy nem érdemli ez a világ, hogy hozzája kapcsoljuk magunkat; mert akármely gyönyörűségben úszunk is, de abból ki kell kelni és azt elhagyatják velünk.

Elmúlt gyönyörűség csak sóhajtást okoz,
Jelen való pedig hasonló árnyékhoz,
A jövendőbelin kapsz bizontalanhoz:
Ah! mért hasonlítod magadat boldogboz?«

Senki sem írhatta volna őszintébben ezeket a szomorú igazságokat. Mennyi fényes remény, mennyi szent ábránd meghiúsulását kellett már látnia, és mennyi keserűség várt még rea! Most, mikor Zsuzsi szabaddá lett, volt oka ismét remélnie. Azt mondom kednek, hogy üsmerek olyat, a ki Zsuzsával le akarná tetetni a feketét, de nem akarja. — Nem tudhatom az okát, noha azt tudom, hogy még leány korában is szerettek egymást ... De elég a, hogy nincsen kedve hozza, noha a szeretet megvagyon. Minthogy keresztények vagyunk, mondjuk azt, hogy a kit az Isten valakinek nem rendelt, aztot nem is fogja bírni.« A szegény árva eszétől kért tanácsot, hogy is köthette volna sorsát oly szegény, bizonytalan jövőjü bujdosóéhoz, a kinek a hű szívén kívül nem volt egyebe! Csak készül, készül Lengyelország fele. S mily szépen nyilatkozik a csalódott férfi nemes gondolkodása. Valamennyi portekéjat látom, hogy a ládában teszi, mintha annyi kést verne a szívemben ... Éleget vagyok azon, hogy megmaraszszam. Gondolom, hogy talám a szíve is azt tanácsolja néki: de az elméjit nem nyerhetem meg. O ha engemet cirókal is, de jövendőre néz ... látja, hogy minden szerencsém, jószágom jégre vagyon épitve. Azért nem a szívtől, hanem az elmétől kér tanácsot: mit szólhatok ez ellen? mert a bizonyos, hogy az okosság jobb tanácsot ad nekünk, mint a szívünk; mert a szív csak a jelenvalót suhajtja: az okosság pedig az jövendőről is gondolkodik. És így semmit sem szólhatok a Zsuzsi szándéka ellen: mert, a mint a francia példabeszéd mondja, kinek kinek kell tudni, hogy mi fő a fazakában: az én fazakamban pedig semmi haza menetelre való reménségem nem fő. Miért kivánnám en azt, hogy valaki a maga szerencsétlenségen kívül az enyimet is viselje?

Megnyugodt egyedül és megnyugodott benne, hogy mindennek úgy kellett történnie. Apró csepro dolgok, iras, olvasas könnyitettek rajta, elmult a tél, a tavasz, latogató is erkezett Franciaországból, a

fejedelem második fia. És a tüzes, élvezetre vágyó fiatal ember kedvtelései némi változatosságot hoztak életök egyhangúságába. Újra kimennek a szentelt sárban heverni, savanyúvizet inni, bár a fiatal herceg, mint látszik, inkább szomjúhozza a meleg forrást, de az apja hirével nem fog olyan orvossággal élni«. Aztán a kirándulásokról, vadászatokról is csak vissza kell zarándokolniok. Mintha a hideg őszi szél, az ég komor felhői, sárga, hulldogáló levelek bánatos hangulata lelne visszhangra lelkeben. Mennyi időt tékozoltak el hiában való vándorlásra, mely soha vissza nem jö, és csak haszontalan és ízetlen sóhajtásokat hagyott maga után! Szerencsések volnánk, hogyha másoknak például lehetnénk; de nem leszünk. Mert hány ezer ember veszett és vesz mindennap a tengerben? A felöl elegen mennek a tengerre. Hát minekünk nem volt-é példa előttünk? Volt; de tanoltunk-é rajta? Mások is csak úgy cselekesznek, — megtanulják, de el nem kerülik. De mi lehet ennek az oka? Nem egyéb, hanem a nyugtalanság és a nagyravágyódás. Felinek sincsen eszében az ország jóva; de mindenik teli torokkal kialtja a szabadságot. Mert a nagyobb rész csak az újság és a változás után fut; a jövendőt meg nem gondolja; se a jelenvaló jóval nem tud élni, se meg nem tudja becsülni; hanem a jövendőbéli bizontalan jó után suhajt, a melyet vagy lehetetlen elérni, vagy pedíglen az a jó azért tetszik jónak, hogy nincsen hatalmunkban és hogy csak nyughatatlan elmétől származik ... Nem kellene soha egy jó hazafinak zűrzavart csinálni, se kívánni semmiféle szin alatt. Az Isten adja a fejedelmeket, mind a jót, mind a rosszat, egyaránt kell az ö kezeiből venni; a jó áldás, a rossz büntetés. O tudja egyedül, meddig kell tartani a nyomorúságnak és mikor kell annak végit szakasztani.«

»Le kell irnom a már haszontalan gondolatimat; — mivel mi olyanok vagyunk, mint a vízbe esett ember ... A való, hogy még eddig minden ag a kezünkben szakadott: mert nem az Isten segitségéhez kaptunk ... Csak azt bánom, hogy a virágból most minden órán kóró leszen, és a kórót nem szokták a fűző mellé tenni. De én [nekem], a ki egész életemben bújdostam és végtire 16 esztendős koromban hazámat elhadtam, a bizonyos, hogy a szabadságkeresés az elmémben akkor nem volt, es ha eddig tart buidosasom, az igaz, hogy az uramhoz való vak szeretetem okozta. — Igy mondhatni természet szerent: de keresztényi módon szólvan: Isten rendelése: és meg kell csókolni a vesszöt, a melylyel ostoroz.«

Életének tragikumát irta meg ezekben a sorokban, mely annál meghatóbb, mert valóban nemes erzésből fakadt és a bün minden árnya nélkül, kizárólag a körülmények veszes hatalmát hirdette. Végzete volt, hogy szenvedjen és boldogtalanságban fussa meg hosszú pályáját, és adománya, hogy a csapások alatt végkép el ne csüggedjen. Az oly szivek, mint az övé, soha sem merülnek el a fájdalomban mindenestül,

a por lehúzza őket egy pillanatra, de van ereük, hogy felemelkedjenek ismét, s figyelmük, fogékonyságuk sokoldalúságával keressenek, ha nem is valódi enyhülést, de szórakozást a körülöttük folydogáló életben. A konstantinapolyi állapotokban soha sem mutatkozott több változás, melyek magukra vonják érdeklődését; a kitörőben levő lengyel örökösödési háború még egyszer felkelti reményeiket. Azonban hiába várták napjukat. Rákóczi Ferencz sorsa maskép volt megírva. Mikesnek el kell vesztenie mindent, ideáljait, »atyját«, az ő hivatása fenekig üríteni a keserűségek poharát, melyből másoknak csupán több-kevesebb jutott. Míg a fejedelem élt, mennyi szeretettel rajzolgatta e nemes, bölcs, nyugodt, vállasos férfiú szokásait, a kinek puszta nehezteló szótlansága elég arra, hogy a szivében valami nagy, elviselhetetlen fájdalmat okozzon. Most, a mikor meghalt, nem hiába mondja magát árvának, az ő sírása nem puszta szó és nála van értelme a folkiáltásnak: Az Isten vigasztaljon minket! Minden szomorúságra gerjeszti, akárhova fordúljon, mindenütt azokat a helyeket látja, a hol úra lakott, járt és beszélt velok: most mind az a hely puszta, és keserűséggel tölti be a lelket. Hónapokon keresztül el ebben a fásult bánkódásban. »Azt ne gondold, néném, hogy meghaltunk volna. Még élek; mert eszem és írok; a halottak pedig egyiket sem cselekszik.« Aztán meghal Sibrik uram, az udvarmester. Most már a háztartás is nyakába szakad. Csupa keserűség az élete a között az ingerült, elégedetlen, gyülölködő nép között, melynek sokszor Rákóczi sem tudott eleget tenni. Hányszor nem jutnak eszébe a nagy fejedelem szavai: »Ha meghalok, sokszor megemlegetsz engemet: de akkor késő lesz.« Alig várja Rákóczi József megérkezését, a ki fölmenti őt gondjaitól. És szolgálja az új fejedelmet hűségesen, mint az édes apját szolgálta, bár az — úgy látszik — nem becsüli őt mivolta szerént s »igen messze esett almafájától«. Rákóczi József, a kit Bécsben az udvar neveltetett, távol az atyai hatástól, nem az a kedves, jó fejedelem lehet, a ki mint ember magához tudna fűzni őket. Most, a mikor rendetlenségbe jut, fölfordúl minden, kifelé a tekintély hanyatlik, a fiatal, gőgös, állhatatlan, fektelen vérü vezér csak istenfizesset sem mond szolgálataikért, megkaromolja ezeket a megtört, életunedett férfiakat, és nem ismerve nemzetet, a szeretet szikráját sem mutatva iránta: megvalljak, hogy harminc esztendőtől való bujdosásuk oly súlyosnak nem tetszett, mint ez a három hónap.«

Aztán jönnek a politikai változások. Ausztria megszegte a passzarovici békét s az orosz szövetségébe állott. Mikes világosan látja a jövőt. A porta »ösztöt fog belőlük csinálni a német császár ellen. Régen, évekkel előbb kaptak volna az alkalmon, tudtak volna bízni a szabadság varázserejében. Most már azt a hitet hiába keresik lelkük mélyén. Visszaemlékeznek néhai jó uruk szavaira, hogy »inkább szereti itt halálát, mintsem azt látni, hogy ezette rablásokat tegyenek Erdélyben«,

hazafi érzésük tiltakozik ellene, hogy Magyarországot oda dobják egy török-tatár pusztítás veszélyeinek. »Csak úgy bánnak velünk, mint a gyermekekkel, és vázt akarnak belőlünk csinálni; mert azt gondolja a porta, hogy mihent Vidinben érkezünk, az egész Magyarország és Erdély lóra ül, és hozzánk jő. Talám úgy lehetne, ha az öreg urunk élne. De most, hogy hozzánk jöjön valaki, Isten ne adja.«

Nem is ment hozzájok valamire való ember. »A kik jöttek, azok a fára való magasztalást kerülték el.« Csak egy érdekes török táborozásban vettek részt, melynek részletei bőséges anyagot nyujtottak a leírásra. Aztán Orsovát megvéve, indúltak hazafelé. Az erdélyi betörés terve el volt ejtve örökre. »Az Isten megoltalmazta édes hazánkot a rablástól. Elég a, hogy holnap innen megindulunk, és elhadjuk a fekete, szalmával, földdel, füvel, fövénynyel elegyesen sült kenyeret ... Vége vagyon a komédiának és a theátrumról becsületesen leszállítanak.« Mentek lefelé a Dunán, téli szállásra. Csernavodán meghalt Rákóczi József, és újra fő nélkül maradtak. Nem sokára nem is lesz főre szükségük többé. Annyiokat eltemették már, hogy a mennyien még vannak, egy szilvafának is elférnek az árnyékában. De »a ki minket teremtett, annak legyen meg akaratja rajtunk. O minket például tett az egész nemzetünknek, és boldogok azok, kik tanulni fognak rajtunk, kik az országgal együtt tartanak, és a kik füsthöz hasonló okból el nem hagyják nemzeteket és örökségeket. Adja Isten, hogy soha senki bennünket ne kövessen, és irtózva halljon beszélni a mi hosszas bújdosásunkról.«

A nyár némi szórakozást hozott Mikes részére. Mint a porta kiküldöttje jár Havasalföldön, Moldvában, miatt szomorúsága enyhül kissé. A remény, hogy hazafelé megy az útja, örömmel tölti el a szivét. »Elég a, hogy ha Erdélyt meg nem láthatom is, de köponyegit meglátom; mert az erdélyi havasok mellett megyünk el. Ha Zágonban sert nem ihatom is, de iszom a Bozza viziből.« Ismét visszatér anekdotázó kedve. Elmondja néhány szökött német muskatérosnak a furfangját, kik a minap úgy szereztek bort, hogy egyikük halottnak tettette magát, a többi pedig a pópa kapuja elé vitte ásókkal, kapakkal fölfegyverkezve. A pópa könyörögni kezdett, hogy a halottat mashova temessék, aztán öt veder bort adott nekik, csakhogy tovább menjenek, mire a »halott« föltámadt és ő ivott először az áldomásból. Tetszik neki a havasalföldi vajda, mert bár »a szeme kancsal, de az esze nem a; elegendő van neki, ha szinte görög szinü is. Mert a görögöknek másféle szinü az eszek — nem mondhatni teljességgel, hogy fekete, de igen barna; mert mindenkor azon van, hogy csalhasson meg másokat.« - Bukaresttől Foksánig a vajda hintójában mentek, a mely talán még a legelső havasalföldi vajdáé volt, de akarmicsodás volt, hintó volt. Foksántól hatalmas rossz postalovakon kellett folytatni az

utazást; de minő volt az út egész Jászig! Egy menyasszony gyönyörűséggel járhatott volna velök: a mezők be voltak terítve virággal, hogy a lovaik csak szegfűre és tulipánra léptek. Hátha még az elmúló gyönyörűségünk nem lett volna megelegyítve felszszel? mert attól is kellett tartanunk, hogy valamely tevelygő jó magok reánk ne ússenek. Megmutathattuk volna a török császár fermányat, de tudom, hogy ők erre nem hajtottak volna, és ha csak erővel is, Lobkovicshoz vittek volna ebédre. Mi pedig éppen nem óhajtottuk azt a becsületet. A mi őrzőink pedig, ha valami lovast láttak, mindjárt az erdőt tekintettek... Elítélheted, néném, micsoda suhajtásokat bocsátottam, mikor az édes házam havasi mellett mentem el. Öromest bémentem volna Zagonban, de az Úr béfodözte előttem az oda vivo útakot: mert az egész föld ové.

1640. október 20-án meghalt III. Károly. Micsoda nagy változást okozhat ez e világban, ebben a nagy vendégfogadóban! Az ő törvényben, a kik levelesek voltak, visszamehettek a főpap halála után — hát várhatjuk é azt? Várták, remelték, hogy az a fiatal asszony, a ki a trónon következett, ki fogja terjeszteni kegyelmet arra a néhány öreg emberre, a kik már alig könyöröghetnek egyebert, pár napi nyugalomnál, egy csöndes sírhelynél hazájuk földjében. Úgy várták, mint a betegek Siloé tója mellett a víz fölkeveréset. De azt a vizet angyal keverte föl és nem ember, — és a bölcseség angyalára hagyták magukat, a szép, fiatal királynénak pedig nem volt a szíveben könyörület a számukra. Keserű humorral nyugosznak bele a megváltozhatatlanba: »Tartozunk meghalálni a királynénak hazánkból való kirekesztésünket, mivel ott az élet fogyatkoztatására több ok vagyon. Itt nincsen bajunk se tiszttartóval, se számvetővel. A perlekedésben a fejünk nem fáj. A kvártélyos nem szomorgat. A jószág szerzésen vagy elvesztésen nem törödünk. A más sorsát, tisztséget, elömenetelet, udvarházat nem irigyeljük. Gondolom, hogy más sem irígyli a mienket.«

Meg egy darabig érzik szívökben a keserűség, de a mosolynak, vigabb lelki állapotnak mindörökre vége. Az elfásulás csöndes, szürke napjai köszöntenek be hozzájok, és lelkükön erőt vesz az egykedvűség. Az események folynak tovább, tovább; Mikes följegyzi őket, de kedvének szárnya meg van szegve. Dolgozatot ír a török birodalomról, melynek történelmi értéke van; szíve zárva, és alig érezzük lüktetését. Csak egyszer nyílik meg föl és utoljára, az 1758. december 20-diki levelben. Akkor újra ő beszel, a régi Mikes, bár arányos kedvet elraboltak a szenvedések, játszi humora eltünt, és lelke kincseiből nem maradt meg semmi egyéb a bölcseség világosságánál és a vallás szelíd, édes melegénél. S mi nem mondhatjuk szerencsetlennek azt az embert, a ki életének hatvankilencedik esztendejében így tud írni; mert szíve erősebb volt a szenvedéseknél, lelke magasztosabb, hogysem a zivatarok a kétségbeesés sarába sujthatták volna. — Íme:

Rodostó, 20. dec. 1758.

Kedves néném! nemcsak mi, hanem az egész emberi nemzet olyan, mint a halálra ítéltetett rabok, a kik nem tudják, mikor viszik ki a halálra. A mi sorsunk épen olyan. Mennyi urakot, nemes embereket temettünk már el, kit egy, kit más esztendőben? Úgy annyira, hogy már csak ketten maradtunk Zay úrral. Az Isten azt is kivevé a bujdosásból 22. octobris. Már most egyedül maradtam a bujdosók közül, és nem mondhatom, mint eddig, hogy hadd vigyék ki ezt vagy amazt előre; mert egyedül maradván, nekem kell kimenni az áldozatra. A Csáki úr halála után Zay urat tette volt a porta a magyarok fejévé, a kik ebben az országban vannak a császár protectiója alatt. Halála után a portára kellett mennem, hogy hírré adjam halálát. — A szokás szerint engemet tettek básbuggá. Mert azt jó megtudni, hogy a kik az öreg Rákóczival jöttünk, azok közül csak én maradtam. Hanem a kik most velem vannak, azok újak. Micsodás a világ! Menynyi változáson mentem már által, de az Istennek gondviselése mindenkor velem volt, és vagyon mindnyájunkkal. Egész prédikációt csinálhatnék a siralom völgyében lévő változó életünkről. A mely változást mindaddig próbáljuk, vala még az örömnek hegyére nem megyünk.

Vagyon immár egynehány napja, hogy ide visszaérkeztem. Mit rendel az Ur ezután felőlem? az ő kezében vagyok. Hanem azt tudom, hogy a pornak porrá kell lenni. És boldog az, a ki nem az Úrnak, hanem az Úrba hal meg. Annyi hosszú bujdosásom után kell-é mást kívánnom annál a boldogságnál?

Az első levelemet a midőn a néném nek írtam, huszonkét esztendős voltam, eztet pedig hatvankilencedikben írom. Ebből kiveszek 17 esztendőt, a többit a haszontalan bujdosásban töltöttem. A haszontalant nem kellett volna mondanom; mert az Isten rendelésiben nincsen haszontalanság; mert ő mindent a maga dicsőségére rendel. Arra kell tehát vigyáznunk, hogy mi is arra fordítsuk, és úgy minden iránt való rendelése üdvösségünkre válik. Ne kívánjunk tehát egyebet az Isten akaratjánál. Kérjük az üdvességes életet, a jó halált és üdvességet. És azután megszününk a kéréstől, mind a büntől, mind a telhetetlen kívánságtól. Amen.

Semmi kétség, ezek a »Törökországi Levelek« mint forrásmű számot tesznek a tudományban. De Mikes kiváltsága első sorban irodalmi értékén sarkallik, mely nem függ pusztán a megírt tárgyak fontosságától és bőségétől. Az olvasó egy eredeti, magyaros egyéniséget lát maga előtt, a kinek a lelke elömlik egész munkáján, minden dolgot erős egyéni színezéssel von be és sajátos árnyéklatot és fényt kölcsönöz mindennek, a mihez hozzá ér. Ragyogó sajátsága ez az egyéniség, az a derült, enyelgő, pajkos, mély, bánatos humor, mely ott csillog a nyomorúság könnyén és mosolyra készt; a bájjal rakott életen és azt elhordozhatóvá teszi; a mely kezdetben derültebb, aztán alaphangja hovatovább vallásosabbá lesz. Talán van ebben a humorban némi egyhangúság, némi korlátozottság, a lélek harfájának húrjaiból nem sokat pendít meg, azonban csendes, kitisztult, nyugodt és elég mély,[1] s mi látjuk ennek a fogékony, szeretetremeltő leleknek hullámzását tisztán, világosan, mint valami kristály forrás fenekét.

[1] *Baráth*, Irod. dolg. 23.

Szó sincs róla, tudta levél és levél különbségét. Foltehetjük, hogy ismerte Sevigné asszony bájos leveleit, és valóban irtózott azoktól, a kik szarazon, szürken adják elő gondolataikat. Igyekezett rá, hogy változatos legyen, de tudott őszinte lenni. Úgy tette papirra eszmeit, a mint lelke gazdag forrásában megszülettek, és nem akart egyebnek látszani, mint a mi valóságban volt, sem jobbnak, sem műveltebbnek, sem tudósabbnak. Mily egyszerű, mily természetes az előadása! Soha senki nem írt előtte ilyen prózát a magyar irodalomban, sem sokáig utána. Semmit sem tanult a régi magyar iskolák erőteljes szónokiasságából, mely súlyos és éles volt, mint a harcolók szablyája; s még kevesebbet a franciák affektált, finnyás edeskedéseiből. Ez a próza nem törekszik díszre, válogatottságra, nem akar tudós deák szavakkal föltűnni, rövid, magyaros szabású mondatai egész keresetlenül folydogálnak, mint a társalgás nyelve, és egyedüli ékességök az a művészi összhang, melylyel irójuk egyszerű, nemes, magyaros lelket kifejezik. És mégis mennyit, mily tarka, változatos világot tudnak elénk állítani! Mennyi önkénytelen művészet az életkorok hanyatló hangulatainak tükröztetésében! Mi nem hihetünk többe abban az elméletben, hogy a Levelek három különböző időszaknak megannyi csoportban írt alkotásai; de érezzük az ifjúság aranyos verőfényét, mely dacol a szerencsétlenséggel és vigasztalást lel a reménység bűvös almaiban; látjuk a férfit csalódásainak romjain, sebeivel, a melyeket oly nehéz felednie, tapasztalva ábrándjainak hiú voltát, de küzdve a fájdalom ellen, miközben vidám jókedvet, mely a fiatalság napjaiban örömre fordúlt, a humor kezdi mindinkább folváltani. Aztán bekoszönt az öregkor, a szelíd humor mind melyebb medret ás magának, bár igazi keserűsegge nem lesz soha. Meg-megszállja a bánat, de nem vesz rajta erőt. Mint az őszi kodon át attor a napsugár, az ő lelkéről is elmúlik a bánat kode, s előtör az a jókedv, melylyel annyira meg volt áldva. Nem zsörtölődik, nem panaszkodik. A vallás, mely első ifjúságától kísérte végig életen, melyhez nemcsak a végső szükségben folyamodott, vigasztalta eddig is, vigasztalja most is. A múlt feledésbe merült, reményei meghiúsultak: de megmaradt mely bizalma Istenben, őszinte megnyugvása sorsában; s ezzel a megnyugvással teszi le a tollat is, midőn imadságszerű lendülettel bevegzi utolsó levelet. — Így olvad össze leveleiben a fiatal, férfiú és öregkor hangulata, mint a tavasz, nyár és ősz a természet világában.«[1]

Az ily munkáknak meg kell ragadniok az olvasót akkor is, ha tárgyaik [illegible] tekintetben egyhangúak, ha az író szelleme nincs is különösebb [illegible]sággal megáldva. De Mikes nemcsak az erős egyenisegek [illegible] tulajdonával gyönyörködtet, hogy mindent valami sajátos,

[1] [illegible] 1891.

eredeti oldaláról tud szemlélni. Nála seregestül tódul elénk a tárgy a politikából, a történelemből, a néprajz, az anekdoták, az állatok, a növények világából; érdekes és komoly tapasztalatok, kedves, csinos példák, melyekben valami komoly tanulság rejlik, jókedvű, pajkos és csintalan megjegyzések, különösen az asszonyokról, tünődések az élet változásai felett, jóizű kalandok, és mindez hozzáfűzve egy érdekes alaphoz, a bujdosók pályajához, az író élete folyásához: mintha egy kitünő útleirást hallanánk vagy egy kitünő csevegőt, a ki úgyszólva észrevetlenül siklik át egyik tárgyról a másikra és meghordoz a világban a nélkül, hogy észrevennők.

Azt fogják mondani, hogy ez a világ nem új, és valóban, Mikes, azon kivül, hogy a nőnevelés szükséget hangoztatta, nem termelt új gondolatokat. Ez a tiszta, világos szellem, a mely oly élesen látja a dolgok körvonalait, egy hanyatló világnak szélén áll, mely többé nem tör a problémák magasságába, és elvonúl az új elől, mely hatalmas léptekkel halad előre. Mikes minden izében a régi magyar irodalomhoz tartozik, melynek utolsó nagy alakja, és megőrzi annak jellemvonásait akkor is, a midőn francia hatás alá került. Az irodalom egy sereg forditott munkát örökölt tollából, melyek csaknem mind a régi vallásos eszmekörben forognak és vallási kérdésekről vannak irva, Jézus életéről, a keresztények, az izraeliták szokásairól, episztolák és evangeliumok magyarázatjai, keresztényi gondolatok . . „ és mikor tíz évvel Rákóczi halála után hozzálát, hogy Poisson Magdolna Journées amusantes -jaiból hat darabot[1] átültessen, azokban akkor is csak a tiszta erkölcs nemes tanulsagai lelkesítik. Meglathatni ebben a könyvben, hogy micsoda szép dolog a jó erkölcsesel való hajlandóság és cselekedet, és micsoda gyalazatos a rendetlen indulat és cselekedet. Hajlandóságot érezhetett e hősök és hősnők iránt, kik, mint Eleonora de Valesco és Dom Fernand, a szép, szelid Rakima, Thibolt lovag és felesége, Dona Elvir és dom Sébastien, a boldogtalan Etelgiva és Emma királyné, Agenor és Timan testvérek, vagy Kork és a derék, nemes szivü Egrad, valamennyien a hűség nagy, sőt magasztos mértékével vannak felruházva, e mesékhez, a melyeknek a szereplői ott kószálnak Del-Amerika és Anglia partjain, Konstantinapolyban, Kis-Azsia területén, Afrika északi szegélyén, Indiában és a tenger ismeretlen szigetvilagan, a császári, királyi és fejedelmi udvaroktól le az emberevők barlanglakasaig, szenvedve és vergődve, míg csaknem kivétel nélkül elveszik nemességök jutalmát; s e mellett aligha vette észre beszédeik feszességet, mesterkelt udvariasságukat, mely a francia heroikus elbeszélést mindenkor jellemezte. Valóban, e mű, ha nyomtatásban megjelenik,

[1] Eleonora de Valesco, Rakima, A ponthiői fejedelem-asszony, Dona Elvir de Zuáré, Etelred, Cleodon, a *Mulatságos Napok* c. könyvében, 1745.

odaillett volna Szép Magyelóna mellé s kedves olvasmanyavá lesz a XVIII. század közönségének, de Mikes, mint emlékirat-szerző elődei, csak egy későbbi kornak figyelmét vonja magára, mely Poisson t kezdetlegesnek találja, a nélkül, hogy a Mulatságos Napokban érezni, tudná Mikes egyéniségének varázsát. A francia elbeszélések kerete megmagyarosítva került át, a hat »históriát« a Szamos partján mesélik el, hat napon, zálogosdit játszva, három fiatal leány és vőlegényeik, Honoria asszony kertje közepén, szőlőlugas árnyában, mely olyan volt, valamint egy levélből való palota, és »a szőlőfáknak, a melyekből állott, masa talán nincsen Erdélyben, mivel Honoria azokat mind Rodostóról hozatta.« De az elbeszélésekben csak az eredeti szól, elég folyékonyan, elég magyarosan, de nem a Mikes szokott kedves zamatosságával. Ő csak önmagát tudja írni, azt, a mi a saját lelkéből fakad. Idegen gondolatokat tolmácsolva egyszerre szintelenné válik, még mondatfűzésének szabatos rövidsége is elhagyja. El lehet róla mondani, hogy a szó szoros értelmében emlékirat szerzőnek született, és körülményeinek kiváló része volt benne, hogy azzá fejlődjék. Ifjúkora, melyet a háza földjén töltött, emlékeinek, szerzett benyomásainak üdeségével odafűzte a régi memoire-író iskolához, és számkivetve a honi társadalomból, nem érezte az idők átalakító hatását, mely a memoire divatát megszüntette és helyében a történetírás egyéb alakját karolja föl.

Az egyetemes történelem kevés művelőt tudott a múltban felmutatni. A XVI. és XVII. század zavaraiban, midőn az emberek a maguk vagy legfölebb kisebb körük sorsával vannak elfoglalva, a história terén szinten az egyéniség, a partikularizmus lép előtérbe. Még a kik némi összefoglaló munkásságot fejtenek ki, azokon is érzik valami partikularis szellem hatása. Székely István, gönci pap, ki 1559-ben adott ki egy magyar nyelvű krónikát, melyet azért csinált volt, hogy »elmejét az írás-olvasás közben segítené«, zsoltárai és egy hittani munkája révén már ismert írói köze tartozott a protestantizmusnak, melynek a históriában ő az első hirdetője. A reformációnak érdekében áll, hogy az emberek szakítsanak a történelmi események régi fölfogásával, mely a múltban a katholicizmus hagyományainak szentesítését látta. Az új irány harcosainak meg kell kísérelniök, hogy saját szempontjaikat alkalmazzák a tárgyakra és a tömegekben új meggyőződést teremtsenek ama dolgokról, melyek éltek az emlékezetben, a közfelfogásban és hatással voltak a sokaság gondolkodására. Székelyben nem az a fő, hogy a világ teremtésétől kezdi munkáját, az sem, hogy bibliai számítással hat »ezörre« osztva az időket, mondja el, évek szerint, a »lőt jellős dolgokat«. Ő mindenekelőtt protestans író, a ki egyéniséget viszi be a krónikába, mely megszűnik események puszta, száraz lajstroma lenni, hogy tendenciát szolgáljon és a katholicizmus bűneit s tévelygését hirdesse. Azt mondja: »Krisztus a keresztyenséget nem

fundála templomrakason, sem oltárcsenálason, sem keresztelő kön, sem templombeli bömbölésen, berbetelésen, misén ... hanem csak az evangeliomba való hitnek vallásába. Csak azok az egyházi népek, a kik az evangeliomot hirdetik Krisztusnak hivatala szerint. Ennek okárt a pápát, érsekeket, pispekeket, kanonokokat, papokat, baratokat nem Krisztus szerzette, sem ő nem bocsátta őköt, hanem az ördög tojta őköt, kiket négyezer esztendő után megüle Rómába, és lassan-lassan osztán ideje szerint kikölte ... Ennek okáért soha ők avval ne dicseködjenek, hogy ők volnának a Krisztustól hagyott pásztorok, mert ők ahoz annyat értenek, mint a szamár a lanthoz. De minemő pásztorok lakoztak legyen Rómába, és mint őrizték farkasmódra a Krisztus juhait, azokról immár mind rend szerint szóljunk, kiket jobban házoknál az ő szórokról megesmerhetonk.« Telve népies gúnyolodással, nyers, csufondaros megjegyzésekkel a katholikus egyház és papjai iránt. Azt mondja, hogy »mikort pápát választanak, nagy magossan egy székbe ültetik, hogy a dactilussát meglathassak, innet alól pedig az kardinalok azt látván, ottan azt nagy felszóval kiáltják: Vagyon«, stb. — Szent Istvánnak »a pápa külde egy koronát, kit osztán a magyarok a pápa hazugsága után angyali koronának neveztenek ... Ez különben igen jámbor vala és istenfélő, de nem tudák eleibe adni az írás szerint való keresztyénséget, mert immár a csókoló barátok regnálnak vala. Ennek okáért evvel csenáltatának nagy sok kalastromokat, és templomokat, kiket mind e napiglan szemünkkel látunk, továbbá szerzetének vele nagy pispeksegeket, de kollegiomot egyet sem, kibe az igaz tudomany megtartatott volna. Mert kiki mind az ő fazaka mellett szíta. Azért a magyarok csak római keresztyénné lűnek.«

Egyetlen alkalmat sem mulaszt el, hogy üssön az egyházon vagy azt csipkedje. Innocentius papa »nagy voros kalap siveget szerze viselni a kardinalosoknak, mint ördögoknek«, Bonifacius VIII. »rokaul mene be a pápaságba, farkasul éle benne, és kimene belőle mint egy eb«, Nagy Lajos Velenceből Szent-Lőrincbe hozatta Remete Szt. Pál testet, »ha mi hasznát vötte volna.« Efféle rövid, futó megjegyzések özönével fordulnak elő nála, jobb vagy gyengebb oldalat alkotva krónikájának, melyből nem hiányzik a rövides plaszticitás, száraz adattömeg szomszedjaban egy-egy derültebb vonas, de a mely mértéktelen szótukarságával még sem válhatott igazi népi olvasmánnyá. A magyar irodalom e részben újolag kipróbált munkasának, Heltai Gáspárnak nyujtotta a koszorút, ki mint történetiró szinten erős protestáns volt, de Szekelynél hasonlithatatlanúl csiszoltabb, elevenebb és a legkivalóbbak egyike, kik valaha krónikat irtak. Ismeretes, hogy még 1565-ben adott ki egy deák történelmi munkát Hunyadi Mátyás uralkodásáról, mely Bonfini Decasainak megfelelő részét tartalmazta, és folyton faradott az olasz humanista szétszórt kéziratainak gyüjteseben. Szükseget latta egy hiteles Bon

fini-szövegnek, mialatt nem hagyta figyelmen kívül a magyar história egyéb forrásait, főkép a történeti énekeket, a melyeknek értékes kollekcióját hagyta hátra.[1] E kettős alapon épült krónikája a magyaroknak dolgairól, mely nagyjában követi Bonfini elbeszéléseit, a nélkül, hogy puszta fordítássá sülyedne. Akárhányszor eltért mintajától, különösen a tények bírálatában, mely László follépésén innen élenken föltünteti protestáns gondolkodását. — Gejza halála után az urak Salamon mellé kezdettek állani, »ki ez világi és vitéz ember volna, és keveset gondolna a papoknak pepecseléseknek ájtatosságával. De az érsekek és püspökök megnyomva a többi urakat, mind László hercegre adták szavuk, ki aztán is mindenkoron jelen vala minden misékben, veternyékben, primakban és vecsernyékben. »És csak ez kell vala a püspekeknek, és azoknak szolgáinak.«

»Lajos király épűtete nagy klastromot Nosztréba a remete-barátoknak. Az leveldi kalastromot is ő épűteté a némabarátoknak, és nagy jószágokat ada ezekhöz. És annyira bőv kező vala az isteni szolgálathoz, és enyi jószágot ada ahoz, hogy az érsekek, püspekek, abpát urak, káptalannok, kápolnások, oltármesterek, kalastromok, és a több római pápának püsleni, a felénél többet bírnak vala egész Magyarországnak. Nem csoda tehát, hogy a papa így mert parancsolni a magyar királyoknak.«

Másutt a Hunyadi-ház eredetét a népmonda szerint adva elő, nyiltan megrótta Bonfinit, hogy eltavozott »az igaz história« mellől, »melyet hallottunk azoktól, kiknek atyjok szolgálta regen az Hunyadi Janost, és sok ütközetekben forgattanak vele. Mert az olasz Bonfinius kedvesködni akarván Mátyás királynak, a rómaiaktól hozza ala az ő eredetit és olaszt csinál belőle. De a dolog nem úgy vagyon, hanem mint ebben az írásban megtalálod írván, így higyed az históriát igaznak lönni.«

Aztán Mátyás halálától kezdve halad előre a maga útján. Benső fájdalommal kíséri a nagy éra fényes alkotásainak rombolását, mely jóreszben ép azoknak hálátlansága által történik, a kik a porból való fölemelésöket a Hunyadi háznak köszöntek. Soraiban, melyek a parasztlázadást rajzolják, érezni lehet a nép iránt való rokonszenvet, az urak önzésen való nemes búslakodást, és meglep a Zapolyák politikájának kíméletlen rosszalása. E szomorú eseményekkel, és a mi eredményök volt, a mohácsi csatával végződik Heltai krónikája, melynek folytatása sohasem készült el. Meghalt a jámbor Lajos király: Szapolyai uram, ki a veszedelem alatt Szegednél sütőzék, mert csak azt várja vala, hogy ő da veszne Lajos, hogy ő magát annak utána előtölhatna, éjjel elöröszöndék a néptől, és úgy lőn szombe a Szoliman császárral.

[1] *Cancionale*, Kolozsv. 1574.

és úgy köté meg az ebláncot vele. Kinek az előmente és az hitvány vége mint lott, Isten nem akarta, hogy Heltaitól hallja meg az ország, mely ragaszkodassal, szeretettel forgatta ezt a kedves, zamatos, népies könyvet, olvasta ezt a Bonfini üres szónokiasságától ment, cikornyatlan

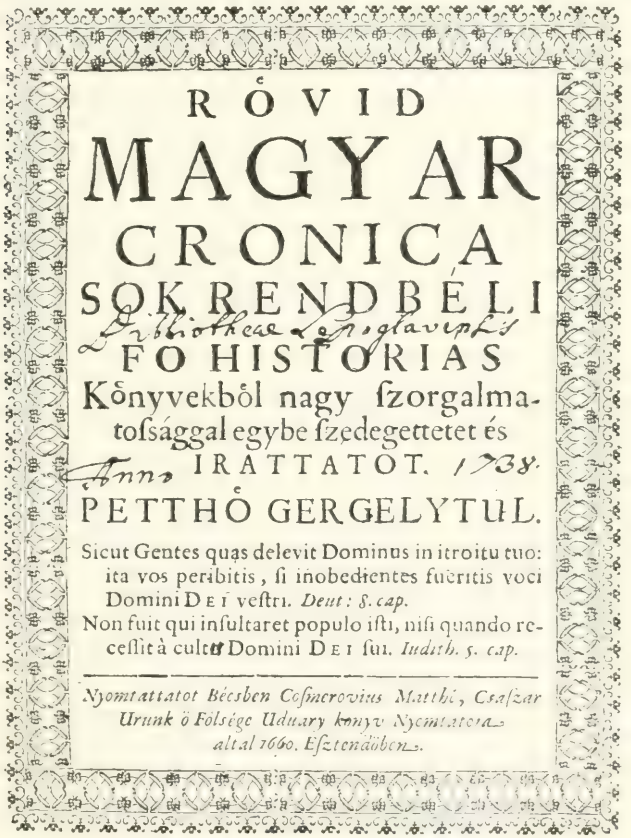

RŐVID
MAGYAR
CRONICA
SOKRENDBÉLI
FŐ HISTORIAS
Kőnyvekből nagy ſzorgalmatoſsággal egybe ſzedegettetet és
IRATTATOT.
PETTHŐ GERGELYTUL.

Sicut Gentes quas delevit Dominus in itroitu tuo: ita vos peribitis, ſi inobedientes fueritis voci Domini DEI veſtri. *Deut: 8. cap.*
Non fuit qui inſultaret populo iſti, niſi quando receſſit à cultu Domini DEI ſui. *Iudith. 5. cap.*

Nyomtattatot Bécsben Coſmerovius Matthé, Csaſzar Urunk ő Fölsége Uduary könyv Nyomtatoja altal 1660. Eſztendőben.

Petthő Gergely kronikájának címlapja.

s megis folyékony magyarságot, elvezte azt a kedelyes, józan, hazafias szellemet, a mely végig elomlott rajta és Heltainak az irodalomban kiváló helyet kölcsönzött.

Így vált a protestáns szellem a magyar nyelvű történetírás meg-

alapítójává. A katholikus részen az egész XVI. században senki sincs, a ki a múlt összefoglalását magyarul megkísérlené. Páznány nagy sikereinek kell bekövetkezniök, hogy a katholicizmus ezen a téren is megjelenjék s Pethő Gergely krónikájával[1] próbajat nyújtsa egy történelmi munkának, mely a német párt és az egyház szellemében tárja fel az események tanulságait. Újra előhozzák Bonfinit, az egyszer, hogy kivonatot csináljanak belőle, rövidet, sokszor szárazat és hibásat. Aztán Istvánfira kerül a sor, az elbeszélés hovatovább bővül, és az író, ki 1629-ben halt meg, egy sereg érdekes adatot jegyez fel az egykorú eseményekről. Bocskay és Bethlen táborozásairól, melyek kiváló tehetségek művei voltak, de kiragadták a magyar kezéből a legkedvezőbb alkalmat, hogy a törökot kiűzhesse. Ez a gondolat élten el az akkori évek katholikusában, és nem csoda, hogy kemény kifakadásokra ösztökéli. Bocskay István úgy jelenik meg előttük, mint Basta méltó társa, kit a romlás fiának neveznek és azt kívánják, hogy hazája romlására soha se született volna! De micsoda mindez Spangár András szenvedélyéhez, a melylyel a következő század elején Pethő hagyatékát folytatja! Mintha nem is Magyarországról, hanem csupán igazhivőkről és eretnekekről volna szó, kik egymással koromszakadtáig való küzdelmet folytatnak. Spangár átgázol mindenen, a mi protestáns, pokolra kárhoztat mindent, a mi nem katholikus, és munkájához hozzáfűzi a magyarországi és erdélyi eretnekek bűneinek hosszú lajstromát, melyeket azok 1732 ig elkövettek, végezve amaz óhajtással, adja Isten, hogy ezentúl Magyarországon egy akol és egy pásztor legyen. Az élet hangja volt ez, a mely meg mindig telve áldaz gyülölettel, tusákkal, a protestantizmus hívéit úgyszólva folytonos önvédelemre kényszerítette, a hatalmassá lett katholicizmusé, mely megindúlt, hogy eltiporja ellenségeit, és visszaállítsa az ősi hitegységet Szűz Mária és Szent István országában. De ez a hang nem illett az irodalomhoz többé, s e demagógszerű stíl legkevésbbe felelt meg a katholikus történetírás hagyományának, mely soha sem volt népies, sőt kétszáz esztendőn át megőrizte arisztokrata és konzervativ jellegét, melyet alapítói a XV. század humanistáitól örökoltek. E férfiaknak nincs mondani valójuk a »vulgus profanum« számára. Tudósok akarnak lenni és fő-fő vagyuk, hogy ékes latinsággal írjanak, minő a Bonfinié volt, a kit kiadnak és többnyire folytatni óhajtanak. Egy Oláh Miklós, Verancsics Antal, Forgách Ferenc tartoznak e társaságba, egy Istvánti Miklós, ki a régi magyar historiai irodalomnak klasszikusává tudott emelkedni. E tudós, nagyműveltségű főpapok és urak műveiben meg egyszer fölragyog a renais-

[1] *Rövid magyar krónika*, Bécs, 1660. Pethő Gergely (1570—1629) Horvátország kapitánya volt és mint ilyen a politikai ügyekben tevékeny szerepet játszott. Életadatait l. *Margalits Ede* »P. G. és Ratkay György« c. cikkében, Kath. Szemle, [illegible]

sance napja, melynek a században elég imádója van, de csak történetírói akadtak hivatottak. Oláh Attilát és Magyarország leírását nyújtotta, Verancsics, a kiváló diplomata-pap egy a maga korát felölelő nagy munkához gyűjtött gazdag és becses anyagot, melynek teljes kidolgozására többé nem volt ideje; Forgách Ferenc, a váradi volt püspök, Bathori István kancellárja, a János király halálától II. Rudolf megválasztásáig terjedő időszakról készített kommentárokat. Kemény, tacitusi lélek volt, a ki bőven ízlelte az élet csalódásait, és ismerve a köz- és magánélet minden nyomorát, keserűséggel tölt el a magyar dicsőség eltüntén, melynek föltámadását a jövőben sem hitte. Valamennyi társa közt ő volt a legvigasztalanabb, a legegyoldalúbb, de a legeredetibb tehetség is egyszersmind, a kinek munkáját értékben csupán egy szarnyalta túl, az Istvánfié, melyet Pázmány bocsátott közre.[1]

Istvánfi Bonfinit folytatta és a Hunyadi Mátyás halálától 1606-ig terjedő időt hidalta át. Mint Oláh Miklós titkára, Miksa diplomataja, Rudolf alatt a királyi tanács tagja és 1581-től alnádor mélyen belátható az eseményekbe, mint Olaszországban képzett humanista aranyos, klasszikus előadású műben írta össze őket, a melynek kettős alapelve: a Habsburgokhoz való hűség s a régi egyházhoz való feltétlen ragaszkodás, az akkori katholikus pártnak jelszava. Mondják, hogy a hol maga is a szereplők közé tartozott, meghamisította az eseményeket: a vaskövetkezetesség, melylyel ítéleteit kimondja, egyoldalúvá és igazságtalanná tette a más párton küzdők iránt, de mindez nem rontja le munkájának becsét, mely egy viharos időszak minden átjáró izgalmai között születve, a körülmények hatásától ment mindenestül nem lehetett. Istvánfit elismerte maga a kor, melynek írt; munkája kézikönyvévé lett az államférfiaknak, zsinórmértékévé az ultramontan-politikus pártnak, és a protestansoknak is számba kellett venniök. Tudományos szempontból becsessé tették adatai, az irodalom pedig nem fogja elfelejteni, hogy a XVI. század magyar történetének először adta meg az ízekre osztott és szép alakú testet s Magyarország újabb történetének az alapot.[2]

A Bonfini-féle humanista iskola, melynek még egy sereg kitünő tagja volt, köztük az olasz Brutus Mihály, Bathori István udvari történetírója és Somogyi Ambrus, belső szolnok varmegyei főjegyző, bezárult. A XVII. század folyamán a magyar nyelv mindinkább ki kezdi vívni jogait, s a kik latinul írnak, új célokkal, új tárgygyal és párszor új pártállással lépnek a históriai irodalom terére. A Bonfini-iskola vezető elemei úgyszólva teljesen katholikusok és dinasztikus érzelmüek voltak; most a latin irodalom legkiválóbb termékei Erdélyben, a

[1] *Nicolai Istvanfi Pannon historiarum de rebus hungaricis libri 34.* Coloniae Agrippinae, a. 1622.

[2] Flegler, i. m. 88.

memoire-ok hazájában s Erdély történelméről készülnek. Nemesek, főurak, Erdély legkiválóbb arisztokratái közül fogják kezökbe a tollat. Két Bethlen, Farkas és János, mindakettő Apafi kancelláriája, miután végigélték hazájuk legszomorúbb és legzavarosabb éveit, s II. Rákóczi Györgytől fogva egyik fejedelmet a másik után látták elbukni. Farkas, a ki ifjabb volt, Erdély egyetemes történetét tervezte, de csak 1609-ig folytathatta, terhes hivatalai megfosztották az ahhoz való időtől. Lelkiismeretes, buzgó történetíró volt, ki az alapúl vett Istvánfihoz bámulatos anyagot hordott össze és felhasználta a múlt század összes forrásmunkáit. Akárhányszor megtartotta szavaikat, legtöbbször ügyesen vonta ki egy egy helyöknek a velejét, művészien szőtt be szép, világos előadásába egy csomó okleveles adatot, és mindvégig megmaradt komoly, pártatlan tudósnak, ki nehezen mond ítéletet, kétség esetén megelégszik az ellenmondó adatok tárgyilagos szembeállításával és tartózkodik oly embereket gyűlöletesse tenni, a kiket soha sem ismert.

János a Bethlen Gábor halálától 1663-ig terjedő időszak eseményeit foglalta össze. Az volt a célja, hogy Európa figyelmét Erdély pusztítására irányozza, melynek bukása a szomszédos népeket szintén veszélyezteti. Jól látta, mily nehéz egykorúakról igazságosan szólani, de mért ne írhatná le híven, a mit mások mondottak és cselekedtek? Valóban, komolyan és férfias elhatározottsággal fejtette föl az események szálait, s rendületlen nyugalma, mint mondják, az antik példányokra emlékeztetett. Később az elbeszélést 1673-ig folytatta, bár az összehordott anyagot nem dolgozta ki többé. De ezek a följegyzések így is rendkívül becses öröksége a történetírásnak, s titkos tanácskozásokról közölt okiratai s emlékezései az egykorú erdélyi politika és élet legbensőbb rejtekeire vetnek szomorú világosságot, mely az író keserűségét s nyomasztó fatalizmusát is mutatja.

Aztán jöttek a többiek: a szónokias Kéry János, váci püspök, Nadányi János, enyedi professzor gyönge »Florus Hungaricus«-ával. És jött Révai Péter, a protestáns koronaőr a szent koronáról írt rövid Commentariussal. Meg akarta mutatni a magyar korona történelmi jelentőségét azoknak, kik babonát láttak abban a tiszteletben, a melyet a nemzet koronája iránt tanusított; leírta sorsát s a hozzá fűződő eseményeket, melyek hatással voltak az állam életére. Aztán még egyszer hozzáfogott a tárgynak kidolgozásához. Észrevette, hogy a magyar királyi korona nemcsak a magyar nép fölötti uralmat jelképezte, hanem lassanként a legkülönfélébb nemzetiségeket egyesíte egy államközösségben, s a magyar korona történetéből ekkép a magyar monarchia története lett,[1] a legjobb egyetemes magyar történet, a mely a XVII. században készült.

[1] V. ö. Riegler 135. — Petri de Reva, de monarchia et sacra corona regni Hungariae centuriae septem. — Megj. 1659.

Egy csapásra benne vagyunk a jövő magyar történetírásnak aramlatában, mely nagy, összefoglaló munkásságot fejt ki és egy egy régi írónak folytatása helyett az adatok minden irányban összehordását és kritikáját tűzi céljául. Révai összeállítja a régi íróknak értesítéseit, melyek tárgyára vonatkoznak, felhasznál számos ismeretlen okiratot és bizonyos mértékben kritikát alkalmaz. De ezt a munkásságot mégis a viszonyok változása fogja megizmosítani és a XVIII. század nyugalma emeli uralomra. A nagy rázkódások, melyek úgyszólva teljesen lekötötték az egykorúak figyelmét, elmúltak, és a szellem zavartalanúl adhatja át magát a múlt egész nagy köre áttekintésének. Annyi szenvedés, küzdelem és illuziók szétfoszlása után végre lélekzethez jutva, kijózanodva és a nagy politika teréről mindinkább leszorítva, mihez is fordúlhatna inkább vígasztalásért s tanulságért, ha nem múltjához, melyben nagysága és dicsősége összpontosúlt? Aztán ne feledjük a külföld hatását. Antwerpenben, Brüsszelben már egy századja folyik a Bollandisták munkája, a tudós világ 1667-től tapsolja Mabillon hatalmas publikációit, melyek a legszigorúbb egyházi szellemet képviselték. Mindez meglehetősen ismeretes a papság, de főkép a jezsuiták előtt, kiknek köréből a kiváló történetírók egész raja fog fellépni. Másfelől megjelenik az irodalom terén a protestáns racionalizmus és kritika, melynek Bél Mátyásban támadt kiváló képviselője. Egyszerre fölzsendül a munkásság, és fölvirágzik az irodalom, nagy, korszakos munkák keletkeznek, a melyekben felhalmozódik az anyag és hatalmas arányokban bontakozik ki Magyarország története.

A tót születésű Bél, ki a hallei egyetemen Michaelis, Budeus, Cellarius előadásait hallgatta s egymás után a zólyomi, körmöci, selmeci és pozsonyi evangelikus iskolák igazgatója volt, még 1718-ban bocsátott közre egy dolgozatot a régi hun-szkitha írásról. Már akkor látni lehetett, mily széles alapot kíván vetni a történelem tanulmányának. Egyszerre szó van a régi történetírók kritikai kiadásairól, oklevelek és levélgyüjtemények, pecsétek és emlékkövek átvizsgálásáról, a népénekek maradványairól. Még az égalj és talaj és másfelől a társadalmi fejlődés viszonya sem marad érintetlen többé. A nagy, rendkívüli ember úgyszólva egész Magyarországgal összeköttetésbe lép, hogy az anyag gyüjtésének megnyerje. És mennyit kell szenvednie a maradiságtól és tudatlanságtól! A levéltárak elzárkóznak, nehogy valami fontos titok kivilágosodjék; országos összeköttetéseit összeesküvésre magyarázzák, hogy csak Pálffi Miklós, a nádor és VI. Károly kegye tudja megvédeni.

De Bél haladt tovább. A »Prodromus« föltárta munkálkodásának tárgyait és céljait, az Adparatus ad historiam Hungariae 1735-ben a régi forrásmunkák egész sorát tette hozzáférhetővé a tudomány számára, sőt Schwandtner jezsuita hasonló nagy gyüjteményeben is volt

jelentékeny része. Aztán egyidejűleg hozzálátott főmunkájának kiadásához, mely különös arányaival és kidolgozásának pontosságával ép úgy meglepte a tudományt, mint sokoldalúságával és adatainak bőségével. Valóban a Notitia Hungariae egy rendkívüli ész és bámulatra méltó szorgalom fényes és maradandó gyümölcse, mely ha egészen megjelen, Magyarországról a legkimerítőbb képet nyújtotta volna, de napvilágot látott részében is megbecsülhetetlen értékű.[1] Bel egymásután ismerteti Pozsony, Turóc, Zólyom és Liptó megyéket, Pest-Pilis-Solt-t, Nógrád, Bars, Nyitra, Hont és Mosony területét. Minden megyének megírja földrajzi viszonyait s terményeit, s az emberi életet, a mint e körülmények közt fejlődhetett. Aztán visszatér a föld régi lakosságához, elkíséri a magyarok, németek, tótok megtelepedéséig; rajzolja a jelenlegi nemzetiségek kifejlődését, tehetségeit és történelmi hivatását s a megye egyes helyeinek, városainak statisztikai viszonyait . . . Soha mintaszerűbb munka eladdig a magyar történetírás mezején meg nem jelent. Jól mondják, az új út meg volt törve, és a történetírás ama módja, mely Bonfini óta uralkodott, örökre félre szorult.[2] A magyar história számottevő munkásai nem jarhatnak többé Bonfini iskolájába. Mindenki rejtett, ismeretlen kincsek aknázásához lát, megkezdik a kronologia pontosabb megállapítását, hozzáfognak az anyag kritikai megrostálásához és a történetet biztosabb alapokra fektetik. E nehéz, fáradságos foglalkozásra senki sem volt hivatottabb a jezsuita írók iskolájánál, mely inspirációt egyaránt merített hazafiságából és mintaképei, Mabillon s a Bollandisták példájából. Szinte meglepő, mily nagy katholikus és konzervativ történetírás fejlődik ki és mily roppant eredményeket érnek el nem egészen száz esztendő alatt. Hevenessy Gábor több, mint száz kötetre rúgó kéziratban hagyja hátra Mabillon módjára tett roppant becsű gyüjtését; az öreg Timon Sámuel a magyar királyok történetét írja meg II. Rudolf trónralépteig, Bonfinin és a humanista Ranzanón kívül már német krónikákat, bizanti följegyzéseket, ismeretlen okleveleket és monografiákat is használva; Turóczy László nagy tudással Magyarország földrajzát és históriáját állítja össze; Kazy Ferenc, részben Timon kéziratából, Istvánffy művét folytatja 1681-ig. De ezek az írók még túlságosan egyoldalúak. Hiányzik belőlük a Spangar zordonsága, nehá finomak, elegánsak és ügyesen fűzik az események szálait, azonban örökölték Spangar tendenciáját és nem tudnak szabadulni tőle. Mindamellett használtak, hozzászoktattak a szellemet az új irányhoz, segítették megtörni a talajt és egyengették az útat azt hatalmas munkához, mely a korszak történetirodalmának

[1] Megj. az I—IV. kötet Bécs, 1735—1742. A többinek kiadását Batthyány József gróf, kalocsai érsek s később primás vállalta el, de csak az V. kötet (Mosony m.) látott napvilágot, a nagy munka többi része elkallódott.

[2] Flegler, i. m. 150.

Bel Matyas.

hosszú időre mely hatást kölcsönöz és a magyar históriának örök dísze; Pray és Katona monumentális műveihez.

Pray György, ki a nagyszombati egyetem tanára volt és a jezsuita rend eltörlése után mint könyvtáros, a főiskolával együtt vándorolt Budára (1777) és Pestre (1784), majd 1790-ben nagyváradi kanonokká lett, meg mint a bécsi Terézianum tagja kezdette történelmi munkásságát. Meglett férfiú volt már, mikor az irodalomba lépett,[1] és egyszerre fényes sikert aratott, melyet évről évre megjelenő újabb kötetei[2] nem szüntek meg gyarapítani. E művek nagy változást idéztek elő a magyar történetírásban, és telve voltak új felfogással és új adatokkal. Az őskor előadásában, mely De Guignes nyomán először szólaltatta meg a sínai írókat, egy csapásra elkülönülnek a hunnok, avarok és magyarok, a királyok korának kronologiája pontosabb megállapítást nyer, az események új kapcsolatokba illeszkednek, ismeretlen okiratok egész sora kerül napvilágra s részesül józan kritikában. Sorra kerülnek az elődök tudósításai és hitelességök, az egykorú írók, s Pray a körülmények nyugodt szambavetelével állapítja meg érdemeiket és igazítja helyre hibáikat. És meg azután is mennyit és mily sokfelet ír és tanúl! Elfogadja s védi a magyarok finn-lapp rokonságát, értekezéseket nyújt egyes kérdésekről, javítja, pótolja munkáját, hiányait, magyarországi Szent Erzsébet életrajzát bocsátja közre, megveti alapját a magyar pecséttannak, kitünő munkát készít a magyar egyház múltjáról, összefoglalja a magyar királyok történetét 1780-ig, a felsőbb iskolák használatára... Egyetlen társa sem dolgozott többet, az egy Katona Istvánon kívül, ki meg sorsa változásaiban is hasonlított hozzá. Rendjök végső éveiben együtt tanárkodtak Nagy-Szombatban, együtt költöztek az egyetemmel Budára. Pray könyvtárosa volt az intézetnek, Katona tanított II. József rendeletéig, mely a németűl nem tudó tanárokat távozásra kényszerítette. Katona megvált tanszékétől és teljesen a történelemre szánta életét. Már akkor fényes neve volt az irodalomban, s pártfogója, Kollonics László, kalocsai érsek jóakaratából elég gyorsan jutott nyugalmasabb sorsra, sőt végre kanonokságra. Egy hosszú, csöndes életet élt le ebben a helyzetben, a melynek csak izzó tevékenysége volt nagyobb zajtalanságánál, s nagybecsű eredménye: a korszak történetírásának legnagyobb és legtartalmasabb munkája.[3]

[1] *Annales veteres Hunnorum, Avarorum et Hungarorum ab anno a. n. Chr. [illegible] ad annum Christi 997 deducti.* Vindobonae, 1761. Egy kötet.

[2] *Annales regum Hungariae ab anno Chr. 997. ad annum 1614. deducti.* 5 kötetben. Vindobonae, 1764—1770. stb.

[3] *Historia critica* primorum Hungariae ducum ex fide domesticorum et ceterorum scriptorum concinnata. Pest, 1778. — Hist. crit. regum Hungariae stirpis Arpadianae. Pest és Buda, 1779—1782., 1—7 kötet. — Hist. crit. regum Hungariae stirpis mixtae. Buda, 1788—1792., 1—12 kötet. — Hist. crit. regum Hungariae stirpis Austriacae. Kolozsvár és Buda, 1794—1817. 1—23 kötet.

A »Historia critica« összefoglalja a magyar történelemnek úgyszólván összes, addig ismert anyagát, a legrégibb időktől a XVIII. század végéig. Katona még Praynál is szigorúbban lát a még mindig ingadozó kronológia megállapításához, nagy gondot fordít a szereplő családok genealogiájára, és az oklevelek, az egykorú tudósítások, sőt későbbi szakmunkák egyes részeinek valóságos tömegét szövi előadásába. Jellemzően mondották róla, »hogy olvasása közben egy nagy történeti műhely belsejében képzeljük magunkat« — nála teljesen hiányzik az anyagnak ama teljes átgyúrása és átömlése az író egyéniségébe, a mely a nagy szellemeket kitünteti, a szellemes fölfogás, az összehasonlító áttekintés, mely Prayt folyton lebilincselővé avatja, az ő figyelme inkább a részletekre irányúl, melyekből a történelmi anyag képződik, és műve nagy, lélekismeretes pontossággal összeillesztett mozaik-munkává lesz, mely azonban épen ezért megbecsülhetetlen értékű a történelemre nézve.[1] Kritikus volt, a ki bizton mozog az adott tények között, nem alkotó tehetség, mely a külső tények mögött benső, mély, eleven kapcsolatokat látva, lelkében újra teremti és föltámasztja előttünk az elmúlt korokat; de becsületes és nagy munkát végezett, mely félszázadon keresztül szolgált forrásúl csaknem kizárólag a nekilendülő magyar história legjobb termékeihez.

Gondoljunk ez írók és tudósok mellett még néhányra, kiket a közönség ma hírből is kevéssé ismer: Péterfi, Palma, Kaprinai, Kovachich, Kollár Ádám és mások munkáira, melyeket a kutató ma sem nélkülözhet, s fogalmunk lesz a XVIII. század történetirásának pezsgő és fényes életéről. Soha termetesebb és jeles munkák a legújabb időkig nagyobb tömegben napvilágot nem láttak, soha az érdeklődés a múlt iránt erősebben nem nyilatkozott. Mintha a tudományos szellem, a melynek annyit kellett küzködnie a külső viszonyok zivataraival, egyszerre akarná pótolni századok mulasztásait, elmerülnek a munkába s mohón élvezik annak háborítatlan gyönyörét. Az újság, a divat, a társadalom iránya egyaránt hatással vannak reájok. Telvék tüzes, égő hazafisággal, de latinúl írnak, mint külföldi mestereik, a tudományosság régi nyelvén, mely a »profanum vulgus« és a tanultak között hosszú ideig megkülönböztető jelül szolgált. Nincs szükségök a sokaságra, mint Pázmánynak és társainak; a kiválasztottakhoz, a szellem nemeseihez szólnak, mint a hogy a politikai életben szintén folyton a nemesség jogairól és érdekeiről van szó.

És ne feledjük, hogy van közönségük, nagy és tekintélyes. Élet és iskola egyaránt gondoskodtak róla, hogy a magyar ne tekintse őket idegenekül. Több, mint másfél százada, mióta a Habsburg-ház uralkodott Magyarországon, a nemzeti nyelv a politikai életben fokról fokra

[1] Flegler, 158.

vesztett uralmából és szorult mindinkább az erdélyi fejedelemség hatalmi szferájába, melynek önállóságával a XVIII. század elején legfőbb támaszát vesztette el, hogy a politikai élet és közigazgatás magasabb ágaiban mindenütt átadja helyét a latinnak, mely valójában soha sem szűnt meg a felsőbb iskolák hivatalos nyelve lenni és mint ilyen a művelt magyar társadalomnak mintegy második anyanyelvévé vált. Nem akartak és nem tudtak megválni tőle. Hiába hirdeti Apáczai Cseri János, hogy a deák nyelv a magyar művelődésnek akadálya; és hiába kíséreli meg, hogy a tudományt magyar mezbe öltöztesse. A korán elhalt gyulafehérvári, majd kolozsvári tanár, a prezbiteriánus eszmék szerencsétlen üldözöttje két magyar könyvet bocsátott közre.[1] Még gyermekifjú volt, mikor tanárait hallgatva, egy enciklopédia eszméje megfogamzott lelkében. Aztán Geleji Katona pártfogására eklézsiai költséggel a belgiumi akadémiákra küldötték. Egy sereg könyvet olvasott át, és a keleti nyelvek tanulásához kezdett; miközben néhány nemzeti nyelven irott munka akadt kezébe. Csodálkozással forgatta őket, úgymond: és látta, mily érthető, hogy ama népek tudományra, műveltségre fölülmúlnak bennünket, »mikor minden tanulni valót a saját anyanyelvükön olvasnak, terjesztenek, tanítanak és tanulnak«. »Vajjon kisebbek-e ebben a részben az olaszok, franciák, angolok, belgák és a többi napnyugoti nemzetek a keletieknél vagy minden más népnel, a mi csak létezik, azt ítéljék meg azok, kik nemzeti nyelven irott könyveiket nemcsak nyálaztak, hanem ugyan emberül át- meg átolvasták. De mi szükség szavakra ott, hol a tények beszélnek? Nem tanúsítja-e a mindennapi tapasztalás a mi nemzetünk pirulásara, mily nagy bősege vagyon náluk a tudós embereknek? Ennek a dolognak pedig nem utolsó, hanem legelső oka, hogy mindenféle, maguk nyelvén irott munkáik vannak. De mit használ csak könnyező szemekkel sóhajtozni hazánk szerencsétlen sorsán? Orvosság, orvosság után kell nézni! Ha öt avagy hat épület lángban áll, lótnak-futnak az emberek, a tűzbe rohannak, hogy a veszedelemből egyet-mást megmentsenek; némelyek a háztetőkre kapaszkodva oltanak; mások a holmit hordják ki és senki sem gondol alomra vagy gyomrara. — Ez a kép forgott lelkemben éjjel nappal, úgymond: és oly erővel szorongatta szívemet, hogy gyakran az álmot elűzte szememről, figyelmemet megzavarta a tanulásban, és gondolni sem tudtam egyebre, mint sóvárgásom tárgyara, hogy hazámon segítsek. Elkezdettem írni és egyet mást a tudományok minden ágából magyarra fordítottam.« A nyelvnek nagy szegénysége és műveletlensége elkhamar kétségbe ejté; de Theodorus Gaza Aristoteles-fordítását olvasva, újra nekibátorodott. Ha a görög Gazának szabad

[1] *Magyar Encyclopaedia. Az az, minden igaz és hasznos Bölcsességnek szép rendbe foglalása.* Ultrajecti, 1653. Megjelent 1655-ben. — *Magyar Logikácska,* Fejérvárt, 1654.

volt a latin nyelvben újítani, miért ne volna szabad néki ugyanazt cselekednie anyanyelvével? Eltökélte magában, úgymond, hogy ha Isten pár esztendőre nyújtja életét, nem akar addig meghalni, míg a magyarokkal az összes tudományokat magyarúl nem közli. — És megírta magyar enciklopédiajat hazája tanuló ifjúsága számára, melynek iskolai állapotán megnyugodni nem tudott. Általában sötétnek, zilaltnak ítélte a magyar tanügyet, és van egy deák beszéde,[1] a melyben a legkeserűbben nyilatkozott az iskolák hiányairól, a szegény, jobbágy származású tanulók tömegéről, mely — ex solo miseriarium corporearum metu — hogy a szolgaság terheitől menekűljön, ellepi a tanintézeteket és kiszorítja onnét a nemesség, nagyrahivatott fiait; a maradiakról, kik gúnyolják és lenézik az eszményibb lelkek munkáját; az egyháziakról, kik a tanítóskodást csak nyomorúlt »clebá«-nak és a kathedrát csak zsírosabb hivatalokhoz való lépcsőnek tekintik. A papok fitymálják a tanárt; Szalánci István, a jeles pataki rektor tíz esztendő alatt sem bírt odáig vergődni, hogy a sorban azok elé helyezték volna, kiket, mint tanítványait »a pásztorságra nemzett.« Aztán mily rettentő a felügyelők, kurátorok tudatlansága, kik miután maguk a grammatika elemeinél többet nem tanultak, hallani sem akarnak egyéb magasabb tudományokról . . . Tanulók, tanítók, közönség ellen egyaránt hangoztatta súlyos kifogásait, melyek oly forró, szenvedélyes fajszeretetből fakadtak. Nem bírt megelegedni ezzel az önzésbe, maradiságba merült társadalommal, melyből hiányzik a filozófia nemes szelleme, sőt a tudomány igaz becsülése. Virágzó magyar iskolat akart, fejét

MAGYAR
ENCYCLOPÆDIA.
Az az
MINDEN IGAZ ES HASZNOS
Böltseségnek szep rendbe foglalása és Magyar nyelven világra botsátása.
APATZAI TSERE JANOS
altal.
SENEC. 64. EPIST.
Etsi omnia a veteribus inventa essent: hoc tamen semper novum erit, usus & inventorum ab aliis scientia & dispositio.
ULTRAJECTI,
Ex Officinâ JOANNIS à WAESBERGE, cIↃ IↃ C LIII.

Apácai Cseri János Magyar Encyclopaediajának címlapja.

[1] Johannis Apacii Csere Oratio de summa scholarum necessitate. Cum praef. L. *Felméri*. Claudiopoli, 1894. Ex Actis Musaei Trans. Sect. Phil. Hist.

egy magyar egyetem és magyar nyelvü tudomanyossag szent almai zsongtak be, s odaállt az emberek elé, intve, könyörögve, peldat adva, egy apostol önzetlenségével és egy martir elszantsagaval, igyekezven tehetsége szerent szegeny edes nemzetenek megsegellésére, ha aranyat, ezüstöt avagy dragaköveket nem, bar csak lent és gyapiat bemutatni. Mint tudos egy sereg theologiai, bölcseleti és pedagógiai dolgozatban tett bizonyságot készültségéről s latinsagaról; mint a magyar Logikacska szerzöje Ramust követte; mint enciklopedia-iró megmaradt tudos mintai: Cartesius, Ramus, Amesius, Copernicus, Phocylides, Alsted, Scribonius és masok visszhangjanak. De ezekben a munkakban csendult egy ú hang: az enciklopedia hirdette Cartesius alapelvét, a de omnibus dubitandum-ot, és egy nagy és eredeti törekves nyilatkozott, melynek felre- vagy meg nem ismerése az irodalomnak örök karara vált. A XVII. szazad tudosai nem vettek tudomast rola, egyes szereny professzorok ha megkisertik magyarazataikban, iskolaik falai közt, a tudomanyban a magyar nyelvnek is nemi szerepet juttatni. A Sanctio Pragmatica nemzedekenek alig van ezekről a hagyomanyokról nemi sejtelme. Ök két nyelvét ismerik a magyarnak: az egyik a tanulatlan, durva sokasage, melyhez tartozni szegyen, a masik a latin, melynek erteket csak emeli, hogy Magyarország és Európa közt bizonyos szellemi kapcsolatnak szolgal eszközeül. A XVIII. szazad deak tudosa nemcsak honfitarsai reszere ir, ő a tudomanyok nagy respublikajahoz intezi szavat, melyben a magyar nemzet dicsöseget alig ismertek. Ez a kor meg akarja mutatni Európanak, hogy volt gazdag tortenelmi eletünk, hogy Magyarországon nem ismeretlen a tudomanyossag és nem volt ismeretlen szazadokkal elöbb. Megható, mily önerzettel és lelkesedessel vegeztek ezt a hazafias munkat, mely a szazad idealjanak mely valtozasat oly jellemzoen mutatja. A magyar nem vagyik többe csupan a hós, a dalia dicsöségere; azt akarja, hogy a múzsak koszorujat se vitathassak el tole. Egy csoport ember, a kik az életben ügyszolva megannyi különböző reteghez tartoznak, egyforma buzgalommal s egymasutan fordul a multhoz, összegyujteni a magyar szellemi elet nyomait. Czvittinger David, selmeci ügyved,[1] Weszpremi vagy igazi neven Csanadi Istvan, debreceni főorvos[2] Horanyi Elek,[3] piarista farodoznak a magyarországi irók beturendes soranak, eletadatainak és munkaianak deak összeallitasan; Arvai Mihaly jezsuita,[4] az iskolak, a könyvtarak, a könyvnyomtatas tortenetet mondja el; Rotarides Mihaly, a korán elhunyt evangelikus papjelölt, kinn, Nemetország egyetemein

[1] Specimen Hungariae Literatae. 1711.

[2] Secretaria Medicorum Hungariae et Transsylvaniae Biographia. 1774—1787.

[3] Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum. 1775—1777. Nova Memoria. [illegible]

[4] Kassa. [illegible]

egy valódi irodalomtörténet tervezetét alkotja meg és hagyja hátra.[1] De legalább gazdag jegyzetei nem kallódnak el nyomtalanúl. Wittenbergában, hol nyomorogva fejezte be szép reményű életét, nemsokára megfordúl egy rokon szellem és tehetség: Wallaszky Pál, utóbb jolsvai lutheránus pásztor, s részben az ő hagyatéka alapján alkotja a magyar tudományosság első, időszak szerént rendezett történetét.[2]

Az írók egész raja izzad ebben a régi műveltségre vonatkozó munkában. Protestánsok és katholikusok egyaránt belémerülnek egyházuk történetének összeírásába, mialatt egy sereg fontos kulturtörténeti, sőt irodalmi adat jut napvilágra vagy menekűl meg az elfeledestől. És a mi nem kevésbbé fontos: akad közöttük, a ki a magyar nyelvet használja. Bod Péter, magyar-igeni református pásztor, ki mint latin író egyházának terjedelmes történetét hagyta hátra, és számos deák munkán kívül több magyar hittani dolgozatot tett közzé, magyar egyháztörténetet ír[3] és anyanyelvén bocsátja közre az erdélyi református püspökök históriáját.[4] Komoly, nagytehetségű ember volt, a ki gyönyörűséggel olvasta a régiek dolgait, el tudott szemlélődni egy-egy ősi emléken, Nagy Lajos idejebeli esküformán, »mivel abban idegen nyelvből oda szőtt font szó nincsen«, s húsz évnél tovább fáradott a régi magyar tudományosság nyomainak kutatásában. Most, három évvel halála előtt, ötvennégy esztendős korában végre közös kincscsé tette »puszta és parlag földön esett aratását«, az első magyar könyvet, mely a magyar irodalom és tudományosság munkásainak — mintegy ötszáznak — életét s műveit foglalta magában,[5] és munkás életének legmaradandóbb gyümölcse.

Bod Peter arcképe.

»Arra a végre intéztetett ez az írás, hogy a két hazában, Erdélyben és Magyar országban az előtt élt tudós embereket, kivált a kik valami világra bocsátott munkájok által emlékezeteket fenn hagyták, régi eltakartatott, megavúlt hamvokból megelevenítse és ujonnan világra hozza.« Ez a hazafias cél lebegett előtte, és pártatlansággal,

[1] *Historia Hungariae Literariae Lineamenta*, 1745.

[2] *Conspectus Reipublicae Literariae*, 1785.

[3] *Az Isten vitezkedo Anya-Szent-Egyházának a' jelen valo udoig sok változásinak Históriája*, 1760.

[4] *Smirnai Sz. Polykarpus*, 1765.

[5] *Magyar Athenas*, 1766.

személyválogatás nélkül meg akart emliteni mindenkit, a ki figyelmet ki nem kerüli. Azonban sokkal jobban ismerte az irók protestans részét, mint a katholikusokat, és nem birta elhallgattatni vallásos érzését. Beszélve, hallgatva, folyton a legyőzött kisebbség embere maradt és néhány helyütt elesen kárhoztatott pár irót, Pazmányt és azokat, kik az újabbak közül a protestantizmus elnyomását hirdették. »Merito auctoritate ac voluntate Augustae aulae notatus, ac prohibitus est«, mondja róla Horányi: nem csoda, hogy a fölséges udvar megnótáztatta és tilalom ala vetette. — A nagy, fényes latin irodalom korában a hatalom előtt csak hódolni szabad többé.

II.

Most nézzük a társadalmat és lássuk annak szellemét. A népről nem kell szólni, mert az egyszerüen kiesett a szellemi élet köréből, és földesuraitól elnyomva, a katonaságtól sanyargatva, elemi csapásoktól pusztitva, sokáig a legnagyobb nyomorban tengődött falvaiban. Nem sokkal volt jobb a kisnemesség sorsa, mely nagyrészt szinten paraszt életet élt apró telkein. A középnemesség, főkép a korszak elején, jobbára elvonult birtokaira, melyeken gazdálkodott, nem sokat törődve a közügyekkel, de alkalmilag annál vadabb tivornyákkal és kedvtelésekkel ütve agyon az időt, mig a változások szele egy részét lassanként magával ragadta. Annál nagyobb a változás az előkelők, az arisztokracia körében. Régebben ez az osztály szanaszét lakott az egész országban, váraiba zárkózva, kivéve részét a közügyek vezetéséből s fontos szerepet játszva az ország katonai mozgalmaiban. Együtt élt a nemzettel és osztozott annak érzelmeiben, sőt müveltségében. Most hovatovább eltünik ez a természetes viszony. Több család még Rákóczi fölkelésekor elvált a nemzettől és az udvar mellé állott, melynek vonzóköréből, az ellenparttól proszkribálva, jószágaik jövedelméből kizárva és eladósodva, többe el nem szakadhattak. Ezek már a század elején a császárvárosban élnek és lassankint egészen kivetkőznek magyarságukból. A többiek, különösen a magyarországi arisztokraták, sebesen törtetnek utánuk. A ki valami több hivatalt viselt, annak Bécsben, Pozsonyban kell tartózkodnia; mások lojalitásukat kivánják kétségtelenné tenni, sokan nagyravágyásból sietnek az udvarhoz, hogy kitüntetésekben, hivatalokban részesüljenek. A büszke, hatalmas magyar főnemesség, mely eddig kiskiráy volt otthonában, ekkép hagyja oda sasfészkeit, hogy udvari néppé alakuljon, mely semmit sem akar különbözni az idegen nyugoti országok arisztokratáitól. Idegen országokban utazik, gyermekeit idegen módra neveltetni és idegen életmódját haza hozva, meghonositja kastélyaiban s jószágain. Tuntetni akar fényüzésével, gazdagságával. Ester-

Az esterhazai kastely.

házy herceg esterházai palotája csaknem olyan, mint a versailles-i: a vendégeket olasz opera gyönyörködteti, a zenekarnak Haydn a karmestere, és a fényes ünnepelyek meg a párisi látogatókat is bámulatba ejtik. Nem csoda, hogy ily életmód mellett sokan hovatovább eladósodnak és hivatalra szorúlva, teljesen az udvar kegyére szorúlnak; még kevesbbé, hogy példájuk csábító erővel hat a középnemességre, a mely lassanként utánuk indúl. Minden elő volt készítve erre a változásra. A háború után a török hódoltság gazdátlan területeinek nagy része adományozás és vétel útján idegen kezre került, a mi egy sereg idegen embernek nyitott útat az országba; benn a magyar földön egy sereg katonaság táboroz, jórészben német tisztikarral; a régi királyi birtok nagyobb városai pedig soha sem váltak magyarra. Mindez egy idegen világ szokásait s élvezeteit tárta a magyar nemesség elé, melynek egy része hatáskörükbe esett és nem akart tőlük és a nagyobb uraktól elmaradni. A vidéki vagyonos nemes, a kinek nincs tehetségében, hogy a külföldre járjon, legalább telre a városokba vonúl és mind jobban veszít tősgyökeres szokásaiból. Már a század közepén túl általánossa válik a »náj módi«. Különösen az asszonyok kapnak az új divaton: az idegen ruhán, a német nyelven, mialatt háztartásukba szintén beköltözik a nyugati fényűzés összes eszközeivel s jó és rossz tulajdonságaival. Pozsonyban, Sopronban, Kassán, Budán és Pesten német szineszek játszanak különös tetszés mellett, az olvasó asztalokon idegen könyveket lehet találni, melyeknek nagyobb a becsülete, mint a magyarnak, és a családban megjelenik a nyugati műveltség apostola: a fráj Így válnak nyelvökben, szokásaikban németekké, míg az arisztokrácia az udvar közvetlen hatása alatt elfranciásodott, a papok, tanárok, jogászok és prókátorok latinúl beszéltek, a felső vidéken elhárapodzott a tótság és a magyar nyelv a műveletlenek körébe és a parasztság viskóiba szorúlt. A XVIII. század magyar magnása, magyar matronája és kisasszonya nem tud vagy nem is akar tudni magyarúl. Azt mondják róluk: a jöveveny idegen nyelven kapkodnak, s nemcsak unalmas lett nékik a magyar szó, hanem ha tudják is, szégyenlik használni. És a francia beszédről keserű gúnynyal jegyzik meg, hogy Erdélyben ez után talám az oláh gyermek is azon kezdi el bölcsőben való sírását. Úgyszólva mindenki modern és finom akart lenni közülök, és fitymálta azt, a mi magyar. Megváltoztak a köntösök, a kardot fölcsereli a gyikleső, fejökre parókat húznak és ellepi őket az illatos kenőcs, a festék, a rizspor. Nézzük végig egy társas összejöveteléket. A jövevényt a gazda úgy magához szorítja, hogy csaknem megfúl bele. Aztán nagy sebesen elvezeti sápadt asszonyához, ki közel a szófához leülteti. Az ebed elérkezteig a vendégek l'hombre-ot vagy farót játszanak. Itt egy úr dühösködik, hogy a coeur hetes máshoz került és sóhajtozva várja a pique és trefle aszt; amott egy főpap keveri a kártyát, gorom

bául darabolt szavakat büfögve, mivel veszteség fenyegeti. A nyerő tapsol örömében, egy másik zálogot adva káromkodik, dúl, fúl. Pont kilenc órakor megkezdődik az étkezés. Az abroncsos szoknyák sok

Orczy Lőrinc.

helyet foglalnak és a férfinak térdét összehúzva, szorongva kell ülnie. A konyhamester belép jó nagy hosszú papiros lisztával: idegen étkeknek litániájával s büszkén föltárja az étkeket, a melyeket harminc szolga hord be nagy méltósággal. A gazda szeretne valami tréfát

inditani, de senki sem mer kacagni rajta, mert az asztal végén ül egy száraz emberke: a kritikus. A kisasszony éhes, ennék ebből is, abból is, de félti összeszőrfolt gyenge kis derekát; egy friss nyelvecskéjű, piros menyecskének ismét a leves ételre nincs etyepetyéje: attól fel, ajkának lemegy a festékje. Annál többet eszik egy gróf az asztal más végén, a ki úgy dolgozik, mint egy farkas. Egy asszony elkezd beszélni az időről, de senki sem felel rá, inkább a búb, párisi, turini, bruxelli csipkéről fecsegnek és a távollevőket szapulják. Aztán jönnek a színészek, a bálok, komédiák, az opera, a zenészek, miközben szivecske és mindenféle állat jár körül, melyekbe pikáns versecskék vannak rejtve. Hogy ebből is kifogytak, a papokat, minisztereket, katonákat veszik elő és szólják le, de a jókedv csak nem bir fölkerekedni. Mindenki ásít magában és a lefekvésre gondol, de Chloris énekkel lép föl, és minél jobban dicsérik, annál inkább nem akarja abbahagyni. Thyrsis szintén hozzálát nagy érzékenyen: egy bolond felkiált, megdicséri trilláját, mire éjfélig is eldúdolna, ha a gazda föl nem szedetné a táblát. Fölkelnek, a muzsika megesendül és kezdődik a tánc. Első a menuette, aztán jön a többi: anglia, stejer, furlána, lengyel, de ezt is megunják, suttogni kezdenek, aztán elmennek haza és alusznak délig.[1] Mesterkélt, feszes és idegen minden, úgyszólva ellentéte a régi egyszerű szívességnek és őszinteségnek. Durvának tartják a régiséget, a mely valóban kevésbbé volt sima és pompázó; de igazabb, nemzetibb, és erkölcsileg tartalmasabb; lenézik a nyers, parlagias falusi nemest, a ki lovagol, agarasz, nagyokat iszik, szokásaiban alig különbözik a parasztoktól, és tényleg oly kevéssé alkalmas, hogy valami nemesebb vagy magasabb hivatást töltsön be, mint kényes ellenesei. A társadalom egyformán keveset várhat tőlük s egyformán elégületlenül hagyják a nyugodt és bölcs szemlélőt.

E nemes, tartalmas irányt az irodalomban egy jezsuita, Faludi Ferenc képviseli. Sokáig tartózkodott a külföldön, tanárkodva Bécsben, Gracban, Linczben, Rómában mint a »Szent-Péter« magyar gyóntatója, és ismerte a modern élet jó oldalait, a nélkül, hogy szemet hunyt volna fogyatkozásai előtt, melyek a társadalom erkölcsét fenyegették. Faludi távol, a Tiberis partján is hazájára gondol és unalmas óráiban néhány idegen könyvet fordit magyarra,[2] melyeknek józan, morális,

[1] Orczy Lőrinc, Egy ifjúhoz, 1762.

[2] *Istenes jóságra és szerencsés boldog életre oktatott Nemes Ember.* Dorell I. után angolból. 1748., 1749., 1771. — *Istenes jóságra és szerencsés boldog életre oktatott Nemes Asszony.* Irta Dorell, olaszból ford. F. 1748., 1749., 1771. — (Később, hazatérése után fordította és adta ki a következő részt: *Istenes jóságra és szerencsés boldog életre oktatott Nemes Urfi.* Dorell u. olaszból, 1771.) — *Bölcs és figyelmetes Udvari Ember.* (Három »század« maxima). Első század: a spanyol Gracián után németből, 1750. Második »század«, franciából, 1770., 1772. Harmadik »század« franciából, 1771., 1772.

vallásos világnézete s világos eszmélődései megragadták volt az európai közönség figyelmét. És írja ezeket a könyveket a nemes embereknek, a nemes asszonyoknak és nemes úrfiaknak, hogy megtanítsa őket kötelességeikre, hogy lerajzolja előttük az új életmód visszásságait. Azt akarja, hogy finomak, műveltek és jó keresztények legyenek a divat hóbortjai és ferdeségei nélkül, s az egykorúak azt mondották róla, hogy »jeles elmés satirista,« kinek művei teljesen a mostani időkhöz alkalmaztattak«.[1] Valóban, e könyvekben híven van festve néhány visszataszító vagy nevetséges típus a század két ellentétes világából. Tükröt tartott a durva, maradi rétegek elé, melyekből ha húszan összejönnek, négy mindjárt barommá lesz és elkezd ordítani jókedvében, mint az oroszlán vagy mint a farkas, bömböl, mint a medve, harcog, mint az elefánt, míg a többi majmoskodik; aztán itt verekednek, szitkozódnak, amott telerakják egymás orcáját nyálas csókokkal; egyik ablaknál hánynak, a másiknál hazudtolják egymást, mialatt a szolgarend hátul röhög, míg úr és szolga egy szálig el nem ázik és ki a házban, ki az udvaron nem hever hortyogva holtrészegen. Aztán jön a »finom« társaság. Egy csomó úr beront a korcsmába, elkezdenek inni és beszélni. Először a lovakról van szó, aztán a kutyákra térül a terefere, végre a vallásra. Olvastak egyet-mást, Bronne orvos könyvét, a »Religio medici«-t, s eléggé »érettek« rá, hogy vallást csináljanak maguknak, finomat, kényelmeset, a milyen egy élni kívánó gavallérhoz illik, s berugva, éjfél után azzal mennek haza, hogy az ellenkező véleményűeket vitatkozásban fogják meggyőzni. Tagadhatatlanúl e gavallérok és környezetük bizonyos fokú libertinizmusban szenvednek és a fényes, feszes társaságokban mindig látszik egy kevés farizaizmus, egy kis hitetlenség, egy kis ledérség, mely az előkelő finomság leplébe van burkolva. Eljárnak vasárnaponkint az istentiszteletre, a misére, mivel a módi kívánja és az ember magát sehol sem mutogathatja jobban; aztán tapsolnak a komédiákon, s minél pikansabb valami, annál lelkesebben. Nézzük az ifjak jó nagy részét. Azt mondja, igen gyengén s kényesen nevelik őket; sohasem látott, se nem hallott *módi* rámára vonják és valami csodálatos udvari deliségre csigázzák. Széllel bérlett a fejek, telhetetlenek a sok ízetlen tréfában, unalmasok a sok *ceremonia* miatt, fele *comicum*, fele *tragicum* minden dolguk. »Ha édesanyjok látta s lakta volna valamikor Indiát, merném mondani, hogy a majmokkal sógorságba esett. Nóta s kóta betűkre beszélgetnek, mint a kik a piacon pénzért cinkoskodnak; úgy jár lábok, mint a zsebórának gyenge kerekei, aprón lépve s percenve. Ha reggel kibújnak az ágyból, egyenesen a tükörhöz sietnek és úgy pipeskednek ott, mintha nem is férfiak, hanem asszonyok volnának. Az előszobában rendesen látni lehet

[1] *Bod*, Athénás, 72.

egy sereg kalmárt, szabót és parókacsinálót, kiknek minden ügyességöket elő kell szedniök, hogy az úrfi részére valami feltünő, drága, eredeti dolgot keszitsenek: benn pedig folyik a cifrazó pepecselés, az önkinzás. A gavallér addig szoritja nyakravalóját, a mig tiszta vérben nincsen mind a két pofája: oly picinnek kell lenni a cipőkének, hogy a csatolatja csaknem elboritsa, akár férjen a lábára, akár nem. Végre del fele jönnek hozzá a társak, mint az ölyvek, és megkezdődik a pénz, az erő pocsékolása, a pohár, a kocka, a kártya, a komédia . . . vajjon mit lehet várni az ilyen ifjúságtól? — De talán sehol sem élesebb, mint az asszonyok rajzolásában. Képei marók, megjegyzései gúnyosak, és csaknem udvariatlan őszinteséggel tárja föl napi életöket. »Délelőtt három órával labhegygyel, igen csendesen belépik asszonyához a komorna leány, ordere szerint. És legis legelőször leporozván a tükröket, felfedi a toeletta asztalt s annak módja szerint minden eszközit és szükséges készületit gondosan, okosan elintézi. Rendre rakvan a sürü és hajvalasztó fösüket, mellejek a vendéghajat s hajport. Amoda a pézsmaszelencéket, szagokat, essentiákat, a könnyen habzó francia szappanokat. Ellenben a függöket, nyakszoritó gyöngyöket, gyürüket, pereceket, reszketőket, seregevel a foglaló és gombos tőcskéket, sok iskatulákat a fekete musch formakkal. Temérdek sok gyolcs, búb, csipke, fejér és minden szinü készületekkel egyetemben. — Azonban minthogy már közel ásit a nagysagos asszony, hatrább all a leanyzó, s előbb nyomódik nagy pompaval a madame! A tükörrel mint valamelly idegen istennel kezdi tanacsát egeszségeről, szepségéről: tudniillik hizott-e, apadott-e ez éjjel: Gyül-e vagy oszlik orcaján, ajakin a piros: Tisztán maradtak e szemei: Inog-e valamellyik fogacskaja: Azután simitja homlokat, tépi szemöldökit, lefelé orrát, hátra szoktatja füleit. E meglevén, lassan-lassan kigombolitja sok papiros csigákra kinzott hajait, ad numerum: hol eresztett, hol pediglen picin gombolyú fürtokre osztja. Gyengén megjarvan fösükkel, izibe rea masod magával mind a két kézzel hozzá fog a fejporzáshoz: ezt mindaddig üzi, győzi, a mig az egész szoba teli telik ködével: nem mutatnak a tukrók s maga csaknem megfúlad belé. Aztán egyet pihenik a parnas szeken canape, mert mas izzasztó gond vagyon előtte, tudniillik a *bub*.

Vajki nehéz munka a búbot okosan feltenni! mert ez a kikotött cimere a szépségnek: evvel mutatja eszet s módi finom izit a dáma: ha vall, evvel vall becsületet az assambleában: azért, ha ki jobban rea talált, kesz mindenkor kivajni mind a két szemet asszonypajtasának, kire mire nezve nem hirtelenkedik válogatásában. Tizszer is megjarja szemeivel, valamennyi búbok vagynak az egész szobában: a hol megszállott kedve, azt gyorsan a tükör elibe viszi, alája bukik, meg leteszi, meg felveszi: elvégre ugyancsak foglaló tőcskékkel fejére szegezi. Csak az, hogy a karimája és külső lefolyó csipkézeti irant még nem tud

magával megbékéleni; mert némellyek horizontaliter laposan, némellyek verticaliter tornyosan, mások ad medios gradus elevationis ki feljebb, ki alább szereti mereveníteni. — Ezen is általvervén magát, a legutolsó csinyját veszi elő a cifrának. Teli hinti az asztalt a fekete musch formákkal. Itt megint derekasan haboz elméje a különb-különbféle sok inventio és capriccio miatt. Nem tudja eltökéleni magában: mennyit s mekkorakat válaszszon a szájból? A jobbik vagy bal szeme végére ragaszsza-e a holdacskát? Alája-e vagy felibe a csillagot? Hol ültesse pofájára a kis tafotákat a fiastyúk vagy göncölszekere módjára. Nevetné hát megett örömest a leányzó, ha el nem árulná a tükör. — Mennek azonban az órák, és déli magosságra érkezik a nap; észre vévén azért magát az asszony, gyorsalkodik a több pipeskedésben: abroncsokba ugrik, övedzik, kendőzik, tandem belé búvik egynéhány vég matériába s maga magának a tükör felé két három térdhajtással kedveskedvén, szörnyű méltósággal mendegél az ebédlőházba. Hírét vévén a szakács, küldi egymásután a fogásokat. — Az asszonyom a kis késsel itt is, amott is piszkálván, egyszersmind elizetlenedik, s hallgat mint a bálvány. Ha kérdik, mi lelte? Ez a válasza: Lám, megmondám, hogy a tyúkfiak igen kövérek lésznek, és a galambfiak igen ösztövérek; emez édesebb lehetne, ez pedig tűrhetetlenképen sós. Meg kell engedni, hogy a jó Isten szép eledelekkel kedveskedett az embernek; de az ördög szegődött a szakácsok mellé konyhánkba. Most jutta NB. legelsőbben az asszonynak eszébe az Isten, azonban az ördögöt sem felejtvén el. Imé előttünk vagyon immár, hogy az isten-áldotta napnak a fele okos, hasznos, idvességes munkával ment légyen végbe; semmi angyali elme nem intézhette volna jobban el a tündöklő napnak lépéseit, és azért az asszony cento per cento interessét várhatja más világon.

Ebéd után az estvéli gondok kerülnek elő; béhurcoltatja s emelteti magát a madame a hintóba, mintha se kezével, se lábával nem bírna. Már tudják a hamba fogott lovak, hogy a piac felé kell táncolni. Holott rendire járja az asszonyság az áros boltokat, egyiktől selymeket és azokból szőtt matériákat; a másiktól keneteket, füstöket, kendőző vizeket; a harmadiktól, a legújabb módi formára már letőzött, és felszárnyazott búbokat, kézre valót azon opera s csipkeművből, utoljára a kövekből és más raritasból is válogat valamit; s a kalmároknál hagyván alkalmas adóssagot, hazatér, hogy lerakhassa a vásárfiát.

A tükörnek menvén, már nem tetszik a mi rajta vagyon; frisebben öltözik s a forgó szél megint azt adja fejébe, hogy a kocsiba üljön sok utcák látogatására, vagyis inkább maga mutogatására. Valóban is nézik és csudáljak sokan: kiuszován festett, habzó, tagas, kevély tubinmantóját, a melly alig fér a nagy fedeles hintóba, álmélkodnak mások rajta, hogy bírhatja füle a hüvelknyi nagy napkeleti gyöngyceseppeket. Csudáljak mások a sok bolondságot fején és orcáján, a hiábavaló sok

szolgarendet körülette. — Pereg azonban és csattog hintója egyik utcan bé, a másikon ki: osztja maga minden felé az udvari fejhajtásokat és mosolygast. Tudakozódik felséges nagy dolgokról: Ki tert ki a varosból mezei mulatásra? Ki s mennyi ment ferjhez a hajadon rendből? Hány dáma találja magát nehéz óráiban? Ki bábája s ki lészen komája. Azután ha valami táncra, vagy más titkos mulatásra nem igerkezett, a comoediára mégyen minden bizonyosan. Imígyen élnek a dámák Londrában és talan másutt is, hétfőn, kedden s egész héten, tizenöttel kezdvén s negyven esztendőkkel végezvén.«

Mint egy súlyos vadoló levél, úgy hangzottak ezek a sorok, főkép az időszak második felében, a XVIII. század nőnemzedéke ellen, a melyet csupan a nőnevelésről írt rész fog igazolni nemileg. Vajjon mit várhatott az egyház, a faj e divatos asszonyoktól, kikből a komolyságot kiűzte a léhaság, a nemzeti érzést az idegen módi őrült hajszolása, a mély erkölcsi érzést az új áramlat ledérsége? »Úgy nevelték leányaikat, mintha a török császár csordáját akarták volna szaporítani; teljesen kivetkőztették őket a régi szűzek szemérmes jámborságából«, és tegyük hozza: magyar mivoltából. Nehány évtized alatt egy nemes és dicső típus tűnt el az életből: a magyar honleánye, a ki együtt érzett népével és nem maradt hátra a nagy, nemzeti célok szolgálatában. A Szilágyi Erzsébetek, Zrinyi Ilonák magasztos hagyományai Magyarországon hosszú időre, a XIX. század közepéig nem találnak visszhangra többé, s a magyar ferfi, a mikor tespedéséből felebred, hiába keresi oldalánál a magyar asszonyt, a ki meg tudná érteni terveit, osztoznék lelkesedésében. A XVIII. század egy új típust termett: a magyar nőet, a ki csak névleg magyar, tényleg kicsinyes, sőt ártalmas céloknak hódol, és a hová elér, elsorvasztja a nemzeti érzés becses hajtásait, a kisebbek közt német, a magasrangúaknál — és ezekről szól az ének első sorban — franciáskodó. »A francia öregasszony parancsol a gyermekszobában. A francia udvari leányzó építi fejet a gazdasszonynak. A francia secretarius igazítja eszét az úrnak. Úgy állunk, lepünk, táncolunk, a mint a francianak tetszik. Azt eszszük, a mit a francia szakács felád. Úgy öltözünk, a mint a francia ránk szabta. Külső köntösünk, belső ingünk francia. Maholnap szívünket is elutik. A mit abból az országból kiigazítanak, azt mi ölelve fogadjuk. Beiktatjuk őket a fő s fő familiák házaiba, reájok osztjuk a tisztségeket. Maszkalva érkeznek hozzánk: kevélyen parancsolnak köztünk«, mondja Eusebius a Dorell irataínak középpontja és józan nemes alakja Angliában, és Faludi nem felejti el különösen erre a fejezetre hívni fel az olvasók figyelmét. »A mi nemeseink elhitetik magokkal, hogy az idegen országok egetől szinte úgy megtisztúl az elme, mint a tüdő: hogy a finom neveles Paris vagy Velence városának minden utcain csirázik s bimbózik: hogy a ki egyszer meglátta Versailles palotait,

kertjeit, vagy Madly nevezetes épületit: már minden cifra erkölcsével megtölt belől, tündöklik kívül.« Az úrfiak bebarangolják a külföldet: de ki gondol arra, hogy ott komoly tanulmányokba merüljön? E helyett »néki szokván ott kinn a hivalkodáshoz, szabad élethez, a comoediák- és egyéb haszontalanságokhoz, ha megtér, nem tud mit tenni unalmában. Tele lévén szemei a tündér palotákkal, magútálja kis örökét, ősi kastélyát; úgy lép belé, mint valami szoros fogságba. Fülei, minthogy most is zengenek, pengenek bennök a sok olasz ariettak, az egyéb muzsika-szerrel egyetemben, nehezen birják a vigyázó ebek ugatását, a legelő nyájnak bőgését: büdös néki a major, puszta a mező, vad az erdő, méltatlan a szomszéd vendég. — Mi lesz belőle? Veszni hagyja szép jószágát, abban hagyja közelről, távolról való gondviselését, beszáll a városba, hogy vígan éljen, pénzét költse, egészségét rontsa, lelkét sértse. — Édes barátom, íme! csak minap e négy fal közt számot vetettünk, és úgy találtuk, hogy a múlt seculumnak közepetől fogva nagyon megváltozott országunk . . . A nemesség kikoltozött mezőföldi lakásából, ellepte a várost. Ennek előtte kastélyainkban az érkező vagy utazó vendégek terített asztalt, vetett ágyat találtak mindenkor. Kerekbe jártuk a szomszédságot, egymást vigasztaltuk: most ezeknek csak aligha vagyon híre. Az adakozás, alamizsnálkodás tulajdona volt a mi nemzetségünknek: most más csatornákon foly ki pénzünk, ki játékra, ki asszonykákra vesztegeti. Régi épületinket a hollók birják, repednek, dőlnek . . . Ezeket a szörnyű változásokat az értelmes jámborok köztünk nem tulajdonítják egyébnek, hanem a nyughatatlan tekergésnek, kóborlásnak. Az utazók hozták be szigetünkbe, a cifraságnak színe alatt, seprejét a külső szokásoknak és ártalmas rút erkölcsnek.«

A kor, aztán a közönség konzervativebb része szívesen olvasta ezeket a nemes elborongásokat, melyek úgy tüntek föl, mint egy bölcs, kedves, a hibákat csipdeső lelkének a magyar viszonyokról írt kritikája. Mennyi nemes, józan, vallásossággal áthatott nézetet, életszabályt hallottak az egyszerű, okos Eusebius szájából, a mint a derék ifjú Neanderrel a főrendek kötelességeiről, a tisztességes magaviseletről, a keresztyén meggyőződésről beszélget vagy a kevély Eleutheriussal és feleségével az Isten törvényének megtartásáról vitatkozik, a felebarátaink iránt való kötelességeket rakja tanítványa elé, kiterjeszkedve a családra és a cselédekre is; vagy midőn komolyan szembe száll az őt gúnyoló dámák: a büszke Emília, Eleutherius felesége és a vele egy bordában szőtt Lucia nevetséges, kurtaeszű okoskodásaival és foltarja rendetlen életök fonákságait, óvja őket mindazoktól a dolgoktól, melyek lelküknek üdvösséget veszélyeztetik, a méltóság mellett alázatosságra és szemérmességre, a drága idő okos eltöltésére, anyai kötelességeikre tanítja őket; a mikor a hadi és udvari életről beszél Neandernek . . . Angol-

országban, melynek társadalma erősebben tüntette föl a régi és új világ küzdelmeit, mint a mienk, a családi nevelés könyveivé váltak Dorell iratai; nagyrészt elfogadott elvekké czek a világos, mérsékelt principiumok, melyekhez Faludi részéről az udvari okos és nemes magaviseletről, bölcs és szent életről[1] még egy sereg aforizma és oktatás csatlakozott. Magyarországon szintén megvolt ezeknek az elveknek a közönsége, főkép a század középső évtizedeiben, mikor az élet még eleget őriz a régiből, és a középnemes férfiak osztályában. Papok, tanárok, komoly hazafiak lelkesedve olvassák őket, mint saját meggyőződésök tolmácsolását, mely tiszteli a haladást, számol az élet fejlődő igényeivel, nem szakadva el az ősök hagyományaitól, sőt azok erkölcsi tartalmát óhajtva a fejlődés formáiba átönteni. Faludiról nem lehetett mondani, hogy a »laudator temporis acti« szerepében irtózattal tekint minden változásra; mint ők, valami középutat foglalt el az ó és új között, megtartva, átvéve annak vallásos komolyságát, ebből a csint, a simaságot, melyekre a nemzetnek föltétlen szüksége volt. És valóban, a mint irodalmi működése nem támaszkodott csupán magyar és deák hatásokra, hanem merített a nyugoti irodalmakból, a németből, olaszból és franciából: megjelenése sem sorozta többé a régi iskolához. Modoran nem érzik többé a Pázmányék harciassága és szilaj ereje. Azok úgy vitatkoztak, mint egy katona; Faludi mint a XVIII. század jó nevelésű, finom társaságokban forgó abbejahoz illik. Maga a nyájasság és kedvesség barátai körében; sokszor verset mond, máskor rágyújt egy-egy szent vagy erkölcsöt lehelő dalra, jeles férfiakat dicsőítő énekre, azonban magáról meg nem feledkezik soha. Ilyen a stílusa is: gondos, sima, a külföldi prózaírók szabatosságára törekvő. A végre írt, hogy nyelvünket terjeszsze és az idegen törekvésekről hírt adjon, de igyekezett rá, hogy előadása se igen maradjon el mintáitól. Fiatalkori próbáitól kezdve, a melyeket idegen földön bujdostában végezett, fél aggkorában költ műveiig fáradozott a nehéz feladatban, hogy a magyar nyelvet ethikai tárgyak kifejtésére alkalmassá tegye, és stílusában úgyszólva legutolsó munkájáig folytonos a tökéletesedés. Ismerte a nép nyelvét, melynek közmondásaiból, szépen összeillő vezetékszói-ból »jelzőiből és »magyarázat«-aiból kifejezéseiből egész kis gyűjteményt állított össze, tanulmányozta és jegyezgette Pázmány törzsökös, magvas szólásait, sőt francia, olasz, német minták után, úgyszólva észrevétlenül, új fordulatokkal, szófűzésekkel hajlékonyságot, simaságot, jellemzetességet, új színt adott nyelvének. Néha így is megakadt, új szóra volt szüksége, azonban ekkor is segített magán, keresett valami ismert szót, fölfogalta új értelemre; másokat meglevő analogiára készített, és

[1] *Szent Ember, vagyis szent életre vezérlő, istenes életre vezérlő oktatások.* Három század. Fredeti. Pozsony, 1773. — *Bölcs Ember, vagyis az erkölcsös bölcseségre vezérlő rövid oktatások.* Németből. Pozsony, 1778.

közönsége, a mely csodálta előadását, alig sejtette, hogy egy új, bár kissé feszes, de tudatosan alkotott nyelv előtt áll, a mely nem volt senkié, csak az övé, eredeti, gazdag, folyékony, szabatos, rövid és magyaros. Így állott mint a nyelv művelője két világ határán, az ó és új között, egymásba olvasztva hatásaikat és ösvényt mutatva, melyre a magyarság géniuszának előbb-utóbb rá kell lépnie. Valóban, a Dorell

Faludi emléktáblája Rohoncon.

fordítások egy komoly, eleven, bár még nem elég színes társalgó, a Gracián-félék s a »Szent ember«, mely Faludi prózáját fejlődése fénypontján mutatja, egy lakonikus és szabatos, aforisztikus stílt vittek az irodalomba, melynek ép ez irányban hiányoztak kiválóbb példái. Aztán jött egy poszthumus mű, a »Téli Éjtszakák«.[1] A beteges Hollósit meg-

[1] Kiadta Révai, Pozsony, 1787.

látogatják szomszédjai: Szilágyi és Bátori. Hollósi épp egy könyvet olvasgat - *Noches de Invierno*, — a német fordítását Norinbergában nyomtattak, — mire megkérik, mondana el belőle valamit. Hollósi elbeszéli a ven Normandus herceg históriáját, ki Angelica kisasszonyba, egyik fia, Mauritius kegyesébe szeretett, és annak megnyeresét Vicentius nevű tanácsosara bízta. Vicentius elment Angelicához, de magát is megszállta a szerelem, és mikor visszautasították, eltökélte, hogy boszszút áll. Azt mondja a hercegnek, hogy Angelicát meg kell törni. Ő majd egy rabszolgáját küldi hozzá szerelmes levéllel, a mely úgy lesz irva, mintha a rab követ a maga ügyét folytatná. Akkor Vicentius a szolga után megy, és mintha titos dolgon kapna Angelicával, a legényt lelövi, a leányt törvény elé állítja, így Angelica előbb-utóbb könyörgőre fogja a dolgot és megadja magát. Normandus megörült a tervnek és nagy hamar hozzálattak a teljesítéséhez. Angelica fogságba került, de két rokona partját fogta, sőt kijelentette, hogy a vad bizonyosan rágalom, és halálos bajra készültek Vincentius ellen. A vén róka megijedt, de csakhamar kész volt tervével. Rábeszelte Paulus Cassiust, Normandus ifjabb fiát, hogy titokban megvivott helyette a rokonokkal. De most egy ismeretlen, fényes lovag lépett a küzdőtérre. A két dalia összecsapott és Paulus halálos sebbel dőlt le lováról. A boldogtalan győző pedig, ki nem volt más, mint Mauritius, látva, hogy testvérét ölte meg, hajón Neápolisba indult. Aztán tengeri rablók kezébe esett, kik a török császár fiának, Mustafa hercegnek ajándékoztak. Így jutott Mustafa jegyesének, a szép Zaydanak szolgálatába. Nemsokára a szultan megölette fiát, Mustafát. Zaydanak sem volt maradása többé. Megszökött Mauritiussal, kinek szivét odaadta, és szerencsésen elérték a liburnumi révet. Így vették a hirt, hogy Normandus, a ki Angelicát feleségül vette volt, nincs már életben, s a két szerető boldogan tért haza Ferrarába. — Így szólt az elbeszelés, melynek egyes részleteit Hollósi és vendégei bőven meghányják, miközben számos régi hasonló példával hozakodnak elő. Ezzel múlik el gyorsan két téli éjszaka. Következő este Camilla, Szilágyi felesége látogatja meg a társaságot. Sokat vitatkoznak a férfiak és asszonyok jó és rossz oldalairól, aztán Camilla mond egy históriát a jámbor Dardanus királyról és leányairól, kiket a dolyfos Nicephorus király kizavart országukból, s a kik az Adrián egy varázssziget en vártak be gonosz ellenségok bukását. Ismét megindúl a beszélgetés mindenféle csudálatos esetekről, melyek világossá teszik, hogy Dardanus ördögi hatalommal megtehette a tündérsziget elővarázsolását, mire — ötöd nap — újra Hollósi veszi át a szót Kazimir lengyel herceg és a görög Irene hercegkisasszony történetével. Most már Bátori sem akar hátra maradni, és elmondja egy Arnet nevű molnár meg egy Karger nevű pap történetét, a ki nagyon hasonlított Arnet kóborló fiához, s e miatt sokat

kellett szenvednie a molnártól, kit nem akart apjául ismerni. Végre is törvény döntött a nehéz dologban; és »a ki ezt a históriát *francia* nyelven írta, vallja, hogy szemével látta, mikor a molnár aranynyal, ezüsttel kifizette az abbét, de nem mehetett végére, mennyit fizetett légyen«.[1] — Végre, nyolcadik este Hollósi egy francia levelet fordít le barátainak, 1725-ből, régi, »keverék írásaiból«, mely a párisi életet rajzolja. A társaság megteszi észrevételeit, melyeket a gazda földrajzi ismertetésekkel told meg; s azzal elmennek »dohányozni, aztán nyugodni. — a Téli Éjtszakak befejezve. Faludi megmutatta, hogy ért az elbeszéléshez, bár műve, mikor megjelent, már a múlté volt és nem hathatott többé az irodalomra. Új írók s velök új áramlatok léptek föl és ragadták magukhoz a közfigyelmet, mialatt prózai hivatovább közeledtek hozzá, hogy pusztán a történetévé váljanak. De akkor sem szűnik meg olvasott író lenni. Költeményei[2] helyet biztosítanak részére azok között, a kiknek egy-egy alkotása megfogant a nemzet lelkében. E művekben föltárúl egyéniségének összes baja, összes alakító és előadó ereje. Soha sem bánt jobban a nyelvvel, külső és belső formaérzéke sehol sem mutatkozott fényesebben, és soha sem volt szeretetre méltóbb. Mint meglett férfiú lépett a költészet terére, túl az ifjúság szenvedélyeinek szilaj hullámverésén, az élet tapasztalataiban megtisztúlt lelek bölcs és derűlt nyugalmával, melyet soha semmi föl nem forgat.

A szerencse változásin
Tanúlt elme nem indúl:
Ide s oda rándulásin
Nem sértődik, nem mozdúl,
Csak úgy nézi csúf játékát,
Mint a forgó karikát.

Legszebb költeményeinek ketteje foglalkozik ezekkel a gondolatokkal: a komoly, mesteri ritmusokban írt »Forgandó szerencse«, és a kedves, hangulattal telt »Tarka madár«.

Egy kis tarka madár víg kedvében
Szép gyümölcsös kertnek ment reptében:
Ha én tarka madár volnék,
Én is veled elrepülnék,
Tarka madár!

[1] Az irodalomtörténet általán azt veli, hogy a »Téli Éjszakak« a *Noches de Invierno* német fordítása után készültek. A Mauritius-históriára ez bizonyos, a Kazimir-Irene történetére nézve fölötte valószínű; de »Karger János«-t részemről nem merném mellőjök állítani, annyira más a természete; sőt a mű szerkezetéből egyenesen az következnék, hogy a Camilla szájára adott novella szintén más forrásból került.

[2] *Faludi Ferenc költeményes maradványai.* Kiadta először Reval, Győr, 1786. két kötetben.

A kis tarka madár ott akadott,
Mert két lépvesszőcske közt ragadott
Ha én tarka madár volnék,
Soha veled nem repülnék,
Tarka madár!

A kis tarka madárt kézre kapták,
Nem bántották, szépen ápolgatták:
Ha én tarka madár volnék,
Mégis veled elrepülnék,
Tarka madár!

. . . A kis tarka madárt kifosztották
Tarka tollaiból, nyársra vonták:
Ha én tarka madár volnék,
Soha veled nem repülnék,
Tarka madár!

Nem sokat várt az élettől, de meleg és fogékony szívvel fordúlt hozzá. Szívesen kóborol a természetben, az erdők árnyékos utcáin, hallgatva pintyőke sirását, galambnak nyegését, játékos rigónak hangos fütyülését; a magas hegyek, hantos halmok, szelid ernyők: megújulása lelkének; a virágok, veteményck mulatságos álmodozásának hősei. Úgyszólva megelevenül nála minden. A hajnal felpirul, Luna asszony eloszlatja csillagtáborát,

. . . a virágok
Flóra szines magzati,
Veteményck, gyümölcs-ágok,
Pomónának rajzati
Nyájaskodtak és tréfáltak,
Minden falat megörült;
Ugrándoztak, lejtőt jártak,
Mig a Zephyr-szél fütyült.

Mennyi elevenség, mennyi fantázia! A nárcisz a hiacinttal, ruta, kapor, pipacs, mák, majoránna, rozmarint, bársonyvirág, violak egymás derekába kapva, forognak; a gyöngyvirág tüskébe hág és leül; a napvirág fejet hajtva lép elő, banja paratlan voltát; a liliom lassú, merev lepkékkel hozza mosdott fiait. Csipkebokor az egressel járná, de egyszer-kétszer olbe kapvan egymást, megvérezték magokat és most az utitu tapogatva orvosolja őket. A repa, retek összecsingolódik, a tök, dinnye hason jár, az ugorkák forgolódnak, a babok Ménta kisasszonyt zöld magokkal lovoldozik nagy hahotazva. Még a kaposztak is letették redós nagy szoknyajokat és fölállottak a tancra . . . mikor egyszerre csak

Rút forgószél indula
— A többivel elszaladtak —
Csak álom volt, elmula.

És mily aranyos kedvvel tudja rajzolni a szerelmeseket! Az úrfi ingerkedik a leánynyal:

Úri nemzet eredete,
Deli, jeles, ép termete,
Gyöngyös, köves, szép ruhája,
Ruhájánál szebb orcája —
De mit használ ha hamis?

és a leány visszafelel:

Híres förend nemzetében,
Nincsen hiba termetében,
Jól hordozták, jól nevelték,
Volt is okuk, hogy kedvelték —
De nem tetszik, tudom mért.
— — — — — — —
Mert hamisnak mond, azért.

A kis Phyllis álomba merül, azalatt Ámor ellopja a szívét. A leány észreveszi a hiányt és sírva megy, hogy szívét visszakapja. Ámor azt mondja neki: »Ne búsúlj, itt van szíved, jó helyen van, el nem vész: több szivekkel elkevertem, mutass reá, tied lész.« S jókedvű gúnynyal rakja eléje a sok szívet:

Ez a nagy szív alázatos;
Ez pedig pompára vágy;
Ez együgyű, akaratos;
És ez mindenikhez lágy
Ez a picin válogató;
Ez udvari; ez paraszt;
Ez tudatlan, halogató,
Sok szíveket elakaszt;
E mosolygó, hízelkedő;
Ez szemérmes, békétlen . . . .

Hiába, Phyllis csak nem ismer a magáéra. Akkor kivesz még egyet:

». . . ez a furcsa,
Hamis, titkos, dévaj szív:
Ehez nem fér senki kulcsa,
Se nem igaz, se nem hív:

Ha nem tudod, ím megmondom.
Ez te szíved, emeld el,
Tartsd magadnak, semmi gondom,
Mert ez senkinek sem kell!«

Csupa mosolygó játszíság, csupa jókedv, csupa melegség az egész, csupa finom szatira a kiismerhetetlen női szívre, a mely önmagát sem ismeri. — Kinn a ligetben, hűs kikeletben a pásztorleány ingerkedik

kedvesével, hogy a fenyősben, a fűzesben idegen társsal szedett epret, míg végre újra összebékülnek. Aztán jön egy csinos »addio«, az egyik szerető obsitot ad a hűtelennek: a »kedves vendég«-et mindenféle jó kívánsággal bocsátják útra:

Minden lova rúgjon fel,
A rúd szege hulljon el,
Repedjen a gyeplő-szi,
Pincetokja folyjon ki.
A forgószél kergesse,
Záporeső vezesse!
— Igen finom ember volt!
Jó, hogy tőlünk elpatkolt.

Egy pompás genre-kép a Gyöngyös-vidéki agglantot állítja elő rút szemölcsös pofájával, rancos bőrével, őszszel tarkás minden hajával.

Előbb kezdte Vénus fattyát
Megismérni, mintsem atyját:
Hím után sírt bölcsőjében,
Gyuladozott szerelmében:
S még előtte volt a pép.

Hogy felserdült, többre lépett, nyalogatott sok friss képet, nyaka sok kéz között vásott: de Ámor nyíve még mindig benn van kiporzsölt, üszöggé vált szívében, s forrton forr az ó cserép.

Természetét erőlteti,
Apadt mellit kifeszíti,
Tarát, farát ékesíti,
Vitorláit kiteríti:
Arra nyerít, a ki szép.
. . . . . .
Várj, tejetlen, gubás kecske,
Nösztön nöszö vén menyecske!
Megjön urad, jól megtép.

Mennyi átlátszóság, rend és kerekdedség van ezekben a versekben! A regieket forgatva, rendszerint elnyom bennünket a hosszadalmasság: Faludinál mintegy varázsütésre kifejlik a belalak, a részletek helyes arányokat öltenek, a tartalom a szerkezet szabályaihoz idomúl. Azt mondják, nincsen nagy, áradó tehetsége, képzelete gazdag és csapongó. De bizonyára uralkodik érzésein és gondosan megválogatja őket nehogy valami tilosat és hivatásához nem illőt mondjon.

Azon senki ne építsen,
Hogy engemet lát vigadni:
Mert örömet, a hol nincsen,
Néha lehet mutatni.

Valóban, egyetlen költeménye sincs keserű vagy panaszkodó, még a legborongóbb színűn, a *Remetén* is áttör a megvigasztalódás derengő napja. Nem törődik »a büszke szín világ« fris bársonyával, tudva, hogy maholnap kigyók bontják fel testét; vágytalan mén el a tobzódó torkosok felkészült jólakási mellett:

Ha búba merülök, ha szívem kezd lankadni,
Ébreszt a forgó ég, vigasztalást tud adni;
Éjjel a csillagok vidítják szívemet,
A hajnal felderül, meghozza kedvemet.

Ha test, vér megindúl, háborgat rút ostrommal,
Böjttel sanyargatom, megtöröm ostorommal,
Tüskébe keverem áruló testemet:
Így oltván tüzeit, megmentem lelkemet.

Eltelvén napjaim, nem félek a haláltul,
Elválok örömest ez árnyék rossz világtul,
Ohajtva járulok tehozzád, Istenem!
Jutalmam, örököm, kincsem és mindenem.

Aztán írt még hat éneket: Szent Istvánhoz, Imréhez, Szűz Máriához, Szent Emidhez és köztük kettőt, a század vallásos lirájának gyöngyeit, az »Úr Jézushoz« és a »Feszülethez«, s maradt több, kevesbbé becses alkalmi versezete.

Nem sokat nyújtott, de munkássága reformot jelentett a költészetben, főkép a líra mezején. Utat tört a művészi szerkezet és műformák felé, megújította nyelvét és verselését, mint Gyöngyösi száz evvel előbb az epikáét; szabatosságot s dallamosságot öntött beléje és változatos külső formákhoz szoktatta, melyek a népköltészetre emlékeztetnek, azonban idegen alkotásokon nemesült ízlésének bélyegét szintén magukon viselik. Valóban mint az ízlés embere tünt fel az irodalomban és bizonyos részben mint a nyugati áramlatok terjesztője. Prózai munkásságát csaknem teljesen fordítások alkotják és költészetében megjelenik a XVIII. század kedvelt műfaja, az idill. A copf és puder, a rokoko és barok korában senki sem ütközik meg ezeken a jórészt görög nevű juhászokon és kondásokon, kik a Bakony közepén a mithologia isteneivel bajlódnak, találós meséket mondva, lakomát csapva egy-egy nagy esemény hírére; énekversenyeket tartanak, nyájuk szétzüllését, erdőik, mezőik pusztulását panaszolják. Mindenki magasztalja őket, az emberek nem győznek betelni sujtásos magyar beszédeikkel és egyszerű észjárásukkal. Azt mondják: nem mindjárt pásztorének azzal a költemény, ha akármi dologban egynehány bokrosan feltűzetett virágkoszorúkkal előállanak valakinek pásztori, Koridon, Titir, Amintás nevek alatt ... De ha úgy szállítja ki őket, hogy minden beszédjek, minden intézetjek, minden indulatjok ábrázolja a mezei életnek természetes együgyüségét, az már a tettében lévő igaz pásztor

ének.[4] És a Faludi énekei ilyenek, »ő nála nemcsak igaz pásztorok, hanem magyar igaz pásztorok járják a magyar mezőt s a magyar erdőt.« Tetszik nékik ez az antik reminiszcenciákkal összefércelt realizmus, mely a legélesebb ellentétben áll Gessner gyöngéd, finomkodó idealizmusával, s néha végre is valódi művészettel párosúl. Nézzük a legszebbet és leghatásosabbat. Az egyik pásztor *sírmos* ostorát fonogatja, a másik hozzátoppan: soha se vesződjék, nem kell már az ostor:

Más szelek fújnak most, lemosták nevünket,
Feltúrták, elhányták kevés mindenünket,
Se nyájunk, se erdőnk, a hol legeltessünk,
Nincs kunyhónk, hajlékunk, a hol telelhessünk,
Eltiltotta a Pán . . .
Lézengünk, bujdosunk, se szelünk, se partunk,
Azt se tudjuk mihez, azt se, merre tartsunk.

Amaz nem akarta elhinni, de csak látja végre. Búsan feleli, hogy semmi sem lehetetlen többé.

Már azt is elhiszem: szántó vizen arat,
Bárány farkast kerget, a nyúl ver agarat,
A tél rózsákat hoz, a nyár kemény jeget,
A mord északi szél izzasztó meleget.
Métely juhnak, dér virágnak,
Horog halnak, tör madárnak,
Darázs méhnek, aszály rétnek,
Pán haragja vége, fogyta életemnek.

És mily hangulatosan festik a természet fájdalmát!

Pásztorok esetén sírtak kis virágok,
Búsultak, fonyadtak szép zöldelő ágok.
Egymásra borulván sírtak a Napacák . . .
Magas sudár fáknak lecsüggött tetejek,
S mint tőlük kitellett, szomorkodott fejek.
Nevezetes vizek fenékig apadtak,
Erdő, mező, berek, fű, fa elhervadtak.

Minden osztozik mély, kesergő bánatukban. De hirtelen más pásztor jő tarka hírrel: a Pánt-t eltemették, újat tettek helyébe: igazat, okosat, jó pásztort.

Farkas gyapjat nem rúg ő pálcája alatt,
Mert lészen mellette apró s öreg falat.
Nyáját és pásztorit elökeresteti,
Tátva hagyott aklát megint betéteti.

Feltámad meginten a pásztorok napja,
Ama dicső névnek elborúlt csillagja,
Fogyott seregének kiterül zászlója,
Napkelettől nyugtig forog lobogója!

[4] L. Révai, Faludi F. Költ. Mar., *Faludi F. élete.*

És felel az első:

Érzi már az erdő, kifakad zöldsége,
Felvont sátorinak színlik fényessége,
Futnak a patakok, csörögnek, vidúlnak,
Hegy, völgy, sziget, liget, szépen megújulnak.
Tímfü juhnak, nap virágnak,
Fris víz halnak, társ madárnak,
Fükert méhnek, eső rétnek,
A kegyes és jó Pán élte életemnek!
Én már hitten hiszem, megváltja sorsomat·
Azért végig fonyom szirmos ostoromat.

Az agg, hetvennégy esztendős jezsuita szomorúsága és reménye villan föl ezekben a sorokban. Ötvenhárom éve élt s működött abban a társaságban, mely hasznára és dicsőségére volt a magyar irodalomnak, — mikor »Pán haragja« szétszórta őket. Azóta Rohoncon elvonúlva éldegélt, midőn az új Pán híre meg egyszer földobogtatja öreg szívét. Ismét remél a letört zászló szabadságában és a »pásztorok« fényes jövőjében, a melytől egyházára és a nyaj üdvére vár boldogabb napokat. Hiszi, hogy szerzete újra visszafoglalja helyét a lelkek üdvének munkálatában és az iskolában, melyhez a hivatalon túl egy két irói emlék is csatolja. Azonban a múlt idők fénye sohasem köszöntött be többé. A század nem állott meg haladásában, sőt tovább ment a megkezdett úton. De ennek az iránynak még egy költője van, ha nem is nagy és különös, de kiváló és korának valóságos fia.

Vajjon miről énekelhetett a XVIII. század költészete, az idegen divatok kora, melyben a szabadság nagy eszményei nem éltek többé? Az embereken erőt vesz a megnyugvás a kényszerűségben az uralkodó osztály önző érdekeinek szolgál, a rendek, ha csak anyagi javaikat nem fenyegeti veszély, alázatos lojalitásukkal tüntetnek, a protestantizmus elnyomva, a kuruc világ dicsősége majdnem az emlékezetből is szamkivetve . . . Azt mondják, Magyarország boldog és megelégedett, — és egy sereg vers és prefáció hirdeti a nyugalom aranykorát, mely irtózik a razkódástól, nem vágy ki a jelenből és nem érzi nagy emóciók szükségét. Mintha a császári Róma korában volnánk: az elegedetlenség hallgatásba merül, egy-két szitokba vész; a bölcsek magányba vonulnak Senecával, a tömeg elvez, kiki a maga módja szerint. Száz meg száz kéz forgatja a tollat. Verses krónikát írnak, verses földrajzot, melyben fel vannak sorolva Nyugat-Európa nevezetességei s végül rákerül a sor a mórok spanyolországi uralmának eredetére. Az egyik Vida György markalfiadait eleveníti fel a múlt századból, a másik Telemachusról és Nagy Sándorról versel: a harmadik, negyedik Cato disztichonjain izzad vagy valami gyönge, hideglelős tanköltemenyen, sőt cafrangos alkalmi versen farageasl. Szintelenek, kontárok és kiaszott

szivűek, s csaknem kivétel nélkül a porban mászkálnak vagy mások műveit utánozzák. A XVIII. század e szomorú szakában szó sincs többé magyar nemzeti és hazafias költészetről, még a vallásos érzés is jórészt elvesztette nemes és termékenyítő varázsát. A katholikusok megelégesznek régi készleteikkel, protestáns részről fordítások és mondva csinált sorozatok jutnak közlésre, s a mi költőileg valóban értékes, keletkezésével a kuruc harcok idejének és nemzedékének igaz érdeme. Valóban, Rádai Pál 22 istenes énekében,[1] a melyek közül kettő a »Bernát-himnusz« fordítása, még egyszer fölhangzik a régi protestáns költészet borongó, igaz áhitata. Elhányta harcias zordonságát, küzdő erélyét, s mindenestül a szív csöndes, ünnepi hangulataiba merült, megőrizve nemes, bibliás hajlamait és a Zsoltárkönyv legváltozatosabb és legszebb dallamait válogatva ki, hogy egyszerű, természetes és költői nyelvet ömleszszen beléjök, melynek hatását újjá teszi olvadékony lágysága. De Rádai még II. Rákóczi belső titkára volt és 1708-ban, Benderben követségben járva, készítette költeményeit. Egy nevesebb, ideálisabb kor virágait ültette a XVIII. század költői életének sivár talajába, egy elvirágzott időnek maradványait, melynek fenköltségét mint a múzsák kedvelője, mint a nevét viselő nagy becsű könyvtár megalapítója, híven őrizte akkor is, mikor körülötte minden megváltozott.

Ezt az átalakúlt szellemet Amade László egyénisége fejezte ki a magyar költészetben. Előkelő és arisztokrata volt, kinek gyermekkora még a múlt időszakba nyúlik vissza és az előző kor hagyományain táplálkozik. Antal, az édesatyja, a letűnt idők embere, a ki vallásos verseket ír a régi poéták modorában; tanárai a nagyszombati egyetem és a gráci főiskola jezsuitái, s első irodalmi munkaja egy latin vitabeszéd: Victor in proelio S. Ivo. De csakhamar más körbe kerül. Hadi pályára lépve, megjelen Pozsonyban és belesodródik az udvari élet léha áramlatába. Elkapja a fényűzés, a társasag, az élvezetvagy, adóssagokat csinál és örökos villongasban él szüleivel. Eveken keresztül nem nez haza, csak mikor az áradat már-már összecsap fölötte. És mily keserves, könyörgő leveleket ír akkor! Csupa alazat, szanombanom, csupa jó szandék, igeret. Kölcsönt vesz föl, hogy apró adósságait rendezze; házassagra gondol, nem szerelemből, hanem anyagi javulás végett. Azt mondja, kész elvenni akárkit, akár azt, a kit mar szeret, akár mást, a kit anyja kiválaszt részére. »Csak pompás, kártyás, módis vagy német, avagy arra inclinalandó« ne legyen. És utoljara is meghazasodik, feleségül vesz egy Orczy-leányt — a maga feje után. Folyton panaszol, segítségért koldúl, kölcsönöz; de hiaba írja néki apja, emberelné meg magat, költene szűkön, hagyna békét a pamphilusnak

[1] L. *Lelki hódolás* c. imadságos könyvében. Állítólag már 1710-ben megjelent Kassán; de első *ismert* kiadása csak 1715-ből való.

és verekedésnek, és hasznos tisztekre mehetne, úgy várhatná Isten áldását is. Hiányzik belőle az erkölcsi erő, a komolyság és a szigor. Nem sokáig él feleségével, újra házasodik és újra katonának áll. Most már van szerencséje, gyorsan halad fölfelé, de ismét megválik a katonaságtól és a pozsonyi udvari kamarához nevezteti ki magát tanácsosnak. Ebből az időből írják:

Amadénak sincs most sujtásból ruhája,
Mert meglaposodott dombos crumenája,
Elfogyott szegénynek a pecuniája:
Ezt okozta számos osztozó . . . ája.
Oda van a költség, oda a jószág is,
Kopik a parádé, nő az adósság is.

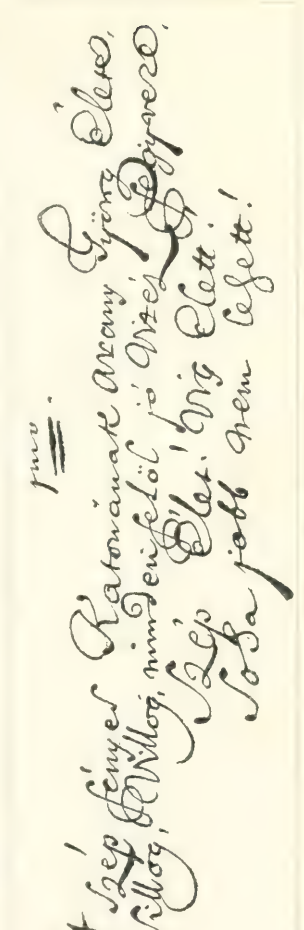

Amade kézirata.

Valóban világfi volt, egy kissé vallásos, legalább a szíve mélyén, meglehetősen léha, sőt érzékies, de csiszolt és szeretetre méltó s a társaságok kedves embere. Élvezni akarta az életet és nem bölcselkedett komoly kérdéseiről, hogy eszmékre tegyen szert vagy komoly erkölcsi tanulságokat vonjon belőle; mialatt ép oly kevéssé emelkedett ki a mindennapiság szűk köréből, mint kortársainak legnagyobb része. Irt egy pár vallásos költeményt, de lirájának ép ez a gyöngébb fele; egy katonadalt, mely a maga nemében pompás genre, de a hazafiság erősebb hangját abban sem tudta megzenditeni, inkább csak »a szép fényes katonának gyöngy arany élete« lebegett előtte — a könnyüvérü, könnyen élni szerető katona szempontjából. Amade költészetének fő és majdnem kizárólagos tárgya a szerelem, a szerelemnek az a futó fajtája, mely a mily könnyen támad, ép oly könnyen enyészik, s a szivben nem hagy mélyebb nyomot. Természete volt, hogy könnyen felhevüljön, lángra lobbanjon, mély és állhatatos ne birjon lenni soha: folyton

újabb és újabb viszonyokat köt és old, melyek elmúlnak, mihelyt az akadályok nagyok vagy érzéki szenvedélye kielégítést talált. Csak az el nem ért tudja izgatni, a meglevőre hamar ráun és szíve új tárgyat keres. Másfél száz verse közt, a mi elkerülte a pusztulást, alig van néhány, a melyben valami erős érzés lángjai csapdosnak föl; a mit ír, csupa könnyed dal, néha könnyű elmélkedő ének, a melyekben ugyanazok a motivumok ismétlődnek sokféle változatban: meghallgatásért való könyörgés, gyötrelmek panaszlása, boldogság, vádaskodás, szakítás.

Ah már egyszer engeszteld meg
Kökemény szívedet!
Ámbár, csak bár egy punctumban
Biztasd reményemet;
Tekints, érted mint kinlódom,
Mint hó naptúl, elolvadom,
Engedd hozzád leborúlnom,
Szerelmet kódúlnom!

Mindent immár, többet ne várj,
Érted elkövettem,
Én szívemet szerelemnek
Kockájára tettem;
Megesküdtem az egekre,
Tudod, az nagy istenekre,
Kész is vagyok mindenekre,
Hódolj már ezekre.

Az tengernek szélvész után
Habjai apadnak,
Az egeknek fölhők után
Csillagi ragyognak:
Én szívem is már habozott,
Fenycsillagom homályozott,
Juttasd már partjához,
Égő fáklyájához!

Sok van ilyen szép esdeklése, a melyeket valami megkapó, egyenletesen hullámzó, epedő, meka bánat jár keresztül. »Ah, mit kínzod én szívemet, mikor nem vagy állandó, sebesíted bús lelkemet, ki csak hozzád hajlandó?!« És szépen teszi hozzá:

Ámbár szeretsz, ámbár megvetsz,
De én mégis szeretlek;
Hogyha gyűlölsz, ha meg is ölsz,
Mind egyaránt szeretlek.

Aztán megesik, hogy célhoz ér:

Ki béborúlt az fölyhöben,
Megtért napom fénnye,
Várás és nemjövés után

Édes szivem kénye;
Az kit ingyen sem reméltem,
S hogy megvetett, attul féltem,
Most ölemben hánykodoz,
Tűz-szivemben lángadoz.

Nehéz volt sok fullánk s nyil közt
Lépes mézet nyerni.
Halál, mirigy és irigy közt
Az édeshez férni:
De az kedves és kedvesebb,
Kiért vérzett sok ezer seb,
Kiért volt hét fájdalom,
Kétség, baj és siralom . . .

Csakhogy a boldogság vajmi ritkán tartós nála. A mily csapodár maga, ép oly csapodároknak látja kedveseit. Minden testre, olly torkos vagy, mint a holló rá szállnál, minden szivet, olly gyilkos vagy, darabra szaggatnál, mondja az egyikhez; a másikat csak kérni tudja:

Adj még egyszer annak élni,
Ki hólt érted ezerszer;
Kétség nélkül még remélni,
Ha nem többször, csak egyszer!

És vígasztalja magát a jövővel: »Bár acél vagy, csak megemészt, mivel tűz a szerelem.« — Szomorú szemrehányással mondja:

Oh mért nem mondottad,
Hogyha nem szerettél?
Ha nem szenvedhettél,
Minek késérgettél?
Inkább meg nem öltél,
Mintsem így vesztettél,
Mért el nem temettél?

Istenre bízza, hogy a hűtelent megbüntesse, és általán ritkaság, hogy elragadja a szenvedély; inkább félreáll, búcsút vesz: »Az mint megmondottam, tőled pártulok . . . En kakuk nem vagyok, szivem nem kártyaszív«.

. . . Mi haszna így kinlódni,
Mint hó naptúl elolvadni,
S új-új kinra születni;
Csak remélni és úgy élni,
Mindenecket csak csak vélni,
Csak mesében szeretni.

Van már más, a kinek odaadja szivét; a kiért nem kell hiába tűrnie, »mint eb az árnyékért«. »Bogár után indúlt«, látja; de »ha te próbáltál, próbáltalak én is, ha te confundáltál, azt mivelhetem én is«. Tüzes, türelmetlen véralkata könnyen ragadja efféle szakitásokra, melyek

néha puszta gyanún, kételkedésen alapúlnak, és párszor egy-egy ünnepies hangú versben visszaénekli vádjait. A régi viszony föléled, hogy csak hamar megint eltünjék egy másik, egy új szép szerelme miatt, kiért újra lehet habozni, vívódni, égni, harcolni az irigyekkel, tévútra vezetni az őrködő szemeket.

Sorsod néked is nehéz,
Meg van kötve szív és kéz,
Sok szem reánk vigyáz s néz . . .
Másé már a lépes méz.

Kétségem azért még sincs,
Enyim lesz még az a kincs,
Kin van nagy zár és bilincs . . .
Csak szív- s szemmel hiven ints.

Sok verse van, melyek ilyen tilos vagy titkos viszonyból fakadtak és elárulják helyzetét. Isten, melly nehéz árnyékban áldozni, vélni és remélni, és véle nem élni, s csak mesében, sötétben szeretni! Szedi a rózsát, a hol találja, és örül, hogy kijátszhatja az irigyeket, kik egy követ fújnak, hogy a szerelmes szíveket szétválaszszák. *Confundálja* és *contemnálja* őket, bizva kedvese hűségében és örülve boldogságuknak.

Én angyalkám, szép madárkám,
Ime hozzád repültem;
Te kedvedre s kezeidre
Mint a sólyom megjöttem.
Már míveljed, cselekedjed,
Mint szívemet, úgy ítéljed,
Édesem, kedvesem,
Rabod vagyok, kegyesem!

Már így éljünk és szeressünk,
Mint egy pár galambocska,
Mord bú nélkül, gondon kívül,
Mint fészekben madárka;
Egymást értsük s már ne féltsük,
Az egeket azon kérjük,
Bov aldását hogy vegyük!

Legnépszerűbbé vált dalai tartoznak ebbe a verőfényes körbe, a mindenfelé ismeretes „Édes Dudi Duduskám", az édes epedéssel írt „Angyalom, alakom", a gyöngéd „Kukuk kukueskám". Néha megszólal ajkán a tréfa, az enyelgés, mely nem mindig finom és illemes: elmondja mért nem jó egyet szeretni, leírja a házasság által elvesztett szabadság megsiratását, melyben nemelyek önéletrajzi adatokat láttak, de a mely minden valószínűség szerint alig egyéb jókedvű tréfánál. Milyen szép volt legényelete! Fogasa telve volt mindenfele cifra úri fegyverekkel, prémes bőrökkel, füredi nyergekkel, a haza muzsikával, istállója nemes

paripákkal. Ha néha kiindult, a hová beszállott, kedvesen fogadták, csak az a héja volt, hogy kézen nem hordozták.

Madamoizellák közt gyakran vigadoztam,
Ezzel diskuráltam, amazt megcsókoltam,
Amarra titkosan néha pillantottam,
Valamint szerettem, úgy karazéroztam.
Mulatságnak napja hogyha rendeltetett,
Tánc- és muzsikának vége nem lehetett,
Péntek vasárnappal együtt tisztelteteti,
Ünnepnek tartottam néha egész hetet.

Közel se mert jönni hozzá a szegénység, — csak mióta feleség jár a kamarájában.

Hegedűmet immár fogasról levette,
Flautát furuglyával pad alá vetette,
Szoknyáját, strikrokját oda függesztette,
Sok dib-dáb subáját rendre helyheztette.
Egyik sarkantyúmat letörte csizmámnak,
Az egész szerszámát kidobta pipámnak,
Mondván, nem szenvedi füstjét a dohánynak,
Ottkin dohányozni kell, mint a kutyának.

Búbot, cipellőt, csipkét kell hozatni a *mádame* számára; meg kell lenni, ha *per furtum* is, különben van mit hallani:

Az alsó . . . át fordítja ellenem.
Sok koldúst, gazembert kelletik elnyelnem,
Mintha nem hallanám, csendesen fülelnem.
Előkerül ama régi história,
Hogy *Ihr Gnaden* nemzetség, régi familia,
Nem volt disznó-pásztor semmi attyafia, stb.

Tréfásan végezi, hogy a kinek van felesége, legjobban teszen, ha eladja aztat valakinek. »Hogyha pedig pénzen nem kellene senkinek, úgyis odaadhatja bízvást akárkinek.«

Mondják, volt egy lírai regénye, a melyben szerelmi kalandjait szedte alexandrinokba. Ez a költemény lappang vagy elkallódott, de egyénisegének képe fennmaradt lírai müveiben, a melyek a költészet legőszintébb termékei közé tartoznak. Nem volt tanult költő, a ki a verselést mesterségszerüleg üzi: természeti szükség hajtotta, hogy daloljon, nem várva koszorút, dicsőséget, legfölebb azt, hogy kedvesének szívére hasson vagy barátait mulattassa. Ez az élénk, játszi, fogékony lélek minden érintésre mozgásba, izgalomba jö, érzései rögtön és magoktól dalba forrnak, melyen akárhányszor rajta van a helyzet, az alkalom »földszaga.« [1] Semmit sem énekel, csak önmagát, pillanatnyi hangulatait, melyek, bár elég szükkörüek és nem támogatja őket gazdag

[1] L. *Négyesy László* becses dolgozatát Amade verseinek kiadásában, 54.

fantázia, egyenkint véve kedves és megkapó dalokba ömlenek, hogy diadallal járják be az országot. Valóban, az irodalomban egyetlen lirikus sem volt, ki Balassától fogva a szerelmi lirát és a dal játszi formáját több ratermettséggel művelte volna. Zrínyi hatalmasabban lángolt, de inkább epikus volt, mint lirikus; Faludi szabatosabban és finomabb ízléssel írt, de tehetség dolgában Amade mögött maradt. E könnyű dalköltészet, mely néha a modern szerelmi líra szélesebb hullámzásába látszik merülni, föntartotta a magyar szerelmi líra folytonosságát és érintkezésben állt annak minden tényezőjével. Amade érezte a régiek közül Balassának hatását, ismerte a népköltészetet s a korában divatos idegen dalokat, és tanult tőlük. Szemben áll kedvesével, hozzá énekel, mint Faludinak, van érzéke a dal kompozíciója iránt, és verseit népies, részben idegen, de mindig rendkívül változatos — maga költötte — dallamokra készíti. Dúskál a rímekben, néha egész a túlságig, az üres rímjátékig, mely a kor barok ízlésének megfelel, és az érthetetlenségig. De a nyelvet könnyen, játszva önti a zengzetes, csilingelő formákba, és ez a nyelv, bár nem új, mint a Faludié, elég tarka, telve van elevenséggel, s a mi fő: a dalnak világos, játszi hordozója.

A kor pedig, főkép az ifjúság, nyomtatatlan is fölkapta énekeit, a melyek megfeleltek a közízlés sajátos irányának. Csinosak voltak és erotikusak, nem jártak magasan és jól lehetett őket a sok érzékeny idegen nóta társaságában gitárkísérettel énekelni. Az az idő, mikor egy szerelmesvers-gyűjteményt nyíltan közre lehet bocsátani, nem érkezett el,[1] azonban rohamosan közeledik. Az emberek meg szemérmesen hirdetik az erkölcsiség -et, de már a múlt században világiasabbá lett az irodalom, és most az életen nagyot fordított az idegen olvasmányok és műveltség hatása, a divat, s nemsokára el fogják vetni az álarcot. Úgyszólva minden téren érezni lehet a világiasodás szellemét. Egy, különben gyönge verselő[2] előszámlálja, minő nézetek kaptak lábra az előkelő társaságokban. »Sok pap, hogy előbbhessék, henyélve tengődnessék, Istent kigondola, szentirást kohola, de bölcset meg nem fognak, azért csak ott kullognak, hol a tanult elmék őket nem rémítik. De megis eltürhetjük őket, s megköszönhetjük nekik, hogy a köznép a törvényből ki nem lép.«

Meg az iskolák életében is lehet tapasztalni némi változást, oda is elhat a világiasodás némi szellője, ott is megszűnik a régi vallásos irányzatok kizárólagos uralma.

[1] Amade, életében csak istenes énekeit adta ki. *Buzgó szívnek énekes fohászkodási*, Bécs, 1755. — Későbbi gyűjtemény: *Versei*, Pest, 1836. Összes verseit 1872-ben adta ki, igen ismeretes és becses bevezetéssel és jegyzetekkel Negyesy László.

[2] *Bertalanffi Pál* jezsuita. *A nagyra vágyódó világ fiainak az emberek változó sorsáról siralmas panasza*, 1750.

Tagadhatatlanúl, a XVIII. század iskolai élete kedvező hatással volt az iskolai dráma erősebb kifejlesztésére. E korban, midőn az országot német kóborszinészek járják be, az iskola színpadja is fokozódó mértékben ragadja meg a közfigyelmet. A csiksomlyói ferencrendiek 1721-től 1774-ig passiójátékokat, moralitásokat játszatnak iskolajukban, melyekből nem kevesebb, mint negyvenhat darab jut az utókorra, és a hatás oly nagy, hogy XII. Kelemen búcsút engedélyez az új ájtatossági gyakorlat részére. Aztán idillionok — pásztorjátékok — jönnek divatba, melyeknek némi nyomai a nép karácsonyi játékaiban is fonmaradnak, és a szinpad tárgyköre mindinkább kiszélesedik. A közönség nem elégszik meg többé a komoly, vallásos tárgyakkal, mulatni, nevetni akar az előadasokon, melyek, hogy mentül nagyobb figyelmet ébreszszenek, lassanként egészen világias témákat ölelnek föl.

De az iskolai dráma mindamellett sokáig őrzi sajátos jellemét, mely céljából folyik és mindenek fölött pedagógiai természetű. A szerzők inkább papok és tanárok, semmint drámairók. A szerelem számüzve darabjaikból, a nagy, tragikus szenvedélyek hatására nézve bizonyos plátói nézetet vallanak, és mindenek fölött vallás-erkölcsi célzatot kivánnak érvényesiteni. Az a fő, hogy növendékeiket ügyes, bátor föllépéshez szoktassák, a nyelvek helyes kiejtésében gyakoroljak, szónokokká képezzék, s közben vallásos érzéseket és elhatározásokat ébreszszenek. Latinúl, magyarúl, néha németűl irnak, mint az iskola céljai kivánják, úgy alkotva darabjaikat, hogy hit- és erkölcstani tanulságoknak szolgalatában álljanak, hirdessék az egyház igazát, az ereny jutalmát és dicsőségét, a bűn undokságát, az isteni kegyelmet, az önmeggyőzést, a kiengesztelődés nemességét. Az indulatok festése, a drámai motiválás, kifejlesztés másodrangú dolgok és csaknem mindig gyöngék; annál több gond irányul a külső látványosságokra, az énekre és zenére, a melyek az oktatásban szintén szerepeltek és az ünepély pompáját emelték.

Az áramlat még a múlt század elején, a jezsuitáknál kezdődött, de a pálosokat és piaristákat szintén magával ragadta, és hagyományait a jezsuiták szétoszlatása után ők folytatták egy darabig, fejlesztették tovább és avatták az iskolai drámát különösebben magyarrá. Valóban, a jezsuita iskolai dráma jórészben idegen nyelvű, sőt nagyrészben kozmopolita jellemű volt és csupan a XVIII. század második felében vált inkább nemzetivé. Ekkor jelenik meg Kunits Ferencz (Szedeciás)-a,[1] mely azonban nem egyéb Giovanni Granelli olasz jezsuita egy darabjának forditásánál, Faluditól a szintén olasz után dolgozott (Constantinus Porphyrogenitus),[2] melyben a kerek, ügyes bonyodalom

[1] Kassa, 1753.
[2] Kassa, 1757.

már az indulatoknak némi drámai harcával egyesül, és ekkor lép föl Illei Jaxos, az iskola egyik legtermékenyebb munkása, »Ptolomaeus«-ával.[1] Justinus beszéli,[2] hogy Ptolomaeus Cerannus uralomra vágyódva számkiveti nénjét, Arsinoét, a ki Lysimachus király özvegye volt, s gyermekeit szeme láttára lemészároltatja. Arsinoe a gallusokat — franciakat — hívja segitségül, a kik erős hadsereggel meg is érkeznek. Belgius, a franciak vezére, békére szólítja föl Ptolomaeust, de ez az egyezségről tudni sem akar. Erre kitör a harc, Ptolomaeus elesik és az ellenség diadalmasan körülhurcolja a büszke zsarnok dárdára szúrt fejét. A történetet Illei érintetlen hagyta, de hozzatesz két dolgot, »a játék kedveért«. Arsinoe bosszút lihegve visszatér számkivetéséből s férfiruhában, a szintén számüzött Antigonusnak nevét véve föl, megjelen a francia táborban, hogy őket Ptolomaeus élete ellen ingerelje. Aztán a gyermekgyilkosságnak részesévé teszi Ptolomaeus két vezérét, Antiochust és Sosthenest, kiket Antigonus egymásután elámit, rávesz Ptolomaeus elárulására, s végre is urukkal együtt végveszedelembe dönt. Valóban, e drama első hatásos, ügyes bonyodalommal és jól feilesztett mesével készült terméke volt a magyar szinköltészetnek. Illeinek volt valósagos drámairói tehetsége, volt érzéke a dramai koncepcióhoz és fordulatos, magyaros, sőt néha költői lendületü párbeszédei meglepik az olvasót. Ismerte a szenvedély szerepét az életben és megkiserelte annak alkalmazását a szinpadon, mely addig embereit a maga celjaira stilizálta és csaknem kivétel nélkül valami meghamisított valóságot szolgált. Antigonus-Arrinoéban nem latjuk ugyan a bosszúálló anyát, de bosszújába belevegyül a női furfang kitartasa; inkább hős, mint anya, de férfiruhája alatt női szív dobog; és csak egy lepés odáig, hogy a mese úgy alakuljon, hogy Antiochus nem a hatalom erdekében keresi Arsinoe szerelmét, hanem Arsinoe szerelméért a hatalmat és bosszút Ptolomaeuson.[3]

Aztán három évtizeddel utóbb »lobbot vetett még egyszer az öreg Illei tüze«.[4]

Tornyos Péter bált indit,
Reá költi mindenit,
Nem sajnálja, csak tessék
Az uraknak a játék.

Maskarát ád s maga is
Felöltözik, ha veszt is.
Nem sajnálja, csak tessék
Az uraknak a játék.

[1] *Három szomoruiaték, Salamon* magyar király, *Ptolomaeus* és *Titus*. Kassa, 1767.

[2] De historiis Philippicis, 24.

[3] *Bayer*, i. m., 44.

[4] *Tornyos Péter*, Fársángi játék. Komárom, 1789.

Nagy konyhát üt, fársángol,
Koldussá lesz és táncol.
Nem sajnálja, csak tessék
Az uraknak a játék.

A bohózat azzal kezdődik, hogy Tornyos Péter vén létére így szól magában: »De eb a hire! én sem leszek ám ezután bolond, hogy a pénzemet élire verjem és csak a ládába hagyjam heverni, mint a kotlós tyúkot . . . Hiszen nem is tudnák, micsoda ember Tornyos Péter, ha vagy egyszer egy kis mulatságot nem penderítene a fársángon . . . Azért ma, ma lesz a napja, hogy csak én is kiteszek magamért«. Most jő Ventifax, a garabonciás diák. Megtudja Péter úr tervét, s eltökéli, hogy Lőrinc, a szolga segítségével markába keríti a heverő kétszáz aranyat. Közös erővel »eligazítják« a Ventifaxtól pénzét követelő fogadóst, ki avval távozik, hogy majd cselédeivel tér vissza. Ventifax pedig, a ki a Hold udvarában tizenkét iskolát végzett, megígéri Tornyos urammak, hogy deákos emberré teszi, a boszorkánymesterségre is megtanítja, sőt előkéri erszényét, s azzal adja vissza néki (természetesen az üres mását), hogy ettől fogva abban mindig annyi pénz lesz, mint most: csak valahogy meg ne nézze három óráig. Ráadásul még a saját ruháját is ráadja Péter úrra, bajuszt ragaszt neki és könyvet ad kezébe. Még csak az van hátra, hogy Tornyos uram az engedetlen inast sárkánnyá bűvölje. Egyszerre megérkezik a fogadós embereivel. Péter uramat Ventifaxnak nézik, megfogják és eldöngetik, Lőrinc a lakomára beszerzett asztali készlettel, Ventifax az aranyakkal megugranak. Péter úr nagy keserűségében majd hogy föl nem köti magát, de a testvére szavára végre is lemond róla.

Bánom, hogy deákot láttam
És a könyvbe belévágtam,
Oda vagyon az erszényem,
Erszényemmel vendégségem.
Hej dinom, dánom,
Míg élek is bánom
Deákságom!

Így végződik a vaskos humorú, magyaros nyelvű bohózat, melynek sok jó, kacagtató jelenete tanúsága Illei drámaíró tehetségének. Azonban a múltat nem lehetett visszaidézni többé. A világi színpad követelményei mások voltak, mint azé, a mely a jezsuita-iskolákkal együtt évek óta elhallgatott, és a jó öreg Illei tüze a századvégi közönséget nem bírta fölmelegíteni többé.

De a küzdőtérről nemcsak a jezsuita szerzet tűnik el, néhány év múlva a pálosok is követik őket. A pálos szintén ismerte az iskolai színpad fontosságát, de nem vette igénybe a sajtó segítségét, hogy a közízlésre általánosabb befolyást gyakoroljon. Valóban, még a század első felében írnak deák s német szindarabokat, melyeket utóbb nagy-

részt magyar nyelvűek váltanak föl, hogy elpendüljenek az iskolák falai között és elpusztúljanak néhánynak kivételével. Pedig az a kevés, a mi megmaradt, mutatja, hogy hivatással dolgoztak, és erőteljes magyarosságot, sőt népies alakokat vittek színpadjukra. Az 1765-diki farsang utolsó napján Ujhelyben játszott »Bakhus« és az ugyanott, ugyanazon évben színre került »Omnia vincit amor. Polydorus et Cassandra« című darab közjátéka, melyeknek minden valószínűség szerint Billisits Márton a szerzője,[1] már jelzik a magyar iskolai dráma eme szerencsés fordúlatát az élet felé, s telve vannak az akkori magyarosabb rétegek drasztikus, triviális húmorával. Nézzük az utóbbit. Nemes Berbencze Péter uramhoz, a kinek van egy rémséges vén leanya, beállit a kérő: Kocsonya Mihály uram. Még ifjú legény korában hallotta, hogy jó megért leanya volna Berbencze *Petinek* Zemplén varmegyében, de még akkori időben nagy szükség lévén leanyok állapotjából, igen rátartotta magát Berbencze uram. Most már más világ van, több a leany, úgy gondolná, hogy hamarabb megalkudhatnának. Arra behívják az aggszüzet, a ki szemeit szemérmesen lesüti azaz csak az egyiket, mert a másik »fekete szalaggal van bekötve«. Hamar megegyeznek és kijelentik, hogy tetszenek egymásnak, csak a vőlegény sajnálja, hogy hályog van a mátkája szemén. »Jaj édes uram«, mondja az anyja, »Isten ne adja neki; biz oly tiszta a szeme, mint a kristály, hanem csak mióta németesen viseli magát, azóta viseli azt a fekete fótocskát a bal szemén.« Kocsonya azt feleli, hogy maga sem ellensége ennek a divatnak, sőt, mihelyt haza viszi mátkáját, homlokára is ragaszt egyet. Avval határa kapja a menyasszonyt és úgy viszi szállására. Aztán nem sokára véres inggel jelenik meg az asszony előtt, kérve, ne legyen árulója, mert »ölt«. Az asszony elkezd esküdözni: »Ó kincsem, uram; előbb visszafordúl a nap az ő útjában, előbb vissza fognak folyni a folyóvizek, előbb megszólamlanak a kősziklák, hogysem en ezt valakinek kinyilatkoztassam«, s meg aznap elfecsegi a titkot a szomszédasszonynak, ki azt ajánlja neki, hivassa a bírót. Egyket hónap múlva máshoz mehet kend férjhez. Hova kell ennél szebb állapot? Bizony jól mondja kend, szomszédasszony. Igyunk egyet a jó tanács fejében.« Víg kocintás közt a bíróért küldenek, a ki megérkezik és kisüti, hogy Berbencze »ölt«, de nem embert, hanem borjút. Aha bú lelke asszonya! kiált Kocsonya Mihály és ütni kezdi feleségét, miközben a függöny legördül.

A harmadik felvonás azzal kezdődik, hogy az özvegy férj monologizál feleségéről, a ki versenyital közben hirtelen meghalt. Aztán jönnek a bánatos szülék, a szabó, a ki a »gyász-gubát« hozza, és a kántor, ki elkezdi búcsúztatóját.

[1] V. ö. *Mócs Sz. Gyula* derék dolgozatát az Egyet. Phil. Közl. 15. kötetében.

Pogány halál mit csináltál? ily rútul s . . . ben rugtál.
Kórót, csallánt, csipkebokrot talán már nem találtál?
Hogy ily gyönge szép virágszált kegyetlen lekaszáltál,
Ily illatos piros rózsát magadnak föláldoztál . . .

Ekkor a holtnak vélt asszony hirtelen nagy zajjal kirúgja maga alól a Szent Mihály lovát s talpra áll. »Jaj, édes atyámfiai, — — ördög vigye az országat, csak egy csepp palinkát sem találok. Hol vagy, édes uram? Segíts száraz torkomat — —,« mire előlép a férj: Jaj, édes feleségem; vajjon te vagy-e? vagy csak tüntető árnyékod? *Uxor:* Én vagyok, szívem, én, hozd el csak a pintes korsót, majd megmutatom, hogy én vagyok. *Maritus*: Soha nem hiszem, még meg nem tapogatom a hátadat, mert én azt hallottam, hogy a léleknek se csontja, se teste nincs. — És azzal ütni kezdi az asszonyt, miközben kifutnak.[1]

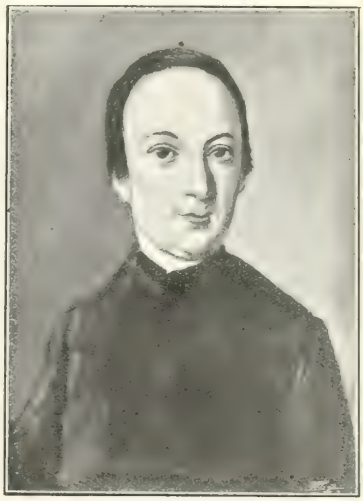

Pállya István arcképe.

Aztán jöttek a piaristák, a »jövő« nemzedéke. A század közepéig deákúl irtak, hogy innét kezdve úgyszólva teljesen a magyar nyelv művelésére adják magukat. Gyakorolni akarják az ifjúságot ebben a nyelvben, a mely »az bőcsületes emberek között való tisztességes, nyájas társalkodás«-nak megtanulására semmivel sem áll hátrább az idegennél. A piarista foglalkozik a dramairás törvényeivel, észre veszi a külföldi drama termékeit, és minél jobban közeledik a század végéhez, annál több gonddal végzi munkáját. A régi vallásos tárgyak eltűnnek, a világi színpad mind nagyobb figyelemben részesül, sőt első írói és színjátszói egyaránt a piarista iskolai dráma embereiből kerülnek ki. A közönség úgyszólva a piarista színpadtól indúl a színházba, mely az előzmények nélkül, ha létrejön, sem boldogúlhatott volna. Valóban a fejlődés eme fontos mozzanatához az iskolai drama törte meg az útat és a kegyesrendiek közül a Katsor Keresztélyek, Péchy Domokosok, Benyák Bernatok és Pállya Istvánok készítették elő, kik valamennyien szorgalmas és többé-kevesbbe szerencsés kezű iskolai drámairók s lángoló szívű hazafiak voltak.

[1] V. ö. Mócs. i. h. 132—139.

Nézzük különösen Pállyat, a legtehetségesebbet, a magyar elfajúlásának legtüzesebb ostromlóját. Egyik darabjában, melynek talán ezt a címet lehetne adni: »A meggyógyított pazarló«, Magyari uram, a régi egyszerű, jó erkölcsöknek érdes szavú, arany szívű védelmezője azt mondja: Vannak némelyek, kik azt a bolond francia nyelvet úgy megszerették, hogy ha monsieurnak mondattatnak, szinte úgy örülnek néki, mintha tudja az Isten, micsoda kincsesel megajándékoztatnának, és ha a levelekre föl tudják irni a francia titulust: Monsieur, Monsieur Kövesdi, és tudja tatár, hogy van a többi, már azt gondolják, hogy az egész világ tudományát fejekbe öntötték: mintha már az a titulus, mely a magyaroknál szokásban vagyon, gyalázatos volna, és nagyobb úr volna, aki monsieurnak mondatik, mint aki magyarúl úrnak . . . Ami eleink soha sem tudtak franciául, még is volt mind pénzek, mind böcsületek; azoknak unokái a külső nemzetek között megtanuljak ugyan a francia nyelvet, de a mellett a külső nemzetek pompáit is fölkapják, és így amit az elei fáradságos munkával, véres verejtékkel kerestek és magyarosan gyüjtöttek, azt azután franciasan elköltik, elpazarolják.« Hiába hivatkoznak a »policia«-ra. »Mit gondol kegyelmed, miben áll a policia? talám azt alitja kegyelmed politikusnak és emberségtudónak, aki mindenfele tekeri a nyakát, aki, mint a tekenősbéka, hol kiöti, hol összehúzza a fejét, aki vallait öszve tudja húzni, a karjait hanyja veti, mintha nem is az övé volna? aki a labait keresztül-kasúl rakja, mintha mindenkor minuetet járna? Ó édes Kövesdi uram, ha kegyelmed az ilyen szelességekben gondolja lenni a policiát, a kegyelmed fia már tökeletes politikus: mert mikor én az utcának az egyik végén megyek, ő másikán: már szinte úgy nyakon csap a szele; azután tizenkét beszédbe kapni, egyet sem végezni, mindenekrül, vagy köll, vagy nem köll, tudakozni, más becsületes emberek beszédjét félben szakasztani, minden embert megszólitani, az utcán megállitani, ez mind a párisi policiához való kvalitások«. »Monsieur, monsieur: nem vagyok én monzur: már most minden gazembert monzurnak hivnak, maholnap nem is lesz gazember a világon: mert az egész világ megmonzúrodott«. — Egy későbbi jelenetben a francia lakaj azt mondja Pazarlay, a pazarló, franciaskodó magyar kocsijára: »Az a hija, monsieur! hogy magyar munka! Mit tudna ez a paraszt, goromba, semmire kellő, alávaló magyar nemzet becsületesen megcsinálni?« És a hitvány Pazarlay, akinek, mint mondja, mióta Franciaország állapotját megismerte, oly nehezen esik Magyarországban mulatnia, mintha valami sötet barlangba, vagy valamij kegyetlen büdös tömlöcbe rekesztetett volna, egész természetesnek találja a szemtelen megjegyzést. — *Magyari*: Pazarlay uram! Kegyelmed ezeket elhallgatia? mikor ilyen gaz csőcselek ember, akinek tudja a tatár honnét vagyon keze, lába, feje, aki ha Magyarországba nem jött volna, már régenten ehen megdöglött volna, mikor az ilyen ország világfutó, lótó

gazember egész országunkat és nemzetünket gyalázza, azt kegyelmed a házánál elszenvedheti? — *Lajos* (a francia szolga): Hej, monsieur! gondolja meg kegyelmed, kivel beszél, azt hitesse el magával, hogy nem magyar lakajjal beszél. Én francia lakáj vagyok, és ugyan lakáj de Paris. Azt pedig jól észre vegye kegyelmed, hogy egy párisi lakáj akármi magyarországi fő embernek barátja, társa lehet. Hogy pedig mostaniban kegyelmed embertelen magyar gorombaságának megbocsátok, azt természet szerént való különös francia emberségemnek tulajdonítsa. — *Magyari:* Jaj te akásztófáról leesett csavargó, tekergő, országpusztító gazember! Hát még úgy beszélsz? Üti. Ha Párisba nem tudtad, tanuld meg Magyarországban, hogy bánnak itt a lakájokkal. Coki, coki a házból, kutyától került gazember! (Elűzi.)

Még jobb és drámai szempontból értékesebb volt egy másik névtelen vígjátéka — tán »Ravaszy és Szerencsés«, — melyet Veszprémben adtak elő. »Két negédes, kérkedékeny ember, Csörgő János és Deáki Mátyás, egy nevezetes királyi városban kimondhatatlan nagy kívánsággal viseltetvén a tanácsbéli tisztséghez, azt tőlök minden kitelhető móddal és tehetséggel keresték. A Csörgő hadi ember lévén, nagy vitézi cselekedeteit hányja-veti, s azoknak úgy mint jutalmát várja; a Deákius pedig oskolamesternek tisztét viselvén és deákságával fölötte igen kérkedvén, kimondhatatlanúl igen bízik a szenátorsághoz. Ezekkel egy Ravaszy nevű hizelkedő, fortélyos, ravasz férfiúnak színes barátsága vala, a ki ... mesterséges találmányival és elmés csalárdságával mind a kettőt úgy megutáltatta a bíróval, hogy minden reménységtől megfosztattak. Azonban pedig azon mesterkedik, hogy valami Szerencsés nevű embert a bíróval megkedveltessen és azt ... szenátorrá tegye. A mint úgy is lett.«[1]

Pállya ebben a bohózatban is érezteti az élet hatását. »Miért már az nemzetünkből elfajúlt magyarok levelein is igen ritkán látunk magyar titulust; hanem a sok ménkü francia monzurokkal bemázolják a levelet ... De azt gondolják némelyek, hogy mindjárt a tűzes, láncos, mennydörgős ménkü üti meg a kezeket, ha a franczia helyett magyar szót írnának,« mondja János, a Deákius szolgája. Aztán tudott érdekes, bonyodalmas mesét szőni, kifogyhatatlan volt a komikus helyzetekben, a kacagtató jelenetekben és ügyesen rajzolt meg néhány torzalakot. Csörgő János, az egyik hős »olyan országos bolond, kinek hadi cselekedeti és győzedelmi előtt Nagy Sándor vitézsége csekélység. Absolon az ő szépségéhez képest csak egy majom«; a másik, Deákius pedig »a sok tanulásban és az régi dolgoknak fölnyomozásában egészlen megbódult, úgy, hogy még az asszonyokkal is görögül vagy deákúl

[1] Pállya saját, prolognak kezdett szavai. — P. két darabját t. Majthényi Géza úr volt szíves kezemhez juttatni.

beszél, a beszedje pedig nem másból, hanem merő proverbiumokból álló. Annak fölötte szemelyire és tekéntetire nézve olyan menkő sul majszter ábrázatú, hogy mikor távulról látja az ember, azt gondolna, hogy valami régi klasszikus auktor, és hogy az Isten és a természet nem más végre alkotta őtet, hanem hogy valami jeles bibliothékába a többi auktorok köze rekesztessék s tétessék. Csörgő uram fitynál minden tudományt, de annal büszkebb rá, hogy „herr von"-nak hívják. Telve roppant höstetteinek kérkedő emlegetéseivel. Sweidnitz ostrománal egy maga állott a bástyán és védte meg az egész ármádia életet s becsületét: Prágánal hatszáz burkust vágott le sajat kezével (jöllehet Hidegkútnal tovább életében sem volt): rendkivül sokat ad a „policiá"-jára és nagyra van vele, hogy főzte le Kardos uramat: „Ed" Kardos uram, kegyelmed akkor szöljön, mikor a bika . . . gik, akkor is azt mondja: Hallom, uram. Most a művelt férfiú elküldi szemes szolgáját, Pétert, hogy titkon valami poétával deák köszöntő verseket keszíttessen a biró neve napjára. Péter keszitett is egy verset — Ravaszy uram egyik jóbarátjával, hét garasért, két sort:

Vive diu felix, veluti panthera, sagitta,
Vive diu faustus, veluti bos fortis, etc.

Otthon a gazdájának odaadja két tallerért s elhiteti vele, hogy a vers annal drágabb, minél rövidebb. Csinál az a poéta olyan verset, mondja, mely csak egy szóból áll, de annak lehetetlen megadni az erét.

Deakius viszont egy zacskó pent küld a birónak. Megtudja Ravaszy, és azt ajánlja Csörgőnek, hogy töltson meg egy meg nagyobb zacskót hitvány kongóval. Péter majd megkeresi Deakius inasát, becsalja a korcsmába, leitatja és a zacskókat kicserelve, a bironal nagy becsületet szerez. — Aztán rögtön elmondja Deakiusnak, mily nagy zacskó pénzt fog küldeni Csörgő uram a biró részeze. Deaki megijed, s nyomban kitünik, hogy János, a szolga, csalja be Pétert a korcsmába és titkon cserélje föl a zacskókat. Igy kapja a biró, kinek hivatalja a szenátor-teves, Csörgő uram neveben a rossz verset, Deakiuseban a hitvány kongókat, mire a tisztelegni jövőket bottal elkergetteti. Ravaszy azonban meg tovább megy, ő a maga bőrét mindenkép meg akarja oltalmazni. Deakiusnak elhiteti, hogy Csörgő a sajat feje után tette csúffa, Csörgővel, hogy ezt egyedül Deakius főzte le. A bősz Csörgő katonákkal indúl Deakius és az iskola elpusztitására. Deakius a deákokkal vonúl ki. A vitéz Csörgő, látva, hogy az ellenség kivonúl, remegni kezd és váltig bizonyítja, hogy neki, mint hadvezérnek, nem elül, hanem a katonák mögött van a helye. Deakius szintén fél, mire Ravaszy közvetitésével két vacsoraszerzőbeket kötnek, sőt szövetségbe állanak. A két „sereg" egyesül, hogy a gőrömba biró házát megostromolja. Csörgő nagy beszédet mond a vitézekhez, hősiességre és a maga példainak követésére inti őket. Egy

szerre megjelenik az ajtóban kivont karddal és pisztolylyal a Ravaszy tól titkon elöre oda küldött Szerencsés alakja. A pisztoly eldurran, mire az egész »hadsereg« vitézül elszalad és a nagy hőst, kinek »vitézsége előtt Európa meghajtá magát«, egyedül Ravaszy erős karjai tartják vissza. A ravasz cselszövő elkezd könyörögni Szerencsés előtt, hogy irgalmazzon ily világhírű hadvezér s vitéz ifjúságának«, de amaz szörnyű haragot szinlel, hogy megöli, összevágja magát Ravaszyt is, ha ily rossz embert el nem ereszt, mire Ravaszy elbocsátja a sweidnitzi hőst, ki rémületében hadai után rohan; a bíró pedig haza megvédelmezőjét teszi — hálából — szenátorrá.

1794-ben a kormány betiltotta az elvilágiasodott iskolai drámát, melyben valóban elég durvaság került elő, a mi annak nevelő hatását kétessé tette, bár megjelenésök a színpadon tagadhatatlanul a társadalom magyarosabb rétegeinek érdességével állt kapcsolatban. De az aramlat elért odáig, hogy nemzetivé vált, és az iskolai színpadon a hősök mellett ott voltak Pállya furfangos paraszt cselédjei s a magyar népélet több ismeretes alakja, mutatva a helyes irányt, melyben a színpadnak és drámának fejlődnie kell, és a talaj a világi színpadhoz elő volt készítve.

Maga az iskolán kívüli élet vajmi kevéssel járult e mozgalmakhoz. Valami ismeretlen »Ama bátor szívű és vitézi nagyerejű nevezetes szent Judith asszonynak rövid históriáját« foglalja hosszasan, költői lendület nélkül folyó »tragédiás magyar versekbe«, egy másik — Z. Sz. I. — valami »régi irások fragmentomaiból«, talán Gyöngyösi hátrahagyott töredékeiből, építi föl Philosthenes és Florentina szerelmet.[1] Philosthenes elhagyva az atyai házat, Altades király udvarába jött, hol benső barátságot kötött Hermiással, a király első szolgájával. De szívében még valaki foglalt helyet: Florentina, a királykisasszony. Hermias maga sem idegen a szép leánytól, a ki szintén hajlandósággal van iránta; de lelkében győz a nemes barátság, s magára vállalja, hogy Florentinától találkozót kér barátja számára. Nem sokára Hermiasnak távoznia kell az udvarból, s a vigyázatlan szerelmesek elárulják viszonyukat. Severus, Hermias titkos ellensége, a királyhoz megy és elmondja néki, hogy Hermias Florentinát Philosthenes kezére keritette. A király roppant dühbe jő, de utóbb beléegyezik, hogy Philosthenes saját óhajtása szerint megvívjon az erős, félelmes Severussal. Most az öreg, jószívű Nestor lép közbe. Feleségestül és Florentinával együtt ráveszik Philosthenest, hogy maga helyett az erős Hermiást állítsa szembe a vasgyúró Severussal. Hermias úgy is olyan testalkatú, mint ő; aztán Nestor felesége valami vizet fog néki adni, abban ha meg

[1] *Igaz barátságnak és szives szeretetnek Tükore.* Pozsony, 1762. Buda, 1765., 1777., 1788., 1848.

mosdik, szakasztott mása lesz Philosthenesnek. És a derék Hermias, a ki ép menyegzőjét üli, a vett hívásra haladéktalanúl az udvarba siet, megöli Severust, míg Nestor a királyt békíti ki, és a szerető pár egymásé lesz. — Így végződik a darab, mely az igaz barátság apotheózisát kívánta alkotni és mint drama nyujtott néhány mozgalmas jelenetet, miközben szélesen folyó, Gyöngyösire emlékeztető tizenkettősei néhányszor erővel és költői lendülettel, sőt valódi népies tartalommal zendültek bele a gyermekkorát élő magyar színköltészet világába.

És most ott vagyunk annak a korszaknak végénél, mely ennek az egyszerű, kezdetleges világnak keretét képezve, egy hosszú, több mint nyolcadfélszáz esztendős irodalmi folyamatot zárt be, mióta a magyar megerősödött Európa földjén, s különösen egy másikat, mely a reformáció fellobbanásával kezdődött és a vívmányok egész sorát hagyta hátra. Ez az idő kétségkívül a fejlődés ideje volt, telve kiváló eredményekkel. A középkor szellemi élete után, mely a sokaságot nem ismerte, mindenkinek föltárúlt egy magasztosabb élet kapuja, és a tömegek megmozdultak s elkezdettek érdeklődni a magasabb kérdések iránt. Egyszerre gazdag, termékeny mozgalom támad. Az eszmék kavarognak, ütköznek, s ideálok szülemlenek és válnak tökéletesebbekké, sokoldalúbbakká, melyeknek kifejezésén egy sereg író farad, míg jő egy-egy nagyobb, erősebb a többinél s lelke tartalmát tökéletes alakba önti. Ott, a hol a Pelbártok állottak, most a David Ferencek és Pázmányok foglalnak helyet s Apácai Cseri János hirdeti a tudományok, a filozófia lángoló szeretetét, a magyar tudományt, a magyar iskolát, a mint az jós szemei előtt lebeg, a nemzeti életre való nemes hatásában: a régi egyszerű lovag képe Balassában és Zrínyiben tükröződik, újjászületve, finomodva, a gondolatok szolgálatába szegődve és körülragyogva a szellemi haladás nimbusától. És körülöttük a különféle árnyalatoknak mily gazdagsága fejlik ki az irodalmi életben! Mily hatalmasat fejlődtek a különféle ágak és egyének eszményei! Tárgyakat vesznek észre, a melyeknek tudományos feldolgozásáról azelőtt szó sem volt, mint a nyelv és irodalom, és hatalmas lépéseket tesznek előre. Állítsuk a középkori krónikás mellé Prayt, Katonát és társaikat; vessük a régi kobzost, a későbbi lantost Gyöngyösihez vagy épen Zrínyi géniuszához, a középkor iambor himnusz-fordítóját Molnár Albert mellé. . . . s így tovább, fel a nyelvig, melyen a kódexek korától fogva Pázmány, Káldi, Mikes és Faludi szólnak nemzedékökhöz. Valóban, a magyar nem szűnt meg magyar lenni, de nagy írói, költői, a kikben magára ismert, a kiknek szava elragadta szívét, a haladás kiváló emberei és képviselői voltak, fölruházva erővel és hivatással, hogy ízlésöket és gondolkodásukat mentül szelesebb körben terjesszék. Szó sincs róla, a XVII. század végének és a XVIII. század első felének Magyarországa nem a régi többé. Ha a legalsó rétegeket kivesszük, mindenütt találkozni lehet a

tudományos müveltség kisebb-nagyobb mértékével. Az az osztály, mely lelkesedik Gyöngyösi müvein és szívesen olvassa a deák történetírók komoly könyveit, meg van érve egy csiszoltabb, modernebb életre, a mely a kard helyébe a szellemi élet fegyvereit emeli föl, rajong a lelki előkelőségért s nagyra becsüli a müveltség gyönyöreit. A tanult magyar már a XVII. század második felében büszke rá, hogy a »profanum vulgus«-tól különbözik, latin szavakat kever a beszédjébe, sőt nem sokára epenséggel a deák nyelvet használja, aztán szokásaiban, külsejében is hovatovább a finomabb vagy finomabbnak, előkelőbbnek tartott divatokat követi. Meg kell vallani, sokan vesztettek régi, torzsökös magyarságukból, többen, mint kívánatos lett volna; sokan léha divatmajmokká aljasodtak; de ez részben a dolog természetéből folyik, másrészt a körülményekből magyarázható, s a mi fő, csak részben szerencsétlenség. A szívek megnyíltak az idegen világ előtt, befogadták annak jó és rossz hatásait akkor, midőn a régi eszmények elkoptak, részben valósíthatatlanokká váltak, a nagy, lelkesítő eszmék s törekvések forrása elapadt; gazdagodtak eszmékben, ízlésben, magukba szívták egy új életnek fermentumát, mely alkalmas rá, hogy az eloregedett, önmagában tehetetlenné vált köz-szellemet föltrissítse, sőt megtermékenyítse.

Ennek a folyamatnak bővebb kifejtése azonban e munka következő részének tárgya.

Maria Terezia.

TARTALOM.

Lap

Előszó ... VII

ELSŐ KÖNYV.

A magyarság a mai magyar földön. Átalakító hatása. A közös ideál. Az ősmagyar faji sajátságai és a jövő. A haza. A nyelv tanúságai, írás, énekesek. Az első dalok és a hun-hagyomány ... 3

MÁSODIK KÖNYV.

II. Silvester pápa és III. Ottó. I. István és az új rendszer. A nemzeti visszahatások. Szent László és a kereszténység győzelme. A nép lelkesedése és az első legendák. Irás és iskola. Valter és a Gellért-legenda. Imre herceg legendája. Maurus és Zoërard. Hartvic és Szent István legendája. Szent László legendája. A vallásos hazafiság. Közös ideál ... 15

A krónikák. Névtelenek. A budai ferences. Márk és a Képes Krónika. Béla király Névtelene. A krónikák anakronizmusai és valódi jelentőségök. A magyar krónikás; vallásossága; faji érzése: a nemzeti jogok és sérelmek; idegen-gyülölet. Az egyetemes érdekek. A krónikás mint a korabeli magyar szellemének tolmácsa. — A krónikás igazmondása. Az énekmondók. A nemzet eredete. A hun-mondák. Etele és örökösei. A krónikás és a nemzeti dicsőség. — A székelyek. — A magyarok kijövetele. A honfoglalás és Árpád. — A józanság. — Szár László fiai. Endre és Béla. A dráma folytatása. Géza, László és Salamon. A mogyoródi csata. Szent László. — A magyarság szellemi fejlődése. — Az oklevelek magyarsága. — Halottas Beszéd. — A magyar nyelv elrejtözése ... 26

HARMADIK KÖNYV.

Partikularizmus a művelődés és irodalom terén. A szerzetes. A Benedek-rendiek és ciszterciták. Premontreiek. Koldulók. Szent Ferenc és Domokos. A néma-barát. A pálosok. A szerzetesség szelleme. Utazás Nagy-Magyarországba. A tatárjárás. Planctus destructionis Hungariae. Kolostori írók. Kolostori szellem. Michael de Hungaria. A kolostorok és a tudomány. Fráter Boethius. A névtelen racionalista. Pelbárt, Laskai Osvát, Csuda Miklós ... 28

Lap

Női szerzetek. Görög apácák. Dömések és klarisszák. IV. Béla. Sz. Margit születése. A margitszigeti kolostor és az irodalom. Ráskai Lea, Sövényházi Márta, Szóror Katalin. Sz. Margit élete. A zárdaszűz foglalkozásai. Olvasmányok. Szent Ferenc élete. A Fioretti és az Ehrenfeld- s Virginia-kódex. — Apokrif iratok. Ádám és Éva legendája. A példák és a Példák Könyve. — A Mária-kultusz. A német és magyar Mária-legenda. Mária eredete és gyermekkora. A koimészisz. — A Mária-siralom és Pelbárt. — Egyéb legendák. Az Érdy és Debreceni kódex. Mária szépsége. A legendák nagy részének szárazsága. Bárlám és Jozafát. A legendai világnézlet. Az akarat győzhetetlensége. A legendai képzelet és szélsőségei. — A verses Katalin-legenda mint a középkori klastromi ideál kifejezője. — A verses alak. A Königsbergi Töredék. — A klastromi ízlés. A nyelv. Az egyház himnuszai. A himnusz-fordítások. — A Halál Himnusza. A klastrom mint a műveltség s irodalom tényezője. A középkor két ideálja 72

NEGYEDIK KÖNYV.

A középkori gondolkodás két sarktényezője. — A XV. század reform-vágya. Wycleff és Hus. A husitizmus terjedése. Jacobus de Marchia. Pécsi Tamás és Ujlaki Bálint s a moldvai ekszpedíció. A husita biblia. A nyelv varázsa 143

Az olasz humanizmus. Vitéz János és Mátyás s a magyar humanizmus. Janus Pannonius. A humanizmus hatása. A magyar humanizmus elhanyatlása és eredményei 148

A nemzet. Költői emlékek. — A betük ismerete és a tudomány tisztelete. Thuróczy, Werbőczy és a »Hármas-könyv«. Világiak és egyháziak. Kinizsy Pál és Magyar Benigna. Magyar Benigna imádságos könyvei. Simon úr imádságos könyve. A világiak imádságos könyvei és a költészet. Vásárhelyi András Cantilenája. Ének Szent László királyról. A vers-formák. — Mátyás és a költészet. Pannonia megvétele. Tar Lőrinc pokoljárata. — Az első »lantos« müve. Emlékdal Mátyás halálára. — A hanyatlás. Alkalmi verselők. Az első magyar szatirikus . . . 160

ÖTÖDIK KÖNYV.

A reformáció és alapelvei. A magyar viszonyok. A papság tekintélyének hanyatlása. Hogyan gondolkoznak a »lutherizmus«-ról? Az egyházi birtok. A papság érzelmei. A germán telepek. A magyar faj megmozdulása. Külföldi iskolázás. Sajtó és irodalom. Az új szellem hatása. Ozorai. Dévai Mátyás, az első kodifikátor. A haladás. A reformáció és a magyar faj tulajdonságai. A tömegek. Sztárai és a prot. iskolai dráma. A reformátor tragikuma. A reformáció elágazása. Juhász Péter és a kálvinizmus. Az első unitárius viták. Erdély és az unitarizmus. Melius türelmetlensége. Az igazi pásztor. Az új világnézlet. Melius társai. Félegyházi Tamás. A bibliai renaissance. Ingadozás 183

Dávid Ferenc. A Stancaro-viták. Dávid és Melius szövetkezése. Dávid tovább halad. A titok kipattanása. Melius és a vásárhelyi konkordia. Melius újabb támadásai. Dávid felelete. Az erdélyi rendek. A gyulafejérvári vitatkozás. Irodalmi harcok. Váradi disputa. A »Disputatio Debrecinensis«. A »jubileum«. Dávid prédikációi. Az unitarizmus diadala. Dávid F. tragikuma. Dávid F. hatása. Heltai Gáspár 230

Lap

A reformáció eszmei evolúciója. — A katholicizmus. A katholicizmus ébredése. Erdély és a politikai törekvések. Oláh és a jezsuiták. Szántó István és Beregszászi Péter. A jezsuiták Erdélyben. Báthori Zsigmond. A jezsuiták Magyarországon. Telegdi. Canisius katekizmusa. Telegdi és a szószék. Az Evangeliumok Magyarázatja. Bornemisza Péter. Az első vita. Telegdi győzelme. A Jeles Okok. Dávid János. Monoszlói András. Pécsi Lukács ... 255

A jezsuiták új betelepítése. Forgách Ferenc. A jezsuita-korszak. Pázmány Péter. Pázmány és Bellarminus. Magyari István. A Felelet. Pázmány Grécben. A Tíz Bizonyság. Gyarmathy. P. az országgyülésen. Alvinczi Péter. Vita Alvinczival. Az nagy Calvinus Jánosnak hiszek egy Istene. A hatás. A Kalaúz. Pázmány a Kalaúzban. A Kalaúz hatása. Viták Zvonarics csal, Nagy Benedekkel és Alvinczival. Az Itinerarium Catholicum. Pázmány az érseki széken. Bethlen támadása. Politikai röpiratok. Pázmány mint politikus. A Phosphorus és Pázmány felelete. Az Sz. Irásrul és az Anyaszentegyházrul. Pécsváradi Péter és Felelete. Pázmány válasza. A fordulat. Pázmány prédikációi. A vitatkozások irodalmi hatása. Pázmány mint stiliszta és a század tipusa ... 299

Pázmány társai. Balásfi. Veresmarty Mihály és munkái. Káldi György ... 380

A reformáció és könyvnyomtatás mint a biblia terjesztője. A germán humanizmus. Erasmus Rotterdamus. Pesthy Gábor. Sylvester János. Komjáthi Benedek. A sajtó föllendülése. Heltai és Melius Péter. Félegyházi Tamás. Károli Gáspár és a Vizsolyi Biblia. Hatása. Szántó István. Káldi. Pázmány a Károli-bibliáról. Az »Oktató intés«. Káldi biblia-fordítása ... 397

A biblia hatása és az egyházi költészet. Az egyh. költ. művelői és forrása. A Batthyányi-kódex. A »Dies irae«. A sajátlag prot. líra és főbb vonásai. A zsoltárok. Az unitáriusok és szombatosok énekei. A vallásos hazafiság. Farkas András. Szkhárosi Horvát András és művei. A jeremiádok. Énekgyüjtemények. A XVII. század szelleme. A reakció. Geleji Katona István. Az unitarizmus leverése. Geleji mint vitázó. A Magyar Grammatikácska. Az Öreg Graduál. Szenczi Molnár Albert és Zsoltárai. A zsoltárkönyv hatása. Protestáns énekköltés és a katholicizmus. A kath. énekköltés föllendülése és szelleme. Az egyházi áramlat fontosságának megszünte az irodalomban. Eredmények ... 413

HATODIK KÖNYV.

A XVI. és XVII. század vallási küzdelmeinek hatása. Az élet Magyarországon. A Balassák és Balassa Bálint. Balassa mint a lovagi eszmény költője és mint lirikus. Elődjei és követői. Rimay. Petröczi Kata Szidónia. A XVII. század vége ... 453

A közönség. A gajdok. Az elbeszélés verses alakja. Bibliai történetek. Batizi, Dézsi, Sztárai. A lantosok. Tinódi Sebestyén s társai. Ilosvai és a Toldimonda. Szilágyi és Hajmási. Az új latin irodalom hatása. Istvánfi és a Historia Regis Volter. A Gesták; Apollonius, Rustán császár, Joveniánus. — Enea Silvio és Eurialus. — Ráskay Gáspár és Franciscó-ja. — Bankó leánya. — Gergei és az Argirus. — A prózai elbeszélés kezdete. Pesthy és Heltai meséi. Markalf. Mánkoczi István kalandjai. — Ponciánus. Fortunátus. Magyelona. Rosnyai Dávid és a Horologium. Haller János és a Hármas História. — A drámai alakú olvasmányok. Az iskolai dráma. Balassa Menyhért árultatása. Szegedi Lőrinc. A két Comico-Tragoedia 479

Lap

Az elbeszélés fejlödésének fö akadályai. — Zrinyi Miklós. Családi hagyományai, nevelése. Olasz útja és az olasz irodalom. Szerelmi énekei. Marini és Zrinyi. — A Feszületre. — Zrinyi költöi hivatása. A kor szelleme. Az Obsidio Szigetiana. — Zrinyi mint politikus és katona. Visszavonulása 549

HETEDIK KÖNYV.

Az Obsidio hatása és kora. A köz-szellem változása. — Gyöngyösi; politikai magatartása; költészetének néhány vonása. Művei. Hatása 597

Gyöngyösi kora. Az elnyomás és rémuralom. Az első fölkelések; Thököly; a mozgalom elnyomása. Az eltiprott Magyarország és a bécsi urak gazdálkodása. A magyarság rétegei. A nép nyomora. A nagy fölkelés kezdete és elterjedése. A magyar középkor vége és eredményei. A kuruc költészet általában. — A régi vitézi népköltészet. A veszprémi hajdúk levele, 1646. — Rákóczi László kalandja, 1662. — Az Obsidio visszhangja. — Énekek Zrinyi Miklós halálára. — Oláh Gerö éneke. — Petkó Zsigmond. — Az elégedetlenség nyilvánulásai. Papok uralma. Czeglédi István. Rab-prédikátorok. — A »Kuruc tábori dal«, 1672. — A Thökölykorszak emlékei. — A Rákóczi-korszak költészete 625

NYOLCADIK KÖNYV.

A béke. A közérzés. — A régi memoire-írók. Martonfalvy Imre, Zay Ferenc, Verancsics Antal, Mindszenthy Gábor, Gyulafi Lestár, Szamosközy, Illésházy István. Kemény János. Szalárdy János. Bethlen Miklós. Cserei Mihály. Apor Péter és a »Metamorphosis«. Kuruc emlékek. — Mikes Kelemen. — Az egyetemes történelem föllendülése. A régiek: Székely István, Heltai Gáspár, Pethö Gergely. Humanista történetírók: Oláh, Verancsics, Forgách Ferenc, Istvánfi. Erdélyi történetírók: Bethlen Farkas és János. — Révai Péter és az új irány. A külföld hatása. Bél Mátyás. A jezsuiták, Pray, Katona és társaik. A szellem. A nyelv és ügye. Apácai Cseri János. — A XVIII. század tudós íróinak célja. Az irodalomtörténet kezdete. Az első munkások. Bod Péter 663

A társadalom. Az idegen szokások terjedése. Egy társas összejövetel, Orczy Lőrinc rajzában. — Faludi Ferenc és művei. — A század sajátos költészete. — Rádai Pál. — Amade László. — Az iskolák. — Csiksomlyói miszterium-játékok. — Az iskolai dráma. Jezsuita iskolai drámák. Illei »Ptolomaeus«-a és »Tornyos Péter«-je. A pálosok. A »Polydorus et Cassandra« közjátéka. A piaristák. Pállya István és művei. — »Igaz barátságnak és szíves szeretetnek Tükre«. — Összefoglalás 702

MELLÉKLETEK.

	Lap
A Képes Krónika egy lapja	27
A Névtelen Jegyző krónikájának első lapja	38
A Halottas Beszéd	48
Pelbárt Pomeriumának címlapja (1519.)	68
Szent Margit Életéből	[illegible]
Szent Margit	[illegible]
A Königsbergi Töredék szalagjai	132
A Nádor-kódex 703. lapja	136
A Bécsi kódex 97. lapja	146
Naldi Naldii Epistola De Laudibus Augustae Bibliothecae	155
Magyar Benigna imádságos könyvének címlapja	166
Sylvester Uj Testámentomából	400
Részlet a Károli-bibliából	405
Balassa Bálint levele	462
Mikes Törökországi Leveleiből	672
Heltai Chronica-jának címlapja	688
Apácai Cseri János levele	698
Czvittinger Specimen-jének címlapja	700

SZÖVEGKÉPEK.

	Lap
A nagy orosz pusztaság	5
Ős magyar kardok. (A M. N. Muzeumban)	9
Az enlakai unitárius templom föliratá 1668-ból	11
A San-Giorgio Maggiore (Sz. Gellért klastroma Velenczében	21
Hartvic legendájának végső szavai	23
Szent László. (Képes Krón.)	25
Magyarok az őshazában. (Képes Krón.)	33
Etele. (Képes Krón.)	36
A hét vezér. (Képes Krón.)	37
Aquincumból	40
I. Endre. (Thuróczy Krón.)	42
A kerlesi kaland. (Régi freskó)	43
Szent László látomása. (Képes Krón.)	44
A mogyoródi csata. (Képes Krón.)	45
A deáki miséskönyv naptárából	47
Pannonhalma	56
Könyvíró barát. (Képes Krón.)	59
A Planctus destructionis Hungariae kéziratából	61
Temesvári Pelbárt. (A Pomerium-ból)	66
Részlet a Pomerium 1509-iki kiadásából	70
Sz. Margit Életéből. Ráskai Lea kézirása	75
A margitszigeti apácazárda romjai	78
Szent Margit koronája. (A M. Nemz. Muzeumban)	85
A Vitkovics-kódex egy lapja	86
Az Ehrenfeld-kódex egy lapja	91
Részlet a Példák Könyvéből	96
Krisztus sírba tétele. (Az Érsekújvári kódexből	104
A Katalin-legenda kezdete. (Érsekújvári kód.)	120
A Königsbergi Töredék	133
A Nádor-kódex énekeiből	135
A Lobkowitz-kódex egy lapja	139
A Müncheni-kódex egy lapja	147
Vitéz János Livius-kódexéből	150
Vitéz János arcképe és névaláírása	152
Mátyás arcképe és névaláírása	154
A budai vár Mátyás idejében	155
Janus Pannonius arcképe	157
Galeotto Marzio	157
A gyulafehérvári egyház kapuja	159
Magyar főurak a XVI. század elején	161
Thuróczy augsburgi kiadásából	162
Werbőczy István névaláírása	163
A Hármaskönyv előszava	165
Vásárhelyi A. éneke	171
XVI. századbeli lantos. (A friesi várkastélyból	173
Szabács várának romjai	175
Szabács viadalának utolsó lapja	177
Magyar nemes a XVI. század elején	179
Luther Márton	185
A Budai Krónika előszava	188
Nyomtató műhely a XVI. században	191
»Az úrvacsora«. (Dévai Magyarázatából)	198
Sztárai egy énekének dallama	201
Melius prédikációinak címlapja	211
A debreceni ref. kollégium régi képe	213
János Zsigmond arcképe	215
Kolozsvár	231
Békés Gáspár aláírása	241
Déva vára	247

	Lap
Heltai zsoltárkönyvének címlapja	252
Nagyvárad	255
A kolozsmonostori templomból	257
Beregszászi Apologiájának címlapja	259
Nagy Szombat 1666-ban	263
»A keresztyensegnec fondomentomirol« előszava	265
A nagyszombati székesegyház	268
Detrekő	284–5
Grác	299
A jezsuiták vágsellyei kollegiuma	300
Forgách Ferenc	301
A nagyszombati jezsuita-kollegium	303
Bellarmin Róbert arcképe	305
»Az országokban való sok romlások« címlapja	307
Alvinczi Péter aláírása	313
A Kalauz címlapja (kisebbítve)	317
Pázmány arcképe és aláírása	351
A Querela Hungariae címlapja	353
Pázmány nagyszombati palotája	354
A Vindiciae címlapja	355
Thurzó György	356
A »Lutheristak Vezetöje« címlapja (kisebbítve)	357
»Az Sz. Irásrvl« stb. címlapja (kisebbítve)	359
»Várad orvoslásá«-nak címlapja (kisebbítve)	367
A nagyszombati egyetem	371
A nagyszombati egyetem pecsétje	373
Pázmány Prédikációinak címlapja (kisebbítve)	374
Pázmány emlékszobra (az esztergomi székesegyházban)	377
Pázmány bibornoki bullájának pecsétje	379
A jezsuiták kollegiuma Pozsonyban	380
Göncz	397
Sylvester magyar nyelvtanának címlapja	399
Komjáthi, Sz. Pál leveleinek első lapja	401
Káldi György arcképe	408
Szegedi Kis István arcképe	417
Péchy Simon aláírása	422
Farkas A. énekének dallama	424
»Az átokról« c. ének dallama	426
Jeremiád-dallam a XVI. századból	430
Az Öreg Graduál címlapja	439
Szenci Molnár Albert arcképe	442
Sz. M. A. Dávid zsoltárainak első lapja	445
Katonák a végvárakban (a XVI. században)	457
Balassa Bálint arcképe	458
Esztergom a XVI. században	467
Thury György kardja	471
Rimay János aláírása	476
Petröczy Kata arcképe	477
Verböczi Imrének kozári viadalja (Dallam)	487
Részlet Tinódi Cronikájából	490
Az Erdélyi Históriából (Dallam)	494
Ilosvai Tholdijának címlapja	499
A Historia Regis Volter kezdö sorai	505
»Francisco« kezdete	513
»Salamon és Markalf« címlapja	523
Részlet Poncianus Historiaiá-ból	527
A Hármas História címlapja	535
Balassa Menyhért	539
Tinódi jelvénye	548
Csáktornya vára	539
Az Adriai Tenger Syrenájának címlapja	553
Zrinyi Miklós, a költö	559
Zrinyi Miklós, a szigeti hös	563
Siklós vára	565
Szigetvár távlati képe	567
A Zrinyiász XIV. énekének első lapja	573
Szigetvár mai képe	579
Zrinyi Miklós kézirata	587
Zrinyi-Ujvára	593
Zrinyi kardja és sisakja	594
Gyöngyösi István arcképe	599
Wesselényi Ferenc	603
Széchy Mária arcképe	605
Murány vára	610
A »Murányi Venus« címlapja	612
Zrinyi Ilona arcképe	615
Thököly Imre	617
Kemény János	619
Lónyai Anna névaláírása	624
A Thökölyek késmárki várkastélya	625
Az árvavárallyai kivégzések	627
II. Rákóczi Ferenc gyermekkori arcképe	631
Rákóczi-kastélyok	633
Magyar nemes	635
Kuruc tábori dal	641
II. Rákóczi Ferenc	647

	Lap
Mulató kurucok	649
Bercsényi Miklós	653
Vak Bottyán gúnyképe	657
A Rákóczi-nóta	658
Kuruc kard és tárogató	660
Mikes Kelemen arcképe	651
Rodostó látképe	675
Petthő Gergely krónikájának címlapja	689
Bél Mátyás	695
Apácai Cseri Magyar Encyclopaediájának címlapja	699
Bod Péter arcképe	701
Az esterházai kastely	703
Orczy Lőrinc	705
Faludi emléktáblája Rohoncon	713
Amade kézirata	723
Pállya István arcképe	733

BETŰRENDES NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

A setét hajnalcsillag után búdosó lutheristák vezetője 357.
Ádám és Éva legendája 93.*
Adhortatio mulierum 472.
Adparatus (Bél M.) 693.
Ali basa históriája 494.
Alsted 700.
Alvinczi Péter 312,* 344, 346,* 352.
Alvinczi Péternek .... feleletinek megrostalása (Pázm.) 314.
Amade László 722.*
Amesius 700.
Amorum libri 601, 609.
Angerianus 458.
Annales Pray 600.
Anonimus (Béla k. jegyz.) 27, 38.
Apáti Ferenc 178.*
Apokrifák 88, 94, 102.
Apollonius királyfi 507.*
Apor-kódex 146.
Apor Péter 669.*
Arany Tamás 213, 214, 218.
Arcirus 510.
Arianna sirása 554.
Ariosto 552.
Armbrust Kristóf 473.
Árvai Mihály 700.
Arván maradt magyar Sion leánya 640.
Athanasius szerzetes 121.
A török afium ellen való orvosság 589.*
Az Béla királrul való, és az Bankó leányáról szép história 514.*
Az eretnekeknek adott hitnek megtartásáról 578.
Az evangeliomoknak magyarázattya (Telegdi) 264.*
Az Fortunatusról iratott igen szép nyájas beszéd könyvecske 528.*
Az igaz papságnak Tükre 204,* 539.
Az keresztyéni igaz hitnek részeiről (Félegyházi T.) 224.*
Az keresztyéni Religióra és igaz hitre való tanítás 443, 444.
Az mostan támadt új tudományok hamisságának tiz bizonysága 311.
Az nagy Calvinus Jánosnak hiszek egy Istene (Pázmány) 315.
Az országokban való sok romlásoknak okairól 306.*
Az szalkai mezőn való viadalról 487.
Az szent irásbéli hitünk ágainak három könyvekre osztása (Hafenreffer u.) 304.
Az Szent Irásrul és az Anyaszentegyházrul 350.
Az Szent Jánosnak tött jelenésnek .... magyarázása (Juhász P.) 216.*
Az udvarbirákról 493.
Az utólsó ítéletről (Dobai) 483.
Az vég Temesvárban Losonczi I. halálárol 493.

Babocsay Izsák 666.
Balassa Bálint 419, 454,* 475. 510, 552, 738.
Balás Ágoston 448.
Balásfi Tamás 381.*
Balduinus 354.*
Balogh Ádám nótája 653.*
Bankó leányáról 514.*
Barát István 414, 417.
Bártfai énekes könyv 432.
Basilius István, 233, 238.

Batizi András 411, 421, 447, 481, 482.*
Bátori László 146, 166.
Beauvais-i Vince 98.
Batthyány-kódex 414, 440.
Batthyány Orbán 414, 416.
Beck, Van der 395.
Becsi kódex 146.
Bejthe István 431.
Bél Mátyás 693.*
Béla király nevtelen jegyzője 27,* 28, 31, 38.
Bellarminus 304, 342, 388.*
Benedek-rendiek 54.*
Beniczki Péter 476.
Benoit de Saint-More 538.
Benyák Bernát 733.
Bercsényi Miklós 653.
Beregszászi Péter 260.
Beriszló Péter 178.
Bernáld doktor imádsága 166,* 170.
Beroaldo 537.
Beteg lelkeknek való füves kertecske 455.
Bethlen Farkas 692.
Bethlen János 692.
Bethlen Miklós 666.*
Beza Tódor 444, 458.
Bezerédi Imre 652, 655.
Biblia-fordítások 146, 166, 397,* 413, 443.
Bibliai történetek 480.*
Billnsits Márton 732.
Bisterfeld János 435.
Bocacius János 345.
Boccaccio 504, 512, 537.
Bock Mihály 455.
Bod Péter 701.*
Bódog azzon horay 166.
Boethius (dömés) 65.
Bollandistak 693.
Bontini 155, 497, 687, 690, 691, 694.
Bornemisza Péter 262, 278,* 374, 431, 455, 479.
»Boszúskodás« 438.
Both János 178.
Böröck 62.
Brigitta, Szent 166.
Brutus Mihály 691.
Buchanan 458.
Buda veszéséről és Terek B. fogságáról 486.
Budina Sámuel 560.
Bujdosók énekei 643, 644, 658, 659.
Caesarius 98.
Calepinus 441.
Cancionale (Heltai) 688.
Cancionale Catholicum 448.
Canisius Péter 263.
Canones Meliani 235.
Cantio flebilis de periculo Tokajensi 645.
Cantus Catholici 448.
Cartesius 700.
Cato disztichonjai 721.
Celanói Tamás 415.
Certamen 129.
Chariclia 693.
Chaucer 538.
Ciszterciek 54.*
Combibatorok 31.
Comoedia Balassi Menyhért árultatásáról 538.*
Comoedia de matrimonio sacerdotum 204,* 539.
Comoedia lepid. de sacerdotio 204.*
Comoedia Válaszutina 240, 539.
Comico-Tragoedia 545,* 546.*
Constantinus Porphyrogenitus 729.
Copernicus 700.
Curtius Rufus 497.
Czech-kódex 166.
Czeglédi György 223, 238.
Czeglédi István 639.
Czvittinger Dávid 700.
Csalárd Cupido 622.*
Csanádi Albert 62.
Csanádi Demeter 497.
Csanádi István 700.
Csanádi Pál 433.
Csáthi Demeter 174, 496
Csepregi iskola (Balásfi) 381.
Csepregi mesterség 345.
Csepregi szégyenvallás 346.
Cserei Mihály 667.*
Cserényi Mihály 497.
Cseri János (Apácai) 698,* 738.
Csiksomlyói miszteriumok 729.
Csuda Miklós 72.

Dajka János (Keserűi) 440.
Dálnoki Veres Gerzson 670.
Dares Phrygius 27, 538.
Dasypodius 442.
Dávid Ferenc 214, 230,* 342, 374, 414, 420, 431, 434, 738.
Dávid Ferenc prédikációi 242.

Dávid János 294.
De Christo et eius ecclesia 192.
Debreceni kódex 108.
Dévai Mátyás 193.*
Dézsi András 481, 484.
Dialysis scripti Stancari (Dávid F.) 231.
Dictionarium (Molnár A.) 442.
Dictys Cretensis 538.
Discursus de summo bono 444.
Disputatio Debrecinensis 240.
Disputationes (Bellermin) 305.
Divényi Mehmet 474.
Dobai András 483.
Dombró Márk 62, 63.
Dorell 706, 712, 713.
Döbrentei-kódex 134.
Dömés apáczák 73.
Dömés szerzet 58.

Egervár viadaljáról való ének 493.
Egy keresztyén prédikátortul ... iratott öt szép levél 313, 346.
Ehrenfeld-kódex 88.
Enea Silvio 510.
Enlakai fölirat 11.
Enyedi György 433, 435, 436.
Enyingi Terek János vitézsége 493.
Erazmus Rotterdamus 397, 398. 399, 402.
Erdeli história [illegible], 494.
Erdélyi Józsa 209.
Érdy-kódex 108.*
Epinicia Benedicto Nagy ... cantata 382.
Erzsébet, Sz., legendája 70.
Esopus fabulái (Pesthy) 398, 520.
Esopus (Heltai) 520.
Esztergom megvételéről 650.
Eurialus és Lucretia 510.
Evangeliumoknak Magyarázattya (Telegdi) 264.*

Faludi Ferenc 706,* 729, 738.
Faludi Ferenc művei 706, 712, 713, 715, 729.
Farkas András 423,* 558.
Fazekas Miklós (Bogáti) 420, 497.
»Fegyvert s bátor szívet ...« 637.
Fejtegetés (Bornemisza) 284.*
Felelet (Telegdi) 285.*
Félegyházi Tamás 223,* 403.
Fel-Vintzi György 546.
Ferenc, Sz., assisi 55.*
— [illegible]
Ferencrendi kódexek 85.
Festetich-kódex 166.
Fioretti 88.
Florus Hungaricus 692.
Forgách Ferenc 299,* 311, 386, 387, 388, 443.
Forgách Ferenc 560, 690, 691.
Fortunatusról iratott... könyvecske 528.*
Freisingi Ottó 46.

Gajd 479.
Galeotti Marzio 156, 157.
Gálszécsi István 195, 431.
Gaza, Theodorus 698.
Gellért püspök 11, 20.
Gellért püspök legendája 11, 20,* 70.
Geréb (helyesen: Karai) László 191.
Gergei Albert 516.
Gergely diák 178.
Gesta Romanorum 70, 507, 508, 509, 533, 536.*
Gessner 720.
Geszthi László 178.
Giovanni Granelli 729.
Gondviselő édes Atyám ... *(Geszti Istvántól)* 644.
Gosárvári Mátyás 496.
Goudimel, Claude 444, 477.
Gönczi György 432.
Görcsöni Ambrus 497.
Gracián 706, 713.
Grammatica Hungaro-Latina (Sylvester) [illegible].
Guido de Colonna 538.
Guilelmes Lugdunensis 98.
Gyarmathi Miklós 306, 311.
Gyergyai Albert 516.*
Gyöngyösi István 599,* 626, 719, 737, 738, 739.
Gyöngyösi-kódex 170.
Gyulai István 403, [illegible].
Gyulafi Lestár 665.

Hadnagyoknak tanúság 489.
Halál himnusza 138.*
Halézi Sándor 65.
Haller János 532.*
Halottas Beszéd 46.*
Háló (Heltai) 252.
Hármas História 533.*
Hármas könyv 163.
Hartvic 19—20, 23.*

Hegedősök 31.* 173.
Heliodorus 623.
Hellopoeus Bálint 223.
Heltai Gáspár 248,* 402, 403,* 431, 496, 520,* 687.*
Heroidák (Ovidius) 601, 606, 609.
Herolt János 70, 98.
Hess András 191.
Hevenessy Gábor 694.
Himnusz-költők 134.
Himnusz-fordítások a középkorban 134.*
Historia Critica 696, 697.
Historia Regis Volter 504.
Honfoglalás mondái 38.*
Horányi Elek 700.
Horologium Turcicum 532.
Horvát András (Szkhárosi) 416, 419, 425,* 558.
Humájun-náme 532.
Humanisták 148,* 176.
Hún mondák 31.*
Hus János 144, 146, 186.
Husiták 144.*
Huszár Gál 213, 223, 431, 447.
Huszti Péter 549.

Idillek (Zrínyi M.) 554.*
Igaz barátságnak és szíves szeretetnek tűköre 737.
Igaz papságnak tűköre 204,* 539.
Igric 31.*
Illei János 730.
Illésházy István 665.
Illyés István 448, 450.
Imre herceg legendája 22,* 70.
Institucio (Kálvin) 443, 444.
Intô s tanító levél (Veresmarty) 393.
Isidorus 27, 33.
Iskolai dráma 539, 729.*
Iszkender-mondák 533.
Istenes Énekei (Balassa B., Rimay J.) 475.
István, Sz., legendája 23, 70.
— jobb kezéhez való ének 172.
Istvánffi Miklós 560, 690, 691.
Istvánfi Pál 504.
Itinerarium Catholicum 346.

Jacobus a Voragine 70, 88, 101.
Jacobus de Marchia 144.
Janus Pannonius 156,* 158.
Jászay-kódex 146.
Jeremiádok 430.
Joannes Leunclavius 560.
Jó nemes Váradnak gyenge orvoslása (Pázmány) 367.*
Jordanes 26, 30, 31, 33, 35.
Josquinus Betulius 444.
Journées amusantes 685.
Jovenianus császár 509.*
Jozafát és Bárlám 110.*
Juhász Péter (Melius) 199, 212,* 232, 234, 235, 238, 245, 402, 403.
Julián utazása 60.*
Justinus 27, 497, 730.

Kájoni János 448.
Kákonyi Péter 497.
Kalaúz 316,* 354, 355, 356, 359, 360, 406.
Kaldi György 381, 395,* 400, 407, 738.
Kalila ve Dimna 532.
Kapitán György bajviadalja 489.
Kaprinai 697.
Kapus Bálint 62.
Karai László (a szövegben hibásan: Gereb) 191.
Karnarutics Zadranin 560.
Károl császár hada Saxoniába 489.
Károli Gáspár 271, 404,* 407,* 440, 441, 443, 558.
Károlyi Péter 223, 234, 238.
Karthauziak 58.
Katalin-legenda 119.*
Katalin, szóror 75.
Katona István (Geleji) 432,* 532, 698.
Katona István 696,* 738.
Kátsor Keresztély 733.
Kazy Ferenc 694.
Kemény János 353, 665.*
Kempis Tamás 88, 133, 374, 381.
Képes Krónika 27,* 28, 119.
Kerekes Izsák (ballada) 651.
Keresztyéni Felelet (Pázmány) 311.
Keresztyéni Imádságos Könyv (Pázmány) 381.
Kéry János 692.
Keszthelyi kódex 134.
Kézai Simon 26,* 28.
Király-mondakör 41.*
Klarisszák 73.
Kobzos 31.*
Kohári István 476.
Kolduló szerzetek 55.
Kollár Ádám 697.
Komjáthi Benedek 400.*

Konrad v. Heimesfurt 99.
Konrad v. Würzburg 538.
Kovachich 697.
Königsbergi Töredek 132.
Kőszeghy Pál 654, 673.
Középkori apácák életrendje 85.*
Krónikák (deák) 26.
Kulcsár György 223.
Kulcsár-kódex 134.
Kunits Ferenc 729.
Kuruc tábori dal 641.

Labancok panasza 644.
Labanc gúnyvers 643, 657.
Lantosok 173, 174, 485.
Laskai Osvát 72.
László, Sz., legendája 24,* 70.
— ról való ének 170.
Legenda aurea 70, 108.
Legendai világnézlet 114.*
Lelki Hódolás (Rádai Pál) 722.
Lethenyei István 346.
Levs Lénárt (Lessius) 393.
Listius László 597.
Lobwasser Ambrus 444, 446.
Lukács egri pap 214.
Lyra coelestis 448.

Mabillon 693, 694.
Macchiavelli 552.
Madai Mihály 497.
Magyar Athénás 701.
Magyar Benigna 166.
Magyar Encyclopaedia 698, 699, 700.
Magyar Grammatikácska 436.*
Magyar Logikácska 698, 700.
Magyar Mars 597.
Magyari István 306,* 323, 358.
Mánkoczi István kalandjai 525.
Margit (Szent) 74.*
— Élete 75.
Mária élete 98.*
Mária szépsége 108.
Mária-epika 95.
Mária-siralmak 103,* 448.
Marini 551, 552, 553.*
Márk barát 27.
Marot, Clément 444, 446.
Márssal Társalkodó Murányi Venus 602
Martirium 129.
Mártonfalvy Imre 665.
Marullus 451.
Mátyás király 153, 164, 173.
— humanistái 155.
— halálára 176.
Maurus, pécsi püspök 22.
Medgyesi Pál 450.
Meglött és leendő dolgokról (Batízi) 482.
Memoria Hungarorum 700.
Menologium Basilianum 120.
Metamorphoses (Ovidius) 585, 601, 604, 606.
Metamorphosis Transsylvaniae (Apor) 669.*
Michael de Hungaria 64.*
Mikes Kelemen 670, 738.
Milotai 344.
Mindszenthi Gábor 665.
Miszlai András 647.
Misztériumok 202.
Molnár Albert (Szenci) 407, 441,* 447, 738.
Monoszlói András 294,* 297.
Mulatságos Napok 685.*
Müncheni kódex 146.

Nadányi János 692.
Nagy Benedek 344, 381, 382.
Nagybánkai Mátyás 497.
Nagy Sándor históriája 533.*
Náray György 448, 450.
Nemzeti szentek ősi legendái 70.
Névtelen jegyző (Béla k.) 27,* 28, 31, 38.
Névtelen jegyző (Karthauzi) 62, 63.
Névtelen racionalista 65.
Nicolaus Manuel 203.
Noches de Invierno 714, 715.
Nomenclatura sex lingvarum (Pesthy) 398, 441.
Notitia Hungariae (Bél) 694.
Novae Grammaticae Ung. libri duo (Molnár A.) 442.
Nyilas István és Zsámboki A. 472.

Obsidio Szigetiana 560,* 597, 598, 599, 601.
Ocskay László 655.
»Oh szegény magyarság!« 645.
Oklevelek magyarsága 46.
Oláh Gerő 637.
Oláh Miklós 258, 262, 690, 691.
Oratio de summa scholarum necessitate 699.
Orczy Lőrinc, koráról 704—706.

Ovidius 585, 600, 604, 606, 609.
Ozorai István 403.
Ozorai Imre 102.
Öreg Graduál 440.

Paizs, a bekeséges turesnek Paizsa 533.
Palma 607.
Pál bíró imádságos könyve 170, 176.
Palosok 58.
Pallya István 733.*
Paniti János 471.
Pannonia megvétele 174.
Pantsatantra 532.
Pap Benedek 414, 416, 418.
Pápisták méltatlan üldözése 394.
Passional 90.
Pázmány Péter 304,* 380, 382, 383, 392, 393, 406, 407, 435, 438, 443, 550, 551, 552, 558, 690, 697, 738.
Pázmán Péter Pironsági 345.
Péchy Domokos 733.
Péchy Simon 421.*
Pécsi Lukács 297.*
Pécsi Tamás 145.
Pécsváradi Péter 360.
Pécsváradi Péternek Feleleti 360.*
Peer-kódex 169, 172.
Pelbárt 66,* 88, 95, 104,* 108, 119, 272, 738.
Példák 95.*
Példák Könyve 95.
Pelei János 404.
Pesthy Gábor 398,* 441, 520.
Pesti gyerekek éneke 172.
Péterfi 607.
Petthö Gergely 689, 690.
Petkó Zsigmond 638.
Petrarca 504.
Petröczy Kata Szidónia 477.*
Phocylides 700.
Phosphorus veri Catholicismi 356.*
Pindaristák 551.
Planctus destructionis Hungariae 60.
Poisson Magdolna 685.
»Polydorus et Cassandra« közjátéka 73[illegible].*
Pomerium 68.*
Poncianus 520, 526.*
Porából Megéledett Phoenix 618.*
Postilla Scultetica 443.
Pozsonyi János 62.
Pray György 696,* 697, 738.
Prédikációk (Pázmány) 372.*
Prédikációk Kaldi [illegible]
Prémontreiek 55.
Prini Péternek stb. fogságokról 486.
Priszkosz [illegible]
Promptuarium de miraculis B. Mariae V. 95.
Prudentius 98.
Psalterium Ungaricum 44[illegible], 44[illegible].*
Ptolomaeus Ilei 730.*
Ptucsök lakodalma 47[illegible]

Querela Hungariae [illegible]

Rab-prédikátorok éneke 640.
Rádai Pál 722.
Rákóczi Ferenc éneke 646.
Rákóczi László balladája 636.
Rákóczi-nóta 658, 659.
Ramus 442, 700.
Ranzano 604.
Ráolvasások 168.
Ráskai Lea 75.
Ráskay Gáspár [illegible]
Reginaldus Gonsalvus [illegible]
Reginó 27.
Reusner Miklós 560.
Révai-kódex 146.
Révay Péter 692, 693.
Rikárd dömés jelentése 60.
Rimay János 474.*
Rosnyai Dávid 532.*
Rotarides Mihály 700.
Rózsakoszorú 623.
»Rövid magyarázat« (Dévai Bíró Mátyás) 195.
Rustán császár 508.*

Salamon és Markalf 524.*
Salanki György 4[illegible]7.
Sallai István 367.
Sánta Márton (Kálmáncsehi) 199.
Scribonius 700.
Scultetus Ábrahám 443.
Schwandtner 693.
Selymes Péter (Ilosvai) 497.*
Sermones Pomerii 68.*
Siklósi Mihály 418, 419.
Simeon Metaphrastes 120.
Simon úr imádságos könyve 169.
Siralmas magyar krónika 666.
Siralmas Panasz 586.*
Sbaricza Máté 41[illegible], 44[illegible]

Soltár Könyv (Székely István) [illegible]
Soltári Énekek 448.
Somogyi Ambrus [illegible]
Sövényházi Márta [illegible]
Spangár András [illegible]
Specimen (Czvittinger) 700.
Speculum Exemplorum 70. [illegible]
Stancaro [illegible]
Stellarium 66.*
Stöckel Lénárd [illegible]
Succincta Medicorum etc. Biogr. 700.
Sylvester János [illegible]*
Szabadkai Mihály 178.
Szabács viadalja 174.
Szabó Ferenc, Nagy 666.
Szalárdy János 666.*
Szalkay László 173.
Szamosközy István 665.
Szántó István 200,* 304, 406.
Szegedi András 497.
Szegedi Gergely 419, 431, 447
Szegedi Lőrinc 545.
Szegedi Kis István 417, 431.
Szegedi Veres Gáspár 537.
Szegedi veszedelem 491.
Székely István 402, 414, 431, 686.*
Szelepcsényi 450.
Szencsey György 647.
Szepessy Pál éneke 642.
Szép Magyelónáról 530.*
Szikszói Fabricius 441.
Szilágyi és Hajmási 502.*
Szinky Balázs 414, 47[illegible]
Szitnya, Léva, Csábrág és Murány megvevése 489.
Szombathelyi Tamás 62.
Szomolányi diadal emléke 648.
Szöllösi István 497.
Sztárai Mihály 200,* 218, 240, 385, 419 447, 481, 485, 539, 545.
Szyl Miklós 345.

Tanácskozás (Veresmarty) 393.
Tar Benedek 471.
Tar Lőrinc pokolban járása 119, 174.
Tasso 551, 552, 583.
Tatai Antal 62.
[illegible]
— prédikációi 264.*
[illegible]
Temesvári János 497.
[illegible]
Theophania 545.
Tholdi Miklós 497.*
Thordai János 420.
Thordai János 420.
Thököly haditanácsa 643.
Thököly Imre és Zrinyi Ilona házasságáról, ének 613.
Thury György 474.
Thuróczy János 163, 496.
Thurzó György 354, 357.
Timon Sámuel 694.
Tinódi 174, 486.*
Titkok titka 433, 434, 435,* 436.
Tóbiás házassága (Dézsi A.) 484.*
»Tokaji veszedelem« 645.
Tornyos Péter (Illei) 730.*
Torockai Máté 433.
Töke Ferenc 497.
Törökországi Levelek, l. Mik.
Trója veszedelme 533, 537.*
Turóczy László 694.

Ujfalvi Imre 432.
Ujlaki Bálint 145.

Vak Bottyánrúl való ének 648
Vaikai András 496.
Valter [illegible]
Váltság Titka, 435,* 436.
Váradi Énekes Könyv 431.
Vásárhelyi András 170.
Vegkecskeméti Mihály 414, 418, 419
Verancsics 262, 665, 690, 691.
Verböczi Imrének viadalja 486
Veresmarty Mihaly 362, 381, 384.*
[illegible]
Veszelin Pál 344.
Veszprémi hajduk levele 636.
Vida György 721.
[illegible] A.) 484.
Virginia-kódex 93.
Vitae Patrum 70.
Vitéz Francisco 511.
Vitéz János 153, 158.

Wallaszky Pál 701.
Werböczy István 163.*
Wernher v. Teegernsee 99.
Weszprémi István 700.
Whitacker 305.
Wikleff 144, 186.
[illegible]

Zilkai Balázs [illegible]
Zay Ferenc 665
Ziegler György 444
Zocrard 22
Zrinyi Miklós, a költő 540, [illegible]
Zrinyi Miklós halálára. Ének. Keserv [illegible]
Z. Sz. I. 737.
Zvonarics 344, 345, 382

Nagyobb hibák, botlások.

97. lap, utólsó sor, »föláldozta«, e helyett: *kész volt feláldozni.*

146. lap, jegyzet, így javitandó: »**Eredeti kézirataikból semmi sem maradt fönn. Jóval utóbbi másolat az ú. n. Bécsi vagy Révai-kódex, mely ó-testámentomi részeket tartalmaz. A másik két rész,** mely forditásukat őrzi, a Müncheni vagy Jászay-kódex az evangeliumokkal, és az Apor-kódex a zsoltárokkal, **szintén** későbbi másolatok«, stb.

184. lap, elsö bekezdés végén kimaradt *Taine*, a forrás megemlítése.

191. lap, felülröl a 4-ik sorban: »Geréb«, e helyett: **Karai.**

209. lap, felülröl a 11-ik sorban: »kivánt«, e helyett: *kivivott.*

399. lap, szöveg, az utólsó sorban »egy magyar nyelvtan«, e helyett: »egy *latin-magyar* nyelvtan«. [Sylvester latinul, Donatus és részben Priscianus nyomán első sorban latin nyelvtant írt, mely a deák nyelvtanulás alapjává a magyar nyelv (de a szabályos és nem a [illegible] szerinte — romlott népnyelv) ismeretét teszi.]

671. lap, felülröl az 5-ik sorban »huszon**h**ét«, e helyett: huszon**k**ét.

PH
3036
H6

Horváth, Cyrill
A régi magyar irodalom
története

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY